# AVRUPALI TÜRKLER AVRUPA TÜRK TARİHİ

Uluslararası Katılımlı Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi
2024 Bildiriler Kitabı

HAZIRLAYANLAR

CEMAL AKKUŞ • HAYRİ ATAŞ

POST

# AVRUPALI TÜRKLER AVRUPA TÜRK TARİHİ

## ULUSLARARASI KATILIMLI
## TÜRK DÜNYASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
## BİLDİRİLER KİTABI

**(17-19 MAYIS 2024 - BURSA)**

**HAZIRLAYANLAR**
**CEMAL AKKUŞ**
**HAYRİ ATAŞ**

***Yayın No***: 336
***Araştırma-İnceleme:*** 180

**AVRUPALI TÜRKLER**
**AVRUPA TÜRK TARİHİ**
Uluslararası Katılımlı
Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi
Bildiriler Kitabı
(17-19 Mayıs 2024 - Bursa)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 46893

***Genel Yayın Yönetmeni***
Hayri Ataş

***Proje***
Cemal Akkuş

***Kapak Tasarım***
Yunus Karaaslan

***Sayfa Tasarım***
Adem Şenel

**1. Baskı: İstanbul - Ekim 2024**

***ISBN:***
978-625-6297-17-3

***Baskı - Cilt***
Semih Ofset Matbaa Sek. Yay. Sağ. İnş. Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 40581

© 2024, Cemal Akkuş, Hayri Ataş
© 2024, Bu kitabın tüm yayın hakları Post Yayın Dağıtım'a aittir.
Yazarın ve yayınevinin yazılı izni olmadan hiçbir şekilde
kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.

*Bu kitap TÜRK DÜNYASI YÖRÜK TÜRKMEN BİRLİĞİ işbirliğiyle yayımlanmıştır.*

**POST YAYINEVİ**
•
**Post Yayın Dağıtım**
Alemdar Mah. Ticarethane Sok. Tevfik Kuşoğlu İş Hanı No: 11/310
Sultanahmet-Fatih / İSTANBUL Tel. (0212)512 70 20
Post Yayınevi, Post Yayın Dağıtım'ın yayın markasıdır.
www.postkitap.com
e-posta: info@postkitap.com

# AVRUPALI TÜRKLER AVRUPA TÜRK TARİHİ

## ULUSLARARASI KATILIMLI
## TÜRK DÜNYASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
## BİLDİRİLER KİTABI

**(17-19 MAYIS 2024 - BURSA)**

**HAZIRLAYANLAR**
**CEMAL AKKUŞ**
**HAYRİ ATAŞ**

POST

İSTANBUL 2024

# İÇİNDEKİLER

TAKDİM / Prof. Dr. Ferudun YILMAZ ..... XI
TAKDİM / Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ ..... XII
SUNUŞ / İrfan TATLIOĞLU ..... XVII
ÖNSÖZ / Cemal AKKUŞ ..... XIX
KONGRE KURULLARI ..... XXV
KONGRE PROGRAMI ..... XXVII

**1**
**AVRUPA TÜRK TARİHİ**

GENETİK ÇALIŞMALAR MERCEĞİNDE AVRUPA HUNLARININ MENŞEİ "SORUNU" ..... 3
*Esengül ARGUN*

PEÇENEKLER VE RUSLARLA OLAN İLİŞKİLERİ ..... 17
*Tahsin BİLGİ*

HUN GÖÇLERİNİN KARADENİZ'İN KUZEYİNDEKİ TOPLULUKLAR VE ROMA İMPARATORLUĞU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ ..... 25
*Bahadır İKİCAN*

OĞURLARDAN OĞUZLARA (ÖZET) ..... 35
*Atilla JORMA*

ONOMASTİĞİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE STRATEJİK BOYUTU: KALAFATOĞULLARI ..... 37
*Yaşar KALAFAT, Muhammet Bekir KARACAKAYA*

GAGAUZLARIN MENŞEİ MESELESİ ..... 43
*Sinan Alper SAKA*

HUNLARIN ERKEN DÖNEMİNDE GALYA'YA KADAR UZANAN FAALİYETLERİ (IV. YÜZYIL) ..... 51
*Emine USLU ARICI*

XI.-XIV. YÜZYILLARDA ROMANYA'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI ..... 57
Cihan YALVAR

**2**
**İSKÂN POLİTİKASI / YÖRÜK TÜRKMEN GÖÇLERİ / YENİ DÖNEM AVRUPA GÖÇLERİ**

BALKANLARA GÖÇÜP KONANLAR, KONUP GÖÇENLER (ÖZET) ..... 69
*Üçler BULDUK*

AVRUPA'DA TÜRKLERE YÖNELİK GÜNDELİK IRKÇILIK: ALMANYA ÖRNEĞİ ..... 71
*Nur ÇETİN, Mediha KIZILKAYA*

ANADOLU'DAN BALKANLARA YAPILAN GÖÇLERİN TEMEL DİNAMİKLERİ ..... 79
*Alpaslan DEMİR*

ALMANYA'DA TÜRK İŞÇİLERİ ARASINDA ORTAYA ÇIKAN MİLLİYETÇİ KURUMSALLAŞMALAR: "AVRUPA NİZAM-I ALEM FEDERASYONU – ANF" ÖRNEĞİ ..... 85
*Bülent KELEŞ*

ULUSLARARASI AKADEMİK GÖÇ: TARİHÇESİ VE EĞİLİMLERİ ..... 99
*Aida ORUCOVA*

500 YILLIK İSKÂNIN SONU: RUMELİ'DEN KOPUŞ ..... 109
*H. Baha ÖZTUNÇ*

TÜRKİYE'DEN ALMANYA'YA İŞGÜCÜ GÖÇÜNÜN MEDYADA TEMSİLİ ..... 131
*Hakan TEMİZTÜRK, Merve KALAYCI*

**3**
**BALKAN SAVAŞLARI VE MÜBADELE**

ULUSLARARASI KIZILHAÇ BELGELERİNDE TÜRKİYE-YUNANİSTAN NÜFUS VE ESİR MÜBADELESİ ..... 153
*Hacer KARABAĞ ARSLAN*

TÜRKİYE YUNANİSTAN NÜFUS MÜBADELESİ SÖZLEŞMESİ VE EDİRNE GAGAUZLARI ..... 189
*Evrim KAŞIKÇI*

BULGAR İŞGALİ SIRASINDA (1912-1913), SEREZ (SİROZ)'DE YIKILAN VE KİMLİK DEĞİŞTİREN OSMANLI MİMARÎ ESERLERİ ..... 197
*Neval KONUK HALAÇOĞLU*

OSMANLI DEVLETI'NIN BOSNA'YI KAYBI VE BOSNA MÜSLÜMANLARININ GÖÇÜ (ÖZET) .... 225
*Elma KORIĆ*

İSTATİSTİKLER BİZE NE SÖYLER? 1876'DAN GÜNÜMÜZE MAKEDONYA'DA YAŞAYAN TÜRKLERE DAİR RESMÎ NÜFUS VERİLERİ VE GÖÇLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ ..... 227
*Eyüp KUL*

KOLAĞASI İZZEDDİN BEY'İN GÖZÜNDEN I. BALKAN HARBİ ..... 249
*Doğuş ŞEKER*

TÜRKİYE YUNANİSTAN NÜFUS MÜBADELESİNDE ÇOCUKLAR ..... 275
*Zümrüt TAŞ ÜSKÜL*

BALKAN SAVAŞLARI SONRASINDA YUNANİSTAN'DAN ANADOLU'YA GÖÇLER VE BU GÖÇLERİN OSMANLI-YUNAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ, 1913-1914 ..... 281
*Gürhan YELLİCE*

**4**

**AVRUPA VE TÜRK KÜLTÜRÜ / AVRUPA KÜLTÜRÜ VE MÜZİĞİNDE TÜRK ETKİLERİ**
**AVRUPA'DA TÜRK MİMARİ ESERLERİ**


19. YÜZYILDA GÜNEY KAFKASYA'NIN TÜRK KÖKENLİ AYDINLARI VE ONLARIN AVRUPA'YA ENTEGRASYONU ..... 295
*Günay ALİYEVA*

AZERBAYCAN SİNEMASI VE AVRUPA KÜLTÜRÜ ..... 301
*İslam ASADOV*

TÜRK VE AVRUPA HALKLARI MASALLARINDA YAŞLI KADIN İMGESİ VE RASTLANDIĞI MEKÂNLAR ..... 309
*Şebnem ASADOVA*

MAKEDONYA TÜRKLÜĞÜNDE YÜCELCİLERİN ÖNEMİ ..... 317
*Behima ASAN*

OSMANLI DEVLETİ'NİN BALKANLAR'DA ADRİYATİK DENİZİ'NE AÇILAN BİR KAPISI: SEDD-İ İSLAM KALESİ VE ASKERİ ÖNEMİ ..... 341
*Samettin BAŞOL*

ALİ ŞİR NEVAİ YAŞAMI VE MİRASININ AVRUPA'DA İNCELENMESİ ..... 353
*Rustamjon CABBAROV*

TÜRK MÜZİĞİ ARACILIĞIYLA KÜLTÜRLERARASI DİYALOGUN GÜÇLENDİRİLMESİ: AKADEMİK YAKLAŞIMLAR VE PRATİK UYGULAMALAR (2000-2023) ..... 363
*Aşkın ÇELİK, Kutup Ata TUNCER*

KÜLTÜREL YARATICI ENDÜSTRİLER VE GELENEK İLİŞKİSELLİĞİNDE ÂŞIK MÜZİĞİNİN KITALARARASI DOLAYIMI ..... 373
*Süleyman FİDAN*

OĞUZ VE KELT HALKLARININ KAHRAMANLIK DESTANLARI ..... 383
*Fidan GASIMOVA*

"CINDERELLA" VE "GÖYÇEK FATMA" MASALLARINDA MOTİFLER ..... 391
*Aynur GAZANFAR GIZI*

DOĞU AVRUPA VE BALKANLARDA TÜRK ÇALGILARININ ETKİSİ ..... 395
*Feyzan GÖHER BALÇIN*

BALKAN TÜRK KADIN MÜZİĞİ ÖRNEKLERİNDE GELENEĞİN DÖNÜŞÜMÜ ..... 411
*Fatma GÜLER*

BATI AVRUPA'DA GÖÇMEN EDEBİYATINA YÖNELİK TUTUMLAR – AKADEMİK ELEŞTİRMELERDE TÜRK GÖÇMEN EDEBİYATININ ÖNEMİ VE SORUNLARI ..... 431
*Saadet KARİMİ*

DİJİTAL ÇAĞ'IN AKINCI BEYLERİ: KÜLTÜR ENDÜSTRİLERİ BAĞLAMINDA TÜRK DİZİLERİNİN AVRUPA SERÜVENİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME ..... 453
*Recep KOÇAK*

ARNAVUTLUK'TA İSLAMİYETİN YAYILMASI VE BEKTAŞİLİK İZLERİ.....459
*Fahri MADEN*

GÜMÜLCİNE'DE AYAKTA KALAN OSMANLI DÖNEMİ YAPILARINA DAİR .....485
*Volkan MARTTİN*

İMPARATORLUĞUN ESTETİĞİ: AVRUPA MİMARİSİNİN CANLANMA STİLLERİNDE OSMANLI VE BABÜR ETKİSİ.....507
*Noushad MK*

ÇEKLER EMİR TEMUR'U NASIL HAYAL EDİYORDU? (ÖZET).....527
*Durdona RASULOVA*

19. YY. AVRUPA MİMARİSİNİN AZERBAYCAN MİMARİSİNE ETKİSİ.....529
*Nemat (Nihat) SARIYEV*

AZERBAYCAN'I AVRUPA'DA TANITAN RESSAMLAR.....533
*Nüşabe YAGUBOVA*

BALKANLARDA BİR KÜLTÜR TAŞIYICISI OLARAK KARAGÖZ SANATI .....539
*Çağla YILMAZ*

**5**

**AVRUPA'DA TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI / AVRUPA'DA TÜRK DİLİ VE EĞİTİMİ**

MACARİSTAN'IN TÜRK DEVLETLERİ VE TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI İLE İLİŞKİSİ ÜZERİNE .....547
*Cüneyt AKIN*

AVRUPA'DA TÜRKÇE NEDEN ÖĞRENİLİR, ÖĞRETİLİR? .....565
*Sertan ALİBEKİROĞLU*

BULGARİSTAN'DA TÜRKÇE YAYINLARIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU .....573
*Salih Mehmet ARÇIN*

BULGAR TÜRKÇESİ VE GÜNÜMÜZDEKİ DEVAMI ÇUVAŞÇA ÜZERİNE BAZI NOTLAR.....587
*Feyzi ERSOY*

AVRUPA VE BALKANLARDA TÜRKLER VE ETKİLERİ.....605
*Ayla HAFIZ KÜÇÜKUSTA*

SUOMİ/FİNLANDİYA TÜRKLERİNİN TÜRK DİLİNDE EĞİTİM FAALİYETLERİ.....613
*Sevil İREVANLI*

KUZEY MAKEDONYA TÜRK AĞIZLARINDA ŞİMDİKİ ZAMAN EKİNİN DURUMU? (ÖZET)..... 623
*Banu İSMAİLİ, Berna BEYOĞLU*

ENVER ÇOLAKOVİÇ'İN ALİ PAŞA EFSANESİ ROMANINDAKİ TÜRKÇE KÖKENLİ SÖZLER ....625
*Dzejlana JOHİC*

OSMANLI DÖNEMİNDE YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ AMACIYLA HAZIRLANAN THE LITERATURE OF THE TURKS – A TURKISH CHRESTOMATHY ADLI ESERDEKİ ATASÖZLERİ VE DEYİMLER ....633
*Özlem KURT*

ARNAVUTLUK'TA TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI....641
*Lindita XHANARI LATIFI*

İREN MELİKOFF'UN TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARININ ANA HATLARI ....651
*Vagif SULTANLI*

**6**

**AVRUPA'DA TÜRK DİASPORASI VE LOBİSİ / AVRUPA'DA DİPLOMASİ ÇALIŞMALARI**

RUSYA'YA KARŞI KIRIM TATAR BELLEĞİNİ SAVUNMAK: DİASPORA FİLMİ "HAYTARMA"NIN ANALİZİ ....661
*Didem BUHARİ*

OSMANLI RUMELİSİ BALKANLARA DÖNÜŞÜRKEN: JEOPOLİTİK BİR KAVRAM OLARAK BALKANLAŞMA'NIN (BALKANIZATION) TARİHİ KÖKLERİ....669
*Galip ÇAĞ*

AVRUPA TÜRKLERİNİN DOĞU TÜRKİSTAN DAVASINA KATKILARI ....679
*Erkin EMET*

TÜRKİYE'NİN KAMU DİPLOMASİSİ ARACI OLARAK SPOR: BİR OYUNDAN DAHA FAZLASI... 691
*Yiğit Anıl GÜZELİPEK*

NARRATIVES OF UNITY: ANALYZING IMAGINATIVE PRACTICES IN SHAPING A COMMON FUTURE FOR THE TURKIC WORLD ....695
*Vehap KOLA, Mentor BEQA*

KÜLTÜREL DİPLOMASİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE-MACARİSTAN İLİŞKİLERİ....709
*Ayşe ORHON*

TÜRKİYE'NİN BALKANLAR'DAKİ KAMU DİPLOMASİSİ FAALİYETLERİNİ MEDYA AÇISINDAN DEĞERLENDİRMEK ....721
*Yunus Emre ÖKMEN*

ENTEGRASYON VEYA ASİMİLASYON: 1923'TEN GÜNÜMÜZE BULGARİSTAN TÜRK AZINLIĞI TECRÜBESİ....729
*Taner ZORBAY*

**Açıklamalar:**

1. Kongreye katılan bazı katılımcılarım tam bildiri metinleri elimize ulaşmadığından özetleri konulmuştur. Bazı bildiri sahiplerinin bildiri özetleri de elimize ulaşmamıştır.

2. Bildiriler her bölümde yazar soyadlarına göre sıralanmıştır.

3. Bildirilerdeki teknik hususlar (kaynak ve dipnot gösterme vs.) ile bilimsel sorumluluk bildiri sahiplerine aittir.

# TAKDİM

Bozkırda yaşayan ve dinamik bir yaşam tarzına sahip oldukları bilinen en eski Türk toplulukları özellikle askerlik ve teşkilatçılık özellikleriyle dikkat çekmişlerdir. Bu hasletler Türk topluluklarına göç ederek yerleştikleri topraklara hükmetme imkânı vermiştir. Nitekim M.S. X. yüzyıla varıncaya değin Türk topluluklarının Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen Irmağı'ndan başlayarak Macaristan ovalarına kadar ulaşan geniş sahayı mesken tuttukları bilinmektedir. Miladi I. yüzyılın sonlarından II. yüzyılın ortalarına kadar Orhon (Orhun) bölgesinden Güney Kazakistan bozkırlarına yayılan Hunlar, IV. yüzyılın ortalarından itibaren Hazar Denizi-Aral Gölü arasındaki coğrafyayı ele geçirerek batıya ilerlemişlerdir. Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Cermen kavimlerinin yaşadığı toprakları itaat altına alan Hunlar, aynı yüzyılın son çeyreğinde Tuna'dan Trakya'ya yönelik akınlarda bulunmuşladır. Böylece Doğu Avrupa'da yükselen bir güç olarak ortaya çıkan Avrupa Hun İmparatorluğu, Attila zamanında Doğu Roma'yı (Bizans) haraca bağlamış ve Margus Antlaşması'yla (434) üstünlüğünü kabul ettirmiştir. Bundan sonraki yüzyıllarda da farklı devletlerin çatısı altında Avrupa'da Türk varlığı yüzyıllarca devam etmiştir. XIV. yüzyılın başlarından itibaren hızla yükselen Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarına geçişi ve devamında yaşanan Avrupa fetihleri, bölgedeki Türk siyasî ve demografik varlığını birkaç yüzyıl boyunca en önemli güç haline getirmiştir. Bugün Balkanlar başta olmak üzere Doğu Avrupa'nın birçok ülkesinde maddi ve manevi Türk izlerini Osmanlılar sayesinde görmek mümkündür.

Bursa Uludağ Üniversitesi ve Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği işbirliği ile 17-19 Mayıs 2024 tarihinde üniversitemizin ev sahipliğinde düzenlenen "Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler" temalı *Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi* de, tüm yönleriyle Türklerin tarih boyunca Avrupa'daki mevcudiyetinin anlaşılması ve geleceğe yönelik stratejik vizyonlarla desteklenmesi anlamında büyük bir özveri ve çalışmanın ürünü olarak tamamlandı. Kongrenin başarıyla tamamlanmasında ve işbirliği sağlanmasında emeği geçenler olarak başta Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği'nin Başkanı Sayın İrfan Tatlıoğlu, Genel Sekreteri Sayın Cemal Akkuş, Kongre Bilim Kurulu Başkanı Prof. Dr. Cafer Çiftçi olmak üzere, kongreye bildirileriyle katılan tüm araştırmacılara, organizasyonda emeği geçen tüm kişi ve kurumlara teşekkür ediyor, kongre bildiri kitabının araştırma alanına büyük katkı sunmasını temenni ediyorum.

**Prof. Dr. Ferudun YILMAZ**
Kongre Onursal Başkanı
Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü

# TAKDİM

Toplum hafızasının ve ideallerinin oluşumuna da katkı sunan tarih bilimi, geçmiş ve geleceği birleştiren bir köprü niteliğindedir. Geçmişin serüvenini kaynakları ve dinamikleri dikkate alarak incelemek ve ortaya çıkan verileri toplumun istifadesine sunmak gibi önemli bir vazifeyi ifa eden bu araştırma alanı, geçmişe dair bilgileri usule uygun şekilde geleceğe aktarma çabasındadır. Bu yönüyle Türklerin farklı coğrafyalarda meydana getirdikleri tarih ve kültür deneyimini inceleyerek elde edilen bilgileri sonraki nesillere aktarmak da tarih araştırmaları ve araştırmacılarının önemli bir görevidir.

Arkeoloji ve tarih materyalleri en eski Türklerin Altay Dağları'nın kuzeyi ile Sayan Dağları'nın güneybatı kesimlerini yurt edindiğine ve zaman içinde buradan muhtelif yörelere yayıldığına işaret etmektedir. Minusinsk bölgesindeki Afanesyovo (M.Ö. 2500-1700) ile Andonovo (M.Ö. 1700-1200) kültürleri en eski Türk yurdunda yer alan proto-Türklerin yaşam tarzı hakkında önemli veriler sunmaktadır. Tarihçiler, mevcut delillere dayanarak Türk tarihini devlet olarak Asya Hunları ile başlatmaktadırlar. Mete Han dönemi, gerek Çin'e hükmeden Han sülâlesiyle mücadeleler, gerekse iç ve dış siyasetin yanı sıra idari ve askerî teşkilatlanma bakımından Asya Hun Devleti'nin zirvesini teşkil etmiş ve bu devlet sonraki Türk devletlerine örnek olmuştur. Tarihte rol oynayan kadim milletlerden biri olma vasfına sahip Türkler, Asya Hunlarının ardından Doğu Türkistan'dan Orta Avrupa'ya kadar olan sahada siyasi, askerî ve toplumsal etkinlikleriyle tarihî seyirde önemli izler bırakmışlardır. Türk adı VI. yüzyıl ortalarında kurulan Göktürk Devleti'yle beraber resmî bir kimlik kazanmıştır. Bugünkü Moğolistan'da filizlenen Göktürk Devleti zamanla tüm Orta Asya, Kuzey Çin ve Tibet'e hâkim olarak Kore'den Karadeniz'e kadar uzanmaya muvaffak olmuştur. Böylece hem Doğu hem de Batı kaynaklarında adından söz ettiren Göktürkler 745'te hâkimiyetlerini yitirmişler, ancak topraklarının doğusunda Uygur Devleti, batısında ise Türgişler onların mirasçısı olmuşlardır.

IV. yüzyılın ortalarından itibaren Hunların bir kısmı Hazar Denizi-Aral Gölü arasındaki alanı ele geçirerek batıya doğru Avrupa sahasına ilerlemişler, bölgedeki Cermen kavimlerinin yaşadığı toprakları kontrol altına alarak aynı yüzyılın son çeyreğinde Trakya'ya akınlar başlatmışlardır. Bu gelişmelerle Doğu Avrupa'da önemli bir güç olarak kendini gösteren Avrupa Hun İmparatorluğu, Attila liderliğinde Bizans Devleti'ni haraca bağlamış ve gücünü kabul ettirmiştir. Öyle ki, 448 yılında Bizans imparatoru II. Theodosius tarafından Attila'yla barış yapmak üzere gönderilen elçilik heyetinde bulunan Priskos,

eserinde Avrupa Hun başkenti ve sarayının ihtişamından övgüyle bahsetmektedir. Bizans İmparatorluğu'na yönelik iki Balkan seferinin ardından batıya yönelen Attila 451 ve 452'de gerçekleştirdiği İtalya harekâtıyla Hun tehdidini Roma'ya kadar ulaştırmaya muvaffak olmuştur. Attila'nın ölümüyle Avrupa Hun Devleti hızlı bir çözülme sürecine girerken bundan yaklaşık bir yüzyıl sonra Doğu Avrupa'da Avarlar adlı bir başka Türk devleti yükselmiştir. 550'li yıllarda Bizans topraklarına yerleşerek zamanla Aşağı Tuna'dan Karpatlara kadar uzanan Avarlar birçok kavmi bir araya getirerek bölgede Bizans'la mücadele etmişler ve hâkimiyetini Doğu Roma başkentine kadar yaymaya çalışmışlardır. Nitekim 626 yılında Bulgarlar ve Slavlarla birlikte gerçekleştirdikleri İstanbul kuşatmasıyla Bizans İmparatorluğu'nun kalbine kadar ilerlemişlerdir. Fakat muhasaranın başarısızlıkla neticelenmesi üzerine Orta Macaristan havalisine sıkışan Avarlar zamanla iç isyanlar sebebiyle güç kaybederek dağılmışlardır. Bununla beraber, 630 yılından itibaren Göktürklerin doğuda fetret devrine girmesiyle daha önce onlara bağlı şekilde hareket ettikleri anlaşılan Bulgarlar ve Hazarlar Doğu Avrupa'da bağımsızlık elde ettiler. Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu Kubrat Han'ın 665'teki ölümünün hemen ardından devletin yıkılması, bazı Bulgar kitlelerinin kuzeye çekilerek İdil Bulgar Devleti'ni kurmalarını ve Asparuh liderliğinde Balkanlara ilerleyen diğer kitlenin Tuna Bulgar Devleti'ni tesis etmelerini sağlamıştır. İdil-Kama arasındaki sahada varlık göstererek Bulgar şehrini başkent edinen İdil Bulgar Devleti, İslâmiyet'i resmî din olarak kabul eden ilk Türk devletidir. Dönemin Abbâsî halifesi el-Muktedir-Billâh'ın elçilik heyetinde yer alan İbn Fadlan, 921-922 yıllarında İdil Bulgar topraklarına yaptığı seyahat sırasında karşılaştığı Oğuzlar, Peçenekler, Başkurtlar ve Hazarlar gibi Türk kavimleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. İbn Fadlan'ın dâhil olduğu elçilik heyeti *Yiltavar* unvanlı Almış Han tarafından çok iyi karşılanmış, hanın resmen İslâm dinini kabul etmesiyle İdil Bulgar Devleti bu dinin Doğu Avrupa'daki temsilcisi durumuna gelmiştir. Öte yandan Göktürklerin batıdaki bakiyelerinin bir çatı altında toplanmasıyla kurulan bir diğer devlet olarak VII.-XI. yüzyıllar arasında hüküm süren Hazar Kağanlığı, Doğu Avrupa Türk tarihi açısından son derece önemli bir merhaleyi teşkil etmektedir. Hazar Kağanlığı kuruluşundan itibaren Bizans İmparatorluğu'yla yakın ilişkiler geliştirerek Bizans hanedan ailesiyle akrabalıklar tesis etmişlerdir. Söz gelimi VIII. yüzyılda Çiçek adlı bir Hazar prensesi dönemin Bizans imparatoru III. Leon'un oğlu V. Konstantinos'la evlenmiş, bu evlilikten doğan IV. Leon, bir Bizans imparatoru olarak "Hazar Leon" sanıyla anılmıştır. Hıristiyan olarak Irene adını alan bu Hazar prensesinin düğün merasiminde giydiği ve Hazarlara ait etnik motifler taşıdığı düşünülen kıyafet, dönemin Bizans başkentinde büyük ilgiye mazhar olmuştur. Bu arada, X. yüzyıl Bizans imparatorlarından VII. Konstantin Porphyrogenitos, oğlu Romanos'a bir imparatorluk yönetim kılavuzu hazırlamak amacıyla kaleme aldığı *De Administrando Imperio* adlı eserinde Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar ve Peçenekler gibi Türk devlet ve kavimlerine ve onlara karşı geliştirilebilecek stratejilere yer vermektedir. Hazarları takiben, Türklerin Doğu Avrupa'daki serüveni, bölgeye hâkim olmakla beraber merkezî

bir devlet yapılanması meydana getiremeyen Peçenekler ve Kıpçaklarla devam etmiştir. Kuman başta olmak üzere doğu ve batı dillerinde pek çok farklı isimle anılan Kıpçaklar, XIII. yüzyıl başlarına kadar hâkim oldukları Karadeniz'in kuzeyindeki geniş bozkır arazisine "Deşt-i Kıpçak" adının verilmesini ve bu tabirin umumileşmesini sağladıkları gibi *Codex Cumanicus* gibi dünyaca meşhur bir eserin kaleme alınarak günümüze ulaşmasına da vesile olmuşlardır. Moğol istilâsıyla beraber Doğu Avrupa'daki Türk siyasî varlığı Altın Orda Hanlığı kanalıyla devam etmiştir.

XIV. yüzyılın başlarında Anadolu ucunda yükselen Osmanlı Devleti'nin Rumeli'ye geçişi ve devamında yaşanan hadiseler Avrupa'daki Türk siyasî ve demografik varlığını derinden etkileyen bir süreci beraberinde getirmiştir. Gazi Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçişi sonrasında bilhassa Sultan I. Murad, Yıldırım Bayezid gibi kuruluş dönemi Osmanlı sultanlarının Rumeli'deki faaliyetleri, merhum Ömer Lütfi Barkan'ın "kolonizatör Türk dervişleri" adını verdiği sûfî Türkmen babalarının ve kalabalık Türkmen gruplarının tedricî göçlerine zemin hazırlamıştır. Anadolu'dan göç eden kitleler Rumeli'de yeni beldelerin kurulmasını ve bölgenin Türkleşmesini sağladığı gibi Osmanlıların Macaristan'a kadar ilerleyişinde önemli rol oynamışlardır. Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemine değin ciddi bir nüfus gücüne karşılık gelen Doğu Avrupa'daki Türk nüfus varlığı, söz konusu süreçte Anadolu'ya yönelik nüfus hareketleriyle güç kaybettiyse de bu miras bugün Kosova, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Kuzey Makedonya, Bulgaristan ve Batı Trakya gibi yörelerde yaşayan soydaşlarımız tarafından yaşatılmaya devam etmektedir.

II. Dünya Savaşı sonrasında Almanya'da büyüyen işgücü ihtiyacı Türk vatandaşlarının başta Almanya olmak üzere çok sayıda Avrupa ülkesine göç etmeleri bugünün Avrupa'sındaki Türk varlığının bir diğer safhasını teşkil etmektedir. İşçi göçünün başladığı 1960'lı yıllardan günümüze kadar Türk işçiler Avrupa ülkelerinin sanayi ve ticarette ivme kazanmasında önemli pay sahibi olmuşlardır. Günümüzde üçüncü hatta dördüncü nesil itibariyle Avrupa'da yaşayan Türkler; kıtanın siyaset, uluslararası ilişkiler, sanayi, ticaret ve sanat dünyasında geniş bir diaspora meydana getirmişlerdir.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra, 1500 yılı aşkın tarihî bir sürece karşılık gelen Avrupa'daki Türk varlığı, günümüzdeki hâliyle ülkemiz adına oldukça önemli stratejik bir konudur. Bu bakımdan Bursa Uludağ Üniversitesi ve Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği işbirliği ile 17-19 Mayıs 2024 tarihinde üniversitemizde yapılan "Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler" temalı Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi'nin Türklerin tarih boyunca Avrupa'daki mevcudiyetinin tüm yönleriyle anlaşılması ve geleceğe yönelik stratejik vizyonlarla desteklenmesinin yanı sıra Türk dünyasının birlik ve beraberliğinin pekiştirilmesi gayelerine hizmet etmesi bakımından son derece faydalı olduğu kanaatindeyim. Kongre sürecinin tamamlanmasında Kongre Onursal Başkanı olarak Rektörümüz Sayın Prof. Dr. Ferudun Yılmaz'a, Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği'nin Başkanı Sayın İrfan Tatlıoğlu'na ve Genel Sekreteri Sayın Cemal Akkuş'a şükranlarımı sunuyorum.

Ayrıca kongreye bildirileriyle katılan 10 ülkeden 87 hocamıza ve organizasyonda emeği geçen kişi ve kurumlara teşekkür ediyor, kongrenin ve onun en kıymetli ürünü olan bu bildiri kitabının tüm araştırmacılara ve tarihimize merak duyan tarih severlere faydalı olmasını temenni ediyorum.

**Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ**
Bilim Kurulu Başkanı
Bursa Uludağ Üniversitesi Rektör Yardımcısı

# SUNUŞ

Millî Politika çok unsurlu bir alan. Ama ortak unsurları belirgin ve net: Toprak, bayrak, insan... Millî güvenliği ise; devletin temel düzeni ve temel unsurları ile birlikte millî varlığının, bütünlüğünün, uluslararası alandaki siyasi, sosyal, hukuksal, kültürel ve ekonomik tüm çıkarlarının ve antlaşmalardan doğan tüm hak ve menfaatlerinin her türlü iç ve dış tehditlere ve diğer devlet ve kuruluşların müdahalelerine karşı korunması ve kollanması olarak ifade edebiliriz.

Yörük/Türkmen unsurunun millî asabiye ile mayalandığında Selçuklu ve Osmanlı örneğinde görüleceği üzere devlet ve medeniyet kuran müstesna bir unsur ve Türk milletinin bayraktarı bir topluluk olduğu düşünüldüğünde Yörükler geleceğimiz adına hayati bir yerde dururlar.

Yörük/Türkmen kültürü bu toprakların mayasıdır. "Biz"in bizatihi kendisidir. Eğer biz olmanın millî bir politika amacı olduğunu kabul edeceksek bunun en kutlu ve köklü unsuru 2000 rakımdaki Yörük/Türkmen köyleridir.

Yörük-Türkmenler Türkistan'dan Türkiye'ye yaşanan millet hayatımızın siyasi, sosyal ve kültürel sahalarda binlerce yıllık birikimini hâlâ yaşattığı, bir Yörüğün dilinde ve gönlünde milletimize ait binlerce yıllık kelime ve değerlerin yaşadığı düşünüldüğünde millî hafızamız bakımından da Yörükler/Türkmenler fevkalade önemlidirler. Siyasi varlığımızın, millî güvenliğimizin insani ve askerî unsuru olmak yanında Yörük/Türkmenler kültürel varlığımızın devamı içinde konuştukları Türkçeden Türkülere kadar geniş bir sahada millî kültürümüzü taşıyan ve koruyan bir unsur olarak millî güvenliğimizin kültür cephesinde de çok önemli bir yerde durmaktadırlar.

Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin millî güvenlik stratejisi içinde Türkmenler Irak ve Suriye ile bugünkü Türkiye sınırı bölgeleri de içeren Irak'tan Gazze'ye kadar bölgede bir Türkmen hilali teşkil ettiği düşünüldüğünde, hâlihazırdaki zorluklara karşı da Yörük/Türkmenler önemli bir imkân olarak verilecek her vazifeyi ifada dün olduğu gibi bugün de üzerine düşen görevi yapmaktan geri durmayacaktır.

Özellikle son dönemlerde Yörükler, ağırlıklı olarak kendilerini dışlanmış, yalnızlaştırılmış olarak görmektedirler. Bu sıkıntılı dönem son çeyrek asırda STK'ların artmasıyla yeni yeni aşılmaya başlanmıştır.

Son 15 yıldır uygulanan stratejik millî duruş ve yaklaşımlar çerçevesinde Yörük/Türkmen camiası odaklı çalışmalar ihmal edilmiş, yeni dönem siyasete adapte edilememiştir.

Yörükler, has ve halis Türkmenlerdir. Oğuzlardan bu tarafa; dinimizi, dilimizi, töremizi taşıyan ana unsurdur. Bu damarı kaybetmemeliyiz. Zira Yörüklerin kültürel dejenerasyonu ve kaybı Türk milletinin fütuhat dinamiği olan mefkûreyi kaybetmesi demektir. Türkiye'nin yeniden bir cihan devleti olma yolundaki çabasında 'Yeni Türkiye' söylemenin içinin dolması ancak bu dinamizmin yeni nesillere yeterince aktarılması ile mümkün olabilecektir. Fütuhatın sosyolojik tabanı olan Yörükler, Türk milletinin 'gök çadır yer döşek' anlayışını yaşatacak yegâne vasıtadır. Fethin gücü olan Yörükleri Türkiye gözden çıkaramaz, çıkarmamalıdır. Devletin ihmal edilemez kültürel ve sosyolojik görevi, kendi omurgasını taşıyan Yörük-Türkmen gelenek ve mantalitesini yaşatmak ve Yörük-Türkmen kültürünü canlandırmak olmalıdır. Yörüklüğün yaşatılması, 2071'e giden yolda Yeni Türkiye'ye kendi tarihinin verdiği millî bir ödevdir.

Bizler bütün bu olumsuzluklara karşı Yörük kültürünü canlı tutma ve gelecek nesillere aktarma gayretindeyiz. Son zamanlarda artan ve Yörük kültürü ile alakası olmayan müzik ve eğlence festivallerine inat Müslüman Türk'ün töresini ön plana çıkartan, Yörüğün erdemlerini diri tutan, kültür ağırlıklı çalışmalar gerçekleştirme gayretini taşıyoruz.

Türk Devletler Teşkilatının daha çok aktif ve etkin olduğu bu dönemde, tabandaki karşılığı ancak nitelikli, kapasite ve kalitesini ortaya koymuş STK'lar daha ciddi görevler üstlenmelidir. Tam da bu noktada Türk dünyası ölçeğinde stratejik araştırmalara öncülük etmek ve bu araştırmalarla geleceğe ışık tutmak gayreti hiç şüphesiz çok önemlidir. Bu gayret doğrultusunda devletimizin vereceği her göreve hazır olduğumuzu beyan ediyor, bu gayrete destek ve sahiplenme bekliyoruz.

**İrfan TATLIOĞLU**
Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği
Genel Başkanı

# ÖNSÖZ

Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi, ömrünün büyük kısmında önemli organizasyonlara imza atmış birisi olarak bundan sonraki ömründe ve belki gelecek nesillerce devam ettirilmesi hayali ile ortaya çıkan birkaç önemli projemden birisi idi. Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği olarak 2022 yılı başında gerçekleştirdiğimiz 'Stratejik Eylem Planı Çalıştayı'nda kongrenin eylem planı içerisine girmesi ile birlikte besmelesi çekilen proje üzerinde uzun süre çalıştık. İlkinin Anadolu Üniversitesi işbirliği ile Eskişehir'de, sonrasında 2023 yılında Türk Dünyası Kültür Başkenti Bursa programı çerçevesinde Bursa'da yapılması planlanırken çeşitli sebeplerle maalesef gerçekleştirilemedi. Bir dost meclisi sırasında Bursa Uludağ Üniversitesi'nin çiçeği burnunda rektörü Prof. Dr. Ferudun Yılmaz'ın 'haydi yapalım' netliğinde ve samimiyetinde yaklaşımı ile hızlıca hayata geçirdik. Zaten üzerinde uzunca süre çalıştığımız ve olgunlaştırdığımız projeyi uygulamaya koymak fazlaca vaktimizi almadı. Bursa Uludağ Üniversitesi'nin ve Türk Devletleri ve Akraba Toplulukları Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÜDAM)'nin çok kıymetli yöneticilerinin destek ve gayretleriyle son şeklini alan kongremizin bildiri konusunun kongre web sitesi ve üniversite iletişim ağı aracılığı duyurulması ile süreç başlamış oldu.

Zira her yıl bir üniversitenin ev sahipliğinde, Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği tarafından ilgili paydaşların desteği ile uluslararası nitelikte gerçekleştirilmesi planlanan kongrede, üniversite seçimlerinde Türk Dünyası Araştırma Merkezleri ve Yörük Türkmen Araştırma Merkezleri bulunan üniversitelere öncelik verilecek, kongre her yıl özel bir konu ve gündem ile gerçekleştirilecek ve bildiri konuları ona göre ilan edilecekti.

Kongrenin ilk bildiri konusu 'Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler' olarak belirlendi. Alt konular olarak da; Avrupa Hun imparatorluğu, Peçenekler, Uzlar ve Diğer Avrupa Türk Toplulukları, Türk Bilim Tarihinin Avrupa'ya Etkileri, Balkan Fetihlerinden Viyana Kuşatmasına Osmanlı İmparatorluğu, İskân Politikası ve Yörük/Türkmen Göçleri, Alperenler ve Akıncılar, Balkan Savaşları ve Mübadele, İşçi Göçleri ve Siyasi Göçler, Avrupa'da Türk Mimari Eserleri, Avrupa'da Dergâhlar ve Fütuhat, Türk Diasporası ve Lobisi, Kültür Diplomasisi ve Avrupa, İnsani Diplomasi Çalışmaları, Avrupa'da Kamu Diplomasisi Çalışmaları, Avrupa ve Türk Kültürü, Avrupa'da Türk Dili Eğitimi, Mavi Vatan ve Siber Vatan Kavramları Çerçevesinde Türkiye - Avrupa İlişkileri olarak belirlendi. Gerek ana başlık ve gerekse alt başlıkların belirlenmesinde Prof. Dr. Erdem Özdemir ve Doç. Dr. Galip Çağ'ın katkılarını bu vesile anmak gerekir.

Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği'nin birbirinden seçkin ve alanında uzman 50 kişilik Bilim Kurulu'nun yanında bir de Uluslararası Hakem Heyeti oluşturuldu. Belirlenen takvim çerçevesinde başvurular yapıldı ve bildiriler bu hakem heyeti tarafından değerlendirildi. Bu ana hedef doğrultusunda; çağrı usulü ile gerçekleştirilen kongremize multidisipliner bir yaklaşımla hazırlanan özgün bilimsel tebliğler gönderildi, hakem değerlendirmesinden sonra kabul edilen bildiriler yazarı/yazarları tarafından sunuldu ve bu tebliğler kongre sonrasında kitaplaştırılma aşamasına getirildi.

Dünyanın her yerinde yaşayan Türk ve akraba toplulukların tarihi, sosyo-kültürel, ekonomik, politik ve eğitim süreçlerini bilimsel çerçevede araştırıp, stratejik yaklaşımla gelecek perspektifi çizmeyi, alanda işbirliği zeminlerini oluşturmayı amaçlayan kongre; Türk Yüzyılının başladığı bu önemli yılda, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı gibi anlamlı bir günü de kapsayacak şekilde Bursa Uludağ Üniversitesi ev sahipliğinde Bursa'da yüz yüze ve çevrim içi katılım ile gerçekleştirildi. Avrupa Türk Tarihi ile birlikte, Avrupa'daki Türklerin mevcut durumu, potansiyeli, sorunları, ilişkiler ele alınırken aynı zamanda kamu diplomasisi, insani diplomasi, kültür diplomasisi alanlarında yapılanlar / yapılabilecekler ve stratejik yaklaşımlar geliştirebilme potansiyeli ölçüsünde etraflıca tartışıldı

Kongremize 10'dan fazla ülkeden 50'ye yakın üniversiteden 100'e yakın araştırmacı, uzman ve akademisyen katıldı. Kongre boyunca 17 oturumda 67 bildiri sunuldu. Bu akademik organizasyon, 19 Mayıs günü tarihî Keles Kocayayla'da uluslararası gençlik bayramı ile taçlandırıldı. Bursa'da üniversite eğitimi alan Türk dünyası ve İslam coğrafyasından 500 civarında öğrenci ve kongre katılımcısı akademisyenlerimizin katılımı ile gerçekleşen bu gençlik şöleni birbirinden renkli güzelliklere sahne oldu. TKDK Yerel Liderler çerçevesinde Keles Belediyesi'nin de katkılarıyla gerçekleşen şenlik, akademisyenlerimiz için de farklı bir saha tecrübesi olarak kayıtlara geçti.

Programın sonunda **Gök çadırımız, güneş tuğumuz olsun** temennisinde bulunan Oğuz Ata'nın torunları bu kutlu sevdayı artık daha büyük bir organizasyonla ülkemizin başkentinde yaşatmaya karar vererek ve devletine bağlılık ve sevdaları kat kat artmış olarak alandan ayrıldılar.

Muhteşem geçmişin mutlu geleceği yoğuran hamlesi olma gayretindeki Yörük Yürüşü'nün kurgusu bizim, katkısı sponsorlarımızın eseridir. Türkistan'dan Malazgirt'e, devam eden bu yürüyüş, 1071'den 2071'e devam edecek ve geleceğimizin ufkunda bir güneş gibi doğacaktır elbette...

Bu kutlu organizasyona destek verenlere hassaten teşekkür ediyoruz. Bu öncelikle her aşamada yol açan ve kolaylaştıran Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği Genel Başkanı İrfan Tatlıoğlu'na, ev sahipliği yapan Bursa Uludağ Üniversitesi'ne, Kongre Onursal Başkanı Rektör Prof. Dr. Ferudun Yılmaz'a, Rektör Yardımcısı, Bilim Kurulu Başkanımız Prof. Dr. Cafer Çiftçi'ye, Üniversite hocalarımıza ve Genel Sekreter Osman Dikmen'e, Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği Bilim Kurulu Üyelerine, Uluslararası Hakem Heyeti'ne,

üniversitedeki paydaşımız Türk Devletleri ve Akraba Toplulukları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü Doç. Dr. Fatih Gürses ve ekibine, Düzenleme Kurulundaki diğer üyelerimiz Doç. Dr. Mehmet Çelenk, Arş. Gör. Dr. İbrahim Hatipoğlu, Öğr. Gör. Sıla Türkay Yavuzel ve Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürü Dr. Kamil Özer'e, destek vererek paydaşlığı ile çalışmamızı kıymetlendiren TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığına, Başkan Abdullah Eren ve ekibine, kongrenin eksiksiz gerçekleşmesi için katkılarını esirgemeyen Bursa Büyükşehir Belediyesi Başkanı Mustafa Bozbey'e, belediye yönetici ve çalışanlarına, Osmangazi Belediyesi Başkanı Erkan Aydın'a, belediye yönetici ve çalışanlarına, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'na, Başkan İbrahim Burkay ve ekibine, Bursa Ticaret Borsası'na, Başkan Özer Matlı ve ekibine, Bursa'nın değerli markaları Hayat Hastanesi ve Bursa Çimento yönetimine, Kocayayla Gençlik Şölenine katkı ve emek veren TKDK Bölge Koordinatörü Bilal Tunç ve ekibine, Keles Belediyesi Başkanı Ali Doğru'ya, Belediye yönetici ve çalışanlarına, Keles Yerel Eylem Grubu Başkanı Esra Kurt ve ekibine, bu süreçte bizleri destekleriyle yalnız bırakmayan devlet eski bakanımız Hakan Çavuşoğlu'na, kanaat önderi Mustafa Gürses'e, eski müsteşarımız Fatih Acar'a, Öncü Bilge Özel Eğitim Kurumları yöneticisi Edip Ali Demirtaş'a, Arena Okulları Kurucusu Celal Arslan'a, Başarı Dergisi Yayınları Kurucusu Hasan Günay'a, Bursa Çimento Yönetim Kurulu Üyesi Av. Nalan Tüzel'e, Hayat Hastanesi kurucu ve yöneticileri Dr. Ahmet Özkul ve Dr. Fatih Özkul'a, TURSAB Başkan yardımcısı Hasan Eker'e, Post Yayınevi genel yayın yönetmeni Hayri Ataş ve eşleri Kadriye Ataş'a, Av. Akif Yücel ve Av. Hüseyin Ali Can'a özellikle teşekkür ediyoruz. Organizasyonun gerçekleştirilmesinde büyük emek veren Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği yöneticilerine, Bursa Yörük Türkmen Dernekleri Federasyonu yöneticilerine, Bursa Uludağ Üniversitesi ve Bursa Teknik Üniversitesi öğrencileri Turan Gençlerine ve ZPM Organizasyon çalışanlarına müteşekkiriz.

**Cemal AKKUŞ**
Düzenleme Kurulu Başkanı

## KONGRE KURULLARI

**Kongre Onursal Başkanı**
Prof. Dr. Ferudun YILMAZ
Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü

**Kongre Bilim Kurulu Başkanı**
Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ
Bursa Uludağ Üniversitesi Rektör Yardımcısı

**Kongre Düzenleme Kurulu Başkanı**
Cemal AKKUŞ
Türk Dünyası Yörük Türkmen Birligi Genel Sekreteri

**Kongre Düzenleme Kurulu**
Doç. Dr. Fatih GÜRSES
Bursa Uludağ Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet ÇELENK
Bursa Uludağ Üniversitesi

Dr. Arş. Gör. İbrahim HATİPOĞLU
Bursa Uludağ Üniversitesi

Öğr. Gör. Sıla TÜRKAY YAVUZEL
Bursa Uludağ Üniversitesi

Dr. Kamil ÖZER
Bursa İl Kültür ve Turizm Müdürü

**Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği Bilim Kurulu**

Prof. Dr. Abdülkadir EMEKSİZ - İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet SINAV - Galata Üniversitesi

Prof. Dr. Ali GÖÇER - Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Ali YAKICI - Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Alpaslan DEMİR - Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi

Prof. Dr. Bilal ÇAKICI - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Prof. Dr. Birol ÇETİN- -Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Cemal KURNAZ - Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Erkin EMET - Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan BAĞCI - Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan OKTAY - Kafkassam Başkanı

Prof. Dr. Haşim AKÇA - Çukurova Üniversitesi

Prof Dr. Haşim ŞAHİN - Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Hilmi DEMİR - TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi

Prof. Dr. Hüseyin MUŞMAL - Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim ERDAL - Yozgat Bozok Üniversitesi

Prof. Dr. İbrahim MARAŞ - Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. İlhan ŞAHİN - 29 Mayıs Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail GÖRKEM - Erciyes Üniversitesi

Prof. Dr. Muhtar KUTLU - Ankara Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa GENÇ - Süleyman Demirel Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Prof. Dr. Mustafa Kemal YALINKILIÇ - Eski MP Genel Müdürü

Prof. Dr. Mustafa SARI - Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Mehmet AK - Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet TOPAL - Anadolu Üniversitesi

Prof. Dr. Nahide ŞİMŞİR - Balıkesir Üniversitesi

Prof. Dr. Namık AÇIKGÖZ - Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Nezir TEMUR - Gazi Üniversitesi

Prof. Dr. Selçuk KIRLI - Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Turgut TOK - Denizli Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler BULDUK - Ankara Üniversitesi
Prof Dr. Yücel YİĞİT - Muğla Sıtkı Koçman Ünivesitesi
Doç. Dr. A. Yılmaz SOYYER - Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Celil BOZKURT - Düzce Üniversitesi
Prof. Dr. Erdem ÖZDEMİR - Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. Fahri MADEN - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih USLU - Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Hacer KARABAĞ ARSLAN - Bursa Uludağ Üniversitesi
Doç. Dr. İmran GÜNDÜZ ALPTÜRKER - Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet SAĞ - Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU - Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Kamil ÖZER - Bursa İl Kültür Müdürü
Dr. Osman ARSLAN -Anayasa Mahkemesi
Dr. Veli UÇMAZ - TRT
Ali Rıza ÖZDEMİR - T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Alevi Bektaşi Kültür ve Cemevi Başkanı
Öğrt. Gör. Osman KÖSE - Muğla Sıtkı Koçman Üniversıtesi

**ULUSLARARASI HAKEM HEYETİ**

Prof. Dr. Ali YAKICI - Türkiye
Prof. Dr. Erdem ÖZDEMİR - Türkiye
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN - Türkiye
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN - Türkiye
Prof. Dr. Lindita XHANARİ LATİFİ - Arnavutluk
Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE - Türkiye
Prof. Dr. Üçler BULDUK - Türkiye
Prof. Dr. Vagif SULTANLI - Azerbaycan
Doç. Dr. Atilla JORMA - Makedonya
Doç. Dr. Aynur GAZANFERGIZI - Azerbaycan
Doç. Dr. Hacer KARABAĞ ARSLAN - Türkiye
Doç. Dr. Saadet KERİMİ - İsveç
Doç. Dr. Noushad MK - Hindistan
Dr. Bülent KELEŞ - Almanya

# KONGRE PROGRAMI

KONGRE PROGRAMI

**AÇILIŞ:**

17 Mayıs 2024, Cuma, Saat: 09.30 – 10.45

**İrfan Tatlıoğlu**
Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği Genel Başkanı

**Cemal Akkuş**
Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği Genel Sekreteri
Düzenleme Kurulu Başkanı

**Prof. Dr. Cafer Çiftçi**
Bursa Uludağ Üniversitesi Rektör Yrd. / Bilim Kurulu Başkanı

**Prof. Dr. Ferudun Yılmaz**
Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü

**Prof. Dr. Osman Karatay**
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

**AÇILIŞ OTURUMU**

**AVRUPA'DA TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI**

17 Mayıs 2024, Cuma, Saat: 11.00 – 12.15, Ana Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Selçuk Kırlı**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Bölümü

**Prof. Dr. Lindita Xhanari Latifi**
Arnavutluk Tiran Üniversitesi, Tarih ve Filoloji Fakültesi, UNYT Balkan Araştırmaları Merkezi Müdürü
***Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları***

**Prof. Dr. Vagif Sultanlı**
Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Bölümü
***İren Melikhoff'un Türkoloji Araştırmalarının Ana Hatları***

**Dr. Vehap Kola**
Arnavutluk Tiran New York Üniversitesi, İşletme Bölümü
***Narratives Of Unity: Analyzing Imaginative Practices in Shaping a Common Future for the Turkic World (Birlik Anlatıları: Türk Dünyası İçin Ortak Geleceğin Şekillendirilmesinde Hayali Uygulamaların Analizi)***

**Dr. Ayla Hafız Küçükusta (Çevrimiçi)**
Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi
***Avrupa ve Balkanlar'da Türk Varlığı ve Etkileri***

## İSKÂN POLİTİKASI / YÖRÜK TÜRKMEN GÖÇLERİ

17 Mayıs 2024, Cuma, Saat: 14.00 – 15.15, 1. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Mehmet Tezcan**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

**Prof. Dr. Üçler Bulduk**
Ankara Üniversitesi, DTCF, Tarih Bölümü
***Balkanlara Göçüp Konanlar, Konup Göçenler***

**Prof. Dr. İlhan Şahin**
29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
***Evlâd-ı Fâtihân ve İskânları***

**Prof. Dr. Alpaslan Demir**
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
***Anadolu'dan Balkanlara Yapılan Göçlerin Temel Dinamikleri***

**Doç. Dr. Hüseyin Baha Öztunç**
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
***500 Yıllık İskânın Sonu: Rumeli'den Kopuş***

**AVRUPA KÜLTÜRÜ VE MÜZİĞİNDE TÜRK ETKİLERİ - 1**
17 Mayıs 2024, Cuma, Saat: 14.00 – 15.15, 2. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Ahmed Tohumcu**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü, Türk Müziği ASD

**Prof. Dr. Erdem Özdemir**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü, Türk Müziği ASD
***Türk Macar Müzik İlişkilerine Genel Bakış***

**Prof. Dr. Ali Yakıcı**
Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Emekli
***Attila'yla Birlikte Orta Avrupa'ya Taşınan Ozanlık Geleneği***

**Prof. Dr. Özlem Doğuş Varlı**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü, Türk Müziği ASD
***Avrupa kültürü ve müziğinde Osmanlı Bektaşileri/Türkmenlerinin Çeşitli Görünümleri Üzerine Genel Bir Bakış***

**Prof. Dr. Feyzan Göher Balçın**
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji Bölümü
***Doğu Avrupa ve Balkanlar'da Türk Çalgılarının Etkisi***

**AVRUPA HUN İMPARATORLUĞU**
17 Mayıs 2024, Cuma, Saat: 15.30 – 16.45, 1. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Alpaslan Demir**
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

**Doç. Dr. Atilla Jorma (Çevrimiçi)**
Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Balkan Enstitüsü
***Oğurlar'dan Oğuzlar'a***

**Dr. Emine Uslu Arıcı**
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü,
***Hunların Erken Döneminde Galya'ya Kadar Uzanan Faaliyetleri (IV. yüzyıl)***

**Arş. Gör. Bahadır İkican**
Kocaeli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
***Hun Göçlerinin Karadeniz'in Kuzeyindeki Topluluklar ve Roma İmparatorluğu Üzerindeki Etkileri***

**Esengül Argun**
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
***Genetik Çalışmalar Merceğinde Avrupa Hunlarının Menşei Sorunu***

**AVRUPA KÜLTÜRÜ VE MÜZİĞİNDE TÜRK ETKİLERİ - 2**
17 Mayıs 2024, Cuma, Saat: 15.30 – 16.45, 2. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Ali Yakıcı**
Gazi Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi

**Doç. Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Fidan**
Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi ABD
***Kültürel Yaratıcı Endüstriler ve Gelenek İlişkiselliğinde Aşık Müziğinin Kıtalararası Dolaşımı***

**Doç. Dr. Aşkın Çelik - Doç. Kutup Ata Tuncer (Çevrimiçi)**
Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölüm Başkanı
***Türk Müziği Aracılığıyla Kültürlerarası Diyalogun Güçlendirilmesi***

**Dr. Çağla Yılmaz**
***Balkanlar'da Bir Ortak Kültür Mirası: Karagöz***

**Fatma Güler**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Türk Dünyası Müzikleri ABD Yüksek Lisans Öğrencisi
***Balkan Türk Kadın Müziği Örneklerinde Geleneğin Dönüşümü***

**AVRUPA TÜRK TOPLULUKLARI**
18 Mayıs 2024, Cumartesi, Saat: 09.30 – 10.45, 1. Salon

**Oturum Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Sezai Sevim**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

**Dr. Yaşar Kalafat – Muhammet Bekir Karacakaya**
Halkbilimi Araştırmaları Kültür ve Strateji Merkezi Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Halkbilimi Bölümü
***Onomastiğin Uluslararası İlişkilerde Strateji Boyutu: Kalafatoğulları***

**Dr. Öğr. Gör. Cihan Yalvar**
Yalova Üniversitesi, Ortak Dersler Öğretim Görevlisi
***Romanya'da Kuman Kıpçak Varlığı (XI.-XIV. Yüzyıllar)***

**Tahsin Bilgi**
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
***Peçenekler ve Ruslarla Olan İlişkileri***

**Sinan Alper Saka**
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
***Gagauzların Menşei Meselesi***

**YENİ DÖNEM AVRUPA GÖÇLERİ**

18 Mayıs 2024, Cumartesi, Saat: 09.30 – 10.45, 2. Salon

**Oturum Başkanı: Doç. Dr. Şenol Baştürk**

Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü,

**Prof. Dr. Nur Çetin (Çevrimiçi)**

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı

***Avrupa'da Türklere Yönelik Gündelik Irkçılık: Almanya Örneği***

**Prof. Dr. Hakan Temiztürk – Merve Kalaycı**

Atatürk Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Genel Gazetecilik ABD

***Türkiye'den Almanya'ya İşgücü Göçünün Medyada Temsili***

**Dr. Bülent Keleş (Çevrimiçi)**

Grundshule Goldbach - Almanya

***Almanya'da Türk İşçileri Arasında Ortaya Çıkan Milliyetçi Kurumsallaşmalar; Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu – ANF Örneği***

**Aida Oruçova**

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

***Uluslararası Akademik Göç: Tarihçesi ve Eğilimleri***

**AVRUPA'DA TÜRK DİASPORASI VE LOBİSİ**

18 Mayıs 2024, Cumartesi, Saat: 11.00 – 12.15, 1. Salon

**Oturum Başkanı: Doç. Dr. Mustafa Berkay Aydın**

Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,

**Prof. Dr. Erkin Emet**

Ankara Üniversitesi, DTCF, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

***Avrupa Türklerinin Doğu Türkistan Davasına Katkıları***

**Prof. Dr. Didem Buhari**
İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
***Rusya'ya Karşı Kırım Tatar Hafızasını Savunmak: Diaspora Filmi Haytarma'nın Bir Analizi***

**Dr. Öğr. Gör. Taner Zorbay**
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
***Entegrasyon ve Asimilasyon: 1923'ten Günümüze Bulgaristan Türk Azınlığı Tecrübesi***

## AVRUPA'DA DİPLOMASİ ÇALIŞMALARI

18 Mayıs 2024, Cumartesi, Saat: 11.00 – 12.15, 2. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Sezgin Kaya**
Bursa Uludağ Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü

**Doç. Dr. Galip Çağ**
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
***Osmanlı Rumelisi Balkanlara Dönüşürken: Jeopolitik Bir Kavram Olarak Balkanlaşmanın (Balkanization) Tarihi Kökleri***

**Doç. Dr. Yiğit Anıl Güzelipek**
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
***Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Spor: Bir Oyundan Daha Fazlası***

**Ayşe Orhon**
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
***Kültürel Diplomasi Bağlamında Türkiye-Macaristan İlişkileri***

**Dr. Öğr. Üyesi Yunus Emre Ökmen**
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo TV ve Sinema Bölümü
***Türkiye'nin Balkanlardaki Kamu Diplomasisi Faaliyetlerini Medya Açısından Değerlendirmek***

**BALKAN SAVAŞLARI VE MÜBADELE - 1**

18 Mayıs 2024, Cumartesi, Saat: 14.00 – 15.15, 1. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Hasan Basri Öcalan**

Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölüm Başkanı

**Dr. Elma Koric (Çevrimiçi)**

Saraybosna Üniversitesi, Şarkiyat Enstitüsü

***Osmanlı Devleti'nin Bosna'yı Kaybı ve Bosna Müslümanlarının Göçü***

**Doç. Dr. Eyüp Kul**

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

***Osmanlı Devleti'nin Makedonya'yı Kaybı Sürecinde Yaşanan Göçlere Dair Gözlemler***

**Öğr. Gör. Doğuş Şeker**

Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü

***Kolağası İzzeddin Bey'in Gözünden 1. Balkan Harbi***

**Doç. Dr. Gürhan Yellice**

Dokuz Eylül Üniversitesi, Rektörlük, Öğretim Görevlisi

***Balkan Savaşları Sonrasında Yunanistan'dan Anadolu'ya Göçler ve Bu Göçlerin Osmanlı-Yunan İlişkilerine Etkisi, 1913-1914***

**AVRUPA'DA TÜRK DİLİ VE EĞİTİMİ - 1**

18 Mayıs 2024, Cumartesi, Saat: 14.00 – 15.15, 2. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Hülya Taş**

Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Bşk.

**Prof. Dr. Turgut Tok**

Denizli Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı ABD Başkanı

***Balkan Ülkelerinde Türk Dilinin Varlığı ve Türk Dili ile Eğitimin Durumu***

**Prof. Dr. Cüneyt Akın**
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
***Macaristan'ın Türk Devletleri ve Türk Devletleri Teşkilatı ile İlişkisi Üzerine***

**Doç. Dr. Salih Mehmet Arçın**
Denizli Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ABD Başkanı
***Bulgaristan'da Türkçe Yayınların Günümüzdeki Durumu***

**Doç. Dr. Sertan Alibekiroğlu**
Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
***Avrupa'da Türkçe Neden Öğrenilir, Öğretilir?***

**BALKAN SAVAŞLARI VE MÜBADELE - 2**
18 Mayıs 2024, Cumartesi, Saat: 15.30 – 16.45, 1. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Emin Balkan**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Tıp Fakültesi, BALGÖÇ Başkanı

**Doç. Dr. Neval Konuk Halaçoğlu**
Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu
***Bulgar İşgali Sırasında (1912-1913), Serez'de Yıkılan ve Kimlik Değiştiren Osmanlı Mimari Eserleri***

**Doç. Dr. Hacer Karabağ Arslan**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
***Uluslararası Kızılhaç Belgelerinde Türk-Yunan Nüfus ve Esir Mübadelesi***

**Dr. Öğr. Gör. Evrim Kaşıkçı**
Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Müzik Kültürleri ABD
***Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ve Edirne Gagauzları***

**Zümrüt Taş Üskül**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi
***Türkiye – Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Çocuklar***

## AVRUPA'DA TÜRK DİLİ VE EĞİTİMİ - 2

18 Mayıs 2024, Cumartesi, Saat: 15.30 – 16.45, 2. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Hatice Şahin**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı B.

**Prof. Dr. Feyzi Ersoy**
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
***Bulgar Türkçesi ve Günümüzdeki Devamı Çuvaşça Üzerine Bazı Notlar***

**Dr. Öğr. Üyesi Özlem Kurt**
Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği B.
***Osmanlı Döneminde Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Amacıyla Hazırlanan The Literature of the Turks – Turkish Chrestomathy Adlı Eserdeki Atasözleri ve Deyimler***

**Dzejlana Johic**
İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD Doktora
***Enver Çolakoviç'in Ali Paşa Efsanesi Romanındaki Türkçe Kökenli Sözler***

**Banu İsmaili, Berna Beyoğlu**
Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü
***Kuzey Makedonya Türk Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekinin Durumu***

**Sevil İrevanlı (Çevrimiçi)**
Uluslararası Vizyon Üniversitesi Araştırma Görevlisi
***Suomi / Finlandiya Türklerinin Türk Dilinde Eğitim Faaliyetleri***

**AVRUPA'DA TÜRK MİMARİ ESERLERİ**

19 Mayıs 2024, Pazar, Saat: 09.30 – 10.45, 1. Salon

**Oturum Başkanı: Prof. Dr. Tülin Vural Arslan**

Bursa Uludağ Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Dekanı

**Doç. Dr. Noushad MK**

Hindistan Yeni Delhi Jamia Millia İslamia Central University

***İmparatorluğun estetiği: Avrupa Mimarisinin Canlanma Stillerinde Türk ve Hint Etkisi***

**Doç. Dr. Volkan Marttin**

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplumbilimleri Fakültesi Tarih Bölümü

***Gümülcine'de Ayakta Kalan Türk-İslam Yapılarına Dair***

**Doç. Dr. Samettin Başol**

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Ana Bilim Dalı

***Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da Adriyatik Denizi'ne Açılan Bir Kapısı: Sedd-i İslam Kalesi ve Askeri Önemi***

**Dr. Mimar Nemat (Nihat) Sarıyev (Çevrimiçi)**

Azerbaycan Bakü Şehir Baş Mimarlar İttifakı Üyesi

***19. YY. Avrupa Mimarisinin Azerbaycan Mimarisine Etkileri***

**AVRUPA VE TÜRK KÜLTÜRÜ - 1**

19 Mayıs 2024, Pazar, Saat: 09.30 – 10.45, 2. Salon

**Oturum Başkanı: Doç. Dr. M. Emir İlhan**

Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

**Doç. Dr. Fahri Maden**

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

***Arnavutluk'ta İslamiyet ve Bektaşilik İzleri***

**Doç. Dr. Aynur Gazanferkızı**
Azerbaycan Hazar Üniversitesi, Medeni Antropoloji ve Folklor Enstitüsü Koordinatörü
***Cindrella ve Göyçek Fatma Masallarında Motifler***

**Doç. Dr. Fidan Gasımova**
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Bölüm Başkanı
***Oğuz ve Kelt Halklarının Kahramanlık Destanları***

**Dr. Şebnem Asadova**
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Halk Bilimi
***Türk ve Avrupa Halkları Masallarında Yaşlı Kadın İmgesi ve Rastlandığı Mekanlar***

**AVRUPA VE TÜRK KÜLTÜRÜ – 2**
19 Mayıs 2024, Pazar, Saat: 11.00 – 12.15, 2. Salon

**Oturum Başkanı: Dr. Kamil Özer**
Kültür ve Turizm Bursa İl Müdürü

**Günay Aliyeva (Çevrimiçi)**
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Kafkasya Araştırmalar Enstitüsü,
Kafkas Tarih Bölümü
***19. Yüzyılda Avrupa'da Eğitim Almış Güney Kafkasya'nın Türk Kökenli Aydınları***

**İslam Asadov**
Azerbaycan Devlet Medeniyet ve Kültür Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Sinema
Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi
***Azerbaycan Sineması ve Avrupa Kültürü***

**Arş. Gör. Nuşabe Yaqubova (Çevrimiçi)**
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Kafkasya Araştırmalar Enstitüsü
***Azerbaycan'ı Avrupa'da Tanıtan Ressamlar***

**Recep Koçak**
Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi
***Dijital Çağ'ın Akıncı Beyleri: Kültür Endüstrileri Bağlamında Türk Dizilerinin Avrupa Serüveni Üzerine Bir Değerlendirme***

**KARMA OTURUM**
19 Mayıs 2024, Pazar, Saat: 11.00 – 12.15, 1. Salon

**Oturum Başkanı: Doç. Dr. Mehmet Çelenk**
Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mezhepler Tarihi ABD Bşk.

**Doç. Dr. Saadat Karimi (Çevrimiçi)**
İsveç Boros Universitesi, Pedagoji Fakültesi
***Batı Avrupada Göçmen Edebiyatına Yönelik Tututmlar - Akademik Eleştirmelerde Türk Göçmen Edebiyatının Temaları, Önemi ve Sorunları***

**Doç. Dr. Rustamjon Djabborov**
Özbekistan Kültürel Mirasının Korunması ve Öğrenilmesi Üzere Dünya Cemiyeti Bilimsel Sekreteri
***Ali Şir Nevai Yaşamı ve Mirasının Avrupa'da İncelenmesi***

**Arş. Gör. Durdona Rasulova (Çevrimiçi)**
Tacikistan Kültür ve Sanat Üniversitesi
***Çekler Orta Çağda Emir Timur'u Nasıl Hayal Ediyordu?***

**Behima Asan**
Bursa Uludağ Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Öğrencisi
***Makedonya Türklüğünde Yücelcilerin Önemi***

# 1

# AVRUPA TÜRK TARİHİ

# GENETİK ÇALIŞMALAR MERCEĞİNDE AVRUPA HUNLARININ MENŞEİ "SORUNU"

**Esengül ARGUN***

## GİRİŞ

Bilim dünyasının meşgul olduğu konulardan birisi olarak, karşımıza, Avrupa Hunlarının menşei "sorunu" çıkmaktadır. Savı iddia eden ön önemli isim ise Avusturyalı akademisyen Otto J. Maenchen-Helfen'dir (1894-1969).[1] Bu "sorun" daha sonraki süreçte de tarihçiler arasında iki farklı savın desteklenmesine neden olmuştur. Bazı tarihçiler, Helfen ekolünü[2**] savunurken yani Hunların Asya'dan gelmediğini[3], Avrupa'nın ortasında bir anda ortaya çıkan farklı bir etnik kimlik, hatta Slav olabileceklerini iddia ederlerken, en iyi haliyle de çekimser kalmayı tercih etmişlerdir. Bazı tarihçiler ise Hunların Asya'dan geldiği görüşünü savunmuşlardır.[4]

Hunların Asya'dan Avrupa'ya gelip bir devlet kurduğunu savunan tarihçilerin en büyük dayanakları ise mantar kulplu bir kazan ile Joseph De Guignes'in 250 yıl önce kaleme aldığı *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi (1756-1758)* adlı eserinde Hun ismini zikretmiş olmasıdır.[5] Ancak Helfen, hem kazan tartışmalarını hem de Guignes'in iddiasını başlarda reddetmiş ve bu tartışmalara

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Bilim Uzmanı, esengulargun552@gmail.com, ORCID: 0000 0002 2034 8739.

1 Akademisyen, Sinolog, tarihçi, yazar ve gezgin olan Helfen (1894-1969), 1927 yılından 1930 yılına kadar, Moskova'da bulunan Marx-Engels Enstitüsü'nde; 1930 yılından 1933 yılına kadar da Berlin'de görev yapmıştır. Nazilerin Almanya'da iktidara gelmesinden sonra Avusturya'ya daha sonra da ABD'ye yerleşmiş ve Kaliforniya Üniversitesinde profesör olmuştur. *The World Of The Huns* başta olmak üzere Hunlarla ilgili pek çok çalışması bulunmaktadır.

2 * Ekol adlandırması tarafımızca verilmiştir.

3 Murat Keçiş, "Kavimler Göçü ve Feodalite", Ed. Selim Hilmi Özkan, *Orta Çağ Tarihi*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016, s.444; Ayrıca bkz. Christopher Kelly, *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğunun Çöküşü*, Çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul 2016, s.46.

4 Akdes, Nimet, Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992, s. 12;, Hüseyin, Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933, s.11-12; Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu,* TTK Yayınları, Ankara 2001, s.20-21.

5 Jingyi Gao 高晶一, "Huns and Xiongnu Identified by Hungarian and Yeniseian Shared Etymologies", *Central Asiatic Journal*, Vol.:56, Harrassowitz Verlag, 2012/2013, p.41. Hun ismi hakkında detaylı bilgi için bkz. Esengül Argun, Arkeolojik veriler Işığında Avrupa Hunları, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Biliimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2023, s.39-40.

son vermişse de onun ölümünün ardından yayınlanan çalışmalarında kabul ettiği görünmektedir.[6] Günümüz Avrupa tarih yazıcılığında Ursula Brosseder örneğinde olduğu gibi hâlâ Helfen ekolünü savunmaya devam eden akademisyenler bulunmaktadır.[7] Üstelik Brosseder bu tartışmanın çözüme kavuşamayışını "cehalet" olarak nitelendirmekte ve Hunların Asya'dan gelmediğini ifade etmektedir. Bu anlayışa sahip akademisyenlerin genel kabul ettikleri tez yalnızca bir kazanın oluşu ve sadece Guignes'in Hun ismini belirtmesidir. Yani, eldeki veriler onlara göre yetersizdir ve ülkemizde de bu görüşü savunan akademisyenler bulunmaktadır.

Günümüzde teknolojinin gelişmesi, sosyal bilimlerdeki çalışmaların ivme kazanması ve disiplinler arası çalışmaların artmasıyla Helfen ekolüne, dolayısıyla Türk tarihinin bütünlüğünün baltalanmaya çalışılmasına son verebilmek mümkündür. Bu çalışmada Avrupa Hunlarının menşei "sorununa" çözümler üretilmiş ve Türk tarihinin bütünlüğü kaidesi esas alınmıştır. Bu bağlamda jeoarkeolojik, etnografik, biyomoleküler, paleoetnobotanik, paleobotanik, zooarkeoloji, antik DNA çalışmaları, genetik bilim, biyoarkeoloji, moleküler antropoloji, antropoloji, mitokondriyal haplogrup analizleri, filogenetik, izotop, arkeobotanik, bilişsel arkeoloji, paleogenomik, sosyoloji, jeofizik gibi ilgili bilim dalları ve alt dallarından faydalanılacaktır.

Karadeniz'in kuzeyine yerleşen Hunlar hakkında, son yıllarda ivme kazanan araştırmalar yapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla Hunlarla ilgili araştırmalar, münferit bir biçimde disiplinlerarası bir saha haline gelmiştir. Hâlihazırda İskitler ve Asya Hunları ile de çalışmaların paralel boyutta artmasına neden olmuştur. Bu araştırmalarda, Türkistan coğrafyasının büyük bir bölümünün egemenliğini elinde bulunduran Hunların; sosyo-kültürel yaşamı, kültürel zenginliği, ekonomisi ve uluslararası ilişkileri de detaylı bir biçimde ele alınmaktadır. Nihayetinde, siyasi tarih dışında onlardan geriye kalan pek çok veri olduğu saptanabilmektedir. Bu veriler, Çin ya da Roma kaynaklarına bağlı kalmaksızın ilgili bilim dallarının aracılığıyla elde edilebilmekte veyahut bahsi geçen kaynaklar ile karşılaştırmalı bir yöntem izlenerek ortaya çıkartılmaktadır.

Hunlarla ilgili daha önce yapılmış araştırmaların başında büyük oranda konar-göçer problematiği yer alırken, günümüzde jeoarkeolojik, etnografik, biyomoleküler, paleoetnobotanik, paleobotanik, zooarkeoloji, antik DNA çalışmaları, genetik bilim, biyoarkeoloji, moleküler antropoloji, antropoloji, mitokondriyal haplogrup analizleri, filogenetik, izotop, arkeobotanik, bilişsel arkeoloji, paleogenomik, sosyoloji, jeofizik gibi ilgili bilim dalları ve alt dallarından yararlanılarak ifade edilen yeni problemler, araştırmalara farklı bakış açıları ve hız kazandırmaktadır. Bu disiplinler aracılığıyla halkların, özelde Hunların

6 Otto J. Maenchen-Helfen, *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, Ed. Max Knight, Universty of California Press, London 1973.

7 Ursula Brosseder, "Xiongnu and Huns: Archaeological Perspectives on a Centuries-Old Debate about Identity and Migration", Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity, April 2018, p.177. DOI:10.1017/9781316146040.015 (176-188)

hareketliliği, soy bağları ve ilişkileri, dönemlerindeki diyetleri, barınmaları, yerleşim yerleri, kültürel gelişmişlikleri vb. konulara ışık tutulmaktadır.

İskitler, Asya Hunları ve Avrupa Hunları ile ilgili araştırmalar tamamıyla farklı konularda ele alınmıştır. Özellikle Avrupa Hunları ile ilgili yazılı kaynakların yetersizliği noktasında, git gide artan arkeolojik keşifler aracılığıyla salt ele alınan konular dışında araştırmaların yelpazesi genişlemiştir. Söz konusu arkeolojik keşiflerin yorumlanması ise beraberinde pek çok soru işaretini getirdiği gibi bazı soru işaretlerini de ortadan kaldırmaktadır.

Hunlarla ilgili araştırmaların temelinde yer alan "sorunlardan" birisi menşeilerdir. Konuyla ilgili bilim dünyasında iki farklı görüş yer almaktadır. Bir grup araştırmacı, Avrupa Hunlarının Asya'dan gelmediğini, Macaristan'da hatta bütünüyle Avrupa'da ortaya çıkan farklı bir etnisite olduklarını, daha da ileri gidenler onların Slav olduklarını iddia etmektedir. En yumuşak haliyle de çekimser kalan araştırmacılar bulunmaktadır. Diğer grup araştırmacılar ise Hunların Asya'dan göç ederek Avrupa'ya geldiklerini ifade etmektedir. Her iki grubun da kendi içlerinde "savunabilecekleri argümanları" vardır. Fakat ilk grubun yani tabirimizce Helfen ekolünün aksine, ikinci grubun görüşü disiplinlerarası etkileşimler aracılığıyla kanıtlanmıştır.

Hunların Asya'dan Avrupa'ya göçlerini destekleyen pek çok veri kurganlarda yer almaktadır.[8] Bu kurganların, Hunların göç güzergâhlarında yer alması son derece önemlidir. Bunun dışında hem Asya'da hem de Avrupa'da ortak kültürü, ekonomiyi, siyasî yapılanmayı ve en önemlisi aynı soy grubuna ait olduklarını gösteren genetik veriler de mevcuttur.

### 1. Avrupa Hunlarının Menşei Problemi

Günümüzde, bazı Avrupa ülkelerinin Asya'ya olan ilgisi ve tarih boyunca yaşanan güç mücadeleleri, insanlığın köken arayışını da etkilemiştir. Bu çabaların bir sonucu olarak, kimi milletler tarih boyunca en güçlü olanın yanında yer almış ve bu halklar arasında siyasi, ekonomik ve askeri ittifaklar oluşmuştur. Özellikle Avrupa'dan Asya'ya dönüş, geçmişin ilk uygarlıklarını kendilerine mâl etme girişimlerine yol açmıştır. Bu tür düşüncelerin altında yatan nedenler net(!) değildir, ancak Türk tarihinin bütünlüğüne darbe vurulmak istendiği açıktır.[9]

Roma İmparatorluğu'nun eserlerinde, Türklerle sürekli ilişkilerin izlerine rastlanır. Bu ilişkilerin içeriği, Türklerle yaşanan sorunlara bağlı olarak şekillenmiştir. Ancak, Roma tarihçileri, en eski dönemlerden itibaren Türkleri aynı isimle tanımlamış ve bahsetmiştir. Doğu Romalılar, Hunlara, Bulgarlara, Onogurlara, Kök Türklere ve diğer Türk kavimlerine "İskit" adıyla hitap etmiştir. Bu durum, Avrupa Hunlarının, Türk tarihinin bir parçası olduğunu göstermektedir. Bu adlandırmanın bir "tesadüf" olduğu varsayılacaksa

8 Detaylı bilgi için bkz; Argun, a.g.t.

9 Argun, a.g.t., s.35.

dahi, bu noktada Hun kazanları, yerleşik hayattan kalan emareler, süs eşyalarındaki detaylar vb. pek çok arkeolojik veri dışında, devlet nizamı, dini inançları, sosyal yaşamları gibi unsur devreye girmektedir ve bunun yalnızca basit bir tesadüf olmadığını göstermektedir.[10] Örneğin, İskitler ve Asya Hunlarında görülen arkeolojik üslupların daha sonra Avrupa Hunlarında hatta Avarlarda ve sonraki Türk devletlerinde de var olduğunu görmek elbette ki şaşırtıcı olmamalıdır.

Genetik araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular da Avarlar ile Asya Hunları ve Avrupa Hunları arasındaki soy bağını doğrular niteliktedir.[11] Alföldi, gerçekleştirdiği çalışmalar neticesinde Hunların ve Avarların kökenlerinin Türkistan'da bulunabileceğini ifade etmektedir.[12] Dolayısıyla Asya'dan Avrupa'ya uzanan bu geniş Türk coğrafyalarında kültürlerini kesintisiz sürdürmüş olma ihtimalleri çok daha baskındır. Fakat Türk tarihi için 250 yıldır süregelen Hunların menşei "sorunu" Helfen ile başlayıp, günümüzde Ursula Brosseder'e kadar, anlaşılması güç bir şekilde devam etmiştir.[13] Helfen dahi, ölümüne yakın bu yanlışı düzelttiğini kabul ederken, bugün bu tartışmaların sürüyor olması ilginçtir.

### 2. Menşei Çalışmalarında Fen Bilimleri ve Bulgular

Tarih ve arkeoloji, geçmiş yüzyılların aydınlatılmasında önemli bir rol oynayan iki disiplindir. Bununla birlikte, sosyal bilimler ve fen bilimlerinin ortak çalışmaları, geçmişin gizemlerini, olaylarını veya bireylerini aydınlatmada büyük katkılar sağlamaktadır. Bu bağlamda, en güvenilir araştırmalar genetik mühendisleri ve ilgili bilim dallarıyla yürütülen DNA analizleridir.

Özellikle de 'antik DNA çalışmaları', birçok konunun aydınlatılmasına olanak sağladığı gibi, konumuz olan Avrupa Hunlarının kökeni "sorununa" da büyük ölçüde çözüm getirmektedir. *İleri derecede zarar görmüş ve DNA eldesi için özel koşullarda saklanmamış biyolojik örneklerden DNA elde edilerek gerçekleştirilen moleküler genetik çalışmaları 'antik DNA çalışmaları' olarak adlandırılır. Moleküler biyoloji alanında ortaya konulan gelişmeler paralelinde pek çok bilimsel soruna ışık tutacak olan antik DNA çalışmaları, uygulamada standart moleküler genetik çalışmalarına kıyasla farklı hassasiyetler gerektirmektedir. Örneklerin elde edilmesinden laboratuvarda gerçekleştirilen birçok aşamaya kadar pek çok farklı bilim dalından insanın ortak çalışmasını gerektiren bu araştırmalar, sonunda evrimsel ve antropolojik sorulara çözüm sunacak güçtedir.*[14]

10 Argun, a.g.t.,

11 E. Neparáczki, vd., "Y-chromosome Haplogroups from Hun, Avar and Conquering Hungarian Period Nomadic People of the Carpathian Basin", *Scientific Reports*, No:9, 16569, 2019.

12 Rásonyi, *Doğu Avrupada Türklük*, Yay. Haz. Yusuf Gedikli,. "Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar", Selenge Yayınları, 2019 İstanbul s.38-39.

13 Ursula Brosseder, "Xiongnu terrace tombs and their interpretation as elite burials" *Current Archaelogical Research in Mongolia*, 2009, 247-280.

14 H. Merve İyras- Yeşim Doğan, "Antik Dna Çalışmaları ve Karşılaşılan Sorunlar", *Antropoloji*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, S:30, 2015, s.54. (53-58.)

Örneğin, Avusturya'nın Leobersdorf bölgesinde 172, Zwölfaxing'de 245 ve Zillingtal'de çıkarılan iskeletlerde, kadın ve erkeklerin ölüm yaşlarına ilişkin istatistikler belirlenmiştir.[15] Yapılan bir araştırmada, Y kromozom haplogrup analizi sonucunda Y-STR259 genotipli yedi erkek iskelet incelenmiştir. Analizler, HU52'nin Y kromozom haplogrubu R-ARP'261'nin III. Kral Béla ile aynı olduğunu göstererek, bu kişinin Árpád Hanedanı'na ait olduğu hipotezini doğrulamıştır. Diğer bireylerin ise (J-ZS7626, E-BY4992, R-BY41605, R-BY3642 ve R-Y2608) farklı kökenlere sahip olduğu ve soylularla ya da baba soyları boyunca birbirleriyle ilişkili olmadıkları tespit edilmiştir.[16]

Asya'dan Avrupa'ya göç eden Hunlar, ardından gelen Avarlar ve Macarlar ardışık göç dalgaları oluşturmuş ve bu göçler Karpat Havzasında kalıcı etkiler bırakmıştır. Hunlar ve Avarların kültürel ve sosyal yaşam biçimlerindeki benzerliklerin Macarlara da yansıması ve dillerin ortak kelime haznesi gibi faktörler, Ortaçağ Macar kroniklerinde Hunların ve Avarların Asya kökenli olduğunu vurgulamaktadır. Yazılı belgelerin kısıtlı olması ve mevcut verilerle karmaşık arkeolojik bilgiler arasında bağlantı kurmanın zorluğu göz önüne alındığında, arkeogenetik bir yaklaşımın kullanımı son derece önemlidir. Bu yaklaşım, antik verilerin kökeni ve biyolojik ilişkileri hakkında neredeyse kesin sonuçlar elde etmek için gereklidir. Bu sayede, kroniklerin ve arkeolojik bulguların sessiz iddialarını desteklemek için genetik bilim kullanılabilir hale gelmektedir. Ayrıca, Doğu Avrupa'daki göçleri izlemek için biyoarkeoloji uygulamalarından da yararlanılmaktadır. Moleküler antropoloji, benzerlikleri ayırt etme yeteneğine ve genomun kodlamayan bölgelerinde ortak ataları yansıtabilen veya bireylerin popülasyonlar arası hareketini tespit edebilen yöntemler kullanmaktadır. Bazı bilim insanları, çağdaş popülasyonlarda benzerlikler tespit edildiğinde, farklı coğrafi bölgelerde benzer sonuçların elde edileceğine inanmaktadır. Arkeogenetik araştırmaların çoğu, Avrupa'daki Türkler dışındaki diğer haplogrupların kompozisyonuyla ilgili özel bir öneme sahiptir. Antropolojik verilere göre, Karpat Havzası'ndan Ural-İtil hattına kadar geniş bir bölgede ana bir halkın varlığına işaret etmektedir Morfometrik karşılaştırmalarla desteklenen bu veriler, kökenlerinin Aşağı Özü-Kırım ve Don bölgelerinde olduğunu göstermektedir. Demir Çağı temel popülasyonunda da gözlemlenen antropolojik özelliklere (örneğin, uzun ve dar kafatası gibi) sahip olan bu temel popülasyonun MÖ. 1. bin yılın ortalarına kadar izlendiği belirlenmiştir.[17] Ayrıca, bu değiştirilmiş kafatası şekillerinin MÖ.

15 Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, "Avarlara Ait Buluntu Yerleri İle Çıkarılan Bakiyelerin Kısaca Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:49, Konya 2020, s.555.

16 Nagy, PL, Olasz, J., Neparáczki, E. vd., "Árpád Hanedanı'nın Filogenetik Kökenlerinin Üçüncü Béla'nın Y Kromozom Dizilimine Dayalı Olarak Belirlenmesi", *Eur J Hum Genet,* V:29**,** 2021**,** s. 164–172 https://doi.org/10.1038/s41431-020-0683-z

17 Balázs Gusztáv Mende, *Genetika és (magyar) őstörténet*, Archeogenetika és a honfoglalás kor népességtörténete: új módszer – régi problémá, Magyar Tudomány, 2008/10 1188. o., MTA Régészeti Intézet Archeogenetikai Laboratórium, http://www.matud.iif.hu/08okt/03.html ).

1. yüzyılda Türkistan bozkırlarında başladığı ve Hun göçleri aracılığıyla Avrupa'ya getirildiği düşünülmektedir.[18]

Macaristan'ın Harta bölgesinde 22 kurgan tespit edilmiş ve bu kurganlardaki iskeletlerin kökeni hakkında çalışmalar yapılmıştır. Bölgede bulunan 19 kemik üzerinde yapılan incelemeler bu araştırmaları hızlandırmıştır. Harta kurganlarında insan kemiklerinin Türk gömü tiplerinden biri olan hayvanlar, eşyalar, dönemin modası olduğu düşünülen giysiler ve çeşitli mücevherlerle birlikte gömüldüğü gözlemlenmiştir. İskeletler üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda, bunların Asya'daki mtDNA türlerine ait olduğu belirlenmiştir.[19]

Hunların Avrupa'ya İç Asya'dan geldikleri tarihsel veriler ve diğer ilgili bilim dallarından elde edilen verilere dayanılarak açıkça anlaşılmaktadır. Bu kanıyı destekleyen bir başka çalışma ise, 9 Hun iskeleti üzerinde gerçekleştirilen araştırmadır. Bu çalışma ayrıca, Hunların kendilerinden sonra tarih sahnesine çıkacak olan Avarlarla aynı kökene sahip olduklarını ortaya koymuştur.[20]

Konuyla ilgili verilebilecek örneklerden birisi de III. Béla ilgili yapılan bir gen çalışmasıdır. Macaristan Kralı III. Béla'nın iskelet kalıntılarından elde edilen DNA'nın genom dizilimine dayanarak Árpád Hanedanı'nın kökenini ve aslen Kraliyet Bazilikası'na gömülen diğer altısı erkek, ikisi kadın olmak üzere sekiz kişinin tespiti için yürütülen çalışmada, Y kromozom analizi, iki kişinin, III. Béla ve HU52'nin, modern İran, İtil Ural bölgesi ve Kafkasya bölgelerinde tespit edilen ve Güney Türkistan'a yakın dağılım merkezleri olan R- Z2125 haplogruplarıyla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Árpád Hanedanlığını tanımlayan SNP'leri belirlemek, karakterize etmek ve filogenetik kökenleri tespit edebilmek amacıyla, Macar bilim insanları tarafından yapılan araştırmaya göre; Mitokondriyal haplogrup analizi tüm örnekler için farklı haplogruplar ortaya çıkarmış ve anne soyunun paylaşılmadığını göstermiştir ve III. Béla'nın aynı mitokondriyal haplogrubu paylaşmaması, HU52'nin oğulları veya III. Béla'nın erkek kardeşi olma olasılığı oranını düşürmüştür. Árpád Hanedanı'nın iki üyesinin belirlenmesi, söz konusu hanedanın filogenetik kökenlerine değinebilmek için ihtiyaç duyulan malzemeleri sağlayabilmiştir. Elde edilen 17 R-SUR51 SNP verileri göz önünde bulundurularak, ağırlıklı olarak Burzyansky ve Abzelilovsky bölgelerinden Başkurtların, incelenen popülasyonlar arasında Árpád Hanedanlığı'nın en yakın akrabaları olduğu tespit edilebilmiştir. Araştırmaların analiz sonuçları, modern Başkurtların atalarının soyunun yaklaşık 2000 yıl önce Árpád soyundan R-ARP haplogrubunun ortaya çıkmalarıyla ilgili olduğunu göstermektedir." Macarlarda ve Başkurtlarda bulunan N-B539 türevi soyların bilinen son ayrılığının, günümüzden yaklaşık

18 Susanne Hakenbeck, "'Hunnic' Modified Skulls: Physical Appearance, Identitiy and the Transformative Nature of Migrations" *Mortuary Practices and Social Identities in the Middle Ages Essays in Burial of Heinrich Härke*, Ed: Duncan Sayer- Howard Williams, University of Exeter Press, 2009, pp. 64-65. (64-80).

19 Zoltán Maróti, Endre Neparáczki vd., "Whole genome analysis sheds light on the genetic origin of Huns,Avars and conquering Hungarians", 2022, *bioRxiv The Preprint Server For Biology*, p.5. https://doi.org/10.1101/2022.01.19.476915

20 Maróti, Neparáczki vd., "Whole genome analysis sheds light on the genetic origin" s.5.

2000 yıl önce gerçekleştiği tahmin edilmektedir. Bu, bir Türk (R-SUR51) bileşeni olmakla birlikte, bir Fin-Ugor (N-B539) bileşeninden oluşan grubun, İtil Ural bölgesini yaklaşık 2000 yıl önce terk ettiğini ve nihayetinde, Karpat Havzası'na yerleşmeleri için, bir göç başlatıldığını göstermektedir. Yeni nesil dizileme verileri ile yapılan çalışma, dokuz antik DNA örneği üzerinde NGS gerçekleştirilmiş, HU53 örneği ile de tespit edilebilen diğer haplogruplarıyla karşılaştırılmış ve söz konusu haplogrup güney Balkanlar'da, özellikle Yunanistan'da sık görüldüğü, ayrıca Macar fatihleri ve Avarlarda da olduğu da tespit edilmiştir. Karpat havzasındaki N-B539, R-SUR51 ve R-ARP haplogruplarına ilişkin daha detaylı çalışmalar, söz konusu hipotezi, hem mevcut popülasyonlarda hem de dönemden kalma mezarlık kalıntılarının kimlik ve kökenlerinin tespitinde daha sağlam verilere ulaşabilmek için oldukça gereklidir.

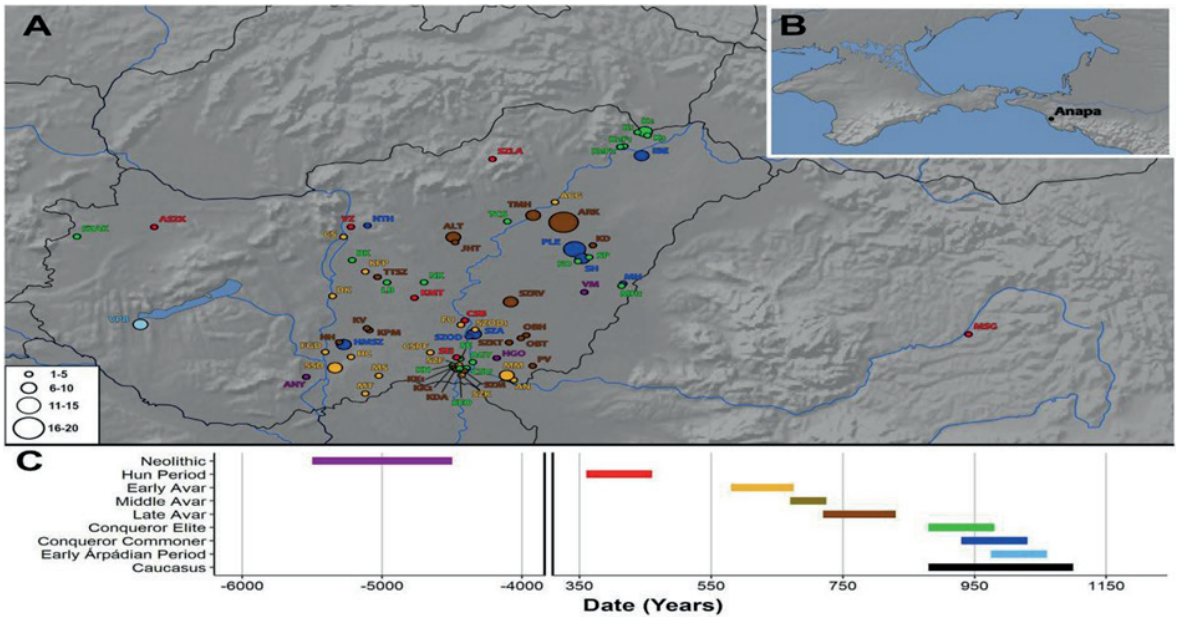


I Karpat Havzasında tespit edilen Türk genomları[21]

Görselde, Macaristan ve çevresindeki arkeolojik kazı alanlarının konumları, zaman periyotları ve ilgili oldukları dönemler hakkında bilgiler sunulmaktadır. Bu veriler, yapılan DNA çalışmalarıyla desteklenmiş ve tarihsel süreçlerle uyumlu hale getirilmiştir. Hunlar ve Avarlarla ilgili genomik tarih, dilbilim, tarih, arkeoloji ve antropoloji gibi alanlarla örtüşmektedir. Yapılan çalışmalar, Hunlar ve Avarların bir kısmının Asya Hun Devleti ile bağlantılı olduğunu ve bu bağlantının en eski tarihlendirmenin Asya Hun Devleti'ne kadar uzandığını dolayısıyla onların ataları olduğunu ortaya koymuştur.[22] Son dönemde

21 Zoltán Maróti, Endre Neparáczki, Oszkár Schütz, Kitti Maár, vd., "The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians", Current Biology 32, The Author(s). Published by Elsevier Inc., July 11 2022, p.2, https://doi.org/10.1016/j.cub.2022.04.093

22 Zoltán Maróti, Endre Neparáczki, vd., "The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians", s.9.

yapılan genetik araştırmalar, Hunlar ve Avarlar dışındaki Türk halklarıyla ilgili önemli bilgilere ulaşmıştır. Çin kavimleri üzerine yapılan genetik çalışmalar, bazı örneklerde Batı Avrasya haplotiplerine rastlanmasının yanı sıra, bu haplotiplerin aynı zamanda milattan önceki Kazakistan kalıntılarında da bulunmasıyla dikkat çekmektedir.[23] Ayrıca, Tarım Havzası'nın kuzey bölgesinde bulunan Demir Çağı'na tarihlenen insan kemikleri üzerine yapılan mtDNA analizleri, günümüz Türk halklarından olan Uygur ve Kazak örnekleriyle benzerlik göstermektedir.[24] İskit kurganları üzerinde yapılan çalışmalar da benzer sonuçlar ortaya koymaktadır.[25] Türkistan'daki genetik araştırmalar, bölgenin doğudan batıya ve batıdan doğuya yönelen hareketlilikler için bir kavşak noktası olduğunu göstermektedir. Bu araştırmalar, gen akışının erken tarihlerde doğudan batı Avrasya'ya ve Tunç Çağı'nda batıdan doğu Avrasya'ya gerçekleştiğini öne sürmektedir. Dahası, *Gen akışının doğudan batı Avrasya'ya Paleolitik ve Mezolitik gibi erken bir tarihte ve batıdan doğu Avrasya'ya Tunç Çağı'nda meydana geldiği iddia edilmiştir.*[26]

Avrupa'da Türk tarihini Asya Hunlarının Avrupa'ya göçüyle başlatmak yaygın olsa da, arkeolojik bulgular ve tarih kaynakları, Türklerin bu coğrafyada çok daha eski tarihlerde var olduğunu göstermektedir. İskitler ve Hunlar gibi Türk devlet ve boyları, İlk Çağ'dan itibaren varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ardından, Orta Çağ'da Avarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar gibi Türk grupları Doğu Avrupa'da etkili olmuştur. Bilim camiasında uzun süredir tartışılan İskitlerin kökeni konusu, önemini E.H. Minns'in "Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı."[27] şeklinde ifade ederek göstermiştir.

Güney Koreli genetik uzmanları, Moğolistan'ın kuzeyinde bulunan 2 bin yıllık Duurlig Nars mezarlığındaki kemik kalıntılarını inceleyerek çeşitli sınıflandırmalar yapmışlardır. Bu uzmanlar, Hunların asil R1a1 haplotipini, Gimbutas'ın Kurgan teorisinden türetilen Hint-Avrupalıların doğuya doğru göçünün kanıtı olarak görmektedirler. Bazı tarihçiler bu durumu İskitler olarak sınıflandırılan Avrupalılara dayandırırken, Bakay Kornél ise arkeolojik verilerin yeterliliğini savunarak bu görüşü çürütmekte ve İskitlerle Asya Hunlarının örtüştüğünü ifade eden isimler arasında yer almaktadır. Fransız genetik uzmanları da Türkistan'daki İskit kemik örneklerinde (R1a1) haplotiplerini tespit etmişlerdir.[28] 2003 yılında, ünlü Oxford genetik uzmanlarından Spencer Wells, R1a1 haplotipini, eski çağlarda Orta Avrupa'dan Altaylara kadar yaygın olan bir bozkır belirteci

23 Egemen Çağrı Mızrak, "Bronz Çağı Tarım Havzası Mumyaları ve Demir Çağı Pazırık Sakalarının Kökenleri", Haz. Semiha Nurdan-Muhammed Özler, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (X. Cilt) Türk Dünyası Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.311, eISBN: 978-975-17-5121-8 (10.c) - 978-975- 17-5111-9 (tk.).

24 Mızrak, a.g.m., ss.311-312.

25 İlhami Durmuş, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, C:I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.621.

26 Martina Unterländer, Friso Palstra, vd., "Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe", *nature communications 8,* 14615, 2017, https://doi.org/10.1038/ncomms146152017, s.5.

27 E. H. Minns, *Scythians and Greeks*, University Press, Cambridge, 1913, s.35.

28 Zoltán, "Honalapító őseink genetikai öröksége", s.10.

olarak tanımlamıştır.[29] Gerçek şu ki, 18. yüzyılın sonlarından 1930'lara kadar, Rus resmi tarih yazımında İskitler arasında Türk halkının varlığı kabul edilmiştir. Bilhassa *Potocki (1789-1796), B. G. Niebuhr (1828), K. Neumann (1855), H. Kiepert (1878), J. Peisker (1905) ve E. H. Minns (1913) gibi batılı tarihçiler İskitlerin Moğol veya Turko-Tatar soyundan geldiği konusunda hemfikir olmuşlardır.* [30]

Hunlar hakkındaki algının arkeolojik verilerle desteklendiği ve bu alanda izotop analizlerinin önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir. İçme suyundaki stronsiyum elementi sayesinde bireylerin doğum yerlerinin belirlenebildiği ve seyahat geçmişlerinin izlenebildiği açıklanabilmektedir. Ayrıca, Cambridge Üniversitesi'nden arkeologlar tarafından yaklaşık 200 bireyin kalıntısında yapılan çalışmalarda, Roma kaynaklarındaki Hunlara dair olumsuz önyargıların çoğunlukla haksız olduğu ortaya konmaktadır.[31] Beslenme alışkanlıklarına dair bulgular da[32] bu çalışmada önemli bir yer tutmakta ve Hunların, bebeklerinin kafataslarını bağlayarak şekillendirdikleri ortaya çıkmaktadır. Bazı bölgelerde uzun kafataslı gömülerin sayısı oldukça yüksektir. Macaristan'da bulunan Hun kafatasları üzerinde yapılan araştırmalarda, kafataslarını sarmak için kullanılan bandajların yerleşimlerine dair detaylar incelenmiştir. Bu uygulama, kafatasının yassı bir şekle dönüşmeye başladığına dair kanıtlarla gözlemlenmiştir.[33] Bu bandajlama uygulaması, 4. yüzyılda Hunların Tuna nehrinin ötesinden bölgeye gelmesiyle birlikte yaygınlaşmıştır, bu da Hunların bu coğrafyada belirgin bir kültürel etkiye sahip olduklarını ve bu etkinin yayılmasını sağladıklarını göstermektedir.[34] Araştırmacılar, bu tür değişikliklerin sosyal kimlik oluşturmak ve sürdürmek, etnik, rütbe, aile veya diğer grup kimliklerini ifade etmek için kullanıldığını düşünmektedirler. Cinsiyete, kafatasındaki değişikliklere veya mezar eşyalarına dayalı kesin bilgilere henüz ulaşılamamıştır. Ancak, Hunlar dönemine ait farklı sosyal formlara sahip kurganlarda, zengin-fakir ayrımının yapılabildiği ve bu tarz kafatası deformasyonuna uğramış bireylerin bulunduğu ancak bu kurganlardaki eşyalar ile diğer kurganlardaki eşyalar arasında farklılık olmadığını belirten bulgular mevcuttur. Bu da, bu uygulamanın etnik bir gelenek olmadığını düşündürmektedir. Toplumsal yapılanmaların kriz

29 Zoltán, "Honalapító őseink genetikai öröksége", s.10;. Laczi Orsolya-János Dani, "Rövid jelentések", Szerk. Judit Kvassay- Attila Kreiter vd., Felelős kiadó: L. Simon László főigazgató, *Régészeti Kutatások Magyarországon 2014,* Magyar Nemzeti Múzeum 2021, Budapest 2021, old.16-17.

30 Hidrosefali gibi uygulamalar dışında Hunlarda; yazı, din ve inanç, giyim-kuşam, müzik gibi kültürel alanlarda da Asya-Avrupa arasında güçlü bağlantılar kurabilmek mümkündür.

31 Susanne E. Hakenbeck, Jane Evans vd., "Practising pastoralism in an agricultural environment: An isotopic analysis of the impact of the Hunnic incursions on Pannonian populations", Ed. David Caramelli, University of Florence, *Plos One,* Italy 2017, p.24. DOI:10.1371/journal.pone.0173079.

32 Detaylı bilgi için bkz. Argun, a.g.t., s.62-78.

33 Ildiko Pap, *Data to the Problem of Artificial Cranial Deformation Part 3*, Annales Historico- Naturales Musei Nationalis Hungarici, Tom: LXXVII, Budapest, 1985, p. 283.

34 Peter Mayall, Varsha Pikbrow, Liana Bitadze, "Migrating Huns and Modified Heads: Eigenshape Analysis Comparing Intentionally Modified Crania From Hungary and Georgia in the Migration Period of Europe", *Plos One,* Ed: James J. Cray, 12-2, February 2017, pp. 15-16. Bkz: I. Pap, "Data to the Problem of Artificial Cranial Deformation Part 1", Annales Historico- Naturales Musei Nationalis Hungarici, Tom: LXXV, Budapest 1983, p. 343.

dönemlerinde, bu tür kolektif kimliklerin siyasi entegrasyonu güçlendirebileceği ve kafatası deformasyonuyla somutlaşan aidiyet duygusunun, farklı kökenlere veya sosyal statülere sahip kişiler arasında işbirliğini teşvik edebileceği öne sürülmektedir.[35] Bu bağlamda, uzun kafatası şekline sahip zengin bireylerin kurganlarından anlaşıldığı ve Türkler arasında seçkin bir sınıf olmasa da rol model olarak önemli bir rol oynamış olabilecekleri düşünülmektedir. Araştırmacılar, kafataslarının yapay olarak şekillendirilmesi üzerine uzun süredir çalışmalar yürütmektedirler. Bu uygulamanın hemen hemen bütün tarihi dönemlerde ve kıtalarda mevcut olduğu, ancak belirli yerlerde daha tipik olduğu düşünülmektedir. Avrupa ve Karpat havzasında görülen kafatası deformasyonunun, Sarmatlar, Alanlar, Gotlar, Gepidler ve Hunların nüfus hareketliliği ile ilişkilendirilebileceğini gösteren veriler bulunmaktadır. Hunların, günümüz Tacikistan'ında kafataslarında değişiklikler yapan diğer halklarla etkileşimde bulunmuş olma olasılıkları da üzerinde durulan bir konudur. Bazı uzmanlar bunun Hunlar tarafından yayılan bir "moda dalgası" olduğunu düşünmektedirler. Bu görüş, Kırım'da bulunan en eski örneklerle desteklenmektedir. Kırım'dan sonra, bu geleneğin Özü boyunca, daha sonra Orta ve Batı Avrupa'da da izlendiği belirtilmektedir.[36] Hunların Avrupa'ya girişiyle, Karadeniz'in kuzey bölgelerinde bu geleneği devralan diğer halkların varlığı öne sürülmektedir. Örneğin, Avarlar arasında yaşayan bazı grupların, 7. yüzyılın başlarına kadar bu uygulamayı sürdürdükleri bilinmektedir. Kafatası deformasyonunun MS 2.-3. yüzyıllarda Karadeniz ve çevresinde görüldüğü, 5. ve 6. yüzyıllarda yaygınlaştığı ve 7. yüzyılın sonlarında ise kaybolduğu belirtilmektedir.[37] Konuyla ilgili örneklerden biri, Macaristan'ın Szabolcs-Szatmár-Bereg bölgesinde bulunan Újfehértá kasabasında yapılan kazı çalışmalarında bulunurken[38] ortaya çıkmıştır.[39] Diğeri ise Macaristan'ın Tolna bölgesindeki Tamási köyünde tespit edilmiştir.[40] Hunların, Asya'dan Avrupa'ya uzanan göç serüveninde uzatılmış/uzamış kafatası örnekleriyle karşılaşılması oldukça olağandır. Çünkü, Çin'den başlayarak Türkistan'ı içine alan, Batı Kafkaslardan sonra Karadeniz'e ve buradan da Avrupa'ya uzanan karayolu güzergâhıdır.[41] Çalışmamız için önemli olan nokta ise, kafatası deformasyonunun hangi sebepten

35 Zsófia Rácz, *A gepida királyság peremen 5-6 szádi temetők Hajdúnánás határából*, Habilitációs dolgozat, kézira, ELTE BTK, Budapest 2019, old.109-110.

36 Molnár, János, vd. "Néhány Hun-Germán Korból Származó Mesterségesen Torzított Koponya Morfológiai és Kraniometriai Bemutatása", s.356.

37 Megan Gannon, "Can DNA solve the mystery of Europe's pointy skulls?", *National Geographic*, 2019, https://www.nationalgeographic.com/culture/article/can-dna-solve-mystery-europe-pointy-skulls er. tar.05.01.2023, er. sa.22:35.

38 Valéria Kulcsár-Andrea, Nagy vd., "Rövid jelentések", Szerk. Júlia Kisfaludi, Fordí. Katalin Simán, *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003*, Tördelés Kaposvári Franciska, Budapest 2004, old.307-308.

39 Kulcsár-Nagy vd., a.g.m., s.307-308.

40 András Németh, "Rövid jelentések", Szerk. Júlia Kisfaludi vd., *Régészeti Kutatások Magyarországon 2011*, Felelős kiadó: Varga Benedek főigazgató, Magyar Nemzeti Múzeum 2018, Budapest 2018, old.180-181.

41 Konumuz bakımından bu çalışmada söz konusu uygulamanın amaç ve detaylarına veyahut tıbbi karşılığına yer verilmemiştir. Detaylı bilgi içim bkz. Argun, a.g.t., s.59-75.

kaynaklanırsa kaynaklansın, Asya'dan Avrupa'ya Hunlar aracılığıyla yayıldığıdır. Bu durum, Hunların Asya ile Avrupa arasındaki bağlantısını gösteren etmenlerden biridir.[42]

İzotop çalışmaları, Hunların göç dönemindeki nüfus ve yaşam tarzlarındaki değişiklikleri tespit etmek için kullanılan yeni yöntemler arasındadır. Bu çalışmalar, sosyal tabakalar, cinsiyet ve farklı yaş grupları arasındaki farklılıkları belirlemede de önemli bir rol oynamaktadır.[43] Örneğin, Macaristan'ın Mösz bölgesinde keşfedilen 5. yüzyıl mezarlığından alınan izotop kimyasal analiz sonuçları, gömülen bireylerin heterojen kökenli olduğunu ve yaşamları boyunca en az bir kez yer değiştirdiklerini göstermektedir. Bu bireylerin çoğunun darı temelli beslendiği ve geç Roma dönemine ait tuğla mezarlara gömüldüğü belirlenmiştir.[44] Zamanla, ortak bir kökene sahip bireylerin aynı yerde gömülmeye başladığı görülmüştür. 5. yüzyılda gelen yeni Hun grubu, gösterişli, Romalı olmayan özelliklere sahip olmasıyla dikkat çekiciydi ve zamanla baskın hale geldi. Şu anda sürdürülen genetik çalışmaların, Hunların kökenini haritalamanın yanı sıra 5. yüzyıl kurganlarının organizasyonu ve akrabalık ilişkilerinin anlaşılmasına da katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

## SONUÇ

Bilim, felsefe ve sanat, bir medeniyeti güçlendiren ve köklü hale getiren uğraşlardır. Hangi çağda olursa olsun, bilim ve teknolojiyi geliştirenler, dünyaya egemen olan ve güçlenen de onlar olmaktadır. Bugünkü dünyaya bakıldığında da durum böyledir, çünkü teknoloji adı verilen olgu, bilimsel bilginin eşyaya uygulanması sonucunda meydana gelmektedir. Eşyaya hükmedip ondan herhangi bir şey üretilebilmesi için, öncelikle o bilimsel bilgi üretilmelidir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, Türk tarihinin özellikle kültürel anlamdaki verilerinin güncellenmesi gerektiği anlaşılacaktır. Örneğin, Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla başlayan ve 11. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam eden dönemi, Türk tarihi için "Karanlık Çağ" olarak adlandırmak ne kadar doğrudur? Söz konusu yüzyıllarda Türk devletlerinin karanlıklar içerisinde olmasını gerektirecek herhangi bir durum bulunmadığı gibi, Türkler farklı coğrafyalarda farklı milletlere hükmetmişlerdir. Ancak Avrupa merkezli tarih yazıcılığı ve Avrupa merkezli düşünen ve yazan bireyler için elbette ki karanlık bir dönem olarak algılanmıştır. Konuyla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Hunlar, bilimden sanata, zanaattan dini inançlara kadar geniş bir yelpazede gelişmelerin yaşandığı bir toplum olarak öne çıkar. Teknolojik olarak ileri düzeyde olan Hunlar, demir ve diğer madenlerin üretimi ve işlenmesi için atölyeler kurmuş, dokumacılık gibi çeşitli sektörlerle uğraşarak bu alanlarda ilerlemişlerdir. Kendi kültürlerini yansıtan eserler

42 Detaylı bilgi için bkz. Argun, a.g.t.

43 Zsófia Rácz, "A Hun Korszak A Kárpát-Medencében The Hunnic Period In The Carpathian Basin", *Magyar Tudomány 182*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet, Budapest 2021, old.61.

44 Rácz, "A Hun Korszak A Kárpát-Medencében The Hunnic Period In The Carpathian Basin", s.62.

bırakmışlar ve sanatsal bir ruha sahip oldukları bilinmektedir. İpek süslemeler ve soyut resimler gibi örnekler, Hunların estetik kaygılarının güçlü olduğunu gösterir. Giysilerini değerli maden alaşımlarıyla süsleyen Hunlar, atlarına da aynı özeni göstermiş ve ileri teknolojiye sahip at koşum takımları üretmiştir. Ancak, uzun yıllar boyunca var olan "barbar" Hun algısı, Hunların bu gelişmelere ve sanatsal üretimlere olan katkılarını gölgelemiştir.

Avrupa Hunlarının tarihi hakkında kesin bilgilere ulaşmak zor olsa da, günümüze ulaşan yazılı kaynaklar genellikle Romalı tarihçilerin eserleridir. Ancak, bu kaynakların da kritik bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü bu kaynaklar genellikle Hunları, Romalıların gözüyle anlatır ve dolayısıyla objektif olmayabilir. Bu nedenle, sağlıklı bir Hun tarihi oluşturabilmek için Romalı tarih yazılarını kapsamlı bir şekilde incelemek ve diğer disiplinlerin verileriyle birleştirmek önemlidir. Arkeoloji gibi disiplinlerin de katkısıyla, Hunlar hakkında daha doğru ve kesin bilgilere ulaşmak mümkün olabilir.

**KAYNAKÇA**

AHMETBEYOĞLU, Ali, *Avrupa Hun İmparatorluğu,* TTK Yayınları, Ankara 2001.

ARGUN, Esengül, *Arkeolojik veriler Işığında Avrupa Hunları*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023 Muğla.

BROSSEDER, Ursula, "Xiongnu and Huns: Archaeological Perspectives on a Centuries-Old Debate about Identity and Migration", Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity, April 2018. DOI:10.1017/9781316146040.015 (176-188).

BROSSEDER, Ursula, "Xiongnu terrace tombs and their interpretation as elite burials" *Current Archaelogical Research in Mongolia*, 2009. (247-280).

DINGIL ILGIN, Fatma Aysel, "Avarlara Ait Buluntu Yerleri İle Çıkarılan Bakiyelerin Kısaca Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:49, Konya 2020.

DURMUŞ, İlhami, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*, C:I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

GAO, Jingyi, 高晶一, "Huns and Xiongnu Identified by Hungarian and Yeniseian Shared Etymologies", *Central Asiatic Journal*, Vol.:56, Harrassowitz Verlag, 2012/2013, (41-48).

GIMBUTAS, Marija, "Proto-Indo-European culture: the Kurgan culture during the fifth, fourth and third millennia BC", Ed. Cardona G, Hoenigswald H.M., Seen A.M., *Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia University of Pennsylvania, 1970, (155–195).

HAKENBECK, Susanne E., EVANS, Jane vd., "Practising pastoralism in an agricultural environment: An isotopic analysis of the impact of the Hunnic incursions on Pannonian populations", Ed. David Caramelli, University of Florence, *Plos One*, Italy 2017. DOI:10.1371/journal.pone.0173079.

HAKENBECK, Susanne, "'Hunnic' Modified Skulls: Physical Appearance, Identitiy and the Transformative Nature of Migrations" *Mortuary Practices and Social Identities in the Middle Ages Essays in Burial of Heinrich Härke*, Ed: Duncan Sayer- Howard Williams, University of Exeter Press, 2009. (64-80).

HELFEN- MAENCHEN, Otto J., *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*, Ed. Max Knight, Universty of California Press, London 1973, (444-456).

I. Pap, "Data to the Problem of Artificial Cranial Deformation Part 1", Annales Historico- Naturales Musei Nationalis Hungarici, Tom: LXXV, Budapest 1983.

İYRAS, H. Merve, DOĞAN, Yeşim, "Antik Dna Çalışmaları Ve Karşılaşılan Sorunlar", *Antropoloji*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, S:30, 2015, (53-58.)

KEÇİŞ, Murat, "Kavimler Göçü ve Feodalite", Ed. Selim Hilmi Özkan, *Orta Çağ Tarihi*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2016.

KELLY, Christopher, *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğunun Çöküşü*, Çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.

KİM, Kijeong, BRENNER, Charles H., vd., "A Western Eurasian Male Is Found in 2000-Year- Old Elite Xiongnu Cemetery in Northeast Mongolia", *American Journal of Physical Anthropology*, Vol.:142, 2010, (429-440).

KOVPANENKO G., T., "The Kurgans of the Scythian Time Near Medvin in Ross-River Basin", *Scythians and Sarmatians,* Kyiv 1977, (40–72.)

KULCSÁR, Valéria-NAGY, Andres vd., "Rövid jelentések", Szerk. Júlia Kisfaludi, Fordí. Katalin Simán, *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003*, Tördelés: Kaposvári Franciska, Budapest 2004, (147-329).

KURAT Akdes, Nimet, *Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

MARÓTİ, Zoltán, NEPARÁCZKİ, Endre vd., "Whole genome analysis sheds light on the genetic origin of Huns,Avars and conquering Hungarians", *bioRxiv The Preprint Server For Biology*, 2022, https://doi.org/10.1101/2022.01.19.476915

MARÓTİ, Zoltán, Neparáczki, Endre, vd., "The genetic origin of Huns, Avars, and conquering Hungarians", Current Biology 32, The Author(s). Published by Elsevier Inc., July 11 2022, p.1- 13, https://doi.org/10.1016/j.cub.2022.04.093

MAYALL, Peter-PIKBROW, Varsha-BITADZE, Liana, "Migrating Huns and Modified Heads: Eigenshape Analysis Comparing Intentionally Modified Crania From Hungary and Georgia in the Migration Period of Europe", *Plos One,* Ed: James J. Cray, 12-2, February 2017, pp. 15-16.

MENDE Balázs Gusztáv, Genetika és (magyar) őstörténet, Archeogenetika és a honfoglalás kor népességtörténete: új módszer – régi problémá, Magyar Tudomány, 2008/10 1188. o., MTA Régészeti Intézet Archeogenetikai Laboratórium, http://www.matud.iif.hu/08okt/03.html ).

MINNS, E., H., *Scythians and Greeks*, University Press, Cambridge 1913.

MIZRAK, Egemen Çağrı, "Bronz Çağı Tarım Havzası Mumyaları ve Demir Çağı Pazırık Sakalarının Kökenleri", Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (X. Cilt) Türk Dünyası Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.293-321, eISBN: 978-975-17-5121-8 (10.c) - 978-975-17-5111-9 (tk.).

MOLNÁR, Mónika, JÁNOS, István vd. "Néhány Hun-Germán Korból Származó Mesterségesen Torzított Koponya Morfológiai és Kraniometriai Bemutatása", *Tájökológiai Lapok* V.:12, Sz.:2, Debrecen 2014, (355–362).

NÉMETH, András, "Rövid jelentések", Szerk. Júlia Kisfaludi vd., *Régészeti Kutatások Magyarországon 2011*, Felelős kiadó: Varga Benedek főigazgató, Magyar Nemzeti Múzeum 2018, Budapest 2018.

NEPARÁCZKİ, E. vd., "Y-chromosome Haplogroups from Hun, Avar and Conquering Hungarian Period Nomadic People of the Carpathian Basin", *Scientific Reports*, No:9, 16569, 2019.

OLASZ, Nagy, PL, NEPARÁCZKİ, J.E. vd., "Árpád Hanedanı'nın filogenetik kökenlerinin Üçüncü Béla'nın Y kromozom dizilimine dayalı olarak belirlenmesi", *Eur J Hum Genet,* V:29**,** 2021**,** s. 164–172 https://doi.org/10.1038/s41431-020-0683-z

ORKUN, Hüseyin, Namık, *Attila ve Oğulları*, Remzi Kitaphanesi, İstanbul 1933.

ORSOLYA, Laczi-DANI, János, "Rövid jelentések", Szerk. Judit Kvassay- Attila Kreiter vd., Felelős kiadó: L. Simon László főigazgató, *Régészeti Kutatások Magyarországon 2014*, Magyar Nemzeti Múzeum 2021, Budapest 2021.

PAP, Ildiko, *Data to the Problem of Artificial Cranial Deformation Part 3*, Annales Historico- Naturales Musei Nationalis Hungarici, Tom: LXXVII, Budapest 1985.

RÁCZ, Zsófia *A gepida királyság peremen 5-6 szádi temetők Hajdúnánás határából*, Habilitációs dolgozat, kézira, ELTE BTK, Budapest 2019.

RÁCZ, Zsófia, "A Hun Korszak A Kárpát-Medencében The Hunnic Period In The Carpathian Basin", *Magyar Tudomány 182,* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészettudományi Intézet, Budapest 2021, (53-63).

RÁSONYİ, Laszlo, "Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar", *Doğu Avrupada Türklük*, Yay. Haz. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, 2019 İstanbul.

UNTERLÄNDER, Martina, PALSTRA, Friso, vd., "Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe", *Nature Communications 8*, 14615 , 2017, https://doi.org/10.1038/ncomms146152017.

**İNTERNET ERİŞİMLERİ**

Gannon, Megan, "Can DNA solve the mystery of Europe's pointy skulls?", *National Geographic*, 2019, https://www.nationalgeographic.com/culture/article/can-dna-solve- mystery-europe-pointy-skulls er. tar.05.01.2023, er.sa.22:35.

Zoltán, Kristóf, "Honalapító őseink genetikai öröksége", November 2011, https://www.researchgate.net/publication/328875767_Honalapito_oseink_genetikai_oroksege

# PEÇENEKLER VE RUSLARLA OLAN İLİŞKİLERİ

**Tahsin BİLGİ***

## GİRİŞ

Türk tarihinin güçlü ve askeri anlamda teşkilatlı boylarından biri olarak Türk tarihinde yerini alan Peçenekler Türk Kağanlığı'nın hâkimiyeti altında yaşamışlardır.

Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan Divan-ü Lugati't Türk'te yer alan bilgiye göre Peçenekler yirmi iki Oğuz boyu arasında on dokuzuncusu olup "Üçok"ların "Gökhan" kolundan olduğu ifade edilmiştir ve "Beçenek" olarak kayıt altına alınmıştır (Demir, 2002:1250).

Peçenekler hakkında Bizans, Macar ve Rus kaynaklarının verdikleri bilgiler ışığında Peçenek adının Afrasyab'ın babası ya da dedesi olan Beşenk'ten geldiği düşünülmektedir (Demir, 2002:1245).

Peçeneklere ait ilk bilgiler VII. yüzyıla aittir. Peçenek adı Suy Şu isimli Çin kaynağında Peyju, aynı yüzyıla ait Tibetçe olarak yazılmış olan Uygur elçilik raporunda Beçanag olarak kayıtlara geçmiştir (Dilbaş, 2013:138).

Beşenk ile Peçenek kelimeleri arasında ilgi kurulduğu için ilk olarak kelimenin etimolojisi üzerinde durulmuştur ve bu konuda önde gelen isimler kendi görüşlerini ifade etmişlerdir. Bu isimlerden biri olan Ebülgazi'de kelime Beçene, Yazıcıoğlu'nda Biçene olarak kayıt altına alınmıştır. Aynı kelime Reşideddin'de Becene (Togan, 1982: 98) şeklinde kaydedilmiştir. Ercilasun kalabalık On Ok(Batı Köktürk) boylarından biri olan Pai-sa-kan ile Peçenek arasında ilgi olduğunu belirtmiştir (Ercilasun, 2008: 19).

Amerikalı tarihçi ve Türkolog Peter Golden Beçenek ile bacanak arasında ilgi kurmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ü Lugâti't-Türk adlı eserinde Peçenek kelimesi iki ayrı açıklama verilmiştir. Bu anlamlardan ilki Oğuzların 22 boyundan birinin adı olarak, diğeri ise Rum diyarı yakınında yaşayan Türklerden bir bölüğün adı olarak verilmiştir (Atalay, 1985: 488).

Peçenek adına ve bu boyun kökenine dair bilgilere Türk Kağanlığı dönemine ait olan Türk tarihinin önemli yazıtlarından biri olan Köl Tigin Yazıtının Doğu yüzünün 39 ve 41. satırlarında Kangaras, Kenger ve Kengeris adı altında rastlanılmıştır (Yücel, 2013: 449,

* Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, E-Posta: bilgitahsinefe@gmail.com

Vörös, 2002: 1219-1220). Bu isimler Peçeneklerin ataları olarak kayıt altına alınmışlardır (Yücel, 2013: 451).

Peçenek adının çeşitli dillerde farklı yazılışları mevcuttur. Bu isim batı kaynaklarından Bulgarcada Peçeneqi veya Peçenezi, Çince Pei Ju, Pei Chen, Pei Nou, Hırvatçada Peğenezi, Latincede Potzinacitae, Pacinacae, Pacinaci, Rusça Peçeneq, Sırpçada Peçenezi, Yunancada Patzinakitai, Patzinakai, Patzinakoi olarak geçmektedir. Doğu kaynaklarında Becanak, Benakiye, Becenek şeklinde yazılmıştır. Macar kaynaklarında Beşenyö şeklinde kaydedilmiştir (Kurat, 1937: 24, Golden, 2023: 275).

Macar Türkolog Vambery bu adı Moğolca maymun anlamına gelen Biçin ile kıyaslamıştır. Devamında Hollandalı oryantalist Houtsma Peçenek ismini biç- veya biçin- fiilinden geldiğini söylemiştir. Peçenek adını Reşideddin *"iyiliğe çabalayan, iyilik işleyen"* olarak çevirirken, Yazıcıoğlu Ali Efendi de *"iyi duruşçu"* şeklinde tercüme etmiştir (Namık, 1933: 9-10)

Görüldüğü gibi Peçenek adının ne anlama ve hangi kelimenin kökünden geldiği konusunda bir fikir birliği oluşturulamamıştır ve kelime farklı anlamlarda açıklanmaya ve tercüme edilmeye çalışılmıştır.

**Peçenekler Kimdir ve Kökenleri**

Kazakistan'ın orta bölgelerinde (Taşağıl, 2016: 118) tarih sahnesine çıktıkları tahmin edilen Peçenekler, Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Divan-ü Lugâti't-Türk adlı kadim eserde geçen yirmi iki Oğuz boyundan on dokuzuncu boy olarak gösterilmiştir (Kurat, 1937: 44). Ayrıca Peçeneklerin "Üçok"ların "Gökhan" kolundan olduğu ifade edilmiştir ve "Beçenek" olarak kayıt altına alınmıştır (Demir, 2002:1250).

Peçeneklerin, İdil Nehri kıyılarına gelmeden önce Sır Derya Vadisi'nin orta kısmında bulunan Çimkent, Taşkent civarı, Aral Gölü, Balkaş Gölü, Issık Göl ve İli Havzalarında yaşadıkları tahmin edilmektedir ve bu bölgeler de yaşadıklarına dair deliller mevcuttur (Kafesoğlu, 2019: 169, Dilbaş, 2013:138).

Mevcut veriler ışığında Türk Kağanlığı hem içten hem dıştan alınan darbeler sonucunda siyasi gücünü ve otoritesini kaybettikten sonra başka bir Türk boyu olan Karluklar Türk Kağanlığının durumundan faydalanarak söz konusu bölgelerde siyasi olarak güçlenmeye ve askeri anlamda etkisini artırmaya başlamışlardır (Kafesoğlu, 2019: 169).

Araplarla Çinliler arasında vuku bulan 751 yılındaki Talas Savaşının Araplar tarafından galip gelinmesinde kilit rol oynayan Karluklar bölgede siyasi üstünlüğü tamamen eline aldıktan sonra kendilerinden olmadıklarını düşündükleri ve kendilerine problem oluşturabilecek diğer boylar üzerinde siyasi baskı kurarak bulundukları bölgeden çıkarmaya başlamışlardır.

Karlukların kurduğu baskı sonucunda kendi bölgesinden olan boylardan biri olan Oğuzlar Peçenekleri batıya doğru itmek zorunda kalmışlardır (Sümer, 2007: 213). Peçenekler bu bölgede kalmakta ısrar etmemiştir fakat küçük mücadelelerle Karlukların baskısına karşı koymaya çalışmıştır.

Karluk baskısının dışında Peçenekler iklimsel krizle de mücadele etmek zorunda kalmışlardır. İklimsel kriz günlük hayatlarını olumsuz etkilemiştir. Gerek Karluklar ve diğer boylarla gerek iklimle olan bu mücadeleler sonucu Aral Gölü taraflarına gitmek durumunda kalmışlardır. Fakat bu yeni bölgelerinde bu sefer Oğuzların baskısına maruz kalmışlardır. Yine yerlerinden edilen Peçenekler Hazar Denizi'nin kuzeyine doğru göç etmişlerdir (Sümer, 1972: 36). Peçeneklerin ortaya çıkan bu şartlar altında Emba ve Yayık (Ural) Nehirleri kıyılarına giderek kendilerine yeni yurt edinmekten başka çıkar yolları kalmamıştır.

Peçenekler yeni bölgelerinde bu kez Hazar Kağanlığı ile komşu olmuşlardır. Ticaretle ilgilenen Hazar Kağanlığı Peçeneklerin saldırıları altında kalmıştır. Peçenek saldırıları karşısında Hazarların hem ticaretleri hem can ve malları zarar görmeye başlamıştır. Bu durum Hazarların hem askeri hem ekonomik olarak zayıflamalarına neden olmuştur ve Hazarlar arasında huzursuzluk baş göstermeye başlamıştır (Rasonyi, 1996: 117).

Hazarlar askeri ve ekonomik olarak zayıflamaları sebebiyle düşman olarak kabul ettikleri Peçeneklerin saldırılarından kurtulmak, kendilerinden uzaklaştırmak ve ticaretlerini güvence altına almak için Oğuzlarla ittifak yaparak Peçeneklerin İdil Nehrinin batısına gitmelerine neden olmuşlardır (Kurat, 1937: 45).

Hazarların Oğuzlarla yaptığı ittifaka dayanamayan Peçenekler ağır yenilgiler karşısında ekonomilerinin temelini meydana getiren hayvanlarının ve otlaklarının çoğunluğunu kaybetmişlerdir ve ekonomik olarak çok güç kaybeden Peçenekler zayıflamışlardır ve bir kez daha yerlerinden göç etmek durumunda kalmışlardır (Kurat, 1937: 41).

Peçeneklerin yeni adresi Türk tarihinde stratejik bir konuma ve öneme sahip olan Karadeniz'in kuzeyi olmuştur ve buraya yerleşmenin en önemli sonucu ise Macarların bu bölgeden çıkarılması olmuştur. Macarları yerlerinden eden Peçenekler burada yeniden güçlenerek Don Nehrinden Tuna Nehrine kadar olan bölgeyi kendi kontrolleri altına alarak yerleşmişlerdir. Peçenekler bu bölgede kendilerini kabul ettirmek için sadece Macarlarla değil aynı zamanda Bizans, Bulgarlar ve Ruslarla da mücadeleye girişmişlerdir.

Görüldüğü Peçenekler başta Karluklar olmak üzere çeşitli Türk boylarının baskısı ve yeni iklim şartlarının ortaya çıkardığı olumsuz etkilerden dolayı kadim Türkistan coğrafyasını terk etmek durumunda kalmışlardır. Gittikleri her yeni bölgede kendi güçlerini kabul ettirmek için akraba oldukları boylarla ve farklı kavimlerle mücadele etmişlerdir. Bu mücadeleler sonucunda ya üstün gelmişlerdir ya da üstünlüklerini yitirmişlerdir.

**Peçenek Kültürü**

Bizans, Macar ve Rus kaynaklarının haklarında epeyce bilgi verdiği Peçeneklerin diğer Türk boyları gibi konargöçer bir hayat sürdürdükleri bilinmektedir. Peçenekler geniş topraklarda yaşamaları nedeniyle büyük ölçüde hayvancılıkla uğraşmışlardır ve konargöçer yaşamlarında hayvancılık onlar için her zaman önemini koruyan bir ekonomik bir uğraş olmuştur (Namık, 1933: 57).

Peçenekler genellikle at, deve, keçi ve koyun beslemişlerdir. Besledikleri bu hayvanların et, süt ve yününden faydalanmışlardır. Askeri güçleri tamamen atlılardan oluştukları için besledikleri en önemli hayvan at olmuştur. Kaynaklarda yer alan bilgiler arkeolojik çalışmalar sonucu elde edilen bilgilerle doğrulanmıştır.

922 yılında Hazar bölgesinin kuzey kısmından geçen İbn Fadlan Peçenekler hakkında şu bilgileri vermiştir:

*"Peçenekler otlak ve yağmur bulunan yerleri takip eden göçebe bir kavimdir. Peçeneklerin ülkesi yürüyüşle 30x30 günlük yol tutan genişliktedir. Peçenekler altın, gümüş, koyun, hayvan ve servet sahibidirler"* (Fadlan, 2017: 72).

Gazneli tarihçi Gerdizi ve Arap coğrafyacı ve tarihçi Mesudi Peçenekler hakkında *"çok sayıda hayvanlarının olduğu ve kasabalarının olmadığını"* (Şeşen, 2020: 72,85) belirtmişlerdir. Fakat kasabalarının ve benzeri yerleşim yerlerinin olmadığı görüşü tartışmaya açıktır. Zira ticaretle uğraşmaları ve ticaretin sevk ve idaresinin yapılabilmesi belli yerlerde kalıcı yaşamayı gerektirir. Buna ek olarak Karadeniz'den Balkanlara geçtikleri zaman yerleşik hayata geçmeleri bu hayat tarzına uzak olmadıklarının göstergelerinden biridir.

Peçenekler, hayvancılığın yanı sıra bulundukları bölgelerin stratejik olmaları nedeniyle ticaretle de uğraşmışlardır. Ticaretle uğraşmalarının en önemli nedenlerinden biri Don ve Tuna nehirleri arasındaki bulundukları bölgeden güney-kuzey ticaret yollarının geçmesidir (Rasonyi, 1996: 131). Peçenekler bu ticaret yolunun nimetlerinden mümkün olduğunca faydalanarak kendi paylarına düşeni almışlardır.

**Peçenek-Rus İlişkileri**

Peçenekler, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan uçsuz bucaksız bozkırlara yerleştikten sonra Ruslarla ilişkilerinin başladığı tahmin edilmektedir. Fakat Peçeneklerin Ruslarla ilk temasının ne zaman olduğu konusu tartışmalıdır.

Akdes Nimet Kurat'ın verdiği bilgiye göre Rus yıllıklarında Peçeneklere dair ilk bilgi 915 yılı olarak gösterilmiştir. (Kurat, 1992: 48) Fakat ilk karşılaşmaları bu tarihten çok öncesine dayanmaktadır. Yıllıklarda verilen bilgiler ışığında ilk karşılaşma 879-912 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Oleg zamanında gerçekleşmiştir. Rusya'nın önemli İmparatorluk tarihçilerinden olan Kluçevski'nin ifadesiyle *"Rusların steple mücadelesi"* Peçeneklerle olan bu ilk temasla başlamıştır (Memiş, 2012: 85). Bu tanımlamadan Peçenek-Rus

ilişkilerinin Rusya tarihi açısından büyük bir öneme sahip olduğu çıkarımını yapmak mümkündür.

Rus vakayinameleri 915 tarihi ile bağlantılı olarak Peçeneklerin Rus topraklarından geçerek Tuna tarafına giderken İgor ile bir anlaşma yaptıklarından bahsetmektedir. Yapılan bu anlaşmaya dayanarak İgor, 944 senesinde Kırım'daki Khersones şehrine sefere çıktığı zaman Peçenekler de orduda yer almışlardır. Yani İgor Peçeneklerden yardımcı kuvvet olarak faydalanmıştır. İgor döneminde Oleg'ten farklı olarak Slav boylarını kontrol altına almak için onlara karşı sert bir iç politika izlenmiştir.

Knez İgor 946 yılında Drevliyanlar adlı Slav boyu tarafından öldürülmesinden sonraki tarihten itibaren 968 tarihine kadar 22 yıllık bir sürede Rus Peçenek ilişkilerine dair karşılıklı saldırılarla ilgili herhangi bir bilgi kayıt altına alınmamıştır. (Yücel, 2013: 473, Yücel, 2020: 128 Gömeç, 2013: 257, Golden, 2002: 221). Bu bilgiden Peçenekler ile Ruslar arasında yapılan anlaşmaya istinaden iyi ilişkilerin kurulduğunu ve kurulan olumlu ilişkinin bozulmaması adına her iki tarafın gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır. Peçenekler ve Ruslar arasındaki iyi ilişkilerin oluşmasında iki tarafın barışı devam ettirme gayretinin dışında arka planda başka neden ya da nedenlerin olması ihtimal dâhilindedir.

İgor'un ölmesiyle yönetim, oğlu Svyatoslav'a geçmesi gerekirken, Svyatoslav'ın henüz küçük yaşta olması ve dolayısıyla yönetimi tam sağlayamayacağı ve ortaya çıkması muhtemel olan siyasi tehlikeler endişesiyle, annesi Olga ülkenin yönetimini almıştır ve ülkenin yönetilme süreci Olga'nın yönetimi altında ilerlemiştir. Olga döneminde Peçenekler İgor döneminde kurulan iyi ilişkiler nedeniyle herhangi bir saldırı girişiminde bulunmamıştır. (Dikmen, 2022: 89). Ruslarda bunun karşılığında Peçeneklerden zorlu arazi koşullarına ve sert iklim şartlarına uygun atlarından almışlardır (Dikmen, 2022: 93, 94).

İgor döneminde başlayan Olga döneminde devam eden Rus-Peçenek sükûnet döneminin nedenlerinden biri Peçeneklerin güçlerinin zirvesinde olması ve Ruslara güçlerini kabul ettirmeleridir. İlişkilerin iyi olmasında diğer bir etken ise Drevliyan Slav boyu tehlikesinin güçlü bir şekilde kendini hissettirmesidir.

Babası İgor'un ölümünden ve annesi Olga'nın yönetiminden sonra Rus tahtına tarihçiler tarafından cesur, atılgan, kurnaz ve ihtiraslı olarak tanımlanan Svyatoslav çıkmıştır. Svyatoslav tahtta bulunduğu sürede çeşitli Slav boylarının bulunduğu birçok yere seferler düzenlemiştir ve bu boyları kontrol altına almıştır. Svyatoslav'ın zamanında 968 yılında Ruslar Peçeneklerle karşı karşıya gelmişlerdir. Svyatoslav'ın Tuna boylarına yani Bulgar topraklarına sefer düzenlemesini fırsat bilen Peçenekler 968'de Kiev'i kuşatmışlardır. Bu kuşatma Bizans ya da Bulgarların kışkırtmasıyla gerçekleşmiştir (Dikmen, 2022: 114; Sevim, 2021: 47). Fakat kuşatma şehirde bulunan Rus komutanın saldırısı sonrasında Svyatoslav'ın Tuna seferinden döndüğünü düşünmeleri nedeniyle Peçenekler tarafından kaldırılmıştır (Yücel, 2013: 473, Gömeç, 2013: 257, Golden, 2002: 222). Böylece 22 yıllık sessizliğin ve sükûnetin ardından ikili ilişkiler Svyatoslav'ın döneminde bozulmuştur.

Peçenekler 968'de geri çekilseler de Rus Knezi'ni unutmamışlardır. Svyatoslav 970 yılında Bizans'a karşı düzenlediği seferden geri dönerken, Küre (Kurya) komutasındaki Peçenekler ona yolda tuzak kurmuşlardır ve dönüş yolunda onu ve askerlerini öldürmüşlerdir. Hatta Küre (Kurya) Svyatoslav'ın kafatasından kadeh yaparak şarap içmiştir (Yücel, 2013: 474, Gömeç, 2013: 257). Böylece Svyatoslav'ın hikâyesi Küre'nin ellerinde kötü bir sonla bitmiştir.

Svyatoslav'ın yerine geçen Vladimir zamanında (972–1015) Rus-Peçenek mücadelesi şiddetlenerek devam etmiştir. Knez Vladimir 988 yılında Peçenekleri yenmiştir, 992'de ise Peçenekler Pereyaslavl şehrine saldırmışlardır fakat Peçenekler bir kez daha yenilgiye uğramışlardır. 996'da Kiev Peçenekler tarafından bir kez daha kuşatılsa da yine alınamamıştır ve kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Vladimir hayatının son zamanlarında son savaşını yine Peçeneklere karşı vermiştir(Yücel, 2013: 478, Gömeç, 2013: 257). Vladimir'in ölümünden sonra 997-1001 yılları arasında Rus-Peçenek ilişkilerinde yeniden sessizlik dönemi başlamıştır (Yücel, 2011: 109).

Vladimir'in ölümünden sonra oğulları Yaroslav ve Svyatopolk arasında taht kavgası başlamıştır ve Peçenekler bu taht kavgasını bahane ederek Rus topraklarına girmişlerdir. Yaroslav ile Svyatopolk arasında olan taht savaşında Peçenekler taraf tutarak Svyatopolk'u desteklemişlerdir. Fakat Svyatopolk'un Yaroslav karşısında ağır bir yenilgi alması üzerine Peçenekler 1019 yılında geri çekilmek durumunda kalmışlardır (Kurat, 1972: 52, Yücel, 2011: 109). Bu ağır yenilgiden sonra yıllıklar 17 yıl Peçeneklere dair sessizliğini korumuştur. Çünkü Peçenekler Rus sınırlarının dışına çıkarak Tuna boylarına gitmek durumunda kalmışlardır ve günümüz Macaristan topraklarına gelmişlerdir (Yücel, 2011: 110,). Peçeneklerin Tuna boylarına gitmelerinde Rusların karşısında alınan ağır hezimetin dışında başka bir Türk boyu Uzların gelmesi de etkili olmuştur (Kurat, 1972: 54).

Karadeniz'in kuzeyinde 150 yıldan fazla yaşayan, 1036 tarihine kadar 11 kez Ruslarla karşı karşıya gelen ve Rusların Karadeniz'e inmesine engel olan Peçenekler bu ağır yenilgiden sonra Ruslara tehdit unsuru olmaktan çıkmışlardır.

## SONUÇ

Türk Kağanlığına bağlı olarak yaşamlarını sürdürürken Peçenekler siyasi ortamın değişmesine ve iklim krizine bağlı olarak kadim Türkistan bozkırlarını terk etmek durumunda kalmışlardır. Sır Derya Vadisi'nin orta kısmını oluşturan Çimkent, Taşkent civarı, Issık Göl ve İli Havzalarında başlayan hayatları sırasıyla Aral, Hazar, Emba ve Yayık, Karadeniz'in kuzey sahası ve ardından Balkanlar ile devam etmiştir. Adları geçen tüm bu bölgelerde kendilerine yeni bir yaşam alanı edinmek için çeşitli Türk boyları ve çeşitli kavimlerle daima mücadele içerisinde olmuşlardır.

Peçenekler kendi aralarında tam anlamıyla siyasi birlik oluşturamadıkları için düşmanlarının ittifakları ve güçlü oldukları zamanlarda yenilgiye uğramışlardır ve gittikleri her bölgeden belli bir zaman sonra çekilmek durumunda kalmışlardır.

Peçeneklerin bu yolculuklarında en önemli sahalardan biri Karadeniz sahası olmuştur ve bu sahada kendisine yer edinmeye ve kendisini kabul ettirmeye çalışan diğer bir siyasi güç Ruslarla karşılaşmışlardır. Rusların steple mücadelesi Peçeneklerle olan ilk karşılaşmalarından sonra başlamıştır.

Rus tarihinin ve Türk tarihinin stratejik noktalarından olan Karadeniz sahasında 150 yıl birlikte yaşayan iki siyasi güç her geçen gün artan siyasi ve ticari ilişkileri ve çıkarları doğrultusunda birbirlerine yakınlaşmak ve gerekli durumlarda iş birliği yapmak durumunda kalmışlardır. Bu yakınlaşmaya Peçeneklerin Rus Knezlerine askeri yönden yardım ederek onların yardımcı askeri güçlerini oluşturmaları ya da Rusların Peçeneklerin atlarına ihtiyaç duymaları örnek verilebilir.

Peçeneklerin, Türk tarihinin stratejik bölgelerinden biri olan Karadeniz'in kuzeyine gelmeleri Rusların ilke edindikleri Karadeniz'e inme ve Karadeniz'e tamamen hâkim olma politikasının önünde engel olmuştur ve bu durum Rusları hem askeri hem siyasi yönden belli bir süre etkilemiştir.

**KAYNAKÇA**

ATALAY Besim, *Divan-ü Lugat-it-Türk Tercümesi*, C. I, TDK Yay., Ankara, 1985.

DEMİR Necati, *"Karadeniz'in Kuzeyinde Peçenekler"*, Genel Türk Tarihi Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

DİKMEN Emine, IX. X. Yüzyıllar Arasında Peçenek-Rus Münasebetleri, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2022.

DİLBAŞ Gökhan, *"Macar Tarihinde Peçenekler"*, History Studies, 2013.

ERCİLASUN Ahmet Bican, *"Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi"*, Dil Araştırmaları Dergisi, 2008.

GOLDEN Peter Benjamin, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev: Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2023.

GÖMEÇ Sadettin, *"Türk Tarihinde Peçenekler"*, AÜDTCF Dergisi, 53(1), 2013.

İBN Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Çev: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2017.

KURAT Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul, 1937.

KURAT Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.

MEMİŞ Seher, *"Rus Kültüründe Türk İzleri"*, Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi, 2(1), 2012.

RASONYI Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996.

SEVİM Onur, Balkanlar'da Rus Tehdidi: Kiev Knezi I. Svyatoslav'ın Bulgaristan İşgali, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 36, 2021.

SÜMER Faruk, *"Peçenekler"* , TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2007.

SÜMER Faruk, *Oğuzlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972.

ŞEŞEN Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2020.

TOGAN Zeki Velidi, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.

VÖRÖS Gyula, *"Peçeneklerin Dili ve Erken Tarihi Üzerine Notlar"* Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, C.2, Ankara, 2002.

Yücel Mualla Uydu, *"Peçenekler" Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Editörler: Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.

Yücel Mualla Uydu, *"Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler"* Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2020.

Yücel Mualla Uydu, *"Peçenek Türkleri"* Titiz Yayınları, İstanbul, 2011

# HUN GÖÇLERİNİN KARADENİZ'İN KUZEYİNDEKİ TOPLULUKLAR VE ROMA İMPARATORLUĞU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

**Bahadır İKİCAN***

*Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos et Sarmatas insurrexerunt, nos quoque in Illyrico exules patriae Gothorum exilia fecerunt et nondum est finis.*[1]

Ambrosius, *Expositio Evangelii Secundum Lucan*, X.10.

## Giriş

Hunların Avrupa Kıtası'na yaptıkları göçlerle başladığı kabul edilen Kavimler Göçü[2], tarihçiler arasında bir ihtilaf konusu yaratmaktadır. Kavimler Göçü, sadece nedenleri ve sonuçları bağlamında değil, aynı zamanda başlangıcı noktasında içerisinde birtakım sıkıntılar barındırmaktadır. Bazı tarihçiler bu göçleri 370 ilâ 568 yılları arasına tarihlendirirken (Halsall, 2007, passim), sanat tarihçileri ise süreyi biraz daha uzatarak 300 ilâ 800 tarihleri arasına yerleştirmişlerdir (Brown, 1995, passim).

Kavimler Göçü'ne neden olan en büyük etken olarak Hunların Karadeniz'in kuzeyine yaptıkları göçler gösterilmektedir. Takribi 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede görünmeye başlayan Hunlar, ilk olarak Don ve Volga nehirleri arasında yaşayan Alanları yerlerinden etmişlerdir (Ambrosius, *Expositio*, X.10; Amm. Marc. XXXI.2.12-13). Batıya ilerleyişlerine devam eden Hunlar, öncelikle Doğu Gotları (Greuthungi), daha sonrasında ise Batı Gotları (Tervingi) ile mücadele etmişlerdir.

Hunların ortaya çıkışları, Karadeniz'in kuzeyinde adeta bir kaos yaratmıştır. Bölgede bulunan toplulukların bir kısmı Hun saldırılarına karşı koymaya çalışırken bir kısmı ise Hunlarla iş birliği yapmak zorunda kalmıştır (Amm. Marc. XXXI.III.1). Kendileriyle iş birliği yapan toplulukları bünyesine katan Hunlar, direniş gösteren toplulukları ise göç etmek ya da savaşmak mecburiyetinde bırakmışlardır (Goldsworthy, 2022, 405).

* Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi, bahadrikican@gmail.com, 0000-0002-4227-649X

1 "Hunlar Alanlara, Alanlar Gotlara, Gotlar Taifalılara ve Sarmatlara karşı ayaklandılar, Illyricum'da sürgün olan bizi de Gotların vatanına sürgün ettiler, henüz bitmedi."

2 Alm. Völkerwanderung, İng. Migration Period.

Hun göçleri, Orta Çağ Avrupa siyasetini derinden etkilemiştir. Bu bağlamda Germen göçlerine neden olan Hun saldırıları, nihayetinde 476'da Batı Roma'nın yıkılışına varan süreci başlatmıştır. Roma İmparatorluğu'nun batı yakasının tarih sahnesinden silinişi sonrası Germen topluluklarının imparatorluğun mirasını sahiplenmesi neticesinde Avrupa Medeniyeti'nin temellerinin atıldığı düşüncesi, günümüz tarihçilerinin hemfikir olduğu bir konudur. Nitekim Latincenin ve Roma Hukuku'nun günümüze değin etkisini sürdürmesi, Batı Roma İmparatorluk mirasının Germen topluluklarca benimsenmesi sayesinde olmuştur.

Hunların başlangıcını oluşturduğu Kavimler Göçü'ne geniş bir perspektiften bakan araştırmacılara göre Britanya Adası'nın Angluslar, Saksonlar ve Jutler tarafından ele geçirilmesi de Hunların başlattığı göçlerin neticesinde gerçekleşmiştir (Vaczy, 2014, 83). Bunun yanında Vandallar da Hun saldırılarından etkilenen topluluklar arasındadır. Nitekim 406'da Gallia'ya gelen Vandallar, ilerleyen süreçte İspanya'ya hareket ederek 429'da Cebelitarık üzerinden Afrika'ya çıkmışlardır (Merrills-Miles, 2010, 53). Vandalların Afrika'nın bir kısmını ele geçirmeleri, Roma İmparatorluğu açısından "tahıl ambarı" olarak kabul edilen Kuzey Afrika'nın kaybedilme ihtimalini doğurmuştur. Kuzeydeki Hun tehdidini fazlasıyla hisseden İmparator II. Theodosius, imparatorluk için büyük bir öneme sahip olmasına rağmen Afrika Eyaleti'nin bir kısmını Vandallara bırakmak zorunda kalmıştır (Kelly, 2016, 91).

Hunlar, genel perspektifte Roma İmparatorluğu için bir tehdit oluşturmakla birlikte zaman zaman imparatorluğun yararına da çalışmışlardır. Nitekim Hun topluluklarının pek çok kez Roma ordusu içerisinde destek birliği olarak görev yaptıkları bilinmektedir (Goldsworthy, 2022, 403; Ambrosius, *Ep*. 24.8). Ayrıca bazı tarihçilere göre Germen topluluklarını bir süre hâkimiyet altında tutan Hunlar, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışını ertelemişlerdir (Goldsworthy, 2022, 404).

**Amaç**

Bu araştırmadaki amaç, Hunların Avrupa'ya gerçekleştirdikleri göçler neticesinde oluşan siyasi ve dini ortamı açıklamaktır. Bu bağlamda Hun göçleri, bölgenin siyasi yapısını derinden etkilemiş ve Hristiyanlığın Germen topluluklar arasında yayılımını da sağlamıştır.

**Yöntem**

Avrupa Hunlarından günümüze yazılı eserler kalmaması, onları anlamak için Romalı yazarların eserlerine bakmayı mecbur kılmaktadır. Bu nedenle çalışma içerisinde Latince ve Eski Yunanca eserler kaleme alan Romalı tarihçilerin Hunlara yaptıkları atıflardan yararlanılmıştır.

**Bulgular**

Çalışmada elde edilen bulgular neticesinde gerek Gotların gerekse de Roma İmparatorluğu'nun Hun göçlerinden fazlasıyla etkilendiği görülmektedir. Bu bağlamda göçlerin sonuçları siyasi, dini, kültürel ve askeri açılardan aşağıda incelenmiştir.

**1. Hun Göçlerinin Siyasi Sonuçları**

İlk olarak Volga Nehri'nin batısını aşarak Alan topraklarını ele geçiren Hunların sıradaki hedefi Greuthungiler olmuştur. Romalı tarihçiler, Hunların Got topraklarına geçişini efsaneyle karışık olarak ele almışlardır. Bu anlatıya göre Hunlar ve Gotlar, bir gölün iki yakasında bir süre sınır komşusu olmuşlardır. Hun çobanlar, bir sinek tarafından ısırılan bir geyiği takip ederek bu gölü aşmış ve Got topraklarına girmişlerdir. Got topraklarının güzelliği karşısında büyülenen Hunların bu toprakların güzelliğini diğer Hun topluluklarına haber vermesi, saldırıların arkasındaki etmeni oluşturmuştur (Sozom. *Hist. eccl*. 6.37; Jord. *Get*. XXIV.123). Hunların bir süre Alan topraklarında yaşadıkları dikkate alındığında "göl" olarak anlatılan su kaynağının Maeotis (Azak) Denizi olduğu tahmin edilebilir (Thompson, 2012, 32; Jer. *Ep*. LXXVII.8; Procop. *Goth*. VIII.V.5; Agathias, *Hist*. 5.11.2; Amm. Marc. XXXI.II.1).

Got topraklarına giren Hunlar, Greuthungi lideri Ermanaricus'u ani bir baskınla yenilgiye uğratmışlardır. Ermenaricus'un intihar etmesi sonucu Greuthungilerin başına Vitherimus geçmişse de bölgede istikrar sağlanamamış ve Greuthungilerin bir kısmı Hun hâkimiyetini kabul etmek durumunda kalırken bir kısmı ise batıya kaçarak Tervingi topraklarına sığınmışlardır (Amm. Marc. XXXI.III.1-4). Bu tarihten sonra Greuthungilerin başına geçen liderler, "Hunimund" olarak adlandırılmışlardır (*PLRE*, 1980, 573-4). Bu kelime, Hunların güdümünde olan kişileri ifade etmek için kullanılmıştır (Heather, 1989, 103). Greuthungilerin bu tarihten itibaren Hunların nüfuzu altına girdikleri görülmektedir.

Greuthungi topraklarını zapt eden Hunlar, batıya ilerleyişlerine devam etmiş ve bu kez de Athanaricus'un liderliğini yaptığı Tervingi Gotlarına ani bir saldırı düzenlemişlerdir. Athanaricus hakimiyetindeki Tervingilerin bir kısmı Hun saldırılarına direnmeye çalışmıştır. Hunlarla mücadele içerisine girmek istemeyen bir grup Tervingi ise Athanaricus'u terk ederek Fritigernus ve Alavivus önderliğinde Roma İmparatorluğu'ndan yardım istemiştir (Amm. Marc. XXI.IV.1). İmparator Valens'in (h. 364-378) izniyle imparatorluk sınırlarına kabul edilen Gotlar ve bölgede görevli olan Romalı komutanlar arasında yaşanan anlaşmazlıklar, Roma tarihinin en büyük hezimetlerinden biri olarak kabul edilen Hadrianopolis Savaşı'nın vuku bulmasına neden olmuştur (378). Bu savaşta birliklerinin üçte ikisini kaybeden Romalılar, imparatorlarının da yaşamını yitirmesiyle yüzleşmek zorunda kalmışlardır (Amm. Marc. XXXI.XII.19). Gerek Antik Çağ'da gerekse de günümüzde pek çok tarihçi, bu savaşı Roma İmparatorluğu açısından bir yıkım olarak değerlendirmiştir (Amm. Marc. XXXI-XIII-19; Vaczy, 2014, 69). Hadrianopolis Savaşı'nın

izlerinin silinmesi amacıyla İmparator I. Theodosius (h. 379-395), savaşın galipleriyle 382'de bir anlaşma (*foedus*) yaparak Gotların *confoederati*[3] statüsüyle imparatorluk sınırları içerisinde yerleşmelerine izin vermiştir. Bu anlaşma "barbar" olarak nitelendiren bir topluluğun geniş ölçekte imparatorluğa dâhil edilmesinin ilk örneğini teşkil etmektedir. Önceki yıllarda barbar toplulukların imparatorluk ordusuna alındığı örnekler bulunmakla birlikte seksen bine yakın nüfus barındıracak nicelikteki bir topluluğun imparatorluk sathına dâhil edilmesi ilk defa gerçekleştirilen bir uygulama olmuştur (Kelly, 2016, 21-22).

Hadrianopolis Savaşı'nda barbar topluluklar arasında sadece Gotlar yer almamış, Alanlar ve Hunlar da Gotların yanında savaşa girmişlerdir. Dolayısıyla 382'de ihdas edilen *foederati* anlaşmasının tarafları arasında bu topluluklar da yer almıştır. Anlaşma gereği Tervingiler Aşağı Moesia'ya, Alatheus ve Saphrax yönetimindeki Greuthungiler ile birlikte yer alan Hun-Alan birliklerinin Pannonia'ya yerleştirildiği düşünülmektedir (Vaczy, 2014, 70). Tuna'nın kuzeyinde ise istikrarsız durum devam etmiştir. Nitekim Hun baskısının gittikçe artmasıyla daha da batıya ilerlemek zorunda kalan bir kısım Got topluluğu, 418'de Gallia'da bir krallık kurmayı başarmıştır. Ayrıca ilk olarak Gotları harekete geçiren Hun tehdidi, ilerleyen süreçte Avrupa'daki etkisini artırarak Vandalların, Süevlerin ve diğer pek çok barbar topluluğun Roma İmparatorluğu sınırlarına dayanmasına neden olmuştur (Mitchell, 2016, 140).

Hunlar, sadece Gotları imparatorluk sınırlarına itmeleri nedeniyle değil, Romalılar arasında yarattıkları izlenim ile de imparatorluk açısından tehdit unsuru olmuşlardır. Herhangi bir görevden kaçmak, imparatorluk topraklarında yağma yapmak gibi amaçlar güden Romalılar, kendilerinin Hun olduklarını söyleyerek imparatorluk topraklarında düzensizlik ve kargaşa çıkarmışlardır (Thompson, 2012, 76-77).

Hunların Roma İmparatorluğu içerisinde gerçekleşen iç savaşlara müdahil oldukları da görülmektedir. Bu müdahalede 382'deki *foederati* anlaşmasının etkisi büyüktür. Bu çerçevede Hunlar da tıpkı Gotlar gibi kendilerine arazi tahsis edilmesi karşılığında Roma ordusuna destek kuvvet sağlamayı taahhüt etmişlerdir. Bu anlaşmanın bir gereği olarak Hun askerleri, İmparator I. Theodosius'un 387-388 arasında Magnus Maximus'a, 393-394 arasında Eugenius'a karşı giriştiği iç savaşlarda Theodosius tarafından Roma ordusunda görevlendirilmişlerdir (Kelly, 2016, 58-59).

Theodosius ile başlayan Hun kuvvetlerinin Roma ordusunda görev yapmaları, 5. yüzyılda devam etmiştir. On bin Hun askerinin imparatorluk ordusunda görev yapması

3 *Foederati* kelimesi, genel olarak Roma İmparatorluğu ve "barbar" topluluklar arasında ihdas edilen anlaşmalara verilen Latince isimdir. Anlaşmaların tarafı olarak imparatorluk, barbarlara toprak, para ve ticaret hakkı gibi birtakım maddi ayrıcalıklar verirken barbar topluluklar ise imparatorluk ordusunda askerlik yapmakla yükümlü tutulmuşlardır. Foederati anlaşmalarının başlangıcı noktasında tarihçiler arasında ihtilaflar bulunmaktadır. Bu bağlamda kimi tarihçiler, foederati anlaşmalarını 332'de Constantius ile Gotlar arasında yapılan anlaşma ile başlatırken kimisi ise 382'deki anlaşma ile başlatmaktadır: Glare, 1968, 718; Elton, 2018, 605; Heather, 2006, 242; Stickler, 2007, 495-517; Syvanne, 2015, 406-407.

karşılığında 5. yüzyılın başlarında İmparator Honorius (h. 395-423) tarafından Hunlar arasına rehin olarak gönderilen Aetius, yüzyıl içerisinde imparatorluk ve Hunlar arasındaki en önemli bağlantıyı oluşturmuştur (Heather, 2006, 259; Sinor, 2019, 281; Gregory of Tours, *Hist*. 2.8). Hunların askeri desteğini oldukça etkili bir şekilde kullanan Aetius, 5. yüzyılın en önemli komutanlarından biri olmuştur. Askeri özelliklerinin yanında siyasi yetenekleri onun Batı Roma İmparatorluğu'nun siyasetinde söz hakkı elde etmesini sağlamıştır. Bu bağlamda Honorius'un 423'te ölümünden sonra tahtın varisi olan III. Valentinianus'un naipliğini yapan annesi Galla Placidia, Aetius ile anlaşma yapmak zorunda kalmıştır (Kelly, 2016, 88). Aetius'un Batı Roma'da bu derece önemli bir figür olmasının arkasında Hunlar üzerindeki etkin komutanlığı yatmaktadır.

Hunların Batı Roma başkentinin değiştirilmesinde de dolaylı bir etkisi vardır. Alaric liderliğindeki Gotların Batı Roma İmparatorluğu üzerinde yarattığı baskı, başkentin Mediolanum'dan (Milan) savunulması daha kolay olan Ravenna'ya taşınmasına neden olmuştur (Herrin, 2020, 9). Bunun yanında İtalya'ya ilerleyen Alaric'e karşı Roma ordusunda on bin Hun askerinin yer alması, Romalıların Hunlarla zaman zaman iş birliği yaptığının bir başka kanıtıdır (Zosimus, V. 50).

Romalı yazarların Hunları ἱπποτοξότης (*hippotoksotes,* atlı okçu) olarak tanımlamaları, onların ata binme ve ok atma konusunda mahir olduklarının bir ifadesidir (Thompson, 2012, 75). Nitekim Romalı tarihçi Vegetius'a göre Roma ordusu, Hunların da içerisinde bulunduğu "barbar" toplulukların savaş düzeninden oldukça etkilenmiştir (Veg. *Mil*. I.20). Bu bağlamda Hunların Avrupa'ya gelişleri, ordu yapıları açısından da bir değişiklik yaratmıştır.

Yukarıda bahsi geçen olumlu etkilerin yanı sıra Hunların Roma İmparatorluğu üzerinde birtakım olumsuz etkileri de söz konusudur. Bu bağlamda gerek Hunların gerekse de Germen toplulukların Doğu Roma İmparatorluğu üzerinde yarattığı tehdit, Romalılar tarafından savunma amaçlı birtakım önlemler alınmasına sebep olmuştur. Hunların başını çektiği barbar kavimlerin saldırılarından mustarip olan II. Theodosius, Doğu Roma'da *praefectus praetorio*[4] olarak görev yapan Anthemius'un önerisiyle Theodosius Surları olarak anılacak savunma duvarlarını inşa ettirmiştir (Socrates, *Hist. eccl*. VII.I: Bury, 1930, 234-235). Theodosius Surları, o döneme kadar Roma dünyasında yapılmış en görkemli askeri yapı olarak kabul edilmektedir (Kelly, 2016, 83).

### 2. Hun Göçlerinin Dini ve Kültürel Sonuçları

Hun saldırıları öncesinde daha gevşek konfederatif özellikler gösteren Got toplulukları, saldırılarla birlikte çeşitli toplulukların da katkısıyla daha organize ve dirençli yapılar haline almıştır (Heather, 1997, 97). Bu değişiklik, Gotların isimlendirilmesi noktasında

4 Geç Roma İmparatorluğu'nda imparatordan sonraki en yetkili yönetici: Kazhdan, 1991, 1710; Martijn, 2018, 1220-1221.

da kendisini göstermiştir. Nitekim Hun saldırıları öncesinde Tervingi-Greuthungi olarak adlandırılan Gotlar, Hunların gelişi sonrasında Vizigot-Ostrogot şeklinde isimlendirilmeye başlanmışlardır (Wolfram, 1988, 25).

Hun göçlerinin dini açıdan en önemli sonucu Hristiyanlığın Gotlar arasında yayılmasını sağlamasıdır. Esasen 340'lardan itibaren Got Piskopos Ulfilas'ın gayretleri neticesinde Hristiyanlıkla tanışan Tervingi Gotları, bu dine intisap etmekte ihtiyatlı davranmışlardır. Nitekim 347/8 ve 369-372 tarihlerinde Gothia'da Hristiyanlara karşı gerçekleştirilen kovuşturmalar, Gotlar arasında Hristiyanlığın yayılımının oldukça sınırlı kaldığını göstermektedir (Wolfram, 2014, 136). Ancak 376'da Fritigernus ve Alavivus liderliğinde Hun saldırılarından kaçarak imparatorluktan yardım isteyen Gotlar, Tuna Nehri'nin güneyine geçme ve güvenli bir bölgeye yerleşme karşılığında Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Tervingi Gotlarının bu ihtidasında Fritigernus'un etkisi büyüktür (Sozom. *Hist. eccl.* VI.37).

Tervingilerin Hristiyanlığı benimsemeleri, 347/8 kovuşturması sırasında Gothia'dan sürülen Ulfilas'ın da etkisini arttırmasını sağlamıştır. Ulfilas'ın Got alfabesini icat etmesi ve Kutsal Kitap'ı Gotçaya çevirmesi, Germen dillerindeki ilk edebi ve dini eserlerin oluşturulmasını sağlamıştır (Falluomini, 2015, 9-11). 4. yüzyıl ortalarında Ulfilas'ın Hristiyan Germen literatürü oluşturması ve 370'lerde Fritigernus'un Hristiyanlığı benimsemesi, Gotların Hristiyanlaşmasındaki edebi ve siyasi etmenleri oluşturmuştur.

Hun saldırıları sonucunda Hristiyanlığı benimseyen tek topluluk Gotlar olmamıştır. Kilise tarihçisi Socrates'e göre Hun saldırıları neticesinde Burgonlar da Hristiyanlığı kabul eden bir diğer topluluktur. Hun saldırılarından mustarip olan Burgonlar, artık bir Roma dini kabul edilen Hristiyanlığa intisap ederek Hunlardan kurtulmak istemişlerdir. Bu konuda efsaneyle karışık bir anlatı sergileyen Socrates, Hristiyanlığı benimsemelerinden sonra Burgonların üç bin kişiyle on binlerce Hun'a üstünlük sağladığını bildirmiştir (Socrates, *Hist. eccl.* VII.30).

Hun göçlerinin dolaylı da olsa Roma İmparatorluğu'nun benimsediği Hristiyanlık itikadında etkisi olmuştur. Hun baskısıyla Tuna Nehri'nin güneyine intikal eden Gotlarla Roma İmparatorluğu arasında 378'de vuku bulan Hadrianopolis Savaşı'nda İmparator Valens'in yaşamını yitirmesi, imparatorluk nezdinde yaşanan itikat değişikliği açısından önemlidir. Valens'in ölümü sonrasında tahta çıkan Theodosius, Ariusçu Valens'in aksine Nicaea itikadı yanlısı bir imparatordur. Bu bağlamda Theodosius'un önderliğinde 381'de Constantinopolis'te toplanan genel kilise konsili ile Nicaea'da benimsenmiş olan itikat, Roma İmparatorluğu'nun resmi itikadı olarak kabul edilmiştir (Socrates, *Hist. eccl.* V.8). Valens'in ölümüyle siyasi desteğini kaybeden Ariusçuluk, 4. yüzyılda elde ettiği desteği bir daha bulamamış ve bu tarihten sonra Roma İmparatorluğu tahtına Arius yanlısı hiçbir imparator çıkamamıştır.

Theodosius tarafından ilan edilen ferman ile Roma İmparatorluğu'nda Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesi, Hunların imparatorluk dini üzerindeki dolaylı etkisini

gösteren bir diğer unsurdur (Cod. Theod. 16.5.6). Ayrıca Theodosius'un 391/2'de pagan tapınaklarını yasaklaması ve paganları kovuşturmaya uğratması, paganizm ve Hristiyanlık arasındaki güç dengelerini derinden etkilemiştir (Harl, 1990, 7). Yüzyıllar boyunca kovuşturmaya uğrayan Hristiyanlar, bu kararla birlikte kovuşturmaya uğratan tarafa geçmişlerdir.

## Sonuç

Germenlerin Hun baskısı nedeniyle Roma İmparatorluğu sınırlarına hareket ettikleri tarihi bir vakıadır. 4. yüzyılın son çeyreğinde Roma İmparatorluğu'nu oldukça zorlayan bu göçler, Hunların Germen topluluklarının birçoğunu hâkimiyeti altına almasıyla bir dengeye oturmuştur. Bu bağlamda Germen toplulukların Hunlar tarafından nüfuz altında tutularak Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü geciktirdiği tarihçiler arasında kabul edilen bir görüştür. Ancak Attila'nın ölümü sonrasında Hun hakimiyetinden çıkan Germen topluluklarının Batı Roma'nın yıkılışını hızlandırdığı da aşikârdır.

Hunların Avrupa'da Macar Ovası merkezli oluşturdukları imparatorluk, kısa ömürlü olmuştur. Takribi yüzyıl kadar süren Avrupa Hun İmparatorluğu, Attila'nın ölümü sonrasında taht mücadelelerine sahne olmuş ve Gotlar başta olmak üzere Germen topluluklarının isyanlarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hun hâkimiyetinden çıkan Germen toplulukları, Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları üzerinde muhtelif siyasi yapılar kurmuşlardır. 476'da Roma İmparatorluğu'nun batı yakasının son imparatoru olarak kabul edilen Romulus Augustulus'un bir Germen tarafından tahttan indirilmesi, batı yakasındaki Germen nüfuzunun ne dereceye vardığını göstermektedir.

Hunların siyasi etkileri kısa süreli olsa da onların dolaylı ya da doğrudan yarattığı etkiler yüzyıllar boyu sürmüştür. Barbar toplulukların Afrika, Britanya ve Avrupa'da etkilerini artırmaları, Hunların başlattığı göçlerin bir neticesidir. Hun göçleri, Hristiyanlığın yayılımını da kolaylaştırmıştır. Bu bağlamda Germenler arasındaki Hristiyanlaşmanın başlatıcısı konumundaki Gotlar, Hun baskısı sonucu Hristiyanlaşmış ve Hristiyanlığın diğer Germen topluluklar arasında yayılımının öncüsü olmuşlardır.

**KAYNAKÇA**

**Antik Kaynaklar**

Agathias, *The Histories*, trans. Joseph D. Frendo, Walter De Gruyter: Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 1975.

Ambrosius, *Epistulae*, rev. H. Walford, 1881: https://www.gutenberg.org/files/58783/58783-h/58783-h.htm (29.04.2024)

Ambrosius, *Expositio evangelii secundum Lucan*, ed. Caroli Schenkl, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, 1902.

Ammianus Marcellinus, *Roman History*, trans. John C. Rolfe, Loeb Classical Library, 1986.

Codex Theodosianus, ed. Alexandr Koptev: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Constitutiones/CTh16.html (28.04.2024)

Gregory of Tours, *The History of the Franks*, trans. Lewis Thorpe, Penguin Books, 1974.

Jerome, *Epistulae*, trans. Hon. W. H. Fremantle, Nicene and Post-Nicene Fathers Series II, Volume 6, ed. Philip Schaff, 1954.

Procopius, *Bellum Gothorum*, ed. H. B. Dewing, Loeb Classical Library, 1962.

Socrates, *Ecclesiastical History*, rev. A. C. Zenos, Nicene and Post-Nicene Fathers Series II, Volume 2, ed. Philip Schaff, 2009.

Sozomenus, *Ecclesiastical History*, rev. A. C. Zenos, Nicene and Post-Nicene Fathers Series II, Volume 2, ed. Philip Schaff, 2009.

Vegetius, *Epitome of Military Science*, trans. N. P. Milner, Liverpool University Press, 1996.

Zosimus, *New History*, trans. Ronald T. Ridley, Australian Association for Byzantine Studies, 2006.

**Modern Kaynaklar**

Brown, K. R. (1995). *Migration Art A. D. 300-800*, The Metropolitan Museum of Art Press.

Bury, J. B. (1930). "Causes of The Survival of The Roman Empire in The East", *Selected Essays of Bury*, ed. Harold Temperley, Cambridge University Press, 231-242.

Elton H. (2018). "Foederati", *Oxford Dictionary of Late Antiquity*, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, 605.

Falluomini, C. (2015). *The Gothic Version of the Gospels and Pauline Epistles*, Walter de Gruyter.

Glare, P. G. W. (ed.) (1968). *Oxford Latin Dictionary*, Clarendon Press.

Goldsworthy, A. (2022). *Roma Nasıl Çöktü? Bir Süper Gücü Ölümü*, çev. Samet Özgüler, Kronik Yayınları.

Halsall, G. (2007). *Barbarian Migrations and The Roman West, 376-568*, Cambridge University Press.

Harl, K. W. (1990). "Sacrifice and Pagan Belief in Fifth- and Sixth-Century Byzantium", *Past & Present,* No. 128, 7-27.

Heather, P. (1989). "Cassiodorus and the Rise of the Amals: Genealogy and the Goths under Hun Domination", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 79, 113-128.

Heather, P. (1995). "The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe", *The English Historical Review*, Vol. 110, No. 435, 4-41.

Heather, P. (1997). *The Goths*, Blackwell Publishing.

Heather, P. (2006). "Foedera and Foederati of The Fourth Century", *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms*, ed. Thomas F. X. Noble, Routledge, 242-256.

Heather, P. (2006). *The Fall of the Roman Empire, A New History of Rome and the Barbarians*, Oxford University Press.

Herrin, J. (2020). *Ravenna Capital of Empire, Crucible of Europe*, Princeton University Press.

Kazhdan, A. (1991). "Praetorian Prefect", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander Kazhdan, Oxford University Press, 1710-1711.

Kelly, C. (2016). *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğunun Çöküşü*, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları.

Martijn, M. (2018). "Praefectus Praetorio and Praetorian Prefecture", *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, ed. Oliver Nicholson, Oxford University Press, 1220-1221.

Martindale J. R. (ed.) (1980). *The Prosopography of The Later Roman Empire (PLRE)*, Vol 2, Cambridge University Press.

Merrils A.-Miles R. (2010). *The Vandals*, Wiley-Blackwell Publication.

Mitchell, S. (2016). *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641*, çev. Turhan Kaçar, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sinor, D. (2019). "Hun Dönemi", çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, İletişim Yayınları, 245-282.

Stickler, T. (2007). "The Foederati", *A Companion to The Roman Army*, ed. Paul Erdkamp, Blackwell Publishing, 495-514.

Syvanne, I. (2015). "Foederati", *The Encyclopedia of the Roman Army*, Vol 2, ed. Yann Le Bohec, Wiley Blackwell, 406- 407.

Thompson, E. A. (2012). *Hunlar*, çev. M. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınları.

Vaczy, P. (2014). "Avrupa'da Hunlar", *Attila ve Hunlar*, ed. Gyula Nemeth, çev. Tarık Demirkan, Kömen Yayınları, 57-152.

Wolfram, H. (1988). *History of The Goths*, trans. Thomas J. Dunlap, University of California Press.

Wolfram, H. (2014). "Vulfila pontifex ipseque primas Gothorum minorum, sed non apostolus eorum. Vulfila, Bishop and Secular Leader of His Peoplebut not Their Apostle", *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed,* ed. Guido M. Berndt-Roland Steinacher, Ashgate Publishing, 131-144.

# OĞURLARDAN OĞUZLARA

**Atilla JORMA***

**ÖZET**

Tarihçilikte Balkan odaklı dönemlendirme Doğu Roma egemenliği 600-1355, Osmanlı egemenliği 1355-1804, romantik milliyetçilik çağı 1804-1878, ulusdevletlerin milliyetçilik çağı 1878-1944, komünist egemenliği 1944-1991 ve komünizm sonrası 1991- olarak bilinir. Doğu Roma çağı Türk tarihinin önemli bir dönemidir; dil tarihi bakımından ise Oğur dönemine denk düşer. Konuşulan Türkçenin beşinci yüzyılda iki ayrı lehçesinin yaşadığı anlaşılmaktadır; Çuvaş tipinde yani Bulgar "r" ve "l" lehçesi ile "z" ve "ş" lehçesi; bunlara Ogur ve Oguz tipi dil de denilebilir. On üçüncü yüzyıla kadar iki Türk dil/lehçenin var olduğu bilinmekte, bu lehçelerden birine itibari olarak Doğu, birine de Batı Türkçesi denilmektedir. Doğu Türkçesinin günümüze kadar kesintisiz gösterilebilen, yazılı kaynakları bulunan bir geleneği vardır. Batı Türkçesi ile ise iki ayrı yazı geleneği, on üçüncü yüzyıla kadar sürüp sönen, yine on üçüncü yüzyılda başlayıp günümüze kadar gelen, ancak ikisi arasında yakın bir bağlantı olmayan bir yazı geleneği vardır. Oğur - Oğuz kökence özdeş bir sözcük, kökü ok olup r/z çoğul ekidir ve 'boylar' anlamına gelir. Oğur - Oğuz sözcüğünün ilk başta etnik bir anlamı olmamıştır. Oğur Türkleri Doğu Avrupa'nın otokton ahalisidir; siyasi oluşumlarına gelince bir dönem Orta Avrupa egemeni Avar İmparatorluğundan sonra Karadeniz kuzeyindeki Büyük Bulgaristan Hazarların baskısıyla dağılınca iki Bulgar devleti kurulmuştu, İdil Bulgar ve Tuna Bulgar devletleri; Moğol istilası bütün oluşumları altüst etmiş olsa da bu iki Bulgar oluşumu arasındaki paralellik Moğol istilası döneminde de görülür, ikisine çok sayıda Kuman Kıpçak sığınmıştı. Böylelikle çağdaş "Tatarların", Kuman Kıpçakların Bulgarları, dillerini dâhil, özümseme sürecinin sonucu ortaya çıktıkları söylenebilir. Kuman Kıpçaklar İdil Bulgarları özümsemişti; Tuna Bulgar devletine gelince, burada da benzer bir dönüşüm olmuştur. Oğurlardan sonra biri birinin ardınca Balkanlar'a Peçenek, Oğuz ve Kuman Kıpçak Türkleri akın etmiş; nihayet Kumanlar toplu halde Moğollardan kaçıp kitleler halinde Balkanlar'ın çeşitli bölgelerine yerleşti. Hatta Osmanlının Rumeli'de kısa zamanda kökleşmesinin en önemli faktörü bu olmuştur. Balkan ülkelerinde Kumanların önemli bir bölümü Osmanlı Türklüğü içinde özümsenmiş; Karpat havzasında yerleşenler ise yüzyıllar boyunca

* Doç. Dr. / Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Gostivar - Kuzey Makedonya

doğrudan özümsenmeyip bir çeşit kimlik dönüşümü geçirmişler. İdil Bulgarları ise Altın Ordu içinde özel bir oluşum olarak ele alınabilir.

Açar Sözler: *Doğu Avrupa, oğurlar, oğuzlar, dönüşüm*

# ONOMASTİĞİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE STRATEJİK BOYUTU: KALAFATOĞULLARI

**Yaşar KALAFAT*, Muhammet Bekir KARACAKAYA****

**GİRİŞ:**

Onomastik (adbilim), dilbilimi içerisinde özel isimleri inceleyen alanın adıdır. Onomastik alanının amacı yer ve kişi adları gibi özel adların anlamı ve tarihi kökenlerine inmektir (Aksan, 2009: 32). Biz bu bildirimizde kökeni Kuman/Kıpçak Türklerine dayandığı düşünülen Kalafatların Karadeniz ve Anadolu sahasından Balkanlar'a, Yunanistan-İtalya ülkelerine ve Girit, Rodos ile Kıbrıs adalarına yayılış sürecini göz önüne sererek bu bölgelerde Kalafat isminin nasıl ve hangi koşullarda yaşadığını onomastik biliminden hareketle izah etmeye çalışarak uluslararası ilişkiler alanında da Kalafatlar örneği ile önemini izah etmeye çalıştık.

Kuman/Kıpçak Türkleri Anadolu sahasına ilk olarak Kafkaslar ve Balkanlar üzerinden girmişlerdir. Balkanlar üzerinden gidilen yol Kırım'da başlamaktadır ve bu yoldan inen kol Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Rodos, Girit, Kıbrıs ve Anadolu'nun Trakya, batı ve güney sahillerine kadar ulaşmıştır.

Bu coğrafyalara gelen Kuman/Kıpçakların çoğunluğu Müslümandır. Kuman/Kıpçaklar'ın bir bakiyesi olan Kalafatoğulları da bu coğrafyalara yerleşerek hayatlarını sürdürmeye devam etmiştir. Fakat Müslüman Kalafatoğullarının Rodos'a yerleşenlerinden bir kısmı zaman için Hıristiyanlaşmıştır. Hıristiyanlaşan Kalafatoğulları Ortodoks ve Katolikler olarak iki ayrı mezhebe dahil olmuştur. Rodos adasındaki İtalya'ya bağlı olan Katolik kilisesinin mensubu olan Kalafatoğulları "Kalafatos" soy adını almışlardır. Yunanistan'a bağlı olan Ortodoks kilisesine bağlı olanlar ise "Kalafatis" soy adını almışlardır.

Böylece Yunanistan'ın inisiyatifinde gayri müslim Kuman/Kıpçak Türklerinin Yunanistan'a dönmeleri sağlanmış ve kimlikleri Rumlaştırılmış Kuman/Kıpçak toplumu oluşmuştur. Kalafatların bu süreç içerisinde Kalafatis ve Kalafatos şeklinde yer edindikleri bölgeler ve bu bölgelerdeki yaşantıları onomastik dalının yardımı ile incelenmiş ve bu

* Dr, Halkbilimi Araştırmaları Kültür ve Strateji Merkezi, yasarkalafat@gmail.com

** Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Bölümü Lisans Öğrencisi, bekir.karacakaya@hotmail.com

incelemeler sonucu Türkiye-Yunanistan ilişkileri özelinde diplomatik alanda stratejiler geliştirilmeye çalışılmıştır.

Kıldıroğlu'nun teşhisine göre, Kıpçaklar kendi benliklerini kaybetmişledir. Onların varlıkları bilinmekte, izlerinden tespiti yapılan ülkelerde asimile olmuş durumdadırlar. Onların izleri; yer adları, örf ve adetleri, dilleri, belgeleri takip edilerek varlıkları belgelenebilmektedir (Kıldıroğlu, 2024: 52). Bu konuda biz onomastik dalının bize sunduğu verilerden hareketle Kalafatoğulları, Kalafatos ve Kalafatis toplulukları hakkında kısıtlı da olsa bilgi sahibi olabilmekteyiz.

## Onomastik Verilerden Hareketle Kuman/Kıpçakların Orta Asya'dan Göçü ve Yayıldıkları Alanlar

Doğu Karadeniz bölgesine Kıpçak yerleşimi üç aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Birinci aşamada Kıpçakların bir kısmı Selçuklu sınırına yerleştirilmişti. 1118 tarihinde ülkeye gelen Kıpçakların bir kısmı Haziran 1124'te Çoruh vadisi, Oltu ve Pasin-İspir arasındaki Türkmenleri bölgeden çıkararak buraları yurt tutmuşlardı (Tellioğlu, 2022: 30).

İkinci grup olarak Kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'dan ayrılan Kıpçaklar, Artvin-Rize-Trabzon arasına yayılmaya başlamışlardı. Dolayısıyla XII. Yüzyılın sonları ile XIII. yüzyıl başlarında Gürcistan'dan göç eden bazı Kıpçak oymaklarının Karadeniz bölgesine yerleşmiş olduğunu söylemek mümkündür (Tellioğlu, 2022: 30). Hem Artvin hem de diğer yerlere yerleşen Kıpçaklar, konar-göçer yaşamlarını sürdürebildikleri kırlık alanlarda yurt tutmuş olmalılar. (…) Onların Rize'ye kadar yayıldıkları anlaşılmaktadır. Kıpçakların Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmelerinin üçüncü aşaması Moğol istilası döneminde olmuştur (Tellioğlu, 2022: 31).

Trabzon'un doğusundaki Kıpçak hâkimiyeti Atabegler/Atabeyler Yurdu olarak biliniyordu (Tellioğlu, 2022: 35). Böylece Trabzon ve çevresindeki Kıpçak nüfusu ortaya çıkmaya başlamıştır. Güneyden Trabzon'a yönelen Türkmen akınlarının önlenmesi için Kıpçaklar buraya yerleştirilecek ise bunun resmî bir alt yapısı olmalıydı (Tellioğlu, 2022: 36). Kıpçaklar bölgede ihtilaflı kesimlerin en güçlüsüydüler. Trabzon Rum Devleti, savunmasını Kıpçaklar vasıtayla yapma durumundaydı. Hem batıdan hem doğudan Türkmenler tarafından sarılmışlardı. Aleksios Kıpçaklarla akraba olarak Türkmenlere karşı güç kazanmıştı. Çocuklarının ikinci ismi Azahutlu (Atakutlu), Ahpugas (Ak Boğa), Anna'nın lakabı Anahutlu (Anakutlu) idi (Tellioğlu, 2022: 37).

Trabzon konaklarında Lazika olarak adlandırılan yöre Kıpçak Atabeyliği idi. Kıpçak Atabeyliğinin batıdaki sınırı Rize/Pazar'ın hemen güneyinden başlamaktaydı (Tellioğlu, 2022: 38). Vaftiz isimleri Hıristiyan, ikinci isimleri Türk olan bu çocukların yanı sıra Aleksios devrinden itibaren Kıpçak ismi taşıyan ailelerin yanı sıra Kıpçak ismi taşımayan ailelerin de varlığına şahit olunur. 1306 tarihli bir belgede Trabzon'da Kamachenos isimli bir aileden bahsedilir. Bu isim Kamacı adının bozulmuş şeklidir. Osmanlı tahrir

defterlerinde Turalis, Nikite Rüstem, Yanis Amiras, Mirali gibi isimlere rastlanır (Tellioğlu, 2022: 39). Bu tespitleri çoğaltmak, Of'tan, Maçka'dan örneklemeler yapmak zor değildir (Tellioğlu, 2022: 40). Keza Sürmene ve Fatsa'dan benzeri çok sayıda tespit yapılmıştır (Tellioğlu, 2022: 41).

Bu gerçeği yer adlarından hareketle de açıklamak mümkündür. Artvin'in Zeytinlik bucağı Yusufeli/Demirkent (Erkinis), Borçka, Arhavi, Gümüşhane/Yağmurdere, Pazar, Çayeli, Çamlıhemşin, Rize, Of, Çaykara, Sürmene, Akçaabat, Tonya gibi yerleşim yerlerinden örneklemek mümkündür (Tellioğlu, 2022: 41).

Kıldıroğlu, Batı Karadeniz'de yer alan Kastamonu'nun yer adlarında, Oğuz boy isimlerinden daha çok olan Kuman Kıpçak yer adları olduğunu kaydeder (Kıldıroğlu, 2024:79). İç Anadolu'da yer alan Ankara'da da Çubuk ilçesine 20 kilometre yakında resmi kayıtlara göre adı "Dağkalfat" olan bir dağ köyü vardır (Köylerimiz 1981, 1982:165).

Kuman/Kıpçak Türkleri; Anadolu'ya, Kafkaslar ve Balkanlardan girmişlerdir. Balkanlardan inen kol Kırım üzerinden Macaristan, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan, Rodos, Girit, Kıbrıs ve Anadolu'nun Trakya, batı ve güney sahillerine yerleşmişlerdir. Bu tespitler, anılan bölgedeki yaşayan kültür izlerinden takip edilebilmektedir

Anılan coğrafyanın Kuman/Kıpçakları Müslümandırlar. Ancak Rodos Kuman/ Kıpçaklarının bakiyelerinin bir kısmı **Kalafatoğulları** olarak Müslüman iken, diğer bir bölümü **Kalafatos** ve **Kalafotis** soy ismi taşıyarak Hıristiyanlığın **Katolik** ve **Ortodoks** gibi farklı iki mezhebine mensup olanlar; Yunanistan ve İtalyan kiliselerine bağlıdırlar.

Bulgaristan, Romanya ve Balkanlar Türk kültür coğrafyalarından Bulgaristan, Yunanistan'da yer adı olarak **Kalafat** ismi tespiti yapılabilirken, **Kalafatlar** aile isminin de var olduğu tespit edilebilmektedir. Anadolu'nun Karadeniz şeridinde çok sayıda **Kalafatoğlu** aile isimleri tespiti yapılabilirken, Doğu Karadeniz'de **Kurtoğlu** aileleri de vardır.

Kuman/Kıpçakların Kafkasya-Karadeniz yerleşkesi Hıristiyan toplumlar süreci geçirmiştir. Mübadiller münasebeti ile Anadolu'nun halkı mübadeleye tabi tutulunca, bir kısım Hıristiyan Kuman/Kıpçak Türkleri bölünmüş aileler kapsamında Yunanistan'la mübadil olarak göç etmek durumunda kalmışlardır (Kalafat, 2024:60).

Rodos Türklüğünün; Batı Trakya Türklüğünün Dr. Sadık Ahmet ve Kıbrıs Türklüğünün Rauf Denktaş gibi kültürel kimliği diri tutacak bir lideri, biraz da doğal şartların bir sonucu olarak pek mümkün olmamıştır. Girit Türklüğünün şehit edilemeyen kısmı, tamamına yakını ile Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılmıştır. Girit Türklerinden Yunanistan tarafından katledilmeyenler Anadolu'da, bazen hatıralar yayınlamak ve bazen de yerel gazetelerde yazılar yazmak suretiyle tarihi miras bağlantılı kimliklerine sahip çıkmaya çalışmaktadırlar.

**"Kalafat" Adının Anlamına Dair Tespitlerimiz**

Kalafat kelimesi toplum ismi olarak tarihi kayıtlarda ve Kuman/Kıpçak coğrafyasında olduğu gibi, Oğuzlar arasında da geçmektedir. Bu kelime ile ilgili anlamlandırma giderek bir meslek sınıfı, bir uğraş alanını anlatır da olmuştur.

Çanakkale'nin Kalafat köyünde halk farklı etnik kökenlerden gelmelerine rağmen daha ziyade bir dönemin orman ürünlerinden ilgilenenlere verilen bir isim olarak kabul görmüştür.

Kalafatlar tarihin muhtelif dönemlerinde çoğunlukla gemi kalafatlama işleri ile meşgul olmuşlar. Tabiatın deniz araçlarının dış gövdelerinde yaptığı tahribatı onarma işlemine kalafatlama denilmektedir. Kalafatlar orman ürünleri işçiliği ile de bilinirler. Çanakkale'nin Kalafatlı köyüne Batı Trakya'dan gelip Kalafatlar köyünü kuran halkın arasında, ana dili Türkçe olmayan halklardan aynı işle meşgul olan halklardan da Doğu Avrupa-Balkanlardan göçmenler vardır.

Kalafatlar, geçmişte kısmen de deniz yolu ile Karadeniz limanları ile Arap Körfezi ve yakın çevre Akdeniz limanlarında kereste nakliyatı ile meşgul olmuşlardır. Tuna'nın Karadeniz'e açıldığı sahilde 13. ve 14. yüzyıllarda çok sayıda kalafatçılık yapan esnafın kurduğu birlikler vardı.[1]

Genel ve yaygın anlamda "kalafatlama" küçük tonajlı gemilerin tahta aksamlarında yapılan onarımla ilişkilendirilmiştir. Kelimenin yaygın olarak kullanıldığı anlam budur. Bulgaristan ve Romanya Kalafatlarında da geçmişte. Kalafat kelimesi bu anlamda kullanılmış, Tuna'nın Karadeniz'e açıldığı kıyılarda balıkçı teknesi onaran kalafat esnafı oluştu. Günümüzde Bulgaristan ve Romanya'da bu ismi taşıyan yerleşim yerleri, ayrıca ticari firmalar vardır. Yunanistan'da bilhassa Batı Trakya'da Kalafat köy ve kasabasının yanı sıra milletvekili vardır. Yunanistan Kalafatları mübadele ile Anadolu'dan gitmişler iken, Ordu Kalafatları Romanya'dan ilkin Sürmene-Trabzon'a gelip yerleşmişler, bir süre sonra Ordu'nun il merkezine ve farklı ilçelerine yerleşmişlerdir. Türkiye'de Adnan Menderes kabinesinde Emin Kalafat (D. 1902 Selanik-Ö.10 Kasım1984 Ankara) Gümrük ve Tekel Bakanlığı yapmıştır (1951 Yılı TBMM Tutanakları).

Doğu Karadeniz'de bilhassa Artvin yöresinde yazlık konutların, kışın tabiatın tesiriyle kapak tahtaları ile geçici olarak korunmasına da "kalafatlama" denilmektedir.

Kıbrıs'ta ev bahçelerinin çitlerinin çalı-çırpı ile mevsimlik onarılmasına da keza "kalafatlama" ve malzemeye de "kalafat" denilmektedir.

Kalafat kelimesi, ağaç-orman bağlantılı olarak halk kültüründe de yaşamaktadır. Bu kelime, Kıbrıs Türkleri arasında ev bahçelerinin mevsimlik çit-çeper onarımı anlamında kullanılmıştır. Ayrıca Doğu Karadeniz bölgesinde bilhassa Artvin yöresinde yazlıkların kapak tahtaları ile mevsimlik kaplamasına da kalafatlama denilmiştir.

1 Kaynak Kişi: Prof. Dr. Mehlika Aktok Kaşgarlı.

Rize ve Trabzon yöresinde hızarcıların tomrukları biçmelerinde, tomruğun hızarın altında oynamaması için sabitleme işlemine de "kalafatlama" ve onları sabitlemede kullanılan kancalara da "kalafat" denilmektedir (Kalafat ve Yoldaş, 2023:27). Bu isim alışları ile Kalafat toplumu Tahtacı veya Ağaçeri Türkmenlerini hatırlatmaktadır.

**SONUÇ:**

Kuman/Kıpçak Türk topluluğunun bir parçası olan Kalafatlar, tıpkı Kuman/Kıpçaklar gibi Anadolu'ya Kafkaslar ve Balkanlar üzerinden 11.yüzyılda girmiş ve bu süreçte Anadolu ile beraber Yunanistan, Rodos, Girit ve Kıbrıs adalarına yerleşmişlerdir.

Anılan coğrafyalara yerleşen Kuman/Kıpçakları genel olarak Müslümanlarken Rodos Kuman/ Kıpçaklarının içerisindeki Kalafatoğulları zamanla Hıristiyanlaşarak **Katolik** ve **Ortodoks** mezhepleriyle beraber Kalafatis ve Kalafatos isimlerini almışlardır. Bu durum onları öz benliklerinden uzaklaştırarak millî kimliklerini unutmalarına sebep olmuştur.

Yunanistan'la yapılan mübadele anlaşması münasebeti ile bir kısım Hıristiyan Kuman/ Kıpçak Türkleri bölünmüş aileler kapsamında Anadolu'dan Yunanistan'a mübadil olarak göç etmek durumunda kalmışlardır. Bildirimizde de izah ettiğimiz gibi biz Hıristiyanlaşmış olan Kuman/Kıpçak topluluklarından olan Kalafatis-Kalafatoslardan onomastik dalının yardımıyla haberdar olabilmiş olsak da onlar kendi öz benliklerinden habersizdir. Bu durumda Kalafatis ve Kalafatos adlı Türk kültürlü topluluklar üzerinde çalışmalar yapamamış olmamız, onları siyasi oryantalizmin odağı hâline getirecektir.

Dünya'da sıcak çatışmaların, soğuk savaşların yanı sıra kültürel savaşların da çoğalmış olduğunu görmekteyiz. Bu alandaki en büyük çalışmalardan biri de devletlerin kendi diasporaları üzerinde yaptıkları lobi faaliyetleridir. Bu lobiler bağlı oldukları devlet sayesinde yaptıkları organize çalışmalarla hedeflerindeki ülkeye karşı kültürel ve ekonomik anlamda içten içe zarar verebilmektedirler. Bu faaliyetlerin bu denli çoğaldığı ve aktif olduğu bir dönemde ilk günden bu yana çalkantılı ilişkilerimizin olduğu Yunanistan'ın topraklarında yaşayan Müslüman yahut gayrimüslim soydaşlarımızın Yunanistan devleti tarafından siyasi oryantalizme karşı kalmayacağı kesin ve garanti değildir. Bizim bu söylemimizdeki amaç elbette Yunanistan devletine karşı bir söylem geliştirmek değildir. Fakat Türkiye Cumhuriyeti de bu kültürel savaş ortamında Yunanistan'a karşı kendi soydaşlarının kültürel, sosyolojik ve ekonomik durumunu sürekli olarak incelemeli ve Yunanistan'ın bu bağlamdaki olası aksi tavırlarına karşı refleksler geliştirmelidir.

Dolayısıyla Kalafatoğulları üzerinden verdiğimiz örnekte de olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti dünya üzerindeki her soydaşından bu tür çalışmalar ve incelemelerle haberdar olmak durumundadır. Kalafatis ve Kalafatoslar üzerindeki çalışmaların zorluğu bakımından onomastik dalına başvurarak edindiğimiz bilgiler bu konuda bir örnek teşkil etmektedir. Dünya Türklüğünün incelenişinde bu tür zorluklarla karşılaşıldığında onomastik dalı üzerinden farklı metotlarla araştırmalar yapılabilmelidir.

Dünya Türklüğü, İslâmiyet'ten evvelki ya da İslamiyet'ten ayrı olan soydaşlarının yaşayan bakiyelerine bir şekilde sahip çıkabilmesini bilmelidir. Uzak geçmişin Türlüğün bakiyeleri, Türklüğün din ve kültür değişimine uğrayarak günümüzde sahneye çıkan Türklük için sıradan toplumlar değillerdir. Bunlar, Türklük karşı kesimleri için, potansiyel güç oluşturmaktadırlar.

Emperyal maksatlı büyük güçler, hedef tahtasına koydukları ülkeleri komşusu olan ülkelerle ihtilafa sokmak isterlerken, sosyal bünyelerindeki etnik yapılanmalardan da yola çıkmaktadırlar. Böylece; komşu ülkeler arasında yaşanan ihtilaf, onların sosyal bünyelerinde zafiyete yol açmaktadır. Ayrıca, onları kolay yutulur bir lokma haline sokabilmektedir. Aynı zamanda ulus devletler arası antiemperyalist ittifaklar kurulup emperyal maksatlı büyük güçlere rakip bölgesel güç olmaları da önlenmek istenmektedir.

Bu noktada komşu ulus devletler, birlikte yaşadıkları halkların demokratik haklarına saygılı davranırken, sağlanan demokratik atmosfer, ulus devlet çatısı altında birlikte yaşanılan halkların birliğini de tehdit edememelidir. Kültür stratejilerinde, ilgili bölgesel ülkeler, birlikte yaşanılan halkların kültürel hakları konusunda uygulanılacak kültür politikaları ile, asimilasyona kapalı entegrasyon amaçlı olmalıdır.

**KAYNAKÇA**

AKSAN, D. (2009). *Her yönüyle dil-ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KALAFAT Yaşar (2009). *Kalafatlar-Kuman Kıpçak Türkleri*. Ankara: Berikan Yayınevi.

KALAFAT, Y. ve YOLDAŞ, N. (2023). *Muğla Kalafatları ve halk inançlarından damlalar*. *Kültür Evreni Dergisi*. 50, 20-29.

KILDIROĞLU, Mehmet (2024), *Kuman/Kıpçaklar*, Ankara: Berikan Yayınevi.

Köylerimiz 1981 (1982). Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları.

TELLİOĞLU, İ. (2022). Giriş, M. KILDIROĞLU içinde. *Kuman/Kıpçaklar*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (t.y.). 1951 Yılı Meclis Tutanakları. Erişim adresi: https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_istatistik.tutanak_hazirla?v_meclis=&v_donem=&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=S%D6Z%20ALANLAR&v_altbaslik=&v_mv=EM%DDN%20KALAFAT&v_sb=%C7ANAKKALE&v_ozet=&v_kelime=&v_bastarih=&v_bittarih=

# GAGAUZLARIN MENŞEİ MESELESİ

**Sinan Alper SAKA***

## GİRİŞ

İsimleri 19.yüzyıl itibariyle tarih sahnesinde görülmeye başlayan Gagauzlar, Ortodoks Hıristiyan bir topluluk olarak günümüzde kahir ekseriyetiyle Moldova Cumhuriyeti içerisindeki kendi özerk bölgelerinde yaşayan bir topluluktur. 1812 Bükreş Antlaşması neticesinde Gagauz halkının önemli bir kısmının yönetimi Osmanlı İmparatorluğu'ndan Rus devletine geçmiş ve bu süreç Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar devam etmiştir. Bu yıllarda ilan ettikleri özerk cumhuriyetleri, kurulmakta olan Moldova devleti tarafından kabul görmese de, başta Rusya olmak üzere aldıkları dış yardımlar ile amaçlarına ulaşmışlar ve kendi özerk yapılarını tahsis etmeyi başarmışlardır.

Gagauzlar, yüzyıllar boyunca Slavların çoğunlukta olduğu ve yoğun göçlere sahne olan bir coğrafyada yaşamlarını sürdürürken iki asra yakın bir süre de Rus devleti tarafından yönetilmişlerdir. Yaşamış oldukları coğrafya birçok açıdan Gagauzların kültürel etkileşimlere oldukça açık bir topluluk haline getirmiştir. Başta Bulgaristan, Moldova ve Odessa olmak üzere geniş bir bölgeye yayıldıkları görülen Gagauzların, bu bölgelerde birlikte yaşadıkları toplumlarla kültür alışverişinde bulundukları görülmektedir. Bu durumun, iki yüz yıldır süregelen Gagauzların menşei tartışmalarının temelini oluşturduğu oldukça aşikârdır.

Son yıllarda çok daha fazla irdelenen bir konu olan Gagauzların etnik kökenleri meselesinin arka planında politik bir takım kaygılar bulunduğu görülmektedir. Nitekim dile getirilen birçok teorinin kaynak bakımından oldukça yetersiz oluşu, verilerin tarihsel açıdan güvenilir olmayışı ve konunun siyasi çıkarlar ile bağdaştırılmak istenmesi, bu görüşü destekler niteliktedir. Gagauzların tarihi ve menşei noktasında ortak bir payda oluşturma çabasında olanların başında Bulgar, Yunan ve Rumen tarihçiler ile politikacılar gelmektedir.

Oğuz dil ailesine mensup olup günümüz Türkiye Türkçesine en yakın lehçe olarak görülen Gagauz dili, şüphesiz Türk tarihçileri açısından Türk kimliğini yansıtan en önemli özellik konumunda bulunmaktadır. Gagauz tarihçileri tarafından da desteklenen Türk

* Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, E-Posta:sakasinanalper@gmail.com

orijini konusu, diğer taraftan başka bir tartışmanın doğmasını da gün yüzüne çıkarmıştır. Karadeniz'in kuzeyi ile Balkanlar arasındaki geniş coğrafyanın tarih boyunca Türkler tarafından büyük göçlere sahne olması ve bu minvalde birçok Türk kavmi tarafından mesken tutulması, Gagauz etnogenezi münakaşalarını farklı bir boyuta taşımıştır. Bu konuda tarihçiler tarafından Türk menşei tezini besleyen üç büyük başlık tespit edilmiştir; Gagauz halkının büyük çoğunluğu tarafından da desteklenen Oğuz tezi, başta Gagauz etimolojisi ve Gagauzcadan yapılan çıkarımlarla oluşturulan Anadolu Selçuklu tezi ve Türk göçleriyle beslenen Kuman/Peçenek tezi. Görüldüğü üzere Gagauzların menşei meselesinde cevap aranmaya çalışılan varsayımların çeşitliliği ve farklı kaynaklardan besleniyor oluşu konunun karmaşık yapısını göstermekle beraber tarihe yardımcı bilim dallarının önemini de arttırmaktadır.

### 1. Bulgar Menşei İddiası

19. yüzyılın sonlarına kadar Proto Bulgar teorisi herhangi bir şekilde gündeme getirilmemiş iken bu zaman diliminde Şkorpil kardeşler olarak bilinen iki Bulgar arkeolog tarafından orijinal bir hipotez olarak ortaya atılmıştır. (Guboğlu, 2018: 68). Gagauzların Proto Bulgar bakiyesi olduğunu ileri süren kardeşlerin iddiasına müteakip olarak Bulgar tarihçiler arasından bu görüşe paralel yorumların artmaya başladığı görülmektedir. Bu tarih itibariyle P. Mutafçiev, İ. Gradeşliev, İ. Meşeryuk, D. Gurgurov, D. Angelov, G. Zanetov başta olmak üzere birçok Bulgar tarihçisi tarafından Gagauzların Bulgar menşeli olduğu dile getirilmeye başlanmıştır.

Bulgar tarihçilerinin Gagauzların kökenleri konusundaki varsayımlarının temelinde şüphesiz yüzyıllar boyunca aynı coğrafyanın paylaşılması hususu gelmektedir. Gagauzlar günümüzde çoğunlukla Moldova sınırları içerisinde bulunmalarına rağmen Geç Orta Çağ itibariyle daha güney istikamette Bulgarlarla beraber yaşadıkları bilinmektedir. Gagauzların Bulgar kökenli ancak zamanla Türkleşmiş olarak dillerini kaybettiğini, dinlerini ise muhafaza etmeyi başardıklarını dile getiren başta İ. İvanov, G. Zanetov, A. Zaşuk gibi Bulgar tarihçileri olmakla beraber (Güngör, Argunşah, 1991: 2), bu sürecin zorlama ve sindirme yoluyla gerçekleştiği noktasında büyük ölçüde fikir birliğine vardıkları görülmektedir. Bu asimilasyon politikasının Osmanlı İmparatorluğu devrinde meydana geldiğini belirten birçok Bulgar tarihçisine göre devlet politikasının bir sonucu olarak Gagauzların Bulgar dilini konuşmaları yasaklanmıştır.

18.yüzyıl sonu ve 19.yüzyıl başları itibariyle konuya mercek tutmaya başlayan Bulgar yazar ve tarihçilerin konu ile ilgili yayınlar yaptıkları görülmektedir. Stefanov İvanov'un 1894 tarihli "Rusya'da ve Bulgaristan'da Bulgarlar", İov Titirov'un 1905 tarihli "Bulgarlar Besarabya'da" adlı eserleri (Velev, 2007: 100), bu yayınlardan bazıları olmakla beraber bu eserlerde saraydan gelen talimatlar doğrultusunda Osmanlı zabitlerinin sıkı denetim ve baskıları sonucunda Gagauzların dillerini unuttukları anlatılmaktadır. Bu minvalde Petr

Mutafçiyev gibi Bulgar tarihçileri Gagauzların ayrı bir millet olarak tasnif edilmesine karşı çıkarak Bulgar ismi altında kabul edilmeleri düşüncesi ile (Mutaf, 2013: 5), Rusların 20. yüzyıl öncesi nüfus sayım politikalarının paralel bir seyir izlediği görülmektedir. İlk kez 1897 nüfus sayımında Gagauz ismine yer verilmesi (Korkmaz, 2022: 57), onların devlet bazında tanındığının bir nişanesi olarak tarihlerinin dönüm noktalarından birini oluşturmuştur.

Bulgar menşei teorilerinin en sık ve güçlü bir şekilde dile getirildiği tarihlerin başında Bulgaristan'da Komünizm dönemin yaşandığı süreç olmuştur. Bu dönemde başta İvan Gradeşliev olmak üzere Bulgar tarihçileri Komünizm idaresindeki propaganda birimlerinde Gagauzların kökeni konusunda çalışmalar yaparak (Cebeci, 2008: 17), oluşturdukları yayınlarda Bulgar menşei iddialarını yazılı kaynak noksanlığına rağmen ispatlama yoluna gitmişlerdir.

### 2. Yunan Menşei İddiası

Balkan toplumları içerisinde Gagauzlarla ortak bir köken yaratma çabasında olan bir diğer topluluğun Yunanlılar olduğu görülmektedir. Şüphesiz bu iddianın oluşmasındaki en büyük dayanağın inanç yapılarından beslendiği ve varsayımların din ekseninde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Ortodoks Gagauz halkının yüzyıllar boyunca ayinlerini Rumca yapmaları ve dini ritüellerinde Rum etkisinin güçlü olması Yunan teorisinin oluşmasındaki en önemli kaynakların başında gelmektedir.

Yunan hipotezinin başlangıç noktasını oluşturduğu görülen kaynak 16. yüzyıldan kalma bir metindir. Bu tarihlerde İstanbul'da yaşamış olan Stefan Gerlatti'nin notları Yunan iddiaları için bir temel vazifesi görmektedir. Metinde Gagauzların dillerini unutmuş Rumlar olarak ifade edilmesi (Zayonçkovski, 2018: 261-267), Bulgarların iddialarında görüldüğü gibi süreci asimilasyon politikası ile bağdaştırma amacı gütmektedir.

Yunan tezinin Bulgar tezinden ayrıştığı noktalardan biri Gagauzların anavatanlarının Anadolu olarak kabul edilmesidir. Osmanlı zamanında Anadolu topraklarında yaşayan Rumların dillerinin yasaklanması ve yasağa uymayanların Osmanlı memurları tarafından dillerinin kesilmesi gibi iddialar (Velev, 2007: 100), Yunan tezlerinin içinde yer almaktadır. Bu durum bir kısım Rum'un peyderpey ana dilinden uzaklaşmasına, Türkçenin baskın bir hale gelmesine ve Balkan coğrafyasına göç edilmesi sonucunu doğurmuştur. Yunan teorisi Balkanlara Anadolu'dan göç eden Rum nüfusunun günümüzdeki Gagauz topluluğunu oluşturduğu savını dile getirmektedir.

Çalışmanın başında da bahsedildiği üzere Gagauzların etnik kökenleri üzerinden son yıllarda hız kazanan bir politik yarış göze çarpmaktadır. Batı Trakya Türklerinden akademisyen Turgay Cin son yıllarda Yunanlıların Gagauz topraklarındaki faaliyetlerini yakından takip eden bir isimdir. Yunanlıların Gagauz topraklarında okullar açarak Yunan milli kimliğini empoze ederek eğitim müfredat programlarına dahi girdiklerini anlatmaktadır.

(Cin, 2010: 21). Bu konu Yunanistan'da yapılan televizyon yayınlarında ve çıkarılan yayınlar aracılığıyla da desteklenmektedir. Örneğin 2005 yılında Dimitris Alexandrou tarafından çıkarılan "Gagavuz Moldova'nın Bilinmeyen Rumları" adlı eserde Türklerin Gagauz kimliğine tehdit oluşturduğu vurgulanarak Gagauzların Yunan kimliğine dahil edilmesi gereken, Rum toplumunun bir parçası olduklarından bahsedilmiştir. (Baltsiotis, 2014: 15). Bugün Yunanistan sınırları içerisinde Gagauzların küçük bir topluluk olarak kaldıkları bilinmekle birlikte (Ataöv, 1992: 89), çoğunlukla Türkiye sınırına yakın Evros bölgesinde bulundukları ve Yunan politikaları sonucunda dillerinin yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı görülmektedir.

### 3.Türk Menşei İddiası

Gagauzların kökeni hakkında en çok kabul gören Türk menşei konusu, hangi boylardan müteşekkil olduğu hususunda bazı muhtelif ihtilaflar oluşturmuştur. Türklerin Gagauzlar konusundaki ilgisi Cumhuriyet dönemi ile beraber başlamış ve atılan adımlar neticesinde hızla kültürel bağların oluşturulmuştur. Bu konuda dönüm noktası olarak görülen husus 1931 yılında Romanya'ya büyükelçi olarak atanan ve 13 yıl boyunca görevini burada ifa ederek oldukça değerli gözlem ve araştırmalarda bulunmuş Hamdullah Suphi Tanrıöver olmuştur. Gagauzları defalarca ziyaret ederek, Gagauz gençlerini Türkiye'ye okumaya göndermiş, Türkiye'den kitaplar temin ederek (Yavuz, 2010: 180), hem Gagauz bilincinin oluşmasında hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin konu hakkında daha fazla malumat sahibi olmasını sağlamıştır. Bu münasebetler sonucunda eğitimlerini Türkiye'de tamamlayan Gagaguz öğrencileri, memleketlerine döndüklerinde iki toplum arasında bir köprü vazifesi görerek oldukça faydalı görevlerde bulunmuşlardır. Bu sürece müteakip olarak başlayan Gagauzlar ile bölgeyi yurt tutmuş Türk boyları arasındaki ilişkilerin araştırılması, yepyeni bir ihtilafın doğuşunu da hazırlamıştır.

### 3.1 Oğuz Menşei

Orhun yazıtları ile beraber isimlerini duyurmaya başlayan konar-göçer Oğuz kabileleri (Taşağıl, 2021: 17), Göktürk döneminin son bulması ile beraber yönünü batı istikametine dönerek önemli göç hareketlerinde bulunmuşlardır. Hazar devrinde doğu komşuları olarak müstakil bir yapı tahsis ettikleri görülen Oğuzların (Sümer, 2007: 325-330), Kuman saldırıları neticesinde 11. Yüzyıl ortalarında dağılarak muhtelif cihetlere doğru göç ettikleri görülmektedir. 1054 yılında ilk kez Rus kaynaklarında görülen ve bir süre sonra 600 bin kişi ile Trakya'ya kadar inen bir Oğuz kitlesinin varlığından bahsedilmesi (Grousset, 2017: 213), Gagauzların Oğuz menşei iddialarının temelini oluşturmaktadır. Bazı Yunan tarihçilerin Oğuzların batı kolu olan Uz topluluğu içerisinden bölgeye yerleşen nüfusları hakkında verdikleri bilgiler (Manov, 2001: 8), ve Rus vakayinamelerinde bu bilginin tasdik edilmesi (Kurat, 1972: 67), bu iddianın ortaya atılmasında önemli bir

faktör olmuştur. Göçlerin neticesinde doğu istikametinin Rus ve Kumanlar tarafından kapatılması ve güneydeki Bizans Devleti'nin ise Asya'dan göç eden boylara karşı gösterdiği hasmane tutumlar neticesinde Uzların Dobruca ve çevresine yerleştikleri görülmektedir. Kesin esaslara dayanmamasına rağmen (Karpat, 1996: 288-289), tarihçilerin çoğunluğu tarafından kabul edilen Gagauz isminin Uz topluluğundan türetildiği hususu da Oğuz menşei iddialarının en güçlü dayanak noktalarından birini oluşturmaktadır.

### 3.2 Keykavus (Anadolu Selçuklu) Menşei

Bulgar tarihçileri G. Balasçev ve İ. K. Dimitrov tarafından 1900'lerin başlarında ortaya atılan (Sağlam, 2019: 46), Gagauzların Anadolu Selçuklularından meydana geldiğini iddia eden teori, zamanla yerli ve yabancı birçok araştırmacının ilgisini çekmiştir. Ardından Avusturyalı tarihçi Paul Wittek, İslam kaynakları, Yazıcıoğlu'nun Selçuknamesi ve Bizans kronikleri gibi ana kaynakları karşılaştırarak bu iddianın doğruluğu konusunda önemli sonuçlara ulaşmayı başarmıştır.(Karpat, 1996: 288-291). Teori, taht savaşlarını kaybeden II. İzzeddin Keykavus ve derviş Sarı Saltuk önderliğindeki bir grup Selçuklunun Bizans İmparatoru VIII. Mikhail Palaiologos tarafından Dobruca bölgesine yerleştirilmesini konu edinmektedir. Faruk Sümer, Yazıcızade ve diğer kaynaklar ışığında Türklerin bölgeyi yurt tutarak kasabalar oluşturduğunu (Sümer, 1991: 9-12), ifade ederek Anadolu'dan Balkanlara yapılan ve akabinde yerleşik hayatın tesis edildiği göçlerin Osmanlı devrinden çok daha önceleri meydana geldiğini anlatmaktadır. Gagauz isminin de Keykavus isminden türediği iddiası da Anadolu Selçuklu menşei iddialarında önemli bir yer tutmaktadır. Dönüşümün Keykavus-Kaykavus-Gaygavus-Gagavus olarak gerçekleşebileceğini düşünenler (Turan, 2006: 47), Anadolu halkının filolojik açıdan K harfini G olarak telaffuz ettiklerini dile getirmektedir. Filolojik tartışmalara ilaveten Balkanlara göç eden Türk topluluğunun din değiştirmesi hususu da muğlak bir konu olarak görülmektedir. İbn Bibi'den nakledilen bilgiler ışığında II. İzzeddin Keykavus'un İstanbul'a sığınan maiyeti içerisinde Hıristiyan annesi ve Hıristiyan kız kardeşinin olduğu gayrimüslim bir grubun olduğu da bilinmektedir. (Tan, 2021: 105). Bu durum zamanla Hıristiyan Balkan coğrafyası içerisindeki Bizans himayesinde olunmasının etkisiyle baskı ya da birçok faktörden ötürü din değişikliğine gidilmesi sonucunu mümkün kılabilmektedir.

### 3.3 Kuman/ Peçenek Menşei

20. yüzyılla birlikte Gagauzların kökeni hakkında ortaya atılan bir diğer Türk tezini Kuman-Peçenek menşei iddiası oluşturmaktadır. Bu konu hakkında önemli teorilerin sahibi olarak Bulgar ve Rumen tarihçi, yazar ve politikacıların olması da oldukça ilginç bir durum olarak göze çarpmaktadır. (Nayır, 1936: 93). Odessa Üniversitesi Profesörü Grigorovi 1870'de, Prag Üniversitesi Profesörü Konstantin İreçek 1878'de ve Romanya Cernovti

Üniversitesi Profesörü İon Nistor 1923'de oluşturdukları çalışmalarda Gagauzların Kuman/Peçenek soyundan geldiklerini belirtmişlerdir. (Velev, 2007: 105-106).

Kuman ve Peçenek Türk boylarının 10-13. yüzyıllar arası Deşt-i Kıpçak ve Besarabya bölgelerinde önemli bir kuvvet olarak Rusların yüzyıllar boyunca güneye inmeleri önündeki güçlü engeller olduğunu görmekteyiz. Siyasi mekanizmalarının zamanla dağıldıktan sonra ortaya çıkan Türk bakiyelerin önemli bir kısmının Balkan coğrafyasına yerleştikleri bilinmektedir. Bu bölgede zamanla Hıristiyanlaşan Türk boylarının (Diyarbekirli, 1974: 395), yalnızca Kuman ve Peçeneklerden ibaret olmadığı ve Karadeniz'in kuzeyinden gelen muhtelif Türkler gruplarına da ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Gagauzların yaşam alanlarında yurt tuttukları görülen Peçenek ve Kuman bakiyelerinin (Aygil, 1995: 71), bölgedeki krallıkların himayesinde önemli görevlere getirildikleri de bilinmektedir. Nitekim Osmanlı fetihleri sırasında düşman ordularının başındaki komutanların sıklıkla Kuman asıllı olduklarının görülmesi (Karatay, 2011: 45) ve Çek tarihçi K. İreçek'in de ifade ettiği üzere Gagauz dilinde bulunan Kuman kelimelerin varlığı (Guboğlu, 2018: 75) bu iddiayı oluşturan önemli argümanlardan bazılarıdır. Ayrıca Dobruca başta olmak üzere Peçenek toponomi adlandırmalarının Gagauz coğrafyasındaki varlığı da (Uygur, 2008: 128) Türk boylarının bölgeyi yurt tuttuklarını göstermesi açısından kıymetlidir.

## SONUÇ

Gagauzların kökeni hakkında 19. yüzyılla birlikte ortaya koyulan farklı teoriler günümüze kadar tartışılmaya devam edilmiş ve konu hakkında yerli ve yabancı tarihçiler tarafından birçok çalışma yapılmıştır. Gagauz isminin yazılı kaynaklarda oldukça geç olarak zikredilmesi menşei sorunsalını muğlak kılmakla birlikte, tarihe yardımcı olan bilim dallarından istifade etmeyi zaruri bir hale getirmiştir.

Bulgar menşei iddialarının coğrafi birliktelik temelli olarak oluşturulduğu görülmesine rağmen, gerek bölge tarihçilerinin fikirleri, gerek bölgedeki gözlemlerimiz sonucu Gagauzların örf ve gelenekler açısından Bulgarlarla ortak bir paydada buluşmadıkları görülmektedir. Bulgarların Gagauzlar için dile getirdiği "dilleri yasaklanmış Bulgarlar" ifadesinin tarihi gerçeklerle örtüşen bir tarafı bulunmamaktadır. Nitekim günümüzde yaklaşık sekiz milyon insan tarafından konuşulan Bulgar dilinin varlığı göz önüne alındığında, aralarındaki küçük bir gruba yönelik bir asimilasyon politikasından bahsedilmesi, Osmanlı yönetimine atfen yapılan haksız bir suçlamanın tezahürüdür. Ayrıca fizyolojik ve antropolojik veriler ile bu teori arasında hiçbir paralellik bulunmamaktadır.

Yunan menşei iddialarının temelini oluşturan hususlar 16. yüzyıldan kalan bir metin ile Gagauzların ibadet ritüellerindeki benzerliklerdir. "Anadolu'dan sürgün edilen Rumlar" ve saray fermanlarıyla yasaklanan dilleri tezinin yazılı kaynaklar açısından bir karşılığı olmamakla birlikte Osmanlı döneminde Balkan coğrafyasındaki toplulukların konuştukları dillere karşı herhangi bir asimile faaliyetinin olmadığı da bilinmektedir. Nitekim

Fatih Sultan Mehmet devrinde Ortodoks kilisesinin koruma altına alınması, tanınan yasal statü, ticaret ve denizcilik alanlarındaki baskın rolleri ve imparatorluğun her yerinde görülen nüfusları göz önüne alındığında bu iddianın politik kaygılarla oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bu minvalde son yıllarda Moldova devletinin eğitim sistemine kadar sirayet edilmesi ve bölgede kurulan dernek ve kuruluşların Yunan bilincini tahsis etmek için sarf ettiği yoğun çaba bu durumu destekler niteliktedir.

Gagauz coğrafyasının yüzyıllar boyunca Karadeniz'in kuzeyinden gelen Türk boylarına vatan olduğu tarihi kaynaklarda açık bir şekilde görülmektedir. 11. yüzyılda bölgeye büyük bir Oğuz topluluğunun girdiği Bizans ve Rus kaynakları tarafından doğrulanmaktadır. Gagauz isminin de Oğuzların batı kolu olan Uzlardan geldiği görüşü tarihçilerin önemli bir çoğunluğu tarafından kabul edilmektedir. Gagauz bölgesinde yirmi sene kadar kalarak onları ilk kez nüfus sayımlarında Bulgarlardan farklı bir millet olarak sayılmasını sağlayan Rus subayı V. A. Moşkov, Gagauz halkının en büyük tarihçi ve aydınlarından Mihail Çakır, Türkolojinin kurucusu Wilhelm Radloff ve Gagauz halkı Oğuz menşei savını vurgulamaktadır. Ancak bölgeye yüzyıllar boyunca gerek Bizans politikası gerek kılıç hakkıyla yerleşen birçok Türk boyunun varlığı ve izleri mevcut iken yalnızca Uz odaklı tespitler Gagauz etnogenez oluşumunun 11. yüzyıla hapsedilmesidir. Türk boylarının Uzların yanına yerleştiği (Kurat, 2010: 138) ve zamanla birbirleriyle karışarak zengin bir kültür meydana getirdikleri görülmektedir. Ardından Orta Çağ kaynaklarının tasdik etmiş olduğu üzere Bizans tarafından 13. yüzyılda Gagauzların yaşadıkları bölgelere yerleştirilen Anadolu Selçuklu zümresinin Sarı Saltuk ile birlikte kasabalar kurduğu bilinmektedir. Bu minvalde Oğuzname'den aktarılan Dobruca bölgesindeki bu topluluğa Bizans tarafından verilen bağımsız yönetim icazeti (Manov, 2001: 20), Anadolu'dan gelen Türklerin bölgedeki varlığının önemini göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Oğuzlar tarafından esas kütlesinin oluşturulduğu, kuzeyden gelen Türk kavimlerin beslediği ve Anadolulu soydaşları ile karıştığı monoetnik sentez zenginliğine Gagauz denir. Bu üç boydan aldıkları farklı materyaller Gagauz etnogenezinin oluşmasını sağlamıştır. Bu oluşumun üç süreçten beslendiği; ilk sürecin Oğuzlar ile başladığı, ikinci sürecin kuzeyli Türklerle devam ettiği ve son olarak Anadolu'dan gelen unsurlarla pekiştiği görülmektedir.

**KAYNAKÇA**

**ATAÖV T. "***The Ethnic Turkish Minority in Western Thrace Greece*". The Turkish Yearbook of International Relations. 22. 1992.

**AYGİL Y**. "*Hristiyan Türklerin Kısa Tarihi*". Ant Yayınları, İstanbul, 1995.

**BALTSİOTİS L. "***The Discovery of New Greeks. The Cases of Gagauz in Moldova and Pontians in Turkey*". International Journey of Science Culture and Sport. II/4. 2014.

**CEBECİ A**. "*XVI. Yüzyıl Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre Gagauzlar*". Gazi Üniversitesi Doktora Tezi. 2008.

**CİN T**. "*Milletlerarası İlişkilerde Yunanlılaştırma Faaliyetlerine (Asimilasyona) İlişkin İki Örnek: Kalaşlar ve Gagauzlar*".. Karadeniz Araştırmaları Dergisi. 25. 2010.

**DİYARBEKİRLİ N.** "*Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri*". Tarih Enstitüsü Dergisi. 4-5. 1974.

**GROUSSET R**. "*Bozkır İmparatorluğu*". (çev. Reşat Uzmen). Ötüken Neşriyat. VII. Basım. İstanbul. 2017.

**GUBOGLU M.N.** "*Gagauzların Etnik Aidiyeti*". (çev. B. Hünerli). Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 2018.

**GÜNGÖR H. ARGUNŞAH M**. "*Gagauz Türkleri (Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı)*". Kültür Bakanlığı. Ankara. 1991.

**KARPAT K.** "*Gagauzlar*".. TDV İslam Ansiklopedisi. XIII. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 1996.

**KORKMAZ A**. "*XIX. Yüzyılda Doğu Avrupa'nın Besarabya Bölgesinde Gagauz Türkleri*". Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi. IV/2. 2022.

**KURAT A.** *"IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*". Türk Tarih Kurumu. Ankara. 1972.

**KURAT A.** "*Peçeneklere Dair Araştırmalar*". Türkiyat Mecmuası. 5. 2010.

**MANOV A**. "*Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*". (çev. M.T. Acaroğlu). Türk Tarih Kurumu Yayınları. 20. Ankara. 2001.

**MUTAF S**. "*Gagauzların Tanınma Mücadelesi ve Gagauz Yeri Özerk Bölgesinin Oluşum Süreci*". İstanbul Üniversitesi. Yüksek Lisans Tezi, 2013.

**NAYIR Y.N**. "*Balkanlar ve Türklük*". Ulus Basımevi. Ankara. 1936.

**SAĞLAM N.A**. "*Post-Sovyet Süreçte Gagauz Kimliğinin Yeniden Üretilmesi Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma*". İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. 2019.

**SÜMER F**. "*Gagauzların Aslı*". Türk Dünyası Tarih Dergisi. V/52. 1991.

**SÜMER F.** "*Oğuzlar*". TDV İslam Ansiklopedisi. XXXIII. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 2007.

**TAN P**. "*Sultan II. İzzeddin Keykavus Döneminde Sarı Saltuk'un Balkanlara Geçişine Dair Mütalaalar*". Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. 37. 2021.

**TAŞAĞIL A**. "*İlk Türkler*". Kronik Kitap Yayınları. III. Baskı. İstanbul. 2021.

**TURAN R**. "*Tarih İçindeki Selçuklu İrtibatı*". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi. 39. 2006.

**UYGUR S**. "*Dobruca'daki Türkçe Yer Adlarının Anlam ve Yapılarına Göre Tasnifi*". Karadeniz Araştırmaları Dergisi. 18. 2008.

**YAVUZ N**. "*Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Gagauzlar*". Gazi Akademik Bakış. IV/7. 2010.

**ZAYONÇKOVSKİ V.** "*Gagauzların Etnogenezine Dair*". (çev. Bülent Hünerli). Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi. 14. 2018.

# HUNLARIN ERKEN DÖNEMİNDE GALYA'YA KADAR UZANAN FAALİYETLERİ (IV. YÜZYIL)

**Emine USLU ARICI***

**Giriş**

Hunlar, IV. yüzyılın son çeyreğinde Batı Avrasya'da görülmektedir. İlk olarak Ammianus Marcellinus'un kaydı sayesinde Karadeniz'in kuzeyinde kendilerinden haberdar olunmaktadır. Hunlar, önce Alanlar sonra Gotlar üzerinde etkili olarak bölgedeki siyasi dengeyi değiştirmişlerdir. Bu faaliyetlerin Roma üzerindeki etkileri ele alınmakla beraber Hunların özelinde yaşanılanlar araştırma konumuz itibari ile önemlidir.

Diğer bir husus ise IV. yüzyılın son çeyreğinde Hunların Galya bölgesinde görülme mefhumudur. Hunların, Attila döneminde Galya'daki faaliyetleri yaygın olarak bilinen bir durumdur. Fakat IV. yüzyılın son çeyreğindeki Galya bölgesine yönelik faaliyetleri ile ilgili veriler oldukça kısıtlıdır. Batı akademisindeki Hun anlatısı müstakil bir şekilde değil Avrupa halklarının anlatılarına eklemeli olarak ele alındığı görülmektedir. Bu sebeple batı edebiyatının sunduğu veriler sayesinde tespitlerde bulunulmaya çalışılmış ve Hunların erken döneminde Galya'ya kadar uzanan süreçleri incelenmiştir.

**Amaç**

Bu çalışmada Hunların erken dönemi olarak ifade edeceğimiz 370'lerin başından itibaren batıda görülmeleri ile 383-384 tarihindeki Galya'ya kadar uzanan süreci ele alınacaktır.

**Yöntem**

Araştırmamızın evrenine giren konular metin içi ve metinler arası incelemeler ile karşılaştırmalı bir şekilde ele alınmıştır. Dönemin edebiyat dili Doğu Roma'da Yunanca Batı Roma'da ise Latincedir. Latince yazan müverrihlerin eserlerinin Latince nüshalarını da incelemek suretiyle İngilizce tercümeleri ile karşılaştırılmıştır. Yunanca metinlerin ise İngilizce çevirileri dikkate alınmıştır.

* Dr. / Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü

**Bulgular**

Ammianus'un belirttiğine göre Hunlar, Buz okyanusu yanındaki Azak Denizi'nin doğusunda yaşayan vahşi bir toplumdur.(Ammianus XXXI.2.) Ammianus'un anlatısında gizemli ve ölümcül yeni bir halk olan Hunlar sanki birdenbire ortaya çıkar, Don ile Hazar arasında yaşayan Alanları yenmişler, ardından Dinyeper ve Dinyester arasındaki Got kabilelerinden Greuthungi ve Tervingiye saldırmışlardır.(Ammianus XXXI. 4.1-2; Kulikowski 2007:124.) Eunapius'ta İskit olarak ifade ettiği Gotların Hunlar tarafından mağlup edilip yok edildiklerini bildirmektedir.(Eunapius XLII.)

Hunların saldırısı sonrasında ve 376 yılında Tervingi Gotlarının lideri Athanaricus'u pusuya düşürerek yenmesi üzerine Greuthungi Gotları, Roma sınırına ilerlemiştir.(Ammianus XXXI.3.1-8; Eunapius 42- 59; Zosimus 4. 20. 3-5.) Valens'e başvurarak sığınma talebinde bulunmuşlardır.(Ammianus XXXI. 4.1-2; Lenski 2002: 320.) Gotların bu talebi, olumlu karşılanmış ve Tervingi Gotlarının Tuna'yı geçmelerine izin verilmiştir.( Ammianus XXXI. 4. 4.; Orosius VII. 33:339)

Bu durum Gotları gelecekte Trakya'da Romalılarla askeri işbirliğe ve daha sonrasında ise feci bir duruma sebep olacaktır.(Errington 2006:61.) Sorumlu Romalı yetkililerin yönetimsel hataları ve kötü niyetiyle karşı karşıya kalan Gotlar örgütlenmeye başlamışlar ve umutsuzluğa kapılan Gotların kontrolsüz bir şekilde irili ufaklı gruplar halinde her yöne ama özellikle de güneye ve batıya yayılmasıyla Tuna'nın güneyindeki Roma topraklarında büyük çaplı bir kriz patlak vermiştir. Bu süreç 378 Hadrianapolis Savaşına kadar uzanmıştır.(Errington 2006:62; Heather 1991:142; Lenski 2002: 341.) Gotlar Roma ordusu tarafından Balkan Dağları'nda baskı altına alınmış bunun üzerine bir kısım Got birlikleri kaçarak Tuna bölgesindeki Hun ve Alanlarla ittifak kurmuşlardır.(Ammianus XXXI. 8.4; Zosimus IV.25.2; Thompson 2012:38-42; Kelly 2010:46) Bu ittifak neticesinde Constantinapolis'e kadar Trakya'yı yağmalamışlardır. Gotlar, 378'de Hadrianapolis'te Hun-Alan kuvvetlerinin desteği ile Valens'i yenilgiye uğratmıştır. (Bacrach 1973:27; Kelly 2010:47; Thompson 2012: 41.)

Ammianus, Gotların müttefiki olan Hun ve Alan kuvvetlerinin paralı asker olduğunu belirtir. Ammianus, onları Gotlardan ayrı tutmasının bir göstergesi de kendi liderleri altında hareket etmeleridir. Bu koalisyon savaş sonrası dağılmıştır. (Ammianus XXXI.8.4; 2002:333;)

Savaş sonrası Hunlar hakkında çok az şey bilinmektedir. Kuzey Balkan eyaletlerinde faaliyetlerde bulunmuşlardır.(Thompson 2012:42-43.) 379'da I. Theodosius imparator ilan edildikten hemen sonra Balkanları tahrip eden Hunların, Alanların ve Gotların bazı kollarını yenilgiye uğrattığı bilinmektedir.(Thompson 2012:42-43.)

380'de Hun-Alan birlikleri Gotlar ile birlikte Panonya'ya doğru ilerlemişlerdir.( Vaczy 1982:61.) Panonya'daki Hun varlığı 380 yılında eyalete *foederati* olarak yerleşmiş olan Got-Alan-Hun halkıyla ilişkilendirilmektedir.( Kovacs 2004:120)

I. Theodosius, barbarlara karşı politika değişikliğine gitmiştir. Gotlar ile ittifak yapmıştır.(Iordanes, 142, s. 288) Gotlar, Aşağı Mezya ve Dakya'ya yerleştirmiştir. Batı'da Gratianus ise bir anlaşma ile Hun ve Alan kıtalarını Panonya'ya yerleştirmiştir. (Vaczy 1982:61-62; Zosimus 4. 34. 2-5) Bahsedilen bu antlaşmanın tarihine idair kayıtlar net değildir. Gratianus'un seferinin 381 yılında yapılmış olabileceği belirtilmektedir. (Heather 1991:155)

I. Theodosius'un tahta geçmesinden birkaç yıl sonra Hunların Galya sınırlarında görülmesi durumu da Hadrianapolis savaşı sonrası Hunların Panonya bölgesinde hâkimiyet sağladığını desteklemektedir.(Thompson 2012:42-43) Panonya'daki Hun ve Alan birliklerinin sayılarının çok fazla olmadığı bilinmektedir. Ammianus, sayılarının birkaç kişi olduğunu belirtmektedir. Hun birlikleri Roma *limes* muhafızları içerisinde yer almıştır. Çok sayıda olmasada Hunlar önemli görevlerde bulunmuşlardır. 383 tarihine gelindiğinde ise aşağıda anlatılacak olan olaylar cereyan etmiştir.( Vaczy 1981: 62)

Hunların IV. yüzyılın sonlarında Galya'da görülmelerine dair ilk tanıklık Roma piskoposu Ambrosius'un II. Valentianus'a yazdığı bir mektupta yer almaktadır. 384 baharında Hun atlıları, meşru hükümdarın müttefikleri, barbarlar, doğudaki çadırlarından çağrılmışlardır. Meşru hükümdarın müttefiki olarak Noricum ve Raetia'dan Galya'ya doğru ilerlemişlerdir. (Ambrosius, XXV-XXVIII, PL.16:1081-1082.)

Ambrosius,[1] Aralık 383'te Trier'den Milan'a dönerken, Güney Galya'da gasıp Maximus'un birlikleriyle karşılaşmıştır Maximus, Maritime Alpleri üzerindeki geçitleri ve Riviera boyunca bölgeleri işgal etmek için ilerlemektedir. Maximus, kendisini Galya'nın tartışmasız efendisi olarak görmektedir.(Maenchen-Helfen 1973:41.) Maenchen-Helfen, onun karşısında sadece Valentinianus'un yahut Bauto'nun güçleri olduğundan emin olması durumunda tereddüt göstermeyeceğini ve Italia'yı istediği zaman işgal edebileceğini düşünmektedir. Bauto deneyimli ve becerikli bir askerdir ancak askerleri az sayıda ve Got paralı askerleri dışında güvenilir bir birliği bulunmamaktadır. Dört yıl sonra Maximus, Italia'ya girdiğinde neredeyse hiç direnişle karşılaşmamıştır.(Maenchen-Helfen 1973:41.) Maximus'u geride tutan tek şey Doğu'nun hükümdarı Theodosius'un korkusudur. Bauto'nun da güvendiği şey doğudan yardım alma umududur. Maximus, Italia'ya saldırının Theodosius ile savaş anlamına geldiğini bilmektedir.(Maenchen-Helfen 1973:42.)

Maximus, saldırıya hazırlanmış ve Iuthungileri Raetia'ya karşı kışkırtmıştır.( Ambrosius XXV-XXVIII.) Iuthungiler 383 yazına kadar bir saldırı hareketinde bulunmamışlardır. Gratianus, Iuthungilere karşı yürümek üzereyken batıda daha büyük tehlike belirmiştir. Maximus'u durdurmak için orduyu Galya'ya göndermek zorunda kalmıştır. 384'ün başında Iuthungiler yeni bir saldırı hazırlığında bulunmuşlardır.( Maenchen-Helfen 11973:42.)

1 Ambrosius, yaklaşık 339 civarında Trevororum'da (Trier) doğduğu düşünülmektedir. Hristiyan bir ailenin çocuğudur ve Hristiyan olarak büyütülmüştür. Roma'da eğitim görmüştür. 370-92 yılları arasında Kuzey İtalia'daki Aemilia-Linguria eyaletinin valisi olarak görev yapmıştır. Piskoposluk görevinde de bulunmuştur. 397'de ölmüştür; **Early Latin Theology Selections from Tertullian, Cyprian, Ambrose, and Jerome,** çev. S.L. Greenslade (ed.), Westminster John Knox Press Louisville, Kentucky, 2006, s. 175; **PLRE I**, 52; **OCD**, s. 71.

Bauto o zaman Hunlar'a ve Alanlar'a yönelik ittifak yapmaya yönelmiştir.( Ambrosius XXV-XXVIII.) Gratianus, Alan kıtalarını Panonya'dan getirmiştir. Zira askeri hizmet görmesi amacıyla daha önce Alanları kendisi bu bölgeye yerleştirmiştir. Hunlar arasından da bir birlik bu hizmete girmiştir. Bunlar Roma imparatorluğunun seçme birliklerindendir. Bu birlikler Ravenna'da bulunarak imparatorluğun sarayını korumaktaydılar. Roma, Hun savaş gücüne oldukça ehemmiyet vermekteydi.(Vaczy 1982: 63.) Maenchen-Helfen'in dikkat çektiği gibi Ambrosius'un mektubundan Hun ve Alan süvarileri, onlara önderlik edenler ve savaştıkları birliklerin gücü hakkında hiçbir şey öğrenemiyoruz. Sadece onların zaferlerinden bahsetmektedir. Alan ve Hunlar Iuthungileri yenilgiye uğratmışlar görevlerini yerine getirmişlerdir. Iuthungi tehlikesi ortadan kaldırıldıktan sonra Hun ve Alanların ülkelerine dönmesi gerekmektedir. Ama geri dönmemişlerdir. Batıya yani Maximus'un hâkimiyeti altındaki Galya'ya doğru ilerlemişlerdir. Bu haber Milan'a ulaştığında Bauto dehşete düşmüştür. Bauto'nun müttefiki olan Hun ve Alanların Galya'ya girmesi Maximus için açık bir savaş ilanı olarak görülmüştür. Bunun üzerine Bauto bir miktar ödeme karşılığında Alan ve Hunların geri çekilmesini sağlamış ve onlarda Panonya'ya dönmüşlerdir.( Maenchen-Helfen 1973:43; Ambrosius XXIV.8.)

Hunların müdahalesi Ambrosius'un 383 yılının son ayında Trier'e gönderdiği ilk elçilikten sonra ve Epistulae XXIV'te anlattığı ikinci elçilikten önce gerçekleşmiştir. Mektup 384/5 kışına tarihlendirilmiştir. Ambrosius'un ikinci elçiliğine 384'ün ortasından önce mi, yoksa yılın sonuna doğru mu ya da 385'in başlarında mı gittiğinin belirsiz olduğu belirtilmiştir. Ağustos 384'te Theodosius ve Maximus arasında bir *foedas* imzalanmasıyla İtalya'nın istila edilmesi tehlikesi kısa bir süreliğine ortadan kalkmıştır. Buradan Ambrosius'un 384 baharında ya da yaz başında Trier'de olduğu sonucu çıkar. Başka bir deyişle Hunlar 384 yılının ilk aylarında Raetia'daydılar. (Maechen-Helfen dn.128, 1973: 43)

Yukarıda anlatıldığı üzere Hunları 383-384'te Galya'da görmek önemli bir tespittir. Tarihsel veriler ışığında müstakil olarak Hunların Attila önderliğinde 451'de Galya'daki faaliyetleri yaygın olarak bilinmektedir. Fakat öncesinde Ambrosius'un *Epistulae*'ında, Hunların Galya'da görülmesinin tespiti yek pare bir durumdur. Ambrosius'un bu tespiti sonrası Hunların Galya'da ilk kez görülmelerini işaret eden bir başka isim VI. yüzyıl'da Frank Krallığı'nda yaşamış olan piskopos ve tarihçi Gregorius Turonensis'tir. Gregorius, *Decem Libri Historiarum* adlı eserinde, Aravatius adlı bir din adamının öyküsüne yer verdiği satırlarda Hunlara değinmektedir. Hunların Galya'ya yönelik istila girişimleri haberini dile getirmektedir. (Gregorius II.V:45-47) Gregorius'un anlatısının Hunların erken dönemi ile ilgili tespiti doğrudan metinde anılan Aravitius'u dönemlendirmekle ilgilidir. Aravitius ile ilgili bir çelişkinin varlığından söz konusudur. Gregorius, muhtemelen Aravatius'u, Servatius isimli bir piskopos ile karıştırmıştır. (Van Dam 2020:52) Yaptığımız inceleme sonucunda Aravatius'a dair bilgiye ulaşılamamış olması da bu tespiti destekler mahiyettedir. Bu durumda Gregorius'un Aravitius dediği kişi aslında Servatius'tur. (Williams 1979:179) Böylece Aravatius'un Servatius olduğu gerçeği Hunların Galya bölgesine

yönelik ilk girişimlerinin IV. yüzyıla kadar inme ihtimalini güçlendirmektedir. Servatius Tongres'in ilk piskoposu olarak bilinmektedir. 384'te öldüğü tahmin edilmektedir.(Panhuysen 2009:[1;] Vanderhoeven 2017:128) Gregorius'un Hunların Galya'ya yönelik faaliyetlerini içeren pasajında yer verdiği mucizeye dayalı anlatımın tarihsel gerçekliği de incelendiğinde Servatius ile örtüşmektedir.(Gregorius II.V: 45-47.)

Burada Attila öncesi Hunları Galya bölgesinde bulunmasını *Decem Libri Historiarum*'un yukarıda erken Hun dönemiyle ilişkili olarak sunulan içeriğinin Ambrosius tarafından teyit edilme olasılığını güçlendirmek adına üzerinde durulması gereken bir diğer husus, Gregorius'un en azından Ambrosius tarafından kaydedilen Hunlar hakkındaki bu bilgiye nasıl ve nereden ulaştığıdır. Gregorius Ambrosius'un varlığından haberdardır.(Gregorius VI.13.) Gregorius, kanaatimizce Ambrosius'un *Epistulae*'ına da hâkimdir. Ambrosius'un aktardığı olayda Alanlar, Hunlar ile birlikte hareket etmektedirler lakin Gregorius Alanları anmazken Hunları istilacı olarak sunmaktadır.(Gregorius II.V: 45-47.)

**Sonuç**

IV. yüzyılın sonu itibari Hunların Batı Avrasya'daki faaliyetleri Alan, Got ve Roma İmparatorluğu ile olan ilişkileri minvalinde incelenmiştir. Hunların belirtilen bu siyasi güçlere yönelik faaliyetleri mevcut siyasi haritayı değiştirmiştir. Hunların batıdaki Alan, Got gibi güçlere yönelik faaliyetleri Roma'nın sınırlarını zorlamış ve Hadrianopolis Savaşına sebebiyet vermiştir. Hunların bölgede aktif olarak rol aldığı görülmektedir. Roma'nın özellikle batıdaki iktidar mücadelesinde Hunlar'dan etkili bir şekilde yararlandığını görmekteyiz. Piskopos Ambrosius'un *Epistulae*'ın da Hunların Galya'daki ilk faaliyetlerini bildirmesi de bu yardımı desteklemekle birlikte Galya'daki faaliyetlerine yönelik işaret eden ana kaynaktır. Ambrosius, hakkında çok az şey bildiğimiz olaylardan söz etmektedir. Yine de o yıllarda Hunların Galya'ya uzanacak şekilde batıdaki varlığı hakkında başka herhangi bir bilginin yokluğu göz önüne alındığında en küçük bilgi parçası bile değerli olarak görülmektedir.(Maenchen-Helfen 1973:41)

Maenchen-Helfen'in ifadesi ile: "*Geç Roma İmparatorluğu tarihinde, tüm bunlar ikiden fazla satırı hak etmeyecektir ancak Hunların incelenmesi için 384 bölümü büyük önem taşımaktadır.*"

Bir pasajda Ambrosius önce Hunları, ikinci olarak Alanları ve diğerinde sadece Hunları anmaktadır. Bu nedenle Hunlar görünüşe göre sadece daha güçlü değil, aynı zamanda hâkim gruptur.(Maenchen-Helfen 1973:43.) Ambrosius'tan sonra Hunların Galya'ya yönelik ilk faaliyetlerine yönelik Gregorius bilgiler vermektedir. Bu bilgileri Ambrosius'tan aldığı düşünülmektedir. Ambrosius'un Hun ve Alan kıtalarını Galya'ya yönelik faaliyetlerinde birlikte anlatırken Gregorius'un altısında Hunların yanında Alanlara rastlamamaktayız. Gregorius'un Hunları anlatımı bize Ammianus Marcellinus'un Hun tasvirini anımsatmaktadır. Tahayyülde Hunlar için "düşman" tasviri canlandırılmıştır.

**KAYNAKÇA**

Bacrach, Bernard (1973). **A History of the Alans in the West**, From Their First Appearance in the Sources of Classical Antiquity through the Early Middle Ages, University of Minnesota.

Blockley, R. C. (1983). The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire, Eunapius Olympiodorodus Priscus and Malchus, V.II- text translation and historiographical notes.

Comes, Marcellinus (1894). **Chronica**, Chronica Minora Vol II, Theodor Mommsen (ed.), MGH AA XI, Berlin.

Errington, R. Malcolm (2006). **Roman Imperial Policy from Iulian to from Theodosius**, The University of North Carolina Press.

**Gregorii Episcopi Turonensis, Libri Historiarum X** (1951). Bruno Krusch, Wilhelm Levison (ed.), Hannover, Impensis Bibliopolii Hahniani.

Gregory of Tours (2004.) **Glory of The Confessor**, çev. Raymond Van Dam, (GC), Liverpool University Press.

Heather, Peter (1991). **Goths and Romans 332-489**, Oxford.

Iordanes. **Romana and Getica** (2020). çev. Peter Van Nuffelen-Lieve Van Hoof, Liverpool University, XXXV.180.

Kelly, Christopher (2010). **Attila the Hun on the Fall of the Rome**.

Kulikowski, Michael (2007) **Rome's Gothic Wars**, Cambridge University Press.

Kovacs, Peter (2004).**The Late Roman Army in Pannonia**, Acta Ant. Hung. 44.

Lenski, Noel (2002). **Failure of Empire Valens and the Roman State in the Fourth Century**, London.

Maenchen-Helfen (1973). Otto J. **The World of The Huns**, by Max Knight Ed., University of California Press, London, England.

Marcellinus, Ammianus (1986). **Res Gestae**, ed. ve çev.John C. Rolfe, Cambridge University , London.

Orosius (1964). **The Seven Books of History Against the Pagan**, çev. Roy J. Deferrari, Washington.

Pilevneli, Ceren (2021). **II. Theodosius'un Batı Politikası: Diplomasi ve Savaş**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Sancti Ambrosii Mediolansis Episcopus (1845). **Opera Omnia**, J.P. Migne Successores (ed.), Paris, Epistulae XXV-XXVIII, V.16.

Thompson, Edward Arthur (2012). **Hunlar**, çev. M.Sibel Dinçel, Ekinoks Yayınları, Ankara.

Titus A.S.M. Panhuysen (2009). **A shorter history of Maastricht**: Maastricht from Roman times to the Middle Ages, Maastricht.

Ünver, T. (2020). **Zosimus'un Pagan Perspektifinden Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü:** Historia Nova Örneği, Sakarya Üniversitesi Sosyal BilimlermEnstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya.

Williams, Jennifer (1979). **The Depiction of Attila the Hun in the Literature of Medieval Germany, with reference to related Byzantine, Italic, Gallic, Scandinavian and Hungarian sources (450 - 1300)**, A Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy in the Faculty of Arts of the Queen's University of Belfast.

Vanderhoeven, Alain (2017). **The Late Roman town of Tongeren**, **Social Dynamics in the Northwest Frontiers of the Late Roman Empire**, N.Roymans, S. Heeren, W.De Clerq (ed.), Amsterdam University.

Vaczy, Peter (1982). **Hunlar Avrupa'da**, Bölüm.III, Gyula Nemeth, **Attila ve Hunları**, çev. Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi, DTCF Yay. Sayı.318, 1982.

# XI.-XIV. YÜZYILLARDA ROMANYA'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

**Cihan YALVAR***

**Giriş**

Avrasya bozkırlarını takip ederek batıya ulaşan Türk boylarının farklı zaman aralıklarında sözü edilen bölgede faaliyet gösterdiği görülmektedir. Söz konusu olan topraklarda Türk hâkimiyetinin final kısmını IX-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmekle beraber önce Peçeneklerin ardından ise Kuman-Kıpçakların görüldüğü ifade edilmektedir (Pletneva, 1982, s. 46; Rasonyi, 1971, s. 148). Yayık nehri havzasından batıya ilerleyen Kuman-Kıpçaklar, 1030'lu yıllarda İdil civarında görülmüşler ve buradan batı yönünde ilerlemelerine devam ederek Don Nehri havzasına ulaşmışlardır (Yücel, 2015:543). Aynı yıllarda Kuman-Kıpçakların bir kısmının Harezmşahlar Devleti'nin komşusu oldukları da görülmektedir (Barthold, 1968: 401). Genel anlamda bakıldığında XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kuman-Kıpçakların Harezm bölgesinden başlayarak Tuna Nehri havalisinde bulunan Demir Kapı'ya kadar uzanan geniş sahaya hâkim olmaya başladıkları görülmektedir. Bu bağlamda onların XI. yüzyılın sonundan itibaren Romanya ve çevresinde görülmeye başladıklarını ifade etmekte bir yanlışlık görülmemektedir (Kurat, 1992: 73, Golubovskiy, 2011: 65). Romanya ve çevresinde faaliyet gösteren Kuman-Kıpçakların, Karpatlar ile Tuna Nehri arasındaki topraklardaki egemenlikleri aşağıda da bahsedileceği üzere XV. yüzyıla kadar devam etmiştir.

**1. Kuman-Kıpçaklar'ın Romanya Topraklarında İlk Kez Görülmeleri**

Kuman-Kıpçakların Romanya topraklarında ilk kez görülmeleri 1068 yılına tarihlendirilmektedir. Bu yılda onlar Mezeşul Kapısı adı altında zikredilen bölgenin kuzeyini tahrip etmişler ve batıya ilerleyerek Macaristan topraklarına girmişlerdir. Macaristan topraklarında akınlar düzenleyen Kuman-Kıpçaklar Mezeşul Kapısı'ndan geri dönmüşlerdir (Chronicle Of The Deeds Of Hunarians, 2018: 193). Onların Romanya topraklarında ikinci kez görülmeleri ise 1085 yılına denk gelmektedir. Bu yılda dönemin sabık Macaristan Kralı

* Öğr. Gör. Dr., Yalova Üniversitesi, Rektörlük, Ortak Dersler Bölümü, Türkiye, ORCID: 0000-0002-2791-4393, E-posta: cihan.yalvar@yalova.edu.tr

Solomon, tekrar krallık tahtına oturmak için Kuman-Kıpçakların yanına giderek onlardan yardım talep etmiştir. Sözü edilen bu yılda Solomon, başbuğ Kutesk'ten yardım talep ederek, başarılı olduğu takdirde ona Romanya'yı vererek kızı ile evleneceğini söylemiştir. Kral Solomon'un bu cazip teklifini kabul eden Kutesk kendisine bağlı olan birliklerin başında Macaristan topraklarına girerek akınlar tertip etmiştir. Bu durumu öğrenen Macaristan Kralı I. Ladislas, onlara saldırmış ve mağlup etmiştir (Chronicle Of The Deeds Of Hunarians, 2018: 249, Golubovskiy, 1889: 2, Ferent, 1931: 16). 1087 yılına gelindiği de ise Kuman-Kıpçakların ilk kez Bizans kronikleri tarafından zikredildiği görülmektedir (Attaleiates, 2012: 549). Bu bağlamda sözü edilen yılda Kuman-Kıpçaklar için önemli bir olay gerçekleşmiştir. Peçenek başbuğu Tatuş, Bizans İmparatorluğu'na karşı onlardan yardım istemiş ve Kuman-Kıpçakları Tuna Nehri bölgesine davet etmiştir. Sözü edilen bu davet üzerine bölgeye gelen Kuman-Kıpçak birlikleri Tuna havalisini ilk kez görmüşler ve bu tarihten sonra da Tuna ve çevresinde hâkim unsur olmaya başlamışlardır (Anna Komnena, 1996: 224). Peçenekler vasıtasıyla Tuna ve çevresini gören Kuman-Kıpçaklar, 1088 yılında Karpatlar üzerinden bölgeye tekrar gelmişler ve 1091 yılında Bizans İmparatorluğu safında Peçeneklere karşı savaşmışlardır (Anna Komnena, 1996: 226, 250-255). Bu savaş sonrasında Kuman-Kıpçaklar, başlarında Kapols'un bulunduğu birlikler ile Romanya ve çevresini harap ettikten sonra Oituz Geçidi'nden geçerek Olt Nehri havalisine ulaşmışlar ve buradan da Macaristan topraklarına akınlar düzenlemişlerdir. (Chronicle Of The Deeds Of Hungarians, 2018: 253-257; Golubovskiy, 1889: 2, Horvath, 1989: 44; Ferent, 1931: 26, Yalvar, 2018: 15). Genel anlamda Kuman-Kıpçakların günümüz Romanya topraklarını XI. yüzyılın sonlarında ellerine geçirdiklerini ifade etmekte bir beis yoktur (Spinei, 2008: 415, Bela, 1944: 127). Yukarıda zikredilen yıllarda meydana gelen akınlar Özü Nehri'nden Azak Denizi'nin kuzeyine, Dinyeper Nehri çevresi ve Tuna Nehri'ne kadar olan geniş topraklarda faaliyet gösteren Lukomorski Kuman-Kıpçakları tarafından yapıldığı görülmektedir (Çandarlı Şahin, 2019: 64-65, Rasovskiy, 2012: 194, Kudryaşov, 1948: 131). Bela'ya göre XI. yüzyılın sonundan itibaren doğu ve batı olarak ikiye ayrılan Kuman-Kıpçak grupları arasında irtibatın kesildiği ifade edilmektedir (Bela, 1944: 127). Eğer Bela'nın bu görüşünü kabul edersek Kuman-Kıpçaklar grupları arasında bulunan Tuna Kuman-Kıpçakları'nın bu yıllarda ortaya çıkması gerekmektedir. Fakat bize göre aşağıda da bahsedileceği üzere Tuna Kuman-Kıpçakları'nın ortaya çıkması 1185 yılından önce olmamıştır.

### 2. Tuna Kuman-Kıpçakları ve Romanya Çevresindeki Faaliyetleri

Kuman-Kıpçakların XII. yüzyılda da Romanya topraklarından geçerek Balkanlar'da bulunan Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına akınlar düzenledikleri bilinmektedir (Berta, 1998: 135). Bu minvalde yapılan ilk akın 1114 yılına tarihlendirilmektedir. Bu yılda Kuman-Kıpçaklar, Romanya üzerinden Tuna Nehri'ni geçerek Bizans topraklarına saldırmışlardır. Bu akınlar sonucunda Bizans ordusu onları Olt Nehri'ne kadar takip etmişler

fakat Kuman-Kıpçaklar, Olt Nehri'ni geçerek topraklarına geri dönmüşlerdir (Giurescu, 1946: 311). 1114 yılından sonra Kuman-Kıpçakların 1148, 1152, 1159 ve 1161 yıllarında da Bizans topraklarına akınlar düzenledikleri görülmektedir. Sözü edilen bu seferlerin ilkinde onların Deliorman bölgesine ulaştıkları görülmektedir (Kinnamos, 1976: 76-77, 135, Choniates, 1984: 46, 54, İpatevskaya Letopis, 1908: 341, Yücel, 2020: 508).

Kuman-Kıpçakların bu seferleri sonucunda Macaristan Krallığı'nın toprakları da tehlikeye girmiştir. Bunun sonucunda, XII. yüzyılın ortalarından itibaren Macarlar, Romanya ile olan sınır bölgelerini kuvvetlendirmeye başlamışlardır (Rasovskiy, 2004: 163). 1185 yılında Bulgaristan toprakları merkez olmak suretiyle II. Bulgar Devleti'nin kuruluşu ile neticelenen bir başkaldırı hareketi meydana gelmiştir. Bize göre bu tarihten itibaren Asen'in yardım aldığı Kuman-Kıpçaklar Tuna bölüğünü oluşturan gruptur. Tuna Nehri ile Balkan Dağları arasında hakimiyet kuran Kuman-Kıpçak kökenli Asen'in yanında müttefik olarak kendi soydaşlarının bulunduğu bilinmektedir (Akropolites, 2007: 133-135). Rus yıllıklarında 1190 yılında ilk kez Tuna ve çevresinde bulunan Kuman-Kıpçaklardan bahsedilmesi (İpatevskaya Letopis, 1908: 459, Yücel, 2020: 574) ve Rasovskiy ile Kudryaşov'un Tuna bölgesindeki Kuman-Kıpçaklardan ancak XII. yüzyılın sonunda bahsedilebilir şeklindeki görüşleri (Rasovskiy, 2012: 158; Kudryaşov, 1948: 124) Tuna Kuman-Kıpçaklarının ortaya çıktığı tarihi bizlere göstermektedir. Onların topraklarının sınırları ise Tuna Nehri'nin güneyinden başlayarak Karpat Dağları'nın güneyine buradan Galiçya Knezliği'nin topraklarına kadar hatta en batıda Vidin'e kuzeyde ise Prut ve Siret nehirlerine kadar ulaşmaktaydı (Çandarlı Şahin, 2019: 67, Knyazkiy, 1990: 8, Rasovskiy, 2012: 232). Bir başka deyişle XII. yüzyılın sonunda Tuna Kuman-Kıpçaklarının hâkim oldukları bölge içerisinde Macaristan Krallığı'nın güneydoğu topraklarının bulunuyordu (Knyazkiy, 1990: 8). Sözü edilen bu grubun sonbahar ve kış aylarında düzlük alanlara, yazın ise Karpatların güney ve doğusunda bulunan bölgelere göç ettikleri de ifade edilmektedir (Knyazkiy, 1990: 8, Rasovskiy, 2012: 232). Sonuç olarak XII. yüzyılın ortasında Kuman-Kıpçakların bir kısmı Tuna önüne yerleşiktiler ve yukarıda da bahsedildiği gibi Asen bunlardan yardım almıştır (Rasovskiy, 2012: 177).

### 3. Tötön Şövalyeleri ve Kuman-Kıpçaklar

XIII. yüzyıla gelindiğinde bu yüzyılın başında Kuman-Kıpçakların Tuna grubu olarak bilinen grubun Bulgaristan toprakları ile sınırdaş olduğu görülmektedir (Klari, 1986: 47). Sözü edilen bu grup bir yandan Bizans İmparatorluğu arazisinde bir yandan da Macaristan Krallığı'nın güneydoğusunda bulunan topraklara akınlar düzenlemişlerdir. Bu bağlamda Kuman-Kıpçaklar, özellikle Bırsa (Bartssag) topraklarına çeşitli tarihlerde akınlar düzenleyerek Karpatlar ve Tuna Nehri arasında varlık göstermişlerdir (Knyazkiy, 1990: 8). Özellikle 1210 yılında üç Kuman-Kıpçak beyinin sözü edilen bölgeye düzenledikleri akınlar dönemin Macaristan Kralı II. Andrew'i kaygılandırmış ve bunun sonucunda Kral, 1211

yılında Tötön Şövalyelerini bölgeye davet etmiştir (Spinei, 2008: 422, Hautala, 2015: 96, Hentea, 2007: 43). Bu yardım talebinin yegâne sebebi ise Romanya'da artan Kuman-Kıpçak saldırılarına engel olma gereksinimidir. 1211 yılında Romanya'nın güneydoğu bölgesi Kuman-Kıpçakların kontrolü altında olması ve artan şiddetli akınlar bu davetin önemini göstermektedir (Hautala, 2015: 97-98, Spinei, 2008: 422). Bırsa bölgesi Kuman-Kıpçakların, Macaristan topraklarına nüfuz edebilecekleri önemli bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Şövalyelerden önce sözü edilen bu bölgenin savunması Peçenekler tarafından yapılmışsa da onların Kuman-Kıpçak saldırılarına karşı yetersiz kaldıkları görülmektedir (Hautala, 2015: 99, Madgearu, 2020: 700-701). Şövalyelerin bölgeye yerleşmelerinden sonra Kuman-Kıpçak akınlarının zayıfladığı ve dönemin Macaristan Kralı II. Andrew'in başarılarından ötürü şövalyelere birtakım ayrıcalıklar tanıdığı bilinmektedir. Zaman içerisinde şövalyelerin kuvvetlenmesi ve kontrolü ele almaları sonucunda 1218 yılından itibaren Macaristan Krallığı ve Tötön Şövalyeleri arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başlamış ve 1225 yılında şövalyeler sınır dışı edilmiştir (Hautala, 2015: 102-105).

Macaristan Krallığı'nın sınır muhafızlığını yapan Tötön Şövalyeleri aynı zamanda Kuman-Kıpçakların Hristiyanlığı kabul etmeleri anlamında başarılı olmuşlardır (Hautala, 2015: 108). Özellikle de 1223-1224 yılları arasında Hristiyan olan Kuman-Kıpçakların sayısının arttığı bilinmektedir (Spinei, 2008: 422). 1225 yılında Tötön Şövalyeleri'nin bölgeden ayrılmasının ardından Macaristan Krallığı'nın Kuman-Kıpçaklar arasında Hristiyanlık faaliyetlerine devam etmiştir (Giurescu, 1946: 351, Hautala, 2015: 96). Bu Hristiyanlaştırma faaliyetleri güneyde Tuna, Olt ve Siret nehirleri, Karpatların güneyi, Romanya'nın güneydoğusu, günümüz Moldovya'nın güneybatısı ve Romanya'nın kuzeybatısı ile sınırlı olan Kuman Piskoposluğu üzerinden gerçekleştirilmiştir (Knyazkiy, 1990: 9, Spinei, 2008: 436). Moğolların bölgedeki faaliyetleri sonucu ortadan kalkan (Spinei, 2008: 43, Özcan, 2020: 168-169) Kuman Piskoposluğu ile neredeyse aynı sınırlara sahip olan bölge Macaristan Krallığı ve Papalık tarafından Kumaniya olarak zikredilmekteydi. Kumaniya'nın sınırları genel hatları ile Moldova'nın güneyi, Romanya'nın kuzeydoğusu, Karpat Dağlarının doğusu ve güneyi, Olt, Tuna ve Özü nehirleri çevresinden müteşekkil idi (Vasary, 2015: 149, Korkmaz, 2019: 113, Giurescu, 1946: 350, Hautala, 2015: 101).

### 4. Moğolların Bölgede Görülmeleri, Kuman-Kıpçak Hakimiyetinin Zayıflaması ve Basaraba ile Dobrotiç'in Egemenlikleri

XI. yüzyılın sonunda Romanya ve çevresine egemen olan Kuman-Kıpçakların hakimiyetlerinin XIII. yüzyılın 40'lı yıllarında Moğolların bölgede görülmeleri ile zayıfladığı görülmektedir. Öyle ki Moğolların önünden kaçmak durumunda kalan bazı Kuman-Kıpçak boylarının bu tarihlerde soluğu Balkanlar'da aldıkları görülmektedir. Özellikle 1237 yılında Kuman-Kıpçakların çocukları ve eşleri ile Bulgaristan ve Makedonya civarına geldikleri ve bir kısmının da Tuna'yı geçtikleri bilinmektedir (Akropolites, 2007: 199). Burada

Akropolites tarafından bahsedilen Kuman-Kıpçakların Tuna ve Dinyeper bölgesinden gelenler olduğu ifade edilmektedir (Golubovskiy, 2011: 191). 1241 yılında Romanya'da bulunan Oituz Geçidi üzerinden Macaristan'a kadar gelen Moğollar'ın sebep olduğu (Chronicle Of The Deeds Of Hunarians, 2018: 325, Madgearu, 2020: 713) göç dalgasından Romanya ve çevresi de nasibini almıştır. Moğolların ileri hareketi sonucunda Kuman-Kıpçak kabileleri arasında yer alan Barlı kabilesinin günümüz Romanya topraklarına girdiği bilinmektedir (Korobeinikov, 2008: 387). Sözü edilen bu boyun yanı sıra Barat/Beret/Baraq ve Terteroba (Durut/Durat) boylarının Romanya topraklarında ulaştıkları ifade edilmektedir (Golden, 1995-1997: 109, 119). Bu göç hareketi neticesinde Kuman-Kıpçaklar arasından bazı grupların Macaristan, Bulgaristan ve Bizans İmparatorluğu topraklarına sığındıkları görülmekle beraber onların siyasi varlıklarının sona ermiş olduğu fikri bizce havada kalmaktadır. Aşağıda da görüleceği üzere Kuman-Kıpçak kökenli Basaraba ve Dobrotiç tarafından kurulan devletlerin varlıkları hatırlandığında Moğolların bölgeye gelişleri ile Kuman-Kıpçakların hakimiyetlerinin sona ermediği sadece kısa bir süre için zayıfladığı görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Moğolların bölgede görülmesi ve hakimiyet kurmalarından hemen sonra XIV. yüzyılın 30'lu yıllarında Kuman-Kıpçak kökenli Basaraba'nın devlet kurduğu görülmektedir. İlk Rumen hanedan ailesinin temellerini atan Toktemir oğlu Basaraba'nın, 1314-1322 yılları arasında Eflak Voyvodası olarak görev yaptığı bilinmektedir. 1325 yılında Macaristan Kralı I. Robert Karoly ile arası açılmaya başlayan Basaraba, 1324-1330 yılları arasında sözü edilen krallığa asi olarak Severin Kalesi'ni ele geçirmiştir (Vasary, 2015: 159-160, Gökbel, 2000: 80). İşte bu olay sonrasında mezkûr kral tarafından Basaraba üzerine bir sefer tertip edilmiş ve Severin kral tarafından işgal edilmiştir. Bunun üzerine Basaraba'da krala gerekli haracı ödeyeceğini ve daha ileri gitmemesi gerektiğini söylemiştir (Chronicle Of The Deeds Of Hunarians, 2018: 371-373). Gerçekleşen bu olay sonrasında 1330 yılına gelindiğinde Basaraba'nın Moğolların da desteğini almak suretiyle kralı Posada isimli yerde mağlup etmiş ve bu savaş sonrasında bağımsızlığını ilan ederek kendi devletini kurmuştur. Böylece Basaraba tarafından temelleri atılan hanedan 1529 yılına kadar bölgede hüküm sürmüştür (Korkmaz, 2019: 115, Hentea, 2007: 43, Chronicle Of The Deeds Of The Hungarians, 2018: 377; Giurescu, 1946: 357, 372, Vasary, 2015: 164-165, Salagean, 2016: 242). Onun mirası günümüzde Moldovya ve Romanya arasında daha doğrusu Prut ile Dinyester nehirleri arasında kalan bölgede kendi ismi ile yaşamaktadır (Vasary, 2015: 154, Taşağıl, 2021: 248).

Aynı yüzyılın ikinci yarısında Basaraba'nın yanı sıra günümüzde Dobruca olarak bilinen bölgede kurulmuş olan devletin de Kuman-Kıpçaklar tarafından kurulduğu bilinmektedir. Bulgar ve Bizans İmparatorluklarının hakimiyetlerinin çöküşe geçtiği yıllarda aşağı Tuna olarak zikredilen bölgenin yerel güçlerinden birisi olarak bilinen Balika'nın oğlu Dobrotiç 1354 yılından 1385 yılına kadar Balkanlar ve bölgenin Karadeniz ile sınır olan kıyılarında devletini kurmuştur. Sözü edilen bölgede önemli etkiler bırakan Dobrotiç'in devleti 1417 yılında Osmanlı Devleti'nin topraklarına dahil edilmiştir (Gökbel,

2000: 81-82). Kuman-Kıpçaklar sözü edilen yüzyılda yukarıda zikredilen iki devlete ek olarak 1359 yılında kurulduğu bilinen Boğdan Prensliği'nde de önemli görevler yaparak ciddi etkiler bırakmışlardır. Bu doğrultuda bu prenslik içerisinde Kandemir, Talaba, Çoban, Karabaş ve Asen gibi Kuman-Kıpçaklara ait olan isimlerin görüldüğü bilinmektedir (Korkmaz, 2019: 115).

### 5. Romanya ve Çevresinde Kuman-Kıpçaklara Ait Ögeler (Yer, Kişi İsimleri ve Mezarlar)

XI. yüzyılın sonundan XV. hatta XVI. yüzyıla kadar Romanya topraklarında varlık göstermiş olan Kuman-Kıpçakların bu bölgedeki en önemli izleri onlardan geriye kalan yer, aile, kişi adları ve mezarlardır. Bu bağlamda günümüz Romanya topraklarında yer alan ırmak isimlerinin büyük bir kısmının Türkçe olduğu görülmekle beraber sonu -ui ya da -lui olarak biten nehirlerin ve yerlerin Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilmektedir (Giurescu, 1946: 315, Spinei, 2008: 441, Gökbel, 2000: 79). Bunun yanında Argeş Nehri'nin isminin kökeni Kuman-Kıpçak diline ait olduğu da ifade edilmiştir (Rasonyi, 1971: 149, Taşağıl, 2021: 248). Kuman-Kıpçaklardan kalan yer isimlerine bakıldığında onların bölgede ne denli etkili olduğu gözler önüne serilmektedir. Günümüzde Romanya sınırları içerisinde Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen yerler bulunmaktadır. Bu yerlerden bazıları şunlardır: Comanica, Comania, Comanecei, Comenanul, Comaneanca, Comanita, Comandareşti, Ciutureşti, Belcireşti, Tonguzeni, Komandareşti, Darmaneşti, Koman, Komanel, Komanul, Komana, Komaneşti, Komaneştilor, Komanca, Komani, Komanita, Komaniti, Akbaş, Bars, Edümer, Kaba, Şişman, Temirtaş, Tokman, Toloba, Tut-tarkan, Yaruk gibi isimler bunlardan bazılardır (Korkmaz, 2019: 166; Özel, 2020: 62). Yukarıdaki yerleşim yerlerinin dışında Bacau'da Comanacu, Comarac (bir dağ ismi), Comanacu Mare, Comanacu Mic (zirve ismi), Varfu Comanacului (Losonti, 2000: 51), Vidin yakınlarında Comani, Olt Nehri'nin yakınlarında Comanii, yine Bacau'da Coman ve Comanul, (Giurescu, 1946: 315) Comana-de-jos, Comana-de-sus, Thonuzaba, Comaniciu, Comanescu, Komanay, Kumanpataka, Comanfalva, Comanul, Comancei, Comaneanca, Comanita gibi yerleşim yerlerinin bulunduğu bilinmektedir (Draganu, 1933: 514, 526, 529, 530).

Romanya toprakları içerisinde Kuman-Kıpçak boylarına ait olan yer isimlerin varlığı da bilinmektedir. Bu minvalde, Tutrakan yakınlarında bulunan Bratul Borcea isimli bir yer bulunmaktadır. İorga'ya göre bu isim Kuman-Kıpçak boyları arasında mümtaz bir yere sahip olan Borçoğulları (Burçeviçler)'ndan gelmektedir (İorga, 1928: 101). Ayrıca Burçoğulları kabilesinin ismi Romanya topraklarında şahıs adı olarak da bulunmaktadır (Rasonyi, 1939: 415, Zobian & Mina, 1982: 22). Yer isimleri konusunda Olt Nehri'nin batısıda Kuman-Kıpçaklara ait isimlere rastlanılmadığını göz önüne getirirsek onların bu nehrin batısına geçmedikleri görülmektedir (Vasary, 2015: 156). Yer isimlerinin yanında bölgede Kuman-Kıpçaklara ait olan aile ve kişi isimlerinin de görüldüğü ifade edilmelidir.

Özellikle Odobeşti, Focşani ve Maraşeşti köylerinde Coman ve Koman olarak aile isimleri görülmektedir (Spinei, 2008: 441, Golubovskiy, 1889: 28). Aile isimlerinin yanında Valcea ve Argeş toprakları çevresinde Kuman-Kıpçaklara ait kadın isimlerine de rastlanılmaktadır (Giurescu, 1946: 315). Rumen devletinde önemli görevler ifa etmiş olan kişilerin arasında da Akuş, Balaban, Bibars, Çurtan, Şişman gibi Kuman-Kıpçak isimlerine rastlandığı da ifade edilmelidir (Rasonyi, 1971: 151, Stojanov, 2011: 336). Son olarak Kuman-Kıpçakların, Rumen dilini de etkiledikleri görülmektedir. Rumen dilinde bulunan 250'den fazla kelime Kuman-Kıpçaklardan alınmıştır (Spinei, 2009: 354).

Onların bölgede bıraktıkları en önemli ögeler arasında mezarlar gelmektedir. Özellikle Kuman-Kıpçaklara ait mezarların Karpat Dağları ve batıda Olt Nehri'ne kadar uzanan arazide bulunduğu ifade edilmekle beraber Buzau Nehri yakınında bulunan ve XI. yüzyıl ile XII. yüzyıla tarihlendirilen Stiubei ve Ziduri mezar alanları Kuman-Kıpçaklara atfedilmektedir (Spinei, 2008: 437, 440). Bu iki mezar alanının dışında 1967 yılında Vivaneşti'de bulunan ve XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyıla tarihlendirilen iki mezar (Holescak, 2022: 365, 371) Galati bölgesinde bulunan 42 mezar (İonita, 2019: 143), Romanya'nın Karadeniz sahil şeridinde bulunan Histria kentinde bulunan bir mezarın yanı sıra (Holescak, 2023: 148) Holboca, Probota, Moscu, Movilita (Spinei, 2009: 68) ve son olarak da Cauşeni, Carnateni, Copanca, Corjova, Hancauti, Holboca, Saiti, Sarata ve Tudora'da bulunan mezarların bir kısmının Kuman-Kıpçaklara ait olabileceği ifade edilmiştir (Spinei, 2009: 295). Kuman-Kıpçakların bölgedeki bakiyeleri konusuna geldiğimizde günümüzde Bacau ve Neamt bölgelerinde yaşamakta olan Çangolar isimli topluluk karşımıza çıkmaktadır (Madgearu, 2020: 710, Rasovskiy, 2012: 128). Onların bölgede yaşayan diğer kavimlerden farklı fiziksel özelliklere sahip olmaları (Kurat, 1992: 71, Yücel, 2015: 560) ve kendilerine verilen Çango kelimesinin göçebe, gezen anlamına gelmesi de bu durumu kanıtlar niteliktedir (Madgearu, 2020: 710, Rasovskiy, 2012: 128). Sonuçta Rumenlerin XI. yüzyılın sonundan başlayarak XV. yüzyıla kadar kademeli bir şekilde Kuman-Kıpçaklardan etkilendiklerini söyleyebiliriz. Aslında bu etkileşimin karşılıklı olduğunu Rumenlerin, Kuman-Kıpçaklardan askerî ve siyasî anlamda, Kuman-Kıpçakların ise Rumenlerden dinî anlamda etkilendikleri bilinmektedir (Korkmaz, 2019: 114, Özel, 2020: 61). Macaristan ile Bulgaristan arasındaki Kuman-Kıpçak yarışının son kazananlarının Ortodoks olan Rumenler olduğunu ifade etmemizde bir beis yoktur (Madgearu, 2020: 714-715).

**Sonuç**

Romanya topraklarında Türk hakimiyetinin son merhalesini oluşturan Kuman-Kıpçaklar, 1068 yılında sözü edilen topraklarda ilk kez görülmüşlerdir. Bu yılın ardından 1084 ve 1091 yılında Romanya ve çevresinde görülen Kuman-Kıpçakların XI. yüzyılın sonunda bölgeye yaptıkları akınlar Lukomorski Kuman-Kıpçak grubu tarafından düzenlenmiştir. XI. yüzyılın sonunda başlayan bu akınlar XII. yüzyılda da devam etmiştir. XII.

yüzyılda Kuman-Kıpçaklar, Romanya topraklarını hem Macaristan hem de Bizans üzerine düzenlenen seferlerde bir geçiş noktası olarak kullanmışlardır. Bu minvalde onların XII. yüzyılın başlarındaki faaliyetleri Macaristan Krallığı'nın rahatsız etmiş ve bunun üzerine dönemin Macar Kralı Romanya ile Macaristan arasında bulunan sınır bölgesine Tötön Şövalyeleri'ni davet etmiştir. Bu şövalyeler 1211 yılından 1225 yılına kadar bölgede gerçekleşen Kuman-Kıpçak akınlarını püskürtmüştür. Kuman-Kıpçaklar karşısında şövalyeler sadece askerî anlamda değil ayrıca dinî anlamda da başarılı olmuşlardır. Bundan ötürü de Romanya ve çevresinde faaliyet gösteren Kuman-Kıpçak boylarının Hristiyanlaştırılması ilk olarak bu şövalyeler tarafından sağlanmıştır. Tötön şövalyelerinin bu başarısının ardından bölgeden sınır dışı edilmelerinin akabinde Macaristan Krallığı tarafından Romanya topraklarını da kapsamak suretiyle bir Kuman Piskoposluğu'nun kurulduğu bilinmektedir. Ayrıca Kuman Piskoposluğu'nun sınırlarının bu yüzyılda Kumaniya ismi altında anılmaktaydı.

XII. yüzyıldan itibaren Lukomorski Kuman-Kıpçaklarının yerini Romanya ve Balkan topraklarında Tuna Kuman-Kıpçakları almıştır. 1185 yılında Bulgar Çarı Asen'in yardım aldığı bu grup Moğolların bölgede görülmelerine kadar Balkanlar'da etkili bir şekilde faaliyet göstermiştir. Moğolların bölgede görülmeleri Kuman-Kıpçakların Balkanlara gelerek bölgenin Türkleşmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda 1237 yılından 1241 yılına kadar Kuman-Kıpçakların Romanya üzerine baskı yaptıkları, Romanya üzerinden de Macaristan Krallığı'na nüfuz etmeye başladıkları görülmektedir. Moğolların bölgede görülmelerinin olumsuz bir sonucu ise Kuman Piskoposluğu'nun ortadan kalkmasıdır. Moğolların bölgedeki faaliyetleri sonrasında Macar Krallığı'na başkaldıran Basaraba ilk Rumen hanedanlık sülalesinin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Bu anlamda Moğolların bölgede olumlu etkilerinin başında Basaraba'nın devletini kurması gelmektedir. Basaraba'nın yanı sıra yine Romanya civarında Kuman-Kıpçak kökenli olan Dobrotiç'in de bir devlet kurmuş olduğu görülmektedir. Sözü edilen bu iki Kuman-Kıpçak soylusunun isimleri günümüzde hala yaşamaktadır. Kuman-Kıpçakların Romanya bölgesinde bıraktıkları en önemli izleri ise yer, boy, kişi isimleri ve mezarlardır. Onlardan kalan yer isimlerinin bazılarının günümüzde hala kullanıldığı görülmekle beraber bu yer isimlerine bakıldığında Kuman-Kıpçakların Romanya toprakları içerisinde yer alan Olt Nehri'nin batısına geçmedikleri ya da nüfuz etmedikleri görülmektedir. Aslında onların bölgedeki varlıklarını kanıtlamamıza olanak sağlayan en önemli materyallerin ise mezarlar olduğu görülmektedir.

**KAYNAKÇA**

AKROPOLİTES, G. (2007). *The History.* Ruth Macrides (çev. ve not.), New York: Oxford University Press.

ATTALEİATES, M. (2012). *The History*. çev. Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis, Cambridge-Massachusetts-London: Harvard University Press.

BARTHOLD, V.V. (1968). Novıy Trud O Polovtsah. *Soçineniya*, Tom V., Moskova: İzdatelstvo Nauka, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, 392-408.

BELA, K. (1944). XI.-XII. nci Asırlarda Uz'lar ve Koman'ların Tarihine Dair, Hamit Zübeyir Koşay (çev.), *Belleten*, 7 (29), 19-136.

BERTA, A. (1998). Kumanların Kökeni Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi. Emine Yılmaz (çev.), *Türk Dünyası İncelemeleri 9-10, Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağanı*, İstanbul, 133-142.

CHONİATES, N. (1984). *O City of Byzantium Annals of Niketas Choniates*, çev. Harry J. Magoulias, Detroit: Wayne State University Press.

*Chronicle Of The Deeds Of The Hungarians From The Fourteenth-Century Illuminated Codex* (2018). haz. ve çev. Janos M. Bak, Laszlo Veszpremy, Budapest-New York: Central European University Press.

ÇANDARLI ŞAHİN, A. (2019). *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*. Ankara: Gece Akademi.

DRAGANU, N. (1933). *Romanii İn Veacurile IX-XIV Pe Baza Toponimiei Şi A Onomasticei*. Bucureşti: Academia Romana, İmprimeria Nationala.

FERENT, I. (1931). *Cumanii Şi Episcopia Lor*. Blaj: Tipografia Seminaruluı Teologic Gr-Catolic.

GİURESCU, C. C. (1946). *Istoria Romanilor I*. Bucureşti: Fundatia Regala Pentru Lıteratura Şi Arta.

GOLDEN, P.B. (1995-1997). Cumanica IV: The Tribes Of Cuman-Qıpchaks. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 9, 99-122.

GOLUBOVSKİY, P. (1889). *Polovtsı v Vengrii*. Moskova: Tipografiya İmperatorskago Universiteta Sv. Vladimira.

GOLUBOVSKİy, P.V. (2011). *Peçenegi, Torki i Polovtsı Rus i Step Do Naşestviya Tatar*. Moskova: Veçe.

GÖKBEL, A. (2000). *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihleri)*. İstanbul: Ötüken.

HAUTALA, R. (2015). Papskie Poslaniya V Vengriyu, Kasayuşiesya Prebıvaniya Tevtonskih Rışarey v Transilvanii (1211-1225). *Peteburgskie Slavyanskie i Balkanskie İssledovaniya*, 1, 96-114.

HENTEA, C. (2007). *Brief Romanian Military History*. çev. Cristina Bordianui, Lanham, Maryland, Toronto, Plymouth: The Scarecrow Press.

HOLESCAK, M. (2022). Re-Evaluation Of Medieval Nomadic Graves From Vitaneşti. C*ercetari Arheologice*, 29 (1), 365-374.

IONİTA, A. (2019). Issues Regarding the Chronology of Turanic Graves from the Area between the Lower Danube, the Carpatians, and the Dniester, Dated to 10th-13th Centuries. *Inter tempora. The Chronology of the Early Medieval Period Issues, Approaches, Results, Procedings of the national conference Arad, 26th-29th September 2018*, Florin Marginean, Ioan Stanciu, Keve Laszlo (ed.), Cluj-Napoca: Edıtura Mega, 121- 176.

İORGA, N. (1928). İmperiul Cumailor Şi Domnia Lui Basaraba. Bucureşti: *Academia Romana*, Cultura Nationala, 3 (8), 97-103.

KİNNAMOS, J. (1976). *Deeds of John and Manuel Comnenus*, çev. Charles M. Brand, New York: Columbia University Press.

KLARİ, R. D. (1986). Zavoevanie Konstantinopolya, M.A. Zaborova (çev., not.), Moskova: İzdatelstvo Nauka.

KNYAZKİY, İ.O. (1990). *Slavyane, Volohi i Koçevniki Dnestrovsko-Karpatskih Zemel S Seredını XIII. v Do Naşestviya Mongolo-Tatar*, Na Pravah Rukopisi, Avtoreferat, Dissertatsi Na Sop(i)skanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Moskova: Moskovskiy Ordena Lenina i Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni Gosudarstvennıy Pedagogiçeskiy İnstitut İmeni V.İ. Lenina.

KOMNENA, A. (1996). *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexias Komnenos ve Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*. çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

KORKMAZ, A. (2019). *Kuman-Kıpçaklar: Orta Çağ Doğu Avrupası'nın Güçlü Cengaverleri*. İstanbul: Ötüken.

KUDRYAŞOV, K.V. (1948). *Polovetskaya Step*. Moskova: Ogiz Gosudarstvennoe İzdatelstvo Geografiçeskoy Literaturı.

KURAT, A.N. (1992). *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. 2. Baskı, Ankara: Murat Kitabevi Yayınları.

MADGEARU, A. (2020). The Competition For Cumania Between Hungary And Bulgaria (1211-1247). *Studia Ceranea*, 12, 699-723.

*Moğollar Avrupa'da Moğolların Avrupa Seferinin Üç Tanığı* (2020). Altay Tayfun Özcan (haz. çev. ve not.), İstanbul: Kronik Kitap.

ÖZEL, H. (2020). *Kıpçak Uruk ve Boyları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

PALOCZİ-HORVATH, A. (1989). *Pechenegs, Cumans, Iasians, Steppe Peoples In Medieval Hungary*. çev. Timothy Wilkinson, Budapeşte: Kner Priting House.

PLETNEVA, S.A. (1982). *Koçevniki Srednevekovya*. Moskova: İzdatelstvo Nauka.

*Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdannoe Po Vısoçayşemu Povelniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Tom Vtoroy İpatevskaya Letopis*, *İzdanie Vtoroe*. (1908). S. Petersburg: Tipografiya M.A. Aleksandrova.

RASONYİ, L. (1939). Tuna Havzasında Kumanlar. *Belleten,* 3 (11-12), 401-422.

RASONYİ, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

RASOVSKİY, D.A. (2004). Kumanlar Kuman Topraklarının Sınırları. Mualla Uydu Yücel (çev.), *Tarih Dergisi*, 40, 159-186.

RASOVSKİY, D.A. (2012). P*olovtsı Çernıe Klobuki: Peçenegi, Torki i Berendei Na Rusi i v Vengrii (Rabotı Raznıh Let)*, Moskova: Tsivoi.

SALAGEAN, T. (2016). *Transilvanya In The Second Half of the Thirteenth Century*. Leiden-Boston: Brıll.

SPİNEİ, V. (2008). The Cuman Bıshoprıc-Genesıs And Evolutıon. *The Other Europe in the Middle Ages*, Florin Curta, Roman Kovalev (ed.), Leıden-Boston: Brıll, 413-482.

STOJANOV, V. (2011). *Cumanian Anthroponymics in Bulgaria during the 15th Century*. Sofya: Valerıstıca Polyhıstorıca, İnstitut Za İstoriçeski İzsledvaniya Pri BAN, 311-339.

TAŞAĞIL, A. (2021). *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*. İstanbul: Kronik Kitap.

VASARY, I. (2015). K*umanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*. Ali Cevat Akkoyunlu (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

YALVAR, C. (2018). Karadeniz'in Kuzeyinde İki Kardeş Kavim: Peçenekler ve Kuman-Kıpçakların Münasebetleri Üzerine. *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 7-19.

YÜCEL, M. U. (2015). Kumanlar (Kıpçaklar). *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Osman Karatay, Serkan Acar (ed.), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 541-575.

YÜCEL, M. U. (2020). *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

ZOBİAN L. & MİNA, M. (1982). *Kıpchak Turkıc Loanwords in Rumanian*, Doktora Tezi, New York: Columbia Üniversitesi.

# 2

# İSKÂN POLİTİKASI
# YÖRÜK TÜRKMEN GÖÇLERİ
# YENİ DÖNEM AVRUPA GÖÇLERİ

# BALKANLARA GÖÇÜP KONANLAR, KONUP GÖÇENLER

**Üçler BULDUK***

**ÖZET**

Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda ve Rumeli fetihlerinde Oğuz boy asabiyetine mensup Türkmen- Yörük gruplarının esaslı ve önemli bir rol oynadıkları bilinmektedir. Devletin kurucu unsuru olan ancak zamanla bu hususiyetleri unutulan Türkmenler-Yörükler için Osmanlı kroniklerinde ve kanunnamelerinde çoğunlukla "konar-göçer" tabiri kullanılmıştır. Ancak daha eski dönemlere ait yapılan atıflarda ve bazı ahvalde ise bu topluluklar için "göçer-konar" da denilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk dönem Balkan politikasının esasını oluşturan yağma ve akın dönemi ile ardından gerçekleştirdiği fütuhat döneminde Yörükler başrolü oynamış; iskân, tehcir veya sürgün yoluyla bölgenin Türkleşmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Balkanlarda sekiz ayrı Yörük teşekkülü oluşturulmuş, bunlar önceleri aktif sonraları geri hizmetlerde kullanılan "askeri" sınıf olarak reayadan ayrı bir hukuka tâbi tutulmuşlardır. Başarısız 2. Viyana kuşatmasının sonucunda yaşanan toprak kayıplarıyla beraber siyasi, iktisadi ve askeri açıdan yaşanılan buhrandan çıkış yolu arayan Osmanlılar bir kez daha konargöçerleri hatırlamak durumunda kalmıştır. 1691 yılında başlayan planlı iskân dönemiyle birlikte hem Anadolu'da hem de Balkanlardaki bu topluluklar bulundukları bölgelerde veya devletin belirlediği yerlerde iskân edilmeye çalışılmıştır. Zaman zaman sürgün edilen, küreğe koşulan, angaryalara maruz bırakılan Rumeli Yörükleri taltif edilerek "Evlâd-ı Fâtihân" adıyla yeniden teşkilatlandırılmışlardır. Ancak Balkan Savaşlarında yaşanılan hezimetin sonucunda Evlâd- Fâtihân'ın büyük bir bölümü ata topraklarını terk edip, Anadolu'ya göç etmek zorunda kalacaklardır.

**Anahtar Sözcükler;** Balkanlar, Konar- Göçerler, Yörükler, Evlâd-ı Fâtihân, İskân

* Prof. Dr. / Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü

# AVRUPA'DA TÜRKLERE YÖNELİK GÜNDELİK IRKÇILIK: ALMANYA ÖRNEĞİ

**Nur ÇETİN*, Mediha KIZILKAYA****

**Giriş**

Irk ve ırkçılık gibi kavramlar insanlık tarihi boyunca toplumsal yaşamı etkileyen en önemli unsurlardan birisi olmuştur. Irkçılık, insanın ten rengi, kökeni, dini nedeniyle insanları ırkçı ve ayrımcı tutumlarla karşılaşmalarına neden olmaktadır. Günlük yaşamda evrensel bir tanımı olmayan ırkçılık, kişilere fiziksel ve/veya sözlü saldırı olarak bilinmektedir. Bu bağlamda ırkçılığı tanımlarken söylemsel olarak aşırı sağcı, neo-Nazi, yabancı düşmanlığı gibi terimler de kullanılmaktadır. Bu çalışmada Avrupa'da heterojen bir yapıya sahip olan göçmen toplulukların göçü Almanya'ya Türklerin göçü örneğinde incelenmiştir. 1961 yılında Almanya'ya işgücü olarak gelen misafir işçilerin (çoğunluk olarak Türk işçiler) yaşadıkları ırkçı ve yabancı düşmanlığı nedeniyle maruz kaldıkları saldırılar irdelenmiştir. Almanya'da misafir işçilerinin Alman vatandaşlığına kabul edilmiş olsalar dahi, sosyal ve kamusal alanlarda ayrımcı ve ırkçılığa maruz kalmışlardır.

Uluslararası ilişkilerde ırk ve ırkçılık kavramlarının tanımı gün geçtikçe konjoktürel olarak farklılık ve değişim göstermektedir. Bu bağlamda özellikle son dönemde Avrupa'da göçmen toplumunun maruz kaldığı ırkçılık deneyimleri birçok farklı şekilde ve farklı kavramlarda vuku bulmaktadır. Bu çalışma kapsamında insanlık tarihinin gelişimi ile oluşan ırk, ırkçılık gibi kavramların toplumsal etkileri, son çeyrek yüzyılda Avrupa'ya göç etmiş yabancılar ve Türkler üzerinden ele alınacaktır. Almanya toplumunun göçmenlere bakışı dönemlere göre farklılık göstermiştir: 1945'te savaş sebebiyle gelen "Alman" sığınmacılardan itibaren başlayan süreç 1960'lı yıllarda Alman ekonomisinin işçi ihtiyacını karşılayan ve davetle gelen "misafir işçilerle" devam ederek bugünlerdeki daha radikal ırkçılığa kadar uzanmaktadır.

Savaş sonrası Avrupa'nın göç tarihine bakıldığında Avrupa ülkelerine işgücü göçü kapsamında gelen en büyük grubu Türkler oluşturmaktadır. 1950'li yıllarda Avrupa ülkelerine gelmeye başlayan Türk ve diğer işçilerin Alman toplumu tarafından benimsenmesi ve

* Prof. Dr. / Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü nur.cetin@ahievran.edu.tr

** Serbest Araştırmacı, Almanya

kabul görmesi süreci çok zor ve sıkıntılı olmuştur. Burada önemli bir etken, inanç bağlamında kendilerinden farklı, Müslüman olmaları sebebiyle Avrupalılar tarafından sürekli dışlanmalarına ve bazı kesimler tarafından slogan vari yorumların dile getirilmesine neden olmuştur. Bundan dolayı Avrupa'ya giden Türk işçiler etnik ve ırkçı önyargılarla ayrımcılığa maruz kalmışlardır.

1980'li yılların ortalarında Almanya'da yabancı düşmanlığı artarak yabancılara yönelik ırkçı saldırıların belirli bir kesime, Türklere karşı yöneldiği ve aynı zamanda yabancı düşmanlığı içerikli fiili saldırılar halinde olduğu görülmüştür. Bu olaylar o dönem Alman kamuoyunda etkin dillendirilmiş olmasa da Solingen/Möln saldırılarından sonra yabancılara yönelik mekânsal saldırıların gerçekleşmeye başladığı tespit edilmiştir. 2000'li yıllardan itibaren Almanya örneğinde Avrupa ülkelerinin birçoğunda görülen göçmen kökenli bireylere ve mekânlarına karşı gerçekleşen ırkçı saldırılar sonucunda hükümetler ve siyasetçiler bir birinden esinlenerek ülkelerin kültür ve sosyo-ekonomik faktörlerine dayandırılarak göç politikalarını geliştirmişler ve uygulamaya koymuşlardır. Avrupa'da ırkçılık ve göçmenler konusunda yapılan araştırmalarda siyasette aşırı sağın yükselmesi ile kurumsal ırkçılığın gelişim gösterdiği ve kültürel ırkçılığın etkisiyle yabancı düşmanlığının daha görülür hale geldiği saptanmıştır.

**Kavramsal Çerçeve: Irkçılık ve Gündelik Irkçılık (Alltagsrassismus) Kavramları**

Irk kavramı ilk kez 16. yüzyılın sonu-17. yüzyılın başlarında hayvanlar ve bitkiler âleminden insanlara aktarılmıştır. 16.yüzyıldan itibaren 'ırk' kavramı Fransızca ve İngilizce olarak kullanılırken 1775 yılında Immanuel Kant bu terimi Alman diline tercüme etmiştir (Arndt, 2017: 30). 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da hüküm süren üstün beyaz ırk stereotipini bilimsel olarak doğrulamak için doğa bilimlerinde kullanılmıştır (Victor Christophe, 2012). Irkçılık kavramsal olarak 19. yüzyılın başlarında Avrupa'da biyolojik ırkçılık olarak ortaya çıkmış ve insanları farklı "ırklara" ayıran bir ırk teorisinin temelini oluşturmuştur (Bpb, Glossar). 20. yüzyılın sonlarına doğru Sosyolog Robert Miles; ırkçılığın ve ırkın ortaya çıkışını, sözde ırksal yapıda olan insan gruplarını sınıflandırmak ve hiyerarşik hale getirmek için kategorik bir sistem olarak yorumlanmıştır (Zuber, 2015:55). Aynı zamanda ırkçılık, sistematik olarak formüle edilmiş bir ideoloji olarak dillendirilmektedir (El-Mafaalani, 2018:98).

20. yüzyılda ırkçılık, kitlesel ve benzeri görülmemiş kitlesel yıkım biçimlerine yol açmıştı. Ancak siyaset ile biyoloji arasındaki bağlantı bu doruk noktasında çözüldü ve yıkıcı güç azaldı diye düşünülmüştür (Geulen, 2021:93). Irkçılık 1945'te önemli bir dönüm noktası yaşasa da hiçbir şekilde sona ermemiştir, 20. yüzyılın sonlarında yeni bir aşamaya girmiştir (Bpb, Bundeszentrale für politische Bildung, 2015). Günümüzde ırk ve ırkçılık, "Irksal sınıflandırma, gerçek veya atfedilen biyolojik veya kültürel özellikler temel alınarak" tanımlanmaktadır (El-Mafaalani,2021:18). "Irkçılık, kendi ırkını diğer ırklardan

üstün gören bir ideolojik anlayışa işaret" etmiştir (Demir Çarkacı, 2022: 204). Irk, ırkçılık gibi kavramlar yaşanmışlıklara (sömürgecilik, savaşlar, göç/göçmen vb.) göre kavramsal çerçevede yeni gelişim göstermişler.

Günümüzde yaşanan ırkçılık ve ayrımcılığın "Gündelik Irkçılık" olarak ele alınmıştır ve kavramsal tanımı yapılmıştır. Günlük yaşamda maruz kalınan gündelik ırkçılık bu bağlamda irdelenmiştir. "Gündelik ırkçılık" terimi ilk defa Hollanda asıllı Philomena Essed tarafından 1980'li yılların başında gündeme getirilmiştir. Essed g*ündelik ırkçılığı* tanımlamak adına Hollanda ve ABD'li siyah kadınlarla yürüttüğü kendi röportajları ile ırkçılıktan doğrudan etkilenenlerin bakış açısına odaklanmıştı. Bu çalışma bulguları ve sonuçları 1990'da İngilizce, 1991'de de Almanca olarak yayınlanmıştır. Philomena Essed'in çalışmalarından sonra, 1986 yılında May Ayim, Katharina Oguntoye, Laura Baum'un "Renklerinizi gösterin - Afro-Alman kadınları tarihlerinin izinde" çalışması yayınlanmıştır (Polat&Joseph-Magwood.vd,2024:35-37). Bu çalışma Almanya'da ırkçılık araştırmalarının başlangıcı olarak kabul edilir.

Gündelik ırkçılık "kolektif veya bireysel kişiler tarafından gündelik durumlarda insanlara karşı uygulanan esas olarak incelikli ayrımcılık" olarak bilinmektedir (Focus-onlein, 2022). Ayrımcılık "Hukuki anlamda ırk, etnik köken, cinsiyet, din, ideoloji, engellilik, yaş veya cinsel tercihe dayalı her türlü haksız ve eşitsiz muamele" olarak tanımlanmıştır (integrationsbeauftragte.de). Bir kişinin farklı görünümü veya bulunduğu yere ait olmadığı varsayımı ile günlük yaşamında defalarca ayrımcılığa maruz kalabiliyor. Bu "sadece ten rengine dayanmıyor, aynı zamanda güç eşitsizliklerini de ima" etmektedir (Küpper, 2022). Küresel bağlamda dünyanın her yerinde ırkçılık, ayrımcılık, yabancı düşmanlığı gibi kavramlar, toplumun günlük yaşamında görülen toplumsal problemlerin en başında gelmektedir. Günlük yaşamda karşılaşılan ırkçılık, gündelik durumlarda ve gündelik dil kullanımında kendini gösteren ayrımcı eylemlerle tanımlanır. Sosyal ve kamusal alanlarda karşılaşılan "Gündelik ırkçılık" özellikle dolaylı ve açık ayrımcı tutumlarda görülmektedir. Ayrımcılık ve/veya ırkçı deneyimlerin genellikle açık sosyal alanlarda, halka açık yerlerde (sokakta, otobüste, trende, kütüphanede, spor stüdyoları ve bankalar vb.) ve alanlarda ayrımcı ve ırkçı tutumlar şeklinde yaşandığı görülmektedir. Özellikle sağlık sektöründe, yani hastanelerde veya doktor ziyaretlerinde ayrımcı ve/veya ırkçı deneyimler yaşanmaktadır (NaDiRa-Bericht, 2023:8). Bu randevu talebinde bulunanların isim ve soyadına (Nijerya veya Türkiye'de yaygın kullanılan bir isim taşınıyorsa) göre ırkçılığa maruz kalma olasılığı daha yüksek olduğu, bu kişilerin randevu alma olasılığı Almanca kolay okunan isimlere göre daha düşük olduğu görülmüştür (NaDiRa-Bericht 2023:20). Ayrıca 11 Eylül olayları sonrası; Müslüman olan ülkelerden gelen göçmenler giderek daha fazla sosyal sorun grubu olarak işaretlenerek kolektif "Müslümanlar" terimi adı altında sınıflandırılmışlardır (Karakaşoğlu ve Wojciechowicz, 2017: 510).

**Almanya'ya Türkiye'den İşgücü Göçü**

İkinci dünya savaşı sonrasında zor durumda olan Almanya'nın ekonomik kalkınması için gerekli olan işgücünün temini için birçok ülkeden işgücü kabul etmiştir. Almanya hızla gelişen ekonomisinin işçi açığını kapatmak amacıyla 30 Ekim 1961 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile "İş gücü" alımı anlaşması imzalamıştır (T.C. Çalışma Bakanlığı, 2014:16). İlk dönemlerdeki işçilerin Almanya'da kısa süre çalışıp geri dönmeleri öngörülmüştü. Bu nedenle de uzun yıllar boyunca "misafir işçi" olarak nitelendirilmişlerdir. Bu yapılan anlaşmayla milyonlarca insanın hayatını değiştirecek ve Almanya'nın onlarca yıllık tarihine yön verecek bir anlaşma olacağı o dönem tahmin edilememiştir. Önce geçici olarak düşünülen ancak zaman içinde kalıcı olan işgücü (Türk) kökenli işçiler giderek yerleşmiş, aile birleşimleri ile ailesel yerleşimleri gerçekleşmiştir. Almanya'ya gelen göçmenler bu coğrafyada farklı süreçler yaşamışlardır: bir yandan Alman toplumuna uyum sağlamaya çalışırken, diğer yandan kendi milli değerlerini ve kültürünü korumaya ve yaşamaya çalışmışlardır. Ülke ihtiyaçlarından dolayı işgücü göçmenleri kabul eden toplumlar ile gelenlerin arasında gelişen sorunların başında entegrasyon/uyum sorunu yatmaktadır. Fakat unutulan ve eksik olarak hatırlanan bir konu vardır ki, başta Almanya olmak üzere işgücü göçü alan ülkeler ilk zamanlarda misafir olarak gördükleri göçmenlere yönelik toplumlarına uyum/entegrasyonu sağlamak için nerdeyse hiç çalışmalar/faaliyetler yapmamışlar veyahut ta düşün(e)memişlerdir. Zor sosyal yaşamlarının yanında birinci kuşak işgücü genellikle % 80'i ağır ve fiziken zor işlerde çalışmak durumunda kalmıştır (Bpb, 2022). Bunu 1965'te sanatçı duyarlılığı ile "biz işçi çağırdık; ama insanlar geldi" sözüyle İsviçreli yazar Max Frisch bu durumu özetlemiştir (Spiegel, 2011). Aynı zamanda göç alan Avrupa toplumları nezdinde çok farklı sonuçlar görülmüştür ve görülmeye devam etmektedir. Bu bağlamda Avrupa ülkelerinde göçmenlerle ilgili oluşan sorunlar benzerlik taşıdığını da belirtmek gerekir. Göç alan ve göç veren toplumlar pragmatik gerekçeler ile karşılıklı olarak sorunlarla muhatap olmuşlardır. Göç kabul eden ülkeler ekonomisinin ihtiyacı olan iş gücünü karşılamış olma avantajının yanı sıra sosyal hayatta uzun yıllar sürecek uyum sorunlarıyla yüzleşmişlerdir.

**Almanya'da Türklere Yönelik Gündelik Irkçılık**

XX. yüzyılın son çeyreğinde Almanya'da göçmen nüfusunun bir yandan kalabalıklaşması, diğer yandan kalıcı olduğunun anlaşılması ile birlikte çözülmesi gereken birçok sorun oluşmuştu: göçmenler için yerleşim alanı, konut temini, sağlık ve okul hizmetlerinin sağlanması onların gereksinimi olarak bilinmektedir (integrationsbeauftragte.de). Almanya'nın bu süreçte çok farklı ülkelerden misafir işçileri kabul etmekle birlikte ülkeye göç edenler arasında özellikle Türklere karşı sosyal dışlanma belirgin bir şekilde görülmüştür. Bu bağlamda araştırmacı gazeteci Günter Wallraff'ın, iki yıl bir Türk ismiyle ve bir Türkmüş gibi Almanya'da önemli firmalarda çalışıp Türk işçilerinin maruz

kaldığı dışlanma, ayrımcı tutumları, insan hakları ihlalleri ve yabancı düşmanlığını anlatan, 1985 yılında "En Alttakiler" (Almanca Ganz Unten) adıyla yayınlanan kitabı Almanya'da büyük yankı uyandırdı ve toplumda yaşanan haksızlıkları ortaya koyarak görülür hale getirmiştir. Bununla birlikte ırkçılık ve yabancı düşmanlığının Alman toplumunun veremediği bir sınav olduğunu da belirtmek gerekir. Avrupa'da her geçen gün göçmen sayısının artmasıyla birlikte siyasetin dili de radikalleştiği görülmüştür. Örneğin, SPD'li Berlin eyaleti eski Maliye Bakanı Thilo Sarrazin, İslam ve Müslüman karşıtlığı ile ilgili biyolojik ırkçılığı çağrıştıran söylemler geliştirerek yabancı karşıtlığına dikkat çekmiştir (Sarrazın, 2010:113). Sarrazin'in yabancıların Almanlardan doğum oranlarının çok yüksek olduğunu istatistiksel rakamlarla sunarak Alman toplumuna korku ve endişe yaymış olup yabancı düşmanlığını daha da körüklemiştir (Benz, 2020: 284). Yabancı düşmanlığına en etkin şekilde yönelim, Alman ırkını üstün gören ırkçı ve aşırı sağ görüşlü radikal Nazi gruplarının artmasıyla görülmektedir. 23 Kasım 1992 yılında Almanya'nın Mölln kentinde bir Türk ailesinin evine aşırı sağcılar tarafından düzenlenen saldırı sonucu üç Türk yanarak can vermiştir (Deutsche Welle [DW], 2022). Bir yıl sonra Almanya'nın Solingen kentinde 29 Mayıs 1993 yılında bir Türk ailesinden beş kişi yanarak hayatını kaybetmiştir(Süddeutsche Zeitung,2013). Bu iki yabancı düşmanlığı saikiyle işlenen saldırılarda, Mölln ve Solingen saldırılarında iki aileden sekiz kişi hayatını kaybetmiştir (Sen & Goldberg, 1994:65).Bir başka Türklere yönelik seri cinayetler aşırı sağ ve ırkçı bir terör örgütü NSU (Nasyonalsosyalist Yerlatı Örgütü) tarafından yabancı düşmanlığı ile kalmayıp şiddete dönüşerek, insanların hayatına kasteden boyutlara gelmiştir (Heerdegen, 2016:195). 9 Eylül 2000-2006 yılları arasında Almanya'nın farklı kentlerinde Türklere yönelik seri cinayetler işlenmiştir. NSU üyeleri, kendilerini sözde sessiz çoğunluğun koruyucuları olarak gördükleri için kurbanlar seçmiş ve cinayetler işlemişlerdir (Daimagüler, 2017: 66-93). Kasım 2011'yılında tesadüfen ortaya çıkan NSU terör örgütü seri cinayetlerleri 8'i Türk olmak üzeri 10 kişiyi katletmiştir (AA, 2022). Bir diğer NSU saldırısı 9 Haziran 2004'te Köln kentinde çoğunlukta Türklere ait iş yerlerinin olduğu bir caddeye (Keupstrase), içi barut ve metal çiviler dolu bir çanta uzaktan kumanda ile patlatılması ile 4'ü ağır olmak üzere 22 kişi yaralanmıştır (Taz, 2016). Bu cinayetlerin soruşturmalarında mağdurların avukatları suç işleyenlerin hep bir yerlerden korunduğunu ve delillerin gizlendiğini dile getirmişler. Savunma Avukatlarından birisi savunmayı bırakmasına dair tehditler aldığını beyan etmiştir. Bu cinayetlerin soruşturmaları da dışlayıcı ve ötekileştirici isimlerle yürütülmüştür. "NSU cinayetleri "Kebap Cinayetleri" olarak anılırken, soruşturmalar "Soko Boğaziçi" adı altında" yürütülmüştür (Atia, 2014). Ayrımcı ve önyargılı davranışlar sonucunda aşırı sağ ve ırkçılık dozajını artırarak yükselişi hep görmezden gelinmişti. Bu durum Aşırı sağ partilerin meclislere girdiği, oy oranlarının yükseldiği görülünce ülkede gündemde ırkçılık ve aşırı sağ daha çok yer almaya başlamıştır. Aşırı sağ ve ırkçılıkla mücadele de; Almanya Federal Anayasa Mahkemesi (BVG), aşırı sağcı "Die Heimat" (NPD) partisinin devlet yardımlarından yararlanmamasına karar vermiştir

(Deutsche Welle-DW, 2024). Sağcı radikallerin 25 Kasım 2023'te Almanya'nın Potsdam kentinde çok sayıda AfD'li politikacılar, CDU' bireysel üyeleri, Avusturya'dan aşırı sağcı Kimlikçi hareketin eski başkanı gizli bir toplantı ile bir araya gelmiş (remigrasyon) ve tartışmışlardır (ZDF-Heute, 2024). Medyaya yansıması sonrası Almanya'da çok sayıda protestolar gerçekleşmiştir. Federal Anayasayı Koruma Dairesi-(BfV), aşırı sağ Almanya için Alternatif partisi AfD'yi anayasaya aykırı olduğunu ve bu nedenle 2021'de " şüpheli vaka" olarak sınıflandırmıştı. Bu partinin de devlet yardımlarından mahrum edilmesi tartışmaları ve hukuki süreç sürmektedir (Deutsche Welle-DW, 2024).

Irkçılığın etkileri üzerine Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB) tarafından araştırma yapılmıştır. 2020 yılında "Yurtdışında Türk vatandaşlarına yönelik saldırılar" olarak yapılan araştırma raporu 28 ülkeyi kapsamıştır. Bu raporda yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının din, dil, köken veya milliyeti nedeniyle uğradığı ayrımcı ve ırkçı tutumlarla ilgili istatiksel veriler sunmuştur. Araştırmada Türk vatandaşlarına yönelik 2020 yılında 389 doğrudan veya dolaylı nefret suçu işlendiği tespit edilmiştir. Bu suçların Avrupa ülkeleri içinde dağılımı, Almanya 205 saldırı ile ilk sırada; Fransa'da 40; Avusturya'da 38; İsviçre'de 15; Hollanda'da 14; Belçika'da 12; İsveç'te 11; Yunanistan'da 8 saldırı gerçekleşmiştir (YTB, 2021).

Almanya'da son olarak, Mart 2024'te, mekânsal olarak "ikinci" Solingen saldırısında 4 Türk kökenli kişinin hayatını kaybetmesi ile bu süreçlerin giderek arttığını ve saldırıların dozunun her geçen gün sertleştiğini göstermektedir (Camiahaber, 2024).

**Sonuç**

Günümüzde Avrupa'da göç ve göçmenler meselesi dünya kamuoyunu meşgul eden en önemli sorunların başında gelmektedir. Küresel bir sorun haline gelen bu durumun önlenmesine yönelik olarak ulusal ve uluslararası düzeyde çalışmalar devam etmektedir. Diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Almanya'da da yabancılara yönelik saldırılar ve ırkçılık vakaları, yabancı düşmanlığı bağlamında Alman makamları tarafından takip edilmekte, bu konuda araştırmalar yapılmakta ve önlem alınmaya çalışılmaktadır. Diğer yandan ise, Avrupa'nın her bir ülkesinde yaşanan siyasi, kurumsal, kültürel süreçler gösteriyor ki, toplumların farklı katmanları bu olaylara farklı yaklaşım göstermekte olup, yabancı düşmanlığı desteklemekte ve farklı basın organlarında ve sosyal medyada nefret söylemini kullanabilmektedir. Yabancı düşmanlığı, yabancı olarak düşünülen her şeyi olumsuz duygularla ilişkilendirilerek önyargılara ve stereotiplere dayalı bir tutuma dönüşmüştür. Avrupa'da ırkçılık ve aşırı sağın yükselmesi uzun yıllar tehdit olarak görülmemesi, sadece bir güvenlik meselesi olarak ele alınması, toplumda düşmanlıkları daha da körüklemiş ve arttırmıştır. Avrupa'da ve özelde de Almanya'da yükselen ırkçılığın şiddet boyutuna ulaşmış olması hem Almanya'nın ve hem de Avrupa'nın kendi değerleri ile imtihan olması anlamına gelmektedir. Aşırı sağ ve ırkçılık bağlamında yapılan birçok araştırma

eksenli çalışma Avrupa'daki en yüksek düzeyde ırkçı saldırı ve ırkçı düşmanlıklarda Almanya'nın ön sıralarda olduğunu desteklemektedir. Almanya bu sorunun çözümüne ilişkin bir takım politikalar gerçekleştirmesine rağmen bu politikalar henüz yetersiz düzeydedir. Irkçılık sorununun önlenmesi için uluslar üstü kuruluşların, ulusal devletlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve halkın katılımını içeren işbirliğine dayalı çözüm arayışları oldukça önem arz etmektedir. Bu nedenle ırkçılık sorununun çözümünde işbirliği çalışmaları artırılarak uluslararası kamuoyunun desteğinin kazanılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Almanya aşırı sağ ve ırkçılıkla mücadelesini süreklilik içeren kararlar alması ile birlikte Almanya'nın insanı önceleyen anayasasına önem verdiğinin göstergesi eğilimini artıracaktır. Bu bağlamda yapacağı mücadelesi Avrupa ülkeleri arasında örnek teşkil edecektir.

**Kaynakça**

Anadolu Ajansı-(AA), (17.11.2022). Alman Polisi İçindeki "Neonazi Skandalının Örtbas Edilmesine" Tepki, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/alman-polisi-icindeki-neonaziskandalinin-ortbas-edilmesine-tepki/2741022, (Erişim:01.04.2024)

Arndt, S. (2017). Rassismus. Eine Viel Zu Lange Geschichte. Rassismuskritik Und Widerstandsformen, 29-45.

Atia, İman. (18.03.2014). Rassismus (Nicht) Beim Namen Nennen, https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/apuz/180868/rassismus-und-diskriminierung, (Erşm:02.04.2024).

Buchner, S**.** (2017). Muslim İnnen–Islambilder İn Vergangenheit Und Gegenwart. S:5.

Benz, W. (2020), Vom Vorurteil Zur Gewalt: Politische Und Soziale Feindbilder in Geschichte Und Gegenwart. Verlag Herder Gmbh,

Bpb, Bundeszentrale Für Politische Bildung,( 12.08.2015 ), Was İst Eigentlich Rassismus?, Coller. C, https://www.bpb.de/themen/rechtsextremismus/dossier-rechtsextremismus/213678/was-ist-eigentlich-rassismus/ , (Erişim: 02.04.2024).

Bpb, Bundeszentrale Für Politische Bildung, Rassismus, https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/lexikon-in-einfacher-sprache/322448/rassismus/ , (Erişim: 01.04.2024)

Bpb, (31.10.2022), Alman-Türk İşe Alım Sözleşmesi, https://www.bpb.de/kurz-knapp/deine-taegliche-dosis-politik/514810/deutsch-tuerkisches-anwerbeabkommen/, (Erişim: 02.04.2024)

Bpb, Glossar, Rassismus, Https://Www.Bpb.De/Themen/Rechtsextremismus/Dossier-Rechtsextremismus/500804/Rassismus/ , (Erişim: 13.04.2024).

Camiahaber,(01.03 2024). Almanya'da Silahlı Saldırı:1'i Çocuk 4 Kişi Öldü, https://camiahaber.com/2024/03/01/almanyada-silahli-saldiri-1i-cocuk-4-kisi oldu/, (erişim: 29.03.2024)

Daimagüler, M. (2017). Empörung Reicht Nicht! Unser Staat Hat Versagt. Jetzt Sind Wir Dran. Mein Plädoyer Im NSU-Prozess. Deutschland: Bastei Lübbe.

Deutsche Welle-DW,(23.01.2024), Top German Court Strips Financing Of Extreme-Right Party, Https://Www.Dw.Com/En/Top-German-Court-Strips-Financing-Of-Extreme-Right-Party/A-68060445 ,(Erşm:13.04.2024).

Deutsche Welle-DW,(10.03.2024), Germany's Domestic Secret Service Battles Far-Right Afd, Fürstenau,M. https://www.dw.com/en/germanys-domestic-secret-service-battles-far-right-afd/a-68350993 , (Erşm:10.04.2024).

Deutsche Welle [DW],(23.11.2022), Der Rassismus İst Geblieben, Hasselbach,C., Https://Www.Dw.Com/De/M%C3%B6lln-Brandanschlag-1992-30-Jahre-Rassismus/A-63839476 ,(Erişim: 27.03.2024).

Demir Çarkacı, I. ve Deren Van Het Hof, S. (2022). "Yeni Irkçılık Bağlamında Yoksulluk Söylemi" Middle Black Sea Journal of Communication Studies 7(2), November , 201-224.

Focus-Onlein, (26.01.2022). Beispiele Für Alltagsrassismus: So Erkennen Sie Rassistisches Verhalten, Achilles. P, Https://Praxistipps.Focus.De/Beispiele-Fuer-Alltagsrassismus-So-Erkennen-Sie-Rassistisches-Verhalten_112795, (Erişim: 02.04.2024)

El-Mafaalani, A.,(2018). Das Integrationsparadox: Warum Gelungene Integration Zu Mehr Konflikten Führt. Aktualisierte Und Erweiterte Neuausgabe. Kiepenheuer & Witsch.S:98.

El-Mafaalani, A. (2021). Wozu Rassismus?: Von Der Erfindung Der Menschenrassen Bis Zum Rassismuskritischen Widerstand. Kiepenheuer & Witsch.

Heerdegen, S. (2016). Nicht Vom Himmel Gefallen.In Rechtsextremismus Und Nationalsozialistischer Untergrund " Springer VS, Wiesbaden, S:195.

Integrationsbeauftragte.De, Schutz Vor Diskriminierung, https://www.integrationsbeauftragte.de/ib-de/ich-moechte-mehr-wissen-ueber/schutz-vor-diskriminierung ,(Erişim: 02.04.2024).

Karakaşoğlu, Y., & Wojciechowicz, A. A. (2017). Muslim_İnnen Als Bedrohungsfigur Für Die Schule–Die Bedeutung Des Antimuslimischen Rassismus İm Pädagogischen Setting Der Lehramtsausbildung. Rassismuskritik Und Widerstandsformen, 507-528.

Küpper.B., (04.07.2022), Was İst Alltagsrassismus?, https://www.kulturelle-integration.de/2022/07/04/was-ist-alltagsrassismus/ , (Erişim: 01.04.2024).

Nadira-Bericht, (2023), Rassismus Und Seine Symptome, https://www.rassismusmonitor.de/fileadmin/user_upload/nadira/rassismus_symptome/2023-11-07_nadira-2023_pressematerialien.pdf.s:8-20.

Süddeutsche Zeitung,(29.05.2013), "Erst Stirbt Das Recht, Dann Stirbt Der Mensch", https://www.sueddeutsche.de/politik/brandanschlag-von-solingen-1993-rechtsextremismus-1.1683458 ,(Erişim:25.03.2024).

Sarrazin,T.,(2010). Deutschland Schafft Sich Ab[Germany Abolishesitself]. Deutsche Verlags-Anstalt. S:113.

Spiegel, (30.10.2011). Gastarbeiter "Wir Riefen Arbeitskräfte, Und Es Kamen Menschen", https://www.spiegel.de/fotostrecke/gastarbeiter-wir-riefen-arbeitskraefte-und-es-kamen-menschen-fotostrecke-74565.html, (Erişim:12.04.2024).

Şen, F., & Goldberg, A.,(1994). Türken In Deutschland: Leben Zwischen Zwei Kulturen (Vol. 1075). Beck, S.65.

Taz, (31.07.2016), Die Kölner Keupstraße Türkischer Mikrokosmos, https://taz.de/die-koelner-keupstrasse/!5322498/, (Erişim 22.03.2024).

Victor Christophe, J.,(2012). Die Entstehung Des Rassismus Eine Folge Aus Der Reihe "Mit Offenen Karten", https://www.bpb.de/mediathek/video/178985/die-entstehung-des-rassismus/ (Erişim:14.04.2024).

Polat, A., & Joseph-Magwood, A. M., (Eds.). (2024). Alltagsrassismus: Einführung Für Die Pädagogische Praxis Und Soziale Arbeit. Kohlhammer Verlag.S:35.

T.C. Çalışma Ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, (2014),Türkiye – Almanya İşgücü Anlaşması (30 Ekim 1961) Https://Www.Csgb.Gov.Tr/Media/1341/İsgucuanlasmalari.Pdf.S:16

YTB,(2021). Angriffe Auf Türkische Bürger İm Ausland İm Jahr 2020, Ytbweb1.Blob.Core.Windows.Net/Files/2021/belgeler/Deutsche.Pdf.

ZDF-Heute, (20.01.2024). ("Weckt Erinnerungen An Wannseekonferenz" Https://Www.Zdf.De/Nachrichten/Politik/Deutschland/Afd-Treffen-Rechtsextreme-Faeser-Erinnerungen-Wannseekonferenz-100.Html , (Erişim:11.04.2024).

Zuber, J.,(2015). Gegenwärtiger Rassismus in Deutschland, https://univerlag.uni-goettingen.de/bitstream/handle/3/İsbn-978-3-86395-193-1/ZuberDiss.Pdf?Sequence=1,48-55.

# ANADOLU'DAN BALKANLARA YAPILAN GÖÇLERİN TEMEL DİNAMİKLERİ

**Alpaslan DEMİR***

## Giriş

Göç, kişi ya da grupların bir başka mekanda sürekli oturum için kendi anavatanını terk etmesi; yaşadığı mekandan ulaşılmak istenen yere hareket olarak tanımlanmaktadır (Theodorson-Theodorson, 1979, s. 197; Alkan, 2005, s. 417). Göçler, gönüllü, zorunlu ve bilinçsiz olmak üzere üç gruba ayrılabilir. Gönüllü göçler ise kendi içinde iç-dış ve kalıcı-geçiçi olmak üzere ikiye ayrılır (Gümüşçü, 2004, s. 231). Basit bir olgu olmayan insanların bir mekanı terk etmesinde veya bir mekanı tercih etmesinde "itici faktörler" (yaşadığı mekanın olumsuz özellikleri: doğal felaketler (sel, deprem, kıtlık), düşük ücretler, zülüm ve haksızlıklar, savaşlar) ve "çekici faktörler" (yaşamak istediği mekanın olumlu özellikleri) vardır (Johnson, 2000, s. 194-195; Marshall, 1999, s. 314-315; Karabağ-Şahin, 2003, s. 52).

## Anadolu'dan Balkanlara Göçler

İnsanların yaşadığı yeri terk etmesi kolay mıdır? Kolay olduğu söylenebilir. Çünkü insanlar atadan dededen yüzlerce yıldır yaşadığı köylerini bile terk etmekten geri durmamıştır. Bu çerçevede Manisa, Konya ve Sivas kazalarında yaşanan terk edilmiş ve ortadan kalkmış köyler örnek verilebilir. Nitekim16. yüzyılda mevcut olan köylerin Manisa kazasında % 61,37'si; Konya kazasında % 60,32'si ve Sivas kazasında % 47, 88'i günümüze ulaşmamıştır. Bu köyler çeşitli zaman dilimlerinde çeşitli nedenlerle terk edilmiş ve ortadan kalkmıştır (Gümüşçü-Demir-Erdoğan Özünlü, 2020). Osmanlı toplumu sanılanın aksine çok hareketli olup doğudan batıya doğru bir hareket yani göç söz konusudur (Demir, 2021, 145).

Göç beraberinde bir başka hareketliliği de ortaya koymaktadır. O da "iskan"dır. İskân veya yerleşme kelimesi "*İnsanın, az çok ya da bütünüyle boş bir bölgeyi ele geçirerek işlemesi, canlandırıp şenletmesi*" olarak ifade edilmektedir (Öngör, 1980, s.108). Dar anlamda yerleştirme olarak nitelense de aslında iskân; fiziki yapı, iklim, ekonomi, siyaset,

* Prof. Dr. / Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

nüfus, güvenlik, ulaşım gibi birçok konu ile ilintilidir (Özçağlar, 1994, s. 98; Karabağ-Şahin, 2003, s. 80-85). Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Selçuklularda ve Osmanlılarda iskân politikası planlı, sınırları ve hedefleri belirlenmiş bir yerleşim stratejisidir (Gümüşçü, 2019, s. 231; Barkan, 2002, s. 134). Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ve sonrasında toprakların genişlemesiyle doğru orantılı olarak "dışa dönük" bir iskân politikası izlenmiştir (Kalaycı-Kızılkaya, 2012, s. 362).

Göç olgusu ise iskân sisteminin en mühim unsurudur. Osmanlı tarihinde özellikle batıya yönelen sürekli bir nüfus hareketliliğinden söz etmek mümkündür. Başlangıçta iskân politikası için gerekli nüfus devletin teşvikiyle gönüllü göçler vasıtasıyla karşılanmıştır. Fakat Balkanlarda ilerledikçe gönüllülüğün ötesinde zorunlu göç/sürgün uygulamasına da başvurulmuştur (Acehan, 2008, s. 13). Anadolu'dan Balkanlara yönelik sürgün uygulamasında daha ziyade bulundukları bölgede problem teşkil eden konar-göçerler tercih edilmiştir. Örneğin 1390 yılında Osmanlı topraklarına katılan Saruhan bölgesinde tuz yasağına uymayan aşiretler sürgün yoluyla Filibe'ye nakledilmiştir (Eroğlu, 2012, s. 1290). Balkanlarda "Evlad-ı fatihan" olarak nitelendirilen konar-göçerler geldikleri bölgelerin şen iskânında önemli rol oynamışlardır. Fakat toplu sürgünler yanında devletin bireysel sürgünlerle de iskanı desteklediği söylenebilir. Örneğin 1565 yılında Rum beylerbeyine gönderilen hükümde halktan nezir adı altında para ve çeşitli eşya topladıktan sonra İran'a giderken yakalanan ve yaptıklarını itiraf eden beş şahsın siyâset olunması ve aile ve akrabalarının da bulundukları yerden alakaları kesilerek Budun'a sürgün edilmeleri emredilmekteydi (5 Numaralı Mühimme Defteri, 1994, s. 29).

Gerek Selçuklu gerekse Osmanlı Devletlerinde Anadolu ve Rumeli'nin Türkleşmesi ve İslamlaşması noktasında önemli görevler icra ettiği görülen tekke ve zaviyeler (Barkan-Meriçli, 1988, s. 133-134) özellikle harap ve ıssız bölgelerde kurularak bu bölgelerin iskânına katkıda bulunmuşlardır (Demir, 2006, s. 127). Selçuklu Sultanı II. İzzeddin Keykavus kardeşine yenilince Bizansa sığınır, oradan da kendine bağlı Türkmenlerle Dobruca bölgesine yerleştirilir. Selçuklu döneminden itibaren Dobruca bölgesinde Sarı Saltuk ile başlayan süreç (Kaya Tan, 2021, s. 99-123) Osmanlı döneminde de çeşitli tasavvuf erbabıyla sürmüştür. İlk iskân çekirdeği niteliğindeki tekke ve zaviyeler kuruldukları bölgedeki toprakları işleyerek devlete gelir sağlamak, asayişi, han ve kervansarayların bulunmadığı yerlerde tüccar ve yolcuların konaklama ve güvenliğini, bölgeye göç eden Türk nüfusun sevk ve idaresini temin etmek gibi hizmetler üstlenmişlerdir (Özdemir, 1994, s. 265-266).

Osmanlı iskân politikasının desteklenmesinde vakıfların da (Barkan, 1942, s. 279-386) önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. İskâna açılmak istenen bölgelerde vakıflar eliyle oluşturulan sosyal ve ekonomik temelli binalar (cami, medrese, köprü, han, hamam vs.) zamanla etraflarında yeni yerleşim alanlarının oluşumunu sağlamışlar, hatta şehirleşmeye de büyük katkı yapmışlardır. Örneğin 1565 yılında Ergene ve Hayrabolu kadılarına yazılan bir hükümde Ergene nehri üzerinde yapılan Pavli köprüsünün yanında inşâ olunan

kervansaray etrafında iskânı için 40 hane getirilmesi emr olunmuştur (5 Numaralı Mühimme Defteri, 1994, s. 49).

Vakıfların yanı sıra mülk/temlik sistemi de iskân politikasını destekleyen bir diğer unsurdur. Temlik, bir hükümdarın mîrî araziden veya şahıslardan devlete intikal eden arazi ve binalardan bazı yerleri devlete hizmet etmiş kimselere mülk şeklinde tahsis etmesidir. Bu şekilde verilen belgeye de temliknâme denilirdi (Barkan, 1942, s. 279-386). Selçuklulardan Osmanlıya intikal eden bu yöntem doğrultusunda Balkanların fetih sürecinde Lala Şahin, Timurtaş, Mihaloğulları, Evranos Bey başta olmak üzere pek çok kişiye devlet tarafından temliknâme verilmiştir. Bu kişiler kendilerine temlik edilen yerleri iskâna açarak yerleşmeyi teşvik etmişlerdir (İpşirli, 2011, s. 430).

Balkanlara bireysel yapılan gönüllü göçlere ise İnepazarı örneği verilebilir. Bugünkü İnecik olan İnepazarı Osmanlı Devleti'nin Rumeli tarafındaki sol kol (via egnatia) üzerinde bulunmaktadır. İnecik, Rodoscuk kazası ile büyük Pazar anlamına gelen Malkara kazası arasında idi. Kuzeyinde ise Hayrabolu bulunmakta idi. 30-40 km. ile hemen hemen üçüne de aynı uzaklıkta bulunan İnecik bölgesinde çevre köylerin ihtiyacını karşılayacak bir pazara ihtiyaç duyulması nedeniyle Çirmen Sancak Beyi Umur Bey tarafından burada bir Pazar teşekkülü için girişimde bulunulmuştur. 1420'lerde kurulduğu düşünülen pazaryeri çevresinde zamanla tamamı Müslümanlardan oluşan bir kasaba teşekkül etmiştir. Pazar yeri önemli olmasına karşın günlük 30-40 km. yol gidilebileceği düşünüldüğünde Malkara-Rodoscuk arasında bir yerleşmeye ihtiyaç duyulmuş olması ihtimal dahilindedir. İsimler arasında bazı kişilerin göçmen olarak İnepazar'ına geldiğine dair kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin 1466 yılında 1 Amasyalı, 7 Anadolulu, 1 Antakyalı, 1 Menteşeli, 2 seyyah; 1515 yılında 1 Karesili, 2 Anadolulu; 1541 yılında 5 Anadolulu ve 1572 yılında 4 Anadolulu göçmen kaydedilmiştir. Fakat göçmenlerin bu kadarla sınırlı olduğunu söylemek çok zor. Nitekim katibin bütün göçmenleri kaydetme yönünde eğilim göstermediğinin ip uçları bulunmaktadır. Örneğin 1572 yılında Cami-i cedid mahallesinde Ali veled-i Mervan'ın Nasuh ve Hacı isminde iki oğlu kayıtlıdır. Bunlardan Hacı'nın oğlu dede ismi olan Ali adını taşımakta ve Ali'nin oğlu ise Mustafa ismini almıştır. Yani dört nesil bir arada yaşamaktadır. Fakat 1541 tarihli defterde bu kişilerin isimleri görülmemektedir. Dolayısıyla bu kişilerin 1541 sonrası İnepazarı'na geldiği söylenebilir. Buradan hareketle aslında defterlerde kayıtlı mevcut göçmenlerden daha fazlası bulunduğu söylenebilir. Bu nedenle isimler bağlamında 1466-1515, 1515-1541, 1541-1572 tarihli defterler birbirleriyle kıyas yoluna gidilmiştir. Yani birinci defterde geçen şahısların bir sonraki defterde mevcut olup olmadığına ve birinci defterde şahıs adı olarak geçen isimlerin ikinci defterde baba adı olarak geçip geçmediğine bakılmıştır. Bu kadar büyük oranda nüfus kaybetmesine karşın hala kısmen de olsa nüfusunu koruması İnebazarı şehir merkezine gelen yeni göçmenlerle alakalıdır. Daha açık bir ifade ile İnebazarı nüfusunda bir ***sirkülasyon*** söz konusudur. Büyük oranda ayrılan nüfusa karşılık daha az oranda yeni göçmenler gelmektedir. Bu takdirde şu soru akla gelebilir: Neden bu kadar

büyük oranda göçmenin geldiği yerden göç edenler olmakta? Bu durum İnebazarı'nın daha batıya doğru geçişlerde bir basamak olarak kullanılması ile alakalı olmalıdır. Çünkü İnebazarı pazar ve ara yerleşme işlevi görmek üzere kurulmuş yerleşim yeri olup nüfusu burada tutacak her hangi bir gelişmiş sanayisi yoktur. Ve daha da önemlisi yakın çevresinde köklü Malkara, Rodoscuk ve Hayrabolu kazaları bulunmaktadır. İnebazarı şehrinin bir geçiş basamağı olmasına delil olarak müflisler verilebilir. 1541 yılında dördü Cami-i köhne ve dördü Keçili mahallesinde olmak üzere 8 müflis kayıtlıdır. Üstelik bunlardan ikisi için Anadolulu yani göçmen kaydı düşülmüştür. 8 müflisin bir önceki defterle baba adı bağlamında da hiçbir şekilde bağları yoktur. Bu müflislerin yeni hayat arayışı içerisinde yollarının ana yol üzerinde bulunan İnebazarı'na düşmüş olması kuvvetle muhtemeldir (Demir, 2016, s. 429-436).

## Sonuç

Osmanlı iskân politikası fetihler ile yürütülen planlı, sınırları ve hedefleri belirlenmiş bir yerleşim stratejisidir. Kuruluş döneminden itibaren genişleyen sınırlar ile birlikte tekkeler, zaviyeler, vakıflar, temlikler, gönüllü göçler ve sürgünler gibi olgularla "dışa dönük" izlenen iskân politikası, devlette yaşanan buhranlar ve toprak kayıplarına bağlı olarak küçülen coğrafyaya uygun bir şekilde değişime uğramış ve 17. yüzyıldan itibaren "içe dönük" bir nitelik kazanmıştır. 14. yüzyıl itibari ile başlayan iskân süreci, zaman içerisinde nicel ve nitel değişikliklere uğrayarak 20. yüzyılda yine Anadolu'da noktalanmıştır.

**Kaynakça**

(1994), *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet ve İndeks*, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay.

ACEHAN, A. (2008), Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1 (5), 12-29.

ÖZÇAĞLAR, A. (1994), Çarşamba Ovası ve Yakın Çevresinde Araziden Faydalanma, *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (3), s. 93-128

JOHNSON, A. G. (2000), *The Blackwell Dictionary of Sociology*, Oxford.

DEMİR, A. (2006), Akşehir Zaviyeleri, Prof. Dr. A. Erdoğru içinde, *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan Tarih Yazıları* (s. 127-157), İstanbul: IQ Kültür Sanat Yay.

DEMİR, A. (2016), XV-XVI. Yüzyıllarda İnebazarı Şahıs Adları Üzerine Bir Değerlendirme, M. YILDIZ içinde, *Rodosto'dan Süleymanpaşa'ya Tekirdağ* (s. 429-436), İstanbul: Kitabevi Yay.

DEMİR, A. (2021), *Klasik Dönem Örneklemeleriyle Osmanlı'da Göç ve Göçmenler*, İstanbul: Kitabevi Yay.

THEODORSON, G. A., THEODORSON, A. G. (1979), *A Modern Dictionary Of Sociology*, London.

MARSHALL, G. (1999), *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çevirenler Osman Akınhay-Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yay.

GÜMÜŞÇÜ, O. (2004), Internal Migration in Sixteenth Century Anatolia, *Journal of Historical Geography*, 30(2), 231-248.

EROĞLU, H. (2012), Osmanlının Rumeli'deki Göç Stratejileri ve Teopolitiği Üzerine, *38. ICANAS Bildiriler*, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay., 1287-1303

KALAYCI, İ., KIZILKAYA, O. (2012), Osmanlı Devleti'nin İskân Siyaseti ve Yerleşim Birimleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (18), 361-378.

İPŞİRLİ, M. (2011), Temliknâme, *TDVİA*, 40, 430-431.

ALKAN, M. (2005), Türkiye'nin Temelleri Ya da Göç, B. YEDİYILDIZ, H. KAYNAR, S. KÜÇÜK içinde, *Orta Karadeniz Kültürü*, Ankara, 417-435.

GÜMÜŞÇÜ, O. (2019), *Türk İskan Sistemi*, İstanbul: Yeditepe Yay.

GÜMÜŞÇÜ, O., DEMİR, A., ERDOĞAN ÖZÜNLÜ, E. (2020), *Türkiye'nin Kayıp Köyleri*, İstanbul: Yeditepe Yay.

BARKAN, Ö. L. (2002), Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolonizatör Türk Dervişleri, *Türkler*, 9, 133-153.

BARKAN, Ö. L. (1942), Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, *Vakıflar Dergisi*, II, 279-386.

BARKAN, Ö. L., MERİÇLİ, E. (1988), *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I*, Ankara: TTK Yay.

KAYA TAN, P. (2021), Sultan II. İzzeddin Keykâvus Döneminde Sarı Saltuk'un Balkanlara Geçişine Dair Mütâlaalar, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (37), 99-123.

ÖZDEMİR, R. (1994), Osmanlı Devleti'nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Siyaseti, *OTAM*, (5), 259-310.

ÖNGÖR, S. (1980), *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.

KARABAĞ, S., ŞAHİN, S. (2003), *Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Ankara.

# ALMANYA'DA TÜRK İŞÇİLERİ ARASINDA ORTAYA ÇIKAN MİLLİYETÇİ KURUMSALLAŞMALAR: "AVRUPA NİZAM-I ALEM FEDERASYONU – ANF" ÖRNEĞİ

**Bülent KELEŞ***

## Giriş

Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan Türk Milliyetçisi kurumsallaşmaları inceleyeceğimiz tebliğimizde genel olarak 1961 sonrası gerçekleşen antlaşmalarla Avrupa ülkelerine yönelen Türk işgücü göçüne ve göç sonucu Avrupa'nın genelinde görünür olmaya başlayan Türk varlığına değineceğiz. Bu bağlamda işgücü göçüne dair temel bilgiler verildikten sonra ikinci dünya savaşı sonrası göç hareketleri içerisinde Türk vatandaşlarını doğrudan etkileyen, işgücü antlaşması sonucu Avrupa ülkelerinde görünür olmaya başlayan Türk Milliyetçisi kurumsal yapılar ön plana çıkartılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda günümüzde kurumsal yapısını Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu – ANF ismiyle sürdüren ve kendilerini Alperen olarak ifade eden organizasyona özel yer verilecektir. Araştırmamız kapsamında, bizden önce yapılan çalışmalardan yararlanıldığı gibi ANF'nin kurumsal temsilcileriyle de özel görüşmeler gerçekleştirilmiş ve birinci elden veriler kaynak olarak kullanılmıştır. Metot olarak Nitel araştırma yöntemi benimsenmiş ve yapılan katılımcı gözlem açık uçlu görüşmelerde Fenomenolojik desen tercih edilmiştir.

## Avrupa Ülkelerinde Türk Nüfusu

Avrupa Ülkelerinde Türk varlığı 1961 yılında Türkiye ve Federal Almanya arasında imzalanan işgücü antlaşması sonrasında gerçekleşen bir durumdur. O tarihe kadar diplomatik ilişkiler ve eğitim için Avrupa'da bulunan Türklerin arasına ekonomik durumunu düzeltmek için bu ülkelere gelen çok sayıda vatandaşımız eklenmiştir. İlk başlarda rotasyona tabi tutulacağı söylenen işçiler, işveren firmaların rotasyon fikrini desteklememesi üzerine kalıcı bir şekle evrilmiş ve 1974 Petrol Krizi ile birlikte de yerleşim süreci başlamış ve işçiler aile bireylerini de bulundukları ülkelere getirmişlerdir. Öyle ki 1973/74 döneminde tüm Avrupa ülkelerinde 711.302 olan Türk işçilerinin sayısı aile birleşimlerinin ardından bir milyondan fazla bir artışla 1.765.788'e yükselmiştir (Abadan-Unat 2002, 48;

* Dr. / Almanya

Gencer 2014, 13).[1] Her ne kadar bazı ülkeler geri dönüşü özendirmeye çalışsa da bunda pek başarılı oldukları söylenemez. Zira hem 1980 askeri ihtilali sonrası çok sayıda insanın tutuklanma endişesiyle Avrupa ülkelerine sığınmasıyla artış gösteren iltica başvuruları hem de aile birleşimi ve evlilikler yoluyla Türk nüfusunda yukarı yönlü hareket düzenli olarak devam etmiş ve Türkiye'den Avrupa ülkelerine yönelen göçün önüne geçilememiştir.

| Ülkeler | | Toplam Nüfus | Türk Nüfusu | Ülke Nüfusuna Oranı % |
|---|---|---|---|---|
| 1 | Almanya | 83.100.000 | 3.000.000 | %3,6 |
| 2 | Avusturya | 8.716.700 | 282.800 | %3,34 |
| 3 | Belçika | 11.492.621 | 240.000 | %2,17 |
| 4 | Büyük Britanya | 67.000.000 | 430.000 | %0,64 |
| 5 | Danimarka | 5.837.000 | 64.492 | %1,10 |
| 6 | Fransa | 67.063.703 | 700.000 | %1,04 |
| 7 | Hollanda | 17.478.853 | 420.000 | %2,39 |
| 8 | İsveç | 10.327.589 | 100.000 | %0,96 |
| 9 | İsviçre | 8.606.033 | 130.000 | %1,51 |
| Toplam | | 279.621.499 | 5.367.292 | %1,91 |

Tablo I[2]

Tahmini rakamlara göre gümümüz itibariyle Avrupa Ülkelerinde yaklaşık olarak 5,5 milyon Türk kökenli nüfus yaşamaktadır. Bu da inceleme imkânı bulduğumuz dokuz Avrupa ülkesinin toplam nüfusunun yaklaşık %2'lik bir kısmına tekabül etmektedir. Birçok gurbetçi vatandaşımızın bulundukları ülke vatandaşlığına geçmesi, kesin nüfus tespitini zorlaştırmaktadır. Bu durumun ortaya çıkmasında bazı Avrupa ülkelerinin çifte vatandaşlığı engellemesi önemli rol oynamaktadır. Birçok Türk vatandaşı bulunduğu ülkenin vatandaşlığını elde etmek için Türk vatandaşlığından vazgeçmek zorunda kalmıştır. Aşağıda Tablo I'de de görüleceği üzere Avrupa ülkeleri arasında en fazla Türk nüfusuna ev sahipliği yapan ülke olarak Almanya ön plana çıkmaktadır. Almanya'yı 700.000 kişilik Türk nüfusuyla Fransa takip ederken, Hollanda ve Büyük Britanya'daki Türk sayısı birbirine yakındır. Ancak Büyük Britanya'da yaklaşık 150.000 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti vatandaşının da toplam Türk nüfusu içerisinde hesaplandığını belirtmekte yarar görmekteyiz. Barındırdığı Türk nüfusu bakımından dikkat çeken ülkelerden birisi de Belçika'dır. Ancak Belçika'daki Türklerin büyük çoğunluğunun Afyonkarahisar kökenli olduğunu belirtmek isteriz.

1 Şen ve Goldberg yapmış oldukları çalışmada 1973 yılı Kasım ayı itibariyle Federal Almanya genelinde bulunan Türk sayısını 910.500 olarak vermektedirler. Bkz.; (Şen ve Goldberg 1994, 20)

2 Tablo içerisinde kullandığımız veriler 2021 yılında tamamladığımız "Almanya'da Alevilerin Kurumsallaşma Süreci" başlıklı doktora tezimizden alınmıştır. Detaylı bilgi için Bkz.:(Keleş 2021, 51)

**Türk İşçileri Arasında Ortaya Çıkan Örgütlenmeler**

Avrupa'ya iş göçü sonrası yerleşmeye başlayan Türk işçilerinin 1960-1970 yılları arasındaki ilk örgütlenme tarzları iki yönlü bir yapı arz etmiştir. Bu örgütlenmelerden birincisi o yıllarda neredeyse tüm dünyayı etkisi altında almış bulunan işçi haklarını ana hedef olarak belirleyen ve kültürel etkinliklere yer veren Sol işçi dernekleri etrafında gerçekleşirken, ikincisi işçilerin temel dini inançlarını kendileri için finansal kaynağa dönüştüren, işçilere ibadet mekânı ve din görevlisi temin eden (siyasal) din merkezinde gerçekleşmiştir. İşçilerin zaten gelmiş oldukları ülkelere geri döneceğini düşünen resmi makamlar ise herhangi bir resmi örgütlenme teşebbüsünde bulunmamıştır (Akgönül 2008, 97,98). İşçiler kendi imkanlarıyla açmış oldukları mescitlerde aralarında dini konularda becerikli olanları imam tayin ederek ibadetlerini gerçekleştirmişler ve kamusal alanda çok fazla görünür olmamışlardır (Perşembe 2005, 127). Diyanet İşleri Başkanlığı ise olaya ancak 1972 yılında müdahil olmuş ve ramazan ayına mahsus olmak üzere, Avrupa'daki Türk vatandaşlarının dini ihtiyaçları için din görevlisi göndermeye başlamıştır (Tavukçuoğlu 2000, 2).

İdeolojik kurumsallaşmalar 1964'ten itibaren sol görüşlü işçiler tarafından kurulmaya başlanmıştır. O dönemlerde Türkiye'de yasaklı olan Türkiye Komünist Partisini destekledikleri söylenen bu kurumsal yapıların alternatif olarak Türkiye İşçi Partisi (TİP) ile de birlikte hareket ettikleri ileri sürülmektedir. Farklı şehirlerde benzer fikirlerle ortaya çıkmış yapılar Ekim 1968'de Köln'de bir araya gelerek ilk çatı organizasyonu olan Avrupa Türk Toplumcular Federasyonu'nun (ATTF) kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir. ATTF'nin işçilerden topladığı finansal yardımları TİP'e aktardığından söz edilmektedir (Tekin 2021, 109-24). Diğer taraftan Birlik Partisi genel başkanı Mustafa Timisi, Eylül 1970'te Türk işçilerin desteklerini kazanmak ve sorunlarına yerinde çözüm sunmak maksadıyla yurt dışı gezisi düzenlemiştir. Timisi'nin bu yurtdışı gezisinde görüştüğü isimler hem Birlik Partisi'ne finansal destek sağlamış hem de 1976'da hayata geçecek olan Yurtseverler Birliği Federasyonu'nun kuruluş çalışmalarını başlatmışlardır (Keleş 2022, 533-57). 12 Mart 1971 askeri muhtırasının ardından İsviçre'ye sığınan Necmettin Erbakan da yurtdışında bulunduğu süre içerisinde Almanya'nın Braunschweig şehrinde 1972 yılında kurulan ve Avrupa Milli Görüş Teşkilatı'nın ilk kurumsal yapısı olarak kabul edilen Almanya Türk Birliği derneğinin kuruluşuna katkı sunmuş olmalıdır (Çakır 1990, 50,216; Wunn 2007, 42-54; Perşembe 2005, 142; Yavuz 2008, 281). CHP'ye yakınlığı ile bilinen Federal Almanya Türk İşçi Dernekleri Federasyonu'nun (FİDEF) kuruluş tarihi ise Şubat 1977'dir.

Muhafazakâr Türk işçileri arasında ilk büyük çaplı örgütlenmeler Batılı ülkelerin göçmen işçi alımını durdurmalarıyla eş zamanlı olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Türkler arasında ilk harekete geçen geniş çaplı yapılanma, halk arasında *'Süleymancılar'* olarak bilinen grubun 15 Eylül 1973 tarihinde "İslam Kültür Merkezleri Birliği"ni (VIKZ) kurmasıyla gerçekleşmiş ve onu 1975 yılında dönemin Milli Selamet Partisi'ne yakınlığı ile bilinen "Avrupa Millî Görüş Teşkilatı" takip etmiştir. Milliyetçi Hareket Partisi ise

yurtdışındaki işçiler arasında kurumsal örgütlenmeyi 1978'de Almanya Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu'nu kurarak gerçekleştirmiştir.

Günümüzde Avrupa'daki en büyük İslami oluşum olan "Diyanet İşleri Türk İslam Birliği"nin (DİTİB) Almanya genelinde kurumsallaşması için ise 1984 yılını beklemek gerekmiştir. Zira her ne kadar Berlin eyaletinde 1982'de 15 cami derneğinin bir araya gelmesiyle örgütlenmiş olsa da DİTİB'in Almanya genelini kapsayacak şekilde kurumsallaştığı tarih 5 Temmuz 1984'tür (Şen ve Goldberg 1994, 93; Gencer 2014, 13-15; Perşembe 2005, 138-50; Şen ve Aydın 2002, 51-58). Diyanet ülke genelini kapsayan ilk örgütlenmelerini 1982 yılında Vakıf olarak Belçika ve Hollanda'da kurmuştur. Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı, Dış İlişkiler genel Müdürlüğüne bağlı olarak Almanya, Belçika, Hollanda, İsveç (1984), Danimarka (1985), Fransa (1986), İsviçre (1987), Avusturya (1990) ve İngiltere (2001) gibi ülkelerde federasyon ve vakıflar bulunmaktadır. 1985'ten beri saydığımız ülkelerdeki cami derneklerine din görevlisi gönderilmekte ve masrafları Türkiye Cumhuriyeti tarafından üstlenilmektedir (Çoştu 2017, 492). Oliver Roy, birçok İslam ülkesindeki hükümetlerin 1970'li yıllardaki ideolojik hareketlerin bir sonucu olarak ortaya çıkan İslami başkaldırıyı engellemek ve kendilerine meşru bir alan oluşturmak için birtakım İslamileştirmelere giriştiğinin altını çizmektedir. (Roy 2020, 154) Meseleye bu açıdan baktığımızda; Türkiye'deki okullarda din dersinin zorunlu olması, Türkiye'nin İslam Konferansı Örgütü'ne katılmasının yanı sıra Almanya'da Türk vatandaşlarına din hizmeti veren Milli Görüş ve Türk Federasyonu gibi dini-siyasi örgütlenmelerin etkinlik alanının daraltılmasına yönelik olarak Diyanet İşleri Türk İslam Birliği'nin (DİTİB) kurulması bu bağlamda değerlendirilebilir. Günümüzde Avrupa'da yaşayan Müslümanların din adamı ihtiyacı büyük oranda Türkiye'den gelen imamlar aracılığı ile karşılanmaktadır (Klausen 2008, 167).

Gencer, göçmen sivil toplum örgütlerinin kurulma süreçlerini incelerken önemli bir tespitte bulunarak, kendi dini ve kültürel değerlerini cemiyetin diğer üyeleriyle birlikte yaşayarak milli ve manevi değerleri diri tutma isteğinin altını çizmektedir (Gencer 2014, 44). Onun bu tespiti tarafımızca da desteklenmektedir. Zira araştırmamız süresince ziyaret etme imkânı bulduğunuz tüm cami, cemevi vb. sivil toplum dernekleri 3 neslin aile dışında bir araya gelerek kültürel ve dini aktarım gerçekleştirdiği ve insanların sosyalleşme ihtiyaçlarını giderdiği merkez konumuna gelmiştir. Kaya ve Kentel ise Alevi ve Sünniler arasında ortaya çıkan dernekleşme faaliyetlerine gerekçe olarak Türkler arasındaki işsizlik oranlarının yükselmesini göstermektedirler. Anavatan ile yaşanılan ülke arasındaki dayanışma bağının zarar görmesi, işsizlik sonucu fakirleşen kitleleri cemaat dernekleri ve dini örgütler gibi geleneksel oluşumlar etrafında bir araya getirdiği iddiasında bulunmaktadırlar (Kaya ve Kentel 2005, 58). Bu tespit Cami dernekleri özelinde Almanya'da hayatını kaybeden kimsesizlerin naaşlarının cemaat arasında para toplanarak Türkiye'ye gönderilmesi gibi istisnai durumlar düşünüldüğünde bir gerçekliği izah ediyor olabilir ancak bizim tespitlerimiz Alevi kurumsallaşması özelinde onların bu iddiasıyla

örtüşmemektedir. Zira Avrupa'da Alevi kurumsallaşmasını gerçekleştiren isimlerden bu anlama gelecek bir ifade duyulmamıştır.

1980'li yılların ikinci yarısından itibaren başlayan Alevi örgütlenmeleri dışında kalan diğer dini oluşumlar, Türkiye ile ideolojik veya kurumsal bir bağlantı sonucunda (Canatan 1990, 111,112) ortaya çıkmıştır. Özellikle Sünni dernekleşmelerde bu durum çok açık bir şekilde gözükmektedir. Avrupa Millî Görüş Teşkilatı ile MSP/RP/SP ilişkisi, Avrupa Türk İslam Birliği (ATİB), Avrupa Nizam-ı Alem Federasyonu (ANF) ve Türk Federasyon'u ile MHP ve BBP ilişkisi, DİTİB ile Diyanet İşleri Başkanlığı ilişkisi ve VİKZ ile Süleyman Hilmi Tunahan ilişkisi belirgin bir şekilde görülmektedir. Tespitlerimize göre Alevilerde bu durum zıt istikamette gerçekleşmiştir. 1980 öncesi Türkiye Birlik Partisi bağlantılı dernekleşmeler ve Barış Partisi ile girilen kısa süreli dirsek temasının haricinde Turgut Öker'in HDP'den Milletvekilli seçildiği 2015 Haziran Seçimlerine kadar Türkiye'den bağımsız bir kurumsallaşma söz konusu olmuştur. Ancak o tarihten sonra AABF'nin merkez kadrosunda HDP'ye yönelik bir yakınlaşmanın görüldüğü basına yansıyan haberlerden anlaşılmaktadır.

**Milliyetçilik**

Karl W. Deutsch, milliyetçiliği kısaca dil, kültür ve kökene dayalı dayanışma olarak tarif etmektedir (Deutsch 1976, 120). Milliyetçilik kavramı çoğunlukla Yurttaşlık, yurtseverlik, popülizm, etnisite, etnosantrizm, yabancı düşmanlığı, şovenizm, emperyalizm vb. kavramlarla birlikte anılmaktadır. Bu durum Milliyetçiliğin müphemliği ile de ilişkilendirilmektedir. Milliyetçiliği bir kavram olarak izah etmeye çalışanlar birbirinden farklı değişik yorumlar geliştirmektedir. Bu yorumları; milletlerin oluşma ya da gelişme süreci, bir millete ait olma duyarlılığı ya da bilinci, bir milletin dili ve simgelerle temsili, bir milleti temsil eden toplumsal ve siyasal hareket, hem genel hem de özel bir millet öğretisi ve/veya ideolojisi vb. şekillerde çoğaltmak mümkündür. (Ertan ve Örs 2018, 41) Bazı durumlarda insanlar içinde yaşadıkları coğrafyaya kendilerini ait hissetmeyerek, ait oldukları sosyal grupları ve atalarını merkeze yerleştirmektedirler. Bu insanlar için nerede doğduklarının veya yaşadıklarından ziyade atalarının kim olduğu daha değerlidir. Milliyetçiliğin bu klasik görünümünde kişinin ait olduğu soy ve kökene vurgu yapılmaktadır. Bu tarz milliyetçilik, ait olunan milletin ortak bir kökene dayandığı fikrinden güç almaktadır (Deutsch 1976, 120).

**Türk Milliyetçiliği**

Modern manada milliyetçilik fikrinin ortaya çıkması 1789 Fransız ihtilali ile ilişkilendirilmektedir. O tarihten sonra milliyetçilik akımları güç kazanmış ve Osmanlı devleti de çok uluslu bir devlet olmasından dolayı bu durumdan etkilenmiştir. Nitekim Balkanlardaki toprak kaybının sebepleri arasında milliyetçilik cereyanının artması önemli bir sebep

olarak gösterilmektedir. Ancak Türk milliyetçiliği düşüncesi gecikmeli olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlamıştır. Osmanlı devletinin sürekli toprak kaybetmesine ve ekonomik dar boğazda olmasına çareler arayan dönemin entelektüelleri Yusuf Akçura'nın da katkılarıyla Türkçülük fikrinde birleşmişlerdir. Akçura'nın gayretleri Türk Ocağı'nın kuruluşuna da sirayet ederek, Ziya Gökalp'in Türkçülüğün Esaslarını yazmasına vesile olmuş gözükmektedir (Çalık 1991, 60-64). Gökalp milleti; dil, din, ahlak ve sanatta ortak olan aynı terbiyeden geçmiş bir zümre olarak tarif etmektedir. Dolayısıyla Gökalp'in milliyetçilik anlayışı kültürel milliyetçilik ekseninde gelişmiştir.

Erol Güngör milliyetçiliği "*milli kültürü bizzat bir medeniyet kaynağı haline getirmek ve cemiyeti soysuz değişmelerin açık pazar yeri halinden kurtarmak hareketidir*" şeklinde tarif etmekte ve bir medeniyet davası olarak görmektedir. Onun bu tarifinden daha çok kültür milliyetçiliğini kastettiği sonucu çıkmaktadır. Zira Güngör, milli kültürlerin dünya uygarlığını soysuzlaşmaktan kurtararak, uygarlığın gelişmesine en büyük katkıyı sunduğunu ifade etmektedir (Güngör 1989, 113).

Dini öncelik olarak kabul eden ülkücülerin milliyetçilik algılarına göre İslam, Türk milletinin birinci belirleyici özelliği olarak görülmektedir. Bu tarz bir düşünceye göre Türk milliyetçiliğinin azami hedefi, nizam-ı âlem ve ilay-ı kelimetullah uğrunda oluşması muhtemel İslam birliğinin merkezinde Türkiye'nin yer almalıdır (Bora ve Can 2022, 218).

**Alman Kamuoyunun Türk Milliyetçiliğine Bakışı**

Alman kamuoyunda Türk milliyetçilerine karşı var olan olumsuz yargının temelinde birçok unsur bulunmaktadır. Bunları; Ermeni soy kırım iddiaları, PKK merkezli Kürt karşıtlığı, Antisemitizm ve Türk milliyetçilerinin "Turan" ülküsü olarak sıralamak mümkündür. Almanlar açısından en rahatsız edici olan Antisemitizmdir. "Yahudilere yönelik önyargı ve nefret" şeklinde açıklanan Antisemitizm, ikinci dünya savaşı ve öncesinde Almanya'nın yaşadığı tecrübelerden dolayı Almanların oldukça duyarlı olduğu konuların başında gelmektedir. Bu duyarlılıktan dolayı bir devlet olarak İsrail'e ve dini topluluk olan Yahudilere karşı ortaya çıkan veya çıkması muhtemel olan her türlü anti-propagandayı engellemek ve bertaraf etmek devlet politikası olarak uygulanmaktadır. İsrail ve Filistin arasında yaşanan çatışmalar ve İsrail'in Filistinli Müslümanlara yönelik tavrı dünyanın her tarafında olduğu gibi Almanya'da da protesto edilmektedir. Bu protestolarda Filistinli Müslümanların yaşadıkları acılar dile getirilirken, İsrail'e karşı nefret sloganları atılmakta ve kimi durumlarda İsrail bayrakları yakılmaktadır. Bu görüntülerin medya organlarında yayınlanması Alman kamuoyunun Müslümanlara yönelik Antisemitist suçlamasını da beraberinde getirmektedir. Türk Federasyonu, ATİB ve ANF gibi organizasyonların İsrail'i protesto etkinliklerine destek veren kurumlar arasında yer alması güvelik kuvvetlerinin gözünden kaçmamış gözükmektedir. Nitekim Anayasayı Koruma Dairesi'nin (Vefassungsschutz) yayınladığı raporlarda aşırı sağcı örgütlenmeler arasında isimlerini saydığımız

Türk sivil toplum örgütlenmeleri de yer almaktadır. Ancak sırf İsrail-Filistin gerginliği üzerinden genelde Müslümanlara, özelde Türk milliyetçisi kurumlara Antisemitist veya Yahudi karşıtı suçlaması getirmek çok da adil bir durum olarak gözükmemektedir. Zira İsrail'e yönelik tepkiler sadece Milliyetçi ve/veya Muhafazakâr Müslümanlar tarafından değil, Oliver Roy'un da üzerinde durduğu gibi aralarında laik seçkinlerinde bulunduğu değişik millet ve dinden insanın sıklıkla dile getirdiği bir durumdur (Roy 2016, 32).

Terör örgütü PKK'nın gerçekleştirmiş olduğu eylemler Türkiye'de olduğu gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı Avrupa ülkelerinde de protesto edilmektedir. Ellerinde Türk bayraklarıyla meydanlarda toplanan binlerce Türk düzenlenen saldırıları lanetlerken, şehitleri rahmetle yâd etmektedir. Bu eylemler sırasında kimi zaman Kürt-Türk çatışması da yaşanmaktadır. Her ne kadar PKK Almanya tarafından terör örgütleri listesinde kabul edilse de medyada yer alan haberler PKK'dan söz ederken "yasaklı Kürdistan İşçi Partisi" (verbotene kurdische arbeiterpartei ya da Arbeiterpartei Kurdistan) ibaresini kullanmaktadır. Dolayısıyla kamuoyunda Kürtlerin, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde yaşayan azınlık unsur olduğuna yönelik bir yargı oluşmaktadır. Terör eylemlerine yönelik protesto gösterilerinde Türk milliyetçisi derneklerin ön planda yer alması, Türk milliyetçiliğinin kendine has tavrını göz önünde bulundurmayan Almanlarca onlara yönelik "faşist" yaftalamasını da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla milliyetçi kurumsallaşmaların aşırı sağ örgütler listesinde yer almasına bir diğer gerekçe olarak da Kürt karşıtlığı eklenmektedir.

Birinci Dünya savaşı sırasında Ermenilerin Osmanlı Devleti tarafından tehcir edilmesi, üzerinden geçen 109 yıllık zaman dilimine rağmen uluslararası kamuoyunda halen tartışılmaya devam edilmektedir. Almanya'da konunun tartışıldığı ülkeler arasında yer almaktadır. Doğal olarak her Türk vatandaşı gibi milliyetçi örgütlenmeler de Ermeni iddialarına şiddetle karşı çıkmakta ve iddialara yönelik açıklamalar yayınlamaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla bu türden eylemler Milliyetçi örgütlenmeleri aşırı sağcı kurumlar arasında yer almasına vesile olmaktadır.

Türk milliyetçilerinin "turan" algısı da Alman kamuoyunda sorun olarak görülmektedir. Zira benzer bir algı Almanlar arasında da yer almaktadır. "Reich" olarak isimlendirilen ve aşırı sağcı Almanlar tarafından savunulan ideoloji, tüm Almanları tek çatı altında toplamayı hedefleyen bin yıllık bir rüya gibidir (Türkdoğan 2007, 649). Günümüzde kendilerini "Reichsbürger" (İmparatorluk Vatandaşları) olarak isimlendirilen grup, bin yıllık Alman rüyasını gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. 1980'lerde ortaya çıkan ve birbirinden bağımsız olarak değişik şehirlerde örgütlenen Reichsbürger üyeleri, 2010 yılından itibaren görünürlüklerini artırmışlardır. Alman anayasasını tanımayan ve vergi vermeyi reddeden Reichsbürger mensupları, sadece grup üyelerinin yaşadığı köyler oluşturmuş ve üzerinde "Deutsches Reich" (Alman İmparatorluğu) yazan pasaport, kimlik ve ehliyet gibi dokümanlar hazırlamışlardır ("Reichsbürgerbewegung", t.y.). Ağustos 2021'den itibaren Alman parlamentosuna yönelik saldırı hazırlığında oldukları istihbaratının alınması

üzerine grup üyelerine yönelik baskınlar düzenlenmiş ve çok sayıda silahla birlikte teslim alınmışlardır. Anayasayı Koruma Dairesi tarafından radikal sağ örgütler listesinde yer alan Reichsbürger üyesi 27 kişiye yönelik mahkeme süreci hali hazırda devam etmektedir (Kiffmeier 2024). Yeryüzündeki tüm Türk topluluklarını siyasi ve ideolojik olarak birleştirmeyi hedefleyen "Turancılık" düşüncesiyle benzerlikleri üzerinden düşünüldüğünde, Alman kamuoyunun Türk milliyetçilerine yönelik tavrı daha anlaşılır olacaktır. Zira "Turancılık" bazı çevreler tarafından Türkiye'de ırkçılığa eş değer görülmüş (Çalık 1991, 66) ve bu düşünce Alman kamuoyunda da kendisine karşılık buluştur.

**Milliyetçi Kurumsallaşmalar**

Alparslan Türkeş'in 31Mart 1965'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne (CKMP) genel başkan seçilmesiyle başlayan milliyetçilerin siyasal alanda görünür olma süreci kısa süre içerisinde öğrenci gençlik arasında da kendisine karşılık bulmuştur. CKMP'sinin Şubat 1969 kongresinde hem ismini Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) olarak değiştirmesi hem amblem olarak parti için *üç hilali* gençlik örgütlenmeleri için *hilal ve bozkurt* kararı alınması (Çalık 1991, 58,59), milliyetçiliği MHP ve partiyle birlikte hareket eden kurumların tekeline geçirmiş ve Milliyetçiler MHP saflarında birleşmeye başlamıştır. Ancak MHP'nin Türkiye örgütlenmesinde göstermiş olduğu hız ve başarı Almanya'ya aynı ölçüde yansımamıştır. Siyasal stratejisini sol örgütlenmelere karşı şekillendirmiş olan MHP, solculardan uzun süre sonra Almanya'daki örgütlenmesine kurumsal çatı kazandırmıştır.

1978 yılında Musa Serdar Çelebi başkanlığında kurulan Almanya Demokratik Türk Ülkücü Dernekleri Federasyonu (Türk Federasyonu – ADÜTDF), 13 Mayıs 1981'de Mehmet Ali Ağca tarafından papa II. Ioannes Paulus'a düzenlenen suikastla büyük bir yara almıştır. Zira kurucu genel başkan Musa Serdar Çelebi suikastla ilişkilendirerek gözaltına alınmış ve uzun süre tutuklu kalmıştır. Çelebi suçsuz bulunup serbest bırakılmasına rağmen üzerindeki şaibeden kurtulamamış ve 1987'de kendisiyle birlikte hareket ederek Türk Federasyonundan ayrılan 70 derneğin bir araya gelmesiyle kurulan Avrupa Türk İslam Birliği'nin genel başkanlığına seçilmiştir. Türk Federasyonu ikinci sarsıntıyı 1992 yılında Muhsin Yazıcıoğlu önderliğindeki isimlerin MHP'den istifasıyla yaşamıştır. O tarihe kadar Türk Federasyonuna bağlı derneklerde görev alan çok sayıda isim derneklerden istifa ederek 1994'te hayata geçecek olan Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu'nun (ANF) kuruluş çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir.

**1. Almanya Demokratik Türk Ülkücü Dernekleri Federasyonu (ADÜTDF)**

Kısaca Türk Federasyonu (Türkische Föderetion) olarak tanınan Almanya Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu (Föderation der türkisch-demokratischen Idealistenvereine in Deutschland e. V. – ADÜTDF) ilk olarak 18 Haziran 1978 tarihinde Avrupa Demokratik Türk Ülkücü Dernekleri adıyla Frankfurt'ta kurulmuştur. Kısa sürede

Avrupa'da Türklerin yoğun olarak yaşadığı Avusturya, Hollanda, Belçika, İsviçre vb. ülkelerde dernekler açarak geniş bir taban kazanmıştır.[3] Milliyetçi Hareket Partisinin Almanya'da yaşayan sempatizanlarının tercih ettiği bu dernekler, 1970'li yıllarda Türkiye'de yaşanan karmaşık siyasi atmosferin bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır.

1980'li yıllara gelindiğinde Avrupa genelinde 100'ün üzerinde dernek yapılanması gerçekleştirmiş olan ADÜTDF diğer taraftan da Türkiye'de MHP ile olan ilişkilerini geliştirmiş ve Türkiye'deki MHP teşkilatlarının yapılanmasında finansal destek sağlamıştır. Almanya'daki Alevi örgütlenmesinde olduğu gibi Ülkücülerin teşkilatlanmasında da 12 Eylül 1980 İhtilali önemli rol oynamıştır. Türkiye'de MHP yapılanmasında önemli görevler üstlenmiş olan çok sayıda ülkücü, İhtilal sonrasında Almanya'ya yerleşerek ADÜTDF'nin yapılanmasında önemli görevler üstlenmişler ve Türkiye'de edinmiş oldukları teşkilatçılık tecrübelerini buradaki dernek mensuplarına aktarmışlardır. Ancak ilerleyen yıllarda ortaya çıkan bir takım fikir farklılıklarından dolayı, ADÜTDF'den önemli ayrılıklar yaşanmaya başlanmıştır. 1987'de ilk olarak Musa Serdar Çelebi önderliğinde geniş bir grup İslâmî hassasiyetlerini ön plana koyarak ADÜTDF'den ayrılıp, Avrupa Türk-İslam Birliği'ni kurmuşlardır. Bu ayrılığı 1992'de MHP'den ayrılarak Büyük Birlik Partisi'ni kuran Muhsin Yazıcıoğlu'nun Avrupa'daki taraftarlarının ayrılışı takip etmiştir. Yaşanan bu ayrılıklardan sonra Türk Federasyonu Avrupa genelinde önemli bir güç kaybına uğramıştır (Perşembe 2005, 150,151). 19 Mayıs 2007'de gerçekleşen Büyük Kurultayla birlikte Federasyon adını Almanya Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri olarak değiştirmiş ve genel başkanlığına Şentürk Doğruyol seçilmiştir. Yine aynı kurultayda diğer ülke federasyonları ile ortaya çıkabilecek iletişim boşluğun doldurulması maksadıyla yakın zamanda "Avrupa Türk Federasyonu" kurulması kararı alınmış ve kurulacak olan bu Federasyona ADÜTDF'nin kurucu üye olarak katılmasına karar verilmiştir. 29 Ekim 2007'de kurulan Avrupa Türk Federasyonu başkanlığına da Cemal Çetin seçilmiştir.[4]

Türk federasyonu son yıllarda gerçekleştirmiş olduğu başta Uygur Türklerinin haklarının korunması, Berlin'de PKK yandaşlarının açmış olduğu camiinin bozkurt işareti yapan gençler tarafından taşlanması vb. olaylardan dolayı aşırı milliyetçi örgüt suçlamasıyla Federal Anayasayı Koruma Dairesi tarafından gözetim altında tutulmaktadır. Almanya genelinde irili ufaklı 150 civarında derneğin bağlı bulunduğu federasyonun 7.500 civarında da üyesinin bulunduğu tahmin edilmektedir. Üyelerinin eyaletlere göre dağılımının ise; Baden Württemberg yaklaşık 2.100, Kuzey Ren Westfalya yaklaşık 2.000, Bavyera yaklaşık 1.250, Hessen yaklaşık 1.000 şeklinde olduğu sanılmaktadır. Verilen bu rakamların teşkilatlara aidat ödeyen üyelere ait olduğu dikkate alındığında, ailelerinin katılımıyla bu sayının çok daha yukarılarda olduğu görülecektir.[5]

3 http://www.turkfederasyon.com/altsayfadetay.php?dokuman_kod=228, 31.12.2011, 00:58.

4 http://www.turkfederasyon.com/haberdetay.php?haber_kod=3729, 31.12.2011, 00:59.

5 http://afa.home.xs4all.nl/comite/artikel/bundestag2007.pdf, 31.12.2011, 00:59.

Türk Federasyonu kendi internet sitesinde amaç ve hedeflerini şu şekilde dile getirmektedir: Federasyon ve ona bağlı kuruluşlar, bulundukları yerlerde Türklerin her türlü sosyal-kültürel-ekonomi ile ilgili faaliyetlerine iştirak etmek veya yönlendirmek. Üzerinde yaşanılan ülkelerin idareleri ve vatandaşları ile Türkler arasında bir köprü görevi görmek. Türklerin, içinde yaşadıkları topluluklar ile yakınlaşmalarını uyum içinde işbirliği yapmalarını, kendi içlerine kapanarak (Gettolaşma) birlikte yaşadıkları toplumlardan dışlanmamaları için gerekli olan sosyal faaliyetleri düzenlemek. Bu faaliyetler; Türkiye ve Türklerin tanıtılması, mutfak ve yaşayış kültürlerinin tanıtımı, spor faaliyetleri, insani yardımlaşma faaliyetleri olarak sıralanabilir. Türklerin yaşadıkları ülkelerin kanunları çerçevesinde, kimlik bunalımına düşmeden, her türlü demokratik haklarını kullanmasını, yönetimlere iştirak etmelerini (Mahalli idareler, yabancılar meclisi gibi) vatandaşlık haklarının alınması konusunda gerekli teşvik ve çalışmaların yapılması, federasyonun faaliyetleri arasındadır. Diğer Türk Kuruluşları ile toplumun aydınlatılması yönündeki bu tür çalışmalarda (terör, gençlerin suça sürüklenmeleri, uyuşturucu alışkanlığı vs. gibi) işbirliği yapmak. Gençlerin iyi eğitim almaları ve meslek eğitimleri konusunda, temiz bir dünya ve temiz bir çevre inancının verilmesi ve yaygınlaştırılması konularında çalışmalar yapmak. Türkiye'nin dışarıda tanıtılması, yaşanılan ülkelerin de Türkiye'de tanıtılıp ülkeler ve kültürler arasında yakınlaşma sağlayacak her türlü faaliyetlere iştirak etmek ve desteklemek. Türkiye'den uzakta doğan ve yetişen genç kuşaklara, büyük Atatürk'ün temellerini attığı Türkiye Cumhuriyeti'nin önemini ve güzelliğini öğretmek.[6]

Çok sayıda Cami Derneği bulunan Türk federasyonu, bu derneklerde din görevlisi ihtiyacını genellikle emekli olmuş din görevlileri aracılığı ile gidermektedir. Türk Federasyonuna bağlı derneklerde din hizmetinin verilmesinin yanında, her yıl Hac ve Kurban organizasyonları da düzenlemektedir. Yine 1996 yılında kurmuş olduğu Cenaze Nakli Yardımlaşma Fonu ile de başta Almanya olmak üzere Avrupa ülkelerinde vefat eden vatandaşlarımızın cenazelerinin memleketlerine nakledilmesine yardımcı olmaktadır (Wunn 2007, 65-68).

### 2. Avrupa Türk-İslam Birliği (ATİB)

Daha önce ADÜTDF çatısı altında hizmet veren Musa Serdar Çelebi ve onu takip eden 70 dernek ADÜTDF'den ayrılarak, 17 Ekim 1987'de Avrupa Türk-İslam Birliğini kurdular. Her fırsatta ülkücü olduklarını dile getiren ATİB mensupları, ayrılık gerekçesi olarak ta İslâmî hassasiyetlerinin daha ağır basmasını göstermişlerdir. Seyit Ahmet Arvasi'nin Türk-İslam sentezini kendisine yakın hisseden ATİB mensupları, ilk genel merkezlerini Frankfurt'ta açmışlardır. Aynı zamanda kurucu genel başkan da olan Musa Serdar Çelebi, uzun süre genel başkan olarak görev yaptıktan sonra bu görevi Fikret Ekin'e

6 http://www.turkfederasyon.com/altsayfadetay.php?dokuman_kod=228, 31.12.2011, 01.00.

devretmiştir. Hali hazırda genel başkanlığını Selahattin Saygın'ın yürüttüğü ATİB'in günümüzdeki genel merkezi ise Köln şehrindedir.[7]

ATİB'in dernek içi çalışmalarının büyük çoğunluğunu gençlere yönelik gerçekleştirilen faaliyetler oluşturmaktadır. ADÜTDF'den ayrılmasına neden olan Türk-İslam pratiğini gençlere aktarmayı kendisine şiar edinen ATİB görevlileri, düzenlemiş oldukları etkinlikleri de bu minval üzere gerçekleştirmektedirler. ATİB mensuplarının tezine göre, Federal Almanya'da Müslüman Türk varlığının muhafaza edilebilmesinin yegâne koşulu, Türk-İslam değerlerini yeni nesillere aktarmaktır. Birlik mensupları bulundukları yerlerde kalıcı sosyal ve ekonomik yapılanmalar gerçekleştirerek, göçmen politikalarının şekillenmesinde, önyargı, eksik ve hatalı bilgilenmenin önüne geçebilmeyi amaçlamaktadırlar. Müslüman Türk vatandaşlarının sahip olduğu güzel değerleri de Avrupalılara tanıtmayı kendisine amaç edinen ATİB, Türklerin yaşamış oldukları ülkelerde eşit haklara sahip olması için gayret sarf etmektedir. ATİB mensupları Türkiye'de herhangi bir siyasi partiyle bağlantılarının olmamasının altını çizerek, partiler üstü bir oluşum olduklarını söylemektedirler. Mensubu oldukları hareketin Avrupa'daki Türk insanının gerçeklerine ve milli değerlerine bağlı sivil bir oluşum olduğunu belirtmektedirler (Perşembe 2005, 152).

ATİB'e bağlı 130 civarında dernek ve bu derneklerinde 25.000 civarında üyesi bulunmaktadır. Dernek üyelerinin büyük bir bölümünü ikinci kuşak Türkler ile birlikte üçüncü kuşak gençler oluşturmaktadır. Üyelerinin tamamı Sünni İslam inancına bağlı Müslümanlardan teşekkül etmiştir. Üyelerin yaklaşık %10'luk bir bölümü yüksek öğrenim mezunu olup, geri kalan cemaatin çoğunluğunu ilk ve orta öğrenim mezunları oluşturmaktadır. ATİB'e bağlı derneklerin son yıllarda düzenlemiş olduğu etkinliklerde kadınların rolü git gide artmış olmasına rağmen, idari sorumluluk hâlen erkeklerin üzerindedir. Gençler de birtakım eğitim kurslarının yanı sıra, spor aktiviteleri ve kültürel etkinliklerde aktif olarak görev almaktadırlar. Ancak kandil geceleri, bayram ve Cuma namazları haricindeki zamanlarda cami cemaati yalnızca yetişkin erkeklerden oluşmaktadır. Kuşaklar arasında ortaya çıkan dünyaya bakış ve hayatı algılama gibi birtakım farklılıklar, kuşaklar arasında dini algının oluşmasında da önemli farklılıkları beraberinde getirmektedir. Almanya'da doğup yetişen üçüncü neslin içinde yaşadığı kültürden ister istemez etkilenmiş olması, ilk nesilde var olan ibadet etme ihtiyacı ve hassasiyetinin üçüncü kuşakta arzu edilen düzeyde olmamasına neden olmaktadır.[8]

Avrupa Türk-İslam Birliği, Cami Derneklerinde vermiş olduğu dini hizmetlerin yanında Hac organizasyonları da düzenlemekte ve oluşturmuş olduğu Cenaze Fonu ile yurt dışında vefat eden vatandaşlarımızın memleketlerinde defnedilmesine yardımcı olmaktadır. ATİB bünyesinde bulunan gençlik dernekleri, gençler için spor, tiyatro, folklor vb. etkinliklerin yanı sıra, Türkiye ve Türk kültürünün tanıtılmasına yönelik grup gezileri de

7 http://www.atib.org/, 31.12.2011, 01:01.

8 Mahmut Aşkar, 1952 Iğdır doğumlu, Metolorji Mühendisi, ATİB genel sekreteri, 08.11.2011 tarihli görüşme.

organize etmektedir. Ayrıca Kadın ve çocuklara yönelik kurulmuş olan derneklerde oldukça aktif durumdadırlar.

Almanya'da Türklere ve Müslümanlara yönelik kurulmuş olan diğer derneklerle de iyi ilişkiler içerisinde bulunan ATİB, Federal Almanya Müslümanları Merkez Konseyi'nin de (Zentralrat der Muslime in Detschland – ZMD) aktif üyelerindendir. Özellikle Türkleri ilgilendiren meselelerde ise Almanya'da faaliyet gösteren diğer Türk dernekleri ile birlikte hareket etmektedirler.[9] Ancak Türk milliyetçisi olmaları gerekçe gösterilerek 2019'dan beri Anayasayı Koruma Dairesi tarafından gözetim altında tutulmaktadırlar.

**Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu (ANF)**

Muhsin Yazıcıoğlu ve beraberindeki birçok kişinin, 7 Temmuz 1992'de o dönemki adı Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) olan MHP'den ayrılması, Avrupa'da da yankı bulmuştur. O döneme kadar Almanya merkezli Müslüman Türk organizasyonlarına bağlı farklı dernekler içerisinde bulunan çok sayıda kişi, Yazıcıoğlu'nun başlatmış olduğu bu yeni oluşuma destek vermeye başlamıştır. Türkiye'de Büyük Birlik Partisi'nin (BBP) kurulmasına müteakip, Avrupa'da da Almanya merkezli Türk-İslam düşüncesine bağlı bir teşkilatlanmaya gidilmesine karar verilmiştir. BBP'ye gönül bağıyla bağlı olanların kurmuş oldukları İlk teşkilat, Berlin Nizam-ı Âlem Ülkü Ocağı adıyla 1994 yılında Berlin'de kurulmuştur. Yine aynı yıl, Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu (Föderation der Weltordnung in Europa - ANF) adıyla kurucu başkanlığını Zülfü Canpolat'ın üstlendiği ve genel merkezi Berlin'de bulunan çatı dernek kurulmuştur. Daha sonra Frankfurt'a taşınan genel merkez binasının şuandaki yeri Ludwigshafen şehridir. 2002 yılında yapılan genel kurulda tüzük değişikliğinin yanı sıra dernek isminde de değişikliğe gidilmiş ve kısa adı ATB olacak şekilde Avrupa Türk Kültür Dernekleri Birliği olarak değiştirilmiştir. Ancak 2015'te yeniden isim değişikliğine gidilerek kurulan dönemdeki isim benimsenmiş ve Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu isminin kullanılması kararı alınmıştır.

ANF'nin çoğunluğu Almanya'da olmak üzere Avusturya, Fransa, İsviçre vb. Avrupa ülkelerinde yaklaşık 75 civarında Cami Derneği ve temsilciliğe ulaşmıştır. ANF dernekleri genelde Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde teşkilatlanmış olsa da İslam kimliğini ön planda tutmasından dolayı, değişik milletlerden Müslümanlara da hizmet sunmaktadır. ANF Cami derneklerinden hizmet alan bu Müslümanlar arasında büyük bir kısmı mülteci statüsünde Almanya'ya sığınmış olan Afrikalı Müslümanlar çoğunluğu teşkil etmektedir. Ayrıca ANF derneklerinde başta Arnavut ve Boşnak Müslümanlar olmak üzere, Pakistanlı, Iraklı ve diğer İslam ülkelerinden gelen Müslümanlara da rastlanmaktadır. Bulundukları ülkelerin yasalarını ihlal etmeden, Türk insanının gelenek ve göreneklerini ayakta tutmayı kendisine hedef olarak belirleyen ANF mensupları, gelecek nesillerin milli ve manevî yönden yetiştirilmesine yönelik çalışmalar yürütmektedir. Din, Vatan

9 Perşembe, a.g.e., s.152,153 ve Wunn, a.g.e., s.69-70.

ve Bayrak gibi Türk insanının hassasiyetle bağlı olduğu değerler üzerinden siyaset yapılmaması gerektiğini vurgulayan ANF yetkilileri, bu değerlerin birleştirici olduğunu, Avrupa'da faaliyet gösteren Türk sivil toplum kuruluşlarının bu değerler etrafında bir araya gelerek Türk insanının sorunlarına çözüm bulabileceğine inandıklarını söylemektedirler.

Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu'na bağlı derneklerin faaliyetleri arasında özellikle gençlere yönelik olarak düzenlenen etkinlikler dikkat çekmektedir. Bu etkinlikler arasında bölgesel liglerde oynayan Türk Futbol takımları önemli bir yer tutmaktadır. Bu takımlardan biri olan ve Schwaben bölge liginde mücadele eden Augsburg Türk Gençlik ve Kültür Derneği (Türkische Jugend und Kultur Verein – Türk-JKV) elde etmiş olduğu önemli başarılarıyla dikkat çekmektedir. ANF derneklerinde, gençleri uyuşturucu ve alkolden uzak tutmaya yönelik çalışmaların yanı sıra, hafta sonları sadece gençlere yönelik düzenlenen ve içeriğinde milli ve manevî değerlerin ön planda tutulduğu seminerler de önemli bir yer tutmaktadır. Diğer tüm dini tabanlı örgütlenmelerde olduğu gibi ANF'ye bağlı derneklerde de dini hizmetlerin yanı sıra çocukların temel dini bilgileri öğrenmesine yönelik hafta sonu kursları da düzenlenmektedir.

ANF'ye bağlı cami dernekleri, din görevlisi ihtiyaçlarını Türkiye'den emekli olmuş imamlarla karşılamakta, çok nadir de olsa bazı derneklerde birtakım yollardan Almanya'ya gelmiş İlahiyat mezunu genç imamlar görev yapmaktadır. Her yıl düzenli olarak Hac ve Umre organizasyonları gerçekleştiren ANF, düzenlemiş olduğu Kurban organizasyonlarıyla da başta Afrika olmak üzere dünyanın değişik yerlerindeki fakir Müslümanlara kurban etlerini ulaştırmaktadır. ANF kurmuş olduğu cenaze fonuyla da Almanya başta olmak üzere Avrupa'nın değişik ülkelerinde vefat eden Türklerin cenazelerinin istedikleri yerlere nakledilmesine ve defnedilmesine yardımcı olmaktadır.[10]

**Kaynakça**

Abadan-Unat, Nermin. 2002. *Bitmeyen Göç Konuk işçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*. 1. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Akgönül, Samim. 2008. "Din, Çok Bağımlılık ve Kimlik Korkusu Ekseninde Fransa Türkleri". Içinde *Entegrasyonun Ötesinde Türkiye'den Fransa'ya Göç ve Göçmenlik Halleri*, editör Didem Danış ve Verda İrtiş, 1. Baskı, 91-119. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bora, Tanıl, ve Kemal Can. 2022. *Devlet, Ocak, Dergâh: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*. 12. Baskı. 26. İstanbul: İletişim Yayınları.

Canatan, Kadir. 1990. *Göçmenlerin Kimlik Arayışı - Konuk İşçilikten Yerleşik Göçmenliğe*. İstanbul: Endülüs Yayınları.

Çakır, Ruşen. 1990. *Ayet ve Slogan: Türkiye'de İslamcı Oluşumlar*. 1. Basım. İstanbul: Metis.

10 Erol Yazıcıoğlu, 01.01.1962 Elmalı/Şarkışla/Sivas doğumlu, Ortaöğretim mezunu, ATB Genel Başkanı, 12.11.2011 tarihli görüşme.

Çalık, Mustafa. 1991. "Siyasi Kültür ve Sosyolojinin Bazı Kavramları Açısından MHP Hareketi'nin Kaynakları ve Gelişimi". Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı.

Çoştu, Yakup. 2017. "Avrupalı Türklerin Dini Yaşantısında Dini Grupların Rolü". İçinde *Dini Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*, editör Kemal Ataman, İsmail Güler, ve Vejdi Bilgin, 489-503. Bursa: Bursa Akademi.

Deutsch, Karl W. 1976. *Staat, Regierung, Politik: Eine Einführung in die Wissenschaft der vergleichenden Politik*. Çeviren Michaela Steiner. 1. Ausgabe. Freiburg: Verlag Rombach.

Ertan, Temuçin F., ve Orhan Örs. 2018. "Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir?" *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy 62 (Bahar), 39-84.

Gencer, Mustafa. 2014. *Almanya'da Türkler ve İslam Kanaat Önderlerinin Kimlik, uyum ve Gelecek Tasavvurları*. 1. baskı. Bursa: Bursa Akademi.

Güngör, Erol. 1989. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*. 7. Basım. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Kaya, Ayhan, ve Ferhat Kentel. 2005. *Euro-Türkler Türkiye ile Avrupa Birlliği Arasında Köprü mü, Engel mi? Almanya-Türkleri ve Fransa-Türkleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma*. 1. Baskı. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keleş, Bülent. 2021. "Almanya'da Alevilerin Kurumsallaşma Süreci". Doktora Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD, İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı.

———. 2022. "Bir Alevi Partisi Olarak Türkiye Birlik Partisi'nin Almanya Yansıması: Yurtseverler Birliği Federasyonu - YBF". İçinde *Uluslararası Hünkâr Hacı Bektaş Veli ve Birlikte Yaşama Kültürü Bilgi Şöleni Bildiriler Kitabı*, editör Özlem Özdemir, 533-57. Eskişehir: Türk Ocakları Eskişehir Şubesi.

Kiffmeier, Jens. 2024. "Gescheiterter Putsch von Prinz Reuß: Prozess gegen mutmaßliche Reichsbürger startet". Haber. Frankfurter Rundschau. 02 Nisan 2024. https://www.fr.de/politik/reichsbuerger-prinz-reuss-putsch-prozess-afd-waffen-festnahme-anklage-familie-news-zr-92981012.html.

Perşembe, Erkan. 2005. *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon*. Birinci Basım. Ankara: Araştırma Yayınları.

"Reichsbürgerbewegung". t.y. Resmi. Bundeszentrale für politische Bildung. Erişim 14 Mayıs 2024. https://www.bpb.de/themen/rechtsextremismus/dossier-rechtsextremismus/500825/reichsbuergerbewegung/.

Roy, Oliver. 2016. *Küreselleşen İslam*. Çeviren Haldun Bayrı. Üçüncü Baskı. İstanbul: Metis Yayınları.

———. 2020. *Siyasal İslamın İflası*. Altıncı Basım. İstanbul: Metis Yayınları.

Şen, Faruk, ve Hayrettin Aydın. 2002. *Islam in Deutschland*. Originalausgabe. München: Verlag C.H. Beck.

Şen, Faruk, ve Andreas Goldberg. 1994. *Türken in Deutschland Leben zwischen zwei Kulturen*. Orginalausgabe. München: Verlag C.H. Beck.

Tavukçuoğlu, Mustafa. 2000. *Avrupa'da Türk Ailesi ve Din Eğitimi (Avusturya Örneği)*. Konya: Mehir vakfı Yayınları.

Tekin, Caner. 2021. "Die erste linke Migrantendachorganisation aus der Türkei: Europäische Föderation türkischer Sozialisten (1968–1977)". *Arbeit – Bewegung – Geschichte: Zeitschrift für Historische Studien*, sy 2021/I, 109-24.

Türkdoğan, Orhan. 2007. *Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri*. 1. Baskı. İstanbul: Kum Saati Yayınları.

Wunn, Ina. 2007. *Muslimische Gruppierungen in Deutschland*. Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH.

Yavuz, M. Hakan. 2008. *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Milli Görüş ve AK Parti*. Çeviren Ahmet Yıldız. 2. Baskı. İstanbul: Kitap Yayınevi.

# ULUSLARARASI AKADEMİK GÖÇ: TARİHÇESİ VE EĞİLİMLERİ

**Aida ORUCOVA***

**Giriş**

İnsanlar, doğası gereği sürekli hareket etmeye meyilli olan varlıklardır ve insanlık tarihi boyunca çeşitli sebeplerle göç etmişlerdir. Göç, insanlık tarihinin temel bir parçası olmuştur ve birçok farklı faktöre dayanmıştır (Tekeli ve Erder, 1978: 17). 20. yüzyılın ilk yarısında, dünya genelinde birçok bölgede sosyal dönüşümün önemli bir faktörü olarak uluslararası göç dalgası ortaya çıkmıştır. Günümüzde, bu eğilim, demografik mobilite gibi bir fenomenin yayılmasıyla birlikte giderek daha da güçlenmektedir. 21. yüzyılda, iş veya eğitimle ilgili olsun, başka bir şehre veya ülkeye taşınma daha çok sıradan bir olay olarak kabul edilmektedir (Castles ve Miller, 2008:14).

Bu nedenle, her yıl uluslararası akademik göç giderek daha fazla popülerlik kazanmaktadır. Uluslararası akademik göç, genellikle bir yıla kadar süren belirli bir süre için, eğitim, öğretim veya bilimsel araştırma yapmak amacıyla, eğitim faaliyetleri veya süreciyle ilgili olan herhangi bir kişinin, aynı ülke sınırları içinde veya dışında, başka bir eğitim kurumuna taşınması olarak anlaşılmaktadır. Programın süresi dolduğunda, öğrenci, öğretmen veya araştırmacı başlangıçta geldiği eğitim kurumuna geri dönmektedir (Lyn ve Ho, 2016: 2382).

Ulusal akademik göç, genellikle ekonomik ve sosyal gelişimin bir sonucu olarak görülmektedir, büyük ölçüde bu gelişime katkıda bulunmaktadır veya akademik alandaki gelişmeyi teşvik etmektedir. Ancak, bu durum aynı zamanda entelektüel kayıplara ve bilimsel ve teknik alandaki durgunluğa da neden olabilmektedir. Bu durum, büyük ölçüde göçmenlerin ve ilgili tarafların davranışları ile belirlenmektedir. Genel olarak, uluslararası akademik göç, ekonomi, iş gücü piyasası, toplum ve politik kurumlar üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Ayrıca, kültürlerarası etkileşimi teşvik eder ve kabul eden ve gönderen ülkeler arasındaki işbirliğini artırır, eğitim ortamında küreselleşme ile ilgili meydan

* M.S.K.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı Doktora Öğrencisi aidaorucovaaida@gmail.com ORCİD: 0000-0001-5833-6437.

okumaları da beraberinde getirir. Bu çalışmada, uluslararası akademik göçün genel görünümünü şekillendiren ve etkileyen ana eğilimleri ve konuları da ele alınması hedeflenmiştir.

**Göç Kavramının Tanımı ve Sınıflandırılması**

Öncelikle nüfus göçü, insanların belirli bir süre için bir politik veya idari sınırı geçerek yer değiştirmesi olarak anlaşılmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 1). İç göç, bir ülke içindeki bir yerden - bir eyalet, bir bölge veya bir şehir - başka bir yere insanların taşınmasıdır. Bunlarla yanı sıra, uluslararası göç olarak adlandırılan üçüncü bir kavram da bulunmaktadır, bu kavram dünya genelinde yaklaşık 200 ülkeyi ayıran sınırları geçme ve başka bir ülkeye varışı ifade eder (Lewis, 1982: 15; Yaman, 2016: 99; Kalkınma Bakanlığı, 2014: 1). Birçok bilim insanına göre, iç göç ve uluslararası göç aynı sürecin ayrılmaz bir parçası olduğu için birlikte incelenmelidir (Douglas vd, 1998: 6-7)

Genel olarak belirli amaçlarla insanların sınırı geçmeleri onların mülteci olduğunu göstermemektedir çünkü birçok insan sınırları iş veya turizm amaçlarıyla geçici olarak geçer ve bulundukları ülkede uzun süre kalmayı planlamazlar. Göç, belirli bir ülkede belirli bir asgari süre boyunca durmayı içerir, bu süre genellikle altı ay ile bir yıl arasında düşünülmektedir. Örneğin, Avusturya'da, tüm göçmenler uzun süreli (kalıcı) ve kısa süreli olarak ayrılır; uzun süreli göçmenler en az 12 ay boyunca çalışır, iş yapar veya eğitim alırken, kısa süreli göçmenler daha kısa süreler için kalır. Bugün Avusturya, birçok göçmeni kabul eden ve ülkenin inşasına aktif katılan bir "tipik göçmen ülkesi" olarak kabul edilir (Avusturya İnsan Hakları Raporu, 2014:17).

Avusturya'nın demografik yapısının nasıl değiştiğine dair önemli bir gözleme göre İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşen göç dalgaları, Avusturya'nın nüfus yapısını büyük ölçüde etkilemiş gibi görünmektedir. Savaş sonrası dönemde, Avusturya ve diğer Avrupa ülkeleri, işgücü ihtiyacını karşılamak ve savaş sonrası toparlanmayı desteklemek amacıyla yabancı işçi göçüne ihtiyaç duymuşlardır. Bugün, Avusturya'nın toplam nüfusunun önemli bir kısmı Avrupa dışından gelen göçmenlerden ve sığınmacılardan oluşmaktadır. Bu bilgiler Avusturya'nın demografik yapısında mültecilerin neden olduğu önemli bir değişiklikleri temsil etmektedir ve ülkenin kültürel ve sosyal dokusunu şekillendirmiştir. Bu tür demografik değişiklikler, birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi, toplumda çeşitlilikle birlikte bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir.

Bazı ülkelerde göçmenlerin sadece geçici olarak kabul edildiği zamanlar olmuştur. Örneğin, 1960'larda Federal Almanya, "misafir işçiler" olarak bilinen göçmenlerin bazılarına sadece birkaç ay kalmalarına diğerlerine ise bir yıl kalma hakkı tanımıştır (Uluslararası İşgücü Anlaşmaları, 2014). Zamanla, belirli bir ülkede yaşamanın, insanların orada kalışını sınırlamanın zorlaştığı durumlar ortaya çıkar. Kısa bir süreliğine bir ülkede kalan insanlar, daha uzun süreli izinler alır, ardından iki yıl, beş yıl ve sonunda öğrenci, işadamı veya turist olarak geldikleri ülkede kalıcı sakinler haline gelmişlerdir (Kraler ve

Sohler, 2007: 21). Bu farklılıklar, göçün tanımı konusunda tek ve nesnel standartların olmadığını göstermektedir. Öncelikle, göç, politik ve ekonomik hedefleri olan devlet politikasının bir sonucudur ve belirli toplumsal ilişkilerin oluşturulmasını amaçlamıştır. Bu nedenle, devletlerin aldığı önlemler, uluslararası göçmenleri kontrol etme ve kategorilere ayırma sistemleri önemli hale gelmiştir. Günümüzde uluslararası göçmenler arasında en yaygın olarak bilinen ayrımı aşağıdaki gibi sınıflandırılabiliriz:

1. Geçici işçi göçmenler: Bu göçmen kategorisi genellikle "test işçileri" veya sözleşmeli yabancı işçiler olarak adlandırılır. Genellikle, bu kişiler belirli bir süre - birkaç aydan birkaç yıla kadar - para kazanmak ve kazandıklarını ailelerinin kalıcı ikamet ettiği ülkeye göndermek amacıyla göç ederler (Gouglas, 2014:11-46).
2. Entelektüel ve ticari göçmenler: Bu göçmen kategorisi, yüksek niteliklere sahip kişileri içerir, yani yöneticiler, uzmanlar, öğretmenler gibi uluslararası iş gücü piyasasında uluslararası şirketlerin ve kuruluşların içinde ilerleyen veya nadir niteliklere sahip bir pozisyon arayanlar gibi. Bazı durumlarda, bu kategoriye yurtdışında eğitim gören öğrenciler de dâhil edilir. Birçok ülke, bu tür göçmenleri teşvik etmek için "nitelikli ve ticari göç" adı altında özel programlar oluşturur (Koçak ve Uygun, 2011).
3. Yasadışı göçmenler: Özellikle, bu kategoriye, ilgili belgelere ve izinlere sahip olmadan iş bulmak için başka bir ülkeye gelen kişiler dâhildir (Adıgüzel, 2019: 111). Günümüzde, işçi göçü akışının önemli bir kısmını yasadışı göçmenler oluşturmaktadır. Birçok ülke, bu tür göçü görmezden gelir, çünkü bu, işverenlerin taleplerine cevap veren işgücü mobilizasyonunu gerektirir ve göçmenlerin korunması için eşlik eden sosyal harcamalar ve tedbirler olmadan gerçekleşir (Topçuoğlu, 2018: 501-518).
4. Mülteciler, Sığınmacılar, Zorunlu göç: 1951'de kabul edilen Mülteci Statüsüne İlişkin Sözleşmeye göre, bir mülteci, "ırk, din, milliyet, belirli bir sosyal grubun üyeliği veya siyasi görüşle ilişkili makul korku" nedeniyle ülkesinden ayrılmış ve geri dönmek istemeyen kişidir (Mülteci Sözleşmesi, 1951). Bu sözleşmeyi imzalayan ülke, mültecilerin korunması konusunda sorumluluk üstlenir, onların girişine izin verir ve geçici veya kalıcı ikamet statüsü sağlar. Mülteci işlerine ilişkin örgütler, özellikle Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (1997), "mülteci" ve "göçmen" kategorilerini net bir şekilde ayırım yapmaktadır. Ancak, bunlar yerleşim yerlerindeki sosyal ihtiyaçlar ve kültürel etkileşim gibi birçok ortak özelliğe sahiptir. Geniş anlamda, zorunlu göç türü, hem mültecileri hem de sığınmacıları içerir ve aynı zamanda çevresel felaketler, ya da yeni bir fabrika, yol veya baraj inşaatı gibi nedenlerle ülkelerini terk etmek zorunda kalan insanları da kapsamaktadır.

5. Aile üyeleri: Modern uygulamada, bu tür göç genellikle "aile birleşimi göçü" olarak adlandırılır çünkü göçmenin ailesiyle bir araya gelmesini öngörür (Cholewinski, 1997:333). Ailenin yanına dönme hakkı, özellikle ABD, Kanada, Avusturya ve Avrupa Birliği üyesi ülkeler tarafından tanınmaktadır. Bazı diğer ülkeler, sözleşmeli işgücü sistemini benimseyenler de dâhil olmak üzere, bu hakkı tanımamaktadır veya başka bir deyişle görmezden gelmektedir, çünkü aile üyelerinin ülkeye yasadışı yollardan girebileceği endişesi vardır (Cholewinski, 1997:33).
6. Geriye dönüş göçü: Bu kategori genellikle, belirli bir süre başka bir ülkede yaşadıktan sonra doğum ülkelerine dönen kişileri kapsar (Bartram vd. 2017: 261). Genellikle bu göç türü, ekonomik kalkınmayı sağlamak için gereklidir; sermaye, yeni teknolojiler ve yabancı deneyimin ülkeye getirilmesine katkıda bulunduğu için memnuniyetle karşılanır. Birçok ülke, bu "kalkınma potansiyelini" kullanmak için özel planlar geliştirmiştir. Diğer bazı ülkeler ise bu olguya oldukça kuşkuyla yaklaşmaktadır; çünkü dönüş göçünün kültürel ve siyasi değişikliklere yol açabileceğini düşünmektedir.

Uluslararası göç süreçlerinin modern alanlarından biri de akademik mobilite olarak karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle, bu tür göç, entelektüel göçün bir türü olarak kabul edilmiştir. Akademik göç, yükseköğretim kurumlarında öğrenim gören veya öğretim üyeleri olan bireylerin belirli bir süre için kendi ülkelerinin sınırları içinde veya dışında başka bir eğitim veya araştırma kurumuna hareket etmelerini ifade etmektedir. Bu tür göç, eğitimsel ve bilimsel göçü içermektedir. Uluslararası eğitim göçmenleri arasında öğrenciler, lisans öğrencileri, yüksek lisans ve doktora öğrencileri gibi, eğitim almak veya niteliklerini artırmak için yükseköğrenim kurumlarında eğitim gören kişiler yer alır (https://www.palgrave.com/gp/journal/41307 ). Bu göç potansiyel bilim insanlarından oluşmaktadır. Bilimsel göç, tanınmış bilim insanlarının göçünü içerirken, eğitimsel göç, öğrencilerin yurtdışındaki eğitimlerini ve genellikle bu öğrencilerin yurtdışında 12 aydan fazla kalmalarını içermektedir. Eğitimsel göç, kısa süreli staj yapma, ek kurslar veya diğer kısa süreli eğitim türlerini içermemektedir.

Uluslararası akademik mobilite kavramına geri dönersek, bu fenomenin araştırma konusu birçok bilim alanında yer almaktadır: sosyoloji, ekonomi, siyaset bilimi, kültürel çalışmalar ve daha birçok alandan bahsedilebilir (White, 2014: 28). Bu nedenle, sadece bir bilim alanının perspektifinden göç kavramın eğilimlerini ve etkilerini analiz etmek eksik kalabilmektedir. Bu tür göç, sadece ekonomik göçten farklı olarak, sosyolojinin bakış açısıyla incelenmelidir ve diğer bilimlerin yaklaşımları ve teorileri kullanılmalıdır, çünkü bu yaklaşım, bir yer değiştirmenin maddi faydalarından yararlanmayı da kapsamaktadır (Ryazantsev, 2008: 28).

**Uluslararası Göçün Tarihi ve Modern Dünyadaki Akademik Göç Eğilimleri**

İncelenmeye alınan diğer bir konu ise uluslararası göçün tarihi ve modern dünyadaki akademik göç eğilimleridir. İnsan doğası gereği, sürekli olarak hareket etmeye eğilimlidir. Çevrenin değişmesi, nüfusun artması, üretimin gelişmesi, savaşların sonucu ve ülkelerin kurulması gibi etkenler nedeniyle insanlık sürekli olarak göç eder (Sirkeci, 2006: 34). Akademik göç, uluslararası göçün bir türüdür. Bugün, akademik göç kavram tarihi çok eskilere dayanmaktadır, fakat kimin ilk akademik göçmen olduğunu kesin olarak belirlemek zordur. Akademik göç kavramını uluslararası göç tarihi verileriyle inceleyebiliriz. Genel olarak, uluslararası göç tarihini dört döneme ayırabiliriz:

1. Sermaye birikiminin ilk döneminde uluslararası göç: 15. yüzyılın sonunda 16. yüzyılın başında Avrupalı sömürgeciler sermaye birikimi için koloniler kurdu. Bu dönemde göçmenlerin profili silahlı kişiler, idari personel, misyonerler ve köle olarak Afrikalı siyahlar gibi birçok kişiyi içeriyordu ve bunlar uluslararası göçmenlerin büyük bir kısmını oluşturuyordu.
2. Avrupa ve ABD'nin Sanayileşme Döneminde Uluslararası Göç: Bu dönem, dünya tarihinde büyük bir dönüm noktasıdır. Sanayileşme süreci hızla Avrupa ve ABD'den Amerika'nın kolonilerine yayıldı. Başlangıçta, serbest piyasa kapitalizminden tekelci kapitalizme geçiş tamamlandı. Bu dönemde uluslararası göçün patlaması yaşandı. Sanayileşme döneminde, büyük çaplı göç kitlesel hale dönüştü.
3. Dünya Savaşları Döneminde Uluslararası Göç: Bu dönemde tekelci sermayeler arasındaki çatışmalar zirveye ulaştı, Birinci Dünya Savaşı patlak verdi ve bu da akabinde küresel ekonomik krize neden oldu. Ardından hemen İkinci Dünya Savaşı patlak verdi ve ulusal bağımsızlık hareketleri ortaya çıktı. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından hızla gelişen Avrupa göçü kesintiye uğradı. Savaş sonrasında, göçmen sayısı artmasına rağmen, savaş öncesine göre göçmenlerin toplam nüfusa oranı üçte birini oluşturdu. Bunun büyük ölçüde küresel ekonomik krizin etkisiyle olduğu görüldü. İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve gelişmesiyle birlikte uluslararası göç neredeyse durduruldu. Bu dönemde ekonomik göçmenlerin sayısı azalırken politik göçmenlerin sayısı hızla arttı.
4. Post-Sanayileşme Döneminde Uluslararası Göç: İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, özellikle 1960'lardan itibaren uluslararası göçte köklü değişiklikler gözlemlene bilinir. Göçmenlerin ana kaynak ülkeleri, gelişmekte olan ülkeler oldu. Sanayileşme döneminde, yoğun nüfusa ve hızla sanayileşen ülkelere göç eden uluslararası göçmenler, post-sanayileşme döneminde daha çok, sanayileşmeye yeni başlayan yoğun nüfuslu ülkelerden, sanayileşmiş yoğun nüfuslu ülkelere göç etti. Bu nedenle, 1960'lardan itibaren Avrupa'dan göçmenlerin toplam sayısı keskin bir düşüş gösterirken, Asya, Latin Amerika ve Afrika'dan göçmenlerin payı önemli ölçüde arttı. Bununla birlikte, bu dönemde göçün kendisi önemli

ölçüde değişti. İşgücü açısından zengin ülkelerden gelen göçmen sayısı keskin bir şekilde arttı. Kabul eden ülkeler kısıtlayıcı politikalar uyguladılar ve sonuç olarak kaçak göçmenlerin sayısı önemli ölçüde arttı.

21. yüzyılda akademik mobilite eğilimine gelince, eğitim küreselleşmesinin bir sonucu olarak modern öğrenciler yurtdışında eğitim alma imkânlarına çok daha fazla sahiptir. Her geçen yıl, akademik mobilite trendi artmaktadır; bununla birlikte çevrimiçi kursların popülerleşmesi, yabancı öğretim elemanlarının sayısının artması, yabancı yükseköğretim kurumlarının merkezlerinin ve şubelerinin kurulması gibi faktörler bu artışa rağmen devam etmektedir.

Modern dünyada uluslararası akademik göçmenlerin hareketliliği giderek yaygınlaşıyor. İktisadi İş Birliği ve Gelişme Teşkilatı OECD (*Organisation for Economic Co-operation and Development* ) istatistiklerine göre, 2000 yılında yükseköğretim düzeyindeki akademik göçmenlerin toplam sayısı 2,087,702 kişi iken, bu rakam 2012'de 4,528,044 kişiye yükseldi. Bu, büyümenin ölçeğinin %116,89 olduğunu gösteriyor. ABD, İngiltere, Kanada, Yeni Zelanda ve Japonya gibi ülkelerde akademik göç eğilimini incelediğimizde akademik göçmenlerin toplam sayısının 2,921,141 olduğunu gözlemleyebiliriz. Bu da, bu göstergenin %4,7 arttığını gösteriyor. Bu ülkeler arasında, Amerika'da yükseköğretim düzeyindeki akademik göçmenlerin sayısı 886,051'e ulaştı, yani %8,1 arttı. Ayrıca, Almanya ve Kanada'da da belirgin bir artış var - sırasıyla %6,4 ve %10,6. Bu arada, İngiltere ve Japonya'da yabancı öğrenci sayısında önemli bir azalma meydana gelmiştir. İngiltere'de bu rakam 488,380'den 481,050'ye düşmüştür, bu da toplamda %1,5'lik bir düşüş anlamına gelmektedir. Japonya'da ise bu düşüş 2,237 kişidir. İstatistikler, 2013-2014 mali yılında Yeni Zelanda'da akademik göçmenlerin toplamının 73,510 kişi olduğunu göstermektedir, bu da önceki mali yıla göre %14,4 artışa işaret etmektedir. Diğer popüler akademik göç ülkelerinde, özellikle Güney Kore'de, yabancı öğrenci sayısı 2013 yılında 81,871'den 84,801'e yükseldi ve bu artışın kapsamı %3,58 olarak gerçekleşti. Özetlemek gerekirse, dünya genelindeki toplam akademik göçmen sayısının sürekli arttığını söyleyebiliriz.

2013 yılında OECD tarafından derlenen *"Education at Glance"* raporuna göre, 2000-2001 döneminde yükseköğretimde uluslararası akademik hareketlilik iki katından fazla arttı. UNESCO'nun tahminine göre, 2015 yılında bu rakam dünya genelindeki yabancı öğrenci sayısı 7.2 milyon kişiye ulaşırken; bu rakamın 2025 yılında 8 milyon kişiye ulaşacağını öngörmektedir (Bulletin on the state of Russian education, 2015:7).

Genel olarak, dünyada akademik göçmenlerin hareketliliği sürecinde beş ana akademik mobilite sistemi oluşmuştur.

1. Kuzey Amerika Sistemi: Bu sistem en önemli olanıdır ve en fazla akademik göçmeni kabul eder. Karayip bölgesinden gelen akademik göçmenlerin sayısı açısından ilk sıradadır, Asyalılar ise ikinci sıradadır.

2. Avrupa Sistemi: Bu sistem 20. yüzyılın ikinci yarısında oluştu. Çoğu akademik göçmen Orta Doğu, Rusya, eski Sovyetler Birliği ülkeleri, Afrika ve Asya'dan gelmektedir.
3. Körfez Bölgesi Sistemi: Bu sistem 20. yüzyılın 70'li yıllarında oluştu. Bu sistemdeki akademik göçmenlerin yaklaşık %80'i Asyalılardan oluşmaktadır.
4. Asya-Pasifik Sistemi: bu sistem birkaç merkeze sahiptir. Bugün bunlar, Asya'nın en az dört merkezi olan Avusturya, Japonya, Doğu Asya ve Güneydoğu Asya'dır. Bu sistemdeki akademik göçmenlerin %80'i Asyalılardan oluşmaktadır, onları Amerika ve Okyanusya'dan gelen akademik göçmenler takip etmektedir.
5. Güney Latin Amerika Sistemi - Arjantin, Brezilya, Uruguay - en eski ithalatçı ülkelerdir.

Yükseköğretimin globalleşmesinin temel özelliklerinden biri bölgeselleşmedir. Küresel ölçekte, yükseköğretim alanlarının inşası bireysel bölgeler içinde gerçekleşmektedir. Avrupa Topluluğu'nun eğitim alanında oluşturduğu bir örnek olan Erasmus değişim programı (Erasmus+ ve Erasmus Mundu) bu eğilimin gelişimi için tipik bir örnek olabilir. Söz konusu program Avrupa'daki yükseköğretim kurumları arasında işbirliğini teşvik etmek ve öğrenci, akademisyen ve personel değişimini desteklemek amacıyla Avrupa Komisyonu tarafından başlatılmış bir burs destek programıdır. Bu program kapsamında öğrenciler, öğretim elemanları ve idari personel farklı Avrupa ülkelerindeki yükseköğretim kurumlarında eğitim alabilir, dersler verebilir veya çalışmalarını tamamlayabilirler. Bu tür değişimler, katılımcılara kültürel farklılıkları deneyimleme ve uluslararası işbirliği fırsatı sunar. Bu sayede Avrupa'daki yükseköğretim kurumları arasında daha fazla işbirliği ve öğrenci hareketliliği teşvik edilir (Stilianos vd., 2013: 181-200).

Bu nedenle, kapsamlı akademik hareketlilik öncelikle ekonomi ve eğitimin küreselleşmesinin bir sonucudur. Küreselleşme, eşitliğin artmasına ve fırsatların çoğalmasına yol açar, bu da insanların eğitim olanaklarını aramak için hareketliliğini artırır. Ekonomik küreselleşme arka planında, kapsamlı akademik hareketlilik kaçınılmaz bir eğilimdir (Gezgin, 1991: 32). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki eğitim farkının artması ve ekonomik entegrasyonun güçlenmesiyle birlikte, akademik göçmenlerin sayısı artmaya devam edecektir.

**Sonuç**

Küreselleşme, eşitlik ve fırsatlar açısından daha yüksek seviyelere ulaşmaya yönelik bir eğilim sunar. Bu, insanların iyi eğitim fırsatlarını arama isteklerini artırır. Ekonomik küreselleşme bağlamında, büyük ölçekli akademik hareketlilik kaçınılmaz hale gelir. Gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki eğitim farkının genişlemesi ve ekonomik entegrasyonun artmasıyla birlikte, akademik göçmenlerin sayısının artması beklenir. Küreselleşme,

eğitim fırsatlarına daha fazla erişim sağlar ve bu fırsatların daha geniş kitlelere yayılmasını teşvik eder.

Özellikle ekonomik küreselleşme ortamında, insanlar daha iyi eğitim fırsatlarına ulaşmak için hareket etme eğilimindedirler. Bu, uluslararası akademik hareketliliğin ve göçün artmasına yol açar. Bu süreç, bilgi ve yeteneklerin daha geniş bir coğrafi alana yayılmasına ve küresel bilgi ekonomisinin gelişimine katkıda bulunabilir. Gelişmiş ülkeler, daha iyi eğitim ve araştırma imkânlarına sahip oldukları için bu göçten daha fazla yararlanabilirler. Bu ülkeler, uluslararası akademik göçmenleri kendi üniversitelerine ve araştırma kurumlarına çekerek, bilgi birikimini ve yetenekleri artırabilirler. Bu da inovasyonu teşvik eder, ekonomik büyümeye ve rekabet gücüne katkıda bulunur. Ancak, bu göç aynı zamanda kaynak ülkeler için bir kayıp olabilir, çünkü bu ülkeler kendi yetişmiş insan gücünü kaybedebilirler. Bu nedenle, akademik göçün yönetimi ve dengelemesi önemlidir.

Beyin göçü gelişmekte olan ülkeler için ciddi bir zorluktur, çünkü bu ülkeler kendi uzmanlık alanlarında yetişmiş insan gücünü kaybedebilirler. Bu nedenle, gelişmekte olan ülkelerin beyin göçünü önlemek veya azaltmak için politika ve stratejiler geliştirmeleri önemlidir. Bu politikalar, yerel araştırma ve yenilik ortamlarını güçlendirmek, eğitim ve kariyer fırsatları sunmak, beyin göçünü tersine çevirmek için teşvikler sağlamak gibi çeşitli yaklaşımları içerebilir.

Uluslararası akademik göçün yönetimi ve etkilerini dengelemek için dikkatli politika ve stratejilerin geliştirilmesi çok önemlidir. Bu politikalar, akademik göçmenlerin ülkelerine geri dönmesini teşvik etmek, yerel araştırma ve yenilik ortamlarını iyileştirmek ve uluslararası işbirliğini teşvik etmek gibi çeşitli yaklaşımları içerebilir. Bu sayede, küresel eğitim ve araştırma topluluğunun sürdürülebilir ve kapsayıcı bir şekilde gelişmesi sağlanabilir.

Uluslararası akademik göç, ekonomi, iş gücü, toplum ve siyasi kurumlar üzerinde geniş bir etkiye sahiptir. Alıcı ve gönderen ülkeler arasında kültür ve işbirliğinin yaygınlaşmasını teşvik ederken, eğitim alanında da önemli değişimlere neden olur. Bu nedenle, bu göçün etkilerini dikkatle yönetmek ve dengelemek, küresel eğitim ve araştırma alanlarında sürdürülebilir ve adil bir gelişme sağlamak için önemlidir.

Sonuç olarak, uluslararası akademik göç, ekonomi, iş gücü, toplum ve siyasi kurumlar üzerinde geniş kapsamlı ve karmaşık bir etkiye sahiptir. Bu göç türünün etkileri, her ülkenin kendi koşulları ve politikalarıyla şekillenir ve dengelenmelidir.

**KAYNAKÇA**

ABD Dışişleri Bakanlığı, *"Avusturya 2014 İnsan Hakları Raporu", 2014.*

ADIGÜZEL Yusuf, *"Göç Sosyolojisi"*, Ankara: Nobel Yayıncılık, 2019.

BARTRAM D., POROS MV, MONFORTE P., *"Göç Sorunları Aslında Temel Kavramlar"*, Ankara: Hece İncelemesi, 2017.

BM Genel Sekreterliği, *"Mülteci Sözleşmesi, 1951"*, Birleşmiş Milletler Yüksek Komiserliği Türkiye Temsilcisi tarafından yayınlamıştır, Ankara, 1998.

CASLES Steven & MILLER Mark. J., *"Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri"*, (Çev. B. U. Bal & İ. Akbulut), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008.

CHOLEWINSKI Ryszard, *"Migrant Workers in International Human Rights Law",* Oxford,1997.

DOUGLAS S Massey, JOAQUIN Argano, GRAEME Hugo, ALI Kouaouchi, ADELA Pellegrino, J. EDEARD Taylor, "Worlds in Motion", 1998.

DOUGLAS S Massey, *"Uluslararası göç Kuramlarının bir değerlendirmesi",* Göç Dergisi, 1, 11-46, 2014.

HELIGE Barbara, NOLTE Georg, SCHMIDHUBER Martina, *"Avusturya Göç ve Yabancılar Hukuku El Kitabı",* Facultas.wuv Universitätsverlag, 2019.

GEZGİN Mehmet F., *"İşgücü Göçü Teorileri"*, Sosyoloji Konferansları Dergisi, 23, 31-50, 1991.

Kalkınma Bakanlığı, *"Onuncu Kalkınma Planı 2014–2018"*, YAYIN NO: KB: 2868 - ÖİK: 718, Ankara, 2014.

KOÇAK O. & UYGUN B, *"Entelektüel Sermayenin Temel Unsürları: Altın Yakalılar"*, Ulüslararası 9. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, 23-25 Haziran 2011, Saray Bosna, Bosna Hersek, 2011.

KRALER A. & SOHLER K., Austria. A. Triandafyllidou & R. Gropas (Der.) European Immigration: A Sourcebook içinde (s. 19-31). Hampshire: Ashgate, 2007.

LEWIS Gareth, *"Human Migration a Geographical Perspective"*, New York: St. Martin's Press, 1982.

LYNN E.& HO E., *"Uyumsuz geçiş sınıflandırmaları ve rakip vatandaşlık iddiaları: 'geri dönüş' ve aşırı göç ulus ötesi göç devreleri"*, Etnik Dergisi, Göç Çalışmaları, 42(14), 2376-2394, 2016.

TEKELİ İlhan ve ERDER Leila, *"İç Göçler"*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1978.

TOPÇUOĞLU Reyhan Atasü, *"Düzensiz Göç: Küreselleşmede Kısıtlanan İnsan Hareketleri"*, Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar, S. Gülfer Ihlamur-Öner ve N. Aslı Şirin Öner (eds.), 501-518. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

SİRKECİ İbrahim, *"Küresel Kontrol Çabalarına Karşı Bireysel Aşma Çabalar: Türkiye Ve Irak Örneklerinde Uluslararası Göçün Evrimi"*, Uluslararası Göç Sempozyumu, 8-11 Aralık 2005, İstanbul, 33-39, 2006.

STILIANOS P., GEORGIOS A., VASILIK K. ve LABROS S., *"The erasmus student mobility program and its contribution to multicultural education"* The Case of Tecnological Education Institute of Thessaly, Journal of Educational and Social Research, 3(3), 2013.

RYAZANTSEV S. V. "*Labor migration in the CIS and Baltic countries"*, M., 2008.

Uluslararası İşgücü Anlaşmaları, (Ed: Fazıl Aydın), Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayın No: 7, Ankara, 2014.

YAMAN Ahmet, *"Suriyeli Sosyal Sermayenin İnşası ve Yeniden Üretim Sürecinin Sivil Toplum ve Ekonomik Hayat Alanlarında İncelenmesi"*, Göç Araştırmaları Dergisi, 2 (3), 94-127, 2016.

WHITE A., *"Polonya Dönüşü ve Çift Dönüş Miğrenme. Avrupa-Asya Çalışmaları"* , 66(1), 24-49, 2014.

*"International student mobility as an indicator of the success of the education system*", Bulletin on the state of Russian education, No. 4. P.7, 2015.

https://www.palgrave.com/gp/journal/41307

# 500 YILLIK İSKÂNIN SONU: RUMELİ'DEN KOPUŞ

**H. Baha ÖZTUNÇ***

**Giriş**: Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı en büyük askerî yenilgilerden biri olmaktan çok daha fazlasıydı. Bu savaşların neticesinde, beş yüz yıldan fazladır hüküm sürülen Rumeli toprakları, II. Bakan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınışı haricinde Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştı. Osmanlı Devleti'nin Rumeli coğrafyasından bu şekilde çekilişi; geride kaybedilen vatan topraklarından kopan ve Devletin sınırları içindeki yerlere göç etmek zorunda kalan büyük bir muhacir kitlesi ortaya çıkardı. Muhacirlerin bu zorlu yolculuğu, dönemin yerli ve yabancı basın yayın organlarında da sıklıkla haber konusu yapılmaktaydı. Bu çalışma da İngiltere'de çıkan gazetelerin bu sivil göçüne bakış açısını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu bağlamda savaş meydanlarının kamusal alan olarak 19. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkışı, burada görev yapacak savaş muhabirliği mesleğini de oluşturmuştu. *The Times* gazetesinin Kırım Savaşı'nda muhabir olarak görevli William Howard Russel, savaş muhabirliğinin ilk temsilcisi olarak kabul edilir (Şallı, 2023, s.26). Bu tarihten itibaren kamusal bir alan haline gelen savaş sahalarında gittikçe daha çok sayıda savaş muhabiri görülmeye başlamıştı.

Balkan Savaşları'nda da çok sayıda savaş muhabiri, savaşın cereyan ettiği cephelerden bağlı bulundukları basın-yayın organlarına haber ulaştırmaya çalışmaktaydılar. Bu noktada basın yayın faaliyetlerine çok uzun zamandır devam eden İngiltere, gerek bu özelliği gerekse takip ettiği politika icabı Balkan Savaşları'na dair pek çok haberi sütunlarına taşımıştı. Bu çalışmada kullanılan gazeteler hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

**Freeman's Journal:** *Freeman's Journal* 1763 yılında Charles Lucas tarafından Dublin'de kuruldu ve sonraki yüzyıl boyunca yayın hayatını sürdürdü. 1872'de sayfa sayısı iki katına çıkana kadar dört sayfalık günlük bir gazeteydi[1].

**The Globe:** Christopher Blackett tarafından 1803 yılında Londra'da yayın hayatına akşam gazetesi olarak başlayan olan *The Globe*, diğer günlük gazetelere kıyasla daha belirgin

* Doç. Dr. / Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/freemans-journal E.T.20.04.2024.

reklamlar sunuyor ve bakanlık haberlerine yer veriyordu. 1824 yılında *The Globe*, *The Traveller*'ı bünyesine katarak *The Globe and Traveller* adını aldı[2].

**Daily Mirror:** *Daily Mirror*, Birleşik Krallık'ın en uzun soluklu tabloid gazetesidir O zamanlar *Daily Mail*'in sahibi olan Alfred Harmsworth'un himayesinde 1903 yılında yayın hayatına başladı. Genellikle merkez sol bir siyasi görüşe sahip olan ve seçim zamanlarında İşçi Partisi'ni destekleyen bu tabloid gazete, 1930'larda daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmak amacıyla hedef okuyucu kitlesi işçi sınıfına kaydırılana kadar başlangıçta orta sınıfı hedefliyordu. Kardeş gazetesi *Sunday Mirror*'dır. 26 Ocak 1904 tarihinde resimli bir yayın organına dönüştü[3].

**The Bystander:** *The Bystander* 9 Aralık 1903'te Londra'da George Holt Thomas tarafından kuruldu ve ilk editörü William Comyns Beaumont oldu. Gazete edebiyat ve tiyatro haberleri, politika, dış ilişkiler ve spor gibi bir dizi konuyu ele aldı. Haftalık yayının hedef kitlesi üst-orta ve üst sınıflardı[4].

**Belfast Evening Telegraph:** Gazetenin yayın hayatına başlamasına dair web sitelerinde şu bilgi yer almaktadır: "*Belfast Evening Telegraph*, sahipleri Randalstown'lu Baird kardeşlerin rakip bir gazetenin baskıya girmek üzere olduğunu fark etmelerinin ardından 1 Eylül 1870'te alelacele çıkarıldı"[5].

**The Sphere:** *The Sphere* 1900-1964 yılları arasıında Londra çıkan resimli haftalık bir gazeteydi. Kurucusu ve ilk editörü Clement King Shorter, The Sphere'in yayınına başlamak için *The Illustrated London News*'in editörlüğü görevinden ayrıldı. Gazete, Doğu ve Batı'yı temsil eden ve aralarında bir küre taşıyan iki kadının yer aldığı ilk ön kapağında sembolize edildiği gibi, dünya çapında habercilik yapmaktaydı[6].

**Illustrated London News:** Herbert Ingram tarafından finanse edilen *The Illustrated London News*, 1842 yılında muhafazakâr eğilimli bir gazete olarak haftalık yayına başladı ve dünyanın ilk resimli gazetesi oldu. Kraliyet ailesinin turlarına, yaşamlarına ve ölümlerine geniş yer vermesi gazeteye popülerlik kazandırdı. Adına rağmen *The Illustrated London News*, bilim ve keşifler (doğa bilimlerinden teknolojik gelişmelere kadar), sanat ve kültür, siyasi olaylar ve kraliyet ailesine özel bir odaklanma içeren eklektik ve zengin bir dünya haberleri koleksiyonu içeriyordu. Neredeyse her makaleye eşlik eden çizimler ve daha sonra da fotoğraflar vardı. 1971 yılında gazete aylık yayına indirildi. 1989 yılında yayın tekrar yılda dört normal sayı ve iki özel sayıya indirildi. Son olarak 1994 yılında, 2003 yılında yayını durdurulana kadar yılda iki sayıya düşürüldü[7].

**Leeds Mercury:** *Leeds Mercury*, hızla büyüyen Batı Yorkshire yünlü tekstil kentinde haftalık bir gazete olarak 1718 yılında John Hirst tarafından kuruldu. Mercury, birçok

2 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/globe E.T.20.04.2024.
3 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/daily-mirror E.T.20.04.2024.
4 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/the-bystander E.T.20.04.2024
5 https://www.belfasttelegraph.co.uk/editorial/web/150-anniversary/ 21.04.2024.
6 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/the-sphere E.T.20.04.2024.
7 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/illustrated-london-news E.T.20.04.2024.

seçkin yazarın makalelerini yayınlayan ve Liberal siyasetin önde gelen muhabirlerinden biri olarak ün kazanan önde gelen taşra gazetelerinden biriydi. 1801 yılında Mercury, gazeteyi ılımlı sosyal ve siyasi reform için yorulmak bilmeden kampanya yürütmek için kullanan genç bir Liberal ve Nonconformist matbaacı olan Edward Baines tarafından satın alındı. Oğlu Edward, gazetede gazeteci olarak çalıştı ve 1845'te babasının ölümünün ardından gazetenin sahibi oldu. Kendisi de 1890 yılında gazetedeki kontrol hissesini çocuklarına bıraktı. Mercury dört sayfalık bir Cumartesi gazetesi olarak başladı, ancak 1861'den itibaren günlük olarak yayınlanarak boyut, sıklık ve popülerlik açısından giderek arttı. 1900 yılına gelindiğinde hafta içi baskıları on sayfadan oluşurken, cumartesi günleri on iki sayfa ve ek bir ek içeriyordu[8].

**Daily Herald:** Modern *The Sun* gazetesinin öncülü olan *Daily Herald*, sosyalist bir günlük gazete olarak finanse edildi ve 1912 ile 1964 yılları arasında Londra'da yayınlandı. Daily Herald 1911 yılının Ocak ve Nisan ayları arasında bir grev bülteni olarak yayınlandı ve diğerlerinin yanı sıra sendikacı Ben Tillett ve daha sonra gazetenin editörü olacak olan sosyalist politikacı George Lansbury tarafından organize edildi. Gazete ilk birkaç yılında finansman sıkıntısı çekti. Birinci Dünya Savaşı sırasında sadece haftalık olarak yayınlandı, ancak 1919'da günlük yayına geri dönebildi[9].

**The Graphic:** Haftalık resimli gazete olarak yayın hayatına başlayan *The Graphic*'in ilk sayısı, kurucusu William Luson Thomas'ın doğum günü olan 4 Aralık 1869'da çıktı. Thomas ve kardeşi George, 1850'ler ve 1860'lar boyunca *The Illustrated London News* tarafından ressam ve gravürcü olarak istihdam edilmişlerdi. Ancak George 1868'de öldüğünde ve William, yaslı ailesi yararına George'un bazı çalışmalarını içeren bir anma kitabı çıkarmayı önerdiğinde, The Illustrated London News bu proje için George'un çizimlerinin ahşap bloklarını ödünç vermeyi reddetti. Bunun yarattığı kötü hisler William'ın kendi rakip resimli gazetesini kurma kararlılığını güçlendirdi, sermayesini ailesinden ve profesyonel tanıdıklarından hızla topladı. Gazete hızla başarıya ulaştı- özellikle de 1870'te Fransa-Prusya Savaşı'nın tesadüfen patlak vermesiyle ve *The Illustrated London News*'in başlıca rakibi haline geldi. *The Graphic* 1932 yılında yayın hayatına son verdi[10].

Bu gazeteler arasında özellikle *The Bystander*'in Balkan Savaşları'yla ilgili haberlerde Türkleri sürekli kötülediği, aşağıladığı dikkati çekmektedir. Burada gazetelerin kamuoyu oluşturma ve propaganda yapma noktasındaki önemine değinmek gerekmektedir. Abraham Lincoln yaptığı bir konuşmada "Kamuoyu her şeydir. Kamuoyuna dayanan hiçbir şey başarısızlığa uğramaz, kamuoyuna dayanmayan hiçbir şey de başarı kazanamaz" ifadeleriyle aslında kamuoyunun ne kadar önemli olduğunu göz önüne seriyordu (Saygı, 2000, s. 2). Propaganda ise kamuoyunun savaşın diğer tarafında yani düşmana karşı olan düşmanlık duygularını harekete geçirmek, savaşta tarafsız olanlar ya da müttefikler ile düşmanın dostça ilişki kurmasını engellemek, tarafsızları da kendi safına çekmek ve onları

8 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/leeds-mercury E.T.20.04.2024

9 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/daily-herald E.T.20.04.2024

10 https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/graphic E.T. 20.04.2024.

düşmana karşı kışkırtmak için kullanılan bir yöntemdir. Yine propaganda ülkede toplumun savaş isteğini artırma ve kamuoyunda savaş yanlısı bir ortam oluşturmayı da hedefler (Yolcu, 2020, s.45). Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda özellikle Rumeli coğrafyasında yaşadığı ayaklanmalar, yabancı basın tarafından çoğunlukla bir "özgürlük mücadelesi" olarak görülmekte ve okuyucularına bu şekilde haber verilmekteydi. Bu haberler siyasilerin aldığı ya da alacakları kararlarda da son derece etkiliydi. Genelde Osmanlı Devleti'ne aleyhte oluşan Batı kamuoyu, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda ise Osmanlı Devleti'nin yanındaydı. Ortak düşman olan Rusya'nın 30 Kasım 1853 tarihinde gerçekleştirdiği Sinop bombardımanı büyük bir infiale neden oldu (Özcan, 2008, s. 135-136). Bu gibi sayısı çok az olan örnekler haricinde Batı kamuoyunun genelde Osmanlı Devleti'nin aleyhinde olduğu ifade edilebilir. Elbette bu dönemde özellikle Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti'ne bakışı söz konusu olduğunda konuya "Şark Meselesi" bağlamında bakmak gerekmektedir. Şark meselesinin günümüzde de henüz sona ermediğini ifade eden Beydilli'nin değindiği üzere Türklerin Avrupa'dan atılması şeklinde tanımlanabilen şark meselesi kavramı tarihte ağırlıklı olarak Osmanlı Güneydoğu Avrupa topraklarına işaret ettiği ve 1683 yılından sonra meselenin ana bölgesini oluşturduğu görülmektedir (Beydilli, 2010, s. 352,354,357).

**Balkan Savaşı ve Türk Muhacirler:** Bulgar Çarı Ferdinand'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açıldığını haber veren demecinin sonunda kullandığı şu ifadeler savaşın bölgedeki Müslümanlar açısından ne kadar acı verici olacağının beyanı gibiydi: "…Bu savaş başka hiçbir savaşa benzemez. Hilâl'e karşı Haç'ın savaşıdır… (Despot, 2020, s.69)" Balkan Savaşlarının ilk safhası 8 Ekim 1912'de Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesiyle başladı. Osmanlı Devleti'ne karşı birleşen diğer müttefik devletler de bu savaş ilanını müteakip ortak bir notayla Rumeli'nin milliyet esasına göre ve muhtariyet prensibine göre yönetilmesini talep ettiler. Bâbıâli buna cevap vermeyip Osmanlı sınırlarını aşan Sırbistan ve Bulgaristan elçilerini pasaportlarını vererek ülkeden ayrılmalarını istedi. Nihayetinde ertesi gün bu iki devlet de Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etti. Bu gelişmeleri takip eden Yunanistan da Osmanlı Devleti'ne karşı açılan bu savaşa katıldı (Küçük, 1992, s.24). Bu savaş Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki varlığını neredeyse tamamen bitirdi. Birinci Balkan Savaşı neticesinde Londra'da 30 Mayıs 1913 tarihinde bir antlaşma imzalandı. Selanik, Güney Makedonya, Girit, Yunanistan'a; Kavala, Dedeağaç ve Bütün Trakya (Midye-Enez hattı) Bulgaristan'a; Orta ve Kuzey Makedonya Sırbistan'a verildi. Ege Adaları hakkındaki kararı Büyük Devletlerin daha sonra vermeleri kararlaştırıldı. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin Avrupa sınırı hemen hemen İstanbul vilayetinin sınırıyla birleşti. Balkan Devletlerinin hiçbirisi bu savaşın sonucundan memnun değildi. Özellikle Bulgaristan'ın büyük pay alması Sırbistan ve Yunanistan'ın işine gelmedi. Bu iki devlet anlaşarak Bulgaristan'a savaş açtı. Romanya da bu durumu fırsat bilerek Dobruca'nın bir kısmını daha elde etmek için harekete geçti. Osmanlı Devleti de bu durumdan yararlandı. Enver Paşa'nın kumandasındaki kuvvetler 22 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'yi geri aldı (Erim, 1953, s.450).

Savaşın başlamasının hemen ardından bölgeden savaş kurallarının çiğnendiğine dair haberler geliyordu. Balkan komitecileri Makedonya ve Trakya'daki sivil halka zulmetmeye

başlamışlardı. Osmanlı Devleti bunları ortaya koymak için uluslararası bir komisyon kurmak istemiş ve Avrupa Devletleri bünyesinde girişimde bulunmuşsa da sonuç alamadı. Bunun üzerine İstanbul'da *İfham* gazetesinin idarehanesinde "*Balkan Müttefiklerinin Mezalimi Neşr-i Vesaik Cemiyeti*" adlı bir dernek kuruldu (Şimşir, 2017, s.150). Savaş esnasında bu ve benzeri pek çok fenalıkla karşılaşan sivil halk elbette kendisini güvende hissedebilmek adına vatanın elde kalan yerlerine doğru büyük bir göç dalgası başlatmıştı. Bu göç dalgasının kimlerden oluştuğunu Balkan Harbi'ni Osmanlı Devleti ordusuyla birlikte izleyen Ellis Ashmead Bartlett şu sözlerle anlatıyordu. "*Bu toplu bir göçtü; Türklerin Asya'ya dönüşü… Çıplak ayaklı, şalvarlı ve süslü yaşmaklar örtünen kadınlar yol boyunca sürüleriyle ilerliyor ve küçük çocuklar öküzleri, üverndireyle dürterek yürütüyordu*" (E.A. Bartlett ve S.A. Bartlett, çev. 2012, s.223). Bu savaş esnasında yaşananlarla ilgili pek çok yayın bulunmaktadır. Türklerin orada yaşadıklarının bir örneğini Kievskaya Misl idaresi tarafından yaklaşan savaşı takip etmesi için görevlendirilen Lev Troçki şöyle aktarmıştı: "*Türk sınırını geçtik. Her taraf boşaltılmıştı; köyler yakılmış, sığırlar başıboş dolaşıyordu. Biz de etrafı ateşe verdik, daha doğrusu Makedonlar verdi. Bize köylerin dışında rastladığımız her Türk'ü silahsız bile olsa casus sayıp öldürme emri verilmişti. Makedonlar da bunu yaptılar…Yine de, kimimiz, tıpkı genç Yunaki'ler (genç başıbozuklar) gibi, kimsenin görmediği yerlerde Türkleri boğazladık*" (Troçki, çev. 2017, s.366). Balkan Savaşı göçmenlerinin kesin sayısı bilinmemektedir. Ahmet Halaçoğlu'nun tespitleriyle bu sayı bir arşiv belgesinde ve *İkdam* gazetesinin bir haberinde 200.000'dir. Yine, Tevfik Bıyıkoğlu muhacir sayısını 400.000 olarak verirken Bilal Şimşir ise 1.000.000 Müslüman'ın yurtlarından söküldüğü ve yaklaşık 200.000 kadarının da yolda hayatını kaybettiğini belirtmektedir (Halaçoğlu, 1999, s.672). Bu rakamlara bakıldığında yurdundan ayrılmak zorunda kalan insan sayısının büyüklüğü ve bu insanların her şeyini bırakıp göç etmek zorunda kaldıkları görülmektedir.

**İngiliz Basını Gözünden Balkan Savaşlarında Muhacirler:** İngiliz gazete ve dergileri Balkan Savaşları ve daha sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklarda yaşayan ve büyük çoğunluğunu Türkler tarafından yapılan muhacereti sütunlarına çeşitli vesilelerle sütunlarına taşıdı. *The Freeman's Journal* gazetesi 19 Eki 1912 tarihli sayısında "Savaşın Dehşeti" üst başlığı ve "Türk Mültecilerden Şok Edici Hikayeler" alt başlığı altında Tuna Nehri üzerindeki Turnu-Margulere'den gelen bir telgraftaki bilgilere yer vermekteydi. Bu telgrafa göre Bulgaristan'dan gelen yüzlerce Türk kadınının Romen sınır kasabalarına ve özellikle de Turnu Margurele'ye geldiği bildirilmekteydi. Bulgar askerlerin kendilerine yaptığı kötülükleri anlatan kadınlar; Ateşe verilen evlerini söndürmelerine Bulgar askerleri tarafından izin verilmediği, evlerinin yağmalandığı, askerlerin karşılaştıkları her Türk'e acımasızca davranarak kadınların ağzına zorla domuz eti parçaları ve alkollü içki soktuklarını ifade ediyorlardı. Türkler kendilerine karşı genel bir katliam yapılacağı endişesiyle korkudan sığındıkları evlere kapanmışlardı (The Freeman's Journal , 1912, s.7).

*Globe* gazetesinin 31 Ekim 1912 tarihli sayısında "İstanbul'daki Mülteciler" başlığı altında verilen haberde Kırklareli ve Çorlu'dan İstanbul'a binlerce mültecinin geldiği ifade edilirken bunların hepsinin Türkler olmadığı bazı Bulgarların da göç ettiği belirtiliyordu. Bu kimselere "Evinize dönmek ister misiniz?" sorusu yöneltildiğindeyse verilen cevap: "Hayır; Köylerimiz yıkıldı, bu dünyada yaşam dışında sahip olduğumuz her şey elimizden alındı. Eğer ölmemiz gerekiyorsa burada ölelim." olmuştu (Globe, 1912, s.8).

Savaştan etkilenen sivillerin fotoğrafları da savaş muhabirleri tarafından merkezlerine servis edilmekteydi. *Daily Mirror* gazetesinin 5 Kasım 19012 tarihli sayısı bu açıdan oldukça zengindir. Gazetenin üçüncü sayfasında "Cepheden Kaçış: Küçük Çocuklar Ne Kadar Acı Çekiyor" başlığı altında verilen haberde fotoğrafların altındaki ifadeler şunlardı: Bir tren vagonunun kökünde kadınlar ve çocuklar. Bu yolculuklarda küçükler açlık, susuzluk ve soğuktan çok acı çekiyor. Demiryolu vagonu erkek, kadın ve çocuk mültecilerle dolu (Daily Mirror, 1912, s.3).

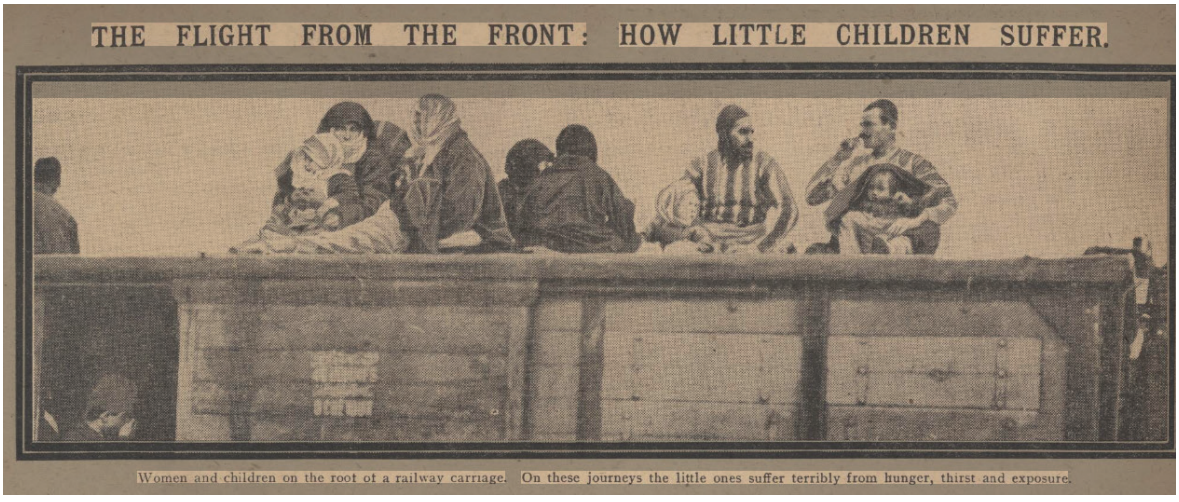


**Fotoğraf 1:** *Daily Mirror*, 05 Kasım 1912, no: 2819, s. 3.

**Fotoğraf 2**: *Daily Mirror*, 05 Kasım 1912, no: 2819, s. 3**.**

Aynı sayının bir başka sayfasında da savaştan kaçarak İstanbul'a gelen mültecilerden manzaralar okuyucularına ulaştırılmaktaydı. Görsellerin altındaki: "Bir adam, görüleceği üzere, bir bebek taşıyor. Mülteciler yorucu bir yolculuktan sonra İstanbul'a ulaşıyor. Ön plandaki kadının ne kadar dikkatli örtündüğüne dikkat edin. Mülteciler Türkiye'nin her yerinden İstanbul'a akın ediyor. Her şeyi fetheden Bulgar'ın önünden kaçıyor ve başkentte güvenlik arıyorlar. İstanbul'a gelen mülteciler için kimse daha fazlasını yapmıyor (Daily Mirror, 1912, s.10)" ifadelerine bakıldığında onların aradığı tek şeyin güvenlik olduğu ve sığındıkları İstanbul'da da çok zor durumda kaldıkları anlaşılıyor.

**Fotoğraf 3:** *Daily Mirror*, 05 Kasım 1912, no: 2819, s. 10.

Gazetenin aynı sayısındaki son fotoğraflar muhacirlerin göç sırasındaki durumlarını gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Yolculuğun ne kadar meşakkatli olduğu fotoğrafların altına yazılan açıklamalarda ifade edilmekteydi: "Mülteciler arasında çocuklar, omzunda tüfeği olan bir adam[11] kervanın arkasında yürüyor. İstanbul'a giden bir aile. Yolculuğun çok zor olduğu görülecektir (Daily Mirror, 1912, s.11).

11 Burada gazete fotoğraftaki kişinin erkek olduğunu ifade etse de giyinişinden bu kişinin kadın olduğu düşünülmektedir.

**Fotoğraf 3:** *Daily Mirror*, 05 Kasım 1912, no: 2819, s. 11.

Bu sırada daha önce haberlerinde Türkleri kötüleyip aşağıladığı ifade edilen *Bystander* bu görevine devam ediyordu. Gazetenin 6 Kasım 1912 tarihli nüshasında kullandığı başlık ve açıklama bunu ortaya koyuyordu. "Çünkü Türkler Onları Yakacak" başlığıyla verilen fotoğrafın altında "Yukarıdaki gibi Makedon köyleri 'sadece ahşaptan' inşa edilmiştir, çünkü Türkler tarafından yakıldıktan sonra yeniden inşa etmek daha kolaydır." ifadesi yer almaktaydı (The Bystander, 1912, s.293). Gazete bu haberinde şu basit gerçeği göz ardı etmekteydi: Kırsal yerleşmelerdeki meskenlerle bölgenin doğal çevre özellikleri arasında yakın bir ilişki vardır ki buna yüksek oranda olan yakın çevreden temin edilen yapı malzemelerinin konutlarda kullanılması örnek olarak gösterilebilir (Zaman, 2017, s.913).

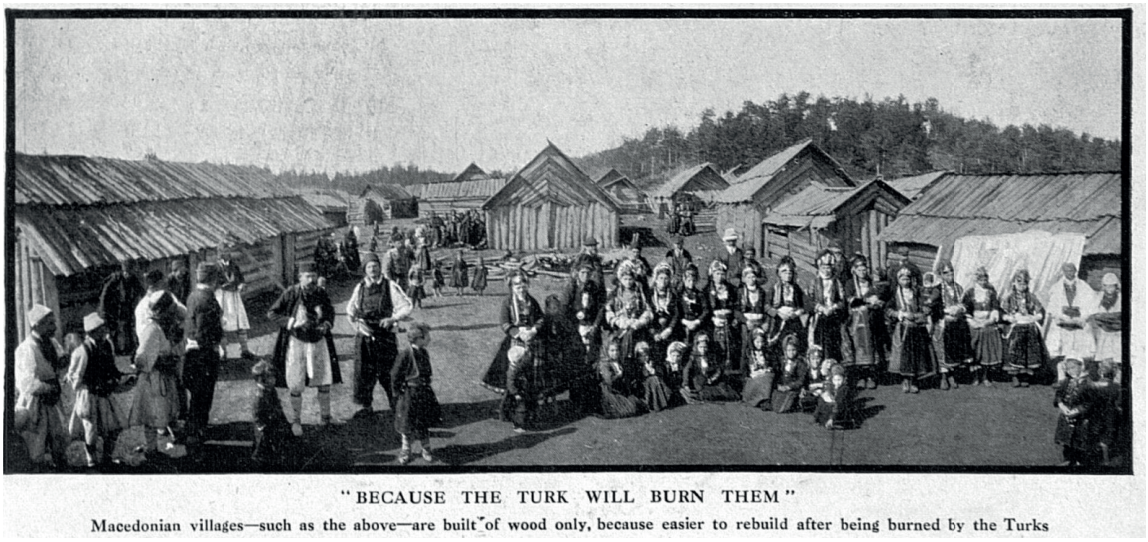


**Fotoğraf 4:** *The Bystander*, 6 Kasım 1912, s. 293.

Savaş nedeniyle yerlerinden göç etmek zorunda kalanlar 8 Kasım 1912 tarihli *Belfast Evening Telegraph* gazetesindeki; "Bulgar ilerleyişinin güneyindeki hemen hemen tüm ülkeden kentin dış mahallelerine Müslüman mülteciler gelmeye devam ediyor. Edirnekapı'da, şehir surlarının dışında ortaya çıkan manzara çok üzücüdür. Erkekler, kadınlar ve çocuklar, arabalar ve büyükbaş hayvanlar bir araya toplanmış durumda. Acil ihtiyaçlarını karşılamaya çalışanlar, mültecileri yerleştirilecekleri Küçük Asya'ya göndermeye karar verdiler. Son on gün içinde ülkeden gelen pek çok kişi büyük acılar çekmiştir. Köyleri yakıp yıkan işgalcilerden korktukları için kaçmak zorunda kaldıklarını belirtiyorlar." ifadeleri yukarıdaki haberdeki gibi Türklerin köyleri yaktığından değil masum sivil Müslümanların köylerini yakıp yıkan işgalcilerden söz etmekteydi (Belfast Evening Telegraph, 1912, s.7). Bu konuyla ilgili bir başka haber de *Illustrated London News* gazetesi tarafından yapıldı. Aşağıdaki fotoğrafta yanmış ve yıkılmış, harabe haline gelmiş meskenler ateşe verilen Türk köyleriydi. Gazete, ilerleyen Bulgarlar tarafından Cisr-i Mustafa Paşa'nın birkaç kilometre ilerisinde yakılan düzinelerce yerleşim yerlerinden fotoğraflarla durumu aslında göz önüne sermekteydi. Bu haberde asıl önemli olan husus ise asıl şaşırtıcı olanın bu savaşta yanmış, harap olmuş köylerin hikâyelerinin olması değil, aksine bu tür haberlerin çok daha az olmasıdır. Bunun nedeni ise savaş muhabirlerine uygulanan sansürdeki titizliktir (Illustrated London News, 1912, s.673). Görüleceği üzere aslında savaşta Türklere karşı yapılan zulümler, görüldüğünden çok daha fazlaydı.

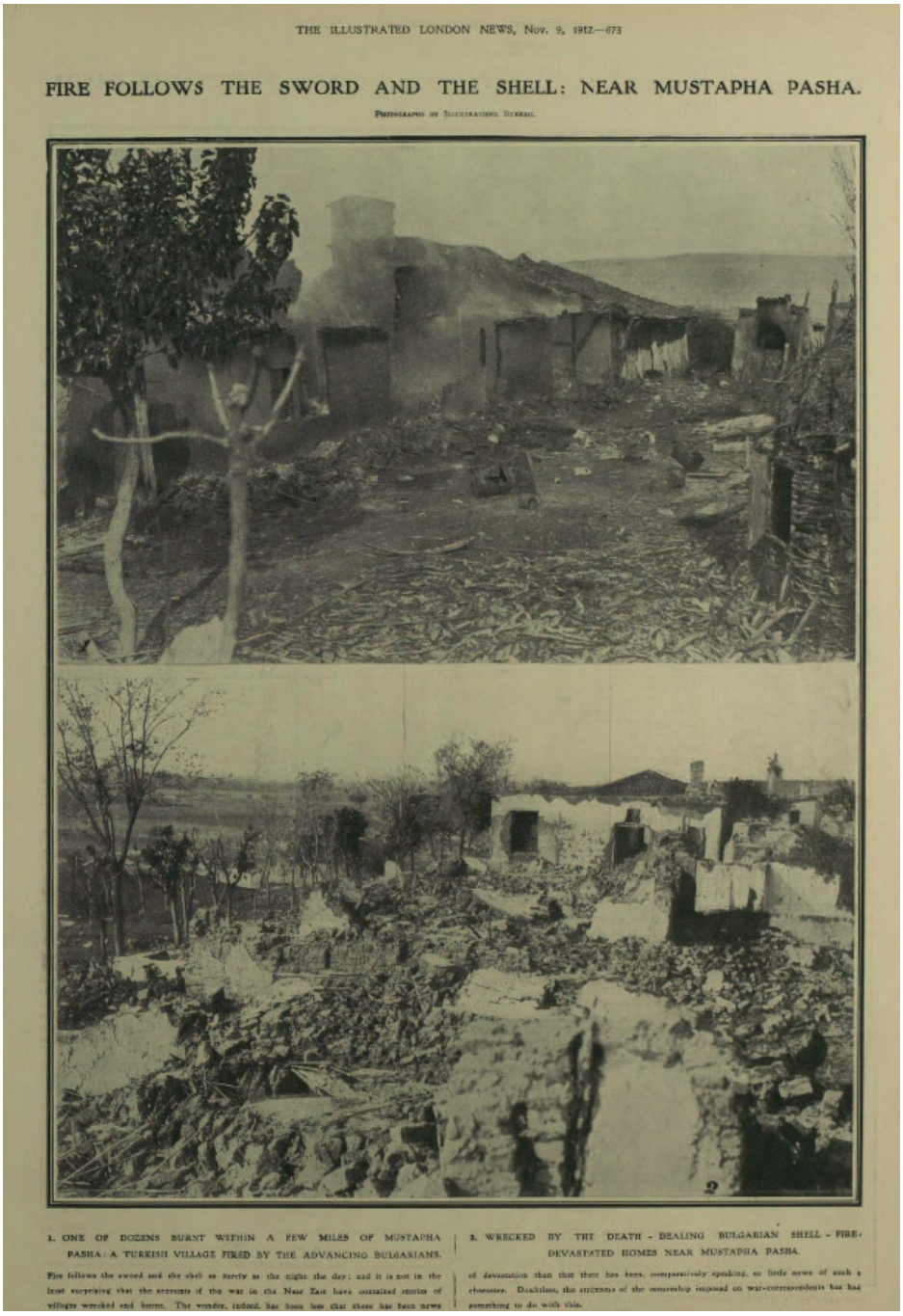

THE ILLUSTRATED LONDON NEWS, Nov. 9, 1912.—673

FIRE FOLLOWS THE SWORD AND THE SHELL: NEAR MUSTAPHA PASHA.

Photographs by Illustrations Bureau.

1. ONE OF DOZENS BURNT WITHIN A FEW MILES OF MUSTAPHA PASHA: A TURKISH VILLAGE FIRED BY THE ADVANCING BULGARIANS.

Fire follows the sword and the shell as surely as the night the day; and it is not in the least surprising that the accounts of the war in the Near East have contained stories of villages wrecked and burnt. The wonder, indeed, has been less that there has been news

2. WRECKED BY THE DEATH-DEALING BULGARIAN SHELL: FIRE-DEVASTATED HOMES NEAR MUSTAPHA PASHA.

of devastation than that there has been, comparatively speaking, so little news of such a character. Doubtless, the strictness of the censorship imposed on war-correspondents has had something to do with this.

**Fotoğraf 5:** Illustrated London News, 09 Kasım 1912, Cilt CXLI, no 3838, s. 673.

Bu haberden bir gün sonra 9 Kasım tarihli *Sphere* gazetesi de yerlerinden olan Türklerin göç yollarındaki durumunu ortaya koyan fotoğraflar paylaşıyordu. Fotoğraflarda sırasıyla, bozguna uğrayan Türk ordusunun önünde savaşta kaçan Türk köylüleri ve askerlerle birlikte trenlere binmeye çalıştığı sahneler bulunmaktaydı (The Sphere, 1912, s.144).

**Fotoğraf 6:** *The Sphere*, 9 Kasım 1912, Vol LI, No: 668, s. 144.

**Fotoğraf 7:** *The Sphere*, 9 Kasım 1912, Vol LI, No: 668, s. 144.

**Fotoğraf 8:** *The Sphere*, 9 Kasım 1912, Vol LI, No: 668, s. 144.

Muhacirlerin bu zorlu yolculuğunu görsellerle okuyucusuna haber yapan gazetelerden biri de *The Leeds Mercury* idi. 11 Kasım 1912 tarihli sayısında "Evsiz Türkler Başkente Doğru Yürüyor" başlığı altında verdiği fotoğrafta, korunmak için öküz arabalarıyla birlikte Çorlu'dan geçen Türk muhacirlerin içler acısı bir durumda oldukları ve bu durumun Türk yetkililer için sorun teşkil etmesinin muhtemel olduğu belirtiliyordu (The Leeds Mercury,1912, s.10).

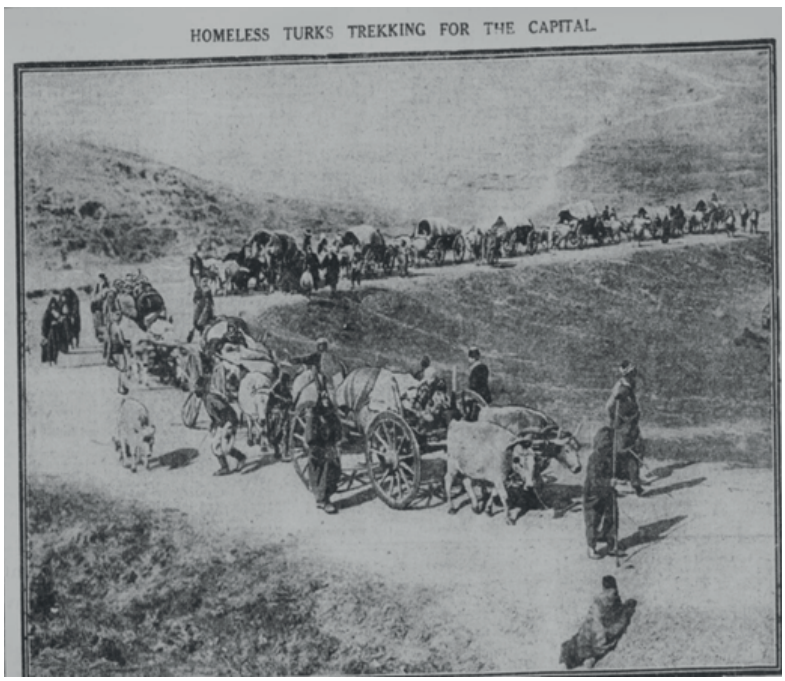


**Fotoğraf 9:** *The Leeds Mercury*, 11 Kasım 1912, no: 22-802, s. 10

İngiltere basını savaştan etkilenerek yerlerini terk eden muhacirlerin yaşadıklarıyla ilgili İstanbul'dan da haberler yapmaktaydı. *Daily Harold* gazetesi İstanbul'da ikamet eden Southhamptonlı bir kadının izlenimlerini sütunlarına taşımıştı. Kadının tespitleri oldukça dikkat çekiciydi. "Yaralı Mülteciler" başlığını taşıyan haberde "Sakatlanmış ve Açlıktan Ölmek Üzere Olan Acı Çekenler Camileri Tıklım Tıklım Dolduruyor" alt başlığını içeren haber, yaralı Türk askerleri için tıbbi ihtiyaçların ve her gün şehre akın eden binlerce mülteci ile onların muhtaç eş ve çocukları için yiyecek ve giyeceğin gerekliliğini vurguluyordu. Akabinde ise kadın tarafından şu tespitler yapılıyordu: "Bu güzel şehirdeki dehşeti ve sefaleti anlatmaya çalışmayacağım. Gece ve gündüz sürekli yaralı akını var. Birçoğu korkunç şekilde sakatlanmış ve açlıktan ölüyor. Barınma yerleri son derece yetersiz. Çoğu zaman yataksız yerde yatmak zorunda kalıyorlar. Zavallılar! Onlarda o meşhur 'vahşi Türk' havası yok. Tarlayı ve sabanı bırakıp Anavatanları için bir değil, birçok Bulgar, Sırp, Yunan ve Karadağlıya karşı asil ama korkarım ki umutsuz bir savaş verdiler. Camiler mültecilerle dolu ve hala kalabalıklaşmaya devam ediyorlar. Yol boyunca cılız öküz arabalarıyla yanınızdan geçiyorlar, kadınlar ve çocuklar yarı aç ve susuz, tek giysileri olan paçavraları yağmurdan ıslanmış ve çamurla kaplanmış. Barınabilecekleri tek yer camiler. Aralarında muhtemelen çiçek hastalığı gibi korkunç bir salgın patlak verecek". Yazar, Türklerle ilgili olarak, İngiltere'de onlar hakkındaki popüler görüşü bildiğini de ekliyor. "Bu kadar kötü ve temelsiz bir şekilde iftiraya uğrayan başka bir ırk yoktur. Bu görüşün İstanbul'da yaşayan İngilizler tarafından bir an bile paylaşılmadığını söylemek yeterli olacaktır" (Daily Herald, 1912, s.1).

Kadının aktardığı bilgilerdeki Türkler hakkında İngiltere'deki olumsuz izlenim elbette ki sürekli yapılagelen kara propaganda nedeniyledir. *Daily Herald* gazetesinin bu haberinden bir hafta sonra 19 Kasım 1912 tarihinde bu kez *Globe*, İstanbul'a doğru kaçmakta olan muhacirlerin durumunu haber yapıyordu. İngiltere'nin bu konuda muhacirlere gereken yardımın yapılması için bir an bile beklenmemesi gerektiği ifade edilen "İstanbul" başlıklı haber okuyucularına şu bilgileri vermekteydi: Her İngiliz ve Kralımızın her tebaası, şu anda İstanbul'da bulunan ve İstanbul'a yaklaşmakta olan Türk mültecilerin durumundan büyük bir üzüntü ve keder duyacaktır. Hayatımız boyunca bundan daha korkunç ve üzücü bir şey görülmemiştir. Elbette bunu önleyemeyiz ancak zamanında harekete geçerek bir dereceye kadar hafifletebiliriz. Yüzbinlerce yoksul mülteci, barınak ya da erzak bulunmayan ve yiyecek temin edilemeyen İstanbul'a akın ediyor. Bu arada kolera ve tifo yayılmakta olup daha önce görülmemiş büyüklükte bir yardımın acilen yapılması gerekmektedir. Bu iş diğer güçlere mi bırakılacak? Bir hafta önce İstanbul'u yiyecek, tıbbi malzeme ve refakatçi ile doldurmamız önerilmişti. Belki de bu sağlanmıştır ama ben duymadım. Ancak bunun ötesinde, oraya karantina hastaneleri ve barınak için araçlar gönderilmeli ve başkente yolu düşen binlerce mülteci ve onları oraya getirmek için hayatta kalan zavallı hayvanlar için hazırlık yapılmalıdır. Elbette binlerce vakada hayatlarını kurtarmak için çok geç, ancak yine de başkente yaklaşan yolları araştırmak ve yol kenarında batan

ve açlıktan ölmek üzere olan zavallı erkek, kadın ve çocuklardan geriye kalanları almak ve kurtarmak için bir an bile gecikmeden ambulans ekipleri organize edilmelidir. Her ne kadar Avrupa'nın her ülkesinde yardımseverlerin ilgisini çekmesi gerekse ve çekecek olsa da İngiltere'nin başını çekmesi gereken ve bedeli ulusça ödenmesi gereken bir iş olduğu açıktır. Eğer karar verilirse bir yardım seferinin düzenlenmesi birkaç saat, ilk sevkiyat ise birkaç gün içinde gerçekleşmelidir. Asquith[12], Mansion House'daki konuşmasında şöyle dedi: İç çekişmelerin yönteminde halkımız arasında ne kadar bölünmüş olursak olalım, bu daha büyük meselelerde tüm toplumun desteğine sahibiz. Şüphesiz ki bu, ulusun, insanlığın çıkarlarını gözeten bu düşünceyi hayata geçirmesi için bir fırsattır. Her insan bu acil durumda İngiltere'nin görevini yapmasını bekler (Globe, 1912, s.8).

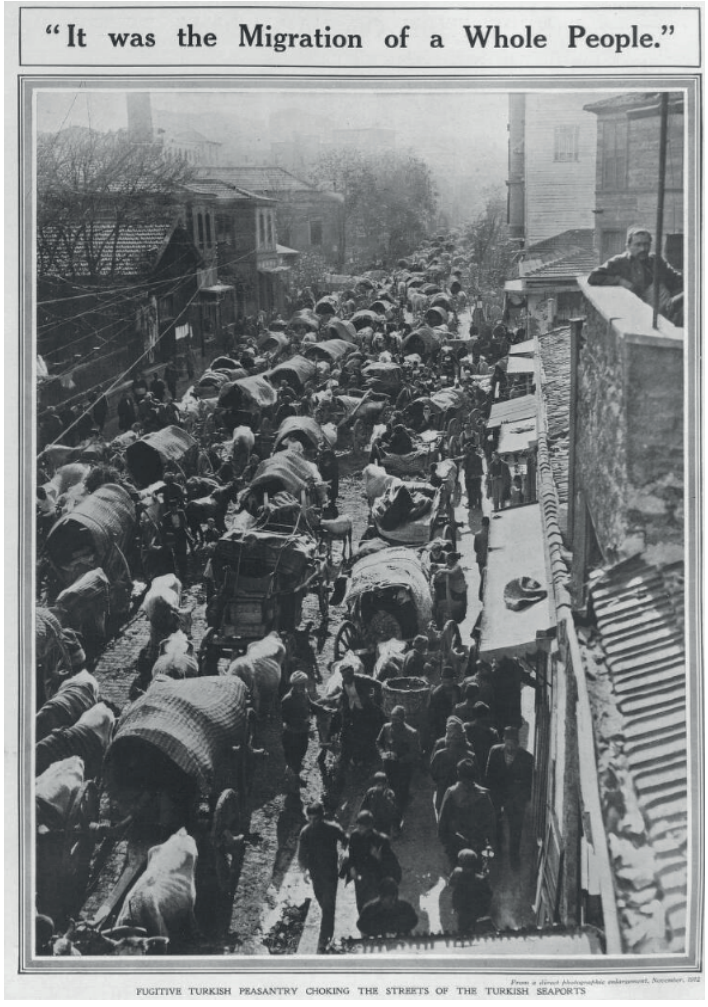


**Fotoğraf 10:** *The Sphere*, 23 Kasım 1912, Vol LI, No: 670, s. 193.

12 Herbert Henry Asquith 1908 yılında Henry Campbell-Bannerman'ın istifasının ardından İngiltere'nin Başbakanı olan ve bu görevi Aralık 1916'ya kadar sürdüren İngiliz politikacıdır. bk. https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/herbert-henry-asquith E.T. 01.05.2024.

Bir hafta arayla yapılan bu iki haberde savaşın Türk muhacirler üzerindeki yıkıcı etkisi açıkça ortaya konulmaktaydı. Muhacirlerin hemen hepsinin hedefi öncelikli olarak İstanbul'a ulaşmaktı. Yolculuğun ne şartlarda yapıldığı *Sphere* "Bu bütün bir halkın göçüydü" başlıklı fotoğrafında; Cılız öküzler ve yarı aç köylüler Silivri sokaklarında boğuluyor. Yeni elimize ulaşan yukarıdaki kamera görüntüsü, köylülerin işgalci Bulgarların önünden kaçışına tanıklık eden muhabirlerin anlattıklarını doğruluyor. Bir "Daily Telegraph" muhabiri şöyle yazıyor: "Bu bütün bir halkın göçü, Türklerin Asya'ya dönüşüydü. Parlak renkli bol pamuklu pantolonlar giymiş çıplak ayaklı kadınlar, şatafatlı yaşmaklarıyla sürülerini yol boyunca sürüyor, küçük çocuklar öküzleri güdüyordu. Birçoğu peçelerini açmıştı ve ne kadar güzel olduklarını görebiliyordum (The Sphere, 1912, s.193)." ifadelerine yer vermekteydi.

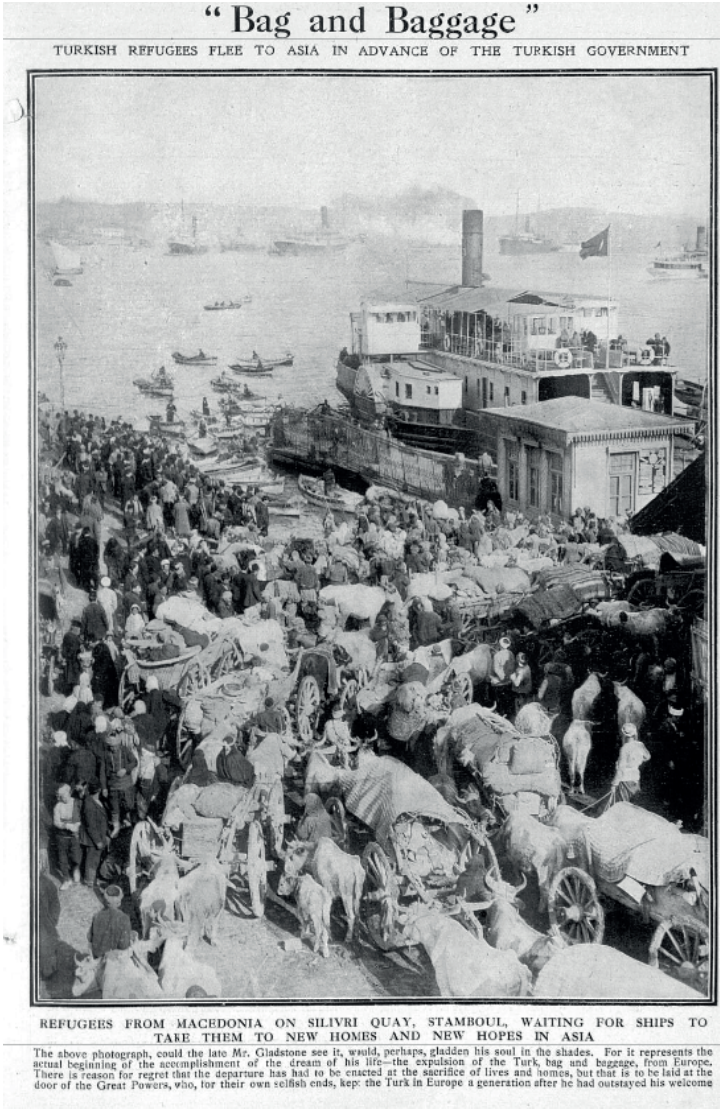

"Bag and Baggage"

TURKISH REFUGEES FLEE TO ASIA IN ADVANCE OF THE TURKISH GOVERNMENT

REFUGEES FROM MACEDONIA ON SILIVRI QUAY, STAMBOUL, WAITING FOR SHIPS TO TAKE THEM TO NEW HOMES AND NEW HOPES IN ASIA

The above photograph, could the late Mr. Gladstone see it, would, perhaps, gladden his soul in the shades. For it represents the actual beginning of the accomplishment of the dream of his life—the expulsion of the Turk, bag and baggage, from Europe. There is reason for regret that the departure has had to be enacted at the sacrifice of lives and homes, but that is to be laid at the door of the Great Powers, who, for their own selfish ends, kept the Turk in Europe a generation after he had outstayed his welcome

**Fotoğraf 11:** *The Bystander*, 20 Kasım 1912, s. 401.

Gazetelerin takip ettiği politika gereği Türk aleyhtarı olanlar yaptığı haberlerde bunu açıkça dile getirmekteydi. Türk aleyhtarı tavrını saklamayan *The Bystander* de 20 Kasım 1912 tarihli haberinde: Yukarıdaki fotoğrafı merhum Bay Gladstone[13] görebilseydi, belki de ruhunu gölgeler içinde sevindirirdi. Çünkü bu, hayatının rüyasının gerçekleşmesinin gerçek başlangıcını temsil etmektedir - Türklerin Avrupa'dan bütün eşyalarıyla birlikte kovulması. Bu ayrılışın hayatların ve evlerin feda edilmesi pahasına gerçekleşmiş olmasından üzüntü duymak için bir neden var, ancak bu üzüntüyü, kendi bencil amaçları uğruna, Türk'ü Avrupa'da bir nesil boyunca tutmuş olan Büyük Güçler'e yüklemek gerekir (The Bystander, 1912, s.401). Türk düşmanı olduğunu her zaman dile getiren Gladstone'a atıf yapan gazete de elbette onunla aynı fikirleri benimsiyordu.

İstanbul'da muhacirler bin bir zorlukla mücadele ederken savaş Rumeli'de tüm şiddetiyle devam ediyordu. Yunanistan'ın Selanik'e ilerleyişlerinde yaptıkları *Illustrated London News* tarafından fotoğraflanarak okuyucularına ulaştırılmıştı. Aşağıda 1-4 arası numaralandırılmıştı. Fotoğrafların ilkinde Yunanlıların Selanik'e ilerleme hattı: Yanya'da Türk evleri yanıyor açıklaması bulunmakta, ikinci fotoğrafta ise Yanya'nın dışında yanan köy evlerinden bir manzara gösterilmekteydi. Üçüncü fotoğrafın açıklamasında bir Makedonya köyünde kamp: Yunanlılar Selanik yolunda ifadesi yer alırken fotoğrafta yine yıkılmış Türk evi dikkati çekmekteydi. Son fotoğrafa da Yunanlıların ateşiyle harap olmuş, Yanya'da harabeye dönmüş Türk evleri ifadesi yer almaktaydı (Illustrated London News, 1912, s.751).

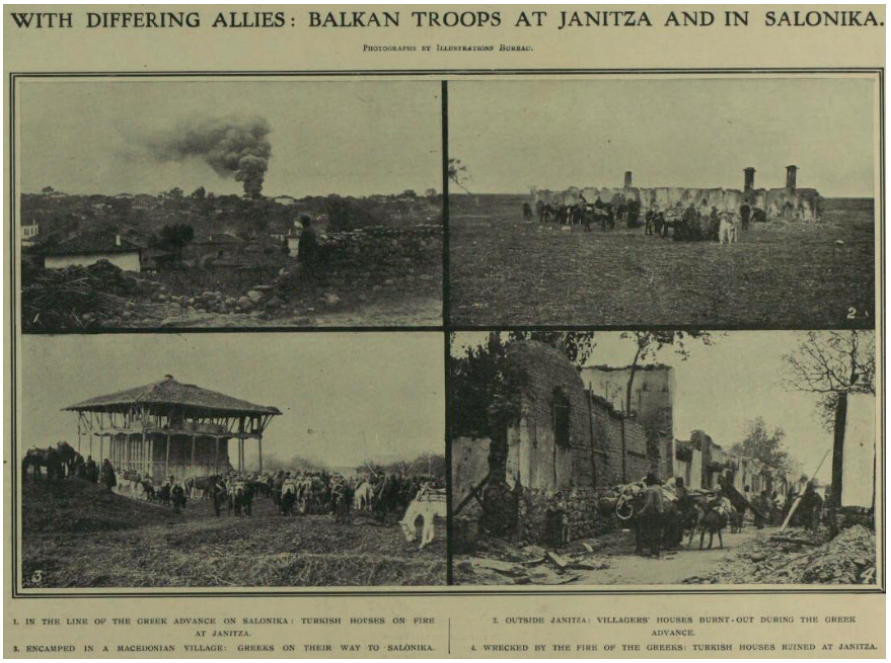


**Fotoğraf 11:** *Illustrated London News*, 23 Kasım 1912, Cilt CXLI, no 3840 s. 751.

13 William Evart Gladstone 1809-1898 yılları arasında yaşamış olan İngiliz politikacı. 1868-1874, 1880-1885, 1886-886, ve 1892 ila 1894 yılları arasında dört defa İngiltere başbakanlığı yaptı. bk. https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/william-ewart-gladstone E.T. 01.05.2024.

İstanbul şehri bu kadar fazla sayıda muhaciri misafir etmekte fazlasıyla zorlanıyor, muhacirler de her geçen gün daha zor şartlara maruz kalıyorlardı. Yaşanan en büyük sıkıntılardan birisi iaşe idi. *Leeds Mercury* bu konuyla ilgili bir fotoğrafı "Açlık çeken Türkler ekmek istiyor" başlığıyla veriyordu. Haberde İstanbul'un dinlenme ve yiyecek arayan muhacirlerle dolup taştığı ve bunun artık sıradan bir görüntü olduğu da belirtiliyordu (*Leeds Mercury* , 1912, s.12).

**Fotoğraf 12:** *Leeds Mercury*, 28 Kasım 1912 Perşembe, no 22817, s. 12.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki önemli şehirlerinden biri olan Selanik 1912 Ekim sonunda Tahsin Paşa tarafından Yunanistan'a teslim edilmişti. Selanik 1913 yılı Şubat ayında bile gerek buradaki Türkler gerekse Makedonya'nın iç taraflarından Selanik Limanı'nı kullanarak Anadolu'ya geçmek isteyen binlerce muhacirin durak noktası olmaya devam ediyordu. *The Sphere* 22 Şubat 1913 tarihli sayısındaki bir haberinde buna değinmekteydi. "Rus konsolosluğu önünde Türk mülteciler" başlıklı haberinde şehirde 40.000 mülteci olduğunun hesaplandığı, bunların birçoğunun Asya kıyısına geçtiği, ancak bir o kadarının da Makedonya'dan geldiğine dikkat çekiliyordu. Ayrıca bunların hepsinin yoksul durumda olduğu da ifade ediliyordu (The Sphere, 1913, s.204).

**Fotoğraf 13:** *The Sphere*, 22 Şubat 1913, Vol LII, No: 683, s. 204.

Savaşın başladığı 8 Ekim 1912 tarihinden hemen kısa bir süre sonra başlayan göç dalgası 1913 Mart ayı sonuna geldiğinde hızla devam etmekteydi. Bu büyük göçün yükünü çeken İstanbul şehrinde camiler asıl işlevlerini bırakmış, savaştan kaçanların sığınağı halini almıştı. Gazeteler okuyucularına bu mekanlardan manzaralar da paylaşıyordu. Burada gazetelerin görsel içerikler kullanmasında ressam/sanatçı muhabirlerin önemli bir rolü vardı. Bu muhabirlerin zaman içinde kamuoyuna yön veren birer sanatçı halini aldığı görülmektedir (Şallı, s.242,243). Aşağıda bu çizimlere bir örnek görülmektedir. *Sphere* gazetesi 29 Mart 1913 tarihli sayısında Gazi Ahmed Paşa Camii'ndeki[14] bir manzarayı okuyucularıyla paylaşmıştı. "Bir Camide Kamp Kurmuş Mülteciler" başlıklı çizim Sphere'nin İstanbul'daki özel muhabiri tarafından çizilmişti. Haberde; yiyecek ve barınak arayışıyla İstanbul'a akın etmeye devam eden mültecilerin içler acısı durumu görülmekteydi. Sanatçı, Gazi Ahmed Paşa Camii'nde kamp kuran bu zavallı çelimsiz hayaletleri -savaş belasının masum kurbanları- çok çarpıcı bir şekilde tasvir etmişti. Sanatçı bunun İstanbul'un küçük camilerinden biri olduğunu ancak içinde canlandırılan sahnelerin çok sıradan olduğunu da bildirmekteydi (The Sphere, 1913, s.338,339). Sanatçının çizdiği camii

14 Kanuni Sultan Süleyman döneminde Sadrazamlığa kadar yükselen Kara Ahmed Paşa tarafından yaptırılmaya başlanan ancak 29 Eylül 1555'te idamıyla inşaatı bir süre duran Ahmed Paşa Camii, Topkapı'nın iç tarafında bir külliye halinde Mimar inan tarafından yapılmıştır. bk. (Eyice, s. 115).

içindeki görüntüde dikkati çeken bir husus da sağ alttaki yatağında yatan çocuğa yardım eden doktor ve hemen arkasındaki hemşiredir.

**Fotoğraf 14:** *The Sphere*, Vol. LII, No. 688, 29 Mart 1913, s. 338-339.

Balkan Savaşları neticesinde Edirne hariç Rumeli coğrafyasından çekilen Türkler için gidilecek nere kalmıştı? Bu soruya "Şark Meselesi" kapsamında Hindistan'a yönelik çıkarları doğrultusunda Mezopotamya ve Basra körfezinde yoğunlaşan İngiltere ve Suriye bölgesinde hâkimiyet amaçlayan Fransa'nın faaliyetleri dikkati çeker. Osmanlı Arap vilayetlerinin paylaşımı şark meselesinin son aşamasını teşkil etmiş ve 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması bu meselenin son aşamasını oluşturmuştur (Beydilli, s.356).

I. Dünya savaşı devam ederken *The Graphic* 7 Nisan 1917 tarihli sayısında nereye gidiyorsun anlamındaki "Quo Vadis" sorusunu sorarak bir haberi okuyucusuyla paylaşıyordu. Haberde Türklerin, sınırlarının sonuna yaklaştığı, Avrupa dışına çıkmak zorunda kalacağı ve görünüşe göre Asya'dan da çıkması gerektiği belirtiliyordu. Türklerin daha şimdiden İngilizleri kurtarıcıları olarak karşılayan Bağdat'tan bütün eşyalarıyla dışarı atıldığı ve Arabistan'ın uyanışı başladığı dile getirilen haberde Hicaz halkının bağımsızlığını ilan

etti ve Mekke şerifini kralları olarak seçti ve Necid, Asir ve Kuveyt Emirlerinin topraklarında da artık Türk hükmünün geçmediği dile getiriliyordu. Haber şu soruyla son buluyordu: Türk nereye dönebilir? (The Graphic, 1917, s.403). Haber için kullandığı çizim ise gerçekten çok dikkate değerdir. Yüzlerinden endişeli oldukları görülen Türk askerlerinin arasında bir Türk bayrağı ve arka siluette sisler arasında bir caminin üzerindeki hilalin üstünde ışık saçan bir haç. Bu fotoğraf Türklerle yapılan savaşlarda arka planda hilal ve haçın savaşını, haçlı zihniyetinin olduğunu ortaya koymaktadır.

*The* Graphic'in haberinde sorduğu "Türk nereye dönebilir?" sorusunun cevabı elbette onlar için Türklerin geldikleri yer olan "Türkistan" idi. Ancak bu soruya asıl gereken cevabı Türk'ün büyük müncîsi Gazi Mustafa Kemal Atatürk; 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'a geldiğinde Haydarpaşa'dan Sirkeci'ye geçerken Boğaz'da itilaf donanmasına ait gemileri görünce yaveri Cevad Abbas'a söylediği "Geldikleri gibi giderler." sözüyle verir.

**Fotoğraf 15:** *The Graphic*, 7 Nisan 1917, Vol XCV, No: 2471, s. 403.

**Sonuç:** Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki toprak kayıplarıyla birlikte orada yaşayan Türkler için de göç ve muhaceret başlamıştı. Türkler çok zor koşullar altında vatanlarının sınırları içinde kalan yerlere doğru hareket ediyorlardı. 1912-1913 yılları arasındaki

Balkan Savaşları da bu çekilmenin en yoğun ve en acı şekilde yaşandığı dönemlerden birisi oldu. Sayıları milyona varan Müslüman-Türk yerinden yurdundan koparılarak göç ettirildi. Göç esnasında salgın hastalık, açlık, susuzluk, giyecek eksikliği gibi pek çok sorunla boğuşan muhacirlerden pek çoğu gitmek istedikleri yere varamadan yolda hayatını kaybetti. Güvenli yerlere ulaşabilenler de Devletin sınırlı imkânları içinde binbir zorlukla yeni bir hayata başlama mücadelesine girdiler. Balkan Savaşları'nı takip eden savaş muhabirlerinin haber ulaştırdığı dış basın, bu çalışmada yararlanılan İngiltere basını örneğinde olduğu gibi olaylara politikalarına göre farklı şekilde yaklaştı. Osmanlı Devleti aleyhtarı politika izleyen gazeteler, Osmanlı Devleti'nin Rumeli'den çekilişini bir zafer edasıyla anlatırken muhacirlerin yaşadığı sıkıntıyı görmezden gelmeye ve sürekli Türkleri kötülemeye çalışmaktaydı. Bunun yanında muhacirlerin yaşadığı insanlık dramına bir dur demek için haber yapan gazeteler de bulunmaktaydı.

**KAYNAKÇA**

**Süreli Yayınlar**

Belfast Evening Telegraph

Daily Herald

Daily Mirror

Globe

Illustrated London News

The Bystander

The Freeman's Journal

The Graphic

The Leeds Mercury

The Sphere

**Araştırma Eserler**

Ashmead Bartlett, E. - Ashmead Bartlett, S. (2012). *Türklerin Rumeli'ye Vedası*, Çev, Görkem Şengün-H. Büşra Yavuz, İstanbul: İz Yayınları.

Beydilli, K. (2010). "Şark Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. 38, İstanbul, s. 352-357.

Despot, I. (2020). *Savaşan Tarafların Gözüyle Balkan Savaşları Algılar ve Yorumlar*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. 1., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Eyice, S. (1989). "Ahmed Paşa Külliyesi", *DİA*, C. 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 115-116.

Halaçoğlu, A. (1999). "Balkan Savaşlarında Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Sonuçları", *Osmanlı (Toplum) Özel Sayısı*, *C. 4*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s.669-676.

Küçük, C. (1992). "Balkan Savaşı", *DİA*, C. 5, İstanbul, s. 23-25.

Özcan, B. (2008). *Sinop Deniz Felaketi (30 Kasım 1853)*, İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü.

Saygı, S. (2000). *Tarihsel Gelişim İçinde Kamuoyu Kavramı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şallı, H. (2023). *Balkan Savaşlarında Ulusal ve Uluslararası Basının Bürokratik Açıdan Organizasyonu (Arşiv Belgeleri, Süreli Yayınlar, Tanıklar*), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Şimşir, B. N. (2017). *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Troçki, L. (2017). *Balkan Savaşları*, Çev. Tansel Güney, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Yolcu, C. (2020). *İntibah İbret İntikam Balkan Savaşı'nda Osmanlı Propaganda Kitapları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Zaman M. (2017). "Türkiye'de Kırsal Meskenler ve Coğrafi Dağılışları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 21(3), s. 911-935.

**İnternet Kaynakları**

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/freemans-journal E.T.20.04.2024.

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/daily-mirror E.T.20.04.2024.

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/the-bystander E.T.20.04.2024

https://www.belfasttelegraph.co.uk/editorial/web/150-anniversary/ 21.04.2024.

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/the-sphere E.T.20.04.2024.

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/illustrated-london-news E.T.20.04.2024.

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/leeds-mercury E.T.20.04.2024

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/daily-herald E.T.20.04.2024

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/graphic E.T. 20.04.2024.

https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/titles/globe E.T.20.04.2024.

https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/herbert-henry-asquith E.T. 01.05.2024.

https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/william-ewart-gladstone E.T. 01.05.2024.

# TÜRKİYE'DEN ALMANYA'YA İŞGÜCÜ GÖÇÜNÜN MEDYADA TEMSİLİ

**Hakan TEMİZTÜRK*, Merve KALAYCI****

**Giriş**

İnsan var olduğundan beri bazen ekonomik nedenler bazen güvenlik kaygısı bazen de kişisel sebeplerle yaşadığı mekândan ayrılmak zorunda kalmıştır (Ekici ve Tuncel, 2015: 9). Bu durumu ifade etmek için kullanılan "göç" kelimesi Türk Dil Kurumu tarafından "Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi; taşınma, hicret, muhaceret" olarak tanımlanmıştır (https://sozluk.gov.tr/).

Doğal afetler, ekonomik sorunlar, siyasi ve sosyal nedenler tarih boyunca göçün en yaygın gerekçelerini oluşturmuştur. Özellikle sanayi devrimi sonrası bu nedenler arasında ekonomik sosyal ve siyasi temelli olanlar ön plana çıkmıştır (Ekici ve Tuncel, 2015: 13). Göçler nedenleri ve sonuçları bakımından çok çeşitlilik göstermektedir. Bu sebeple göçlerin –bu bağlamda Türkiye'den Almanya'ya işgücü göçünün- nedenlerinin ve sonuçlarının doğru bir analizinin yapılması önem arz etmektedir.

**I. Türkiye'den Almanya'ya İşgücü Göçü**

İkinci Dünya Savaşından Almanya'nın büyük bir yenilgiyle çıkması ülkenin ikiye bölünmesine yol açmıştır. Batıda kalan bölge Federal Almanya, doğudaki kısım Demokratik Almanya olarak adlandırılmıştır. Bölünmeye kadar başkent olan Berlin, Doğu-Batı olmak üzere ikiye bölünmüştür. 1961'de inşa edilen Doğu Berlin ve Batı Berlin arasında sınırı oluşturan Berlin Duvarı, 1989 yılında yıkılana kadar Almanları ve Almanya'yı bölmekle kalmamış, iki bölge arasında Almanların da işçilerin de geçişini engellemiştir.

Almanya ile Türkiye arasındaki işgücü göçünün tarihi ise 30 Ekim 1961'de imzalanan İşgücü Anlaşması ile başlamıştır (Mortan ve Safrati, 2011: 3). Almanya'nın İtalya, İspanya, Fas gibi başka birçok ülkeyle imzaladığı anlaşmalardan birisi olarak Türkiye ile de imzalanan anlaşma ile Almanya için 50'li yılların başında ve 60'lı yılların sonunda 'ekonomik

* Prof. Dr. / Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü Öğretim Üyesi
** Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik ABD Yüksek Lisans Öğrencisi

mucize' denilen iktisadi kalkınma sürecinin ortaya çıkardığı işçi ihtiyacının giderilmesi amaçlanmıştır. Aynı tarihlerde Türkiye, yüksek dış borç, işsizlik ve siyasi istikrarsızlıkla boğuşan bir ülke durumundaydı. Anlaşma, her iki ülkenin o anki ihtiyaçlarını karşılamalarına yarayacak hükümler içermekteydi: Almanya, ucuz işgücüne sahip olacak; Türkiye ise kazandığı dövizlerle dış borçlarını ödeme imkânı bulacaktı (https://tr.boell.org/tr/2021/09/09/sureli-birsozlesmeden-ortak-bir-tarihe).

Anlaşmayı takip eden günlerde Türkiye'den Almanya'ya 'misafir işçi' akını başlamıştır. İşçiler daha çok Türkiye'nin Orta Anadolu başta olmak üzere çeşitli bölgelerinde kooperatif kurmuş köylülerden seçilmiştir. İşçilerin kalıcı olmayacakları kabul edilmiş; bu sebeple anlaşmanın 10. maddesi ile Türkiye, Federal Almanya'daki işçilerini formalitesiz olarak her an geri almayı kabul etmiştir. İlk işçiler bir yıl sonra Almanya'yı gönüllü terk edeceklerine dair belge imzalamıştır (Mortan ve Safrati, 2011: 3).

Türkiye'de 1963'te hayata geçirilen I. Beş Yıllık Kalkınma Planında işgücü fazlasının işgücü kıtlığı çeken Batı Avrupa ülkelerine ihracı, istihdam politikasının ilkelerinden biri olarak yer almıştır. II. Beş Yıllık Kalkınma Planı da hızı azalmış olsa da yurt dışına gidişin devam edeceğini varsaymıştır.

Bu bağlamda I. Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte işgücü ihracının hızlanması ve daha sistematik işlemesi için Köy Kalkınma Kooperatifi kuran köylerdeki nüfusun yurt dışına gidişine öncelik tanınmıştır. Denizli, Sivas, Konya ve Yozgat'ta yoğunlaşan yaklaşık 2000 kooperatif kurulmuş ve ilk işçi kafileleri buralardan oluşturulmuştur. Ayrıca Türkiye'de döviz açığının kapanması için 1964'te 499 sayılı yasayla özel bir işçi dövizi kuru uygulanmaya başlanmış ve işçi tasarrufları resmileştirilmiştir. Merkez Bankası bünyesinde İşçi Dövizleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur (Mortan ve Sarfati, 2011: 5). 1960'lar dönemi, işgücü göçü literatüründe "ikili anlaşmalara dayanılarak devlet eliyle düzenlenen işgücü ihracı" olarak geçmiştir (Şahin, 2010: 34-35).

Anlaşma hükümlerine, verilen sözlere ve yola çıkıştaki niyetlere rağmen işçilerin dönüşü, ilk adımda sekteye uğramıştır. 1966-67'deki ekonomik krizde 70 bin Türk işçi işini kaybettiği halde yurda dönüş yapmayıp Almanya'da kalmayı yeğlemiştir. 1973'te Almanya işgücü alımını resmen durdurunca bu defa gitmek isteyenler turistik çıkış yaparak Almanya'da kaçak işçi konumunda çalışmaya başlamıştır. 1973'te III. Beş Yıllık Kalkınma Planında buna paralel olarak yurt dışına gönderilecek işçi sayısının 350 bin olacağı tahmini yer almıştır. Bu öngörüyle göç, işsizliğin çözümünde bir ekonomi politikası haline gelmiş oluyordu (Mortan ve Sarfati, 2011: 5).

Almanya'ya giden Türk işçilerini konu edinen ilk çalışmalar hemen o yıllarda yapılmaya başlanmıştır. Dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit, "Yurt Dışındaki Türk İşçileri" başlığını taşıyan ve 21 Ekim-21 Kasım 1964 arasında gerçekleştirdiği Avusturya, F. Almanya, Hollanda, Belçika ve İsviçre gezisindeki notlarından oluşan raporunda ilk dönemde yurt dışına çıkan Türk işçileri ile ilgili tespitlerini aktarmış, şahit olduğu sorunları

ve sorunlarına çözümüne yönelik önerilerini yazmıştır (Mortan ve Sarfati, 2011: 11). 1964 tarihli bir başka çalışma Devlet Planlama Teşkilatının yaptırdığı *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları* başlığını taşıyan kitaptır. Nermin Abadan Unat tarafından yapılan çalışma, Türkiye Cumhuriyetinin konuya hassasiyetinin de bir göstergesi sayılmıştır.

Günümüzde de gerek Almanya'da yaşayan gerek dönüş yapmış gerekse Türkiye'de bulunan araştırmacılar tarafından bu alanda çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Bu araştırmaların Almanya'daki Türklerin durumunu dönemsel olarak inceleyenleri bulunduğu gibi işgücü göçünü ve sonrasındaki sürecin bütününü konu edinenleri de bulunmaktadır. Bu çalışmaların birinde Almanya'ya giden ilk gruptakilerin büyük bir bölümünün 20 ila 40 yaş arasındaki erkeklerden oluştuğu, iş koşullarının oldukça ağır, kirli ve genellikle niteliksiz işler olduğu belirtilmektedir. Şahverdi tarafından yapılan söz konusu çalışmaya göre, çoğunlukla vardiyalı, akort ve bantlarda, inşaatlarda, kömür ocaklarında, endüstride ve demir çelik fabrikalarında çalışan yabancıların yüzde 71,8'i 1961 yılında ikincil sektördeydi. 1966 yılında yabancıların yüzde 90'ı işçi, yabancı erkeklerin yüzde 72'si inşaat sektöründe, metal endüstrisinde ve maden ocaklarında niteliksiz işçi statüsünde ve hem ucuza hem de fazla çalışmaktaydı.

Bu tabloya rağmen ve yabancı işçilerin ülke ekonomisine katkıları dönemin hükümeti tarafından övülmüşken toplumda yabancı düşmanlığı da yine bu dönemde başlamıştır. 1964 yılında kurulan ve 1966 yılından 1968 yılına kadar 7 eyalette meclise girmeyi başaran bir siyasi parti (NPD), propagandasını yabancı düşmanlığı üzerine kurmuş ve beklenmedik oranda taraftar toplamayı başarmıştır. O dönemde Almanya'da çıkan gazetelerde yabancılar hakkında olumsuz haber ve yorumlar da yayımlanmaya başlamıştır. Almanya İşverenler Birliği'nin (BDA) 1966 yılında Baden Wüttenberg'de yaptığı toplantıda, "Yabancı işçilerin üretkenliği Alman iş arkadaşlarından kesinlikle az değildir" tespiti yapılmış, Bild gazetesi de "Misafir işçiler Alman işçilerden daha çalışkan" manşeti ile çıkmış (Bild Zeitung, 31.03.1966) olmasına rağmen misafir işçiler artık 'istenmeyenler' olmuştur. Öyle ki Alman işçiler birçok işyerinde uyarı grevi yapmış ve Bild gazetesini boykot etmiştir (Şahverdi, 2021).

Aynı günlerde Nürnberg'de yayımlanan Abendzeitung adlı gazetede "misafir işçi sorunu" şöyle işlenmiştir: "Yaklaşık bir yıldan beri Almanya topraklarında hemen hemen her politik toplantıda rahatlıkla alkış toplayan bir konu var; o da misafir işçiler aleyhine konuşmak. (...) Öyle yaygın ki bazı milletvekilleri de bu milliyetçi dalgada yüzmekte, bu puslu havadan yararlanmaya çalışmaktadır."

Her şeye rağmen 1968'den 1973 yılına kadar yabancı işçilerin sayısında ciddi bir artış izlenmiştir. Yabancı işçi sayısı 1973'te 2 milyon 595 bine ulaşmış ve yeni durumlar ve yeni sorunlar ortaya çıkmıştır (Şahverdi, 2021).

1970'ler, işgücü göçü sürecinde ekonomik krizin, yabancı işçi alımının durdurulmasının, turist göçmenlere yasal bir statü kazandırılmasının, aile birleşiminin ve çocuk

paralarının konuşulduğu bir dönem olmuştur (Şahin, 2010: 34-35). 1970'li yılların başında, ailesinin geçimini sağlayacak kadar gelire sahip olan ve aile üyelerinin sayısına uygun büyüklükte yer kiralayabilecek olan işçilerin ailelerini Almanya'ya getirebilmelerinin önü açıldığından göç dalgasında bir artış yaşanmıştır. Ancak Almanya'da 1973 yılında yaşanan ekonomik kriz, Alman hükümetini işgücü alımını durdurmaya yöneltmiştir. Buna rağmen Türkiye'den turist vizesiyle çıkış yapan Türkler, Almanya'ya gitmeye devam etmiştir. Böylece 70'li yılların sonuna kadar Türkiye'den Almanya'ya göç devam etmiştir (Ayanoğlu ve Bayam, 2020: 14).

Dönemin Almanya Başbakanı Williy Brandt, Ocak 1973'te yaptığı açıklamada, kabul edilecek yabancı işçiler için sınırlamadan bahsetmiş, sosyal anlayış ve sorumluluklarını iyi düşünmeleri gerektiğini dile getirmiştir. Aynı yılın temmuz ayında Avrupa Ekonomik Topluluğu'na üye olmayan ülkelerden işçi getirmek için işverenlerin ödediği 300 mark bedel 1000 marka yükseltilmiştir. Bu sınırlama ile yabancı işçi alımında azalma beklenmiştir. Petrol krizinin de baş göstermesiyle 23 Kasım 1973 tarihinde işçi alımı durdurulmuştur. O tarihte Almanya'da 2,6 milyon yabancı işçi yaşamaktadır. Yabancıların bir kısmı (200-300 bin kişi) sınırlamaların ardından kendi rızası ile Almanya'yı terk emiştir. Öte taraftan 1970'lerin yeni bir uygulamasına istinaden yılda 40 ila 50 bin işçi de memleketlerinde bulunan çocuklarını Almanya'ya getirmiştir.

1974 yılında Almanya'da toplam nüfusun yüzde 6,7'si göçmenlerden oluşmuş, doğan çocukların yüzde 17,3'ünü de göçmen ailelerin çocukları oluşturmuştur. Bu dönemde ev bulma sorunu artmış; bulunan evlerin oturulacak gibi olmaması, sorunu daha da büyütmüştür. Buna rağmen işçiler ailece yaşanamayacak evlerde yaşamaya razı olmuştur. Yabancı komşu istemeyen ya da evini yabancıya kiralamak istemeyenler, yabancıların yoğunlaştığı gettolar oluşmasının önünü açmıştır. Türk işçilerinin 1970'lerin ortalarından itibaren yerleşik hayata geçişler sancılı bir hal almıştır.

1973 yılında işçi alımının durdurulması, Almanya'daki yabancı sayısının azaltılmasını hedeflemiş olsa da hesap tutmamıştır. 1979'da çalışan yabancı işçi sayısı 2,6 milyondan 1,8 milyona düşmüş olsa da 1980'e gelindiğinde toplam göçmen sayısı 4,5 milyona ulaşmıştır. Bu tablo, 1970'lerdeki ekonomik krizden yabancı işçilerin daha çok etkilendiğini göstermiştir.

İşgücü göçünün başlangıcından sonra geçen 20 yıllık sürede işçilerin ekonomik ve sosyal statüleri, meslekleri ve eğitim durumları farklılık göstermiştir. 1980'lerde işçilerin ve çocuklarının eğitimi gündeme gelmeye başlamıştır. 1980 yılında yapılan bir araştırmaya göre 15 ila 24 yaşları arasındaki göçmen gençlerin dörtte üçünün ilkokul diplomasına sahip olmadığı saptanmış, 16 ila 20 yaşları arasında olan gençlerin yüzde 46'sının çalışmadığı, meslek sahibi olmadığı ve okula gitmediği belirlenmiştir.

1980'ler aynı zamanda yabancı düşmanlığının arttığı yıllar olmuştur. Kasım 1978'de Almanların yüzde 39'u "Misafir işçiler ülkelerine gerimi dönsünler mi yoksa Almanya'da

sürekli kalma olanağı tanınsın mı?" sorusuna "ülkelerine geri dönsünler" yanıtını vermişken aynı soruya Mart 1982'de yüzde 68, Haziran 1982'de yüzde 77, Mart 1983'te ise 80 oranında "ülkelerine geri dönsünler" cevabı verilmiştir (Der Spiegel, 03.05.1982).

Almanların bu kadar kısa süre içinde yabancı karşıtı olmaları, sağcı partilerin iştahını kabartmış ve yabancı düşmanlığı sağcı partilerin seçim çalışmasında kullandığı malzeme haline gelmiştir (Şahverdi, 2021). 2000'li yılların ortalarına kadar sağcı/tutucu siyasal partiler, gerçek durum öyle olmasa da ülkelerinin bir göçmen ülkesi olmadığı iddiasını ısrarla savunmuştur. 1982-1998 yılları arasında iktidarda bulunan Hıristiyan Birlik Partileri (CDU/CSU) ile Hür Demokrat Parti (FDP) koalisyon hükümetleri de Almanya'nın göçmen ülkesi olmadığı propagandası yapmıştır. Bu savunma/iddia, ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 7'sini oluşturan göçmenlerin büyük bölümünün toplumda eşit sosyal haklara ve eşit fırsatlara sahip olmasını engellenmiş ve/veya geciktirmiştir. 1982 yılında Başbakan Helmut Kohl'ün liderliğinde kurulan liberal-sağ koalisyonun ilk işlerinden biri 1983-1984 yıllarında uygulanan ve yaklaşık 120 bin Türk'ün yurda dönmesine yol açan Geri Dönüşü Teşvik Yasasının çıkarılması olmuştur. 1980'li yıllardan itibaren Almanya'nın politikası Türklerin ülkelerine geri dönmelerini teşvik üzerine inşa edilmiştir; zorlayıcı önlemlerden kaçınılsa da 'yıldırma' olarak nitelenebilecek önlemler birbiri ardına yürürlüğe konulmuştur. 1980 yılının Ekim ayından itibaren uygulanmaya başlayan vize zorunluluğu, 1990'lı yılların başında bebekler için bile devreye sokulmuş, aile birleşimi ve çifte vatandaşlık gibi konularda Türk vatandaşlarına çeşitli engeller çıkarılmıştır. Almanya'nın yabancılar konusundaki alışılagelen paradigmasını değiştirmeye yönelmesi ancak 2005'ten sonra başlamış, ancak bu da fiiliyata tam anlamıyla yansıtılamamıştır (Ünver, 2012: 98).

Almanya'da özellikle sağcı/tutucu siyasetten cesaret alan yabancı düşmanı ve ırkçı kişi, grup ve örgütler, zamanla Türkler için en önemli tehdit haline gelmiştir. Irkçı şiddet özellikle 1990'lı yıllarda zirveye ulaşmış, 2000'li yıllarda bile Türkleri hedef alan cinayet, suikast ve kundaklama eylemleri gerçekleşmiştir.

Almanya'da Türklere karşı ırkçı şiddetin cinayete dönüştüğü ilk eylem 1979 yılında Hamburg'da gerçekleşmiş ve Ramazan Avcı adlı bir Türk katledilmiştir. Ara ara değişik düzeylerde gözlenen ırkçı şiddet olayları 1988 yılında Bavyera/Schwandorf'da üç Türk ve bir Alman'ın kundaklanan bir evde yaşamlarını yitirmeleri sonucu yeni bir boyut kazanmıştır.

1992 yılında Schleswig Holstein eyaletindeki Mölln kasabasında üç ve 1993'de Kuzey Ren Vestfalya eyaletinin Solingen kasabasında beş Türk yine kundaklama sonucu katledilmiştir. Bu olaylardaki suçluların genellikle neonazi gençler olduğu ve kısa süre içinde yakalanarak hapis cezalarına çarptırıldıkları, ancak bu cezaların caydırıcı olmadığı, hatta birçok durumda mahkemelerin suçun ağırlaştırıcı nedenlerini dikkate almadığı görülmüştür (Ünver, 2012: 100).

## II. Türk İşçi Göçünün Türk Medyasında Temsili

Almanya'da -ve Avrupa'nın diğer ülkelerinde- çalışan Türk işçilerini konu alan kitap, makale, araştırma, röportaj, bildiri, sinema, dizi ve tez gibi farklı çalışmalar, daha sonraki yıllarda artarak devam etmiştir. Aynı zamanda ilk günlerden itibaren Türk basınında konu/sorun ile ilgili çok sayıda haber, yorum ve röportaj yayımlanmıştır. Bu alandaki ilk çalışmalar Türkiye'deki akademisyen, araştırmacı, gazeteci ve yetkililer tarafından yapılmış, ilerleyen yıllarda hem Türk olmayan araştırmacı ve gazeteciler hem de artık bulundukları ülkenin vatandaşı olan Türkler tarafından yapılmaya başlanmıştır. Almanya'da çok sayıda Türkçe yayın ortaya çıkmıştır. Türkiye'deki gazetelerin Almanya baskılarının yanı sıra Almanya'da Türkler tarafından çıkarılan dergiler, gazeteler, video ve müzik kasetleri bu ülkedeki Türkler arasında iletişim kanallarının kurulmasına, sorunların, sosyal ve kültürel faaliyetlerin, kutlamaların, örgütlenmenin, dayanışmanın duyurulmasına ve yaygınlaşmasına aracılık etmiştir. İnternetin ortaya çıkışından sonra ise hem internet medyası hem de internet ve uydu üzerinden yayın yapan görsel ve işitsel ortamlar da devreye girmiş ve iletişim kanalları çoğalmıştır.

### a. 1961'den 2000'lere gazetelerde Almanya'daki Türk işçiler

Bu bölümde Türkiye'deki gazetelerde Almanya'daki Türk işçilerinin ve ailelerinin konu edinildiği haberlere odaklanılmıştır. Türkiye'den Almanya'ya işgücü göçünün başladığı 30 Ekim 1961 tarihinden itibaren dönemin gazeteleri bu alandaki gelişmeleri ve sorunları sıklıkla haberleştirmiştir. Gazetelerde Türk işçilerin yeni yaşamları ile ilgili yorumlar, röportajlar, yazı dizileri çıkmış; böylece hem işçilere destek olunmuş hem de işçilerle memleketleri ve geride bıraktıkları arasında bir anlamda köprü kurulmuştur.

Göçün sorun olmaya başladığı 1970'lerin ortalarından sonra haber ve yorumların içeriği değişmiş, giderek tepkisel bir hal almıştır. Bu dönemden itibaren istenmeyen, dışlanan, aşağılanan, hor görülen ve 1980'lerden itibaren şiddete maruz kalan Türk işçileri ve ailelerinin sorunları haber ve yorumların yönünü de değiştirmiştir. Şiddetin dozu artıp cinayetlere, kundaklamalara varınca gazetelerde sorumlu Alman makamları suçlanmaya, şiddete başvuranlar "dazlaklar", "naziler", "dunkof'lar" olarak nitelendirilmeye başlanmıştır.

Bununla birlikte Almanya'da Türk işçilerinin ve yakınlarının işçilikten patronluğa ve işyeri sahipliğine, yöneticiliğe ve politikacılığa, farklı alanlarda nitelik gerektiren pozisyonlara erişmeleri de birer başarı öyküsü olarak gazetelerde yer almıştır. Yine magazin boyutu olan gelişmeler de farklı bir üslupla gazetelerde kendine yer bulmuştur.

Göçün ilk dönemden itibaren Türkiye'nin önemli gazeteleri Cumhuriyet (1961), Hürriyet (1961), Sabah (1971), Tercüman (1973), Milliyet (1973 ve 1982), belirtilen tarihlerde basit rastlantısal yöntemle taranmış ve derlenen haberler bu bölümde incelemeye tabi tutulmuştur. Haberlerin farklı tarihlerde ve konunun odağındaki Türk işçilerinin farklı durumlarını yansıtan haberler olmasına dikkat edilmiştir. Atatürk Üniversitesi merkez

kütüphanesi arşivinde bulunan gazeteler, arşivin ve dolayısıyla çalışmanın evreninin çok geniş olması sebebiyle aralıklı olarak taranmış ve Almanya'ya işçi göçü, Almanya'daki Türk işçiler, gurbetçiler, Almancılar, göçmenler odaklı haberler derlenmiştir. Elde edilen haberler söylem analizi yöntemi ile incelenmiştir.

"Almanya'ya işçi sevkiyatı bizim için yararlı mı yoksa zararlı mı?" spotu ve "Türk işçisi ne istiyor" başlığı ile Cumhuriyet gazetesinde yer alan haberde, Türk vatandaşları için soru işareti olan konulara açıklık getirilmektedir. "Almanya heveslileri" olarak nitelendirilen ve sayıları 61 bini aşan Türk işçileri durumları bakımından üçe ayrılmıştır: "Tecrübe sahibi ustalar, Türkiye'de aradığını bulamamış insanlar ve Almanya'ya gitmek için iş hayatını vesile yapan maceraperestler." Haberde ekonominin iyileşmesi ile Almanya'ya giden vatandaşların geri döneceğinin tahmin edildiği belirtilmiştir (02.12.1961: 5).

"İşçi Sevkiyatı İçin Almanlar İstanbul'da Büro Kurdular" başlıklı Cumhuriyet haberi, sürecin işleyişi hakkında bilgi vermiş ve Almanların ağır iş kolları olan demir-çelik, kimya, gemi yapımı, demir yolu gibi alanlarda çalıştırılmak üzere iş gücüne ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. İşçi sevkiyatının 15 Ağustos'a kadar başlayacağı ve Almanya'nın kalifiye işçiye ihtiyacı olduğu bildirilmiştir (19.07.1961: 5).

Almanya'ya Ford firmasının talebi üzerine gidecek olan ilk 150 kişilik işçi grubuna sunulan koşullar Hürriyet'te şu şekilde yer almıştır: "Ford firmasının mukavelesindeki teminatlar şunlardır: Günde 8 saatten haftada 40 saat mesai, saat başına 2.89 mark. Bu saat ücreti 5 hafta sonra 3.10 marka yükseltilecek. Yatacak yer gösterilecek ve bunun için işçiden ayda 40-50 mark kesilecek. İşçi öğle yemeğini isterse fabrikada 0.60 marka (60 fenik) yiyebilecek. İşçiye fabrika ile lojmanı arasında nakil vasıtası için ayda 3.60 mark verilecek." (13.09.1961: 5).

Hürriyet, "Hans Mayer; "Federal Almanya'nın Türk işçisine çok ihtiyacı var" diyor." başlığıyla İş ve İşçi Bulma Kurumu Müdürü Mayer'in konuşmasından alıntı yapılmış ve Türklere övgü ön plana çıkarılmıştır. Habere göre, Mayer, "Almanya halen 500 bin kadar sanayi işçisine ihtiyaç duymaktadır. Bunun büyük bir kısmını Türk işçisi ile karşılamak arzusundayız" demiş ve devamla şunları söylemiştir: "Almanya'nın Türk işçisine ihtiyacı çoktur. Türk işçisi Almanya'daki faaliyeti ile diğer dünya işçilerinden hiç de aşağı olmadığını ispat etmiştir. Türk işçisi Alman İşçisinin sahip olduğu bütün haklardan istifade edecektir." (19.07.1961: 3). Almanya'nın istediği işçiler arasında "çoban" olması da Türkiye'yi şaşırtmış ve "B. Almanya Çalıştırmak için 1500 Çoban İstedi." başlığıyla konuyla ilgili haber Hürriyet gazetesinde ilk sayfada yer almıştır (02.09.1961: 1).

Cumhuriyet'in 15 Ağustos 1961 tarihli haberine göre İstanbul'da faaliyete geçen Almanların işçi bürosuna başvuru sayısı kısa sürede 45 bini bulmuştur. Bir ay içinde yapılan müracaatın miktarının 17 bin 646 olduğu ve bunlardan 2 bin 500'ünün kadın olduğu bildirilmiştir.

Almanya'ya gönderilen Türk işçilerin haklarının güvence altına alınması için anlaşma imzalandığı ve yürürlüğe konulduğu ise 2 Kasım 1961 tarihli Hürriyet gazetesinin ilk sayfasında yer almıştır. Haberin devamı ise şöyledir: "Almanya'ya giden işçilerimizin orada karşılaştıkları güçlükleri önlemek, Alman işçisine verilen imkânların, Türk işçilerine de sağlanmasını temin etmek maksadıyla bir müddetten beri Bonn'da yapılan müzakereler sona ermiş, Türk-Alman İşçi Antlaşması, teati edilen notalarla bugünden (dünden) itibaren yürürlüğe girmiştir." (02.11.1961: 1)

"Bu yıl Almanya 80-90 bin civarında Türk işçisi alacak" başlıklı haberde önceki yıl 360 bin olan sayıda ciddi düşüş olduğu vurgulanmıştır. Haberde Türk işçilerin yaşadığı sorunlara değinen Almanya'nın yabancı işçilerle ilgili yaptığı sosyal çalışmalar şöyle sıralanmıştır: "1 Nisan tarihinden itibaren Almanya'da işçi konutlarında bir odada 6 yerine 4 kişi barınacaktır. İnsan başına 4 metrekare yerine 8 metrekarelik bir yer öngörülmektedir. Yabancı işçilerin ve ailelerinin Almanlardan tecrit edilmemesine özellikle dikkat edilecek ve yeni konutların yapımına gidilecektir. Lisan Okulu Goethe Enstitüsü vasıtasıyla hazırlanan filmle Almanca kursları düzenlenecektir. Yabancı işçi çocuklarının eğitimi için işçi bulma kurumlarında danışmanlıklar kurulacaktır." (Sabah, 01.04.1971: 3).

Sabah'ın aynı günlerdeki bir başka haberine göre, Federal Almanya İş Bulma Kurumu Yönetim Kurulu Başkanı Senatör Gerhard Assmann, Türk işçilerinin Almanya'ya çalışmaya gitmeden önce eğitilmeleri için o yıl 150 bin Mark harcanacağını söylemiştir. Assmann, Almanya'da çalışan yabancı uyruklu işçilerin durumunun yalnız ekonomik yönden değil insanlık açısından da ele alınması gerektiği vurgulayarak, "Bütün yabancı işçilerin Almanya'da suçluluk durumu Alman işçilerinkinden azdır ve sevindirici bir olaydır. 2 milyon yabancı işçi içinde yaklaşık olarak 400 bin Türk işçisi çalışmaktadır." demiştir (04.04.1971: 6).

Almanya'daki seyahat şirketlerinden birinin sahibi olan Türk, "İşçi olarak gitmiş olduğu Almanya'da büyük bir iş adamı oldu" başlığı ile Sabah gazetesindeki habere konu olmuştur. Almanya'ya 1960 senesinde gelen Türk işçisi Rahmi Teoman'ın bugün Almanya'da büyük bir seyahat bürosu sahibi olduğunu belirten haberin devamında şu ifadeler yer almıştır: "Charter işçi uçakları servislerinde isim yapan Teoman, Duisburg şehrinde tesis ettiği Türk uçak seyahat bürosunda vatandaşlarımızın anavatana seyahatlerinde uçak ile ucuz yolculuklarını sağlamak suretiyle hizmet ederek kısa zamanda başarıya ulaşmış sayılı seyahat müesseselerinden biridir." (Sabah, 31.05.1971: 3)

Almanya'da resmi kuruluşların, yabancı işçilerin Alman ekonomisine katkısını her fırsatta belirtmelerine karşılık, o günlerde yapılan bir anket, halkın ancak üçte birinin bu yargıya katıldığını göstermiştir. Sabah'ın, "Yabancı işçiler Almanya'nın sosyal düzenini bozuyormuş…" başlıklı haberine göre, ankete cevap verenlerin yüzde 43'ü daha az sayıda yabancı ile yetinilmesi gerektiğini belirtmiş, yüzde 12'si ise yabancı işgücünün tamamen fuzuli olduğunu bildirmiştir. Alman sosyal hayatına katılmayan yabancı işçilerin bir süre

sonra sosyal dengeyi bozacak unsurlar olacakları ve Almanya'nın kalkınmasında büyük bir engel teşkil edecekleri belirtilmiştir (Sabah, 24.05.1971: 3).

17 Mayıs 1971 tarihli Sabah gazetesinde kaçak olarak Almanya'ya giden ve sağlık sorunları olduğu için Türkiye'ye iadesi yapılan vatandaşların haberi, "Veremli Türk işçileri yurda iade edildi" başlığı ile yer almıştır. Yapılan açıklamada, turist pasaportu ile Almanya'ya gelen işçilerin yüzde 90'ının hasta olduğu ve bu nedenle çalışma imkânlarının bulunmadığı bildirilmiştir. (Sabah, 24.05.1971: 3).

Tercüman ise Almanya'da kendi işini kuran bir Türk'ü konu alan haberi övgü dolu cümlelerle vermiştir. "Almanya'da patron olan Türkler" başlıklı haberin devamı şöyledir: "On binlerce genç Alman kızı, bu başarılı Türk işadamının sahip olduğu atölyelerde yapılmış kıyafetleri giyiyor." (Tercüman, 01.10.1973: 1)

Tercüman'da "Almanya'dan izinli gelen Türk işçisi, Alman eşine kelime-i şehadet getirdi" başlığı ile yer alan haberde, Salih Kart'ın " Eşim zaten Müslümanlığa hayran bir insandı" dediği belirtilmiştir (Tercüman/Ramazan, 01.10.1973: 2)

Almanya'nın işçi alımını bir süre durduracağı haberi "Türkiye için tehlike büyük" başlığı ile Tercüman gazetesinde yer almıştır. "Almanya'daki yabancı işçilerle ilgili karar üzerine Türk-İş derhal tedbir istedi" ve "Çalışma Bakanı Erdem'e göre, "Bugün için tedirgin olacak bir şey yok" spotlarının yazıldığı haberin detayında ise şu ifadeler yer almıştır: "Federal Almanya'da yabancı işçi getirilmesinin durdurulmasından en çok Türkiye etkilenecektir. İstanbul ve diğer ülkelerdeki Alman İşçi İrtibat Büroları da faaliyetlerini geçici olarak tatil edeceklerdir." (Tercüman, 25.11.1973: 1)

"Alman irtibat bürosu Türk işçileri konusunda bugün açıklama yapacak" başlığına ve "Eylül sonuna kadar 110 işçi gitti ve 1973 hedefi aşıldı", "İşçi sevkinin aksamayacağı ileri sürülüyor" spotlarına yer veren Tercüman, yurt dışına işçi sevkinde 1973'te planlanan hedefin aşıldığı ve Almanların aldığı işçi sevkiyatını durdurma kararının sırada bekleyen işçiler için büyük bir kaygı getirmeyeceği bilgisi verilmiştir (Tercüman, 26.11.1973: 1).

"Alman irtibat bürosunda sevk işlemi durdu" ve "Yabancı işçi çalıştıran Alman fazla vergi verecek" şeklinde Tercüman'da yer alan haberde, "Son Orta-Doğu savaşından sonra Arap ülkelerinin Avrupa memleketlerine uyguladığı "Petrol ambargosu" nun sebep olduğu bunalım yüzünden Almanya'nın Ortak Pazara üye olmayan ülkelerden işçi sevkiyatının durdurulması yolunda aldığı karar Türkiye'yi de etkilemiş ve Alman İrtibat Bürosu dünden itibaren sevk muamelelerini durdurmuştur." bilgilerine yer verilmiştir (Tercüman, 27.11.1973: 1).

Petrol bunalımı yüzünden Alman hükümetinin yabancı işçi alınmaması yolunda aldığı kararı üzerine Alman Başkonsolosu Effenberg'in Arap ülkelerinin koyduğu petrol tehdidinin Almanya'da ciddi iktisadi krizleri başlatmak üzere olduğunu belirtmiştir. Tercüman, haberi, "Alman Başkonsolosu, "Petrol bulamazsak işçileri iade ederiz" başlığı ile vermiştir (Tercüman, 28.11.1973: 1).

30 Kasım 1973 tarihli Tercüman haberi "Sırası gelen işçi mutlaka yurt dışına yollanacak" başlığı ile yayınlanmış ve devamında Demirel'in Alman hükümetinin aldığı kararı yeniden gözden geçirmesi isteğine yer vermiştir (Tercüman, 30.11.1973: 1).

Tercüman'ın bir başka haberine göre, yurt dışına gönderilen işçiler ve yurda gelen işçi dövizleri bakımından 1973 yılı içinde rekor kırılmıştır. Kasım ayı sonuna kadar dışarıdaki Türk işçilerin gönderdikleri dövizler 15 milyar liraya ulaşmıştır (Tercüman, 03.12.1973: 1).

"Almanya işsiz kalan yabancıya iş bulmak zorunda değil" başlıklı Tercüman haberinin devamında, İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Başkanı Joseph Stingl'in "Bugün Almanya'da bir enerji ve işsizlik bunalımı başlamıştır. Hükümetimiz böyle bir kriz içerisinde yabancı işçilere iş sağlamak mecburiyetinde değildir." şeklindeki sözleri aktarılmıştır (Tercüman, 07.12.1973: 1).

İki gün sonra aynı kişinin (bu defa 'Federal Almanya Çalışma Dairesi Başkanı' unvanıyla) sözleri ("İşsiz sayısı devamlı olarak artmaktadır, Kasım sonuna kadar işsiz sayısı 332 bine yükselecektir. Yıl sonunda ve kış mevsiminde işsiz sayısı 400 bine ulaşacaktır."), "Almanya'da işsiz sayısı bu kış 400 bin olacak" başlığı ile yayınlanmıştır. (Tercüman, 09.12.1973: 1).

Wellheim Belediye Başkanı Dr. Bauer'ın " Bölgemizdeki Türk işçilerine sahip çıkacak ortada bırakmayacağız. İşçi çıkaran işyerlerini sıkı bir kontrolden geçireceğiz. Gerekçesini soracağız. Bölgemizden hiçbir Türk işçisi gitmeyecektir. Yabancı işçiler oyuncak değildir." sözlerine yer verilen bir haberin başlığında iki başlığı "Yabancı işçiler oyuncak değildir" ve "Alman sendikaları Türk işçilerine garanti verdi" şeklinde oluşturulmuştur (Tercüman, 12.12.1973: 1).

"Quick dergisine göre, Alman halkı yabancı işçiler olmadan yaşayamaz" başlıklı haberde ünlü derginin özellikle Türk işçilerin önemini anlatmak için 8 sayfalık inceleme yayınladığı belirtilmiş ve devamında şöyle denildiği yazılmıştır: "Almanya'da yabancı işçilere bilhassa Türklere ihtiyacımız var yoksa çeşitli ağır işlerin altında eziliriz ekonomimiz tehlikeye girer. Ekonomik kriz yok ancak petrol krizine rağmen yabancılar Almanya'da olmalı ve beraber yaşamalıyız." (Tercüman, 15.12.1973: 1).

1980'li yıllarda gazetelerde Almanya'daki yabancı düşmanlığı ile ilgili haberler daha fazla yer bulmaya başlamıştır. Almanya'daki Türklere ilişkin çok ve detaylı haberleriyle dikkat çeken Milliyet'te cezaevi görevlilerinin yabancı düşmanlığının Almanları bile yıldırdığını belirten bir haber "Türklere insanlık dışı davranılıyor." başlığı ile verilmiştir. Haberin devamı şöyledir: "Tegel Cezaevi'ndeki Alman mahkûmların ortaklaşa kaleme alarak Milliyet'e yolladıkları açık mektupta yabancılar ve özellikle Türklere "aşağılık yaratıklar" işlemi yapıldığı anlatılıyor. Yabancılara yardımcı olmak isteyen Alman mahkûmlar da cezalandırılıyor. Yeterli dil bilmedikleri için Türkler ve yabancı mahkûmlar birçok sosyal haktan yararlanamıyor." (Milliyet, 10.01.1982: 1)

Türklerin uyum sorununun konu edinildiği bir başka Milliyet haberinde şu ifadeler yer almıştır: "Federal Almanya İşçileri Bakanı Baum, ülkede yaşayan yabancıların memleketlerine dönmek veya Batı Almanya'da kalmak hususlarından birinde, açıkça ve kararlılıkla düşünerek karar vermeleri gerektiğini söylemiştir." Olay, "Ya dönün ya Alman toplumuna uyum sağlayın" başlığı ile haberleştirilmiştir. (Milliyet, 10.03.1982: 8)

Türkiye'de işçilerin dönüşleri ile ilgili faaliyetler de haberlerde yer bulmuştur. Bu bağlamda, Bursa Üniversitesi İ.S.B Fakültesi'nde "işçilerin toplu dönüşleri ile Türkiye ve Federal Almanya'ya uyum sağlamaları" konusunun tartışılacağı bir seminer, Milliyet tarafından haberleştirilmiştir. (Milliyet, 16.03.1982: 4)

"Almanya'da Türkler dayanılması çok güç koşullarda yaşıyor" başlıklı haber, Türklerin yaşadıkları sorunlara değinmiştir. Haberin bir kısmı şöyledir: "Yurt dışında özellikle Almanya'da çalışan işçilerimizin karşılaştığı sorunlar güncelliğini sürdürmekte bu konudaki şikâyetler kamuoyuna yansımaktadır. Almanya'da bulunan işçilerimizden Mehmet İnanç: "13 yıldır Almanya'da çalışıyorum. Buradan bizi kovmak için her çareye başvuruyorlar. Beni bir iftira sonucu tutuklattılar." demiştir." (Milliyet, 18.03.1982: 6)

Dış politikaya ve dünya haberlerine öteden beri geniş yer vermesiyle bilinen Cumhuriyet gazetesi, 1980'lerde Türklere yönelik ırkçı şiddeti öne çıkaran haberlere özel önem atfetmiştir. Bir haberinde Federal Almanya'nın, vergi yasalarında yaptığı son değişiklikle çocukları Almanya dışında bulunan Türk işçilerinden yılda yaklaşık 220 milyon fazla vergi almayı planladığını, bunun Almanya'nın Türkiye'ye yaptığı askeri yardım miktarının yaklaşık 2 katı olduğunu belirtmiş (Cumhuriyet, 21.12.1985: 3); "Hamburg'da ırkçı saldırı" başlığı ile yayınlanan bir haberde ise bir Türk'ün ciddi şekilde yaralandığını aktarmıştır: "Federal Almanya'nın Hamburg kentinde önceki gün ırkçı Almanların saldırısına uğrayan bir Türk ağır yaralanarak bitkisel hayata girdi. İki kardeşi ile birlikte 8 yıldan beri Almanya'da inşaat işçiliği yapan 26 yaşındaki Ramazan Avcı, sayıları 50 civarındaki Alman gencinin zincir, sopa ve baltalarla giriştikleri saldırı sonucu feci şekilde yaralanarak hastaneye kaldırıldı." (Cumhuriyet, 24 Aralık 1985: 6)

Sonraki gün Cumhuriyet'te yayınlanan bir başka haberden Ramazan Avcı'nın öldüğü ve yakalanan 18 ırkçı Alman'dan 17'sinin serbest bırakıldığı öğrenilmektedir (Cumhuriyet, 25 Aralık 1985).

Cumhuriyet'te, "Alamanyalı Türkler" adıyla yayınlanan ve Şükran Ketenci tarafından hazırlanan yazı dizisinin içeriği hakkında şu başlıklar bilgi vermektedir: "Almanya'da Türklere yönelik ırkçı saldırılar artarken işçilerimiz 30 yıllık ikilemin baskısı altındalar", "Kalsak kalınmaz dönsek dönülmez", "İşçinin adı var sıfatı yok", "Türk gettosunun hapis kadınları", "Ayaklarım kırılaydı da gelmeyeydim", "Türklere gerizekalı okulları", "İşsizliğin yol açtığı karanlık işler", "Başka dünyaların insanlarıyız", "Biz para makinesi değiliz." (Cumhuriyet, 14.05.1989: 7)

1980'li yıllardan itibaren yükselen ırkçı hareketler ve sebep oldukları şiddet, Türkiye'deki gazetelerin en çok hassasiyet gösterdikleri konular olmuştur. Bu hassasiyet 1990'larda ve 2000'lerde de devam etmiştir. Bununla birlikte olumsuz haberlere rağmen "başarı hikâyesi" haberleri de her dönemde gazetelerin takip ettiği bir başka alan olmuştur. Hürriyet gazetesinde zaman zaman magazinsel boyutlar da eklenerek bu tür hikâyelere yer verilmiştir. 3 Ekim 1990 tarihli Hürriyet gazetesinde "Bild duvarını yıkan Türk" başlıklı haberde Muhlise Kabay'ın başarı hikâyesi genişçe anlatılmıştır. Haberin bir bölümü şöyledir: "Henüz 27 yaşında Muhlise Kabay. Almanya'ya 20 yıl önce anne babası ve 4 kardeşiyle Kayseri'den gelmiş. Liseden mezun olduktan sonra gazetecilikte karar kılmış.1982'de Avrupa'nın en yüksek tirajlı gazetesi olan "Bild" de parlamento muhabiri olarak çalışmaya başlayan Muhlise Kabay, şimdi gazetenin Doğu Almanya eyaletlerindeki baskılarını yönetiyor." (Hürriyet, 03.10.1990: 13).

Berlin duvarının yıkılmasının ardından yapılan kutlamalarda Türklerinde yer aldığına dikkat çeken bir haber magazinsel unsurlarla bezenmiştir. "Berlin'de meydan Türklerin" başlıklı haberde, "İki Almanya'nın birleşmesinin ardından, hem batıda hem de doğuda günlük olağan yaşantı başladı. Birleşmenin sembol kenti Berlin'de ise Türkler, duvar parçalarından Rus askeri üniformalarına, Lenin rozetlerinden Doğu Alman askeri nişanlarına kadar çeşit çeşit malların satışını sürdürüyor." denilmiştir (Hürriyet, 11.10.1990).

Türklere yönelik şiddet hiç şüphesiz Hürriyet için de, o yıllarda henüz önemini ve etkisini korumaya devam eden Tercüman için de önemli olmuştur. Milliyetçi-muhafazakâr yayın politikasıyla tanınan Tercüman bu tür haberlerde "Nazile", "Hitler", "Dazlak" gibi ifadeleri kullanmıştır. "Naziler 3 Türk'ü yaktı", "Almanya'da "yabancı avı" başlatan Hitler'in torunları dehşet saçıyor" ve "Hayatını kaybedenlerden ikisi kadın biri ise 10 yaşında kız çocuğu" başlıklarıyla Tercüman gazetesinin ilk sayfasında yer alan Türklere yönelik saldırıların detayları is şu şekilde verilmiştir: "Möllen kasabasında dazlakların kundakladığı 2 apartmanda 2 Türk kadın ve 10 yaşında bir kız çocuğu can verdi. Polise telefon eden bir kişi "Evleri yaktık. Heil Hitler" dedi."(Tercüman, 24.11.1992: 1).

Tercüman ertesi gün de yaşanan ırkçı saldırının ardından "Alman Irkçılığına" karşı gösterilerin yapıldığını, hem Türklerin hem de Almanların bu gösterilere katıldığını bildirmiştir. "Türkler öfke içinde" başlığının ve "Almanya'da olayların tırmanmasından ve kan dökülmesinden korkuluyor" spotunun yer aldığı haberin ilk cümleleri şöyledir: "Ülkenin çeşitli yerlerinde Türkler ve Almanlar ırkçılığı lanetleyen gösteriler yapıyor. Ancak bazı gençler "kana kan, dişe diş" demeye başladılar. Berlin'de Türklerin yaşadığı Kreuzberg kaynıyor. Yürüyüşe katılan Almanlar, hükümetin yetersiz kaldığına inanıyor." (Tercüman, 25.11.1992).

"Almanya, Nazi terörü ile başa çıkamıyor" başlıklı haberde saldırılar konusunda tedbir alınmadığı vurgulanarak, olaylardan sonra Alman yetkililerin, ırkçılarla mücadele

edileceği, yeni tedbir alınacağı sözlerini tutmadıklarını, bu sebeple birçok kişinin bu sözlere inanmadığı belirtilmiştir (Tercüman, 28.11.1992).

Bir başka Tercüman haberine göre de Türklere yönelik saldırılara Almanya'nın yetkili kişileri tarafından ciddiyetsiz yaklaşılmıştır. "Başsavcının "küstah" tutumu" başlığının devamında Alman makamları eleştirilmiştir: "Mölln faciası ile ilgili soruşturmayı yürüten Federal Başsavcılık, "Olayın dazlakların marifeti olduğu henüz kesin değil." dedi." (Tercüman, 29.11.1992: 6).

Hürriyet'te yer alan "Hesap ver Kohl" başlıklı haberde, yakılan 3 Türk'ün sorumlusu olarak Almanya Başbakanı Kohl ve onun yabancı düşmanlığı yaratan politikaları gösterilmiştir (Hürriyet, 25.11.1992).

Cumhuriyet'in bir haberinde de başka bir saldırı "Nazi" vurgusu ile verilmiştir. Habere göre, Almanya'nın Solingen kentinde 6 Türk ailesinin oturduğu ev gece yarısı kundaklanmış ve 5 Türk yanarak can vermiştir. Cumhurbaşkanı Demirel, Başbakan Vekili İnönü ve Dışişleri saldırıyı nefretle kınamıştır. Alman hükümetinden Türklerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması bir kez daha istenmiştir. Haber, "Naziler 5 Türk'ü yaktı" başlığı ile yayınlanmıştır (Cumhuriyet, 30.05.1993). 2 Haziran 1993 tarihli Cumhuriyet haberine göre, Solingen'de yaşanan ve 5 Türk'ün hayatını kaybettiği saldırıda bir kişi yakalanmıştır. Yakalanan kişi suçunu itiraf etmiştir.

Solingen'de yaşanan ırkçı saldırı haberi Milliyet'te "Caniler", "Almanya'da yine vahşet", " Türkleri diri diri yaktılar", " Üç çocuk iki kadın öldü." başlıklarıyla yayınlanmıştır. Haberin devamında ise şu detaylar yer almıştır: "Mölln kentinde 3 Türk'ün yakılmasından 6 ay sonra Solingen kentinde ırkçılar yine saldırdı. Önceki gece saat 02.00 sıralarında Türklerin kaldığı 3 katlı ev Nazilerin attığı yangın bombası ile bir anda alevler içinde kaldı. 5 yaşındaki Saime, 9 yaşındaki Hülya ve 18 yaşındaki Hatice Genç ile 27 yaşındaki Gülsüm İnce ve kimliği belirlenemeyen bir çocuk çığlıklar arasında yanarak öldü." (Milliyet, 30.05.1993).

"Hani bizim devletimiz!" başlıklı Milliyet haberinde, Türklerin kendi devletlerinin ilgisizliğinden rahatsızlık duydukları bildirilmiştir: "Türklerin öfkesi Ankara'nın ilgisizliği ile kabardı. 'Utanan' Alman bakanların koştuğu Solingen'e bir tek Türk bakan gitmedi. Türkler, "Bakanlarımız sadece cenaze kaldırmaya mı gelecek?" diyor." (Milliyet, 02.06.1993)

**b. Almanya merkezli gazete, radyo, televizyon ve internet**

1964 yılında Türklere yönelik ilk yayın olarak Batı Alman Yayın Kurumu (Westdeutscher Rundfunk/WDR) Köln Radyosu üzerinden Türkçe yayınlarını başlatmıştır. Köln Radyosu, kuruluşundan itibaren, özellikle 60'lı, 70'li ve 80'li yıllarda kaliteli yayınlarıyla, Almanya'daki Türk toplumunun günlük yaşamında, gelişiminde çok önemli ve olumlu bir rol oynamıştır. Köksal'ın (2014) verdiği bilgiye göre, binlerce göçmen, uzun yıllar boyunca

hem memleketleri Türkiye'nin hem de yaşadıkları ülke olan Almanya'nın haberlerini, Altan Öymen, Örsan Öymen, Yüksel Pazarkaya, Osman Okkan gibi öncü gazetecilerin katkılarıyla gelişen Köln Radyosu'ndan dinlemiştir. Türkçe müzik özlemlerini, gurbetteki sorularına ve sorunlarına yanıtları/çözümleri de Köln Radyosundan dinlemişlerdir.

Köln Radyosunun yayınlarının üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra yazılı basında da göçmenlere/işçilere yönelik gelişmeler yaşanmıştır. Federal Alman hükümetinin desteğiyle 1964'te aylık ve Türkçe "Anadolu" gazetesi çıkmıştır. Erdoğan Olcayto'nun yönetimindeki gazete uzun süre yayımını sürdürmüştür. IG Metall (Metal İşçileri Sendikası) gibi büyük sendikalar, DGB (Alman Sendikalar Birliği) gibi sendikal çatı kuruluşları da Türkiye kökenli üyeleri için düzenli Türkçe yayınlar çıkarmıştır. Türkiye merkezli büyük gazetelerin Almanya'ya açılmaya başladığı 1960'ların sonlarında Almanya'daki Türk gazeteci ve yazarlar da çeşitli yayın projeleri gerçekleştirmeye başlamıştır. Yüksel Pazarkaya'nın çıkardığı edebiyat ve kültür dergisi "Anadil" bu alanda öncü olmuş, onu daha sonraki yıllarda benzerleri izlemiştir.

WDR'den sonra Almanya'nın diğer eyaletlerindeki yayın kurumları da (SWR/Güney Almanya Radyo Televizyon Kurumu, RBB/Radyo Berlin Brandenburg, HR/Hessen Radyo ve Televizyon Kurumu) Türkçe radyo ve televizyon yayını yapmış ve 2000'lere kadar bu faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Almanya merkezli olmak üzere Avrupa'da ilk Türkçe günlük gazeteler 1969 yılında yayıma başlamıştır. Bir süre İstanbul'da basılıp uçakla Almanya'ya ve Türklerin yerleştiği diğer Avrupa ülkelerine gönderilen gazeteler daha sonra Almanya'da basılıp buradan Avrupa'nın belli başlı merkezlerine gönderilir olmuştur.

Akşam gazetesi 3 Şubat 1969 günü Hannover'de basıldığında bu alanda ilk olarak tarihe geçmiştir. Almanya'ya Türkiye'den işçi göçünün resmen başladığı 1961'de Bonn'daki Türkiye Büyükelçiliği'nde basın ataşesi olarak görev yapan, başından itibaren göçe yerinde tanık olan ve Almancayı, Almanya'yı iyi bilen gazeteci Altan Öymen, Akşam gazetesinin Avrupa baskılarını yönetmek üzere Almanya'ya gönderilmiştir. 3 Şubat 1969 tarihli Akşam'ın ilk sayfasında gazetenin çıkış amacı ve hedefi şöyle dile getirilmiştir: "Almanya'da sayıları yüzbinleri bulan, Fransa, Belçika, İsviçre, Avusturya'dakilerle birlikte yarım milyona ulaşan yurtdışındaki işçi vatandaşlarımızın bulundukları yerde günü gününe bir Türk gazetesi okuma ihtiyaçlarını karşılamak üzere Akşam, bugünden itibaren Almanya'da da günü gününe basılacaktır. Türk işçilerinin memleket haberlerini günü gününe, sıcağı sıcağına öğrenmelerini temin etmektir." Akşam'ın Almanya baskısı çok kısa ömürlü olmuştur.

17 Nisan 1969 tarihinde ise Hürriyet Almanya'da (Münih'te) basılıp, dağıtılmaya başlanmıştır. Gazete, Almanya'nın yanı sıra Batı Avrupa ülkelerine de dağıtılmıştır. İlk günkü baskısında "Bu, Hürriyet'in Avrupa baskısı olacaktır. Böylece Avrupa'da çalışan işçilerimiz daha ucuz bir fiyatla, günü gününe gazetelerine kavuşacaktır" ifadeleriyle gazetenin çıkışı duyurulmuştur.

Tercüman gazetesi, 1971'de Frankfurt'ta kendi matbaasını kurarak Avrupa basım ve dağıtımını başlatmıştır. (Frankfurt'un daha uygun bir yer olduğunu fark eden Hürriyet de hemen o günlerde bu şehre taşınmış ve bir süre Tercüman matbaasında basılmış, daha sonra kendi matbaasını burada kurmuştur.) Sonraki yıllarda Milliyet, Günaydın, Sabah gibi gazeteler de Almanya'da basılmış ve hem bu ülkede hem de Avrupa'nın diğer ülkelerinde dağıtılmıştır (Köksal, 2014).

Avrupa'daki Türk gazeteler başlangıçta İstanbul'da hazırlanmıştır; içerikleri Türk işçilerin haber ihtiyaçlarına yönelik oluşturulmuştur. Ama bir süre sonra "misafirlik"ten vazgeçip, kalıcı olmaya başlayan Türk işçilerin ve ailelerinin beklentileri doğrultusunda içerikleri farklılık göstermeye başlamıştır. Yaygınlaşan ırkçılığa, yabancı düşmanlığına karşı direniş ve örgütlenme girişimleri, gizli ve açık ayrımcılıkla mücadele amaçlı girişimler, hak talepli mücadeleler ve eşit hak hedefli haber, yorum ve mesajlara gazetelerde yer verilmiştir. Aynı zamanda Türklerin kurduğu dernekler ve diğer örgütlenmeler aracılığıyla yürütülen sosyal, kültürel ve siyasal faaliyetlerin duyurulması da Türkçe yayınlarla gerçekleşmiştir.

İşgücü göçünün ardından 12 Eylül 1980'deki askeri darbenin ülke dışına sürüklediği binlerce siyasi sürgün de özellikle Almanya'daki göçmenlerin hayatını etkilemiştir. Türkiye'deki siyasi faaliyetler Avrupa'ya taşınmış, burada yeni örgütlenmeler olmuş, bu hareketleri duyuran Türkçe kitlesel/örgütsel yayınlar ortaya çıkmıştır. Bu yayınlar Türkiye merkezli günlük medyaya rakip olurken Almanya'daki Türkler için de alternatif ortamlar sağlamıştır. Böylece hemen hepsi Frankfurt ve çevresinde yerleşik bulunan basın işletmeleri büyümüş, yazı işleri ve haber merkezlerinde çalışan gazetecilerin sayısı artmıştır. Almanya'da ve Avrupa'da büyüyen ve yetişen yeni kuşaktan gazeteci ve yazarlar da bu gazeteleri çıkaran kadroların içerisinde yer bulmaya başlamıştır.

1990'lı yıllara gelindiğinde Frankfurt çevresindeki matbaalarda basılan Türkçe gazetelerin sayısı 10'u aşmıştır: Hürriyet, Milliyet, Türkiye, Günaydın, Sabah, Zaman, Star, Özgür Politika, Evrensel, Milli Gazete ve Fanatik, Dünya, Cumhuriyet ve Haftasonu. Bu gazetelerin günlük toplam tirajı 200 bine yaklaşmıştır. 2010'lu yıllara girilirken internetin, internet medyasının ve sosyal medyanın yaygınlaşmasının olumsuz etkisi Almanya'daki gazetelere de yansımıştır. Bu döneme kadar oldukça etkili ve başarılı faaliyetler gerçekleştirmiş olan gazetelerin Almanya ve Avrupa baskıları birer birer sona erdirilmiştir. Önce Tercüman, Star, Günaydın, Bugün, Dünya ve Haftasonu, daha sonra ise Cumhuriyet (2008), Evrensel (2009), Milliyet ve Fanatik (2010) yayınına son vermiştir (Köksal, 2014).

Gazetelerin yavaş yavaş küçüldüğü, buna paralel olarak etkisini yitirmeye başladığı süreçte bu durumun zıddına televizyon kanalları işçiler ve işçi aileleri için önemini artıran iletişim, bilgi ve eğlence kanalı olmuştur. Türkiye'de 1990'ların başında yayına başlayan özel televizyon kanalları neredeyse eş zamanlı olarak baştanbaşa bütün Avrupa'da ve Almanya'da izlenmiştir. Uydu aracılığıyla izlenen kanallar, TRT'nin de eklenmesiyle bu

ülkelerde yaşan Türkler için memleketten haber veren, özlem gideren ve eğlendiren kanallar olarak büyük ilgi ile izlenmiştir. Özel televizyon kanallarından bazılarının zaman içinde Almanya'ya yönelik yayınları, özel reklam kuşakları olduğu gibi, zamanla "gurbetten sılaya" formatında programları da olmuştur. Türk dizilerinin gelişip çoğaldığı 1990'ların sonlarından itibaren Avrupa'da ve Almanya'da da önemli bir pazara eriştiği de görülmüştür. Bir sonraki aşamada bazı özel günlerde (bayramlar, seçimler, sportif ve sosyal etkinliklerin olduğu günlerde) ilgili ülkeden/şehirden hem Türkiye'ye hem de Avrupa'ya yönelik özel yayınlar da yapılmıştır. Türkiye'de çekilen dizilerin içerisinde "Almancı" karakterlere yer verildiği gibi Balkan ülkeleri, Almanya ve diğer bazı Avrupa şehirleri dizi, film ve eğlence programları için mekan olarak da seçilmiştir.

Kanal D/Euro D), Star /Euro Star, ATV/ATV EU, Show TV/Show Türk, Samanyolu TV, TGRT, NTV, Kral TV gibi kanallar, 1990'lardan itibaren Avrupa'daki Türkleri hedefleyerek içerik oluşturmuştur. Yol TV, Su TV, Kanal Avrupa gibi merkezi Almanya'da bulunan kanalları da bu bağlamda anmak gerekir. 1990'larda başlayan televizyon yayınları halen devam etmekte ve artık Almanya'daki hemen her Türk evinde Türkçe televizyon izlenmektedir. Konuyla ilgili araştırmalar her üç Türk evinden ikisinde Türkçe televizyon izlendiğini, Türklerin çok önemli bir bölümünün (% 50'sinden fazlasının) günde en az 3 saat Türkçe televizyon izlediğini göstermektedir (Köksal, 2014).

Bütün dünya ile birlikte Almanya ve Avrupa'da da iletişimin internete kaydığını, Türkçe medyanın artık internet üzerinden daha fazla faaliyette bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. İnternet platformları habercilik yaparak ya da özel ilgilere yoğunlaşarak, bu alandaki yoğun rekabet ortamında var olmaya, gelişmeye çalışmaktadır. Esas olarak yerel haberciliğe ağırlık veren bu internet platformları, yerel konularla sınırlı kalmayan köşe yazarlarından da katkı almaktadır. www.ha-ber.com, www.acikgazete.com, www.egazete.de gibi sitelerin yanı sıra

Türkiye merkezli medya organlarının Almanya uzantılı siteleri de Türklere hitap etme çabasındadır.

**c. Sinemada ve dizilerde gurbetçi/Almancı temsili**

TRT'nin televizyon yayınlarının henüz başlamadığı yıllarda Türkiye'de de Almanya'daki Türkler arasında da en yaygın kitle iletişim aracı radyo olmuştur. Gazetelerin 1969 yılından itibaren Almanya'daki Türklere ulaşmaya başladığı (Türk işçiler arasında gazeteye erişimin ve gazete okuma oranının düşük olduğu da) hatırlanacak olursa WDR'ye bağlı Köln Radyosunun ne kadar önemli bir işlev üstlendiği tahmin edilebilir. Televizyon kanallarının Almanya ile Türkiye arasında iletişim kanalı olarak rol üstlenmeye başladığı 1990'lara gelmeden çok önce, 1969 yılından itibaren "göç sineması" denilebilecek bir alanda önemli işler yapılmıştır. Televizyonun henüz yaygınlaşmadığı/çeşitlenmediği 1970'lerde Türkiye'de sinema çok önemli bir eğlence aracı olarak kullanılmıştır. Yüzlerce

film çekilmiş, hem sinemalarda hem yazlık sinemalarda hayatın her alanından, toplumun her kesiminin hayatından öyküler beyaz perdeye yansıtılmıştır.

Türkiye'den Almanya'ya 1961 yılından itibaren başlayan işgücü göçü de hem gurbettekiler hem de geride kalanlar açısından çok sayıda senaryoya kaynaklık edecek boyutlara erişmiştir. "Almancılar"ın Almanya'daki çalışma ve yaşam koşulları ile yaz aylarında Türkiye'ye izne gelişlerindeki kavuşma, gurur, kibir, üstünlük, zenginlik tabloları sinema için oldukça zengin bir içerik sağlamıştır.

Uzun süreli, sıkıntılı, zorlu, yer yer dramatik, yer yer eğlenceli boyutları bulunan işgücü göçünün sinemaya yansıması gayet olağan bir durum olmuştur. 1960'lı yıllarla birlikte bir yandan içgöç temalı filmlerin de yapılmaya başladığı ortamda 1960'lı yılların sonundan itibaren dış göçü konu edinen ve göçmenlerin yaşadığı toplumsal, kültürel ve psikolojik sorunları anlatan filmlerin üretilmesi, aynı zamanda Türk sinemasına zenginlik katmıştır. Bu bağlamda Halit Refiğ'in yönetmenliğinde, başrollerini Eva Bender, Ahmet Mekin ve Bilal İnci'nin paylaştığı 1969 yapımı "Bir Türk'e Gönül Verdim" adlı film bu alanda çekilen ilk filmlerden biri olmuştur. Türkan Şoray'ın yönetmen ve Kadir İnanır ile birlikte oyuncu olarak yer aldığı 1972 yapımı "Dönüş", Hülya Koçyiğit ve Tanju Korel'in oynadığı Orhan Elmas'ın yönettiği 1974 yapımı "El Kapısı" ve Kadir İnanır ve Filiz Akın'ın baş rollerini paylaştığı yine Orhan Elmas'ın yönettiği "Almanyalı Yârim", Oksal Pekmezoğlu'nun yönetmenliğini yaptığı, Neşe Karaböcek ve Engin Çağlar'ın baş rollerde yer aldığı 1974 yapımı "Almanya'da Bir Türk Kızı" göç temalı sinema filmlerinin ilk ve dikkat çekici örnekleri olarak öne çıkmıştır.

1979 yapımı üç film yine Almanya'daki işçilerin/göçmenlerin sorunlarına odaklanmıştır: Korhan Yurtsever'in yönettiği "Kara Kafa", Tuncel Kurtiz'n senaryosunu yazıp yönettiği, "Gül Hasan" ve Şerif Gören'in yönetmenliğini yaptığı "Almanya Acı Vatan". 1984 yılında da Almanya'ya göçü işleyen iki film çekilmiştir. Yusuf Kurçenli'nin "Ölmez Ağacı", Yücel Uçanoğlu'nun "Gurbet" adlı filmleri, Türkiye'deki hassasiyeti yansıtan filmler olarak beyaz perdeye yansımıştır.

Bu filmlerden farklı olarak Almanya'daki işçilerin yaşadığı sosyal dışlanma ve düşük ücretli ve kötü çalışma şartlarında istihdam edilmeyi hicivsel bir tarzda yansıtan "Gurbetçi Şaban" filmi ayrı bir öneme sahiptir. 1985 yılında Kartal Tibet tarafından çekilen film, uzun yıllar televizyon kanallarında da gösterilmiştir. 1986 yapımı Tevfik Başer'in yönettiği "Kırk Metrekare Almanya", Orhan Elmas'ın yönettiği 1987 yapımı" Alamancının Karısı" Şerif Gören'in yönettiği 1988 yapımı "Polizei", Yavuz Figenli'nin yönettiği 1988 yapımı "Almanya Acı Gurbet", Tevfik Başer'in yönetmenliğini üstlendiği 1989 yapımı "Yanlış Cennete Elveda" filmleri 1980'li yıllarda göç temalı filmler arasında yer almıştır. 1990'lı yıllara gelindiğinde ise yine büyük bir kısmı Almanya odaklı dış göçle ilgili filmler üretilmeye devam etmiştir. 1991 yılında senaristliğini ve yönetmenliğini İsmet Elçi'nin yaptığı "Düğün", 1992 yılında çekimi tamamlanan yönetmenliği ve senaristliğini

Tunç Okan'ın yaptığı "Sarı Mercedes", 1993 yılında Tevfik Başer'in yönetmenliğinde çekilen "Elveda Yabancı" ve aynı yıl Sinan Çetin'in yönetmenliğini yaptığı "Berlin in Berlin" dış göç temalı filmler arasındadır. Yine bunların yanında Türk kökenli Almanya vatandaşı Fatih Akın tarafından yönetilen "Duvara Karşı" filmi de göçün etkilerini farklı bir boyuttan ele alan sinema filmi olarak göç temalı filmler literatürüne girmiştir (Tümtaş ve Kara, 2022: 348-349).

Türk dizi sektörünün büyük bir gelişme gösterdiği 2000'li yıllarda "Almancı" tiplemelerin dizilerde yer aldığı, konuşmalarındaki, kılık kıyafetlerinde ve davranışlarındaki farklı ve eğlenceli roller üstlendikleri görülmüştür. TRT'deki birçok dizide (Bizimkiler, Seksenler, Alman Kuzusu, Sığınak, Acil Aşk Aranıyor vs.) halen Almanya'da çalışan ya da geçmişte Almanya'da çalışmış tipler, bazen eğlendiren bazen hüzünlendiren bazen gururlandıran roller sergilemiştir. Memleket Kreuzberg gibi bütünüyle Almanya odaklı diziler de Almanya'daki Türklerin yaşamını anlatmak amaçlı olarak çekilmiş ve yayınlanmıştır.

TRT'nin en uzun soluklu dizilerinden biri olan Bizimkiler'deki Davut Bey ve ailesi gurbetçi bir ailedir. Ulan İstanbul'daki Maşuka karakteri, Acil Aşk Aranıyor'un Abidin karakteri bu bağlamda sayılabilecek örnekler arasındadır. Ana karakter Jens'in sevda yolculuğu ekseninde "Almancı" bir aile etrafında gelişen olaylar ve bilhassa Batı Avrupa'daki Türk nüfusun gündelik hayatı ve Türkiye'den bakarak oraları anlamaya çalışmak yerine, bizzat onlar gibi düşünen bir üslupla ele alma iddiasındaki Alman Kuzusu adlı dizi, göç ve gurbet temasını işleyen Sığınak adlı dizi de yine Almanya'daki Türklere odaklanan dizilerdendir (https://www.trthaber.com/trtden-haberler/trt-turkten-goc-ve-gurbet-temali-yeni-bir-dizisiginak-747.html).

**Sonuç**

30 Ekim 1961 tarihli anlaşma ile başlayan ve kısa süreli olarak planlanan Türkiye'den Almanya'ya işgücü göçü, her dönem farklı boyutlar kazanarak günümüze kadar sürmüştür. Başlarda Türkiye için döviz kaynağı, Almanya için kalkınma aracı olarak görülen Türk işçiler, 1970'lerden itibaren giderek artan bir şekilde "istenmeyen" konuma sürüklenmiştir. 1980'lerde ırkçı saldırıların hedefi olmaya başlayan Almanya'daki Türkler, aynı süreçte çok farklı alanlarda çalışmaya, yayılmaya ve yükselmeye başlamıştır.

Türk işçilerin Almanya'daki serüveni Türk basını tarafından başından beri yakından izlenmiş ve haberlere, yorumlara, dizi yazılara, dizi ve filmlere konu edilmiştir. Gazetelerde 1961 yılında yapılan haberler, işgücü göçünün ülke için yararları, sürecin nasıl işleyeceği, hangi mesleklere ne kadar sayıda ihtiyaç duyulduğu, giden işçilerin oradaki koşulları ve hakları üzerinde yoğunlaşmıştır. Türk basınının önemli gazeteleri Sabah, Cumhuriyet, Hürriyet, Tercüman, Milliyet bu süreçleri zaman zaman dramatik, zaman zaman övgü dolu, kimi zaman magazinsel boyutlarıyla haberleştirmiştir. Haberler 1970'lerde işçi eğitimleri ve sosyal uyum meseleleri, 1973'teki petrol bunalımının etkileri üzerine olmuştur.

1982 yılına ait gazetelerde artan yabancı düşmanlığı haberlerde çok yer bulmuştur. 1985 yılında ilk ırkçı cinayetin işlenmesi ile birlikte artık Almanya'daki Türkler ile ilgili olumsuz olayların yer aldığı haberler sıklaşmıştır. 1990'lı yıllarda "saldırı, cinayet, katliam" Almanya'ya çalışmak için giden Türk işçilerini konu alan haberlerde çok sık karşılaşılan ifadeler olmuştur.

Bu çalışmada Sabah, Cumhuriyet, Hürriyet, Tercüman, Milliyet gazeteleri, 1961 yılından 2000 yılına kadar aralıklı olarak ve basit rastlantısal yöntemle taranmış ve Almanya'ya giden Türk işçilerinin hangi olaylar üzerine haber konusu yapıldıkları ve nasıl haberleştirdikleri belirlenmeye çalışılmıştır. İdeolojilerinde, konu tercihlerinde ve haber yapma şekillerindeki farklılıklara rağmen gazetelerin Türk işçileri ile ilgili konulara yakın ilgi gösterdikleri ve gelişmeleri benzer başlık ve spotlarla haberleştirdikleri gözlemlenmiştir.

**Kaynakça**

**Kitap ve Makaleler**

Ali Şahverdi (2021), "Göç Dosyası II / II. Dünya Savaşı Sonrası Gelişmekte Olan Almanya'ya Yeni İşçi Göçü", https://duvaryazisi.org/2021/11/23/goc-dosyasi-ii-1-dunyasavasi-sonrasi-gelismekte-olan-almanyaya-yeni-isci-gocu-ali-sahverdi/#_ednref2, 23 Kasım 2021.

Birsen Şahin (2010), Almanya'daki Türkler, Ankara: Phoenix.

Gürsel Köksal (2014), "Avrupa'daki Türkçe Medya", https://www.ha-ber.com/avrupadakiturkce-medya/308015/, 28.03.2014

Kenan Mortan, Monelle Sarfati (2011), Vatan Olan Gurbet Almanya'ya İşçi Göçünün 50. Yılı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Mim Sertaç Tümtaş, Sonay Kara (2022), "Türk Sineması Üzerinden Avrupa'ya İşçi Göçünün

Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2022, Sayı: 57, ss. 345-354

O. Can Ünver (2012), "Dönerci Cinayetleri: Son Gelişmeler Işığında Almanya'da Türklere Yönelik Irkçı Şiddetin Siyasal Sonuçları", Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt: 2, Sayı: 2, Yıl: 2012, ss: 92-106.

Özcan Ayanoğlu, Ümit Bayram (2020) Berlin Kreuzberg ve Türkiye Kökenli İşçi Göçü - Türkiyede göç ve Mülteci- Kültürlerarası Şehirler, Ankara: RESLOG.

**Gazeteler, Dergiler, İnternet Haberleri**

Bild Zeitung (31.03.1966)

Cumhuriyet (2 Aralık 1961, 19 Temmuz 1961, 15 Ağustos 1961, 21 Aralık 1985, 24 Aralık 1985, 25 Aralık1985, 14 Mayıs 1989, 30 Mayıs 1993, 2 Haziran 1993)

Der Spiegel (03.05.1982).

https://tr.boell.org/tr/2021/09/09/sureli-birsozlesmeden-ortak-bir-tarihe

https://www.trthaber.com/trtden-haberler/trt-turkten-goc-ve-gurbet-temali-yeni-bir-dizisiginak-747.html

https://www.gzt.com/jurnalist/almanci-ve-gurbetci-deyince-aklimiza-gelen-dizi-karakterleri2579873

Hürriyet (13 Eylül 1961, 19 Temmuz 1961, 11 Ekim 1990, 2 Eylül 1961, 2 Kasım 1961, 3 Ekim 1990, 25 Kasım 1992)

Milliyet (10 Ocak 1982, 10 Mart 1982, 16 Mart 1982, 30 Mayıs 1993, 2 Haziran 1993)

Tercüman (1 Ekim 1973, 25 Kasım 1973, 26 Kasım 1973, 27 Kasım 1973, 28 Kasım 1973, 30 Kasım 1973, 3 Aralık 1973, 7 Aralık 1973, 9 Aralık 1973, 12 Aralık 1973, 15 Aralık 1973, 24 Kasım 1992, 25 Kasım 1992, 28 Kasım 1992, 29 Kasım 1992)

Sabah (1 Nisan 1971, 4 Nisan 1971, 31 Mayıs 1971, 24 Mayıs 1971, 17 Mayıs 1971)

# 3

# BALKAN SAVAŞLARI VE MÜBADELE

# ULUSLARARASI KIZILHAÇ BELGELERİNDE TÜRKİYE-YUNANİSTAN NÜFUS VE ESİR MÜBADELESİ

**Hacer KARABAĞ ARSLAN***

## GİRİŞ

1922 yılında Anadolu ve Doğu Trakya'daki Yunan işgalinin sona ermesi, bölgedeki demografik yapıyı derinden etkileyen geniş ölçekli nüfus hareketlerine yol açmıştır. Türk Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanmasının ardından, Anadolu'da yaşayan Rumlar ve Ermeniler, Yunan ordusunun geri çekilmesiyle birlikte yerlerini terk etmeye başlamıştır. Bu süreçte, özellikle Batı Anadolu, Marmara, Doğu Trakya ve Karadeniz'deki Rum nüfus, çeşitli ulaşım yollarını kullanarak Yunanistan'a taşınmış ve büyük şehirler yoğun göçmen akınına uğramıştır. Aynı dönemde, Yunanistan'daki Türkler de Anadolu'ya doğru göç etmeye başlamışlardır. Karşılıklı bu göç dalgası, her iki ülkede de toplumsal ve ekonomik dengeleri altüst ederken büyük insani krizlere de yol açmıştır.

Lozan'da başlayan barış görüşmelerinde, Türkiye ve Yunanistan arasında nüfus mübadelesi ve esir değişimi konuları kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin yakın ilgisi altında gerçekleştirilen bu süreçte, her iki ülke arasında esirlerin ve mültecilerin değişimini düzenlemek üzere çeşitli komisyonlar kurulmuştur. 1923'te imzalanan anlaşmalarla yaklaşık 1,5 milyon insan yer değiştirmiş ve bu süreçte mültecilerin barınma, beslenme ve sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için uluslararası yardımlar sağlanmıştır.

Bu çalışmanın amacı, 1920'li yılların başında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleştirilen zorunlu nüfus mübadelesi ve esir değişimi sürecini Uluslararası Kızılhaç Komitesi raporları ve belgeleri ışığında incelemektir. Bu bağlamda, uluslararası yardımların niteliği ve etkinliği ile Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin rolü ve tarafsızlığı değerlendirilecektir. Ayrıca, esir kamplarındaki yaşam koşulları ve esir değişimi sürecinde karşılaşılan zorluklar ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Çalışma, tarihi olayların insani boyutunu vurgulayarak dönemin sosyo-politik dinamiklerini daha iyi anlamayı hedeflemektedir.

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü, E-posta: hkarabag@uludag.edu.tr. ORCID: https://ORCID.org/0000-0003-4855-5665.

## MÜLTECİLERİN DURUMU VE MÜBADELEYE GİDEN SÜREÇ

19. yüzyılda Balkanlarda uluslaşma çabalarına bağlı olarak ulusal devletler kurulmaya başlamıştı. Bu yeni ulusal devletler Türk-Müslüman kitleler üzerinde baskılar yaratmış, kitlesel göç hareketlerinde itici bir güç oluşturmuşlardı. Bu baskı ve göçe zorlama olgusunun başında bir kısmı Balkanlardaki etnik ve din ayrımlarıyla temellendirilmiş ulusçuluk kavramı gelmekteydi. Yeni bağımsızlığını elde eden bu uluslar, ulusal egemenliklerini pekiştirmenin yolunu, ülke nüfusunun homojenleşmesinde bulmaktaydılar. Böylece, imparatorluğun eski topraklarında bir Türk-Müslüman nüfus göçü başlamıştır. Bu süreç, Türk Kurtuluş Savaşı bitiminden sonra da devam etmiştir. Üstelik savaşın koşulları nedeniyle yaşanan yoğun Rum göçü, buna bir ortam da hazırlamıştır. Artık uluslararası hukuka uygun olarak bu süreci tamamlamak ve yasal bir zemine oturtmak gerekmekteydi. Lozan Barış görüşmelerinin, böyle bir yasal zemini oluşturmadaki işlevi büyüktür. Sorunların çok taraflı oluşu uluslararası zemin hazırlanmasında da kolaylık sağlamıştır.[1] [2]

Müttefik güçlerin çağrısıyla Milletler Cemiyeti'nin ilk Mülteciler Yüksek Komiseri olan Dr. Fridtjof Nansen, savaş sonrası ortaya çıkan bu insani krize müdahale etmek üzere görevlendirilmiştir. Nansen, Ege ötesi nüfus mübadelesi fikrine tüm tarafların olumlu bakmalarında önemli rol oynayan isimdir. Bu fikrin kabulü, daha önce yapılan resmi anlaşmalarda yer alması ve geçmişte benzer durumların kısmi uygulamaları sayesinde kolaylaştırılmıştır[3]. Özellikle, Nansen'in bir yıl önce Yunanistan ve Bulgaristan arasında yaşanan benzer bir sorunu çözmüş olması, 1922 krizinin aciliyeti onun deneyiminin büyük önem taşımasına yol açmıştır. Bu kriz, nüfus mübadelesi fikrinin sadece teoride değil, aynı zamanda uygulamada da ele alınması gereken bir konu olduğunu gözler önüne sermiştir. [4]

İlgili literatürde, mübadele teklifinin kaynağına dair farklı yorumlar bulunmaktadır.[5] Bu konuyu aydınlatan önemli belgelerden biri, Milletler Cemiyeti arşivinde yer alan ve 13 Ekim'de Venizelos tarafından Nansen'a gönderilen, Yunan ve Türk nüfuslarının değişimi talebini içeren mektuptur. Venizelos mektubunda: "*Son olayların evlerini terk etmeye*

1 Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925),* Beşinci Basım, Tarik Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.15-16.

2 Arı, *a.g.e.*, s.6-8.

3 Balkanlar'da 1922 öncesinde gerçekleşen nüfus mübadelesinin tarihçesi, Balkan Savaşları'nın yol açtığı ulusal ve etnik çatışmalarla şekillenmiştir. Bu dönemde, bölge ülkeleri arasında etnik temizlik ve nüfus değişimleri, etnik homojenleşmeyi sağlama ve yeni sınırları pekiştirme amacıyla sıkça başvurulan yöntemler haline gelmiştir. Özellikle 1913'te imzalanan Bulgar-Osmanlı anlaşması ve 1919'daki Neuilly-sur-Seine Antlaşması, bu erken dönem mübadelelerin örneklerindendir. Bu süreçler, bölgede etnik çatışmaların ve milliyetçilik akımlarının yoğun olarak yaşandığı bir dönemin sonucu olarak Balkanlar'daki toplumsal yapının derinden etkilenmesine yol açmıştır. Bu tarihsel arka plan, 1922 sonrasında Yunanistan ve Türkiye arasında gerçekleşen daha geniş çaplı nüfus mübadelesinin zeminini hazırlamıştır. Bkz. John F. L. Ross, "Fridtjof Nansen and the Aegean population exchange", *Scandinavian Journal of History*, 40:2, 2015, s. 140. Top of Form

4 Ross, a.g.m., s.141.

5 Ross, a.g.m., s. 142.

*zorladığı ve Yunan topraklarına sığınarak barınma ve geçim olanakları talep edecek mültecilerin toplam sayısı milyonları çok aşacak. On yıllık bir savaş döneminden yeni çıkan ve bitkin düşen Yunan devleti, bu muazzam talepleri karşılayacak durumda değildir. Bu yardım çalışmalarının başarılı bir şekilde yürütülmesi için dünya çapında sempati, girişim ve maddi destek gereklidir. Angora (Ankara) hükümetinin İçişleri Bakanı iki hafta önce, Türklerin topraklarında daha fazla Yunanlının varlığına izin vermemeye kararlı olduklarını ve yaklaşmakta olan konferansta zorunlu Yunan-Türk nüfus değişimini önereceklerini açıkladı. Mültecilerin barınma sorunu, özellikle kış mevsiminin yaklaşmasıyla birlikte, beslenme sorunlarından daha da zor olacaktır. Nüfus değişiminin barış anlaşmasından önce başlamasını sağlama konusunda size ricada bulunma cüretini gösteriyorum. Bugün Yunanistan'da yaklaşık 350.000 Türk olduğu ve bunların hemen Küçük Asya'da Hristiyanların terk ettiği ve Trakya'dakilerin de terk etmeye hazırlandığı evlere ve mülklere nakledilebileceği dikkate alındığında, orantılı sayıda Yunan mülteciye barınma sağlamak mümkün olacak ve böylece onların konaklama sorunu da büyük ölçüde kolaylaşacaktır.*"[6] demektedir. Nansen, 15 Ekim 1922 tarihli Venizelos'a gönderdiği mektupta, Ankara hükümetinin de nüfus mübadelesi teklifine olumlu yaklaşacağını tahmin ettiğini belirtmiş; bu süreçte Yunan hükümetine, özellikle ordunun geri çekilirken daha önce gerçekleştirdiği yakıp yıkma eylemlerinden vazgeçmesi gerektiğini, aksi takdirde bir felakete yol açabileceğini ifade etmiştir.[7] Nansen, Venizelos'un teklifi üzerine bu durumu hem Milletler Cemiyeti'ne hem de Müttefik Devletler Temsilcilerine (İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya) iletmiştir. Temsilciler, Nansen'i nüfus transferinin tüm yönlerini incelemesi ve en kısa sürede müzakerelere başlaması için davet etmişlerdir. Nansen, Kasım ayının başlarına kadar nüfus mübadelesi konusunda daha çok pasif bir yaklaşım sergilemişken, zamanın daralması ve başka alternatiflerin bulunamaması sebebiyle kısa sürede daha aktif bir tutum sergilemeye başlamıştır.[8]

30 Ağustos 1922'de başlayan ve düşman kuvvetlerinin üç yılı aşkın bir süre işgal altında tuttukları bölgelerden çıkarılmalarıyla sonuçlanan Büyük Taarruz'un ardından, Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan temsilcileri arasında 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Ateşkes antlaşmasının imzalanmasını takiben, İngiltere, Fransa ve İtalya, 23 Ekim'de TBMM Hükümeti'ne Türkiye ile sürmekte olan savaş durumuna son verilmesi ve bir barış konferansının toplanması yönündeki niyetlerini bildirmişlerdir. Ardından, 27 Ekim'de bu üç müttefik ülke, konferansın Lozan'da düzenleneceğini teyit eden resmi bir davetiye ile TBMM Hükümeti'ne başvurmuşlardır. Barış görüşmeleri 21 Kasım'da Ouchy Şatosu'nun büyük salonunda başlamıştır. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın belirlediği esaslar üzerine Lord Curzon, başkanlığı üstlenirken Fransız delegesi

6 League of Nations Refugees Mixed Archival Group (Nansen Fonds), Refugees from Asia Minor-Exchange of Populations, (1920-1927), R1761-48-24318-24318-Jacket1.

7 League of Nations Refugees Mixed Archival Group (Nansen Fonds), Refugees from Asia Minor-Exchange of Populations, (1920-1927), R1761-48-24318-24318-Jacket1.

8 Ross, a.g.m., s. 141.

Massigli de genel sekreterliğe getirilmiştir.[9] Konferansta, sorunların üç ayrı komisyonda görüşülmesi öngörülmüştür. Birinci Komisyonda ülke ve sınırlar konularının görüşülmesi planlanmış, vatandaşlık ve azınlık sorunları ile Boğazlar rejimi de bu komisyona bırakılmıştır. İkinci Komisyon Türkiye'de yabancılara uygulanacak rejim, kapitülasyonlar, ayrıcalıklar sorunlarını ele alırken Üçüncü Komisyon da ekonomik ve mali işler ile Osmanlı borçları konularıyla görevlendirilmiştir. Lozan'da nüfus ve esir değişimi konusunun görüşülmesi, Ouchy Şatosunda, 1 Aralık 1922 tarihinde Lord Curzon'un başkanlığında gerçekleşmiştir. Birinci Komisyon tarafından saat 15.30'da başlatılan oturumda, Türk tarafını temsilen İsmet Paşa, Rıza Nur ve Hasan Bey hazır bulunmuştur. Rıza Nur anılarında konu ile ilgili şu bilgileri paylaşmaktadır: "*1 Kânunuevvel 1922'de (1 Aralık 1922) aktolunan umumi celsede Curzon gayet acele ve mühim bir mesele olarak Türk ve Yunan arasında harp esirleriyle ahali mübadelesi meselelerinin hallini teklif etti. Ve, "Bu bâbda Doktor Nansen bir rapor hazırlamıştı. Okuyacaktır. Sonra delegeler fikirlerini bildirsin." dedi. Halbuki ruznamede yalnız, esir mübadelesi vardı.*"[10] Lord Curzon, açılış konuşmasında, savaş tutsaklarının değişimi konusunu ve bu konu ile doğrudan ilgili bir sorun olan Türkiye-Yunanistan nüfus mübadelesi sorununu incelemek üzere Komisyonu toplantıya çağırdığını belirtmiştir.[11] İsmet Paşa, önceden bildirilmiş resmî gündemde bulunmayan bir konunun oturumun programına alınmış olduğunu görmekle hayret ettiğini, gündemde sadece savaş tutsaklarının mübadelesinin bulunduğunu ve bu sebeple Komisyonda, savaş tutsaklarının mübadelesi konusunun verimli bir şekilde görüşülebileceği kanısında olduğunu belirtmiştir.[12] Lord Curzon, savaş tutsaklarının mübadelesi meselesinin büyük bir sorunun küçük bir parçası olduğunu ve tartışmanın, Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus mübadelesi konusuna kadar genişleyebileceğini belirtmiştir.[13] Sonuç olarak usul tartışmalarının bu aşamada uygun olmadığına karar verilmiş ve asıl meselelere odaklanılmıştır. Konferansın devamında nüfus ve savaş esirleri değişimi konuları, birbiriyle iç içe geçmiş şekilde ve bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Nüfus ve esir değişimi konusunun görüşüldüğü bir diğer oturum, 10 Ocak 1923'te Lord Curzon'un başkanlığında, saat 11.00'de açılmıştır. Oturuma, Türk tarafını temsilen İsmet Paşa ve Rıza Nur Bey katılmıştır. alt-komisyon, ilk oturumda, üç çeşit sorunla uğraşmak gerektiğine karar vermiştir:

1. Sivil rehinelerin geri verilmesi.
2. Savaş tutsaklarının mübadelesi.

9 Turan, Şerafettin *Türk Devrim Tarihi- 2. Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998,, s.285.

10 Rıza Nur, *Lozan Hatıraları,* 6. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2015, s.98.

11 *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler,* Cilt 1 Kitap 1, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001, s.117-118.

12 *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar– Belgeler,* Cilt 1 Kitap 1, s.122.

13 *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar– Belgeler,* Cilt 1 Kitap 1, s.122.

3. Nüfus mübadelesi (Rum ve Türk azınlıklar).

16 Ocak 1923 tarihinde Genel Sekreter Massigli, esir değişimi ve mübadele konularında gözlemci olarak temsilci gönderilmesi talebiyle Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne resmi bir yazı göndermiştir. Bu yazı, Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün Ocak 1923 tarihli aylık bülteninde yayımlanmıştır.[14]

Nüfus ve esir değişimi konusu, Lord Curzon'un başkanlığında 27 Ocak 1923 tarihli oturumda yeniden ele alınmıştır. Görüşmelerde Türk tarafını temsilen İsmet Paşa ve Rıza Nur Bey hazır bulunmuştur. Komisyona, savaş esirlerinin mübadelesine ilişkin Yunanistan ile Türkiye arasında bir anlaşma tasarısı; nüfus mübadelesine ilişkin Yunanistan ile Türkiye arasında bir sözleşme tasarısı; Türkiye'de tutuklu bulunan ve aileleri daha önce Türk ülkesini bırakıp gitmiş olan Rum halkından vücutça sağlam erkeklerin serbest bırakılmasına ilişkin bir protokol tasarısı sunulmuştur. Yoğun tartışmalarla geçen pek çok oturumdan sonra, alt-komisyon görüş birliğine vararak, sivil ve asker savaş esirlerinin geri verilmesine ilişkin bir anlaşma metni ile, nüfus mübadelesine ilişkin bir sözleşme metni ortaya koyabilmiştir.[15] Her iki metnin aynı zamanda imzalanması kararlaştırılırken bunlardan birincisinin hemen yürürlüğe girmesi, ikincisinin ise Barış Antlaşmasının onaylanmasından sonra yürürlüğe konması planlanmıştır. Anadolu'da gözaltı edilmiş erkek nüfus bakımından bir kural-dışılık kabul edilerek Barış Antlaşmasının imzalanması sonrası serbest bırakılmalarına karar verilmiştir.[16] Komisyona başkanlık yapan M. Montagna, her geçen günün, binlerce suçsuz insana yeni acılar yüklediğini, bu anlaşmaların yararlı etkilerinin gecikmeden kendilerini göstereceğini umduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Montagna, alt-komisyondan aldığı yetki ile Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nden tutsakların mübadelesini denetlemek üzere temsilciler gönderilmesini talep etmiştir. Kızılhaç, talebe olumlu yanıt vererek Türkiye ve Yunanistan'da denetlemede bulunmak üzere temsilciler atamıştır.[17]

İsmet Paşa 30 Ocak 1923 tarihli telgrafında imzalanan antlaşma hükümlerini şöyle aktarmaktadır: "*Bugün zevâlde sivil rehinelerin iâdesi ve askerî üserânın mübâdelesi içün tanzim edilmiş olan i'tilâfnâme ile ahâli mübadelesine müteallik mukavelename Türkiye ve Yunan murahhasları tarafından imza edilmiştir. Üserâ hakkındaki i'tilâfnâme tarafeynce tasdika hacet kalmadan bugünden i'tibâren mer'î olacaktır. Mübâdele-i ahâli mukavelnâmesi sulh muahedesinin tasdikini müteâkıb mer'iyyete girecektir. İkisinin sûretleri kuriye Refik Efendi ile takdim kılınmıştır. Bugünden i'tibâren mer'î olan üserâ mübâdelesi İ'tilâfnamesine nazaran evvelâ Yunanlılar bugünden i'tibâren bir hafta sonra sivil rehinelerimizin*

14 "Demande d'intervention.Echange des internes civils et prisonniers de guerre grecs et turcs.", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No:49, janvier 1923, p. 45-47.

15 *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler,* Cilt 1 Kitap 2, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001, s. 1-2.

16 *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler,* Cilt 1 Kitap 2, s.3.

17 *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler,* Cilt 1 Kitap 2, s.3.

*iâdesine başlayacaklardır. Ondan sonra iki hafta zarfında Yunan'da mevcud olanlar iâde edilmiş bulunacaktır. Bu sivil rehinelerimizin iadesini müteâkib bizim elimizde bulunması muhtemel Yunan tebaasından sivil üserâyı iâde edeceğiz. Biz bu gibi eşhasın adem-i mevcudiyetini burada iddiâ ettik. Yunanlılar yüz kadar bulunduğunu söylediler. Aileleri Yunanistan'a hicret eden Türk tebaası Rumlardan Anadolu dâhiline teb'îd olunan erkekler bu sınıfda dâhil değildir. Bunlar ahali mübâdelesi mukavelenâmesi mûcebince sulh muahedesinin imzâsını müteâkib tahliye edilecektir. Sivil üserânın iâdesini müteâkib ve ondan nihâyet on beş gün zarfında Yunan hükümeti bütün Türk askerî üserâsını hep birden İzmir'e iâde edecektir. Türk hükümeti Yunan üserâsından aynı mikdârda zâbit ve neferi aynı vapurlarla sevkolunmak üzere ihzâr edecektir. Yunan üserâsından mütebaki kalacak mikdâr sulhun imzasını müteâkib ve nihayet üç hafta zarfında iade olunacaktır. Sivil rehineler ve üserây-ı harbiye mütekabilen cerâim-i âdiye de dâhil olduğu halde afvedilmişlerdir. Salîb-i Ahmer komisyonunun masârıfını mukabil olmak üzere on bin Frank verilmiştir. Yunanistan'da bulunan sivil üserâmızın mükemmel bir listesinin üserâ mübâdelesi içün ta'yîn olunacak mümessilimize i'tâsını istirham ederim."*[18]

Rıza Nur anılarında imza sürecini şöyle açıklamaktadır: "*Nihayet esir ve ahali mübadelesi mukavelenamelerini Yunanlılar ile imza ettik. Diğer İtilaf Devletleri bunlara imza koymadılar. Esir mübadelesi konvansiyonu imzayı müteakip derhal, diğeri yani ahali mübadelesi mukavelenamesi 1 Mayıs 1923'ten itibaren tatbik ve icra edilecektir. Öyle yapıldı. Fakat Rumlar'dan harbe kabiliyetli olanları biz ancak sulh imzasından sonra iade edeceğiz.*"[19]

## ULUSLARARASI KIZILHAÇ RAPORLARINDA TÜRK -YUNAN NÜFUS VE ESİR DEĞİŞİMİ

Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin, 1919-1922 yılları arasında Anadolu'da sürdürülen savaşı, işgalden olumsuz etkilenen, yerlerinden olan, katliamlara maruz kalan siviller dolayısıyla yakından takip ettiğini görmekteyiz. Bu bağlamda ilk örneklerden birisi 1921 Mayıs ayında Uluslararası Kızılhaç Delegesi Maurice Gehri'nin incelemelerde bulunmak üzere Samanlıdağ Yarımadası'na gönderilmesidir.[20] Mayıs 1921'den itibaren Yunanlıların Marmara kıyılarındaki baskı ve zulümlerinin artması üzerine, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, İtilâf devletlerine müracaat ederek Gemlik ve civarına uluslararası bir inceleme heyetinin gönderilmesini istemiştir. Maurice Gehri, incelemeler sonrası hazırladığı raporunda, Samanlıdağ yarımadasında Yunan işgal kuvvetlerinin ve onlarla birlikte Ermeni ve Rum çetelerinin uyguladıkları zulümleri açıkça ifade ederek dikkatleri bölgeye çekmiştir.[21]

18 Şimşir, Bilal *Lozan Telgrafları I (1922-1923),* TTK Yay., Ankara, 1990, s.464-465.

19 Nur, *a.g.e.,* s.165.

20 Maurice Gehri, "Mission d'enqu€te en Anatolie (12-22 mai 1921)", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No:31, Juil 1921, p. 721.

21 Gehri, *a.g.m*., s. 723.

Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin, Anadolu'da savaştan olumsuz etkilenen mülteci ve siviller ile savaş esir ve tutuklularının yakından takipçisi olduğu görülmektedir. Komite, Yunanistan'da Yunan Kızılhaçı, Anadolu'da ise Hilal-i Ahmer (Kızılay) aracılığıyla sivil ve mültecilerin durumununu yakından takip etmiş her ay yayımlanan Bülten'de bu bilgileri paylaşmıştır. Aynı zamanda Uluslararası Kızılhaç Komitesi, 1922 ve 1923'te savaş esirlerini ve sivilleri ziyaret etmek için Yunanistan ve Anadolu'ya iki kez geçici heyet göndermiştir. Bu görevler sırasında delegeler, askeri ve sivil mahkumların listelerini hazırlamışlar, ailelerden gelen birçok takip isteğini çözüme kavuşturmuşlar, mahkumların gözaltı koşullarını inceleyerek gerekli iyileştirmeleri talep etmiştir. Delegeler aynı zamanda mahkumlara yardım malzemeleri dağıtmış ve tıbbi yardım alışverişi için düzenlemeler gerçekleştirmişlerdir.

**Uluslararası Kızılhaç Belgelerinde Mübadele**

Nansen, iki ülke arasında yürüttüğü yoğun diplomasi ve müzakereler sonucunda Aralık 1922'de yayımlanan Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nde, Anadolu ve Yunanistan'daki mültecilere yönelik bir çağrıda bulunmuştur. Bu çağrıda Dr. Nansen, bölgedeki mülteci sorununun ciddiyetini ortaya koymuş ve acil yardım ihtiyacının altını çizmiştir. Nansen, ihtiyaç içinde olan mültecilere, ırk veya milliyet ayrımı yapmaksızın yardım etme çağrısında bulunarak, özellikle durumu içler acısı olan Müslüman mültecilere, evsiz ve yetersiz tıbbi yardım imkanlarına sahip olanlara dikkat çekmiştir. Yunanistan'da, 900.000 Rum mültecinin bulunduğunu ve bu sayıya ek olarak 50.000 Ermeni'nin de eklendiğini belirtmiştir. Bu mültecilerin çoğunluğunun yoksulluk içinde olduğunu, temel ihtiyaçları olan yiyecek, giyecek ve barınma konusunda acil yardıma ihtiyaç duyduklarını ifade etmiştir. Nansen, Yunanistan'daki mültecilere yardım etme görevinin sadece onlara barınak ve geçim sağlamakla sınırlı olmadığını, aynı zamanda onları ülkenin ekonomik organizasyonuna dahil etmeyi de içermesi gerektiğini vurgulamıştır. Nansen ayrıca yardımların dağıtımı ve ekonomik iyileşme çabalarının, uzun yıllar süren savaşlarla zayıflamış ülkeler için büyük bir zorluk olduğuna işaret etmiş ve tüm dünya vatandaşlarını bu zorlu görevi paylaşmaya çağırmıştır. Mülteci sorununun, çoğunluğu kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan bu insanların geçimlerini sağlayamayacak durumda olmalarından dolayı daha da karmaşık olduğuna dikkat çekmiştir. Son olarak, Nansen, bu mülteci sorununun sadece yüz binlerce insanın varlığı ile sınırlı olmadığını, aynı zamanda Ortadoğu'nun sosyal, ekonomik ve siyasi dengesini tehdit ettiğini ve bu nedenle uygar dünyanın tüm ulusları için büyük önem taşıdığını belirtmiştir. Bu sorunun çözümünde diğer ulusların hızlı ve cömert yardımının kesinlikle gerekliliğini vurgulayarak çağrısını sonlandırmıştır.[22]

22 "Appel du Dr Nansen en faveur des réfugiés en Aste Mineure et en Grece", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No:48, décembre 1922, p. 1108-1109.

Ocak 1923 tarihli Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nde, Lozan Konferansı Genel Sekreteri Massigli'den gelen bir davet mektubu yer almaktadır. 16 Ocak 1923 tarihli mektupta, Lozan Konferansı'nda Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti heyeti ile Yunan heyeti arasında süren müzakerelerin, sivillerin ve savaş esirlerinin karşılıklı değişimi için bir anlaşmaya varmak üzere olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, değişimin Uluslararası Kızılhaç Komitesi tarafından seçilen üç üye, bir Yunan ve bir Türk temsilcisinden oluşan bir komisyon yönetiminde yapılacağı ve komisyonun değişim ile ulaşım operasyonlarını denetleyeceği ifade edilmiştir. Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin bu insani görevi üstlenmesi ve atanan komiserlerin en kısa sürede Lozan'a gelmesi istenmektedir.[23]

1923 yılı Şubat ayı Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nde "*Mülteciler ve Milletler Cemiyeti*" başlıklı yazıda 2 Şubat'taki oturumda Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, Dr. Nansen'in Türkiye ve Yunanistan arasındaki nüfus mübadelesi ve Anadolu'dan gelen mültecilere yönelik çalışmaları hakkındaki raporunu incelediği belirtilmektedir. Raporda Amerikan Kızılhaçı ve All British Fund gibi hayır kuruluşlarının yanı sıra İngiliz hükümeti tarafından da mültecilere yaklaşık 20.000 pound destek sağlandığı, ayrıca Konsey'in beklenmeyen giderler fonundan 50.000 frank kredi tahsis ettiği belirtilmiştir. Ayrıca yazıda, Yunanistan temsilcisi Bay Politis'in, Anadolu'dan gelen mültecilerin kitlesel akışının Yunan hükümetini zor durumda bıraktığını ve sorunu çözmek için 10 milyon poundluk bir krediye ihtiyaç duyduklarını ifade ettiği de aktarılmaktadır. Politis, bu kredinin yalnızca mültecilerin yerleştirilmesi için kullanılacağını belirtmiş ve Milletler Cemiyeti'nden destek istemiştir. Konsey, sorunun çözümünü Ekonomik ve Mali Komisyon'a havale ettiğini açıklamıştır.[24] Aynı sayıda "*İngiliz Kızıl Haçı'ndan Yunan mülteciler için çağrı*" başlıklı bir başka yazıda ise İngiliz Kızılhaç Başkanı Arthur Stanley'in gazeteler aracılığıyla Anadolu'dan ayrılan Rum mülteciler için yardım çağrısında bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Yazıda Stanley, Anadolu'dan ayrılan Rumların Yunanistan vatandaşı değil Osmanlı Rumları olduğu için Yunanistan hükümetinin onların geçiminden sorumlu olmadığı ve tüm Hristiyan dünyasının yardımda bulunması gerektiği belirtilmektedir. Yazının devamında : "*Kızıl Haç, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yerlerinden Smyrna'dan (İzmir) Yunanistan, Malta, Kıbrıs ve Midilli'ye tahliye edilen çok sayıda İngiliz vatandaşının yanı sıra, 1 milyon Rum mültecinin işgalle birlikte fakirlik ve açlıktan muzdarip olduğunu belirtti. Eğer derhal yardım sağlanmazsa, Yunanistan'daki nüfus artışının %20'yi bulması ve Anadolu'daki Hristiyan nüfusun başka limanlardan kaçması muhtemeldir. İngiliz Kızıl Haçı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kıyı bölgelerindeki halkı yok etmeyi amaçlayan bir felaketin, batı Avrupa için ciddi*

23 "Comité International Demande d'intervention. Echange des internes civils et prisonniers de guerre grecs et turcs." *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No:49, janvier 1923, p.45-47.

24 "Les réfugies et la Société des Nations", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 50, février 1923, p.141-142.

*bir tehdit oluşturan salgın hastalıkların (veba, tifüs, kolera ve diğer hastalıklar) yayılmasına neden olabileceği konusunda uyarıda bulunuyor*."[25] bilgileri yer almaktadır.

Mart 1923 tarihli Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nde "*Yakın Doğu İçin Yardım Çağrısı*" başlıklı yazıda, Arjantin Kızılhaçı'nın Buenos Aires'te Yunan Komitesi tarafından toplanan 280.10.11 pound (yaklaşık £ 280,546) tutarındaki meblağı Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne ulaştırdığı belirtilmektedir. Arjantin Kızılhaçı başkanının isteği doğrultusunda, Uluslararası Komite, bu meblağın Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na, mültecilere yardım amacıyla gönderileceğini de bildirmiştir.[26] Aynı tarihli bültende, Uluslararası Çocuklara Yardım Birliği'nin (Union Internationale de Secours aux Enfants) çalışmaları hakkında bilgi verilmektedir. Şubat 1923'te olağan toplantısını gerçekleştiren Birlik, Yunanistan'daki mülteci gruplarındaki çocuklara ulaştırılan yardımlardan bahsetmektedir. Bu yardımlar arasında periyodik gıda paketleri, süt, çamaşır, giysi, ayakkabı, kömür ve ilaç dağıtımları yer almaktadır. Cenevre'de gerçekleştirilen toplantıya, davet mektubunun zamanında ulaşmaması nedeniyle Türkiye temsilci gönderememiştir.[27] İlgili yazıda farklı ülkelere yönelik yardım bilgileri paylaşılmakla birlikte, Anadolu ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Nisan 1923 tarihli Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nde yer alan "*İstanbul'daki Mültecilerin Sağlık Durumu*" başlıklı yazıda, Patrik Meletios'un 6 Mart'ta Uluslararası Komite'ye gönderdiği telgraftan bahsedilerek Anadolu'dan İstanbul'a gelen mültecilerin, salgın hastalıkların yaygın olduğu zor koşulları ele alınmıştır. Telgrafta, yerel yardımların çok sayıda hastayı tedavi etmek ve salgınların İstanbul nüfusu arasında yayılmasını engellemek için yetersiz olduğu belirtilmiştir. Patrikhane, Anadolu'dan İstanbul'a gelen mültecilere yardım için acil bir çağrı yapmıştır. Bu çağrı, Uluslararası Komite'nin İstanbul temsilcisi Georges Burnier tarafından da doğrulanmıştır. Burnier, Müttefiklerarası Sağlık Komisyonu'nun talebi üzerine acil yardım gönderilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Uluslararası Kızıl Haç Komitesi, ilk yardımları sağlamak için 250 sterlinlik bir miktar gönderdiğini ve Uluslararası Çocuklara Yardım Birliği'nin de 250 sterlinlik ek bağış yaptığını açıklamıştır. Burnier'in verdiği bilgilere göre, Karadeniz'in çeşitli limanlarında toplanan ve çıkış izni verilmesinden faydalanarak kitleler halinde İstanbul'a varan Ermeni ve Rum mültecilerin sayısı 25.000'e[28] ulaşmıştır. İstanbul'daki durumun tehlikeli olduğu ve kontrollü dezenfeksiyon yapılmasının zorluğu nedeniyle salgın hastalıkların tüm şehir halkı için tehdit

25 "Appel de la Croix-Rouge anglaise pour les réfugiés grecs", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 50, février 1923, p.161-163.

26 "Appel en faveur du Proche Orient", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 51, mars 1923, p.247.

27 "Conseil général de l'Union Internationale de secours aux enfants", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 51, mars 1923, p.221-227.

28 20 Mart'ta Burnier, mültecilerin İstanbul'un başlıca bölgelerinde dağılım tablosunu da vermiştir:
Selimiye: 8.200- Beşiktaş: 800-Boyacıköy: 1.200- Galata okul: 400- Galata sığınak: 64- Heybeliada (Halki): 2.600 -Yedikule hastanesi: 900 -Kilyos (Kitchili): 900 -Ortaköy: 200 - Büyükada (Prinkipo): 2.120 - Yeşilköy (San Stefano): 2.460 -Yeniköy (Yeny-Keuy): 1.640 -Kumkapı? (Youmou Bournar): 450.

oluşturduğu belirtilmiştir. 9 Nisan'da Uluslararası Kızılhaç Komitesi dünya çapında basına şu çağrıyı yapmıştır: "Küçük Asya'dan (Anadolu) 25.000 mülteci son günlerde İstanbul'a geldi ve hepsi sefalet içinde. Egzama, tifüs, çiçek ve diğer hastalıklar dolayısıyla oldukça zor durumdalar. Patrik, bu talihsizlere yardım çağrısında bulundu." İlgili yazıda Near East Relief'in (Yakın Doğu Yardım Komitesi), Uluslararası Kızılhaç Komitesi delegesi ile işbirliği yaparak mülteciler için sağlık önlemleri alınmasını sağladığı belirtilmektedir. Tifüs salgını oldukça ciddi olduğundan, bu felaketi engellemek amacıyla özel önlemler alınması gerektiği vurgulanmıştır. Burnier, Türk Kızılayı'nın olağanüstü çalışmalarına da değinmiştir. Türk Kızılayı, esas olarak kendi vatandaşlarına yardım sağlamasına rağmen, Rum mülteciler için bir hastane kurmuş ve sağlık personeli ile hastaların bakımını üstlenmiştir. Ayrıca, Türk Kızılayı'nın çeşitli yardım dağıtımlarına önemli miktarda kaynak ayırdığı ve Rum mültecilere yönelik un kargolarının gümrükten ücretsiz geçmesini sağladığı belirtilmiştir. Burnier'in, Uluslararası Kızılhaç Komitesi ve Uluslararası Çocuk Yardım Birliği'nin bağışlarını Near East Relief ile işbirliği içinde, gıda ve giysi temin ederek mültecilere destek sağlamak amacıyla kullandığı da ifade edilmiştir.[29]

Haziran 1923 tarihli "*Hilal-i Ahmer ve İstanbul'daki Rum Mülteciler*" başlıklı yazıda, Hilal-i Ahmer'in milliyet ayrımı yapmaksızın tüm acı çekenlere yardım ettiği ifade edilmektedir. Yazının devamında şu bilgiler verilmektedir: "*Şu anda İstanbul'da, Karadeniz limanlarından gelen ve gemilerle Yunanistan'a nakledilmeyi bekleyen yirmi binden fazla Rum mülteci bulunuyor. Kötü hijyenik koşulları dikkate alarak, Hilal-i Ahmer, Haydarpaşa'da mülteci hastalar için özel olarak bir hastane açtı. Bu hastane, Rum mülteciler için 70 yataklı olup, masrafları Hilal-i Ahmer tarafından karşılanmaktadır.*"[30] Haziran Bülteni'nde ayrıca, Anadolu'dan Yunanistan'a gelen Rum kadın ve çocuk mültecilere yönelik insan kaçakçılığı hakkında bir yazı da bulunmaktadır. "*Yunan Mültecilerine Yardım*" başlıklı makalede, Uluslararası Komite Atina Delegesi Bayan Reding, Anadolu'dan Pire Limanı'na gelen mülteci kadınların karşılaştığı tehlikelere dikkat çekmiştir. Ocak ayından itibaren, Uluslararası Kadın ve Çocuk Kaçakçılığını Önleme Bürosu, Yunan hükümetinin yardım talebi üzerine direktörü Bayan Baker'ı Atina'ya göndermiştir. Bayan Baker'ın soruşturmasına ilişkin raporu, 24 Mart 1923'te Milletler Cemiyeti Kadın ve Çocuk Kaçakçılığı Danışma Komisyonu'na sunulmuştur. Tutanaktan şu bölümler aktarılmıştır: **"***Atina'da 100.000'den fazla mülteci bulunmaktadır ve Yunan hükümeti fon yetersizliği nedeniyle bu mültecilerin temel ihtiyaçlarını karşılayamamaktadır… Anadolu'dan gelen Rum mülteci aileler için ayrı konutlar inşa etmek, genç kızları korumak için evler kurmak, mülteciler barındırmak için kışlalar inşa etmek ve kadın iş gücünün istihdamı için sanayi alanları yaratmak üzere finansal destek gerekmektedir. Mektup, tüm kadın örgütlerine yönelik bir*

29 "Situation sanitaire des réfugiés a Constantinople" *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 52, avril 1923, p.416-418.

30 "Le Croissant-Rouge et les réfugiés grecs a Constantinople", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 54, juin 1923, p.640.

*genelge yoluyla çağrı yapılması ve bu örgütlerden Yunanistan'daki kadın ve genç kız mültecilerin korunması için çeşitli finansal yardımlar veya başka yollarla katkıda bulunmalarının talep edilmesiyle sona ermektedir.*"[31]

1924 yılının Ocak ayına ait bir yazıda, Hilal-i Ahmer'in (Kızılay) çalışmaları hakkında detaylı bilgi verilmektedir. Hilal-i Ahmer Başkan Yardımcısı Hamid Bey tarafından 13 Aralık 1923 tarihli gönderilen yazıda, Türk milletine yardım etmek için belirlenen misyonlarına ek olarak, Samsun, Tekirdağ ve Mudanya limanlarına yönelik üç yeni insani yardım misyonunun başlatıldığı belirtilmiştir. Bu misyonlar sırasıyla Dr. Fikri Bey, İlyas Bey ve Saib Bey başkanlığında yürütülmektedir. Ayrıca her heyette iki doktor, bir eczacı, altı hemşire ve yardımcı personelden oluşan ekipler görev almaktadır. Heyetler, limanlardaki hasta göçmenlere bakmak için sağlık merkezleri organize etmenin yanı sıra, göçmenlerin gıda ihtiyaçlarını karşılamakla da görevlendirilmiştir. Ayrıca, limanlardan iç bölgelere yoksul göçmenlerin nakliyesini sağlamak amacıyla hizmete konulan otomobil servisi sayesinde, seyahat edemeyecek durumda olan göçmenler güvenli bölgelere taşınmıştır. Göçmenlerin bulundukları her yerde, heyetler görevlerini milliyet ve din farkı gözetmeksizin yerine getirmektedir. Özellikle Kavala, Hanya ve Girit'teki dispanserlerde, Yunan vatandaşlarına ve Türkiye'den mübadeleyle gelen Rum mültecilere hizmet verilmiştir. İstanbul'da bir dispanser kuran Hilal-i Ahmer, aynı zamanda şehirde bir hastane inşa etmeye çalışmakta ve şehirden geçen göçmenlere 90.000 porsiyon gıda dağıtmaktadır. Yazının devamında şu bilgiler aktarılmıştır: "*Tüm bu yardımların getirdiği devasa harcamalara rağmen, Türk Kızılayı, bu zavallı göçmenlerin çektiği acıyı hafifletmek için hiçbir fedakarlıktan kaçınmama kararı aldı; çünkü onların kendi evlerini bu kadar zor koşullarda terk etmek zorunda kaldıkları açıktır. Görevin büyüklüğünün kısa süre içinde sınırlı kaynaklarını tüketebileceğinin farkında olmasına rağmen, umutsuzluğa kapılmıyor ve medeni dünyanın yardımsever ruhlarının, 500.000 göçmenin çektiği acıya kayıtsız kalmayacak cömertliklerine inanmaya devam ediyor.*"[32]

Uluslararası Kızılhaç Komitesi Sekreteryası Başkanı Etienne Clouzot tarafından Mart 1924 tarihli bültende kaleme alınan "*Yabancılara Yardım*" başlıklı yazıda Rum mültecilerin durumuna ayrıntılı yer verilmiştir. Clouzot şu bilgileri aktarmaktadır : "*1920'li yılların başında Yunan mülteciler sorunu, Milletler Cemiyeti'nin dikkatini çeken önemli bir mesele haline geldi. Milletler Cemiyeti Konseyi, Şubat 1923'te bağımsız bir Yunan Mülteci Yerleşim Ofisi kurulması için 50.000 frank kredi tahsis etti. Bu ofisin amacı, mültecilerin Yunanistan'a yerleşmelerine yardımcı olmak ve onlara verimli işler sağlamaktı. Kasım 1923'te Selanik'te toplanan ofis, kuruluşun organizasyonunu yerinde inceledi. Yaklaşık 500.000 mültecinin*

31 "Traite des femmes et des enfants parmi les réfugiés d'Asie mineure" , *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 54, juin 1923, p.596-598.

32 "Les missions du Croissant-Rouge turc", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 61, janvier 1924, p.73-74.

*hâlâ yardıma muhtaç olduğu belirlendi. Yunan hükümeti, mültecilere en az 500.000 hektar arazi tahsis etti. Ofis, mültecilere istikrarlı ve kazançlı işler sağlamayı hedefliyordu.*

*Bu dönemde Near East Relief ve Amerikan Kızılhaçı, Yunan mülteciler için büyük çaba sarf etti. Amerikan Kızılhaçı, tek başına 10 ay boyunca 1 milyon mültecinin ihtiyaçlarını karşıladı ve toplamda 2.605.696 dolar yardım yaptı. Ayrıca sıtmayla mücadele için 7 ton kinin gönderdi. Uluslararası Kızılhaç Komitesi ve Amerikan Kızılhaçı, mülteciler için önemli yardımlar sağladı ve on binlerce insanı açlık ve hastalıktan kurtardı. Gösterilen tüm çabalara rağmen, kaynakların sınırlı olması ve koordinasyon eksikliği nedeniyle sorun tam olarak çözülemedi. Ancak, Yunan mülteci sorunu, uluslararası iş birliği ve dayanışmanın güzel bir örneği olarak tarihte yerini aldı.*" [33]

Mart 1924 tarihli bültende, Uluslararası Çocuklara Yardım Birliği'nin (Union Internationale de Secours aux Enfants) 1923 yılı içerisindeki yardım faaliyetlerinin dökümü verilmiştir. Birlik, yıl boyunca 20 ülkede toplam 2.246.060,98 İsviçre Frangı yardım dağıtmıştır. Yardımlar ülke bazında listelenirken, Yunanistan'a yapılan 704.336,45 İsviçre Frangı tutarındaki yardım, listenin en başında yer almaktadır. Listede ayrıca Avrupa Türkiye'si de bulunmaktadır; özellikle İstanbul'da toplanan Rum ve Ermeni mülteciler için yapılan yardımlar bu başlık içerisinde yer almaktadır. Avrupa Türkiye'sine yapılan yardımlar 49.811,55 İsviçre Frangı olarak kaydedilmiştir. Anadolu (Küçük Asya) için ise sadece 8.243,85 İsviçre Frangı yardım yapılmıştır. Yazıda, Uluslararası Çocuklara Yardım Birliği'nin Yakın Doğu'daki çalışmalarında Rum ve Ermeni mültecilere odaklanmaya devam ettiği belirtilmektedir. Ayrıca, Ege Denizi'nin diğer tarafında, Anadolu'da köylerin ve şehirlerin yıkıldığı ve kurtarılmayı bekleyen çocukların bulunduğu ifade edilmektedir. [34] Rum ve Ermeni mülteciler ile Yunanistan'a ayrılan pay toplam yardımın %33, 57'sini oluştururken Anadolu için yapılan yardım toplam yardımın %0,36'sıdır.

Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nden Étienne Clouzot'nun Nisan 1924 tarihli, Mart ayındaki makalesinin devamı niteliğinde olan çalışmasında, 1923'te Yunanistan ve Türkiye arasında imzalanan ve yaklaşık 1,5 milyon insanı etkileyen zorunlu nüfus mübadelesinin uygulanması ve sonuçları ele alınmıştır. Clouzot, mübadelenin avantajları ve dezavantajları hakkında erken bir değerlendirme yapmaktansa, operasyonun aşamalarını dikkatle izleyerek alınan tedbirleri vurgulamanın önemli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, mübadelenin tarihsel arka planı ve Nisan ayı itibarıyla kaydedilen aşamaları şöyle özetlemiştir: "*Yunan ve Bulgar Nüfuslarının Değişimi: 1919 yılında Yunanistan ve Bulgaristan arasında imzalanan anlaşma ile karşılıklı ve gönüllü göçü yönetmek için bir karma komisyon kurulmuştur. Sözleşmede "mübadele" terimi yer almamış, sadece karşılıklı ve gönüllü göçten bahsedilmiştir. Sözleşmenin 8. maddesi uyarınca, komisyon her iki devletten eşit*

33 Etienne Clouzot, "L'assistance aux strangers", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 63, mars 1924, p.179-183.

34 "Secours aux enfants", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 63, mars 1924, p.190.

*sayıda üyeden ve Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından atanan bir başkandan oluşmuştur. Komisyonun faaliyetleri sınırlı kalmış ve göçmenler arasında büyük bir heyecan uyandırmamıştır. Milletler Cemiyeti'ne sunulan raporlara göre, 11 Kasım 1921 ve 31 Ekim 1922 tarihleri arasında komisyonun çalışmaları sadece hazırlık niteliğindeki mevzuat düzenlemeleri ile sınırlı kalmıştır. Bulgarların sayısının 30.000, Yunan nüfusunun ise 150.000 ila 200.000 arasında olduğu belirtilmiştir.*"

"*Yunan ve Türk Nüfuslarının Mübadelesi: 30 Ocak 1923'te Lozan'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Yunanistan Hükümeti arasında, Türkiye topraklarında yaşayan Rum Ortodoks dinine mensup Türk vatandaşlarının ve Yunan topraklarında yaşayan Müslüman dinine mensup Yunan vatandaşlarının zorunlu mübadelesini öngören bir sözleşme imzalanmıştır. Ancak, Konstantinopolis'te (İstanbul) yaşayan Rumlar ve Batı Trakya'da yaşayan Müslümanlar mübadeleden muaf tutulmuşlardır.*

*Sözleşmenin 11. ve 12. maddeleri uyarınca, Milletler Cemiyeti gözetiminde dört üyeden oluşan bir karma komisyon kurulmuştur. Komisyonun, nüfus hareketlerini organize etmek ve göçmenlerin mülkiyet haklarını korumak için alt komisyonlar oluşturma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Bu kapsamda, 17 Eylül 1923'teki 26. oturumunda Milletler Cemiyeti Konseyi, Bay Erik Einar Ekstrand (İsveç), Don Manuel Manrique de Lara (İspanyol) ve Karl Marius Widding (Danimarka) gibi tarafsız üyeleri komisyona atamıştır.*

*Karma komisyonun 7 Ekim 1923'te hazırladığı tahliye planında, 1 Mayıs 1924'e kadar 200.000 Müslümanın Yunanistan'dan Türkiye'ye nakledilmesi ve benzer sayıda Rum'un Türkiye'den Yunanistan'a gönderilmesi öngörülmüştür. Göçmen hareketlerini organize etmek için yerel alt komisyonlar kurulmuş ve bu alt komisyonlar bir Türk, bir Yunan ve tarafsız bir başkandan oluşmuştur. Bu alt komisyonların başkanları şu milletlerdendi: Danimarka, Hollanda, Norveç, İsviçre ve İsveç. Bu başkanlar arasında Uluslararası Kızılhaç Komitesi, eski delegelerinden biri olan Bay Paul Schazmann'ın varlığını vurgulamaktan memnuniyet duymaktadır. 1924 yılı Nisan ayının ortalarında, komisyonların dağılımı aşağıdaki gibi olmuştur:*

*1. Selanik*

*2. Candia (Girit)*

*3. Canea (Girit)*

*4. Drama (Batı Trakya)*

*5. Cavalla (Batı Trakya)*

*6. İstanbul*

*7. Samsun*

*8. Mersin*

*9. Gümülcine (Trakya)*

*10. Kozani (Batı Makedonya)*

*11. Kayalar (Batı Makedonya)*

*İstanbul komisyonu aşağıdaki görevlerden sorumluydu: 1918'den sonra İstambul'a yerleşen ve sözleşmeye göre mübadeleye tabi olan Rumların listesini hazırlamak; 1 Mayıs'tan sonra Çatalca Sancağı'ndan ayrılmak zorunda kalacak Rumların göçünü hazırlamak; Batı Trakya Müslümanları gibi mübadeleden muaf olan ve bu nedenle tüm mülkiyet haklarından yararlanması gereken İstanbul'daki Rum sakinlerinin haklarının korunmasına ilişkin sözleşmenin hükümlerine uygunluğu sağlamak. Özellikle Samsun alt komisyonu, Karadeniz bölgesindeki (Kastamonu, Samsun, Trabzon ayrıca Erzurum ve Sivas) Rumların göçünün hazırlanmasından sorumlu olmuştur. Mersin alt komisyonu ise Adana, Niğde, Kayseri, Konya ve İzmir bölgelerinde kalan Rumların göçünü organize etmiştir.*

*İlk tahliye edilen bölgeler Selanik, Drama, Cavalla ve Girit oldu. 22 Kasım 1923 ile 17 Nisan 1924 arasında 156.854 kişinin Türkiye'ye taşındığı belirtilmiş, haftalık taşınan göçmen sayısının 10.000 ila 15.000 civarında olduğu ifade edilmiştir. Aynı dönemde Türkiye'den Yunanistan'a, toplam 11.862 Yunan uyruklu kişinin getirildiği rapor edilmiştir.*

*15 Aralık'ta Kızılay Bülteni, Samsun, İstanbul, Mersin, Tekirdağ, Bandırma ve Mudanya'ya altı yeni heyetin gönderileceğini duyurdu ve bu duyurunun önüne büyük harflerle şu açıklamayı koydu: 700 bin Müslüman Yunanistan'dan Türkiye'ye göç ediyor! Müslüman kardeşlerim, bize yardım edin! 15 Ocak'ta Kızılay Bülteni, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, Yunanistan'dan gelen Müslümanların barınma ve ekmek bulmalarına yardım edilmesi yönündeki çağrısını yayınladı. Bu çağrıyı desteklemek amacıyla Ocak ayının sonunda Merkez Komite üyesi Kemal Ömer Bey'den oluşan bir Kızılay heyeti İstanbul'dan ayrıldı; Türkiye Büyük Millet Meclisi Milletvekili Hoca, Rassih Efendi; ve Kızılay Merkez Karargâh Muhasebe Müdürü Bedri Nedim Bey yer aldı. Tevfik Bey, heyete tercüman olarak eşlik etti. Bu heyet 9 Şubat'ta Bombay'a, 18'inde ise onuruna bir toplantının düzenlendiği Delhi'ye ulaştı. Balkan Savaşı sırasında Hindistanlı Müslümanların Türkiye'ye gönderdikleri sıhhi heyetin başı olarak Türkiye'yi ziyaret eden Kızılay'ı tanıyan Dr. Ansari, heyet üyelerini tanıtarak Kızılay'ın çalışmalarının tamamen insani olduğunu vurguladı. Binlerce Türk ailenin, yetim ve dul kadının artık evsiz olduğunu sözlerine ekledi. Toplantı, Türk Kızılayı mensuplarının hoş karşılandığı ve bu misyonun başarıya ulaşması için mümkün olan her şeyin yapılması kararı ile son buldu.*

*Uluslararası Kızılhaç Komitesi, Türk Kızılayı ve Yunan Kızılhaçı'nın çabalarını desteklemiş ve Save the Children Fund (Çocukları Koruma Fonu), Sorovitch kampında 138 çadır kurarak mültecilerin geçici barınmasına yardımcı olmuştur. Çocukları Kurtarma Fonu, Atina, Pire, Korfu, Volos, Selanik, Batı Trakya ve Makedonya'da her gün yaklaşık 45.000 kişiye, hem çocuklara hem de yetişkinlere yiyecek sağlamıştır. Fon, sadece Yunan ve Ermeni mültecilerle sınırlı kalmayıp, Türkiye'ye geri dönen Müslümanları da desteklemiştir. Çocukları Kurtarma Fonu, Türk Kızılayı ve Yunan Kızılhaçı ile yakın ilişkiler içinde çalışmış,*

*uluslararası yardımları koordine etmiş ve mültecilerin ihtiyaçlarını karşılamak için kapsamlı bir yaklaşım benimsemiştir.*

*Ayrıca İtalyan Kızılhaçı, karma mübadele komisyonunun İsveçli üyesi Yüzbaşı Petersen'in talebi üzerine, Sorovitch'e benzer kamplar kurmak üzere komisyonun kullanımına toplam değeri 50.000 İtalyan lirası olan 115 çadır vermeye razı oldu. Cavalla ve Selanik limanlarında Dr. Gauthier'in görevlendirildiği belirtilmiş ve karma komisyon himayesinde göçmenlere yönelik yardımların niteliğini ve kalitesini değerlendirmek için çalıştığı ifade edilmiştir. Dr. Gauthier, 27 Mart'ta Atina'ya varmış ve mübadele bölgelerinde incelemelerde bulunmuştur.*

*Uluslararası yardım kuruluşları, mübadele sürecinde zor durumda kalan göçmenlere destek olma ve mülkiyet haklarını koruma konusunda da önemli bir rol oynamıştır. Karma komisyon ve uluslararası kurumlar, mübadelenin insani boyutunu ele alarak mültecilere destek sağlamış ve bu süreçte Kızılhaç, Türk Kızılayı ve Yunan Kızılhaçı'nın çabalarıyla birlikte Save the Children Fund da kritik bir rol oynamıştır".*[35]

Eylül 1924 tarihli Kızılhaç Bülteni'nde, Yunanistan'ın eski Kamu Yardımları Bakanı Dr. Doxiades'in 30 Ağustos 1924'te Cenevre'de gerçekleşen Uluslararası Kızılhaç Toplantısında yaptığı konuşma metnine yer verilmiştir. Dr. Doxiades konuşmasında, Yunanistan'ın karşılaştığı mülteci krizi ve bu krize mücadelede atılan adımları ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Dr. Doxiades, konuşmasında Yunanistan'ın bir milyondan fazla mülteciyi kabul etmek zorunda kaldığını belirterek, "*Ülkem bir milyondan fazla çocuğunu kabul etmek zorunda kalmış ve buna rağmen, kendi yoldaşları için barınak eksikliği yaşarken, farklı dinlerden 100.000 yabancıyı koruması altına almakta ve 80.000 yetimi kabul etmekte tereddüt etmemiştir*" demiştir. Yunan hükümetinin karşı karşıya kaldığı mali yükü ve alınan sert ama gerekli önlemleri vurgulayan Doxiades, "*İlk aylarda, devlet, mültecileri ölümden korumak için kasalarını açmak zorunda kaldı... Ancak bu eğilim tehlikeliydi. Gereken miktarlar ayda 50-60 milyon drahmiye ulaşıyordu... 1 Ocak 1923'ten itibaren çocuklara, yaşlılara, hastalara verilen nakit yardımı sınırladı, harcamaları aylık 10 milyon drahmiyeye indirdi ve geri kalan kısmını üretken işlere ayırdı*" ifadelerini kullanmıştır. Doxiades, uluslararası yardımların Yunanistan için ne kadar kritik olduğunu vurgulamış ve Amerikan Kızılhaçı, Near East Relief, American Women's Hospital, Save the Children Fund gibi kuruluşların katkılarını övmüştür: "*Amerikan Kızılhaçı, yedi ay boyunca 500.000'den fazla mülteciye destek oldular; Near East Relief, yaklaşık 17.000 Ermeni ve Yunan yetimi bir araya getirdi ve eğitti... American Women's Hospital, 33 tıbbi istasyon ve hastane düzenledi... Save the Children Fund, iki yıldır yoksulluk merkezlerinde çocuklar ve yetişkinler için günde yaklaşık 50.000 yiyecek porsiyonu dağıtıyor.*" Konuşmasında geleceğe yönelik umutlarını dile getiren Doxiades, mülteci sorunlarının çözümünün maddi yardımların yanı sıra "*kutsal bir coşku*" gerektirdiğini belirtmiştir: "*Bunu çözmek için sadece maddi kaynaklar ve uzun*

35 Etienne Clouzot ,"L'assistance aux étrangers- III. L'échangé", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 64, Avril 1924, 237-249.

*tartışmalar değil, aynı zamanda büyük kutsal bir coşku da gerekmektedir.*" Doxiades, mültecilerin barınma, yiyecek ve tıbbi yardıma ihtiyaç duyduğunu vurgulamış ve özellikle çocukların korunması gerektiğinin altını çizmiştir: "*Gelecek kış çok zor olacak. Mülteci sorunu yeniden kasvetli bir biçimde ortaya çıkacak... Ancak, yardıma muhtaç bu sınıf insanlar olmasaydı bile, korunmasız kadınları ve özellikle bu cömert yardımlar dışarıdan gelmezse hayatta kalamayacak çocuklar gibi hala unutmamamız gereken birçok kişi var*." Dr. Doxiades, konuşmasının sonunda uluslararası yardımların Yunanistan için ne kadar hayati olduğunu ve gelecekte bu yardımların devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır: "*Yunan hükümeti, yardımın psikolojik yorumuna dayanıyordu... Yardım yabancılardan geldiği sürece, geçici yardım fikrini içeriyordu ve yardım alanlar, devletin kaynaklarının ve yetersizliğinin farkına vararak, erdem ve geçim yoluna yönelebilirlerdi*."[36]

Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nin Ocak 1925 tarihli sayısında, Yunan Kızılhaçı'nın baş hemşiresi Nitza Gazi'nin, 1925 yılında Mersin, Niğde ve Kayseri'deki Rum mübadillere yönelik yardım çalışmaları ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Gazi, mübadillerin yaşadığı kötü yaşam koşullarını, hastalıkları, açlık ve sefalet gibi zorlukları gözlemleriyle detaylandırmıştır. Yazısında, Yunan Kızılhaçı'nın bölgede sağladığı giyim, barınma, aşılama ve sağlık hizmetleri konusundaki kapsamlı yardımları da detaylı bir şekilde ifade etmiştir.[37]

1925 Haziran tarihli Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nin 78. sayısında, 7 Mayıs'ta Yunan Kızılhaçı yararına düzenlenen halka açık ve tüm Yunanistan çapında bağış toplama kampanyası detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.[38]

Temmuz 1926 tarihli Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nin 91. sayısında, İtalyan Saint-Jean de Malte Şövalyeleri Tarikatı'nın Yunan Kızılhaçı'na Korfu, Selanik ve Larisa'da üç mülteci kampı inşa ettiğinden bahsedilmektedir.[39]

### Nüfus Mübadelesi Konusunda Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin Yaklaşımının Değerlendirilmesi

1920'li yılların başında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen zorunlu nüfus mübadelesi, her iki ülkede de büyük insani krizlere yol açmıştır. Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin raporları ve bültenleri, bu krizle mücadelede yapılan diplomatik çabaları, sağlanan yardımları ve karşılaşılan zorlukları ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Dr. Nansen'in çağrısı, Yunanistan'da 900.000 Rum mülteci ve 50.000 Ermeni'nin bulunduğunu

36 Dr. Doxiades, "La situation des réfugiés en Gréce", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 69, septembre 1924, p.724-734.

37 Nitza Gazi, "Au devant des échangés d'Asie Mineure", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 73, janvier 1925, p.1-7.

38 "Gréce- La journée de la Croix-Rouge hellénique", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 78, juin 1925, p.440-441.

39 "Gréce- Don italien a la Croix-Rouge hellénique", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 91, juil 1926, p. 569-570.

belirterek, bu mültecilerin çoğunun yoksulluk içinde olduğunu ve acil yardım ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini vurgulamıştır.

Bu dönemde hem Rum mülteciler hem de Müslüman Türk mülteciler için çeşitli yardım faaliyetleri yürütülmüştür. Ancak bu yardımların miktarı, niteliği ve organizasyonu bakımından belirgin farklılıklar bulunmaktaydı. Uluslararası yardımların önemli bir kısmı, Uluslararası Kızılhaç Örgütü, Amerikan Kızılhaçı, Near East Relief ve Save the Children Fund gibi kuruluşlar tarafından sağlanmış; bu kuruluşlar, mültecilerin barınma, gıda ve sağlık ihtiyaçlarını karşılamak için önemli katkılarda bulunmuşlardır. Genel olarak, uluslararası yardımlar daha çok Rum mültecilere odaklanmıştır. Anadolu'ya yapılan yardımlar ise sınırlı kalmış, Yunanistan'daki mültecilerin durumuna daha fazla dikkat çekilmiştir.

Türk mültecilere yönelik yardımlar ise Türk Kızılayı (Hilal-i Ahmer) tarafından sağlanmış, Kızılay bu süreçte önemli bir rol oynamış ve milliyet farkı gözetmeksizin İstanbul'da bulunan Rum ve Ermeni mültecilere de yardım sağlamıştır. Beş yıl süren mübadele sırasında Hilal-i Ahmer, kaynaklannın ve etkinliklerinin büyük bir kısmını bu konuya ayırmıştır. Bu iş için kendi kasasından nakit olarak yaklaşık 857 lira harcayarak[40] yarım milyon göçmenin en ivedi gereksinmeleri ile yakından ilgilenmiştir. Sağlık araç-gereçleriyle giyim ve yiyecek maddelerinin göçmenlere ayrılan yerlere taşınması, gerekli aşıların yapılması, yaşlılarla çocukların bakımı, hastaların tedavisi gibi, Yunan Kızılhaçı'nın 7 ayrı Amerika Birleşik Devletleri heyetinden yardım alarak yaptığı işleri Türk Kızılay'ı, başta Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, büyük ölçüde Türkiye Büyük Millet Meclisi ile olan işbirliğinin desteğiyle gerçekleştirebilmiştir.[41]

Gazi Mustafa Kemal Paşa, halkların değişimindeki büyük katkısından dolayı Cemiyet'e 1926 yılı Meclis açılış söylevinde özellikle teşekkür etmiş ve "Tarih-i harb-i sıhhide ve memleketin muavenet-i içtimaiye tarihinde bir mevkii mahsus ihraz etmiş olan Türkiye Hilali Ahmer Cemiyeti'nin bu sene zarfında mubadillerin sıhhi ve ilbas ve iskan umuruna ve memleketin afat-ı içtimaiye ve arziyesine yaptığı yardımları takdirle zikrederim"[42] demiştir.

## ULUSLARARASI KIZILHAÇ BELGELERİNDE ESİR DEĞİŞİMİ

1922'de Yunan işgalinin sona ermesiyle birlikte, her iki tarafta da esir alınan sivil ve askerlerin durumu büyük bir insani kriz yaratmış ve bu esirlerin tutuldukları kamplarda yaşadıkları zorluklar, Uluslararası Kızılhaç Komitesi ve Hilal-i Ahmer gibi örgütlerin raporlarına yansımıştır. Dönemin önemli sorunlarından biri, esir sayılarının net olarak belirlenememesidir. Ankara ve İsmet Paşa arasındaki yazışmalar, esir sayılarının kesin olarak

40 Mesut Çapa,*Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Kızılay Yay., Ankara, 2009, s. 296.

41 Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *3. Askeri Tarih Semineri*, ATASE Yay., Ankara, 1986, s. 255-56.

42 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, ATAM Yay., Ankara, 2006, s. 364.

belirlenemediğini ve rakamların sürekli değiştiğini ortaya koymaktadır.[43] Esir sayıları ile ilgili daha sonraki kaynaklarda da tutarlılık yoktur. Türk İstiklal Harbi Serisi'nde Batı Cephesi kayıpları içerisinde Türk esirlerinin sayısı 1110 olarak belirtilmiştir. Belirtilen bu rakam asker esir sayılarını göstermektedir.[44] Engin Berber, İzmir'de çıkarılan Ahenk Gazetesi'nin haberlerine dayanarak 1921-1922 yıllarında İzmir'de toplam 2190 sivil ve asker Türk esirinin bulunduğunu belirtmektedir.[45] Milli Savunma Bakanlığı, Yunan Kızılhaçı'ndan aldığı bilgilerle 4 Ocak 1923'te Batı Cephesi Komutanlığına, Türk esirlerinin sayısının 453 subay, 5699 asker ve 201 sivil olmak üzere 6353 olduğunu bildirmiştir. Aynı bakanlık daha sonra bu sayıya 57 subay, 313 asker ve 108 sivil eklemiştir. Son duruma göre esirlerin mevcudu 510 subay, 6012 asker ve 309 sivil olmak üzere 6813'e çıkmıştır. 23 Ocak 1923 tarihli bir başka yazıda ise esir sayısı 6891 olarak gösterilmiştir. Yalnız tasnif yapılmamıştır. Aynı tarihlerde Yunan kaynaklarının verdiği rakamlar ise 520 subay, 6002 asker ve 2661 sivildir. Anlaşmanın imzalanması sonrasında da araştırmalara devam edilmiştir. Üserâ tabur ve garnizonlarına defalarca yazılar yazılmış, esir mevcutları istenmiştir. Ancak çeşitli sebeplerden esir sayıları sık sık değiştirilmiştir.[46]

Bu dönemde Anadolu'da bulunan Yunan harp esirlerinin sayısı ile ilgili Cemalettin Taşıkıran, Genelkurmay belgeleri ve Kızılay Arşivine dayarak üçü general, 381'i subay, 14385'i asker ve 10527'si sivil olmak üzere toplam 25296 olduğunu ifade etmektedir. Yunan esirlerin büyük bir kısmı askerlerden oluşurken, önemli bir kısmı da savaş sırasında

43 1 Aralık 1922, İsmet Paşa'dan Ankara'ya: "*Elimizdeki Yunan esiri, Yunanistan'daki esirimiz miktarı nedir? Hemen cevâb istirham ederim.*" 2 Aralık 1922, Hüseyin Rauf'tan İsmet Paşa'ya: "*Madde 1- Yunanistan'da bulunan üserâmızın mikdarı İsviçreli Dr. Şalenmand'ın muzafferiyetimizden evvel yaptığı tedkikatda 349 zabit, 131 küçük zabit, 3951 nefer, 2546 sivil, kırk kadın, 20 çocuk, 249 mevkufdan ibâret olduğu gösterilmişse de muzafferiyetden sonra Yunanlıların cebren alıp götürdükleri dâhili hesab edilince bu yekûnun pek yükseleceği, Yunan Salîb-i Ahmer'inden istihsâl edilen listelerde muharrer üserâmızın mikdarı 328 zâbit, 2500 nefer, 2365 sivil, 141 kadın ve 70 çocuktan ibâret olduğu ve Trakya'dan nakledilenlerin tesbitine çalışıldığı ve Anadolu'nun muhtelif mahallerinden Yunanlılarca cebren götürülenlerden tesbit edilenlerin mikdarının 8519 kişiden ibâret olduğu ve heyet-i murahhasaya verilen diğer listelerin de buna ilâvesi iktizâ ettiği Dâhiliye Vekâletinden bildirilmiştir. Madde 2-Elimizde bulunan Yunan esir ve zabit ve efrâd mikdarı sûret-i kat'iyyede tesbit edilemediği ve mevcud ma'lumâta göre 116 zabit, 16648 nefer, 74 sivil, 34 kadın ve çocuktan ibâret bulunduğu ve ma'mâfih nakıs ve nâ-temam olan bu ma'lûmât esâs ittihâz edilmeyerek ma'lûmât-i kat'iyyenin vürûdu-na intizâr edilmesi Yunanistan'daki üserânın istihlâsı nokta-i nazarından mühim görüldüğü Müdâfaa-i Milliye Vekâletinden bildirilmiştir.*" 25 Ocak 1923, Ankara'dan İsmet Paşa'ya: "*Yunanlılar sivil esirlerimizin adedini üç bin gösteriyorlar. Fakat hey'et-i murahhasada mevcud olan listeler bu iddianın aksini gösterdiği gibi işbu rehinelerin adedlerini mıntıka itibarıyla gösteren zirdeki cedvelden dahi bu iddianın butlanı tezahür eder.*" 26 Ocak 1923, Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya: "*Garb Cebhesinin iş'ârına nazaran hâlen Garb Cebhesi emrindeki Yunan üserâsının mikdârı 17 askerî doktor, 14156 asker, 7926 sivil ki cem'an on doktor ve 17646 nefer emrin vücûdundan itibâren yedi gün zarfında İzmir'de ve 2 doktorla 4436 askerin sekiz günde yine İzmir'de hazır olabilecekleri tesbit edilmiştir. Birinci ordu mıntıkasındaki üserâ kâmilen Mudanya'dan ırkâb olunacağına nazaran kaç günde Mudanya'da toplanabilecekleri aynca arz olunacaktır. Bu mikdârın takriben % 6 kadarı hastanelerde bulunduğundan umum yekünden 1325 neferin istisnası lazımgelir.*" Şimşir, *a.g.e.*, s.153-444.

44 *Türk İstiklâl Harbi*, Yedinci Cilt, İdari Faaliyetler, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1975, s.559.

45 Engin Berber, "Türk-Yunan Savaşından Sonra Sivil Tutukluların ve Savaş Tutsaklarının Değişimi", *Tarih İncelemeleri Dergisi IV,* İzmir, 1989, s.118.

46 Ahmet Özdemir, "Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 6, Kasım 1990, s.328-329.

Yunanistan'a yardım eden ya da onlarla birlikte savaşan Anadolu'daki Rum siviller olmuştur. Bu siviller de esir muamelesi görmüş ve usera garnizonlarına sevk edilmiştir.[47]

**Uluslararası Kızılhaç Belgelerinde Türk Esirler**

Yunan askerleri tarafından ilk esir edilenler 15 Mayıs'ta İzmir'de bulunan 17. Kolordu'nun subay ve erleridir.[48] İşgal sahasının genişlemesiyle Yunanlılar tarafından esir alınan ve tutuklanan sivillerin de sayısı hızla artmıştır. En ufak bir direnmeden başlayarak, casusluk yapmak, Hıristiyanlara kötü davranmak, onları sürgün etmek, Ermenileri katletmek, Yunanlıların emirlerine karşı gelmek gibi gerekçelerle sivillerin tutuklandığı görülmektedir. Tutuklanan siviller daha çok şehir, kasaba ve köylerdeki ileri gelen kimselerdir. Aydınlar, ekonomik durumu iyi olanlar ve nüfuzlu kimseler tutuklananların başında gelmekteydi.[49] Ocak 1922'de Yunanistan'daki esir kamplarını ziyaret eden Uluslararası Kızılhaç Temsilcisi Paul Schatzmann da hazırladığı raporda, sivil kamplarda çoğunlukla yaşlıların olduğunu ve bu yaşlı adamlar arasında birçok din adamı ve taşra ileri gelenlerinin bulunduğunu ayrıca sivillerin tutuklanmasının iyi sorgulanmamış ihbarlarla yapıldığını ifade etmiştir.[50]

Yunanlılar tarafından tutuklanan siviller, önce tutuklandıkları bölgeye en yakın karakolda sorgulanmış daha sonra Yunan Divân-ı Harp mahkemesinde yargılanmak üzere İzmir'e gönderilmiştir. İzmir'de bulundukları süre içinde Urla, Hilal, Gaziemir, Tepecik, Balçova, Darağacı ve Pınarbaşı'nda kurulmuş olan tutsak garnizonlarında konaklayan tutukluların bir kısmı, deniz yoluyla Atina, Selanik, Pire ve adalardaki tutsak garnizonları ve hapishanelere sevk edilmiştir. Sivil ve asker Türk esirler, oldukça kötü koşullar altında taş ocaklarında, yol yapımlarında, orman, tarla, bağ ve bahçelerde çalıştırılmıştır. Anadolu'da bırakılan esirlerin durumu da gönderilenlerden pek farklı olmamış, Yunan Ordusunun hizmetinde çalışmak zorunda kalmıştır.[51] Yunanistan'a götürülen Türk esirlerin tutulduğu kamplar, Atina, Pilos (Messana), Parapigmata (Atina), Egina Adası, Gudi (Atina), Larissa, Liossa (Losya, Lusiya), Leucade, Korfu (Kerkira-Gergere), Patras, Vieux Phaleras (Eski Falera Atina), Pire, Tripolis, Preveze, Selanik, Beyaz Kule (Selanik), Aya Paraşkoy Kilisesi (Selanik), Yeni Hapishane (Selanik), Hanya (Canee-Girit), Siros, Yanina, Milos, Semadirek, Propet-Silia (Selanik), Nauplis, Lanina- Komitse, Yeni Kışla (Selanik), Vodenikos (Atina), Messalognie, Volos, İzzettin Kışlası (Yusuf İzzettin Kışlası),

47 Cemalettin Taşkıran, *Milli Mücadele'de Türk ve Yunan Esirler (1919-1923),* Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2018, s.132.

48 *Türk İstiklal Harbi, İkinci Cilt (Batı Cephesi), 1. Kısım, 2. Baskı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1994,* s..48.

49 Taşkıran, *a.g.e.,* s.8.

50 "Missions et delegations", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 40, Avril 1922, s.355.

51 Berber, *a.g.m.,* s.115-116.

Golos kasabası, Lefkada Adası, Anapas Kalası, Anabali (Midilli Adası), Lefkoşa (Kıbrıs) ve Yedi Kule (Selanik)'dir.[52]

Millî Mücadelede esirlerin kurtarılmasına ilişkin çabalar 1921'den itibaren yoğunlaşmaya başlamıştır. Yunanlılar'ın Doğu Trakya'yı işgal ettiği dönemde esir düşen (26 Temmuz 1920) Cafer Tayyar (Eğilmez) Bey tutsak edildiği Atina'daki hapishaneden Harbiye Nezareti'ne ilettiği 28 Eylül 1921 tarihli mektubunda, Yunanistan'da esir tutulan Türk subaylarının ve askerlerinin kötü muamele gördüğünü aktarmıştır. Subayların olumsuz koşullarda hapishane hayatı yaşadığını, yaralı subayların tedavi edilmeden hapishaneye sevk edildiğini belirtmiştir. Ayrıca, Atina'da esir tutulan Türk subaylarına maaş verilmediğini ve sefalet içinde yaşatıldıklarını ifade etmiştir. Cafer Tayyar Bey Yunan hükümetinin Türklere karşı uyguladığı bu gayrı insani muamelelerin sona erdirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[53] Yunan kuvvetlerinin elindeki en üst rütbeli subay olan Albay Cafer Tayyar Bey'in yazısında, esirlerin çok kötü şartlar içinde olduğunu ifade etmesi, Ankara Hükûmeti'ni bu konuda daha etkin olmaya yöneltmiştir. Aynı tarihlerde Cafer Tayyar Bey'in eşi, Hilal-i Ahmer'e müracaat ederek Uluslararası Kızılhaç teşkilâtının aracılığını talep etmiştir. (8 Kasım 1921) Atina'daki Hollanda Sefareti'nin, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'ndan konuya ilişkin bilgi istemesi ve Hilal-i Ahmer'in meseleyi Kızılhaç nezdinde sürekli takibi olumlu sonuç vermiştir. [54]

Hilal-i Ahmer'in yoğun çalışmalarıyla birlikte savaş esir ve tutukluları ile ilgili şikayetlerin de artması üzerine 1921 Aralık ayında, Uluslararası Kızılhaç Komitesi, savaş esirleri konusunda Yunanistan ve Anadolu'ya inceleme heyetlerinin gönderilmesine karar vermiştir. Bu bağlamda Yunanistan'daki Türk esir kamplarını incelemek üzere Paul Schatzmann görevlendirilmiştir. Schatzmann, Türkçe ve Rumca bilmesinin yanısıra Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma esirlerle ilgili Haziran-Eylül 1919 tarihleri arasında Yunanistan'da esir kamplarını ziyaret etmiş ve bölgeye hakim bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.[55]

3 Ocak - 20 Şubat 1922 tarihleri arasında Yunanistan ve İzmir'deki Türk esir kamplarını ziyaret eden Schatzmann, Cenevre'ye dönüşünde Uluslararası Kızılhaç Komitesi'ne ayrıntılı bir rapor sunmuştur.[56] Shatzmann, Yunanistan'ın Türk esirlerini tuttuğu kampları,

52 Taşkıran, *a.g.e.,* s.18-19.

53 "Atina Hapishanesinde Kalan Birinci Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar'ın Türk Esirlerinin Gördüğü Muameleye Dair Genelkurmay Başkanlığına Raporu" (Vesika No:1317), *Harp Vesikaları Dergisi*, Yıl 15, Sayı 57, Eylül 1966, s.325-326.

54 Ergun Hiçyılmaz, *Esir Kampları*, 2. Baskı, Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2002, s.107.

55 *Comité International De La Croix-Rouge Documents Publıes A L' Occasıon De La Guerre 1914-1919) Rapport*, de Mm. Paul Schazmann Et Dr Roger Steinmetz (Sur Leurs Visites Aux Prisonniers De Guerre En Grèce, À Salonique, En Macédoine Et En Serbie Juin-Septembre 1919), Geneve, Janvier 1920.

56 Missions et delegations", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 40, Avril 1922, s.353. Ahmed Ihsan Bey, *Sixième Conférence*, (Prague, 4—7 Juin 1922), Imprimerie Manz, Vienne (Autriche), s.37. Diğer raporların aksine Schatzmann'ın 1922 yılı ziyaretine ilişkin raporun aslına ulaşmak mümkün olmamıştır. Uluslararası Kızılhaç Delegeleri tarafından hazırlanan raporlar, ayrı bir yayın olarak basıldığı gibi Kızılhaç'ın resmi yayını olan Revue Internationale de la Croix-Rouge'de de yayımlandığı

Atina, Larissa, Girit, Lefkada, Selanik ve İzmir olmak üzere 6 gruba ayırmıştır. Kamplarda özellikle sivillerin ağırlıkta olduğunu vurgulayan Schatzmann, ayrıca yaşlılar, kadınlar ve çocukların varlığından da bahsetmektedir. Esirler, kışlalarda boş odalarda, terk edilmiş kalelerde, kullanılmayan camilerde ve diğer kamu ve özel binalarda kalmaktadır. Yemek, Yunan askerinin aldığı yemekle aynıdır. Belirli sayıda mahkum günde 1 drahmi karşılığında çalıştırılmaktadır. Kamplarda hijyen ve sağlık koşulları iyi değildir. Suyun kıt olması ile ilgili şikayetler söz konusudur. Çoğu kampta revir olmadığı için durumu hastanede yatmayı gerektiren birçok hasta, sağlıklı esirler arasında yaşamaya devam etmektedir. Schatzmann raporunda, esirlere soğuktan korunabilmeleri için kıyafet dağıtımı yapılması ve postaların ulaştırılması ile ilgili uyarılarda bulunduğunu da belirtmektedir. Ayrıca Schatzmann, kamplarda Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler tarafından esir edilmiş ve serbest bırakıldıktan sonra Yunanlılar tarafından yeniden esir edilen Osmanlı askerlerinin varlığından da bahsetmektedir.[57] Schatzmann'ın bu ziyareti sırasında esir kamplarındaki Türk tutukluların sayısı 10.000'den fazla olarak ifade edilmektedir.[58]

Schatzmann'ın raporundan alıntılar yapan Hilal-i Ahmer temsilcisi Ahmed İhsan Bey, rapor ile ilgili daha geniş bilgiler vermektedir. Kamplarda esirler kötü koşullarda tutulmakta, yeterli yiyecek, sağlık hizmeti ve hijyen sağlanmamaktadır. Vieux Phaleras ve Sude gibi kamplarda sıtma riski yüksek olup, Korfu ve Leucade kamplarında subaylara kötü muamele yapılmaktadır. Larissa ve Hanya kamplarında yaşlılar ve çocuklar bulunmakta, bazı esirler Yunan ailelere hizmetçi olarak verilmiştir. Yusuf İzettin Hapishanesi'nde mahkumlar ciddi sağlık sorunları yaşamaktadır. Schatzmann, kamplarda pek çok masum insan bulunduğunu ve bu durumun düzeltilmesi gerektiğini vurgulamıştır.[59]

Gerek Uluslararası Kızılhaç Bülteni'nde gerekse Ahmed İhsan Bey'in Schatzmann'ın raporundan yaptığı alıntılarda, Türk esirlerinin tutulduğu kampların oldukça kötü şartlarda olduğu görülmektedir. Kamplarda, yaşlı erkeklerle birlikte kadın ve çocukların da bulunması özellikle dikkat çekicidir. Venizelos, Lozan görüşmelerinde, Yunan ordusunun işgal bölgesi güvenliğini sağlamak amacıyla bu insanları Yunanistan'a götürdüğünü belirtmiştir. Oysa bahsedilen bu insanlar, savaş için hiçbir şekilde tehdit oluşturmayacak bir kesimi ifade etmektedirler.

Lozan Konferansı'nda esir değişimi görüşmeleri dolayısıyla Uluslararası Kızılhaç Komitesi, Yunanistan'daki esir kamplarını ziyaret için bir kez daha Paul Schatzmann'ı görevlendirmiştir. Schatzmann, kampları ziyareti sırasında önceden hazırlanmış olan mahkum

görülmektedir. Fakat Schatzmann'ın orijinal raporuna ulaşılamamış, Revue Internationale de la Croix-Rouge'un Nisan 1922 tarihli sayısında yayımlanan rapor özetinden faydalanılmıştır. Schatzmann'ın raporuna dair bir diğer kaynağımız da Hilal-i Ahmer Temsilcisi Ahmed İhsan Bey'in 4-7 Haziran 1922 tarihleri arasında gerçekleşen 6. Uluslararası Kızılhaç Dernekleri Kongresi'nde yaptığı konuşma metni olmuştur.

57 Missions et delegations", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 40, Avril 1922, s.353-354.

58 *The Internatıonal Red Cross Committee And Its Missions Abroad (1918-1923),* Geneva, 1923,s.52.

59 Ahmed Ihsan Bey, *Sixième Conférence*, (Prague, 4—7 Juin 1922), Imprimerie Manz, Vienne (Autriche), s.37-39.

listelerini kontrol etmek ve onları Hilal-i Ahmer için İstanbul'daki Uluslararası Kızılhaç temsilcisi Burnier'e göndermek üzere 11 Ocak 1923'te Atina'ya hareket etmiştir.[60] 2 Şubat'ta ziyaretlerine başlayan Schatzmann[61], Yunanistan'da Atina, Gudi, Liossa, Vieux Phaleras'ta kurulan Türk esir kamplarında incelemelerde bulunmuştur.[62] Fakat Schatzmann'ın bu ziyaretlerine dair raporlara da ulaşılamamıştır.

**Uluslararası Kızılhaç Belgelerinde Yunan Esirler**

Türk sivil ve askerlerin Yunanlılar tarafından esir alınması genellikle İnönü Muharebelerini takiben olmuştur. Türk ordusu tarafından Yunan askerlerinin ve Rum sivillerin esir edilmesi ise ağırlıklı olarak 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz ve sonrasındaki takip harekatı sürecinde gerçekleşmiştir. Asım Gündüz anılarında "*Büyük Taarruzumuz başladığı zaman Yunanlıların Anadolu'da on iki tümeni vardı. Bunlardan beş tümeni imha ve esir edildi*.[63]" demektedir.

Esir sayılarının artmasında özellikle esirlerden istihbarat amaçlı faydalanılması etkili olmuştur. 23 Ağustos 1922 tarihli İkinci Ordu Komutanı Şevki Paşa'nın yayımladığı emirde: "*Harekât ve muhârebe esnâsında düşmana dâir ma'lûmât, yalnız keşif kollarıyla ve muterassıdlarla istihsâl ve iktifâ' olunmaz. Düşmana dâir daha fazla ma'lûmât ekseriyyetle üserânın sıhhatli ve dikkatli bir sûretde isticvâbından istihrâc olunur*."[64] denilmektedir. Yine aynı emrin devamında *Üseraya Karşı Muamele* başlığı altında: "*Üserâyı soymak, onları darb ve tahkir eylemek, paralarını ve sâirelerini almak şânlı ve muazzam bir târihe mâlik bir ordu mensûbîni için kat'iyyen yakışmayan ve câiz olmayan en muzırr ve en şâyân-ı takbîh ahvâlden olduğu bi'l-umûm zâbitân ve efrâd tarafından ma'lûm olmalıdır.*"[65] denilerek esirlere iyi davranılmasının özellikle vurgulandığı görülmektedir.

Esirlerin sayısının artması birtakım tedbirler almayı da gerekli hale getirmiştir. Usera taburları oluşturulması bu tedbirlerin başında gelmektedir. Çoğunluğu erlerden oluşan Yunan esirleri Anadolu'nun çeşitli yerlerine gönderilmiş ve buralarda "*Usera Garnizonları*" oluşturulmuştur. Garnizon veya usera taburlarında oluşturulan revir ve hastanelerde Türk sağlık görevlilerinin yanında Yunan sağlık elemanlarından da yararlanılmıştır. Yunan general ve subayları için Kayseri ve Kırşehir illerinde garnizonlar kurulmuştur. Erler ve siviller yol yapımı, ev yapımı ve ev tamiri gibi çeşitli imar işlerinde çalıştırılırken, general

60 *Nouvelles Du Comité International de la Croix-Rouge*, No: 1, Geneve, 10 Janvier 1923, s.15.

61 *Nouvelles Du Comité International de la Croix-Rouge*, No: 1, Geneve, 10 Janvier 1923, s.30.

62 Rapport Général Comité İnternational de la Croix-Rouge Son Activité de 1921 à 1923,No: 40, Geneva ,28 Août 1923, s.52.

63 Asım Gündüz, *Hatıralarım,* Haz. İhsan Ilgar, Kervan Yay., İstanbul, 1973, s.167.

64 "Harekât ve muharebeler sırasında yapılacak işlere dair 2'nci Ordu Komutanlığı tarafından Ordu Menzil Mıntıka Müfettişliğine gönderilen 23 Ağustos 1922 tarihli talimat"(Belge No:22) , *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Büyük Taarruz Hazırlık-Harekât-Takip (1 Ağustos-19 Eylül 1922)*, Yıl 71, Sayı 151, Ağustos 2022, s.104.

65 "Harekât ve muharebeler sırasında yapılacak işlere dair 2'nci Ordu Komutanlığı tarafından Ordu Menzil Mıntıka Müfettişliğine gönderilen 23 Ağustos 1922 tarihli talimat",*a.g.b.*, s.110.

ve subaylar, uluslararası antlaşmalara uygun olarak bunlardan muaf tutulmuştur.[66] Yunanistan, esir Türk subaylarından bazılarına maaş olarak 600 drahmi (o dönemde yaklaşık 10 Türk lirasına karşılık gelmektedir) verirken, Türkiye Yunan esir subaylarına 21 lira aylık ödemiştir. Asker ve siviller sanatlarına göre çeşitli işlerde çalıştırılmış ve bunlara da belli miktarlarda ücret ödenmiştir.[67]

Paul Schatzmann'ın Yunanistan'daki Türk esir kamplarını ziyaret için görevlendirildiği 1921 Aralık ayında, Uluslararası Komite Delegesi A.W. Roerich de Anadolu'daki Yunan esir kamplarını incelemek üzere görevlendirilmiştir. Dr. Roerich, esir kampları ziyareti ile ilgili ayrıntılı bir rapor kaleme almıştır. 27 Aralık 1921 tarihinde Ankara Hükümeti ile irtibata geçen Dr. Roerich, kampları ziyaret için bir güzergah belirlenmesini istemiştir. Talebi doğrultusunda Hariciye Nazırı Yusuf Kemal Bey, güzergah olarak Mersin, Kayseri, Ankara, İnebolu hattının belirlendiğini; Hilal-i Ahmer'in ulaşımı kolaylaştırmak için gerekli tedbirleri aldığını ve kendilerini almak üzere Mersin'e bir görevli gönderildiğini belirtmiştir.[68]

Dr. Roerich, Kayseri Talas Esir Kampı'na ilişkin raporunda savaş esirlerinin Ermeni kilisesine yerleştirildiğini belirtmiştir. Kilise, 200 kişilik yatakhane olarak kullanılmakta ve ısınma sorunları yaşanmaktadır. Kampta hijyen koşulları yetersiz olup, soğuk algınlığı ve sıtma vakaları mevcuttur. Esirler, giysi ve kişisel eşyalarından yoksun durumda, yemekleri yetersiz ve düzensizdir. Her askerin yatağı için pamuk ve yünle doldurulmuş bir şilte, yastık ve battaniye sağlanmıştır. Kampın temizliği eksik olup, haşere sorunları yaşanmaktadır. Banyolar ve duşlar bulunmamaktadır, helalar düzenli olarak dezenfekte edilmektedir. Mektup ve havale hizmetleri uzun aralıklarla sağlanmakta, para transferlerinde gecikmeler yaşanmaktadır. Esirlerin alışveriş yapmasına ve dini ibadetlerini yerine getirmesine zaman zaman izin verilmektedir. Kamptaki esirlerin aylaklığı, sinirlilik ve depresyon yaratmaktadır. Kamp komutanı, esirleri iş vermeye teşvik etmiştir ancak başarılı olamamıştır. Subaylar Aralık 1921'de maaşlarını beş aylık gecikmeyle almış, subayların ve askerlerin kıyafetleri ve cep harçlıkları ellerinden alınmıştır. Kamp koşulları, yeni kamp komutanının atanmasıyla iyileşmiş, esir subaylar yeni konutlarından memnun kalmışlardır. Okuma ve çalışma imkanı istediklerini belirtmişlerdir. 25 Ocak 1922'de 150 esir çiçek hastalığına karşı aşılanmıştır.[69]

Dr. Roerich'in Talas Esir Kampı'na dair aktardıkları, Anadolu'daki Yunan esirlerinin, daha iyi şartlara sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Buna rağmen özellikle subaylarda memnuniyetsizlikler görülmektedir. Dr. Roerich aksayan konularla ilgili ise raporunda şu açıklamayı yapma gereği duymuştur: "*Anadolu'da Yunan savaş esirlerine yetersiz*

66 Taşkıran, *a.g.e.,* s.130.

67 Taşkıran, *a.g.e.,* s.132.

68 Dr. Roerich, "Mission en Asie Mineure", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin 41, Mai 1922, s. 389.

69 Dr. Roerich, *a.g.m.*, s. 391-397

*muamelenin gerçek nedenlerini bilmiyoruz. Ancak, ülkenin içinde bulunduğu koşullardan kaynaklanan genel tedarik ve nakliye güçlüklerinin önemli bir rol oynaması bize şüpheli gelmiyor. Türk subayları maaşlarını büyük gecikmelerle alıyorlar. Askerler yetersiz donanıma sahip ve bazen ihtiyaçlardan yoksun. 23 Ocak'ta Kayseri'deki hastaneye tedavi için giden yirmi kadar Türk askerinin arkadan acıklı geçişine tanık olduk. Bu talihsizler aşama aşama Sivas'tan (yaklaşık 200 km) geldiler, en sağlamları yaya, diğerleri eşeklere binmişti. 3 tanesi o kadar zayıftı ki, eyerde kalabilmeleri için bir yoldaş tarafından her iki kolun altından desteklenmişlerdi. Ertesi gün hastanede onları sorduğumda, birinin gece tekrarlayan ateşi nedeniyle öldüğünü ve diğer ikisinin de ölmek üzere olduğu söylendi.*"[70]

27 Ocak sabahı Kayseri'den ayrılan heyet, 30 Ocak akşamı Ankara'ya varmış ve burada Hilal-i Ahmer karargâhında konaklamıştır. Dr. Roerich Ankara'daki gözlemlerine dair şunları aktarmaktadır: " *İyi hastaneler kurulmuştur. Kayseri'den daha iyi; her hastanın iyi bir yatağı vardır. Cebeci Hastanesinin müdürü Komutan Dr. Nazım Bey, cepheden ciddi vakaların nakledildiği ve ameliyat edildiği bölümünü bize gezdiriyor. 500 yataklı bu hastanede 7 doktor bulunuyor. Hastanede yanlış kaynama ve psödoartroz ile kötü, komplike bir uyluk kırığı çeken bir subay da dahil olmak üzere yaralı ve iyileşmekte olan Yunanlılar bulduk. Bir subay kendiliğinden bize Ankara'da gördüğü bakımdan memnun olduğunu söyledi.*"[71]

Heyet, 6 Şubat 1922'de Ankara'dan ayrılmış ve 21 Şubat sabahı İstanbul'a dönmüştür.

Türk Ordusunun başarılı harekatı neticesinde Yunan ordusunun mağlubiyeti ve geri çekilmesi ile İzmir yangını hadisesi sonrası Uluslararası Kızılhaç Komitesi, Uluslararası Çocuklar için Kurtarma Birliği'nden delegeler Rodolphe Haccius ve Henri Cuénod'u bölgeye gönderme kararı almıştır.[72] 25 Eylül 1922'de İstanbul'a varan Heyet, hazırladıkları raporda, Anadolu'da karşılaştıkları Yunan esirlerle ilgili şunları aktarmaktadırlar: "*Hilal-i Ahmer'in Anadolu'daki olağanüstü faaliyeti bizi hayrete düşürdü. En önemli yerleşim yerlerinde hasta, yaralı sivillerin ve hatta Yunan savaş esirlerinin bakıldığı dispanserler kurulmuştur. Osmanlı Kızılayı halk tarafından büyük bir itibar görmektedir.... Malların aktarılmasını kolaylaştırmak için Yunan savaş esirlerinden oluşan birkaç müfreze emrimize verildi. Bu mahkûmlarla konuştuk ve gardiyanların kötü muamelesine ilişkin kayda geçecek bir şikayet olmadı. Bu, tüm gezimiz boyunca kişisel gözlemlerimize karşılık geliyor. Barınaklar yetersiz ama bu konuda tutsaklar da yerliler (Türkler) de aynı acıları çekmek zorunda kalıyor. Hizmetlerinin karşılığında mahkumlara birkaç kutu süt ve sigara verdik. Tüm savaş esirleri hala yazlık üniformalarını giymişler ve ayakkabıları yırtık. Rum veya Ermeni sivil*

70 Dr. Roerich, *a.g.m.*, s.398

71 Dr. Roerich, *a.g.m.*, s.399

72 Henri Cuenod, Rodolphe Haccius, "Mission en Anatolie", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 47, Novembre 1922, s.961.

*tutsakları görme fırsatımız olmadığı gibi, sayıları ve yönlendirildikleri iç bölgeler hakkında da kesin bilgilere ulaşamadık*."[73]

Anadolu'daki Yunan esir kamplarında incelemelerde bulunmak üzere Uluslararası Kızılhaç Komitesi, Şubat 1923'te de Henri Cuénod'u görevlendirmiştir. 23 Şubat 1923'te Cuénod, Anadolu'daki İzmir, Kemer, Torbali ve Aydın kamplarını ziyaret etmiştir.[74]

Lozan görüşmelerinin devam ettiği dönemde, Yunan tarafının Anadolu'daki esir kamplarına ilişkin iddiaları dolayısıyla Uluslararası Kızılhaç Komitesi, İsmet Paşa ile görüşmüş ve varılan uzlaşma üzerine Komite'nin, Anadolu'da bulunan Yunan esir kamplarını denetlemek için bir heyet daha göndermesi kabul edilmiştir. Lozan'da yapılan anlaşmanın ardından, Charles Burckhardt ve Georges Burnier'den oluşan bir heyet, Anadolu'da incelemelerde bulunmak üzere 24 Haziran 1923'te İstanbul'dan ayrılmıştır. Burnier ve Burckhardt, Anadolu'daki görevleri hakkında Uluslararası Kızıl Haç Komitesi'ne sundukları raporda : "*6 Haziran tarihli mektubunuzda yer alan talimatlara uygun olarak, şu anda Anadolu'da tutuklu bulunan Yunan savaş esirlerinin kamplarını ziyaret etmek üzere İstanbul'dan ayrıldık. Bu görevi gerçekleştirmek için Anadolu'yu kuzeyden güneye, Mudanya'dan Ankara, Kırşehir, Kayseri, Adana üzerinden Amanos Dağları'na ve merkezden batıya Konya, Afyon Karahisar, Uşak, İzmir üzerinden geçmemiz gerekiyordu*."[75] ifadeleriyle güzergahlarını belirttikten sonra savaşın bitimiyle Anadolu'nun içinde bulunduğu durumu özetlemişlerdir. Ülke nüfusunun yıllarca süren savaşlarda çok bedel ödediği belirtilen raporda: " *Her yerde yanmış istasyonların kalıntıları, yıkılmış köprüler, yağmalanmış yerler, sakinleri tarafından terk edilmiş köyler görülüyor… Şehirlerde hala yetişkin erkekler bulunursa da kırsal kesimde bu durum son derece nadirdir. Yaşlılar köyde kalıyor ya da sürüleri otlatmaya götürüyor. Tarlada çalışan kadınlar ve çocuklardır. Tahta sabana bağlanan iki öküz, 10 ila 14 yaşlarındaki çocuklar tarafından sürülüyor. Katliamlardan sağ kurtulanlar orduda ya da işçi taburlarında*."[76] denilmekte ve "*Ekonomik koşulların bu kadar ağır olduğu bir ülkede Yunan tutsakları ziyaret etmek için yola çıktığımızda onların akıbetinden de kaygı duymuyor değildik.*"[77] ifadeleri kullanılmaktadır.

Heyet raporun devamında Anadolu'daki esir kamplarına dair izlenimlerini kimi zaman şaşkınlık içerisinde şöyle aktarmaktadır: "*Size verdiğimiz rakamlara göre Türkler 18 ila 20.000 esiri tutuklamıştır. Lozan Sözleşmesi uyarınca, sizin aracılığınızla şimdiden 10.000 takas edildi. Bu esirlerin büyük çoğunluğu, Türk ordusunun İzmir'e girdiği 26 Ağustos ile 10 Eylül 1922 tarihleri arasında esir alındı. Yunan tutsaklar, bir istasyona 80 km uzaklıktaki*

73 Cuenod, Haccius, *a.g.m*., s.968-969.

74 "Comité International" *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 51, Mars 1923, s.246.

75 Charles Burckhardt-Georges Burnier, "Visite des camps de prisonniers helléniques en Anatolie", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 57, Septembre 1923, s.882.

76 Burckhardt- Burnier, *a.g.m*., s.883.

77 Burckhardt- Burnier, *a.g.m*., s.884.

*Kömürler müfrezesi dışında, demiryolu hatları boyunca bulunan yerleşim yerlerine dağıtılmış. Mahkumlar…kamu yararına olan işlerde istihdam edilirler: yolların inşası, köprülerin, tünellerin, demiryolu hatlarının onarımı vb. Bu taburlara mensup Türk askeri maaş almaz ve sadece cepheye giderken üniformasını alır. Öte yandan, yeterli yiyecek alıyorlar. Esirlerin yemekleri bu Türk askerlerininkiyle aynı. Pek çok yerde birlikte çalışırlar ve birlikte yemek yaparlar. Maaş almıyorlar ama iyi giyimli ve iyi ayakkabılılar. Onlar için çok uygun bir gri keten üniforma yapılmıştır. Hiçbir yerde ne gerçek kamplar ne de dikenli tellerin arkasına sürülen mahkumlar var. Şehirde evlerde ya da yerleşim yerlerinin yakınında çadırlarda yaşıyorlar. Kasabadaki her mahkumun şilte, battaniye veya paltoyla temiz bir ranzası vardır. Mesai saatleri dışında özgürlükleri oldukça fazla ve Ankara, Konya gibi şehirlerde bile mahkumlar istedikleri gibi hareket edebiliyorlar. Üstelik mahkumların barınmasını veya beslenmesini eleştirecek hiçbir konu yoktu. Mahkumların kendileri bu konuda bize herhangi bir şikayette bulunmadı.*

*Ücret konusunu sizin takdirinize bırakıyoruz. Tutsaklar ve kamplarını yöneten Türk subaylar arasındaki ilişkiler iyi. Birkaç kez erkeklerden şükran sözleri duyduk. Ankara'da bir otel inşa eden ve esaretlerini kolaylaştırmak için yaptıklarından dolayı yüzbaşıya minnettar olan müfrezeden özellikle bahsedeceğiz. Bu iyi eğilimler yalnızca mahkumlarla doğrudan temas halinde olan subaylarda değil, hiyerarşinin her seviyesinde, onlarla ilgilenen herkeste bulunur. Sadece ifadeleri değil, kontrol edebildiğimiz eylemleri de kaydettik. Sivil halk da misafirperverdir ve esirlere karşı herhangi bir kin beslemez. Vücut çamaşırlarının neredeyse tamamı siviller tarafından bağışlanıyor. Kurtuluşundan sekiz gün sonra, bir yılı aşkın işgalin ardından Afyon Kara Hisar şehri 500 mahkûma çamaşır veriyordu. Konya Belediyesi, surları arasında tutuklu bulunan 350 Rum'a battaniye verdi ve onlara günlük 20 ila 40 kuruş arasında ücret ödüyor.*

*Teftiş gezimiz sırasında mahkumların hangi işleri yapmaya zorlandıklarını görebildik; bu işlerin süresi sekiz saati geçmez ve harcanan efor aşırı değildir…Özetle, Yunan tutsakların durumunu Türk taburlarının durumuyla karşılaştırırsak, yiyecek konusunda Yunanlılar ve Türklerin eşit durumda, giyimde Yunanlılar kayırılmakta, iş herkes için aynı ve barınma söz konusu olduğunda, kasaba evlerinde yaşayan Rumlar Türklerden daha avantajlıdır. Normal olarak çalışmayan bir hizmet, posta hizmetidir. Ulaşım güçlükleri ve mahkumların sık sık yer değiştirmesi bir dereceye kadar bunun nedenidir.*

*Sağlık hizmeti iyi organize edilmiştir. Her müfrezenin reviri veya hastanesi olan Yunan sağlık personeli vardır. Sadece Kömürler'in doktoru hastalarını 80 km ötedeki hastanelere göndermektedir. Türk askerleri ile Yunan askerleri arasında hiçbir fark yok, ancak Yunan askerlerini hep yataklarda bulduk ve bazen aynı odada Türkler şilteler üzerindeydi. Ziyaret ettiğimiz tüm bölgelerde hiçbir salgın hastalık izine rastlamadık, sadece korkunç bir tahribata yol açan sıtmaya rastladık. Yüksek platolar dışında, tüm nüfus bundan muzdariptir ve hastanelerde tüm odalar sadece bu hastalığa yakalananlara ayrılmıştır. Halkın*

*ilgisizliği, kinin ve paranın olmaması her türlü önleyici mücadeleyi engelliyor. Yunan hastalarının %80'i ateşten muzdarip, geri kalanı küçük rahatsızlıklardan muzdarip: mide hastalıkları, bronşit, vs. Mahkumların genel durumunun mükemmel olduğunu söyleyebiliriz. Bu kadar çok kişinin İzmir Mübadele Komisyonu üzerinde bu kadar acıklı bir izlenim bırakmasının nedenlerini araştırdık. Askerler bize, ordunun ihtiyaçlarını karşılamanın zaten kolay olmadığı bir zamanda, bu kadar çok sayıda mahkum için gerekli olanı sağlamanın uzun zaman aldığını açıkladılar.*"[78]

**Esir Değişiminin Uygulanması**

Lozan görüşmelerinde esir mübadelesinin Türk ve Yunan delegelerinin katılımı ile Uluslararası Kızılhaç Komisyonu'nun gözetiminde gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda Türk tarafında gözlemlerde bulunmak üzere Uluslararası Kızılhaç temsilcileri olarak Burnier ve Cuénod atanmıştır. Mübadele işlerinde İzmir'de Hilâl-i Ahmer'i temsilen, Doktor Ömer Lütfi Bey seçilmiş ve kendisi Cuénod ile beraber İzmir'e doğru hareket etmiştir. Burnier ise İstanbul'da faaliyetleri kontrol etmek için kalmıştır. Aynı tarihlerde Uluslararası Kızılhaç Örgütü Baş Temsilcisi Albay Wildbolz, Doktor Page ve Doktor Lindsjoe de esir değişimi ile ilgili kontrolleri sağlamak üzere Atina'ya gönderilmiştir. Yunan Kızılhaç temsilcisi Kottakis, Hilâl-i Ahmer'in temsilcisi Muzaffer Bey ve Yunanistan'da bulunan Uluslararası Kızılhaç temsilcisi Schatzmann da esir değişimi sürecini takip etmek için Atina'da görevlendirilmiştir.[79]

30 Ocak 1923 antlaşması gereğince kontrol komisyonları oluşurken, takasın yapılacağı Urla-Klazomen ve İzmir'de, Sağlık ve Sosyal Yardım Vekaletiyle, Hilali Ahmer Cemiyeti tarafından hazırlıklar yapılmıştır. Hilal-i Ahmer tutuklu ve tutsakların sağlık gereksinimlerini karşılamak üzere Urla'da 25 yataklı bir hastane kurmuş ve gelenlerin karantinaya alınacağı Klazomen karantinasının tüm eksiklikleri giderilmiştir.[80] Bütün hazırlıkların tamamlandığı Urla'da 21 Şubat 1923'te Yunanistan'dan gelecek ilk tutuklu kafilesi beklenirken Yunanistan'a teslim edilecek aralarında kadınların da bulunduğu sivil Yunan tutuklularından bir grup, İzmir'e getirilerek çeşitli misafirhanelere yerleştirilmiştir. Uluslararası Kızılhaç komisyonunun İstanbul temsilcisi Burnier, Hilal-i Ahmer'e 4000 kişiden oluşan ilk tutuklu kafilesinin 27 Şubat'ta Pire'den hareket edeceğini bildirmiştir. Ancak 1 Mart 1923'te Hilal-i Ahmer Cemiyetine başvuran Burnier, Yunanlıların son dakikada bir zorluk çıkardıklarını ve Türk tutukluların hareketine engel olduklarını açıklamıştır. Bu sırada Yunan Kızılhaçının yayımladığı bir bildiride, Pontus Rumlarının tehcirine devam edilmesinin, Türkiye ile Yunanistan arasında halledilmesi gereken bir konu olduğu, Türk tutukluların bu yüzden teslim edilmediği açıklaması yapılmıştır. Bu bildiriyi takiben Yunan

78 Burckhardt- Burnier, *a.g.m.*, s.884-886.

79 "Üsera Mübadelesi", *Hilal-i Ahmer Mecmu'aları*, Cilt 2, Haz. İbrahim Topçu, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2020, s.628-629.

80 Berber, *a.g.m.,* s.126.

hükümeti adına Yunanistan Dışişleri Bakanı Aleksandiris, Türkiye'yi Pontus'lu Hristiyanları sürmekle suçlayarak, müttefikler katında protesto etmiş, bu yüzden sivil tutuktular ve savaş tutsakları ile dolu olarak hareket eden vapurun Pire'ye dönmesini sağladıklarını ve Türkiye tarafından artık tehcir yapılmayacağına ilişkin güvence verildiği zaman takasın başlayacağını açıklamıştır.[81] Gerek Türk tarafının konu ile ilgili protestoları gerekse Uluslararası Kızılhaç temsilcilerinin girişimleri neticesinde 14 Mart 1923'te Yunanistan, mübadelenin ertelenmesi kararından vazgeçtiğini duyurmuştur. Esir değişimi ile ilgili sorunların giderilmesi üzerine Yunanistan'dan ilk kafileler 17 Mart 1923'te hareket etmiştir. İlk gelen esirlerle ilgili Halil-i Ahmer Mecmuası'nda şu açıklamalar yapılmaktadır: "*Geçen nüshamızda Yunanistan'ın üserâ mübâdelesine râzı olduğunu ve mübâdeleye Mart'ın on yedisinde başlanacağını yazmış idik. Fi'l-hakîka yevm-i mezkûrda mübâdele işlerine başlanılmış ve o aralık zuhûr eden fırtınadan dolayı 975 sivil esîri hâmil Propontis vapuru ancak Mart'ın yirmi üçünde, 938 sivil esîri hâmil Thetis vapuru ise Mart'ın yirmi dördünde Tuzla Tahaffuzhânesi'ne muvâsalat edebilmişdir. Propontis vapurundaki üserâdan biri esnâ-yı râhda vefât eylediğinden cenâzesi Tuzla'da defnedilmiş, Thetis vapuru üserâsından hastalanmış olan altı Trakyalı Tuzla Tahaffuzhânesi'nde taht-ı tedâviye alınmışdır…Üserâ kısım kısım tahaffuzhâneye idhâl edilirken tahaffuzhâne tabîbleri tarafından kendilerine evvelâ tifo aşısı yapılmış, eşyâlarına âit tathîrâtı ve ferden ferdâ sabun ve sıcak su ile istihmâmlarının icrâsını müte'âkib Tuzla'daki Hilâl-i Ahmer aşhânelerinde it'âm olunmuşlardır. Bu mu'âmelâtın hitâmını müte'âkib esîrler şirket vapurlarına irkâb edilerek Sirkeci'ye nakledilmişler ve Trakyalı olanlar oradan şimendifer ile memleketlerine gönderilmişlerdir.*"[82]

Konu ile ilgili Uluslararası Kızılhaç raporunda Türk sivil esirlerinin gemiye bindirilmesinin 19 Mart'ta Milos ve Girit'te aynı anda başladığı ve komite üyelerinin, esirlerin ulaşımı için ayrılan Kefalonya, Ithaca, Efstrados Kavonnidis, Profondis,ve Thetis isimli beş vapuru denetledikleri belirtilmektedir. Raporda ayrıca şu bilgiler aktarılmaktadır: "*Hastalar harici 3.580 sivil gemilere bindirilmiş ve onlara Atina'daki Kızılhaç temsilcileri Dr. Lindsjoe ve Dr. Page'in eşlik etmiştir. Albay Wildbolz ise esirleri karşılamak üzere İzmir'e gitmiştir. 23 Mart'ta, üç nakliye gemisi İzmir yakınlarındaki Klazomen'e ulaşırken, diğer iki gemi doğrudan İstanbul'a doğru yolculuklarına devam etmiştir. İzmir'de toplanan 170 Yunan sivil mahkum, bu nakliye araçlarıyla 28 Mart'ta Atina'ya götürülmüştür. Böylece gözaltına alınan sivillerin mübadelesi sona ermiş ve askeri esirlerin mübadelesi söz konusu olmuştur. 28, 29 ve 30 Mart tarihlerinde Pire, Selanik, Dedeağaç, Midilli, Hanya ve Korfu'dan toplam 7.920 Türk savaş esiri ve 329 subay sekiz nakliye aracıyla getirilmiştir. Mübadele komitesinin üyeleri Pire'den yola çıkmış ve 31 Mart'ta İzmir'e ulaşmıştır. İzmir'de toplanan Yunan askeri esirler gemiye bindirilmiş ve 1 Nisan'da ilk vapur 520 Yunan mahkumla Pire'ye ulaşmıştır. 4 Nisan'a kadar 4.500 Yunan esiri İzmir'den tahliye edilmiştir. 9 Nisan itibariyle toplam 20.000 Yunan ve Türk savaş esirinin mübadelesi tamamlanmıştır. Komite daha sonra*

81 Berber, *a.g.m.,* s.126-127.

82 "Üsera Mübadelesi", *a.g.e.,* s.743.

*Lozan Anlaşması'nın I. maddesinin b ve c paragraflarında belirtilen kayıp esirler sorununu ele almıştır. Hem Yunanistan hem de Türkiye komisyona esir listeleri sunmuşlardır. 1923 Mayıs ayı sonuna kadar taşımaların büyük bir kısmı tamamlanmıştır.*"[83] Raporda mübadeleye konu olan esir sayıları ile ilgili olarak Yunan makamları tarafından iade edilenler: 9.748 Türk askeri; 329 Türk subayı; 4.601 Türk sivil rehine ve mahkum; Türk yetkililer tarafından iade edilenler: 9.748 Yunan askeri; 329 Yunan subayı ve 320 Yunan sivil rehine ve mahkum bilgisi verilmiştir.[84]

Türk-Yunan Esir Mübadele Komisyonu Başkanı Albay Wildbolz, 14 Mayıs 1923 tarihinde hazırladığı raporda Komisyon'un çalışmaları ile ilgili şunları aktarmaktadır: "*Komisyonumuz, tüm çalışmalarında anlaşmanın şartlarına tam olarak uymuş, Komisyon kendisine verilen faaliyet kapsamı dışında bırakan herhangi bir yorumdan ve herhangi bir genişletmeden (örneğin nüfus mübadelesi) mümkün olduğunca kaçınmıştır. Katı ve hakkaniyete uygun bir tarafsızlığı gözetmeye kendini adamış ve gerekli gördüğü durumlarda taraflardan birine veya diğer tarafa görüşünü açıkça ifade etmekten çekinmemiştir. Çalışmalarımız, Komisyonun tüm üyeleri arasında her zaman hakim olan çok dostane kişisel ilişkilerle kolaylaştırılmıştır…Anlaşmanın uygulanacağı temellerin tartışılması uzun ve genellikle acı vericiydi, bu da iki sözleşme tarafının hala savaş durumunda olması ve karşılıklı güvensizliği hesaba katmanın gerekli olmasıyla açıklanıyor. Her seferinde önce tutsakları teslim etmek zorunda olan Yunanistan, karşılığında kendisine yapılacak iadelerle ilgili belirli garantiler almak istedi. Tarafsız üyeler, her iki tarafın iyi niyetine kefil olarak bu talihsiz faktörü ortadan kaldırmak için çaba sarf etmişlerdir. Böylece Yunanistan'ın hazırladığı ulaşım tablosu konusunda nihayet 23 Şubat'ta anlaşmaya varıldı. Bu tablo, Yunanistan tarafından iade edilecek yaklaşık 4.300 Türk rehine ve sivil tutsağın ve takas edilecek yaklaşık 340 subay ve 9.700 askerin rakamlarını veriyordu.*"[85]

Albay Wildbolz, Yunan gemilerinin uzun süre Yunan tutsakları almak için İzmir limanında kaldıklarını, fakat bu gecikmenin de Yunan hükümetinin esir değişimini duraklatma kararından kaynaklandığını ifade etmektedir. Duraklatma kararı dolayısıyla Türk hükümeti tereddüt yaşamış ve Anadolu'nun iç bölgelerinden İzmir'e esir naklini durdurmuştur. Albay Wildbolz, Türk hükümetinin mübadele kapsamında olmamakla birlikte 350 malul, 25 doktor ve 2 Rum papazın Türkiye tarafından iade edildiğini de raporuna özellikle eklemiştir.[86]

Albay Wildbolz raporunda, mübadeleye konu olan esirlerin durumları ile ilgili şu gözlemlerini aktarmaktadır: "*Komisyon, Yunanistan'ın sivil rehineler ve tutuklular ile Türk*

83 *General Report of The International Red Cross Committee On Its Activities From 1921 to 1923,* 11th Internatıonal Red Cross Conference Geneva, August 28th, 1923, s.56-57.

84 *General Report of The International Red Cross Committee On Its Activities From 1921 to 1923,* s.57.

85 "Echange des internés civils et des prisonniers de guerre grecs et turcs", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 52, Avril 1923, s.587.

86 "Echange des internés civils et des prisonniers de guerre grecs et turcs", *a.g.m.*, s.588.

*askeri tutukluları iyi durumda ve iyi giysiler içinde iade ettiğini tespit etti. Birçoğu hatırı sayılır miktarda bagajla ülkelerine döndü…Komisyon, Türk tarafında bu tür tatmin edici tespitlerde bulunamadığı için üzüntü duymaktadır. ..Yunan tutsaklar, tamamen çalışabilecek durumda olan ve biraz ticaret yapan mahkumların yaptıkları hizmetler nedeniyle alıkonulduklarını iddia ettiler. Aslında, Türkiye tarafından iade edilen 10.000 savaş esirinin çoğu oldukça üzücü bir fiziksel durumdaydı. Sıska, aç ve gözleri vahşiydi. Kendilerine verilen ekmek parçalarının üzerine kendilerini attılar. Birçoğu kendilerini ülkelerine geri gönderme teknesine sürüklemek için mücadele etti. Paçavralar içindeydiler, çoğu yalınayaktı ya da oldukça yetersiz ayakkabıları vardı. Kısacası, gemiye binişler içler acısı ve derinden üzücü bir görünüm arz ediyordu. Prensip olarak sorgulama yapmaktan kaçındık ama kendiliğinden söyledikleri etkileyiciydi. Bazı kamplarda mahkumların çok yüksek bir yüzdesinin öldüğünü iddia ettiler. Trende ve teknelerde çok sayıda kişi öldü…İstanbul ve Ankara yetkililerinin bu durumdan habersiz olduğuna inanmak için nedenlerimiz var.*" [87] Wildbolz, Anadolu'dan giden Yunan tutsakların kötü durumlarına ilişkin şu açıklamalarda bulunmaktadır: "*Bu durumu tam olarak anlamak için araya giren çeşitli faktörleri hesaba katmak gerekir: Birincisi, Anadolu'nun yüksek yaylalarının iklimi zararlı bir etkiye sahip gibi görünüyor. Sonra şiddetli salgınlar patlak verdi ve birçok kurban aldı. Son olarak, Anadolu'nun uçsuz bucaksız genişliği çoğu zaman aşılmaz güçlükler yaratıyordu. Genelde çok ilkel koşullarda yaşayan bu ülkeyi ve halkını korkunç bir felaket perişan etmişti. Nüfusun aktif olarak yaşadığı savaş daha da şiddetli hale geldi. Yunan geri çekilmesine çok fazla yıkım eşlik etti. Bu, şiddetli bir öfkeyle sonuçlandı. Bugün bile iletişim çok yavaş ve çok zor. Savaştan kaynaklanan tüm bu felaketlerden ve tüm hükümet sisteminin köklü bir şekilde değiştirilmesinden sonra, ülkenin idari yeniden yapılanması ancak çok yavaş yapılabilir. Hükümet ve idari merkezler (Ankara, İstanbul ve İzmir) arasındaki anlaşma hala çok eksik olabilir. Son olarak, Yunan askerlerinin esir alındıklarında, sağlıklarını ciddi şekilde tehlikeye atan ve teçhizatlarını yıpratan çok uzun ve çok sancılı bir seferin sonuçlarından muzdarip olmaları muhtemeldir. Anadolu'nun bu talihsizleri ıslah edecek kaynakları pek yoktu. Bu nedenle, çok hızlı ve hafife almaktan kaçınmalıyız. Her iki tarafı da dinlemek ve çatışmanın derin ırk ve din düşmanlıkları tarafından şiddetlendirildiğini hatırlamak önemlidir.*" [88]

Türk Yunan esir değişimi Komisyonu Başkanı Albay Wildbolz, 15 Mayıs - 15 Eylül tarihleri arasındaki mübadelenin ikinci dönemi ile ilgili hazırladığı Ekim 1923 tarihli raporunda şunları belirtmektedir: "*Mübadelenin ikinci döneminde, hem askeri hem de sivil mahkumlar her iki tarafça mükemmel durumda ve ekipmanla iade edildi. İzmir'deki Türk makamları, Anadolu'dan ayrılan esir Yunan subaylarını, özellikle aralarında General Trikoupis'in de bulunduğu üç generali dostça karşıladı. Mübadele Komisyonu, Anadolu'da tutulan tüm Yunan askeri tutukluları hakkında kesin bilgi veren belgeler hiçbir zaman elinde*

87 "Echange des internés civils et des prisonniers de guerre grecs et turcs", *a.g.m.*,s.590

88 "Echange des internés civils et des prisonniers de guerre grecs et turcs", *a.g.m.*,s.591

*olmadığından, öldüğü iddia edilen tutukluların sayısı hakkında yorum yapamadı.*"[89] Albay Wildbolz, ilgili raporun sonunua mübadeleye konu olan Türk Yunan esir sayıları ile ilgili aşağıdaki tabloyu da eklemiştir:

**Türk ve Yunan sivil ve askeri esir mübadelesinin özet tablosu**
**(Mart-Eylül 1923)**

| | **Türkler** | | **Yunanlılar** | |
|---|---|---|---|---|
| | **Sivil** | **Asker** | **Sivil** | **Asker** |
| **15 Mayıs 1923'e kadar:** | 4104 | 9748 (323 subay) | 333 | 9748 (393 subay) |
| **Mayıs 1923'ün sonuna kadar:** | 250 | 416 (7 subay) | 264 | 4 (32 subay) |
| **Haziran 1923 ortasına kadar:** | 808 | _ | 765 | _ |
| **Temmuz 1923'te:** | 226 | _ | _ | _ |
| **4-21 Ağustos 1923:** | 91 | _ | 225 | 4674 (389 subay) |

Ayrıca Türkiye, Yunanistan'a 3 malul subay, 350 malul asker, 28 doktor, 2 din görevlisi iade etmiştir.[90]

Uluslararası Kızılhaç Raporlarına göre toplamda 33.183 sivil ve askeri esir Komisyon tarafından ülkelerine geri gönderilmiştir.[91]

## Esir Değişimi Konusunda Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin Tarafsızlığı Üzerine Değerlendirme

Yunanistan'ın 1919 Mayıs'ında İzmir'e asker çıkarması ve gittikçe genişleyen işgali, Anadolu'da Milli Mücadele örgütlenmesinin en önemli itici güçlerinden birisi olmuştur. İşgal, Mustafa Kemal'in önderliğindeki Türk Ordusunun 26 Ağustos'ta başlattığı Başkomutanlık Meydan Muharebesi ve akabindeki takip harekatı ile sona erdirilmiştir. Gerek savaş döneminde gerekse savaş sonrası taraflar arasında esir, tutuklu ve nüfus mübadelesinin gerçekleştirilmesinde Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin denetleyici olarak temsilciler

89 Corps Wildbolz, "Echange des otages civils et des prisonniers de guerre gréco-turcs (Rapport complémentaire sur l'activité de la Commission d'échange du 15 mai au 15 septembre 1923) ", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 59, Novembre 1923, s.1100.

90 Wildbolz, *a.g.m.*, s.1101.

91 François Bugnion, *The International Committee of the Red Cross and the Protection of War Victims*, Macmillan Education, 2003, s.136.

bulundurduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda özellikle Ocak-Şubat 1922 ve 1923 yılının hemen başında hem Anadolu'ya hem de Yunanistan'a temsilciler gönderilmiştir.

Savaşta hasta ve yaralılara yardım amacıyla kurulan ve temeli 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi'ne dayanan Uluslararası Kızılhaç Komitesi, eylemlerini tarafsızlık ilkesi ile gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Komite'nin müdahil olduğu Türk-Yunan sivil ve savaş esirlerinin değişimi konusundaki süreci tarafsızlık ilkesi çerçevesinde değerlendirdiğimizde, Paul Schatzmann'ın Yunanistan'daki Türk esir kamplarını ziyaretine dair raporlarının yayımlanmamış olması, önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Konu ile ilgili Uluslararası Kızılhaç arşivinde tarama yapan Cemallettin Taşkıran, ilgili rapora orada da ulaşılamadığını ifade etmektedir.[92] Ahmed İhsan Bey'in Prag'da gerçekleşen 6. Uluslararası Kızılhaç Dernekleri Kongresi'ndeki konuşmasından alıntılarla ulaştığımız raporun bir kısmı, Türk esirlerin kötü şartlarda olduğunu göstermektedir. Bu durum Schatzmann'ın raporunun kasıtlı olarak yayımlanmadığı kanısını uyandırmaktadır. Aynı dönemde Anadolu'daki Yunan esir kamplarına gelen delegelerin raporları (A.W. Roerich ve Charles Burckhardt -Georges Burnier) ise oldukça ayrıntılıdır ve sonrasında da yayımlanmışlardır. Konu ile ilgili ilk akla gelen düşünce, iki taraf arasında nefret ve düşmanlığın daha fazla arttırılmamasına çalışıldığı yönündedir. Fakat üzerinden 100 yıl geçmiş olmasına rağmen hala ilgili rapora ulaşılamıyor olması bu düşünceyi çürütmektedir. Bu bağlamda Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin tarafsızlık ilkesinden taviz verdiği söylenebilir.

Bununla birlikte Anadolu'daki esir kamplarına denetleme amacıyla gelen temsilcilerden gerek Dr. Roerich gerekse Albay Wildbolz'un, kaleme aldıkları raporlarda, yaşanan sorunları, Anadolu'nun o dönemki şartları ve Türk nüfusun içinde bulunduğu imkansızlıklarla birlikte değerlendirmeleri oldukça önemlidir. Raporlarda, Yunan esir ve tutuklularının yaşadığı sorunların bilinçli bir politikanın parçası olmadığı, Anadolu'nun harap ve yıkıntılar içerisindeki durumu ile ortaya çıktığı altı çizilerek ifade edilmiştir. 14 Mayıs 1923 tarihli raporunda Albay Wildbolz, Komisyon'un iki taraf arasında hakemlik görevlerini üstlenmeyi reddettiğini; kendilerine sadece felaketlerden etkilenen halkların yatıştırılmasına katkıda bulunmak fikrinin rehberlik ettiğini de ayrıca belirtmektedir.[93]

## SONUÇ

1920'lerin başında Türkiye ve Yunanistan arasında gerçekleşen zorunlu nüfus mübadelesi, her iki ülkede de büyük demografik ve insani krizlere yol açmıştır. Bu süreç, Türk ordusunun Eylül 1922'de Anadolu'daki işgalci güçleri temizlemesinin ardından başlamış ve Mudanya Mütarekesi ile savaşa son vererek barışa giden yol açılmıştır. Lozan'da gerçekleştirilen barış görüşmelerinde, her iki ülke arasında nüfus mübadelesi ve esir değişimi konuları kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.

92 Taşkıran, *a.g.e.*, s.145.

93 "Echange des internés civils et des prisonniers de guerre grecs et turcs", *a.g.m.*,s.594.

30 Ocak 1923'te imzalanan Türkiye ve Yunanistan arasındaki anlaşma ile iki ülke arasında tüm sivil tutuklular ve eşdeğer sayıda askerî esirlerin değişimi kararlaştırılmıştır. Bu anlaşma ile, İstanbul ve Batı Trakya hariç olmak üzere Türk topraklarında yaşayan Rum Ortodoks ve Yunan topraklarında yaşayan Müslümanlar da zorunlu mübadeleye tabi tutulmuştur. Mübadele süreci, bir milyonu aşkın insanın yer değiştirmesiyle sonuçlanmış ve büyük insani krizler doğurmuştur.

Bahsedilen süreçte, Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin belgelerinde yer alan bilgiler, komitenin tarafsızlık ilkesini ne ölçüde koruyabildiği konusunda tartışmalara yol açmıştır. Uluslararası yardımların ağırlıklı olarak Rum mültecilere odaklanması ve Anadolu'daki Müslüman mültecilere yönelik yardımların sınırlı kalması, tarafsızlık ilkesine dair ciddi soru işaretleri uyandırmıştır.

Paul Schatzmann'ın Yunanistan'daki Türk esir kamplarına yaptığı ziyaretler sonucunda hazırladığı raporların yayımlanmaması, Türk esirlerin kötü yaşam koşullarının gizlenmesi yönünde kasıtlı bir karar alındığı şüphesini doğurmuştur. Buna karşılık, aynı dönemde Anadolu'daki Yunan esir kamplarına yönelik diğer delegelerin raporlarının detaylı bir şekilde yayımlanması, komitenin çifte standart uyguladığı algısını pekiştirmiş ve insani yardımlardaki tarafsızlık ilkesine ilişkin ciddi eleştiriler yöneltilmesine neden olmuştur.

Bununla birlikte, bu raporlarda Yunan esirlerin yaşadığı sorunların, Anadolu'daki savaş sonrası zor koşullar ile açıklanması, Komite'nin objektif bir değerlendirme yapma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu durum, komitenin tarafsızlık ilkesi bağlamında olumlu bir değerlendirme olarak öne çıkmaktadır.

**KAYNAKÇA**

Ahmed Ihsan Bey, *Sixième Conférence*, (Prague, 4—7 Juin 1922), Imprimerie Manz, Vienne (Autriche).

Akgün, Seçil, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *3. Askeri Tarih Semineri,* ATASE Yay., Ankara, 1986.

"Appel du Dr Nansen en faveur des réfugiés en Aste Mineure et en Grece", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No:48, décembre 1922.

"Appel de la Croix-Rouge anglaise pour les réfugiés grecs", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 50, février 1923.

"Appel en faveur du Proche Orient", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 51, mars 1923.

Arı, Kemal,*Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925),* Beşinci Basım, Tarik Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

"Atina Hapishanesinde Kalan Birinci Kolordu Kumandanı Cafer Tayyar'ın Türk Esirlerinin Gördüğü Muameleye Dair Genelkurmay Başkanlığına Raporu" (Vesika No:1317), *Harp Vesikaları Dergisi*, Yıl 15, Sayı 57, Eylül 1966.

*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, ATAM Yay., Ankara, 2006.

Berber, Engin, "Türk-Yunan Savaşından Sonra Sivil Tutukluların ve Savaş Tutsaklarının Değişimi", *Tarih İncelemeleri Dergisi IV,* İzmir, 1989.

*Bugnion, François, The International Committee of the Red Cross and the Protection of War Victims, Macmillan Education, 2003.*

Burckhardt Charles -Georges Burnier, "Visite des camps de prisonniers helléniques en Anatolie", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 57, Septembre 1923.

Clouzot Etienne, "L'assistance aux strangers", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 63, mars 1924.

Clouzot Etienne,"L'assistance aux étrangers- III. L'échangé", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 64, Avril 1924.

*Comité International De La Croix-Rouge Documents Publıes A L' Occasıon De La Guerre 1914-1919) Rapport*, de Mm. Paul Schazmann Et Dr Roger Steinmetz (Sur Leurs Visites Aux Prisonniers De Guerre En Grèce, À Salonique, En Macédoine Et En Serbie Juin-Septembre 1919), Geneve, Janvier 1920.

"Comité International Demande d'intervention. Echange des internes civils et prisonniers de guerre grecs et turcs." *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No:49, janvier 1923.

"Comité International" *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 51, Mars 1923.

"Conseil général de l'Union Internationale de secours aux enfants", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 51, mars 1923.

Cuenod Henri, Rodolphe Haccius, "Mission en Anatolie", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 47, Novembre 1922.

Çapa Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti 1914-1925*, Kızılay Yay., Ankara, 2009.

"Demande d'intervention.Echange des internes civils et prisonniers de guerre grecs et turcs.", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No:49, janvier 1923.

Dr. Doxiades, "La situation des réfugiés en Gréce", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 69, septembre 1924.

Dr. Roerich, "Mission en Asie Mineure", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin 41, Mai 1922.

"Echange des internés civils et des prisonniers de guerre grecs et turcs", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 52, Avril 1923.

Gazi Nitza, "Au devant des échangés d'Asie Mineure", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 73, janvier 1925.

Gehri, Maurice, "Mission d'enqu€te en Anatolie (12-22 mai 1921)", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No:31, Juil 1921.

*General Report of The International Red Cross Committee On Its Activities From 1921 to 1923,* 11th Internatıonal Red Cross Conference Geneva, August 28th, 1923.

"Gréce- La journée de la Croix-Rouge hellénique", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 78, juin 1925.

"Gréce- Don italien a la Croix-Rouge hellénique", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 91, juil 1926.

Gündüz, Asım, *Hatıralarım,* Haz. İhsan Ilgar, Kervan Yay., İstanbul, 1973.

"Harekât ve muharebeler sırasında yapılacak işlere dair 2'nci Ordu Komutanlığı tarafından Ordu Menzil Mıntıka Müfettişliğine gönderilen 23 Ağustos 1922 tarihli talimat"(Belge No:22) , *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Büyük Taarruz Hazırlık-Harekât-Takip (1 Ağustos-19 Eylül 1922)*, Yıl 71, Sayı 151, Ağustos 2022.

Hiçyılmaz, Ergun, *Esir Kampları*, 2. Baskı, Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2002.

League of Nations Refugees Mixed Archival Group (Nansen Fonds), Refugees from Asia Minor-Exchange of Populations, (1920-1927), R1761-48-24318-24318-Jacket1.

"Le Croissant-Rouge et les réfugiés grecs a Constantinople", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 54, juin 1923.

"Les missions du Croissant-Rouge turc", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 61, janvier 1924.

"Les réfugies et la Société des Nations", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 50, février 1923.

*Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler,* Cilt 1 Kitap 1, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001.

*Lozan Barış Konferansı Tutanaklar – Belgeler,* Cilt 1 Kitap 2, Çev. Seha L. Meray, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2001.

"Missions et delegations", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 40, Avril 1922.

*Nouvelles Du Comité International de la Croix-Rouge*, No: 1, Geneve, 10 Janvier 1923.

Nur, Rıza *Lozan Hatıraları,* 6. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 2015.

Özdemir, Ahmet ,"Savaş Esirlerinin Milli Mücadeledeki Yeri", *Atatürk Yolu Dergisi*, S. 6, Kasım 1990.

Rapport Général Comité İnternational de la Croix-Rouge Son Activité de 1921 à 1923, No: 40, Geneva, 28 Août 1923.

Ross, John F. L., "Fridtjof Nansen and the Aegean population exchange", *Scandinavian Journal of History*, 40:2, 2015.

"Secours aux enfants", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 63, mars 1924.

"Situation sanitaire des réfugiés a Constantinople" *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 52, avril 1923.

Şimşir, Bilal *Lozan Telgrafları I (1922-1923),* TTK Yay., Ankara, 1990.

Taşkıran, Cemalettin *Milli Mücadele'de Türk ve Yunan Esirler (1919-1923),* Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2018.

*The Internatıonal Red Cross Committee And Its Missions Abroad (1918-1923),* Geneva, 1923.

"Traite des femmes et des enfants parmi les réfugiés d'Asie mineure" , *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 54, juin 1923.

Turan, Şerafettin *Türk Devrim Tarihi- 2. Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.

*Türk İstiklâl Harbi*, Yedinci Cilt, İdari Faaliyetler, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1975.

*Türk İstiklal Harbi*, İkinci Cilt (Batı Cephesi), 1. Kısım, 2. Baskı, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1994.

"Üsera Mübadelesi", *Hilal-i Ahmer Mecmu'aları*, Cilt 2, Haz. İbrahim Topçu, Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 2020.

Wildbolz, Corps, "Echange des otages civils et des prisonniers de guerre gréco-turcs (Rapport complémentaire sur l'activité de la Commission d'échange du 15 mai au 15 septembre 1923) ", *Revue Internationale de la Croix-Rouge et Bulletin international des Sociétés de la Croix-Rouge*, Bulletin No. 59, Novembre 1923.

# TÜRKİYE YUNANİSTAN NÜFUS MÜBADELESİ SÖZLEŞMESİ VE EDİRNE GAGAUZLARI*

**Evrim KAŞIKÇI***

**Giriş**

Gagauzların tarihi yerleşim bölgelerinden biri Osmanlı Dönemi Edirne Vilayeti'dir. Yapılan çalışmalar 16. yüzyıl başlarından itibaren bölgede önemli bir Gagauz nüfusu olduğuna işaret etmektedir (Cebeci, 2008, s. ii; Kaşıkçı, 2023, s. 238; Kozaridis, 2009, s. 245). Edirne Gagauzları olarak anılan bu toplum, Türkiye'nin Trakya bölgesinde yer alan Kırklareli, Edirne ve Tekirdağ illeriyle birlikte bir kısmı bugün Yunanistan ve Bulgaristan sınırlarında kalmış olan yerleşimlerde yaşamışlardır. Kaynaklarda Edirne Gagauzları ile ilişkilendirilen ve çoğunlukla Havsa, Babaeski, Uzunköprü ve Kırklareli çevresinde konumlandığı görülen bu yerleşimlerin bazıları günümüz Türkiye sınırlarının dışında Yunanistan ve Bulgaristan'dadır (Bulgar, 2011, s. 216; İreçek, 1890, ss. 221-241; Kozaridis, 2009, s. 250; Mladenov, 1938, s. 53; Moşkov, 1904, s. 433).

Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı ile başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla yaşanan gelişmeleri de kapsayan süreç, Gagauz nüfusun yoğun olduğu Edirne bölgesinin yanı sıra tüm Trakya ve Anadolu'nun demografik yapısını kökten değiştirmiş, buralarda yaşayan farklı etnik ve dinî mensubiyete tabi toplumların yaşamını son derece olumsuz etkilemiştir. Edirne ve çevresinin 1913 yılında Bulgaristan tarafından ele geçirilmesinden 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar geçen on yılda, bölgedeki egemen güç *dört kez* değişmiştir. Şöyle ki; Balkan Savaşı sürecinde ele geçirdikleri Osmanlı topraklarını paylaşamayan Balkan Devletleri'nin aralarında savaşmaya başlamasını fırsat bilen Osmanlı Devleti 21 Temmuz 1913'te Edirne'yi geri alarak bölgeye tekrar egemen olmuş, 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Anlaşmasıyla durum resmiyet kazanmıştır. Bulgar işgali sürecinde yaşananlar Osmanlı yönetim kadrolarının Bulgar, Karadağ, Sırp ve Yunan vatandaşlarından şüpheli gördüklerini sınır dışı etmesine yol açarken (Selçuk, 2014, ss. 95-104) Romanya Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'in 18 Ocak 1932 tarihinde Ankara'ya gönderdiği *Gagauz Türkleri Hakkında* başlıklı rapordan, Edirne'nin

* Bu çalışma doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

** Dr. / Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Edirne/Türkiye, evrimkasikci@gmail.com ORCID ID: 0000-0001-6714-5632

Bulgarlardan geri alınması sonrasında Edirne Valiliği görevinde bulunan Hacı Adil Bey[1] döneminde Edirne Gagauzlarından da Bulgaristan'a sürülenler olduğu anlaşılmaktadır (BCA. 030.10.246.666.30:16). Sürgünlerin yanı sıra egemen gücün değişmesiyle bölgedeki güvenlik ihtiyacı da göçleri tetikleyen diğer bir etken olmuştur. Bahse konu yönetim değişimlerinin savaş ortamında gerçekleştiği düşünüldüğünde Müslüman ve Müslüman olmayan toplumlar açısından durumun vahametini anlamak hiç de zor olmayacaktır (Kaşıkçı, 2023, s. 79). Bu dönemde Havsa ve çevresinden Yunanistan ve Bulgaristan yönüne doğru biri Kasım 1913 diğeri 1914 yılının ilkbaharında olmak üzere iki büyük göç dalgası gerçekleşmiştir (Kozaridis, 2009, s. 298). Özetle 1913 sonu ve 1914 başında Gagauzların da içinde bulunduğu toplumların büyük oranda yerleşimlerini terk etmesiyle bölge ıssız bir hal almıştır (Vakalopoulos, 1976, ss. 250-255).

Tüm Osmanlı toprakları gibi Edirne ve çevresini de savunmasız hale getiren 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Anlaşması'nın 7. maddesi (Soysal, 2000, ss. 12-14)[2] bu defa da bölgenin Yunanistan'ın egemenliğine girmesinin önünü açmıştır. Yunanistan kuvvetleri Temmuz 1920'de tüm Doğu Trakya'yı işgal etmiş ve iki yılı aşkın bir süre bölgeye egemen olmuştur (Özkan, 2023, ss. 638-639). Doğu Trakya'nın son egemen gücü ise 1922 yılı kasım ayı sonunda bölgeyi devralan TBMM Hükümeti'dir (Akın, 2002, s. 417). Balkan Savaşları sonunda Edirne bölgesindeki yerleşimlerini terk ettikten bir süre sonra tekrar geri dönen kimi Gagauz aileler (Kaşıkçı, 2023, ss. 180-183) Yunan ordusunun savaşı kaybederek geri çekilmeye başlaması ve 11 Ekim 1922 tarihli Mudanya Ateşkes Anlaşması (Soysal, 2000, ss. 69-74) uyarınca Doğu Trakya'nın Yunan kuvvetlerinden arındırılması süreçlerinde kadim yurtlarından ayrılmışlardır.

Bu bilgilerden hareketle Edirne Gagauzları günümüz Türkiye sınırlarındaki yerleşimlerinden Cumhuriyet'in kurulmasından önce ayrılmışlar ve 30 Ocak 1923 tarihinde dini esas alan bir yaklaşımla imzalanan Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi uyarınca da Edirne bölgesindeki yerleşimlerine dönebilme ve burada yaşayabilme haklarını kaybetmişlerdir.

Bu çalışma ile Türkiye Yunanistan Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi'nin Edirne Gagauzlarının yaşamlarına olan etkisinin sorgulanması ve yaklaşık bir asırdır Kumçiftliği (Orestiada) bölgesinde Yunanistan vatandaşı olarak yaşayan Gagauz toplumumun göç sonrası yerleşim yerlerinde dil-kültür bağlamında karşılaştıkları zorluklara ışık tutulması amaçlanmaktadır. Çalışma içeriğinde Yunanistan alan yazınından yapılan doğrudan alıntılarda katılımcıların yalnızca cinsiyeti ve doğum yıllarına yer verilmiştir.

1 İki dönem Edirne Valiliği görevinde bulunmuş olan Hacı Adil (Arda) Bey'in (1869-1935) ilk dönemi Meşrutiyet sonrası Eylül 1909-24 Kasım 1910 tarihleri arasındadır. Edirne'nin Bulgarlardan geri alınması sonrasında 2 Ağustos 1913-27 Ekim 1915 tarihleri arasında bu görevi tekrar yürütmüştür.

2 7. madde "*Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal hakkı bulunması*" şeklindedir.

**Edirne'den Gagauz Göçleri ve Mübadele Sözleşmesi**

Göç, özellikle uluslararası göçler, toplumları ve toplumlararası ilişkileri farklı biçimlerde etkileyip şekillendirirken göçmenin geriye kalan hayatının yanı sıra sonraki nesillerini de kuşatan uzun soluklu bir süreçtir. Göç ile toplumsal çevresi değişen göçmenler yeni yerleşim alanlarına uyum sağlama konusunda genellikle sorunlar yaşarlar. Burada göçmenin ulaştığı devletin politikalarıyla beraber bölgenin onlardan önceki sakinlerinin yaklaşımları da göçmen topluluğun uyumunu doğrudan etkilemektedir (Castles & Miller, 2008, s. 11 ve 29; Özer, 2004, s. 11). Türkiye ve Yunanistan devletleri arasında Lozan'da imzalanan mübadele sözleşmesinden önce uluslararası düzeyde onaylanan benzer bir sözleşme yoktur. Günümüz penceresinden bakıldığında İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un "bu çözüm baştan aşağı sakat bir yoldur, dünya gelecek yüzyıl boyunca bunun acısını çekecektir" biçimindeki öngörülerinin gerçekleştiğini söylemek mümkün görünmektedir. Bu sözleşme sonucunda 350.000 Müslüman Yunanistan'daki yerlerinden edilirken bir milyondan fazla Ortodoks Hristiyan'ın gelmesiyle Yunanistan nüfusu iki yıl içinde %25 artmıştır. Ülkede1926 yılında yapılan ilk nüfus sayımında Türkiye'den göçüp Yunanistan'a yerleşenlerin sayısı 1.104.216 olarak verilirken bunların 236.635'i ise Doğu Trakya'dan göçenler olarak belirtilmiştir (Aktar, 2005, s. 41; Hirschon, 2005, s. 8; McCharty, 2014, s. 324). Bu büyük göç olayından etkilenen iki milyona yakın kişinin içerisinde Edirne Gagauzları da bulunmaktadır. Farklı kültürel kökenlere sahip bu büyük göçmen kitlesinin kısa süre içerisinde Yunanistan'a yerleşmesi sağlık, barınma ihtiyacı gibi konularda sıkıntılara yol açmış, bunlara yoksulluk ve yerel halkın ırkçılığa varan kötü muameleleri de eklenmiştir (Filippidou, 2019, s. 204; Filippidou, Koutsouba, & Tyrovola, 2014, s. 6; Marantzidis, 2005, s. 102). Bu durum o dönemde Yunanistan'a ulaşan ve Türkçe dışında dil bilmeyen göçmenlerin önüne bir de dil sorununu koymuştur. Anadili Türkçe olan bir göçmenin sözleri durumu özetler niteliktedir:

"Burada, Yunanistan'da, geldiğimiz bu bölgede pek çok şey Türkiye'dekinden bile daha zor. Burada biz onlara bir şey yapmadığımız halde bizden Türkiye'de olduğundan daha fazla nefret ediyorlar"(Marantzidis, 2005, s. 102).

Yunanistan alan yazınında Meriç (Evros) bölgesine Türkiye topraklarından gelen göçmenlere oraya ait olmadıklarını vurgulamak için *Türkler*, *Türk tohumları* biçiminde hitap edildiği aktarılmaktadır. Bu durum mübadele sözleşmesinin dini esas alan bir yaklaşımla yapılmış ve dil, köken ya da bireysel tercihlerin Türklük, Yunanlık bağlamında kıstas olmaktan çıkarılmış olmasının toplumlar ve yapılan uygulamalar bazında tam da karşılık bulmadığını göstermektedir (Filippidou, 2019, ss. 204-205; Grigoriadis, 2014, s. 99) Edirne bölgesinden göçen Gagauzlara yönelik olarak yapılan saha araştırmasının Yunanistan alan yazınında yer alan metinlerinde de benzer ötekileştirme yaklaşımları ile karşılaşılmaktadır (Filippidou, 2011, ss. 85-87).

"Orestiada'da (Kumçiftliği) okula gidiyorduk ve bizi farklı sıralara koyuyorlardı, çünkü biz Gagavuzcuklardık" (Kadın, 1957).

"Babama Orestiadalıların bizimle dalga geçtiğini söylüyordum, o da onları duymamamı söylüyordu. Ama ben onlardan farklı olduğumuzu anlamaya başlamıştım" (Erkek, 1951).

"Bu çekişme her zaman vardı, geçmişteki gibi olmasa da bugün de var" (Erkek, 1966).

Yunanistan alan yazınında karşılaşılan diğer metinlerde de Gagauzların Trakya'da en şiddetli dilsel baskıya maruz kalan toplum olduğu ve Türkçe konuşmaları nedeniyle, bölgenin Yunanca konuşan sakinleri tarafından uzun süre küçümsendikleri vurgulanmaktadır. Yine dil konusundaki katı tutumun Arnavutça konuşanlara yönelik de çok şiddetli olduğu ancak "düşmanın dilini konuşan" Gagauzlara bu baskının da ötesinde "yabancı" ve "ulusal şüpheli" muamelesi yapıldığı vurgulanmaktadır. Yunan Devleti'nin hem göçün ilk yıllarında hem de daha sonraki yıllarda, ülkedeki diğer dilleri çok çeşitli yollarla ortadan kaldırmaya çalıştığı belirtilirken Yunanistan'ın bu yaklaşımının sebebi komşu ülkelerin Yunanistan'daki azınlıklarla ilgili konuları gündeme getirmelerini engellemek ya da bunu en aza indirmek olarak açıklanmaktadır (Baltsiotis, 2008, ss. 78-83; Filippidou vd., 2014, s. 6;.Filippidou, 2019, s. 135; Kozaridis, 2009, s. 26).

Marantzidis (2005, ss. 102-105) de özellikle göçün ilk yıllarından itibaren "en istenmeyen dil" olan Türkçe'nin bu dili konuşanlar için utanç kaynağı olduğunu ve anadili Türkçe olanların Yunanistan'da sembolik bir sınırla ayrıldığını ifade etmektedir. Konuştukları dil sebebiyle ötekileştirilen bu insanlar 1950'li yıllara kadar kendi toplumları dışındaki toplumlarla evlenmemişler, böylece zamanla daha da yalnızlaşmışlardır.

Yunanistan'da göçmenlere ilk olarak askerlik sürecinde Yunanca dersleri verilmeye başlanmış, Venizelos[3] iktidarı Türkçe konuşulan köylerde okullar açarak buralardaki göçmenlerin dil aracılığıyla Yunanistan'a uyumunun sağlanması süreçlerini devam ettirmiş, Metaksas döneminde[4] *Yunanca hariç hiçbir dilin kullanılmaması* emriyle de ülkede Yunanca dışındaki tüm diller yasaklanmıştır. Bu dönemde anadili Türkçe olan göçmenlere gece okullarından mezun olma şartı da getirilmiş olmasına rağmen göçmenlerin Yunanca öğrenmelerinin 1950'li yılları bulduğu aktarılmıştır (Marantzidis, 2005, ss. 102-105; Mavromatis, 2005, ss. 360-361). Gagauzların gittikleri okullarda da dil konusunda baskıya uğradıkları aşağıda yer verilen kendi ifadelerinden de anlaşılmaktadır (Filippidou, 2011, s. 96):

"Okulda Gagauzca konuşmamıza izin vermiyorlardı" (Erkek, 1951).

"Çocuktuk, kendimizi unutup arada aramızda [Türkçe] konuşuyorduk. Bu yüzden cetvelle yediğim dayağı hiç unutmayacağım" (Kadın, 1955).

3 Yunan siyasetinin en etkili isimlerinden olan Elefterios Venizelos (1864-1936) ilk defa 1910 yılında olmak üzere göç sonrasında da 6 Mart 1933 tarihine kadar belli aralıklarla Yunanistan Başbakanlığı görevini yürütmüştür. Venizelos (1864-1936) hakkında ayrıntılı bilgi için bk.(Clogg, 1997, s. 285)

4 4 Ağustos 1936 tarihinde Yunanistan'da gerçekleşen darbeyle kurulan otoriter rejimdir.

Mavrommatis (2005, ss. 359-361), devletin Yunan ulusu ülküsüne dayanan eğitim sistemi ile Yunan dilini ve kültürünü öğrenen göçmen çocuklarının zamanla Yunan milli bilincini kazandıklarını ve özümlenme sürecinin başarıya ulaştığını belirtmektedir. Yunan milli anlatısı içinde nüfus mübadelesinin de *Türkler tarafından baba evinden kovulmanın yaşandığı trajik an* olarak aktarıldığı belirtilirken (Anagnostopulu, 2005, s. 77) Yunan eğitim sisteminin bu konudaki başarısının göstergeleri de yine Gagauzların ifadelerinde saklıdır (Filippidou, 2011, s. 84 ve 90):

"Bizim ırkımız çok yer değiştirdi… ve dinimizi değiştirmemek için dilimizi değiştirmek zorunda kaldık… onlar (Türkler) bizi bunu yapmaya zorladılar, nasıl Türk olabiliriz ki?" (Erkek, 1966).

"Yunan değiliz demiyoruz, aksine bağıra bağıra söylüyoruz, ancak aynı zamanda Gagauzuz, ne yapalım yani" (Erkek, 1918).

Yunanistan'ın bu dönemde antik Yunan ve Bizans kültürünü temel alarak benimsediği ilkeler *omaimon (aynı kan), omothriskon (aynı din), omoglosson (aynı dil)* olarak belirlenmiştir ve bunların herhangi birinin eksik olduğu görülen toplumlara "şüpheli" gözüyle bakılmıştır (Filippidou vd., 2014, ss. 11-12). Bununla beraber konuştuğu Yunancanın eskiye yakın olması da kişinin özgün bir Yunan olduğu, başka bir ifadeyle *daha Yunan* olduğu anlamına gelmektedir. Yunanistan devleti ulus inşası sürecinde tek bir ulusal kimlik oluşturma çabası içine girmiş ve bunun için antik Yunan kültürünün unsurları ile Yunan dili ve Ortodoksluğu harmanlama yoluna gitmiştir (Filippidou, 2019, s. 211; Kaloforidis, 2014, ss. 199-282). Yunan alan yazınında yer alan çalışma içeriğinde Kumçiftliği bölgesine Edirne bölgesinden gelen Bosnaköylü göçmenlerin Gagauzların Türk olduğu fikrine sahip olduğu ve bu yaklaşımla Gagauz toplumunu damgaladığı görülmektedir (Filippidou, 2011, s. 84):

"Siz "Vissalılar" nesiniz? Bosnalısınız… (Edirne Bosnaköy'den göçenler) Biz Yunan Gagauzlarız, ama sizin düşüncenizi yani Türklere benzediğimize dair düşüncenizi, yani Türk kökenli olduğumuzu, kabullendik diyelim. Yunan Devleti'nin bu insanları diğer Yunanlara kıyasla daha fanatik Yunanlar yapmayı becerdiği için onurlanması lazım" (Erkek, 1958).

Aynı çalışmada yer alan bir başka ifade de Gagauzların zaman içinde anadillerini Yunanca ile değiştirdiklerini göstermektedir (Filippidou, 2011, s. 96):

"Ne yapsaydık, bir şekilde anlaşmamız gerekiyordu" (Kadın, 1968).

Yukarıda yer verilen ifadelerinden de Yunan eğitim sistemi içinde yer alarak Yunan ulusal kimliğini benimsemiş oldukları görülen Gagauzlar için Baltsiotis (2008, s. 82) de Türklerle dilsel farklılıklarını göstermek isteyen yegâne toplum oldukları değerlendirmesinde bulunmaktadır. Günümüzde Besarabya, Bulgaristan Deliorman ve Varna, Makedonya Usturumca bölgeleri ile beraber Edirne Gagauzlarının göç ettiği Yunanistan'ın Meriç (Evros) bölgesindeki Gagauz dili de UNESCO'nun *Kaybolma Tehlikesi ile Karşı Karşıya Olan Dünya Dilleri Atlası* içinde yer almaktadır (Argunşah, 2017, ss. 267-268).

## Sonuç

Gagauzlar, Osmanlı Dönemi'nden itibaren Edirne ve çevresinde önemli bir nüfusa sahip olmuş, ancak Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sonrası yaşanan gelişmeler sonucunda bölgeden göç etmişlerdir. Göç ile Yunanistan ve Bulgaristan topraklarına yerleşen bu toplum 1923 yılında Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan mübadele sözleşmesi uyarınca günümüz Türkiye sınırlarındaki yerleşimlerine dönebilme haklarını kaybetmiş ve yaşamlarını göç ettikleri ülkelerin vatandaşı olarak sürdürmek zorunda kalmışlardır.

Yunanistan'a yerleşen Gagauzlar, özellikle göçün ilk yıllarında dilleri ve kültürel farklılıkları bağlamında hem göç ettikleri bölgede yaşayan diğer toplumların baskılarına hem de ulus devletin otoriter uygulamalarına maruz kalmışlardır. Bu durum da bir toplumun gelecek kuşaklarına kültürel mirasını aktararak bu mirasın devamını sağlayabilmesinin anahtarı olan dillerinin ortadan kalkma tehlikesi ile karşı karşıya kalmasına yol açmıştır.

**Kaynakça**


Akın, V. (2002). Mudanya Mütarekesi ve Trakya'nın Kurtuluşu. *Türkler ansiklopedisi* (Cilt. 16). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Aktar, A. (2005). Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'nin İlk Yılı: Eylül 1922-Eylül 1923 (M. Pekin, Der.). *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* (ss. 41-74). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Argunşah, M. (2017). Gagauz Türkçesi tehlike altında'mı?. *4th International Symposium on Asian Languages and Literatures: Understanding Culture, Aurangabad India* (ss. 263-285)

Anagnostopulu, A. (2005). Göçmen Yerleşiminin Toplumsal ve Kültürel Etkileri. (D. Demirözü, Çev.). *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* (ss. 75-83). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Baltsiotis, L. (2008). Dilin sınırı dil-kültür grupları ve Trakya'daki azınlık dilleri. M. Pekin & K. Tsitselikēs (Ed.), *Meriç'in İki Yakası* (ss. 78-83). İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları.

Bulgar, S. S. (2011). Gagauzıy Gretsiya. M. N. Guboglo & E. N. Kvilinkova (Ed.), *Gagauzıy* (ss. 216-220). St. Petersburg: Nauka.

Castles, S., & Miller, M. J. (2008). *Göçler Çağı-Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri* (Bülent Uğur Bal & İ. Akbulut, Çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Cebeci, A. H. (2008). *XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerine göre Gagauzlar.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.

Clogg, R. (1997). *Modern Yunanistan Tarihi* (D. Şendil, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Filippidou, E. (2011). *Horos kai taftotiki anazitisi: Taktikes epipolitismou kai epanafiletismou ton Gagavouzidon stin Oinoi Evrou* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atina Üniversitesi, Atina.

Filippidou, E. (2019). *Diashizontas ta sinora enonontas tous anthropous. Kivernitiki proseggisi tou horou sto gamilio Thrakiko dromeno "K'na" Ellada kai Tourkia.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atina Üniversitesi, Atina.

Filippidou, E., Koutsouba, M., & Tyrovola, V. (2014). Formulations and reformulations of the triune of dance «Bounartzia» or «Paytuska» of Gagavouzides of Oinoi at Evros-Sintheseis kai anasintheseis tou trisipostatou tou horou «Bunartzia» i «Paytouska» ton Gagavouzidon tis İnois Evrou. *Ethnologhia on-line, 5*, 1-29. Retrieved from https://www.societyforethnology.gr/site/pdf/Syntheseis_kai_Anasyntheseis_tou_Trisypostatou_Chorou_Mpounartzia.pdf

Grigoriadis, I. N. (2014). *Kutsal sentez: Yunan ve Türk milliyetçiliğine dini aşılamak*: İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Hirschon, R. (2005). *Mübadele Çocukları* (S. Çağlayan, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları

İreçek, K. (1890). Nyakolko Belejki Vırhu Ostatıtsite ot Peçenezi, Kumani, Kakto i Vırhu Tıy Nareçenite Narodi Gagauzi i Surguçi v Dneşna Bılgariya. *Periodiçesko Spisanie na Bılgarskoto Knijovno Drujestvo v Sredets, Yıl 7* (22-23), 211-241.

Kaloforidis, B. (2014). Taftotita, Metanastevsi Kai Diapolitismiki Taftotita Sti Sighroni Ellada. *Ekpaideftikos Kiklos, 2*(1), 199-282.

Kaşıkçı, E. (2023). *Nehrin Ötesi: Yunanistan Kumçiftliği (Orestiada) Gagauzları Halk Kültürü*. Edirne: Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Kaşıkçı, E. (2021).*Yunanistan Kumçiftliği (Orestiada) Gagauzları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniverstesi, Edirne.

Kozaridis, H. (2009). *Emeis oi Gagavouzides, Taftotites-İstorikes piges kai i poreia mas mesa sto hrono*. Komotini (Gümülcine): Paratiritis tis Thrakis.

Marantzidis, N. (2005). Yunanistan'da Türkçe Konuşan Pontuslular ve Uyum Sorunları. (D. Demirözü, Çev.). *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* (ss. 97-109). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Mavromatis, Y. (2005). Yunanistan'da Hıristiyan Göçmenler ve Müslüman Azınlıklar-Eğitimin Milli Homojenleşmedeki Rolü (D. Demirözü, Çev.). *Yeniden Kurulan Yaşamlar–1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* (ss. 357-365). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

McCharty, J. (2014). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)* (F. Sarıkaya, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Mladenov, K. (1938). Odrinskite Gagauzi. *Arhiv za Poseliştni Prouçvaniya, Yıl 1*(4), 51-61.

Moşkov, V. A. (1904). Turetskiia Plemena na Balkanskom Poluostrove, Otçet o Poezdke na Balkanskom Poluostrov Letom 1903 g. *İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva, XI*(3), 399-436.

Özer, İ. (2004). *Kentleşme, kentlileşme ve kentsel değişme*: Bursa: Ekin Kitabevi.

Özkan, K. (2023). Yunan İşgali Sonrasında Doğu Trakya'dan Bulgaristan'a İltica Hareketi. *Belleten, 87*(309), 635-684.

Selçuk, M. (2014). Marmara Havzası'nda Yaşayan Gayrimüslim Halkın Balkan Savaşlarında Bulgar Ordusuna Yaptığı Yardımlar. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*(13), 95-104.

Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin siyasal andlaşmaları (1920-1945)* (Cilt. 1). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Vakalopoulos, A. (1976). *Istoría tou néou ellinisμoú: Tourkokratía 1453–1669-Oi istorikés váseis tis neoellinikís koinonías kai oikonoμías* (Cilt. 2): Thessaloniki (Selanik).

# BULGAR İŞGALİ SIRASINDA (1912-1913), SEREZ (SİROZ)'DE YIKILAN VE KİMLİK DEĞİŞTİREN OSMANLI MİMARÎ ESERLERİ

**Neval KONUK HALAÇOĞLU**

***Serez (Siroz) Şehri'in Tarihçesi:***

Şehir, Osmanlı döneminde Selânik, Edirne ve belki de Filibe'den sonra Makedon ya bölgesinin en büyük yerleşim birimiydi. Siroz, Selânik vilâyetini oluşturan üç sancaktan biri ve sancağın merkezi durumundaydı. Günümüzde, Yunanistan Makedonyası'nda Serres isimli ilin merkezidir. Dağ yamacı üzerinde yer alan şehir, Selânik-Dedeağaç Demiryolu üzerindedir. Şehrin denizden yüksekliği 50 m., yaylalarının yüksekliği ise 1500 m.'dir. İlk olarak 1375'te ve kesin olarak 1385'te fethedilir. Evrenos Bey'e zeâmet olarak verilir. Fetih sonrasında Serez çevresine Saruhan'dan getirilen Yörükler yerleştirilir.[1]

Serez'in yeniden alınışını ve nihâî olarak Osmanlı İmparatorluğuna ilhâk edilişini kentin en eski ve en büyük camisi olan Eski Caminin kapısında bulunan bir kitabe belgelemekteydi. Bu kitabeye göre cami, Orhan oğlu Murad Han zamanında hicrî 787 (milâdî 1385) yılında inşa edilmiştir. Cihannûmâ'ya göre, şehirde 10 cami, 8 hamam, çarşı-pazar ve imaret vardır. Halk nefis havlu, mendil ve muhtelif hamam takımları ile güzel nakışlı keten peştemallar imâl eder. Yeraltından borularla getirilen sudan başka, şehirde dört köşe bir hazne içinde fışkıran "Kuçen suyu" denilen bir menba vardır. Siroz'da bol meyve yetiştirilen bahçeler ve nefis üzüm bağları bulunmaktadır. Halk, su taşımaktan su içmeye kadar çeşitli işlerin de kullandığı su kabağı adı verilen bir cins kabak yetiştirir. Şehrin güneyinde geniş çeltik tarlaları bulunmakta olup, burada iyi cins pirinç yetiştirilir.[2]

Siroz'u gezen Evliya Çelebi ise, şu bilgileri vermektedir:

"*Şehir ilk defa 777 (1375-76) tarihinde Gazi Evrenos tarafından ele geçirilmişse de, tekrar elden çıkmıştır. Nihayet 786 (1384 85) tarihinde Gazi Evrenos tekrar almış ve yeniden düşmanın eline geçmemesi için kalesini yer yer yıktırmıştır. Süleyman Han'ın kaydı üzere*

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Turizm Rehberliği Bölümü-Mimarlık Tarihçisi, neval.konuk@marmara.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9322-0541

1 Şemseddin Sami, ***Kamusu'l-A'lam***, c.IV, Ankara, 1996, s.2755-2757.

2 İnciciyan-Andreasyan, H.D., "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", ***Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi***, S.2-3, 1973 1974, s.22-23.

*Rumeli Eyâletinde, Selânik Sancağı toprağında büyük vakıftır. Mütevellileri soydan soya geçer. Kale diz dârı ve neferleri yoktur*"[3].

"*Makramalı Camii, Alaca Camii, Selçuk Sultan Camii, Nurlu Türbe Camii, Koca Mustafa Paşa Camii ki bu cami büyük, bir sanat eseri camidir. Bütün imaretleri, medrese ve mektebi kurşun ile örtülüdür; Kara Ahmed Camii, Kara Hasan Camii, Abdizâde Camii, Ali Bey Camii ve Namaz gâh Musallası. Bu camilerin hepsini ayrı ayrı etraflıca anlatacak olsak, imaretnâme adlı bir kitap yazmış oluruz. Ancak, bu camilerin çoğu kurşun örtülü kubbeli, büyük camilerdir. Cami, tekke ve mescitleri ile Siroz şehri tam doksan bir mihraptır. Özel olarak dâr'ül-hadis ve dâr'ül-kurrâ medreseleri yoktur. Çeşmeleri tam yediyüzon adettir. Her evde bir çeşme olduk tan başka mahalleler içinde her köşebaşında da bir çeşme akar. Çarşı, pazar ve mahallelerde ayrıca yetmiş yerde sebil suyu vardır. Şehir içinde akan akarsularından Kale Kayası dibinden akan imaret suyu denilen su gayet tatlı ve hazmı kolaylaştırıcı bir sudur. Ayrıca şehir içinde iki bin altmış adet Silvan kuyusu gibi ev kuyuları vardır. Siroz şehrinin iki bin adet dükkânı gerçi Halep, Bursa, Şam ve Mısır gibi kârgir yapı, kubbeli dükkânlar değilse de dokuz kubbeli, kurşun örtülü ve dört adet demir kapılı bezestanı içinde zengin ve değerli mallar alınıp, satılır. Beş adet şehir hamamı vardır*"[4].

"*Bunlardan başka bin altmış kadar ev hamamı ve elli kadar da takdire değer saray hamamı olduğu söylenir*" [5].

*"Şehirde on yedi adet zengin tüccar hanı bulunur. Dokuz adet de bekâr odaları var. Bunların hepsinin bekçi, odacı ve kapıcıları vardır. Bu odalarda oturanların hepsi birbirlerine kefil olurlar. Sanatkâr kimselerdir. Akarsuların üzerinde gayet güzel kârgir köprüler yapılmıştır. Bunlardan Ahmed Paşa Köprüsü hepsinden gösterişli ve büyüğüdür. Ayrıca görülmeğe değer büyük aşevleri vardır. Halkın çoğu Rum, Bulgar, Çatak ve Yörüklerdir. Beyaz aba ve kebeler giyerler. Bütün kadınları Râbiye Adviye gibi örtülü olup, ferâceler giyip, başlarını beyaz tülbent, yüzlerini siyah tüller ile örtüp edeplice gezerler. Şehrin misafirhanelerinde bütün gelip gidenler konaklar. Siroz'un ovalarında yetiştirilen başlıca ürünleri börülce, bakla, nohut ve mercimektir.*[6]

*"Siroz şehrinin yolları ve caddeleri üçer, dörder araba yan yana sığacak şekilde geniştir. Hepsi iri ve beyaz taşlar ile döşeli kaldırımlıdır. Her köşe başında akan çeşmelerin suları taşıp, çarşı ve pazar sokaklarının kenarlarından akarlar. Bazı caddelerin kenarları ve bazı meydanlar çeşitli ağaçlarla ve asmalarla bezenmiş tir. Rumeli diyârında benzeri yoktur. İslâm şehirleri arasında bu Siroz, son derece güzel büyük bir beldedir. Siroz şehrinin kuruluşu terazi burcunda olduğundan şehir halkı da birbirleriyle terazi gibi dengeli geçinip kendi hâllerinde, kazanç ve geçim yolunda bir alay tüccarlardır. Siroz şehri doğudan batıya uzunluğuna ta Ahmed Paşa Mahallesi'nden Mustafa Paşa Tekkesine varınca tam dört*

3 Evliya Çelebi, ***Evliya Çelebi Seyahatnâmesi***, (Yay. Mehmed Zillîoğlu), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, VII, s.619.

4 Evliya Çelebi, ***a.g.e.***, s.620.

5 Evliya Çelebi, ***a.g.e.***, s. 622.

6 *Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s.622.*

*bin germe adımdır. Genişliğine de iki, üç ve dört bin adım gelir yerleri vardır. Sade ce şehrin içi adımlanıp dış bahçe ve bağlar adımlanmamıştır"*[7].

1871 Salnâmesi'ne göre; 545 köyden oluşan sancak içinde 65.000 Gayr-ı Müslim, 43.000 Müslüman erkek nüfus vardır. Hanımlarla birlikte nüfus 225.000'e kadar ulaşır. 20.yüzyıl başlarına gelindiğinde, Siroz'un 30.000 ile 60.000 arasında söylenen nüfusu, Balkan Savaşı sonrasında 20.00'in altına düşer. Balkan Savaşı'nın ilk aşamasında 6 Kasım 1912'de Bulgarların, ikinci aşamasında ise Yunanlıların eline geçer.[8]

6 Kasım 1912'de Siroz'daki Türk makamları ve Kumandan Naci Paşa tüm garnizonu ile birlikte şehri terk eder. Aynı gün öğleden sonra, Serez'e komitacı Tsangof girer ve bu arada ikinci Bulgar tümeninin öncü birlikleri kentin çevresindeki tepelere konuşlanırlar. 7 Kasım 1912'de 10.000 kişiden oluşan Bulgar ordusu Nevrokop ve Zihne yollarından gelerek Serez'e girer. Kentte yaşayan Yunanlılar Metropolit Apostolos'la birlikte müttefik ve kurtarıcı olarak gördükleri Bulgarları şarkılarla karşılarlar. Ertesi gün gelen General Kovatsef'in ordusuyla birlikte Bulgar askerlerinin sayısı 25.000'e ulaşır. Tüm devlet binaları, hükümet konağı, kışlalar, hastaneler v.s. işgal edilir. Serez'in sivil idarecisi olarak Stoef atanır ve kısa süre sonra onun yerine Hamamtzief geçer. Bulgarlar sudan bahanelerle Türklere ve özellikle de köylerden kente sığınan mültecilere şiddet uygulamaya başlarlar. Sadece bir günde 400'den fazla kişi katledilir. Şehrin en eski camisi Sultan Murad Hüdâvendigâr Camii, Aziz Boris Kilisesi'ne dönüştürülür.[9]

Serez şehrinin Bulgarlar tarafından istila edilmesini Serez âyanı İsmail Paşa ve Yusuf Muhlis Paşa'nın ahfadından Müftüzâde Mehmet Esat Serezli hatıratında ayrıntılı olarak şu şekilde anlatır:

"*23 Teşrin-i evvel 1328 (5 Kasım 1907) Çarşamba günü Bulgar ordusu, önlerinde korkunç kıyafetli çete liderleri, göğüsleri, belleri, omuzları, fişekliklerle donanmış, omuzlarında Mannlicher, sağ sol taraflarında süngüler, kamalar, rovelverler, başlarında kalpaklar, saç sakal uzamış ve birbirine karışmış, bir sürü hain bakışlı Bulgar eşkıyası olduğu ve zabitlerle çete reislerinin atlarının göğüslerinde baştan geçirme çiçekler ve yeşilliklerle ve mükellef çelenklerle süslendiği hâlde belediye kahvelerindeki köprüden geçerek varoş içinden Belediye yanından ve Cami-i Kebir Caddesi'nden Hükümet*[10]*'e vardılar. Yıllardan beri Türk sancağı başı üstünde taşıyan büyük direğe Bulgar bayrağını astılar ve binanın tepesine de büyük bir haç çaktılar. Müteakiben telgrafhaneyi, belediyeyi, kışlaları, vesâir diğer resmî binaları da işgal ederek bayraklarla donattılar.*

7 Evliya Çelebi, ***a.g.e.***, *s.623.*

8 Darkot, Besim, "Serez", ***İslâm Ansiklopedisi****, 2.baskı, 1971, c.X, s.518.*

9 Kaftanzis, Georgios, (Καφτανζής, Γεώργιος), ***Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της , 3ος τόμος Βυζαντινή Περίοδος-Τουρκοκρατία-Νεότεροι Χρόνοι****, Θεσσαλονίκη,* 1996, s.222.

10 Serez Vilâyeti Hükümet Konağı (Foto-18).

*Ben bu menhus[11] işgal günü evden çıkmadım. Rumların zitolarını, Bulgarların dajivelerini, Yahudilerin yaşasınlarını işitmemek için kulaklarımı tıkadım. Gözlerimi boşandırdım, içimi akıttım, kalbimi yaktım, bağrımı deldim. Ağladım ve ağladım. Bir taraftan da ağabeyimle birlikte ihtiyar babamızın ve aile ferdlerimizin korkularını hafifletmeye, onları teselliye ve gözyaşlarını dindirmeye çalıştım"[12].*

Yalnızca, Bulgar komitacıları değil, Bulgar ordusunun subayları ve düzenli ordu birlikleri ve resmî Bulgar makamları da sistemli bir şekilde, kontrolleri altında bulunan Makedonya topraklarında Yunan ve Türk nüfusa yönelik olarak her türlü suçu işlemeye yönelir.

Cinayetler, yağmalar, ticarette sınırlamalar, seyahatlere getirilen yasaklar, öğretmen ve papazların takibata uğramaları, okulların kapatılması, özellikle köylerde camilerin kiliselere dönüştürülmeleri ve son olarak Bulgarca konuşanların seferberlik kapsamına alınması dayanılmaz bir durum oluşturur[13].

Bulgar işgali sırasında, eski eserleri tespit etme ve bu eserlerin Sofya'ya gönderilmesi çalışmaları da gerçekleştirilir. Bu çalışmaları yürüten Bulgaristan Ulusal Müzesi Müdürü Bogdan Filov, "*Trakya ve Makedonya Günlükleri*" kitabında Siroz ve buradaki eserleri toplamaları hakkında tarihe önemli not düşecek şu bilgileri verir:

*"6 Şubat 1913, Çarşamba: Aziz Boris Kilisesi'ne dönüştürülen Eski Cami'nin Kütüphanesini göstermesini istedik. Bu camideki halılardan çoğunun özel kişilerce yağmalandığını öğrendik. Papaz Evgeniy'in topladığı, çoğu eski ve yıpranmış 14 halıdan 8'ini Pançev müze için almış.*

*7 Şubat 1913, Perşembe: Öğleden sonra Türk kütüphanesine uğradık ve büyük hayretle güzel süslemeli çok sayıda Türk elyazması bulduk. 26 tanesini aldık ve valiliğe teslim ettik.*

*8 Şubat 1913 Cuma: Öğleden önce valiyle, elyazmalarının tam bir listesini oluşturduk ve herhangi bir zarara uğramamaları için, bunları özel bir kuryeyle Sofya'ya göndermeyi kararlaştırdık. Öğleden sonra hukuk müşaviri Yankov'un ve birkaç subayın evinde kaldığı Ferit Bey'i ziyaret ettik. Son derece nazikti. Bir darbuka ve bir kanun gösterdi. Bunları Sultan Abdülhamit'in ev eşyasının satışında almış. Ayrıca, altın ve simle dokunmuş iki eski kumaş ve çok eski, kısmen silinmiş bir küçük halı gösterdi. Ardından Teğmen Konstantinov ile yağmalanmaması için Eski Cami Kütüphanesini mühürlemeye, sonra ise, öteki eski Türk halılarını görmek için yakındaki Jöntürk Askerî Kulübü'ne gittik. Bunlardan ikisine müze için el koyduk. Serez'de, Eski Cami önündeki çeşmenin yalağı olarak bulduğum tek antik yazıtı not ettim.*

*9 Şubat 1913, Cumartesi: Sayın Bakanım …… Şimdilik Makedonya'da eski eserlerin toplanması çok başarılı gidiyor. Küçük nesneleri genelde kendimize, daha ağır*

11 Kötü ve uğursuz.

12 Serezli, Mehmet Esat, ***Memleket Hatıraları***, Yayına Haz.: Aynur Koçak, İbrahim Şirin, Faruk Yavuz, c.1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2012, s.249.

13 Kaftanzis, ***a.g.e.***, s.223.

*olanları ise imza karşılığı alıyoruz. İl veya ilçe idarelerine bunları, ilk fırsatta Sofya'ya göndermeleri için teslim ediyoruz. Derlediğimiz renkli süslemeli eski Türk elyazmaları özel ilgi uyandırmaktadır. 22 adet el yazması, üç eski halı, birkaç eski silâh, yatağan vb. Serez Valiliği'ne bırakıldı. Özel olarak Sofya'ya getireceğim en değerli dört elyazması, buradaki güvensiz ortamdan ve koşullardan dolayı kimseye teslim edemediğimden bende kaldı. Bunlardan biri, açıklamalı bir Kurân-ı Kerim'dir. Türk paleografisinin olağanüstü güzel bir örneğidir. Bundan dolayı özel bir dikkati hak etmektedir. Elyazması, hepsi renkli süslemeli 532 sayfadan oluşuyor. Başında, altınla ve en güzel doğu üslubuyla işlenmiş tam dört sayfa harika resim bulunuyor. Sanatsal işçiliği ve kayda değer kaligrafisiyle, Kavala'daki ender Türk elyazmalarıyla ünlü Hıdiv Kütüphanesi'ndeki en iyi örneklerle karşılaştırılabilir. Bu ender buluntuyla Ulusal Müzemiz yine eski süslemeli Türk elyazmalarından oluşan ve değeri birkaç on bin levayı bulan zengin bir koleksiyon kazanmaktadır"*[14].

Siroz, Mayıs 1913'te Londra Antlaşması ile Yunanistan'a verilir. Bulgarlar şehri terk ederken, yakar. 6000 evden 4050'si ve 1000 dükkân yanar. Yaşlı, hasta, hamile ve bebeklerden oluşan 100 kişinin kömürleşmiş cesetleri yanan evlerin yıkıntıları arasında bulunur[15]

"*Bulgarlar, Serez'i terk ettikten sonra, şehri top ateşi altına aldılar. Bulgar çeteleri şehre dalarak varoş mahallelerinin muhtelif sokaklarına yayıldılar. Evlere, mağaza ve dükkânlara kundak koydular. Dükkânlar, mağazalar, hanlar bütün eşyalarıyla birlikte yandı, mahvoldu. Hâkim Davut, Arap Hatip ve Gazi Evrenos Mahallelerinde ikiyüz kadar Müslüman evi ile Parmaklı Cami ve Medresesi, Mevlevihâne ve Saat Kulesi de yanar*"[16].

*Serez'deki Türk nüfus, ilk olarak Bulgar işgali sonrasından başlayarak, şehirden göçe koyulur. Lozan Antlaşması sonrası gerçekleşen mübadeleyle de, kalan son Türkler Serez'den ayrılır. 17 Temmuz 1923 tarihli İcrâ Vekilleri Heyeti Kararnâmesi'ne göre, 20.000 tütüncü, 15.000 çiftçi ve 5000 zeytinci-bağcı Siroz Mübadilleri, Adana'ya nakledilirler 1924'te de, Ünye, Bafra, Giresun, Samsun'a da mübadil grupları sevk edilir*[17].

Eski Cami kiliseye çevrilir, Gazi Evrenos Bey Camisi ahır yapılır. Bütün camilerin, hat levhaları parçalanır, kütüphane ve camilerdeki Kur'an'ı Kerim ve Eczâ-yı Şerifelerin[18] yırtıp atılır, Koyun Yusuf Camisi meyhaneye çevrilir[19]. Serez şehrinin Bulgar işgali sırasında bu tahribatlar yapılırken, İskeçe'de de benzer felaketler 2.Dünya Savaşı sırasında 1941 yılında Bulgar Kralı tarafından Pazar Yeri Camisi'nde gerçekleştirilir[20]. *Bulgaristan*

14 Mevsim, Hüseyin, ***Rumeli'nin Esaret Günleri,*** Timaş Yay., Ankara, 2010, s.62-68.

15 Kaftanzis, ***a.g.e.,*** s.236.

16 Serezli, ***a.g.e.***, s.279.

17 İpek, Nedim, ***Mübadele ve Samsun***, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s.42, 68, 77, 83, 127.

18 **Kur'ân-ı Kerîm'i meydana getiren otuz cüz**.

19 Serezli, ***a.g.e.***, s.284.

20 Mpatzakidis, Georgios F., ***Hadji Emin Agá, o Μέγας Φιλάνθρωπος της Οθωμανικής Ξάνθης*** (Hacı Emin Ağa, Osmanlı İskeçe'sinin Büyük Hayırseveri, 2020, s.100-102:"*1931 doğumlu Giannikos Dimitropoulos'un 1941 yılında Bulgarlar tarafından caminin yakılmasıyla ilgili 27/08/2020 tarihli tanıklığını aktarmak istiyorum.*
*{...caminin çok büyük kırmızı halıları vardı. Çocukken içeri girdiğimizde ayaklarımız halılara batardı, çok kalın ve çok*

*Kralı III. Boris 1941'de şehri Almanlardan devralmaya geldiği ilk ziyaretinde Pazaryeri Atik Camii'ni de ziyaret eder. Kral Boris, camideki kırmızı halıları görünce o kadar heyecanlanır ki, dolaylı olarak onları Sofya'ya götürmek istediğini ima eder. Ardından Bulgar polisinin ve Ohrana'nın Genel Komutanı Tzamtziev görevi üstlenir. Camiyi yakma planını Bulgaristan ile Türkiye arasında diplomatik bir olay yaşanmayacak şekilde organize edilir. Halılar Ohrana binasının yönetimine teslim edilir ve oradan Bulgaristan'ın Sofya kentine doğru yola çıkarlar..*

Çalışmamızın konusu olan Serez şehrinin Bulgar işgali sonrasında tahrip edilen Osmanlı mimarî eserleri isimlerine göre alfabetik olarak ele alınmıştır:

**1-Cami-i Atik/Cami-i Kebir/Eski Cami veya Sultan Murad Hüdâvendigâr Camii**

Evliya Çelebi cami hakkında şu bilgileri verir:

"*Aşağı Çarşı içinde, kurşun kaplı kubbesi ve yüksek yuvarlak bir minaresi vardır. Dar bir alanda olduğundan, avlusu yoktur. Sadece kıble kapısı önündeki avluda bir çeşmesi vardır. Musluklarından cemaat abdest alır. Kapısı üzerinde ki tarihten Sultan Murad zamanında 787 (1385-86) tarihinde Çandarlı Halil Paşa tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılmaktadır*"[21].

"*Cümle kapısı üzerinde 1metre uzunluğunda ve 40 cm genişliğinde, 10 cm kalınlığında beyaz ve yekpare bir mermere kalın ve çok güzel bir sülüs ile yazılmış ve altınla yaldızlı kitabesi vardı.*

*etkileyiciydi. Cami, halıları çalmak için Bulgarlar tarafından ateşe verildi. İmam o kadar kötü dövüldü ki neredeyse ölüyordu..Bulgarlar onu o dönemde Türkiye ile diplomatik bir olay yaşamamak için camiyi ateşe vermekle suçladılar... Ama, bu düşünülemezdi. Çünkü imam camiyle ilgileniyordu.*

*İmam çok iyi bir adamdı. Çünkü, biz çocuklar, o zamanlar 10 yaşındaydık, düzenli olarak caminin önüne aç vaziyette giderdik ve kapıyı açıp bize bir parça ekmek verirdi. O zamanlar çok açlık çekiyorduk ve bizim için çok üzülürdü… Hıristiyan ya da Müslüman çocukları olmamıza aldırmazdı, bize her zaman yiyecek bir şeyler verirdi. İmam için çok üzüldüm.. O günden sonra onu bir daha camide görmedik.*

*Yangın gece yarısı başladı. O zamanlar sokağa çıkma yasağı vardı. Yasak yazın akşam saat sekizde, kışın ise öğleden sonra saat altıda başlardı. Sonradan öğrendik ki Bulgarlar önce camiyi yağmalamışlar, içinde hiçbir şey bırakmamışlar, değerli olan her şeyi almışlar ve sonra da ateşe vermişler. Tabii ki Bulgaristan Kralı'na peşkeş olarak gönderildiği söylenen halıları da çalmışlar.*

*Ertesi sabah tüm İskeçe halkının tamamı caminin yangın sonrası kalıntılarını görmek için meydanda toplandı hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar, çok sayıda çocuk olduğunu hatırlıyorum, ama ortalık çok sakindi.*

*Size şunu söyleyeyim, herkes üzgündü, kimse mutlu değildi.. O zamanlar bugün olduğu gibi fanatizm yoktu, daha saf bir dönemdi. Müslümanlarla herhangi bir sorunumuz yoktu. Hayır, Hıristiyanlar caminin yakılmasından memnun değillerdi.*

*Cami binası yangında tamamen yok oldu. Ama, minare dimdik ayakta duruyordu ve bütün çocuklar ileri geri sallanan minareye çıkıyorlardı ve bu çok korkutucu ve tehlikeliydi. Bir keresinde ben de çıktım ve başım döndü. İleri geri gittim yıkılacağını düşünerek çok korktum ve birkaç yıl sonra onu yıkmaya karar verdiler. Bir gün büyük bir kamyon getirdiler ve minarenin etrafına iki halat bağladılar ve onu yıktılar, paramparça oldu.*

*Bir süre sonra molozların geri kalanını taşıdılar ve bir şekilde burayı temizlediler ve bir arsa gibi boş bir alan oluştu, sadece saat kalmıştı ve o zaman meydanın böyle boş kalması bize tuhaf gelmişti..*"

21 Evliya Çelebi, ***a.g.e.***, s.620-621.

*Kitabenin transkripsiyonu şu şekildedir:*

*"Bismillahirrahmanirrahim*

Baniye ve ummira hâzel-mescidü'l-mübarek fi zemeni's

Sultan Murad Han ibn-i Orhan halledallahu mülkehu.

El-muhtac ila rahmeti'l bâri Halil bin Ali el-Çandarî

*Ufiye anhüma*

*Senete seb'in ve semanine te seb'a mie"*[22]

*Caminin inşa kitabesinin transkripsiyonundan Sultan Murad(I) Hüdâvendigâr adına Çandarlı Kara Halil Paşa (babasının adı Ali) tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa, Osmanlı Devleti'nde en uzun süre vezirlik/başvezirlik yapan kişidir. Sultan I. Murad'ın Halil Hayreddin Paşa'yı Balkanlar'da bırakıp oğlu Ali Paşa ile beraber Karamanoğlu Alâeddin Bey üzerine sefere çıkmaya hazırlandığı sırada, Halil Paşa'nın Yenice-i Vardar'da hastalandığı, az sonra da Serez'de öldüğü haberi gelir. Mezar kitabesine göre ölüm tarihi hicrî 789'dur (1387). Cenazesi büyük oğlu Ali Paşa tarafından İznik'e getirilerek Lefke (Osmaneli) Kapısı dışında defnedilir. Türbesi 1922'de Yunanlılar tarafından tahrip edilmiş olduğu için sonradan aynı aileden gelen Nuh Neciyüddin Bey bu türbeyi eski şekliyle tamir ettirir*[23]*. Kara Halil Paşa, caminin inşasını tamamlanmasından iki yıl sonra vefat etmiştir*[24]*.*

Caminin Bulgar işgali öncesi mimari özellikleri ve kullanımı ile ilgili olarak Müftüzâde Mehmet Esat Serezli şu bilgileri verir:

*"Cami-i Şerif büyük mimari kıymeti haiz çok muazzam bir eserdi. Edirne'den sonra Rumeli'nde bundan azametli, bundan muazzam ve tam teşkilatlı bir mabet yoktur. Bıraktığımız gün tam beş buçuk asırlık bir mazisi ve tarihi vardı. Memleketi süsleyen başlı başına bir âlemdi.*

*Bina, inşa tarzı bakımından orta kısmı İstanbul'daki Bayezid Camii büyüklüğünde ve o yükseklikte büyük ve mehabetli ve etrafı küçük kubbelerle ve çok müzeyyen alçı ve rengârenk camlı pencerelerle çevrilmiş kubbeli idi ve kurşun kaplı idi. Bu azametli mabedin iki tarafında cümle kapısı hizasından mihrap istikametine kadar uzanan iki cenah vardı. Bunlara sağ tetimme*[25] *ve sol tetimme denilirdi. Ayrı tarzda inşa edilmiş müteaddit kubbelerle*

22 Serezli, ***a.g.e.***, s.169.

23 Çok kıymetli bilim insanı merhum Münir Aktepe'nin, *TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 1993 yılında İstanbul'da basılan 8. cildinde, yazdığı "**Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa**" Maddesinde, sayfa 215'de* "Serez'de kalenin güneybatısında Aşağı Çarşı mahallesinde bulunan ve 1385'te yaptırılan Kurşunlu Camii de Halil Paşa'nın eseridir. Bu cami 1132 (1719-20) yangınında harap olduğu için 1252'de (1836-37) Sultan II. Mahmud tarafından tamir ettirilerek üzerine yeni bir kitabe konulmuştur. Civarındaki Eski Hamam da yine Halil Paşa tarafından inşa edilmiştir. Bu tesisler için on dokuz köy vakfedilmiş olup XVI. yüzyıl ortalarında vakfın yıllık geliri 197.676 akçeye ulaşmıştı.

24 Aktepe, ***a.g.m.***, s.214.

25 Tetimme: Sahn-ı Semân medresesinin tamamlayıcısı olarak ortaya çıkan ve ondan bir derece altta bulunan medreselerin adıdır. Bunlar Sahn medreselerini tamamlar nitelikte olup derece itibariyle daha alttaydı ve Sahn'da

*uzanmıştı. Bu tetimmelere ortadan geçildiği gibi şadırvan avlusundan da girilen iki büyük kapıları da vardı. Orta yan cümle kapısının iki tarafında ikişer kubbeli bir son cemaat mahalli mevcut idi.*

*Camiin mihrabı, minberi mermer ve somakiden idi ve çok sanatkârâne yapılmış idi. Hele minberin külah kısmı çok zarif ve çok ince nakışlarla işlenmiş adeta bir gelin tacı gibi idi. Müezzin mahfili İstanbul ve Edirne'nin büyük camilerinin birçoklarında olduğu gibi ortada değildi. Orta kapı üstünden her iki tetimme duvar ve geçitlerine kadar uzanan ve iki taraftan geniş iki merdivenle çıkılırdı. Ön tarafı yine baştanbaşa somaki taşlardan işlenmiş korkuluklarla çevrilmişti. Bu mahfilin altında zarif maksureler vardı.*

*Camiin iki kürsüsü vardı. Biri mermerden olup sabit idi. Diğeri ahşap ve çok ince oymalı ve sedef kaplamalı idi. Bu kürsü Ramazanlarda bazen tetimmelerin birine nakledilirdi.*

*Kütüphaneler kısmına*[26] *cami bitişiğindeki sağ tetimmeden geçilirdi. Caminin mimarisi tarzında, kurşun kaplı kubbeli, gayet büyük bir kütüphane vardı. Bânîsi Sirozî Abdurrahman Ağa idi. Dört beş bine yakın olan ve hemen hepsi yazma ve birtakımı da müellif hattı yegâne birer nüsha olan kitaplar Abdurrahman Ağa'nın vakfı idi. Sonradan Yusuf Muhlis Paşa da bu kütüphaneye birçok kitap vakfetmiş ve bu kütüphanenin binasından evvel bedestende mahfuz olan eski ve kıymetli kitaplarla eski Siroz müftülerinin birçok kitapları buraya nakledilmişti. Camiin büyük kıta müzeyyen ve müzehhep Mushaf-ı Şerifleri ve ecza-yı mübarekeleri*[27] *de burada mahfuzdu. Yazıları emsalsizdi.*

*Camiye üç büyük kapıdan girilirdi. Bu kapıların ve bilhassa orta kapıların işçiliği, oymacılığı, tezyinatı Edirne'deki Üç Şerefeli Caminin hemen hemen aynı idi. Hele dahilindeki pencere kanatları Edirne ve İstanbul'daki emsaline faik değilse bile onlar kadar kıymetli ve önlerinde durulacak bir mahiyet gösterirlerdi. Büyük kapıdan içeri girilince kubbenin azameti, minber ve mihrabın göz kamaştırıcı zarafeti, mihrap etrafını ve kubbenin dört köşesiyle müezzin mahfillerini süsleyen ismi Celal, ism-i Nebi, esmâ-yı Çihâr-yârı güzîn ve Hazret-i Haseneyn ve Bilal-i Habeşî levhaları, caminin her tarafını aydınlatan billur kandilleri insanı ilahi bir cazibe ile kendinden geçirirdi. Huzu ve huşu ve bir zühd ve istiğrak halinde derhal secdeye kapatırdı.*

*Caminin büyük kıta hatt talik ile olan bu sabit yazıları meşahir-i ulemadan ve memleketin eski müftülerinden Sirozî Hacı Hasan Zühdi Efendizâde Hacı Raif Efendi'nin maharet ve cidden nefis birer yadigâr-ı zî-kıymeti idi"*[28].

okuyacak talebeyi hazırlamaktaydı. Tetimmelerin diğer adı olan Mûsıle-i Sahn "Sahn'a götüren, ulaştıran" demektir. Sahn medreseleri yüksek dereceli olduğuna göre Tetimmeler orta seviyede medreseler sayılabilir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ***İlmiye Teşkilâtı***, Türk Tarih Kurumu Yay., 2014, s.9). İstanbul Fatih Külliyesi vakfiyesinde Tetimme medreselerinden "medrese-beççe" (küçük medrese) diye söz edilmektedir (Fahri Unan, "Sahn-ı Semân", ***TDV İslâm Ansiklopedisi***, 2008, İstanbul, c.35, s.532-534.)

26 Serezli, ***a.g.e.***, s.169.

27 **Kur'ân-ı Kerîm'i meydana getiren otuz cüz**.

28 Serezli, ***a.g.e.***, s.170.

"*Caminin çok zarif ve narin iki minaresi vardı. Şerefeleri ve bunların altındaki istalaktitleri taş oymacılığının Türkler elinden ne gibi parlak eserler ve harikalar çıkabileceğini gösteren birer mimari şahitti. Bu minarelere son cemaat yerinden çıkılırdı.*

*Camiin gayet geniş bir harimi, bir şadırvan avlusu vardı. Bu harime dört kapıdan girilirdi. Birisi büyük caddede ve bedesten karşısında ve caminin iç orta kapısına parelel idi. İkincisi Yorgancılar Çarşısı'nda üçüncüsü sol tetimme ve muvakkithane yanında, dördüncüsü de musalla yönünde idi. Bu harimde iki büyük şadırvan vardı. Birisi orta kapı önünde olup cami-i şerif ile beraber yapılmıştı. Diğeri sol tetimme yanında olup sonradan inşa edilmişti. Yine sol tetimme karşısında üzerleri boydan boya ve çok zarif bir sundurma ile örtülü 20 adet abdest muslukları sıralanmış ve etrafı çok süslemişti. Yine camiin sol tetimme kapısından harice çıkılınca on beş tane çok muntazam ve daima temiz hela mevcuttu. Helaların sırasında ve cadde üzerinde daima gür gür akan altı büyük çeşme vardı. O civarın su ihtiyacını temin ettiği gibi gelen geçenlerin hayvanları da buradan sulanırdı. Sol tetimme kapısının yanındaki köşede bir tarafı cami harimine bir tarafı da o taraftaki caddeye nazır büyük bir muvakkithâne vardı. Muvakkit sık sık ve qühur-ı selâsede haftada iki defa ve bilhassa Ramazan-ı Şerif'te her gün irtifa alır ve saatleri ayarlardı. Mektebin kıble yönünde bir sıbyan mektebi vardı. Bizim yetiştiğimizde buna Tahtasız Hasan Efendi'nin Mektebi derlerdi*"[29].

29 Serezli, ***a.g.e.***, s.171. Mehmet Esat Bey hatıratında camide görev yapan görevlilerin adeta otobiyografik bilgilerinin yanı sıra ve yapılan dinî merasimler hakkında da ayrıntılı bilgilerde vermiştir: "*Memleketin bilahare büyük olan çocukları buradan çok feyiz ve nasip almışlardı. Son hocası Tahtasız namıyla meşhur olan Hafız Hasan Efendi idi. Benim yetiştiğim zamanlarda çok hafız yetiştirmişti. Sesi çok güzel, musikiye aşina, ilahi ve kasideleri ile bilhassa Ramazan gecelerinde sabahlara kadar minareleri şenletir, bu suretle çok adam yetiştirirdi.*

*Müderris Mustafa Suphi Efendi ve Tahtasız Hasan Efendi ikisi de Siroz'da vefat etmişlerdir.*

*Camiin son imam-ı evveli, Küçük İmam diye tanınmış olan meşhur hafız İsmail Efendi'nin oğlu ders ve icazet şeriklerimden Hacı Hafız Ahmed Efendi idi. İstiladan sonra İstanbul'a hicret etti. Bir müddet ikameti müteakip Bergama'ya nakletti ve orada ihtiyar-ı ikamet eyledi. Hiç teehhül etmemiştir ve Bergama'ya ısınmamıştı. İzmir Evkâf müdürü iken kendisini Bergama'da ziyaret ederek İzmir'e getirdim. Başdurak Cami-i Kebir'ine imam-ı evvel vekili yaptım. İkametgâhını ve maişetini ve esbâb-ı istirahatını temin eyledim. İki sene sonra İzmir'de birkaç günlük rahatsızlığı müteakip rahmet-i İlahi'ye kavuşmuştu.*

"*Camiin ikinci imamı Hacı Hasib Efendi ve son hatibi de bunun büyük biraderi Hacı Ömer Efendi idi. İkisi de İstanbul'a hicret ve ihtiyar-ı ikamet etti ve ikisi de Edirnekapı Kabristanı'na defnedildi. Camiin iki daimî müderrisi vardı. Birisi vakfın meşrutası idi. Son müderrisi muciz ulemadan Abdullah Hamdi Efendi idi. Diğeri Meşihat tarafından mansup idi. Abdullah Efendi İstanbul'da vefat etti. Meşihat müderrisi Hüseyin Faik Efendi de İzmir'de intihar eyledi. Caminin sol tetimmesinde babamın şeriklerinden ve muciz ulemadan Osman Hoca icazet verdiği tarihten vefatına kadar Kadı Beyzavî Tefsiri okutmaya devam etmiştir. Vefatı Siroz'dadır. Altunizade Kabristanı'nda medfundur. Camiin son Buhari hocası Hacı Hasib Efendi idi. Ortada okuturdu Müslim hocası Topal Obalı Hoca diye tanınan ulemadan Hafız Hasan Hilmi Efendi idi. İstanbul'a hicret ve bir müddet Mercan Ağa Camiinde imamet ettikten sonra vefat edip Edirnekapı'ya gömüldü. Camiin son kürsü şeyhi ders hocalarından Gazi Evrenos Medresesi müdürü Hasan Kâşif Efendi idi. Bu da İstanbul'a hicret ve uzun müddet Mercan Ağa Camii'nde imamet ettikten sonra vefat edip Edirnekapı'ya gömüldü. Camiin son müezzinbaşısı Bacı Musti diye maruf olan Hacı Mustafa Efendi idi. Son müezzinleri müezzinbaşının oğlu Hafız Ömer, Arap Hafız Ahmet, Derviş Ali, Tekerlek Hafız İbrahim Efendiler ve son kayyımbaşısı da Hallaç Mehmet Ağa idi. Eski müezzinbaşının oğlu Yakup Can da bu cami de babası Hacı Can gibi yıllarca müezzinlik etmiştir. Daha evvel yarım asır kadar bu camide müezzinlik ve müezzinbaşılık hizmeti gören Âşık Ali Efendi hürmetle yâd edilmeye layık sülehâ-yı ümmetten bir zat-ı celil-i musafat idi. Caminin bir de münadisi vardı. Öğle ve ikindi ezanlarına on beş*

*yirmi dakika kalınca cami civarındaki bütün çarşıları dolaşır ve yüksek bir seda ile "vaktü's-salât yâ müminin" diye nida edip namaz vaktinin yaklaşığını ilan ve ilam ediyordu. Son münadi Hacı Badem diye maruf olan Hacı Bahaeddin Efendi idi. Camiin mahyacısı Saatçi Mehmet Efendi namında hezarfen bir zât idi. İstanbul'a hicret ettiği güne kadar Ramazan gecelerinde iki minare arasında mahya keşide ederdi. İlk gece Besmele-i Şerife, ikinci gece "Hoş geldin" cuma geceleri "Ya Gufrân, Ya Latif, Ya Mabud" ism-i Celilleri ve Kadir Gecesi de "Elveda" yazılırdı".*

"*Camiin ferraş-ı harimi Cibali Ali Efendi namında biri idi. Camiin son mütevellisi Hacı Ahmet Efendizâde Hacı Abdullah Zühdü Efendi idi. Siroz'da vefat etmişti. Gerek babasının ve gerek kendisinin camiye hizmetleri çoktur. Kütüphanenin son hafız-ı kütübleri ders hocalarından Hacı Yusuf ve meşhur hafızlardan Hacı Raif Efendilerdi. Hacı Yusuf Efendi İstanbul'a hicret ve Bursa'da ihtiyarı ikametle orada ve Hacı Raif Efendi de Siroz'da vefat eylemişlerdir. Camide en son icra edilen icazet cemiyeti peder-i muhteremim müftü ve reisü'l-ulema Hacı Fethullah Efendi'nin yetiştirdiği fuhül-ı ulemâdan Doyranizade Hacı Ali Tevfik Efendi'nin bana ve şeriklerime verdiği icazet duası ve cemiyetidir. Bu cemiyete mucizu'l-muciz sıfatıyla babam riyaset etmiş, icazetname Hacı Hasib Efendi tarafından okunmuş, duayı da Topal Obalı Hoca Hasan Hilmi Efendi yapmıştır. Camide son yapılan ilm-i kıraat cemiyeti Hacı Hasib Efendi tarafından Topal Obalı Hocazâde Hafiz Mehmet Rasim Efendi'ye verilen icâzet cemiyeti idi. Bu icâzetnâmeyi okumak şerefi de bana nasip olmuş ve duayı Müderris Hasan Kâşif Efendi yapmıştı. Bu cemiyetin başında da müftü ve reisu'l-ulema sıfatıyla babam bulunmuştu.*

*Camiin sol tetimmesinde her sene Ramazan-ı şerifin aşr-i ahirinde istilaya kadar birer hafta halkı tenevvür ve irşat etmek vazifesiyle de müftehir ve övünçlü idim. Camide istilaya kadar talebe-i uluma ders okutan zevat-ı kiram, büyük biraderim Müftü Üsameddin Efendi, Hacı Hasib Efendi, Abdullah Efendi, Hasan Kâşif Efendi, Cumalı Hüseyin Faik Efendi, Hafiz Derviş Efendi, Çilingir Hasan Ağazâde Hafız İbrahim ve İsmail Efendiler, Arpacızade Hafız Mustafa Efendi, Osman Hocazade Hafiz Abdullah Efendi, Köselili Salih Efendi, Hacı Abid Efendizâde Ismail Efendi, Aydiyeli Osman Efendi. Bu zevat her sabah Eski Cami'de ve orta tetimmede talebe-i uluma ders verirlerdi. Bunlar arasında ben de sol tetimmede yüze yakın talebeye istilaya kadar ders vermiştim" (*Serezli, ***a.g.e.***, s.173*)*

*"Vilâdet-i seniyye-i cenâb-ı peygamber-i aleyh-i şeref-i müsadifi olan leyle-i mübarekenin ferdası 12 Rebiülevvel'de eda ve sedaları en yüksek mütehassıs zevat tarafından menkıbe-i vilâdet-i cenâb-ı risâletpenâhi okunurdu. Bütün şehir halkı daha öğle namazına bir saat var iken camiye gelmeye başlar, henüz ezan-ı Muhammedî okunmadan cami tamamen dolar, şadırvan avlusuna halılar, kilimler, seccadeler yayılır, hasırlar serilir, cami ve civarı bir mahşer hâlini alırdı. Öğle namazını müteakip başlayan Mevlit, salavat-ı şerife, tevşihat ve kasáid ve her bahir arasında tilavet olunan Aşr-ı Şerifler ikindi namazına kadar devam eder, ikindi namazı cemaat-i Kübra ile kılındıktan sonra halkın gözyaşları ve hıçkırıkları arasında bir dua-yı belig ile sona ererdi. Bu münasebetle cami-i şerif içinde öd ağacı ve amber yakılır, cemaate gümüş gibi kupalarla ve bardaklarla kırmızı şerbet verilir ve külahlar içinde şeker dağıtılırdı. Camide bu buhur, şerbet ve şeker işleri yeni hafızlar, camilerin hademeleri ve memleketin gençleri tarafından yapılırdı ve cemaat daha camiden çıkmadan cami etrafındaki dükkân ve ticarethane sahibi olan Hıristiyan ve Musevilere de şeker tevzi edilirdi. Camide bu dinî merasim boyunca esnafın tamamının dükkânlarının kapandığı, Müslümanlara karşı bir cemile olmak üzere gayr-i Müslimler dahi dükkânlarını kapar ve dükkânlarının önlerinde oturur, cemaat dağılırken açarlardı. Rebiülevvel'in bu on ikinci günü ve gecesi başka hiçbir yerde mevlit okunmazdı. Bugünden itibaren ayın sonuna kadar hemen her gün ve gece mahalle camilerinde ve bilumum tekkelerde okunurdu"* (Serezli, ***a.g.e***., s.174).

"*Memleket topçusu Arife gününden başlamak üzere her gün ikindi namazını Cami-i Kebir'de kılar. Camiden çıkınca muvakkithaneye gelir, saatini ayar eder, oradan doğruca Baş Kuleye giderdi. İftar dakikası gelince saati düzgün ve ayarı olmakla beraber Baş Kule'den görülen Eski Cami minarelerinden bir bayrak ile kuledeki işaret ve ihbar edilir, derhal topa ateş verilirdi. İftarda bir top atılırdı. Şehir halkı bu topu davar duymaz iftar edilirdi. Bazı köyler dahi bu topun ve göremeyenlerde ayarladıkları saatleriyle ve daha evvelleri yıldızların yardımı [ile] vaktin hululünü anlayarak oruçlarını bozarlardı.*

*Ramazan-ı Şerifin iptidası tekmil-i selâsin ile sabit olduğu vakit Arife günü Eski Cami'de ikindi ezanı başlarken ve rüyet-i hilal ile ispat olunduğu hâkimin ilamı ile ilan edildiği gecenin herhangi bir saatinde baş kuleden yirmi bir pare top atılmak suretiyle yarının Ramazan-ı Şerifin ilk günü olduğu ilan ve işaa olunurdu ve o gece bütün minarelerde kandiller yanar, camiler de ilk teravih namazı kılınır ve Ramazan'ın gece hayatı tamamen başlamış olurdu (Serezli, **a.g.e.**, s.175).*

*Cuma geceleri bu büyük mabette Teravih namazı kılmak için köylerden kasabaya adeta akın edilirdi. İftarda kendileri, dostları, aşinaları, eşraf ve esnaf tarafından misafir edilip yemekten sonra hep beraber camiye gidilirdi. Ferdası günü de Cuma namazı cemaat-i kübra ile kılınırdı ve köylerine avdet eylerlerdi ve giderlerken çoluk çocuklarına Ramazan*

Günümüze ulaşan arşiv fotoğraflarından, İki minareli olan caminin minareleri tek şerefelidir (Foto-7). Gövde kalınlıkları ve şerefelerinin farklı olması sebebiyle ikinci minare, muhtemelen aşağıda yer verilen Sultan II. Mahmud dönemi tamirinde konulmuş olmadır. Caminin doğu ve batı cephesinde bitişik kubbeli bölümler yer almaktadır. Bu tabhane ya da tetimme olarak adlandırılan bu bölümleriyle cami, Erken dönem Osmanlı mimarisinde görülen "Ters T planlı Camilerin en erken tarihli örneğidir. Kuran'a göre, Ters T tipi cami dış kütle formu ve iç mekân düzeni bakımından Selçuklu medreselerine benzemektedir[30].

Zaviyeli cami tipi olarak da bilinen ters T tipi camiler Beylikler ve özellikle Erken Osmanlı dönemlerinde inşa edilmişlerdir. Bu tip camiler 15. yüzyılın ilk yarısından itibaren

*hediyeleri getirirlerdi. Köylülerden başka Demirhisar ve Zihne gibi yakın kazalardan da bu dini âlemden zevk almak için gelenler ve bu büyük camide Teravih namazı kılmayı canlarına minnet bilirlerdi. Kadir gecesinde teravihten sonra kürsü Şeyhi tarafından kürsüde vaaz edilir ve cami sabaha kadar açık bulunarak Cemaat-i Müslimin sabaha kadar ibadat u taat ederler, bir kısım cemaat sahur vaktine kadar camide kalırlar ve bazıları imsak eder, sabah namazını beklerlerdi (*Serezli, ***a.g.e.,*** s.176*).*

*Ramazan-ı Şerifin nihayet bulduğu güne Bayram arifesi denilirdi. Şaban ayının son gününe de Ramazan arifesi denildiği gibi. Ramazanın bitişi olan bu arife günü ikindi namazını müteakip Cami-i Kebir'de ortada top kandil önünde lihye-i saadet-i cenâb-ı Peygamberi ziyaret olunurdu. Şöyle Kütüphanede mevki-i tazim ve tekriminde mahfuz olan lihye-i saadet çekmecesi cami imam, hatip, müezzin ve kayyımlar ile hafız-ı kütüblerden mürekkep bir heyet tarafından imam-ı evvelin başı üstünde olduğu hâlde yüksek seslerle salavat-ı şerife okuna okuna camiye getirilir, bütün cemaat ayağa kalkarak ve yol açarak kubbe altına konulan üzeri sırma işlemeli büyük bir bohça ile örtülü yüksek bir sehpa konulurdu. Cemaat arasında ve mihrap önünde kemal-i huzu ve huşu ayakta [ile] duran memleket müftüsü kollarına geçen iki müderris tarafından çekmece önüne getirilerek sağında cami mütevellisi ve etrafında memleket uleması olduğu halde çekmeceden çıkarılan kıymettar bohçalar birer birer altın bir kutu içinde bulunan lihye-i saadet-i cenab-ı Peygamber'i muhtevi ve ağzı mühürlü küçük ve müstakil bir şişeyi ilk evvel müftü efendi kemal-i tazim ve ihtiram ile öperek yüzüne ve gözlerine sürer ve müteakiben mütevelli efendi ile ulema-yı beldeye ziyaret tekabbül ettirirdi. Bundan sonra sıra ile ve kemal-i tazim ve ihtiram ile bu tin cemaat-i Müslimin tarafından ziyaret olunurdu. Ziyaretin devam ettiği müddetçe herkes ayakta durup her bir ağızdan salavat-i şerife okunur, caminin müezzinleri ve daha birtakım hafızlar müezzin mahfilinde yüksek sesle bila-fasıla okudukları salavatuvesselâm ile cami-i şerif inlerdi. Ziyaretin bitişini müteakip herkes oturup bir dua edilir ve çekmece kapanarak yine baş üstünde olduğu hâlde kütüphaneye getirilirdi. Bu suretle ziyaret hitama erdikten sonra nurani ve ilahi ikinci bir duanın zevki içinde camiden çıkılırdı"* (Serezli, ***a.g.e.***, s.176).

"*Bu cami-i şerifte memleketin müftüsü ve reisü'l-uleması eliyle ziyaret edilen lihye-i saadet 1300 (1882-1883) tarihinden memleketin istilasına kadar yirmi sekiz sene bu vazife-i mukaddeseyi ifa şeref-i lem- bahası peder-i muhterem ve muazzezim Hacı Fethullah Fehmi Efendi tarafından ve ondan evvel de yirmi beş sene müddetle peder-i muhterem ve mükerremleri Müftü Mehmet Hilmi Efendi hazretleri tarafından hüsn-i hürmet eylemek onlara nasip ve müyesser olmuştu.*

*Bilmünasebe; Siroz'da lihye-i saadet ziyareti Ramazan-ı Şerifelere münhasır idi. Başka zamanlarda yapıldığını hatırlanıyorum ve işitmedim de. Ramazan'ın on beşinci gecesi pederimizin hanesi (fetvahane) bitişiğindeki Eslime Hatun nam-ı diğer Gece Kuşu Cami-i şerifinde ilk ziyaret yapılır ve bunda memleketin ulema ve meşayihi hazır bulunurdu. Lihye-i saadet kütüphanesinden alınarak, yatsı namazını müteakip, kemal-i tazim ve tekrim ile cami-i şerife getirilir kendi eliyle ziyaret ettirilirdi. Ziyaret ve duadan sonra fetvahaneye gelen cemaate kahve ve şerbet ikram edilirdi. Ramazan-ı şerifin yirmi birinci gecesi hariminde Şeyh Bedreddin Simavi'nin türbesi bulunan Kara Hamza nam-ı diğer Orta Mezarlık caminde ziyaret-i lihye-i saadet mutat idi. Yine yatsıdan sonra yapılan bu ziyarette Müftü Efendi bulunurdu ve o gece Siroz'un meşayih ve dervişanı dergâhta itam edilirdi (*Serezli, ***a.g.e.***, s.178).

30 Kuran, Abdullah, ***İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami (The Mosque in Early Ottoman Architecture)***, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1964.

hem Anadolu'da hem de Balkanlarda yaygın bir şekilde inşa edilmişlerdir. Zaviyeli cami örnekleri arasında Üsküp'te Alaca (İshak Bey) Camii (1438) ve İsa Bey Camii, Filibe'de Şehabüddin Paşa (İmaret) Camii (1464), Selanik'te Alaca (İmaret) Camii (15. yy), Serez'de Mehmed Bey Camii (1492-1493) ve Saraybosna'da Gazi Hüsrev Bey Camii (1531) sayılabilir.

Cami-i Âtîk için Emin Ağazâde El hac Ali Ağa Vakfı; VGMA., 16 Ş 1240 (5 Nisan 1825) tarihli Atik Defter Nu.: 725, s.90'da kayıtlıdır. Cami-i Âtîk için Hacı Ahmed Ağa Vakfı; VGMA., 25 Ş 1179 (6 Şubat 1766) tarihli Atik Defter Nu.: 725, s.98'de kayıtlıdır. Cami-i Âtîk için Hasan Ağa Para Vakfı; VGMA., 12 Ca 1115 (23 Eylül 1703) tarihli Atik Defter Nu.: 725, s.113'te ve Hasan Ağa Vakfı ise; VGMA., 15 Z 1128 (30 Kasım 1716) tarihli Atik Defter Nu.: 725, s.135'te kayıtlıdır.[31]

Cami 1719 yılında meydana gelen yangında yanmış[32] ve 1837 yılında yeniden aslına uygun inşa edilmiştir Caminin ikinci defa tamir edildiğine dair kitabe, Serez Selçuk Sultan Camisi avlusunda tarafımdan tespit edilmiştir. Muhtemelen caminin yıkılmasından sonra, kitabe alınarak buraya getirilmiştir.

Kitabede; Caminin Sultan II. Mahmud tarafından hicrî 1252 (milâdî1836-1837)'de yeniden yaptırıldığı yazılıdır.

Kitabenin transkripsiyonu şu şekildedir:

"*Şâhinşahî-i kişver-güşâ, ehl-i îmâna pîşvâ*
*Kıldı Mahmud hânı hem padişah, hem muktedâ*
*Hayrâtıdır hadden füzûnü'l-tâfi dâim rû nümûn*
*Ömrün anın hayyiçün itsün hemân bî-intihâ'*
*Sultân-ı âlî dest-gâh-ı pâdişâhî-i âlem penâh*
*Şâhinşahî zıllullah elkabına oldur sezâ*
*Pâyine rû-su'(?) eyledi İbrahim Paşa söyledi*
*Bu câmi'in sûk eyledi tecdîdini bi'l-ittika*
*Emr eyleyüp ta'mîrini fermân idüp tecdîdini*
*Siroz'un ahâlisini kıldı sezâ-vâr atâ'*
*Du'a-yı ömrü tâcdâr-ı mahfilde eyler bi simâr*
*Olsun âlemde pâyidâr deyü mü'ezzinler nidâ*
*Hâmim Rufâ'î Terzibân târih dedi, cevher nişân*
*Etdi şehinşâhî-i zemân nev câmi'-i âlî binâ 1252*"[33]

31 Konuk, ***a.g.e.***, s.252.

32 Pennas, Th. Petros, (Πέννας, Θ. Πέτρος), ***Ιστορία των Σερρών, από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων 1383-1913***, Β΄Έκδοση, Αθήναι, 1966. 1966, s.508.

33 Konuk, Neval, ***Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi I, Ottoman Architecture in Greece / Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα I***, Dışişleri Bakanlığı, SAM Yay, Ankara, 2010 Ekim(1.baskı), 2016 Haziran (2.baskı), s.252.

Bulgar işgali sonrasında caminin minareleri, küçük zabitler ve Bulgar papazlarıyla Bulgar mektep muallimleri ve öğrencileri eliyle yıktırılır. Minarelerin aşağıya atılan enkazını kaldırmak için de sokaklarda ve o civarda bulunan Türklerden yirmi, otuz kişi yakalanarak süngülü askerlerin gözetimi altında cami etrafı temizlenerek taş ve topraklar küfelerle uzak mahallere attırılır[34]. O elim olayı ve caminin kiliseye dönüştürülmesini Müftüzâde Mehmet Serezli bizlere şu şekilde aktarır:

*"İşgalden ve katliamdan birkaç gün sonra Eski Cami'nin minarelerinin yıktırılmakta olduğunu büyük bir üzüntüyle haber aldık. O tarafa gitmek ve anlamak mümkün değildi. Tehlikeli idi. Minareler evimizden görülmezdi. Amcalarımın ikamet ettikleri Müftü Bayırı'ndaki büyükbabamın evlerine arka sokaktan gittim. Minareler yarıya kadar indirilmiş, durmadan yıkılıyordu. Bir gün sonra öğrendik ki Birinci Murat Hüdavendigar devrinin yadigâr-ı kıymetdâr olan bu mimari varlığı da haiz olan bu beşyüz yıllık mabedin kiliseye tahviline karar verilmiş, içindeki halıların, seccâdelerin bir kısmı yağma edilerek birazı da kütüphaneye doldurulmuş, camideki Mushaf-ı Şerifler, Ecza-yı Şerifler, çok kıymetli levhalar tahrip olunmuş, mihraba, minbere, kürsülere henüz dokunulmamış. Cami içine ve duvarlara bir kilisede bulunabilecek Eizze-i Nasırâ[35] ile eşya ve diğer tasvirler getirilmiş ve yerleştirilmiş, kandiller, mumlar yakılmıştır."*[36]

Mehmed Esad Efendi (Serezli) İstanbul'a göç ettikten sonra, Mebânî-yi Hayriye ve Müessesât-ı Diniyye Müdürü iken Serez Kütüphanesi'nin kitaplarının büyük bir bölümünün Süleymaniye Kütüphanesi'ne devredilmesinde büyük rol oynar. Serez kütüphanesinin kitaplarının büyük kısmı Serez Eski Cami kitaplarından oluşmaktadır. Bunlar, caminin bânîsi Ahmed Efendizâde Abdurrahman Ağa'nın vakfıdır. Bu nedenle de yapı, Abdurrahman Ağa Kütüphanesi olarak bilinir. Kütüphanede Serez müftülerinin vakfı olan kitaplar da vardır. Bulgar işgali sırasında kiliseye çevrilen caminin kitapları tahribat ve yağmadan kurtulmuştur. Mübadele sırasında Serez civarında bulunan diğer kitaplarla birlikte başta Esad Efendi'nin ağabeyi Serez Cemaât-i İslamiye Reisi İsamettin Efendi olmak üzere bazı Müslümanlar tarafından sandıklanarak İstanbul'a getirilerek, Evkaf Nezâreti'ne teslim olunur. Mehmed Esad Serezli beyin çabaları sonucunda Serez'den bin bir zahmetle getirilen kitaplar, günümüzde Süleymaniye Kütüphanesi Serez Kitaplığı'nda yer almaktadır[37]. Serez kitaplığında 2136 yazma ve 5048 baskı toplam 7184 kitap bulunmaktadır[38].

1912 yılında Serez Bulgarlar tarafından işgal edildiğinde Aziz Boris anısına Bulgar Kilisesine dönüştürülen Eski Cami, şehirde başka Bulgar kilisesinin bulunmaması dolayısıyla, Metropol Kilisesi olarak kullanılır. Siroz 1913 Haziran'ında Yunanlılarca alınınca,

34 Serezli, ***a.g.e.***, s.272.

35 Hristiyan Evliyası.

36 Serezli, ***a.g.e.***, s.272.

37 Mübadele esnasında Müslümanlar tarafından bazı taşınabilir kültür varlıkları getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: "Konuk Halaçoğlu, Neval, "Mübadele ile Cami, Tekke ve Türbelerden Getirilen Kültür Varlıkları", **Mübadele Göçmenleri ve Bursa**, (Ed. Dr. Hacer Karabağ), Bursa Osman Gazi Belediyesi Yay., Bursa, 2019, s.184-211.

38 Dener, Halid, ***Süleymaniye Umumi Kütüphanesi***, İstanbul, 1957.

Eski Cami resmî törenle Türklere teslim edilir (Foto:10). Nüfus mübadelesinden sonra cami mübadele kapsamında bir emlak olarak Yunanistan Ulusal Bankası'nın mülkiyetine geçer. Daha sonra sivil halka kiralanır. Kahvehane, içkili-çalgılı meyhane ve sinema salonu olarak kullanılır. Yerine iş yerleri inşa edilmek üzere 1937'de yıktırılır[39].

***Gazi Evrenos Bey Camii:***

Gazi Evrenos Bey Mahallesinde ve meşhur Bedreddin Simavi'nin asıldığı Eğri Çınar'ın az yukarısında idi. Gazi Evrenos Bey'in bizzat nezâreti altında inşa ettirdiği cami harap olmuş, mütevelli olan evladı vakıftan İsa Evrenos Bey tarafından yeniden yapılmıştır. Büyük kubbeli, kurşun kaplı, zarif ve çok yüksek ve bir minareli idi. Hariminde eski bir medrese vardı. Son zamanlarda yıkılarak harim tamamen açılarak genişletilmiş, medrese caminin karşısında ve yüksek kısmında yeniden yapılmıştır. Yapılan bu medrese fevkanî, müteaddit odalı ve büyük, bir dershaneli idi[40].

Caminin, Gazi Evrenos Vakfı'nın son mütevellisi evlâd-ı vakıftan Selanikli Evrenosoğlu Muhsin Bey'dir. Bulgarların şehri istilasına kadar Selânik'te ikâmet emiştir[41]. Cami Vakfı; VGMA., 22 M 1116 (30 Kasım 1789) tarihli Atik Defter Nu.: 725, s.647'de kayıtlıdır. Gazi Evrenos Bey Vakfı ise; VGMA., Defter Nu.: 725, s.86'dadır[42].

Caminin hat yazılarını Siroz ulemasından Müftüzâde Mehmet Esat Serezli Bey'in dedesi Mehmed Hilmi Efendinin mezunlarından Ömer Vasfi Efendi yazmıştır. Son tamirde bozulan bu yazılar mükemmel bir şekilde yenilenmiş ve camiyi süslemiştir. Ömer Vasfi Efendi, Sirozlu (Nevrekoplu) sadrazam Halil Rıfat Paşaya yazı hocalığı yapan Ferhad Yazıcı'nın oğludur. Bu bağlantı sayesinde Ömer Vasfi Efendi bilad-4 hamse payesine yükselmiş, İstanbul'a geldikçe ve bilhassa Ramazanlar'da sadrazamın konağında misafir kalmıştır. Serez'in Bulgar istilası sonrası İstanbul'a göç etmiş, kısa bir süre sonra hastalanarak meflucen[43] vefat etmiştir. Edirnekapı'da gömülüdür[44]. Cami, Bulgar işgalinden sonra ahır

39 Pennas, ***a.g.e.***, s.508 509.

40 Serezli, ***a.g.e.***, s.187

41 Serezli, ***a.g.e.***, s.188. Müftüzâde Mehmet Esat Serezli, Gazi Evrenos Bey Camisi görevlileri hakkında da ayrıntılı bilgiler verir: "*Vakfın kâtibi Sirozlu Müsevvitzâde Hüsnü Efendi idi. İstanbul'a hicret eden Muhsin Bey'in vefatına kadar yanından ve hizmetinden ayrılmadı. Daha sonrasında Bayramiç'te kaymakam bulunan oğlu Ali Rıza Bey'in yanına giderek orada vefat eyledi. Vakfın Siroz'da mütevelli kaymakamı Selamizâde Ali Rıza Paşa ve kâtibi Memiş Efendizâde Ahmet Ferahi Efendi idi. Camiin son imamı Hafız Bekir Sıtkı Efendi isminde değerli ve muhterem bir zat idi. Caminin son müezzini Tüfenkçi Bey oğlu Mustafa Efendi gür, güzel sesli bir zat idi. Bunun bir gözü arızalı ve şaşı olduğu için Kör Mustafa diye meşhur olmuştu. İkinci müezzini Süleyman Efendi namında bir zat idi. Bu Süleyman Efendi Eğri Çınar mektebinde ve mekteb-i edepte bevvaplık etmiş, uzun seneler çocuklara hizmet eylemiştir. Caminin iki de kayyımı ve bir de ferraş- harimi vardı, İsimlerini maalesef bugün hatırlamıyorum*".

42 Konuk, a.g.e., s.269.

43 Meflucen: İnmeli.

44 Serezli, ***a.g.e.***, s.188.

yapılmıştır[45]. Günümüzde ayakta olmayan yapının, ne zaman yıkıldığı tespit edilememiştir. Ancak, 1920 ve 1930'lu yıllar arasında yıkılmış olma ihtimali yüksektir.

***Koyun Yusuf Camii***

Kâgir, küçük ve zarif olan cami, Serez Belediye dairesinin ve Köprüüstü denilen mektebin altından geçen çayın üst tarafında ve kenarında idi. Öğle ve ikindilerde cemaatle dolardı. Koyun Yusuf adıyla bilinen bu zât memleketin sayılı zenginlerinden ve hayr sahiplerinden idi. Siroz dar'ül-kurrasına mühim vakıflar tesis ve akarlar tahsis etmiş ve şehrin mühim ihtiyaçlarını karşılayacak ehemmiyette büyük bir değirmen bırakmıştır. Bu vakıf değirmen Hisar Arkası köşkleri arkasında idi. Bulgarların şehri işgal gününe kadar mamur ve muntazam bir hâlde işlerdi ve kurrahânenin esaslı gelirlerinden birini teşkil ederdi. Bu muhterem zâtın kurrahânenin, medresenin ve meşrutahanelerinin bânî ve vakfı olduğu muhakkaktır[46].

Mescid ve Mektebin Vakfı; VGMA., 3 R 1119 (4 Temmuz 1707) tarihli Atik Defter Nu.: 725, s.140'da kayıtlıdır. Mescidin Vakfı; VGMA., 10 R 1279 (5 Ekim 1862) tarihli Atik Defter Nu: 406, Sıra Nu.: 171'de kayıtlıdır (Gittisi: 2-1401). Mescidin Vakfiyesi; VGMA., 10 Ra 1279 (5 Eylül 1862), tarihli Defter Nu.:179/0, s.0178, Sıra Nu.:1401'de kayıtlıdır[47].

10 Şubat 1861'de Atnaş'ın Siroz'daki Koyun Yusuf Efendi Camii Vakfına aid bakkal dükkânının geliri, vakıf mütevellisi tarafından yükseltilmek istenir[48]. 12 Ocak 1862'de Koyun Yusuf Camii ve Mektebi'nin imam ve muallim görevlendirmeleri belirlenir[49]. Bulgar işgali sonrasında Koyun Yusuf Camisi meyhaneye çevrilir[50]. Cami, günümüzde ayakta değildir. Ne zaman yıkıldığı tespit edilememiştir.

***Mevlevîhâne[51]***

12 Şubat 1848'de dergâhının tamirine ve incelenmesine dair Selânik valisine kaime verilir[52]. 22 Temmuz 1849'da mevlevîhânenin tamirine dair Sadaret tezkiresi ile Evkâf Nazırı Ali Şefik'in derkenarı vardır[53]. 20 Eylül 1849'da Mevlevî hanikâhının tamiri kararlaştırılır. Vakfın bânîsi Ali Paşa'dan boşalmış olan postnişinliğe Osman Nuri Efendi'nin

45 Serezli, ***a.g.e.***, s.283.
46 Serezli, ***a.g.e.***, s.208
47 Konuk, ***a.g.e.***, s.298.
48 COA., **A.MKT. DV.**, 182/16, 29 B 1277.
49 COA., **C.EV.**, 380/19288, 11 B 1278.
50 Serezli, ***a.g.e.***, s.284.
51 Konuk, ***a.g.e.***, s.306.
52 COA., ***A.MKT.,*** 110/63, 7 Ra 1264.
53 COA., ***A.MKT.***, 215/6, 2 N 1265.

getirilmesine dair beratın verilmesi için, Siroz Meclisi bir mazbata hazırlar.[54] 1 Aralık 1870'de Mevlevîhâne yeniden inşa edilir[55].

"*İstanbul Mevlevîhanelerinde olduğu gibi büyük ve muntazam bir semahanesi, şeyh dairesi, derviş odaları, büyük matbah ve kilerleri ile gayet muntazam bir bahçeyi muhtevi olup, bulunduğu mevkiye şeref veren yüksek bir abide hâlinde idi. En son Şeyhi Agâh Efendi ve ondan evvel de babası meşhur Osman Nuri Dede idi. Mevlevîhânenin hükümet tarafından tahsis edilmiş bol miktarda erzak ve ayniyatı[56] ve şeyhin ve dedegânın maaş ve aidatları vardı. Bundan başka dergâha ait vakıf bahçelerin ve büyük bir hamamın varidatı bu dergâha meşruta idi. Hamamın bir hususiyeti vardır ki o da gerek dergâhta ikamet eden ve gerek gelip geçen bilumum tarikat mensupları bu dergâhta parasız yıkanırlardı. Haftalık ayinleri ve bilhassa Muharrem günleri, dergâh dolar boşalır, tatlı muhasebeler cereyan ederdi*"[57].

Mevlevîhâne'de okunan mevlit ve yapılan ayin pek meşhurdu. Erkân-ı memleket, rical- i hükümet, ümerâ-yı askeriye, ulemâ-yı belde ve esnaf dergâhta hazır bulunurlar ve dergâhın şeyh dairesiyle dergâhın odalarını ve semahâneyi baştanbaşa doldururlardı.[58]

Serez Mevlevî Şeyhi Agâh Efendi'nin şehrin Bulgarlar tarafından işgali esnasında meydana gelen mezalim ve katliamlar hakkında Konya'da bulunan Çelebi Efendi'ye 16 Ocak 1913'te bir tezkire gönderir[59]. Tezkirede semahânenin, kabirlerin ve türbelerin Bulgarlar tarafından harap edildiği, gerek türbenin gerekse şahsî evrak, eşya ve paralarının gasp edildiği ifade edilir. Kendi ve ailesi bu durum neticesinde Serez'de bulunan bir Türk ailesinin evine sığınmışlardır.

Agâh Efendi Bulgar istilasından sonra, İstanbul'a göç etmiş, ailesiyle birlikte Kasımpaşa Mevlevihânesinde ikâmet ettirilmiş ve orada rahmet-i Hakk'a kavuşmuştur[60]. Bulgarların Serez'i terk etmeleri sırasında Mevlevihâne tamamen yakılmıştır[61].

***Parmaklı Camii ve Medresesi:***

Bulgarların Serez'i terk etmeleri sırasında yakılmıştır[62]. Osmanlı belgelerinde muhtemelen bânîsinin adıyla kayıtlı olan esere verilen Parmaklı ismi, halk arasında sonradan verilen ismidir. Bu nedenle de, Caminin ve medresenin inşa tarihi, mimari özellikleri ve ne zaman yıkıldığı tespit edilememiştir.

54 COA., ***A.MKT.,*** 225/81, 3 Za 1265.
55 COA., 624/43396, 7 N 1287.
56 Serezli, ***a.g.e.***, s.220.
57 Serezli, ***a.g.e.***, s.221.
58 Serezli, ***a.g.e.***, s.174.
59 COA., ***HR.SYS.***, 2913/14.
60 Serezli, ***a.g.e.***, s.221.
61 Serezli, ***a.g.e.***, s.279.
62 Serezli, ***a.g.e.***, s.279.

***Saat Kulesi[63]:***

Şehrin merkezindeydi. Siroz'dan geçişi sırasında 1668 yılında Fransız rahip Robert de Dreux görmüştür. Ona göre bu saat kulesi çok eskiden beri orada bulun maktaydı. Sözü edilen rahibi bu kentte en çok etkileyen Başkule ve bu Saat Kulesi olmuştur. Kendisi, saati şöyle tarif etmektedir:

*"… Serez kentinde benim için kayda değer olan, şehrin orta yerinde kare biçiminde bir kule gibi bir saatin bulunmasıdır. Orada büyük bir çan saat başı çalmaktadır ve zamanı tıpkı bizdeki gibi 'alafranga' ifade etmektedir. Yani, gece yarısından başlamaktadır. Bu şaşırtıcı bir durumdur. Çünkü, bildiğim kadarıyla tüm Türkiye'de bu tür halka açık saat yoktur. Hatta Türkler bile zamanı biz gibi gece yarısından değil İtalyanlar gibi gün batımından itibaren saymaya başlarlar". "Hatırladığım kadarıyla Türk idaresinin son yıllarında bu saat zamanı Dreux'nun belirttiğinin aksine 'alaturka' göstermekteydi. Ayrıca, seyyahlar Drama'da ve Filibe'de saat kulelerinin varlığından söz etmektedirler. 1913 yılında diğer pek çok ganimetle birlikte Bulgarlar tarafından saati, başkentlerine alınıp götürülmüştür*"[64]

Bulgarların Serez'i terk etmeleri sırasında yakılmıştır[65].

***Sonuç:***

Savaşlar veya silahlı çatışmalarda hedef alınan, insanlığın ortak mirası niteliğinde olan mimari eserler ve kültür varlıkları günümüzde uluslararası ceza yargısının alanına dâhil edilmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan sözleşmeler ve en son Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin yaptığı düzenlemeler bu korumanın çerçevesini net bir şekilde ortaya koymuştur. İnsanın yeryüzündeki uzun hikâyesinin sessiz ve mağrur tanıkları olan kültürel miras niteliğindeki bu kültür varlıkları, tüm insanlığın ortak ve dokunulmaz mirası olarak kabul edilmektedir.

Günümüzden yaklaşık olarak 112 yıl önce Serez şehrinin Bulgar işgali sonrasında kaynaklarda ortadan kaldırıldığını ve kimlik değiştirildiğini tespit ettiğimiz mimari eserler, bu çalışmamızla gün yüzüne tekrar çıkartılmıştır. 1375'ten 1912'ye kadar Türk yurdu olan Serez'de inşa edilen Balkanların ilk Ters T Planlı Camisi Sultan Murad Hüdâvendigâr Camisi başta olmak üzere; Gazi Evrenos Bey Camisi, Koyun Yusuf Camisi, Mevlevîhâne, Parmaklı Cami ve Medresesi ile Saat Kulesi şehrin en önemli dinî ve sosyal simgeleriydi. Bu eserlerden Sultan Murad Hüdâvendigâr Camisi başta olmak üzere şehirdeki camiler ve kütüphanelerinde bulundurduğu kıymetli el yazması kitaplar, Kur'an-ı Kerimler, hat levhaları ve halılarda bu tahribattan etkilenmişlerdir. Bulgar askerlerinin ve idarecilerinin Serez şehrini işgali sonrası, Türk kültürünün ve medeniyetinin şehirleri değerli kılan insan yapımı eserlerine yönelik bu tahribatla, onların yok edilmesi hedeflenmiş ve başarıya da ulaşılmıştır.

63 Konuk, ***a.g.e.***, s.314.

64 Pennas, ***a.g.e.,*** s.518-519.

65 Serezli, ***a.g.e.***, s.279.

**BİBLİYOGRAFYA**

**Arşiv Belgeleri:**

COA., 624/43396, 7 N 1287; **A.MKT. DV.**, 182/16, 29 B 1277; ***A.MKT.,*** 110/63, 7 Ra 1264; 215/6, 2 N 1265; 225/81, 3 Za 1265; **C.EV.**, 380/19288, 11 B 1278; ***HR.SYS.***, 2913/14.

**Yayınlar:**

Aktepe, Münir, *"**Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa**", TDV İslâm Ansiklopedisi, 1993, İstanbul, c.8, s.214*-215.

Darkot, Besim, "Serez", ***İslâm Ansiklopedisi***, 2.baskı, 1971, c.X, s.518.

Dener, Halid, ***Süleymaniye Umumi Kütüphanesi***, İstanbul, 1957.

Evliya Çelebi, ***Evliya Çelebi Seyahatnâmesi***, (Yay. Mehmed Zillîoğlu), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966, VII.

İnciciyan-Andreasyan, H.D., "Osmanlı Rumelisi Tarih ve Coğrafyası", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S.2-3, 1973 1974.

İpek, Nedim, ***Mübadele ve Samsun***, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ***İlmiye Teşkilâtı***, Türk Tarih Kurumu Yay., 2014.

Kaftanzis, Georgios, (Καφτανζής, Γεώργιος), ***Ιστορία της πόλεως των Σερρών και της περιφέρειάς της, 3ος τόμος Βυζαντινή Περίοδος-Τουρκοκρατία-Νεότεροι Χρόνοι,*** Θεσσαλονίκη, 1996.

Konuk Halaçoğlu, Neval, "Mübadele ile Cami, Tekke ve Türbelerden Getirilen Kültür Varlıkları", ***Mübadele Göçmenleri ve Bursa***, (Ed. Dr. Hacer Karabağ), Bursa Osman Gazi Belediyesi Yay., Bursa, 2019, s.184-211.

Konuk, Neval, ***Yunanistan'da Osmanlı Mimarisi I, Ottoman Architecture in Greece / Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα I***, Dışişleri Bakanlığı, SAM Yay, Ankara, 2010 Ekim (1.baskı), 2016 Haziran (2.baskı), 534 s.

Kuran, Abdullah, ***İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami (The Mosque in Early Ottoman Architecture)***, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1964.

Mevsim, Hüseyin, ***Rumeli'nin Esaret Günleri,*** Timaş Yay., Ankara, 2010.

Mpatzakidis, Georgios F., ***Hadji Emin Agá, o Μέγας Φιλάνθρωπος της Οθωμανικής Ξάνθης*** (Hacı Emin Ağa, Osmanlı İskeçe'sinin Büyük Hayırseveri), 2020.

Pennas, Th. Petros, (Πέννας, Θ. Πέτρος), ***Ιστορία των Σερρών, από της αλώσεως αυτών υπό των Τούρκων μέχρι της απελευθερώσεως των υπό των Ελλήνων 1383-1913***, Β Έκδοση, Αθήναι, 1966.

Serezli, Mehmet Esat, ***Memleket Hatıraları***, Yayına Haz.: Aynur Koçak, İbrahim Şirin, Faruk Yavuz, c.1, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2012.

Şemseddin Sami, ***Kamusu'l-A'lam,*** c.IV, Ankara, 1996

Unan, Fahri, "Sahn-ı Semân", ***TDV İslâm Ansiklopedisi,*** 2008, İstanbul, c.35, s.532-534.

## FOTOĞRAFLAR

Serez şehri genel görünüşü (İst. Üni. Nu.: 90642-0025)

Serez şehrinin aynı aynıdan günümüzdeki görünüşü (Foto. Neval Konuk, 2008)

Serez Baş Kule (İst. Üni. Nu.: 90642-0020)

Serez Baş Kule'nin 2009 yılındaki görünüşü (Foto: Neval Konuk, 2009)

Bulgarların Serez'i ateşe vermeleri sonucu şehirlerini terk edip göceden Müslüman Türk ahali (Kaftanzis, 1996, s.230)

Bulgarların 22 Haziran 1913'te Serez'den çıkışı (Kaftanzis, 1996, s.226)

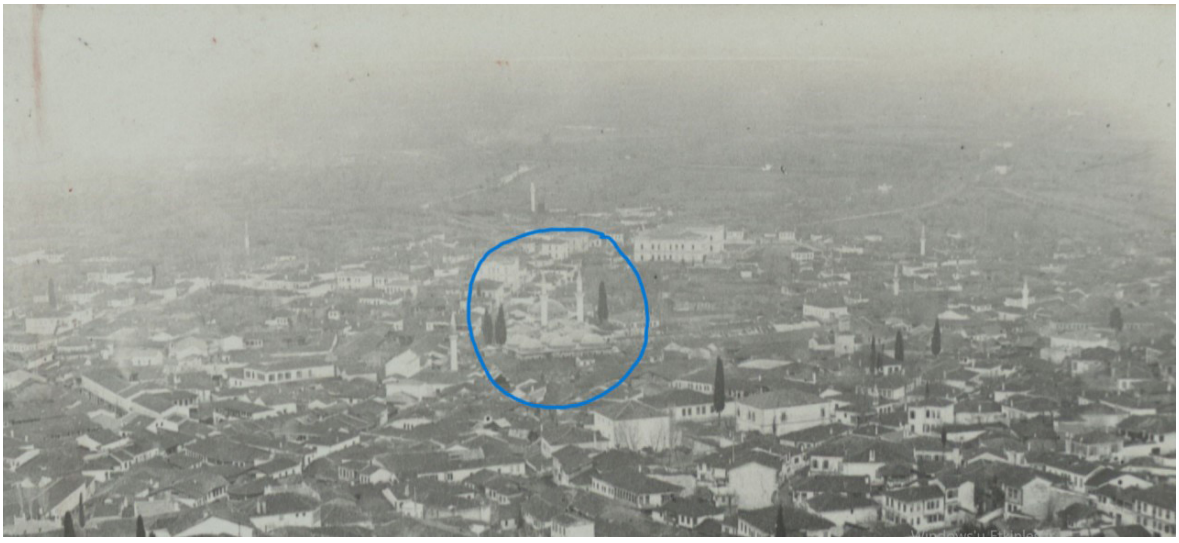

Serez şehrinin 19.yüzyıl sonu görünüşünde Eski Cami (İst. Üni. Nu.: 90642-0025)

Serez Eski Cami'nin Sultan II. Mahmud dönemi tamir kitabesi (Foto: Neval Konuk)

1913 yangını sonrası Eski Cami ve Bedestenin görünüşü (İst. Üni. Nu.: 90642-0025)

Serez Eski Camisinin Aziz Boris Kilisesi'nden şehrin Yunanlı ilk Muhafız Birliği Komutanı Konstantinos Mazarakis tarafından Serez Müftüsü Hacı Yusuf Zülfükar'a iadesi (14 Temmuz 1913).(Foto: Anonim)

1913 yılı sonrası Eski Cami ve Bedestenin görünüşü (Foto: Anonim)

1937 yılı öncesi Eski Cami'nin genel görünüşü (Foto: Anonim)

Serez Eski Cami'nin yerine yapılan Özgürlük Meydanı ve günümüzde Arkeoloji Müzesi olarak kullanılan Bedesten'in 1937 yılı görünüşü (Foto: Anonim)

1955 yılına ait bir fotoğrafta Bedesten ve Eski Cami yerinin görünümü (Foto: Anonim)

Serez Eski Camisi yerinin 2018 yılındaki görünüşü (Foto: Neval Konuk)

Serez Mevlevihânesi'nin Bulgar işgali öncesi görünüşü (İst.Üni.Nu.:90642-0019)

Serez Kamenikya'daki Süvari Kışlası. Kışla'ya 1912 yılında Bulgar ordusu işgal edip, yerleşir (Foto: Anonim)

Osmanlı dönemi Serez Hükümet Konağı, Günümüzde Serres Valiliği (Foto: Neval Konuk)

# OSMANLI DEVLETI'NIN BOSNA'YI KAYBI VE BOSNA MÜSLÜMANLARININ GÖÇÜ

**Elma KORIĆ***

**ÖZET**

Haziran 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde, Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürecek yeni bir siyasi düzen kuran Balkanlar haritasının yeniden çizilmesi yönünde kararlar alındı. Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Avrupa'sının geri kalanı Adriyatik'ten Karadeniz'e uzanan bir kara şeridiydi. 19. yüzyılın yetmişlerinde Müslümanlar Balkanların toplam nüfusunun yarısını oluşturuyordu. 1870-1890 arası dönemden 19. yüzyılın sonuna kadar bu bölgede 300.000'den fazla Müslüman öldürülmüş, 5 milyondan fazlası ise Anadolu'ya sürgün edilmişti.

Berlin Kongresi, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'te kendi yönetimini kurma hakkı, Balkanlar'daki potansiyel nüfuz açısından ana kazanımıydı. Bosna-Hersek sakinleri için yaşamlarında gerçek bir altüst oluşa neden oldu. Dört yüzyılı aşkın bir süre sonunda Osmanlı Devleti'nin ardından Hıristiyan bir hükümdarın yönetimi altına giren Müslüman nüfus, kalıcı sonuçları olan bir kültürel şoka uğramış ve İstanbul'a doğru bir kaçış başlamıştı.

Ocak 1878'de İstanbul'da Osmanlı Muhacir Komisyonu adlı muhacirlere yardım komitesi kuruldu. Ocak ayının son on gününde bu şehre 80.000 muhacir geldi. Bu sunumda, 1895 yazında Bosna Hersek topraklarından Hamidiye köyüne (bugünkü İstanbul'un Hamidiye mahallesi) yerleşen muhacirlerin listesine dikkat çekilecektir. 9226 (T9226b) numaralı bu defter İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu'nda saklanmaktadır. Söz konusu Hamidiye köyünde 305 hanede yaşayan, kadın ve çocukların da aralarında bulunduğu 1.134 kişilik bir Boşnak grubunun günlük yaşamını yansıtmaktadır. Bazıları kendi evinde, bazıları ise kiracı olarak ikamet ettiği anlaşılan göçmenler, 1300-1311 Hicri (1882-83/1893-94) seneler arasındaki dönemde kademeli olarak bölgeye gelmiştir. Hane reisleri ağırlıklı olarak tarım ve zanaatla uğraşıyordu ve halk arasında ulema üyeleri, talebeler/öğrenciler, devlet görevlileri de vardı. Kısaca bu defter, 19. yüzyılın son on yıllarında İstanbul'da yaşayan bir grup Boşnak muhacirlerin sosyo-ekonomik durumuna dikkat çekmekte, Balkan göçmenlerinin akıbetini irdelemektedir.

Anahtar kelimeler: Bosna-Hersek, 19. yüzyıl, Istanbul, muhacirler

* Dr. / Saraybosna Üniversitesi – Şarkiyat Enstitüsü, Bosna Hersek e-mail: elma.koric@ois.unsa.ba. https://orcid.org/0000-0001-8340-127X

# İSTATİSTİKLER BİZE NE SÖYLER? 1876'DAN GÜNÜMÜZE MAKEDONYA'DA YAŞAYAN TÜRKLERE DAİR RESMÎ NÜFUS VERİLERİ VE GÖÇLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

**Eyüp KUL****

### 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi) ve Makedonya Sorunu

Rumî takvime göre 1293 yılına denk geldiği için 93 Harbi ismiyle meşhur olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Tuna ve Doğu Anadolu'da olmak üzere iki cephede cereyan etmiştir. Osmanlılar, bu savaş için batıdaki karargâhını Şumnu da oluşturmuş, Tuna Nehri'nin sol kıyısı birinci savunma hattı, Balkan Dağları ikinci müdafaa hattı olarak belirlenmiştir. Bu savaş Romanya'da toplanan Rus kuvvetleri ile 24 Nisan 1877'de başlayıp 31 Ocak 1878'deki ateşkese kadar sürmüştür[1].

Bu savaşın öncesinde 1876 yılında İstanbul Konferansı'nda ortaya atılan Makedonya Meselesi için Rumeli'de bir ıslahat programı hazırlanmıştır. Buna göre Rumeli, iki idare bölgeye ayrılacak, birinci bölge Bulgaristan'ı, ikinci bölge ise sonraları Makedonya adını taşıyacak olan toprakların bir kısmını ihtiva edecekti. Bununla birlikte Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Sırbistan, Romanya, Karadağ ve Bulgaristan'ın ortaya çıkışı, Ayastefanos Antlaşması'nda Makedonya'nın Bulgaristan'a verilmesi ise meseleyi daha da karmaşık bir hale sokmuştur. Ancak Rusya'nın bölgedeki etkinliğini istemeyen İngiltere ve Avusturya'nın devreye girmesi ile imzalanan Berlin Antlaşması, Büyük Bulgaristan'ın Bulgaristan Prensliği, Şarkî Rumeli Vilayeti ve Makedonya olmak üzere üç parçaya ayrılması ile sonuçlanmıştır[2]. İşte bu sürecin sonunda başta Bulgaristan olmak üzere Makedonya bölgesini ele geçirmeye niyet eden taraflar, gizli komitelerle bölgede faaliyetlere geçmiştir[3]. Osmanlı arşiv vesikalarında genellikle Bulgar Fesad Komitesi şeklinde adlandırılan bu komitelerin maksatları ise Makedonya'da katliam yapmak, konsolos kaçırmak veya resmi binaları

* Tablolardaki verilerin hesaplanmasında ve grafiklerin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen yeğenim Bursa Osmangazi Meliha Cemal Bağcı Ortaokulu Matematik Öğretmeni Ayşenur Ocakdan'a teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: eyupkul@gmail.com.

1 Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı)", *DİA*., 9, İstanbul 1994, s.498.

2 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.64-65, 76-77, 107-109, 149.

3 Mahir Aydın, "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması", *Osmanlı Araştırmaları*, 18, İstanbul 1998, s.240.

kundaklamak suretiyle karışıklıklar çıkararak bölgeye Avrupalı devletlerin müdahalesini sağlamak, böylece Makedonya'yı Bulgaristan'a ilhak etmekti[4].

Osmanlılar, Fesat Komiteleri'nin faaliyetlerine karşı bölgedeki mülkiye memurları ve askerleri uyarmıştı[5]. Bununla birlikte Makedonya'da hızla örgütlenen ve Sofya'daki örgütten kendisini ayırmak için İç Örgüt adını alan komitacılar (VMRO), 1898 yılından itibaren silahlı çete faaliyetlerine başlamıştı. Nitekim bu faaliyetlerin fiiliyata döküldüğü ilk isyan 1902'de Cuma-i Bala'da çıkarılmış ancak Osmanlı kuvvetleri bu isyanı bastırmıştı[6]. Bu gelişme üzerine Osmanlılar, 30 Kasım 1902'de Vilâyât-ı Selâse'de (Selanik, Manastır ve Kosova) ıslahatları gerçekleştirmek üzere Müfettiş-i Umumî sıfatıyla Hüseyin Hilmi Paşa'yı görevlendirmişti[7].

Bu arada komitacılar da istedikleri hedeflere ulaşmak amacıyla daha büyük bir isyan tertip etmişlerdi. 2 Ağustos 1903'de İlyas Peygamber adına kutlanan bir yortu akşamında Manastır, Selanik, Pirlepe ve Ohri telgraf hatlarının kesilmesi ve Manastır da ise Müslümanların samanlıkları yakılmasına ile İlinden İsyanı çıkarılmıştı[8]. Bu isyan neticesinde Kruşeva Cumhuriyeti diye adlandırılan ve bir hafta sürecek olan devrimci bir cumhuriyet kurulmuştu[9]. Bu asi hareketin de Osmanlı askerleri tarafından bastırılması, VMRO üyeleri arasında ciddi bir ideolojik ve örgüt krizinin yaşanmasına neden olmuştu[10]. Bölgede baş gösteren isyanlar ve Balkanlarda yaşanan gerilimler, 10 yıl sonra Balkan savaşının patlak vermesine neden olmuş ve bu savaş ile Makedonya sorununa yeni bir safha açmıştı. Ağustos 1913'de II. Balkan Savaşı sonrasında imzalanan Bükreş Antlaşması, Büyük Makedonya olarak tarif edilen coğrafî alanı üçe bölmüş, bu coğrafî sahada yer alan Ege Makedonya'sı Yunanlılara, Üsküp ve Manastır'ı içine alan Vardar Makedonya'sı Sırplara ve Pirin Makedonya'sı ise Bulgarlara bırakılmıştı[11]. İşte bu sıkıntılı süreç içinde bölgede yaşanan savaşlar, komitacıların isyanları ve münferit olaylardan en çok etkilenen millet ise Türkler olmuştur. Bu çalışmada yapılan değerlendirmeler günümüz Makedonya'sı (Kuzey Makedonya veya Vardar Makedonya'sı) ve özelde ise Makedonya'nın başkenti Üsküp Şehri özelinde yapılmıştır.

4 Mahir Aydın, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, İstanbul 1989, s.209.

5 Emre Gör, *Abdulhamid Döneminde İstihbarat Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019, s.242.

6 Mehmet Hacısalihoğlu, "Makedonya", *DİA*., 28, Ankara 2003, s.440.

7 Özgür Tilbe, *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Umumî Müfettişliği (1902-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s.95.

8 Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, çev. İhsan Çatay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s.172-174, 197-198.

9 Александар Матковски, "Крушево Низ Историјата", *Крушево*, ed. бане ковоч, Скопје, s.26-27.

10 Adanır, *Makedonya Sorunu*, s.214.

11 Hacısalihoğlu, "Makedonya", s.441.

**93 Harbi'nden Balkan Savaşlarına Makedonya'da Türkler ve Göç**

1877-1878 Osmanlı Rus savaşı (93 Harbi), Balkan coğrafyasında ağır bir yıkıma neden olmuş, pek çok Müslüman topraklarını terk ederek göç etmek zorunda kalmıştır. Bu hadisenin en dikkat çekici noktası ise 93 Harbi nedeniyle sığınılan Makedonya coğrafyasının, Balkan savaşları sonunda yeniden göç edilen bir saha oluşudur. Bu göç hadisesinin ciddi boyutlara ulaştığı gerek İngiliz gerekse Fransız konsolos raporlarından da öğrenilmektedir. Şubat 1878'e ait bir kayıtta İvraniye, Leskofça, Niş ve Ürgüb'ün istila edilmesi nedeniyle Sofya'ya doğru yola çıkan muhacir sayısının 80 bini aştığı, buna ilaveten Prizren'deki muhacirlerin 1/3'ün de Üsküp'e sevkine karar verildiği belirtilmektedir[12]. İngiltere'nin Sofya Başkonsolosu Gifford Palgrave, Köstendil, Cuma, Dupniçe ve Samakov şehirlerine gerçekleştirdiği ziyaret sonrasında 9 Aralık 1878 tarihinde İngiltere'ye bir rapor sunmuştur. Bu rapora göre Cuma, mültecilerin ilk sığınma noktasını teşkil etmiş ve bölgedeki diğer şehirler de bu durumdan ciddi şekilde etkilenmiştir. Başkonsolosa göre Cuma'da kayıtlara geçen göçmen sayısı 15.843 kişidir ve kayıtsız olanlar ile yolda gelmekte olan göçmen sayısı ile bu rakam 23.236'a ulaşmıştır[13]. Günümüz Makedonya coğrafyasının hem Osmanlı ordusundan kalanların hem de Bulgaristan, Bosna, Hersek ve diğer noktalardan gelen Müslümanların sığınma merkezi haline geldiği 3 Ocak 1879'da Sofya Konsolosu J. Şefer'den Fransız Dışişleri Bakanı Vadington'a yazılan mektuptan da çıkarılmaktadır. Sofya Konsolosu, göçmenlerin sayısının 50-60 bin aileye ulaştığını bildirmekteydi[14].

Konsolos raporlarının yanı sıra Üsküp Belediyesi Muhacir Komisyonu raporu da bölgeye büyük bir göçmen akının gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Zira 1877-1883 yılları arasında Bosna ve diğer yerlerden gelen Türk ve Müslümanlardan 8 bini Üsküp'e, 4 bini İştib'e, 2.930'u Kumanova'ya, 405'i Kratova'ya ve 934'ü Eğridere Palankası'na yerleştirilmiştir[15]. Bu noktada Üsküp Şehri'nin ayrı bir özelliği tespit olunmaktadır. Nitekim yapılan araştırmalar Üsküp'ün her noktasının muhacirlerle dolduğunu ortaya koymaktadır. Muhacirlerin sayısının fazlalığı ise şehrin her noktasında yer alan müsait kiralık odaların tahsisi, cami ve mescitlerden yaşamaya uygun olanların muhacirlere verilmesi, han köşelerinin barınmaya açılması ve Üsküp'ün civarındaki köylerde yaşamaya uygun noktaların göçmenlere tahsisini zorunlu kılmıştır. Lakin sayının fazla olduğu ve bu tahsis edilen yerlerin yetmediği de anlaşılmaktadır. Zira şehrin Çayır kısmında ve bu kısımda yer alan Yahya Paşa Camii etrafında baraka olarak nitelenen barınma yerleri yapılmak suretiyle

12 Eyüp Kul, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası Üsküp'e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1885)", *Anasay*, 8 (2019), s.17-18.

13 *Британски Документи За Историјата На Македонија (1857-1885)*, Том: IV, Редакција: Драги Ѓоргиев, Избор и Превод: Драги Ѓоргиев-Зорица Божиновска, Скопје 2003, s.375-378.

14 *Француски Документи За Историјата на македонскиот Народ*, Серија: VI, Том I (1878-1879), Редакција: Андрија Лаиновик-Иван Катарџиев-Љубомир Герасимов, Скопје 1969, s.62.

15 Ристо Кирјазовски, "Основањето И Организацијата На Турската Општина Во Скопје Во 1869 Година", *Гласник*, Година: XV, Број:2, Скопје 1971, s.208.

muhacirlerin konaklamasının temin edilmeye çalışıldığı görülmektedir[16]. Öte yandan savaştan kaçıp şehre sığınan muhacirlerin bir kısmı savaş sonrasında aslî vatanlarına dönerken, büyük bir kısmı ise kaçıp geldikleri yerlerde kalmıştır. Dolayısıyla buraya gelenlerin ve geri dönmeleri mümkün olmayanların da hayatlarını rahatça sürdürmeleri için kalıcı bazı çalışmalar yürütülmüştür. Nitekim bu sürecin en önemli aşaması kalıcı konutların inşasıdır. Bu doğrultuda Vardar Nehri'nin akışına göre sağ kıyısında Vardar adıyla kayıtlara geçen ama aslında Hamidiye ve Muhacir olarak iki kısımdan oluşan bir mahalle kurulmuştur[17]. Bu mahalle her ne kadar büyük oranda ilk halini kaybetmiş olsa da halk arasında hala daha Muhacir (Macir) Mahallesi olarak bilinmektedir.

Kroki 1. 1569 Yılı Tahrir Defterine Göre Üsküp Şehrinin Mahalleleri[18]

16 Kul, "Üsküp'e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1885)", s.25.

17 Реџеп Шкријељ, *Мухаџирската Криза И Населување На Бошњаците Во Македонија (1875-1901)*, Скопје 2006, s.174; Драги Горѓиев, "Мунаџир Махала У Скопљу Крајем XIX Века", *Просторно планирање у југоисточној европи (до другог светског рата)*, Уредник Издања: Бојана Миљкови-Катић, Београд 2011, s.495-496.

18 Bu kroki danışmanlığımda yürütülen *"Balkanlardaki Osmanlı Şehirlerin Fiziki Gelişimi İle İlgili Krokiler Hazırlama (15 ve 16. Yüzyıllar)"* adlı 1919B012218387 numaralı TÜBİTAK öğrenci projesi kapsamında Onur Pehlivan ile birlikte oluşturulmuştur.

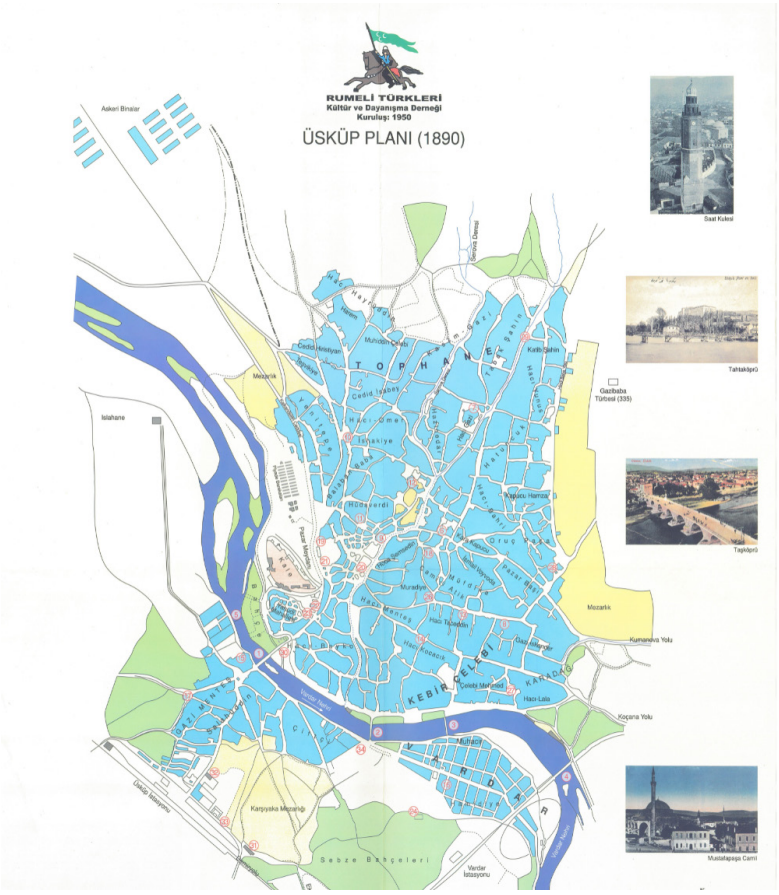


Kroki 2. 1890 Yılında Üsküp Şehri Mahalleleri

Yukarıdaki krokilerden ilki 1569 yılı Üsküp tahrir defterindeki mahalleler dikkate alınarak yaklaşık olarak çizilmiştir. İkinci krokisi ise 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Üsküp Şehri'nin mahalle ve çarşısını ihtiva eden krokidir. 1569 tarihli krokide de görüleceği üzere Vardar Nehri'nin akışına göre sağ kıyısında şehrin sadece üç mahallesi bulunmaktadır. Bu üç mahalle dışında buraya yeni bir mahalle yapılmamış, 93 Harbi'ne kadar bölge imara açılmamış, Osmanlı döneminde Üsküp Şehri, Vardar Nehri'nin sol kıyısında büyümeye devam etmiştir[19]. Osmanlı-Rus savaşı öncesinde bu üç mahalle dışında imara açılmadığı anlaşılan Vardar'ın sağ kıyısı, ikinci krokide de açıkça görüldüğü üzere Vardar (Muhacir-Hamidiye) Mahallesi'ne ev sahipliği yapmıştır. Öyle ki burada yapılan kalıcı konutlar ile muhacirlerin bir nebze olsun rahatlatılması hedeflenmiştir. Yine de bu mahalledeki sakin hayat, patlak veren Balkan savaşları sonrasında yerini yeni bir göç hadisesini terk etmiş, Üsküp'ten binlerce kişi İstanbul ve Anadolu taraflarına göç etmek zorunda kalmıştır. Yani iç göçe maruz kalan günümüz Makedonya toprakları, Balkan savaşları sonrasında dış göç veren bir noktaya evrilmiştir.

19 Ayrıntılı bilgi için bkz., Mehmet İnbaşı-Eyüp Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp (Fetihten XVIII. Yüzyıla Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.129-135.

**Resim 1.** Üsküp Tophane'de Yer Alan Vefa Baba Tekkesi (Eyüp Kul Koleksiyonu, 2012)[20]

Üsküp Şehri'nde muhacirlerin izlerini yansıtan somut örneklerde bulunmaktadır. Bu somut eserden biri ise Vefa Baba (Sadî) Tekkesi'dir. Bu tekke günümüzde Tophane semtinde yer almakta olup hala faaldir. Bu tekkenin giriş kapısının sağında yazdığına göre, tekke 1889 yılında, yani muhacirlerin Üsküp'e geldikleri tarihten sonra kurulmuştur.

16. yüzyıl gerekse 19. yüzyıl krokilerinde ve Üsküp Şehri'nde yapılan mimarî eserle ilgili görselden de anlaşıldığı üzere Üsküp Şehri, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan etkilenen en önemli Osmanlı şehirlerinden biri olmuştur. Öyle ki Muhacir Mahallesi'nin kuruluşu ile göçmenlere yeni yerleşim yerleri yapıldığı gibi şehre gelen muhacirler de dinî faaliyetlerini yürütebilmek adına yeni binalar inşa etmiştir. Diğer taraftan Karşıyaka semtinde yer alan Muhacir Mahallesi ise günümüzde büyük çoğunluğu yeni yapılaşmalar nedeniyle yok olmak üzeredir. Bununla birlikte günümüz Üsküp halkının dilinde Macir Mahallesi adının yaşadığı bu satırların yazarı tarafından şahit olunan noktalardan olmuştur. Kısaca ifade etmek gerekirse Üsküp, bu muhacir akınından gerek nüfus bakımından gerekse fizikî yapı açısından dönüşüme uğramış bir yerleşim yeridir.

20 Sa'diyye tarikatı, Balkanlar'da İşkodralı Süleyman Âcizî Baba'nın (ö. 1738) lakabına nispet edilen Âciziyye kolu vasıtasıyla yayılmıştır. İstanbul'da eğitim aldıktan sonra Balkan şehirlerini dolaşan Süleyman Âcizî, doğum yeri olan Prizren'e yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Süleyman Âcizî Baba'nın Prizren'de Bistrica Nehri kenarında kurduğu ve ölümünün ardından defnedildiği tekke ise tarikatın Balkanlar'daki âsitânesi olarak kabul edilmiştir. Hür Mahmut Yücer, "Sa'diyye", *DİA*., 35, İstanbul 2008, s.412. Üsküp'te Sadîlik ise 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında İvraniye ve Leskofça bölgelerinden gelen göçmenler tarafından getirilmiştir ve Sadî tarikatına ait olan bu tekkenin ilk şeyhi Şeyh Vefa Baba'dır. Göçmenlerle birlikte Üsküp'e gelen Vefâ Baba, Tobhâne Mahallesi'nde küçük bir Sâdî Dergâhı kurmuştur. Lidiya Kumbaracı Bogoyeviç, *Üsküp'te Osmanlı Mimarî Eserleri*, çev. Suat Engüllü, Mas Matbaacılık, İstanbul 2008, s.238; Yücer, "Sa'diyye", s.412. Bu mahalle Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde sehven Tâbhane Mahallesi olarak yazılmıştır fakat doğrusu Tophane Mahallesi'dir. Mahalle ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., İnbaşı-Kul, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp*, s.151-152.

## Makedonya'daki Türk Nüfusunu Resmî İstatistikler Üzerinden Okumak

### Osmanlı'nın Son Döneminde Makedonya'da Nüfus

Osmanlı'nın son döneminde bölgede cereyan eden savaşların yıkıcı etkisi elbette Müslüman-Türk nüfus üzerinde olmuştur. Bu durum nüfus istatistiklerinde de açıkça görülmektedir. 19. yüzyıl boyunca Makedonya coğrafyası ile ilgili çok sayıda nüfus istatistikleri bulunmaktadır. Zira Osmanlılar, klasik dönemde tutulan tahrir çalışmalarından başka idarî ve askerî ihtiyaçlarını karşılamak üzere nüfus istatistikleri de geliştirmişlerdir. Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde merkezileşmeyi ön plana alan yönetim anlayışı, modern bir orduya asker alınması ve ordunun etkin ve yedek birimler olarak örgütlenmesi zorunluluğunu doğurduğundan erkek nüfusun yaşı ve sayısı hakkında bilgi edinilmesi için harekete geçilmiş ve bu doğrultuda nüfus sayımı yapılması elzem olmuştur[21]. Bu zorunluluğun neticesinde yapılan sayımların biri de Makedonya topraklarında gerçekleştirilmiştir. 1831 yılında günümüz Makedonya sınırlarında bulunan 16 kaza ile ilgili yapılan sayımda Kıbtî Müslümanlarla birlikte Müslüman nüfus 73.425 kişi (% 33,25) hesaplanmış, Yahudiler ve Kıbtî nüfusunda içinde yer aldığı gayrimüslim nüfus ise 147.436 (% 66,75) olarak kayıtlara geçmiştir[22].

1831 nüfus sayımı temelde erkek nüfusun ne kadar olduğunu belirlemek üzere yapılmıştır. Bu tarihte yapılan nüfus sayımı, etnik topluluklar temeli yerine dinî aidiyete uygundur. Bununla birlikte 1868 yılından itibaren Osmanlı salnamelerinde yer alan ve her vilayetin genel nüfus istatistiklerinin yanı sıra Hristiyan toplulukların etnik yapısını veren sağlam veriler de ortaya konmaya başlanmıştır[23].

Günümüz Makedonya'sı hakkında tam bir nüfus istatistiği vermek ise mümkün değildir. İdarî yapıda yapılan düzenlemeler nüfusun tam olarak ortaya konmasını güçleştirmektedir. Zira inceleme sahası olan Makedonya coğrafyasında 1867 yılında Selanik, 1873 yılında Manastır ve 1877'de ise Kosova (Üsküp) vilayetleri kurulmuştur[24]. 1876 yılında Makedonya coğrafyası, idarî yapıda yapılan düzenlemeler neticesinde Manastır, Prizren, Üsküp ve Debre sancakları içinde yer almıştır. Manastır Sancağı içinde Manastır, Ohri, Pirlepe ve Kırçova; Prizren Sancağı'na bağlı Kalkandelen; Debre Sancağı'na bağlı Debre-i Bala ve Üsküp Sancağı'na bağlı kazalar ise Üsküp, Radoviş, Eğri Palanka, Kratova, Koçana, İştib ve Kumanova olmuştur. Bu sancaklara bağlı 14 kazadaki nüfusun toplamı ise 281.795 kişidir ve bu nüfusun 111.324'ü Müslüman (% 39,50), 164.214'ü Hristiyan (% 58,27), 1.505'ü (% 0,53) Yahudi ve 4.752'ü (% 1,68) ise Kıptî'dir. Manastır, Kalkandelen,

21 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.35.

22 Bu kazalar Tikveş, Radovişte, Usturumca, Doyran, Kratova ve Eğridere, İvraniye, Köprülü, Piplepe, Manastır, İştib, Koçana, Kumanova, Üsküp, Kalkandelen ve Kırçova'dır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995, s.53-54, 61-62, 67-69, 73-74, 78-80, 87-88. Bu nüfusa günümüzde Makedonya sınırları içinde yer almayan İvraniye'deki nüfus da dâhildir.

23 Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s.80, 121.

24 Драги Ѓоргиев, "Административната Структура На Солунскиот, Битолскиот И Косовскиот Вилает Во Втората Половина На XIX Век", *Прилози*, XLI/1-2, Скопје, s.165, 167,

Üsküp, İştib ve Debre-i Bala şehirleri, bu tarihte Makedonya'nın nüfusu yoğun şehirleri arasındadır[25].

Bu sayımı takip eden dönemde H.1311/m.1893-1894 yılında yeni bir sayım daha yapılmıştır. Bu sayımın bir önceki sayımdan farkı ise nüfusu dinî tasnifin yanı sıra milliyetlere göre vermesidir. 1876 yılında yapılan nüfus sayımında 13 kaza ve nahiye nüfusu yer alırken, h.1311/m.1893-1894 yılındaki sayımda 10 kaza ve nahiye nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Burada dikkati çeken nokta ise 1876 yılında 281.795 olan toplam nüfusun 327.371'e ulaşmasıdır, yani nüfusta 45,576 kişilik (%16,17) bir artış meydana gelmiştir. Ayrıntıya girildiğinde ise savaşın etkisini daha da detaylı görmek mümkün olmaktadır. 1876'da 111.324 olan Müslümanların sayısı, kaza sayısı daha az olmasına rağmen 161.778'e çıkmıştır. Burada Müslüman nüfusta 50.454 kişilik (% 45,32) bir artış söz konusudur. Bu da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın etkisi ile bölgeye yoğun bir muhacir göçünün yaşandığını açıkça göstermektedir. Örneğin Üsküp Şehri'nde 1876 yılında 16.462 Müslüman nüfus bulunurken, bu rakam iki katından daha fazla artarak 34.863'e yükselmiştir. Yani Üsküp Şehri'ndeki nüfus yüzde yüzün üzerinde bir artışla (18.401 kişi, % 111,77) rekor bir seviyeye ulaşmıştır. Bu artış doğal nüfus artışı ile açıklanamayacağından savaşın nüfus üzerindeki olumsuz etkisini gösteren en önemli kanıt olarak sayılmaktadır.

Diğer taraftan Makedonya Meselesi'ndeki karmaşık yapı, buradaki nüfusun tespitinde de kendini göstermektedir. Başta Bulgarlar olmak üzere Makedonya üzerinde emelleri bulunan milletler tarafından kendi çıkarlarına hizmet etmek üzere nüfus istatistikleri hazırlanmıştır. Bu noktada en güvenilir kaynak ise yine Osmanlı istatistikleri olmaktadır[26]. Osmanlı nüfusunun sayıldığı son tarih ise 1905-1906 yılıdır[27].

Buraya kadar verilen nüfus bilgileri, aslında Makedonya coğrafyasının yerlerini yurtlarını terk edip göçen Müslüman-Türk nüfusun bir kısmının gelip yerleştiği bir saha olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak bu durum geçici bir haldir ve patlak veren Balkan savaşları ve ardından ortaya çıkan Birinci Dünya Savaşı, yeni bir göç hareketine neden olmuştur.

### 1913'den 1948'e Kadar Makedonya'da Nüfus ve Göç

II. Balkan Savaşı ile birlikte Üsküp'ün içinde bulunduğu Makedonya coğrafyası Sırpların hâkimiyetine geçmiş ve Birinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri safında giren Bulgar orduları, Makedonya'ya hâkim olmuştur. Bu süre zarfında, 1916 yılında Bulgar idarî ve askerî makamlarınca bir nüfus sayımı yapılmış ve bu yıl içinde Makedonya'nın toplam nüfusu 897.630 olarak kayıtlara geçmiştir. Bununla birlikte Makedonya nüfusu 1921

25 Mucize Ünlü, *Manastır Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1996, s.118-119, 121-122.

26 Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesi'ne Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, İstanbul 1998, s.79.

27 Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, s.110.

yılında 798.291 kişiye düşmüştür. Her ne kadar bu veriler doğru olarak kabul edilemese de, Birinci Dünya Savaşı sonrasında nüfusun düşüşünü teyit etmektedir. Ayrıca 1921 yılı sayımı, bölgedeki insanların Sırp olarak kaydedilmesi ve Müslüman nüfusun tasnifinde yaşanan sorunlar sağlıklı bir verinin elde edilmesini güçleştirmektedir. Bu da istatistiklerin dikkatli kullanılmasını zorunlu kılmaktadır[28].

**Tablo 1.** Makedonya'da Türk Nüfusu (1921 ve 1931 Nüfus Sayımlarına Göre)[29]

| | **1921** | | **1931** | |
|---|---|---|---|---|
| | **Toplam Nüfus** | **Türk Nüfus** | **Toplam Nüfus** | **Türk Nüfus** |
| Manastır | 55.420 | 7.095 | 65.164 | 5.862 |
| Kırçova | 28.228 | 265 | 32.101 | 490 |
| Kruşevo | 20.618 | 21 | 23.570 | 42 |
| Mariovo | 11.942 | 2.707 | 15.891 | 2.715 |
| Prespa | 18.751 | 2.446 | 21.631 | 2.679 |
| Pirlepe | 45.773 | 5.473 | 54.480 | 5.766 |
| Koçani | 25.711 | 6.739 | 31.784 | 5.376 |
| Malişova | 12.135 | 116 | 15.394 | 211 |
| Ofçabolu | 18.179 | 6.270 | 21.938 | 4.894 |
| Radoviş | 16.440 | 7.056 | 19.461 | 7.602 |
| Delçova | 14.019 | 2.501 | 15.727 | 1.817 |
| İştib | 17.863 | 6.329 | 19.892 | 5.864 |
| Yegligovo | 53.244 | 4.765 | 66.501 | 3.164 |
| Kratova | 19.755 | 773 | 20.300 | 207 |
| Eğri Dere | 36.668 | 475 | 40.532 | 249 |
| Yukarı Debre | 14.949 | 2.020 | 16.296 | 1.980 |
| Ohri | 29.118 | 3.707 | 33.066 | 3.540 |
| Struga | 25.144 | 1.779 | 28.055 | 1.223 |
| Köprülü | 43.329 | 9.398 | 42.236 | 5.207 |
| Üsküp | 91.824 | 16.938 | 128.052 | 16.263 |
| Aşağı Poloşka | 61.533 | 6.915 | 70.983 | 7.937 |
| Galiçka | 11.510 | 15 | 12.051 | 3 |
| Yukarı Poloşka | 28.082 | 7.177 | 32.666 | 7.705 |
| Poreçka | 16.054 | 440 | 18.740 | 47 |
| Doyran | 8.667 | 4.367 | 11.713 | 5.152 |
| Gevgeli | 11.314 | 293 | 15.943 | 189 |
| Kavadarçi | 25.151 | 2.915 | 23.919 | 593 |
| Negotin | 14.828 | 4.127 | 12.876 | 2.268 |
| Usturumca | 32.475 | 5.636 | 38.996 | 6.380 |
| **Toplam** | **808.724** | **118.758** | **949.958** | **105.425** |

28 Борче Илиевски, *Демографските Карактеристики На Вардарска Македонија Меѓу Двете Светски Војни (Анализа На Југословенските Пописи Од 1921 и 1931 Година)*, Филозофски факултет, Скопје 2017, s.42-43, 50.

29 Yazarın verdiği rakamlardaki ufak hesaplama farklıları düzeltilerek tabloya yansıtılmıştır. Илиевски, *Демографските Карактеристики На Вардарска Македонија*, s.190.

Birinci Dünya Savaşı ve takip eden süreçte ortaya çıkan siyasî durumlar, 1 Aralık 1918 tarihinde Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın kurulmasına neden olmuştur. İşte bu siyasî yapının teşekkülü sonrasında, 31 Ocak 1921'de bir nüfus sayımı yapılmıştır. Bu nüfus sayımının dikkat çeken yönü ise dillere ve dine göre bir tasnif içermesidir. Nitekim Makedonya'daki Slavlar, Güney Sırpları olarak ifade edilirken, 1.3 milyon Müslüman'ın ise hangi etnik kökene ait olduğu açık olarak belirtilmemiştir[30]. 1921 yılı sayımına göre Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda yaşayan Türklerin sayısı ise 150.322 olarak kayıtlara geçmiştir[31].

Yukarıdaki tabloya Borçe İlievski'nin hesaplarına göre yansıtılan rakamlardan, bu tarihte Makedonya özelinde Türk nüfusun sayısının 118.758 kişi olduğu anlaşılmaktadır. Bu veriler her ne kadar sağlıklı olmasa da Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda yaşayıp Türk olarak yazılan nüfusun % 79'un, yani büyük çoğunluğunun günümüz Makedonyası'nda yaşadığını göstermektedir.

Bu sayımı takip eden süreçte 1931 yılında gerçekleştirilen yeni sayım ise ülke nüfusunda bir artış yaşandığını ortaya koymaktadır. Burada dikkati çeken nokta ise Yugoslavya içinde yaşayan Türklerin sayısındaki azalıştır[32]. Bu durum Makedonya özelinde de kendini göstermektedir. Şöyle ki Makedonya'da 1921 yılında 118.758 olan Türk nüfus oranı, % 11,22'lik bir azalışla 105.425'e gerilemiştir.

9 Ocak 1929'da I. Aleksandar, parlamentoyu feshederek anayasayı yürürlükten kaldırmıştır. Bu gelişme üzerine krallık resmî olarak Yugoslavya adını almış ve Yugoslav tarihinde Krallık Diktatörlüğü olarak tarif edilen dönem başlamıştır[33]. Krallık Yugoslavya'sı zamanında, 1931 yılında çıkarılan zorunlu ve bedelsiz istimlak hareketi Zirai Islahat (Agrar) Kanunu ile Türklerin geniş arazileri ellerinden alınıp arazi ve emlak sahibi olmaları engellenmiş, dahası aşırı vergi konulması ve zirai kotaların tespitinde Türk olanlara farklı muameleler yapılması şeklinde ekonomik baskılar tesis edilmiştir. Nihayetinde zor durumda kalan Türkler'in bir kısmı Türkiye'ye göç etmekten başka çıkar bir yol bulamamışlardır[34]. Nitekim 1928 yılı toprak reformu ve 1929 ekonomik krizi gibi etkenlerle 1923-1933 yılları arasında 108.179 kişi Türkiye'ye göç etmiştir. Öte yandan 1933 yılını takip eden gelişmeler[35], özellikle de Cenevre'de 4 Şubat 1934 tarihinde Balkan Antantı ve Ek Protokolü 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın

30 Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s.425-426.

31 https://pod2.stat.gov.rs/objavljenepublikacije/g1921/pdf/g19214001.pdf.

32 Yazar, 1931 yılında Türk nüfusunu 105.407 olarak vermektedir. Borče Ilievski, "Turci u Kraljevini Shs/Jugoslaviji Demografska Analiza Na Osnovu Popisa Stanovništva 1921. i 1931", *Istorija*, 20 (2018) s.38, 44.

33 Castellan, *Balkanların Tarihi*, s.425-429.

34 Halim Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri", *Bilig*, 41, Bahar 2007, s.140.

35 Yugoslavya'dan Türkiye'ye 1934 yılında 3.129, 1935 yılında 3.489, 1936'da 250, 1937'de 65 ve bir yıl sonra ise 71 kişi göç etmiştir. Hikmet Öksüz, "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)", *Atatürk Dergisi*, 3/1 (2010), s.183-185.

katılımıyla Atina'da imzalanması[36] bölgeden Türkiye'ye göçün bir yavaşlamaya geçmesine sebebiyet vermiştir.

**Türklerin Büyük Göçü: 1948'den 2021 Yılına Makedonya'da Türk Nüfus**

İkinci Dünya Savaşı ise bölgenin yeniden şekillenmesine neden olmuştur. 1944'de Yugoslavya Halk Kurtuluş Antifaşist Kurulu'nun girişimleri ile Makedonya, Nazi işgalinden kurtarılmış ve Josip Broz Tito'nun önderliğinde, Ocak 1946'da kurulan Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti, Makedonya'yı da içine alan altı eşit federal birim şeklinde teşekkül etmiştir[37]. Bu yeni yapı ilk başlarda her millete eşit haklar tesis etmiş olsa da bunun çok kısa sürdüğü müşahede edilmektedir. Bu noktada özellikle Türklerin Arnavutlaştırılma tehlikesine karşı çıkan Makedonya'da Yücelciler, Türkçe yayın yapan Birlik Gazetesi'ni çıkardığı gibi Türkçe eğitim verecek olan Tefeyyüz Okulu'nu Üsküp'te açmış, Türkçe radyo yayını ve pek çok önemli kitabının yurtdışından getirilerek dağıtımını sağlamıştır. Ancak 1947 yılından itibaren Sosyalist rejim tarafından ülke için tehlikeli unsur olarak nitelen teşkilat üyelerinin önde gelenlerinin idamı Makedonya Türkleri arasında olumsuz bir etki oluşturulmuştur[38]. Neticede Yücelcilerin önde gelenleri idama mahkûm edilirken Makedonya'da Türklere karşı yürütülen pek çok olumsuz tavır göçlerin hızlanmasını tetiklemiştir.

Yugoslavya'dan Göçün Nedenleri[39]

1. Ziraatla uğraşan köylülerin kotalara tabi tutulması, ticaretle uğraşan Türklerin bütün emlak ve servetlerinin müsadere edilmesi,
2. Serbest meslek mensuplarının mesleği terk etmesi, işçi veya usta olarak fabrikalara çalışmak zorunda bırakılması,
3. İşçilerin ücretleri, tayinleri, gıda primlerinin dağıtımı, işe alımları, vasıf dereceleri gibi hususlarda Türklere farklı muamelelerde bulunulması, Türklerin umumiyetle vasıfsız veya yarı vasıflı işçi olarak istihdam edilmeleri,
4. Verginin takdire tabi oluşu ve bundan en çok Türklerin mağdur olması, yani özellikle arazi vergisi konusunda gayrimüslim komşularına göre Türklerin daha yüksek vergilere tabi tutuluşları,
5. Mesken mahremiyetinin kaldırılışı, fazla evi ve odası olanların elinden bir kısmının bedelsiz alınması, hatta bir ailelik evlere zorla yabancı aile yerleştirilmesi, zengin ve nüfuzlu Türklerin yanına kiracı olarak ajanların yerleştirilmesi,

36 Esra S. Değerli, "Türkiye'nin Balkan Ülkelerine Yakınlaşma Çalışmaları: Balkan Paktı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), s.127.

37 Hacısalihoğlu, "Makedonya", s.442.

38 Berrin Çalışkan, "1953 Göçü Sonrası Yücelcilerin Memleket/Yugoslavya ve Ana Vatan/Türkiye Algıları", *İnsan ve Toplum*, 4/8 (2014), s.141-143.

39 Sabahaddin Zaim, "Son Yugoslav Muhacirleri Hakkında Rapor", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19/1-4 (1957), s.435-443.

6. Türk kadınlarının mahalli kıyafetlerinin zorla değiştirilmesi, kasaba ve köylerin meydanlarında toplanan kadınların kıyafetlerinin zorla yırtılması,
7. Okul ve cemiyetlerde gençlere Komünist zihniyetinin aşılanması,
8. Türk kızlarının Slavlarla evlendirilmesinin teşvik edilmesi, hatta bazı durumlarda zorla evlendirilmeleri,
9. Türklerin olduğu köylere Slavların yerleştirilmesi,
10. Dinî hürriyetin kaldırılması ve Yücel Teşkilatı gibi Türklere ait cemiyetlerinin kapatılması

Kısaca 10 madde halinde açıklanan göç nedenleri düşünüldüğünde komünizmin de etkisi ile iktidarın Türklerin göçünü teşvik etmek için kasıtlı bir propaganda içinde yer aldığı açıkça görülecektir. Öyle ki nüfus verileri de bunu doğrular niteliktedir. Osmanlı sonrasında Makedonya'da 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 1994, 2002 ve 2021 yıllarında nüfus sayımları yapılmıştır[40]. Bu nüfus sayımlarında Makedonya'da yaşayan nüfusunun etnik temelli sayımının yapıldığı ilk tarih ise1953 yılıdır.

**Tablo 2.** Osmanlı Sonrası Dönemde Makedonya'nın Nüfusu ve Bu Nüfusun Etnik Durumu[41]

| Yıl | Makedon | Arnavut | Türk | Roman | Ulah | Sırp | Boşnak | Diğer | Toplam |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **1921** | - | - | - | - | - | - | - | - | 808.724 |
| **1931** | - | - | - | - | - | - | - | - | 949.958 |
| **1948** | - | - | - | - | - | - | - | - | 1.152.986 |
| **1953** | 860.699 | 162.524 | 203.938 | 20.462 | 8.668 | 35.112 | - | 13.111 | 1.304.514 |
| **1961** | 1.000.854 | 183.108 | 131.484 | 20.606 | 8.046 | 42.728 | - | 19.177 | 1.406.003 |
| **1971** | 1.142.375 | 279.871 | 108.552 | 24.505 | 7.190 | 46.465 | - | 38.350 | 1.647.308 |
| **1981** | 1.279.323 | 377.208 | 86.591 | 43.125 | 6.384 | 44.468 | - | 72.037 | 1.909.136 |
| **1991** | 1.328.187 | 441.987 | 77.080 | 52.103 | 7.764 | 42.775 | - | 84.068 | 2.033.964 |
| **1994** | 1.295.964 | 441.104 | 78.019 | 43.707 | 8.601 | 40.228 | 6.829 | 31.480 | 1.945.932 |
| **2002** | 1.297.981 | 509.083 | 77.959 | 53.879 | 9.695 | 35.939 | 17.018 | 20.993 | 2.022.547 |
| **2021** | 1.137.030 | 619.187 | 83.443 | 49.104 | 9.208 | 24.759 | 18.163 | 156.425 | 2.097.319 |

Yukarıdaki tablo Makedonya Devlet İstatistik Kurumu'nun yayınladığı yıllık rapordaki verilerden yola çıkarak oluşturulmuştur. Bu yıllık raporda Osmanlı sonrası nüfus verileri özet olarak verildiği gibi 1991 ve 1994 yıllarına ait nüfus verilerinin tahmini olduğu belirtilmiştir. Tablodan 100 yıllık bir süreçte Makedonya nüfusunun iki katına ulaştığı anlaşılmaktadır. Peki, bu süreçte Makedonya ülke nüfusu artarken Türk nüfusun artış azalış seyri nasıl seyretmiştir? İşte buradaki veriler ışığında ülkede yaşayan Türk nüfus hakkında aşağıda grafikler oluşturulmuştur.

40 ***Статистички годишник на Република Северна Македонија*** *2019*, Државен Завод За Статистика На Република Северна Македонија, Скопје 2019, s.62.

41 ***Статистички годишник на Република Северна Македонија*** *2019*, s.65, 69; *Попис На Населението, Домаќинствата И Становите Во Република Северна Македонија, 2021 - Прв Сет На Податоци*, Република Северна Македонија Државен Завод За Статистика, Скопје 2021, s.5.

**Grafik 1 ve 2.** 1953'den 2021'e Makedonya'da Yer Alan Türk Nüfusun Sayıları ve Yıllara Göre Nüfus Değişimi

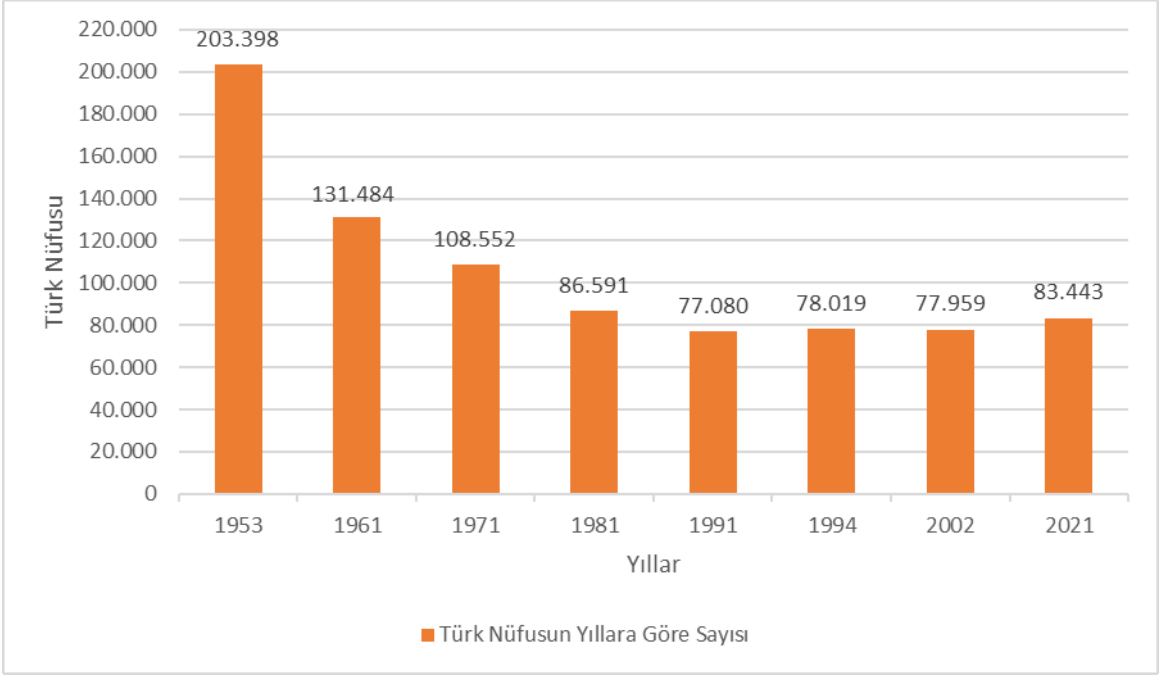


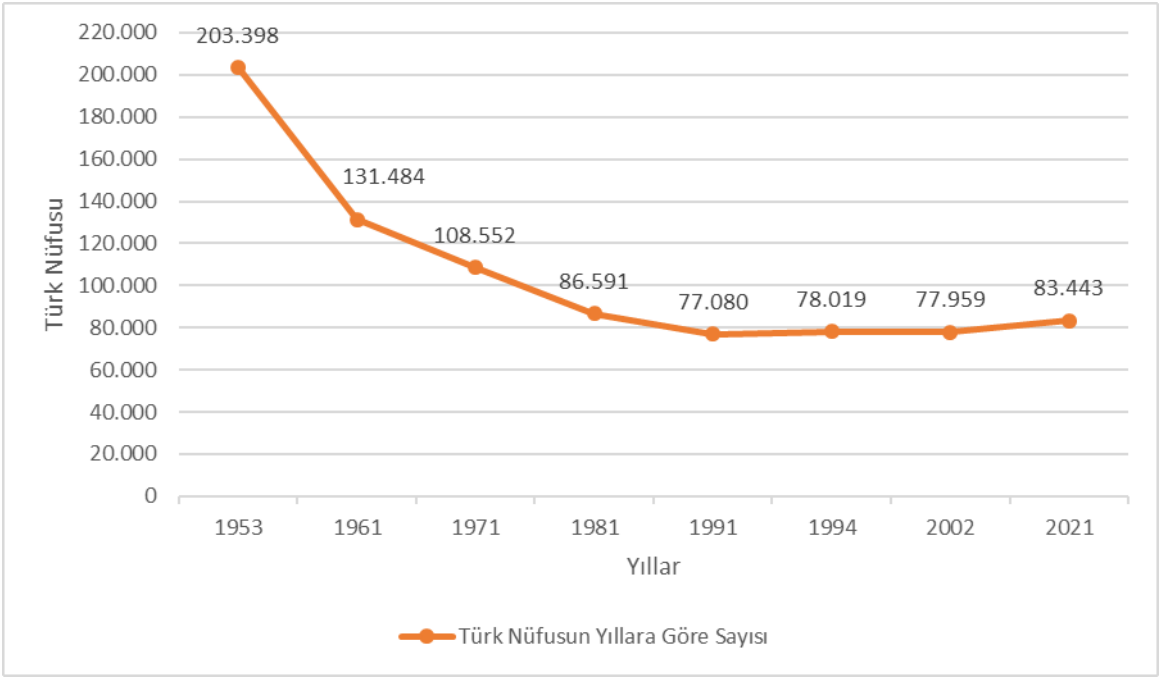


Grafiklerde de görüldüğü üzere Türk nüfus 1953'den 2021 yılına kadar geçen zaman diliminde neredeyse sürekli bir azalış seyri izlemiştir. Ülkedeki Türk nüfustaki en ciddi düşüş ise % 72.454 ile 1953 sayımı sonrasında 1961 yılında yapılan nüfus sayımından çıkarılmaktadır. Zira bu tarihler arasında ülkede yaşayan Türk nüfus 203.938'den -% 35,52

azalışla 131.484'e düşmüştür[42]. Belgrad Türk Büyükelçiliği'nin girişimleri ile 5 Ocak 1950 tarihinde Yugoslavya ile yapılan ve 1953 yılının Nisan ayında imzalanan Türklerin Tahliyesi Anlaşması ile sadece Türkler değil, isteyen her bir Müslüman'ın göç etmesine izin verilmiştir[43].

Bu göç hadisesinde dikkati çeken önemli bir nokta ise gerek Türkiye'de gerekse Makedonya'da bu duruma gösterilen tepkidir. Zira Üsküp'ün yetiştirdiği son dönem şairleri arasında önemli bir yere sahip olan Abdülfettah Rauf[44], 27 Mart 1959'da yazdığı Yine Vatan İçin adlı şiirinde göç konusuna değinmekte ve buna şiddetle karşı çıkmaktadır. Abdülfettah Rauf,

*"Beni bir zulm-i müselleh koğuyor yurdumdan*
*Buna karşı komağa güç bana yok yandım ben*

*Bakarım ufkuna kan rengine girmiş güneş*
*Sanki bir memleketin göklere çıkmış ateşi*

*Varsa da sanki verem çehresi baglar mehtap*
*Hep yıkılmış ne mezar kaldı ne minber, ne mihrab*

*Sürülür öz vatanından sürünür yurttaşlar*
*Meskenetle aşağı doğru eğilmiş başlar*

42 Bununla birlikte yapılan çalışmalar bu sayının 150 bin civarında olduğunu ortaya koymaktadır. 1952'de 73, 1953'de 1.113, 1954'de 9.728, 1955'de 17.000, 1956'da 31.969, 1957'de 30.162, 1958'de 30.137, 1959'da 18.403 ve 1960'da ise 13.304 Türk Makedonya'dan göçmüştür. Altan Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman-Türk'e Büyük Darbe*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1995, s.248. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'na ait belgelerde de 1952-1968 dönemi itibariyle Makedonya'dan gelen göçmenlerin sayısının 170 bine yakın olduğu, göç ederek gelen nüfusunun 1960'ta 150 bine, 1963'te 165 bine, 1968'de ise 170 bine yükseldiği ifade edilmektedir. Çavuşoğlu, "Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler", s.167.

43 Салим Кадри Керими, *Иселувањето На Турците Од Македонија Во Турција, По Втората Светска Војна*, Академски Печат, Скопје 2021, s.122-123.

44 Abdülfettah Rauf, 1910 yılında Üsküp'te doğmuş olup halk arasında Fettah Efendi adıyla anılmıştır. Babası manifaturacılık yapan Rauf Efendi, annesi ise Refiye Hanım'dır. 1929-1930 eğitim öğretim yılında Meddah Medresesi'ne kaydolmuş ve burada hocası Ataullah Kurtiş Efendi'den dersler almıştır. Daha sonra hocası yerine 1936'da başmüderris olan Fettah Efendi, burada yaptığı görev sırasında takibe uğramıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında yeniden açılan Üsküp Ulema Meclisi'nde 18 Mayıs 1945'te heyette yer almış ve 21 Temmuz 1945'de Makedonya İslam Birliği başkanı olarak seçilmiştir. 1947 yılında bu görevde bulunduğu sırada tutuklanmış ve 1956 yılına kadar hapis yatmıştır. Hayatının son yıllarında Makedonya Devlet Arşivi'nde Osmanlı Türkçesi uzmanı olarak işe alınmış ve 24 Nisan 1963 Perşembe günü Üsküp'te vefat etmiştir. Onun özellikle 1952 sonrasında yaşanan göç sırasında ülkeyi terk etmeyerek Müslüman-Türk kimliğini yaşama mücadelesi verdiği, etrafındakilere Türkiye'ye göç etmemeyi ve vatanı terk etmemeleri konusunda telkinlerde bulunduğu bilinmektedir. Zeki Güler, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı Balkanlarda Yücelcilerden ve Son Devrin Din Mazlumlarından Abdül Fettah Rauf Efendi Hayatı-Sanatı-Eserleri*, ed. Nazlı Rana Gürel-Rabia Betül Gürel, Ankara 2023, s.25, 33.

*Sanki gözyaşları halinde dökülmüş ciğeri*
*Kanlı yaşlarla selamlar gidiyorken bu yeri*

*Neye gitsün ana yurdu ata yurduydu bu yer*
*Gitmiyorlar onu tard etmededir mücrimler*

*Kim ya Rab kalacak bunca büyük şanlı yatan*
*Kime ısmarlayayım ben seni ey yaslı vatan!"*[45]

şeklinde şiirinde göç hadisesine dikkat çekmekte ve bu göçün sebepleri arasında olan zulme karşı koyamamasını da en acı veren hadise olarak dile getirmektedir. Şairin Makedonya coğrafyasını nitelendirirken kullandığı ana yurt ve ata yurt tabirleri ise ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken noktalardır. Nitekim bu coğrafya, günümüzde Makedonya'nın da başkenti olan Üsküp başta olmak üzere 500 yılı aşkın bir süre Osmanlı Türklerinin idaresi altında kalmıştır. Yahya Kemal Beyatlı'nın Kaybolan Şehir adlı şiirinde *"Fîrûze kubbelerle bizim şehrimizdi o; Yalnız bizimdi, çehre ve ruhiyle bizdi o"*[46] şeklinde ifade ettiği üzere Üsküp Şehri, mimarî eserleri, sokakları ve evleri ile Türk-İslam medeniyetinin Balkanlardaki temsilcilerinden biri olmuştur.

Abdülfettah Rauf, göçe karşı gelen bir kişi olarak muhtelif yerlerde bu göçün dinî açıdan caiz olmadığını da ifade etmiş, "Hicret-Hubbül Vatan" adlı şiirinin bir mısrasında göç edenlere karşı *"Kardaş! Nereye hicret edersin azıcık dur"*[47] şeklinde hitapta bulunmuştur.

Yukarıdaki grafiklerden anlaşıldığı üzere Makedonya'daki Türk nüfusta yaşanan ikinci ciddi azalış ise 1971 ve 1981 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu iki sayımdan da anlaşıldığı üzere Türk nüfus önce 108.552'e, ardından da 86.591'e düşmüştür. Her ne kadar bundan sonraki süreçte keskin düşüşler gözükmese de bu durum göç hadisesinin yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Zira 2019 yılı tahminlerine göre Makedonya'dan 500 ila 600 bin arasında bir nüfus Avrupa'ya göç etmiştir[48]. Bunun içinde Türklerin sayısı da az değildir.

Yugoslavya'nın parçalanması sonrası kurulan Makedonya Devleti'nin (1991) en büyük problemlerinden biri hiç kuşkusuz nüfus sayımları olmuştur. 2002 ve 2021 yıllarında yapılan nüfus sayımları ile Türklerin nüfusu ve bu sayımlara göre Türklerin ülkenin neresinde yaşadığı ile ilgili bilgilere Makedonya Cumhuriyeti Devlet İstatistik Kurumu raporlarından ulaşılmaktadır. Nitekim 2002 sayıma göre ülke nüfusu 2.022.547 kişi olup bunun

45 Ertuğrul Karakuş, "Bir Neo-Klasik Balkan Şairinin Vatan Ağıdı: Abdülfettah Rauf'un Şiirinde Üsküp ve Makedonya-1", *Hikmet*, 23 (2014), Gostivar, s.143-144.

46 Yahya Kemal Beyatlı, *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2021, s.43.

47 Salim Kerimi, "Üsküp'lü Abdül Fettah Efendi'nin Göçle İlgili Tavrı", 6 Aralık 2016, Erişim Tarihi: 02.06.2024, https://salimsblog.wordpress.com/2016/12/06/uskuplu-abdul-fettah-efendinin-gocle-ilgili-tavri/#_ftn2.

48 Anadolu Ajansı, "Batı Avrupa'nın 'cazibesi' Balkanlar'da göçü tetikliyor",19.01.2019, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bati-avrupanin-cazibesi-balkanlarda-gocu-tetikliyor/1368900, Erişim Tarihi: 05.06.2024.

77.959 kişisi ( % 3,85) Türk[49] ve 2021 yılı nüfus sayımına göre ise ülke nüfusu 2.097.319 kişi olup bunlardan 83.443 kişisi ( % 3,97) Türk'tür[50]. Bu veriler aynı zamanda Türk nüfusunun yaş, cinsiyet, kadın-erkek gibi kategorilerdeki durumunu da vermektedir. Ancak bu bilgiler başka bir çalışmanın konusunu teşkil ettiğinden aşağıda Türklerin yaşadığı yerleşim yerleri ve bunların yirmi yıl içinde nasıl bir değişime uğradığı üzerinde durulmuştur.

**Tablo 3.** 2002 ve 2021 Nüfus Sayımlarına Göre Türklerin Yaşadığı Yerleşim Yerleri, Nüfusları ve Nüfusun Artış-Azalış Oranları

| Yerleşim Yeri | 2002 Yılı[51] | 2021 Yılı[52] | Değişim % |
|---|---|---|---|
| Üsküp (Skopje) | 8.595 | 9.281 | +7,98 |
| Araçinovo | 0 | 7 | / |
| Berovo | 91 | 69 | - 24,17 |
| Manastır (Bitola) | 1.610 | 1.258 | - 21,86 |
| Boğdantsi | 54 | 38 | - 29,62 |
| Bogovinye | 1.183 | 889 | - 24,85 |
| Bosilovo | 495 | 694 | + 40,2 |
| Brvenitsa | 2 | 1 | - 50 |
| Valandova | 1.333 | 1.480 | + 11,02 |
| Vasileva | 2.095 | 2.280 | + 8,83 |
| Köprülü (Veles) | 1.724 | 1.079 | - 37,41 |
| Vinitsa | 272 | 233 | - 14,33 |
| Vraneştitsa | 276 | 0 | / |
| Vrapçişte | 3.134 | 4.032 | + 28,65 |
| Gevgeli (Gevgelija) | 31 | 60 | + 93,54 |
| Gostivar | 7.991 | 8.848 | + 10,72 |
| Gradsko | 71 | 96 | + 35,21 |
| Debre (Debar) | 2.684 | 3.311 | + 23,36 |
| Debartsa | 2 | 2 | 0 |
| Delçevo | 122 | 129 | + 5,73 |
| Demirkapı (Demirkapıja) | 344 | 397 | + 15,40 |
| Demirhisar | 35 | 9 | - 74,28 |
| Doyran | 402 | 221 | - 45,02 |
| Dolneni | 2.597 | 2.723 | + 4,85 |
| Drugovo | 292 | 0 | / |
| Yelino | 2 | 3 | + 50 |
| Yelenikovo | 1 | 8 | + 700 |
| İlinden | 17 | 6 | - 64,70 |

49 *Попис На Населението Домаќинствата и Становите Во Република Македонија 2002*, Република Македонија Државен Завод За Статистика, Скопје 2005, s.34.

50 *Попис На Населението, Домаќинствата И Становите Во Република Северна Македонија,* s.5.

51 *Попис На Населението Домаќинствата и Становите Во Република Македонија 2002*, s.34.

52 *Попис На Населението, Домаќинствата И Становите Во Република Северна Македонија*, s.5-33.

| Yerleşim Yeri | 2002 Yılı[51] | 2021 Yılı[52] | Değişim % |
|---|---|---|---|
| Yegunovtse | 4 | 0 | / |
| Kavadartsi | 167 | 140 | - 16,16 |
| Karbintsi | 728 | 873 | + 19,91 |
| Kırçova (Kiçevo) | 2.430 | 3.245 | + 33,53 |
| Konçe | 521 | 644 | + 23,60 |
| Koçani | 315 | 143 | - 54,60 |
| Kratova (Kratovo) | 8 | 0 | / |
| Eğri Dere (Kriva Palanka) | 2 | 6 | + 200 |
| Kruşevo | 315 | 312 | - 0,95 |
| Kumanovo | 292 | 161 | - 44,86 |
| Lipkovo | 0 | 2 | / |
| Lozovo | 157 | 233 | - 48,40 |
| Mavrovo ve Rostuşa | 2.680 | 2.753 | + 2,72 |
| Makedonska Kamenitsa | 0 | 2 | / |
| Makedonski Brod | 181 | 333 | + 83,97 |
| Mogila | 229 | 269 | + 17,46 |
| Negotin (Negotino) | 243 | 358 | + 47,32 |
| Novatsi | 27 | 3 | - 88,88 |
| Ohri (Ohrid) | 2.268 | 2.065 | - 8,95 |
| Petrovets | 75 | 137 | + 82,66 |
| Pehçevo | 357 | 301 | - 15,68 |
| Plasnitsa | 4.446 | 6.122 | + 37,69 |
| Pirlepe (Prilep) | 917 | 1.118 | + 21,91 |
| Probiştip | 6 | 2 | - 66,66 |
| Radoviş | 4.061 | 4.128 | + 1,64 |
| Rankovtse | 0 | 1 | / |
| Resne (Resen) | 1.797 | 1.811 | + 0,77 |
| Rosoman | 0 | 1 | / |
| Sveti Nikole | 81 | 74 | - 8,64 |
| Sopişte | 243 | 470 | + 93,41 |
| Struga | 3.628 | 4.352 | + 19,95 |
| Usturumca (Strumitsa) | 3.754 | 3.984 | + 6,12 |
| Studeniçani | 3.285 | 3.306 | + 0,63 |
| Teartse | 516 | 450 | - 12,79 |
| Kalkandelen (Tetovo) | 1.882 | 1.884 | + 0,10 |
| Jupa (Tsentar Jupa) | 5.226 | 4.795 | - 8,24 |
| Çaşka | 391 | 398 | + 1,79 |
| Çuçer-Sandevo | 0 | 14 | / |
| İştib (Ştip) | 1.272 | 1.399 | + 9,98 |
| **Toplam** | **77.959** | **83.443** | **+ 7,03** |

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Türklerin Makedonya'da yaşadıkları ve nüfusları 3 binden fazla olan yerleşim yerleri, Üsküp, Vrapçişte, Gostivar, Debre, Plasnitsa, Radoviş, Struga, Usturumca ve Jupa'dır. Bazı yerleşim yerlerinde gözle görülür artışlar vardır. Bunlarla ilgili gerek Makedonya'da bulunduğum süre zarfında edindiğim bilgiler gerekse bölgede bulunan dostlarımdan elde ettiğim bilgiler ışığında bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür.

Bosilovo, Vrapçişte, Gostivar, Debre, Demirkapı, Dolneni, Konçe, Lozovo, Makedonski Brod, Negotin, Petrovets, Plasnitsa, Pirlepe, Resne, Sopişte, Struga, Usturumca gibi yerlerde Türk nüfusunda artış diğer yerlere göre daha fazladır. Bu yerleşim yerlerindeki artışın nedenleri hakkında şunlar söylenebilir. Sopişte, Pirlepe, Kalkandelen, Debre ve Struga'da Torbeşler, nüfus sayımında kendilerini Türk olarak yazdırmışlardır. Özellikle Struga'ya bağlı Oktisi ahalisi nüfus sayımında Türk olarak kayıtlara geçmiştir. Resne'de göçün azalışı nüfus üzerinde olumlu etki yapmış olmalıdır. Çayırovası denilen Üsküp ovasında yer alan Petrovets'de ise (eski adı İbrahimova) nüfusun artış sebebi çeşitlidir. Bunda Petrovets'e Türkiye'den bir ailenin geri dönüşü, yeni evlilikler ve başka köylerden buraya yapılan yerleşimler nüfusun artışını tetiklemiştir. Diğer yerleşim yerlerinden Konçe'de doğum oranlarındaki artış ve göçün durması etkili olmuşa benzemektedir. Özellikle Bosilovo ve Usturumca'ya yapılan yardımlar ile Studeniçani Belediyesi sınırlarında yer alan Dırjilovo köyünde Türkçe eğitimin etkisi, bu bölgelerde nüfus sayımında insanların Türk olarak yazılmalarını etkilemiş olmalıdır. Bu özel etkenlerin dışında Türkiye'den bölgeye gidip gelen insanların varlığı, Türkiye'deki Makedonya göçmenlerinin bölgedeki akrabaları ile daha da güçlü olarak tesis ettikleri bağlar, TİKA'nın sağladığı tarım ve diğer destekler ile alt yapı hizmetleri, Türkiye Cumhuriyeti Üsküp büyükelçisinin bölgeye yaptığı seyahatler ve köylere kadar gösterin yakın ilgi Türk nüfus sayısının artışı üzerinde olumlu etkiler bırakmış olmalıdır.

Bogovinye, Köprülü, Doyran, Kavadartsi, Kumanovo, Ohri, Pehçevo, Teartse, Jupa ve İştib'de azalış miktarı diğerlerine göre daha fazladır. Bunların nedenleri için ise şunlar söylenebilir. Türklerin en yoğun olduğu bölgelerden biri olan Jupa'da İtalya'ya giden göçmen sayısı fazladır ve zannederim ki buradan göç edenlerin bir kısmı sayımlara bile katılmamışlardır. Ohri'de Arnavutlaşmanın yaşanması Türk nüfusun etkisini azalttığı gibi çocuk yapma oranının düşüşü bu azalışta pay sahibidir. Köprülü ve İştib'te Romanların tercihleri Türk nüfus üzerinde az da olsa etki yapmış olmalıdır.

Bu değerlendirmeler ışığında açıklanması gereken bir noktada Torbeş/Türkbaş denilen kişilerdir. Üsküp civarı, Struga, Kalkandelen, Debre, Mavrova, Köprülü ve Pirlepe köyleri günümüzde Türkbaş/Torbeşlerin ağırlıklı olarak yaşadıkları yerlerdir[53]. Bu noktada Türkbaş/Torbeşler hakkında da kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Nitekim Makedonya'da

53 Eyüp Kul, "Makedonya'da Evlâd-ı Fatihân Torunları (Sorunlar-Çözüm Önerileri)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 11/2 (2022), s.208.

büyük bir nüfus oluşturan Torbeş veya Türkbaşların kökenleri ve dilleri hususlarında bazı tartışmalar söz konusudur. Eski bir Slav boyundan geldikleri, Bogomillerin son kalıntıları oldukları, Slavlaşmış Türk olarak adlandırıldıkları, Hıristiyan Makedon olup daha sonra Müslümanlaştıkları, aslında Makedon Müslüman oldukları gibi haklarında çeşitli görüşler vardır[54]. Bu kişilerin son yıllarda Türkçe eğitim almayı talep ettikleri, bazı yerlerde Türkçe konuşamamalarına rağmen kendilerini Türk olarak ifade ettikleri bizzat bu satırların yazarının şahit olduğu hususlardır. Bunda daha önceki yıllarda Türkiye'ye göç eden kişilerin ve Üsküp Türk Büyükelçiliği'nin yakın ilgilerinin büyük etkisi vardır.

**Sonuç**

Günümüzde resmi adı Kuzey Makedonya olan devletin sınırlarında yaşayan Türkler ve bu Türklerin göçleri, gerek Osmanlı gerekse sonraki dönemlerde yapılan resmî nüfus sayımlarına göre elde edilen veriler ışığında değerlendirilmiştir. Yani burada üzerinde durulan nokta devletler tarafından yapılan nüfus sayımları, yani resmî istatistiklerdir. Bu istatistikler ile ilgili birkaç husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki Türkler ile ilgilidir ve Makedonya'da Türk nüfusunun sürekli olarak azaldığı müşahede edilmektedir. Keza bu istatistikler özelinde en doğru istatistiklerin Osmanlılara ait olduğu rahatça ifade edilebilir. Çünkü Osmanlı sonrası Bulgarların Üsküp'ü işgali, daha sonra bölgenin Sırpların eline geçmesi sonrası oluşan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ve Krallık Yugoslavya'sı devirlerinde yapılan nüfus sayımlarında, ilgili devletlerin çıkarları ön planda tutulmuştur. Bulgar idaresinde Hristiyan nüfus Bulgar yazılırken, Sırp idaresinde Hristiyan nüfusun Sırp olarak kayıtlara geçtiği görülmektedir. Yugoslavya Devleti'nin kuruluşu ile Sırp ve Bulgar olarak yazılan nüfus, Makedon adı altında kayıtlara geçmiştir. Bir parantezde Makedonya içinde Türkbaş/Torbeş diye nitelenen Müslüman nüfus ile açmak gerekmektedir. Günümüzde Makedonlar tarafından Makedon Müslüman olarak ifade edilen bu grubun bir kısmı resmî kayıtlarda kendilerini Türk yazdırmış, bir kısmı ise Makedon olarak istatistiklerde yerini almıştır. Bölgede yaptığımız seyahatler ve görüştüğümüz kişilerde bunların kendilerini Türk diye nitelendirdikleri (bazıları Türkçe bilmemesine rağmen) müşahede edilmiştir. Netice olarak Makedonya özelinde yapılan nüfus sayımlarından tam olarak sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün değildir ve resmî istatistikler ile saha arasında farklılıklar çok boyutludur.

54 Dragi Gjorgiev, "Osmanlı Mirası Makedon Torbeşleri: Batı Tarihi İkilemler ve Çağdaş Uyuşmazlıklar Üzerine", *TASAM Uluslararası Balkan Kongresi*, s.301-304, Erişim 7 Haziran 2024. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/3716/osmanli_mirasi_makedon_torbesleri_bati_tarihi_ikilemler_ve_cagdas_uyusmazliklar_uzerine.

**Kaynakça**

**Araştırma İnceleme Eserleri**

Adanır, Fikret, *Makedonya Sorunu Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi*, çev. İhsan Çatay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

Aydın, Mahir, "Arşiv Belgeleriyle Makedonya'da Bulgar Çete Faaliyetleri", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, İstanbul 1989, s.209-234.

Aydın, Mahir, "Doksanüç Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı)", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 9, İstanbul 1994, s.498-499.

Aydın, Mahir, "Makedonya Meselesi ve Amerikalı Rahibenin Kaçırılması", *Osmanlı Araştırmaları*, 18, İstanbul 1998, s.239-258.

Beyatlı, Yahya Kemal, *Kendi Gök Kubbemiz*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 2021.

Beydilli, Kemal, "II. Abdülhamid Devrinde Makedonya Meselesi'ne Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, 9, İstanbul 1998, s.77-99.

*Британски Документи За Историјата На Македонија (1857-1885)*, Том: IV, Редакција: Драги Ѓоргиев, Избор и Превод: Драги Ѓоргиев-Зорица Божиновска, Скопје 2003.

Bogoyeviç, Lidiya Kumbaracı, *Üsküp'te Osmanlı Mimarî Eserleri*, çev. Suat Engüllü, Mas Matbaacılık, İstanbul 2008.

Castellan, Georges, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman Başbuğu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.

Çalışkan, Berrin, "1953 Göçü Sonrası Yücelcilerin Memleket/Yugoslavya ve Ana Vatan/Türkiye Algıları", *İnsan ve Toplum*, 4/8 (2014), s.132-167.

Çavuşoğlu, Halim, "Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri", *Bilig*, 41, Bahar 2007, s.123-154.

Değerli, Esra S., "Türkiye'nin Balkan Ülkelerine Yakınlaşma Çalışmaları: Balkan Paktı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2), s.115-134.

Deliorman, Altan, *Yugoslavya'da Müslüman-Türk'e Büyük Darbe*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1995.

Gjorgiev, Dragi, "Osmanlı Mirası Makedon Torbeşleri: Batı Tarihi İkilemler ve Çağdaş Uyuşmazlıklar Üzerine", *TASAM Uluslararası Balkan Kongresi*, Erişim 7 Haziran 2024. https://tasam.org/tr-TR/Icerik/3716/osmanli_mirasi_makedon_torbesleri_bati_tarihi_ikilemler_ve_cagdas_uyusmazliklar_uzerine.

Gör, Emre, *Abdulhamid Döneminde İstihbarat Mutlakiyetten Meşrutiyete İmparatorluğun Haber Alma Faaliyetleri 1876-1909*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2019.

Ѓоргиев, Драги, "Административната Структура На Солунскиот, Битолскиот И Косовскиот Вилает Во Втората Половина На XIX Век", *Прилози*, XLI/1-2, Скопје, s.163-184.

Горѓиев, Драги, "Мунаџир Махала У Скопљу Крајем XIX Века", *Просторно планирање у југоисточној европи (до другог светског рата)*, Уредник Издања: Бојана Миљкови-Катић, Београд 2011, s.493-503.

Güler, Zeki, *Evlâd-ı Fatihân Diyarı Balkanlarda Yücelcilerden ve Son Devrin Din Mazlumlarından Abdül Fettah Rauf Efendi Hayatı-Sanatı-Eserleri*, ed. Nazlı Rana Gürel-Rabia Betül Gürel, Ankara 2023.

Hacısalihoğlu, Mehmet, "Makedonya", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 27, Ankara 2003, s.437-444.

Ilievski, Borče, "Turci u Kraljevini Shs/Jugoslaviji Demografska Analiza Na Osnovu Popisa Stanovništva 1921. i 1931", *Istorija*, 20 (2018) s.35-54.

Илиевски, Борче, *Демографските Карактеристики На Вардарска Македонија Меѓу Двете Светски Војни (Анализа На Југословенските Пописи Од 1921 и 1931 Година)*, Филозофски факултет, Скопје 2017.

İnbaşı, Mehmet – Kul, Eyüp, *Balkanlarda Bir Türk Şehri: Üsküp (Fetihten XVIII. Yüzyıla Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Karakuş, Ertuğrul, "Bir Neo-Klasik Balkan Şairinin Vatan Ağıdı: Abdülfettah Rauf'un Şiirinde Üsküp ve Makedonya-1", *Hikmet*, 23 (2014), Gostivar, s.133-150.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, T.C.Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 1995.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Керими, Салим Кадри, *Иселувањето На Турците Од Македонија Во Турција, По Втората Светска Војна*, Академски Печат, Скопје 2021.

Кирјазовски, Ристо, "Основањето И Организацијата На Турската Општина Во Скопје Во 1869 Година", *Гласник*, Година: XV, Број:2, Скопје 1971, s.185-210.

Kul, Eyüp, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) Sonrası Üsküp'e Gelen Muhacirlerin Durumu (1877-1885)", *Anasay*, 8 (2019), s.11-41.

Kul, Eyüp, "Makedonya'da Evlâd-ı Fatihân Torunları (Sorunlar-Çözüm Önerileri)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 11/2 (2022), s.191-221.

Öksüz, Hikmet, "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)", *Atatürk Dergisi*, 3/1 (2010), s.169-188.

Tilbe, Özgür, *Hüseyin Hilmi Paşa'nın Rumeli Umumî Müfettişliği (1902-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021.

Ünlü, Mucize, *Kosova Vilayeti (1877-1912)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

Ünlü, Mucize, *Manastır Vilâyeti'nin İdarî ve Sosyal Yapısı (1873-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1996.

Yücer, Hür Mahmut, "Sa'diyye", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 35, İstanbul 2008, s.410-413

Zaim, Sabahaddin, "Son Yugoslav Muhacirleri Hakkında Rapor", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 19/1-4 (1957), s.435-448.

Матковски, Александар, "Крушево Низ Историјата", *Крушево*, ed. бане ковоч, Скопје.

*Попис На Населението Домаќинствата и Становите Во Република Македонија 2002*, Република Македонија Државен Завод За Статистика, Скопје 2005.

*Попис На Населението, Домаќинствата И Становите Во Република Северна Македонија, 2021 - Прв Сет На Податоци*, Република Северна Македонија Државен Завод За Статистика, Скопје 2021.

***Статистички годишник на Република Северна Македонија** 2019*, Државен Завод За Статистика На Република Северна Македонија, Скопје 2019.

*Француски Документи За Историјата на македонскиот Народ*, Серија: VI, Том I (1878-1879), Редакција: Андрија Лаиновик-Иван Катарџиев-Љубомир Герасимов, Скопје 1969.

Шкријељ, Рецеп, *Мухаџирската Криза И Населување На Бошњаците Во Македонија (1875-1901)*, Скопје 2006.

**İnternet Adresleri**

Anadolu Ajansı, "Batı Avrupa'nın 'cazibesi' Balkanlar'da göçü tetikliyor", 19.01.2019, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bati-avrupanin-cazibesi-balkanlarda-gocu-tetikliyor/1368900, Erişim Tarihi: 05.06.2024.

https://pod2.stat.gov.rs/objavljenepublikacije/g1921/pdf/g19214001.pdf, Erişim Tarihi: 07.06.2024.

Kerimi, Salim, "Üsküp'lü Abdül Fettah Efendi'nin Göçle İlgili Tavrı", 6 Aralık 2016, https://salimsblog.wordpress.com/2016/12/06/uskuplu-abdul-fettah-efendinin-gocle-ilgili-tavri/#_ftn2, Erişim Tarihi: 02.06.2024.

## Ekler

**Ek 1.** 1876 Yılında Günümüz Makedonya'sına Bağlı Bazı Şehirlerde Dinî ve Etnik Nüfus

| **Sancak** | **Kaza** | **İslam** | **Hristiyan** | **Yahudi** | **Kıptı** |
|---|---|---|---|---|---|
| Manastır | Manastır | 10.956 | 33.500 | 916 | 1.042 |
| | Ohri | 5.501 | 13.507 | - | 467 |
| | Pirlepe | 5.487 | 18.731 | - | 223 |
| | Kırçova | 4.901 | 8.812 | - | 219 |
| Prizren | Kalkandelen | 22.676 | 12.957 | - | 950 |
| Üsküp | Üsküp | 16.462 | 14.589 | 160 | 307 |
| | Radovişte | 4.398 | 3.016 | 169 | - |
| | Kratova | 1.037 | 3.287 | - | 61 |
| | Koçana | 4.232 | 6.205 | - | 230 |
| | Palanka | 510 | 15.000 | - | 267 |
| | İştib | 11.400 | 10.750 | 260 | 330 |
| | Kumanova | 5.264 | 14.360 | - | 156 |
| Debre | Debre-i Bala | 18.500 | 9.500 | - | 500 |
| **Toplam** | | **111.324** | **164.214** | **1.505** | **4.752** |

**Ek 2.** H.1311/M.1893-1894 Yılında Üsküp ve Prizren Sancaklarına Bağlı Şehirlerde Dinî ve Etnik Nüfus[55]

| **Sancak** | **Kaza ve Nahiye** | **Toplam Nüfus** | **Müslüman** | **Rum** | **Bulgar** | **Yahudi** | **Latin** | **Gayrimüslim Kıptı** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| Üsküp | Üsküp | 63.331 | 34.863 | 6.307 | 21.265 | 723 | 24 | 148 |
| | İştib | 42.227 | 23.970 | - | 17.714 | 542 | - | - |
| | Koçana | 27.800 | 11.120 | 90 | 16.590 | - | - | 230 |
| | Kumanova | 41.189 | 12.362 | 87 | 28.729 | - | 11 | - |
| | Kratova | 21.333 | 3.396 | 37 | 17.691 | - | - | 209 |
| | Palanka | 22.725 | 2.203 | 426 | 19.937 | - | - | 159 |
| | Kaçanik | 6.649 | 6.580 | 69 | - | - | - | - |
| | Malişova N. | 24.052 | 8.860 | - | 15.192 | - | - | - |
| Prizren | Kalkandelen | 54.632 | 33.918 | 5.576 | 14.138 | - | - | - |
| | Gostivar | 23.433 | 24.506 | 4.404 | 4.522 | - | - | - |
| **Toplam** | | **327.371** | **161.778** | **16.996** | **155.778** | **1265** | **35** | **746** |

55 Mucize Ünlü, *Kosova Vilayeti (1877-1912)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s.133-134.

# KOLAĞASI İZZEDDİN BEY'İN GÖZÜNDEN I. BALKAN HARBİ

**Doğuş ŞEKER***

**Giriş**

Osmanlı Devleti XIX. yüzyılı ağır bir buhran içinde geçirmiştir. İktisadi ve sosyal sorunlar artarak devam etmiş, toprak kayıplarının önüne geçilememiştir. Hukuk başta olmak üzere pek çok alanda düzenlemeler yapılmışsa da istenen neticeler elde edilememiştir. XX. yüzyıla da bu sorunların gölgesinde giren Osmanlı Devleti, 1911'de Trablusgarp Savaşı'nda İtalya'ya mağlup olmuş ve böylece Kuzey Afrika'daki son vatan parçası yitirilmiştir. Devletin kötü gidişatı, yenilgiler ve toprak kayıpları, bir müddettir hazırlık içinde olan Balkan devletlerini harekete geçirmiştir.[1] Aynı zamanda Avrupalı devletler onları Osmanlı'ya karşı kışkırtmış, Rus Çarlığı ise ittifak kurmaları için teşvik etmiştir.[2] Bunun sonucunda 13 Mart 1912'de Bulgaristan ve Sırbistan arasında imzalanan iş birliği antlaşmasıyla ittifakın temelleri atılmıştır. Bunu 29 Mayıs'ta Bulgaristan ile Yunanistan arasında imzalanan antlaşma takip etmiştir. 22 Eylül'de ise Yunanlar, Sırplar ve Bulgarlar arasında askeri ittifak antlaşması imzalanmıştır. Ağustos 1912'de Karadağ da antlaşmaya imza atınca Balkan ittifakı son şeklini almıştır.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı yönetiminde bulunan ve Türkler için çok büyük bir önemi olan Balkanlar ciddi bir tehlikeyle karşı karşıyaydı. Düvel-i Muazzama tarafından kışkırtılan ve desteklenen Bulgar, Sırp, Yunan ve Karadağlı komitalar bir süredir terör eylemlerini artırmış, Arnavutluk'ta da sık sık ayaklanmalar meydana gelmiştir.[3] Balkanlar'da bunlar yaşanırken iç politikada İttihatçı-İtilafçı kavgası giderek büyümüş ve bu durum orduya da sirayet etmiştir. Bunlar yetmezmiş gibi bir de 1908 duhullü erlerin terhisine başlanmıştır. Terhis sürecinde yaşanan usulsüzlükler, disiplinsizliğin artmasına neden olmuştur. Sonrasında yeni erler alınmışsa da ordu mevcudunda öncekine göre bir azalma görülmüştür.[4]

* Öğr. Gör. / Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, dogusseker@nku.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9280-6065.

1 Hallı, 1993: 5, 6.

2 Tunaya, 1998: 4.

3 Gündüz, 2013: 597-601.

4 Hallı, 1993: 5, 6, 9, 10, 146.

Osmanlı Devleti'nde vaziyet böyle iken Balkan devletleri de Temmuz 1912'de başlattıkları harp hazırlıklarını eylülde büyük oranda tamamlamışlardır. Bu gelişmeler karşısında elçilikler, askeri ataşelikler, sınır komiserlikleri ve kumandanlıkları, sağladıkları istihbaratlarla Osmanlı Hükümeti'ni devamlı olarak uyarmışlar ve harbin kaçınılmaz bir hale geldiğini vurgulamışlardır. Hükümet ise ancak eylülün ortalarında durumun ciddiyetini kavrayabilmiştir.

28 Eylül 1912'de Karadağ, 30 Eylül'de ise Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan umumi seferberlik ilan etmiştir. Bir gün sonra durumdan haberdar olan Osmanlı Devleti, 1 Ekim 1912'de Rumeli ve Anadolu'da genel; Suriye ve Erzincan yörelerinde ise kısmi seferberlik ilan etmiştir. Bu süreçte Osmanlı Ordusu'nda bir kargaşa yaşanmıştır. Örneğin; seferberliğin birinci gününün hangi gün olduğu konusunda uzunca tartışmalar yapılmış ve sonunda 2 Ekim 1912 olarak kabul edilmiştir. Osmanlı 1. (Doğu) ve 2. (Batı) Orduları harp için hazırlanmışlardır. 1. Ordu'nun emrinde 1., 2., 3. ve 4. Kolordularla 15., 16., 17., 18., 23. ve 24. Redif Kolorduları hazır bulunmuştur. Bunların yanında, Edirne Müstahkem Mevki Kuvvetleri, Kırcaali ve Paşmaklı Müfrezeleriyle Bağımsız Süvari Tugayı hazır bulunmuştur. 2. Ordu'nun emrinde ise 5., 6. ve 7. Kolordular ile bağımsız üç fırka (tümen) hazır bulunmuştur. Sefer planına göre harp için 812.663 askeri personelin hazır olması planlanmıştır. Ancak harbin fiilen başladığı gün bu sayı yalnızca 290.000 olmuştur. Buna karşın Balkan ittifakında yaklaşık 482.000 askeri personel hazır bulunmuştur. 1. Ordu'nun sefer planlaması Bulgarlara, 2. Ordu'nunki ise Bulgarlara, Sırplara, Yunanlara ve Karadağlılara karşı savaşacak şekilde hazırlanmıştır. 2. Ordu Müfettişliği'nin karargahı Selanik'te kurulmuş ve kuvvetler Vardar Ordusu, Ustrumca Kolordusu, Yunan Cephesi Kuvvetleri, Bulgar Cephesi Kuvvetleri ve Karadağ Cephesi Kuvvetleri olmak üzere beşe bölünmüştür. Bunda, 2. Ordu'nun harekat sahasının genişliği belirleyici olmuştur.[5]

Balkan Harbi, 1900'lerde Harbiye'den mezun olup sonrasında Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi'ne katılan pek çok zabit (subay) için ilk harp tecrübesi olmuştur. Bu tecrübeyi yaşayan zabitler arasında İzzeddin Bey de bulunmaktadır. İyi eğitimli ve kalifiye bir erkan-ı harp (kurmay) olan İzzeddin Bey 1882 yılında Yanya'da doğmuştur.[6] Eğitimine doğduğu yerde başlamış, İstanbul'da devam etmiştir.[7] 1903'te Mülazım-ı Sani (Teğmen) rütbesiyle Mühendishane-i Berri-i Hümayun'u; 1906'da Erkan-ı Harp Yüzbaşı rütbesiyle Erkan-ı Harbiye Mektebi'nin Topçu Sınıfı'nı bitirmiştir. 2 Ekim 1906'da 3. Ordu emrine verilmiştir. 13 Ekim'de 17. Seyyar Jandarma Alayı 1. Bölük Kumandanlığı'na atanmıştır. 7 Kasım'da Kolağası[8*] olmuştur.[9] Bir müddet sonra 21. Alay 1. Tabur Kumandan Ve-

5 Hallı, 1993: 30, 35, 36, 37, 38, 118, 119, 120.

6 TBMM Arşivi, İzzeddin Çalışlar' ın II. Dönem Tercüme-i Hal Varakası.

7 İzzeddin Çalışlar ve İsmet Görgülü, *On Yıllık Savaşın Günlüğü Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları- Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Günlüğü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 164.

8 Kıdemli Yüzbaşı'ya denk gelen, günümüzde kullanılmayan bir rütbe.

9 Milli Savunma Bakanlığı Arşivi İzzeddin Çalışlar' ın Askerlik Safahatı.

killiği'nde, 13 Ocak 1909'daysa 3. Ordu Erkan-ı Harbiyesi'nde vazifelendirilmiştir.[10] Aynı tarihte Kolağası Mustafa Kemal Bey de burada vazifeye başlamıştır.[11] 31 Mart 1909'da yönetime karşı başlayan ayaklanmayı bastırmak amacıyla kurulan Hareket Ordusu'nda Mustafa Kemal Bey ile birlikte erkan-ı harp olarak vazifelendirilmiştir.[12] Kasım 1910-Mart 1911 arasında Rumeli'deki muhtelif fırkalarda yine erkan-ı harp olarak görev yapmıştır.[13] Bu süreçte Arnavutluk'ta bazı ayaklanmalar çıkmıştır.[14] Bunları bastırmak üzere gerçekleştirilen harekatlara 5. Kolorduyla katılmıştır. 21 Mayıs 1912'deyse Rumeli'de inşa edilen hutut-ı hadidiyeden (demir yolu) sorumlu heyetin üyeliğine atanmıştır.[15]

### 1. Kolağası İzzeddin Bey'in Seferberlik Sürecindeki Faaliyetleri

Kolağası İzzeddin Bey, seferberliğin ilan edilmesi üzerine 5. Kolordu'nun Erkan-ı Harp heyetinde vazifelendirilmiştir. Kolordu'nun Kumandanlığına Ferik-i Sani (Korgeneral) Kara Sait Paşa, Erkan-ı Harbiye Reisliğine Miralay (Albay) Mustafa Bey atanmıştır. Sefer planına göre Kolordu, Sırp Cephesi'nden sorumlu olan Vardar Ordusu'na bağlıydı. Vardar Ordusu'nun Kumandanlığına ise Ferik-i Evvel (Orgeneral) Halepli Zeki (Kılıçoğlu) Paşa, Erkan-ı Harbiye Reisliğine de Miralay Halil (Sedes) Bey atanmıştır. Vardar Ordusu, İkinci Ordu'nun emrindeki kuvvetlerden biriydi.

Kolağası İzzeddin Bey, 5. Kolordu'daki vazifesinde Kolağası Kazım (Orbay) ve Yüzbaşı Kazım (Özalp) Beylerle birlikte mesai yürütmüştür.[16] Seferberlik sürecinde Kolordu'nun talim, terbiye, teftiş, gözlem, konuşlanma ve yığınak faaliyetleriyle ilgilenmiştir. İncelemeleri neticesinde konuşlanma ve yığınak mıntıkası için Köprülü dolaylarını uygun görmüştür. Bu da Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Mustafa Bey tarafından olumlu karşılanmıştır. Hazırlıklara nezaret etmesi için 9 Ekim 1912'de Köprülü kazasına gitmekle görevlendirilmiştir. Köprülü'ye geldiğinde birlikleri bu mıntıkada toplamaya başlamıştır. Ancak teknik olumsuzluklar ve birlik kumandanlarının planlamaya sadık kalmamaları nedeniyle konuşlanma sırasında bazı aksaklıklar yaşanmıştır. 13 Ekim'de Kolordu karargâhı Köprülü'ye nakledilmiştir. İzzeddin Bey karargah işleriyle meşgul olmuştur. Sonrasında Miralay Mustafa Bey, harekatla ilgili emirleri İzzeddin Bey'e yazdırmıştır. Nihayetinde tüm olumsuzluklara rağmen hazırlıklar ve intikal başarıyla tamamlanmıştır.[17]

10 Necati Ökse, Nusret Baycan, Salih Sakaryalı, *Türk İstiklal Harbi' ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s. 220, Milli Savunma Bakanlığı Arşivi İzzeddin Çalışlar' ın Askerlik Safahatı.

11 Ökse, Baycan ve Sakaryalı, *age*., s. 2.

12 Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Not Defterleri,* C I, yay. haz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2004, s. 7, 27, 29, 31.

13 Milli Savunma Bakanlığı Arşivi İzzeddin Çalışlar' ın Askerlik Safahatı.

14 Maden, 2011: 158-164.

15 Milli Savunma Bakanlığı Arşivi İzzeddin Çalışlar' ın Askerlik Safahatı.

16 Görgülü, 2014: 44.

17 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 33-35.

Kolağası İzzeddin Bey, görevli olduğu 5. Kolordu'nun durumuyla ilgili hatıratında önemli bilgiler vermiştir. Osmanlı Ordusu'nun yaşadığı sorunlar yalnızca teknik meselelerle sınırlı değildi. Siyasetin orduya sirayet etmesi askerler arasında kutuplaşmaya yol açmıştır. İzzeddin Bey bu durumu şu sözlerle tenkit etmiştir:

"*Emir ve kumanda cihetiyle fart-ı gayretine değil ve fakat İttihatçıları devirmek için meşgul bir Kolordu Kumandanı ve bir Erkan- ı Harbiye Reisi, 13. Fırka, 14. Fırka ve 15. Fırka Kumandanları vardı. Hepsi Hükümet-i İttihadiye'den muğber ve İttihat taraftarlarının düşmanları idi. [Ferik-i Evvel] Mahmud Şevket Paşa'nın nezaretten sükutuna ve Meclis-i Mebusan'ın lağvına taraftardırlar. Arnavutluk meselesi üzerine ordu dahilinde büyük bir zabit grubu, Arnavutluk harekâtını terviç etmekteydi. Artık İttihad'ın veya İttihatçıların aleyhinde olsun olmasın, müfrit İttihatçı zabitan müstesna olmak üzere umumiyetle İttihad Hükümeti'nden, [Ferik-i Evvel] Mahmud Şevket Paşa'nın Harbiye Nezareti'nden muğber ve münfail idi. [Harbiye] Nezaret'e bir itimat ve hürmet kalmamıştı. Said Paşa kabinesinin sükutu üzerine nezarete gelen [Ferik-i Evvel] Nazım Paşa ki İttihatçıların aleyhindeydi, hatta düşmanıydı, taraftarları olan ve Halaskaran ismini alan zabitan grubunun gayretiyle İttihatçılar üzerine darbelerini şiddetlendirmeye başlamıştı. İttihatçı zabitanın bir mukabelesini önlemek üzere umum orduyu siyasetle iştigal etmemeye ve yemine davet etmişti. Her tarafta, her garnizonda yeminler icrasına başlandı. Fakat İttihatçıların Heyet-i İttihadiye'ye olan muhabbetleri ve rabıtaları, birçoklarının menfaati dolayısıyla, diğer taraftan Halaskar Grubu zabitanının yeni hasıl olan vaziyetten istihsali menfaat ümidiyle olan gayretleri yüzünden iki muhtelif fikir ve siyasete ayrılan zabitan, yemin etmekle beraber birbirlerine karşı hasm-ı can kesilmişlerdi. Vezaif-i askeriye bittabi unutulmuştu.*"

Kolağası İzzeddin Bey, bu şartlar içinde kendisinin hangi fikirde olduğunu ve devamında ordudaki kutuplaşmanın ulaştığı feci durumu şöyle aktarmıştır:

"*Bitaraf birçok zabitan da vardı. Bunlar da iki tarafı uzlaştırmak, hasıl olacak vaziyet ne olursa olsun, zabitanın emrivakii kabul ederek, yeni Harbiye Nazırı ve yeni hükümeti tamamen tanımak ve hürmet ve riayette bulunmak lüzumunu anlatmakla ve emir ve inzibatı tesis etmeye çalışmakla meşguldü. Ben de bu kısma mensuptum. Bu kısmın gayreti Nazım Paşa taraftarları için pek muvafık geliyordu. İttihatçı taraftarları için ise muhalif telakki ediliyor idi. Bunlar ordunun siyasetten çekilmesini yalnız, İttihatçıların hükümet ettikleri zaman kabul ederlerdi. Onlar da tekrar bir ihtilal çıkararak kendilerine nafi ikinci bir emrivaki husulünü isterlerdi. Bu sebepten uzaklaşmak mümkün değildi. Heyet-i zabitan arasında büyük bir bürudet, hatta dehşetli bir düşmanlık başlamıştı. Beşinci Kolordu muhiti de böyleydi. Diğer kolordularda da aynı ve daha da dehşetliydi. Beşinci Kolordu kumandanının maiyetine karşı hışım ve şiddeti ve muktedir olması, Beşinci Kolordu'yu biraz muntazam gösteriyordu. Zahiren Beşinci Kolordu dahilinde siyasetle iştigal gözükmezdi. Fakat arzular ve kalpler müttehit değildi.*"[18]

18 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 31, 32.

İzzeddin Bey'in aktardıklarından anlaşıldığı üzere durum son derece vahimdi. Böylesine kritik bir dönemde Ordu'nun tamamen harbe odaklanması gerekirken siyasi ihtilaflar had safhaya ulaşmıştı. Durum böyle olduğundan birbiri ardına ihmaller ve aksaklıklarla karşılaşılması son derece doğaldı. İzzeddin Bey bu dönemde inzibatın tesisi için azimle çalıştığını vurgulamıştır. 13. Fırka Erkan-ı Harbiye Reisi Kolağası Osman Zati (Korol) Bey ile birlikte kıtaları ve kışlaları teftiş edip eksikleri belirlemişler ve üstlerine gerekli uyarıları yapmışlardır. Ancak Kolordu ve fırka kumandanlarının bu süreçte ilgi ve alakalarının daha çok Selanik'te toplanan İttihat Komite merkezinde olduğunun, harbin ancak kapıya dayandığı anda herkesin siyaseti bir yana bırakıp asıl işlerine yoğunlaşabildiklerinin altını çizmiştir. Ona göre hazırlıklar yeterince iyi yapılmamıştı. Ordu, kalifiye zabit ve memurdan yoksundu. Askerler yeterli tecrübeye ve eğitime sahip değildi. Buna binaen küçük zabitan (astsubaylar) sayısı yetersizdi. Verdiği emirler de gerektiği şekilde uygulanmamaktaydı. Bütün bu olumsuzluklarla birlikte seferberlik sürecinde talim ve terbiye açısından 5. Kolordu'nun 2. Ordu'nun en iyi kolordusu olduğunu, ancak zaman kısıtlı olduğundan askerlerin harp için yeterli seviyeye ulaşamadıklarını belirtmiştir. Kolordu Kumandanı Ferik-i Sani Kara Sait Paşa'ya da değinen İzzeddin Bey onun metin, tecrübeli, askerlik için yeterli bilgiye sahip, ordu içinde tanınan bir zat olduğunu, üstlendiği vazifeleri başarıyla yerine getirdiğini, bu nedenle ona karşı güveninin tam olduğunu ifade etmiştir. Kolordu'nun Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Mustafa Bey için de olumlu ifadeler kullanmış, ona da güveninin tam olduğunu belirtmiştir. Fırka kumandanları hakkında ise çekinceli olduğu görülmektedir. İzzeddin Bey yalnızca 42. Fırka Kumandanı Kaymakam Salih Bey ve 44. Fırka Kumandanı Kaymakam Hasan (Askeri) Bey'e bir dereceye kadar güven duyulduğunu, diğerlerinin kumandanlığına ise kuşkuyla yaklaşıldığını aktarmıştır. Bunlar ise 37. Alay Kumandanı Miralay Kazım Bey, 38. ve 43. Alay Kumandanı Kaymakam Hasan Sadettin Bey, 39. Fırka Kumandanı Kaymakam Vasfi Bey, 40. Alay Kumandanı Kaymakam İsmail Hakkı Bey ve 41. Alay Kumandanı Kaymakam Faik Bey idi.[19]

### 2. Kolağası İzzeddin Bey'in Harp Sırasındaki Faaliyetleri

Ekim 1912 itibariyle Osmanlı ve Balkan ittifakı kuvvetleri arasında sınır hattında bazı çarpışmalar meydana gelmiştir. Nitekim Karadağ 8 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, bunu Bulgaristan ve Sırbistan takip etmiştir. Böylece Birinci Balkan Harbi başlamıştır. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye 16/17 Ekim gecesi genel taarruz harekâtına başlanmasını emretmiştir. Yunanistan ise 18 Ekim'de harbe dahil olmuştur.[20] Osmanlı Ordusu'nun sefer planına göre 2. Ordu'nun büyük bir kısmı Sırp Cephesi'nde yoğunlaşmış, geri kalanı ise tali cephelerde hazır bulunmuştur. Bu konuşlanma Osmanlı Ordusu'nun işini hayli zorlaştırmıştır.[21] 2. Ordu'nun emrindeki kuvvetlerden Vardar Ordusu esas olarak Sırp

19 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 31-35.

20 Hallı, 1993: 147-150.

21 Görgülü, 2014: 8.

Ordusu'na karşı savaşacak, kısmen de Bulgar Ordusu'nun batı cenahında savunma yapacaktı. Balkan Harbi'nin başlangıcı itibariyle Vardar Ordusu'nun emrinde 5., 6. ve 7. Kolordular ile üç ayrı fırka bulunmaktaydı. Kolağası İzzeddin Bey'in görevli olduğu 5. Kolordu'nun Karargâhı Köprülü'de kurulmuştur. Bu kolordunun görev yeri Köprülü, İştip, Koçana ve Bereketli olarak belirlenmiştir.[22] Kolordu'ya bağlı kuvvetler ise 13., 15. ve 16. Fırkalar ile İştip Redif Fırkası idi.[23] Kolordu'da planlamalar doğrultusunda 52.000 kişilik askeri personelin hazır bulunması gerekirken, önceden değinilen nedenlerden ötürü bu sayı ancak 20.883 olmuştur.[24] 5. Kolordu Birinci Balkan Harbi boyunca Komanova, Pirlepe ve Manastır Meydan Muharebelerinde mücadele etmiştir.

### 2.1. Komanova Meydan Muharebesi

14 Ekim 1912 itibariyle Osmanlı ve Sırp kuvvetleri arasında Zibefçe'de çarpışmalar meydana gelmiş, 15 Ekim'de Şahince Sırpların eline geçmiştir. 18 Ekim'den itibaren ise Sırp Ordusu üç kol halinde Osmanlı hududunu aşarak ilerlemiştir.[25]

5. Kolordu Erkan-ı Harbi Kolağası İzzeddin Bey, muharebe öncesinde mıntıka keşfi ve erzak teminiyle ilgilenmiştir. Bu sırada mevzilenme hususunda bazı çekinceler yaşamıştır. Buna göre, 21 Ekim 1912'de Vardar Ordusu Kumandanlığı, 5. Kolordu'nun iki fırkasıyla Koçana-Vitos tarafına ilerlemesini, böylece Vardar Ordusu'nun yan ve gerilerini muhafaza etmesini emretmiştir. İzzeddin Bey ise ileri gidilmesini sakıncalı bulmuştur. Ona göre 5. Kolordu'nun Komanova'da bir meydan muharebesine girmesi kuvvetle muhtemeldi. Bu nedenle birlikler Bereketli civarında bulunmalıydı. Böylece Kolordu duruma seri bir şekilde müdahale edebilecekti. İzzeddin Bey bu planından Kolordu Kumandanı Ferik-i Sani Sait Paşa'ya bahsetmiştir. Hatta Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Mustafa Bey de bu planı desteklemiştir. Ancak Sait Paşa Vardar Ordusu'ndan gelen emrin uygulanacağını söylemiştir.[26]

Sırp kuvvetlerinin sınır hattını geçmesiyle sıcak çatışma başlamıştır. Bilaç'ta görevli olan taburlar 20 Ekim akşamına kadar Sırplara ilerleme imkanı vermemiştir. Ancak Sırpların sayıca üstün olduğu anlaşılmıştır. Sırplar taarruza başlayınca direnme imkanı bulunamamıştır. Bilaç Müfrezesi birlikleri 20 Ekim akşamına kadar gösterdiği direnişle Sırp kuvvetlerini oyalamıştır. Ancak Bağımsız Süvari Fırkası ricat ederek Komanova'ya gelmiştir. Böylece cepheyi tehlikeye atmışlardır.[27] İzzeddin Bey ordunun idaresinde görülen bu beceriksizliğe hatıratında değinmiştir. Buna göre büyük bir telaş yaşanmış, kati bir karar verilememiştir. İzzeddin Bey bu süreçte karargahtaki vazifesini sürdürmüş ve

22 Hallı, 1993: 37, 106.
23 Görgülü, 2014: 44, 45.
24 Hallı, 1993: 127.
25 Hallı, 1993: 163.
26 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 35, 36.
27 Hallı, 1993: 164, 165.

Kolordu emirlerini yazmıştır. Üstlerinin emirlerini başarıyla yerine getirirken keşif ve gözlem yapmak üzere cephe hattında mekik dokumuştur. Muharebenin ilk gününde yaşadıklarını okuyucuyla şu sözlerle paylaşmıştır:

*"Erkan-ı Harbiye Reisi, bir kere ileri gitsek de 13. Fırka'nın vaziyetini, düşman mevziinin vaziyetini görsek diyordu, fakat kati bir emir vermiyordu. 'Evet gitmeliyiz, emrederseniz ben gideyim.' dedim. Hakikaten artık ilk muharebeye girişim olduğu için büyük bir hevesle mevzie gidip kıtaların halini ve düşman mevziini görmek, bir keşif yapmak istiyordum. Şimdiye kadar bana hep manevra gibi görünen bu ahval ve harekat hissiyatımda tebeddülat meydana getirmeye başlamıştı. Hakiki bir muharebede olduğumu anlamaya başladım. Bir aralık biraz durakladım. Kati bir emir yoktur, gitmesem de olur gibi, fikrimden geçti. Sonra kendimi topladım, 'Bu bir vazifedir', dedim, emredilmemiş olmakla bunu yapmak lazımdır. Kolordu kumandanına böyle yardımlar yapmak vazifemizdi. Hemen hayvanımı sürdüm, süvarimi aldım, suyu geçerek ilerledim."*[28]

21 Ekim sabahı Eğripalanga'dan hareket eden Sırp Tümeni büyük bir kısmıyla Straçin'i işgal etmeye başlamıştır. Aynı gün Bilaç ve Preşova kaybedilmiştir. Osmanlı kuvvetleri bir yandan Sırp çeteleriyle uğraşmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Straçin Müfrezesi zorunlu olarak Komanova'ya çekilmiştir. Çekilen müfrezenin artçı kuvvetleri düşman zannedilerek 7. Kolordu tarafından ateşe alınmıştır. Koçana dolaylarında ise 15. Fırka'nın taarruza hazırlanması emredilmiştir. Bu süreçte Vardar Ordusu karargahında emirlerin sık sık değiştirildiği görülmüştür. Gerçekleştirilecek harekatla ilgili belirsizlik yaşanırken doğu cenahında Bulgarların hareketliliği görülmüştür. 21 Ekim sabahının erken saatlerinde Sırp kuvvetlerinin harekatı başlamıştır. 47. Alay Sırpların karşısında tutunamamış ve gelen emir üzere geri çekilmiştir. Vardar Ordusu Kumandanlığı'nın emriyle 5. Kolordu Koçana'ya yaklaştırılmış ancak bu kez 15. Fırka'nın Komanova'ya müdahale etmesi zorlaşmıştır. Nitekim muharebe başladığında bu fırkanın eksikliği fazlasıyla görülmüştür. Vardar Ordusu'nun mevcut düzeni, Sırp Ordusu'na Komanova'ya taarruz etme imkanı tanımıştır.

23 Ekim'deki muharebeler Sırp topçusunun ateşiyle başlamıştır. Osmanlı topçusu buna ancak 20 dakika sonra karşılık verebilmiştir. Vardar Ordusu Kumandanlığı, 5. Kolordu'ya Sırpların sol yanına şiddetle taarruz etmesini emretmiştir. Sırplar, 20 kilometrelik cepheye 30.000 kişiyle yayılmaktaydı. Osmanlılar da 45.000 kişiyle Sırplara karşı iki yandan taarruza geçmiştir. Komanova'nın kuzeyindeki Sırp kuvvetleri, 5. ve 6. Kolorduların yaklaşması üzerine geri çekilmiştir. 23 Ekim akşamında meydana gelen muharebeler neticesinde Sırp kuvvetleri geri püskürtülmüştür.

24 Ekim'de Vardar Ordusu'nun sağ kanadını koruyan 5. Kolordu'nun, Voynik ve Eskinagoriç köyüne yaptığı topçu ateşleri devam etmiştir. Saat 15.00'e doğru 6. ve 7. Kolordu cephelerindeki top ateşi kesilmiş ve Sırpların Komanova'ya doğru ilerlediği görülmüştür. Vardar Ordusu Kumandanlığı, 6. ve 7. Kolordular ile bağlantıyı kaybetmiştir. Bunun

28 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 37, 40, 41.

üzerine Ordu karargahı, 5. Kolordu'nun muharebe idare yeri olan Zibofçe'ye intikal etmiştir. 5. Kolordu'nun sabahın erken vakitlerinde Eskinagoriç köyüne düzenlediği taarruzda cephedeki bazı Sırp siperleri ele geçirilmiş ve Sırplar ricat etmeye başlamıştı. Ancak paniğe kapılan Vardar Ordusu'ndan gelen emir üzerine Kolordu birlikleri himayeli ve düzenli bir şekilde ricat etmeye başlamıştır. Güneş batacağı sıralarda 13. Fırka bütünüyle ricat etmiş, İştip Redif Fırkası ve diğer birlikler de güneş battıktan sonra Piçinya suyunun güneyine geçmeye başlamışlardır. Bu hareket tamamlandıktan sonra Zibofçe'de bulunan Vardar Ordusu ve 5. Ordu karargahlarının ileri kademeleri saat 18.00 sularında güneye doğru hareket etmişlerdir. Saat 23.00'te Bereketli'ye varılmış ve buradan 2. Ordu Kumandanlığı'na verilen raporla mağlubiyet bildirilmiştir. Raporda bildirilenlere göre 6. ve 7. Kolordular çok fazla top kaybetmiştir. 5. Kolordu ise diğerlerine göre daha düzgün bir şekilde ricat etmiştir.[29] Komanova Meydan Muharebesi böylece Osmanlı Ordusu'nun mağlubiyetiyle sonuçlanmıştı. Bu durum analiz edildiğinde Vardar Ordusu'nda yaşanan kafa karışıklığı, kargaşa, telaş, iletişim ve koordinasyon sorunları dikkatleri çekmektedir. Bununla birlikte birlik kumandanlarının kararsızlıkları ve Sırpların hareketlerini iyi okuyamadıkları da görülmektedir. Nitekim Kolağası İzzeddin Bey de muharebede yaşananlara ışık tutmuştur. Hatıratında aktardıklarına göre ilk anda Sırp kuvvetlerinin püskürtülmesi karargahta bir sevinç yaratmıştır. Ancak İzzeddin Bey Sırplara katı bir darbe vurulamadığını düşündüğünden duruma tereddütle yaklaşmıştır. Ona göre piyade hatlarının hareketleri dikkatleri çekmiş, sahada da düzensiz bir şekilde yayılıp ilerlemişlerdir. Ayrıca taburlara iyi bir taarruz istikameti verilememiştir. 13. Fırka Erkan-ı Harbiye Reisi Kolağası Osman Zati Bey de onunla hemfikir olmuştur. Nitekim sonrasında yaşanan olumsuz gelişmeler İzzeddin Bey'i haklı çıkarmıştır. Bunun dışında, İzzeddin Bey 5. Kolordu birlikleri için ricat kararının alınmasına da etki etmiştir. Ona göre Kolordu'nun ricatı kaçınılmazdı. Bu durum karargahı derinden üzmüştür. İzzeddin Bey ise metanetini korumuş, mağlubiyetin aşikar olduğunu görmüş ve mevcut durum karşısında ne gerekiyorsa onun yapılması gerektiğine kanaat getirmiştir. Kolordu Kumandanı Ferik-i Evvel Sait Paşa'nın yanına giderek 6. Kolordu'nun tamamen geri çekildiğini, kendilerinin de çekilmeleri gerektiğini söylemiştir. Sait Paşa da bunu onaylamıştır. İzzeddin Bey'in çekilme planına göre Kolordu geçici olarak Piçinya suyunun güneyine geçecek, 13. Fırka Ali Geçidi'nden Zibofçe güneyindeki sırtlara, İştip Redif Fırkası ise Çavuş köyünün güneyindeki sırtlara çekilecekti. Sait Paşa'nın bu planı uygun görmesi üzerine İzzeddin Bey ilgili emri bizzat yazmıştır.

Muharebede alınan mağlubiyet askerlerin moralini bozmuş ve paniğe kapılmalarına neden olmuştur. İzzeddin Bey bu durumu "*Azim, külliyen zail olmuştu. Duçar olduğumuz hal ve felaketin bir daha telafisi adimülimkan görünüyordu. Artık bütün ümit Şark*

29 Hallı, 1993: 180-191.

*Ordusu'nda kaldı. Herkes o cihette muzafferiyet temenni ediyordu.*" sözleriyle ifade etmiştir.[30] Bir başka notunda da şu ifadeleri kullanmıştır:

"*Bir gün dere kenarından Köprülü'ye gelirken, bana pek ziyade tesir eden bir nefer sözü işittim. İki arkadaş veya hemşeri buluşunca birisi, 'O Ahmet, nasılsın?' dedi. Ahmet ise 'çok şükür canım sağdır' diye cevap verdi. Bu cevabı tahlil edersek çok elim halet-i ruhiyeler meydana çıkar. Fakat bu gibi sözler ve hareketler yalnız efrattan değil, zabitandan da işitiliyordu. Pek çok erkan, ümera ve zabitan kıtalarının dağılmasından adeta memnun, bir daha kıtasını toplayıp kumandası altına almaktan ve yeni bir vazife-i harbiyeye girişmekten mücteneip. Mesela İştip Redif Fırkası Kumandanı, Köprülü'ye gelince, hemen Selanik'e sıvışmaya baktı ve savuştu. Bir fırka kumandanı kıtasını toplamaya değil, kaçmaya bakıyor ve kaçıyordu. Adil Bey (Köstendil), 'Artık her şey bitti. Düşmana haber göndermeli ve mütareke akdetmeye bakmalıdır' diyordu.*"

Komanova Meydan Muharebesi'nde Osmanlı Ordusu'nun kaybı 1.200 şehit ve 3.000 yaralı olarak kayıtlara geçmiştir. 38 zabit ile 289 er esir düşmüştür. Sırp Ordusu'nun kaybı ise 1.127 ölü, 3.468 yaralı olmuştur.[31] Kolağası İzzeddin Bey ricat esnasında cephanenin tahliyesine nezaret etmiştir. Genele bakıldığında çok miktarda top ve malzeme Sırplara terk edilmiştir. Ricat esnasında askerler disiplinden uzak bir tavır sergilemiştir. İzzeddin Bey'e göre bunun en önemli nedenlerinden biri ricatın gece yapılmasıydı. Bu durumun askerleri yorgun ve uykusuz bıraktığını belirterek kararı tenkit etmiştir.[32] Cephede yaşanan büyük çöküntü üzerine Vardar Ordusu Kumandanlığı, 5. Kolordu'nun Vardar doğusunda hafif bir artçı bırakarak birliklerini Köprülü'ye kaydırmasını emretmiştir. 5. Kolordu tarafından hazırlanan raporda Sırp kuvvetlerine karşı koyacak bir güçlerinin kalmadığı bildirilmiştir. 1. Ordu'ya bağlı diğer kuvvetler de aldıkları yenilgilerden ötürü geri çekilmeye başlamıştır.[33] Komanova'nın kaybıyla stratejik ve seferi üstünlük Sırp Ordusu'nun eline geçmiştir. Osmanlı Ordusu'nun bu kaybı telafi edecek yedek planları bulunmamaktaydı. Ricat sırasında Üsküp'ün savunulup savunulmayacağıyla ilgili tartışmalar yaşanmıştır. 2. Ordu karargahı, Sırpların yaklaşması sebebiyle Manastır'a hareket edilmesini emretmiştir. 26 Ekim'de Üsküp ve Köprülü de Sırpların eline geçmiştir. Osmanlı kuvvetleri ricat esnasında hayli cephane, araba ve at zayiatı yaşamıştır.[34]

### 2.2. Pirlepe Muharebesi

Vardar Ordusu birliklerinin Manastır'a doğru ricatı devam ederken 5. Kolordu Kumandanı Ferik-i Evvel Kara Sait Paşa, Kolağası İzzeddin Bey'i Pirlepe civarında ordugahın

30 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 49, 51.
31 Hallı, 1993: 210, 211.
32 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 51, 52.
33 Hallı, 1993: 214, 215.
34 Hall, 2003: 59, 60.

yerleşeceği yeri tespit etmek üzere bu bölgeye göndermiştir.[35] 27 Ekim 1912'de, Vardar Ordusu Kumandanlığı, 5. Kolordu'ya verdiği emirde Köprülü'de bir müdafaa yapma imkanı görülmediği takdirde Kolordu'ya bağlı zayıf piyade ve süvari birlikleriyle Vardar Nehri'nin sol kıyısında bir artçı mevzii tutulmasını ve Kolordu'nun diğer birliklerinin Pirlepe'ye yollanmasını bildirmiştir. 28 Ekim saat 15.00'te Osmanlı artçı müfrezelerinin çekilmesi sonrası Sırp topçusunun ateşi başlamıştır. Bunun üzerine keşif kolları, Vardar Nehri batısına alınmış ve köprüler tahrip edilmiştir. Köprülü'de bulunan Vardar Ordusu karargahı, 5. Kolordu karargahıyla birlikte saat 20.30'da İzovur'a gelmiştir.

28 Ekim 1912'de 2. Ordu Kumandanlığı'ndan gelen emirle 5. Kolordu'ya Pirlepe'yi savunma görevi verilmiştir. Kolordu'ya bağlı 16. Fırka ve İştip Redif Fırkası Pirlepe'de, 13. ve 15. Fırkalar İzovur'da, 5. Nişancı Alayı ile Bağımsız Süvari Tugayı Çeltikler'de, 16. Nişancı Taburu ise Köprülü'nün batısında konuşlanmıştır. Kolordu karargahı İzovur'da kurulmuştur. Sırp ilerlemesinin devam etmesi üzerine karargah 30 Ekim'de Pirlepe'ye gelmiştir. Bu arada Kolordu Kumandanlığı'ndan Vardar Ordusu'na gönderilen bir mütalaada 15. Fırka'nın iş göremeyecek kadar perişan halde olduğu, yürüyüşe geçirilecek dahi olsa çok fazla kayıp vereceği ve 5. Alay'da baş gösteren dizanteri hastalığının etkisini artırdığı bildirilmiştir. Ancak Ordu Kumandanlığı bunu dikkate almamıştır. Yaşanan olumsuzluklara bir de zorlu hava koşulları eklenmiştir. Şiddetli kar, rüzgar ve dondurucu soğuk nedeniyle erler donmaya başlamıştır. 2 Kasım 1912'de 15. Fırka'dan gelen raporda dizanteri hastalığının, ölümlerin ve firarların çoğaldığı, tüm çabalara rağmen erleri muharebeye sürmekte başarısız oldukları, böyle giderse durumun fena bir bozguna dönüşeceği bildirilmiştir. Gelişmeler karşısında büyük bir telaş yaşanmıştır. Vardar Ordusu Kumandanlığı da 2. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği raporda işlerin çığırından çıktığını ve bu vaziyette iş görülemeyeceğini bildirmiştir. 3 Kasım'da Kristiç Geçidi Sırpların eline geçmiştir. Bunun üzerine Kristiç köyünde bulunan kuvvetler de Pirlepe Kışlası'na kadar ricat etmeye başlamıştır.

Kristiç Geçidi'nin kaybedilmesi üzerine Vardar Ordusu Kumandanlığı 3/4 Kasım 1912'de 5. Kolordu'ya bir emir vermiştir. Bu emirde Pletvar, Kristiç ve Abdipaşa Geçitlerinin mutlaka elde bulundurulması gerektiği belirtilmiş, bu nedenle buralara ya hemen ya da ertesi gün taarruz yapılması istenmiştir. Bunun üzerine, 5. Kolordu Kumandanlığı, 13. Fırka'ya taarruz için hazırlanmasını emretmiştir. Bu noktada Kolağası İzzeddin Bey için önemli bir gelişme yaşanmıştır. Emre göre Kristiç Geçidi'nin geri alınması için Ohrofçe'de 13. Fırka'dan karma bir müfreze teşkil edilecekti. Bu müfrezede 13. Nişancı Taburu, 37. Alay'dan iki bölük ve iki sahra topu bulunacaktı. Bunun dışında, Kolordu ihtiyatından da bir müfreze kurulacak, müfrezenin emrinde 5. Nişancı Alayı'ndan bir tabur, bir makineli tüfek bölüğü ve 15. Topçu Alayı'nın 4. Bataryasından bir takım bulunacaktı. Bu müfrezenin kumandasında ise İzzeddin Bey bulunacaktı ve belirtilen yerlere destek verecekti.

35 Çalışlar ve Görgülü (haz.) 1997: 53.

Kolağası İzzeddin Bey hazırlıkların tamamlanması üzerine 4 Kasım 1912'de müfrezesiyle Pirlepe Kışlası'ndan ayrılmış ve saat 09.00 sularında Ohrofça'ya varmıştır. Müfreze bu sırada hiçbir Sırp unsuruyla karşılaşmamıştır. İzzeddin Bey, 13. Fırka müfrezesini bulmak üzere emrindeki dört atlıyla Kristiç köyüne doğru ilerlemiştir. Oysaki bu köy önceki gece Sırp kuvvetlerinin kontrolüne geçmişti.[36] İzzeddin Bey de henüz burada bulunması gereken birlikleri göremeyince şaşırmış ve tedbirli davranmıştır. Nitekim köye yaklaştıkları sırada Sırp ateşiyle karşılaşmışlardır. İzzeddin Bey derhal geri çekilmiş ve bu esnada atından düşerek ufak bir kaza geçirmiştir.[37] Böylece Sırp kuvvetlerinin Kristiç köyünde olduğu anlaşılmıştır. Ohrofça'ya dönen İzzeddin Bey emrindeki topları köyün güneyinde mevzilendirmiş ve Sırp kuvvetlerini ateş altına almıştır. Ardından müfrezesiyle Kristiç köyüne doğru ilerlemeye başlamıştır. İzzeddin Bey bu hamlesiyle Sırp kuvvetlerini bölgedeki tepelere doğru geri çekilmeye zorlamıştır. Bu sayede Sırp topçuları da ortaya çıkarılmıştır. İzzeddin Bey, 13. Fırka Müfrezesi'nin de bir an evvel Kristiç Geçidi'ne doğru ilerlemesi için 13. Fırka Erkan-ı Harbiye Reisi Kolağası Osman Zati (Korol) Bey'e haber göndermiştir. Geçidi geri almakla görevli kuvvetler ise ancak öğle saatlerinde taarruza başlayabilmişlerdir.[38] İzzeddin Bey diğer müfrezelerin henüz muharebeye girememelerinden ötürü büyük bir öfkeye kapılmıştır.[39] Akşam geç saatlere kadar şiddetle devam eden muharebe neticesinde Kristiç Geçidi ve geçide hakim olan tepeler Osmanlı kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir.[40*] Ancak Perisat Geçidi'ndeki muharebelerden sonuç alınamamıştır. Geçit Sırpların eline geçmiş ve buradaki Osmanlı kuvvetleri Pirlepe'ye doğru geri çekilmişlerdir. Perisat Geçidi'ni geri almak üzere harekete geçilmişse de buradaki 44. Alay, Sırplar karşısında tutunamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. 44. Alay'ın geri çekilmesi üzerine Kristiç Geçidi'ni alan kuvveler de geri çekilmiştir. 5. Kolordu Kumandanlığı'nın mevzilenme emrine rağmen 15. Fırka tüm kuvvetleriyle birlikte geri çekilmeye devam etmiştir. Bunun üzerine Kolordu Kumandanlığı, 15. Fırka'nın Pirlepe-Manastır yolundan, 13. Fırka'nın da Vulkova-Dobroşova-Manastır yolundan geri çekilmesini emretmiştir. Bu emir, Vardar Ordusu Kumandanlığı'nın izni alınmaksızın verilmiştir. Durumdan haber alınması üzerine 5. Kolordu Kumandanlığı'na Pirlepe civarında toplu bulunarak geçitleri yeniden savunması emredilmiştir. Bu emir üzerine 5. Kolordu Kumandanı Ferik-i Evvel Sait Paşa harekete geçmiştir. 13. Fırka'nın 45. Alayı'na bulunduğu yerde direnme, 15. Fırka'ya da Bestriçe'nin güney sırtlarını savunma emrini vermiştir. Ancak çok geçmeden Vardar Ordusu Kumandanlığı, Esvet-Bogroviçe Manastırı ile Kale-i Varoş arasındaki mevzileri tutarak Kolordu'nun ricat etmesini emretmiştir. Görüldüğü üzere orduda yaşanan tutarsızlık ve kararsızlık aynen devam etmiştir.

36 Hallı, 1993: 221-237.

37 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 56, 57.

38 Hallı, 1993: 239.

39 Çalışlar ve Görgülü (haz.), 1997: 57.

40 Kolağası İzzeddin Bey'in Balkan Harbiyle ilgili tuttuğu notlar bu tarih itibariyle kesintiye uğramaktadır. Bunun nedeni bilinmemektedir.

Nihayetinde bu emir 5. Kolordu Kumandanlığı'nda şaşkınlığa neden olsa da derhal uygulanmıştır. Böylece Pirlepe de kaybedilmiştir.

Osmanlı kuvvetleri geri çekilmeyi sürdürürken komutadaki kargaşa hali de devam etmiştir. Art arda yaşanan olumsuzluklarla birlikte 2. Ordu Kumandanlığı, Vardar Ordusu'na Pirlepe'nin geri alınmasını emretmiştir. Bu emirde 2. Ordu Kumandanı Ferik-i Evvel Ali Rıza Paşa, Sırp Ordusu karşısında tutunamadığı gerekçesiyle 5. Kolordu hakkında sert ifadeler kullanmıştır. Ordunun namusunun kurtarılması gerektiğini, Yunanlara karşı kazanılan başarıyı 5. Kolordu'nun görmesini istediğini, 2. Ordu'nun şanssızlığına 5. Kolordu'nun hükmetmesine izin vermeyeceğini bildirmiştir. Sert ifadelerle dolu bu emir üzerine Vardar Ordusu, 5. Kolordu'ya bulundukları sırtları savunmasını ve fırsatı geldiğinde Pirlepe'nin geri alınmasını emretmiştir. Ancak şartlara bakıldığında bu emrin gerçekleştirilmesi mümkün değildi. Yine de emir doğrultusunda hazırlıklara başlanmıştır.

Vardar Ordusu 5 Kasım 1912'de 5. Kolordu'ya Pirlepe'yi geri almasını, bu mümkün olmazsa bulunulan hattın savunulmasını ve gerekirse düzenli bir şekilde Karasu gerisine çekilerek burada bir mukavemet gösterilmesini emretmiştir. Ertesi sabah itibariyle fırkalar Alınça'da savunma düzeni almaya başlamışlardır. İki Sırp süvari bölüğü Osmanlı mevzilerine doğru ilerlemeye başlamıştır. Açılan ateşle püskürtülseler de bu gereksiz bir hamle olmuştur, çünkü Sırplar Osmanlı kuvvetlerinin savunma mevzilerini erkenden ve zahmetsizce tespit etmiştir. Sayıca üstün olan Sırp kuvvetlerinin şiddetli topçu ateşi neticesinde 15. Fırka merkez kesimindeki birlikler ve fırka ihtiyatı mevzilerini bırakarak çekilmeye başlamışlardır. Bu noktadan sonra Sırpların kuşatmasını önlemenin ihtimali kalmamıştır. Ricat akşam vaktine doğru tüm 5. Kolordu cephesinde gerçekleşmiştir. Çekilen tüm kuvvetler tek bir köprüden geçmek zorunda olduğundan Karasu Vadisi'nde yığılmıştır. Bunun üzerine, 5. Kolordu Kumandanı Ferik-i Evvel Sait Paşa, Erkan-ı Harp Reisi Miralay Mustafa Bey ile Kolağası İzzeddin Bey'i himaye mevziinde bırakarak Karasu Köprüsü'ne gitmiştir. Çekilmeyi himaye etmek amacıyla alınan önlemler başarılı olmuş ve birlikler düzenli bir şekilde köprüden geçmiştir. Alınça'da kısa sürede alınan bu mağlubiyetin ardından birlikler Manastır'a doğru çekilmeye başlamıştır.[41] Böylece Pirlepe Muharebesi de mağlubiyetle neticelenmiştir.

### 2.3.Manastır Muharebesi

Alınça'da mağlup olan 5. Kolordu birlikleri Karasu güneyinde bulunan Topulçan Köprüsü civarında toplanıp nizama geçmiştir. 6/7 Kasım gecesi ise güneye doğru çekilmeye devam edilmiştir. Ancak gece yapılan yürüyüşler ve hava muhalefeti nedeniyle intizam bozulmuştur. Aynı gece, 2. Ordu Kumandanlığı Vardar Ordusu'na verdiği emirde 5. Kolordu'nun 6. ve 7. Kolordularla takviye edileceğini ve taarruza geçileceğini bildirmiştir.

41 Hallı, 1993: 240-253.

Bunun üzerine Vardar Ordusu, 6. ve 7. Kolordular yetişene kadar Petilep Hanı dolaylarını savunma görevini 5. Kolordu'ya vermiştir.

5. Kolordu'yu takviye için gönderilen kolordular 7 Kasım'da Manastır'a gelmişlerdir. Bunu izleyen beş gün boyunca hazırlık yapılmıştır. Yapılan keşifler neticesinde ise Sırpların yaklaştığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine 13/14 Kasım 1912 gecesi Vardar Ordusu'nun emirleri yayınlamıştır. Buna göre 5. ve 7. Kolordular tahkim ettikleri hatları savunacak ve harekete hazır bir halde bulunacaklardı. 14/15 Kasım gecesi 2. Ordu'dan Vardar Ordusu'na verilen emirde, Manastır'da meydana gelecek olan savaşın milletin kaderine hükmedeceği, Komanova'da alınan yenilginin burada telafi edilebileceği ve Türk Ordusu'nun Plevne kahramanlarının öz evlatları olduklarını ispat edeceği vurgulanmıştır.

15 Kasım'da 6. Kolordu cephesinde topçu atışları yapılmış ve keşif kolları arasında çarpışmalar meydana gelmiştir. Gece vaktine kadar aralıklarla süren çatışmalarda somut gelişmeler yaşanmamıştır. Cephede yığılmaya devam eden Sırplar taarruza geçmiştir. Osmanlı kuvvetleri karşılık verse de sağ ve sol cenahlardaki birliklerin bir kısmı dağınık halde ricat etmeye başlamıştır. 17 Kasım'a kadar meydana gelen şiddetli muharebelerden de bir netice elde edilememiştir. Aynı gün Vardar Ordusu'na Selanik'in kaybedildiği ve Yunan Ordusu'nun Manastır'a doğru 35.000 kişilik bir kuvvetle ilerlediği bildirilmiştir. Eldeki cephanenin ve asker sayısının yetersiz olmasından ötürü Manastır'ın kaybedilmesinin muhtemel olduğu da belirtilmiştir. Nitekim Vardar Ordusu Kumandanı Ferik-i Evvel Zeki Paşa'nın Sırplara karşı aldığı önlemler hiçbir fayda sağlamamıştı. Mevziler bir bir kaybedilmiş ve kuvvetler tedricen ricat etmeye başlamıştı. 5. Kolordu kendi cephesinden taarruz eden Sırp kuvvetlerini durdursa da genel anlamda muharebe çok kritik bir sürece girmişti. Vardar Ordusu karargahındaki kimi zabitler taarruzdan kimi zabitler ise geri çekilmeden yana görüş bildirmiştir. Ancak Ordu Kumandanı Ferik-i Evvel Zeki Paşa'nın kararı taarruzdan yana olmuştur.[42]

Manastır'ın kaybedilmesi an meselesiyken Yunanlar ve Bulgarlar arasında buranın paylaşımı hususunda bir ihtilaf yaşanmıştır. Yunanların başarılı olmasından çekinen Bulgarlar, Sırplardan Manastır'ı işgal etmelerini istemiştir. Bu da Sırpların işine gelmiş ve 1. Orduyla Manastır'a doğru harekete geçmişlerdir.[43]

18 Kasım'daki muharebeler de olumsuzluklar içinde geçmiştir. Vardar Ordusu'na bağlı birlikler bir bir geri çekilmeye başlamıştır. Bu arada 5. Kolordu Kumandanlığı'na gelen bir raporda hem Sırp hem de Yunan kuvvetlerinin yaklaşmakta oldukları bildirilmiştir. Kolordu bu rapor üzerine derhal önlemler almış ve ricatın hızlandırılmasını emretmiştir. Yoğun yağıştan ve geçiş yollarının dolu olmasından ötürü ulaşımda ciddi aksaklıklar yaşanmıştır. Kolordu kuvvetleri düzensiz ve perişan bir halde Filorina-Behlişte yolunda ilerlemiştir. Sırp Ordusu ise 19 Kasım'da Manastır'ı işgal etmiştir. Bununla birlikte Yunan

42 Hallı, 1993: 253-285.

43 Erickson, 2013: 243, 244.

kuvvetleri de bölgeye ulaşmış ve Osmanlı kuvvetleriyle çatışmaya girmişlerdir. Son Osmanlı birlikleri de kontrollü bir şekilde geri çekilmiştir.

Osmanlı Ordusu'nun, Manastır ve dolaylarında gerçekleşen muharebelerdeki zayiatı, Yunanlılarla meydana gelen çarpışmalar da dahil 3.500 asker olmuştur. Hasta ve yaralılar da dahil olmak üzere toplam 3.000 asker ise esir düşmüştür. 21'i mevzide, 29'u ise yollarda olmak suretiyle toplam 50 top kaybedilmiştir.[44] Manastır Muharebesi'ndeki yenilgiyle Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da yaklaşık 500 yıl süren varlığı sona ermiştir.[45]

### 3. Osmanlı Kuvvetlerinin Yanya ve İşkodra Vilayetlerine Çekilmesi

20 Kasım 1912 itibariyle Yunan kuvvetleri üç koldan Filorina istikametinde ilerlemiştir. Son Osmanlı kuvvetleri de ricat ettikten sonra Florina Sırp ve Yunan kuvvetlerinin işgaline uğramıştır. 2. Ordu karargahı Görice'ye, Vardar Ordusu karargahı ise Behlişte'ye gelmiştir. Ricat devam ederken 2. Ordu Kumandanı Ferik-i Evvel Ali Rıza Paşa, içinde bulundukları açlık ve sefalete de dikkat çekmek suretiyle Başkumandanlığa mütareke sağlanması için öneride bulunmuştur. 5. Kolordu'nun durumunu ise daha kötüydü. Vardar Ordusu'na gönderilen raporda Kolordu'nun elinde toplu bir bölüğün dahi olmadığı, erlerin zabitlere açıkça itaatsizlik gösterdikleri, şiddet gösteren zabitlere karşılık verip suikasta giriştikleri belirtilmiştir. Ayrıca Kolordu'nun hiçbir vazife yapamayacağı, herkesin ve dahi hayvanların açlıktan mustarip olduğu bildirilmiştir. İaşe ve iskan açısından yaşanan olumsuzluklara bir de hava muhalefeti eklenmiştir. Bütün bunların yanında bölge halkı yiyecek kaynaklarını korumak gerekçesiyle Osmanlı askerlerinin köylere girmesine izin vermemiştir. 5. Kolordu Kumandanı Ferik-i Evvel Kara Sait Paşa iaşe sorununu çözmek amacıyla 22 Kasım'da Görice'ye gelmiştir. Ancak hiçbir şey 5. Kolordu'nun dağılmasını önleyememiştir. Bu durum diğer kolordularda da görülmeye başlamıştır. İtaatsizlik eden kimi erler civar köylerde yağma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Vardar Ordusu Kumandanlığı bu duruma karşı derhal önlem alınmasını, yağmada bulunan birkaç erin kurşuna dizilmesini, aynı suçu işleyecek olanların da böyle cezalandırılmasını emretmiştir. Bu gelişmeler dikkate alındığında Kolağası İzzeddin Bey'in de ne derece zorlu şartlarda görev yaptığı görülmektedir. 2. Ordu son bir direniş yapmak üzere hazırlıklara başlamış, ancak itaatsizlik gösteren erler Yanya'ya doğru hareket etmiştir. Öte yandan Arnavutlar 26 Kasım'da Tiran'da yayınladıkları bildiriyle Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını ilan etmiştir. Ricat sürerken bir yandan Osmanlı askerlerine Arnavut köylüleri tarafından ateş açılmış, diğer yandan açlık nedeniyle vahim bir manzarayla karşılaşılmıştır. Birçok güçsüz ve hasta er yürüyüş esnasında düşüp kalmış, kimi erler yolda gördükleri sığır ve koyunları vurmuş, kimileriyse ölü beygirlerin sağrı yerlerini kesmiş, bunları yiyerek karınlarını doyurmaya çalışmışlardır.

44 Hallı, 1993: 287-314.

45 Hall, 2003: 69.

Kolağası İzzeddin Bey yıllar öncesinde ayrıldığı memleketi Yanya'yı şimdi müdafaa etmek için hazırlık yapmaktaydı. Hazırlıklar sürerken 25 Kasım 1912'de mütareke için görüşmelere başlandığı haberi gelmiştir. 3 Aralık'ta Yunanistan hariç Balkan ittifakı ile Osmanlı Devleti arasında mütareke imzalanmıştır. Mütarekeye göre barış görüşmeleri 10 gün sonra Londra'da başlayacaktı.[46] Yunan Ordusu'nun harekatları ise sürmüştür.[47] 2. Ordu Kumandanlığı Yunanların Yanya'ya ilerlemesini önlemek amacıyla önlemler almıştır. Bu noktada 5. Kolordu'ya Skrapar Geçitleri ile Vardar Boğazı'nı savunma görevi verilmiştir.[48] Ateşkese rağmen Sırp ve Karadağ kuvvetlerinin tacizleri devam etmiş ve ufak çaplı çarpışmalar meydana gelmiştir.[49] Yunanlar ise Yanya'ya dayanmış ve taraflar arasında muharebeler başlamıştır. 1. ve 2. Yanya Muharebelerinde olumlu neticeler alınsa da 3. Yanya Muharebesi Yunanların üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Böylece Kolağası İzzeddin Bey'in memleketi 6 Mart 1913'te Yunanlara kaybedilmiştir. Bu mağlubiyet üzerine Osmanlı kuvvetlerinin artık bölgede tutunma imkanı kalmamıştır.[50]

Taraflar arasındaki müzakerelerden sonuç alınamamış ve mütarekenin de süresi dolmuştur.[51] Bunun üzerine Sırp Ordusu harekete geçmiş, Yunan Ordusu da güneyden ilerlemiştir. Osmanlı Ordusu'nda ise Arnavut zabitler ve erler itaatsizlik göstermiştir. Sırplar ve Yunanların yaklaşması üzerine başlayan muharebeler Osmanlı kuvvetlerinin mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. 5. Kolordu'dan gönderilen son raporda erlerin açlık ve mağlubiyet yüzünden çöküntü içinde olduklarını bildirilmiştir. Bu şartlar altında Osmanlı 2. Ordusu'nun son görevi İşkodra'yı savunmak olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Arnavut milis liderleriyle görüşmeler yapılmıştır. Vardar Ordusu'nun raporuna göre elde yalnızca 10.196 er kalmıştı. Bazı Osmanlı zabitleri ve erleri ise Sırp Ordusu'na iltica etmeye başlamıştır. Sırp kuvvetleri 6 Nisan'da Loşne'ye girmiştir. 13 Nisan'a kadar taraflar arasında keşif faaliyetleri görülmüştür.[52]

### 4. Osmanlı Ordusu'nun Tahliyesi

Yaşanan son gelişmelerin ardından taraflar Londra'da tekrar barış görüşmelerine başlamıştır. O sırada İşkodra Kalesi Karadağ Ordusu'na karşı müdafaa edilmekteydi. Ancak 23 Nisan 1913'te imzalanan antlaşma uyarınca Osmanlı askerleri kaleden çekilmiş ve Fiyer'de toplanmaya başlamıştır. Artık yapılacak tek şey birlikleri Anadolu'ya nakletmekti. 14 Mayıs'ta Avlonya'ya yanaşan bir Avusturya vapuru güçsüz ve hasta erleri alarak İstanbul'a hareket etmiştir. 10 Mayıs'ta hava değişimi için İstanbul'a hareket eden Vardar

46 Hallı, 1993: 344-365.
47 Görgülü, 2014: 10.
48 Hallı, 1993: 377, 379.
49 Erickson, 2013: 385.
50 Fevzi Çakmak, *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2018, s. 657.
51 Ahmad, 2017: 170, 175, 176.
52 Hallı, 1993: 379-396.

Ordusu Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Halil Bey'in mütareke imzalanmadan önce Yunanlar tarafından esir edildiği öğrenilmiştir. Bu nedenle 2. Ordu zabitlerinin İstanbul'a nakli ertelenmiştir. 30 Mayıs 1913'te Londra Barış Antlaşması'nın imzalanması üzerine tahliyeye kaldığı yerden devam edilmiştir. İlk nakil 4 Haziran'dan itibaren Seman İskelesi'nden başlamıştır. Vardar Ordusu erkanı ve 6. Kolordu birliklerini taşıyan Karadeniz ve Gülcemal vapurları 19 Haziran'da Fiyer'den ayrılmıştır.[53] Vardar Ordusu erkanının ayrılması üzerine Fiyer'de bekleyen tüm birliklerin kumandası 5. Kolordu'ya verilmişti. Bu nedenle Kolordu tahliye için temmuza kadar beklemek durumunda kalmıştır. Nihayetinde tahliye gerçekleşmiş ve son birlikler Bahr-i Ahmer Vapuruyla 16 Temmuz 1913'te İstanbul'a gelmiştir.[54] Böylece Osmanlı Rumeli'ye, Kolağası İzzeddin Bey de doğup büyüdüğü topraklara veda etmişti.

Birinci Balkan Harbi'nde Vardar Ordusu, 2. Ordu'nun en çok kayıp veren kuvveti olmuştur. Vardar Ordusu'na bağlı birliklerde ise en çok kayıp 5. Kolordu'da yaşanmıştır. Kolordu'dan geriye sadece on taburun kaldığı görülmektedir.[55] Siyasi hatalar, iç çekişmeler, seferberlikte ve savaş sırasında verilen yanlış kararlar, kumandanların sevk ve idarede yetersiz kalmaları, disiplinsizlik gibi nedenlerin de etkisiyle ana vatan konumundaki Rumeli kaybedilmişti. Bu kayıp o günden bugüne Türk milletinin kanayan yarası olmuştur. İlber Ortaylı bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir:

*"Balkanlar'ın kaybı hazmedilememiştir. Hatta Atatürk'ün kitapları arasındaki notlarında, Balkanlar ve bazı yerler için 'tekrar bize dönecektir' mealinde notlar vardır. Kuzey Yunanistan, Batı Trakya, Güney Bulgaristan ve Makedonya Türklüğün hazmedebileceği kayıplar değildi ve imparatorluk toprakları değil Rumeli'deki ana vatan şeklinde görülüyordu."*[56]

Kolağası İzzeddin Bey İstanbul'a döndükten sonra Erkan-ı Harbiye-i Umumiye 3. Şubesi'nde göreve başlamıştır.[57] Bu şube istihbarat, askeri ataşe sistemi, ordu teşkilatı, nizamnameler, seferberlik, harekat, kaleler, kuvvet taksimi, güvenlik ve jandarma eşgüdümü gibi işlerle ilgilenmekteydi.[58] 1 Mart 1914'te muharebedeki hıdemat-ı hasene ve fedakaranesine (güzel hizmetlerine ve fedakarlıklarına) mükafat bir sene kıdem zammı ve 4. Rütbeden Mecidiye Nişanı ile onurlandırılmıştır.[59] Mustafa Kemal Bey'in Harbiye yıllarından beri yakın dostlarından olan İzzeddin Bey bundan sonraki dönemde onunla yakın bir şekilde çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale ve Kafkas Cephelerinde Mustafa Kemal Bey'in erkan-ı harp reisliğini yapmıştır. Sonrasında Suriye-Filistin Cephesi'nde görevlendirilmiştir. Daha sonra Milli Mücadele'ye katılmıştır. İstiklal Harbi'nde

53 Hallı, 1993: 400-406.
54 Milli Savunma Bakanlığı Arşivi İzzeddin Çalışlar' ın Askerlik Safahatı.
55 Hallı, 1993: 404.
56 Ortaylı, 2018: 93.
57 Çalışlar (haz.), 2009: 13.
58 Erickson, 2013: 74.
59 Milli Savunma Bakanlığı Arşivi İzzeddin Çalışlar' ın Askerlik Safahatı.

Batı Cephesi'ndeki önemli faydalar göstermiştir. Cumhuriyet döneminde de önemli vazifelere getirilmiştir.[60] 1951'de vefat etmiştir.

**Sonuç**

Disiplin, bir ordu için en önemli husustur. Bu doğrultuda askerlerin yalnızca kendi işleriyle ilgilenmesi elzemdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren orduda tesis ettiği nizam ve disiplin çağdaşlarının da takdirini toplayacak kadar muazzamdı. Bu da kazanılan zaferlerin ardındaki en önemli etkenlerden biriydi. Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminde ise sorunların yaşandığı başlıca kurum orduydu ve bunun arkasında yatan en önemli etkenlerden biri disiplinin bozulmaya başlamasıydı. XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı sorunlar artık katlanmış, önemli ıslahatlar yapılmışsa da istenen sonuca ulaşılamamıştı. Özellikle yüzyılın ikinci yarısı orduya siyasetin daha fazla bulaştığı bir dönem olmuş, yaşanan iç çekişmelerde subaylar da taraf olmaya başlamıştır. Bu dönemlerde Balkanlar başta olmak üzere Osmanlı Devleti azınlık ayaklanmalarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Balkanlar'daki bunalımın had safhaya ulaştığı dönemde subaylar arasında İttihatçı-İtilafçı kavgası yaşanmaktaydı. Bunun yanı sıra hem sivil hem de askeri idarede çok büyük ihmaller gösterilmiştir. Nitekim takvimler Ekim 1912'yi gösterdiğinde Birinci Balkan Harbi başlamıştır. Alınan yanlış kararlar, ihmaller, harp sırasında dahi subaylar arasında siyasi çekişmelerin yaşanması ve bu durumun erlere kadar yansıması gibi askeri disipline uymayan birçok nedenden ötürü çok ağır bir yenilgi alınmıştır. Bu yenilgiyle aynı zamanda yüzlerce yıllık Türk vatanı kaybedilmişti.

Birinci Balkan Harbi'nin neden kaybedildiği analiz edilirken bahsi geçen ihmaller ve siyasi çekişmeler asla göz ardı edilemez. Bu çalışmada da aslında temel olarak buna dikkat çekmek amaçlanmıştır. Harp sırasında ordu içinde yaşananlar, o dönemde genç, kalifiye, entelektüel ve olayları geniş bir bakış açısıyla değerlendirme kabiliyetine sahip olan kurmay subay Kolağası İzzeddin Bey'in gözünden analiz edilmiştir. Onun hatıratında gün gün aktardığı notlardan ordudaki bozulmanın nasıl bir duruma geldiği görülmektedir. Harp sırasında 5. Kolordu'nun Erkan-ı Harbi olarak görev yapan İzzeddin Bey, yaşadığı bu ilk harp tecrübesinde elinden geleni yapmış, alınan pek çok önemli karara etki etmiştir. Hatıratında sık sık komuta kademesinin yaptığı hatalara ve kendi aralarında yaşadıkları koordinasyon sorunlarına dikkat çekmiştir. Bu harpte alınan yenilgiden ötürü ordu büyük bir utanç duymuştur. Halkın da öfkesi büyümüştür. Birinci Balkan Harbi'nden sivil-asker demeden büyük dersler çıkarılmalı, aynı hatalara asla düşülmemelidir.

60 TBMM Arşivi, İzzeddin Çalışlar' ın II. Dönem Tercüme-i Hal Varakası.

## KAYNAKLAR

### 1. Arşiv Belgeleri

Milli Savunma Bakanlığı Arşivi İzzeddin Çalışlar'ın Askerlik Safahatı.

*TBMM Arşivi*, İzzeddin Çalışlar' ın II. Dönem Tercüme-i Hal Varakası.

### 2. Hatıratlar

Atatürk, M. K. (2004). *Atatürk'ün Not Defterleri,* C I, yay. haz. Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Çakmak, F. (2018). *Batı Rumeli'yi Nasıl Kaybettik?,* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.

Çalışlar, İ. ve Görgülü, İ. (yay. Haz.), (1997). *On Yıllık Savaşın Günlüğü Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları- Orgeneral İzzettin Çalışlar'ın Günlüğü*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

### 3. Araştırma Eserleri

#### 3.1. Kitaplar

Ahmad, F. (2017). *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, 11. Basım, İstanbul.

Görgülü, İ. (2014). *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922 Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, TTK Yayınları, Ankara.

Gündüz, T. (ed.), (2013). *Osmanlı Siyasi Tarihi El Kitabı,* 3. Baskı, Grafiker Yayınları, Ankara 2013.

Hall, R. C., (2003). *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, çev. M. Tanju Akad, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul.

Kabasakal, H. (1979). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913),* Genelkurmay Basımevi, 1. Baskı, Ankara.

Hallı, R. (1993). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Balkan Harbi (1912-1913),* C II, 1. Kısım: Garp Ordusu, Vardar Ordusu ve Ustruma Kolordusu, Genelkurmay Basımevi, 1. Baskı, Ankara.

Ökse, N., Baycan, N., Sakaryalı, S. (1989). *Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri*, 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Tunaya, T. Z. (1988). *Türkiye'de Siyasal* Partiler, C. I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.

#### 3.2. Makaleler

Maden, F. (2011). "Arnavutluk' un Bağımsızlık Süreci (1877-1913)", *Avrasya Etüdleri Dergisi,* S. 39, Ankara, s. 155-196.

## Haritalar

**Harita 1:** Berlin Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti'nin Rumeli hudutları.
(Kaynak: Kabasakal, 1979: 89.)

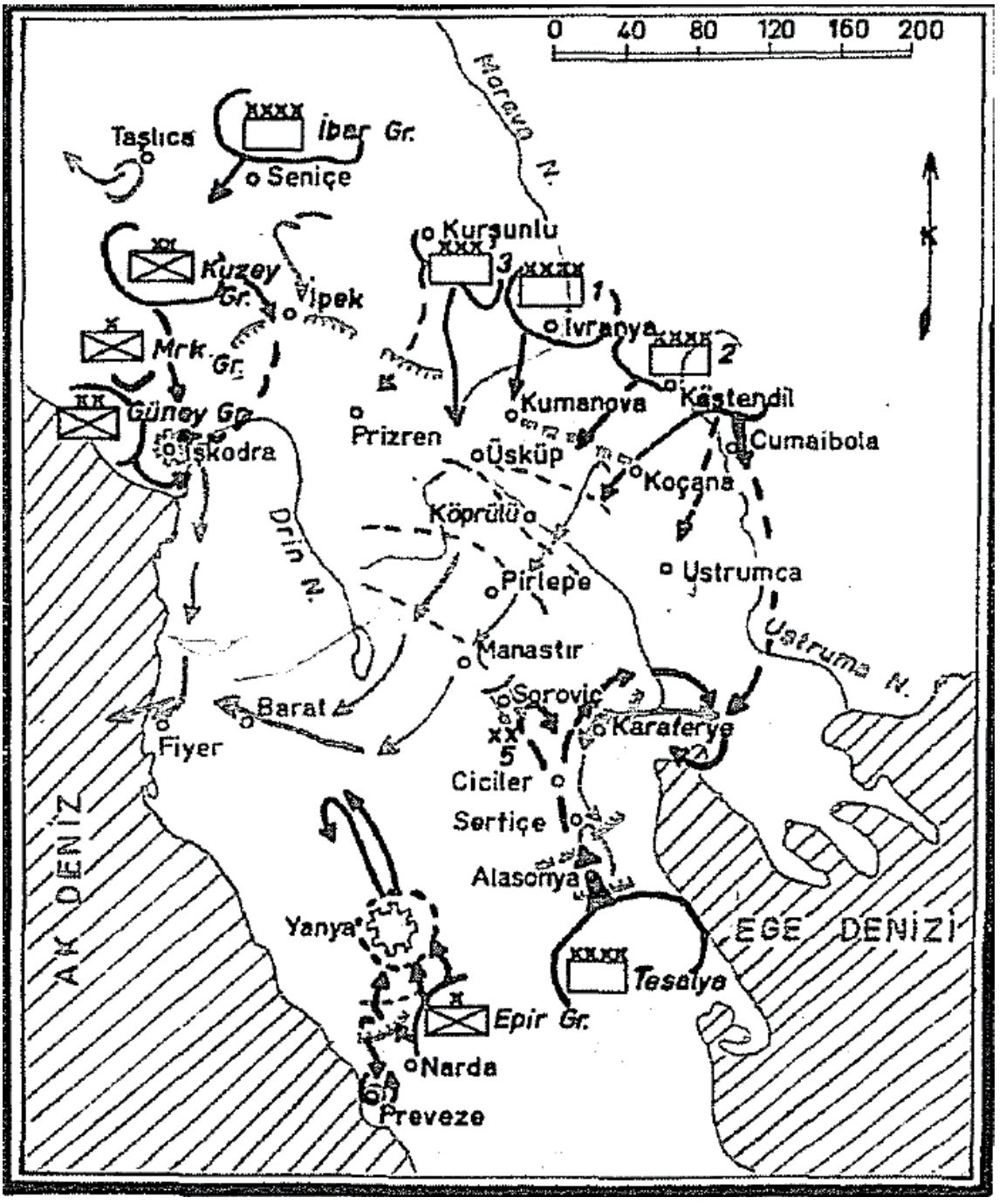


**Harita 2:** Osmanlı 2. Ordusu'nun (Batı Ordusu) Harekat Sahası (Kaynak: Kabasakal, 1979: 96.)

## Görseller

**Görsel 1:** Soldan ikinci sıradaki küçük İzzeddin'in 1800'lerin sonunda babası Ataullah Efendi'nin yanında çekilmiş en eski fotoğrafı. (Kaynak: İzzeddin Çalışlar Aile Arşivi)

**Görsel 2:** Erkan-ı Harbiye seyahati sırasında çekilmiş bir fotoğraf. Kolağası İzzeddin Bey ortada soldan dördüncü, Kolağası Mustafa Kemal Bey ise ortada soldan ilk sırada. (Kaynak: İzzeddin Çalışlar Aile Arşivi)

**Görsel 3:** Erkan-ı Harbiye seyahati sırasında Selanik'te Haziran 1326 (1910) tarihinde Kolağası Mustafa Kemal Bey ile çekilmiş bir fotoğrafı. (Kaynak: İzzeddin Çalışlar Aile Arşivi)

**Görsel 4:** Anıtkabir'de bulunan portresi. (Kaynak: İzzeddin Çalışlar Aile Arşivi)

# Ekler

EK 1- Orgeneral İzzeddin Çalışlar'ın Askerlik Safahatı[61]

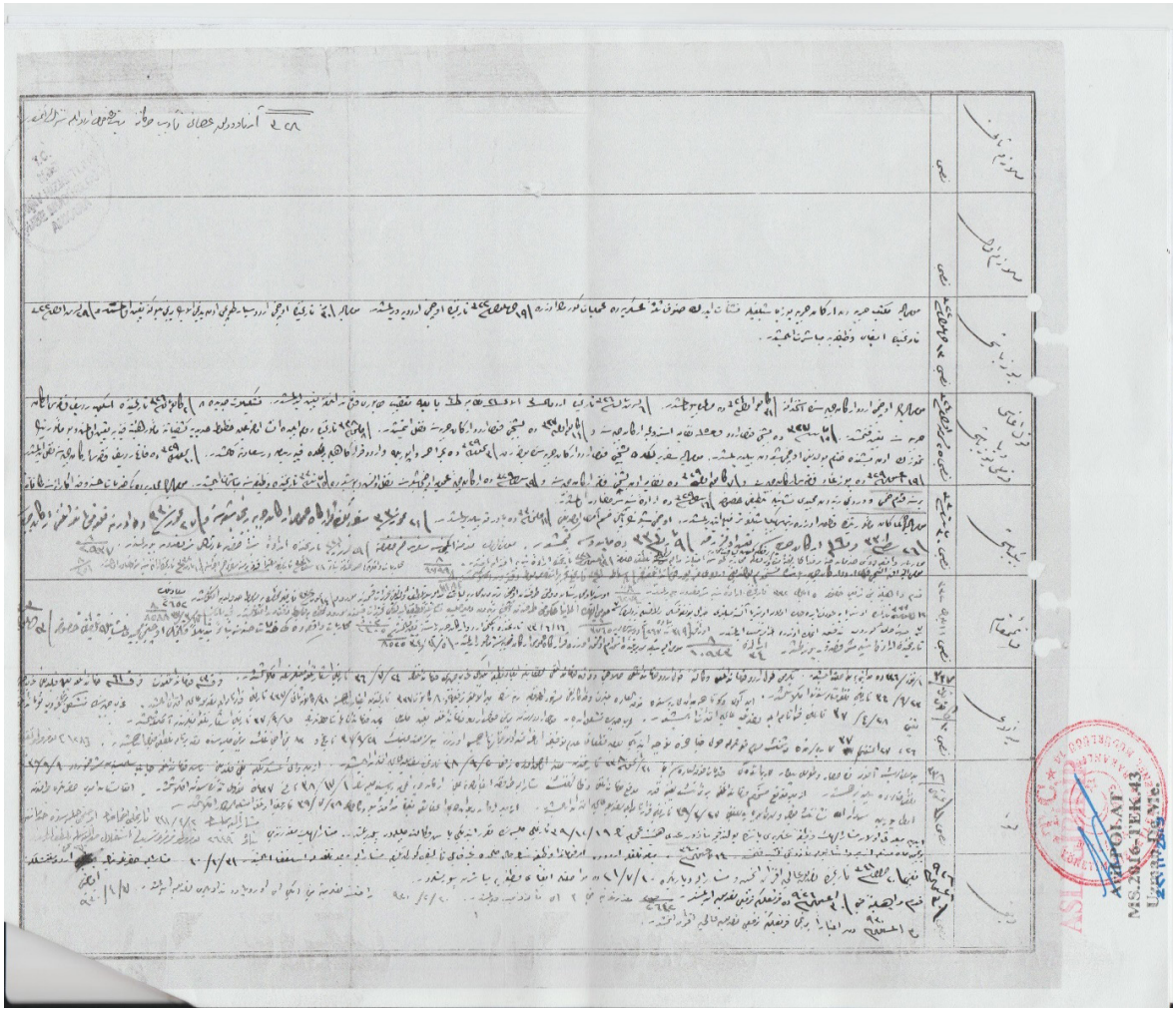

61 Milli Savunma Bakanlığı Arşivi.

EK 2- Orgeneral İzzeddin Çalışlar'ın Askerlik Künyesi[62]

62 Milli Savunma Bakanlığı Arşivi.

EK 3- Kolağası Mustafa Kemal Bey'in Not Defterleri Arasında Bulunan, Kolağası İzzeddin Bey'in Erkan-ı Harbiye Reisleri Arasında Yer Aldığı Hareket Ordusu'na Bağlı Olan Mürettep Fırka'nın Nizam-ı Harbi [63]

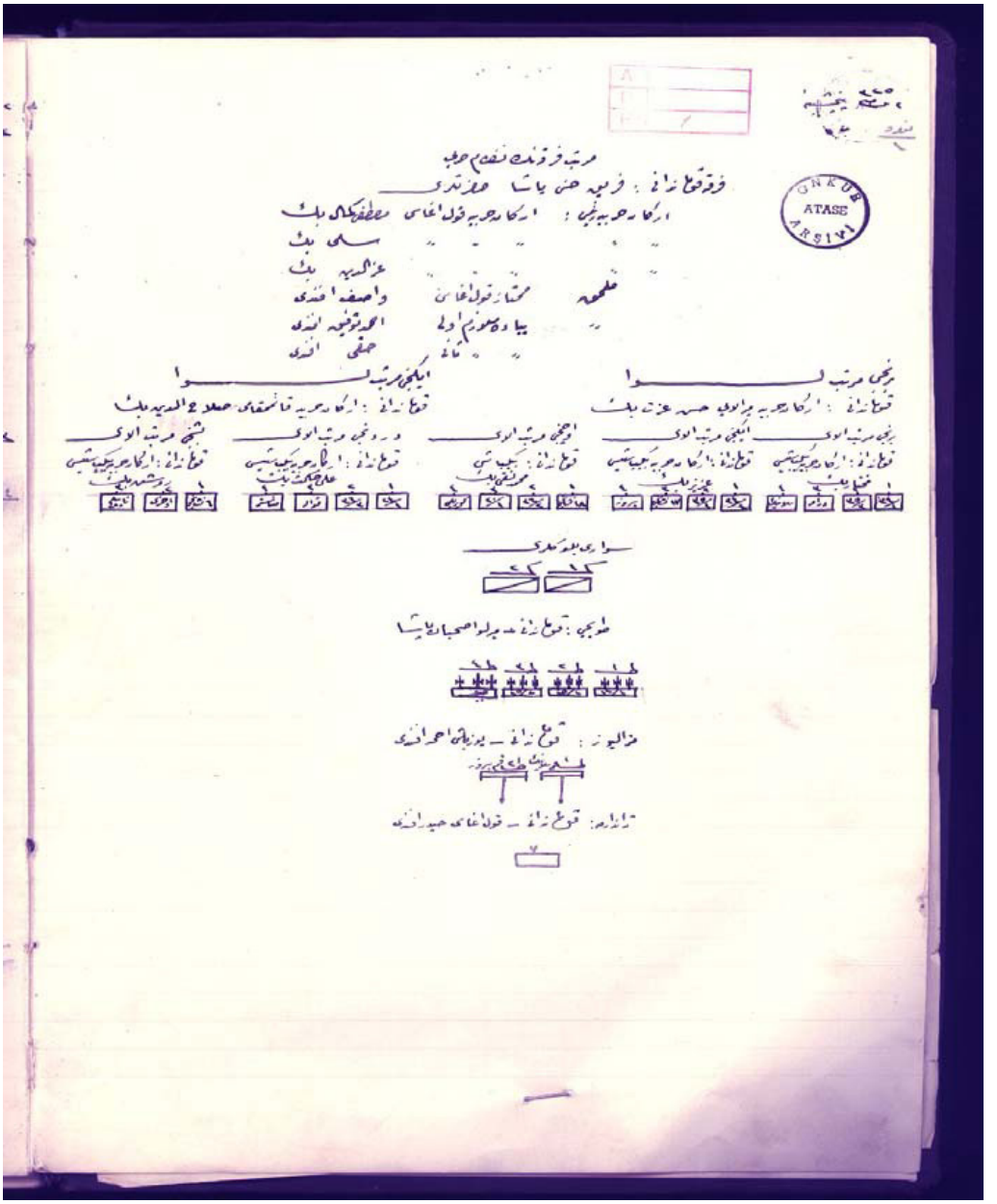

63 Mustafa Kemal, 2004: 225.

EK 4- 30 Kanun-ı Sani 1340'ta (Ocak 1924) Yazdığı TBMM II. Dönem Tercüme-i Hal Varakası[64]

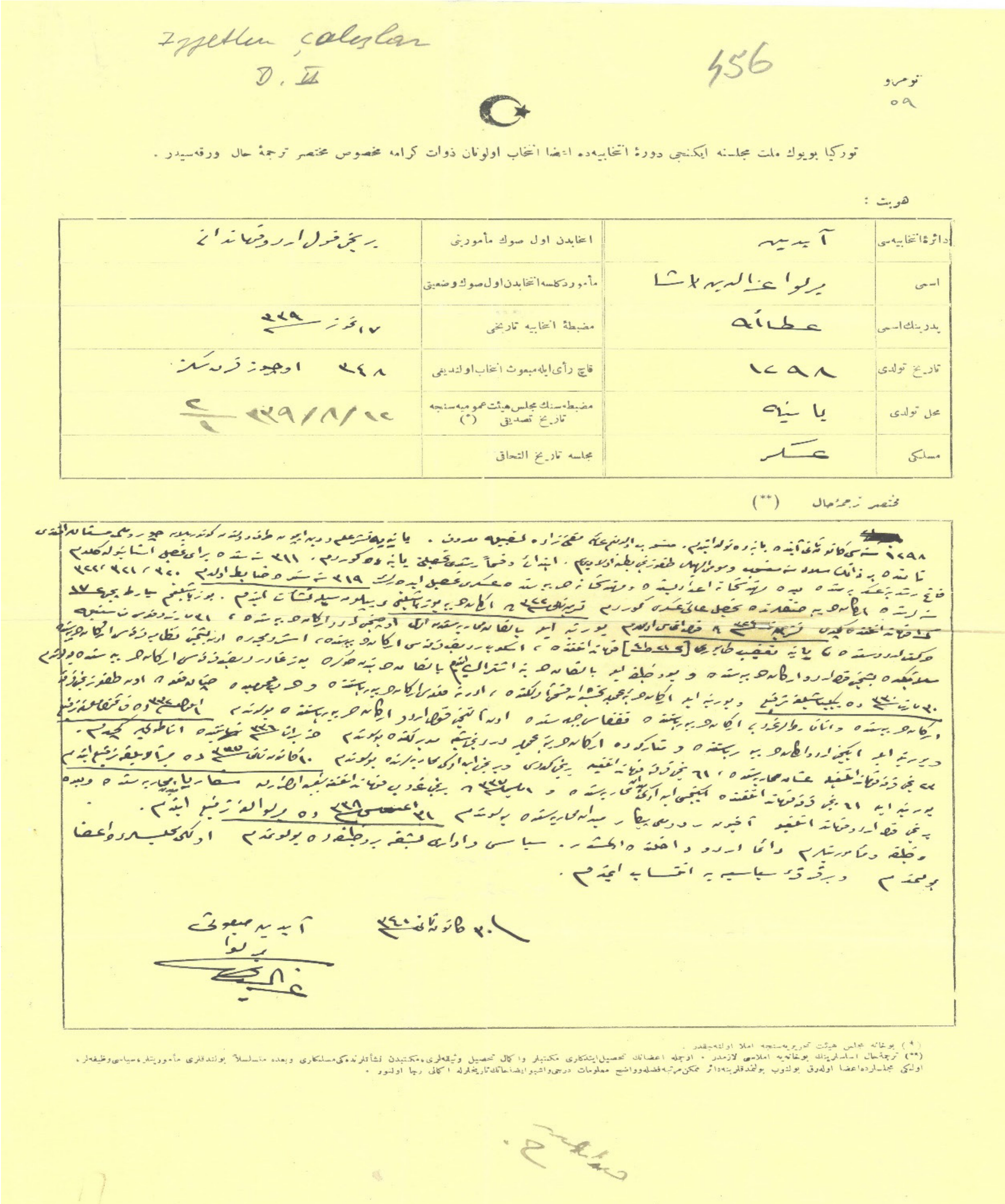
توركيا بويوك ملت مجلسنه ايكنجى دورۀ انتخابيه‌ده اعضا انتخاب اولونان ذوات كرامه مخصوص مختصر ترجمۀ حال ورقه‌سيدر .

هويت :

| | | | |
|---|---|---|---|
| دائرۀ انتخابيه‌سى | | انتخابدن اول صوك مأموريتى | |
| اسمى | | مأمور دكلسه انتخابدن اول صوك وضعيتى | |
| پدرينك اسمى | | مضبطۀ انتخابيه تاريخى | |
| تاريخ تولدى | | قاچ رأى ايله مبعوث انتخاب اولنديغى | |
| محل تولدى | | مضبطه‌سنك مجلس هيئت عموميه‌سنجه تاريخ تصديقى (*) | |
| مسلكى | | مجلسه تاريخ التحاقى | |

مختصر ترجمۀ حال (**)

64 TBMM Arşivi.

# TÜRKİYE YUNANİSTAN NÜFUS MÜBADELESİNDE ÇOCUKLAR

**Zümrüt TAŞ ÜSKÜL***

**Giriş**

Göç teriminin sözlükte tek bir anlamı olmasına rağmen göç kavramı üzerinden değişik bakış açıları ile değerlendirme yapılmıştır. Bu değerlendirmeler siyasi sosyal, iktisadi, coğrafi, felsefi ve tarihsel boyutları ile anlam kazanmıştır. Kısacası göç kavramı farklı bakış açılarıyla değişerek ve yorumlanarak anlam bulmuştur.[1] Türk Dil Kurumunun açıklaması ile göç; "Ekonomik, toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi." olarak ifade edilmektedir. Başka bir açıdan göç, kültürel ve geleneksel unsurları barındıran yapıların taşınılan her yerde yeniden işlev görmesi olarak tanımlanmış; coğrafya, mekân değiştirme sürecinin sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi boyutları ile toplum yapısını değiştiren nüfus hareketleri olarak anlamlandırılmıştır (Bayhan, 1997).

Göç olayı, sürekliliği ve evrenselliği göz önünde bulundurulduğunda birçok yönden toplumun yapısını değiştiren bir özelliğe sahip olmuş, o toplum içinde yaşayan bireylere yeni anlamlar yüklemiştir. Bu bağlamda, göç olayını meydana getirenlere "göçmen, "mülteci", "muhacir" gibi adlar verilmiştir.

Göçün çağrıştırdığı kavramlardan biri de mübadeledir. "Mübadele" sözlük anlamı ile "değiş tokuş" demektir. Bir malın ya da bir hizmetin karşılığında, başka bir şeyin verilmesi; böylece bu mal ya da hizmetin el değiştirmesi ile ortaya çıkan durumdur (Arı, 2017). Neredeyse göç kavramıyla özdeşleşmiş bulunan mübadele terimi, köken olarak Arapça "bedel" kelimesinden gelmektedir. Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğünde mübadele için "bir şeyin diğer bir şeyle değiştirilmesi" tanımı yapılmıştır (Tarcan, 2020). Daha detaylı anlamıyla ise iki veya daha fazla devletin aralarında imzalanan bir protokol aracılığıyla, coğrafyası, zaman sınırlaması, hukuki boyutu, göç yolları ile araçları, taşınmazlar hakkındaki durumu belirli kriterlere bağlanmış bir biçimde uygulandığı ve bunların uluslararası bir komisyon aracılığıyla yürütülen ve denetlenen; göç ettirilen kişilerin ırk, din,

* Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Doktora öğrencisi

1 http://sozluk.gov.tr.

dil gibi birtakım özelliklerinin daha önce belirlendiği, göç edilen yerlerin de daha önceden tespit edildiği; hatta göçmenler için yeme, içme, sağlık gibi ihtiyaçlarına yönelik olarak özel kuruluşların oluşturulduğu, sistematik ve birtakım kurallar dâhilinde gerçekleştirilen zorunlu nüfus hareketi olarak tanımlanmıştır (Tarcan,2020). Türkiye'de mübadele kavramı Lozan Konferansı sonrası Türkiye ve Yunanistan arasında, Yunanistan'da yaşayan Türklerin 1923-1925 yılları arasında Anadolu'ya, Anadolu'da yaşayan Rumların Yunanistan'a göç ettirilerek gerçekleştirilen karşılıklı nüfus değişimi olarak ifade edilmiştir. Tarihi temeller ile şekillenen Türkiye ve Yunanistan arasındaki bu zorunlu nüfus mübadelesi her iki ülkenin geçmişinde sosyal, siyasi ve ekonomik boyutları ile kırılma noktası oluşturarak literatüre geçmiştir.

Mübadele kavramının şahıslarına "mübadil" denilmektedir. Terim anlamıyla mübadil mübadele olunmuş, başkasının yerine getirilmiş, bir şeye bedel tutulmuş anlamına gelmektedir (Develioğlu, 2013). Sadece Türkçeye mahsus bir terim olarak karşımıza çıkan mübadil kelimesi Türkiye'den gönderilen Rumlara karşı Yunanistan'dan gelen Türklere verilen ad olarak tanımlanmıştır (Develioğlu, 2013). Uluslararası göç terminolojisinde yeri bulunmamakla birlikte mübadele ile gelmiş olan kişiler için mülteci[2] tanımı yapılmıştır (Tarcan, 2010).

Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan mübadele tarihi temelleri ile günümüze kadar yansımış her açıdan her iki toplumu sosyal, ekonomik politik ve psikolojik yönleri ile etkilemiştir. Alıştıkları ve yaşadıkları toplumdan göç etmek zorunda kalan toplumların her kesimi çeşitli sorunlarla karşılaşmış ve etkilerini derinden hissetmiştir. Bu noktada savunmasız ve korunmaya muhtaç durumda bulunana çocuklar yaşanılan sürecin en masum tanıkları olmuş karşılaşılan tüm sorunları derinden hissetmiştir. Dolayısıyla hazırlanan çalışmada mübadelenin tanıklarından biri olan çocuklar ele alınacak, çocuk perspektifinden sosyo-psikolojik anlayış, tarihi bilgi ve belgeler yardımıyla anlatılmaya çalışılacaktır.

**Türk- Yunan Mübadelesinin Tarihi**

19. yüzyılda meydana gelen bağımsızlık hareketlerinden etkilenen Osmanlı Devleti içinde yaşayan Rumlar, devlete karşı ayaklanmaya başlamıştır. Bununla birlikte Yunanistan da 1830'lardan itibaren sürekli olarak Osmanlı aleyhine genişlemeye başlamıştır. 1912'de Balkan Ülkeleri ile savaşa giren Osmanlı Devleti, Edirne'ye kadar olan tüm topraklarını yitirmiştir. 10 Ağustos 1913 II. Balkan Savaşı ile Edirne alınsa da Tesalya, Makedonya ve Batı Trakya Yunanlıların eline geçmiştir. 1919 yılında Anadolu'nun işgal edilmesi Yunanistan için bir fırsat oluşturmuş ve genişlemesini sürdürmüştür. 10 Ağustos 1913 tarihinde

2 Mültecinin tanımı Birleşmiş Milletler tarafından şu şekilde yapılmıştır: 1951 Sözleşmesine göre mülteci. "ırkı, dini, milliyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri nedeniyle zulüm göreceği konusunda haklı bir korku taşıyan ve bu yüzden ülkesinden ayrılan ve korkusu nedeniyle geri dönemeyen veya dönmek istemeyen kişidir.

Selanik ve Makedonya'nın egemenliği Yunanistan'a verilmiştir. Böylece Yunanistan'da yaşayan Türkler başka bir ülkenin vatandaşı olarak yaşamak zorunda kalmıştır. Büyük Taarruzun sonucunda ise çok sayıda Rum, Yunanistan'a göç etmiş kalanların durumu ise Lozan Konferansı sırasında Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan bir sözleşme ile çözümlenmiştir.[3] Türkiye ve Yunanistan arasında "nüfus mübadelesi " olarak adlandırılan bu durum konferansın öncelikli sorunları arasında yer almış, 30 Ocak 1923 yılında, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan 'Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme Protokol'ü ile ek protokol sonucu çözümlenmiştir (Soysal, 1983). M. İsmet, Dr. Rıza Nur, Hasan, E.K. Venizelos, D. Caclamanos imzalarını taşıyan bu sözleşmeye göre; Türk topraklarındaki Ortodoks Rumlar ile Yunanistan'da bulunan Müslüman Yunan uyruklar 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadeleye girişilecek; bu kimselerden hiçbiri, Türk hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunanistan hükümetinin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyeceklerdir. Mübadele İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktı. 1912 yasası ile İstanbul'da 30 Ekim 1918 gününden önce yerleşmiş bulunan tüm Rumlar, İstanbul'da oturan Rumlar, 1913 Bükreş Antlaşması'nın belirlemiş olduğu sınır çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş olan tüm Müslümanlar da Batı Trakya'daki Müslümanlar sayılacaktır (Arı, 2000). Bu sözleşme uyarınca, yaklaşık olarak 350.000 Müslüman Türk ve 200.000 Hıristiyan Rum zorunlu göçe tabi tutulmuştur (Bozdağlı, 2015). Mübadelede her iki halkın mülkiyet hakkı ve alacaklarına zarar verilmeyecek, kişiler gidecekleri ülkenin uyruklarını yitirecek gittikleri ülkenin uyruğuna katılacaktır. Ayrıca göçmenler her çeşit taşınır mallarını yanında götürebilecek ve bu mallardan giriş çıkış vergisi alınmayacaktır (Arı, 2000).

Türkiye ve Yunanistan'ın isteği ve konferanstaki ülkelerin desteğiyle imzalanan sözleşmenin uygulanması, ne yazık ki, o kadar kolay olmamıştır. Hem Türkiye'ye üzerinden hem de Yunanistan'dan göç etmek durumunda kalan göçmenler, gittikleri ülkelerde zorluklarla karşılaşmış, trajik olayların ortaya çıkması engellenememiştir. Bu sebeple olayın tam olarak çözümlenmesi 1930'ları bulmuştur.

**Mübadil Çocuklar**

Mübadele sürecinde göç eden insanların ve grupların önemli bir bölümünü çocuklar oluşturmaktadır. Her iki ülkeden ayrılmak zorunda kalan mübadil çocuklar, göç ederken yaşadıkları travma ve zorlukların yanı sıra hayatlarını kaybetme, yerleştikleri toplumdan dışlanma, ayrımcılık, uyum, sağlık, eğitim gibi sorunlarla karşılaşmıştır. Hatta göç etmek zorunda kalan çocuklar kimi zaman istismar, insan tacirleri ve diğer suç örgütlerinin eline düşme riski ile karşı karşıya kalmıştır. Tüm bu riskleri en aza indirmek için

3 Antlaşmanın uygulanmasında Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan Barış Antlaşması'ndaki yerleşik (etabli) deyiminin farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklana anlaşmazlık çıkmıştır.

kişilerin mübadele ve iskân süresince her türlü durumda korunması ve de sahip çıkılması adına kurulan Muhacir Komisyonu çeşitli önlemler almıştır. Bu önlemler çalışma boyunca mübadil çocukların sağlığı, eğitimi, uyumu ve güven ilişkisi başlıkları ile açıklanacaktır.

**Sağlık:** İmzalanan protokol gereğince mübadele ile Türkiye'ye gelen Türkler Bursa, Balıkesir, Bilecik, Çanakkale, İstanbul, Edirne, İzmir, Kırklareli, Samsun, Manisa, Kocaeli, Mersin ve Tekirdağ gibi illere yerleştirilecektir. Bu yerleşim için kara yolunun zorluğu sebebiyle gemiler vasıtasıyla taşımacılık kararı alınmıştır. Göçmen sayısının fazla olması bulaşıcı hastalıkların baş göstermesine neden olmuş çok kısa bir süre zarfında günde 20-25 kişi hayatını kaybetmiştir (Çakmak, 2016). Bunu üzerine Türkiye'den sağlık heyetleri, limanlara kamp kurarak, insanlara aşı, yiyecek ve sağlık yardımında bulunmuştur. "İmdad-ı Sıhhi Heyetleri" adı verilen sağlık yardım kurumları oluşturulmuştur. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de içinde bulunduğu bu kuruluşlar, mübadillerin sağlık, korunma ve barınma hizmetlerini üstlenmiştir. Kayalar, Kozana ve Karacaova gibi yerlerden gelen mübadiller için misafirhaneler inşa edildi. Bu misafirhanelerde öncelik çocuklara verilmiş, ilk olarak onların sağlık kontrolleri yapılmıştır. Taşıma işlemi yapılmadan gidecek herkese aşı yapılması kararı alınmıştır. Çiçek hastalığı başta olmak üzere çocuklarda hastalıkların yaygınlığı daha fazla olduğu düşünülerek aşılarda onlara öncelik verilmiştir. Kayalar mevkiinden sevkiyatın başlama tarihi olarak 7 Mart 1924 belirlenmiştir. Nisan ayında 157'si çocuk olmak üzere 958 mübadilin muayene ve tedavileri yapılmış hastalar tedavi edilmiştir. Mayıs ayında tedavi edilen çocuk sayısı ise 126 olarak belirlenmiştir. Kozana bölgesinde muayene edilip tedavi gören çocuk sayısı 93'tür (Çınar, 2022). Kısacası, nakil yapılmadan önce çocukların sağlık kontrolü yapılmış, öncelik kadın ve çocuklara verilmiştir.[4] Kadın ve çocuklara özel kamaralar ayrılmış, beslenme ve günlük ihtiyaçlarını karşılayacak bütün malzemeler de temin edilmiştir. Ayrıca çocuklardan ücret alınmamış, 3 yaşına kadar ki çocuklara iki gün arayla, koyulaştırılmış bir kutu şekerli süt verilerek beslenmeleri sağlanmıştır. Sağlık konusunda en etkin rolü oynayan Hilal-i Ahmer Cemiyeti olmuş, hasta çocukların tedavilerine yerleştirildikleri misafirhanelerde de devam etmiştir. Örneğin, İzmit'te kalan mübadiller arasında iki çocukta kızamık vakıası ortaya çıkmış, bunların eşyaları ve misafirhaneleri sıhhi temizlikten geçirilmiştir. Birkaç gün sonra üç yaşındaki bir çocukta da vaka görülünce hastaneye yatırılmış, ailesi ise misafirhanede tecrit olunarak dezenfekte edilmiştir (Sarı, 2016). Taşınma ve yerleştirme esnasında ne kadar önlemler alınsa da muhacirlerin çokluğu, personelin ve imkânların yetersizliği sebebiyle sağlık sorunları bitmek bilmemiş, bulaşıcı hastalıklar sonucu ölümler çoğalmıştır. Örneğin 1824 yılı Mart ayında mübadiller arasında sağlık sorunları artmış misafirhane ve hastanedeki ölüm oranı yükselmiştir. Yine, 18 Eylül 1924 tarihli Haber Gazetesi'ne göre Samsun'da günde 50'si çocuk olmak üzere 100 kişi vefat etmiştir (Kiracı, 2006). Ege'de de çocukların büyük çoğunluğu sıtma hastalığına yakalanarak ölmüştür. Ölümleri azaltmak için hasta çocukların beslenmelerine önem verilmiş Hilâl-i Ahmer İmdat Heyeti ve

4 Kalabalık bir insan kitlesi göz önünde bulundurularak, çocukların ailelerinden ayırmadan güvenli bir şekilde taşınmasına ayrı bir önem verilmiştir.

Mıntıkasından elde edilen, lapa süt, yoğurt, gibi gıdalar ile çocukların bünyeleri güçlendirilerek hasta mübadil çocuk arasındaki ölüm oranı azaltılmıştır.

**Eğitim**: Mübadelenin çetin şartları ve dönemin koşulları yeni yerleşmiş olan mübadil çocukların eğitim ve öğretim hayatını da etkilemiştir. Yaşadıkları bölgelerde eğitim alan çocuklar mübadele zamanı ve sonrasında eğitim öğretimden mahrum kalmışlardır. Aileleri ile birlikte Türk topraklarına gelen çocuklar uzun bir süre misafirhanede kalarak okul dönemini kaçırmıştır. Yerleştirilenler arasında eğitimlerine devam edenler olmuş ki bunlar şanslı grup içerisinde yer almıştır. Pek çok aile maddi durumlarını düzeltebilmek için çalışmayı ailece sürdürmek zorunda kalmış, bu durum çocukların eğitimlerini ihmal etmelerine sebep olmuştur. Örneğin gelen mübadiller arasında tütüncülük yapan aileler iş gücü ihtiyacını giderebilmek için çocukları ile çalışmıştır. Göç süreci eğitim alamayan mübadil çocuklar psikolojik, fiziksel, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişimleri açısından son derece olumsuz etkilerle karşı karşıya kalmıştır. Yunanistan'a göç eden mübadil çocukların durumu da gelen Türk ailelerin çocuklarından farklı olmamıştır. Yunan mübadil çocukları da eğitim alabilmek için yetersiz eğitim imkânları ile mücadele etmiştir. Örneğin, Pire Limanı yakınlarındaki Kokinya'ya yerleşen Yunan mübadillerinin çocukları, sayının artması ile sınıf, kitap, öğretim gibi yetersizliklerle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca burada da Türkiye de olduğu gibi aile üyelerinin yaşadığı ekonomik sıkıntıdan dolayı okuyamayıp çalışmak zorunda kalan çocuklar bulunmaktadır (Hirschon, 2000).

**Uyum**: Mübadillerin Anadolu'ya yerleşmesi ile birlikte toplum yapısında önemli bir uyum sorunu meydana gelmiştir. Her iki ülkede eski toplumsal, kültürel ve de doğal çevrelerini yitiren mübadillerin yeni topluma uyum sürecini en sancılı şekilde çocuklar yaşamıştır. Alışılmış bir ortamdan göç edilme durumu çocukları duygusal ve zihinsel yönde olumsuz etkilemiştir. Yaşadıkları yerden öldürülme korkusu ile kaçan ailelerin çocukları, yeni yaşayacakları yerlerde de güven problemi ile karşı karşıya kalmıştır. Sosyal ve duygusal uyumsuzluk çocuklarda öğrenmeyi olumsuz yönde etkilemiş ve mutsuz olmalarına neden olmuştur. Çocukluk aşamasındaki uyum sürecinde sorun yaşayan bireyler yeni yerleştikleri bölgelerde ancak uzun süre sonunda aidiyet duygusunu kazanabilmiştir.

Mübadele sonucu itibariyle zor bir dönemin yansıması olsa da, mübadillerin öğrendikleri meslekleri çocukluk ile başlayarak gençlik ve yetişkinlik evrelerinde Anadolu topraklarında devam ettirmeleri, burada yeni mesleklerin doğmasını sağlamış, yerleşmelerini kalıcı hale getirerek uyum sürecini olumlu yönde etkilemiştir.

**Güven**: Göç öncesi ve sonrası çocukların yaşadıkları süreçler, onların kendilerini güvende hissetmeleri açısından önem taşımaktadır. Mübadele öncesi dönemde savaş ve çetelerin faaliyetleri onların bulundukları yerde güvende olmadıklarını hissettirmiş, mübadele sonucu yeni yaşam alanlarında da güven konusunda tereddütte kalmalarına neden olmuştur. Bilhassa kimsesiz çocukların çete faaliyetleri kadar, sömürü ve şiddet ile karşı karşıya kalmaları daha çok olmuştur. Bu bağlamda ailesini kaybeden kimsesiz çocukların olumsuz şartlarla karşı karşıya kalmaması adına kimsesiz mübadil çocuklar Türkiye'de darüleytam, darülaceze gibi kurumlara yerleştirilmiştir. Dolayısıyla mübadil kimsesiz

çocuklara güven duygusu bu kurumların çatısı altında verilmeye çalışılmış, kendilerini ülkelerinde hissetmeleri için sağlıklı ortamlar yaratılmıştır.

Mülteci ve göçmen çocukların yoksulluk ve dışlanma gibi olaylar yaşamaları diğer nüfus kesimlerine göre daha sık görülmektedir. Bu durum onlar için güvensizlik problemi ortaya çıkarmış, güvenin bulunmadığı her ortamda da uyumsuzluk sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple devlet, uyum sorununu giderebilmek adına milli duyguları kuvvetlendirecek eylemlerini çoğaltmış ve aidiyet duygusunu inşa edebilmek için eğitim sistemi ile işbirliği yaparak mübadil çocuklara destek vermiştir.

## Sonuç

Türkiye ve Yunanistan arasında yaşanan zorunlu göç en çok yaşadıkları yerde yetişmeye başlamış ve de oralara alışmış çocukları etkilemiştir. Meydana gelen durumun farkındalığını anlayamayan çocuklar kendi içlerinde güven, uyum, sağlık gibi sorunlarla karşılaşmış; eğitim öğretim hayatlarında bunun yansımalarını hissetmiştir. Yunanistan'dan aileleri ile birlikte Anadolu topraklarına çeşitli yollarla gelen muhacir çocuklar, aileleri ile birlikte yeni yerleştikleri yaşam alanlarına alışmaya çalışmıştır. Savaş ve göç sebebiyle ailelerini kaybeden kimsesiz mübadil çocuklar ise devlet koruması altına alınmıştır.

**Kaynakça**


Arı, K., (2000), *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Arı, K., (2017), "Mübadele Bir Savruluş mu?", *Mübadelenin 94. Yılı Anısına Uluslararası Mübadele Sempozyumu Lozan Mübadelesi Yeni Hayat Mücadelesi*, Ed. Kemal Arı, Tekirdağ Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Başkanlığı Yayınları, Tekirdağ, ss.1-10.

Bayhan, V., (1997), "Türkiye'de İç Göçler ve Abomik Kentleşme" Ed. Devlet İstatistik Enstitüsü, Toplum ve Göç, Devlet İstatistik Enstitüsü ve Sosyoloji Derneği, Ankara, ss.178-193.

Çakmak, F., (2016), *Lozan Antlaşması Sonucu 1923-1930 Tarihleri Arasında Sinop İline Gelen Mübadele Göçmenleri*, Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sinop.

Çınar, S., (2022), "Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Mübadele Sırasında Yunanistan'ın Kayalar ve Kozana Şehirlerindeki Faaliyetleri," *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Dergisi*, Sayı 10, ss.121 150.

Develioğlu, F., (2013), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara.

Hirschon R., (2000), *Mübadele Çocukları*, Çev. Serpil Çağlayan, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kiracı, M., (2006) *Cumhuriyet Döneminin İlk Göçü, Türk Yunan Nüfus Mübadelesi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

Sarı, M., (2016),"Mübadele de Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Faaliyetleri: Kocaeli Örneği (Ocak-Haziran 1924)", *Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2016, ss.481-486.

Soysal, İ., (1983), *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, TTK Yayınları, Ankara.

Tarcan B., (2020), *Türk Yunan Nüfus Mübadelesinde İstanbul'a Gelen Türk Göçmenlerin Uyum ve Entegrasyon Süreci*, Karabük Üniversitesi Uluslararası Politik Ekonomi Yüksek Lisans Tezi.

Yücel B., (2014), "Türk- Yunan Nüfus Mübadelesi ve Sonuçları", *TSA* / YIL: 18 ÖZEL SAYI S: 3, Ocak/January, ss.9-32.

# BALKAN SAVAŞLARI SONRASINDA YUNANİSTAN'DAN ANADOLU'YA GÖÇLER VE BU GÖÇLERİN OSMANLI-YUNAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ, 1913-1914

**Gürhan YELLİCE***

## Giriş

93 Harbi sonrasında imzalanan Berlin Anlaşması ile Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlığını kazanmış, bu gelişme Makedonya topraklarındaki uzlaşmazlık ve milliyetçi çatışmaları daha da körüklemişti. Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliğini ve otoritesini giderek artan bir şekilde sarsarken milliyetçi baskılar nedeniyle bölgede yaşayan Müslüman-Türk unsurlar göçe zorlanmış yaşanan savaşların da etkisiyle Balkanlardan Anadolu'ya yönelik bir göç dalgası başlamıştı. Bu göçler Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki topraklarının çok önemli bir bölümünü kaybetmiş olması ve Yunanistan'a terk edilen topraklarda yaşayan Müslümanların Yunan hükümetinin uyguladığı baskılar nedeniyle daha da yoğunluk kazanmıştı[1].

Osmanlı-Yunan ilişkileri bağlamında değerlendirildiğinde ikili ilişkilerdeki azınlık meselesinin büyümesine yol açan en önemli gelişme Birinci Balkan Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin kaybettiği topraklar olmuştu. Birinci Balkan Savaşı, 8 Ekim 1912-30 Mayıs 1913 tarihleri arasında Osmanlı'nın bölgedeki hâkimiyetini sonlandırma mottosuyla bir araya gelen Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ ittifakı ile Osmanlı Devleti arasında yaşanmıştı. Yunanistan'ın söz konusu ittifaka katılmaktaki temel motivasyonu, Ege Adaları'na hâkim olmak ve Batı Anadolu'ya doğru genişlemenin zeminini hazırlamaktı. Londra Antlaşması ile son bulan savaşta gerçekten de Osmanlı cephesinde büyük bir hezimet yaşamıştı: Avrupa'daki topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmiş; Makedonya Balkan Devletleri arasında bölüşülmüş, Arnavutluk'un bağımsızlığı tanınmış, Girit Yunanistan'a bırakılmıştı. İkinci Balkan Savaşı, temelde Makedonya'nın paylaşılması konusunda Bulgaristan ve Yunanistan arasında yaşanan uzlaşmazlık nedeniyle patlak vermişti[2]. 29 Haziran'da Bulgaristan'ın Sırp-Yunan birliklerine saldırmasıyla baş-

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Rektörlük, Öğretim Görevlisi

1 Feroz Ahmad, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Araps, 1908-1918*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2014, s.45.

2 Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşı'nın Provası*, çev: Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitapevi, 2003, s. 6

layan ve 10 Ağustos 1913'te imzalanan Bükreş Antlaşması ile son bulan savaşta, ittifak üyeleri arasındaki bölünmeyi fırsata çeviren Osmanlı Devleti, Edirne'yi geri almayı başarmışsa da iki savaş sonunda Avrupa'daki topraklarının tamamına yakınını kaybetmişti.

Sınır değişiklikleri dışında bu savaşların en önemli sonuçlarından biri azınlık krizi olmuştu. Bükreş'te ortaya çıkan düzenin bilhassa Bulgaristan ve Yunanistan nezdinde nihai olarak görülmemiş olması, ortaya çıkan yeni sınırlara ilişkin memnuniyetsizlikleri ve Osmanlı Devleti'nin bazı güvenlik endişeleri azınlık krizinin daha da derinleşmesine yol açmıştı. Osmanlı Devleti'nin kaybettiği Ege Adaları'nı geri alma girişimi hakkını saklı tutması, Epir meselesinin çözülememiş olması, Bulgaristan'ın savaşlar sonunda kazanamadığı topraklara ilişkin memnuniyetsizliği bölgedeki iklimi zehirlerken, ülke sınırları içerisinde kalan azınlıkların statüsünün ne olacağı konusu çözüm bekleyen ve bölgede nihai barışın tesisi için hayati olarak görülen bir mesele olmuştu. Savaşlardan hemen sonra, savaşa dâhil olan her bir Balkan ülkesi ve Osmanlı Devleti kendi sınırlarını güvenlik altına almak ve Etnik Devlet oluşumunu tamamlamak için azınlık unsurunu mümkün olduğunca azaltma siyasetine yönelmişti. Bu toprak kayıplarının Osmanlı Devleti'ne yol açtığı en önemli olumsuzluklardan biri, en çok toprak kaybedilen ülkelerden, başta Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'dan Balkanlardan kovulması sürecinin hızlanması olmuştu.

Osmanlı Devleti ve Yunanistan azınlık meselesi konusunda ilişkileri en çok gerilen iki ülkeydi. Savaşlar sonunda her iki ülkede de ciddi bir azınlık nüfus kalmıştı; Yunanistan'dan Anadolu'ya yoğun Müslüman ve Türk nüfus göçü yaşanırken ve Yunanistan'da kalan azınlığa yönelik baskıların artarken, Osmanlı Devleti bu göçleri denetim altında tutmakta ciddi zorluklarla karşılaşmış, Anadolu'ya göç eden bu Müslümanların Rum mahallelerine yerleştirilmesi ve burada zaman zaman "intikam" duygusuyla hareket etmeleri bölgede yaşayan Türkler ve Rumlar arasında ciddi bir soruna dönüşmeye başlamıştı[3].

Azınlık meselesine ilişkin iki ülkenin konuya ilişkin argümanları taban tabana zıttı. Osmanlı Devleti'nin iddiası "Yunanistan'ın Rum göçünü Ege Adaları meselesinde bir propaganda aracı olarak kullandığı ve aslında bu göçlerin Makedonya'da yaşayan Müslümanlara yönelik Yunan otoriteler ve toplum tarafından kötü muamele Yunanistan tarafından başlatılan zorunlu göçlere bir reaksiyon olarak başladığı yönündeydi. Osmanlı Devleti'nin iddiasına göre Yunanistan Yunan ele geçirdiği topraklardan Türk unsurunu kaçırmak ve ileride çıkması olası Bulgar ve Sırp iddialarına bir set çekmek için orada bir Rum çoğunluğu sağlamak amacındaki Yunanistan'da Müslüman halka karşı baskı uygulayarak zorunlu göçe tabi tutmaya çalışıyordu. Yunanistan cephesinde Osmanlı Devleti'nin bu iddiasının tam aksi bir düşünce ve söylem söz konusu idi. Venizelos Hükümeti'nin iddiasına

3 Cemal Paşa'nın aktardığına göre Yunanlılar, Sırplar ve Bulgarların "*mezalimine uğrayan ve en caniyane işkencelere maruz kaldıktan sonra*" bu bölgelerden göç ettirilen ve Osmanlı Devleti'ne iltica etmek durumunda kalan Müslümanlar yerli Rumlara karşı bazı saldırılar gerçekleştirmeye başlamıştı. *Cemal Paşa, Hatıralar: İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.79.

göre, Müslümanlar bir Hıristiyan devlet tarafından idare edilmeyi kabul etmediği gerekçesiyle Balkanlardan ayrılmayı tercih ediyordu; hatta bu göçler doğrudan İttihatçılar tarafından teşvik ediliyor, hatta kışkırtılıyordu; dolayısıyla zorunlu bir göç ettirme durumu söz konusu değildi. Her iki tarafın bir diğerini azınlıklara kötü muamele etmekle itham ettiği bu süreçte Müslüman ve Hıristiyan azınlığa ilişkin ortaya çıkan sorunların halledilmesi amacıyla bazı komiteler kurulmuş ancak sonuç alınamamıştı[4].

**1-Balkan Savaşları ve Azınlık Meselesinin Tırmanışa Geçmesi**

Eğer Balkan Savaşları sonrasında ortaya çıkan yeni statüko kesin olmuş olsaydı, iki ülke arasındaki azınlık krizi uzlaşma çerçevesinde çözümlenebilirdi. Osmanlı dinamikleri açısından değerlendirildiğinde, yeni bir saldırıya maruz kalmayacağı güvencesi olmuş olsaydı, İstanbul'u, Doğu Trakya'yı, en önemlisi Anadolu'yu egemenliği altında bulunduran, dolayısıyla kendisini güvende hisseden Osmanlı Devleti, bu göçleri sistematik bir şekilde kontrol altına alma konusunda daha istekli ve motive olabilir, zorunlu göçmenleri iskân edecek bir siyaset benimseyebilir, uzun solukta meseleye kesin çözüm bulabilirdi. Balkan Savaşları sonrasında yaşanan radikal sınır değişiklikleri neticesinde kendi milli/etnik devlet oluşumlarını tamamlayarak, sınırlarını güvenlik altına almak isteyen Balkan Devletleri arasında nüfus mübadelesi anlaşmaları yapılmıştı. Örneğin, bu bağlamda en fazla göç akınına uğrayan Osmanlı Devleti, Bulgaristan ile yaptığı anlaşma ile bu meseleye çözüm bulmuştu. Bükreş Antlaşması'ndan kısa bir süre sonra 29 Eylül 1913'te imzalanan anlaşmaya göre Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların hakları güvence altına alınmış; oluşturulan karma mübadele komisyonu ile karşılıklı değiş-tokuş gerçekleştirilmişti[5]. Aslında benzer bir anlaşma Yunanistan ile de yapılmıştı. Balkan Savaşları'nı bitiren Bükreş Antlaşması'nın selameti, bölgedeki statükonun bir an önce oluşturulması çabası, Büyük Güçleri Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasındaki uzlaşmazlıkları çözme konusunda bir araya getirme zorunluluğu hissettirmişti. Bu girişimler neticesinde 15 Kasım 1913'te iki taraf arasında, imzalanan anlaşma ile Yunanistan topraklarına katılan bölgelerdeki Osmanlı vatandaşlarının üç yıl içinde Osmanlı vatandaşlığına geçme hakkına sahip olmasına; Makedonya ve Epir'de yaşayan Müslümanlara sivil ve dini haklar konusunda garantiler verilmesine ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin yeniden başlaması konularında uzlaşmaya varılmıştı[6]. Bu anlaşma sonrasında iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmesi umut edilmişti. İki ülke arasında azınlık meselesine ilişkin yaşanılan bu olumsuzluklara karşın Müslüman ve Hıristiyan azınlığa ilişkin ortaya çıkan sorunların halledilmesi

4 *Ege Sorunu Belgeler*, Haz. Şimşir, Bilal, Cilt II (1913-1914), TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.500

5 Yiannis Mourelos, "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an exchange of Minorities Between Greece and Turkey", Balkan Studies, 26/2, 1985, s.391-392

6 Entouar Drio, *Ellada kai A Pankosmios Polemos Apo to Kinima ton Neatourkon mehri th Sintiki tis Lozanis*, Palasos, Atina, 1999, s.140.

amacıyla bazı komiteler kurulmuş ayrıca iki ülke arasında gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde durum önemli ölçüde kontrol altına alınmıştı.

Ancak süreç beklendiği gibi ilerlememiş, Atina Antlaşması azınlık meselesine nihai çözüm getirememişti. Bunun en önemli nedeni, iki ülke arasındaki savaş halinin sonlandırılamamış olmasıydı. Bükreş Antlaşması'yla Balkanlardaki çatışmalar sonlandırılmış, savaşa katılan devletlerin sınırları önemli ölçüde belirlenmişti. Ancak bu anlaşma, Londra Antlaşması'nda olduğu üzere, adaların nihai kaderinin tayin edemediğinden, Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasındaki savaş hali sonlandırılamamış, amaçlanan barış atmosferi tam olarak tesis edilememişti. İki ülke arasında savaş halinin sonlandırılamaması Doğu Ege Adaları Meselesi ile ilgiliydi[7]. İtalyan işgali altındaki Oniki Ada haricinde bulunan tüm Kuzeydoğu Ege Adaları, 1912 yılı sonunda Yunanistan tarafından işgal edilmiş, donanması yetersiz olan Osmanlı Devleti bu işgallere karşı koyamamıştı. Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında yapılan barış görüşmelerinde Ege Adaları meselesi üzerinde en çok uzlaşmazlık yaşanan sorun olmuştu. Yunanistan ve İtalya işgalleri altında bulundurdukları adaları terk etmeye yanaşmazken, Osmanlı Devleti, Batı Anadolu'nun güvenliği için kritik olan bazı adaların (özellikle Sakız ve Midilli) iadesi konusunda ısrar etmişti.

İttihatçıların Sakız ile Midilli ısrarı, devletin bekası ile ilgiliydi. İttihat ve Terakki Hükümeti özellikle de İzmir'e yakın adalar, Sakız ile Midilli'nin Yunan egemenliğinde kalması halinde, İzmir'in Yunanistan tarafından işgal edileceği, bu işgallerin devletin parçalanmasıyla sonuçlanacağı kaygısını taşıyordu. İttihatçılar, Yunanistan'ın Birinci Balkan Savaşı sırasında kazandığı topraklardan aldığı cesaretle, işgali altında bulundurduğu Doğu Ege Adaları üzerinden İzmir'i işgal Batı Anadolu'yu, bilhassa İzmir'i işgal etme hazırlığı içerisinde olduğuna inanıyordu. İttihatçılar söz konusu adaları İzmir'in karakolları (aynı zamanda İstanbul'un) olarak görüyordu Devleti ayakta tutabilmek adına, elde kalan son vatan Anadolu'da tutunmanın mecburi olduğuna, bu yüzden de Anadolu'nun savunmasının güçlendirilmesi, burada sorun çıkaran, çıkarma potansiyeli taşıyan unsurların en aza indirilmesi gerektiğine inanan İttihatçılar bu tehdit algısını ortadan kaldırmadan Yunanistan'la ilişkilerin normalleşemeyeceği kanaatindeydi. İttihatçıların Balkan Savaşları sonrasında en önemli kaygısı Balkanlarda yaşanan felaketin bir benzerinin Anadolu'da yaşanması ihtimaliydi.

İki ülke arasındaki taban tabana zıt bu görüş ayrılıkları nedeniyle Ege Adaları savaşlar sonrasında toplanan konferanslardaki en önemli uzlaşmazlık konularından biri olmuştu[8]. Meseleye arabuluculuk eden Büyük Güçler de kendi aralarında bölünmüştü. Yapılan barış görüşmelerde İngiltere, Fransa ve Rusya Çanakkale ve İstanbul'un güvenliği

7 Bu konuda dertaylı bilgi için bkz. Gürhan Yellice, *Ege Adaları Meselesi, 1911-1914*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2022.

8 Büyük Güçler arasındaki uzlaşmazlık nedeniyle çözüm bulunamayan bir diğer önemli sorun Kuzey Epir'di. Balkan Savaşı sırasında Yunanistan tarafından işgal edilen bölgenin Arnavutluk Krallığı'na mı yoksa Yunanistan'a mı bırakılacağı konusu uzunca bir süre belirsizliğini korumuştu. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Gürhan Yellice, Güney Arnavutluk (Kuzey Epir) Meselesi, 1912-1914, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları, C 21/42, 2021, s.111-152

için önemli olan Gökçeada ve Bozcaada dışındaki diğer tüm adaların Yunanistan'a bırakılması gerektiği görüşündeyken, Almanya, Avusturya-Macaristan ve kuş bu adaların yanında Batı Anadolu'nun güvenliği için önemli olan adaların da Babıali'ye bırakılması gerektiğini savunuyordu. İtalya, Oniki Ada ve Rodos'taki işgallerini devam ettirebilmek, Almanya ise İttihatçılar üzerindeki nüfuzunu kaybetmemek için Osmanlı yanlısı bir tutum benimseme yoluna gitmişti. Oniki Ada ve Rodos meselesinde ise Yunanistan ve İngiltere'nin ısrarla bu adaların boşaltılarak otonom bir statüye kavuşturulması gerektiği argümanı İtalya tarafından, bu mesele bir Osmanlı-İtalyan meseledir tezi öne sürülerek reddediliyordu. Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasındaki adalar meselesinin çözümsüz kalması halinde Balkanlarda yeni bir savaşın patlak vermesinden endişe eden Büyük Güçler, gerçekleştirmiş oldukları diplomatik temaslarla krize çözüm bulmaya çalışmışmış başarılı olamasa da tarafları nihai kararın kendilerine bırakılması konusunda ikna etmişti. Balkan Savaşı faciası sonrasında Talat Paşa'nın anılarında önemle vurguladığı ve dönemin Osmanlı çaresizliğini anlatan "Kuvvet hakka üstündür" yaklaşımı, kuvvetli Batı bloğunun bu bağlamda Yunanistan'a yardım etme olasılığı güçlü görünüyordu. Bu yüzden de Osmanlı Devleti endişeliydi.

### 3-İttihat ve Terakki'nin Rum Nüfusa Yönelik Göç Baskısı

Ege Adalarına ilişkin belirsizlik en çok azınlık meselesini etkiledi. Yukarıda sözü edilen endişe bağlamında devletin bekası korkusu İttihatçıları, Yunanistan'ı Sakız ile Midilli konusunda geri adım attıracak ve devletin sınırlarını güvence altına alacak bir siyaset geliştirmeye zorladı. Büyük Güçler kendi aralarında yaptıkları pazarlıklarda uzlaşmaya varmakta güçlük çekerken Osmanlı Devleti, kararı lehine dönüştürecek bir eylem olarak azınlık meselesini gündeme taşımaya çalıştı. Her ne pahasına olursa olsun, Sakız ile Midilli'yi geri almak isteyen İttihatçılar İstanbul ve İzmir'in güvenliğini sağlayabilme konusunda adımlar atma yoluna gitti. Balkan Savaşları sonrasında "Osmanlıcılık" politikasından "Türkçülük" politikasına yönelen ve bu çerçevede Osmanlı ekonomik yaşamında Türk ve Müslüman unsurun ön plana çıkarılması gerektiğine inanan, bu doğrultuda adımlar atan İttihatçılar Yunanistan'ın Batı Anadolu'ya yönelik saldırgan olduğuna inandıkları tutumu yüzünden bu siyasetlerini daha da yoğunlaştırmışlardı[9]. Devleti Osmanlı vatandaşlığı etrafında birleştirme projeleri kısa bir sürede iflas eden[10] İttihatçılar bu konuda Batı Anadolu'daki Rum nüfusa önemli bir sorumluluk yüklemişlerdi.

Aynı zamanda Balkanlardan göçe zorlanan Müslümanlara ilişkin mütekabiliyet çerçevesinde de değerlendirilmesi gereken bu tehcir siyaseti ilk olarak Doğu Trakya'da uygulanmıştı. Bu yöndeki siyasetin temel amacı bu bölgeyi Müslümanlaştırmak ya da İttihatçıların

9 Ryan Gingeras, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity and the End the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford University Press, London, 2009, s.13-54.

10 Ahmet Emin Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2019, s.49-50

zihinlerindeki terminolojik değerlendirme ile belirtmek gerekirse vatanlaştırmak (ya da genel olarak uluslararası literatürde öne sürüldüğü üzere devletin Türkleştirilmesi (Turkification of the Empire[11]) ve İstanbul'un güvenliğini sağlamaktı[12]. Yunanistan'ın bilhassa Büyük Güçler nezdindeki şikâyeti, eylemlerin doğrudan hükümetin bilgisi dâhilinde olduğu yönündeydi. Dönemin büyükelçilik raporları bu iddiayı kısmen doğruluyor. Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Bompard'a göre Osmanlı hükümeti Trakya'da kendi egemenliği altında kalan bölgeyi Balkan devletlerinden gelebilecek yeni bir tehdide karşı önlem olması maksadıyla Müslümanlaştırmayı hedefliyordu[13].

İttihatçıların benimsemeye çalıştığı bu siyaset yanında vurgulanması gereken önemli noktalardan biri de göçlerin zaman zaman kontrolden çıkması ve hükümetin elinde olmayan taşkınlıkların da yaşanmasıydı. Balkan felaketi sonrasında Anadolu ve İstanbul'un güvenliğini sağlama paniğindeki Osmanlı idarecileri söz konusu göçleri sevk ve iskân etmekte yetersiz kalmıştı. Milliyetçi baskılarla Anadolu'ya gelmek durumunda kalan Müslüman ve Türk göçmenler gerçekten de çok öfkeli ve tepkiliydi. Bu göçmenler milliyetçi saiklerden hareketle zaman zaman intikam duygusuyla hareket ediyor, bilhassa Anadolu'daki Rumlara karşı sert bir tutum benimsiyor, İttihatçılar bu durumu denetim altına almakta güçlük çekiyordu[14]. Yusuf Hikmet Bayur, Makedonya'dan kovulan Türklere karşılık, Trakya ve Anadolu'dan Rumların kovulmasının Yunanistan için beklenmedik bir olay olarak görüldüğünü çünkü Osmanlı Devleti'nin o güne kadar izlediği politikalarda kaybettiği yerlerden kovulmuş Türkleri yerleştirmek için bir Hıristiyan unsura baskıda bulunulmasına göz yummasının hatıra gelmediğini belirtmektedir[15]. Ege Adaları'na ilişkin nihai kararın açıklanmasının beklendiği bir iklimde azınlık meselesinin tırmandırdığı gerginlik nedeniyle şubat ayından itibaren iki taraf arasında bir savaş söylentisi daha da sıklıkla dillendirilmeye başlanmıştı. Uluslararası basın bu konuyu analiz eden makaleler yayınlıyordu. Örneğin *New York Times* gazetesinin iddiasına göre iki ülke arasında savaş çıkması ihtimali an meselesiydi; bu adaları geri almak için Osmanlı Devleti harekete geçmeye hazırlanıyor hatta Trakya üzerinden Yunanistan'a bir saldırı gerçekleştirebilmek amacıyla Küçük Asya'da asker topluyordu. İngiltere'den satın alınan gemilerin gelmesini dahi beklemeden böylesi bir hareket başlatılabilirdi[16].

Büyük Güçler Ege Adaları'na ilişkin kararını, yaklaşık altı ay süren yoğun görüşmeler ve pazarlıklar sonunda 13 Şubat 1914'te açıklamıştı.

11 Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, The MacMillan Company, New York, 1932, s.10-16

12 Mourelos, *a.g.e*., s.392.

13 Yellice, age, s.240-241.

14 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi III,* İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 580.

15 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II-Kısım III, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s.251-252

16 "Says Turks plan to fall on Greece", *The New York Times*, 8 February 1914

*"…. Sonuç olarak bu devletler Ege'de Yunan işgali altında bulunan Gökçeada, Bozcaada ve Meis haricindeki tüm adaların Yunanistan'a bırakılması kararı almıştır. Yunanistan, egemenliğine bırakılan bu adaların tahkim edilmeyeceği, askeri bir amaçla kullanılmayacağı, ayrıca bu adalardan Osmanlı ülkesine yönelik kaçakçılık faaliyetinin önlenmesi konusunda etkin önlemler alacağı hususunda gerek Büyük Güçler gerekse Osmanlı Devleti'ne tatmin edici güvenceler verecektir. Büyük Güçler bu koşulların yerine getirilmesi ve gelecekte uygulanması konusunda Yunan Hükümeti üzerinde gereken etkiyi kullanacağını beyan eder. Büyük Güçler bu adalarda yaşayan Müslüman azınlığın korunması konusunda Yunan Hükümeti'nin tatmin edici güvenceler vermesini talep eder. Bu adaların nihai olarak Yunanistan'a bağlanması ise 17 Aralık 1913'te imzalanan Floransa Kararnamesi ile karara varıldığı üzere Yunan ordularının Arnavutluk'a ait topraklardan çekilmesi halinde mümkün olacaktır. Böylece Yunanistan bölgede Büyük Güçler tarafından kurulan düzene bağlı kalacağı, herhangi bir isyanı ya da direnişi doğrudan ya da dolaylı olarak desteklemeyeceğini de resmi olarak kabul etmiştir. Bölgenin [Güney Arnavutluk] tahliyesi 1 Mart 1914'te başlayacak ve 31 Mart 1914'e kadar olan süreçte sonlandırılacaktır. Büyük Güçler yukarıda belirtilmiş olan kararların Yunan Hükümeti tarafından saygıyla karşılanacağına inanmaktadır."*[17]

Sakız ile Midilli'deki Yunan egemenliğini koşullu olarak sağladığı için Yunan cephesinde buruk bir sevinç yaratan karar, Osmanlı cephesinde büyük bir hayal kırıklığına neden olmuştu. Kararı, Yunanistan'ın Batı Anadolu'ya yönelik genişleme siyasetine destek ve cesaretlendirme olarak gören Osmanlı Devleti, kararı açıklanmasından birkaç gün sonra yaptığı resmi açıklamada devletin güvenlik hassasiyetlerinin dikkate alınmadığından şikâyet etmiş ve açıkça Sakız ile Midilli'yi geri almak için elinden gelen tüm çabayı sarf edeceğini beyan etmişti[18].

Karar, Osmanlı-Yunan ilişkilerini normalleştirmek yerine daha da kötüleştirdi. Bu kötüleşme bir kez daha azınlık meselesinde etkisini gösterdi. İttihatçıların Rum azınlığı, Ege Adaları konusunda geri adım atması için Yunanistan üzerinde şantaj uygulama taktiğine yeniden başvurması üzerine kriz hızla tırmanışa geçti. Balkan Savaşları sonrasında Doğu Trakya'da görülen olaylar bu kez ağırlıklı olarak Batı Anadolu'ya sıçramıştı. İttihatçılar Yunanistan'ın işgal etme hazırlığında olduğuna inanılan İzmir ve çevresinde uygulanacak baskı ve şantaj siyasetinin çok daha hızlı sonuç vereceğine, Venizelos'u uzlaşma masasına oturtacağına inanıyordu. Bu süreçte, söz konusu yaklaşımın da etkisiyle gerginleşen toplumlararası ilişkilerin ve Rum karşıtlığının yumuşaması konusunda yapılan girişimler sonuçsuz kalmıştı. İttihatçılar Yunanistan'ı anlaşma masasına oturtmaya çalışırken, İzmir'de ve İstanbul'da Rumlara yönelik ekonomik boykot daha hissedilir hale gelmişti. Özellikle Mart 1914'ten sonraki süreçte Rum Ortodoks Patriği V. Germanos, Osmanlı Hükümeti'nden boykotun sona erdirilmesi yönünde adımlar atılmasını ve Rumlara yönelik göç ettirme politikalarının sonlandırılmasını isteyerek bu durumun yarattığı gerginliği

17 BD/10/1, Mallet to Grey, "Collective Note addressed to M. Streit", No.252, Athenes, le 13 fevrier (31 janvier), 1914

18 Osmanlı Devleti'nin karşı notası ve karara ilişkin açıklamalar konusunda detaylar için bkz. Yellice, age, s.230-232

sona erdirmeye çalışmıştı. Bayur'un aktardığına göre Patrik, beraberindeki Rum cemaatinin karma meclisi üyelerinden oluşan bir heyetle Adliye Nezareti'ne bir ziyarette bulunmuşsa da sonuç alamamıştı. Nazır, boykotun şahsi bir kızgınlık sonucu olarak bir kısım yurttaşın, bazı esnaf ve tüccardan mal satın almamalarından ibaret bir hareket olduğunu ve hükümetin buna karşı bir şey yapamayacağını dile getirmişti. Keza Patrik'in nezarete muhtıra bırakma girişimi ve sonrasında sadrazam ve padişah nezdindeki girişimleri de sonuçsuz kalması[19] üzerine uluslararası kamuoyu oluşturma girişimlerinde bulunmuştu.

Rum azınlığı koz olarak kullanma siyaseti çerçevesinde krizin aşılması hususunda İttihatçıların, dolaylı olarak Yunanistan'a sunmuş olduğu çözüm için önerisi basitti: Büyük Güçlerin devre dışında tutulması, iki ülke arasında görüşmelerde bulunulması, bu görüşmelerde Sakız ile Midilli'nin iadesi karşılığında Oniki Ada'nın Yunanistan'a bırakılması temelinde görüşmeler yürütülmesi[20]. Karar sonrasında Yunanistan, ikili görüşmelere dâhil olmamakta direttiyse de Büyük Güçlerin aldıkların kararın arkasında durma iradesi göstermemiş olması, dolaylı olarak Osmanlı Devleti ile uzlaşmaya dayalı bir çözümü işaret etmesi ve azınlık krizinin büyümesinin önüne geçmek amacıyla Nisan ayında buna razı geldi[21]. Taraflar Almanya ve Romanya arabuluculuğunda Oniki Ada'nın Yunanistan'a bırakılması, karşılığında Sakız ile Midilli'nin iadesi temelinde yeni bir pazarlık sürecine girdi. Bu gelişmeye paralel olarak Osmanlı Devleti azınlık meselesi konusunda ciddi önlemler aldı. Talat Bey, bizzat bölgeyi ziyaret ederek krizin aşılması konusunda girişimlerde bulunmuştu. Örneğin, 2 Haziran 1914'te Dâhiliye Nezaretinden gönderilen bölgeye bir talimatta, "*Venizelos'la başlayan müzakere neticesine intizaren Yunan idaresi tahtında bulunan mahallerden hicret etmemiş olan İslam muhacirinin Rum köylerine yerleştirilmemesi*" talep ediliyordu[22].

Yaklaşık iki ay süren pazarlık süreci haziran ayı ortasında gelindiğinde fiyasko ile sonuçlandı. Taraflar arasındaki görüşmelerde Mayıs ayı sonunda Sakız değilse bile Midilli'nin Oniki Ada'lardan bazıları ile değiş-tokuşu zemininde uzlaşma ihtimali belirmişse de Oniki Ada'yı hiçbir koşulda terk etmeye yanaşmayan İtalya'nın bu yaklaşıma kesin olarak karşı durması, iki ülke arasındaki donanma rekabetinde Yunanistan'ın Amerika'dan satın aldığı gemilerle avantajı ele geçirmesi, dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne taviz vererek uzlaşmaya varma ve ikili ilişkileri normalleştirme düşüncesinden hızla uzaklaşması gibi nedenlerden ötürü görüşmelerden sonuç alınamadı. Anlaşma masasının dağılmasının ardından azınlık krizi, belki de Balkanlardan Anadolu'ya yönelik gerçekleşen göçlerden beri ilk defa, tarafları savaşın eşiğine getirecek boyutta ciddi bir kriz olarak patlak verdi.

19 Bayur, *age*, s.253-254.

20 Galip Kemali Söylemezoğlu, *Canlı Tarihler, Hatıralar, Atina Sefareti (1913-1916)*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s.154-156

21 Yellice, age, s.260-264.

22 Yellice, age, s.245.

İttihatçılar azınlık krizini kontrol altında tutma siyasetinden hızla uzaklaşırken İki ülke arasında görüşmeler devam ederken neredeyse durma noktasına gelen göç baskısı yeniden başladı; 11 ve 12 Haziran'da Karaburun, Eski Foça ve Menemen yakınlarında yaşanan olaylarda çok sayıda Rum yaşamını yitirdi, 50.000 Rum göç etmek durumunda kaldı[23]. Bu süreçte İzmir'den Atina'ya gönderilen raporlarda sürekli olarak bölgede Helenizm'in büyük bir tehdit altında olduğu, İttihatçıların Rumları yaşadıkları bölgeden tümüyle söküp atmak amacını taşıdığını öne sürülüyordu[24].

**4-Azınlık Meselesinin Çözümsüz Kalması**

Olaylara Yunanistan'ın tepkisi, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etme kararı almak olmuştu. Venizelos, 11-12 Haziran hadiselerinin sadece Yunan kamuoyunda değil Avrupa kamuoyunda da artık Yunanistan'ın askeri bir müdahalesin "meşruiyetine" yönelik bir sempatinin ortaya çıktığına inanıyordu. Megali İdea projesi kapsamında Balkan Savaşları neticesinde ele geçirilen topraklarla yetinilmemesi, Osmanlı Devleti'nin ordu ve donanmasının yetersiz olduğu koşulların fırsata çevrilerek Yunanistan'ın Batı Anadolu'ya yönelik genişlemesini tamamlaması gerektiği görüşündeki Venizelos'a göre Osmanlı Devleti ile savaş kaçınılmazdı, bu yüzden de koşullar Yunanistan'ın lehine iken gerçekleştirilmeliydi. Venizelos'un bir diğer kaygısı da bir an önce aksiyon alınmaması halinde Batı Anadolu'daki Rum nüfusu sayısı artabilir, gelecekte bu bölgenin işgali ve bu işgale ilişkin nüfus argümanı etkisini yitirebilirdi[25].

Venizelos, savaş kararı almıştı, ancak bu kararın uygulamaya konulabilmesi için Balkanlarda yeni bir ittifak oluşturulması gerekiyordu. Osmanlı Devleti ile yapılacak bir savaşta İkinci Balkan Savaşı'nın sonuçlarından memnun olmayan Bulgaristan harekete geçerek Selanik'i işgale kalkışabilir, bu durumda Yunanistan bir anda Osmanlı-Bulgar kıskacına alınabilir, Balkan Savaşları sırasındaki toprak kazanımları tehlikeye girebilirdi. Bulgaristan'ın saldırı planlarının önüne geçilebilmesi için Sırbistan ve Romanya ile ittifak yapılabilirse Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edilebilirdi. Bu yaklaşımdan hareketle Venizelos, 12 Haziran 1914'te Osmanlı Devleti'ne azınlık meselesine ilişkin verdiği notadan birkaç gün sonra, Romanya ve Sırbistan'dan destek talep etti. Ancak Bükreş Düzeninin tehlikeye girebileceği kaygısını dile getiren iki ülke de savaşa kesin bir dille karşı çıktı ve Venizelos'a Osmanlı Devleti ile uzlaşmaya dayalı bir çözüm tavsiyesinde bulundu[26]. İki ülkenin bu tutumu, Yunanistan'ın Batı Anadolu'ya genişleme siyasetinde ve iki ülke arasındaki azınlık krizinde bir dönüm noktası teşkil etti.

23 Yellice, age, s.295

24 AYE/1914/A21/A,, "Diogmoi Ellinon stin Tourkia. Tragiki Katastasi Imeron sti M. Asia kai Traki", Kapsabelis pros YPEX, AP: 16774, 14 Iouliou 1914

25 Mourelos, age,.,s.396.

26 George B. Leon, *Greece and Great Powers, 1914-1917, Institute for Balkan Studies,-143, Greece, 1974*, s.18-20; Şimşir, Cilt II, s.528-529.

Savaş mümkün olmayınca, Yunanistan, Büyük Güçlerin de baskısıyla yeniden anlaşma masasına döndü. Yunanistan'la bir savaşa hazırlıklı olmayan Osmanlı Devleti'nin de azınlık krizi konusunda yapıcı tedbirler almasıyla birlikte taraflar arasındaki kriz geçici olarak aşıldı. Gerçekleştirilen görüşmelerin ardından 16 Haziran'da iki ülke İzmir ve Trakya'da bulunan Rumlar ve buna karşın Makedonya'da bulunan Müslümanların "gönüllülük" esasına dayalı olmak koşuluyla yer değiştirmesi konusunda bir prensip anlaşmasına varıldı. Bu, 1923 yılında gerçekleştirilen nihai nüfus değiş-tokuş anlaşmasının ilk ve en önemli kırılma anlarından biriydi; taraflar prensipte iki ülke ilişkilerini sürekli kötü etkileyen azınlık krizine son vermek istemişti; tarafların gerçek niyeti ve planı ne olursa olsun bu anlaşma bu gerçeğin kabul edilmesi anlamına geliyordu. Bu anlaşmanın ardından iki ülke hem azınlık meselesine hem de uzunca bir süredir iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkileyen Ege Adaları meselesine kesin çözüm bulmak amacıyla yeni bir görüşme ve pazarlık sürecine girdi. Balkanlarda statükonun giderek bozulduğu bir siyasal iklimde iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi gerektiği görüşündeki İngiltere bu süreci doğrudan destekledi.

Haziran ayı sonunda iki ülke İngiliz gazeteci Dillon arabuluculuğunda gizli görüşmelere başladı[27]. Dillon öncelikle başta Ege Adaları meselesi olmak üzere azınlık meselesi ve bu sorunu tetikleyen adalar meselesi konusunda hangi esaslar üzerinde müzakerelerde bulunulacağını tayin etti, bu bağlamda Atina ve İzmir'de temaslarda bulundu. Osmanlı Devleti'nin itibarını gözetecek bir çözüme razı gelmeyi kabullenilmesi, azınlık meselesinin ikili uzlaşma çerçevesinde çözümlenmesi konusunda genel bir görüş birliğine varılmasının ardından Brüksel'de nihai görüşmeleri gerçekleştirip tüm sorunları çözmesi yönünde bir irade ortaya çıktı.[28] Ancak Temmuz Krizi'nin genel bir savaşa evrilmesi ihtimalini giderek yükseldiği bir siyasal iklimde Brüksel'de planlanan görüşme hiçbir zaman gerçekleşmedi. İki ülkenin de nihai bir çözüme ne ölçüde ya da hangi koşullarda razı gelebileceği tartışmaları bir yana, savaşa ilişkin iki ülkenin benimsemiş olduğu farklı siyaset Ege Adaları ve azınlık meselesine uzlaşmaya dayalı bir çözümü imkânsız kıldı.

**Sonuç**

Sonuç olarak kökenleri 1877-78 Osmanlı Rus Harbi'ne kadar dayanan, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlı-Yunan ilişkilerini etkileyen en önemli meselelerden biri olan azınlık meselesi, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte çözümsüz kaldı. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Yunanistan'ın Batı Anadolu, özellikle de İzmir'in işgaline temel dış politika önceliklerinden biri haline dönüştürme siyasetine, devletin bekası kaygısındaki İttihatçıların Rum azınlığı tehdit/şantaj unsuru haline getirerek karşılık vermesi, 1914

27 Bu süreçte Ege Adaları konusunda tarafların tezleri konusunda bkz. Emile Joseph Dillon, "Greece's Proposals for the Aegean Islands", Contemporary Review, 103, (1913: Jan./June) s.261.

28 Söylemezoğlu, *age,* s.168-169.

yılı haziran ayında iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmişti. Savaşın yaşanmamış olmasının yegâne nedeni, Yunanistan'da Venizelos Hükümeti'nin Balkanlarda yeni bir ittifak oluşturma konusunda başarısız olmasıydı. Dönemin koşullarında genel bir Avrupa savaşına yol açma potansiyeli taşıyan taraflar arasındaki gerginlik yapılan tüm görüşmelere rağmen giderilememişti. Her iki ülke de Birinci Dünya Savaşı'na yönelik farklı tercihleriyle azınlık meselesinin uzlaşmaya dayalı çözümünü zor sokmuş, savaş sonrasında kazananlar cephesinde yer almasıyla birlikte mesele Yunanistan lehine yeni bir boyut kazanmıştı. 1914 yılındaki gönüllülük esası, 1923 imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nda zorunluluk esasına çevrilerek nihayet iki ülke arasındaki azınlık krizi kesin olarak çözüme kavuşturulmuş, böylece iki ülke arasındaki ilişkilerdeki krizi sürekli tırmandıran bir mesele tamamen kapanmıştı.

**Kaynakça**


Ahmad, Feroz, *The Young Turks and the Ottoman Nationalities: Armenians, Greeks, Albanians, Jews, and Araps, 1908-1918*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2014.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt II-Kısım III, TTK Basımevi, Ankara, 1983.

British Documents on the Origins of the War (1898-1914), Vol. X Part I: The Near and Middle East on the Eve of War, G.P Gooch, and Temperley, H. (eds), HMSO, London, 1936.

Cemal Paşa, *Hatıralar: İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

Dillon, Emile Joseph "Greece's Proposals for the Aegean Islands", *Contemporary Review*, 103, (1913: Jan. /June)

Drio, Entouar *Ellada kai A Pankosmios Polemos Apo to Kinima ton Neatourkon mehri th Sintiki tis Lozanis*, Palasos, Atina, 1999.

*Ege Sorunu Belgeler*, Haz. Şimşir, Bilal, Cilt II (1913-1914), TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Gingeras, Ryan *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity and the End the Ottoman Empire, 1912-1923*, Oxford University Press, London, 2009

Hall, Richard C. *Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşı'nın Provası*, çev: Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitapevi, 2003.

Istorikon Arxeion Ipourgiou Eksoterikon tis Ellados, AYE/1914-Diogmoi Ellinon stin Tourkia, Diplomatikes Energies.

Ladas, Stephen P. *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, The MacMillan Company, New York, 1932, s.10

Leon, George B., Greece and Great Powers, 1914-1917, Institute for Balkan Studies, -143, Greece, 1974.

Mourelos, Yiannis "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, 26/2, 1985

Yalman, Ahmet Emin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 2019.

Söylemezoğlu Galip Kemali, *Canlı Tarihler, Hatıralar, Atina Sefareti (1913-1916)*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s.154-156

Yellice, Gürhan, *Ege Adaları Meselesi, 1911-1914*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2022.

Yellice, Gürhan, "Güney Arnavutluk (Kuzey Epir) Meselesi, 1912-1914", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları*, C 21/42, 2021, s.111-152.

# 4

# AVRUPA VE TÜRK KÜLTÜRÜ
# AVRUPA KÜLTÜRÜ VE MÜZİĞİNDE TÜRK ETKİLERİ
# AVRUPA'DA TÜRK MİMARİ ESERLERİ

# 19. YÜZYILDA GÜNEY KAFKASYA'NIN TÜRK KÖKENLİ AYDINLARI VE ONLARIN AVRUPA'YA ENTEGRASYONU

**Günay ALİYEVA**[1]

Türk dünyasında Asya ile Avrupa arasında köprü görevi gören Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın kültür ve bilim merkezi olarak biliniyor. 19. yüzyılda Azerbaycan kültüründe milliyetçilik ve evrensellik, milli-ahlaki değerler ve Avrupa değerleri birleşmişti.

Azerbaycanlılar, 19. yüzyılda Rus İmparatorluğuna bağımlı olan diğer Türk halklarıyla karşılaştırıldığında eğitim, bilim, sanat ve kültürün diğer alanlarında modern çağın taleplerine daha çok ayak uydurmuşlardı.

Bu dönemde eğitim için birçok Avrupa ülkesine yönelen Azerbaycan aydınları daha sonra bağımsız devletin ana yaratıcı ideologları haline geldi. Bunlar arasında Muhammed Ağa Şahtahtınski, Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Bey Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşov ve bunlar arasında başkalarının ismi de geçebilir.

St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Alimardan Bey Topçubaşov, eğitimci ve halk adamı olarak Azerbaycan ve Türk dünyasına adını altın harflerle yazdırdı. Politikacı, şair, yazar ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin parlamento başkanıydı.

20. yüzyılın en büyük aydınlarından Ali Bey Hüseyinzade, Rusya, Türkiye ve Fransa'da eğitim gördü. 1897 yılında Kızılay Cemiyeti üyesi olarak İtalya'ya gitti. Daha sonra İstanbul Darülfün Üniversitesi Askeri Tıp Fakültesi'ne doçent olarak atandı. Ali Bey Hüseyinzade "İttihat ve Terakki" Fırkası'nın kurucularındandı.

Zamanının büyük aydınlarından, büyük oryantalist Ahmet Bey Ağaoğlu'nun eğitim hayatı da Türkiye, Rusya ve Avrupa'dan geçti. Ahmed Bey, 1888-1889'da Sarbonne Üniversitesi'nde hukuk okudu. 1909'dan itibaren İstanbul Darülfünun'da öğretmenliğe başladı. Bu dönemde Ahmed Bey'in Türkçülük fikirleri faaliyetinin ana yönü haline geldi.

Zamanının tanınmış eğitimcisi, yayıncısı, bestecisi ve müzikoloğu Üzeyir Hacıbeyli, yurtdışında müzik eğitimi alan ilk Azerbaycanlıydı. Rusya'ya müzik konservatuarına gittiğinde Azerbaycan'da hem besteci hem de eğitimci olarak tanınıyordu.

1 Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Araştırma görevlisi, Gunay.eliyeva32@gmail.com

Bu dönemde çalışan bilim ve eğitim insanlarının tek hedefi Avrupa'da eğitim gördükten sonra vatanlarına hizmet etmekti. Kafkasya'da 19. yüzyılda başlayan Rönesans hareketinin temel dayanaklarını oluşturan bu aydınlar, sadece vatanlarına değil, tüm Türk dünyasına rol model olmuş ve milletlerini Avrupa'da temsil etmişlerdir.

**Muhammed Ağa Şahtahtinski** - Avrupa'da eğitim gören ilk Azerbaycanlı, eğitimciydi. Bu kişi, başyapıtı olan "Şarki-Rus" gazetesini 20. yüzyılın başında, 1903'te yaratmış olsa da, 19. yüzyıldaki bir dizi aydınlanma akımının da temellerini atmıştır. 1871 yılında Almanya'nın Leipsic Üniversitesi'ne kabul almış ve Avrupa'da eğitim gören ilk Azerbaycan aydını olarak tarihe geçmiştir. 1879'da "Geliştirilmiş Müslüman Alfabesi" projesini geliştirip yayınlayan Şahtahtinski , daha sonra basını aydınlanma sürecinin ana kürsüsü olarak gördü.

Bu amaçla M. Şahtahtinski 1894 yılında Azerbaycan dilinde yayınlamak istediği gazetenin teçhizatını ve kurmak istediği matbaayı satın almak için Nahçıvan'a geldi ve baba mülkü'nün bir kısmını 18 bin manata sattı (Yağublu, 2011, s.12). Ancak rejimin Müslümanlara yönelik sert muamelesi ve ilgisizliği nedeniyle bu süreç çok yavaş ilerliyor. M. Şahtahtinski bundan sonra cesaretini kaybetmez ve tekrar Avrupa'ya döner. 1899-1902'de Fransa'daki Sorbonne Üniversitesi Yüksek Uygulamalı Eğitim Okulu'nda okudu. Bu dönemde Tiflis'e dönen önde gelen sosyal-politik ve yayıncı olan M. Şahtahtinski , kendi matbaasını kurdu ve "Sharqi-rus" ismli gazetesini çıkardı (Yağublu, 2011). 1906 yılında matbaayı Celil Memmedguluzade'ye bağışladı. Bu gerçek tek başına M. Şahtahtinski'nin Azerbaycan yayımcılık tarihinde ne kadar önemli olduğunu kanıtlamaya yeterlidir. Aslına bakılırsa başlangıçta basını bilimsel faaliyetlerinin destekçisi olarak görüyordu. Böylece tarih ve felsefe bölümünden mezun olan Şahtahtinskİ daha sonra bir oryantalist olarak yüksek bilimsel başarılara imza attı. Basında çıkan ilk yazıları bu yöndeydi. Bu yazılar "Ziya", "Kaspi" gazeteleri ve "Keşkül" dergisinde yayımlandı. Ancak ana dilinin yanı sıra 7 dili de akıcı bir şekilde konuşabilen M. Şahtahtinski, basının bir başka özelliğinin, toplumsal süreçleri etkileme gücünün farkına vardıktan sonra bu işe ana faaliyet alanı olarak yaklaştı.

**Alimardan Bey Topçubaşov** - St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olan bu şahsın eğitimci ve halk adamı olarak faaliyeti hakkında ne kadar konuşsak da bitmez. 1897'den 1917 yılı sonuna kadar "Kaspi" gazetesinin kurucuları ve editörleri arasında yer aldı (Yağublu, 2011). Bu yıllarda yüzlerce makalesi yayımlandı. Bu yazılarda A. Topçubaşov, Azerbaycan'ın birçok şairi, yazarı, oyun yazarı, seçkin aydınları ve şahsiyetleri hakkında bilimsel ve teorik gazetecilik yazıları yayınlamış, Rusya'da yaşayan Müslümanların durumunu ve çarlığın ayrımcı politikasını eleştirmiştir (Kasımlı, 2003,s. 56). Bu konuşmalar aslında yeni değildi. Çarlık Duması'nda Müslümanları temsil eden yegâne milletvekillerinden biriyken bile bu tür konuşmalarıyla anılmıştı. Alimardan Bey, sürgün hayatı yaşamış, Azerbaycan'ın sosyal ve siyasi düşünce tarihinde eşi benzeri olmayan

hizmetleri bulunan ve bu nedenle her zaman zorluklarla karşı karşıya kalan bir kişiydi. 1918 ve 1920 yılları arasında varlığını sürdürmüş Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucularından olan, dışişleri bakanı ve parlamento sözcüsüdür (Hasanlı, 2017, s. 78). Cumhuriyetin yıkılmasından sonra bile, Avrupa'ya gönderilen göçmen hükümet temsilcilerinin ve öğrencilerin gözleri onun üzerindeydi. Herkes Topçubaşov'un dünya güçlerinin siyasi ve askeri desteğini kazanacağını umuyordu. Çok üzülerek söylemeliyiz ki, A. Topçubaşov hayatını sürgün yıllarında kaybetti.

**Sultan Mecid Ganizade** - Sultan Mecid Efendi, 19. yüzyılda Azerbaycan aydınlanma akımını geliştiren isimlerden biridir. Sultan Mecid Efendi, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki bazı aydınlardan farklı olarak çok yönlü faaliyetleriyle öne çıktı. Bu alanlar arasında yazar, pedagog, edebiyat eleştirmeni, eğitimci, çevirmen, sözlük ve ansiklopedi uzmanı gibi entelektüel alanlar bulunmaktadır. Sultan Mecid tereddütsüz Azerbaycan'ın ilk eğitim uzmanı sayılabilir. Sultan Mecid'in babası bir tüccardı. Bilime ve eğitime büyük ilgisi olduğundan oğluna ilk kez kendisi ders verdi (Sultanlı, 2007, s. 33). Oğluna önce okuma-yazmayı öğretti, sonra onu şehirdeki çeşitli okullara göndererek ona birçok dil öğretmeyi başardı. Sultan Mecid Ganizade, Rus dilini çok iyi bildiği için 1883 yılında Tiflis'teki Aleksandrovski Öğretmenler Enstitüsü'ne girdi. O dönemde Çarlık hükümeti tarafından Müslümanların şehir okullarında öğretmen olarak çalışması yasaklandığından, Sultan Mecid Ganizade, yakın arkadaşı Habib Bey Mahmudbeyov ile birlikte kırsal okullara atandı. Bu adaletsizliğe razı olmayan her iki arkadaş da 1887 yılında Bakü'ye gelerek "Rus-Azerbaycan Okulu" adında bir ilköğretim merkezi kurmayı başardılar (Sultanlı, 2007). Onun hazırladığı bir takım sözlükler bu alandaki ilk adımlar olarak değerlendirilebilir. Örnek olarak "Sözlük-Rusça ve Türkçe", "Samouchitel Tatarskogo yazyka" ve diğer kitaplar gösterilebilir. Sultan Macid Ganizade bir süre Gori Öğretmen Okulu'nda ve Sovyet yönetimi yıllarında Azerbaycan SSC Halk Eğitim Komiserliği'nde çalıştı ve çeşitli bilimsel topluluk ve komisyonlara üye oldu. Azerbaycanlı öğretmenler arasında büyük saygı ve otoriteye sahip olan bu eski eğitimciye herkes saygıyla "Mirza Mecid" diye hitap ediyordu (Ahmedli, 2017).

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Sultan Mecid Ganizade'nin gündeme getirdiği sorunlar, daha sonra klasik gazetecilerimizin ana konu kaynağı haline geldi. Mirza Macid, milli birlik, manevi canlılık, eğitim, insan ve kadın hakları gibi öncelikli konuları yorulmadan vurgulayan isimlerden biriydi. 3 yüzyılın gazetesi olan "Kaspi", bu sorunlarla ilgili makalelerini Rusça olarak yayınladı. Ancak Sultan Mecid için basın her zaman ikinci planda olmuştur. Böylece onun bütün ruhu ve kanı aydınlandı. Bütün hayatını bu işe adamış olmasına ve basını eğitimin propaganda makamı olarak görmesine rağmen Sultan Mecid Ganizadeh'in adı Azerbaycan basın tarihine girmiştir. Çünkü o, dönemin hemen hemen tüm basın kuruluşlarında – "Ziya", "Kaspi", "Dabistan", "Molla Nasreddin" ve ayrıca Cumhuriyet döneminin belli başlı gazetelerinde yer almıştır (Yağublu, 2011, ss. 44-46).

**Ali Bey Hüseyinzade** - 20. yüzyılın en büyük aydınlarından biri olan Ali Bey Hüseyinzade, Rusya, Türkiye ve Fransa'da eğitim almıştır. Ali Bey Hüseyinzade, dedesi Kafkas Şeyhülislam Ahmed Hüseyinzade ve Mirza Fatali Ahundzade'nin sohbetlerinin etkisi altında büyümüştü. Şüphesiz millet sevgisi onda çocukluktan itibaren oluşmuştu. Öte yandan Hilmi Ziya Ülken'in belirttiği gibi Ali Bey Hüseyinzade, Türkçülükle ilgili fikirlerinin oluşmasında bu iki şahsiyetten oldukça etkilenmiştir. Mirza Fatali Ahundzade, Ziya Gökalp tarafından da büyük bir Türk insanı olarak kabul edilmiştir (Mardanov ve Tahirzadeh, 2019, s.56). Ziya Gökalp, Rusya'dan İstanbul'a gelerek Tıpta Türkçülüğün temellerini anlatan Ali Bey Hüseyinzade'yi ve "Turan" şiirini Turancılık (Pan-Turancılık) ideolojisinin ilk ortaya çıkışı olarak değerlendiriyor.

O, 1885 yılında St. Petersburg Üniversitesi Matematik Fakültesi'ne girdi ve aynı zamanda Doğu Fakültesi'nin önde gelen profesörlerinin derslerini dinledi. Burada dönemin ünlü bilim adamlarından Dmitri Mendeleyev, Yegor Wagner, Nikolai Menshutkin, Nikolai Beketov, Valentin Zhukovski ve diğerlerinden ders alan A. Hüseynzade, başkentin sosyal ve politik süreçlerini yakından tanıklık etmiş, imparatorluğa karşı olan "halk" hareketine sempati duyuyordu. Bu yüzden bir dizi devrimci öğrenci gibi o da St. Petersburg'u terk etmek zorunda kalmıştır (Mardanov ve Tahirzade, 2019). Rusya İmparatorluğu'nun başkentindeki sosyo-politik çalkantılar nedeniyle A. Hüseynzade, Türkiye'ye İstanbul'a geldi ve burada Darülfünun askeri-tıp fakültesinde okudu ve burada dermatolog ünvanını ve askeri yüzbaşı rütbesini aldı. 1897 yılında Kızılay Cemiyeti üyesi olarak İtalya'ya gitti. Üç yıl sonra geri döndü ve bir yarışmayla İstanbul Darülfünun Askeri Tıp Fakültesi'ne doçent olarak atandı. Devrimci Jön Türkler hareketine katıldığı ve "İttihat ve Terakki" Fırkası'nın kurucularından olduğu için burada zulme uğruyordu. Ali Bey Hüseyinzade 1940 yılında İstanbul'da öldü.

Zamanının büyük aydınlarından biri olan, büyük oryantalist Ali Bey Hüseyinzade'nin yakın arkadaşı olan **Ahmet Bey Ağaoğlu** da eğitim hayatını Türkiye, Rusya ve Avrupa'da geçirdi. 1904 yılında "Bir Hanım" imzasıyla "Şarki-Rus" gazetesine gönderilen bir mektupta yazar, Kur'an-ı Kerim'deki "Nisa" suresinin 31. ayetinin içeriğini "kişinin nefsini haramlardan arındırmak ve kötü niyetlerden ve kirli düşüncelerden uzak olmak" diye yazdı: "Dışarıya bakmak veya bakmamak şart değil. Şart, batılı temiz tutmaktır... Cenâb-ı Hak, dünyayı yaratmış, onu güzel ve hoş yaratılışıyla süslemiştir. Güzel çöller ve çayırlar, gönüllere hoş gelen güller ve çiçekler, gönüllere hoş gelen manzaralar, ulu ormanlar, yüksek dağlar, akıllara durgunluk veren denizler ve sular, çeşitli hayvanlar ve kuşlar ve gökyüzünde sayısız yıldızlar yarattı. Hiçbir yaratığın üzerine perde çekmedi... ve Cenab-ı Hak, Ademoğullarına, kendi güzel yaratılışına bakmaktan gözlerini kapatmalarını emretmedi..." (Ağaoğlu, 2010, ss.56-57).

20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş çapta yayılan «Jön Türk» devrimci hareketinden alarma geçen çarlık güçleri, Ağaoğlu'na zulmetmeye başladı. Zulümler

ve olası tutuklamalar nedeniyle 1908 yılı sonunda İstanbul'a taşınmak zorunda kaldı. Türkiye'de yaşanan sosyal ve kamusal süreçlere kayıtsız kalmayan Ahmed Bey, kısa sürede bu süreçlere aktif olarak katılıyor. Türk milli hareketinin önde gelen ismi olan Ağaoğlu, bu hareketin kongre başkanlığına seçilir (Balayev, 2018, s.67). Ekim 1909'da İstanbul Darülfünun'da öğretmenliğe başladı. Bu dönemde Ahmed Bey'in Türkçülük fikirleri faaliyetinin ana yönü haline geldi.

**Üzeyir Hacıbeyli** - Zamanının tanınmış eğitimcisi, yayıncısı, bestecisi ve müzikologu Üzeyir Hacıbeyli, yurtdışında müzik eğitimi alan ilk Azerbaycanlıydı. Rusya'ya müzik konservatuarına gittiğinde Azerbaycan'da hem besteci, hem de eğitimci olarak tanınıyordu. Ancak profesyonel müzik eğitiminden vazgeçmedi. Tüm zorluklara rağmen orada okudu. Sanat ve inançla Azerbaycan müziği için çok çalıştı (Sultanlı, 2007, s. 55)

20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en büyük temsilcilerinden biri olan **Yusif Vazir Chamenzaminli,** hayatındaki sert sürprizler nedeniyle birçok yerde okuma fırsatını kaçırır. Ancak Yusif Vazir daha sonra kendini toparlamayı başardı ve önce Taşkent'te, ardından Kiev'de hukuk okudu (Mardanov ve Tahirzade, 2019). Yeni kurulan ADC devleti'nin onun gibi personele çok ihtiyaç vardı. Bu nedenle Yusif Vazir üniversiteyi bitirir bitirmez hem Ukrayna'ya, hem de Rusya'ya büyükelçi olarak atandı.

**Ceyhun Hacıbeyli** - Talihsiz bir kadere sahip olan ve hayatının çoğunu yurtdışında geçiren Ceyhun Hacıbeyli, yurtdışında eğitim gören ilk aydınlardan biriydi. Fransa'nın prestijli Sarbonne Üniversitesi'nde eğitim gören Ceyhun Bey, esas olarak sosyal ve politik bir figür olarak bilinse de gazetecilik de yaptı (Yağublu, 2011). ADC'nin resmi yayın organı olan "Azerbaycan" gazetesinin başyazarlarından Ceyhun Bey, henüz 29 yaşındayken devlet hattıyla Paris'e gitti. Gurbetçinin hem manevi sıkıntıları, hem de maddi sorunları hayatında derin izler bırakmış, erken yaşta ölümüne sebeb olmuştur.

**KAYNAKÇA**

Ağaoğlu, A. (2010). *Mütareke ve Sürgün Anıları.* İstanbul: Doğu Kitap Evi.

Ahmedli, B. (2017) *Azerbaycan muhacir edebiyatı: teşkilat, problemler, şahsiyetler*. Bakü: Bilim ve Eğitim Yayınevi

Balayev, A. (2018) *Türkcülüğün babası Ahmet Bey Ağaoğlu.* Bakü: "TEAS-Press" Yayınevi.

Hasanlı, C. (2013). *Tarihsel şahsiyetin tarihi: Alimerdan bey Topçubaşov*. Bakü: ADA.

Kasımlı, M. (2003). *Avrupa ve Amerika ülkelerinin modern tarihi. 2 bölüm halinde (1918–1945).* Bakü: Bakü Devlet Üniversitesi Yayınevi.

Mardanov, M. Tahirzadeh, A. (2019). *1920 yılına kadar yüksek okullarda okuyan Azerbaycanlılar.* (Cilt 3). Bakü: Eğitim Yayınevi.

Sultanlı, V. (2007). *Azerbaycan Göç Edebiyatı*. İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları.

Yağublu, N. (2011). *Kaspi gazetesinin oluşturulması ve faaliyeti.* Bakü: Hukuk Yayınevi.

# AZERBAYCAN SİNEMASI VE AVRUPA KÜLTÜRÜ

**İslam ASADOV***

**Giriş**

Azerbaycan sineması, bölgesel özelliklerini ve kültürel mirasını yansıtan zengin bir sanat formu olarak kendini göstermektedir. Bu sinema, tarih boyunca çeşitli dönemsel dönüşümler geçirerek, hem yerel hem de uluslararası arenada kendine özgü bir kimlik oluşturmuştur.

**Azerbaycan Sinemasında Gözlemlenen Avrupa Kültürünün İzleri.** Azerbaycan sineması üzerinde Avrupa kültürünün bıraktığı izler, çeşitli filmlerde açıkça görülebilir. Avrupa'dan alınan naratif yapılar, karakter gelişimi ve tema işleyişleri, Azerbaycan sinemasında yenilikçi yaklaşımların ortaya çıkmasına yardımcı olmuştur. Azerbaycan sineması, zengin ve renkli tarihiyle, Doğu ile Batı arasında bir köprü görevi üstlenen sanat dalıdır. 20. yüzyılın başlarında, Azerbaycan'da sinema sanatının temelleri atılmaya başlandı. Sovyetler Birliği'nin hâkimiyeti altına giren Azerbaycan'da sinema, devletin kontrolünde bir propaganda aracı haline gelmiş, ancak bu dönemde de önemli sinematografik gelişmeler yaşanmıştır. Sovyet dönemi, teknik ve sanatsal açıdan sinema endüstrisinin modernleştiği bir dönem olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan sineması, sosyalist gerçekçilik akımının etkilerini taşıyan yapıtlar üretmiş, bu yapıtlar genellikle işçi sınıfının kahramanlıklarını ve sosyalist rejimin zaferlerini öne çıkarmıştır. Bu dönem, aynı zamanda Batılı tekniklerin ve anlatı stillerinin benimsenmesiyle de dikkat çekiyor. Özellikle Avrupa sinema akımlarının Azerbaycan sineması üzerindeki etkileri göz ardı edilemez. İtalyan Neorealizmi, yani İtalyan Yeni Gerçekçilik akımı, Fransız Yeni Dalga, Britanya Sosyal Realizmi, İngiltere Yeni Dalgası ve ya Free Cinema (Özgür Sinema) gibi akımlar, Azerbaycan sinemasının gelişiminde belirgin bir rol oynamıştır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle İtalya'da sinema dünyasında yeni bir dönem başladı ve bu durum global sinema için bir dönüşüm rüzgarı olarak öncü rol oynadı. Savaş esnasında filizlenen ve savaşın bitiminde Roberto Rossellini'nin öncülüğünde yükselen İtalyan Yeni Gerçekçilik akımı, dünya genelinde sinemada bir yenilenme ihtiyacını gündeme getirdi. İtalyan Neorealizmi, doğal ışık kullanımı, amatör oyuncularla çalışma

* Azerbaycan Devlet Medeniyet ve Kültür Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Sinema bölümü, yönetmen, sinema eleştirmeni, islamnadiroglu.in@gmail.com

ve günlük hayatın gerçekçi bir portresini çizme gibi özellikleriyle Azerbaycan sinemasında da kendini göstermiştir.

İtalyan Yenigerçekçilik sinema akımının Azerbaycan filmlerine gelmesi, senarist ve yönetmenlerin çocukluk ve gençlik çağlarının İkinci Dünya Savaşı dönemine denk gelmesiyle olmuştur. Bu acı gerçekliği çocukluklarında yaşayan sinema insanları, ister istemez hayatın gerçekliğini, insan dramını, sosyal ve ekonomik krizi yaşam tecrübelerinden filme, sinema perdesine aktararak Azerbaycan filmlerinde İtalyan Yenigerçekçilik akımının doğuşunu sağladılar ve Fransız Yeni Dalga akımının ortaya çıkmasında öncü oldular.

Azerbaycan'da, 1935 yılında **Mavi Denizin Sahilinde** filmi çekilirken, İtalya'da henüz İtalyan Neorealizm akımı ortaya çıkmamış ve bu filmin yönetmeni Boris Bornet, çektiği filmin Yenigerçekçilik tarzında olduğunu bilmiyordu. Bu filmde, savaşın acılarından ziyade, balıkçıların yaşamını, sıradan insanların ilişkilerini ve duygularını gerçekçi bir şekilde yansıtıyordu. Daha sonra İtalyan Yenigerçekçilik tarzında çekilen Azerbaycan filmleri, akımın ortaya çıkışından sonraki döneme denk geldiği için, Avrupa müziğinden edebiyata kadar geniş bir kültürel referans kullanmışlardır. İtalyan Neorealizm tarzında çekilen ilk Azerbaycan filmleri arasında Yönetmenliğini Tofig Taghizadeh, Ağarıza Guliyev, Ramiz Askerov'un yaptığı, **Mənki Gözəl Deyildim** 1968 (Ben güzel değildim) filmi, senaryosu Magsud İbrahimbeyov ve yönetmeni Hasan Seyidbeyli olan **Bizim Cəbiş Müəllim** 1969 filmi ile, senaryocu Rustam İbrahimbeyov ve yönetmen Eldar Guliyev'in **Bir Cənub Şəhərində** 1969 ( Bir güney şehrinde) filmi yer almaktadır. Bu filmler, hem senaryosu, hem de yönetmen işine göre Azerbaycan sinema tarihinde ilk neorealist film olarak kabul edilebilir.

İtalyan Yenigerçekçilik akımı sıradan insanların dramı, acıları, her gün gerçek hayatta yaşanan olaylar, soğuk ve zalim savaşın şehirleri ve köyleri nasıl harabeye çevirdiği ve bu yıkıntılar arasında, sokaklarda gerçek güneş ışığında yapılan çekimlerle faşizme karşı direnişin etkisi altında ortaya çıkan bir sinema akımıdır. İkinci Dünya Savaşı Azerbaycan topraklarında olmasa da Sovyet ordusunun saflarında savaşa gönderilen cesur oğullarının sayısı oldukça fazlaydı. 3,4 milyon nüfuslu Azerbaycan'dan Büyük Vatan Savaşı yıllarında 681 bin vatansever cepheye gitmiş, bunların 250 binden fazlası hayatını kaybetmiş, binlercesi kaybolmuştur. Bu da edebiyatta ve filmlerde kendini göstermiştir.

**Ben Güzel Değildim** filmi, savaşa giden erkeklerin aile üyelerinin, yakınlarının yaşadığı manevi ve maddi zorlukları, cepheye gidenlerden gelen kara haber mektuplarının evlere nasıl ateş düşürdüğünü ustaca göstermiştir. Yönetmen, gerçek mekânlarda insanların gerçek duygularını ustaca yansıtmayı başarmıştır. Bu filmde tüm düşünceler Seide karakteri üzerinden aktarılır. Eserin merkezinde, Seide'nin hayatı, savaş yıllarında arka cephede faşizme karşı mücadele, bu mücadelede hüzün, öfke, yoksulluk ve sefaletle ezilen insan kaderlerinin açığa çıkması, dostluk, birlik ve her zorluğa göğüs gererek birbirine destek olan köy halkı yer alır.

**Bizim Cebiş öğretmen filmi,** Maqsud İbrahimbeyov'un "Savaşın 1001 Gecesi" eserine dayanarak yapılmıştır. Çekimler, Bakü'nün merkezi, ünlü "Seadet" sarayının yanındaki bir mahallede gerçekleştirilmiştir. Filmdeki okul sahneleri, Bayıl bölgesindeki okullardan birinde çekilmiş ve savaş hastanesi sahneleri de bu okulda kaydedilmiştir. Film, sıradan bir okul öğretmeni ve onun öğrencilerini ana kahraman olarak ele alır. Filmde, hiçbir oyunculuk deneyimi olmayan çocuklar yer almıştır. Makedon, **Bizim Cəbiş Müəllim** filmindeki ilginç karakterlerden biridir. Bu rolü aslen Bakü'nün Pirşağı köyünden olan Agil Ağacanov oynamıştır. Onu filme tesadüfen çekmişler. Gerçek mekânlar, sıradan insan kaderleri ve deneyimsiz çocuk oyuncular kullanılması, filmin faşizmi eleştirdiği için neorealizme atfedilmesine neden olmuştur. Halk direnişi olarak kabul edilen İtalyan Neorealizm akımı, ilk olarak sokaklarda sıradan insanların hayatlarından gerçek gün ışığı ile çekilir; amatör oyuncularla, sıradan insanların gerçek hayat olayları üzerine kurulu filmlerdir. İtalyan filmleri olağanüstü bir belgelik değeri taşır; senaryonun kök saldığı bütün toplumsal alanı da birlikte sürüklemeden senaryoyu bundan ayırmak mümkün değildir (Bazin, 1995, s.150).

**Bir Güney Şehrinde** filmi, 1969 yılında yönetmen Eldar Kuliyev tarafından çekilmiş ve "Azerbaycanfilm" stüdyosunda üretilmiştir. Bu film, güney şehrinin sakinlerinin yaşamını ve emeğini tasvir ederek, onların manevi özgürlüğe çıkma mücadelesini yansıtır. Filmde geçmişin kalıntıları ve yenilikle eskiliğin mücadelesi ön plana çıkarılmıştır. Filmin neorealist fikirleri, onun tasvir ettiği konularda ve estetik yaklaşımında kendini gösterir. Film, toplumun gelişimi ve bireylerin sosyal problemleri ile ilgili derin bir mesaj verir, eski adetlerin etkisinden kurtulmak ve yeniliklere açık olmak gibi konulara değinir ki, bu da neorealist filmlerin sosyal sorunları ön plana çıkarma özelliğine uygundur.

**Bir Güney Şehrinde** filmi, Bakü şehrinin doğal ortamında çekilmiştir. Filmin mekânları ve doğal ışıklandırma olayların daha gerçekçi ve etkileyici olmasını sağlar. Bu yaklaşım, neorealist filmlerde sıkça rastlanan bir özelliktir. Neorealist filmlerde oyuncuların profesyonel olmaması, sıradan insanlardan seçilmesi gerekse de, bu filmde tam aksine rollerini doğal ve gerçekçi bir şekilde oynayan profesyonel oyuncular seçilmiştir. Hasan Memmedov, Eldeniz Zeynalov ve diğer oyuncular, karakterlerini mümkün olduğunca doğal bir şekilde canlandırarak, izleyicileri olayların içine çekerler. Bu, profesyonelleri, neorealizmin profesyonel olmayan oyuncu performansı ile doğal tasviri birleştirme ilkesine uygundur.

**Bir Güney Şehrinde** filmi, neorealist fikirleri yansıtan önemli bir yapımdır. Eldar Kuliyev'in bu filmi, Azerbaycan sinemasının neorealizmin etkisinde yaratılmış önemli örneklerinden biridir ve sosyal ve psikolojik yönleriyle dikkat çeker.

Settar Behlulzade'nin 100. yıl dönümü münasebetiyle Carçı Film stüdyosunda gerçekleştirilen ve sanatçının çocukluk, gençlik ve yaşlılık dönemlerini kapsayan **Sonuncu Derviş** (yönetmen ve senaryo yazarı Alekber Muradov, 2009) filmi, profesyonel aktörlerden ve çekim stüdyolarından vazgeçerek neorealizm akımının ruhunu yansıtır ve yazar

sinemasının unsurlarını öne çıkarır. Kumlu sahildeki üzüm taneleri arasından geçip giden dervişlerin liderinin, çocuklar arasından seçtiği küçük Settar'a diken verdiğini bildirerek, evde aynaya bakmasını önerdiği sahne, filmin adına layık olduğunu kanıtlar (Dadaşov, 2015, s. 511, s. 512).

Sovyet ideolojisinin Azerbaycan sinemasında hâkim olduğu bir dönemde, İtalyan Neorealizmi, Fransız Yeni Dalga ve Britanya Sosyal Realizmi gibi akımların Azerbaycan sinemasına girmesi ve senaryocu ve yönetmenler tarafından kullanılması büyük irade ve cesaret gerektiriyordu. Aynı zamanda bu akımlardan ilhamlanan yönetmenler nesli yetişti. Azerbaycan'ın ünlü yönetmeni Rasim Ocagov hatıralarında kendisinin İtalyan Yenigerçekçilik filmleri ile büyüdüğünü ve ilk defa hemin filmleri görende sarsıldığını yazıyor (Əbdülrəhmanlı,2020, s.337). Azerbaycan'da İtalyan Yenigerçekçilik akımını kendi yaratıcılığında uygulayan yönetmen Rasim Ocagov oldu.

Yeni Dalga, 1950'lerin sonlarında Fransa'da ortaya çıkan ve 1960'lar boyunca etkili olan bir sinema hareketidir. Bu akım, geleneksel sinema normlarından saparak, konvansiyonel hikaye anlatımı ve prodüksiyon tekniklerine meydan okuyan genç yönetmenler tarafından şekillendirilmiştir. Yeni Dalga'nın önde gelen isimleri arasında Jean-Luc Godard, François Truffaut, Jacques Rivette, Eric Rohmer ve Claude Chabrol bulunur. Bu akım, doğal ışık kullanımı, genellikle amatör oyuncularla çalışma, düşük bütçeli prodüksiyonlar ve geleneksel olmayan hikâye anlatımı teknikleri gibi özellikleriyle tanınır. Filmler genellikle doğrusal olmayan zaman yapıları kullanır ve seyirciyi daha aktif bir izleme deneyimine çeker. Karakterler ve toplum arasındaki etkileşim minimumdur, bu da karakterlerin yabancılaşmasını ve marjinal, asi ya da bohem nitelikler kazanmasını sağlar.

**Yeni Dalga** yönetmenleri, film eleştirmenliği geçmişleri sayesinde her filmi yeni bir eser olarak ele alıp, yenilikçi bir bakış açısıyla yaklaşır. Jean-Luc Godard'ın dinamik kamera kullanımı, François Truffaut ve Agnès Varda'nın ise daha minimal kamera teknikleri tercih etmeleri bu akımın çeşitliliğini gösterir. Yeni Dalga'nın, özellikle Avrupa sanat sinemasına ve modern film yapım tekniklerine olan etkileri günümüzde de hissedilmektedir. Bu öncü sinema hareketi, ana akım Hollywood yapımlarından farklı olarak, film yapımı ve hikâye anlatımı konusunda yeni perspektifler sunmuştur.

Fransız Yeni Dalga akımının etkisi, sadece Avrupa sinemasında değil, Amerikan bağımsız sinema hareketleri de dâhil olmak üzere dünya çapında hissedilmiştir. Bu hareket, birçok modern yönetmen ve sinema okulu için ilham kaynağı olmuş, sinemayı daha erişilebilir ve demokratik bir sanat formu olarak yeniden tanımlamıştır. Yeni Dalga, sinema tarihinde teknik ve anlatı yenilikleriyle dikkat çeken, kalıcı bir iz bırakan bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu yönetmenler, aynı zamanda sinema dilini daha kişisel ve özgür bir ifade aracı olarak kullanmış, böylece sinemayı sanatın diğer dallarıyla eşit bir düzeye getirmeye çalışmışlardır. Filmlerindeki özgün kamera kullanımı ve montaj teknikleri, karakter gelişimine ve toplumsal eleştiriye

odaklanarak Hollywood yapım tekniklerinden ve anlatım biçimlerinden açıkça ayrışmıştır. **Damadın Kaçırılması** filminde Fransız Yeni Dalga akımının etkisi hissedilmektedir. Azerbaycan'ın Şemahı ilçesinde yapılan dizi çekimlerine profesyonel aktörlerin yanı sıra köy sakinleri de dâhil edilmiştir. Hatta filmin bazı sahneleri senaryo dışında spontane şekilde çekilmiştir. Bu filmde Britanya Sosyal Gerçekçiliği'nin etkisi de hissedilmektedir. "Damadın Kaçırılması" filminin içinde bir film çekilişi yapılmakta ve bu film, Azerbaycan'ın düğün geleneklerini yansıtmalıdır. Olaylar bu çekimlerin sürecinde gerçekleşmektedir.

Anderson, Reisch, Richardson ve onlara katılan sanat kolej öğrencisi İtalyan göçmen Lorenza Mazzetti, Britanya Film Enstitüsü'nün Ulusal Sinemada kısa filmlerin gösterimini düzenlediler. Program Özgür Sinema olarak adlandırıldı. Bu, daha sonra adlandırıldığı gibi bir "hareket" değildi, sadece ideolojilerine göre benzer olan toplumsal filmleri göstermek için bir yöntemdi. Ancak bu girişimleri yankı uyandırdı. Medyanın dikkatini çekmek için özel olarak yazılan manifestoda şöyle denir: "Bu filmleri birlikte çekmedik, ancak onları birlikte gösterme fikrimiz yoktu. Ancak aynı amaçlara hizmet ettikleri için, filmlerimizi bir arada sunmaya karar verdik". Bu pozisyon, özgürlüğe, insanların önemine ve günlük olayların anlamına inancı ifade eder. Sinemacılar olarak, hiçbir filmin fazla kişisel olamayacağına inanıyoruz. Görüntü konuşur. Ses güçlendirir ve yorumlar. Büyüklük önemsizdir. Mükemmellik hedef değildir. Tutum tarzı belirler. Tarz tutumu ifade eder. Bu manifest akımın bütün özelliklerini ortaya koyuyordu (Косенкова). Britanya Sosyal Realizm akımının etkisi **Ömrün Sayfaları** filminde daha fazla hissedilir. Öyle ki, üç kişinin hayatının belirli bir döneminden bahseden üç film, tek bir filmde birleştirilmiştir.

Olaylar, bir restoranda oğlundan telefon bekleyen bir adam etrafında gelişir. Restoranda Fazil, Eldeniz, Baladadaş, Fahreddin gibi karakterler bulunmaktadır. İlk novellayı telefon bekleyen adama Fazil anlatır. İkinci novella Baladadaş'ın anılarından oluşur. Üçüncüsünü ise Fahreddin anlatır.

**Rakipler** isimli birinci novellada, bir sokakta karşı karşıya bulunan iki bira köşkünün satıcıları arasındaki rekabet ve bu rekabetin iyi duygular doğurması anlatılır.

**Baladadaş'ın İlk Aşkı** adını taşıyan ikinci bölümde, ilk aşkın saflığı ve yüceliğinden bahsedilir. Ancak, ne yazık ki, bu aşk tek taraflıdır.

**Notalar Dersi** isimli üçüncü filmde kişisel hayatı başarısızlığa uğramış genç işçi babanın, birinci sınıfa giden oğlu Fahreddin ile gizli buluşmalarından bahsedilir. Genç baba oğlunu seviyor, çocuğun geleceği onu endişelendiriyor. Bu kısa buluşma sırasında kendini oğluna adamaya çalışır ve çocuğun kalbinde babaya karşı sevgi hissini uyandırmaya çabalar. Film, ebeveynlerin çocuklarına karşı sorumluluklarını anlatan hüzünlü bir hikâyedir. Bu filmde özgün senaryolar ve geleneksel anlatı yapılarından uzaklaşma şekline göre Fransız Yeni Dalga'nın etkisi de ortaya çıkıyor.

Azerbaycan'ın 1991 yılında Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazanmasıyla sinema endüstrisi önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde, sinemacılar daha özgür bir ifade ortamı bulmuştur. Azerbaycan sineması, Avrupa kültürel unsurlarını benimseyerek, bu elementleri kendi kültürel özgünlükleriyle harmanlamıştır. Bu adaptasyon, film dilinde yenilikçi değişiklikler ve farklı temaların işlenmesi şeklinde kendini göstermiştir. Bu akımlar, Azerbaycan yönetmenlerinin eserlerinde yeni anlatım biçimleri ve farklı sinematografik teknikler kullanmalarına olanak sağladı. Özellikle bağımsızlık sonrası dönemde, Azerbaycan sineması Avrupa'nın bu yeni dalga akımlarından büyük ölçüde etkilendi.

Azerbaycan sinemasında Avrupa kültürüne ait izler, özellikle film estetiği, tematik derinlik ve karakter gelişimi gibi alanlarda görülmektedir. Bu etkileşim, Azerbaycan sinemasının uluslararası alanda daha geniş bir izleyici kitlesine ulaşmasını sağlamıştır ve uluslararası film festivallerine katılarak dünya sahnesinde yerini aldı. Avrupa film festivalleri, Azerbaycan sinemasının uluslararası alanda tanıtılması ve prestij kazanması için önemli platformlar olarak hizmet etmektedir. Cannes, Berlinale ve Venedik gibi prestijli festivallerde Azerbaycan filmlerinin gösterimi, bu eserlerin daha geniş bir eleştirmen ve izleyici kitlesi tarafından değerlendirilmesine olanak sağlamıştır. Azerbaycan sineması, bu festivallerdeki varlığıyla, global sinema topluluğunda kendine özgü sesini duyurmayı başarmış ve uluslararası sinema sanatına katkıda bulunmuştur. Bu tür etkinlikler, aynı zamanda Azerbaycan yönetmenlerine ve yapımcılarına uluslararası iş birlikleri ve ortak yapım fırsatları yaratmıştır. "Nabat" filmi, Qarabağ Savaşı'nı ve Azerbaycanlı kadınının güçlü milli karakterini başarıyla yansıtarak, şu ana kadar birçok festivalde, özellikle de 71. Venedik Film Festivali'nde yoğun ilgi toplamıştır. Almanya'nın Mannheim ve Heidelberg şehirlerinde gerçekleştirilen 63. Uluslararası Film Festivali'nde "Uluslararası Eleştirmenler Ödülü" ve "Ekümenik Jüri Ödülü"nü elde eden film, Lübnan'ın Trablus şehrinde düzenlenen festivalde "En İyi Uzun Metraj Film" ödülünü kazanmıştır. Avrupa kültürünün etkisi olarak Azerbaycan'da "Şerq-Qerb" yani "Doğu-Batı" Bakü uluslararası film festivali geçirilmeye başladı. Festival 1996 yılında Azerbaycan Sinemacılar Birliği, Bağımsız Devletler Topluluğu ve Baltık Ülkeleri Sinemacılar Birliği Konfederasyonu'nun desteği ile "Azerbaycan'da Dünya Sinemasının 100. Yılı Vakfı" tarafından kurulmuştur. Festivalin genel ideolojisi, iki kültürün - Doğu ve Batı'nın karşılıklı olarak zenginleşmesine hizmet eder.

**Sonuç**

Azerbaycan sinemasının Avrupa kültürüyle olan etkileşimi, sinemanın evriminde önemli bir rol oynamıştır. Bu etkileşim, Azerbaycan sinemasının hem tematik hem de estetik olarak zenginleşmesine yardımcı olmuş ve uluslararası arenada tanınmasını sağlamıştır. Gelecekteki araştırmalar ve projeler, bu etkileşimin daha da derinlemesine

incelenmesi ve Azerbaycan sinemasının dünya sinemasındaki yerinin pekiştirilmesi üzerine odaklanmalıdır.

**Kaynakça**

Bazin, Andre. (1995), Çağdaş Sinemanın Sorunları, Çev: Nijad Özön, Bilgi Yayınları, 207 s.

Dadaşov, Aydın. (2015). Azərbaycan kinosu: mövzu, struktur, üslub, janr [monoqrafiya] / Aydın Dadaşov; Bakı – 707 s.

Əbdülrəhmanlı, Nəriman (2020). Azərbaycan kino sənəti tarixi. 4 cilddə. III cild. Bölmə 4.

Azərbaycan kinosu: inkişaf ənənələri və janr müxtəlifliyi [1961-1991-cı illər] /Azərbaycan Kinematoqrafçılar İttifaqı. – Bakı: Qanun nəşriyyatı, – 632 s.

**Web Kaynak**

Косенкова Ксения. **КИНО ШЕСТИДЕСЯТЫХ. Путь наверх: генезис британской “новой волны”.** Kosenkova Kseniya. Kino Şestidesyatıx. Put naverx: genezis britanskoy “novoy volnı”.

**URL:** http://www.cinematheque.ru/post/141750/print/ Erişim tarihi: 12.04.2024

# TÜRK VE AVRUPA HALKLARI MASALLARINDA YAŞLI KADIN İMGESİ VE RASTLANDIĞI MEKÂNLAR

**Şebnem ASADOVA***

**Giriş**

Yaşlı kadın, mitolojik bir figür olarak yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilir. Yaşlı kadın imgesinin Yeraltı dünyasına ait olup olmadığını belirleyen birçok faktör var. Bu faktörlerden biri de mekândır. Hem mitolojide hem de folklorda karının bulunduğu yerler farklıdır. Mekân - karının evi, karının evine giden yol, orman, mağara, kuyu, genel olarak, karıyla ilgili olayların gerçekleştiği yerlerdir. Türk folklor geleneğinde hitonik imgeler genellikle yeraltı dünyasında, mağaralarda, kuyularda ve ormanlarda yerleşir. Türk halk edebiyatı örneklerinde yaşlı kadının evi daha çok mağara veya kuyu içinde yerleşmekteyken, Avrupa halklarının masallarında yaşlı kadının kulübesi ormanın içinde ve yahut uzak bir şehirdedir.

**Mağara**

Mağara, eski Türklerin kültür ve folklorunda büyük öneme sahiptir. Özellikle Tu-küeler'de ve Tabgach'larda, burası atasal hayvanın doğduğu ve birbirini izleyen nesillerin meydana çıktığı yerdir. Tabaklar ve Tu-küeler atalarının mağarasına hacca gider, yeniden doğuş için kurbanlar sunar ve burayı düzenli olarak ziyaret ederdi. (Roux, 2011, s. 95). P.N. Boratav yazıyor ki, Bazı —»-evliyaların ölümü, "bir mağarada kaybolma" olarak tasvir edilir (Boratav, 2012, s. 106). "Kıpçak ata efsanesine göre büyük dede, büyük anne Ay Ata (yaratıcı baba), Ay Va (yaratıcı anne) dağlarda bir mağarada yaratılmıştır. (Seyidov, 1994, 138). Mağarada masal kahramanları saklana bilir, tehlikeden koruna bilir, öteki dünyaya gitmek için mağaradan geçiyorlar. Ve bu zaman karşılarına yaşlı kadın çıkıyor.

"Periler padişahının Kızı" (Azərbaycan Folkloru Külliyyatı (I), 2006, s. 167) Azerbaycan masalında, Peri'nin halası kalın bir ormandaki mağarada yaşıyor. Perini seven gence padişah görev veriyor. Sözkonusu görevlerin cevapları Peri kızının mağarada yaşayan halasındadır. Masal ve destanlarda yaşlı kadını mağaraya bağlayan ilk sebep, onun

* Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Halk Bilimi, shebnem.vaqif@gmail.com, ORCID:0000-0002-2672-9583

Mitolojik Ana'nın kadim bir dönüşümü olmasıdır. Mağara, önce Mitoloji Ana kültü ile, daha sonra ise kadınların ve çocukların hamisi olan Umay kültü ile bağlantılı bir gelişim sergilemiştir" (Bayat, 2007, s. 33). Araştırmalara göre mağara ilk insanlar için ana rahmi görevini taşımaktadır (Ögəl, 2006, s. 37). Mağara kutsal bir sığınaktır. Burada bir insan hem doğar hem de gömülür. Kurbanlar burada kesiliyor. Mağara öbür dünyaya giriştir. Ayrıca mağara, gizli, saklı dünya ile insanların yaşadığı âlem arasında bir geçit görevini de üstlenmiştir (Bayat, 2007, s. 33). "Mağaralar bu yüzden kutsal kabul edilir: mağaralar yeraltı dünyasını yeryüzüne bağlayan kapılardır" (Ögəl, 2006, s. 37). Bahaeddin Ögel'in aktardığı Güney Sibirya ve Anadolu masallarının olay örgülerinde, kahramanların mağaralarda ölümüne ve yeniden dirilişine tanık oluyoruz. Avrupa halklarının masallarında öteki âlemle ilişkilendirilen imgeler de mağarada yaşıyorlar. İrlanda folklorundaki cadılar eski zamanlardan kalan, bilge ve doğaüstü güçlere sahip yaşlı kadınlar olarak gösterilir ve en dikkat çekici özelliklerinden biri yerlerle olan ilişkisidir. Cailleach, Kelt dünyasının en yaşanılası olmayan yerleriyle bağlantılıdır. Kelt cadıları arasında Beare Cadısı, Kedilerin Cadısı, Sis Cadısı, Galler'den Cehennem Cadısı ve Leicestershire'dan Kara Annis Avrupa halklarının mitoloji metinlerinde ve halk masallarında sıkca rastlanan imgelerdir. Efsaneye göre Kara Annis, Leicestershire'daki Dane Tepeleri'nde bir mağarada yaşar ve korkutucu bir görünüme sahipti. Tek gözü, demir pençeleri ve uzun beyaz dişleri ile mavi yüzünden dolayı ismi Mavi Cadı olarak geçer. O, aynı zamanda Kedi Anna olarak bilinen bir rüzgâr cadısıdır (Edwards, 2014).

"Aylüle" Azerbaycan halk masalında Ayı'nın oğlu Aylüle, bir mağarada doğdu ve inisiyasiyondan geçti. (Azərbaycan Folkloru Külliyyatı, 2007, s. 267). "Tilsimə düşmüş qız" (Büyülü Kız) masalındaki yaşlı kadın da mağarada yaşıyor. Mağarada yedi kapı var. Ortada yaşlı bir kadın oturuyor (İsmayılov, 1993, s. 278). Belirtelim ki, Slav halklarının edebi örneklerinde inisiyasyon yeri ormandırsa, Türk halklarının masallarında ölümü ve dirilişi mağara simgelemektedir.

**Orman**

Masallardaki orman, yaşlı kadınların, cadıların, devlerin, onların yardımcılarının - yılanların, kurtların ve diğer hayvanların yaşadığı bir yerdir. Genel olarak kulübeler, mağaralar ormanla ilişkilendirilen yerlerdir. Orman mitolojik özelliklere sahiptir. Dünya halklarının masallarında orman, inisiyasyon için en uygun yer olarak kabul edilir. V.Y. Propp sihirli masalların kahramanlarından bahsederken yazıyor ki, ormanda erkeğin fevkalade güç kazanacağı ya da özel yetenekler sergileyeceği önceden bilinir (Пропп, 1986, s. 84). Ormanın bu özelliği Azerbaycan masallarında da bulunur. Örneğin Cırtdan ninesinin isteğiyle ormana odun kırmaya gider ve arkadaşları ile kaybolur. Cırtdan ormanda çocuk gibi değil de, bir yetişkin olarak hareket eder, arkadaşlarını Devden kurtarır ve çocuklar geri dönmeyi başarırlar. Türk mitolojisinde orman, kötülük ve karmaşanın sembolü

olarak görülmektedir. Bu nedenle Orman, kötü ruhların mekânı olarak değerlendirilmektedir. Tanrı'nın tekliğini sembolize eden Tek/Yalnız ağaç düşüncesinin aksine orman, kutlu kahramanların mitolojik şifreleri çözerek kötü ruhlar ile mücadele etmek zorunda kaldığı mekânlar olarak algılanmaktadır (Ergün, 2010, s. 113). Genel olarak orman, masallarda bir bariyer rolü oynar. V.Y. Propp'a göre, "orman diğer dünyanın etrafındadır ve o dünyaya giden yol ormandan geçer" (Пропп, 1986, s. 58). Kahraman görevlerle başa çıkmak için ona gerekli olan olağanüstü gücü ormanda kazanır. Slav mitolojisinde yaygın imge olan Baba Yaga, iki dünya arasında -Yav ve Nav- sınırında yaşar. Baba Yaga'nın kulübesi her zaman ormana - 'karanlık güçlerin' dünyasına dönüktür. Yaga'nın bir diğer yeri ise Ateşli Nehir'in ötesinde, Kalinovy Köprüsü'nün ardındadır. Ateşli Nehir, 'beyaz dünya' ile öbür dünya arasındaki sınırı temsil eder. Baba Yaga, adeta bir sınır muhafızı gibi, sihirli ülkeye geçişi korur. Kalinovy Köprüsü de boşuna Slav masallarına girmemiş. Köprü, antik Hint-Avrupalıların inançlarına göre, gerçek ve sihirli dünyaları ayırır. Bu köprüden sadece erdemli bir kişi geçebilir, böylece tanrıların krallığına ulaşabilir ve cehennemde kaybolmaktan kaçınabilir. "Walgrave'li cadı ve Cip" İngiliz masalında sinsi cadı Haulit de Kuzey orman kenarında saman çatılı eğik bir evde yaşar. Veyahut "Bilge Kraliçe Dagmar" Danimarka masalında kendine eş bulmak için yola çıkan kralın karşılaştığı karı ormanın ortasında küçük kulübede yaşıyor. Karının evinde misafir olan kral onun Dagmar isimli kızına âşık oluyor (Мудрая королева Дагмар, 2024).

Genel olarak Yeraltı dünyasına giden yol gizemlerle doludur. Karının kulübesine giden yol bazen tılsımlı olur. Örneğin "Yılan Oğlan" Azerbaycan masalında padişahın kızı cadı karının elmasını getirmesi görevini alır. Karının mekânına vardığında şehzade kız eğri ağaca düz, düz ağaca eğri, berrak suya bulanık, bulanık suya berrak demeli, açık kapıyı kapatmalı, kapalı kapıyı açmalıdır. O yerde köpeğin önüne ot, atın önüne kemik konulmuştur (Azərbaycan Folkloru Külliyyatı (I), 2006, s. 302). Öteki dünya olmasına rağmen, burası bazen şehir manzarasında olur. Ancak her yerden izole edilmiş bu şehirde bazı garip olaylar meydana gelir. Bu şehirlerin sıra dışı kapıları vardır. Bu kapılar, bir tür sihirli sınır olarak kabul edilebilir. Çünkü bu kapıdan içeri giren kahramanın inisiyasyonu gerçekleşir. Belirtelim ki, buradaki evler 40 odadan oluşur. Bu şehirlerin sırlarından yalnızca karılar haberdardır. Kapısı kapalı 40. oda, Öteki Dünyayı belirler. Fuzuli Bayat, kapısı kapalı evin tasviri semiyotik anlamda Diğer Dünya olarak algılandığını yazar (Bayat, 1993, s. 157). Bu nedenle kapısı kapalı evde kahramanı neyin beklediğini yalnızca cadılar bilir. "Yakışıklı Palko" Macar masalında yaşlı kadın yetmiş yedi ülke ötesinde yaşıyor. Burada yetmiş yedi sayı uzak, öteki dünya anlamındadır. "Mucizevi ilaç" Yunan masalında karı imgesi ejderha anne sıfatındadır. Padişahın üçüncü oğlu kör olan babasına ilaç bulmak için uzun yola çıkıyor. Orta yol denilen bu yer aslında yol değil, bataklık, çamur yerdir. "Oraya ne hayvan girer ne de kuş uçardı. Ejderha anası ejderhaları ile orda yaşıyordu" (Чудесное лекарство, 2024). Karının kulübesi bazen nehir kenarında bulunuyor. Belirtelim ki, yaşlı kadının su ile alakası mitolojik kökenden kaynaklanır. İngiliz

folkloru örnekler sırasında, yeşil nehir cadısı Peg Powler ve Nellie Longarms isimli karılar var. Onlar da nehirde yaşıyorlar. Rüstem Kemal nehri "ölüm ve hayatı ayıran sihirli sınır" adlandırır (Kamal, 1999, s. 58). Yukarıda ismi geçen Sis Cadısı, İrlanda bansheesi gibi, çirkin bir kadın olarak tasvir edilir. İsminden anlaşılacağı gibi Sis Cadısı, genellikle sis ile kaplı ve suyla ilişkili yerlerde yaşar.

**Kuyu**

Folklorda yaşlı bir kadını yeraltı dünyasına bağlayan diğer mekân "kuyu"dur. Azerbaycan masallarında yaşlı kadın kahramanla kuyuda karşılaşır. Ural-Batır Altay destanı'nda Humay, Şulge'yi yeniden dirilip insanlığa geri döndürülebilmesi için bir kuyuya koyuyor (Сказки и предания алтайских тувинцев, 1994, s. 179). "Eski Slav" ansiklopedik sözlüğünde, kuyu hem su kaynağı hem de "öteki dünyaya giden bir yol" olarak sunulmaktadır (Славянские древности: энциклопедический словарь, 1999, s. 536). Belirli zamanlarda kuyulara atılan kurbanlar ölü ataları beslemek için bir ritüel olarak kabul edilmiş ve bununla kuyu imgesinin öte dünyaya bir yol olduğu gerçeği meydana çıkmıştır (Славянские древности: энциклопедический словарь, 1999, s. 538-539). Kitabi-Dede Korkut destanında bile, Salur Kazan hapsedildiğinde, kâfirler, Kazan Han'ı bir kuyuya hapsedip üzerine bir değirmen taşı koyarlar. Tekfur'un karısı, Kazan'ın durumunu sorduğunda, Kazan Han'ın ölülere verilen yemeği onlardan alıp yediği ortaya çıkar (Kitabi-Dədə Qorqud, 2004, s. 155). Yukarıda bahsedilen ritüeli hatırlatan bu olay, kuyunun ölüler dünyası olduğunu bir kez kanıtlıyor. Celal Beydili, kuyunu orta dünya ile yeraltı dünyası arasında aracılık yapan mekân diye gösteriyor ve kuyudan su yerine çıkan küpegiren karının tutsak ettiği insanları zincirlerle duvara bağlamasını onun yeraltı dünyasının sahibi olmasını kanıtladığını yazıyor (Bəydili, 2003, s. 217). Belarus mitolojisinde kuyu, kadın sembolü ve su elementi (toprak ve gökyüzü) ile yakından bağlantılıdır (Беларуская міфалогія, 2006, s. 217). Çin mitolojisinde kuyu, rahim anlamına gelir. Aynı zamanda Wolfram Eberhard, kadınlar ve kuyular arasındaki derin ve yaygın bağlantıya vurgu yaparak, eski zamanlarda kuyulardan su getirme görevinin yalnızca genç kadınlara emanet edildiğine dikkat çekiyor. (Eberhard, 2000, s. 192). Çocuklar kuyuya yaklaştığı zaman, "Kuyuda Kuyu Kızı var, seni yanına alır, bir daha kuyudan çıkamazsın" denilmesinde kuyu kızı demonik varlığının bir zamanlar kuyuyu koruyan iye olması açık şekilde görülür (Bayat, 2007, s. 280). Dağın tepesinde öbür dünyayı mağara simgeliyorsa, yerin dibindeki öteki dünyayı kuyu simgeliyor. Halk edebiyatında kuyuda doğulma motivine de rast gelinir. Örneğin, Altay masalı "Bay Nazar"da Ər Töştük'ü öldürmek isteyen Şoyunq Kulağ'ı annesi karı-cebelqe (Çuğun Qulaq) kuyuda dünyaya getirmiştir (Сказки и предания алтайских тувинцев, 1994, s. 147).

**Karının evi (kulübe)**

Genel olarak, karının mağarada, kuyuda, ormanda bulunan evi, inisiyasyon yeridir. Masallardaki evleri "büyük ev" ve "küçük kulübe" olarak sınıflandıran V.Y. Propp, kahramanın büyük eve gitmek için "küçük kulübe"de kaldığını yazıyor. V.Y. Propp burada "büyük ev" derken devlerin evlerini kastediyor ve bu tür evlere "erkek evleri" diyor (Пропп, 1986, s. 116). Tavuk bacakları üzerindeki kulübe de en az diğerleri kadar önemlidir. Slavlarda tavuk, kutsal bir hayvan olarak, birçok büyüsel ritüelin vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul edilir. Slavlar, ölülerin küllerini bu ölüler evine yerleştirirdi. Tabut, mezar veya bu tür evlerden oluşan bir mezarlık, ölüler dünyasına bir pencere, geçit olarak tasavvur edilirdi. Bu nedenle masal kahramanı sürekli olarak tavuk bacakları üzerindeki kulübeye gelir, yani yaşam ve ölüm arasındaki sınırda bulunur. Türk folklor geleneğinde demonik varlıklar bir kural olarak öteki alemde, yeraltı dünyasında, mağarada, kuyuda, ormanda meskunlaştıkları halde, inisiyasyon merasimi ile bağlantılı marjinal karakterli varlıklar esasen kahramanın dünyası ile öteki alem arasındaki sınırda yerleşirler (Bayat, 2007, s. 313). Bu yüzden de inisiyasyon zamanı karı karakterine sınırda rastlanıyor. Tetkik ettiğimiz masallarda kahraman, karının kulübesinde dirilir ve inisiyasyondan geçiyor. Bu kulübeler fakir, uçuk-sökük evlerdir. Bazı Avrupa masallarında ise karılar zengin evlerde yaşıyorlar. Örneğin, "Talihli kız ve Talihsiz kız" Macar masalında kızların karşılaştıkları karı zengin evin verandasında oturuyor. Masaldan da belli oluyor ki, karı Ay'ın annesidir ve iplik eğiriyor (Счастливка и Несчастливка, 2024). İster Türk, isterse de Avrupa halklarının masallarında iplik eğirmek yaşlı kadının niteliğidir. Onun hazırladığı iplik hiç bir zaman bitmez ve bu iplik sonsuz Dünyanı simgeliyor. İplik eğiren kadın Yaratıcı Anne'ye işaret ediyor.

**Kale, peri şatosu**

Masallarda yaşlı kadının rast gelindiği mekanlardan biri de kale veyahut peri şatosudur. Peri masallarında, çoğu kişinin gidemediği kalelere ve şatolara yalnız yaşlı kadınlar gide biliyorlar. "Canavar Oğlu" masalında bir deri bir kemik kalmış yaşlı kadın, Canavar oğlunun karısını padişaha getirmek için şatoya gitmelidir. Karı küpüne binerek şatoya gidiyor (Azərbaycan Folkloru Külliyyatı (II), 2006, s. 325). Karının bilinmeyen, geçilmez kalelere, şatoya gitme işlevi önceden de söylediğimiz gibi onun öteki âlemle bağlı olmasından kaynaklanıyor. Hem de karı suretten surete girerek bu fonksiyonunu yapa biliyor. Suretten surete girmek demonik varlıkların işlevi sırasındadır. "Windelstone Vadisinin Canavarı" İngiliz masalında karının işlevlerini üstenen Üvey Anne karakteri var. Üvey anne şatonun en eski, en yüksek kulesine çıkarak orada büyülü ayinler yapıyor. Ejderha dişi, baykuş pençeleri ve yılan derisi gibi amuletler kullanarak üvey kızına kötü büyüler yaparak ona korkunç, duyulmamış bir lanet okuyor.

## Sonuç

Araştırma sonucunda, yaşlı kadın karakterinin her iki kültürde de bilgelik, rehberlik, büyücülük ve dönüşüm gibi temalarla ilişkilendirildiği görülmüştür. Bu karakter genellikle ormanlar, evler, kuleler ve yalnızca masalsı bir atmosfer sunan mekânlarda ortaya çıkar. Her iki kültürde de yaşlı kadın imgesi, kahramanın yolculuğunda kahramanın gelişimi için gerekli olan zorlukları ve öğretileri sunma görevini üstlenir. Masallarda yaşlı kadınların bulunduğu mekânlar ise genellikle mistik ve sırlarla doludur, bu da onların masallardaki 'bilge' statülerini pekiştirir. Türk ve Avrupa masallarında yaşlı kadın figürü, evrensel bir arketip olarak karşımıza çıkmakta ve farklı kültürlerdeki benzerlikler ve farklılıklarla zengin bir karşılaştırmalı analiz sunmaktadır. Bu karakter ve mekânların analizi, halk masallarının derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlamakla kalmayıp, kültürel mirasın korunması ve aktarılması açısından da önemli bir yer tutmaktadır.

**Kaynakça**


Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. (2006). I cild. Nağıllar (I kitab). Səda. Bakı.

Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. (2006). II cild. Nağıllar (II kitab). Səda. Bakı.

Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. (2007). IV cild. Nağıllar(IV kitab).Nurlan. Bakı.

Bayat F. (1993). *Oğuz Epik Ənənəsi və "Oğuz Kağan" Dastanı*. Sabah. Bakı.

Bayat F. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi. Kutsal Dişi – Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler – İyeler ve Demonoloji,* Cilt: 2. Ötüken, İstanbul.

Bəydili C. (2003). *Türk mifoloji sözlüyü.* Bakı.

Boratav N.P. (2012). *Türk Mitolojisi (Oğuzların - Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi)*. Çev. Recep Özbay Ankara.

Eberhard W. (2000). *Çin Simgeleri Sözlüğü*. Çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Bereket. İstanbul.

Ergun P. (2010). Türk Kültüründe Orman ve Ruhlar Kültü. *Millî Folklor* 87. s.113-121.

Ögəl B. (2006). *Türk mifologiyası*. I cild. Tərcümə edən: Ramiz Əskər. Bakı.

Ögel B. (1995). *Türk Mitolojisi*, II. Cilt. Ankara,

Kamal R. (1999). *Kitabi-Dədə Qorqud: arxaik ritual remantikası* / R.Kamal. –Bakı: Elm nəşriyyatı.

Kitabi-Dədə Qorqud. (2004). Əsli və sadələşdirilmiş mətnlər. (Tərtib edən: S.Əlizadə) Öndər. Bakı

Roux J.P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*. Çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara.

İsmayılov H. (1993). *Vətən qürbətdə qaldı.* Yazıçı. Bakı.

Seyidov M. (1994). *Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış.* Bakı. Gənclik.

Türk xalqları folkloru.(2016). IV kitab. *Altay dastanları və əfsanələri.* Bakı. Elm və təhsil.

*Беларуская міфалогія*.(2006). Энцыклапед. слоўн. /С.Санько (І інш.); склад. І.Клімковіч. – 2-ое выд.,дап. – Мн.: Беларусь. Belaruskaya mifalogiya.(2006). Entsiklaped. sloun. / S.Sanko (I inş.); - 2-oe vıd., dap. – Mn.: Belarus.

Пропп. В.Я. (1986). *Исторические корни волшебных сказок*. Ленинград. Propp.V.Y.(1986). İstoriçeskie korni volşebnıx skazok. Leninqrad.

*Сказки и предания алтайских тувинцев.* (1994). Собраны Эрикой Таубе. Авторизованный перевод с немецкого Б.Е. Чистовой. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН. «Сказки и мифы народов Востока»). Skazki i predaniya tuvinçev (1994). Sobranı Erikoy Taube. Avtorizovannıy perevod s nemetskoqo B. E. Çistovoy. - M.: İzdatelskaya firma "Vostoçnaya literatura" RAN. ("Skazki i mifı narodov Vostoka").

*Славянские древности: энциклопедический словарь.* (1999) т. 2. – М.: Международные отношения. Slavyanskie drevnosti: entsiklopediçeskiy slovar. (1999). T.2. – M.: Mejdunarodnıe otnoşeniya.

**Web Kaynakları**

Edwards. E. (2014). Collected Works. The Folklore of the Hag and Crone.

URL: https://ericwedwards.wordpress.com/2014/01/31/the-folklore-of-the-hag-and-crone/ Erişim tarihi: 02.02.2024

Мудрая королева Дагмар. (2024). Датская сказка. Огромная база народных русских, украинских, белорусских сказок и сказок народов мира. Mudraya koroleva Daqmar.(2024). Datskaya skazka. Oqromnaya baza narodnıx russkix, ukrainskix, belorusskix skazok i skazok narodov mira.

URL: https://skazki.rustih.ru/mudraya-koroleva-dagmar/ Erişim tarihi: 16.04.2024

Чудесное лекарство. (2024). Греческая сказка. Огромная база народных русских, украинских, белорусских сказок и сказок народов мира. Çudesnoe lekarstvo. (2024). Qreçeskaya skazka. Oqromnaya baza narodnıx russkix, ukrainskix, belorusskix skazok i skazok narodov mira.

URL: https://skazki.rustih.ru/chudesnoe-lekarstvo-grecheskaya-skazka/ Erişim tarihi: 16.04.2024

Старуха и смерть. (2024). Венгерская сказка. Огромная база народных русских, украинских, белорусских сказок и сказок народов мира. Staruxa i smert. (2024). Venqerskaya skazka. Oqromnaya baza narodnıx russkix, ukrainskix, belorusskix skazok i skazok narodov mira.

URL: https://skazki.rustih.ru/staruxa-i-smert/ Erişim tarihi: 16.04.2024

Ведьмина дочка. (2024). Греческая сказка. Огромная база народных русских, украинских, белорусских сказок и сказок народов мира. Vedmina doçka. (2024). Qreçeskaya skazka. Oqromnaya baza narodnıx russkix, ukrainskix, belorusskix skazok i skazok narodov mira.

URL: https://skazki.rustih.ru/vedmina-dochka / Erişim tarihi: 17.04.2024

Счастливка и Несчастливка. (2024). Венгерская сказка. Огромная база народных русских, украинских, белорусских сказок и сказок народов мира. Sçastlivka i Nesçastlivka. (2024). Venqerskaya skazka. Oqromnaya baza narodnıx russkix, ukrainskix, belorusskix skazok i skazok narodov mira.

URL: https://skazki.rustih.ru/schastlivka-i-neschastlivka/ Erişim tarihi: 17.04.2024

# MAKEDONYA TÜRKLÜĞÜNDE YÜCELCİLERİN ÖNEMİ

**Behima ASAN***

## Giriş

Yücel Teşkilatı'nın Balkanlar'daki önemini anlayabilmek için öncelikle o dönemdeki devlet politikalarını, Türklere yönelik tutumu ve Türklerin durumunu bilmek gereklidir. Bu şekilde Yücelcilerin önemine ışık tutabiliriz.

Bunun için 1912-1913 Balkan Savaşları yıllarına gitmek gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarını kaybetmesiyle birlikte oradaki Türklerin kaderi değişmiştir. Yaklaşık 550 yıl boyunca bu coğrafyanın hâkimi olan Türkler, 1913 yılından sonra azınlık durumuna düşmüştür. Türk toplumunun kaçınılmaz kaderi olan göç, Balkan Savaşı'ndan sonra yeniden bir dalga şeklinde başlamıştır. Ancak bu göçler hiçbir zaman keyfi olmamıştır; Müslüman halk göçe zorlanmış ve buna mecbur bırakılmıştır. Osmanlı'nın bu coğrafyadan çekilmesiyle Balkanlar'da kalan Türkler, farklı ülkelerin egemenliği ve çeşitli baskıları altında kalmıştır ve hayatlarını zor şartlar altında devam ettirmişlerdir. Bölgeyi ele alan yeni yöneticiler, Osmanlı Devleti'ne karşı olan hıncını köy ve şehirlerde yaşayan Türklerden çıkarmıştır. Makedonya Türkleri, egemen ulus statüsünden azınlık durumuna düşmüştür. Kendi özgürlüğünü isteyen azınlıkların girişimleri ise silah gücüyle, yani kuvvet kullanarak bastırılmıştır (Lutviyi, 2019).

## Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı Dönemi

Osmanlı hâkimiyeti sona erince Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın hâkimiyeti başlamıştır (Tunç, 2021). "Sırplaştırma" politikası haline gelen krallığın uygulamaları ile Sloven ve Hırvat olmayan halkların varlığı bile kabul edilmemiştir. Yeni rejim, Türklerin beş yüz küsur yıl kurup geliştirdikleri eğitim ve kültür kurumlarını dağıtarak bütün eğitim müesseselerini kapatmıştır. Türklerin sınırlı sayıda sahip olduğu hak ve özgürlükleri de ellerinden alınmış, her şeye kısıtlama getirilmiştir (Bozkurt, 2010). Makedonya'daki Türkleri göçe zorlamak adına, zaten siyasal yönden çökmüş olan Türklere Zirai İslahat (Agrar) Kanunu ile toprakları ellerinden alınmış, emlak sahibi olmaları engellenmiş ve yüksek vergilere tabi tutulmuşlardır (Çavuşoğlu, 2007).

* Bursa Uludağ Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Öğrencisi

Sırp Krallığı sınırları içinde yaşayan tüm ilkokul ve ortaokul seviyesindeki Türk çocukları Sırpça eğitim veren okullara gitmeye zorlanmış, dolayısıyla Türkçe eğitim yasaklanmıştır. Sırpça bilmeyen Türk öğrenciler için Sırpça hazırlık sınıfları kurulmuştur (Lutviyi, 2019). Devlet yetkililerinden bazıları, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nda azınlıkların var olması gerekmediğini beyan etmiştir. Üsküp Eğitim Müfettişliği tarafından yazılan bir rapor, İçişleri Bakanlığı'na ve Eğitim Bakanlığı'na gönderilmiştir. Raporda, "Türklerin, Sırp Devleti'ne hiçbir zaman faydası yoktur. Türklere kendi anadillerinde eğitim hakkı verilirse, Türkler bir gün bu eğitim avantajını silah gibi kullanıp zamanı geldiğinde bu silahı Sırp Devleti'ne karşı faaliyetler düzenleyip kullanacaklardır. Türklere hiçbir Sırp öğretmeninin ders vermesi gerekmemektedir, bilakis kendi kaderlerine terk edilip kendi yaktıkları ateşte yanmalıdırlar. Böylelikle Türk halkı aciz ve geri kalmış bir vaziyet içinde belli bir süreliğine hayatlarına devam edip, Sırp Devleti'ne karşı tehlikesiz bir millet olarak kalacaklardır. Türklerin sayıca fazla olmasından dolayı, Müslüman okullarında Müslüman öğretmenlerin ders vermesi sağlanarak (Müslüman öğretmenlerinin eğitim kalitesi düşük olduğu için) kendi kaderlerine terk edilmelidirler" ifadeleri yer alıyordu (Lutviyi, 2019). Eğitim Bakanlığı'nda çalışanlar ile diğer siyasetçiler arasında Türklerin eğitim görmeleri konusunda farklı görüşler vardı. Bir kısmı, Türklerin eğitim görmemesi gerektiğini, eğitimsiz kalıp güçlerini kaybedip etkisiz hale gelmelerini savunurken, diğerleri Türklerin eğitim görmelerine sıcak bakıyordu. Çünkü Sırp öğretmenlerden ders alacak olan Türk öğrencilerin, Sırp çocuklarla aynı okula gidip, aynı masada oturup, aynı eğitimi alarak Sırp Devleti'ne sadakatle bağlanacağı düşünülüyordu (Lutviyi, 2019). Sadece eğitim değil, basın da bu dönemde askıya alınmıştı. Türkçe yayın yapan ne dergi ne de gazete mevcuttu. Devletin resmi dil politikaları ve ekonomik zorluklar, Türkçe yayınların sınırlı kalmasına neden olmuştu. Türkçe yayıncılığı, Türk topluluğunun kimliğini koruma ve kültürel bağlarını sürdürme çabalarının bir parçasıydı. Ancak Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın sonraki yıllarında bu yayınlar üzerindeki baskı artmış ve Türkçe yayınlar azalmıştır.

1941 yılında Bulgarların başa gelmesiyle Türklerin hak ve hürriyetleri daha da kısıtlanmıştır. Bulgaristan, Makedonya'nın doğu bölgelerini işgal ederken, İtalya'nın kontrolündeki batı kısmı da Arnavutların asimilasyonuna maruz kalmıştır. Bulgaristan, doğudaki Türklerin ana dilde eğitim görmelerini yasaklamakla kalmamış, soyadlarının sonuna "–ov" eki getirerek Türklerin soyadlarını Bulgarlaştırmaya çalışmıştır. Makedonya'nın batısında ise Türkler, nüfus kayıtlarına "Arnavut" olarak yazdırılıp soyadlarına "–i" eki getirilmiş ve Arnavutça eğitim görmeye zorlanmışlardır. Savaş sonrasında Makedonya Cumhuriyeti'nin federe bir devlet olarak kurulmasıyla (11 Ekim 1944) Türklerin uğradıkları baskılar yeni bir şekil ve aşamaya girmiştir. Yugoslavya, kendisi gibi komünist rejimi kabul eden Arnavutluk'a hoş görünmek için Makedonya'daki Arnavutlara geniş hürriyetler tanımış ve onların bu güçlerini Türklere asimilasyon yönünde kullanmalarına göz yummuştur. Milliyetçi Arnavut kuruluşları, Türk okullarına öğretmen olarak Türkçe konuşan «şoven» Arnavutları tayin ettirmiş, Türk öğretmenleri işsiz bırakmaya çalışmış ve Türk

ailelerini tehdit veya çeşitli vaatlerle çocuklarını Arnavut okullarına göndermeye zorlamışlardır (Memishoski, 2019).

Gerçekte baskı ve ayrımların temel işlevleri; Türk nüfusunu azaltmak, bu çerçevede «Yugoslav» kimliği altında eritmek ve buna yanaşmayanları göçe zorlamak şeklinde belirlenebilir. Sonuç olarak, katliamdan baskılara ve Türkiye'ye göçe zorlamaya kadar uzanan bir çeşitlilik gösterdiği anlaşılmaktadır. Balkan ve I. Dünya Savaşı yıllarında bölgede varlık gösteren Sırplar, Bulgarlar ve Yunanlılar, Türklere karşı bir etnik temizlik uygulamış, eğitim ve kültür politikalarıyla bu insanları zorla asimile etme çabasına girişmiştir.

## YÜCEL TEŞKİLATI'NIN KURULMASI

Türklerin mülki haklarına ciddi müdahalelerde bulunulması, taşınmaz malların satışının engellenmesi, baskı ve yıldırma politikalarının uygulanması, hanelere saldırıların teşvik edilmesi; ayrıca Slavlaştırma politikalarının yürütülmesi ve Türklerin zorla göç ettirilmesi, Makedonya Türklerinin Türkleştirilmiş Arnavutlar olduğu görüşünün savunulması, Türk kimliğine yönelik bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. Mali politikalarla ekonomik baskıların kurulması, basın özgürlüğünün sınırlandırılması ve Türklerin idari kurumlardan tasfiye edilmesi, komünizm ideolojisinin dayatılması, asılsız gerekçelerle ordu kuvvetleri tarafından sorgulanan ve sürgün edilen Türkler ciddi mağduriyetler yaşamıştır. Dini, sosyal yardımlaşma, eğitim ve kültür odaklı kuruluşların kapatılması, medrese, ibadethane ve kütüphanelere yönelik tecavüz girişimlerinin gerçekleşmesi Türklerde bir teşkilatlanma ihtiyacını doğurmuştur.

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği ilk günlerde, Şuayb Aziz, Mehmet Şerif Dalip'ten bir sohbet toplantısı düzenlenmesini istemişti. Bunun üzerine, yatsı namazından sonra Mehmet Şerif'in evinde bir araya gelmişlerdi. Şuayb Aziz'in konuşmasında bir sitem vardı: "Efendiler, ne garip ve acıdır ki Lozan ile birlikte Misak-ı Millî dışında bırakılan topraklar ve ahalisi üzerinde anavatanın hiçbir hakkı kalmamıştır. Hakkımızda nasıl bu kadar kolay karar verebilir taraflar? O günlerde Ankara hükümetinde basiretli ve dirayetli hiç mi biri yoktu? Her ne şekilde olursa olsun bizleri ikna edebilecekleri hiçbir mazeretleri yoktur. Belki gözünü zafer avuntuları içinde açmış Anadolu insanına diyecekleri palavralar vardır ama bizlere asla."

3 Şubat 1940 tarihinde Belgrad'da yapılacak olan Balkan Antantı Konseyi için Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile görüşmek üzere, Şuayb Aziz ve Mehmet Şerif Dalip 27 Ocak 1940 tarihinde Belgrad'a gitmişlerdir. Görüşme sırasında Mehmet Şerif Dalip'i dinleyen Şükrü Saraçoğlu, "Maalesef sizler gibi göremiyoruz ve bu nedenle hatalar yapıyoruz. Sizin gibi hadiselerin içinde yaşamamız gerek, ancak bu da imkânsız" şeklinde bir yorumda bulunmuştur. Bu gelişmelerin ardından, Mehmet Şerif Dalip, Şuayb Aziz'in görüşme talebini Şükrü Saraçoğlu'na iletmiş ve bir randevu almıştır. Randevu günü, Şuayb Aziz, Belgrad'daki Türkiye Cumhuriyeti Büyükelçiliği'nde Şükrü Saraçoğlu

ile bir araya gelmiştir. Şuayb Aziz, Balkan Müslümanları hakkında genel bilgiler verdikten sonra, Şükrü Saraçoğlu şaşkınlıkla "Sahi, bu kadar nüfusa sahip misiniz?" diye sormuştur. Bir hafta sonra bu görüşmeyi arkadaşlarına anlatan Şuayb Aziz, Dışişleri Bakanı'nın şaşkınlığı karşısında yaşadığı hayal kırıklığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Soruyu duyunca içimde bir şeyler kırıldı, koptu sanki. Be adam; Hariciye vekilisin, Türkiye hudutları dışında varlığımızdan habersiz ol… Pes, vallahi pes, billahi pes!" (Mimarlar, x).

1943 yılında Yugoslavya Antifaşist Ulusal Kurtuluş Konseyi (AVNOJ) tarafından Yayçe'de gerçekleştirilen toplantıda kabul edilen karar, her milletin dilini, dinini, kültürünü ve bayrağını özgürce kullanabilmesini sağlamayı öngörüyordu. Bu karar, Makedonya'yı da etkilemiş ve Mareşal Josip Broz Tito'nun önderliğinde, Makedonya'nın başkenti Üsküp olan Yugoslavya Devleti içinde altı eşit federal devlet statüsünde yer almasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, Makedonya'daki Türkler, Yugoslavya'nın kuruluş felsefesindeki eşitlikçi söylemden etkilenerek, çoğunluğunu öğretmenlerin oluşturduğu Yücel Teşkilatı önderliğinde bir araya gelmiştir (Kul, 2023). Bu teşkilat, başlangıçta I. grup ve II. grup olarak iki merkezde toplanmış ve arkadaş grupları şeklinde faaliyet göstermiştir. Ancak Bulgar işgali, komünist gençlerin suikast komplolarına dâhil olması, Çetnik katliamları, Tito partizanlarının ilerlemesi ve Arnavut milliyetçiliğinin yükselmesi gibi çeşitli tehditler, Yugoslavyalı Türklerin yalnızlaşmasına neden olmuştur. Bu zorluklarla karşı karşıya kalan Yugoslavyalı Türkler, Üsküp Türk Konsolosluğu ile temas kurarak, gizli Türklük teşkilatını daha organize bir yapıya kavuşturmuş ve faaliyetlerine teşkilat olarak devam etme kararı almışlardır(Eriş,2024).

Yıldırım Ağanoğlu, teşkilata «Yücel» adının verilme gerekçesini Şerafettin Yücel'den aktardığına göre şu şekilde ifade etmektedir: "Yücel bir emir kipidir; saygı ve hayranlık duygularını da kapsayan ve yükselmeyi amaç bilen bir aksiyon parolasıdır. Yücel ya da maddi sembolleri olan kartal, yıldızlar ve hilal, Türklerin büyük değer verdikleri özgürlük içinde ahlak, fazilet, iman ve kâmil insanlığa doğru yönelişi ifade eder (Recepoğlu,2024).

Türklerin milli varlıklarını, manevi değerlerini, örf ve adetlerini korumak ve yaşatmak amacıyla teşkilatın temelleri atılmıştır. 1945 yılında Kemal Rasim İlyas'ın evinde toplanıp ilk toplantılarını gerçekleştirerek teşkilatın adına "Yücel" adını vermişlerdir. Üyeler "Aralarında her türlü fedakârlığa katlanacaklarına dair ant içmişlerdir" (Mimarlar, x). Ayrıca, Cihan Mimarlar makalesinde Ardıcı'nın eserinden yaptığı alıntıya göre, "*İleride bir gün başımıza acı hadiseler gelebilir endişesi ile acılara tahammül etmemiz icap edecektir. Bu önceden bilinsin. Ne şartlar altında olursak olalım, birbirimizi ele vermeyeceğiz diye gizlilik ve sır tutma üzerine birbirlerine söz verip 'Kur'an, bayrak ve silah üzerine yemin ederler*" ifadelerine yer vermiştir. Buradan anlaşılıyor ki, Yücel Teşkilatı gizliliğe çok önem vermektedir. Bilal Tunç ve Meryem Canbay'ın yazdığı makalede, Altan Deliorman'ın «Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe» adlı kitabında, Yücel Teşkilatı'nın kurulması sırasında Türkiye'nin Yugoslavya Büyükelçisi Tevfik Kâmil Koper'in bilgilendirildiği ve

Yücelcilerin onunla iletişim kurarak yedi kişilik bir merkez komite oluşturduğu belirtilmektedir (Tunç & Canbay, 2021).

Bir süre sonra, I. grup ve II. grup olarak ayrı ayrı hareket eden gruplar arasından, Yücel Teşkilatı'nın zirve nüvesini oluşturan Merkez Komitesi kurulur.

Buna göre ll. Gruptan Şuayp Aziz (İshak) – Başkan

l. ve ll. Gruptan Şerafettin Ferit Süleyman – Genel sekreter

l. gruptan Ali Abdurrahman Ali – Sayman

l. ve ll. Gruptan Şefik Şerif Mehmet – Merkez komite üyesi

ll. gruptan Kemal Rasim İlyas - Merkez komite üyesi

ll. gruptan Fettah Salih Süleymanpaşiç - Merkez komite üyesi

ll. gruptan Nazmi Ömer Yakup olarak toplam yedi kişiden oluşan Merkez komite üyeleri belirlenir. 1945 yılında da Abdülkerim Ethem İbrahim'in katılımıyla merkez komite üye sayısı sekize çıkmıştır (Eriş,2024).

Yücel Teşkilatı'nın Merkez Komitesi tarafından hazırlanan tüzük, toplamda 18 madde içermekte olup, teşkilatın üyeleri arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Refik Şerif Mehmet'in verdiği bir röportajda, mevcut olmayan Yücel Teşkilatı tüzüğünün 23 maddeden oluştuğu belirtilmiş olsa da, genel görüş, tüzüğün 17-18 maddeden oluştuğu yönündedir. Bunun yanı sıra iki sayfa kadar tutan bir de önsöz vardır. Şerafettin Ferit Süleyman bir yazısında önsözün içeriğini şöyle nakleder:

*"(...) Önsözü Şuayb Aziz kaleme almıştı. Önsözde Teşkilatın görüşü, felsefesi özetleniyordu. Önsözün ana konusu komünizm ve Rusya idi. Önsözde, komünizmin İslam dinini yıkmak suretiyle Müslümanları imansız hale getirerek onları daha kolay afyonkeş yapacağı, bu suretle de Rusya'nın ezeli emeli olan Türkiye'yi ve Türkleri tamamen yok edeceği 'teması' ustaca ve hararetle işleniyordu. Önsöz de sonuç olarak 'Türklüğün bekası için komünizm ile mücadele, her Müslüman Türk'ün mukaddes bir vazifesidir."*

Tüzüğün yanı sıra, hazırlanan yemin metni de Fazlı Vehbi Şükrü'nün evinde yapılan bir toplantıda kabul edilmiştir. Yücel Teşkilatı üyeleri, silah, bayrak ve Kur'an-ı Kerim üzerine yemin ettikten sonra, teşkilatın gizliliğini korumak amacıyla takma isimlerle yemin metnini imzalamışlardır. Buna göre:

Başkan **Şuayp Aziz – İnanç** lakabını

İvankovci köyünde öğretmenlik yapan **Ahmet Halil Mustafa** ve ticaretle uğraşan kardeşi **Ali Halil Mustafa - Pehlivan** lakabını

**Fazlı Vehbi Şükrü – Fanda**

**Şerafettin Ferit – Adem Çavuş**

Takma isimlerle imzalanan Yücel yemininin son cümlesinde, "*Türkiye'nin menfaatleri için icap ederse son demime kadar çarpışacağım*" ifadesi bulunmaktadır. Yeminlerin edilip

Yücel Teşkilatı'nın kurulduğu sıralarda, annesinin hayır dualarını isteyen Mehmet Şerif Dalip'e annesi Hatice Hanım:

*"Bu bir vatan hizmetidir. Elbette müsaadem var. Bizleri düşünme. Sen, senden sonrakilerin babasısın. Vazifelerin en büyüğünü zaten yaptın. Yetiştirilmelerini, Allah esirgesin, başına bir hal gelecek olursa ben üstüme alırım. Tecrübeliyim bilirsin. Babacığının yokluğunu nasıl duyurmamaya çalıştıysam sana… Vallahi onları senden üstün yetiştiririm, müsterih ol. Vazifeye koş. Yapamazsan, kaçarsan şehit babanın yüzüne nasıl bakacaksın? Ehli İslam'ın huzuruna nasıl çıkarsın? Biz eski çınarlar, köklerimizi daha da salarız, merak etme. Hiçbirimiz açlıktan ölmeyiz, ta ki rızkımız kesile… Bir Türk'e ve bir Müslümana yakışmaz cihaddan geri durmak. İlahi emir bu. Allah'ın ipine sarılmazsan, ne yüzle varırsın huzuruna yarın Mahşerde? Peygamber-i Ekber hazretlerine ne diyeceksin? Sütümü haram ederim bilmiş ol. Sancak-ı şerifi teslim mi edeceksiniz kâfire? Şu elimizdeki birkaç camiye de çan mı taktırtacaksınız? Kabristanlıklarda pis hayvanlar gezinirse hiç şaşma… Ölüm Allah'ımızın emri. Sıcak yatağında kâfir gırtlağına basacağına, yiğitçe Müslümana yaraşır şekilde öl. Bu da benim emrim"* der( Eriş,2024).

**YÜCEL TEŞKİLATININ ÜYELERİ**

Şuayb Aziz İshak - Öğretmen
Ali Abdurrahman Ali - Matbaacı
Nazmi Yakup Ömer- Hâkim
Adem Ali Adem- Saraç
Refik Şerif Mehmet (Özer) -Terzi
Fettah Salih Süleymanpaşiç - Öğretmen
Kemal Rasim İlyas (Günsever) - Tornacı
Abdülkerim Ethem İbrahim (Sezer) - Hâkim
Muzaffer Ahmet Süleyman (Hocaoğlu) - Öğretmen
Fazlı Vehbi Şükrü (Kadıoğlu) - Bakkal İşletmecisi
Said Bilal Halil (Emiroğlu) - Aktar
Mehmet Şerif Dalip (Ardıcı) - Berber
Şefik Ruşit Elmas (Ersoy) - Saraç
Şerafettin Ferit Süleyman (Yücelden) - Öğretmen
Ali Halil Mustafa (Yücel) -Tüccar
Ahmet Halil Mustafa (Yücel) - Öğretmen
Kemal Rıfat Ferhat (Türkkan) - Marangoz
Hüsameddin Mehmet - - -

Münir Süleyman Ali (Eriş) - Öğretmen
İdris Sait Yunus (Tümçelik) - Berber
Necati Recep Emin (Çetiner) - Öğretmen
Ekrem Ali Sakıp (Saraçoğlu) - Saraç
Ramadan Rasim İlyas (Günsever) - - -
Raif Rıfat (Sakarya) - Saraç
Hüseyin Mahmut Kamber - Tamirci
Hüseyin Mustafa İskender (Çelik) - Tamirci
Burhanettin Haşim (Öğretmenoğlu) - Öğretmen
Halit Şükrü Halit (Beceren) - Öğretmen
Halil Sait Yusuf (Yüksel) - Saraç
Fahrettin İslam Şakir (San) - Terzi
Bekir Salih (Atala) - Öğretmen
Refik Ali Fettah (Günay) -Öğretmen
Refik Ali Osman (Kotanca) - - -
Hakkı Tevfik Baki (Merter) - Öğretmen
Yunus Eyüp Yunus (Hacıyunus) - Öğretmen
Zekeriya Zülfü Eyüp (Varol) - Bakkal İşletmecisi
Mustafa Salih Hurşit - - -
Recep Salih Murtaza (Kumbaracı) - Öğretmen
Şevki Behlül Kerim (Dirikan) - - -
Mehmet Sırrı Liman (Mutlusan) - Saraç
İdris Tevfik Bilal (Yücel) - - -
Şükrü Tacettin Ali - Marangoz
Yusuf Abidin Ali (Aydın) - Terzi
Mustafa Asım Mehmet (Kaftancıoğlu) - Kimya Sektör İşletmecisi
Hüseyin İsmail Nezir (Baykal) - Hafız
Didar Ali (Vardar) - Öğretmen
Fehim Misim Mehmet (Şentürk) - Tüccar
Arif Mehmet İbiş (Kuruç) - Tüccar
Ferhat Ahmet İslam (Günüç) - Esnaf
Fahrettin Müslim - - -
Kani Salih Eyüp (Abacıoğlu) - - -

Emin Buba - Berber
İlyas Yaşar İlyas (Yaşar) - Tüccar
Fahrettin Hasip- Saraç
Kemal Kazım (Hakimoğlu) - Bakkal İşletmecisi
Kemal Zülfü Eyüp (Başar) - - -
Kemal Şakir - Esnaf
Niyazi Eşref (Eldemir) - Nalbant
Abdullah Bilal (Emiroğlu) - Aktar
Fahrettin Rıza - Tüccar
Şemsi Abbas (Kolçalar) - Tüccar
Cevdet Yakup (Nukan) - Tüccar
Saffet Mahmut - Bakkal İşletmecisi
Ali Malik Yakup (Enderer) - Tüccar (Memishoski, 2019)

**YÜCELCİLERİN YAPTIĞI FAALİYETLER**

Yücelciler, Makedonya Türkleri'nin kimlik ve kültürlerini koruma, geliştirme ve yaygınlaştırma amacıyla önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Makedonya'daki Türk toplumunun eğitim, dil ve kültür alanlarındaki haklarını savunmuş ve Türkçe eğitimin sürdürülmesi için çaba göstermişlerdir. Yücelciler, özellikle Türk dili ve edebiyatının genç nesillere aktarılması konusunda önemli çalışmalar yapmış, çeşitli edebi eserler ve dergiler yayımlamıştır. Ayrıca, düzenledikleri kültürel etkinlikler ve festivallerle Türk kültürünün canlılığını korumaya çalışmışlardır. Bu faaliyetler, Makedonya Türkleri için büyük bir anlam taşımaktadır. Çünkü Yücelciler sayesinde Türk kimliği ve kültürü, Makedonya'da yaşayan Türkler arasında güçlenmiş ve sürekliliğini korumuştur. Dolayısıyla, Yücelciler'in faaliyetleri, Makedonya Türkleri'nin ulusal bilincini ve toplumsal dayanışmasını artırmada kritik bir rol oynamıştır. «Türk azınlığı arasında millî şuuru kuvvetlendirmek ve Türk halkının 'komünizmin aleti' hâline gelmesini önlemek» söylemlerini öne sürerek gerçekleştirdiği bu kültürel çalışmaların ilki, 23 Aralık 1944 tarihinde Nazmi Ömer'in teşviki ile Türk gazetesi olan Birlik gazetesinin yayımlanmasıdır. Birlik gazetesinin ambleminde çift minareli bir caminin konmuş olması İslami değerlere bağlılığın da bir göstergesiydi. Birlik gazetesi, kısa sürede geniş bir yazar ve okur kitlesi oluşturmuş ve Makedonya Türklerinin milli bilincini güçlendirmek adına önemli bir platform haline gelmiştir(Koca,2017). Birlik gazetesi, Türk dilinin ve kültürünün yaşatılmasında ve yaygınlaştırılmasında kritik bir rol üstlenmiştir. Gazetenin yayınladığı makaleler, şiirler, haberler ve edebi eserler, Makedonya'daki Türk gençlerinin milli kimliklerini korumalarına yardımcı olmuş ve onları toplumsal olaylar hakkında bilinçlendirmiştir. Bu çalışmalar, sadece yerel halk arasında

değil, Makedonya genelinde de yankı bulmuş, Türk toplumunun kendini ifade edebileceği bir mecra haline gelmiştir. Gazete, zamanla bir okul gibi işlev görerek birçok yazar ve düşünürün yetişmesine olanak sağlamış ve Makedonya Türklerinin entelektüel birikimine önemli katkılarda bulunmuştur. Birlik gazetesi, Türk azınlığının kültürel kimliğini koruma ve geliştirme konusundaki kararlılığının bir sembolü olarak, Makedonya Türkleri için büyük bir anlam taşımaktadır.

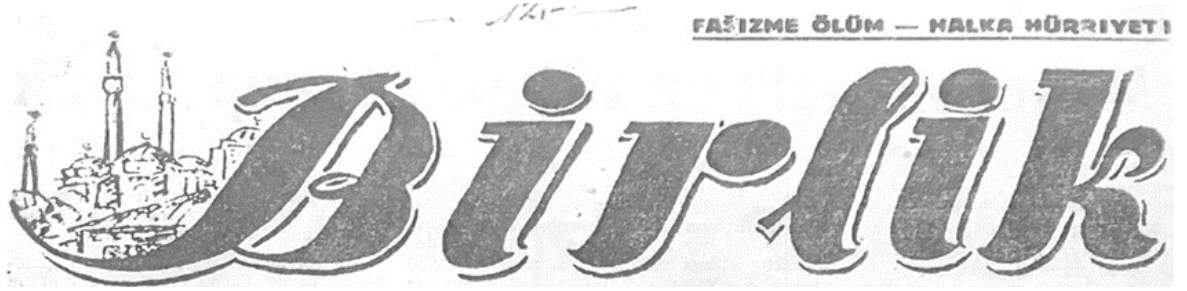


Alman ve Bulgar kuvvetlerinin Makedonya'dan çekilmesinin akabinde, 21 Aralık 1944 tarihinde Türkler, kendi ana dillerinde eğitim hakkına sahip olmuşlardır. Bu önemli tarihsel dönüm noktası, Makedonya'daki Türk toplumunun kültürel ve eğitimsel gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Sadece iki gün sonra, Üsküp'te kurulan "Tefeyyüz" İlköğretim Okulu, Türkçe eğitimin temellerinin atıldığı ilk eğitim kurumu olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Tefeyyüz İlköğretim Okulu, eğitim dili olarak Türkçeyi benimsemiş ve müfredat programını, öğrencilerin milli duygularını geliştirecek içerikte tasarlamaya özen göstermiştir. Bu okul, sadece dil ve kültür açısından değil, aynı zamanda Türk kimliğinin korunması ve güçlendirilmesi açısından da önemli bir misyona sahip olmuştur. Müfredatında Türk tarihi, edebiyatı ve kültürel değerlerine geniş yer veren Tefeyyüz, öğrencilerin kendi kimliklerine olan bağlılıklarını pekiştirmiş ve onları geleceğe hazırlamıştır. Bu bağlamda, Tefeyyüz Okulu, Makedonya Türklerinin eğitim tarihinde bir mihenk taşı olarak kabul edilmektedir ve Türkçe eğitimin sürdürülebilirliği açısından büyük bir örnek teşkil etmektedir (Türksoylu, 2020). Yücel Teşkilatı, Tefeyyüz Okulu'nun açıldığı 1944 yılının sonlarından itibaren, Makedonya'da süregelen Türk öğretmen açığını kapatmak amacıyla önemli adımlar atmıştır. 1945 yaz aylarında, teşkilatın tüzüğünün hazırlanmasıyla birlikte, üç aylık öğretmen yetiştirme kursları organize edilmiştir. Bu kursların öğretmen kadrosunun büyük bir bölümünü Yücelciler oluşturmuş, kurslarda yetişen Yücel Teşkilatı üyesi öğretmenler sayesinde teşkilat, etki alanını kasabalara ve hatta en ücra köylere kadar genişletme imkânına kavuşmuştur. Yücelciler, bu eğitim kursları aracılığıyla sadece öğretmen yetiştirmekle kalmamış, aynı zamanda Türk kültürünü ve dilini koruma ve yayma misyonunu da üstlenmiştir. Bu kurslar, Makedonya Türklerinin eğitim ihtiyacını karşılamada önemli bir rol oynamış ve bölgedeki Türk toplumunun eğitim seviyesini yükseltmiştir. Bu süreçte, eğitim alan ve öğretmen olarak görevlendirilen Fahri Kaya, Yücelcilerin etkinliklerini şu şekilde aktarmaktadır:

*"Yücelciler, 1945 yılının yaz aylarında, Üsküp'te öğretmen yetiştirmek için açılan üç aylık pedagoji yaz kurslarında eğitim veren öğretmen kadrosunun çekirdeğini oluşturuyordu. Bu kurslarda Şerafettin Ferit'in kayda değer önemli bir rolü vardır. O, kendini sadece kursiyerlere verdiği derslerde değil, ders dışı etkinliklerde de hissettirmeye ve memleketin çeşitli yerlerinden gelen akranlarına çok yönden yararlı olmaya çalışıyordu. Dersler dışında, öğretmenler korosunu yönetiyor, dram edebiyat seksiyonunun başında bulunuyordu. 1945 yılının yaz aylarında O'nun yönettiği koro ve dram-edebiyat seksiyonunda vardım. 'Ferah idi kızın adı' türküsünü her işittiğimde koroyu ve Şerafettin Ferit'i hatırlarım*"(Eriş,2024).

Fahri Kaya'nın da belirttiği gibi, Yücel Teşkilatı'nın organize ettiği bu kurslar, sadece eğitim açığını kapatmakla kalmamış, aynı zamanda Türk toplumunun kültürel ve milli değerlerini koruma ve yaşatma konusunda da önemli bir misyon üstlenmiştir. Bu bağlamda, Yücel Teşkilatı'nın faaliyetleri, Makedonya Türklerinin ulusal bilincini ve toplumsal dayanışmasını artırmada kritik bir rol oynamıştır.

*Tefeyyüz Okulunun müdürü Şerafettin Ferit Süleyman (Yücelden) mezun olan 4. sınıf öğrencileri ile beraber (Eriş, 2024)*

Yücel Teşkilatı, Üsküp radyosunda ilk Türkçe yayının ve Türkçe eğlence programlarının gerçekleştirilmesine öncülük etmiştir. Bunun yanı sıra, yeni Türk alfabesinin kullanılmasına önayak olmuş ve ilk okuma kitaplarının hazırlanması gibi birçok önemli faaliyeti hayata geçirmiştir(Çayırlı,2015). Bu faaliyetler, Makedonya'daki Türk toplumunun dil ve kültürünün korunması ve geliştirilmesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Teşkilat,

Türkçe yayınlar ve eğitim materyalleri aracılığıyla, Türk kimliğini ve kültürel mirasını gelecek nesillere aktarma konusunda önemli adımlar atmıştır. İlk ders kitabı "Sevimli Kıraat" Yücelcilerlerden Fettah Salih Süleymanpaşiç hazırlamıştır. Makedoncadan Türkçeye tiyatro oyunlarını edebiyatımıza kazandırmışlardır (Türksoylu, 2020). Ayrıca Makedonya'da ilk kez Makedonca–Türkçe, Türkçe–Makedonca sözlük hazırlayan da Yücelciler olmuştur (Tunç, Canbay, 2021).

Türk milliyetçisi Yücel Teşkilatı, milli şuur oluşturma hedefi doğrultusunda Türkiye'den Yugoslavya topraklarına bazı önemli eserleri getirtmiştir. Bu eserler arasında Atatürk'ün Nutuk'u başta olmak üzere, Mehmet Akif Ersoy'un Safahat'ı, Ziya Gökalp'in çalışmaları, Mehmet Emin Yurdakul, Namık Kemal'in eserleri ve Yahya Kemal Beyatlı'nın şiirleri bulunmaktadır. Bu eserlerin seçilmesi, milliyetçi ideolojinin yayılmasında bilinçli bir tercihi yansıtmaktadır. Yücel Teşkilatı, bu eserleri sadece Türk toplumunun aydınları arasında yaymakla kalmamış, aynı zamanda en ücra köylere kadar ulaşarak tabanda da milliyetçi bilinci güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu çaba, Türk milliyetçiliğinin sadece kültürel değerleri koruma amacı taşımadığını, aynı zamanda komünist rejime entegrasyonun reddi üzerine şekillendiğini göstermektedir. Yücelciler, Türk milliyetçiliğini yayma ve yaşatma gayretiyle, Türk halkının milli kimliğini ve kültürel mirasını koruma konusundaki kararlılığını vurgulamışlardır (Çalışkan, 2014).

Bu bağlamda, Yücel Teşkilatı'nın faaliyetleri, Türk toplumunun kimlik ve kültürünü koruma çabasının yanı sıra, komünist rejime karşı bir duruş sergileme amacını da içermektedir. Teşkilat, milli şuurun ve bilincin güçlendirilmesi yoluyla, Türk halkının kendi kimliğine ve değerlerine sahip çıkmasını sağlamayı amaçlamıştır. Bu eserlerin okutulması ve yayılması, Türk milliyetçiliğinin ideolojik temelinin yerleşmesinde ve halk arasında benimsenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Yücel Teşkilatı, Türklerin milli ve manevi kimliklerini korumak ve Yugoslavya Krallığı'na karşı mücadele etmek amacıyla kurulmuş bir teşkilattır. Bu nedenle, Makedonya'daki Türklerin tamamı komünizm düşmanı olarak görülmüş ve büyük baskılara maruz kalmıştır. Teşkilat, Makedonya Türklerinin kültürel ve milli değerlerini koruma çabası içinde, Yugoslavya Krallığı'nın baskıcı rejimine karşı direnmiştir. Ancak, bu direniş ve teşkilatın faaliyetleri, komünist rejim tarafından tehdit olarak algılanmış ve sonuç olarak, Makedonya'daki Türk toplumu ağır baskı ve zulme maruz kalmıştır.

Yücel Teşkilatı, milli şuur ve kimliği güçlendirme amacı taşıyan faaliyetleriyle Türk toplumunun önemli bir savunucusu olmuştur. Teşkilat, Türk dilini, kültürünü ve manevi değerlerini koruma konusundaki kararlılığıyla dikkat çekmiştir. Ancak, bu kararlılık, komünist rejimin gözünde bir tehdit olarak algılanmış ve Makedonya'daki Türkler, komünizm düşmanı olarak damgalanmıştır. Bu durum, Türk toplumunun geniş çaplı baskı, gözetim ve zulme maruz kalmasına neden olmuştur.

Yücelciler teşkilatlanmaya başladıkları sıralarda, her ne kadar hangi şartta olursa olsun birbirlerini ele vermeyeceklerine dair silah, bayrak ve Kur'an-ı Kerim üzerine yemin etmiş olsalar da (Memishoski, 2019) aralarından iki kişi farklı bir niyetle ortaya çıkmıştır. Hüsnü Kemal ve Enver Tuzcu isimli ve hain olarak adlandırılan bu kişiler, Yücelcileri Yugoslavya Hükümeti'ne ihbar etmişlerdir. Bu ihbarın kendilerine faydalı bir netice sağlayacağını ummuşlardır. Hüsnü Kemal ve Enver Tuzcu'nun ihbarları sonucunda, Yücelcilerin çok büyük bir kısmı 1947 yılında tutuklanmıştır (Tunç, 2021). İmzasız ihbar mektupları ve ajan raporlarıyla tutuklanan Yücelcilerin sorguları devam ederken, hukukun tersine bir işleyiş söz konusu olmuştur. Suçun işlendiği iddiasını ispat etmesi gereken OZNA (Yugoslavya Gizli Polis Teşkilatı) yerine, suçsuzluklarını ispat etme yükümlülüğü Yücelcilere yüklenmiştir. Bu adaletsiz yaklaşım, Yücelcilerin üzerinde ağır bir baskı oluşturmuş ve hukuk sisteminin tarafsızlığını sorgulatan bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur(Eriş,2024).

"Mehmet Şerif, anılarında tutuklandığı günü şöyle anlatmaktadır:

*"Öğle paydosunda çarşıya yakın olan evime geldim. Yemek esnasında kapı çalındı. Eşim gitmişti. Kapının ardından sorduğunu duydum; 'Benimle konuşmak istediklerini' söylemişler. Henüz bana sesleneceği sırada kapıyı omuzlayıp girmişler içeri…*

*Tam dört kişiler. Taşlıkta karşıladım onları. İçlerinden yalnızca birini tanıyorum. Uzun zamandan beridir takip eden sadık UDBa ajanımdı. 'Hiçbir kötü harekete tevessül etme. Aksi halde çocuklarınla birlikte gebertiriz. Bizimle geleceksin. Çarşı içinden geçerken de gıkını çıkarma. Haydi yürü'... 'Kaçmak istese idim, kolaylıkla yapardım. Sırf kendimi düşünseydim, şu anda da beyinlerinizi dağıtmam işten bile değil. Fakat buna mani olan çocuklarım ve ailem var. Zarar vermenizi istemiyorum onlara…'*

*Gerçekten de kaçmam mesele bile değildi. Türk ev ve mahallelerinin yapısı böyle bir kaçış için çok müsaittir. Evlerimiz [kapıcık denilen] bahçe kapıları ile irtibatlıdır. Hiç ana caddeye çıkmadan Üsküp'ün bir başından öteki yakasına geçebilirdiniz. Yaşlı tavşan tazıları atlatmasını bilir ama, geride yavruları kalmışsa, neylersin tecrübesini…*

*Tam da mesainin başlama zamanı. Esnaf kepenklerini kaldırıyor dükkânlarının. İki sivilin arasında mümkün olduğunca sakin yürümeye çalışıyorum. (...) Diğer iki sivilden biri önde yürüyor. Diğeri de herhalde arkamda. Göremiyorum ama seziyorum. İstemedikleri bir hareket yaparsam ceplerindeki emniyeti açık tabancaları marifetlerini göstermeye hazırlar. Bu yürüyüş Üsküp OZNa'sına kadar sürdü. Ağır demir kapıdan içeri girerken son bir defa bıraktığım hür ve yine de mutlu hayatıma baktım gayri ihtiyari"(Eriş,2024).*

Eylül 1947'de başlayan ilk tutuklamalar, Yücelci hareketinin temsilcilerini zorlu bir sürecin içine soktu. Tutuklanan Yücelciler, Üsküp Kalesi yakınlarındaki bir hapishaneye sevk edildiler ve burada yaklaşık dört buçuk ay süren bir süre zarfında tutuklu kaldılar. Bu süre zarfında, tutuklular hem sıkı sorgulamalara hem de ağır eziyetlere maruz kalmışlardır(Yeni Balkan, Musli,2023). Yücelcilerin koğuşuna giden cezaevi müdürü Krayina

"Yarın yakınlarınız gelecek. Ona göre hazırlanın" deyip gider. Bu süreci Mehmet Şerif Dalip anılarında şöyle anlatır:

"*O gün ve gece dur durak bilmiyoruz. Annemin ellerini öpmek, öpmek, öpmek istiyorum. Belki çocuklarımı kucağıma alacağım.*

*Ya Rabbim bu ne mutluluk… Hiç ayna karşısında seyredememiştim kendimi aylar boyunca. Acep ne haldeyim. Aklımda tutmaya çalışıyorum onlara söyleyeceklerimi. Beynim itaat etmiyor nedense, ne yapalım oluruna bırakırım ben de diyorum. Arkadaşlarıma bakıyorum, hararetli gülüşmeli konuşuyorlar aralarında. Aylardan beri ilk kez geceden korkmadan ılık bir mutluluğa teslim ediyorum bedenimi. Soğuk bile tesir edemeyecek bu gece… Sabah temizliğinde ayna ve tarak dağıttılar. Böyle bir günde intihar etmeyeceğimizi düşündüler herhalde. Çökmüş avurtlara, morarmış gözaltlarına bakıyorum. İçten bakan gözlerimle yine de neşeli görünmeliyim aileme. Hiç olmazsa üzüntülerini arttırmamalıyım onların. Affetmem kendimi sonra…*"

Nazmi Ömer'in eşi Hacer Hanım Söğütlü cezaevindeki ziyaretini yıllar sonra şöyle anlatır bir röportajda:

*"O bir taraftaydı, teller aşırı duruyoruz. İçeri alındıktan sonra sadece o an gördüm. Hepimiz ağlıyoruz. Kızımı göremiyor ki, yüzünü gözünü. Elinde bir mendil vardı, onu verdi ona. 'Ağlamayın' dedi. 'Ne ağlıyorsunuz öyle. Ben gidiyorum ama sizi arkamdaki milyonlarca kız kardeş ve kardeşe emanet ediyorum. Yaşasın Atatürk Türkiye'si, yaşasın Türkiye' dedi, derken hemen kolundan tutup götürdüler."*

Nazmi Ömer, ailesini ve henüz bir kere bile sarılamadığı altı aylık kızını Türkiye'deki kardeşlerine emanet ederken, Teşkilatın Başkanı Şuayb Aziz'i son kez ziyaret eden ailesi, ona Union Zagreb marka bir paket çikolata getirebilmişti. "*Ne o? Siz ikinci Yücel mi olmak istiyorsunuz?"* diyenler, Şuayb Aziz Efendi'ye verilen bir paket çikolata kağıdının ne kadar kıymetli olacağından habersizdi (Eriş,2024).

Mahkemede hâkimin yargılarına göre Yücelciler şu iddialarla yargılandı:

Sanıkların ifadeleri ve toplanan deliller doğrultusunda, halkımızın düşman kuvvetlerine karşı yürüttüğü mücadelenin çerçevesinde, suçluların ve Üsküp Türk Konsolosunun yönlendirmeleri doğrultusunda hareket eden işbirlikçilerinin, bir yabancı ülkenin casusluk birimine hizmet ettikleri tespit edilmiştir. Bu bireyler, Makedonya Halk Cumhuriyeti'nde «Türkleri koruma» hedefiyle, bağımsızlık hareketini sabote ederek düşman güçlere yardım etmişlerdir. İki casus merkezinin ortaya çıkarılması, her birinin dokuzar üyesi ve yaklaşık 60 kişilik bir casus ağına sahip olduğu bilgisi, savaş döneminden itibaren halkımıza ve Makedonya'daki Türk azınlığa karşı sistematik bir savaş yürütüldüğünü göstermektedir.

Sanıklar, yabancı casusluk birimlerinin yönlendirmesiyle, halk yönetiminin organlarına sızmış ve Yugoslavya'daki tüm halklara karşı savaş açmışlardır. Bu eylemler, Türk

azınlığının geleceğini tehdit eden bir strateji olarak değerlendirilmiştir. Yugoslavya'nın, Slav halklarının kardeşçe yaşadığı bir ülke olduğu vurgulanmış ve gerçek demokratik hakların halkımıza ait olduğu belirtilmiştir. Emperyalist güçlerin ve temsilcilerinin aracılığıyla casusluk ve terör örgütleri kuran şahısların, ülkemiz sınırları içinde yabancı bir devlet kurma teşebbüsünde bulunarak ödüllendirileceğini düşündükleri ifade edilmiştir(Memishoski,

İlk grup tutuklu, 19 Ocak 1948 tarihinde yargılanmaya başlandı. Bu dönemde, Yücelciler aleyhine basın ve hoparlörler vasıtasıyla kamuoyu oluşturulmaya çalışılmaktaydı. Bu propaganda faaliyetleriyle Türkler sindirilmekte ve üzerlerinde psikolojik baskı kurulmaya çalışılmaktaydı. Tutuklanan Türklerin avukat tutma hakkı engellendi; yönetim tarafından atanan avukatlar ise hapis cezası korkusuyla savunma görevlerini yerine getirememekteydi (Koca, 2017).

Hâkim Panta Marina ve yardımcıları Mehmet Şakir ile Remzi İsmail, duruşma salonuna giriş yaptıktan sonra yerlerini almışlardır. İlk olarak, tutukluların yoklamaları yapılmıştır. Yoklama işlemlerinin tamamlanmasının ardından, tutuklulara Yugoslavya yönetimi tarafından atanmış avukatların savunma yapmalarını kabul edip etmedikleri sorulmuştur.

Usulen sorulan soruya cevap veren Mehmet Şerif "*Avukat Panzof'u ben istemedim. Sizler tayin ettiniz, tayin ile gelen bir avukat beni nereye kadar ve ne şekilde müdafaa edebilir?*" derken, Avukat Panzof ise mahkemede müvekkilini savunma yerine, suçlayıcı ithamlarda bulunmaya başlar(Eriş,2024).

25 Ocak Pazar günü saat 10.00'da, mahkemenin yapıldığı Posta Evi Salonu, Komünist Partisi üyeleri tarafından tamamen doldurulmuş ve dışarıda, Makedonya Meydanı'na yerleştirilen hoparlörlerden mahkeme kararlarının yayını için halk toplanmıştır. Savcı Vekili Blagoy Popovski ve mahkeme üyeleri salona girdiklerinde, davayı izleyenler tezahüratlarda bulunmuşlardır.

Yücel Teşkilatı'nın Başkanı Şuayb Aziz Efendi ve diğer Yücelciler, yorgun bir şekilde mahkeme kararlarını beklemekteydi. Mahkeme Heyeti Başkanı Panta Marina, Yücelcilerin cezalarını okumaya başladığında, Zabıt Kâtibi Borçe Tsvetkovski, mahkemenin 3/48 sayılı karar numarasını yazmıştır. Panta Marina, Yücelcilerin devlete ve millete karşı hainlikte bulunduklarını, özellikle Makedonya'daki Türk azınlığının milli, kültürel, ekonomik ve siyasi haklarını ihlal ettiklerini ve Konsolos Emin Vefa Gerçek ile Belgrad'daki dış büyükelçilerin emirleriyle uluslararası karşı devrimcilere hizmet ettiklerini açıklamıştır. Bu suçlar gerekçe gösterilerek mahkemenin verdiği kararlar şöyle açıklanmıştır:

"Suçlu Şuayb Aziz İshak (Yücel), siyasi ve medeni haklarının ebedi surette kaybedilmesi, bütün emlakının müsaderesi ve ölüm cezasına çarptırılmıştır.

Suçlu Ali Abdurrahman Ali (Vardar), siyasi ve medeni haklarının ebedi surette kaybedilmesi, bütün emlakının müsaderesi ve ölüm cezasına çarptırılmıştır.

Suçlu Nazmi Ömer Yakup (Yücel), siyasi ve medeni haklarının ebedi surette kaybedilmesi, bütün emlakının müsaderesi ve ölüm cezasına çarptırılmıştır.

Suçlu Adem Ali Adem (Raştak), siyasi ve ahali haklarının ebedi surette kaybedilmesi, bütün emlakının müsaderesi ve patara ile ölüme

Suçlu Şerafettin Ferit Süleyman (Yücelden), 20 yıl hapis cezasına, cebri işe, ve 5 yıl siyasi ve medeni haklarını kaybetmeye mahkum edilmiştir.

Suçlu Refik Şerif Mehmet (Özer), 20 yıl hapis cezasına ve cebri işe mahkum edilmiştir.…." (Eriş, 2024).

Yücel davasındaki mahkûmiyetler ve aldıkları cezalar şöyle sıralanabilir:

**Birinci Grup Mahkûmiyetler**

- **İdama Mahkûm Edilenler:**
- 1- Şuayb Aziz İshak
- 2- Ali Abdurrahman Ali
- 3- Nazmi Ömer Yakup
- 4- Adem Ali Adem

- **Yirmi Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 5- Şerafettin Ferit Süleyman (Yücelden)
- 6- Refik Şerif Mehmet (Özer)
- 7- Kemal Rasim İlyas (Günsever)
- 8- Abdülkerim Ethem İbrahim (Sezer)
- 9- Şefik Rulit Elmas (Ersoy)

- **On Beş Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 10- Fettah Salih Süleymanpasiç
- 11- Muzaffer Ahmet Süleyman (Hocaoğlu)

- **On İki Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 12- Fazlı Vehbi ġükrü (Kadıoğlu)
- 13- Mehmet ġerif Dalip (Ardıcı)
- 14- Kemal Rıfat Ferhat (Türkkan)

- **On Bir Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 15- Said Bilal Halil (Emiroğlu)

- **On Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 16- Ali Halil Mustafa (Yücel)

- **Sekiz Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 17- Ahmet Halil Mustafa (Yücel)

- **İkinci Grup Mahkûmiyetler:**
- **Münferiden Dokuz Yıla Mahkûm Edilen:**
- 18-Ali Malik Yakup (Enderer)

- **Münferiden Yedi Yıla Mahkûm Edilen:**
- 19- Hüsameddin Mehmet

- **Grup halinde Mahkûm Edilenler:**
- **Beş Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 20- Necati Recep Emin (Çetiner)
- 21- Münir Süleyman Ali (Eriş)
- 22- İdris Sait Yunus (Tümçelik)

- **Dört Yıl Altı Aya Mahkûm Edilenler:**
- 23- Burhanettin Haşim (Öğretmenoğlu)
- 24- Halit Şükrü Halit (Beceren)
- 25- Halil Sait Yusuf (Yüksel)

- **Üç Yıl Altı Aya Mahkûm Edilenler:**
- 26- Fahrettin İslam Şakir (San)

- **Üç Yıl Üç Aya Mahkûm Edilenler:**
- 27- Bekir Salih (Atala)

- **Üç Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 28- Refik Ali Osman (Kotanca)

- **İki Yıl Sekiz Aya Mahkûm Edilenler:**
- 29- Refik Ali Fettah (Günay)

- **İki Yıl Altı Aya Mahkûm Edilenler:**
- 30- Hakkı Tevfik Baki (Merter)
- 31- Yunus Eyüp Yunus (Hacıyunus)
- 32- Zekeriya Zülfü Eyüp (Varol)
- 33- Mustafa Salih Ruşit

- **İki Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 34- Recep Salih Murtaza (Kumbaracı)
- 35-Şevki Behlül Kerim (Dirikan)
- 36- Mehmet Sırrı Liman (MutluÇan)
- 37- İdris Tevfik Bilal (Yücel)
- 38- Şükrü Tacettin Ali
- 39- Yusuf Abidin Ali (Aydın)

- **Önce İki Yıla Daha Sonra Ayrı Bir Celse'de Beş Yıla Mahkûm Edilen:**
- 40- Mustafa Asım Mehmet (Kaftancıoğlu)

- **Bir Yıl Altı Aya Mahkûm Edilenler:**
- 41- Hüseyin İsmail Nezir (Baykal)

- **Bir Yıl Üç Aya Mahkûm Edilenler:**
- 42-Didar Ali (Vardar)

- **Bir Yıla Mahkûm Edilenler:**
- 43-Fehim Misim Ahmet (Şentürk)
- 44- Arif Mehmet İbiş (Kuruç)
- 45- Ferhat Ahmet İslam (Günüç)
- 46- Fahrettin Müslim

- **Üçüncü Grup Mahkûmiyetler**
- **Dört Ay Sürgünde Çalıştırılanlar**
- 47- Ekrem Ali Sakip (Saraçoğlu)
- 48- Ramadan Rasim Ġlyas (Günsever)
- 49- Raif Rıfat (Sakarya)
- 50- Hüseyin Mahmut Kamber
- 51- Hüseyin Mustafa İskender (Çelik)

- **Üç Ay Sürgünde Çalıştırılanlar**
- 52- Kani Salih Eyüp (Abacıoğlu)
- 53- Emin Buba
-
- **İki Ay Sürgünde Çalıştırılanlar**
- 54- İlyas Yaşar İlyas (Yaşar)
- 55- Fahrettin Hasip (Sakarya)
- 56- Kemal Kazım (Hakimoğlu)
- 57- Kemal Zülfü Eyüp (BaÇar)
- 58- Kemal Şakir
- 59- Niyazi Eşref (Eldemir)
- 60- Abdullah Bilal (Emiroğlu)
- 61- Fahrettin Rıza

- **Bir Ay Sürgünde Çalıştırılanlar**
- 62- Şemsi Abbas (Kolçalar)
- 63- Cevdet Yakup (Nukan)
- 64- Saffet Mahmut" (Ağanoğlu, 2006).

O gün idam edilen Yücelcilerden bir daha haber alınamamış ve Yücel Şehitlerinin mezar yerleri günümüzde dahi bilinmemektedir. Bu durum ortaya bazı iddiaların atılmasına yol açmıştır. Öyle ki Yücelcilerin idam edilmesiyle ilgili on iki yıl hapis cezasına mahkûm edilen Yücelci Mehmet Şerif Dalip, anılarında şöyle anlatır:

*"Getirilişimizden otuz gün sonra, 26 Şubat 1948 gecesinin ilerleyen saatlerinde, ölüm hücrelerinde tutulan dört arkadaşımızı (Şuayyib Aziz İshak, Nazmi Ömer Yakup, Adem*

*Ali Adem ve Ali Abdurrahman Ali) götürdüler. Ciplere bindirilirken ağlayarak tekbir getirip Kuran'ın Rahman Suresini okuyorduk."* ifadelerini kullanmıştır.

Bir diğer görüş ise 1950-1952 yılları arasında Sremska Mitrovica Hapishanesi'nde mahkûm olarak tutulan VMRO üyesi Boris Dankov, aynı dönemde Sremska'da tutulan Mehmet Şerif Dalip'e, Şuayyib Aziz İshak ve Nazmi Ömer Yakup'a yönelik infazı gerçekleştiren faillerin konuşmalarına şahit olduğunu söylemiştir. Dankov, Dalip'e kendisini tanıtarak olayı şöyle anlatmıştır:

*"Ben Boris Dankov'um. Yücelci olduğunuzu duydum. Söyleyeceklerim sizi yakından ilgilendirmektedir. Öldürülenlerin ve sizin Türk olmanız bu bilgiyi vermeme sebep oldu. Tesadüfen de olsa, söyleyeceklerimi hiçbir zaman başkasından duyamayacağınıza eminim. Bay Mehmet, eğer bir gün onların çocukları ile karşılaşırsanız onlara şunları söyleyin: sizin babalarınız birer kahramandılar. İnançları ne olursa olsun, inançlarından taviz vermeden ölümü göze alabiliyorlarsa çok büyük insandırlar."*

İshak'ı infaz eden fail ise şunları ifade etmiştir: *"Öldürme emri verildi. İçeriye girerek gırtlağından tuttum ve tekbir getirmeye başladı. Ne demek bu tekbir bilmem. Sesini çıkarmadı, korkmadı da. Çok adam geçti elimden. Öncesinde arslan gibidirler, ancak bıçağı gördüklerinde yürüyemezler. İşe yaramaz dediğin biri ise cesur çıkıyor. Türk olduğunu sonradan öğrendim."*

Nazmi Ömer Yakup'un faili ise infazı şu sözlerle açıklamıştır: *"Gece yarısı sorgudan getirdim. Bizim idareyi anlamıyorum. Ölüme mahkûm ettiğini neden sorguya çekiyorsun. Kötü bir biçimde dövüldüğü için hücresine kadar taşıdım. Bir süre sonra öldürme emri verdiler. İçeriye girdiğimde duvara tutuna tutuna dizleri üstüne çöktü. Su içiyormuşçasına ellerini yüzüne kapattı. Kasaturayı boğazına dayadığımda ise, ya Allah, ya Muhammed, ya Ehl – i Beyt diye bağırdı."*

Diğer bir iddia da Makedonya'da infazın yapıldığı gece askeri aracı kullanan kişiye aittir. İddia şöyledir:

*"Kışın sonuna gelindiği bu gecede kar değil, sağanak yağmur yağıyordu. Bu mevsimde görülmemiş, acayip gök gürlemeleri vardı. Yücelci oldukları söylenen mahkûmları benim kullandığım araca bindirdiler. "Suşitsa köyüne" götürdüler. Bu köye götüren yol, Yukarı Güreler ve Vinçe köylerinden geçer. Suşitsa köyünün girişinde sağda bir kaya vardı. Onları orada kurşuna dizdiler. Nereye gömüldüğünü bilemeyeceğim. Orada bir süre kalındı. Sonra geriye dönüldü. Ancak cesetler geri alınmadı"(Memishoski,2019).*

Ailesiyle son görüşmesi sırasında kendisine verilen Union Zagreb marka çikolatanın kâğıdına son sözlerini yazan Şuayb Aziz Efendi, bu kâğıdı katlayarak ceketinin kumaşı ile astarı arasına gizlemiştir. İdamlardan sonra şehidin eşyaları ailelerine teslim edilince, kızı Ülker Hanım tarafından bulunan bu mektup, ailenin Türkiye'ye göç etmesinin ardından Şerafettin Yüceldeн'e teslim edilmiştir. Osmanlı Türkçesiyle yazılan mektupta şunlar yazılıdır:

*"Hayat Arkadaşım Nigar,*

*Evlatlarım Ülker, Turan, Erktan ve küçük yavrucuğum,*1192 *artık sizden ayrılıyorum. Size doyamadım. Kader böyle yazmış yazımı. Nigar, evlatlarına güvensin, bunları iki gözün gibi baksın, beni de hatırından çıkarma. Hakkını helal et, annen de hakkını helal etsin. Ağabeyin de hakkını helal etsin. Ellerinden öperim. Çocuklarımı her vakit benim için öpesin ve koklıyasın. Onları okutmağa çalış. O evde yaşatma, başta bir binada yaşatmağa çalış. Reşit Akşar yardımı ile belki yavrularıma bir selamet yolu bulursunuz. Bu günden sonra o yavrularımın babaları yok, yalnız anaları vardır. Hem kimsesiz bir anaları var. Ona güvensinler.*

*Helal ediniz, helal ediniz.*

*Milletimin kurbanıyım.*

Şuayb Abdülaziz

27 Şubat 1948" (Eriş, 2024).

Yücelcilerin idam edilmesinin ardından, Makedonya Türkleri üzerindeki toplumsal, ekonomik ve siyasal baskılar önemli ölçüde artmıştır. Tito rejimi, kamulaştırma politikası doğrultusunda, Türklerin sahip olduğu bazı toprak ve arazilere el koymuş ve bu suretle Makedonya Türklerinin ekonomik gücünü zayıflatmıştır. Bu dönemde, rejimin uyguladığı siyasi, ekonomik ve toplumsal baskılar nedeniyle Türk nüfusu ciddi bir şekilde mağdur olmuştur.

1953 yılında yürürlüğe giren Serbest Göç Antlaşması ile birlikte, Yugoslavya topraklarında yaşamakta olan Türkler, Selanik üzerinden trenle Türkiye Cumhuriyeti'ne göç etmeye başlamıştır. Bu göç hareketi, «serbest» bir göç olarak tanımlanmakla birlikte, aslında rejimin baskıları sonucunda gerçekleşen zorlayıcı bir göç hareketidir. Bu göç süreci, Türk toplumu üzerinde derin izler bırakmış ve birçok ailenin yerinden yurdundan edilmesine neden olmuştur.

Yıldırım Ağanoğlu'nun belirttiği gibi, bu durum bir çeşit «nüfus mühendisliği» olarak nitelendirilebilir. Rejimin, Makedonya'daki demografik yapıyı değiştirme amacıyla uyguladığı bu sistematik politika, Türk toplumunun sosyal ve kültürel dokusunu da olumsuz yönde etkilemiştir. Kamulaştırma ve zorunlu göç politikaları, Makedonya'daki Türk varlığını zayıflatmış ve bu topluluğun tarihsel ve kültürel mirasına zarar vermiştir(Mimarlar,x).

Bu hadiseler, Makedonya Türklerinin tarihindeki önemli dönüm noktalarından biridir ve bu süreçte yaşananlar, yalnızca bireysel trajediler değil, aynı zamanda bir toplumun kolektif hafızasında derin izler bırakan olaylardır. Türk ahalisinin göçe zorlanması, sadece fiziksel bir yer değiştirme değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal bir dönüşüm sürecini de beraberinde getirmiştir.

Her ne kadar mezar yerleri bilinmese de şehadetlerinden 73 yıl sonra Yücelcilerin Üsküp'te kurdukları Tefeyyüz okulunda onların anısına bir anıt dikilmiştir. Ayrıca her yıl

düzenlenen anma programı ve mevlütlerle hatıraları canlı tutulup, Türk milletinin hafızasından hiç silinmeyeceklerdir.

**SONUÇ**

Yücel teşkilatını tanımak, yaptıkları faaliyetleri ve tüm bunların Makedonya Türkleri için önemini vurgulamak adına önce genel hatlarıyla Osmanlının balkan topraklarından çekilmesiyle orada kalan Türklerin kaderi özetlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra Yücel teşkilatı nasıl doğdu, neler yaptı, hangi faaliyetleri yürüttü, Yücelcilerin başına gelenler, yargılanma süreci gibi hususlar üzerinde durularak Makedonya Türkleri tarihine ve hayatına ışık tutulmuş olup aradan 77 yıl geçmesine rağmen hala anma programları tertip edilerek ne hafızalardan ne de tarihin sayfalarından silinmeyen Yücelcilerin hatırasını canlı tutmaya çalışılmıştır. Umut edilir ki bu çalışma sayesinde bir nebze de olsa Yücelciler Türkiye'de tanıtılmış, anılmış olur.

Makedonya'da Türklerin milli kimliklerini ve manevi varlıklarını korumak amacıyla 1945 yılında kurulan Yücel Teşkilatı, aynı zamanda Yücelciler olarak da bilinmektedir. Yücelciler, Makedonya topraklarında Türklerin haklarını savunma ve daha fazla baskıya maruz kalmalarını engelleme amacıyla ciddi bir mücadele yürütmüşlerdir. Her ne kadar teşkilatın varlığı uzun süreli olmamışsa da, bu süreçte önemli bir rol oynamıştır.

Yücel Teşkilatı, Makedonya'daki Türk toplumunun en seçkin ve eğitimli gençleri ile bölgenin eşrafından oluşan bir grup tarafından kurulmuştur. Teşkilat, Türk kimliğini ve Türkiye sevgisini teşvik eden bir organizasyon olarak faaliyet göstermiştir. Temel odak noktası, çoğunlukla kültürel faaliyetler etrafında şekillenmiş olup, Türk kültürünün ve tarihinin yaşatılması ile genç nesillere aktarılması üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bu bağlamda, Makedonya'daki Türk toplumunun sosyal ve kültürel gelişimine katkıda bulunmayı, Türk kültürünü korumayı ve güçlendirmeyi hedeflemiştir. Düzenlediği kültürel etkinlikler, eğitim programları ve sosyal faaliyetlerle, Türk gençlerinin entelektüel ve kültürel olarak gelişimlerine destek olmayı amaçlamıştır. Ne var ki asılsız iddialara maruz kalan Yücelcilerin kaderi değişmiştir.

Yücel Teşkilatı'nın üyelerine yönelik gerçekleştirilen tutuklamalar ve idamlar, sadece bireysel trajediler değil, aynı zamanda bir topluluğun sosyal ve kültürel varlığını tehdit eden sistematik bir baskı sürecinin parçasıdır. İlk tutuklamaların ardından Yücelciler, zorlu sorgulama ve eziyetlere maruz kalmış, bu durum, Makedonya'daki Türklerin üzerinde yoğun bir psikolojik baskı oluşturmuştur. Basın ve hoparlörler aracılığıyla yapılan bu propaganda faaliyetleri, Türklerin üzerindeki baskıyı artırmak ve onların mücadelesini daha da zorlaştırmak amacı taşımıştır. Mahkemede avukatların savunma hakkının engellenmesi ve savunmanın yerine suçlayıcı ithamlarla karşılaşılması, adil yargılama ilkesinin ihlalini ve hukuki süreçlerin asılsızlığını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Yücelcilerin yaşadığı süreç, Makedonya'daki Türk toplumu üzerinde yürütülen sistematik baskı ve zorunlu göç politikalarının bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Bu olaylar, tarihsel bağlamda bir topluluğun kültürel ve milli kimliğini koruma mücadelesini ve bu mücadelenin karşılaştığı zorlukları anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca, bu süreç, hukukun üstünlüğü ve adil yargılama ilkelerinin ne denli önemli olduğunu ve bu ilkelerden sapmanın ne gibi sonuçlar doğurabileceğini gösteren önemli bir örnektir. Makedonya'daki bu olaylar, sadece tarihsel bir dönemi değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel direncin önemini de vurgulayan bir hatırlatıcı olarak kalacaktır.

**KAYNAKÇA**

Bozkurt, Giray Saynur, (2010),"Tito Sonrası Dönemde Eski Yugoslavya Bölgesindeki Türkler ve Müslümanlar", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, s. 51-95

Çalışkan, Berrin, (2014), "1953 Göçü Sonrası Yücelcilerin Memleket/Yugoslavya Ve Ana Vatan/Türkiye Algıları", Human And Society

Çavuşoğlu, Halim (2007), "Yugoslavya-Makedonya Topraklarından Türkiye'ye Göçler ve Nedenleri",

Çayırlı, Necati,(2015), "Makedonya Türk Kimliği Bağlamında Makedonya'daki Türk Sivil Toplum Kuruluşları", Avrasya Etüdleri

Dilek, Mehmet Sait, "Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (Yugoslavya) İle Diplomatik İlişkilerin Kurulması ve Kral Alexander Karadjordjevic Gözüyle Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye", Academia

Eriş, Eren Atala, (2024), "Yücelciler - Yugoslavya'da Gizli Türk Teşkilatı", Mavi Gök Yayınları, İstanbul

Eriş, Eren Atala, (2023), "Yugoslavya'da Türk Direnişi, Yücelci Mehmet Ardıcı'nın Hatıratı", Mavi Gök yayınları, İstanbul

Koca, Selçuk Kürşat, (2017), "Balkan Türklerinin Yakın Dönem Kahramanları "Yücelciler"", Akademik Bakış Dergisi

Kul, E. (2023). Makedonya'da Yayınlanan İki Kitap Vesilesi ile: Salim Kadri Kerimi'nin "II. Dünya Savaşı Sonrası Makedonya Türklerinin Türkiye'ye Göçü" ve "Yücel Teşkilatının Kaderi- Yücelcilere Karşı Yürütülen Yargı Süreci" Adlı Kitaplarına Dair, Etüt Dergisi

Lutviyi, Sezgin, (2019), "1912-1990 Yıllara Arasında Makedonya Türkleri: Eğitim, Kültür ve Toplum Hayatı", Edirne

Memishoski, Erdjan (2019). "Makedonya'da Sıra dışı Bir Sivil Toplum Kuruluşu: Yücel Teşkilatı, Trakya Üniversitesi

Mimaroğlu, C. (Yıl). *Yugoslavya'da bir Türk teşkilatı: Yücelciler* (Yüksek lisans tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Disiplinlerarası Bölgesel Araştırmalar ABD.

Özkan, Ayşe, (2021), "Bağımsızlıktan Sırp - Hırvat - Sloven Krallığı'na Sırplar 1878 – 1918", IQ Kültür Sanat Yayıncılık

Tunç, B. & Canbay, M. (2021). "Makedonya'daki Türklerin Özgürlük Mücadelesinde Yücel Teşkilatının Yeri ve Önemi". İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 10 (4), 3884-3898.

Türksoylu, Ercan, (2020), "Yücel Teşkilatı", Astana Yayınları

Kosovahaber. (2024). *Yücelcilerin aklanması*. https://kosovahaber.com/haber/yucelcilerin-aklanmasi-81824

Yeni Balkan/ Musli, Hüseyin,(2023),https://yenibalkan.com/tr/gundem/idam-edilislerinin-75-inci-yildonumu-yucelcilere-yoneltilen-teror-ve-ajanlik-suclamalari-asilsizdir

https://yenibalkan.com/tr/gundem/yucel-sehitleri-aniti-tefeyyuz-ilkokulunda-dikildi

# OSMANLI DEVLETİ'NİN BALKANLAR'DA ADRİYATİK DENİZİ'NE AÇILAN BİR KAPISI: SEDD-İ İSLAM KALESİ VE ASKERİ ÖNEMİ

**Samettin BAŞOL***

**Giriş**

Osmanlı Devleti'nin hudutlardaki önemli şehir veya kaleler için kullandığı terimlerden biri de "*Sedd-i İslam (*diğer bir biçimi de *Seddü'l-İslam)"* idi. Şimdilik eldeki bilgilere bakılırsa Osmanlı ülkesinde doğrudan Sedd-i İslam veya Seddü'l-İslam adını taşıyan dört kale mevcuttu. Hristiyan devletleri tarafında Polonya ve Macaristan sınırları Hristiyanlığın savunma hattı olarak görülüyordu. İslam/Osmanlı tarafında ise, Balkanlar'da üç sınır kalesi «Sedd-i İslam» (İslam'ın barikatı) olarak adlandırılıyordu: biri Hersek'te; biri Zemun yakınlarındaki Kırka Sancağı'nda, diğeri de Vidin Sancağı'nda idi (Tolan, Veinstein, Laurens, 2015) Aynı adla anılan kalelerden dördüncüsü de Osmanlı Devleti'nin doğu sınır bölgelerinde, Azak şehri civarında (Seddü'l-İslam biçiminde) bulunuyordu. Sedd-i İslam/Seddü'l-İslam bahsi geçen dört sınır boyu kalesine özel ad olarak verilmişti. Bu bildirinin inceleme konusu, Osmanlı Devleti zamanında Balkanlar'da Hersek Sancağı'nda yer alan Sedd-i İslam Kalesi'dir. Araştırmanın genel amacı, bir hudut kalesi olan Sedd-i İslam Kalesi'nin önemini ve özelliklerini tarihsel verilerle açıklamaktır.

**1- Sedd-i İslam Kalesi'nin Coğrafi Konumu**

Sedd-i İslam Kalesi, günümüzde Bosna-Hersek sınırları içerisinde, Çaplina Belediyesine bağlı Gabela köyünde bulunmaktadır. Kalenin tarihi ile üzerinde konumlandığı Gabela kasabasının tarihi birçok noktada kesiştiği için sık sık Gabela kasabası hakkında da bilgiler verilecektir.

Gabela, Güney Bosna-Hersek'te, Çaplina kasabasının 5 km güneyinde, Hırvatistan sınırına 3 km mesafade bir yerleşimdir. Burası, Neretva Nehri üzerinde, nehrin alçak bir rotasında/bölümünde, sağ kolda konumlanmıştır. Gabela, Bosna-Hersek'in güneybatısında, Mostar şehrine yakın bir konumda bulunan tarihi bir yerleşim yeridir (Bk. Harita

* Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, samettin.basol@gop.edu.tr

1, 2, 3). Osmanlı döneminde stratejik bir öneme sahip olan Gabela, Dubrovnik Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki sınır bölgesinde yer almaktaydı.

Osmanlı Devleti döneminde Sedd-i İslam Kalesi (diğer adı Gabela Kalesi), Bosna Eyaleti'nde Hersek Sancağı'na bağlı bir sınır kalesi durumundaydı (Bk. Harita 4, 5).

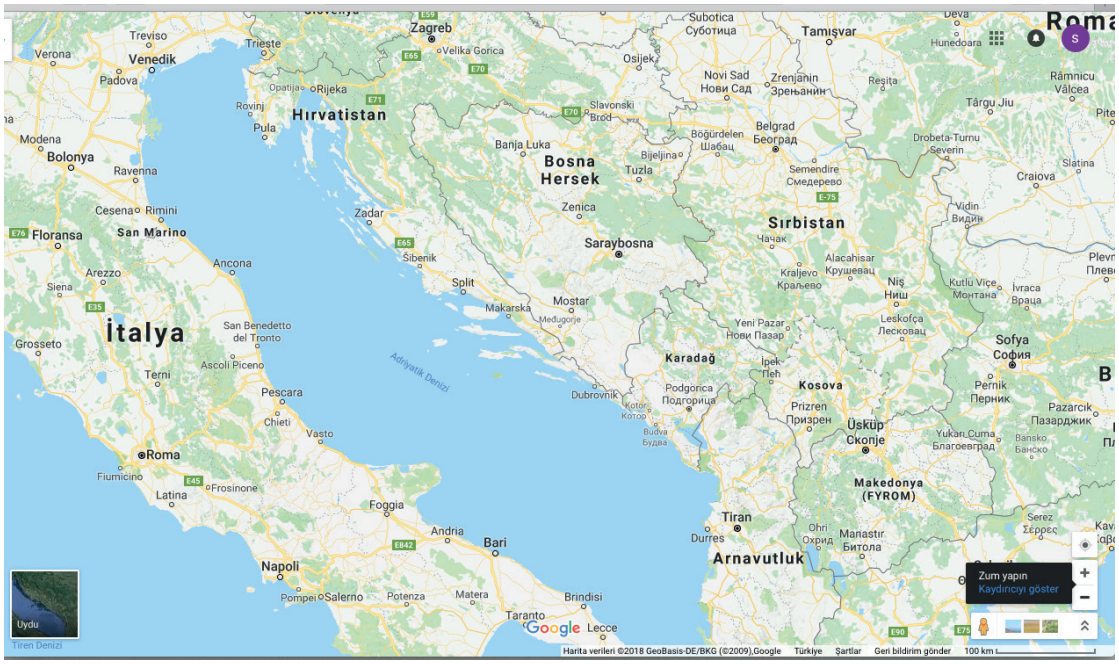


**Harita 1:** Adriyatik Denizi ve Güneydoğu Avrupa

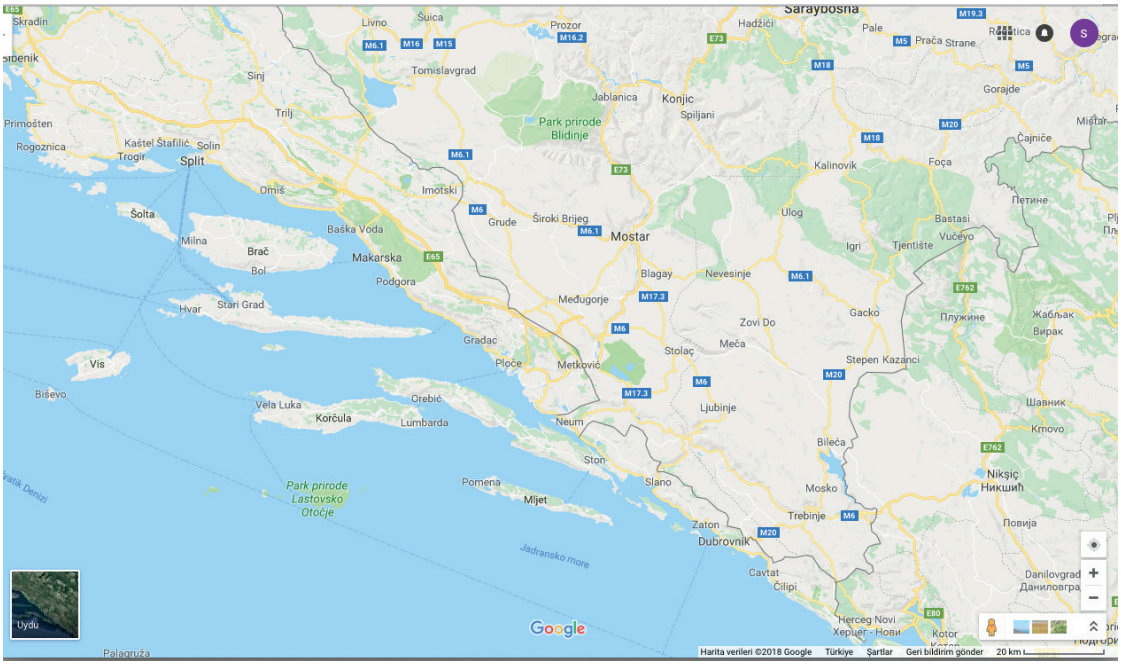


**Harita 2:** Adriyatik Denizi Kıyıları ve Mostar

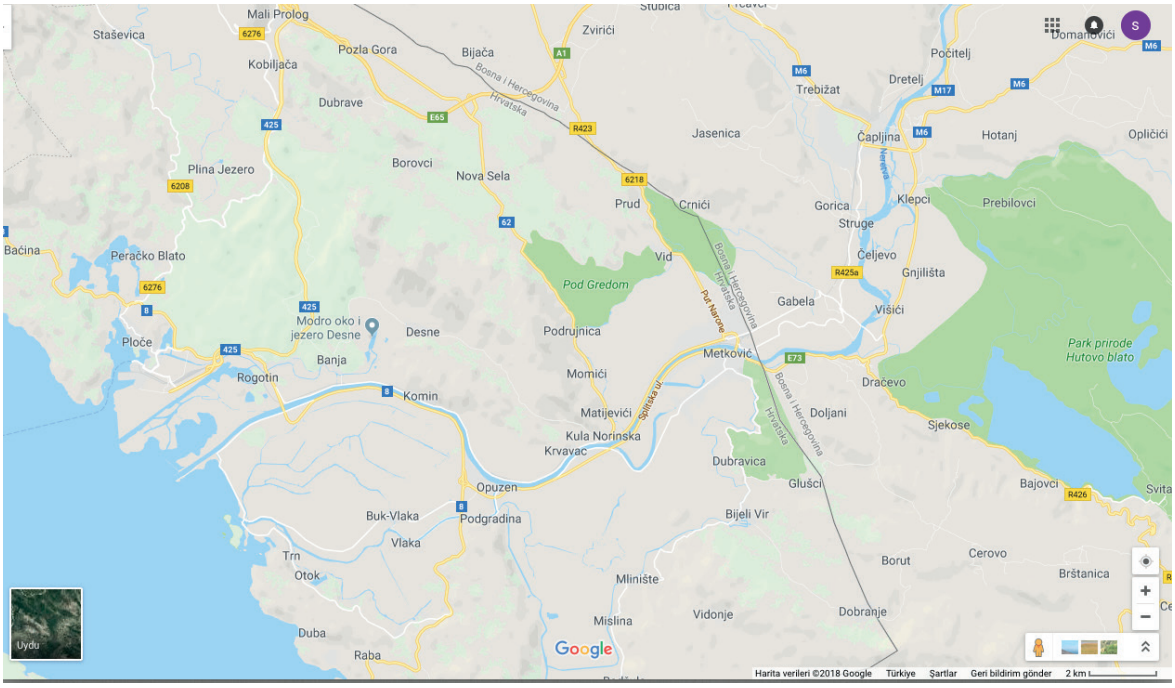


**Harita 3:** Bosna-Hersek'te Gabela Kasabası ve Neretva Nehri

**Harita 4:** Neretva Nehri Kenarında Gabela Yerleşimi ve Sedd-i İslam Kalesi'nin Bulunduğu Yer

**Harita 5:** Sedd-i İslam/Gabela Kalesi Alanının Üstten Görünümü

**2- Kalenin Adı Nereden Gelmektedir?**

Sedd-i İslam ya da Seddülislam, kelime olarak İslam'ın seddi, sınırı, duvarı, bariyeri anlamlarına gelir. Ancak Osmanlı Devleti döneminde bu terim daha geniş bir anlama sahipti. Buna göre Osmanlı Devleti'nin, ülkesinin ve dinin sınırı, dayandığı son nokta, öbür tarafın düşman ve Hıristiyan toprağı/ahalisi olduğunu bildiren yer anlamlarında kullanılmıştır. Buna ek olarak ülkeye düşman/Hristiyan saldırılarını önleyen müstahkem hudut boyu mevkii anlamına da gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ülke sınırlarını/sınır boylarını ifade etmek için genelde hudut tabiri kullanılmıştır. Hudutlar, ülkenin ve devletin diğer devletlerle olan, uzayıp giden sınır bölgelerini ifade ederdi. Bu hudut kuşağının boyutu ve biçimi değişebilirdi ama sınırlar, sınırdaş devletlerin elindeki toprağın uç noktalarını işaretleyen yapılar –kaleler, geçiş kapısı, gümrükler, sınır geçitleri– ile tanımlanır, belirlenirdi. İnalcık'a (2009) göre uclar, hudutlar, potansiyel olarak tehlikeli yerler, çoğu zaman düşmanlarla dolu, karşılıklı iki devletin askeri teşkilatlarının yer aldığı askeri harekat mevkileridir, aynı zamanda birer cazibe ve çekim bölgeleridir.

Araştırmaya konu olan Sedd-i İslam Kalesi arşiv belgelerinde "sugur-ı islamiyyeden" ve "...Bosna serhaddinin sedd-i sedidi..." olarak tarif edilmekteydi yani Müslümanları, sınırı koruma vazifesi gören kale idi.

Osmanlı arşiv vesikalarında; "sunur-ı Islamiye", "sugur-ı Islamiye", "intiha-i serhadd", "serhadd-i Islamiye" ve "serhadd-i mansure" şeklinde tarif edilen Bosna (Danış, 2018),

Fatih Sultan Mehmed tarafından 1463 yılında fethedilmiştir. Fethin ardından oluşturulan Bosna Sancağı, Bosna Eyaleti teşekkül edene kadar Rumeli Eyaleti'ne bağlı kalmıştır. 5 Eylül 1580 tarihli bir beratla, Bosna sancakbeyi vazifesinde bulunan Ferhad Bey'e, "paşa" unvanı verilmiş, 800.000 akçe gelir ile Bosna Beylerbeyliği'ne tayin edilmiştir. Böylelikle Osmanlı Devleti'nin orta Avrupa'daki sınırını oluşturan Bosna Eyaleti kurulmuş, Rumeli ve Budin eyaletlerinden ayrılan bazı sancaklar yeni kurulan eyalete dâhil edilmiştir (Djurdjev, 1992, Emecen, 1992). Hersek sancağı ise 1470'te teşkil edilmiştir. Bosna ve Hersek'in Osmanlı idaresine geçmesiyle Venedik, denizden ve karadan tehdit edilir hale gelmiştir. (Demir, Demirel, Yıldırım, vd., 1992). Bununla birlikte girişte vurgulandığı gibi hudutlar, serhadler, birbiri aleyhine büyümek isteyen siyasî organizasyonların kesiştiği yerlerdi; yani askerî mücadele alanıydı. Osmanlı-Habsburg, Osmanlı-Venedik serhatleri bu manada özel bir yere sahipti. Kısacası Sedd-i İslam Kalesi, imparatorluğun bir serhat kalesi ve garnizonu olarak varlığını ve önemini sürdürdü.

### 3- Sedd-i İslam Kalesi ve Gabela'nın Önemi

Sedd-i İslam Kalesi, Osmanlı Devleti'nin bir hudut başı kalesiydi. Bosna Eyaleti'nin güney ucunda, Venedik hududunda yer alıyordu.

Gabela ve Sedd-i İslam Kalesi, Adriyatik Denizi'ne 5-6 km. uzaklıktaydı (Bk. Harita 3, 4, 5). Yani imparatorluğun Dalmaçya kıyılarına ve Adriyatik Denizi'ne açılan kapılarından birini tutuyordu. Gabela kasabası da, bu yönde devletin son sınır ve gümrük kasabasıydı. Dolayısıyla bahse konu kale, hem sınırı hem de gümrüğü koruyordu. Ayrıca Gabela, Neretva nehri kıyısında bir iskeleye sahipti. Neretva nehrinden işleyen ticarete ve ticaret gemilerine ev sahipliği yapıyordu. Zira Gabela Osmanlılar, Dubrovnikliler ve Venedikliler arasında yürütülen tuz ticaretinin önemli bir durağı ve ayağıydı (Yemişçi, 2020; aynı yazar, 2023). Bu yönüyle kale hem kasabayı, hem iskeleyi hem de nehirden işleyen ticareti/nehir taşımacılığı ve ticaretini kontrol altında tutuyordu. Kısacası kale, bölgedeki ticaret yollarını koruma ve kontrol etme görevini de üstlenmişti. Öyle ki İstanbul'dan ya da Bosna'nın değişik merkezlerinden bazı tüccarların Venedik ile ticaret için Neretva nehrini kullandığı, nehir üzerinde Osmanlıların son kapısı Gabela'yı da bir ticaret antreposu olarak kullandıkları biliniyor. Zelenika'ya (1980) göre Türkler döneminde, Gabela sadece bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda alt Neretva'nın savunma merkeziydi.

Neretva Nehri, Bosna'da dağlık iç bölge hinterlandını Adriyatik kıyılarına bağlayan ana güzergahtı aynı zamanda. Yani Adriyatik Denizi'ni Bosna'nın iç bölgelerine bağlayan doğal bir su yolu idi. Balkanlardaki diğer bir su yolu, ticaret ve askeri yol olan Tuna nehri gibi. İşte kale bu bölgedeki saldırıları önleme, ahaliyi, kasabayı, buradaki iskeleyi, ticareti, gümrüğü ve Osmanlı çıkarlarını korumayı amaç edinmiş önemli bir hudut başı kalesiydi.

Gabela ve buradaki Sedd-i İslam kalesi, bu özellikleriyle imparatorluk nezdindeki önemini uzun süre korudu. İşte bu açıdan kale, Bosna kaleleri içerisinde bile sahip olduğu

askeri organizasyonun ve asker sayısının büyüklüğüyle hep ön sıralarda yer aldı. Elbette Sedd-i İslam Kalesi, Hersek Sancağı'ndaki tek hudut kalesi değildi. Genelde imparatorluğun bir serhat bölgesi olan Bosna içindeki çok sayıdaki sınır-kale organizasyonlarından bir tanesi idi ancak en önemlilerinden birisiydi.

Sınırın ötesinin Osmanlı Devleti için bir Darül-harp bölgesi olması yani gaza ve akın bölgesi olması da bu kalenin askeri önemini artırıyordu. Çünkü hudut kalelerindeki askerler, sadece hudutları ve bölgeyi korumakla kalmazdı, uygun zamanlarda ve koşullarda düşman topraklarına yağma, akın ve çete faaliyetlerini de yürütürlerdi. Bu akınlarda esir ve mal elde edilirdi. Aslında bu kalenin önemini adı yeterince belirtiyordu: Sedd-i İslam. Yani Devlet-i Aliyye'nin ve İslam'ın sınırı.

**4- Belgelere Göre Sedd-i İslam Kalesi ve Özellikleri**

16. yüzyılın ortalarında Türkler ve Venedikliler arasındaki savaşlar döneminde, Gabela ticari öneminin yanı sıra alt Neretva'nın ana savunma merkezi haline geldi. Türkler, Sedd-i İslam - İslam'ın kalesi olarak adlandırdıkları tahkim edilmiş bir yapı kurdular çünkü burası Osmanlı İmparatorluğu'nun en uç sınırında bulunuyordu. Bu tahkimatın rolü, Gabela ve Neretva'daki ticaretin kesintisiz gelişimini korumak ve güneyden Hersek'e girişi savunmaktı. Türkler ve Venedikliler arasındaki savaşlar ve yerli isyancı nüfus arasındaki çatışmalar giderek şiddetlendiğinde, 17. yüzyılın ortalarında Türkler Gabela'daki eski tahkimatları güçlendirdi ve yeni birimler inşa etti. Gabela çevresinde birçok başka bağımsız kule ve kale de inşa edildi (Zelenika, 1980).

Belgelere göre Gabela'da Sedd-i İslam-ı Atik ve Sedd-i İslam-ı Cedid olmak üzere iki kale organizasyonunun mevcut olduğu anlaşılıyor. Bu kalelerin etrafında, kalelere bağlı kuleler bulunmakta ve her bir kulede zabit ve neferlerden oluşan askeri görevliler yer almaktaydı (AE. IV. Mehmed, 11119).

Belgelerden anlaşıldığına göre her iki kalenin etrafında/belirli mevkilerde kule teşkilatı mevcuttu. Seddülislam-ı Cedid kalesine bağlı doğu, orta ve batı kuleleri ile nehrin Krupa geçidi zikredilmektedir. Seddülislam-ı Atik'e ise Gabela iskelesi tersanesi, Podin Kulesi, Krupa Kulesi bağlıydı. Tüm bu kulelerde askeri personel mevcuttu (AE. IV. Mehmed, 11119). Bu bilgilere göre kalenin Neretva nehri geçidini, iskeleyi, kasabayı, Neretva nehrine bağlanan Krupa ırmağının girişini ve kaleyi koruyan en az altı adet kulesi bulunmakta idi. Kulelerden bazıları şu şekilde tarif edilmişti.

*"Hersek Sancağında vaki Sedd-i İslam kalasının şarkî kulesi …"* (İE. AS. 11/997: tarih: 1096 L. 02).

*"Hersek Sancağında vaki Sedd-i İslam-ı Cedidde Orta kulenin …"* (İE. AS. 15/1427: tarih: 1091 B 17).

**Harita 6:** Neretva Nehri, Krupa Nehri ve Krupa Nehri Girişindeki Kule Yeri

### *Kale Camii*

Evliyâ Çelebi, şehri Fâtih'in fethettiğini ve burada bir kale yaptırdığını bildirip câmiden, "Fâtih'in bir küçük câmisi vardır" şeklinde kısaca bahsetmiştir. 15. yüzyılda inşâ edilen Fâtih Câmii, 1694-1715 yılları arasındaki Venedik işgali döneminde Aziz Stefan ismiyle Katolik kilisesine çevrilmiş, daha sonra yıktırılmıştır (Yılmaz, 2023). Günümüzde cami ayakta değildir, ancak temel kalıntıları görülebilmektedir.

Konuyla ilgili belgelerden de Osmanlı döneminde kale dahilinde bir cami olduğu anlaşılmaktadır. Kalelerin tamir ve tahkimatı adına gerekli olan kaynaklar zaman zaman yerel imkânlardan sağlanıyor, yetersiz kaldığı zaman ise tamiratlar devlet tarafından destekleniyordu. Nitekim 22 Temmuz 1673 tarihli bir belgeye göre, Sedd-i Islâm Kalesi'nin Kapudanı olan Mehmed, merkeze durumu bildirerek kale camisinin onarımı için devletten para istemiş ve kendisine Bosna cizyesinden istenilen miktar tahsis edilmişti. Bu harap olmuş kale camisinin onarımı için verilen paraya dair bir makbuz ise hazırlanarak Kapudana verilmişti (Güven, 2017).

### *Kaledeki Askeri Sınıflar ve Sayıları*

Bosna'daki ve imparatorluğun diğer birçok yerindeki kalelerde olduğu gibi Sedd-i İslam kalesinde de çeşitli askeri sınıflara menpus zabitan ve kale erleri görev yapmaktaydı.

10 Mayıs 1667 tarihli bir belgeye (Budak, Ağanoğlu, Bayram, vd, 2010) göre kalede ve kalenin çeşitli mevki ve birimlerinde tespit edilen askeri sınıflardan bazıları şunlardır: bulunuyordu:

1-Cemaat-ı Mustahfızan

2-Cemaat-ı Topçuyan

3-Cemaat-ı Azeban

4-Cemaat-ı Arabacıyan

5-Cemaat-ı Pasbanan [5 askeri sınıf toplam 721 nefer]

6-Cemaat-ı Martolosan (59 kişi) [bk. Tablo III: 1683 tarihinde] (Güven, 2017).

7-Seddü'l-İslam Kalesi muhafazasında olan Yeniçeriler (38 kişi) [14 Nisan 1691] (AE. II. Süleyman, 1710; Budak, Ağanoğlu, Bayram, vd, 2010)

Osmanlı-Venedik Savaşı'nın devam ettiği yıllarda (1645-1669), önemli sayılar ihtiva eden garnizonları ile büyük ölçekli oldukları savunulabilecek kaleler de vardı. Bu kalelerin garnizon mevcutlarının yüksek nefer sayılarına ulaşmasının elbette en önemli nedeni devam eden savaştır. Bu kalelerden birisi (1669-1683 döneminde) içerisinde de yüksek garnizon mevcuduna sahip olan Novi'dir. Novi'de kapukulundan, yerli ve gönüllü askerine kadar yer alan 1900 asker, Bosna eyaleti içerisinde yer alan kaleler arasında Novi'nin önemli büyüklükte bir garnizona sahip olduğunun göstergesidir (Güven, 2017).

1645-1669 Osmanlı-Venedik Savaşı devam ederken, içersindeki yüksek garnizon mevcudu ile dikkat çeken bir diğer kale Gabela'daki Cedid-i Sedd-i Islâm Kalesi'dir. Evliya Çelebi Cedid-i Sedd-i Islâm, Gabela-i Atik, Norin Kalesi, Krupa kulesinin tamamında 1800 nefer olduğunu belirtmektedir. Bu dört istihkâmda yer alan 1800 neferden 350 tanesinin Norin Kalesi'nde, 80 tanesinin ise Krupa kulesinde olduğu yine aynı kaynak ışığında tespit edilmiştir. Isimleri belirtilen iki istihkâmın garnizon sayıları toplam sayıdan çıkarıldığı zaman Gabela'da 1370 asker olduğu ortaya çıkmaktadır. 1370 kişilik garnizonu ile Gabela da savaş döneminde önemli nefer mevcuduna ulaşmış, bölgenin büyük ölçekli bir garnizonu olarak göze çarpmaktadır (Güven, 2017).

**Tablo I:** 1683 yılında Hersek Bölgesinde En Fazla Nefer Mevcuduna Sahip 5 Kale (Güven, 2017).

| **Kale Adı** | **Sancağı** | **Nefer Sayısı** |
|---|---|---|
| Novi | Hersek | 947 |
| Knin | Krka | 500 |
| *Sedd-i Cedid-i Islâm* | *Hersek* | *500* |
| Udbina | Krka | 386 |
| Zadvarye | Hersek | 308 |

Görüldüğü üzere Hersek coğrafyasında yer alan bu beş kale haricindeki diğer kalelerin hepsi küçük ölçekli garnizonlara sahiptir. Novi haricindeki diğer 4 kale ise orta ölçeklidir. Hatta 1000'i aşmayan garnizonu ile Novi Kalesi'nin Belgrad ve Budin gibi kaleler göz önünde bulundurulduğunda orta ölçekli bir garnizon statüsüne sahip olduğu belirtilmiştir (Güven, 2017).

Novi, Sedd-i Cedid-i Islâm, Knin, Vranik ve Barleta Bilay'ında aralarında yer aldığı, 29 kaleden 9'unda 131 nefer olmak suretiyle topçu birlikleri bulunmaktadır (Güven, 2017).

**Tablo II:** 1683 Tarihli Bosna Eyaleti'nin En Fazla Nefer Mevcuduna Sahip Kaleleri (Güven, 2017).

| **Kale** | **Sancak** | **Nefer** |
|---|---|---|
| Bihke | Bihke | 1175 |
| Novi | Hersek | 947 |
| Kostaniça | Bosna | 918 |
| Knin | Krka | 500 |
| *Sedd-i Cedid-i Islâm* | *Hersek* | *500* |
| Virovitiça | Pojega | 495 |
| Dubiça | Bosna | 488 |
| Gradişka | Bosna | 455 |
| Velika | Zaçesne | 427 |
| Udbina | Krka | 386 |

**Tablo III:** 1683 Tarihli Icmâl Bosna Kaleleri Yoklama Defteri'ndeki Hersek Kaleleri ve Neferleri (Güven, 2017).

| **Eyalet- Livâ** | **Kale** | **Müstahfızân** | **Azebân** | **Farisân** | **Martolosân** | **Topçuyân** | **Yekûn** |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Hersek** | **Kal'â-i Nova (Novi)** | 444 | 372 | 33 | 75 | 23 | 947 |
| ***Hersek*** | ***Kal'â-i Sedd-i İslam*** | *108* | *309* | - | *59* | *24* | *500* |
| **Hersek** | **Kala-i Zadvarye** | 100 | 208 | - | - | - | 308 |
| **Hersek** | **Kal'â-i Kolotiç** | 32 | 44 | - | 55 | 20 | 121 |
| **Hersek** | **Kal'â-i İmoçka** | 40 | 40 | - | - | 18 | 98 |
| **Hersek** | **Kal'â-i Vrgoraç** | - | 42 | 22 | 19 | - | 83 |
| **Hersek** | **Kal'â-i Hutovo** | - | - | - | 31 | - | 31 |
| **Hersek** | **Kal'â-i Lubuşka** | - | 24 | - | - | - | 24 |
| **Hersek** | **Kal'â-i Bmazski(?)** | - | - | - | 21 | - | 21 |
| **Hersek** | **Kala-i Prolozaç** | - | 26 | - | - | - | 26 |
| **Hersek** | **Yekün** | **724** | **1065** | **55** | **229** | **85** | **2158** |

İncelenen belgelerde, kale idarecici olan dizdardan da bahsedilmektedir. Bir belgede Hersek Sancağında Seddülislam-ı Cedid Kalesi'nin Dizdarı Durak'ın vefat ettiği boş kalan dizdarlık görevinin Abbas'a tevcih edilmesi istenmiştir (İE.AS. / 9 – 815, Tarih: 12.01.1077).

Her askeri sınıf, sayıları birden fazla olan ağalara tabi idiler. Örneğin Hersek Sancağı'nda bulunan Seddülislam Kalesi'nde en az iki azeban ağalığı vardı. Bunlardan birisi Seddülislam-ı Atik Azeban Ağası İbrahim ve diğeri de Havalegan Azeban Ağası Ahmed idi (Budak, Ağanoğlu, Bayram, vd, 2010).

Osmanlı merkezi idaresi, gereki gördükçe bu sınır boyu kalesinin ihtiyaçlarını gözetmiş, kaledeki mühimmat ve levazım eksikliklerin tamamlanması için emirler göndermiştir. Bu emirlerden bir tanesinde Sedd-i İslam Kalesi'nin barut, top, kayık ihtiyacı olduğu Bosna Beyine bildirilmiş, Banaluka'dan kaleye, doksan kantar barut gönderilmesi gereği kendisine emredilmiştir (A.DVNSMHM.d. 9/192: Tarih 23.10.977).

## Sonuç

Osmanlı Devleti, Bosna bölgesinde Adriyatik Denizi'ne açılan bir kapı ve Venedik sınırı olan bu bölgenin önemini anlamış, bu noktadaki Gabela köyünde, nehre ve bölgeye hakim bir tepede görece orta-büyüklükte sayılabilecek yeni bir kale inşa ettirmiştir. Kaleye bağlı olarak da çevrede kuleler ve nehir kenarında Gabela iskelesi tersanesi yer almıştır. Ayrıca kale içinde askerlerin ihtiyacı için bir cami de inşa edilmiştir.

Osmanlı idaresi, hudutta olan bu kalede iç bölgelerdekilerden daha çok sayıda askeri birlik bulundurmuş burada bir askeri garnizon kurmuştur. Gerekli görüldükçe kaleye asker ve askere komuta edecek idareciler gönderilmiştir. Kadele, içinde topçuların da yer aldığı değişik sınıftan askeri gruplar görev yapmıştır. Bu kaledeki nefer miktarı ve askeri lojistik bize Osmanlı Devleti'nin sınır boylarında nasıl bir askeri teşkilat ve düzen kurduğunu da ayrıca göstermektedir.

**Kaynakça**

**Arşiv Belgeleri**

**T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)**

A.DVNSMHM.d. 9/192: tarih 23.10.977

AE. IV. Mehmed, 11119: tarih: 24 L 1079

İE. AS. 11/1078: tarih: 1096 L. 02

İE. AS. 15/1427: tarih: 1091 B 17

İE.AS. 9 /815: tarih: 12.01.1077

**Diğer Yayınlar**

Budak, M; Ağanoğlu, H. Y; Bayram, S. vd. (2010). *Osmanlı Belgelerinde Hırvatistan.* T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Danış, İ. (2018). Bosna'da Erken Osmanlı Dönemi İskan ve İmar Faaliyetleri. İçinde Z. Kurşun, A. Usta ve E. T. Ak (Ed.), *Dünden Bugüne Bosna Hersek ve Aliya İzzetbegoviç Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (ss. 29-44). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Gaziosmanpaşa Belediyesi, İstanbul.

Demir, İ; Demirel, M; Yıldırım, H. O. (1992). *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri 1516-1919.* T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Djurdjev, B. (1992). Bosna Hersek. *TDV İslam Ansiklopedisi.* C. 6, s. 277-305.

Emecen, F. (1992). Bosna Eyaleti. *TDV İslam Ansiklopedisi.* C. 6. s. 296-297.

Güven, O. (2017). *İki Savaş Arasında Bosna Kaleleri (1669-1683)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi.

İnalcık. H. (2009. *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tolan, J; Laurens, Henry; Veinstein, Gilles. (2015). *Europe and the Islamic World: A History*. Princeton University Press.

Yemişci, C. (2023). *Doğu ile Batı'nın Sınırında Osmanlı-Dubrovnik İlişkileri (1592-1714)*. Efe Akademi Yayınları.

Yemişçi, C. (2020). XVI ve XVII. Yüzyıllarda Gabela Tuz Pazarı ile Bosna ve Hersek'in Tuz İhtiyacının Karşılanması. İçinde E. G. Naskali (Ed), *Pazar Kitabı* (ss. 170-222). Kitabevi Yayınları.

Yılmaz, M. E. (2023). *Kiliseye Çevrilen Türk Eserleri. C. 1.* Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı.

Zelenika, A. (1980). Monuments From the Venetian Period at Gabela. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji***,** Vol. 21 No. 1, pp. 539-547.

# ALİ ŞİR NEVAİ YAŞAMI VE MİRASININ AVRUPA'DA İNCELENMESİ

**Rustamjon CABBAROV***

Ali Şir Nevai (1441-1501) sadece Özbeklerin değil, 300 milyon Türk halkının gururuna layık büyük bir düşünürdür. Şu ana kadar Türk dünyasında Nevai'nin büyük ve zengin mirasına sahip bir şair bulmak zordur. Nevai kendisini her zaman bir Türk şairi olarak görmüş ve başkalarının da onu bu şekilde tanımasını istemiştir. Kendisinden önce hiç kimsenin Türkçede bu kadar yüksek seviyelere ulaşamadığını haklı olarak itiraf eder. "Garayibus-sigar"dan bir gazel'de okuyoruz:

*Men ulmenki, to turk bedodidur,*
*Bu til birla to nazm bunyodidur,*
*Falak ko'rmadi men kibi nodire,*
*Nizomiy kibi dahr aro qodire*[1].

Nevai'nin mirası ilk olarak Türk ve Fars edebiyat dünyasında geniş çapta yayıldı. Timurlu, Şeybani, Safevi, Osmanlı, Babürî ve diğer hanedanlık dönemlerinde eserleri kâtipler tarafından defalarca istinsah edilmiş, üzerine nazire ve tatabbu yazılmış, gazellerine tahmisler eklenmiştir.

Mecalis-ün-nefais'in de aralarında bulunduğu Nevai'nin eserleri, Osmanlı döneminde ilk kez 1525 yılında Farsçaya çevrildi. Şairin Osmanlı dönemindeki popülaritesi, Nevai'nin eserlerinin Avrupa'ya yayılmasında önemli rol oynuyor. Çünkü Osmanlılar Nevai'nin eserlerine büyük bir saygı ve ilgiyle bakıyorlardı. Düzinelerce Nevai el yazması Osmanlı hükümdarlarının kütüphanesinde saklanıyordu.

Nevai'nin eserlerinin ölümünden yarım asır sonra Avrupa'ya girdiğini söylemek yanlış olmaz. "Sarandip'in Üç Prensinin Maceraları" kitabının yazarı, Michael Tramezzino'nun 1557 yılında Venedik'te İtalyanca olarak yayınladığı eserin girişinde, hikâyeyi Tebrizli Christopher Armani adında bir adamdan duyduğundan bahseder. Oryantalist E. Bertels'e

* Doç. Dr., Özbekistan'ın Kültürel Mirasını Araştırma, Koruma ve Popülerleştirme Dünya Topluluğu Bilimsel Sekreteri. r_jabborov1980@mail.ru

1 Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 20 жилдлик. Садди Исканларий, 11-3. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 525.

göre Khristofor Armaniy, bu olay örgüsünün bir kısmını Nevai'nin "Saba'i Sayyar" destanında hikâyesinden almıştır.[2]. Bu eser 1766 yılına kadar 11 kez yeniden basılmıştır.

Bertels'e göre kitap iki bölümden oluşuyor ve ilk bölümde Sarandib kralının yolculuğa çıkan ve birçok macera yaşayan üç oğlunun hikâyesi anlatılıyor. Prensler bir ülkeye gittiğinde hırsızlık şüphesiyle ülkenin kralı Bahram Gor'un huzuruna çıkarılırlar ve zekâları sayesinde kralın güvenini kazanırlar. Aynı zamanda Bahram Gor'u öldürmeye niyetlenen vezirden kurtulmasına neden olurlar. Bertels, bu olay örgüsünün Hüsrev Dehlevi'nin destanı Haşt Behişt'ten alındığını belirtiyor.

Eserin ikinci bölümünde Behram şehzadeleri askere alıyor. Sevgilisi Dilaram'ı uzaklaştırmış, onun ayrılığından acı çekmiş ve hastalanmıştı. Hekimlerın bunu tedavi etme gücü yok. Daha sonra şehzadelerin tavsiyesi üzerine Bahram yedi kale yaptırır ve farklı ülkelerden gelen gezginlerin hikâyelerini dinler. Yedinci gece Dilaram'u öğrenir.[3].

"Sarandip'in Üç Prensinin Maceraları" daha sonra Avrupa edebiyatında birçok yeni esere ilham kaynağı oldu. Örneğin Voltaire'in "Zadig or Destiny" ("Zadig ou Destinee") adlı kısa öyküsünün "Le chien et le cheval" bölümündeki olaylar da "Sarandip'in Üç Prensinin Maceraları"ndan alınmıştır.

Ünlü İngiliz yazar William Shakespeare (1564-1616) muhtemelen "Sarandip'in Üç Prensinin Maceraları" eserini okumuştur. Çünkü "Hamlet" trajedisi, Bahram Gor suikastı, Hamlet'in istihbaratı, Sarandy prensleri gibi olaylar o eserin olaylarını hatırlatmaktadır.

Pek çok kişi muhtemelen Shakespeare'in "Hamlet" adlı eserinde prensin gorklarla buluşmasını hatırlamaktadır. Mezarın yanına atılan kafatasını alır ve bunun bir politikacı ya da yetkilinin kafası olduğuna ve artık başkalarının elinde bir oyuncak olduğuna pişman olur.[4].

Nevai'nin destanı Saddi İskandari'de de benzer bir sahne vardır. İskender bir ülkeyi fethettiğinde bu topraklara başka bir dürüst, akıllı ve adil kral atamak istiyordu. İhtiyaçlarını karşılayan derviş vasıflı birini bulurlar. Elinde iki kemik getirir. "Bu kemiklerden biri dilenciye, diğeri ise krala ait, ama onları birbirinden ayıramıyorum" der. Derviş, böylece hayatın geçici olduğunu, insanın ölüp toprak haline geldikten sonra ne durumda olduğunun bir önemi olmadığını vurgulamaktadır:

*Chu o'lganda birdur bu iki mato',*
*Tiriklikda nevchun qilurlar nizo'*[5].

Nevai'nin eserlerinde sunulan fikirlerin, bilge sözlerin ve olay örgülerinin, Avrupa edebiyatının ünlü yazarlarının eserlerinde de bulunması tesadüf değildir.

2 Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – Москва-Ленинград, Наука. - 1948. - Стр. 79
3 https://xabar.uz/madaniyat/italiyada-mashhur-bolgan-kitob- Nevaiydan-ogirlanganmi
4 file:///C:/Users/user/Downloads/Shakespeare_Hamlet.pdf
5 Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ, 20 томлик, Т11.- Тошкент: Фан, 1997. - Б. 462.

İspanyol yazar Miguel Cervantes'in (1547-1616) ölümsüz romanı "Don Kişot" şövalye romanlarının bir parodisi olarak doğdu. Bu eser çeşitli aforizmalar ve hikmetlerle doludur. Romanın ikinci bölümünde Sançe Panso, arkadaşı Don Kişot'a şöyle der: "Hayat bir satranç tahtası gibidir: oyun bittiğinde şah da asker de aynı kutuya düşer."[6]Cervantes'in bu fikre nereden kapıldığını söylemek zor. Ancak Nevai'nin bu görüşünü Cervantes'ten daha önce dile getirdiği doğrudur.

"Lisanü't-Tayr"da satranç ustaları hakkında bir hikâye var. Ona göre her iki satranç oyuncusu da piyonlarını kareye yerleştirir. Satrançta her piyonun kendi konumu, kendi yürüme şekli vardır. Burada şah kendi yerinde, piyonlar da kendi yerindedir. Basit bir piyondan piyona kadar şahı savunurlar ve rakibin şahını yenmek için savaşırlar. Ancak oyunun sonunda her iki usta da satranç taşlarını aynı torbaya koyar. Artık karedeki düzen ve kurallar bozulacak. Torbada şah piyonun altına düşer.

*Chun xarita ichra bog'landi bari,*
*Shoh quyidur yo piyoda yuqqori*[7].

Elbette büyük insanların farklı zaman ve mekânlarda aynı şekilde düşünebilmesi, bir konu hakkında genel bir sonuca varabilmesi mümkündür. Peki ya böyle bir olgu bir düşünürün ve diğer büyük öncüllerin eserlerinde tekrarlanıyorsa?

Fransız Rönesansının büyük temsilcisi filozof Francois de La Rochefoucauld'un (1613-1680) bilgeliği, iki buçuk yüzyıldır okuyucuları gözlem yapmaya teşvik ediyor. İşte mantıksal düşüncelerinden biri: "Bizim saklayamayacağımız sırları başkalarının saklamasını nasıl talep edebiliriz?"[8]. Laroshfoucault'a kadar bu "kanatlı söz" söyleniyordu.

*Fosh qilmang roz, chunkim asrayolmay qildingiz,*
*O'zgalardin asramoq bori tamanno qilmangiz*[9]**.**

Bu ayet Laroshfoucault'dan çok önce Nevai tarafından söylenmişti.

Büyük Alman şairi Johann Wolfgang Goethe, eserlerinde Doğu edebiyatından çokça yararlanmıştır. Onun "Batı ve Doğu divanı"nda Doğu'ya, onun tarihine, felsefesine ve edebiyatına yönelik kafa karışıklığı açıkça hissedilmektedir. Goethe ve Nevai'nin pek çok ortak noktası var. Her iki büyük düşünür de Hafız Şirazi'nin eserlerinden ilham almış, gazelleri de onlardan ilham almıştır.[10] Goethe'nin Faust, Werther, Margarita, Charlotte gibi sanat kahramanlarında, Nevai'nin "Ferhad ve Şirin", "Leyli ve Mecnun" eserlerinde uyum karakteristiğini görüyoruz. Böyle bir keyif Goethe ve Nevai'nin didaktik şiirlerinde hissedilebilir.

6 https://wysotsky.com/0009/294.htm
7 Алишер Навоий. Лисонут тайр. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. - Б. 264.
8 Ларошфуко. Мемуары, максимы / Перевод Э.Линецкой. - Москва: Наука, 1993. - Стр. 73.
9 Алишер Навоий. Бадойиъ ул-васат. МАТ, 20 томлик, Т4.- Тошкент: Фан, 1990. - Б. 162.
10 Абдуллаева Р. Навоий ва Гёте: ҳаётий муштарак нуқталар // Сўз санъати, 3-жилд, 6-сон, 2020. - Б 6-8.

*Xohi sevu, xohi hazar qil,*
*Birovlarga yetkazma ozor.*
*Boshqalarga tekkizmasang til,*
*Bilki, elda sening o'rning bor.*
*(Miraziz Azam çevirdi)*

Bu dizelerin akla getirdiği şey Nevai'nin ünlü bir rubai'sidir:
*Har kimki chuchuk so'z elga izhor aylar,*
*Har nechaki ag'yor durur, yor aylar,*
*So'z qattig'i el ko'ngliga ozor aylar,*
*Yumshog'i ko'ngullarni giriftor aylar.*

Gürcü şair Nodar Tsitsiashvili[11]., 17. yüzyılda yazdığı Baramguriani destanında şöyle yazar:

*"Bu inanılmaz efsane farslara aitti. Bilgelerin en bilgesi olan Nizami Gencevi onun hakkında yazmıştır. Zengin kalem sahibi Hüsrev Dehlevi onu takip etti. Hüsrev'in kendisi mi yoksa Nizami mi bilmiyoruz ama Nevai bu efsaneyi Çagatay dilinde anlatmıştır. Onun gibi bir şairi başka kim hayal edebilir?[12]"*

16. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın başına kadar Nevai'nin eserleri 4 kez İtalyanca, 5 kez Almanca olarak yayınlandı. Genel olarak Nevai'nin eserleri Fransa, Almanya, İngiltere, Macaristan ve diğer ülkelerde yüzlerce yıldır defalarca incelenmiş ve yayınlanmıştır.

19. yüzyıldan beri Fransız oryantalistler Nevai'nin mirasıyla geniş çapta ilgileniyorlar. Fransız bilim adamları S. De Sacy, E. Katrmer, F Belen ve özellikle Louis Aragon, Nevai'nin hayatı ve çalışmalarını incelemek ve popülerleştirmek konusunda oldukça aktiftiler.

Bartolome d'Erbelo'nun Doğu halklarının yaşamını, tarihini ve kültürünü kapsayan ansiklopedik kitabı "Doğu Kütüphanesi" (La Bibliotheque orientale), sadece Fransa'da değil, tüm Avrupa'da ünlendi. Nevai'nin hayatı ve eserleri hakkında ilk bilgiler bu sözlükte verilmiştir. Örneğin "Alişer" makalesinde Nevai'nin şu tanımı verilmektedir: "Ali Şir, Horasan'da bir bakan olarak büyük bir itibar kazandı. Büyük bir bilim adamı ve akıllı bir insandı. Herat şehrinde kendi zengin kütüphanesini kurdu ve öğrencisi tarihçi Handemir'i bu kütüphanenin memuru olarak atadı.[13].

Ayrıca ansiklopedinin "Nevai" başlıklı makalesinde şunu okuyoruz: "Nevai... Mirza Sultan Hüseyin'in veziriydi. Nevai hem Türkçe hem de Farsça harika şiirler yazdı. "Ferhat ve Şirin", "Leyli ve Mecnun", "Seddi İskandari" ve "Sebei Sayyor" destanları bulunmaktadır.

11 Асатиани И. Грузинская версия "Барамгуриани. Автореферат диссертаци кандидата филологических наук. - Тбилиси, 1990. - Стр. 11.

12 Цициашвили Н. Барам-гуриани. - Москва: Наука, 1975. - Стр. 38.

13 Bartolomeo d'Erbolo. La Bibliotheque orientale. - Paris, 1725. - Pp.99.

Ayrıca dört divan yazmıştır. Bunlara "Garayib-üs-sigar", "Nevadir-üş-şebab", "Bedayi-ül-vesat", "Fevayid-ül-kibar" adı verilmekte olup çocuklar, gençler, orta yaşlılar ve yaşlılar için çağrılmaktadır. .[14].

1795 yılında "Asya Cemiyeti" tarafından "Asya Dergisi" yayımlandı. Bu dönemde Ş. De Sacy, A.J. Cloprot, E. Cutremer, A. Remuseau, F.A. Belen gibi oryantalistler Türk edebiyatından örnekler incelemeye ve tercüme etmeye başladılar. "Fransız Koleji" profesörü Étienne Cutremer (1782–1857), Nevai'nin Fransa'daki çalışmalarının tanıtılmasına ve incelenmesine büyük katkı yaptı. 1841 yılında E. Cutremer , "Doğu Türk Edebiyatının krestomatisı" adlı kitabını yayımlamış ve bu kitapta Nevai ile ilgili bilgilere yer vermiştir.[15].

Fransız oryantalist Francois Alphonse Belen (1817-1877), Nevai'nin eserlerini derinlemesine incelemiş ve geniş çalışmalar toplamıştır. Mısır gezisi sırasında, Nevai'nin Meşhet'te 1059/1649'da kopyalanan Külliyat'unu alır ve makalesinde el yazmasını Paris'teki Bibliothèque Nationale'de saklanan ve Herat'ta 930/1526'da bulunan bir nüshayla karşılaştırır.

1861 yılında Belen'in "Nevai'nin hayatından ve eserlerinden kesitler" başlıklı ilk çalışması "Asya Dergisi"nde yayımlandı. Bu makale Nevai'nin hayatı ve yaratıcı çalışmalarının kapsamlı bir incelemesidir. İkinci bölümde Nevai'nin "Külliyat" adlı eserinde yer alan "Mecalis-ün-nefais" ve "Hamsat-ul-mutahayirin" eserlerinden alıntılar ve yorumlar sunulmaktadır.

Ayrıca 1872 yılında F. Belen, Türk bilim adamı Ahmed Vefik Efendi ile işbirliği yaparak "Mahbub-ül-kulub" adlı eserinin tamamını yayımladı. Bu yayın hakkında Profesör Pave de Courteil'in bir incelemesi 1874 yılında "Asya dergisinin 3. cildinde yayımlandı.[16].

Nevai mirasının araştırılması, son 20. yüzyılda bile Fransız oryantalistlerin odak noktasıydı. Nevai'nin eserlerinin 16 el yazması, Ş. Şefer'in 1900 yılında yayınlanan "Arapça, Farsça ve Türk Dillerindeki El Yazmaları Kompleksi Kataloğu"nda listelenmiştir.[17] E.Blosh e'nin "Milli Kütüphanede Saklanan Türkçe Yazma Eserler Kataloğu" başlıklı makalesinde 35 adet el yazması edebî eser nüshası anlatılmaktadır.[18].

Oryantalist Lucien Bouva (1872–1942) da Nevai'nin yaşamı ve çalışmaları üzerine ciddi çalışmalar yürütüyordu. 1902 yılında Paris'te düzenlenen oryantalistler konferansında Nevai'nin "Muhokamet-ül-lügatayn" adlı eserinin yeni keşfedilen elyazması üzerine bir konferans verdi. 1926 yılında "Asya Mecmuası"nda "Timurlu Dönemi Kültürü Üzerine Risale" başlıklı çalışması yayımlandı.[19].

14 Bartolomeo d'Erbolo. La Bibliotheque orientale. - Paris, 1725. - Pp.663.

15 Katremere E. Chrestoma-thie en turk orientale, Paris, 1841. - Pp.428/

16 Belin M. Caracteres, maximes et pensees de Mir-Ali-Chir Nevai. - Notice biograchique, 1874, №3. - p.222

17 Холбеков М. Парижнинг Миллий кутубхонасида сақланаётган шарқ қўлёзмалари каталоги. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985.5-сон. - Б.37.

18 Bloche E. Les enluminures de manuscrit orientaux de la Bibliotheque National. Paris" 1926/ Pp 315.

19 Lucien Bouvat.Essai sur la Civilisation timouride // Histoire du monde. Tome VIII. L'Impire mongol. Paris, 1927. Pp. 235.

Fransız yazar Louis Aragon (1897–1982) da 1955'te yayınlanan "Sovyet Edebiyatı" monografisinde Nevai'den bahseder. Aragon, Nevai'nin yaşadığı dönemde Orta Asya topraklarında Timurlu hanedanının hâlâ hüküm sürdüğünü, Semerkant ve Herat gibi şehirlerde bilimin ilerlediğini ve şairin bunlardan keyif aldığını belirtiyor.[20]. " Nevai Saadi ve Attar'ın, özellikle de 12. yüzyılda yaşayan ve yaratan Azerbaycanlı şair Nizami Gencevi'nin şiirinin izinden gidiyor ve onun "Hamse" geleneklerini sürdürüyor'.

Geçtiğimiz yüzyılın Fransız edebiyat araştırmalarında oluşturulan üç ciltlik "Edebiyat Ansiklopedisi"nin ikinci cildinde Nevai ile ilgili ayrı bir makale yer alıyor. Yazıda şunları okuyoruz: "Nevai, Türkçe olarak "Ferhat ve Şirin", "Leyli ve Mecnun" destanlarını ve Türk şairlerinin biyografilerini kapsayan "Mecalis-ün-nefais" adlı eseri yazmıştır. "Mizan-ül-evzan" adlı eserinde Türkçe şiir yazmanın kurallarını tartışmaktadır. Meşhur "Muhokamet-ül-lugateyn"de Türk dilinin paha biçilmez zenginliğini ve tatlılığını ispat etmiştir.[21].

1989-1990 yıllarında Paris'te yayımlanan Action poetique dergisinin iki sayısı Özbek şiirine ayrılmıştı. Bu numaralar Nevai'nin çalışmalarından örnekler içerir. 1991 yılında şair Jean-Pierre Balfe, Nevai'nin şiir çevirilerini ayrı bir kitap haline getirerek şairin doğumunun 550. yıldönümü hediyesi olarak yayınladı.[22].

Bugün Alexander Papas ve Mark Toutant gibi araştırmacılar da Nevai'nin çalışmalarıyla ilgileniyorlar. Fransa Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezi'nde araştırmacı olan M. Toutant, 2013 yılında Paris'te Nevai çalışması üzerine tezini savundu. 2016 yılında "Kelimelerin İmparatorluğu: Hamsa'nın Perspektifinde Son Timurlu Döneminin Gücü, Kültürü ve Mistisizmi" kitabını yayınladı. Bu kitap Batı'da, Batı dilinde oluşturuldu ve Alisher Nevai'nin çalışmalarını tam olarak inceleyen tek monografi olmaya devam ediyor.[23].

Alman doğu araştırmalarında Orta Asya'nın incelenmesi 19. yüzyılın başlarında başlamış ve günümüze kadar devam etmektedir. Alman bilim adamı Hammer Purgsthal (1774-1856), 1818'den bu yana Alisher Nevai'nin soyağacına, şiirine, devlet adamına ve yaratıcı çalışmalarına adanmış " Nevai'ye Yazıtlar" adlı eseri yarattı. 20. yüzyılın başında Türkistan'a gelen İslam âlimi Martin Hartmann (1851-1918), litografi kitaplarının basımı ve dağıtımına ilişkin araştırmasını 1904 yılında Berlin'de yayınladı.[24].

Almanya'da 20. yüzyıl Özbek edebiyatı üzerine çok sayıda çalışma yürüten Profesör Ingeborg Baldauf, Berlin Humboldt Üniversitesi'nde Orta Asya Araştırmaları Merkezi'nin başkanı olarak görev yapıyor.[25]. O Nevai'nin Alman öğrencilere tanıtılmasına katkıda bu-

20 Арагон Л.. Навоий /М.Холбеков таржимаси. - Шарқ юлдузи, 1987.4-сон. - Б87.

21 Dictionnaire des litteratures". -Paris, 1968. Part II. - Pp 417/

22 Alicher Nevai. Gazels et auteres poems.-Paris: Orphee/La Difference, 1991-127p.

23 Эркинов А. Хорижий навоийшуносликка бир назар. Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида // Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари, Тошкент, 2021 йил 5-6 февраль. Б. 56-61.

24 Hartmann M. "Das Buchwesen in Turkestan und die türkischen Drucke der Sammlung Hartmann" // Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin. Berlin: Zweite Abteilung: Westasiatische Studien, 1904. S.69- 103;

25 Baldauf I. "Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World" // Die Welt des Islams. 41.1. 2000. P.72- 88;

lunuyor. Nevai'nin çalışmaları üzerinde araştırma yapan bir diğer Alman araştırmacı, Alman Bilimler Akademisi'nde araştırmacı olan Sigrid Kleinmichael da Nevai'nin çalışmaları üzerine makaleler yazdı. Nevai'nin eserlerinin Osmanlı Türk edebiyatına etkisini değerlendirdi.[26]

1975 yılında Almanya'nın Stuttgart kentinde oluşturulan "Dünya Edebiyatından Örnekler"in birinci cildinde Nevai'nin yaşam tarihlerinin yanı sıra Özbek edebiyat dilini kurduğu, beş divan oluşturduğu konusunda bahsediliyor.[27].

Nevai'nin hayatı ve çalışmaları uzun süredir İngiltere'deki araştırmacıların dikkatini çekiyor. İngiliz bilim adamı Nicholas Walmsley, Nevai'nin eserlerini araştıran bilim adamlarından biridir. Farklı yıllarda N. Walmsley Nevai'nin "Nasayim ul-Muhabbat" adlı eserinde Yeseviye tarikatının unsurları, "Nevai: 1500-1900'de Orta Asya'nın taklit, yenilik ve edebi kültürünün oluşumu", "Nevai ve zengin Türk ve Fars şiir dünyası" ve diğer yazıları yayımlandı. Halen Nevai ile Özbek klasik şiiri Nadira ve Muhammet Rahimhan Firuz'un temsilcilerinin eserlerinin karşılaştırmalı analizi ve araştırması üzerinde çalışmaktadır. Nevai'nin 30'dan fazla gazelini İngilizceye çevirdi.

Türkoloji biliminin Macaristan'da uzun bir geçmişi vardır. 19. yüzyılın ortalarında Buhara'ya gelen Arminy Vamberi (1832-1913), Nevai'nin bir dizi el yazmasını Budapeşte'ye yanında getirdi. Vambery, 1862'de Leipzig'de yayınlanan "Çağatay Dili Dersleri" kitabında Nevai'nin çeşitli eserlerinden alıntılara yer verdi[28]. 1870 yılında Vambery, Etosh Lorand Üniversitesi'nde Türkoloji bölümünü kurdu. Bir buçuk asırdır bu bölümde Nevai'nin eserleri de dâhil olmak üzere Türk dili ve edebiyatı incelenmektedir.

Bugün Macaristan Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü müdürü ve Etosh Lorand Üniversitesi Türkoloji Bölümü başkanı Benedek Peri Nevai, Nevai'nin eserleri üzerinde başarılı araştırmalar yürütüyor. Uzun süre Babürlülerin Hindistan'daki sarayında Türk ortamı üzerine araştırmalar yaptı. Bu konudaki makaleleri Özbekçe, Macarca, Türkçe, İngilizce ve diğer dillerde yayımlandı. Özellikle yakın zamanda Osmanlı hükümdarı Sultan II. Salim'in (1512-1520) Nevai'den hemen sonra yazdığı Farsça gazelleri üzerine bir makale yayınladı.[29]

Peri'nin "Nevai'nin şiirlerinin İngilizceye çevirisi üzerine düşünceler: sorunlar ve öneriler" başlıklı makalesi, Nevai'nin şiirinin analizine ve şairin şiirlerinin Batılı okuyucuya çeviride açıklanması sorununa ayrılmıştır. Bilim adamı, burada Nevai'nin şiirlerinin Batı dillerine çevrilmesindeki sorunlara dikkat çekti ve bunların çözümüne ilişkin bilimsel görüşlerini ortaya koydu.[30].

26 Kleinmichel S. "Mir Aliser Nava'i und Ahmed Pasa"// Archivum Ottomanicum. 1999, 17. S.77-211.

27 Абдуллаева Р. "Алишер Навоийнинг немис тадқиқотчилари" // Жаҳон адабиёти. 2011 йил. 2-сон. Б.125-131.

28 Vamberi A. Ćagataische Sprachstudien. – Leipzig. Brockhaus. 1867. – S. 142-143.

29 Peri B. "The Influence of Mīr Alī-Šīr Navāyī's persian poetry on the ghazals of the ottoman Sultan Selim I (1512–1520)" // "Алишер Навоий ва XXI аср" мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Tamaddun, 2017. Б.74-80. 60

30 Péri B. "Some Thoughts on Translating Mīr ʿAlī-Šīr Navāyī's Poetry into English. Difficulties and Suggestions" //

Ali Şir Nevai, yüzlerce yıl önce Türk dünyasında ve dünya çapında edebiyatseverlerin ve uzmanların ilgisini çekmişti. Eserleri sadece Doğulu değil, Batılı şair ve yazarlara da ilham vermiş, edebiyatçılar tarafından incelenmiştir. Ancak Nevai'nin henüz Avrupa'ya açıklanmamış gizemli bir dünya olarak kaldığını kabul etmek gerekir. Sadece Avrupa değil, biz Türk halkları da onun büyüklüğünü tam olarak kavrayamadık.

**REFERANSLAR**

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами, 20 жилдлик. Садди Исканларий, 11-3. – Тошкент: Фан, 1988. – Б. 525.

2. Алишер Навоий. Лисонут тайр. - Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. - Б. 264.

3. Алишер Навоий. Бадойиъ ул-васат. МАТ, 20 томлик, Т4.- Тошкент: Фан, 1990. - Б. 162.

4. Алишер Навоий. Садди Искандарий. МАТ, 20 томлик, Т11.- Тошкент: Фан, 1997. - Б. 462.

5. Абдуллаева Р. Навоий ва Гёте: ҳаётий муштарак нуқталар // Сўз санъати, 3-жилд, 6-сон, 2020. - Б 6-8.

6. Абдуллаева Р. "Алишер Навоийнинг немис тадқиқотчилари" // Жаҳон адабиёти. 2011 йил. 2-сон. Б.125-131.

7. Асатиани И. Грузинская версия "Барамгуриани. Автореферат диссертаци кандидата филологических наук. - Тбилиси, 1990. - Стр. 11.

8. Арагон Л.. Навоий /М.Холбеков таржимаси. - Шарқ юлдузи, 1987.4-сон. - Б87.

8. Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – Москва-Ленинград, Наука. - 1948. - Стр. 79.

9. Ларошфуко. Мемуары, максимы / Перевод Э.Линецкой. - Москва: Наука, 1993. - Стр. 73.

10. Холбеков М. Навоийни жаҳон билади // "Жаҳон адабиёти" журнали, 2008 йил, №2. - Б 86-91

11. Холбеков М. Парижнинг Миллий кутубхонасида сақланаётган шарқ қўлёзмалари каталоги. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985.5-сон. - Б.37.

12. Цициашвили Н. Барам-гуриани. - Москва: Наука, 1975. - Стр. 38. Bartolomeo d'Erbolo. La Bibliotheque orientale. - Paris, 1725. - Pp.99.

13. Эркинов А. Хорижий навоийшуносликка бир назар. Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида // Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари, Тошкент, 2021 йил 5-6 февраль. Б. 56-61.

14. Alicher Nevai. Gazels et auteres poems.-Paris: Orphee/La Difference, 1991-127p.

15. Bartolomeo d'Erbolo. La Bibliotheque orientale. - Paris, 1725. - Pp.663.

16. Baldauf I. "Jadidism in Central Asia within Reformism and Modernism in the Muslim World" // Die Welt des Islams. 41.1. 2000. P.72- 88;

17. Belen A. Notice biographique et litteraires sur Mir Alicher Nevai// Journal Asiatique.- № 2,3. 1861.- Pp 300-357.

18. Belin M. Caracteres, maximes et pensees de Mir-Ali-Chir Nevai. - Notice biograchique, 1874, №3. - p.222

19. Bloche E. Les enluminures de manuscrit orientaux de la Bibliotheque National. Paris" 1926/ Pp 315.

20. Dictionnaire des litteratures". -Paris, 1968. Part II. - Pp 417/

"Алишер Навоий в а XXI аср" мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Nevaiy universiteti, 2019. Б.216-223.

21. Enzyklopädie für kinder. Munich, Kindersferlage 1988. - S. 89.

22. Hartmann M. "Das Buchwesen in Turkestan und die türkischen Drucke der Sammlung Hartmann" // Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin. Berlin: Zweite Abteilung: Westasiatische Studien, 1904. S.69- 103;

23. Katremere E. Chrestoma-thie en turk orientale, Paris, 1841. - Pp.428/

24. Kleinmichel S. "Mir Aliser Nava'i und Ahmed Pasa"// Archivum Ottomanicum. 1999, 17. S.77-211.

25. Lucien Bouvat. Essai sur la Civilisation timouride // Histoire du monde. Tome VIII. L'Impire mongol. Paris, 1927. Pp. 235.

26. Vamberi A. Ćagataische Sprachstudien. – Leipzig. Brockhaus. 1867. – S. 142-143.

27. Peri B. "The Influence of Mīr Alī-Šīr Navāyī's persian poetry on the ghazals of the ottoman Sultan Selim I (1512– 1520)" // "Алишер Навоий ва XXI аср" мавзуидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Tamaddun, 2017. Б.74-80. 60

28. Péri B. "Some Thoughts on Translating Mīr ʿAlī-Šīr Navāyī's Poetry into English. Difficulties and Suggestions" // "Алишер Навоий в а XXI аср" мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжумани материаллари. Тошкент: Nevaiy universiteti, 2019. Б.216-223.

29. https://xabar.uz/madaniyat/italiyada-mashhur-bolgan-kitob- Nevaiydan-ogirlanganmi

30. https://wysotsky.com/0009/294.htm

# TÜRK MÜZİĞİ ARACILIĞIYLA KÜLTÜRLERARASI DİYALOGUN GÜÇLENDİRİLMESİ: AKADEMİK YAKLAŞIMLAR VE PRATİK UYGULAMALAR (2000-2023)

**Aşkın ÇELİK*, Kutup Ata TUNCER****

## GİRİŞ

Kültür, bir toplumun yaşam biçimi, değerleri, inançları, normları, dil, sanat ve tarih gibi unsurların toplamını ifade eder ve toplumsal kimliğin şekillenmesinde kritik bir rol oynar (Smith, 2008). Bu bağlamda, kültürlerarası tanıtım ve aktarım çalışmaları, farklı kültürel arka planlara sahip bireyler arasında karşılıklı anlayışı ve işbirliğini artırmada önemli bir araçtır. Kültür, insan topluluklarının kendilerine özgü kimliklerini oluşturan ve nesiller boyunca aktarılan ortak değerler ve inançlar bütünüdür. Kültürlerarası tanıtım, bu değerlerin ve inançların farklı kültürel bağlamlarda anlaşılmasını ve takdir edilmesini sağlamak amacıyla yapılan faaliyetleri kapsar (Geertz, 1973). Kültürlerarası etkileşimler, toplumlar arasında ortak bir zemin oluşturmayı ve karşılıklı anlayışı teşvik etmeyi amaçlar. Bu süreç, yalnızca bilgi alışverişini değil, aynı zamanda empati geliştirmeyi ve farklı bakış açılarına açık olmayı da içerir. Hall, kültürün insan davranışlarını ve düşünce tarzlarını şekillendiren derin bir yapı olduğunu vurgular. Kültürlerarası iletişimde kültürel farklılıkların anlaşılması ve empati geliştirilmesi gerektiğini savunur (Hall, 1989).

Türk müziği, köklü tarihsel ve kültürel geçmişiyle kültürlerarası diyalogun güçlendirilmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, UNESCO tarafından desteklenen âşıklık araştırmaları, koro çalışmaları ve yabancı öğrencilerle yapılan Türkçe türküler çalışmaları, Türk müziğinin kültürel diyalog ve anlayışı derinleştirmedeki etkisini vurgulamaktadır. UNESCO'nun somut olmayan kültürel miras listesine dâhil edilen bu projeler, müziğin kültürel mirasın korunması ve nesilden nesile aktarılmasındaki önemini gözler önüne sermektedir (UNESCO, 2010). Yapılan çalışmalara göre, yabancı uyruklu öğrencilerin eğitiminde dil ve iletişim problemleri, akademik uyumsuzluklar ve oryantasyon sorunları gibi zorluklar yaşanmaktadır. Bu sorunların çözümünde, öğrencilere yönelik Türkçe dil kursları ve rehberlik çalışmaları yapılması önemli görülmektedir (Kandemir & Aydın, 2020). Öğretmenler ve yöneticiler, kültürlerarası etkileşimi artırmak için

* Doç. Dr., MCBÜ Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, a_celik36@hotmail.com
** Doç., MCBÜ Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, kutupatatuncer@gmail.com

oryantasyon çalışmaları ve veli eğitimine önem verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca, yabancı uyruklu öğrencilerin Türk öğrencileri olumlu ve olumsuz yönde etkilediği belirtilmektedir. Kültürlerarası etkileşimin sağlanması ve empati duygularının gelişmesi olumlu etkiler arasında sayılabilirken, disiplin problemleri ve iletişim sorunları olumsuz etkiler olarak öne çıkmaktadır. Eğitimde bu sorunların çözülmesi, kültürel mirasın korunması ve geleceğe aktarılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Bu araştırma, bahsi geçen projelerin kapsamlı bir analizini yaparak, içlerinden seçilen bir projenin, müziğin kültürel diyalog üzerindeki etkisini değerlendirir. Projenin metodolojisi ve sonuçları incelendiğinde, müzik ve eğitimin kültürel mirasın korunması ve aktarılmasındaki kritik rolleri ortaya konmaktadır. Araştırma, müziğin, farklı kültürel arka planlardan gelen insanları birleştirme ve ortak bir dil oluşturma gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle, yabancı uyruklu öğrencilerle gerçekleştirilen koro çalışmaları gibi pratik uygulamalar, müziğin kültürlerarası birleştirici gücünü somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Müzik aracılığıyla kültürlerarası diyalog ve anlayışın nasıl güçlendirilebileceği konusunda değerli içgörüler sunan bu çalışma, müzik eğitiminin bu süreçteki kritik rolüne dikkat çekmektedir.

Çalışmanın gelecekteki katkıları, kültürel mirasın korunması ve tanıtılmasında müzik ve eğitimin önemini vurgulamakta ve bu alanda yapılacak çalışmalar için sağlam bir temel oluşturmaktadır. Ayrıca, kültürlerarası müzik eğitimi ve performans sanatlarının geliştirilmesine yönelik pratik öneriler sunarak, Türk kültürü ve müziğinin uluslararası alanda tanıtımına yönelik yenilikçi stratejiler geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu çalışma, Türk müziğinin kültürlerarası aktarımı ve tanıtımı bağlamında yapılan koro çalışmalarının ve konserlerin önemini ele alır. Bu etkinlikler, müziğin sadece bir sanat formu olmanın ötesinde, farklı kültürleri bir araya getiren ve anlayışı derinleştiren bir araç olduğunu kanıtlamaktadır. Özellikle yabancı uyruklu öğrencilerle yapılan etkinlikler, müziğin evrensel bir dil olarak gücünü ve kültürlerarası anlayışı teşvik etmedeki potansiyelini gözler önüne sermektedir. Şenel'in (2015) yaptığı çalışma, yabancı uyruklu öğrencilerle gerçekleştirilen koro çalışmalarının müziğin kültürlerarası birleştirici gücünü nasıl gösterdiğini incelemektedir. Bu tür uygulamalar, farklı kültürlere mensup öğrencilerin müzik aracılığıyla bir araya gelerek ortak bir dil oluşturmasını sağlamaktadır. Bu sayede kültürel farklılıkların zenginlik olarak görüldüğü ve bir arada yaşama becerilerinin geliştirildiği bir ortam yaratılmaktadır. Sonuç olarak, bu araştırma, akademik çevreler ve politika yapıcılar için değerli bir kaynak olarak, kültürlerarası anlayışın ve diyalogun geliştirilmesine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

**Çalışmanın Yapılış Süreci:**

Literatür Taraması:

- 2000-2023 yılları arasında gerçekleştirilen Türk müziği üzerine kültürlerarası tanıtım ve aktarım çalışmaları incelendi.

- UNESCO bağlamında yapılan âşıklar araştırmaları, koro çalışmaları ve yabancı uyruklu öğrencilerle yapılan çalışmalar gözden geçirildi.

Veri Toplama:

- Koro çalışmalarında yer alan akademisyenlerle görüşmeler yapıldı.
- Soru-cevap yöntemiyle süreçler hakkında detaylı bilgiler elde edildi.
- Yabancı uyruklu öğrencilerin deneyimleri ve geri bildirimleri toplandı.

Analiz ve Değerlendirme:

- Toplanan veriler analiz edilerek müziğin kültürel diyalog üzerindeki etkileri değerlendirildi.
- Projelerin metodolojileri ve elde edilen sonuçlar detaylı bir şekilde incelendi.

Sonuçların Raporlanması:

- Çalışmanın bulguları rapor halinde sunuldu.
- Müzik ve eğitimin kültürel mirasın korunması ve aktarılmasındaki rolü vurgulandı.
- Gelecekte yapılacak çalışmalar için öneriler ve stratejiler geliştirildi.

**AMAÇ**

Bu çalışma, 2000-2023 yılları arasında gerçekleştirilen Türk müziği üzerine kültürlerarası tanıtım ve aktarım çalışmalarını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel hedefi, müzik aracılığıyla kültürlerarası anlayışın nasıl geliştirilebileceğini ve Türk kültürünün küresel bir platformda nasıl etkili bir şekilde tanıtılabileceğini keşfetmektir. Bu süreçte öne çıkan projeler ve etkinlikler aracılığıyla, müziğin kültürel diyalog üzerindeki etkilerini değerlendirmektedir. Çalışma, kültürel mirasın korunması ve aktarılmasında müzik ve eğitimin kritik rolünü vurgularken, gelecekte yapılacak çalışmalar için yenilikçi stratejiler geliştirmeyi hedeflemektedir.

**YÖNTEM**

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemi kullanılarak yürütülmüştür. Araştırma, 2000-2023 yılları arasında gerçekleştirilen Türk müziği üzerine yapılan kültürlerarası tanıtım ve aktarım projelerinin incelenmesine odaklanılmıştır. Araştırma, bu projelerin kapsamlı bir analiziyle, müziğin kültürel diyalog üzerindeki etkilerini değerlendirir. Bu analiz, projelerin metodolojilerini ve elde edilen sonuçları incelerken, müzik ve eğitimin kültürel

mirasın korunması ve aktarılmasında nasıl kritik roller oynadığını göstermektedir. Araştırmalar, müziğin, farklı kültürel arka planlardan gelen insanları birleştirme ve ortak bir dil oluşturma gücüne sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Nettl, 2005).

**Veri Toplama Yöntemleri:**

Doküman Analizi:

- UNESCO tarafından yayımlanan raporlar, kültürel miras çalışmaları ve âşıklar üzerine yapılan araştırmalar.
- Türk müziği üzerine yapılan akademik çalışmalar, makaleler ve tezler.
- Koro çalışmaları ve Türkçe türkülerle ilgili projelerin belgeleri.
- Kültürlerarası müzik etkinliklerinin programları ve değerlendirme raporları.

Görüşmeler:

- Bu alanda çalışan akademisyenlerle yarı yapılandırılmış görüşmeler.
- Yabancı uyruklu öğrenciler ve koro üyeleri ile yapılan derinlemesine mülakatlar.

Yapılan incelemelerde, yabancı uyruklu öğrencilerle gerçekleştirilen bir koro proje çalışması dikkat çekmiştir. Bu proje, Öğr. Gör. Aşkın Çelik tarafından hazırlanmış olup, kendisiyle yapılan görüşmelerde elde edilen cevaplar ve projeye ait bilgiler, araştırmanın bulgularının ortaya çıkarılmasında kullanılmıştır.

**BULGULAR**

Yapılan incelemeler sonucunda, yabancı uyruklu öğrencilerle gerçekleştirilen koro projelerinin önemli bulguları ortaya çıkmıştır. Ege Üniversitesi Devlet Konservatuvarı karşısında yer alan Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde (TÖMER) gözlemlenen yabancı öğrencilerin Türk müziğine olan ilgisi, bu koro çalışmalarının başlangıç noktasını oluşturmuştur. TÖMER'de dil öğrenen öğrencilerin, Türk müziği eğitimi alarak gelişimlerine katkı sağlamalarının önemli olduğu belirlenmiş ve bu bulgu, koro çalışmasını başlatan ve o dönem Ege Üniversitesi Devlet Konservatuarı'nda görev yapan Öğr. Gör. Aşkın Çelik'in dikkatini çekmiştir. Projeyi hazırlayan Aşkın Çelik, öğrencilerle yapılan görüşmeler ve projeye ait bilgilerin incelenmesiyle bulguları ortaya çıkarmıştır.

Koro çalışmalarının planlanması ve uygulama sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaşılmıştır. Özellikle Türk müziğinin aksak yapısı ve karmaşık ritimlerde yaşanan senkron sorunları, çalışmanın önemli zorlukları arasında yer almıştır. Bu zorlukların üstesinden gelmek için dikkatli repertuvar planlaması yapılmış ve ritmik egzersizler uygulanmıştır.

Ayrıca, öğrencilerin gelişimini desteklemek ve motivasyonlarını artırmak amacıyla düzenli geri bildirim ve teşvik edici yöntemler kullanılmıştır.

Bu süreçte elde edilen yeni bulgular arasında, öğrencilerin Türk müziğiyle etkileşimde bulunurken Türkçeyi daha hızlı öğrendikleri gözlemlenmiştir. Türküler söylerken kelimeleri merak eden öğrenciler, dil öğrenme motivasyonlarını artırmış ve öğrenim süreçlerini hızlandırmıştır. Ayrıca, türkülerdeki şiirsel metinleri anlamaya çalışarak, dil bilgisi ve kültürel anlayışlarını derinleştirmişlerdir. Bu bulgular, müzik eğitiminin dil öğrenimindeki rolünü vurgulamaktadır.

Türk müziği ve Türk kültürünün uluslararası platformlarda tanınırlığını artırma konusundaki düşünceler de çalışmanın bulguları arasında yer almaktadır. Türkiye'de hemen hemen her üniversitede bulunan dil öğrenimi programları sayesinde yabancı öğrenciler, akademik ve günlük ihtiyaçlarının yanı sıra kültürel unsurları da öğrenmektedir. Bu öğrenim süreci, onların ülkelerine döndüklerinde Türk kültürünü yanlarında götürmelerine ve Türk kültürüne karşı bir ilgi ve merak uyandırmalarına olanak tanımaktadır. Böylece, Türk müziği ve kültürü, uluslararası platformlarda daha geniş bir tanınırlık kazanmakta ve günümüz koşullarında uygulanabilirliği artmaktadır.

Koro çalışmalarının tanıtımı için 2001-2022 yılları arasında çeşitli tanıtım çalışmaları yapılmıştır. İlk konser İzmir AKM'de gerçekleştirilmiş, Fikret Türkmen Hoca'nın katkılarıyla ulusal ve uluslararası kanal ve haberlerde (TGRT, NTV, BBC, Reuters, CNN Türk) tanıtım yapılmıştır.

Yirmi yıllık deneyimlerle, yabancı öğrencilerle Türk kültürünü tanıtma projelerinin sürdürülebilirliği konusunda, Türk kültürünü ve türkülerimizi çocuklara ve gençlere aşılamanın önemine vurgu yapılmaktadır. Kültürel etkileşimi sağlamak için öncelikle kültürümüzü yaşatmak gerekmektedir. Bu nedenle, eğitim sistemi ve mevcut kültürel programlar, genç nesillerin katılımını teşvik edecek şekilde yeniden yapılandırılmalıdır.

Aşkın Çelik, öğrencilerle yapılan görüşmeler ve projeye ait bilgilerin incelenmesi sonucu bulguları ortaya çıkarmıştır. Puanlamalar, akademisyenin deneyim ve tecrübesine dayalı olarak betimsel bir yaklaşımla uygulanmıştır.

Örneklem ve Katılımcılar:

Bu koro çalışmasında, farklı ülkelerden toplam 34 öğrenci katılımcı olarak yer almıştır. Katılımcılar, Türkiye, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya, Suriye, Kazakistan, Gürcistan, Boşnak, Togo ve İran gibi çeşitli ülkelerden gelmiştir. Katılımcıların ülkelerine göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

| Ülke | Katılımcı Sayısı |
|---|---|
| Kırgızistan | 10 |
| Özbekistan | 8 |
| Rusya | 2 |
| Suriye | 2 |
| Kazakistan | 3 |
| Gürcistan | 2 |
| Boşnak | 1 |
| Togo | 1 |
| İran | 2 |
| Türkiye | 1 |

Tablo 1.

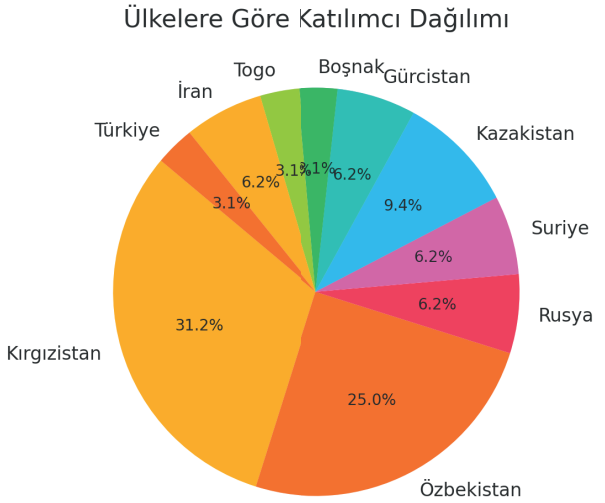


Grafik 1.

Katılımcıların eğitim öncesi ve sonrası müzikal gelişim puanları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

| Öğrenci Adı | Ülke | Eğitim Öncesi Puan | Eğitim Sonrası Puan |
|---|---|---|---|
| Tenzie Demirci | Kazakistan | 70 | 85 |
| Safiya Usmanova | Kırgızistan | 65 | 80 |
| Nilufar Urishanova | Rusya | 60 | 75 |
| İzmir Abdullayev | Özbekistan | 55 | 70 |
| Sona Kopadze | Özbekistan | 50 | 65 |
| Seyar Şamşatov | Özbekistan | 65 | 80 |
| Heyraddin Mavlüdov | Özbekistan | 70 | 85 |
| Ramil Fakıyev | Özbekistan | 60 | 75 |
| Buzina Kidırçolova | Kırgızistan | 55 | 70 |
| Tamara Aidarova | Kırgızistan | 65 | 80 |

Tablo 2.

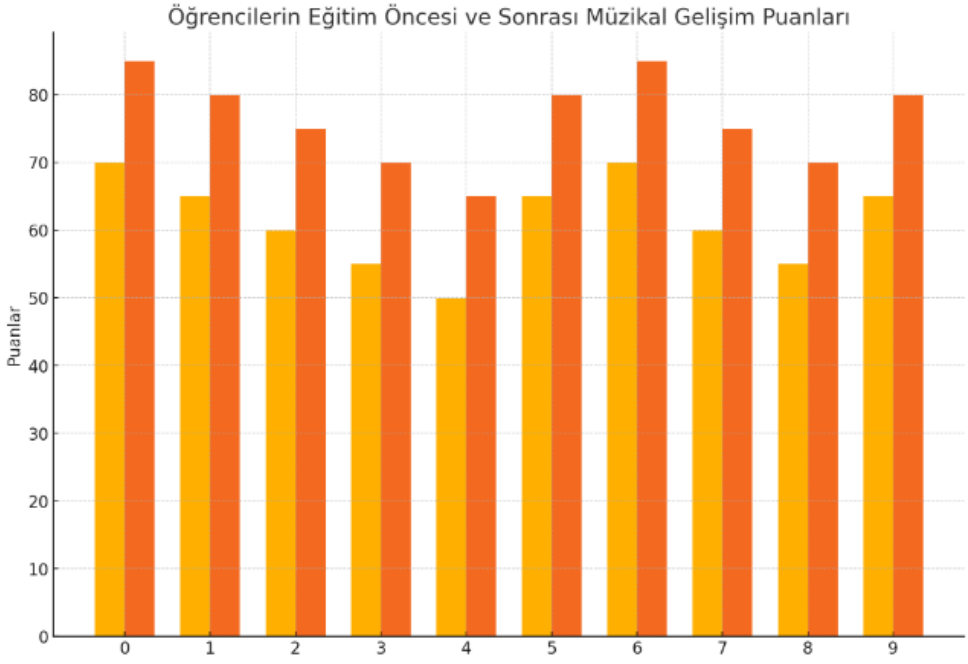


Grafik 2.

Karşılaşılan Zorluklar ve Çözüm Yöntemleri:

Koro çalışmalarının planlanması ve uygulama sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaşılmıştır. Özellikle Türk müziğinin aksak yapısı ve karmaşık ritimlerde yaşanan senkron sorunları, çalışmanın önemli zorlukları arasında yer almıştır. Bu zorlukların üstesinden gelmek için dikkatli repertuvar planlaması yapılmış ve ritmik egzersizler uygulanmıştır.

Ayrıca, öğrencilerin gelişimini desteklemek ve motivasyonlarını artırmak amacıyla düzenli geri bildirim ve teşvik edici yöntemler kullanılmıştır.

Öğrencilerin Dil ve Müzik Gelişimi:

Bu süreçte elde edilen yeni bulgular arasında, öğrencilerin Türk müziğiyle etkileşimde bulunurken Türkçeyi daha hızlı öğrendikleri gözlemlenmiştir. Türküler söylerken kelimeleri merak eden öğrenciler, dil öğrenme motivasyonlarını artırmış ve öğrenim süreçlerini hızlandırmıştır. Ayrıca, türkülerdeki şiirsel metinleri anlamaya çalışarak, dil bilgisi ve kültürel anlayışlarını derinleştirmişlerdir. Bu bulgular, müzik eğitiminin dil öğrenimindeki rolünü vurgulamaktadır.

Kültürel Tanınırlık ve Sürdürülebilirlik:

Türk müziği ve Türk kültürünün uluslararası platformlarda tanınırlığını artırma konusundaki düşünceler de çalışmanın bulguları arasında yer almaktadır. Türkiye'de hemen hemen her üniversitede bulunan dil öğrenimi programları sayesinde yabancı öğrenciler, akademik ve günlük ihtiyaçlarının yanı sıra kültürel unsurları da öğrenmektedir. Bu öğrenim süreci, onların ülkelerine döndüklerinde Türk kültürünü yanlarında götürmelerine ve Türk kültürüne karşı bir ilgi ve merak uyandırmalarına olanak tanımaktadır. Böylece, Türk müziği ve kültürü, uluslararası platformlarda daha geniş bir tanınırlık kazanmakta ve günümüz koşullarında uygulanabilirliği artmaktadır.

**SONUÇ**

Bu çalışma, yabancı uyruklu öğrencilerle gerçekleştirilen koro projelerinin Türk müziği aracılığıyla kültürlerarası diyalogu nasıl güçlendirdiğini ve Türk kültürünün uluslararası tanınırlığını nasıl artırabileceğini göstermiştir. Elde edilen bulgular, müziğin dil öğrenimi ve kültürel anlayış üzerindeki olumlu etkilerini vurgulamaktadır.

Özet ve Değerlendirme:

Yapılan incelemeler sonucunda, farklı ülkelerden gelen öğrencilerin Türk müziğine olan ilgisinin, onların dil becerilerini geliştirdiği ve kültürel bağlarını güçlendirdiği görülmüştür. Özellikle, TÖMER'de dil öğrenen öğrencilerin, Türk müziği eğitimi alarak gelişimlerine katkı sağladıkları belirlenmiştir. Bu bulgu, koro çalışmalarını başlatan Öğr. Gör. Aşkın Çelik'in dikkatini çekmiş ve projeyi hayata geçirmesine neden olmuştur. Çelik'in deneyim ve tecrübesine dayalı olarak betimsel bir yaklaşımla uygulanan puanlamalar, öğrencilerin müzikal ve dilsel gelişimlerini değerlendirmede önemli bir araç olmuştur.

Çalışmanın Önemi:

Bu çalışma, yabancı öğrencilerin Türk müziği ve kültürü ile etkileşime girmesinin, onların dil öğrenme motivasyonlarını artırdığını ve öğrenim süreçlerini hızlandırdığını ortaya koymuştur. Ayrıca, türkülerdeki şiirsel metinleri anlamaya çalışarak, öğrencilerin dil bilgisi ve kültürel anlayışlarının derinleştiği gözlemlenmiştir. Bu bulgular, müzik eğitiminin dil öğrenimindeki rolünü ve kültürel mirasın aktarılmasındaki önemini vurgulamaktadır.

Eğitim Programlarının Geliştirilmesi:

Üniversitelerde yabancı öğrenciler için dil öğrenimi programlarına müzik eğitimi entegrasyonu artırılmalıdır. Bu, öğrencilerin dil öğrenim süreçlerini hızlandırabilir ve kültürel bağlarını güçlendirebilir.

Kültürel Etkinliklerin Yaygınlaştırılması:

Kültürel etkileşimi artırmak amacıyla daha fazla koro çalışması ve müzik etkinliği düzenlenmelidir. Bu tür etkinlikler, farklı kültürlerden gelen öğrencilerin bir araya gelerek ortak bir dil oluşturmalarına yardımcı olabilir.

Araştırmaların Sürdürülmesi:

Müziğin dil öğrenimi ve kültürel etkileşim üzerindeki etkilerini inceleyen daha fazla araştırma yapılmalıdır. Bu, eğitimcilerin ve politika yapıcıların daha etkili programlar geliştirmelerine katkıda bulunabilir.

Kültürel Mirasın Korunması:

Türk müziği ve kültürünün uluslararası platformlarda tanınırlığını artırmak amacıyla, müzik eğitimi ve kültürel etkinlikler desteklenmeli ve yaygınlaştırılmalıdır. Bu, kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından kritik bir öneme sahiptir. Sonuç olarak, bu çalışma, müziğin kültürlerarası diyalog ve anlayışın geliştirilmesindeki rolünü vurgulamakta ve müzik eğitiminin dil öğrenimindeki kritik önemini ortaya koymaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalar, bu alandaki bilgi birikimini artırarak daha etkili eğitim programlarının geliştirilmesine katkı sağlayabilir.

**KAYNAKÇA**

Geertz, C. (1973). The interpretation of cultures: Selected essays. New York: Basic Books.

Hall, E. T. (1989). Beyond culture. New York: Anchor Books.

Kandemir, A., & Aydın, B. (2020). Yabancı uyruklu öğrencilerin eğitimi ile ilgili yönetici ve öğretmen görüşleri. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 33(2), 497-521.

Nettl, B. (2005). The study of ethnomusicology: Thirty-one issues and concepts. Urbana: University of Illinois Press.

Smith, A. D. (2008). Cultural foundations of nations: Hierarchy, covenant, and republic. Malden, MA: Blackwell Publishing.

Şenel, S. (2015). Kültürlerarası iletişimde müziğin rolü: Türk halk müziği örneği. İletişim Araştırmaları Dergisi, 23(2), 45-61.

UNESCO. (2010). Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage. Retrieved from https://ich.unesco.org/en/convention.

# KÜLTÜREL YARATICI ENDÜSTRİLER VE GELENEK İLİŞKİSELLİĞİNDE ÂŞIK MÜZİĞİNİN KITALARARASI DOLAYIMI

**Süleyman FİDAN***

**Giriş / Kültürel Yaratıcı Endüstriler ve İşçi Göçü**

20. yüzyılda âşıklık geleneği iki kapsamlı etkileşim alanıyla karşılaşmıştır. Bugün baktığımızda gelenekte önemli değişimlere yol açtığını gördüğümüz bu etkileşim alanları başlangıçta şaşkınlıkla ve tedirginlikle karşılanmış; daha sonra gelenek aktörleri bu alanlardan yararlanmanın yenilikleri geleneğe eklemlemenin yollarını bulmuştur. Bu etkileşim alanlarında biri bugün artık olumlanarak "kültürel yaratıcı endüstriler" olarak adlandırılan "kültür endüstrisi" kavramı, diğeri de resmî yurtdışı işçi göçüdür. Kültür endüstrileri kavramı, "21.yy'ın coğrafi keşifleri mahiyetindedir" (Koçak, 2020: 25). Kavramın koordinasyonu açısından gelenek ve popülerliğin birlikteliğinde yeni yaşam tarzlarına, yeni anlamlara ve yeni varoluş yollarına geniş ölçüde yer verilir. Verilen bu fırsatlar yeni iş kollarının ortaya çıkmasına da imkân sağlar (Hartley vd, 2013: 92). Dolayısıyla âşıklık geleneği ekseninden konuya yaklaştığımızda geleneğin ekonomik çıktısı sayılabilen âşık müziğini de bu perspektiften düşünmek gerekmektedir. Bu bildiride ekonomi ve âşıklık geleneği birlikteliğinde, bir başka ifadeyle kültür endüstrileri çatısı altında buluşan iki etkileşim alanının hangi boyutlarda birbirlerini etkilediği çözümlenmeye çalışılacaktır.

Genel olarak kültür endüstrilerinin, küreselleşmenin ve kültürel alanlarda tektürleşmenin de önünü açtığı, popüler kültürü empoze ettiği, yüksek/yerleşik kültürel alanlara zarar verdiği noktalarda ilk ortaya atıldığında biraz da olumsuzlanarak çerçevesi çizilmiştir.[1] T. Adorno ve M. Horkheimer 20. yüzyılın ilk yarısında kaleme aldıkları yazılarla, ortaya attıkları fikirlerle oluşturdukları ekolle (Frankfurt Okulu) ve eleştirel bir yaklaşımla kültür endüstrisi[2] kavramını dile getirmişlerdir (Adorno ve Horkheimer, 2000; Adorno, 2011). T. Adorno'ya göre:

* Doç. Dr. / Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Halkbilimi Ana Bilim Dalı, ORCİD: ID/ 0000 0001 6033 4983, suleymanfidan@gmail.com

1 Âşıklık geleneği ile kültür endüstrilerinin önemli bir ayağı medya endüstrisi ile ilişkisi üzerine yapılan kapsamlı bir çalışma için bkz. (Fidan, 2017).

2 Kültür endüstrisi kavramı ilk kez Adorno ve Horkheimer tarafından 1947'de Amsterdam'da yayımlanan "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı kitapta kullanılmıştır.

Kültür endüstrisi, bildik şeyleri yeni bir nitelikle birleştirir. Tüm dallarda, kitleler tarafından tüketilmeye uygun olan ve bu tüketimi büyük ölçüde belirleyen ürünler, az çok planlı bir biçimde üretilir. Tek tek dallar, yapıları açısından birbirine benzer ya da en azından iç içe geçer. Adeta boşluk bırakmayacak bir sistem oluştururlar. Bugünkü teknik olanaklar kadar, ekonomi ve yönetimin yoğunlaşması da bunu yapmalarına olanak verir. Kültür endüstrisi müşterilerinin kasten ve tepeden bütünleştirilmesidir. Binlerce yıl boyunca birbirlerinden ayrılmış yüksek ve düşük kültür alanlarını da birleşmeye zorlar -her ikisinin zararına olacak şekilde. Yüksek kültürün etkileri üzerinde spekülasyon yapılarak, ciddiyet ortadan kaldırılır; düşük kültürün toplumsal denetimi bütünsel olmadığı sürece barındırdığı haşarı isyankârlık ise, uygarlaştırıcı dizginleme yoluyla yok edilir. Kültür endüstrisi yöneldiği milyonların bilinç ya da bilinçsizlik düzeyi üzerinde yadsınamaz bir biçimde spekülasyon yaparken, kitleler birincil değil ikincildirler, hesaplanmıştırlar; mekanizmanın eklentileridirler. Müşteri kültür endüstrisinin inandırmak istediği gibi, kral değildir; kültür endüstrisinin öznesi değil, nesnesidir. Kendini kültür endüstrisine uydurmuş olan kitle iletişim araçları terimi, daha en baştan vurguyu zararsız olana kaydırmaktadır. Ne ilk planda kitleler söz konusudur, ne de iletişim teknikleri; söz konusu olan onlara üflenen ruhtur, efendilerinin sesidir. Kültür endüstrisi kitleleri dikkate almayı, onların verili ve değiştirilemez varsayılan zihniyetini ikiye katlamak, pekiştirmek ve güçlendirmek için kötüye kullanır. Bu zihniyetin neyle değiştirilebileceği hususu, tamamen dışta bırakılmıştır. Kitleler kültür endüstrisinin ölçütü değil ideolojisidir, kültür endüstrisi de kitleleri kendine uyarlamadıkça var olamazdı (Adorno, 2011: 109-110).

Kültür Endüstrileri, bahsi geçen kitleleri yönlendirme ve kontrol altında tutma, tüketime teşvik etme eylemini daha çok sanat alanları üzerinden yapmaya çalışmıştır. Özellikle ortaya çıkarılan popüler kültür ve ona bağlı olarak popüler müzik kavramı bu işi kolaylaştırmada önemli bir araç olarak görülmüştür.

"En temel tanımıyla kültür insanoğlunun doğaya katkıları/ kattıkları/ ekledikleri ise, her türlü ekonomik unsur, sistem, kurum ve faaliyet de bir kültürdür ve kültür bilimi araştırmaları kapsamındadır. Ekonominin de her türlü değer üretim-tüketim sürecini içerdiği varsayımı esas alındığında, bütün kültürel alanlar, gelenekler, unsurlar ve faaliyetler de, farklı açılardan da olsa, ekonomi adlı bilim dalının inceleme alanına girmektedir" (Özdemir, 2012: 29). Postmodernizmin de etkisiyle yerele ve halka ait olanlar *yeniden* keşfedilmeye başlanmakta; istenildiği kadarıyla alınıp yeni çerçevelerde yeniden üretimi gerçekleştirilmektedir. Ekonomik alanlar içine çekilen halk kültürü öncelikle el sanatlarıyla turizm sektöründe görünmüştür ve daha sonra diğer halk kültürü unsurları kültür endüstrilerinin ekonomik faaliyetlerinde yer almıştır. Bu durum kültür ekonomisi kavramının Türkiye'de de konuşulmasını sağlamıştır. Diğer taraftan kültür ve ekonominin birbirini tamamlayan yönü düşünüldüğünde zaten bu iki kavramın kesişimi görülecektir.

Âşıklık geleneği de yüzyılı aşan bir süre içerisinde kültür endüstrileri içerisinde farklı boyutlarıyla yer almıştır. Bu bir taraftan resmî kurumların kültürü kaydetme ve aktarma amaçlarıyla gerçekleşirken; bir yandan da yerelleşmenin, geleneğe yönelmenin sonucu olarak yaşanmıştır. Âşıklık geleneğinin temsilcileri ve onların eserleri medya merkezli kültürel ekonomik faaliyetlere adapte edilmiştir. Medya endüstrisini yönetenlerin karar verdiği süre ve oranda gelenek yeni bağlamlarda değerlendirilmiştir (Fidan, 2017: 23-28).

İkinci etkileşim alanı olan "göç" ise Türk kültürünü ve âşıklık geleneğini şekillendiren ana kavramlardandır. Âşıklık geleneği tarihi aynı zamanda göçler tarihidir. Anadolu'ya göç ve burada geleneğin yeniden kurgulanması, fetihlerle birlikte Avrupa'ya ve Garp Ocaklarına taşınma, yüzyıllar içinde âşığın farklı zümrelerle temas etme arzusu ve kendini geliştirme adına çıktığı seferler sözlü kültür çağında sıklıkla karşımıza çıkar. 20. yüzyılda ise gelenek teknik gelişmelerle, yeni ulaşım araçlarıyla, kültür endüstrileriyle tanışır. Aynı zamanda daha öncekilerden farklı bir şekilde ortaya çıkan Batı Avrupa'ya işçi göçü geleneği birçok yönden etkilemiştir[3].

20. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik göçler gündeme gelmiş; kırsaldan kentlere ve yurtdışına doğru hızlı bir demografik akış yaşanmıştır. Başta iki dünya savaşından da mağlup ayrılmasına rağmen kısa sürede sanayi hamlesini gerçekleştiren Federal Almanya olmak üzere, Batı Avrupa ülkeleri sanayi kolunda ihtiyaç duydukları işgücünü karşılamak için az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kapılarını çalmışlardır. Türkiye 31 Ekim 1961'de F. Almanya ile, ardından da 1964'te Avusturya, Belçika ve Hollanda ile, 1965'te Fransa ve 1967'de İsveç ile anlaşmalar imzalayarak Avrupa'ya işçi göndermeye başlamıştır (Canatan, 1990: 14). Bugün Avrupa Birliği'nin 27 üye ülkesinde -Bulgaristan, Romanya gibi ülkelerde azınlık statüsünde yaşayan 1 milyon Türk dâhil- 5 milyon 200 bin kişilik çoğunluğu işçi göçüyle gitmiş olan bir kitle yaşamaktadır (Şen, 2011: 15). Genellikle kırsal kesimden olan bu işçilerin ilk dönemden itibaren Avrupa'nın büyükşehirlerine gönderilmeleri birçok sorunu da doğurmuştur. Bu sorunlar iki ana başlıkta toplanabilir: birincisi tarım toplumundan sanayi toplumuna göçün ortaya çıkardıkları, ikincisi de dinî farklılıklardan kaynaklananlar (Karagöz, 2007: 21-22'den akt. Irmak, 2017: 13). Öncelikle geçici olarak düşünülen bu göçün zamanla kalıcı hâle gelmesi ve aile birleştirme izniyle eşlerin ve çocukların da göçe dâhil olması, ilerleyen yıllarda vize uygulaması, Berlin duvarının yıkılması ve ortak para birimine geçiş süreçleri gibi durumlar, işçiler ve aileleri için sürekli yeni sorunları da ortaya çıkarmıştır.

Avrupa-Türkiye arasındaki elli yılı aşan göç sürecinde Avrupa Türklüğü diyebileceğimiz bir kavram ortaya çıkmıştır. Almanya tarafından baktığımızda resmî olarak bu yeni kültürel yaşam için politikaların yetersizliği görülmektedir. Konumuz açısından Almanya'daki Türk müziği ile ilgili ev sahibi ülke tarafından pek ciddi çalışmaların yapılmadığı görülmektedir. Martin Greve altı yıllık araştırmasını yazılı hale getirdiği kitabında

3 Âşıklık geleneği, işçi göçü ve kültürel etkileşim konusunda detaylı çalışma için bkz. (Fidan, 2019).

"Dünya müziği" çalışan müzikologların bile Afrika ve Latin Amerika müziklerinin dışına pek çıkmadıklarını, Türk müziğini görmezden geldiklerini şaşkınlıkla dile getirir (2003: 2-4). Yine de Max Peter Bauman'ın yürüttüğü saha çalışmaları (Greve, 2003: 3), Köln'de yaşayan Sabri Uysal (2001)'ın doktora tezi, Ali Osman Öztürk (2001)'ün çalışması, Martin Greve (2003)'in kapsamlı eseri İsviçre (Basel) ve Almanya'daki Türk müziği üzerine nadir örnekler olarak ortaya konulmuştur. Doğrudan müziği temele almamış olsa da Mehmet Akif Korkmaz (2021) Almanya'ya yerleşen Türklerin başarı-başarısızlık deneyimlerini, uyum sürecinde geleneklerin rolünü, Dünya görüşünün oluşmasında göçmen psikolojisinin etkisini saha çalışmalarından hareketle detaylı bir şekilde değerlendirmiştir. Türkiye tarafından baktığımızda ise özellikle âşıklık geleneğinin Almanya'daki konumu ve gelenek üretimlerinin yeni içerikleriyle ilgili çeşitli makaleler göze çarpmaktadır[4].

**Kültürel Etkileşimler ve Âşık Müziğinin Kıtalararası Serüveni**

Âşıklık geleneği çağın, sosyal ve fizikî çevrenin şartlarına göre kendini güncellemiştir. Yeni konular geleneğe ustalıkla yerleştirilmiş, yeni teknolojilerden yararlanılmış ve yeni icra ortamları geleneğe eklemlenmiştir. Başta Almanya olmak üzere Batı Avrupa'ya işçi göçü de, âşıklık geleneği ve âşıklar açısından birçok kazanımla sonuçlanmıştır. Zaten âşıklık geleneğinin temel iç dinamiklerden olan seyahat/göç, âşıkların yadırgadığı bir husus değildi ve onlar sürece kolaylıkla uyum sağladılar. Âşıklık geleneğinde göç konusunda N. Özdemir'in şu görüşlerine değinmek yerinde olacaktır:

Sadece insanlar ve ürünler değil, gelenekler, yaşantılar, deneyimler ve bütün bunların bileşkesi kültürler de seyahat etmektedir. (…) Türk tarihi ve kültürü bir yanıyla göç veya seyahatlerin tarihi ve kültürüdür. Göç/seyahat Türk kültürünü yaratan ve yaşatan temel dinamiklerin başında yer almaktadır. (…) Kente ve yurtdışına göç âşıklık geleneğini dönüştüren bir faktördür. Bu süreçte öncelikle uyum sorunları işlenmektedir. Bu uyum sorunları beraberinde ana yurda özlemi de beraberinde getirmiştir. Yeni gurbet temiyle birlikte modernlik, sanayileşme, kentleşme, ulaşım, medya ve teknoloji alanındaki gelişmeler âşıklık geleneğini dönüştürmüş ve dönüştürmeye devam etmektedir (Özdemir, 2017: 557-567).

Âşıklar, yerelde kaybettikleri meraklı kitlenin/dinleyici kitlelerinin peşinden büyükşehirlere ve Avrupa'ya gitmeye başlamışlardır. Âşıkların Avrupa'daki konumlarına bakıldığında üç farklı âşık grubuyla karşılaşılmaktadır: Birincisi işçi olarak Avrupa'ya giden ve oraya yerleşen tip, ikincisi siyasî, ekonomik vs nedenlerden dolayı Avrupa'ya gelen, sanatıyla geçimini sağlayan ve uzun soluklu kalan tip, diğeri de etkinlik, konser, düğün, festival vesilesiyle Avrupa ve Türkiye arasında sık sık gidip gelen âşık tipi (Fidan, 2019). Birinci gruptaki âşıkların sayıca çok olsa da tanınırlıkları yaşadıkları çevreyle sınırlı kalmıştır.

4 Konuyla ilgili olarak bkz. (Reinhard, 1987), (Gözaydın, 1996), (Nasrattınoğlu, 1997), (Öztürk, 2001), (Kafkasyalı, 2005), (Turan ve Bolçay, 2010), (Sezen, 2014), (Irmak, 2015).

Bunlara, bu çalışmada eserlerine de değinilecek olan Kayserili Âşık Metin Türköz örnek olarak verilebilir. İkinci gruptaki âşıklar hem sayı ve hem de tanınırlık açısından dikkat çekmektedir. Özellikle 1980 öncesi çatışma ortamı, siyasî bir taraf seçmek zorunda kalan âşıkların yurdu terk etmesine neden olmuştur. Mahzunî bu süreçte sık sık yasaklanmış, uzun yıllar Almanya'da kalmıştır. Diğer taraftan Ozan Arif, Ali Nurşanî gibi farklı siyasî görüşlerden âşıklar da darbeli yılları (12 Eylül süreci) Avrupa'da geçirmek zorunda kalmışlardır. Neşet Ertaş da tedavi gibi bir nedenle geldiği Avrupa'da uzun yıllar kalmayı tercih etmiştir. Üçüncü gruptaki âşıklar da ulaşım imkânları doğrultusunda Avrupa ve Türkiye arasında sürekli gidip gelmişlerdir. Murat Çobanoğlu, Reyhanî gibi isimler bu gruba dâhil edilebilir[5].

Göç dolayısıyla yaşanan sosyokültürel ve teknolojik yaşamdaki değişimler, 1960'larla birlikte müzik endüstrisi içinde de âşıkların kendilerini hissettirmelerini sağlamıştır. En başta 78'lik taş plaklara göre daha dayanıklı, çok daha ucuz 45'lik plakların imalatı ve bunu çözümleyen donanım olarak daha ucuza mâl edilen ve rahat taşınabilen pikapların piyasaya sürülmesi bu durumda etkilidir. İkinci önemli etmen ise göç hareketliliğidir. Yurtiçi ve yurtdışı göçler yoluyla pikap sahibi olma yaygınlaşırken hem gurbete çıkanlar hem de memlekette kalanlar için yeni müzik içeriklerine ihtiyaç duyulmuştur (Fidan, 2017: 31). Ö. Çobanoğlu, 1960'larda yaşanan bu hareketliliği şu şekilde değerlendirmektedir:

1960'lı yıllarda başlayan işçi olarak sanayileşmiş Batı Avrupa ülkelerine dış göç, genel olarak âşık edebiyatı tarzının 1960'lar sonrası inkişafında ve özellikle de elektronik kültür ortamına geçiş sürecinde son derece önemli katalizör rolü oynadığı görülmektedir. Dış göç olgusu, hem yurtdışındaki işçiler hem de onların Türkiye'de kalan yakınları açısından düşünüldüğünde son derece geniş bir kitleyi içine alan ulusal seviyede etkileri olan bir sosyal hareketlilikti. (…) Dış göçle Batı Avrupa'ya özellikle de Batı Almanya'ya giden ve 1970'lere doğru büyük kitlelere ulaşan Avrupa Türkleri çoğunluk itibariyle Orta ve Doğu Anadolu'nun kırsal kesiminden oluşmaktaydı. Dolayısıyla âşık tarzı edebiyat geleneğinin diğer bölgelere göre daha canlı olarak yaşamakta olduğu bu bölgelerden giden işçilerin sosyo-kültürel sıkıntıları çok kısa bir sürede âşık tarzı şiirin yeni temaları olarak âşık tarzı şiir repertuarında yer almıştır. Bu temaların temelini teşkil eden 'gurbet olgusu' ve ona dayalı temalar zaten başlangıcından beri âşık tarzının ana temalarından biridir. Bu cephesiyle dış göç âşık tarzının yeni ve yenilenmiş konularla tematik olarak zenginleşmesini sağlamıştır (Çobanoğlu, 2000: 153-154).

5 Avrupa'da yaşayan âşıklarla ilgili önceki dipnotta verildiği üzere bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda Avrupa'daki âşıklara yer verilmiştir. Gidiş geliş yapanlar haricinde oraya yerleşerek Avrupa âşıklık geleneği temsil eden başlıca âşıklar şu şekilde sıralanabilir: Metin Türköz, Ozan Arif, Yusuf Polatoğlu, Yusuf Afşar, Âşık Temelli, Mehmet Ali Gül, Davut Akarsan, Hasbi Aslan, Âşık Fedaî, Şen Ozan, Fakı Eder, Ata Cananî, Ozan Çelebi, Uğur Geylanî, Coşkun Yılmaz, Ozan Nihat, Şahturna, Ali Kabadayı, Mustafa Avşar, Ömer Kadan, Âşık Can Ali, Hilmi Şahballı, Sefil Selimi, Kamil Sayın, Recep Cırık, Osman Şahbaz, Hüseyin Şahbaz, Nuri Gözet, Hacı Celil Kaplan, Selami Erdemir, Lütfi Gültekin, Servet Çelik, Mesut Kocabaş, Mehmet Ali Akçınar, Memduh Güngör, Yılmaz Çaycı.

Göç dalgaları sonrasında âşıklık geleneği için Batı Avrupa'da yeni bir sözlü kültür ortamı oluşmuş ve kent merkezli kültürel ekonomik faaliyetler için imkânlar ortaya çıkmıştır. Öyle ki Avrupa'daki dernek faaliyetleri, düğünler, türkü kafeler/barlar bugün dahi âşıklar için önemli kent merkezli kültürel ekonomik faaliyet alanları olarak görülmektedir. Kültür endüstrileri açısından bakıldığında ise Türkiye ile karşılıklı etkileşim ve teknoloji transferi, âşıklık geleneğini ve mahsullerini uluslararası konuma taşımıştır.

Gerek âşıkların gerekse halk müziği sanatçılarının Batı Avrupa'da bu kadar çok rağbet görme nedenleri, dönemlere ve dönemlerin sorunlarına göre farklılık gösterse de temelde folklorun temel işlevlerinin yerine getiriliyor olmasındandır. Bir yandan kayıtlı müzik endüstrisi ürünleriyle, bir yandan da canlı icralarla âşıklar, "eğlendirme işlevinin yanında, değerlere, toplumsal kurumlara ve törelere destek verme, kültürün kuşaklar arası aktarımı, iletişim, protesto, toplumsal ve kişisel baskılardan uzaklaşma"[6] gibi işlevlerin sergilenmesinde rol oynamışlardır. Yeri geldiğinde olumsuz davranışları sert bir şekilde uyarmışlar, yeri geldiğinde düğünlerini çalmışlar, yeri geldiğinde de Avrupalılarla işçiler arasında köprü olmuşlar.

Birinci dönemde, yani ilk işçilerin gittiği tarihten aile birleştirme sürecine kadar olan yaklaşık on yıllık süreçte âşıkların işlediği temel konular daha çok uyum, gurbet, memleket ve aile hasreti, barınma, çalışma şartlarının ağırlığı, Avrupalılarla ilişki, dil sorunudur[7]. Erzurumlu Âşık Reyhanî, *"Git Oğlum Almanya'ya"* diyerek halkı teşvik ederken bir yandan da *"Alamancı Gençler"* deyişiyle de beklentilerini dile getirmiş, umut aşılamış, aynı zamanda gençlerin tarihinden, benliklerinden, geleneklerinden göreneklerinden kopmamaları konusunda uyarmıştır. Reyhanî, 1980'lerde çıkardığı *"Almancı'nın Dramı"* adlı kasetinde ise maalesef hayal kırıklığını dile getirir. Parçalanmış aileleri, dul kadınları, yıllardır ötekileştirilen Türk işçisinin sorunlarını, hakaretleri ve Türklerin bunca fedakârlığına ve önceleri çiçeklerle karşılanmalarına rağmen, Alman toplumunda yaygınlaşan ve "Türken raust" ile ifade edilen geri dönün mesajlarına karşı tepkisini ve pişmanlığını da dile getirir.

Avrupa'nın güzellikleri, olumlu yönleri yanında âşıklar daha çok acı tarafına değinmiş ve yeni yurt "acı vatan" olarak kodlanmıştır. Reyhanî, Murat Çobanoğlu gibi âşıklar, yaşanan dramı kahramanların dilinden mektuplaştırarak ifade etmişlerdir. M. Çobanoğlu'nun plağa okuduğu "Oğulun Babaya Mektubu" ve "Babanın Oğula Mektubu" bu tarzın dikkat çeken örneklerindendir. Bu mektuplarda sıkıntılar dile getirilmiş, dön çağrısı yapılmış; bu çağrıya mecburiyet ve acılarla cevap verilmiştir.

Avrupa'da ikinci dönem olarak belirtebileceğimiz 1970 sonrasında ailelerin birleşmesi, "heim" adı verilen yurtlar yerine evlere ihtiyaç duyulmasını, çocukların ve eşlerin uyum problemleri, iki kültürün çatışması, yabancı evlilikler, Türkiye ile ilişkilerde maddî bakış açısı ve "Almancı, gurbetçi" kimliklerinin oturması, Türk gençlerinin Avrupalı gençler

6 Folklorun işlevleri ile ilgili olarak bkz. (Bascom, 1954) ve (Başgöz, 1996).

7 Ortaya çıkan yeni temaları kültür değişmeleri ekseninde değerlendiren bir çalışma için bkz. (Çelikten, 2021).

gibi davranması, kimlik ve ahlakî kaygılar ön plana çıkmaktadır. Bu zengin temalar özellikle Avrupa'daki bu kavramlara şahitlik etmiş âşıklarca dile getirilmiştir. Şahturna "Hani Senin Yurdun Türküm" deyişinde bu ikileme "Avrupa'da yabancısın / Sen yurdunda Almancısın" diyerek arada kalmışlığa vurgu yapar.

1962'de Almanya'ya işçi olarak giden ve yanında götürdüğü, biraz çalabildiği bağlamayla kısa zamanda işçiler arasında tanınan Kayserili/Kölnlü Âşık Metin Türköz, dikkat çektiği konular ve kendine has üslubuyla diğer âşıklardan ayrılır. Başta kıvrak Orta Anadolu oturak havaları üzerine mizahî sözleri dizerek oluşturduğu, eğlendirirken eleştirdiği; ağır bir dille taşladığı eserleri bu döneme ışık tutmaktadır. Bazen küfürlü, argolu, bazen yerel söyleyiş ve deyimlerle süslenmiş, bazen de iki dilli ve diyaloglu eserleri Türklerin Avrupa macerasını tüm ayrıntılarıyla anlatır. Günümüzde epeyce popüler olan "Sincan Sound"un da öncülerinden sayabileceğimiz Türköz, Martin Greve'in verdiği bilgilere göre 72 kırkbeşlik plak ve 30 kaset çıkarmıştır (Greve, 2006: 444). Ancak bunlara ulaşmak mümkün olamamıştır.

Korkmaz'a göre Kölnlü Âşık Metin Türköz'ün eserleri yarım asırdan beri değişmeyen tek unsur Almanya'nın yabancı işçisini toplumun kabul etmeyişine karşı bir protestodur. Onun eserleri bir yandan Türkiye bir yandan da Almanya bürokrasisine karşı yazılmış dilekçe gibidir. İçerdiği sosyal, kültürel, siyasi temaları yaşadığı zamana ve kültüre göre anlatmaktadır (Korkmaz, 2017: 446). M. Türköz sık sık diyaloglara ve nasihatlere başvurur, bazen bir hemşehri, bazen de bir abi gibi Kayseri ağzıyla dinleyicileri uyarır *(Ahlını başına al, sahın ha!)*. İşçilerin ve aile bireylerinin Türk kültürüne yakışır hâlde davranmalarını ve bu şekilde yaşamalarını; Almanya'nın ışıltılı, canlı hayatının çocukları yoldan çıkarttığını söyler.

*Alamanya Gardaşımı Geri Ver* ve *Almanya'ya Çağrı* gibi eserlerde çekilen sıkıntıları, acıyı, özlemi işleyen Mahzunî, *Şikâyetim Var Âşık Veysel'e* adlı şairname tarzındaki deyişinde ise ilginç bir noktaya dikkat çekerek çağın âşıklarının yurtdışına gidip gelmelerindeki olumsuz davranışlarını ve Türkiye'deki dedikoduları sert bir dille eleştirir. Eserin giriş kısmında yapılan anons şu şekildedir. Metin Türköz'ün ve Reyhanî'nin eserlerinde de rastlanılan bu "uyarı, nasihat, mesaj" kısımlarının anons ve diyaloglarla verilme tarzı, plak ve kaset döneminde metinlerin çoğunda rastlanmaktadır. Anonslarla verilen bu mesajların kültürel etkileşimi kolaylaştırma ve eğitim işlevini yerine getirme rolü de vardır. "Esas itibariyle lirik üslubu benimseyen Almanya türkülerinde, dram ve nesir gibi ifade biçimlerini yardımcı öğe olarak kullanılmakta; dile getirmede nazmın yetersiz kaldığı noktalarda devreye sokulmaktadır. Diğer yandan türkülerin art alanı ve amacı üzerine bilgilendirilmesi gibi işlevi olan bu öğeler, aynı zamanda sade insanın teatral estetik gereksinmesinin karşılanması olarak da değerlendirilebilir" (Öztürk, 2001: 126).

1990'larda ve sonrasında ırkçı saldırıların artması, Möln ve Solingen katliamı, Münih'te görülen NSU Davası metinlere de ümitsizlik, dön çağrıları ve "Alamanya'nın zalımlığı"

şeklinde yansımaya başlamıştır. Reyhanî *Vay Zalımın Almanyası*'nda, Gaziantepli Ali Nurşanî *Almanya* adlı kasetinde, Abdullah Papur *Zalım Almanya*'da eziyeti dile getirmektedir. Âşık Kemterî yurda gömülmeyi vasiyet etmekte, Kul Nuri ise Reyhanî'nin *Git Oğlum Almanya'ya* adlı eserine nazire olarak *Dön Gardaş Dön Türkiye'ye* deyişini söyler.

Aslında meselenin diğer tarafına bakıldığında Türk kimliğinden uzaklaşmış, Türkçe konuşamayan, çifte vatandaşlığın yaptırımlarına karşılık Avrupa devletlerinin kimlik ve pasaportunu taşıyan, Avrupa sporu, sanatı, siyaseti, ticareti için ter döken ve kendini Avrupalı olarak gören büyük bir dördüncü kuşak gelmektedir. Anavatandaki güncel olaylardan da görülür biçimde etkilenen Almanya'daki göçmen işçi kültürü, başta Türk ve Alman kültür birikimi olmak üzere çeşitli ulusal kültür birikimlerinin etkileşimi sonucu 'bağdaşımcı' boyutu giderek belirginleşen 'yeni bir kültür' olma yolundadır. Çok katmanlı ve çok etmenli bir ortamda gelişen bu yeni kültür, çoğu araştırmacılarca çok kültürlü ortamın bir ürünü olan 'ara-kültür' olarak da tanımlanmaktadır" (Kula, 2011: 29). Dernekler, vakıflar, federasyonlar, ocaklar vesilesiyle kültürel kimliğini korumaya çalışan üçüncü kuşak için kimlik arayışları ilk kuşağa göre belki daha zorlu bir sürece girmektedir. Bir yandan da yaygınlaşan İslamofobi'yle mücadele eden Avrupa Türklerinde yeni kuşakların eğitimi, kültürlenmesi, Anadolu'yla bağların kopmaması için gerekli teşvik ve önlemlerin alınması Türk varlığı ve kimliği için elzem olarak görülmektedir.

**Sonuç**

Gelenek, etkileşimler bütünüdür. Türk kültürünün köklü geleneklerinden âşıklık geleneğinin tarihî sürecine bakıldığında gelenek, başta seyahat ve göçlerle birlikte, daha sonra da teknik/teknolojik gelişmelerle farklı etkileşimlerden beslenmiş, bu yenilenme ve beslenmelerle sürekliliği sağlamıştır. Yeni yaşam tarzının, devlet yapısının, toplumsal dönüşümün etkisini altında geleneğin sözlü kültür çağının kapanmasıyla birlikte zayıflayacağı ve tarihî bir müzik ve edebiyat alanı olarak anılacağı düşünülürken; gelenek ve geleneğin aktörleri mevcut şartlarda âşıklık geleneğini güncelleyerek geleneğin yirmi birinci yüzyılda canlı bir alan olmasını sağlamışlardır. Konumuz itibariyle özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki etmenler geleneği yapı, işlev, eğitim, icra tarzı, icra bağlamı, tema gibi birçok noktada etkilemiş, dönüştürmüştür. Bu etmenlerden en çok öne çıkan ikisi ise göç ve kültürel yaratıcı endüstrilerdir.

Özellikle Avrupa Türk işçi göçünün sosyolojik, ekonomik, diplomatik süreci ve sonuçları olduğu gibi edebiyat ve müziğimizin ana çatı geleneklerden biri olan âşıklık geleneği için de farkı bir süreç cereyan etmiş ve çok katmanlı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Gelenek, hem konu hem de icra bağlamı açısından zengin bir dönemi yaşamıştır. İçerik açısından bakıldığında işçilerin ve ailelerin iletişiminde, sıkıntılarını dile getirmede, eğlenmelerinde, Türkiye ile olan kültürel bağların sıkılaştırılmasında âşıklar ve eserleri önemli rol oynamış; Avrupa Türklüğünü 21. yüzyıla taşınmasında katkıları dikkate değerdir.

Göçle birlikte oluşan yeni bağlamda geleneksel Türk müziği, Türkiye'den olduğu gibi nakledilmemiştir. Almanya'da müzik için yeni bir habitus ortaya çıkmıştır. Müzik aktörleri bu yeni habitusta Türk ve Avrupalı dinleyicinin müziği alımlama durumlarına göre sanatlarını icra etmişlerdir. Kültür endüstrilerinin imkânlarıyla gerek radyo (Köln Radyosu gibi), televizyon (uydu yayıncılığı vb) gerekse kayıtlı müzik sektörüyle (Uzelli, Minareci, Türkola…) seslerini yeni bağlamın dinleyici kitlesine ulaştırmışlar, Türkiye'deki müzik sektörüne de yön vermişlerdir. Ayrıca Cartel ve Discofolk (Kurt, 2021) örneklerinde olduğu gibi yeni müzik tarzlarına kaynaklık etme rolünü yine âşıklık geleneği üstlenmiştir. Kısaca müzik, içerik, icra tarzı ve bağlamındaki değişim, farklı müzik ekipmanlarının kullanılması, popüler müzik alanlarına etki, yeni âşık tipinin ortaya çıkışı gibi farklı açılardan değerlendirebileceğimiz hususlar Batı Avrupa işçi göçünün ve kültürel yaratıcı endüstrilerin geleneğe yansımalarıdır. Bütün bunlarla birlikte bir yaratıcı zümre olarak âşıklık geleneği 21. yüzyıla taşınmıştır.

**Kaynakça**


ADORNO, T. W. ve Max H. (2000). *Aydınlanmanın Diyalektiği.* (Çev. N. Ülner, E. Öztarhan Karadoğan), Kabalcı Yayınevi.

ADORNO, T.W. (2011). *Kültür Endüstrisi-Kültür Yönetimi.* (Çev. N. Ülner vd.), İletişim Yayınları.

BASCOM, W. (1954). "Four Functions of Folklore". *Journal of American Folklore,* S. 67, ss: 333-349.

BAŞGÖZ, İ. (1996). "Protesto: Folklorun Beşinci İşlevi (Fonksiyonu)", *Folkloristik-Prof. Dr. Umay Günay Armağanı,* (Ed. Ö. Çobanoğlu-M. Özarslan). Ankara: Feryal Matbaacılık.

CANATAN, K. (1990). *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları.

ÇELİKTEN, H. (2021). *Âşıklık Geleneği ve Kültür Değişmeleri*. Ankara: Grafiker Yayınları.

ÇOBANOĞLU, Ö. (2000). *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

FİDAN, S. (2017). *Âşıklık Geleneği ve Medya Endüstrisi/Geleneksel Müziğin Medyadaki Serüveni*. Ankara: Grafiker Yayınları.

FİDAN, S.(2019). "Göç, Kimlik, Kültürel Etkileşim Bağlamında Avrupa'ya Türk İşçi Göçü ve Âşıklık Geleneği", *Filoloji Alanında Yeni Ufuklar*. Ankara: Gece Akademi, ss: 99-118.

GÖZAYDIN, N. (1996). *"Federal Almanya'da Türk Şiiri", Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı V (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri)*, Mart 1996, S. 531, ss: 700-726.

GRAVE, M. (2006). *Almanya'da "Hayalî Türkiye"nin Müziği*, (Çev: S. Dingiloğlu). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

HARTLEY, J. vd (2013). *Yaratıcı Endüstriler Temel Kavramlar*, (Çev. A. Tolungüç vd.) Ankara.

IRMAK, Y.(2015). "Batı Avrupa'da Yaşayan Göçmen Türk Toplumunda Kültür Aktarımı Bakımından Âşıkların Rolü ve Şiirlerinde İşlediği Konular", *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi (KARAFED)*, 5/3, ss:11-26.

KAFKASYALI, A. (2005). "Batı Avrupa'ya Giden Türklerin Sosyal ve Kültürel Meselelerinin Anadolu Âşık Edebiyatına Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 28, ss: 241-255.

KARAGÖZ, R. (2007). *Almanya Yeni Yurt*. İstanbul: Fide Yayınları.

KOÇAK, R. (2020). Kitlelerin Doğu Ekspresini Keşfi Bağlamında Yaratıcı Sınıf ve Yaratıcı Endüstrilerin Rolü: Kars İli Örneği. *UHAD/Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3(4), ss: 24-38.

KORKMAZ, M. A. (2021). *Almanya Türkleri*. İstanbul: Arı Sanat.

KORKMAZ, M. A. (2017). "Almanya İşgücü Toplumunun Muhalif Sesi Kölnlü Âşık Metin Türköz*", I. Dil, Sanat ve İktidar Sempozyumu*. Giresun: Giresun Üniversitesi, ss: 437-448.

KULA, O. B. (2011). "İş Göçü ve Kültürel Kimlik", *50. Yılında Göç*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, ss: 20-40.

KURT, N. (2021). "Almanya'ya İşçi Göçü Sonrasında Ortaya Çıkan Disco-Folk Olgusu ve Derdiyoklar Müzik Grubu", *Etnomüzikoloji Dergisi,* 4(1), ss: 83-96.

NASRATTINOĞLU, İ. Ü. (1997). "Batı Avrupa'da Yaşayan Türk Âşıklık Geleneği", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi-Halk Edebiyatı Seksiyonu Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, ss: 151-171.

ÖZDEMİR, N. (2012). *Kültür Ekonomisi ve Yönetimi*. Ankara: Hacettepe Yayıncılık.

ÖZDEMİR, N. (2017). *Kültür Bilimi ve Yönetimi.* Ankara: Grafiker Yayınları.

ÖZTÜRK, A. O. (2001). *Alamanya Türküleri: Türk Göçmen Edebiyatının Sözlü/Öncü Kolu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

REINHARD, U. (1987). "Turkische Musik: ihre Interpreten in West-Berlin und in der Heimat. Ein Vergleich", *Jahrbuch für Volksliedforschung,* 32, ss: 81-92.

SEZEN, L. (2004). *İşçi Ailelerinin Gözüyle Batı Avrupa'daki Türkiye.* Ankara: Kurmay Yayınları.

ŞEN, F. (2011). "Almanya ve Avrupa EuroTürkler", *50. Yılında Göç.* T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, ss: 14-19.

TURAN, F. A.ve E. Bolçay (2010). *Sazın Sözün Sultanları-Belçika'da Yaşayan Halk Şairleri.* Ankara: Gazi Kitabevi.

UYSAL, S. (2001). *Das musikalische Leben der in NRW lebenden Türken*. Dissertation, Dortmund.

# OĞUZ VE KELT HALKLARININ KAHRAMANLIK DESTANLARI

**Fidan GASIMOVA***

**Giriş**

Kahramanlık destanları ait oldukları halkın tarihi dönemini, tarihi köklerini ve kültürünü yansıtmaktadır. "Kahramanlık destanlarında bir yandan tarihte yaşanmış ve halkın kollektif şuur altında ve hafızasında yer alan veya alması gereken olaylar hem topluca hem de ekleme ve çıkarmalarla tasvir edilir ve bu olayların halkın ve yurdun hayatındaki önemi belirtilir. Halkın birliğini sağlayan ve parçalayan sosyal ve siyasi olayların nedenleri gösterilmeye çalışılır" (Çobanoğlu, 2020: 52).

Araştırma konusu olan Oğuz ve Kelt destanları da bunları doğrulamaktadır. "Kitab-ı Dede Korkut" ve "Oğuz Kağan" destanı kahramanlık, adaleti sağlamak, toplumsal düzeni korumak için mücadele etmek, aşk gibi temalar etrafında şekillenmiştir. "Kitab-ı Dede Korkut" destanında, halkımızın eski tarihinin, kültürünün izleri görülmektedir. Burada Oğuz kahramanlarının tarihi yaşam tarzı, savaş sahneleri, cesaretleri, kahramanlıkları vb. ile karşılaşıyoruz. Oğuzlar gibi eski halklar arasında özel bir yere sahip olan Keltlerin de tarihi, kültürü, mitolojisi, folkloru vb. her zaman araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Çalışmada Oğuz ve Kelt halklarının zengin kültür mirasının kahramanlık öyküleri karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

"Kitab-ı Dede Korkut" destanına konu, motif, imge açısından en yakın Kelt destanı Kuhulin'le bağlı olandır. Destanları bir araya getiren yönlerden biri onların olay örgüsüdür. Her iki destan tamamen kahramanlık bir tema üzerine inşa edilmiş ve destan kahramanları, başından sonuna kadar, halkı, vatanları için savaşlara katılır, kahramanlık gösterirler. Bu kahramanların doğumundan tutmuş, hayatının her anına ilişkin benzer motiflere rast gelinmektedir. Motifler sadece esas kahramanla ilgili değil, buradaki diğer canlı ve cansız varlıklarla, ayrı ayrı kültlerle de ilgilidir.

**Destanların Olay Örgüsü, Onların Mitolojik İçeriği, Motifler ve Kültler**

Malum olduğu gibi olay örgüsü destan metninin organize edici başlangıcıdır ve destandaki olaylardan oluşmaktadır. Olay örgüsünün kendisi de bir veya daha fazla motifin

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Bakü - Azerbaycan, gasimovafidan@yahoo.com

katılımıyla oluşturulur ve eserin temasını, fikrini ifade eder. Araştırma konusu olarak seçtiğimiz kahramanlık destanlarında da olay örgüsü çeşitli motiflerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Destanlara baktığımızda olay örgülerinin genellikle başkahramanla ilgili olduğunu, bazen savaş sahnelerini anlattığını, bazen de devletçilik ve evrensel temalarla bağlı olduğunu, mitolojik unsurların ön planda olduğu doğaüstü ve büyülü güçlerle mücadele konusunu içerdiğini görebiliriz.

Öncelikle söz konusu destanlar da dâhil olmakla kahramanlık destanlarının genellikle mitolojik bir kökene sahip olduğunu ifade edelim. Aynı zamanda destan kahramanları da mitolojik kahramanların çizgilerini taşımaktadırlar. Mitolojinin izleri destan metninin, ana temasının oluşumunda büyük etkiye sahiptir. Bu etki imgelerden tutmuş olay örgüsü, ayrı ayrı nesnelerde, canlılarda da kendini göstermektedir. Yani destanlarda doğaüstü güçleri olan kahramanlar, gelecekten haber veren şamanlar, druidler, sihirlilik özellikleri olan hayvanlar ve diğer mitolojik özellikli imgeler vardır.

İmgelerden ilave destanların olay örgüleri de mitolojik unsurlar içermektedir. Örneğin, esas kahramanın doğumu, ad kazanması, mucize dolu yolculuğu, evlenmesi, kahramanlık savaşları vs. gibi motifler farklı halklara ait bu destanların olay örgüsünü oluşturmaktadır. Destandaki mitolojik unsurları söz konusu olay örgülerinin inceleyerek de verebiliriz.

Örneğin *olay örgüsünde başkahramanın doğulacağının önceden haber verilmesi ve onun mucizevi şekilde doğuluşu hattı.* Kahramanlık destanlarında başkahramanlar doğmadan önce okuyucu, onların gelişini farklı şekillerde öğrenir. "Kitab-ı Dede Korkut" destanında bu haber adaklarla malum olursa, "Kuhulin" destanında esas kahramanın doğacağı haberini önce kahramanın şekil değiştiren babasının dilinden, geleceğine dair malumatları da druidler aracılığıyla alırız. Doğumun önceden haber verilmesinin ardından da mucizevi doğuluş motifi kendini göstermektedir. "Genel olarak, mucizevi doğum motifi destan ve masal kahramanları için karakterisktir: halk inanışına göre doğumun mucizevi koşulları, kahramanın gelecekteki ihtişamının bir alametidir" (Жирмунский, Зарифов, 1947: 79).

Bilindiği gibi "Oğuz Kağan" destanı olay örgüsü açısından daha arkaiktir. Çünkü burada bir halkın, bir elin yaratılışından bahsediliyor. Bu açıdan bakıldığında destanda mitolojik unsurların daha fazla yer alması, olayların akışında ve kahramanın özelliklerinin anlatılmasında mitolojik metinlerin ve mitolojik karakterlerin dönüşümünü görmek mümkündür. "Oğuz destanının ilk versiyonu olan "Oğuz Kağan"da kahraman epikleşse de, birçok mitolojik işlevi bünyesinde barındıran ilk ata, ilk hükümdar ve ilk medeni kahramandır" (Bəşirli, 2019: 21).

Kuhulin'le ilgili Kelt destanının olay örgüsü de mitolojik ve tarihi dönemi yansıtmaktadır (Широкова, 2005: 44). Destan Kuhulin'in mucizevi doğumuyla başlar ve burada rüya, şekil değiştirme, mucizevi doğuluş motifleri, su kültü, astral alanla bağlılık kendini gösterir. Bu da destanın olay örgüsündeki mitolojik içeriği bariz şekilde sergilemektedir.

Mit metinlerinde bu motife esasen mitolojik imge olan medeni kahramanların doğumu sırasında rastlamaktayız. Sonraki aşamalarda bu motif folklor metinlerine, özellikle de destanlara aktarılarak esas kahramanların, bazen de onların yardımcılarının doğumunda kendini göstermektedir. Kelt destanının bir versiyonunda, Dehtirenin içtiği suyla rahmine düşen bir varlıktan oğlu Kuhulin'i doğurması bunun en bariz örneğidir (*Исландские саги. Ирландский эпос*, 1973: 585). Burada suyla doğulma motifinin izleri vardır. Kelt destanının kahramanı öldüğü zaman da suyla bağlantılı şekilde verilir. Hatta kahramanın en yakın yardımcısı, arkadaşı olan atının da gölden mucizevi bir şekilde geldiği ve "Kuhuli'nin Ölümü" hikâyesinin sonunda kahramanın ölümünden sonra da göle doğru koştuğu tasvir edilmektedir (*Ирландские саги*, 1933: 219). Buradan da görüldüğü gibi suyun sadece mitolojide değil, folklor örneklerinde de insanı döllendirmek işlevinin olduğu, hayat kaynağı olması malumdur. Destanlarda suyun yaratıcı yeteneği özellikle vurgulanır. Koruyucu işlevi, suya dair bilgece fikirler, suyun iyileştirici özelliği, arındırıcı ve güçlendirici işlevine sıklıkla rastlanır. Kahramanlık destanlarında başkahramanın doğumundan hayatının en önemli anlarına kadar su kültünün etkisi açıkça görülmektedir.

*Su* "Kitab-ı Dede Korkut" destanında da en çok rastlanan külttür. Burada da doğuluş suyla bağlıdır ancak farklı bir boyutta. Örneğin, destanın ilk boyunda Dirse Hanın hanımının dilinden "*Kuru-kuru nehirlere suçu saldım*" (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988: 136) ifadesi verilir. Ananın dilinden verilen bu ifadede adak adamakla çocuğun doğulması fikri görünür, bunlardan biri de kutsal sayılan, ruhu olduğuna inanılan suya suçu salmak geleneğidir. Hatırlatmak gerekir ki, mucizevi doğuluşun sonraki dönüşümlerinden biri de adak adamakla çocuğun dünyaya gelmesidir.

Bu arada doğuluşun bağlı olduğu su kültünden başka Oğuz ve Kelt halklarının destanlarında rastladığımız önemli kültlerden birinin de *dağ* olduğunu belirtelim. Dağ kültünün bu halkların mitoloji ve folklorunda mühim bir yer tuttuğu görülmektedir. Dağlara tapınma genel olarak kozmogonik görüşler sisteminde önemli bir yer tutmaktadır. Dağın mitolojik metinlerdeki yaratıcı işlevi destanlarda da devam etmiştir. Örneğin, "Kitab-i Dede Korkut" destanında dağ imgesine sıklıkla rastlanmaktadır. Destandan görüldüğü gibi Oğuzlar dağın ruhu olduğuna inanmış, ondan hep medet ummuşlar. Bazen dağlar insan gibi canlı kabul edilmiştir. Onunla sohbet etmiş, onu gargımış, ona yücelik, tanrıya ulaşma sembolü olarak bakmışlar. Keltler de dağları tanrılarla bağlamışlar. Oğuz destanlarında olduğu gibi Kelt destanlarında da dağa tapınma, ondan medet umma kendini göstermektedir. Druid öğretisine göre dağlar ilhamın geldiği, tanrısal varlıkların insanlarla konuştuğu yerlerdir. Birçok dağ ve tepe güneş tapımı için kullanılmıştır. Ayrıca, her iki halkın mitolojik ve folklor metinlerinde dağ su, ağaç gibi diğer kutsal nesnelerle bağlantılıdır.

Doğuluşu da simgeleyen ağaç ve bitki kültü mitolojideki işlevini başta destanlar olmak üzere folklor metinlerinde de sürdürmektedir. Mitolojide evrensel bir imge olan ağaç,

hem Oğuz hem de Kelt metinlerinde hemen hemen aynı işlevi görmektedir. Her iki halkın mitolojik ve folklor metinlerinde, özellikle destanlarında ağaç, yaşamın ve bereketin simgesidir. Ayrıca ağaç Tanrının sembolüdür. Hayat ağacı bir nevi ölümsüzlük kaynağını temsil eder, dünyanın merkezi ve evrenin desteğidir. Destanlarda dikkat çeken bir husus da ağaçlarla insanlar arasındaki mistik ilişkidir. Yani destanlarda ağaç, ataların ruhlarının yaşadığı yerdir ve çeşitli ritüellerde büyük rol oynar. Ağaç baharın ve doğanın yenilenmesinin sembolüdür. Kısacası ağaç, mitolojik özellikleriyle birlikte folklor metinlerinin en önemli imgelerinden biridir.

Mevzudan çok uzaklaşmadan onu da bildirelim ki, kahramanın doğumu ilk başta çeşitli mucizelerle ilişkilendirildi. Daha sonraki gelişme döneminde halkın kahramanı mucizevi bir şekilde yeniden doğar, ancak bu mucize başka bir biçime bürünür, o da Tanrı'ya duadır. Beyrek de, Buğaç da duayla doğarlar. Yani yine de sade bir şekilde doğmazlar. Genellikle, destan kahramanlarının doğuluşu mitolojik unsurlarla ilgilidir. "Oğuz Kağan" ve Kelt destanında bunlar açıkça belli olduğu halde Dede Korkut destanında kahramanın doğuluşu sözün büyülü fonksiyonu ile bağlıdır. Destanda "kahramanın dua ile doğulması da arkaik dönem düşüncesinde sözün büyülü gücüne inamın ne kadar mühim yer tuttuğunu gösterir" (Bəydili, 2003: 275).

Destanlarda olaylar dizini kahramanın mucizevi doğumunun sonraki aşaması, yani onu tamamlayan *hızlı büyüme ve isim kazanma hattı* üzre devam eder. Kahramanın hızlı büyümesi, mucizevi doğum motifine en yakın, onunla bağlantılı bir motiftir. Örneğin, "Oğuz Kağan" destanında mucizevi şekilde doğulan Oğuz hızlı bir şekilde büyür, konuşur, yiğitlik gösterir (Bayat, 1993: 124).

Hızlı büyüme sonrasında olay örgüsünün ana yönlerinden biri olan yiğitlik göstererek isim kazanma motifi, Oğuznâmeler'de sıklıkla rastlanan motiflerden biridir. Örneğin "Kitab-ı Dede Korkut" destanında kahramanlık gösteren Oğuz yiğitlerine Dede Korkut ad vermiştir. Bu, "Dirse Han oğlu Buğaç Han" boyunda açıkça görülmektedir (Kitab-i Dədə Qorqud, 1988: 134). Ya da "Bayböre'nin oğlu Bamsı Beyrek" boyunda olay örgüsünün başında adaklarla, dualarla, alkışlarla doğduğu anlatılan Beyrey'in, "baş kesip kan dökene" kadar ismi yoktu. Doğumunun anlatılmasının ardından 15 yaşına gelen yiğit, tüccarlara saldıran kâfirleri mağlup eder ve onları kurtardıktan sonra kendisine Dede Korkut tarafından ad verilir (Kitab-i Dədə Qorqud, 1988: 151-152).

Oğuz destanında olduğu gibi Kelt kahramanlık destanında da olay örgüsünün başında mucizevi doğumundan bahsedilen Kuhulin hızla büyür ve yiğitliğiyle ünlenir. Destanda çocuğun doğduğunda üç yaşında olduğu ve adının Setanta olduğu anlatılır. Ancak Kulan'ın köpeğini öldürdükten sonra Kuhulin olarak adlandırıldığı gösterilmiştir (*Исландские саги. Ирландский эпос.* 1973: 583-586).

İsim kazanma motifinden görüldüğü üzere, söz konusu kahramanlık destanlarının kahramanlarının isimleri, her şeyden önce ve en kapsamlı şekilde onların kahramanlıklarını,

kökenlerini, totemizm yankılarını, mitolojik kahraman çizgilerini, onun başka dünyalardaki maceralarını yansıtır. Bundan sonra destanlarda olay örgüsünde *evlilik motifi* dikkat çeker.

Adı geçen destanlarda olay örgüsünün önemli bir bölümünü oluşturan evlilik motifi destanların mühim aşamalarından biridir. Kahramanın evliliğinin olay örgüsünden de anlaşılacağı üzere, eski Oğuznâme'den başlayarak, halk kahramanına sıra dışı özelliklere sahip bir kadın yakıştırır. Bu kadınlar güzelliklerinin yanı sıra doğumlarıyla da dikkat çekmektedirler. "Oğuz Kağan" destanının olay örgüsüne bakıldığında, mucizevi doğum motifini hem kahramanda hem de kadınlarında görüyoruz. Biri ışık kültüyle, diğeri ise ağaç kültüyle ilişkilendirilen bu kadınların ikisi de Tanrı tarafından gönderilmiştir.

"Oğuz Kağan" destanında kadınlar Tanrı tarafından gönderilmişse, "Kitab-ı Dede Korkut" ve Kuhulin'i konu alan Kelt destanında da başkahramanın kadını kendisinin seçmesi anlatılır ve bu kadınlar dış güzelliklerinin yanı sıra akıllı, becerikli olmaları ve yeri geldiğinde de kahramanla birlikte savaşa girebilecek olan kadınlardır (Kitab-i Dədə Qorqud, 1988: 152-153, Ирландские саги, 1933: 112).

Dede Korkut destanında Beyrek ve nişanlısının ata binmesi, ok atması, güreş yapmasının benzerine Kelt destanında Kuhulin'in müstakbel oğlunun annesiyle dövüş sahnelerinde rastlıyoruz (Исландские саги, Ирландский эпос, 1973: 598-599). Destanın olay örgüsünde Kuhulin ile Ayfa arasındaki savaş sahnesi, Beyrek ile Banuçiçek arasındaki dövüş sahnesini anımsatmaktadır. Buradan görülüyor ki kahraman, dövüşçü Kuhulin'in oğlunu da cesur, savaşçı bir kadın doğurabilirdi.

Evlilik motifini içeren olaylar destan metninde *başkahramanın savaşları* ile devam eder. Olay örgüsünün önemli taraflarından biri de destan kahramanlarının bazen tek başına, bazen de birlik içerisinde savaşlarını konu alan sahnelerdir. Bu savaşlar, kahramanın kişisel çıkarı, kaderi, dar ve küçük hedefleri için değil, o dönem insanının yüksek idealine hizmet etmektedir. Burada aynı zamanda halkın kimi ve hangi özelliklerine göre kahraman olarak kabul ettiğini de görüyoruz ve destanın içeriği genel olarak mücadele ve zaferdir. "Tüm kahramanlık destanlarında halk ruhunun, onun arzu ve isteklerinin temsilcisi olan ideal epik kahraman imgesi insanüstü güce, kahramanlığa ve askeri cesarete, tükenmez enerji ve özgürlük severliğe sahiptir" (Жирмунский, 1979: 23). Bu savaşların kendisi de farklı motifleri birleştiriyor. Bunlar arasında vatanını yabancılardan koruma mücadeleleri başta ana karakterin savaşları olmak üzere, onlardan hiç de geri kalmayan yardımcı karakterlerin mücadelesi, kahramanların doğaüstü ve sihirli güçlerle mücadelesi, destanlarda rüya motifi de olay örgüsünün bu aşamasında karşımıza çıkmaktadır.

Oğuz ve Kelt destanlarının esas kahramanları düşmana karşı verdikleri mücadeleleriyle dikkat çekmektedirler. V.M. Jirmunskiyin destan kahramanları hakkında fikirlerinde ifade ettiği gibi "bu kahramana insanüstü güç ve askeri cesaret, yılmaz enerji ve özgürlük

sevgisi bahşedilmiştir. Anıtsal olarak idealize edilmiş bir biçimde, kahramanca, askeri çağın insan davranışının normunu temsil eder" (Жирмунский, 1962: 12).

Destanların olay örgüsünün bu aşamasında dikkat çeken diğer bir nokta da başkahramanın yardımcılarının faaliyetidir. Yardımcı karakterler destanın olay örgüsü boyu esas kahramana zor anlarında destek olmaları, birlikte savaşlara katılmaları, arkadaş, silahdaş olmaları ile dikkat çekmektedirler. "Kitab-ı Dede Korkut" destanında Karaca Çoban, kahraman Kuhulin'le ilgili Kelt destanında arabacı Layg bahsettiğimiz yardımcılardır (Kitab-i Dədə Qorqud, 1988: 140-149, Ирландские саги, 1933: 203-227). Her iki destanın olay örgüsünde kahramanın yardımcıları arasında *at* imgesini özellikle vurgulamalıyız. O da destan boyunca her zaman kahramanın yanında karşımıza çıkmaktadır. Kahramanların diğer bir yardımcıları karşılaştığı zor ve tehlikeli görevleri yerine getirmek için sahip oldukları özel silahlarıdır. Destan geleneğinde bazen kahramanın *silahı*, kendi adı olan ve bağımsız hareket etme yeteneğine sahip canlı bir varlık olarak karşımıza çıkar. Silahların bu nitelikleri mitolojik düşünce ile de ilişkilendirilir. Bunun için de, kökeni sıradan olmamalı, özel olmalı, çoğu zaman da başka dünyaya ait olmalıdır.

Destanları birleştiren bir nokta da Oğuz destanındaki Tepegöz, Ejderha gibi sihirli, olağanüstü varlıkla mücadele konulu olay örgüsüdür ki, bunun benzerine Kelt destanında da rastlamaktayız. Destanın esas kahramanı olan *Kuhulin'in evlenmesi ve Kuhulin'in Hastalığı*ndan bahseden hikâyeler de olağanüstü ve sihirli güçlerle mücadele konusu üzerinde kurulmuştur.

Oğuz ve Kelt destanlarında rastladığımız önemli motiflerden biri de rüyadır. Örneğin, *Kuhulinin Hastalığı* hikâyesinde yılda bir kez Samayn bayramından önce tüm halkın bir araya toplanıp üç gün boyunca kahramanlıklarını konuştukları anlatılır. Bu zaman destanın başkahramanı Kuhulin'in bazı olaylardan sonra uzun bir taşa yaslanarak büyülü bir uykuya daldığı ve bir yıl boyunca uyuduğu söylenir. Hikâyenin bu bölümünde Kuhulin'in rüya gördüğü söylendiği için uyandırılmasına izin verilmiyor. Kuhulin bu hikâyede bir yıl sonra uyanır, gördüğü rüyanın peşine düşer ve destanın kahramanı için en büyük başarı olan "öteki dünyaya" gitmeyi, orada sunulan zorluklara onurlu bir şekilde katlanmayı anlatır. Kuhulin, ilahi varlıkların daveti üzerine "öteki dünyaya" giderek ölümsüzlerle, yani olağanüstü ve büyülü güçlere sahip olanlarla savaşır ve sonda kazanır. Buradaki kahramanlık motifi tutkulu aşk motifiyle bağlantılı şekilde verilmiştir. Ölümlü kahramanın bir periyle aşkından bahs edilir. Hikâyenin sonunda rüyasında büyülü güçlerin etkisi altına giren ve gerçek hayatından uzaklaşan kahraman, druidler tarafından iyileştirilir ve ailesinin yanına döner (Bakınız: Ирландские саги, 1933: 173-203).

Çoğu ilkel halkta uyuyan kişinin ruhunun bedenden ayrılarak sadece uyuyanın görebileceği yerlere gittiğine inanılırdı. Genel olarak mitolojik düşüncede uyku başka bir dünyaya geçiş, geçici bir ölüm halidir. Bu düşüncenin izleri destanların olay örgülerinde açıkça görülmektedir. Dede Korkut destanının bir bölümünde kardeşi Seyrey'i uyandırmaya

çalışan Eyrey'in "Allah veren tatlı canını uyku almış" ifadesi de bunu doğrulamaktadır. Ya da Salur Kazan'ın esir düştüğü ve oğlu Uruz'un onu kurtardığı boyda kahramanların *"küçük ölümü"* vurgulanır (Kitab-i Dədə Qorqud, 1988: 214). Avlanmaya giden Kazan'ın, düşman toprağına gitmesi, sonra yorulduğu için uyuyakaldığı tasvir edilir. Destanın bu bölümünde Oğuz yiğitlerinin yedi gün uyudukları anlatılır. Uykunun ayrıca kahramanın güç toplamasına yardımcı olduğu da bilinmektedir. Oğuzların yedi gün uyumayı "küçük ölüm" olarak nitelendirdiği kaydedilmiştir. Bu mitolojik düşüncenin kalıntılarıdır. İlkel insan, çok uyursa ruhunun geçici olarak bu dünyayı terk edip öbür dünyaya gittiğini sanıyordu. Genel olarak "eski Türklere göre ruh, yalnızca insan öldüğünde değil, uykuda ve hastayken de bedenden ayrılabiliyordu" (Bəydili, 2003: 295-296).

Görüldüğü gibi, Oğuz ve Kelt destanlarında rüya mitolojik metinlerde olduğu gibi bir dünyadan diğerine geçişi temsil etmektedir. Aynı zamanda uyarı ve kurtarma, geleceği görme işlevlerine de tanık olmaktayız. Destanlarda rüya motifi çeşitli motif ve kültlerle bağlantılı olarak anlatılır. Genel olarak insanların uyku konusundaki ilkel düşüncelerinin tezahürü bu destanlarda yeterincedir. Rüya destanlardaki bireysel hikâyelerle, bazen de sadece kahramanlar ve onların karakterleriyle ilgilidir. Yani buradaki her rüyanın özel bir açıklamaya ihtiyacı vardır. Çünkü rüya temasıyla destanın kadimliği ve mitolojik unsurları hakkında da bilgi vermektedir.

Karşılaştırmalı olarak araştırdığımız Oğuz ve Kelt kahramanlık destanlarının sonu *kahramanın ölümü* ile sonuçlanır. Genel olarak, Türk destanlarında düşmana boyun eğmemek, mertlik, yiğitlik ve nezaket kahramanların temel özellikleridir. "Kitab-ı Dede Korkut" destanında Beyrek, Kelt destanının kahramanı Kuhulin düşman ihanetinin kurbanı olurlar. Destan boyunca asla düşmana teslim olmayan kahramanlar sonda ihanetle öldürülür ve destanların sonu da onların ölümü ve intikamlarının alınmasıyla sona erer.

**Sonuç olarak** "Kitab-ı Dede Korkut", "Oğuz Kağan" ve "Kuhulin" gibi kahramanlık destanlarının karşılaştırmalı analizi bu destanlarda bir sıra benzer fonksiyonlara sahip imge, olay örgüsü ve motiflerin olduğunu göstermektedir. Destanlar mitolojik unsurlar içermektedir. Esas kahramanlar medeni kahraman, demiurg gibi mitolojik imgelerin destansı dönüşümüdür. Genel olarak destanlar arasında imge, motif ve olay örgüsü bakımından büyük bir benzerlik vardır. Bu destanların olay örgülerinin, bazen destanlardaki savaş sahnelerinin, bazen de devletçilik ve evrensel temalarla bağlı olan, mitolojik unsurların ön planda olduğu doğaüstü ve büyülü güçlerle mücadele konusunun anlatıldığı hikâyelerin de benzerlikler içerdiğini görüyoruz. Bununla birlikte her bir destanın da kendine özgü özellikleri mevcuttur. Örneğin, Dede Korkut destanı öğretici olay örgüsü, içeriği, tüm olumlu yönleriyle destan geleneğinde özel bir yere sahiptir. Araştırma konusu olan Oğuz ve Kelt halklarının kahramanlık destanlarının karşılaştırmalı, tipolojik şekilde incelenmesinin olumlu taraflarından biri de bu halkların tarihi ve kültürel bağları hakkında detaylı bilgi edinmemizi sağlamasıdır.

**KAYNAKÇA**

Bayat, F. (1993). *Oğuz Epik Ənənəsi və "Oğuz Kağan" Dastanı.* Bakı: Sabah.

Bəşirli, X. (2019). *Oğuznamə Dastanlarında Qəhrəmanların Tipologiyası.* Bakı: Elm və təhsil.

Bəydili, C. (2003). *Türk Mifoloji Sözlüyü.* Bakı: Elm.

Çobanoğlu, Ö. (2020). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği.* Ankara: Akçağ.

*Kitabi Dədə Qorqud.* (1988). Bakı: Yazıçı.

Жирмунский, В.М. (1962). *Народный героический эпос.* Ленинград: Государственное издательство художественной литературы Москва.

Жирмунский, В.М. (1979). *Сравнителъное литературоведение.* Ленинград.: Наука.

Жирмунский, В.М. Зарифов, Х.Т. (1947). *Узбекский народный героический эпос.* Москва: Огиз.

*Ирландские саги.* (1933). Перевод, предисловие, вступительная статья и комментария А. Смирнова. Москва: Academia.

*Исландские саги. Ирландский эпос.* (1973). Перевод А.А.Смирнова // БВЛ. Москва: Художественная литература

Широкова, Н.С. (2005). *Мифы кельтских народов.* Москва: Астрель.

# "CINDERELLA" VE "GÖYÇEK FATMA" MASALLARINDA MOTİFLER

**Aynur GAZANFAR GIZI***

**Giriş**

Masallarda bazı süjeler var ki, dünyanın çeşitli yerlerinde çeşitli motifler eklense de, hikâyenin ana teması benzerdir. Biz bunu *gezergi (gezen) süjeler* olarak tanımlayacağız. Gezergi süjeler dendiğinde halkların folklorunda mevcut aynı süjenin görülmesi kastedilmekte. Bu masallar uluslararası ve masalların analogu mevcut tüm halkların folklorunda mutlaka mevcuttur. Masal metinlerini millileştiren ise motiflerdir. Motifler halkın sahip olduğu dünya görüşü, inanç sistemi, günlük yaşamı bazında şekillendiğinden millilik özelliğini korumayı başarmıştır. Motif metnin en küçük parçacıklarıdır (Gazanfargizi, 2022: 64). Propp da sihirli masallar üzerindeki araştırmasında ağırlığı motife vermiştir (URL-1. htpp: Propp V). Çünkü motif masalı belirleyen, hangi bölgeye ve bazen de zamana ait olduğunu gösteren hisselerdir.

Masal motifleri ait olduğu halkın günlük yaşam tarzına ve inancına aitdir. Bu yüzdendir ki, masalın ait olduğu milletin belirlenmesinde yardımcıdır. Nitekim tesadüfi değildir ki, Tarihi-Coğrafi Fin okulu da coğrafi ve tarihi açıdan masalların motiflerini temizleyerek ait olduğu bölgeyi bulmayı hedeflemiştir (Gazanfargizi, 2023: 25). Okulun motiflerden yola çıkarak metnin kökenine ulaşmak istemesi de tesadüf değildir. Meşakkatli bir iş olduğu ve motiflerin tarihi açıdan temizlenmesi zor olduğu için okulun teorisi gerçekleşememiştir (Goldberg C., 1984:12). Fakat yine de bu okulun teorisi bize motifler hakkında genel bilgi vermeye yeterlidir. Motiflerin önemini anlamamız için Türkiye'de Kül Kedisi, Rusya'da Zoluşka, Batı'da Cinderella ve Azerbaycan'da Göyçek Fatma olarak belirlediğimiz masal metnini kıyaslamalı olarak öğrenmek yeterlidir sanırım.

**Masalın motifsiz süjesi**

Masalın kaba süjesi şöyledir: bir kızın annesi ölür, babası ikinci kez evlenir ve kızın bir üvey kardeşi ve üvey anası olur. Üvey anne ve kardeş kahramanımıza çok zulmeder. Bir gün sarayda bir balo/toy olur ve üvey annesi kahramanımızın gitmesine izin vermez.

* Doç. Dr., Hazar Üniversitesi MAFİ Koordinatörü, Bakü - Azerbaycan

Kahramanımız bir şekilde sihirli güçlerin sayesinde saraya gider, fakat sihirli güçler gece yarısına kadar geçerlidir, gece yarısı olmadan kahramanımız oradan uzaklaşmalıdır. Kahramanımız bir şekilde şehzade ile karşılaşınca zamanın nasıl geçtiğini unutur, sarayı terk etmekte gecikir, zamanın yaklaştığını görünce aniden sarayı terk eder fakat ayakkabısının tekini sarayda unutur, şehzademiz ayakkabının teki ile tüm memleketi gezer ve sonunda sevdiği kızı bulur ve evlenir. Masalın her dört varyantında süje böyledir. Fakat motifler değişkendir. Burada belirtmemiz lazım ki, maalesef Türkiye'den aldığımız Kül Kedisi masalının tamamen Cinderella'nın etkisinde kaldığını gördüğümüz için Türk motifleri konusunda sadece Azerbaycan varyantından bahsedeceğiz.

**Cinderella motifleri**

Cinderella masalında gözümüze ilk çarpan motif balkabağıdır. Balkabağı soğuk Avrupa ülkeleri için kışın mucizevi bir sebzedir. Vitamin deposu ve kışın sert soğuğuna dayanıklı, Avrupa toprakları da bol bol yetiştiriyor.

Balkabağının kökeninin 7.500 sene öncesinden Amerika'dan geldiği iddia edilmektedir. 16. yy.da Tudor İngiltere'sine gelmiş (Brecht, 2008: 119). Soğuk Avrupa ülkesinde sert kışın çeşitli yemeğin yapıldığı örneğin ekmek, çorba, tatlı, yemek yapılan bu sebze içindeki vitaminlerle hem de tıbbi tedavi olarak da kullanılmaktadır. Hatta dahası korkmuş birinin ruhunu balkabağı ile sakinleştiriyorlar (Dhiman vd., 2009). Balkabağının kutsanmasını Halooven bayramındaki rolü ile de gösterebiliriz.

Masalın bir diğer motifi sincaplardır. Sincaplar hayvanlar âleminde oldukça zeki olarak kabul edilen canlılar arasında yer almaktadır. Çevresindeki tehlikeleri algılama konusunda, yiyecek bulmada, barınak inşa etme sürecinde çeşitli zekâsal stratejiler uygulamaktadırlar. Sincaplar diğer kemirgenlere oranla çok daha hızlı öğrenmektedirler. Bazı çalışmalarda besin arama gibi belirlenen görevi yerine getirmede davranışlarının verimliliği gözlemlenmiştir. Sincaplar küçük oyunlarla, hayvanları ve diğer sincapları aldatma konusunda da oldukça başarılıdır (Chetia vd, 2021).

Güçlü bir koku alma özellikleri vardır ve bunu gömülü fındık gibi yiyecekleri bulmakta kullanırlar.

**Göyçek Fatma**

Göyçek Fatma masalında motifleri çok fazla görmekteyiz. Kara inek, yaşlı kadın, ak, kara, kırmızı sular. Sihrin ineğin boynuzunda olması yine Türklerin boynuzla ilgili kutsal inançlarının sonucu olarak görebiliriz. "Göyçek Fatma" masalında annenin ölümü detaylı şekilde verilir. Burada toplumda annelere saygı, annelerin kutsanmasını görmekteyiz. Anne ölüm döşeğinde kızına kara ineğe iyi bakmasını tembihler. Burada küçük bir dipnot geçelim ki, inek motifinin masala eklenmesi tesadüf sayılmamalıdır. Çünkü

yaşamımızda inek önemli rol oynar. Etinden sütünden, derisinden, dışkısından faydalanılan hayvana sevgi de çok idi. Lakin kara ineğin hem de boynuzu var ki, boynuzlu hayvanlar eski çağ Türk mitolojisinde Tanrının yerdeki elçileri hesap edilirler (Gazanfargizi, 2018:13). Daha sonra Cinderella'nın yardımcıları kuşlar ve diğer ev hayvanları veya diğer bir varyantta güzel peri anası olsa da, Azerbaycan varyantında kara ineğin kemikleri ve Fatma'nın hoşgörüsü sayesinde yardım için tüyünü veren yaşlı kadın yardım eder. Yaşlı kadın Azerbaycan metinlerinde çokça görünmektedir. Yaşlı kadının şamanın günümüzdeki izlerini taşıdığı araştırmalar ile açıklanmıştır (Hüseynova, 2021: 94).

Dikkat etmemiz gereken bir başka husus da Cinderella'nın zaten güzel bir kız olarak betimlenmesi, fakat Fatma'nın yaptığı iyilik karşılığında Yaşlı kadının onu ak, kara, kırmızı suda yıkatması ile güzelleşmesidir. Göyçek Fatma'nın elçimini rüzgâr alır bir yaşlı kadının evine getirir. Yaşlı kadın başını okşaması karşılığında elçimi Fatma'ya geri vereceğini söyler. Fatma da yaşlı kadının yılan, kurbağa dolu saçını okşar. Kadın saçını beğenip beğenmediğini Fatma'ya sorar. Fatma kadının kalbini kırmamak için çok beğendiğini söyler. Kadın Fatma'nın kalbinin güzelliğinin mükâfatı olarak onu ak, kara, kırmızı suda yıkanmasını ister. Fatma güzelleştikçe güzelleşir. Yine güzelliğe felsefi açıdan yaklaşım, kalbi güzel olanın yüzünün de güzel olması fikri neredeyse tüm masallarımızda mevcut (Ahundov, 2005). Fatma'nın güzelleşmesi de Azerbaycan'ın toplumca ahlak teorisini ihtiva etmiş olur. Ahlak normlarının tamamlanması için kalbi çirkin üvey kardeş yaşlı kadını başındaki yılan, çiyandan dolayı azarladığı ve kalbini kırdığı için suları yanlış kullanarak kara suda yıkanarak daha da çirkinleşir.

Bizce, masalın en milli motifi ise şehzade ve tayfası ayakkabının sahibini bulmak için geldiklerinde Fatma'nın tandırda bulunmasıdır. Çünkü tandır kültürü dünyada sadece Türklerde mevcuttur ki, bu da masalda yansımıştır. Anadolu'da neolitik çağdan itibaren yerleşme ve konut tiplerinde pişirme, ısı kaynağı ya da kurban ateşi olarak ocakların, yakmak, pişirmek, eritmek gibi özel amaçlar için fırınların yine pişirme ve ısınma amaçlı olarak (daha sınırlı alanda) tandırların kullanıldığı arkeolojik kazılarla bilinmektedir (Naumann, 1985). Tandır kadar önemli bir günlük yaşam malzemesinin masalda olması tesadüf değildir.

**Sonuç**

Sonuç olarak belirtelim ki, masalın süjeleri uluslararası olsa da, motiflerin esasen milli olduğunu belirttik. Cinderella Batı dünyasını ve Göyçek Fatma Türk dünyasını yansıtan masal metni olarak aslında motifleri ile bize her iki "dünya" arasındaki inanç, günlük yaşam, felsefe açısından farkları ve benzerlikleri görmemizde yardımcı olmaktadır. Her iki masal metni daha da yakından incelendiği zaman dünyanın her yerinde üvey anne-kız ilişkisinin benzer olduğunu da görmekteyiz.

**Kaynakça**

Ahundov, Ehliman. (2005). *Azerbaycan nağılları.* Bakı: Şeq-Qerb

Brecht, Jeffrey K. (2008). Pumpkin and Winter Squash". In book: Vegetables I (pp.317-349).

Chetia, Hiranmoy, Krishna, Murali C. and Koprowski John L. (2021). Squirrels and tribes – A cultural analysis from Indian Eastern Himalayas. *Preprints* (www.preprints.org) DOI:10.20944/preprints202109.0473.v1

Dhiman, Anju K, KD, Sharma, Attri, Surekha. (2009). "Functional constituents and processing of pumpkin: A review". J Food Sci Technol 2009, 46(5), 411-417

Gazanfargizi, Aynur. (2023). *Folklorşünaslığın müasir problemleri.* Bakı: Köhlen.

Gazanfargizi, Aynur. (2020). *Nağılların poetikası.* Bakı: Köhlen.

Goldberg, C. (1984) The Role of the Mirror in Human Suffering and in Intimacy. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis* 12:511-528

Hüseynova, Şebnem. (2021). "İbtidai inanclarda qarının şaman funksiyası". *Scientific Bulletin,* № 2, 2021, pages 92-99.

Naumann, Rudolf. (1985). *Eski Anadolu Mimarlığı* (Çev. Beral Marda), Ankara,189-198.

# DOĞU AVRUPA VE BALKANLARDA TÜRK ÇALGILARININ ETKİSİ

**Feyzan GÖHER BALÇIN***

**Giriş**

Binlerce yıldır, milyonlarca kilometrekareye yayılmış olan Türkler, dünya kültürünü derinden etkilemiş uluslar içinde yer alır. Türkler gittikleri her yere kültürlerini de taşımışlar; tanıştıkları yeni uluslardan etkilenmişler ve onları da derinden etkilemişlerdir. Toprak egemenliğini kaybettikleri yerlerde dahi Türk kültürünün izleri yüzlerce yıl yaşamaya devam etmiştir. Bu etkilerin en kuvvetli şekilde hissedildiği yerlerin başında Doğu Avrupa ve Balkanlar gelmektedir. Bu coğrafyada yer alan ülkelerin yemek kültürü, genel kelime hazinesi, halk şarkıları, ritüelistik uygulamaları Türk izlerini barındırır. Bu çalışmada ise söz edilen bölgelerdeki Türk etkileri müzik kültürü ve organoloji (çalgı bilimi) açıdan ele alınmıştır.

**1. Doğu-Orta Avrupa ve Balkanlarda Türk Etkisinin Üç Aşaması**

Türklerin Batı müziğine olan etkisi, pek çok kaynakta Osmanlı dönemi ile başlatılsa da aslında bu süreç çok daha öncelere dayanır. M.S. IV-V. yüzyıllarda Avrupa'nın büyük bir kısmını fetheden Batı Hunları, söz konusu coğrafyada önemli kültürel ve siyasi değişimlere neden olmuştur. Bununla birlikte Macar ve Bulgarların atalarının menşei konusu gündeme geldiğinde bu kültürel mirası daha da geriye götürmek gerekecektir.

Bu çalışmada, Doğu-Orta Avrupa ve Balkanlardaki Türk etkisi aşağıda sunulan üç tarihi süreç üzerinden işlenmiştir:

A) Ön Macar ve Ön Bulgarların Türklüğü Meselesi

B) Avrupa Hunlarının Batı'ya Etkisi

C) Osmanlı Devleti Hâkimiyeti

Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki Türk müziği etkilerinin yukarıda sunduğumuz üç ana ve bağlantılı süreç içerisinde ele almanın doğru olacağı görüşündeyiz. Bu doğrultuda müzikal etkilere geçmeden evvel kısaca ilgili dönemlere değinmek yerinde olacaktır.

* Prof. Dr., Niğde ÖHÜ, TMDK, Müzikoloji ABD, feyzan_goher@yahoo.com, Orcid ORCID 0000-0001-5313-0763

A) Ön Macarların Ural bölgesinden gelen Türk soylu veya Türklerle akraba bir halk olduğu, daha sonra diğer halklarla karıştıkları görüşü bilim dünyasında tartışılan hususlardandır. Varsayımlardan birisi Macarların anavatanının Volga nehrinin orta bölgeleri (Magna Hungaria) olduğu yönündedir. Diğer bir varsayıma göre ise anavatanları Batı Sibirya'dır ve Macarların ataları Milattan sonraki IV. yüzyılda Hun akınları neticesinde Magna Hungaria'ya, yani Volga nehrinin orta akış mecrasına göç etmişlerdir. Bu süreçte Macarlar Türk kökenli Onogur-Bulgar kavimleriyle ilişkiye geçmiş ve atlı-göçebe yaşam biçimini benimsemiştir. Söz edilen görüşler doğrultusunda Ural birliği içindeki Fin-Ugorların, Ural birliğinin dağılması ile Volga ve Kama Nehirleri bölgesine göç ettikleri; 1000 yılı civarında ise Ugor birliğinin de dağılarak Macarların müstakil tarihinin başladığı varsayılmaktadır (Doğan, 2007: 3). Orta Çağ Batı Avrupa tarih yazarları, Macarların varsayılan doğudaki yurdunu birçok kez Ungaria maior veya Magna Hungaria adıyla ilişkilendirdiler. Plano Carpini ve iki arkadaşı Volga'dan doğuya, kuzeyde Kama, güneyde Ural Irmakları tarafından sınırlandırılan Magna Hungaria'yı günümüzdeki Başkurtistan'la bir tutmuşlardır Ungaria maior'un ismi son defa Papa IV. Miklós'un 1291 yılındaki bir fermanında geçer. Bu görüşe göre Atilla'nın imparatorluğunun çöküşünden sonra eski yurtlarına çekilen Hun-Macarlar, "belgelerinde ve hatıralarında Karpatlar Havzası'nda kalmış olan akrabalarını aramaya ve yeniden İskitya'dan ayrılmaya cesur bir şekilde karar verdiler (…) Hun-Macar-Avar akrabalığı ve köken birliğine ilişkin görüşlere karşın, onların Fin-Ugor tezi de kabul gören görüşlerdendir. (Romcics, 2019: 76-77).

Ön Bulgarların asıl kitlesini Ogurların oluşturduğu Türk kökenli bir halk olduğu, izlerinin Ogur kabilelerinin bir parçası olarak Orta Asya göçebe konfederasyonlarına kadar izlenebileceği görüşü bilim dünyasında genel kabulle karşılanır.

Arkeolojik kalıntılar, Bulgarların, Türk menşeli bir kavim olduğuna işaret etmektedir. Köktürklerin, idaresi altında yaşayan Bulgarlar, 630'da "Büyük Bulgarya Devletini" kurmuşlardır. Bu devlet, Hazar Hakanlığı tarafından parçalanmıştır (665). Asparuh idaresindeki Bulgarlar, Tuna'ya doğru yönelmişler, burada, Oğuzlar ve Hunlarla karışarak Bulgar adı altında, bu topraklarda hâkimiyet kurmuşlardır (Tansü ve Çerkezoğlu, 2020: 490). Yukarıda kısaca değinilen süreç, Balkan coğrafyası ve Doğu Avrupa'daki Türk etkilerine yönelik tarihi süreci derinleştirmektedir.

Macarların Türlüğü ya da Türklerle akrabalığı tartışılagelirken onların kültürel yapılarındaki Türk etkisi pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. *Aslında önemli olan husus da budur.* Bir diğer ifade ile kimin ne kadar Türk geni taşıdığından ziyade, Türk kültürünü ne kadar benimsediği ve yaşattığı kültürel çalışmalarda asıl önemi taşıyan hususdur.

Macar ve Türk dilleri arasındaki benzerliklere ilk defa Benelüks Üniversitelerinde eğitim görmüş Erdelli Reformist papaz Janos Nadanyi dikkat çekmiştir (1663) (Romcics, 2019, s.78). Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Macar biliminsanları, kökenleri konusundaki araştırmalara yoğunlaşmışlardır. Macaristan Türkoloji'sine

büyük katkı yapan Armin Vambery'nin ardından, İgnacz Kunos (1861- 1941) ve Gyula Nemeth (1890-1976) (Duran, 2020: 2759), Sandor Takats (1860-1932) gibi isimler Macaristan'daki Türk etkilerini karşılaştırmalı dil bilim ve tarih alanlarının yanı sıra etnomüzikoloji sahasında da ele alan isimlerden olmuşlardır. Hocası Vambery'den Türkçe öğrenen ve hocasının "Türk milletinin kalbine git, Türk edebiyatını ara" tavsiyesine uyarak Balkanlarda Türk ezgileri üzerine derleme çalışması yapan İgnacz Kunos'un (Esin ve Sazak, 2016: 594) çalışmaları çok önemlidir. Zoltan Kodaly, Bela Bartok gibi müzisyen ve bilim insanları saptanan ilişkiyi müzik teorisi kapsamında derinlemesine incelemiş, bilhassa pentatonik sisteme dikkat çekmişlerdir. Günümüzde Janos Sipos Türk Macar müziği üzerine değerli çalışmalara devam etmektedir.

Bilhassa Macar müziğindeki pentatonik karakter, Macar ve Balkan müziklerindeki melodik yapı ve hissiyat, demir kopuz gibi bazı enstrümanların bölgeye girişi yukarıda değinilen ilk dönemle ilişkilendirilebilecek hususlar arasındadır. Ancak bu da tıpkı Ön Macarların tarihi gibi bir varsayım konumundadır.

B) Avrupa Hunlarının seferleri ve Kavimler Göçü Türk müziğinin bölgeye yayılışında son derece önemli bir diğer husustur. Günümüz göç akışının mihenk taşlarından olan ve kılavuz görevi gören Kavimler Göçü, hem Avrupa'nın etnik yapısını şekillendirmede hem de Türklerin Avrupa'ya etkileri açısından büyük öneme sahiptir. (Çakmak 2023: 46-47). M.S. 376 yılıyla birlikte Balamir (Balamber Han) önderliğinde Batı'ya doğru göç hareketlerine devam eden Hunlar (Eğilmez, 2013: 195-196), Attila Han ile Avrupa içlerine kadar ilerlemişler ve Alanlar, Slavlar, Ostrogotlar, Vizigotlar, Vandallar, Süevler, Burgundlar, Franklar, Saksonlar ve Angıllar (Angluslar) gibi kavimleri göç etmeye zorlamışlar (Eravcı ve Ateş, 2018: 44); günümüz Avrupa'sının siyasi haritasının oluşmasında büyük etkiye sahip olmuşlardır (Maas, 2014: 6- 10).

Avrupa Hunları, Asya Türklerinin sahip olduğu özellikleri Batı'ya taşımıştır. Kahramanlık destanları söyleyen kopuzcu ozanların varlığı bu dönemde bilinmektedir. Avrupa Hun Devleti'nin büyük hükümdarı Attila'nın (Ata İllig) çadır çevresinde kahramanlık türküleri söyleyen ozanlar yer almıştır. Batılı kaynaklar, Attila'nın saray kadar muhteşem çadırının içinde ve dışında hun saz şairlerinin coşkun kahramanlık türküleri ve destanlar söylediklerini belirtir (Anadol vd, 2007: 123). Bu kaynaklar Avrupa Hun ordusunda yer alan şair ve müzisyenlerden şöyle söz eder: *"Atilla'nın ordusunda şair ve muzıkacılar mevcuttu. Onun ziyafetinde bu saz şairleri Atilla'nın kahramanlıklarına, zaferlerine dair yazdıkları şiirleri okurlardı…"* (Köprülü, 1930: 5).

Yaşarken müzikle içiçe olan Türk kağanları, öldüklerinde de müzikle uğurlanırlardı. Bu durum Attila için de aynı olmuştur. Batılı kaynaklar, Attila'nın ölümünde, onu konu alan ağıtlar yakıldığını belirtir. Ölüm merasiminde Hun saz şairleri söyledikleri ağıtlarda Attila'nın kahramanlıklarını anlatmışlardır (Anadol vd, 2007: 124). Attila'nın ölümü sırasında yapılan yoğ töreninde, onun macerasını anlatan ağıtlar çalınıp söylenirken, dinleyenlerin

yüzlerini yırtıp kanattıkları, atlarıyla ölünün etrafında dolaştıkları, düdüklerin, davulların çalındığı, çalıp-söyleyen ozanların ağıtları ile acılarını ve gözyaşlarını akıttıkları söylenmektedir (Kalafat, 1999: 136). Bu tepkiler Orta Asya Türk topluluklarının yoğ cenazelerinde de yaygın olarak görülmüştür. Avrupa Hunları zamanında askerî müzik takımlarının yapısında bulunan davul, boru gibi çalgılar, cenaze törenlerinde de yer almıştır (Göher, 2016: 80). Bu bilgiler Avrupa Hunlarında askerî müzikten, törenlere, halk şarkılarından ağıtlara etkili ve yaygın bir müzik kültürü olduğunu göstermektedir.

Balkan Yarımadasındaki Türk etkisi öylesine kuvvetlidir ki "Balkan" kelimesi bile Türkçedir ve "sıra dağ", "dağlık" anlamlarına gelmektedir (İnalcık 2006: 20). Bu etki müzik kültürü için de geçerlidir. Türklerin askerî müziği, kopuzcu ozanları Balkan coğrafyasını ve Avrupa'yı etkilemiştir.

Kadim zamanlarda ortaya çıkan Macar halk şarkıları, epik şiirleri ve manilerinin Türk etkisinde şekillendiği, hece ölçüsü kullanımındaki benzerlikler çeşitli araştırmalarda konu olmuştur (Doğan, 2004: 1). Bu köklü benzerlikler için Osmanlı dönemindeki etkileşimden daha eskiye bakmak doğru olabilir. Ayrıca davul ve diğer açık hava sazları, kopuz, halk şarkıları, kahramanlık destanlarının bu dönemden itibaren Balkan halkları üzerinde etkisi bulunduğu düşünülebilir. Osmanlı döneminde Evliya Çelebi'nin değindiği Macar kopuzcu ozanlarının varlık nedenini irdelerken, Avrupa Hunları süreci göz önünde bulundurulmalıdır.

C) Anadolu Türklerinin bölgeye gelişleri 1260'lara kadar dayanır (İnalcık 2006: 20). Ancak uzun süreli Osmanlı hâkimiyeti ile bölgedeki etki, çok daha kuvvetlenir. Bu noktada1354 yılında Gelibolu üzerinden Balkanlara geçiş, 1361'de Edirne'nin fethi gibi detaylı bilgiler aktarmak mümkün olsa da, bildirinin sınırı gereği, tarihi akışa bu kadar yer vermekle yetinilecektir.

Osmanlı Devleti'nin bölgeyi fethinden itibaren karşılıklı ilişkiler, müzik kültüründe de kendisini gösterir. Takats'ın (1958: 165) Macar ve Türk uç kalelerine ilişkin ifadeleri şöyledir: Saz şairleri, çalgıcılar ve okuyucular konaktan konağa, kaleden kaleye geziyor ve hangi kapının tokmağını çekerlerse, güler yüzle içeri alınıyorlar. O zaman saz sesi yükseliyor, yiğitlik çağlarının türküleri söyleniyor… Birçok Budin paşasının konağında da saz takımları çalardı. XVI. yüzyıldan başlayan bu tanışıklık, bu yüzyılda da daha sıkı bir ilgiye ve meraka dönüşmüştü (Takats: 1958: 165-175).

Osmanlı yüksek kültürünün bir uzantısı olan "incesaz" ile daha çok açık hava sazlarını içine alan "kabasaz", Osmanlı dünyasında müziği sınıflandırmak için kullanılan temel anlam çiftlerinden birisiydi (Ayas, 2023: 647). Bu müzik grupları, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü Balkanlar'da da etkisini göstermiştir. Buchanan (2007: 368) Osmanlı kültürel mirasının Balkanlarda hem kırsal hem de kentsel müzikal pratiklerde kendisini gösterdiğini ifade etmektedir. Bu süreçte Mehter Müziği yaygınlaşmış, ince saz takımları ve kaba saz takımları tanınmış, davul-zurna ikilisinin eğlencelerde

kullanımı Balkan topraklarına yayılmış, kopuzcu ozanların, saz söyleyen âşıkların etkisi derinleşmiştir. Çalışmanın devamında söz edilen bağlama, çifteli, saz gibi çalgıların isimlendirilişinin bu süreçteki Türk etkisi ile gerçekleşmiş olduğunu ifade etmek mantıklı bir tahmin olacaktır.

## 2. Doğu Avrupa ve Balkanlarda Türk Çalgılarının Etkisi

Yukarıda söz edilen üç ana aşama sürecinde, Türk çalgılarının Doğu Avrupa ve Balkanlara etkileri söz konusudur. Bu etkileri de üç temel başlıkta ele almanın doğru olacağını düşünmekteyim. İlk olarak söz konusu bölgede Türk etkisi taşıdığı net olarak takip edilebilen ve neredeyse tamamen Türk etkisiyle şekillenmiş bir ikiliden söz etmek yerinde olacaktır.

A) İcra Biçimi ve İcra Ortamı Açısından Türk İzlerini Net Olarak Taşıyan Çalgılar

Davul, çeşitli form ve biçimleriyle Türk kültürünün temel yapı taşlarından birisidir. Türk müzik tarihinde kopuz ve boru ile birlikte en temel çalgı olarak adlandırabileceğimiz davul, farklı açılardan kutsal ve önemli görülmüştür. Davul her şeyden önce Eski Türk İnancı din ululari kamların (şamanların) başlıca çalgısıdır. Bununla birlikte Çin kaynaklarının ışığında davulun Asya Hunlarının başlangıcından itibaren devletin ve hükümdarın simgesi sayıldığını; savaşlarda davulun elden gitmesinin yenilgi kabul edildiğini; ana şehrin girişinde dahi davul asılı olduğunu biliyoruz. Davul ve sonraları zurnaya dönüşecek olan boru ikilisi, askerî müzik grupları olan tuğ takımlarının başlıca çalgıları ve eğlencelerin de vazgeçilmez unsurları olmuşlardır.

Çift yönlü deri gerilen davulun daha çok Batı Türklerince çalındığı düşünülse de, aslında günümüzde dahi Sibirya Türkleri bu tip davulları da icra etmektedir. Batı Türkistan'da (Türkiye, Azerbaycan, Balkanlar ve civarı) yaygın olan asma davul ve zurna ikilisi karakteristik bir durum arz eder.

**Fotoğraf Grubu 1.** Tuva'da müzik grubu içinde çift taraflı davul; Çuvaşlara ait davul (Vertkov vd.1963: Ek174)

Davul - zurna geleneğinin en yoğun yaşadığı yer şüphesiz Anadolu'dur. Bununla birlikte davul-zurna ikilisi, Balkanlarda Makedonya, Güney Sırbistan, Kosova, Arnavutluk, Bulgaristan ve Yunanistan'da da görülmektedir. Mehter müziğinden esintiler taşıyan ve açık hava eğlencelerinin önemli bir parçası olan davul - zurna müziği, Türk halk kültürünün bir ürünüdür.

Picken, davul - zurna ikilisinin enstrümantal Türk Halk Müziğinin en tipik örneği olduğundan söz eder. Buchanan da Balkanlarda Osmanlı mirasının hem kırsal hem de kentsel müzikal pratiklerde kendisini göstermeye devam ettiğini; bunların içinde en göze çarpanın ise davul - zurna geleneği olduğunu belirtir (Picken 1984: 197; Buchanan 2007: 368).

Bununla birlikte, Alman müzikolog F. Hoerburger gibi kimi araştırmacılar, Balkanlardaki davul - zurna geleneğinin çingeneler tarafından, Orta Doğu, İran, Pakistan ve Hindistan'dan taşındığını iddia ederler (Hoerburger'den akt. Juhasz 2002: 3). Buna delil olarak da Pakistan'da davula "dohol"; zurnaya da "sorna" isimlerinin verilmiş olmasını ve davul-zurnaya benzer çalgıların Osmanlı Devleti'nden önce Balkanlardaki varlığını göstermektedirler. Elbette dünyadaki pek çok medeniyette vurmalı çalgılar ile yüksek ses çıkaran üflemeliler yer almıştır. Sümerler, Hititler ve Antik Mısır'da bu tip çalgıların varlığı rölyef ve duvar resimleri ile sabittir. M.Ö. IV. yüzyıla ait Helenistik bir heykelin elindeki zurnaya benzer tipteki üflemeli çalgı gibi örnekler dikkate değerdir. Ancak burada söz konusu olan Anadolu ve Balkanlar'da şu an görüldüğü şekilde davul ve zurnanın "bir ikili olarak" çeşitli tören ve eğlencelerde yer alış şekli ve çalgıların icra stilidir. Bu hususlar tam olarak Türk stilini yansıtmaktadır. Ayrıca zaman içinde borunun yerini alan zurna kelimesi, Türkler tarafından da Farsça sur+nay (düğün düdüğü) şeklinde yüzlerce yıldır kullanılmaktadır.

Balkanlarda davul - zurnanın genellikle Çingene müzisyenlerce çalındığı, dolayısıyla bu çalgıların Hint kökenli olduğuna yönelik görüş de gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Öncelikle çalgıların yapısı ve çalınış stilleri, Hint müziğinden ziyade Türk etkilerini göstermektedir. Bunun yanında çalgıların Çingenelerce çalınıyor olması, çalgıların kökeni hakkında bilgi vermekten uzak bir veriridir. Kökenlerine ilişkin farklı görüşler olmakla birlikte İran'da çalıştırılmak üzere 250-650 yılları arasında Hindistan'dan getirildikleri düşünülen Çingene topluluklarının bir kısmı Anadolu ve İstanbul üzerinden Balkanlara geçmiş ve burada Rom olarak adlandırılmışlardır (Kenrick 2006: 57-60). Çingeneler, bulundukları ülkenin müzikal birikiminden beslenen bir topluluktur. İran'da kaldıkları dönemlerde "lavta" çaldıklarına ilişkin bilgiler mevcuttur. İspanya'ya yerleşenler daha çok gitar, Doğu Avrupa'dakiler ise "gadulka", "rebek" gibi enstrümanları icra etmişlerdir (Kenrick 2006:31). Osmanlı kültürü içindeki Müslüman Çingeneler ise gerek Anadolu'da gerekse Balkanlarda Türk müziğini aktif olarak kullanmışlardır. Günümüzde kemandan kanuna, darbukadan klarnete pek çok çalgıyı son derece mahir şekilde çalan Çingeneler, Türklere has davul-zurna geleneğini de benimsemişlerdir.

Ventsislav Dimov, Türkiye'den gelen davul, zurna ve tamburin çalan Çingene müzisyenlerin, Yugoslavya müziğine etkilerinden söz etmektedir (Dimov 2012: 316-317). Buchanan ise Romların Balkanlarda davul - zurna çalarak Osmanlı mirasını yaşattıklarını belirtir (Buchanan 2007: 368). Çingene müzisyenlerin, 'göçebelik' ya da 'gezginlik' ile açıklanabilecek özelliklerine de bağlı olarak, etkileri "kültürel aracılık" kavramı ile tanımlanabilir (Yükselsin 2014: 714). Bu kültürel aracılık, çalgıların, müziğin aktarımı bakımından da müzikolojik bir sonuç doğurabilir. Dolayısıyla Rumeli ezgilerini Türkiye'ye taşıyan Çingene ve diğer etnik kökenli müzisyenler, yüzyıllar önce de davul - zurnayı Balkanlara taşımışlardır (Göher, 2017: 275). Günümüzde Balkanlarda yaşayan Çingenlerin büyük kısmı Türkçe konuşmakta ve kendilerini Türk olarak tanımlamaktadırlar. Benimsedikleri müzik de Türk halk müziğidir[1]. Davul -zurna ikilisi Avrupa Hunları Döneminde Tuğ takımları, Osmanlılar Döneminde Mehter ile de bölgede varlık göstermiştir.

Zurna tipindeki çalgılar, çok farklı coğrafyalarda ve farklı toplumlarca icra edilmiştir. Günümüz davul-zurna geleneğindeki zurna, Türk kültüründe Asya Hunlarından itibaren takip edilebilir. Önceleri kıvrak melodiler veremeyen bir boru biçimindeki çalgı, günümüzdeki şeklini Uygurlar döneminde almıştır. Eski Türklerde "yırağ" adını taşıyan bu enstrüman, Farsî etkiyle surnay, zurna olarak yaygınlaşmıştır. Belirtilmelidir ki Türklerde incelikli melodi üretemeyen, uzun soluklu ve yüksek volümlü ses çıkaran boru / bug / bur / borguy ile yırağ farklı enstrümanlardır. Boru hepsinin temelinde olsa da daha gelişmiş bir çalgı olan yırağ için Türk zurnasının atası demek daha doğrudur. Türk dünyasında davulla birlikte en popüler açık hava sazıdır. Zurna, Makedonya'da zurna/zurla, Sırbistan'da zurla, Hırvatistan'da sopila, Yunanistan'da zurna / karamuza, Romanya'da surla, Arnavutluk'ta surla, Macaristan'da ise zurna ya da törökship yani Türk borusu/düdüğü olarak isimlendirilmektedir.

Surle / surla Arnavutluk ve Romanya

Zurna – töröksip - Macaristan

Zurla - Sırbistan

Zurla -zurna Makedonya

1 Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Feyzan Göher, "Kökenlerinden Günümüze Türk ve Makedon Düğünlerinde Davul-Zurna İle Tapan – Zurla", *Türklük Bilimi Araştırmaları,* S.42, 2017, s.273-298.

| | | |
|---|---|---|
| | | |
| Zurna/Karamuza - Yunanistan | Hırvatistan – sopila | Zurna/zurla - Bulgaristan |

**Fotoğraf Grubu 2.** Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da Zurna Çeşitleri

Balkanlarda yaygın bir zurna geleneği vardır. Makedonya Golce Delcev Üniversitesi öğretim elemanlarından Angelov, doktora tezini zurla çalgısı üzerine yapmıştır. Angelov, açık hava sazı olarak kabul edilen zurnanın, Makedonya'da genellikle davulla birlikte çalındığını ve son derece popüler olduğunu belirtmiştir. (Angelov ile kişisel görüşme 2016). Benzer şekilde diğer bölgelerde de genellikle davul ve zurna birlikteliği söz konusudur. Hırvat sopila çalgısı, davul-zurna ikilisi içinde değil iki zurna icrası içinde görülür. Bunların birisi küçük (dişi), diğeri büyük (erkek) zurnadır. Benzer durum Makedonya'da da görülebilir. Daha önce de değinildiği üzere benzeri çalgıların bölgede Türklerden evvel ya da Türklerden bağımsız varlığından söz edilebilir. Ancak davul ve zurnanın bir ikili olarak birlikte eğlencelerde yer alış şekilleri, çalınış stilleri ve Türklerin Orta Asya geçmişinden itibaren bu geleneğin takibi, bu enstrümanların bir ikili olarak bölgedeki yayılımının Türk etkisi ile olduğunu açıkça göstermektedir.

B) İcra Biçimi ve/veya İsimlendirilmesinde Türk Etkisi Taşıyan Çalgılar

Doğu Avrupa çalgısı olarak bilinen koboz / kobza, kısmen farklı isim ve biçimlerle Macaristan, Romanya, Ukrayna gibi ülkelerde yaygınlaşmıştır. Ukrayna'da kobuz çalanlara kobzar ismi verilir. Moldova Cumhuriyeti'nin geleneksel müzik aletleri arasında da kobza özel bir yere sahiptir. Bilhassa Macaristan'da, Romanya'da görülen kobuzlar, armudi formludur, ut veya bazı lutlara benzer şekilde kısa saplıdır. Ukrayna'da ise diğer bir çalgıları olan bandura gibi geniş bir göğse sahiptir. Bölgedeki tarihi süreç ve Avrupa Hunlarının kopuzları göz önünde bulundurulduğunda yapısal değişimler bir yana bu çalgıların isimlendirilmesinin binlerce yıllık Orta Türkistan kopuzuna dayandığı ifade edilebilir.

**Fotoğraf Grubu 3.** Soldan sağa: Kobza 1956 (Brüksel Müzik Müzesi, Fotoğraf: F. Göher 2023) ; 1932'de doğu Romanya'da Macarların yaşadığı bir köy olan Labnyik'te fotoğraflanmıştır (J. Campin), Moldova pulunda kobza

Kobza'nın lut ya da bilhassa gittern olarak adlandırılma hatası Pittaway (2023) gibi araştırmacıların çalışmalarında yer almış; bu çalgının kobza ya da kobuz olarak ifade edilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Biçim açısından karma bir özellik gösteren kobuzun, isim babasının kopuz olduğu ifade edilebilir.

Balkan ve Doğu Avrupa kobuzlarının geniş göğsü, Orta Türkistan kopuzlarından farklıdır. Ancak Osmanlı dönemi minyatürler incelendiğinde (bkz Sûrnâme-i Hümâyun, TSMK, H. 1344, vr. 18b, Nakkaş Osman, 1582), uda benzer geniş göğüslü, kıvrık burguluklu kopuz dikkate değerdir.

Arnavutluk, Kosova ve Yunan **çifteli** çalgısına da değinmek gereklidir. Çift teli bulunan ve adı da çifteli olan bu çalgının tamamen Yunan menşeili olduğunu ifade etmek her şeyden evvel etimolojik bir hatadır ve oldukça ideolojik bir yaklaşımdır. Çalgı, Çiftetelli oyununa eşlik ederken kullanılmışsa da zaten Çiftetelli adı da çift telli bu enstrüman ile oynanmasından dolayı böyle isimlendirilmiştir. Bu bölgedeki **bağlama** ise biçimsel açıdan curaya benzeyen ancak icrası daha çok buzukiyi andıran bir çalgıdır. Zaten küçük buzuki olarak da adlandırılır. Bağlama ve çiftelinin icrasal farklılaşmalarla birlikte bilhassa adlandırılma hususundaki Türk etkileşimi nettir. Sağda sunulan ve Bosna Hersek'te **şargiya** (šargija) ya da **saz** olarak adlandırılan çalgının da Türk etkisinde olduğu açıktır. Sazın icra biçimi de Anadolu sazı ile çok yakındır.

**Fotoğraf Grubu 4.** Çifteli (Arnavutluk), Bağlama (Yunanistan), Saz (Bosna Hersek 1914)

Arapça kvl sözcüğünden alıntı gelen kaval, Sümerlerden başlayarak pek çok medeniyette takip edilebilir. Çoban çalgısı ve halk müziği aleti olarak bilinen kaval, Türklerin çok sevdikleri çalgılar arasındadır ve çalgının yayılımında Türk etkisi de düşünülmelidir.

C) Olasılıklar, Tahminler, Fikirler

Şimdi ise Türk etkilerinin net olduğu yukarıdaki çalgılardan bazı tahminlerime geçiş yapmak istiyorum. Elbette bunlar henüz doğrulanmaya ihtiyaç duyan iddialar konumundadır.

Sırbistan, Hırvatistan ve Karadağ çalgılarından **gusle**, Arnavutluk ve Kosova çalgısı **lahuta**, üzerinde kısaca durmak istediğim enstrümanlardır. Aşağıda da görüldüğü üzere tek telli ve yaylı olan bu çalgılar, burguluklarında genellikle at başı ya da dağ keçisi figürü taşırlar.

**Fotoğraf Grubu 5**. Gusle - Sırbistan Karadağ pulunda gusle ve Kosova pulunda lahuta

Orta Asya ve bilhassa Sibirya Türk çalgılarında bu durum, hayvan üslubu ile bağlantılıdır ve uzun bir geçmişe dayanır. Bu detaylı konuya ilişkin tezimizin genişletilmiş şekli için bkz.[2] Tuva Türklerinin igil çalgısı ve at başı anlamına gelen Moğol morin huur çalgısı başta olmak üzere, kutlu kabul edilen çeşitli hayvanların bilhassa yaylı çalgıların burguluğunda yer alması önemli bir gelenektir. Buna ilişkin Kuzey Sibirya, Güney Sibirya Türkleri ile Orta Türkistan'dan onlarca örnek vermek mümkündür. Aşağıdaki fotoğraf grubunda sağda ise dağ keçisi figürlü tovşur görülmektedir. Tarihî süreç düşünüldüğünde, Balkanlarda söz edilen çalgılar ile Türk dünyasındaki bu çalgılara kısaca dikkat çekmek istedim. Bu fikir ile birlikte Sibirya Türk dünyasında hayvan figürlü çalgıların kullanımının bilhassa son dönemlerdeki popülerleşme ile birlikte arttığını, çok eski dönemlerdeki varlıklarına ilişkin bulguların henüz yetersiz olduğunu da ifade etmek gerekir.

**Fotoğraf Grubu 6.** Solda igil ve at başlı burguluk (Tuva), sağda dağ keçisi başlı tovşur

**Fotoğraf Grubu 7.** Lohuta icrası – Arnavutluk (W.M. - OA) ve igil icrası - Tuva

2 bkz. Feyzan Göher, *Türk Müziğinde Hayvan Üslubu*, Kömen Yay. Konya 2020.

Macar zitherleri / **sitera** çalgıları 3 farklı şekilde karşımıza çıkar. Aşağıdaki fotoğraf grubunda solda yer alan ve gitarı andıran zitherin Almanya ve Avusturya etkisinde şekillendiği düşünülmektedir ki bu etki açıktır. Dikdörtgen formlu olanlar ise Macarlara has olarak kabul edilir. Alt sırada ise Kazak jetigenleri ve Hakas çathanları görülmektedir. Türk ve akraba topluluklarda yatay telli çalgılar oldukça çeşitlidir ve yaygındır.

3 farklı Macar zitheri / siterası

Dikdörtgen formlu Macar zitheri

Hakas çathanları (Abakan F. Göher)

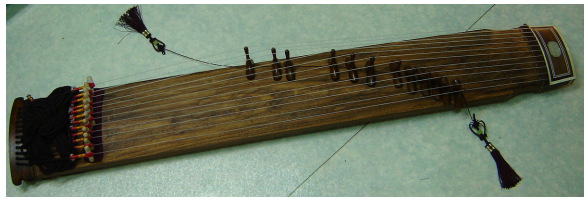

Kazak jetigeni

**Fotoğraf Grubu 8.** Macar siteraları ve Türk çalgıları

Türk dünyasında Saha (Yakut) Türklerine ait olan çagaan, Tuva Türklerinin çadagan, Hakasların çathan, Kazak ve Kırgızların jetigen, Başkurtların yatağan, Uygurların kalun, Kalmukların yeteges çalgılarının tamamı yatay telli enstrümanlardır.

Bilhassa şişkin / gitar formlu siteralar, Macaristan'da XIX. yüzyılda çok popüler hale gelmiştir (Gats, 2005: 3). Bizim üzerinde durduğumuz sitera türü ise tam dikdörtgen formlu olandır. Citera kelimesi, Latince citharam kelimesinden gelmektedir. *Bu isimlendirme Antik kitara çalgısı ile bağlantılıdır* (József, 2019: 45). İsimlendirme Latince olmakla birlikte sitera, dikey tutularak icra edilen kitara ve lirlerden farklı özellikler gösterir. Codex Cumanicus'ta ise bu çalgı "cherða" olarak ifade edilmiştir.

Günümüzde genel olarak Macaristan'ın Nagykunsag ve Kiskunsag adlı bölgelerinde yaşayan Kumanların sitera çalgısını kırsal müziğin parçası olarak geleneksel şekilde icra etmeleri, çalgının Türk kökenlerini bir kez daha düşünmemizi sağlamaktadır. Kuman çoban düğünlerinde sitera ve klarnet ya da kaval / flüt ikilisi yer alırdı. Ancak günümüzde

kullanımı azalmıştır (Vardan, 2018: 223). N. Vardan tezinde bunun nedenini şu şekilde açıklamaktadır:

"Bunun nedeni, Kumanların Hristiyanlığa girmeden önceki inançlarında, büyüleyici sese sahip vurmalı (táltos adı verilen tef benzeri bir müzik aleti, kam davulu), üflemeli (çoban borusu, çoban kavalı, flüt ve sipsi) ve telli çalgıların (sitera ve dombra) ve büyüleyici sözlere sahip nağmelerin eşlik etmiş olması olabilir. Yani Hristiyanlığa girdikten ve reform döneminden sonra bu enstrümanlar önemini yitirmiş görünmektedir. (Vardan, 2018: 223-224)"

Hakas Türklerinde de çathan kutsal değer taşıyan enstrümanlardan birisi olarak kabul görür. 1950'lere dek ev veya çadır girişine asılmasının kötülükleri kovacağına inanılmıştır. Kadim Macar çalgılarından olan sitera[3] belki Türk dünyasındaki benzer çalgı çeşitliliğinin Batıdaki kolu olarak gelişmiştir. Tarihi süreç göz önünde bulundurulduğunda bu olasılık tamamen yok sayılamaz.

Bununla birlikte Fransız epinet ve Alman scheitholt ile de yakın benzerlikler gösteren siteranın farklı etkileşimlerle de şekillenmiş olabileceği ya da tamamen Orta-Doğu Avrupa'daki Macarlarının icadı olduğu düşünülebilir. Bu çalgıya ilişkin bir görüş ise Pisagor'un antik monokordundan (üzerine tek tel gerilmiş kutu) türediği yönündedir (Jozsef, 2019: 45). Ancak çalgının Türk benzerleri, Kumanlarca icrası ve tarihi ilişkiler göz önünde tutularak siteranın geçmişine yönelik yeni bir fikir / olasılık ortaya atmak istedim.

Son olarak ağız kopuzuna kısaca değinmek istiyorum. Dünyada jew's[4] harp olarak bilinen bu çalgı, demir kopuz, khomus isimleriyle Türk dünyasında son derece yaygındır. Varlığını çok başka yerlerde de görmek mümkün olsa da Türklerde ve bilhassa Kuzey Sibirya'da son derece nitelikli demir kopuzlar üretilir. Çok eski dönemlerden beri kolay taşınan bu çalgının Türklerin başlıca enstrümanlarından olduğunu çeşitli kaynaklarla teyit ediyoruz. Bu çalgıların Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki varlığında Türk etkilerinin olabileceği akla yakın görülmekle birlikte, çalgının çeşitli formlarının neredeyse tüm dünyada görülmesi, net bir şey söylemeyi şu an için zorlaştırmaktadır.

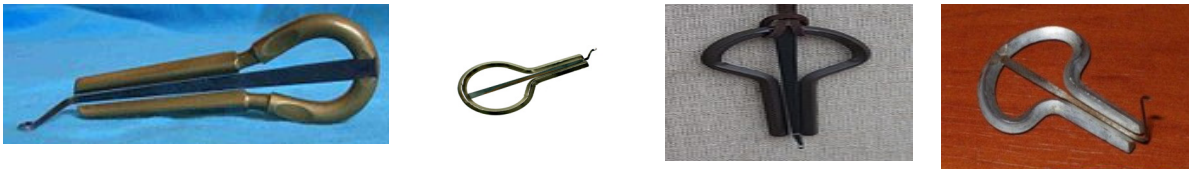

**Fotoğraf Grubu 9.** Altay – kopuz; Macar doromb; Slovak drumla; Ukrayna drumba

Belirtmek isterim ki gusle, lahuta, dikdörtgen formlu sitera ve demir kopuza ilişkin benzerlikler tesadüfi olabilir. Ancak sıradışı yakınlıkları da Türklerden aktarım ve/veya etkileşimi de düşündürmektedir.

3 İzleyiniz: https://www.youtube.com/watch?v=WWDX-ASQTZk

4 Dünyada Jew = Yahudi arpı olarak ismi yayılan çalgı, aslında jaw = çene arpı anlamında isimlendirilmiştir.

## Son söz

Türk kültürünün ve dolayısıyla Türk müziğinin Balkanlar ve Doğu-Orta Avrupa'daki etki süreci bu çalışmada üç ana başlık altında ele alınmıştır. "Ön Macar ve Ön Bulgarların Türklüğü meselesi" açısından bu ilişkiyi binlerce yıl geriye götürebilecek iddialar bulunmaktadır. Avrupa Hunları ve son olarak Osmanlı Dönemi bölgede Türk müziğinin gerek türler, gerek icra biçimleri, gerekse çalgılar açısından büyük bir etkisi olmasını sağlamıştır.

Enstrümanlar özelinde de üç temel başlık tercih edilmiştir. İcra biçimi ve icra ortamı açısından Türk etkisinin net olarak izlendiği çalgılar; icra biçimi ve/veya isimlendirilmelerinde Türk etkisi taşıyan çalgılar ve bazı yeni iddialar / fikirler kapsamında sunulan enstrümanlar Türklerin bölgedeki büyük etkisine ışık tutmaktadır.

**Kaynakça**


Anadol, Cemal, vd. (2007), *Türk Kültür ve Medeniyeti,* Bilge Karınca Yay, İstanbul.

Ayas, Onur Güneş (2023), "Direklerarası Müzik Sahnesi ve İncesaz Takımları: Müzisyenler, Repertuar, Dinleyiciler ve Beğeni Yapısı", *Türkiyat Mecmuası,* 33/2, s.641-679.

Buchanan, Donna A. (2007), *Balkan Popular Culture and The Ottoman Ecumene – Music, Image And Regional Political Discourse*, Europea: Ethnomusicologies and Modernities No:6, The Scarecrow Press, UK.

Çakmak, Serdar (2023), "Kavimler Göçünün Nedenleri ve Avrupa Etnik Yapısının Oluşum Süreci: Hun Türkleri ve Diğer Kavimler", *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, C.7 – S.2, s.46-62.

Doğan, İsmail (2007), "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S.47/2, s.1-12.

Duran, Alev (2020), "Macar Türkolojisi", *Belgi,* S.20/2, s.2759-2773.

Eğilmez, Savaş (2013), "Hun-Alan Mücadelesi ve Yeni Bir Çağın Başlangıcı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.28-29, s.191-199.

Eravcı Mustafa ve T. Ateş (2018), "Dünya Tarihini Etkileyen Göçler ve Türk Milletinin Etkisi*", Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S.1, s.1-42.

Esin Funda ve Nilgün Sazak (2016), "Türk Folklorünün Müzikal Manada Macar Müziğine Etkisi", *idil*, C.5, S.22, s.587-602.

Gats, Tibor (2005), The Basics of Playing the Zither, Url: https://www.zither.hu/download/zither_basic_en%20v1.03.pdf

Göher, Feyzan (2016), *İslamiyet'ten Önce Türklerde Kültür ve Müzik*, Ötüken Yay. İstanbul.

Göher, Feyzan (2017), "Kökenlerinden Günümüze Türk ve Makedon Düğünlerinde Davul-Zurna İle Tapan – Zurla", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi,* S.42, s.273-298.

İgnác, Romcics (2019), "Macarların Kökeni", çev. Dilbaş Gökhan, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C.3, S.6, s.73-116.

İnalcık, Halil (2006), "Türkler ve Balkanlar, Bal-Tam Türkçülük Bilgisi-3", *Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi,* Prizren, s.20-44.

József, Brauer-Benke (2019), "A citera főbb típusai és elterjedése magyar nyelvterületen", *ETHNOGRAPHIA*, 130/2019, s.45-71.

Juhasz, Christiane Fennesz (2002), "Davul-Zurna / Tapan-Zurla – Drum and shawm", *Rombase,* Mayıs Avusturya, *http*://romani.uni-graz.at/rombase

Kalafat, Yaşar (1999), *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara.

Kenrick, Donald (2006), *Çingeneler Ganj'dan Thames'e,* Homer Kitabevi, İstanbul.

Köprülü, M. Fuad (1930), *XVI. Asır Sonuna Kadar Türk Şairleri*, Evkaf Basım, İstanbul.

Maas, M. (2014*). The Cambridge Companion to the Age of Attila.* Cambridge University Press. UK.

Pittaeay, Ian (2023). "The Elbląg 'Gittern': a Case of Mistaken Identity: why the Koboz was Misidentified", Early Music Muse, Early Music Performance and Research (24 Mayıs)

Picken, Laurence (1984), *Musica Asiatica 4*, Cambridge University Press.

Takats, Sândor. (1958). *Macaristan Türk Âleminden Çizgiler.* (çev. Sadrettin Karatay), Maarif Vekâleti, Ankara.

Tansü Yunus Emre ve S. Çerkezoğlu (2020), "Bulgarların Kökeni ve Bağımsızlık Hareketleri", *Asia Minor Studies,* C.8, S.2, s.490-500.

Vardan, Nurdan (2018), *Macaristan'daki Kumanların Kültürel Hayatı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi.

Yükselsin, İbrahim Y. (2014). "Kültürel Aracılık, Romanlar (Çingeneler) ve Müzik: Bir Rumeli Halk Ezgisinin Kırkpınar Güreş Havasına Dönüştürülmesi Örnek Olayı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* C.7, S.34, s.713-730.

# BALKAN TÜRK KADIN MÜZİĞİ ÖRNEKLERİNDE GELENEĞİN DÖNÜŞÜMÜ

**Fatma GÜLER***

**Giriş**

Kadınlara has pratikleri konu alan 'kadın çalışması' olma niteliğindeki araştırmalar toplumsal cinsiyet kalıp yargıları, aile içi roller, kamusal-özel alan ve zihniyet-beden diyalektiği gibi 'feminist perspektif' (Wallece; Wolf, 2004: 332-342) terminolojisiyle ilişkili değerlendirilebilir. Ancak bu bildiride kadın müziğini şekillendiren belirteçlerin salt cinsiyet ve kadınlık bilinci üzerinden değil kadına dair tezahürler üzerinden anlaşılması; kadınlara has müzik pratiklerinin de gündelik hayatın içindeki eril-dişil ilişkiselliğinden soyutlanmadan ele alınması yeğlenmiştir.

Etnomüzikoloji, müziğe salt yapıt olarak yaklaşmak yerine müziği çevreleyen bağlama özgü anlamlarına yoğunlaşır. Zaman ve mekân, bağlamı (context) niteleyen temel başvuru niteliğindedir. Nedenleri ve koşullarıyla 'yer değiştirme' olgusu mekânın değişimi-dönüşümünü, savaş ve göçler gibi tarihi kırılma noktaları da zamanın akışkanlığında toplumların etkileşimini insanoğlu için kaçınılmaz kılmıştır.

Teknolojik sıçramaya gerek duymaksızın kırsal ya da kentsel içine doğduğumuz ses dünyasını 'anlatı' dünyasını geçmişten günümüze taşıyan bir evrendir müzik. 'Geleneğin Dönüşümü' başlığıyla dürülmüş bir zamanı geçmişe doğru açmayı deneyebiliriz. Sosyal tarih okumaları ve ses-görüntü kayıtlarının dijital erişilebilirliği sayesinde dönemin toplumsal şartlarını, kabulleri ve retlerini anlamak için fikir edinebiliriz. Ancak unutulmamalıdır ki sosyal tarih kadar kişilerin şahsi tarihleri de vardır. 'Söz uçar yazı kalır' mesabesinde yazılı kaynaklar muteber sayılsa da dilden dile söylene söylene asırları aşıp gelen anonim ezgilerin de şahısların tarihini, yaşanmışlıklarını hissettiren gücünü ve toplumsal hafızada kapladığı yerin hakkını teslim etmeliyiz.

Nitel araştırma verilerinin, hayata, ritüellere eşlik eden müzikal pratiklerin kültürel bağlamından koparılmadan (n)etnografik çalışma prensipleriyle anlaşılması ve yorumlanması yöntemi etnomüzikoloji disiplini için temel oluşturur. Türkiye- Balkanlar ekseninde gündelik hayata içkin ritüellerle ilişkili kadın müziklerine dair (n)etnografik veriler evreninde,

* Uludağ Üniversitesi Türk Dünyası Müzikleri Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

'geleneğin dönüşümünü örneklendiren kadın müzikleri' örneklemi yalnızca ses, ezgi sunumu olmaktan öte yaşatıldığı bağlamın yorumlanmasını da gerektirir. Bu minvalde bir literatür taramasında örneklendirilen görsel- işitsel malzemeler önemli değere sahiptir.

**Türk Varlığı: Rumeli**

Balkan-Türk ekseninde sosyo-kültürel parametrelerin çerçevesini çizmek, geleneğin dönüşümünde yer ve zaman bileşenlerinin etkisini çözümlemek bakımından elzemdir. Arkeolojik, antropolojik bulgularla dil teorilerinden ve Tarih yazınından edinilen bilgiler ışığında öğreniyoruz ki Hun Türklerinin Orta Avrupa'da 375 yılı sonrasına uzanan mazisi, Avarlar Batı Türkistan'dan (VI. asır ortası), Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Uzlar (Oğuzlar) Hazar Denizi'nin kuzeyinden Doğu Avrupa'ya ve Balkanlar'a (IX. XI. asır), Bulgarlar Karadeniz'in Kuzeyinden Balkanlar'a ve Volga Nehri kıyılarına (668'den sonra), Macarlar'la birlikte bazı Türk boyları 830'dan sonra Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya yönelen hareketlilikle (Taşağıl, 2012: 467) tarihi göç yönlerini meydana getirmiştir.

Görsel 1: Orta Asya'dan Yapılan Türk Göçleri [1]

Görsel 2: Asya ve Avrupa Hun Türk İmparatorlukları[2]

'Coğrafi hareketlilik' sosyal bir olgunun bağlamının değişikliğine dair haber vermiş olsa da hem tarih öncesine uzanan kökleriyle mitler, inanışlar hem de gündelik hayat ritüellerinin eklemlenme dinamizmine mukavemet gösteren sabiteler esasında dönüşüme dair araştırmalarda yer değiştirmenin önemini haizdir.

1 https://bpakman.files.wordpress.com/2014/06/rta_asyadan_yapilan_turk_gocleri_haritasi.gif (10.01.2024)

2 https://1.bp.blogspot.com/-jwHFRlFoUfI/XgMZxMaX9vI/AAAAAAAADgQ/tqi464OKdH0497v6eDP79-l3wu9hO2b_ACNcBGAsYHQ/s1600/Faik%2BRe%25C5%259Fit%2BUnat%2B-%2BTarih%2BAtlas%25C4%25B1%2B-%2B0014.jpg (20.01.2024)

Rumeli, kendisini Romaioi olarak tanıtan Doğu Roma İmparatorluğu topraklarının Türk İslâm hâkimiyetine girdikten sonra Bizans idaresinde bulunmuş yerler için evvelde geçerli yaygın tabirin devamı olarak Rum-ili, memleketü'r Rûm, bilâdü'r Rûm olarak kullanılagelmiş ve zamanla Ortodoks Hıristiyan mezhebinin yayıldığı Balkan Yarımadasını ifade etmeye başlamıştır. Selçuklular'ın hâkim olduğu Türk yurdu Rûm olarak anılırken deniz ötesi fethedilen topraklar İstanbul Boğazı'nın batısında kalan kesimler de dâhil olmak üzere Rumeli olarak adlandırılmıştır. (İnalcık, 2008: 232)

Görsel 3: Rumeli Haritası 1801[3]

Görsel 4: 93 Harbi öncesi nüfus-dini-etnik kimlik[4]

Yön değiştiren göç süreci Osmanlı'nın henüz Rumeli'de egemenliğinin devam ettiği 1877–78 Osmanlı- Rus Savaşı'nda kitlesel olarak belirginleşmeye başlar. İkinci göç hareketi, 1912–13 Balkan Savaşları sırasında, son kitlesel göç ise 1952–67 döneminde gerçekleşir. Osmanlı döneminde doğrudan Müslüman olmak üzerinden kurulan göç ilişkisi, Cumhuriyet döneminde dolaylı olarak ilişkilidir. (Güler, 2014:29) Diğer taraftan iki evrede de Türk soyundan olan veya Türk kültürüne bağlı bulunan göçmenler tarihsel ve kültürel bağların derin mazisinin kanıtı olarak yaşamaya devam etmektedir. "Devlet çekilse de millet çekilmedi" ifadesiyle Derman[5], bugüne bakan yönüyle Balkan-Türk realitesini özetlemektedir.

Kültür, etkileşen insan varlığının dinamik karşılaşma süreçlerinin ortak çıktısı hüviyetine bürünür ancak mahdut bir kalıba sokulma imkânı da yoktur. Öyle ki halkların antropometrik incelemelerinin yanı sıra ortak kültür değerleri ve kendini bu değerlerle tanımlamayı seçen öznelerin beyanının bile müzikal pratiklerin içindeki dil ve etnik aidiyet ilişkisi kadar güçlü bir gösterge olmadığı söylenebilir. Nitekim Doğuş Varlı'nın,

3 https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rumelia_map.jpg#/media/Dosya:Rumelia_map.jpg (20.01.2024)

4 https://pin.it/3w3MR3l41 (20.01.2024)

5 https://www.trtdinle.com/show/balkanlara-yolculuk?id=16040013 (6.49 dk.) (24.01.2024)

kadın kimliği ve müziği üzerine yaptığı alan araştırmasında kendini Türk olarak tanımladıkları ve Türkçe konuştukları halde müzikal pratiklerinde ancak Rumca söyleyebileceklerini ifade eden kaynak kişilerin varlığı (2007:14,70) bu minvalde değerlendirilebilir. Köken ve aidiyetlerin uzak mazisinin silikleştiği bir düzlemde, bir ağıtla geçmişi geri çağırma ve geçmişle bağ kurma da gerçekleşebilir.

Türkçe konuşanlar için de konuşmayanlar için de dil önemli bir belirteç olmakla birlikte yegâne ölçü sayılmamalıdır. Türklerin homojen ve çoğunluk olduğu yerleşim bölgeleri olmakla birlikte hareketli bir coğrafyanın değişken nüfus unsuruna sahip yerleri de mevcuttur. Balkanlarda konuşulan 7 ayrı dil grubuna işaret eden Karpat'ın tespitlerinden ülkelerin tek dil, tek din, tek kültüre aidiyet iddialarının mümkün olmadığı (1992: 27) net olarak anlaşılmaktadır. Evliliklerde Müslümanlığın öncelenmesi ve akraba evliliğine karşı tutum nedeniyle farklı dilleri konuşanlar arasında akrabalık ve böylece bölgedeki çok lisanlı yapı sürdürülmektedir. Örneğin ninniler anneden çocuğa aktarılan dil ve ezgiye dair en otantik hali barındırıyor sayılır ki 'ana dili' ifadesi de bu önemli yeri pekiştirir. Bu durumda annenin konuştuğu dilin babayla farklılaşması durumundaki başat rol öne çıkacaktır. Arnavut bir aileye gelin olan bir kadının kendi dili Makedonca'yı çocuklarına, gelinlerine ve dolayısıyla torunlarına aktarması ve Arnavutça'nın sadece büyüklerin konuştuğu bir dil olarak kalması da muhtemeldir. Bu açıdan dile göre ayrım yapılması indirgemeci bir yaklaşıma dönüşebilir.

- Coğrafi sınırlar ve kültürel sınırların farklılığı
- Etnik çoğulcu ve çok lisanlı yapı
- Dilin, kökenlerin tespiti hakkında çok güçlü ancak yegâne ayırt edici olmayışı
- Müslümanlık ve etnisite bağı; Müslümanların Türk olarak nitelenmesi yani din ve milliyet bütünlüğü

Goran, Torbeş, Pomak gibi adlandırmaların Türklük-Müslümanlıkla ilişkisi ve aynı kategoride değerlendirilmesi (Armağan (Ed.). 2020:90; Dikici, 2014:125)

- Göçle parçalanmış ailelerin sınırlar aşırı sürdürdüğü bağlar

Balkan-Türk nitelemesinin ayrılmaz bir bütün olarak algılanmasını doğuran arka plana işaret etmektedir.

**Avrupa'nın Ötekisi Balkanlar**

Balkan, İnalcık'a göre sıradağ dağ ya da dağlık manasına gelen Türkçe bir kelimedir. (İnalcık,2005:20) Karpat'a göre ise Batıdan Doğuya uzanan Bulgaristan'ın ikiye bölen dağ silsilesine verilen addır. (1992:25) Avrupalı coğrafyacılar, Türkler'in Meriç'le Tuna arasında, onlara paralel uzanan dağlara vermiş oldukları bu ismi alıp büyük bir yarımadaya vermişlerdir. (Çağ, 2012:7)

Bölgenin kendine has siyâsî konumu "balkan" kelimesinden bir de "balkanize olmak" deyiminin doğmasına neden olmuştur. Buradan hareketle Balkanlar bir taraftan "medeniyetler arası köprü", "dört yol", "milletler karışımı" olarak nitelendirilirken; diğer taraftan Avrupa'nın içinde "barut fıçısı", "savaş meydanı" "potansiyel çatışma alanı" (Jahjai,2011:8) "kavmiyet müzesi", "etnik deposu" "ırklar yığışımı" (Hamza, 1998:2) olarak görülmüştür.

Balkan, bir yandan coğrafi gösteren olarak kabul edilip yaygın şekilde kullanılırken öte yandan gösterileni ilk akla gelen ve somut anlamından da öteye taşıyan toplumsal ve kültürel bir içerikle doldurulur. (Todorova, 2003:53,54) Hamza, "Makedon Dram Eserlerinde Türk İzleri ve Türkler" başlıklı çalışmasında XIX. Yüzyıl Batı dünyasından etkilenen tiyatro temsilcilerinin Osmanlı idaresi ve Türklüğe karşı propaganda aracı olarak kullandıkları öğeleri tespit etmiştir. Örneğin Voydan Çernodrinski'nin "Köle ve Ağa" esrindeki Ömer Datç tiplemesi bir Arnavut ağasıdır. Yazar, Müslüman olması dolayısıyla bu tipin bütün yaptıklarını Türklere yükler. (1998: 108) Böylelikle Müslüman olmanın Türklükle eşitlenmesi ve 'millet algısı' ilişkisindeki kötü tesir öne çıkarılır. Diğer taraftan coğrafya- etnisite ilişkisinde Balkanlar'dan tersine göçün yaşanmasıyla birlikte milletin Avrupa kıtasındaki evvelden göçüp konan parçası yani asli unsuru da Arnavut olarak anılabilmektedir.

Rumeli'den gelenlerin topyekûn Arnavut olarak nitelenmesi, Müslümanların münferit özelliklerinin topyekûn Türklere yüklenmesi, Türklerin münferit özelliklerinin topyekûn Müslümanlara yüklenmesi gibi toptancı bir hataya düşülmektedir. Bu minvalde Balkanlar Avrupalı mıdır? Hıristiyan Doğu mudur? Müslüman Batı mıdır? Sorularında siyasi konumun coğrafi- kültürel ortaklıklara öncelendiği bir anlayışla cevap arandığı anlaşılacaktır.

"Balkan" kelimesinin türkülerde dolayısıyla dilimizdeki karşılığı nedir diye sorgulandığında ise İnalcık'ın tespit ettiği gibi bölge, ismini asırlar süren Türk varlığına borçludur ve halen kullanılmakta olan Türkçe bir kelime ile anılması Balkan-Türk nitelemesinin Rumeli olarak temayüz ettiğini göstermektedir.

**Türkülerde Rumeli- Balkan**

Görsel 5: "Rumeli" araması ekran görüntüsü [6]

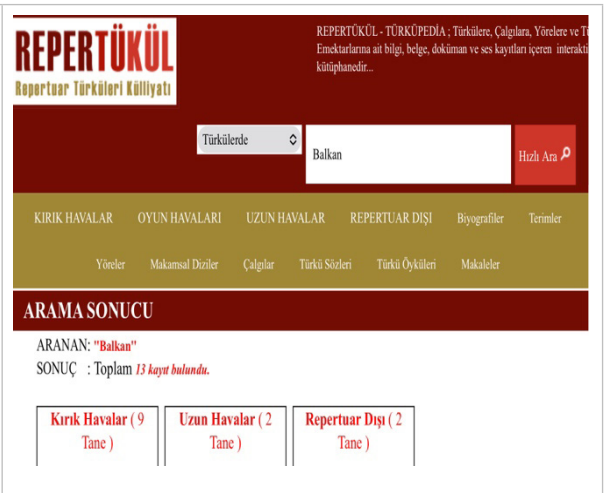


Görsel 6: "Balkan" araması ekran görüntüsü [7]

6 https://www.repertukul.com/ rumeli (30.01.2024)
7 https://www.repertukul.com/ balkan (30.01.2024)

| *'Balkan' İfadesinin Dizedeki Yeri - Türkünün Konusu- Yöresi* |
|---|
| Kırık Havalar<br>1. DELİ DE BEKİR'İ ÖLDÜRDÜLER **BALKAN**DAN GELİRKEN (sarp ve ormanlık dağ) Ağıt-Rumeli-Burgaz<br>2. CANDARMALAR SARACAK SENİ **BALKAN**A KAÇSANA (ormanlık alan) Eşkıya Türküsü-Rumeli-Kırcaali<br>**3. BALKAN** YARIMADASINDA (bre validem) GÖMDÜLER BENİ -Ağıt- Rumeli-Prizren<br>4. ŞIPKA **BALKAN**INDA YUSUF MARTİN SESİ VAR (sazlık,bataklık) Ağıt-Rumeli<br>5. VARA VARA VARDIM **BALKAN** ARESİ - Aşk sevda -Trabzon<br>6. ŞEFKİ KAÇTI DOLAŞIR **BALKAN** İÇİNDE- Mapushane-Rumeli -Koçana/Blatsa<br>7. BEN BU PİRİN'İN **BALKAN**INDA DURAMAYCAM- Aşk sevda–Rumeli<br>8. Türkülerde geçen hora kelimesinin açıklamasında geçer. Hora: Daha çok Marmara, Trakya, Rumeli ve Balkanlarda, 7 zamanlı ezgilerle oynanan bir halk oyunu türü ve bu oyun türüne eşlik eden ezginin adıdır.<br>9. ADIN DA YERLERE BATSIN Aman ŞIPKA **BALKAN**I -Askerlik-Edirne<br><br>Uzun Havalar<br>1. Haydülen ALT YANIM DENİZ DE ÜST YANIM **BALKAN** Öf Öf- Gurbet Havası-Burdur-Tefenni<br>2. BİR YANIM DENİZ DE BİR YANIM **BALKAN**- Gurbet Havası-Burdur<br><br>Repertuar Dışı<br>1. Balkanlardaki Çingene azınlığa ait, popüler bir halk şarkısıdır. Adını Balkanlarda ve dünyanın dört bir yanında yaşayan Çingeneler tarafından kutlanan bahar festivalinden alır. Bulgaristan ve Sırbistan'da Aziz George Günü olarak bilinir.<br>2. Türkü, Hıristiyan bir kız ile sevdiği Müslüman Türk gencin yaşadıklarını konu alan, Makedonya'nın Leyla Mecnun hikâyesidir. Sevdiğini alamayan genç, Osmanlı döneminde Rumeli Bölgesi'nde çıkan savaşa gönüllü olarak katılır... Genç sevgili maalesef o savaştan geriye dönemez. Ölmeden önce de Yovano isimli sevdiği kıza, bir türkü yakar ve söyler..."[8] |

## "Kadın Müziği" Kavramının Sınırları

Kültürel kimlik kodlarıyla "kadınların üretimi olan veya kadın ağzında şekillenen, geleneksel yaşamdan günümüze uzanan, kadına ait dünyadan çeşitli imgeler içeren müzikal örneklerin oluşturduğu" (Doğuş Varlı, 2007: 15) 'kadın müziği' tanımı kavramın sınırlarına dair Türkiye'deki kadın çalışmaları içinde öncü bir yaklaşım ortaya koymaktadır. "Kadınlar Dünyayı Çalıyor/ Söylüyor" başlığı altında hem müzik yazını hem de icrası bakımından önemli bir yer açan faaliyetlerin motivasyonunu Doğuş Varlı'nın ifadesi *"Giderek farklı kültürel dokularda kadın hikâyelerine, kadın pratiklerine tanıklığım arttıkça kadınların kendilerine ait bir dünya oluşturdukları ve bu dünyanın hiç durmadan kayda geçirilmesi, yazılmasının elzem bir durum olduğu gerçeği"* (2022:7) ve gerekliliği netleştirmektedir.

Sözlü sözsüz fark etmez müzik bir anlatıyı taşır. Biliyoruz ki ezgiler bir hüzün, bir gurbet, coşkun bir neşe ya da eğlenceye binek olup ortak duyuş ve duygu-anlam-sezgi inşa

8 https://www.repertukul.com/ (30.01.2024)

edebilir. Mitlerle olağan yaşamın içinde ama başka bir dünyanın çekim alanında gerçekliğin umursanmadığı (Armstrong, 2011: 94-111) gömülü referanslarla 'kut', 'kutlama'yla ilişkili âdetlerin içinde kendine yol bulabilir. 'Kadının taşıyıcı olduğu müzikler' profesyonel veya kitlesel müzik yapımından ziyade evde müzik yapımına odaklanmayı gerektirir ancak sadece kadınlar arası toplantılarda icra edilen müziklerden ibaret de değildir. Yukarıda 'Balkan' ve 'Rumeli' filtresiyle aramada listelenen kayıtlı türküler kaynak kişisi, konu ve sözleri bakımından incelendiğinde

- Kadın kaynak kişilerden derlenen çeşitli konularda türküler
- Erkek kaynak kişilerden kadın ağzı türküler
- Kadın kaynak kişilerden kadın ağzı türküler
- Kadına ithafen yazılan türküler

biçiminde bir tasnifle esasında "kadın müziği" kavramının sadece kadınların icra ettiği müzik olarak sınırlandırılamayacağı da görülmektedir.

**Kadın Müziği Örnekleri**

Balkan Türk coğrafi ekseninde kadın müziklerini örneklendirirken 'geleneğin dönüşümü' şablonu güzergâhımızı belirlemektedir. Kadın müziği örneklerinde bağlam değişikliğinin yarattığı etkileri ortaya çıkaran örnekler, göç, kırsal- kentsel dikotomisi ve aile içi rollerle ilişkili izahlara ihtiyaç duymaktadır. Bu minvalde bildiriye bir mutfak eşyasının (tepsi) çalgıya dönüştüğü tepsi çevirme âdeti, ninni, ağıt, düğün ritüellerinden maniler ve inanç ritüellerinden de deyiş ve ilâhi örnekleri dâhil edilmiştir.

***Tepsi Çevirme***

Ev merkezli kadın dünyasının mutfak merkezli ritüelleri olması şaşırtıcı değildir. Yaşanılan sosyo-ekonomik dönüşümle birlikte mutfağın ve kadının hane içindeki konumunun dönüşümünün mutfağın dönüşümünü de beraberinde getirmesi kaçınılmaz olmuştur. Öyle ki tepsi çevirme âdetinin kadınların kendi içinde sürdürdüğü düğüne eklemlenmiş bir müzik pratiği olarak yaşatılması için dahi çalgıya dönüşen tepsinin kullanımda olması gerekir. Örneklerden anlaşılacağı gibi büyükçe bir tepsi döndürülür ve oluşturduğu ses ve yankıyla birlikte şarkı söylenir.

Kentte yer sofralarının yerini masa-sandalyeye bırakması dahi bu âdetin sürdürülmesinin ihtiyaç duyduğu bağlam sürekliliğinin sağlanamadığını göstermektedir. Seçilen örneklerden alıntılanan görseller kırsalda yaşatılan âdetlerin kente taşınma sürecinde geçirdiği dönüşümü anlatmaktadır. Kırsalda, geleneğe âidiyet bağının düğün âdeti olarak içselleştirdiği işlev, kentleşmeyle birlikte kullanım değerinden yoksun bir bilgi olarak varlık göstermektedir. Kent bağlamında âdetin varlığından haberdar olan ve uygulama pratiğini gösterebilen tekil örneklere dönüşmüştür.

Görsel 7:Balıkesir Sini Çevirme Ekran Görüntüsü [9]

Görsel 8: Kosova Tepsi Çevirme Ekran Görüntüsü[10]

Görsel 9: Ekran Görüntüsü[11]

Görsel 10: Tepsi Çevirme Ekran Görüntüsü[12]

9 https://youtu.be/x0xzoW8_VU0?si=9dtZZ19tjZB49jWN (10.05.2024)

10 https://youtu.be/dSnn0uGtnww?si=LeOMVCYe6WyY3_Oe (05.05.2024)
Metal bir tepsinin döndürülmesiyle sağlanan ritimle Arnavut Kosovalı kadınların şarkısı. (Türkçe çeviri)
Bu videoya eşlik eden notlar:
Tepsije - Kosova'nın tepsi çalan şarkısı 1975/Pec, Kosova, Yugoslavya
Bu şarkı tepsije olarak adlandırılır ve kadınlar tarafından, içlerinden biri bakır bir tepsiyi çevirirken söylenir. Tepsi bir masa üstünde kenarı üzerinde döndürülür. Kadınlar, ritmi döndüren kişinin parmağındaki yüzüğün dönen tepsiye vurmasından alarak şarkı söylerler' Bu şarkı sadece Kosova'da yaşayan Arnavutlara ait değildir; Bosna, Hersek, Sırbistan ve Hırvatistan'daki Katolikler, Doğu Ortodoks Kilisesi üyeleri ve Müslümanlar tarafından bilinmektedir. Şarkı genellikle düğünlerde tören şarkısı olarak icra edilir. Tepsiyi çevirme görevi grubun en yaşlı evli kadınına verilir. Genel olarak, Doğu Avrupa ülkelerinde evli ve bekâr kadınlar arasındaki ayrım, giyim ve saç modeli farklılıklarına yansır. Burada da genç evli kadınların kırmızı eşarplar, bekâr kızların ise beyaz kıyafetler giydiği görülmektedir. Bu performansta, altı kıtadan oluşan bir şarkı tepsinin döndürülmesine eşlik eder.

11 https://youtu.be/Cg9EW_HLhcY?si=2FrSxJWeDmZ2GASt (10.05.2024)

12 https://youtu.be/Q9RYbOn0-J0?si=mzcOVn8QSNed1sCS (10.05.2024)

Hırvat Dili Açıklama Çevirisi: 2 Ağustos 2015'te Koraç'taki 3. folklor gösterisinde Žepče yakınlarındaki KUD "Lug Brankovići" düğün geleneklerinin bir kısmını sundu...

Görsel 11: Sini Çevirme Ekran Görüntüsü[13]

Görsel 12: İzmir Boşnak Köyü Ekran Görüntüsü[14]

Görsel 13: Tepsi Çevirme Ekran Görüntüsü[15]

***Ninni***

Ninniler anneden kız-erkek fark etmeksizin çocuğa aktarılan dil ve ezgiye dair en otantik hali barındırıyor sayılır ki anadili ifadesi de bu önemli yeri pekiştirir. Çocuğa

13 https://youtu.be/WTouSsKI7Tw?si=1XEURc6WubbMzne1 (10.05.2024)

14 https://youtu.be/2b0F42FOIPg?feature=shared (06.05.2024)
Boşnak dili açıklama çevirisi: Halilbeyli, Türkiye'de İzmir yakınlarında Boşnaklarımızın 120 yılı aşkın süredir yaşadığı bir yerdir. Boşnakça dilini konuşuyorlar ve geleneklerini kıskançlıkla koruyorlar. Aralık 2013'te, unutulmuş bir dönemin korunacağı küçük bir müze olan BOSNA'NIN EVİ köyde açıldı.

15 https://youtube.com/shorts/Td9Ige2qETQ?si=0B7kW1uK_Az7iccf (10.05.2024)

doğrudan geçen annenin konuştuğu dil, babanın diliyle farklılaştığı durumda annenin aktarım gücünü, başat rolünü daha da belirginleştirir.

Kaynak kişi Merve Vatansever'in (1990 doğumlu) aktarımına göre dedesi bu ninniyi onu ayağında sallarken söylüyormuş. Dedesi Türkiye doğumluymuş. 1932'de Priştine'den Samsun- Bursa güzergâhında Türkiye'ye göç etmiş bir ailenin çocuğuymuş. Türkçe'nin yanı sıra evde konuşulan dili de öğrenmiş olan dedenin, torununa anlamını öğretmeden de olsa ezgi hafızasını aktarmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu örnekte ezgi-dil mirasının yaşatılmasında ve kadınlardan nesiller ötesi torunlarına ulaşmasında aktarım aracı olma gücü net bir şekilde görülmektedir.

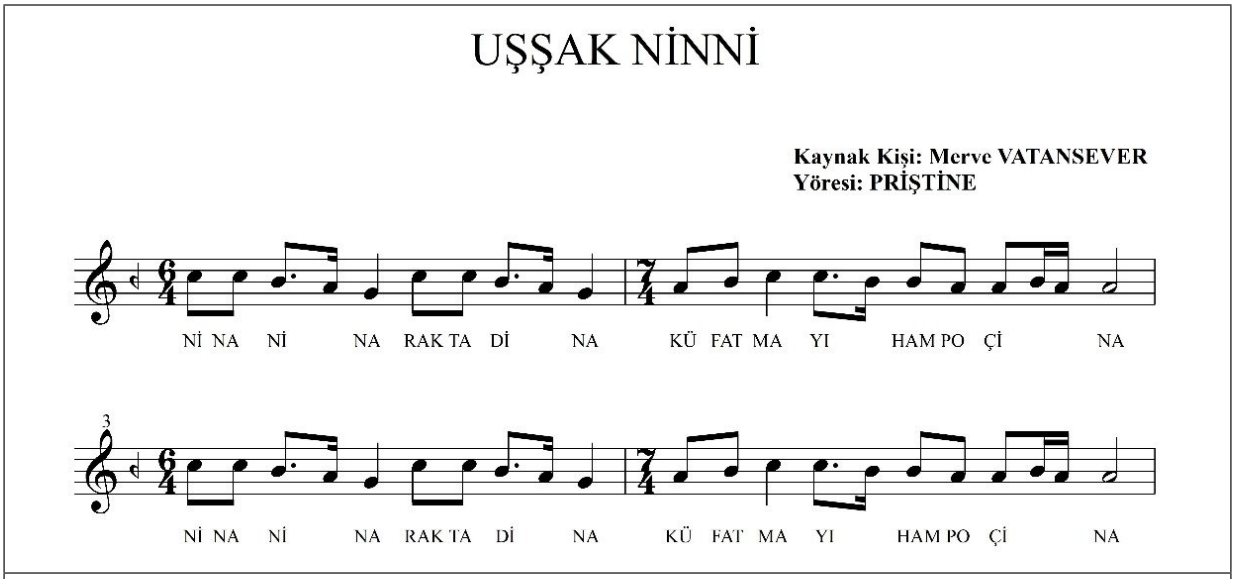


Görsel 14: Kaynak kişi Merve Vatansever ses kaydından notaya alınmıştır. (22.04.2024)

Göç (maddi koşullar ve yerleşik olma süreçlerinin zorluğu) ve geleneksel aile yapısındaki çocuk sevgisinin görünürlüğünü sekteye uğratan normlar, birinci kuşak (dede, anneanne, babaanne) ve üçüncü kuşak (torun) arasındaki etkileşime anne- çocuk etkileşiminin önüne geçen bir ivme kazandırabilmektedir. Baba kendi çocuğunu ayağında sallayıp ninni söyleyemezken torunu için durum değişebilir. Göç çocukları ve göç torunları, birleşik aile yapısında yerleşik olma durumuna göre geleneğin aktarımında değişen roller üstlenebilir.

***Ağıt***

| | |
|---|---|
| Çou more Rexho dil te sona,<br>Darsem t'madhe pot ban nana,<br>Çou Rexho çou djalo,<br>Çou delija nanes oh se s'ka nana tjeter oh<br>Çou Rexho çou djalo,<br>Çou sugori nanes oh sod ma emir pomdokush oh | Kalk Reco çık samanlığa<br>Büyük düğün yapıyor annen sana<br>Kalk Reco kalk ey çocuk<br>Kalk ey annesinin küçüğü<br>Bugün daha güzel gözüküyorsun |
| Po vin krushqit rethit malit,<br>Rexha nanes grazhd te kalit,<br>Çou Rexho çou djalo,<br>Çou sugori nanes o se ska nana tjeter o,<br>Çou Rexho çou djalo,<br>Çou delijaj nanes oh se s'ka nana tjeter oh | Gelin alayı geliyor ormanın kenarından<br>Annesinin Recosu atın musulunda (yemlikte)<br>Kalk Reco kalk ey çocuk<br>Kalk annesinin küçüğü<br>Annen için senden başkası yok |
| Ah more at tukputshin Jela,<br>Qysh ma mbyte Rexhen n'shqelma,<br>Çou Rexho çou djalo,<br>Çou sugor i nanes o se ska nana tjeter o,<br>Çou Rexho çou djalo,<br>Çou delijaj nanes oh se mafike deren oh | Yelelerin kopsun ey at<br>Nasıl öldürdün Recomu tekmeyle<br>Kalk Reco kalk ey çocuk<br>Kalk annesinin küçüğü<br>Annen için senden başkası yok |
| Hani krushqi hani-pini,<br>Neser Rexhen ne dhe t'ma shtini,<br>Çou Rexho çou djalo,<br>Çou sugor i nanes o se mafike deren oh,<br>Çou Rexho çou djalo,<br>Çou delijaj nanes oh se s'ka nana tjeter oh. | Gelin alıcılar yiyin için<br>Yarın Recoyu toprağa verirsiniz<br>Kalk Reco kalk ey çocuk<br>Kalk annesinin küçüğü<br>Bugün ocağımı söndürdün[16] |

Reco türküsü, düğünü esnasında elim bir kazayla hayatını kaybeden oğul için annesinin yaktığı bir ağıttır. Erkeklerin dansına eşlik eden ağır bir halay örneğidir. Burada kadın üretimi olan ancak hem konu olarak ağıttan eğlenceye hem de taşıyıcılık bakımından kadından erkeklere geçen müzik pratiklerinde yaygınlaşan bir dönüşüm görülmektedir.

Mahalle sakinlerinin çoğunlukla aynı yerden gelen göçmenlerden oluştuğu göçmen mahalleleri kentleşmede tampon mekanizma işlevine sahiptir. (Kıray, 1999:125) ve geleneğin aktarımında sokağın kamusal alandan özel alana çevrilmesini sağlar. Düğün eğlenceleri

16 https://youtu.be/2kF0ee1xtoE?si=d-g9AkJoW5M86goz (20.04.2024)
*Türkünün Hikayesi:*
*Arnavut genç Reco(Recep) evin tek erkek evladıdır ve evlenecektir. Düğün günü tüm akrabalar ve misafirler kızı almaya gider. Annesi ve Reco evde kafilenin gelmesini beklerken Reco gelini karşılamak üzere atını hazırlamaya ahıra gider. Kız alınıp gelinmiştir fakat Reco ortalıkta yoktur. Herkes Recoyu sorar, her yerde Reco'yu arar.*
*Sonunda annesi Recoyu ahırda, o çok sevdiği atının yanında uzanmış bir şekilde bulur. Damat kıyafetiyle Reco'yu tanımayan atı huysuzlanıp onu en mutlu gününde tekmeler. Annesi kahrından ağlayarak Reco'yu uyandırmaya, yattığı yerden kaldırmaya çalışır fakat Reco çoktan ölmüştür.*
*Oğlunu atın yem yediği musula yatıran annesi üzerini otlarla kapatır ve kimseye bir şey söylemez. Bağrına taş basarak düğünün coşkulu bir şekilde tamamlanmasını bekler. Her şey en son ortaya çıkacaktır.*

düğün salonlarının yanı sıra hem kadın hem erkek eğlenceleri olarak sokakta da yapılabilir. Sokağın dönüşümü geleneğin dönüşümü için ölçüt olmaktadır. Zira mahalleden kopuş ve kentin gelir grubuna göre ayrıştığı "yerleşim temelli tabakalaşma" (Bahtiyar Güler: 2020:58-67) tezahürleri; güvenlikli sitelerde heterojen iskân durumuna dönüşerek (Alver:2007) yaşanılan yerin kurallarla örülü kamusal alanını genişletmekte ve geleneğin aktarımına ve yaşatılmasına imkân tanımamaktadır. Dolayısıyla sokak eğlenceleri göçmen mahallelerine ihtiyaç duyarken bağlamın dönüşümüyle mekânın, düğün salonlarının ve müzisyenlerin de gelir grubuna göre farklılaştığı görülmektedir.

Görsel 15: Ekran Görüntüsü[17]

Görsel 16: Ekran Görüntüsü[18]

***Geçiş Dönemi Ritüellerinden Düğün Müzikleri***

Kadınlara has çalgının def/daire olarak öne çıktığı görülen ev merkezli müzik pratikleri, eğitim, kentleşme ve kadın istihdamının dönüştürdüğü ev merkezli kadın dünyasının neticesi olarak profesyonelleşme süreçlerinde geleneğin aktarımında da dönüşümü doğurmuştur. Evin ve sokağın çerçevelediği eğlencelerde etki kadın rolü süreklilik gösterse de "yerlileşme(yerleşik)" ve sosyo-ekonomik nüfuz gücü ile pozitif ilişkili olarak düğün mekânlarının dönüştüğü, müzik icrasının da kadınların elinden erkek profesyonellere geçtiği görülmektedir.

17 https://youtu.be/emiXdKNwtKE?si=kudXrg2g66sfbYAJ (10.04.2024)
18 https://youtu.be/wvesvJAyAzM?si=CG285RIcnANyG0qV (10.04.2024)

Görsel 17: Kadın Kaynak Kişiden Mâniler[19]

Görsel 18: Makedonya Yörükleri Mânili Çeyiz Serme(YouTube)[20]

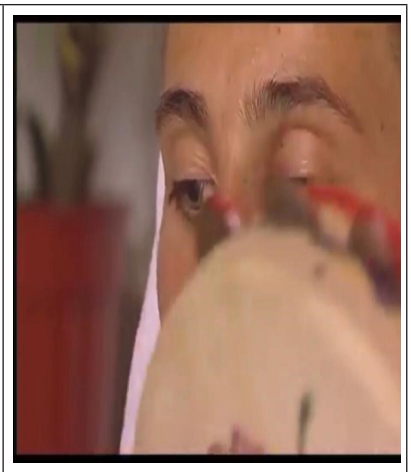

Görsel 19: Tetova Düğün Mânileri (YouTube)[21]

Profesyonelleşme anlamında Türkiye'de Rumeli sıfatıyla anılan erkek müzisyenlerin (Rumeli Ekrem, Semih, Yakup vb.) sayısı artarken Görsel 15'te aktarılan profesyonel kadın müzisyenlerin Türkiye'de kına gecelerinde ya da düğün eğlencelerinde benzerine rastlanmamıştır.

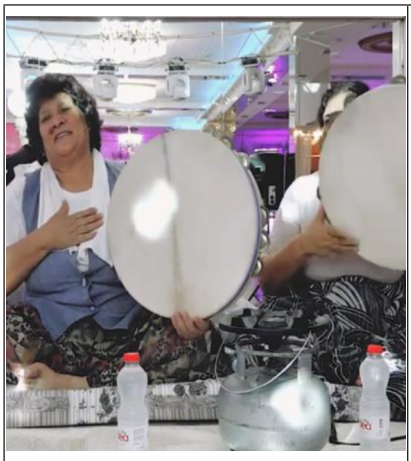

Görsel 20: Profesyonel Defçiler Ortak Ezgiler[22]

Görsel 21: Prizren Profesyonel Defçi TürkçeArnavutça Ezgiler[23]

Görsel 22: İstanbul Erkek Eğlencesinde Amatör Defçiler[24]

19 Kişisel Arşiv: Kaynak kişi paylaşımı (20.04.2023)
20 https://youtu.be/X_9tp3B4fKc?si=nT0eMrGJcnZKnwgk (22.12.2023)
21 https://youtu.be/8E3PRDAhHvQ (27.04.2023)
22 https://youtu.be/W8GQ3eK4gQc?si=uu3fj8c0Ei6O_U7u (05.05.2024)
https://youtu.be/KQ_KuuUS-cc?si=gdZqB1GMT02p-J8W (05.05.2024)
23 https://youtu.be/qsw8-RiVxds?si=02JY_n31tbQPqdaJ (05.05.2024)
24 https://www.instagram.com/reel/C6hP-3JIyjn/?igsh=MTlzdTR2c215ZTE5dw== (05.05.2024)

Ev merkezli düğün eğlencelerinde kadınlar def eşliğinde hem kadınlar arasında hem de cinsiyet ayrımına maruz kalmadan erkekli ortamlarda maniler ve türküler söylerken ev merkezinden uzaklaşma ve heterojen kültürel bağlam neticesinde eğlencelerde Rumeli âdet ve ritüelleri düğünün bütünündeki hâkimiyetini yitirerek sembolik küçük parçalar haline dönüşerek devam ettirmektedir. Görsel 18-19 geleneksel kıyafetlerin giyilmesi, gelinin aile büyükleri ve müstakbel eşine saygı ifadesi olan "temenna" âdetini yerine getirmesi bakımından Rumeli kültürünün yaşatıldığı kına gecelerinin ortak özelliğidir.

| | | |
|---|---|---|
| | | |
| Görsel23: Nişan -Rumeli Semih[25] | Görsel 24: Kına-Şalvar Giyme[26] | Görsel 25: Kına-Temenna[27] |

### *İnanç Pratiklerinde Müzik*

Balkanların Türk yurdu haline gelişi ve Müslümanlığın yayılışında Sünni gelenek ve Bektaşilik o topraklara özgü tasavvufi çehresiyle hususi bir yer bulur. Kadın kaynak kişilerin saha çalışmasında yörenin müziği hakkında genel kanaat oluşturacak nitelikte nefesleri örneklendirdiğini kaydeden Özdemir, *"hem dini bir vecibeyi yerine getirme bilinci hem de sürekli tekrarlanan dini törenlerde gerçekleştirilen icralardan sağlanan pratik, kadınların ön planda olduğu müzik odaklı saha çalışmalarında yaşanan kimi zorlukları doğrudan aşmamızı sağlamıştır"* ifadesiyle hem Balkan coğrafyasında kadınların mümbit bir kaynak olduğuna hem de kadın müzik pratiklerinin sadece gündelik değil törensel vasıflarına da dikkat çekmiştir. (2023:132)

Görsel 20'nin alındığı YouTube kaydında da zikredilen inanç pratiklerinin yiyecek-sofra ile ilişkili özelliklerini çoğunlukla kadın emeğine borçlu olması da vakıadır. Kadının

25 Kişisel Arşiv (07.06. 2024)
26 Kişisel Arşiv (17.05.2023)
27 Kişisel Arşiv (17. 05.2023)

örgütleyici vasfı kırsal alanda daha da etkin rol oynamaktadır. Müzik geleneğin aktarımındaki misyonu ile işlevsel olarak kültürel belleğin taşınması görevini ifa etmektedir.

Görsel 26: 2016 Kanatlar (Youtube) ekran resmi[28]

Görsel 27: Özdemir & Arslan Saha Çalışması [29]

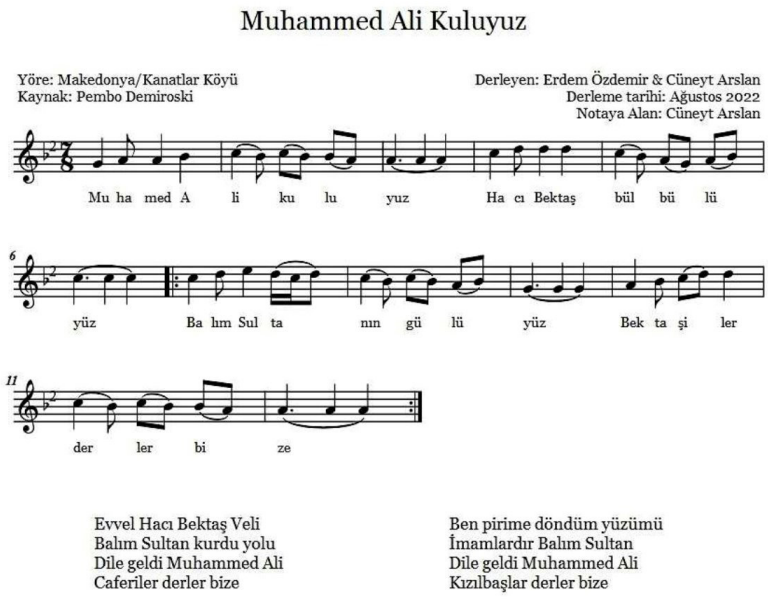


Görsel 28: Kadın kaynak kişiden derlenmiş ilahi

28 https://youtu.be/z-o7325aGxM?si=PsqyUIS-wSmKDn6h (5.50 dk)(20.04.2024) Nazmiye Demir, Muhammed Ali Kuluyuz nefesini okuyor.

29 BUU BAP birimi SGA-2022-1041 kodlu proje Makedonya Türklerinin Geleneksel Müziklerinin Derleme ve Analizi yoluyla Yazılı, Görsel ve İşitsel Kaynak Oluşturma Projesi kapsamında gerçekleştirilen saha çalışması kayıtlarından edinilmiştir.

28.11.1997'de Üsküp Sinâni Tekkesi Şeyhi Harabâti Kadri Efendi'nin kızı Hüsniye Bacı'nın sesinden notaya alınmış ilahi örneği (Jahjai, 2011: 111)

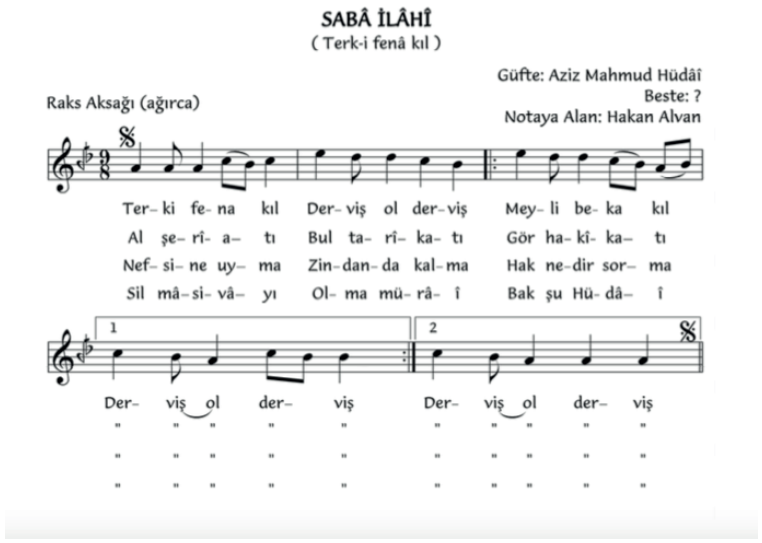


Görsel 29: Kadın kaynak kişiden derlenmiş ilâhi

11.11.1997'de Üsküp Sinâni Tekkesi Şeyhi Harabâti Kadri Efendi'nin kızı Hüsniye Bacı'nın sesinden notaya alınmış ilahi örneği (Jahjai, 2011: 110)

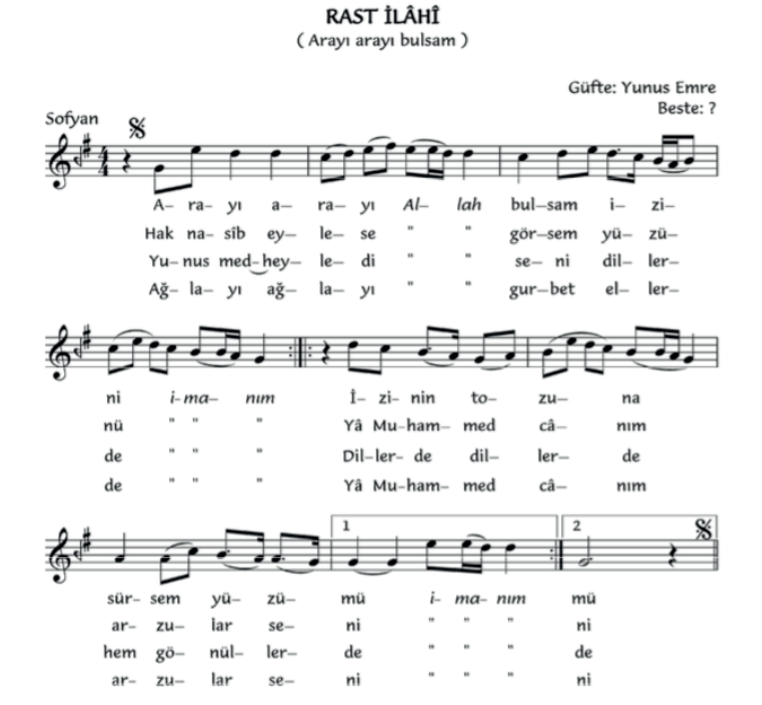


Görsel 30: Kadın kaynak kişiden derlenmiş ilâhi

**Sonuç**

"Kadının taşıyıcısı olduğu müzik" pratiklerinin yaşandığı özgün bağlamında taşıdığı anlam ve rollerle bütünleşmiş olarak mazi ve istikbal yönünde derin etkiyi haiz olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Buchanan, hem Balkanlar'da hem de diasporada tek bir topluluğu ele alarak (Prespa Arnavutları) eleştirel bir etnomüzikolojiyi savunan Sugarman'ın (1988,1989,1993) bulguları üzerine yazdığı görüşlerinde, profesyonel ya da kitlesel müzik yapımından ziyade "evde" müzik yapımına odaklanarak kuralları cinsiyete, yaşa ve akrabalık bağlarına özgü olan görgü kurallarının toplantılardaki davranışları (tavır, kıyafet, konum, kimin şarkı söylediği, neyi, ne zaman ve nasıl söylediği) nasıl şekillendirdiğini, böylece bireysel seçimleri ve edimsel anları doğrudan topluluk normları ve değerleriyle nasıl ilişkilendirdiğini göstermeyi denediğini belirtir. Böylece kimliğin her yönünün (ulus, bölge, etnik köken, anane, din, nesil ve cinsiyet) sosyal pratikte nasıl kodlandığını, duygularda nasıl somutlaştığını ve düğün geleneklerinin resmileşmiş gelenekleri içinde nasıl şarkılarla ifade edildiğini göstermiş olmaktadır. (Buchanan, 1999:167-168)

Uluslararası bir coğrafi eksende ekonomi teorileri ve sosyal teoriler birbirinden bağımsız açıklayıcı roller üstlenir ve cinsiyet, din, etnisite gibi başat toplumsal kurumlar da bu teoriler içinde ilişkili değerlendirmelere muhtaçtır. Balkan Türk coğrafi ekseninde Müslüman kimliğiyle Türklüğü bağdaştıran tarihi kodlar günümüzde etnisiteye dayalı ayrımların izah getirmeyeceğini göstermektedir. Kültürel kimlik ve aidiyetlere konu olan Balkan Türk müzik pratikleri, günümüze ulaşan zengin muhtevayı örneklendirmektedir.

Şüphesiz yer değiştirme, kentleşme, mekânsal ayrışma, eğitim olanakları kuşakların zihniyet dünyasını kabul ve ret mekanizmalarını etkilediği gibi beğenilerini de etkileyecektir. Hali hazırda Balkanlar'a dair geç kalınmış bir yöneliş olduğu görülmektedir. Ailelerinin bir parçası Balkanlar'da kalmış olanlar arasında göç sürecinin ve hayata tutunma önceliğinin geciktirdiği bu süreçte eğitim ve uluslararası dolaşım itibariyle ebeveynlerine nazaran daha geniş imkânlara sahip olan üçüncü dördüncü kuşak nesil için akrabalık bağlarını yeniden inşa etme sürecine geçilmiştir.

Bu süreçte kadın ve müzik üzerinden girişilen yorumsamacı yaklaşımla,

- Kadınların kültürel aktarımın başat aktörü olduğu
- Kadınların gündelik hayatına içkin âdet ve ritüellerin müzikle kültürel hafızaya ve asırlar ötesine taşınabildiği
- Ses ve anlam dünyasının birlikteliğiyle müzik pratiklerinin sınırlar aşırı yayılma gücünün olduğu
- Geçiş dönemi ritüellerinde kutlamanın olmazsa olmazı yiyecek/sofra ve müzik birlikteliğinin kadın öncelikli varlığı

- Ezgi/söz unsurunun kimlik aidiyet bağlarıyla kültürel aktarım aracı olma işlevinin kadınlara has pratikler içinde anne-çocuk birlikteliği aracılığıyla daha etkin rol oynaması
- Sanayi toplumu, makineleşme ve kentleşmenin kadına, hane içindeki kadın konumuna ve müziğe dair eş zamanlı sonuçlar doğurması
- Göçmen mahallelerinin geleneğin aktarımını kolaylaştıracak mekânsal bağlamının birleşik aileden çekirdek aileye geçiş ve kent içi göçle gelir grubuna göre ayrışan mahalleler ve toplu konutlar nedeniyle dönüşüme uğraması
- Ev ve işin ayrışması dolayısıyla gündelik hayatın organizasyonunda ev merkezli kadın dünyasının geçirdiği dönüşümün, âdet ve ritüellerde profesyonellere başvurmayı gerektirmesi; gelenekte kadınların geçiş dönemi ritüellerinin örgütleyicisi olarak rol aldığı ana karakterinin değişimini bulgulara dâhil etmektedir.

**KAYNAKÇA**


Açа M. (Ed.)(2016) *Halk Bilimi El Kitabı.* 2.b. İstanbul: Motif Vakfı yay.332-346.

Armağan, A. L. (Ed.). (2020). *Osmanlı Döneminde Gora: Arşiv Belgeleri ve Defterlerde.* İstanbul: Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği.

Alver K. (2007). *Siteril Hayatlar Kentte Mekânsal Ayrışma ve Güvenlikli Siteler*. Ankara: Hece yay.

Armstrong K. (2014). *Mitlerin Kısa Tarihi.* (D. Şendil, Çev.). İstanbul: Alfa yay.

Bahtiyar Güler F. (2020). *Refah Muhitinde Dindar Kadın.* İstanbul: DBY yay.

Buchanan, D. A. (1999). [Review of *Engendering Song: Singing and Subjectivity at Prespa Albanian Weddings*, by J. C. Sugarman]. *Ethnomusicology*, *43*(1), 167–171. https://doi.org/10.2307/852701

Çağ, G. (2012). *Avrupa'nın Ötekisi Balkanlar.* Çankırı: Çavsam.

Derman O. (Konuk) TRT Dinle (Yapımcı). Balkanlara Yolculuk [Podcast] Erişim adresi: https://www.trtdinle.com/show/balkanlara-yolculuk?id=16040013 (

Dikici, A. (2014). Türkiye'deki Balkan Muhacirleri Arasında Kaybolan Bir Topluluk: Torbeşler.Avrasya Etüdleri. 46(2), 123-165.

Doğuş Varlı Ö. (2007). *Kültürel Kimliğin Değişim-oluşum Süreci - Süreçin Kadın Kimliği ve Müziğine Yansıması: Afyon, Trabzon, Kıbrıs, Istanbul Örneklemleri* (Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğuş Varlı Ö. (Ed.). (2022). *Kadınlar Dünyayı Çalıp Söylüyor.* İstanbul: Doğu Kitabevi.

Güler B. (2014). *Makedon Kültürel Kimliğinin Ifade Aracı Olarak Izmir-Selçuk Makedon Göçmenlerinin Müzik Pratikleri* (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Taşağıl A. (2012). Türk. *TDV İslâm Ansiklopedisi.* c.41, 467-474, İstanbul: TDV yay., 467-474.

Torun İ. (2003). *Max Weber'de İktisadi Gelişme Düşüncesi.* İstanbul: Okumuş Adam yay.

Hamza M. (1998). *Makedon Dram Eserlerinde Türk İzleri ve Türkler.* Ankara: TCKB yay.

İnalcık H. (2005). Türkler ve Balkanlar. *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, s.3. 20-44.

Jahjai A. (2011). *Tu̇rk Din Mu̇sikî̇sinin Makedonya'daki Dinî̇ Mu̇siki'ye Etkis*i (Doktora Tezi İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaçmaz, M. (2013). Balkan Coğrafyası. *Türk Tarihinde Balkanlar.* 1, 11-37, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları.

Karpat, H. K. (1992). Balkanlar. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.5, İstanbul: TDV yay. 25-32.

Kıray M. (1999), *Seçme Yazılar.* İstanbul: Bağlam yay.

Todorova, M. (2003). *Balkanlar'ı Tahayyyül Etmek.* (D. Şendil, Çev.) İstanbul: İletişim yay.

Özdemir E. (Ed.). (2021). *Türk Dünyası Müzikleri Çalıştayı 2019: Bursa.* Bursa Uludağ Üniversitesi.

Özdemir E. (2023). Makedonya Kanatlar Köyü Örnekliğinde Bektaşiliğin ve Bektaşi Nefeslerinin İncelenmesi, *Etnomüzikoloji Dergisi.* c.6, s.3. 121-144.

Wallace R.A, Wolf A. (2004). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları.* (L. Elburuz, M. R. Ayas, Çev.) İzmir: Punto yay.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Rumeli (15.01.2024)

https://i.pinimg.com/564x/57/66/f2/5766f20644e78e063f3d40d68d7bd869.jpg (15.01.2024)

https://bpakman.files.wordpress.com/2014/06/rta_asyadan_yapilan_turk_gocleri_haritasi.gif

(20.04.2023)

https://1.bp.blogspot.com/jwHFRlFoUfI/XgMZxMaX9vI/AAAAAAAADgQ/tqi464OKdH0497v6eDP79-l3wu9hO2b_ACNcBGAsYHQ/s1600/Faik%2BRe%25C5%259Fit%2BUnat%2B-%2BTarih%2BAtlas%25C4%25B1%2B-%2B0014.jpg

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Rumelia_map.jpg#/media/Dosya:Rumelia_map.jpg (20.01.2024)

https://pin.it/3w3MR3l41 (20.01.2024)

https://www.trtdinle.com/show/balkanlara-yolculuk?id=16040013 (6.49 dk.) (24.01.2024)

https://www.repertukul.com/rumeli (30.01.2024)

https://www.repertukul.com/ balkan (30.01.2024)

https://youtu.be/x0xzoW8_VU0?si=9dtZZ19tjZB49jWN (10.05.2024)

https://youtu.be/dSnn0uGtnww?si=LeOMVCYe6WyY3_Oe (05.05.2024)

https://youtu.be/Cg9EW_HLhcY?si=2FrSxJWeDmZ2GASt (10.05.2024)

https://youtu.be/Q9RYbOn0-J0?si=mzcOVn8QSNed1sCS (10.05.2024)

https://youtu.be/WTouSsKI7Tw?si=1XEURc6WubbMzne1 (10.05.2024)

https://youtu.be/2b0F42FOIPg?feature=shared (06.05.2024)

https://youtube.com/shorts/Td9Ige2qETQ?si=0B7kW1uK_Az7iccf (10.05.2024)

https://youtu.be/2kF0ee1xtoE?si=d-g9AkJoW5M86goz (20.04.2024)

https://youtu.be/emiXdKNwtKE?si=kudXrg2g66sfbYAJ (10.04.2024)

https://youtu.be/wvesvJAyAzM?si=CG285RIcnANyG0qV (10.04.2024)

https://youtu.be/X_9tp3B4fKc?si=nT0eMrGJcnZKnwgk (22.12.2023)

https://youtu.be/8E3PRDAhHvQ (27.04.2023)

https://youtu.be/W8GQ3eK4gQc?si=uu3fj8c0Ei6O_U7u (05.05.2024)

https://youtu.be/KQ_KuuUS-cc?si=gdZqB1GMT02p-J8W (05.05.2024)

https://youtu.be/qsw8-RiVxds?si=02JY_n31tbQPqdaJ (05.05.2024)

https://www.instagram.com/reel/C6hP-3JIyjn/?igsh=MTlzdTR2c215ZTE5dw=(05.05.2024)

https://youtu.be/z-o7325aGxM?si=PsqyUIS-wSmKDn6h (20.04.2024)

**Balkan Türk Kadın Müziği Örnekleri**

**Karekod**

# BATI AVRUPA'DA GÖÇMEN EDEBİYATINA YÖNELİK TUTUMLAR – AKADEMİK ELEŞTİRMELERDE TÜRK GÖÇMEN EDEBİYATININ ÖNEMİ VE SORUNLARI

**Saadet KARİMİ***

Yirminci ve yirmi birinci yüzyıllar eşi benzeri görülmemiş bir göç çağı olarak geniş çapta kabul görmüştür. Uluslararası göç ve bunun siyasi etkileri günümüzün karakteristiğidir ve birçok çağdaş edebi eser bu tür göçmen deneyimlerini temalaştırmıştır. Bu makalenin amacı, Batı Avrupa'da yaşayan Türk asıllı yazarların eserlerinin yaşadıkları ülke kamuoyunda nasıl karşılandığını, eserlerinin esansı ve önemi, yaratıcılıklarının tanınması sorunları edebiyatçıların ve edebiyat eleştirmenlerinin analizleri üzerinden değerlendirmek ve bu yazarların eserlerini tespit etmektir. Araştırmada *göçmen yazarlar* ve *göçmen edebiyatı* gibi kavramların çağdaş edebiyat eleştirisinde önem kazandığını iddia eden teori ve iddialar ortaya kondu. Bu nedenle makale, *göçmen yazarlar* olarak tanımlanan yazarların edebiyatçı eleştirmenlerin ve yorumcuların metinlerde nasıl sunulduğuna odaklanıyor. Konu ilginçtir çünkü örneğin kütüphane personeli bu tür metinlerden etkilenebilir. Çalışmanın edebiyat sosyolojisi ya da sosyal bilimler perspektifinden anlaşılması gerekir ki bu da edebiyat eleştirisinin toplumda bir önem taşıyabileceği ve toplumdaki sosyal faktörlerin edebiyat eleştirisini etkileyebileceği anlamına gelir.

Araştırmamın metodoloji yöntemi nitelikseldir ve analiz için Norman Feirklaf'ın (Fairclough 2003) *eleştirel söylem analizi (Critical discourse analysis, CDA)* yöntemi seçilmiştir. Araştırma yöntemi olarak edebiyat eleştirmenlerin eserleri, makaleleri, kitle iletişim araçlarındaki edebiyat incelemeleri, göçmen yazarların ansiklopedilerdeki sunumları sistematik olarak incelenmiştir. Makalede kullanılan tüm alıntılarda verilen çeviriler Saadet Karimiye aittir.

Bu makalede araştırmanı literatürün bilimsel araştırma alanına yerleştirmeye çalışmaktayız. Toplum ve edebiyat, birbirlerini sürekli etkileyen bir ortak yaşam içinde yaşarlar. O yüzden, edebiyat sosyolojisi genellikle üç ayrı bölüme ayrılır: toplumda edebiyat, edebiyatta toplum ve edebiyat toplumu (Furuland & Svedjedal, 1997:72-75). Araştırmamda hem *edebiyatta toplum* (literatürde aradığımız konular nedeniyle) hem de *toplumdaki*

* Gothenburg Üniversitesi, İsveç, Orcid id: 0000-0002-5296-3752

*edebiyat* (bu tür kategorilerin insanların öz algısını ve insanların birbirlerine dair algılarını etkilediğine inançtan dolayı) bakış açılarıyla yaklaşıyoruz.

Batı Avrupa'da Türk edebiyatı denince başta Sabahattin Ali, Ahmet Hamdi Tanpınar, Yaşar Kemal, Nazım Hikmet, Aziz Nesin, Orhan Pamuk, Burhan Sönmez, Elif Şafak, İlhan Berk (1918-2008), şairler Orhan Veli Kanık (1914-1950), Oktay Rifat (1914-1988), Melih Cevdet Anday (1915-2002) yer alıyor. Burada okuyucu, Orhan Pamuk, Elif Şafak ve daha az tanıdık olabilecek diğer isimler de dâhil olmak üzere bu karmaşık edebiyatın en iyi eserlerini seçebilir. Almanya'da Yade Kara, Feridun Zaimoğlu, Aras Ören, Zafer Şenocak ve Hollanda'da Halil Gür, Sadık Yemni ve Sevtap Baycılı *göçmen edebiyatının en profilik yazarları* olduğundan bu makalede özellikle inceleniyor. İsveç'te Türk asıllı yazarların eserleri basıldı ve yayınlandı: İhsan Kutlu, Zuhal Çekci, Y. Ebedi, Nahide Ergenzen-Hermansson, Rıza Ergüven, Tarık Güngör, Abdullah Gürgün, Özkan Mert, Ebubekir Pamukçu, Yüksel Peker, Ahmet Samancı, Erol Sever, Gülderen Sonsuz, Tekin Sönmez, Türkmen şairi Shir-Ali Nurmuradov ve Türkmen yazarı Ak Welsapar, Azerbaycan yazarları Vahid Qazi, Saadet Karimi, Azima Ağalarova, Eluca Atalı, Norveç'te ise Memmedrza Tebrizli ve Günel Mövlud. Makale, bu literatürün bir incelemesini sunmakta, ana temalarını ve kaygılarını karakterize etmekte ve bu literatürdeki birbirini izleyen aşamaların, göçmen topluluğun sosyalleşmesinde karşılık gelen aşamaları nasıl yansıttığını göstermektedir.

İncelemelerde şu veya bu şekilde yazarların menşei veya ikamet ettiği ülkeye ve bunun yazarlık üzerindeki etkisine atıfta bulunduğu bilgilere odaklanılmıştır. "Göçmen edebiyatı" terimi farklı bağlamlarda farklı şekillerde kullanılmaktadır. Bir tarafta göçmen edebiyatının Batı Avrupa ülkelerinde halk kütüphanelerinin ifade ettiği, farklı göçmen gruplarının kendi dillerinde edindikleri edebiyatları ifade ettiği tanımı bulunmaktadır. Bu literatür göçmenin 1) kendi ülkesinde; ikamet ettiği ülkenin dışında; kendi ülkesi dışındaki ülkelerde veya, 2) ikamet ettiği ülkede üretilebilir. İkinci tanım, herhangi Batı Avrupa ülkesinde yaşayan yabancı kökenli yazarın yazdığı edebiyatı içermektedir. Bu doğrudan sözkonusu ülkenin dilinde veya yazarın kendi ana dilinde yazılabilir. Makalede, her iki tanıma göre son on yıllarda yazılmış göçmen edebiyatına değinilecektir, yani çalışma zaman açısından 1960 yılından 2022 yılına kadar yayımlanan edebiyatla sınırlıdır. Burada 1960'lara dönüp İsveç, Almanya, Hollanda, Norveç ve diğer ülkelerde yaşayan yabancı uyruklu yazarlara ansiklopedilerde, edebiyat ansiklopedilerinde vb. nasıl davranıldığını aktarıldı. Çeşitli sözlüklerden ve Ulusal Ansiklopediden birkaç yazarı araştırdığım bazı ön araştırmalar yaptım. Sözlükteki dilin kullanımı yazarın durumunu ortaya koymaktadır. Birkaç örnek: Zenia Larsson hakkında "Polonyalı-İsveçli yazar", "İsveç'e göç etti..." yazılıyor, Nelly Sachs hakkında "Alman yazar. İsveç'te yaşadı..." , Ak Velsapar hakkında "Ak Welsapar, İsveçli-Türkmen yazar ve gazeteci" yazılıyor[1].

1 Swedish-Turkmen writer and journalist. (welsapar.com): Ak Welsapar – Wikipedia

**Dil faktörü** postyapısalcılığın (*poststrukturalism*) en önemli unsurudur. Bu teoride dilin kimliklerin, kurumların ve siyasetin oluşumundaki etkisine, dünyanın dil tarafından sürekli olarak şekillendirilip yeniden şekillenmesinden hareketle bakılmaktadır. Bu nedenle toplum ve çevremiz hiçbir zaman dilin kendisine yüklediği anlamlardan ayrılamaz. Bunu kimliğimizi oluşturan faktörlerin bizim dışımızda, yani kendimizi tanımladığımız/belirlediğimiz yönlerde ve hem bireylerle hem de gruplarla, başkalarıyla olan ilişkilerimizde olmasıyla ifade edebiliriz (Eriksson et al. 1999, s.34). Bu, çevremizdeki çevreyle karşılaşarak kimliğimizin sürekli değiştiği anlamına gelir (Ibid, s. 17-18, 34). Dahlstedt'e göre eserlerde sözde çokkültürlü dilin kullanılması, yazarın göçmen yazarlar olarak sınıflandırılmasına zemin hazırlamaktadır (2006, s. 22-23). Avrupa'da Batı Avrupalı yazarlar, genellikle "sürgün, göçmen veya ulusal azınlık statüsüyle ilgili konuları ele almadıkları" (Wendelius 2002, s.14) *nedeniyle göçmen yazarlar* tanımına dâhil edilmezler, çünkü genellikle Doğu Avrupalı ve Avrupalı olmayan yazarlardan farklı deneyimlere sahiptirler. Başka bir deyişle, bu kavramın kullanılması kalıplaşmış yargıların oluşmasına yol açtığı gibi göçmen yazar grubunun homojenleşmesine de yol açmaktadır (Nilsson 2007, s. 444). Çokkültürlülük tartışmasında dil boyutunu dışarıda bıraktığınızda, etnisiteden bahsederken yerini ırka dayalı diğer etnik belirteçlere bırakmış olursunuz. Gröndahl, böylece edebiyat çalışmaları çerçevesinde *göçmen edebiyatı* diye "hiçbir şey ifade etmeyen bir kavram yaratarak bu yazarları çoğu yazardan ayırıyorsunuz" yazmaktadır. Bu da göçmen yazarların eserlerinin, yaratımlarına veya yaratılma süreçlerine göre değil, ırka dayalı diğer etnik işaretlerle ilişkili olarak okunması gerektiği anlamına gelir (2002, s. 29, 59).

**Göçmen edebiyatı – Almanya.** Olaru (2017) Alman kültürel alanı ve *(Im)Migrantenliteratur* (göçmen edebiyatı ve immigrant/migrant edebiyatı) ile ilişkili olarak ulusötesiliğin ve ulusötesi (İng. *transnational)* edebiyatın çeşitli yönlerine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşımla, özellikle Türk işgücünün Almanya'ya ithalatının getirdiği sosyolojik sonuçların, farklılık kavramının ve uygulama yöntemlerinin, kültürel özelliklerin hâkimiyetinin incelenmesinde, Türk asıllı Alman yazarların (ör. Feridun Zaimoğlu) eserlerinde kültürel özelliklerin ağırlıkta olması konuların incelenmesinde büyük önem taşımaktadır. Olaru'nun araştırması çeviriyle ilgili bir dizi düşünceyi ve bir kültürün sembolik özelliklerini diğerine aktarma girişiminden kaynaklanan sorunları ve tartışmaları kapsıyor. *Ulusötesilik* son yirmi yılda verimli bir araştırma konusu haline geldi. Kültürel çalışmalardaki bu eğilim, özünde, bugün yaşadığımız dünyanın teorik temellerini atmayı ve giderek artan küreselleşme ve dijitalleşme çağında mekanizmalarını açıklamayı amaçlamaktadır. Böyle bir yaklaşımın gerekliliği, modern kültürün giderek daha heterojen tezahürlerini geleneksel yorumbilimsel araçlarla anlamaya çalışırken açıkça ortaya çıkar. Edebi çalışmalarda yekpare bir yaklaşımın ortaya çıkışı, sonunda norm haline gelen egzotik olguların hızla çoğalmasıyla eskimiş olduğunu kanıtlıyor.

**Bir başka sorunlu soru da kökenlerle ilgili**. *Alman-Türk edebiyatı, Alman topraklarında ve Alman dilinde yazıldığı için Alman edebiyatı olarak mı adlandırılmalıdır, yoksa*

*Türk edebiyat geleneğinde bir bölüm oluşturması anlamında esasen Türkçe midir?* Tamamen milli edebiyat anlayışının, coğrafi ve kültürel sınırlarda yazılmayan ve sonuçta dünya edebiyatı haline gelen bir edebiyat ürünü lehine temellerini yitirdiği ulusötesicilikte bu konu bir ölçüde geçerliliğini kaybediyor. 1980'lerde yabancı yazarların Almanca yazmalarına ilgi arttı ve göçmen edebiyatı artık ara sıra yaşanan bir edebiyat olgusu olarak görülmedi, bunun yerine 1985'te kurulan ve yalnızca yabancı yazarlara adanan Adelbert-von-Chamisso ödülü aracılığıyla Alman kanonuna entegre edildi ve Almanca yazmak gerçekleşmeye başladı. 1980'lerin ikinci yarısında, beş yılın dördünde ödüle layık görülenler arasında Türk yazarlar çoğunluktaydı. Ayrıca Alman-Türk edebiyatına duyulan özel ilgi, *In zwei Sprachen leben* (İki Dilde Yaşamak, 1983) ve *Türken deutscher Sprache* (Türklerin Alman Dili, 1984) adlı iki antolojinin yayınlanmasına yol açtı. Bu antolojilerin ilk temeli 1970'lerin ikinci yarısında, göçmen işçilerin yaşamlarının gerçekleri Almanlar için Max von der Grün'ün "*Leben im gelobten Land*" (Von der Grün, 1994, s.6) 1975 yılında yayınlanmasına dayanıyor. Federal Almanya Cumhuriyeti ve Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde edebiyat alanının gelişimine ilişkin bazı gözlemlere göre Doğu Almanya, her ne kadar SSCB'nin dayattığı ideolojik kısıtlamalar altında olsa da, öncelikle Alman tüketicilerin kültürel varlıklara olan talebini karşılamak için, ikincisi, siyasi tabanını güçlendirmek için kültürel üretimini yenilemeye çalıştı (Anselmo 2008, s. 78). Öte yandan Batı Almanya, Amerikan tüketim kültürünün doğrudan etkisi altında kaldı ve bu da kültürel aktarımı kaçınılmaz kıldı. Bu kültürel aktarım, Türk kimliğinin Alman sosyal normlarının etkisi altında geçirdiği mutasyonlarla birlikte, Almanya'da ayrı bir Alman-Türk edebiyatının gelişmesi açısından önemliydi (Olaru 2017, s. 51). Bu ikisi, iki farklı ama uyumlu edebiyat türünün oluşumuna katkıda bulunmuş gibi görünüyor: biri göçmen geçmişiyle ve sorunlu geleneklerin korunmasıyla ilgilenen edebiyat, diğeri doğrudan Almanya'nın mevcut durumuyla, entegrasyon politikasıyla, Türkün geçmişiyle daha az ilgilenen, daha çok entegre olmuş veya olmakta olan göçmen gençliğe dönüşen ırksal ve kültürel kalıplarla ilgilenen yeni bir Alman-Türk kimliğinin ortaya çıkışını ele alan edebiyat. Dolayısıyla bu iki edebiyat türünde entegrasyonun iki aşaması izlenmelidir; ilk edebiyat türü işçi göçmenlerinin birinci kuşağına, ikincisi ise ikinci kuşağa özgüdür. Bunlar zamansal olarak ayrı edebiyatlar olarak görülemez. Dolayısıyla göç bağlamını anlatan eserler (ör. Yade Karan'ın *Selam Berlin* romanı gibi) veya Türk kökenli mitin yeniden canlandırılmasının, modern Alman sanatıyla aynı zamanda gerçekleşebileceği eserler hiciv tarzında yazılmış romanlarla tam anlamıyla bütünleşmiş bir Türk insanının bakış açısı (ör. Feridun Zaimoğlu'nun "*Alman Amok*" romanında olduğu gibi) bakılmalıdır.

**Aras Ören, Emine Sevgi Özdamar, Zafar Şenocak, Yadé Kara, Zehra Çırak, Aysel Özakın, Selim Özdoğan ve Feridun Zaimoğlu,** 1980'li ve 1990'lı yılların, yanı sıra yüzyılın sonundan sonra da Türk kökenli en ünlü Alman yazarlardır. Onlar göçmen edebiyatının "Almanya'daki yoksul yabancı işçilerin sosyal yönelim bozukluğunu yansıttığı" şeklindeki uzun süredir devam eden inancı yok etmeyi başardılar (Adelson 2005, s.15).

**Aras Ören** otuz yılı aşkın süredir Almanya'da yaşamasına rağmen eserlerini hâlâ Türkçe yazıyor ve Almancaya çeviriyor. Bunun nedeni, 1960'lı ve 1970'li yıllarda tarihsel göçün ilk aşamasında tercih edilen edebiyat dilinin hâlâ Türkçe (aynı zamanda diğer milletlerden göçmenler için menşe ülkenin ilgili dilleri) olmasıydı. Sadece Aras Ören'in değil, pek çok göçmen yazarın bu edebi dil tercihi, pragmatik olarak Almanca ve halkla ilişkiler konularında yeterli beceriye sahip olmamalarıyla açıklanmaktadır. Yani, bu döneme ait metinler çift kodlamaya sahipti ve iki farklı amaca hizmet ediyordu. Birincisi, onlar Bundesrepublik'teki siyasi ve sosyal koşulları sadık bir şekilde yansıtarak dayanışma duygusunu sağlamaya çalışmışlar, ikincisi ise izolasyoncu, geleneksel Türk grubu ile son derece sanayileşmiş, yabancı ve sosyal açıdan özgür Alman toplumu arasındaki çatışmaları hafifletmeye çalışmışlardır (Olaru 2017, s.53). Bu dönemin edebi üretimi, saldırgan bir tutumu yansıtmak şöyle dursun, *Auswanderung*'un (göçmenliğin) ayrıntılarını ve arka planını sunarak ırksal ve kültürel stereotipleri yapıbozuma uğratmaya odaklandı. Bu dönemin edebiyatı herhangi bir gerilimle karakterize edilmez; esas olarak göçmen edebiyatının bu dönemde domestikleşme (evcilleştirme) sürecinden geçmesi nedeniyle, bağımsız değil, paradoksal olsa da, Almanya içinde gelişen köklü bir yabancı kültüre ait bir dilden çeviri olarak Alman kitap pazarına entegre edilmiştir (Olaru 2017, s. 54). Yabancı yazarlar tarafından yazılan, çeviri yoluyla asimile edilen ve dolayısıyla boyunduruk altına alınan kitaplarda, göçmen işçilerin durumu veya gelecekleri hakkında polemik tartışmalara yol açabilecek herhangi bir çelişkili düğüm noktası yoktu. Bu noktada pragmatik entegrasyon sürecinde gerginlikler ve zorluklar ortaya çıkıyor: dil engelini aşmak, Avrupa yaşam tarzının kural ve kodlarını öğrenmek, dini inançların uygulanmasında sınırlamaları kabul etmek, kişinin dünya görüşüne ilişkin hoşgörüyü artırmak vb.

**İkinci dönem Türk göçmen edebiyatı** *ikinci kuşak göçmen edebiyatı* gibi karakterize ediliyor. Mücadeleci ve intikamcı tutum, Türklerin yüzeysel entegrasyonunun sonuçlarının etkisini gösterdiği ikinci kuşak göçmen yazarları arasında daha belirgindir. 1980'ler ve 1990'lar, 1960'ların ilk yarısında yerleşen göçmen çocukların tecrit ve ırkçılıkla karşı karşıya kaldığı Almanya'da ılımlı toplumsal gerilimin yaşandığı on yıllar oldu. Alman-Türk yazar Zafer Şenocak, Moray McGowan'ın gözlemini aktararak 1990'lardaki siyasi çalkantılara ilişkin görüşlerini aktarıyor (Olaru 2017, s.55). Alman-Türk edebiyat üretiminin ikinci eğilimini belirlemeye çalışırken iki faktör önemlidir. Birincisi, küresel bir olgu olarak *Pop* ve onun içinde *etnik/ulusal azınlık edebiyatı* kuramının (İng. *minor literature*) ortaya çıkışı. Bu *etnik/ulusal azınlık edebiyatı* teorisi, Deleuze-Guattari tarafından Franz Kafka ile ilişkili olarak geliştirildi ve Almancanın göçmen yazarlar tarafından edebi bir dil olarak benimsenmesiyle desteklendi. Pop olgusuna gelince, ikinci nesil Türk gençliğinin yazdığı romanlar, düzen karşıtı eğilimleri, alaycı öz farkındalıkları ve yumuşak tavırlarıyla Alman popuyla örtüşüyor. Bu dönemde Alman-Türk edebiyat fenomenine kamusal ve siyasi eleştiriler damgasını vurmuştur ancak bu eleştiri göçmen kimlikleri lehine bir kültürel manifestonun parçası olarak değil, Pop döneminin Almanya ile

ilişkilendirilen yapaylık ve refah mitine karşı öfkesinin samimi bir ifadesi olarak görülmelidir (Olaru 2017, s. 57).

**Yadé Kara'nın** ilk romanı *Selam Berlin*, klasik bir hayal kırıklığını konu alıyor: Berlin Duvarı'nın yıkılmasının hemen ardından İstanbul'dan ayrılan genç bir Türk, Almanya'nın başkentine gidiyor, ancak ne bir iş, ne ev, ne de kız arkadaş bulamıyor. Başarılı göç hayalini gerçekleştiremiyor, hayali paramparça oluyor. Irkçılık, ırksallaştırma ve beyazlık gibi konuların hâkim norm olarak her zaman mevcut olması, bu konuların toplumda daha fazla tartışılmasının acil bir ihtiyaç olduğunu gösteriyor. Yazarın yazma stili, hedeflenen okuyucunun *beyaz* mı, *beyaz olmayan* mı yoksa her ikisi mi olduğundan da etkilenir. İroni, hedeflenen okuyucuya bağlı olarak farklı şekillerde kullanılır ve bu, okuyucunun dikkat etmesi gereken bir husustur. Yazarlar ayrıca, örneğin kurgu olsa bile kendi isimlerine veya kültürel kökenlerine atıfta bulunarak okuyucuyu düşünmeye kışkırtmak veya kışkırtmak için gerçekliğin kafa karıştırıcı etkilerini kullanırlar. Bu edebi araçların farkında olmak, sınırlayıcı ve ırkçı "etnik gözlükleri" ortadan kaldırmamıza, daha dikkatli okuyucular olmamıza ve daha iyi bir okuma deneyimi yaşamamıza olanak tanır. Brune (2005) "kurumsal ırkçılık"tan (İng. *institutional racism*) bahsediyor ve toplumdaki çeşitli kurumlarda *Ötekiler* (ing. *Others*) olarak adlandırılan bir grup insanı küçümseyen doğallaştırılmış bir söylemin olduğuna inanıyor. "Ötekiler" genellikle "ırk, kültür veya etnik kökene" göre sınıflandırıldığını ve sapkın/farklı davranışları sistematik olarak etnik gruplarla veya göçmenlerle ilişkilendirmek, genel olarak "bir ulusa veya belirli uluslara karşı yabancı düşmanlığı içeren ayrımcılık kalıpları ..." yarattığı düşünüyor (2005:96).

**Feridun Zaimoğlu'**nun meşhur *Kanak Sprak. 24 Mßtöne vom Rande der Gesellschaft* eseri, tamamen farklı yaşam tarzları ile kültürel melez formlar arasındaki kaynaşma sürecini belgeliyor. *Kanak*, ayrıcalıklı olmayanların marjinal, yıkıcı dil kodudur[2]. *Kanakendeutsch* veya *Türkenslang* olarak adlandırılan, Almanca ve Türkçe karışımı olan bu günlük konuşma dili, iki dilli eğitimin benzersiz bir özelliğidir. Zaimoğlu, kültürel stereotipleri ve önyargıları açığa çıkarıyor. O, bu şekilde ayrımcılıkla açık siyasi söylem, teori ve aktivizm yoluyla mücadele etmiyor, farklılığı vurgulayarak ve tamamen kabul ederek ayrımcılık ve nefret söylemi yaratan unsurları, yani medeniyetsiz ve egzotik unsurları düzeltiyor. Almanca konuşamayan naif Türk'ün, hem hor görülen hem de korkulan Türk'ün işaretlerini yoğunlaştırarak ortaya çıkarıyor (Deleuze-Guattari, 1986, s.16). "Azınlık edebiyat"ın ikinci özelliği siyasi boyutudur. O, Alman toplumunu sadece bir Refah hikâyesi olarak alt üst etmekle kalmayıp aynı zamanda onu ırksal tabular düzeyinde şiddetle kışkırttığı ölçüde politiktir. *Kanak-Sprak* (Kanak Dili), solçuların hassasiyetlerine hitap eden ve görünüşte yanlış bir siyasi gündemi gösteren aşağılayıcı bir terimdir. Feridun Zaimoğlu bunu Türk olduğu için yapabiliyor, stereotipler gösterilerek milliyetine hakaret etmek provokasyon

2 Kanak Almanya'da yaşayan Türk, Kürt, Arap veya diğer Orta Doğu kökenli bir kişi anlamına gelir.

sayıldığı için izin veriliyor. Ancak böyle bir açıklama bir Alman yazar tarafından yapılmış olsaydı, affedilmeyecek derecede ırkçı sayılırdı.

**Daha sonra Alman Türk göçmen edebiyatı bütün bir neslin kırgınlıklarını özümsemiş ve kolektif değerleri benimsemiştir.** Göçmenlerin politik edebi üretimi, bir aktivizme dönüşmeden, birden fazla gruba hitap eden bir Weltanschauung[3] içerir (Olaru 2017, s. 58). Ancak bu kolektif boyut, Alman-Türk edebiyatının sonraki evrelerinde göçmen kimliğine ilişkin ciddi konuları ve bunların izolasyonla olan sorunlu ilişkisini gölgede bırakıyor. Türk kimlikleriyle yüzleşmeleri, kafa karışıklığı ve yönelim bozukluğuyla dolu bir toplumdaki Alman gençliğinin belirsiz konumuyla yüzleşmeye dönüşüyor. Glesenere (2016) göre, Almanya'da 90'lı yıllarda *Die Zeit* gibi haftalık gazetelerde yayınlanan birçok makalede yer almış tartışmalarda, Almanya'da göçmen yazarların *ötekileştirilmesini* sorgulamak amacıyla Büyük Britanya'daki göçmen yazarlara yönelik olumlu tepkilere atıfta bulunulmuştu. Örneğin Fritz Raddatz "Salman Rushdie'leri"nin varlığını sorgularken, Andrea Böhm Emine Sevgi Özdamar, Aras Ören, Güney Dal ve Zafer Şenocak'ı Salman Rushdie, Kazuo Ishiguro, Derek, Walcott ve Michael Ondaatje ile karşılaştırarak Almancada yeni bir dünya kurgusu talep ediyor.

**Göçmen edebiyatı – Hollanda.** Hollanda'da 1980'lerin sonlarından bu yana Türk azınlık çevrelerinden sürekli bir edebiyat akışı ortaya çıkıyor. Üç yazarın, Halil Gür, Sadık Yemni ve Sevtap Baycılı'nın eserleri bu bağlamda inceleniyor ve sırasıyla misafir-işçinin, genç ikinci kuşak göçmenin ve entegre etmiş entelektüelin kaygılarını yansıtan paralel motifleri çok farklı şekillerde ele aldığı gösteriliyor. Hollandaca'da bir Türk edebiyatı ancak ara sıra ortaya çıkmıştır. Fikrimce, üç yazar bu geçici başlangıçların kapsamını iyi belirtiyor. Halil Gür, Sadık Yemni ve Sevtap Baycılı, çok daha kapsamlı Türk-Alman edebiyatıyla yapılan karşılaştırmaların da açıkça ortaya koyduğu gibi, Hollanda'daki Türk göçünün ilerleyen aşamalarını temsil eden birbirinden çok farklı üç yazardır. Birlikte, birçok etnik azınlık durumunda gözlemlenebilen bir sosyal uyum sürecinden geçen göçmen topluluğunun gelişimine dair bir şeyler gösteriyorlar. Bunun özü, odak noktasının menşe ülkeden giderek kalıcı olarak ikamet edilen ülkeye doğru ilerledikçe bakış açısının *giden göçmenden* (emigrant) *gelen göçmene* (immigrant ) doğru değişmesidir.

**Halil Gür** Türkçe yazıyor ama Hollandaca yayın yapıyor. Bu, Almanya'daki Araz Ören, Aysel Özakin ve diğerlerininkine benzer bir uygulamadır. Kompozisyon dili olarak Türkçenin seçilmesi, ev sahibi dilin hâlâ yabancı ve bir dereceye kadar yabancı olarak algılandığı, ancak bir eserin Hollandaca çevrilmesinin bir parçası olduğu gerçeğinin olduğu, göçmen deneyiminin erken evresindeki literatürün tipik bir örneğidir. Edebi yaratımın orijinal süreci (yazar tarafından planlanmayan daha sonraki bağımsız bir çevirinin aksine) son derece önemlidir. Bu, Türk göçmen nüfusun yanı sıra yerli Hollandalı nüfusun

3 *Weltanschauung* dünya görüşü anlamına gelir – bir bireyin veya toplumun tüm bilgi, kültür ve bakış açılarını kapsayan temel bir bilişsel yönelim

da hedeflenen okuyucu kitlesine ait olduğu anlamına gelir. Yayın dili elbette göçmen edebiyatının tanımıyla alakalı değildir, ancak bir eser (örneğin Hollanda perspektifinden) Türk dilinin belirsizliğinde kilitli kalırsa, Hollandalı okur kitlesine söyleyecek hiçbir şeyi yoktur ve nadiren *neerlandicus*[4] için bir çalışma nesnesidir.

Halil Gür'ün ilk öykü derlemesi *Gekke Mustafa* (1984), esas olarak misafir-işçinin zorluklarını konu alır. Eğer anlatı edebiyatı bir çatışmanın sunumu ve çözümü üzerinde gelişiyorsa, o zaman göçmen yaşamının doğasında olan çatışmalar da (yoksullukla mücadele, çoğu zaman gerçekçi olmayan sürgün umutları, kültür çatışması, yasadışı göçmenlerin istikrarsız varlığı ve yabancılar tarafından karşılanma ve ev sahibi topluluğun kararsız karşılaması) edebi temsile katkıda bulunur. Açıkçası, bir Türk yazarın bu temalar hakkında Hollandaca yayın yapmayı seçmesinin ima ettiği siyasi bir gündem vardır: Ev sahibi toplumun, göçmen işçilerin neden orada oldukları, karşılaştıkları zorluklar ve kültürel olarak neden farklı oldukları konusunda daha büyük bir farkındalık bulmaları umut ediliyor. Ancak bunu propaganda olarak görmek yanlış olur. Göçmen topluluğun kendisi okuyucu kitlesinin en büyük bölümünü oluşturuyor ve onların kimlik duygusunu geliştirmeleri de yazarın amacı açısından eşit derecede önemli bir unsurdur. Hem biçim, hem kısa öykü hem de konu, misafir-işçi edebiyatının en erken evresinin tipik örnekleridir. Hollanda'da Fehmi Özgök, Yaşar Çiçekdemir ve Ahmed Sefa tarafından benzer ciltlerde öyküler yazıldı (Dunphy 2001, s. 4). Halil Gür kendisini "sosyalist gerçekçi bir yazar" olarak tanımlıyor ve amacı onu şekillendiren ortamın zorluklarına dair bir şeyler aktarmaktır. Konuk işçinin varlığına kuşkuyla bakabilen ev sahibi nüfus, bunun ardındaki insani duruma karşı duyarlı olmalıdır. Gür'ün *Alle illegalen heten Ali* ("Yasadışı göçmenlerin tümüne Ali denir") adlı kitabındaki motifler yazarın kendi kariyerinin birçok yönünü ele alıyor ve kitapta güçlü bir şekilde otobiyografik unsurlar mevcut (Dunphy 2001, s. 4). İngilizce azınlık edebiyatı çalışmalarında, yazarın toplumsal değişimi etkileme arzusunu gösteren "*kendini adamış edebiyat*" terimi (İng. "committed literature") sıklıkla bu bağlamda kullanılır.

Almanca'da *Betroffenheitsliteratur* etiketi, "Merhamet edebiyatı" (İng. "literature of compassion") veya "mazlumların edebiyatı" (İng. "literature of the afflicted"), olarak tercüme edebileceğimiz bu terim, kasıtlı olarak iki yönlü bir ifade artık okuyucuda siyasi ve ekonomik adaletsizlikten etkilenenler (die Betroffenen) için bir empati (*Betroffenheit)* yaratmayı amaçlayan "kendini adamış" misafir-işçi yayınları için tanıdık bir terimdir. Bu tür literatürün değeri**,** çoğunluk topluluğunun aşina olmadığı sosyal kümelenmelerin vurgulanmasında yatmaktadır (Dunphy 2001, s. 5). "Merhamet edebiyatı" genellikle ev sahibi ülkenin eleştirisini içerir ve Gür, basmakalıp (stereotipik) cehaleti, düşüncesiz önyargıyı, ara sıra da saldırganlığı vurgular. Ancak Hollanda'daki misafir işçilerin durumunun Almanya'daki "kardeşlerinden" daha iyi olduğuna dair bazı ipuçları var. Çoğunlukla,

4 Hollanda çalışmaları uzmanı veya öğrencisi

"bağlantı" Hollandalı antagonistlerin davranışlarında değil, göçmenin kendi durumunun doğasında olan çatışmalarda yatmaktadır. "Merhamet edebiyatı" etiketi aynı zamanda kendine acımayla dolu bir edebiyatın olumsuz çağrışımını da taşıyor. Göçmen edebiyatının edebiyat bilimi tarafından ihmal edilmesine yol açan klişelerden biri de bu yazarların kendi durumlarından yakınmaktan başka bir şey yapmadıklarıdır. Okuyucunun sempatisini kazanmak için aşırı adaletsizlik veya baskı vakalarına başvuruluyor ve duygusallık, iyi hikâye anlatımının yerini alıyor. Bu, en zayıf göçmen edebiyatlarından bazıları için kesinlikle doğrudur ve, örneğin Saliha Scheinhardt ve Alev Tekinay gibi ünlü yazarlara da yöneltilmiştir (Dunphy 2001, s. 5). Göçmen edebiyatının ilk aşaması göçmen edebiyatı, bir sürgünün belgelenmesi ise, göçmen, misafir-işçi programı tarafından öngörülen sınırlı ikamet süresinin, göç ettiği ülkeye karşı uzun vadeli bir bağlılığa dönüştüğünün farkına vardığında bakış açısı değişikliği ortaya çıkar. Edebiyatlarında bunun sonucunda ortaya çıkan gelişme, tematik çeşitliliğin genişlemesi ve vurgunun "merhamet edebiyatı"ndan uzaklaşmasıdır.

**Sadık Yemni** de Halil Gür gibi edebiyata ilk çıkışını misafir işçilerin hayatlarını konu alan Türkçe öykülerden oluşan bir derlemeyle yaptı, ancak kısa süre sonra daha büyük biçimlere, bir oyun ve bir dizi romanla Hollanda pazarına yöneliktir geçti. Her ne kadar Türkçe yazsa ve her iki dilde de yayın yapsa da romanları öncelikle ikinci neslin sorunlarını tasvir etmesinde yatıyor. Açıkçası Yemni'nin kendisi de birinci nesil bir göçmen, ancak onun en önemli başarısı muhtemelen ikinci neslin sorunlarını tasvir etmesindedir. Yemni özellikle Hollanda'da Türkçe polisiyelikleriyle tanınıyor. Bunlardan ilki *De roos van Amsterdam*'dır (1993). Birinci şahıs anlatıcı, Amsterdam Türk toplumunda azınlık dilindeki provokatif yayınlarıyla tanınan televizyon gazetecisi Orhan'dır, ancak romanın başlarında dramatik bir istifa sahnesinin yayın politikasıyla ilgili bir çatışma nedeniyle hızlandırılmasının ardından kısa süre sonra işsiz kalır: onun raporları da hoşgörülü, üstün olduğunu hissediyor. Böylece ortam, başlangıçtan itibaren Hollanda'daki genç nesil Türklerin dünyası olarak kurulmuş olup, değer sistemleri ebeveynlerininkinden çok yerli Hollanda gençlik kültürüne daha yakındır. *De roos van Amsterdam,* dedektiflik türünü yeni bir sosyal ortama taşıma ve onu genel Avrupalı okuyucunun çoğu zaman yüzleşmediği bazı azınlık meselelerini popüler kurguda ifade etmek için kullanma erdemine sahiptir; çünkü hedeflenen okuyucu kitlesi açıkça Hollandaca konuşan Türklerle sınırlı değildir. Yemni'nin karakterleri "basmakalıp olmayan yabancılar". Orhan, Kuzey Avrupa'daki Türklerle ilgili en kalıcı klişelerden birini, yani onları profesyonel işlerde bulmanın beklenmeyeceği şeklindeki klişeyi yıkan, yetkin bir televizyon gazetecisidir. Her şeyden önce ise bu romanla dini stereotipler kırıldı. Kuzey Avrupa'daki Türk azınlıkların tam olarak kabul edilmesinin önündeki en büyük engel muhtemelen onların militan, muhafazakâr ve hoşgörüsüz bir İslam'a bağlı oldukları varsayımıdır. Pek çok Avrupalı-Türk yazar, hikâyelerinde tüm Türklerin Müslüman olmadığını, ancak büyük çoğunluğunun öyle olduğunu ve daha da önemlisi İslam'ın pek çok biçim aldığını ve mutlaka tehditkâr olmadığını

göstererek bu soruyu doğrudan ele alıyor. Dini dinamiğin ortadan kaldırılması, çatışmayı etkisiz hale getirme girişimi değil, daha ziyade Yemni'nin hikâyenin genç nesli için dinin bir sorun olmadığına dair neredeyse bilinçsiz bir ifadesidir. Tipik bir Amsterdamlı gencin Hristiyan olması kadar onlar da Müslümandır.

*Kuşak çatışması* genel olarak Avrupa edebiyatında yaygın bir temadır ancak göçmen topluluklarda yeni boyutlar kazanır. İkinci kuşak göçmenin kimlik karmaşası ana temalardan biri, ikinci kuşak göçmenin kimlik karmaşası da Yemni'nin kitabındaki ana temalardan biri. Hiçbir yere ait olma sorunu burada ele alınan temel konulardan biridir. Kuzey Avrupa'da Türk olma hakkının neredeyse militan iddiası açıkça çatışma potansiyeli içeriyor. Kimlik kaybıyla yakından ilişkili olan paralel bir sorun olan dil kaybı da Yamni'nin kahramanının ele aldığı ideolojik sorunlardan biri haline geliyor. Dil, bir kültürün anahtarıdır ve dillerini kaybeden toplumlar sıklıkla ona karşı özel bir nostalji geliştirirler. Sosyolojik gerçeklik üçüncü nesil göçmenlerin nadiren iki dilli olduklarıdır (Dunphy 2001, s. 11). Yemni'nin kitabında Almanya ile yaşanan zıtlıklar Hollanda'ya da iyi yansıyor. Amsterdam şüphesiz Avrupa'nın diğer pek çok bölgesine göre kültürel çeşitliliğe daha fazla tolerans gösteren bir şehirdir (Dunphy 2001, s. 11). Kitapta, bir yandan Hollanda basınındaki yabancılara düşman bir kesimin olumsuz haberlerine, diğer yandan da azınlıkların konumunu savunduğu iddia edilen medya tarafından aktarılan klişe görüntülere yönelik iki yönlü bir eleştiri var. Her şeyden önce Yamni'nin karakteri Türklerin Avrupa toplumu üzerinde etki yaratma potansiyeline inanıyor (Dunphy 2001, s. 11).

**Sevtap Baycılı** yazısında emigrantdan ziyade immigrant olduğu açıkça görülüyor. O, üslubunun Türk ya da Hollandalı herhangi bir çağdaş genç yazar grubuna özgü olarak kabul edilemeyecek derecede kendine özgü bir yazardır. Biyografisi onu göçmen yazar kategorisine sokuyor, ancak misafir işçi kategorisine sokmuyor. Gur ve Yemni'den daha genç olmasına ve göçmenlik deneyimi oldukça kısa olmasına rağmen eğitim durumu ve Hollandalı bir adamla evli olması kültürel uyum sürecini oldukça kolaylaştıran faktörlerdir. Sonuç olarak yazılarındaki göçmen bakış açısı, üçü arasında (Halil Gür, Sadık Yemni ve Sevtap Baycılı) en yüksek düzeyde kültürlerarası yetkinliği göstermektedir. Onu Fakir Baykurt veya Aysel Öztakin ile aynı kefeye koymak yanıltıcı olsa da, her üç yazar menşei ülkelerini terk etmeden önce düşünür ve yazar olarak aktif olan ve siyasi zulüm veya entelektüel hayattan memnuniyetsizlik nedeniyle göç edebilen göçmenlerin çoğu zaman el emeğinde mali güvence arayanlardan çok daha sofistike bir literatür üretiyorlar. Göçmen yaşamının gerilimleri hâlâ yazılarında tema olarak yer alabiliyor ama bunları ifade etmek amacıyla yazar olmadılar, dolayısıyla onlarda kapsam çok daha geniş. Baycılı'nın iki romanı *De Markov-keten* (1998) ve *De nachtmerrie van de allochtoon* (1999), buna örnek teşkil etmektedir (Dunphy 2001, s.13). Romanlarda biyografik bilgiler azdır. Metinde hiçbir kişisel isim geçmiyor. Anlatıcının erkek olduğu bile eserin neredeyse yarısında gizleniyor. Baycılı, anlatıcının cinsiyetini bu kadar uzun süre saklı tutarak, saf mantığın

hâkim olduğu bir dünyada cinsiyetin önemsiz olduğunu ve varoluşsal anlam mücadelesinin herkes için ortak olduğunu vurguluyor (Dunphy 2001, s. 14).

*De Markov-keten*'i nasıl yorumluyorsak yorumlayalım, Baycılı'nın konuşamama durumunu öne çıkararak göçmenin dil sorunlarını yansıttığı iddiasına direnmeliyiz. Elbette, yabancı bir kültürde kaybolan uzaylı kendini sessizlik dünyasında kilitli hissedebilir ve Markov (Rus matematikçi) karakteri bunun için bir metafor görevi görebilir, ancak metin bize yazarın aklında bunu olduğunu varsaymamız için hiçbir neden vermez. Göçmen yazarların tüm yazılarının göçmen sorunları açısından anlaşılması gerektiğinde ısrar edersek, indirgemeci bir yorumun kısırlığı tehlikesiyle karşı karşıya kalırız. *De nachtmerrie van de allochtoon* ise tam tersine, Hollanda'daki yabancılar sorunuyla çok özel olarak ilgileniyor. Yaklaşım hicivsel ve son derece ironiktir. İlginç olan, Gür'ün ağır bir terim olan *gastarbeider* (Almanca: konuk sanatçı) ve Yemni'nin kullandığı tarafsız *buitenlander* (Hollandaca: yabancı) terimini kullandığı yerde, Baycılı'nın en azından çerçeve anlatısında kulağa daha entelektüel gelen *allochtoon* terimini tercih etmesidir. *De nachtmerrie van de allochtoon*'un ana temaları, Hollanda'nın yabancıya karşı tutumu ve yabancının Hollanda'daki kendi kararsız kimliğine ilişkin görüşüdür (Dunphy 2001, s. 14). Kitaba yönelik en sert eleştiri, yanlış yönlendirilmiş entegrasyon kavramlarına yöneliktir. Bazı göçmen yazarlar entegrasyon ve asimilasyon arasında ayrım yapar; birincisi ev sahibi topluma sağlıklı bir katılımdır, ikincisi ise kimlik ve kültür kaybı anlamına gelir. Baycılı böyle bir ayrım yapmıyor. Kültürlerarasılık acı verici bir iş olabilir ve kişi yabancı yolların unsurlarını kabul ederken kendine ihanet etme duygusuyla sonuçlanabilir.

Her ne kadar biyografisine göre Baycılı'yı nispeten yeni bir entelektüel göçmen olarak sınıflandırsak da onun tutumları birçok açıdan ikinci nesil bir göçmenin tutumuna daha yakın (Dunphy 2001, s. 19). Kendisini evlat edindiği eve bağlı görüyor, kişisel entegrasyon sürecinde ait olmaya çabalıyor ve yedi yıl sonra hâlâ bir yabancı olarak öne çıkınca hayal kırıklığına uğruyor (İbid, s. 20). Burada, şimdiye kadar gördüğümüz en iyi göçmen edebiyatını niteliksel olarak üretme kapasitesine sahip olan, ancak yalnızca etnik azınlığın edebiyatını değil, yüksek kalibreli tam teşekküllü Hollanda edebiyatını da içeren bir roman yazma konusunda da aynı derecede yetkin olan bir yazarımız var. Bu konuda onu, ana akım Alman edebiyatına geçmeden önce her biri kendi Türklüğünü işleyen birer roman yazan Akif Pirinçi veya Renan Demirkan'a benzetebiliriz (İbid.).

**Göçmen edebiyatı – İsveç.** İsveç'te ikamet eden Türk asıllı yazarlardan **Ak Velsapar (Welsapar)** en uğurlusudur diye biliriz. Velsapar 1956'da eski Sovyet cümhuriyeti Türkmenistan'da doğdu. Gazetecilik alanında yüksek lisansını 1979 yılında Moskova Lomonosov Üniversitesi'nden, Edebiyat Teorisi alanında yüksek lisansını ise 1989 yılında Moskova M. Gorki Edebiyat Enstitüsü'nden aldı. Eserlerini Türkmence, Rusça ve İsveççe yazıyor. Ak Velsapar, 1982'de Sovyetler Birliği Gazeteciler Birliği'ne, 1987'de de Sovyet Yazarlar Birliği'ne üye oldu. İfade özgürlüğü mücadelesi nedeniyle Ak Velsapar, hem

Yazarlar Birliği'nden hem de Gazeteciler Birliği'nden 25 Ağustos 1993'te ihraç edildi. Kitapları Türkmenistan'daki kitapçılardan ve kütüphanelerden alınıp yakıldı. Ak Velsapar, Türkmenistan'ın ekolojik sorunlarına ilişkin araştırmacı makaleleri yayınladığında uluslararası alanda tanındı. Ak Velsapar'ın eleştirel yazıları sonucunda dünyanın dört bir yanından gazeteciler Orta Asya'daki devasa çevre sorunlarıyla ilgili kendisiyle röportaj yapmaya geldi. Velsapar, şok edici derecede yüksek bebek ve anne ölüm oranlarının yanı sıra bu korkunç istatistiklerin nedenlerini, yani iktidardakilerin tarımda kimyasalların aşırı kullanılması yönündeki emirlerini de ortaya çıkarmıştı. Kimyasallar insanların sağlığını bozdu ve birçok kişinin ömrünü büyük ölçüde kısaltırken, Orta Asya'nın tüm çevresine geri dönülemez zararlar verdi. Pamuk monokültürünün doğrudan bir sonucu olan bu aşırı kullanım, Türkmen yetkililer tarafından her zaman göz ardı edilmiş ve bu nedenle ülke içinde derin ekolojik sorunlara yol açmıştı. Bu ekolojik felaketlerin en görünür olanı Aral Gölü'nün giderek kuruması ile hızla küresel ekolojik sorunlara dönüşen sorunlardır.

Ak Velsapar ilk yazarlığını *'En derine kim dalar*?' adlı çocuk kitabıyla yaptı. (1982). *Kavun Kafatası* (1984) adlı romanıyla Türkmenistan'da düzenlenen ulusal bir yarışmada edebiyat ödülü aldı. Şu anda toplam 14 kitabın yazarıdır. Bahsedilebilecek bazı başlıklar şunlardır: *Yakınlara uzun bir yolculuk* (1988), Türkmenistan'daki sansür nedeniyle durdurulan ancak yazarın 2004 yılında İsveç'te basılan romanı *Detta mörker är ljusare* (*Bu karanlık daha parlak, 1989*), *Eski Halıdaki Kanca Kılıcı* (1990), 1993 yılında Türkmen sansürcüleri tarafından yasaklanan *Mulli Tahir* (1992), *Tilki'nin İntikamı* (1993), *Yuvarlak Ev* (1996), *Başka Bir Gökyüzüne Hasret* (2005), *Beyaz Bir Kuş Olsaydım!* (2006). Ak Velsapar aynı zamanda diğerlerinin yanı sıra Rusya ve ABD'de uluslararası ilgi gören bir roman olan *Kobra*'nın (2003) yazarıdır. Sektörde 35 yılı aşkın tecrübesiyle Rusya'nın en saygın eleştirmenlerinden biri olan Ludmila Lavrova, incelemesinde diğer şeylerin yanı sıra şunları yazıyor: "Romanın senfonik çokseslilik, filozofların ve politikacıların dilinde tarih sonrası olarak adlandırılan bir duruma amansızca kayan modern insanlığın gerçekliğini örmüştür. Burada dünya çapında bir tiranlığın önsezisi hissedilir. Velsapar'da, Tiranlık çağı, selefleriyle birlikte demokrasinin, insan haklarının, adaletin ve vatanseverliğin temel direklerini ustalıkla yönlendiren 'yeni tip' diktatör tarafından sembolize ediliyor."[5] Kitap aynı zamanda önde gelen edebiyat dergisi *World Lyrics Today*'de de değerlendirildi[6]. "Welsapar'ın hem bir Sovyet hem de bir post-sovyet Türkmenistan'da diktatörlüğün dehşetini yaşadığı, ancak 2006'daki ölümüne kadar güç bırakmayan aynı rülat, Sapurmurat Nijazov'un liderliğinde yaşadığı da belirlenmiştir" kibi sunumlarla tün İsveç qazeteleri *Kobra*'yı tanıtdı.

**Turhan Kayaoğlu** İstanbul'da doğdu, Türkiye'nin prestijli Mülkiye Fakültesi'nde siyaset bilimi okudu. Gazeteciliğe erken başladı ve 1981'de siyasi mülteci olarak İsveç'e gelmeden önce sol görüşlü günlük *Demokrat* gazetesinin genel yayın yönetmenliğini yaptı.

5 World Literature Today - Wikipedia

6 World Literature Today - Wikipedia

1983-1998 yılları arasında İsveç'te *Dagens Nyheter* gazetesinde arşivci olarak çalıştı ve aynı dönemde serbest gazeteci olarak DN'nin yanı sıra Türkiye'deki gazete ve edebiyat dergilerinde makaleler ve diziler yazdı. 1998 yılında Türkiye'ye döndü ve on yıl sonra 2009'da İsveç'e döndü. O tarihten bu yana yazar ve çevirmen olarak faaliyet gösteriyor. Kayaoğlu'nun Türkçe bir şiir koleksiyonu ve üç romanı yayımlandı ve on bir kitabı Türkçeye ve Türkçeden çevirdi. Geçicilik ve tesadüflerin insan hayatındaki rolü Kayaoğlu'nun öykülerinde kırmızı bir iplik gibi akıp gidiyor. Büyük şehir insanının varoluşsal sorularını, taşra insanının sade ama onurlu yaşamını anlatan zengin metinlerdir. Aynı zamanda savaş, ölüm ve sürgün hakkındadırlar. Ama hayat ve doğa hala mevcut. Yazarın yumuşak bir dille yarattığı büyülü gerçekçilikte zamanda, rüyalarda, aşkta ve mitlerde yolculuk yapıyorsunuz.

**Abdullah Rıza Ergüven** (1925, Avanos- 2001, İsveç) Türk şair, yazar, denemeci, edebiyat eleştirmeni ve edebiyat bilginiydi. Ergüven, okuldan sonra İstanbul Üniversitesi'nde Türkoloji okudu ve bu eğitimini 1952'de tamamladı. Daha sonra geçici olarak İstanbul Üniversitesi'nde çalıştı ve siyasi durum nedeniyle işini bırakmak zorunda kaldı ve sonunda 1967'de İsveç'e sürgüne gitti. Burada 1968-1971 yılları arasında Stockholm'deki Wenner-Gren Merkezi'nde araştırmacı olarak, 1972-1977 yılları arasında da çevirmen olarak çalıştı. 1978'den emekli olduğu 1990 yılına kadar Stockholm Üniversitesi'nde Türk Çalışmaları alanında öğretim görevlisi olarak çalıştı. Ergüven, öğretmenlik faaliyetlerinin yanı sıra dergi ve gazetelerde şiirlerinin yanı sıra edebi-eleştirel yazıları ve çevirileri de yayınladı. Çok sayıda yazısının çoğu dine hakaret ettiği gerekçesiyle Türkiye'de yasaklandı.

**Alirza Ardabili** aslen Güney Azerbaycanlıdır, İsveç'in Stockholm kentinde faaliyet gösteren "Tribun" dergisinin ve aynı adlı web sitesinin editörüdür. Alirza Ardabili, 1983'ten bu yana siyasi faaliyetleri sonucu İran rejiminin zulmüne maruz kaldıktan sonra İran'ı terk etti. 3 yıl Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşadıktan sonra 1986 yılında İsveç'in başkenti Stockholm'e göç etti ve o günden beri orada yaşıyor. Azerbaycan 30 yıl önce iç ve dış olarak ikiye bölündüyse veya İran Şahı döneminde Şah'a karşı çıkan radikal ve radikal olmayan kesimlere bölündüyse, bugün "Tribun" tek bir atmosferi oluşturan en iyi örnektir. Yani bugün Tebriz'de yazılan bilgi Stockholm'de yayınlanıyor, Stockholm'de yazılan makale Erdebil'de okunuyor, Tahran'da yayınlanan bilgi Washington'da çıkıyor. Milli özgürlük meselesi, Azerbaycan'da demokrasinin tesisi vs. meseleler "Tribun"un esas konularıdır. Ardabili Güney Kafkasya üzre ekspert gibi değerlendiriyor ve sürekli BBC ve diğer kanallara makaleler, intervyular ve röportajlar veriyor.

**Vahid Qazi** Azerbaycan'dan gelen ve 2009-dan bu yana İsveçte yaşayan yazar ve gazetecidir. Kendisi açıkça entelektüel bir kişidir ve uzun süredir insan haklarının savunucusudur. Eserleri Rusça, İngilizce, Ukraynaca, Letonca, Lehçe, Türkçe ve İsveççeye çevrildi. Vahid Qazi hem kurgu hem de gerçek üslubunda yazıyor, buna ziyaret ettiği Küba hakkında bir kitap da dâhil. Vahid Qazi *Chamayra: Küba üzerine notlar, Demokrasi hikayeleri*, *Ruhlar Şehri,* ve *Çöl Kale* romanlarını Azerbaycan Türkçesinde, *Ozon insanları*

ve *Satranç Tahtasında Beyzbol* eserlerini Rusça yazmıştır. Onun "*Çöl Kale. Kendi dünyasını oluşturmaya çalışan insanlar hakkında*" romanı "*Hyresgäster. Om människor som försöker bilda sin egen värld*" adı ile İsveççeye Saadet Karimi tarafından çevrilmiş, 2018'de Diktonius Bokförlag Yayın Evinde basılmştır[7]. Bu roman Karabağlı bir ressamın hikâyesidir, kendi toplumunda iki kültür arasında kalan ve seyahate, yani *odyssée*'ye odaklanan yazarın edebiyatını ifade eder. Vahid Qazi'nin göçmen yazıları, farklı dünyalardan farklı anlamların geldiği bir referans çatışması sunuyor. Benim hipotezim Vahid Qazi'nin edebiyatının dünyadan kesitlerin hatırlanmasıyla ilgili bir üslup olduğudur. Kurgusal karakterler seyahat ederken tutarlı bir dünyayı yeniden tanımlamaya çalışır. İsveç'in *Blekinge Qazetisi* roman hakkında olumlu makale yayınlamıştır. Vahid Qazi'nin *Protest şarkısı, Ben bir görgü tanığıyım, Hayatta kalan ayak izleri* ve *Ulusun gerçek kimliği için çığlığı* denemeleri yine İsveççeye Saadet Karimi tarafından çevrilmiş ve tanıtılmıştır.[8]

**Saadet Karimi** 2000 yılından bu yana İsveç'te yaşıyor ve İsveç'teki Göteborg Üniversitesi'nde doçent olarak öğretim görevlisidir. Onu İsveç'te yeni bir entelektüel göçmen olarak sınıflandırabiliriz. 2017 yılında Bakü'de "*Azerbaycanın Milli ve Siyasi İdeolojisi Üzerine*" kitabı yayımlandı. Saadet Karimi "*Batı ve Doğu İlişkisi - İsveç Perspektifi*"[9] adlı edebiyatta diskurs eleştirisi bilimsel eserinde (2021) oryantalizm kavramından hareketle İsveç liselerindeki tarih ders kitaplarında Ortadoğu'nun nasıl sunulduğunu inceleniyor. Çalışmanın odak noktası Ortadoğu tasviri ve seçilmiş ders kitaplarında yer alan Ortadoğu görüntüleridir. 2020 yılında "*Yankılar. Tanıklar Karabağ, Tebriz ve İrevan'dan Bahsediyor*" İsveççe ilk kitabı İsveç'te yayımlandı[10]. Bu kitaba onun popüler-bilimsel türde yazdığı "*Sari Gelin*", "*Philip Johan Strahlenberg - İsveç'te ve Avrupa'nın geri kalanında Türkolojinin babası*", "*Ermeniler ve Karabağ*" ve "*Vandalizmin açık hava müzesi*" eserleri dâhildir. Bu kitapta ayrıca Saadet Karimi'nin Azerbaycan şiirleri çevirileri de yer alıyor. Saadet Karimi kendisine ait "Gurbetçi Gelin" internet sitesinde sürekli olarak Azerbaycan kültür ve edebiyatını tanıtmaktadır. Onun "20 Ocak", "Hocalı Soykırımı'nı Tanıyın ve Adaletin Yanında Olun!", "Gobustan'ın Resimleri veya Gobustan'ın Dünyası", "Seçkin bir şair ve büyük düşünür Nesimi", "Aziza Caferzade - Efsanevi Azerbaycanlı yazar ve feminizmin öncüsü" ve daha onlarca eseri, yayınlandı[11]. 2022 sonbaharında İran'da kadın eylemlerinin olduğu dönemde İsveç'in en merkezi gazetesi *Aftonbladet'de* "İsveç medyası İran'daki acımızı görmezden geliyor" başlıklı bir yazı yayınlayarak, İsveç medyasında Azerbaycan'ın büyük

7 Hyresgäster : berättelsen om människor som försöker bygga sin egen värld - Vahid Qazi - häftad (9789186921484) | Adlibris Bokhandel

8 Vahid Qazi: "Jag är ögonvittne" (blt.se)

9 THE RELATIONSHIP BETWEEN THE OCCIDENT AND THE ORIENT-THE SWEDISH PERSPECTIVE (diva-portal.org)

10 Efterdyningar : ögonvittnen berättar om Karabach, Tabriz och Erevan - Azerbajdzjan - häftad (9789186921781) | Adlibris Bokhandel

11 https://saadatkarimi.wordpress.com

nüfusunun görmezden gelinmesini eleştirmişti.[12] Görebileceğimiz gibi, Saadet Karimi sadece ikamet ettiği ülkedeki Azerbaycan sosyal altyapısına bağımlı olmaktan çıkmıştır ve bu onun profesyonel yaşamdaki başarısı ile birlikte gelmiştir.

**Azima Agalarova** Almanya'da, Hamburg'da yaşıyor, 2013 yılında yazmaya başladı ve beş romanın yazarıdır. Eserlerinin ana temalarını gizli örgütler, derin devlet ve aşk oluşturmaktadır. Kurgu türlerinde yazıyor. "*Yıpranmış hayallerin peşinde*" romanı (2016) yılında İstanbul'da yayınlandı, "*Bakü'den Kahire'ye ve Stockholm'e giden yol*" romanı 2015 yılında İsveç'te İngilizce olarak yayınlandı, 5 Avrupa ülkesinde satıldı ve 2021 yılında Saadet Karimi'nin çevirisi ve editörlüğünde İsveççe yayınlandı.

**Eluca Atalı** 2006 yılından bu yana İsveç'te yaşayan Azerbaycan asıllı bir yazardır. Onun "*İnsandan üstündür", "Kumdaki serçeler"*, "*Ulusal Monolog", "Geç Bir Oyuncak", "Bir Yudum Özgürlük", "Atları Vurmayın!"* ve "*Özgürlük Hikâyeleri"* kitapları Azerbaycan'da ve yurt dışında başka dillere çevrilip yayınlandı. Eluca Atalı'nın "*Atilla'nın açık penceresi*" ve "*Anne! Rüzgâr Esti Savurdu Başağımızı"* hikâyeleri Saadet Karimi tarafından İsveççeye çevrildi ve yayınlandı. Eluca Atalı'nın "*Tigranizm Hocalıda*" ve *"İran Hizbullah Hapishanesinde*" romanlarında yazarın Anavatanıyla teması sürdürmeye yönelik girişimiyle birlikte, ülkesinin bağımsızlığı ve diğer siyasi ve sosyal nedenleri için savaşma görevi ortaya çıkıyor. Onun metinleri, siyasi sürgün, yerinden edilme travması, Azerbaycan'daki durum temalarını belirtiyor. Bu özellikler için, Eluca Atalının Azerbaycan dışında yazılmış eserleri ulusal edebiyat olarak tanımlanabilir.

**Memmedrza Tebrizli** (1966, Tebriz), Güney Azerbaycanlı göçmen yazar ve müzisyen, radyo ve televizyon gazetecisi, Norveç Yazarlar Birliği üyesidir. 1998 yılında siyasi nedenlerden dolayı Avrupa'ya göç etti. Bir gazeteci olarak Norveç basınında Güney Azerbaycan ile ilgili birçok yazı yayımladı. 2012 yılında Norveç'te düzenlenen Dil ve Kültür Festivali'nde "Hederspris" Onur Ödülü'ne layık görüldü. Anlatı ve öykülerden oluşan "*Son Gece*" adlı ilk kitabı 2009 yılında Bakü'de yayımlandı. Bu otobiyografik eserde yazarın Güney Azerbaycan'dan Norveç'e göçüyle ilgili olarak yaşadığı zorluklar yansıtılmaktadır. Kitap 2013'te Bosna Hersek'te, 2015'te ise Norveççe olarak Oslo'da yayımlandı. "*Kartal yavrusu"* adlı öykülerden oluşan kitap 2011 yılında Bakü'de yayımlandı. Bu kitap Saadet Karimi tarafından İngilizceye çevrildi ve yayınlandı.

**Günel Mövlud** Azerbaycanlı gazeteci, şair ve çevirmen, Ekim 2016'da Norveç'in Levanger şehrine ICORN yazar olarak gelmeden önce üç yıl Almanya ve Gürcistan'da mülteci olarak yaşıyordu. Günel Mövlud 1981 yılında Azerbaycan'ın Cabrail (Karabağ) bölgesinde doğdu. 1993 yılında, Karabağ'da Ermenistan'la savaş başladığında Karabağ'dan kaçmak zorunda kaldı ve beş yıl Azerbaycan'ın Sabirabad bölgesindeki bir çadır mülteci kampında geçirdi. Bu nedenle kendisinin ikinci kez mülteci olduğunu anlatıyor.[13] Kara-

12 Saadat Karimi: Media blundar för vårt lidande i Iran (aftonbladet.se)

13 Gunel Movlud: "The Girl from Karabakh" who became a refugee twice - Women for Peace (women4peace.net)

bağ çatışması nedeniyle evini ve çocukluğunu kaybettikten sonra, yazıları ve gazeteciliği aracılığıyla Azerbaycan'daki barışı ve insan haklarını desteklemek için aktif olarak çalıştı. ICORN'a verdiyi röportajda Günel Mövlud "Azerbaycan'da, tüm ana akım medya devlet tarafından kontrol ediliyor, gazetecilik faaliyetleri nedeniyle Azerbaycan Hükümeti tarafından defalarca tehdit ve zulüm yaşıyor", diyor[14]. Günel Mövlud'un yazılarının ana konuları demokrasi, insan hakları, cinsiyet eşitliği, azınlık hakları, barışı koruma ve insan değerleridir. Bekâret testleri ve Azerbaycan'daki tek annelik üzerine makaleleri, BBC Azeri hizmeti için yazdıkları arasında. Azerbaycan'ın büyük ölçüde Müslüman ve ataerkil toplumuna meydan okuyan yazıları ve Dağlık Karabağ savaşı bağlamında Ermenilere yönelik uzlaştırıcı yaklaşımını, "halkın düşmanı" olarak yetkililerin dikkatini çekti. Günel Mövlud üç şiir kitabı yayınladı: *Karanlık ve Biz* (2004), *5 XL* (2011) ve *Öğleden sonra yanıt* (2013). Şiirleri İngilizceye çevrildi ve çevrimiçi yayınlandı. Bir çevirmen olarak Mövlud, Rusçadan Azerbaycan Türkçesine üç kitap yayınladı: Viktor Pelevin'in *Omon RA*, Gabriel Garcia Marquez'in *Yüz Yıllık Yalnızlık*, Stendhal'ın *Kırmızısı ve Siyah*. Norveç'te ilk romanı "*Korku"* oldu (2020). "*Marina*" romanı Novelatio Yayınevi'nde yayınlandı. Kitabı orijinalinden Norveçli şair ve çevirmen Hege Susanne Bergan çevirmiştir. Bu roman ataerkil ülkelerdeki kadınların ve LGBTİQ bireylerin çocuklukta güçlü bir şiddet şekilde büyüdüğünde, patolojik korkulara nasıl dönüştürüldüğü anlatıyor ve Norveç'te çok uğur kazanıyor.

**Göçmen edebiyatının önemi.** Gördüğümüz gibi Almanya, Hollanda, İsveç ve Norveç edebiyatına Türkçenin katkısı hiçbir şekilde homojen bir külliyat değildir. Yalnızca bir avuç aktif yazar olmasına ve bunların çoğunun yalnızca bir veya iki cilt yayınlamış olmasına rağmen, sınıflandırmayı gerektiren bir çeşitlilik hâlihazırda ortadadır. Yazarların kabaca kronolojik bir listesi bile edebi tekniğin istikrarlı bir şekilde geliştiğini gösterir, ancak biyografik bilgiler bunu daha spesifik olarak sosyolojik türler ve göç aşamalarıyla ilişkilendirmemize olanak tanır ve Türk azınlığın Hollanda'ya ve diğer Batı Avrupa ülkelerine yerleşmesiyle artan edebi özgüveni ortaya çıkarır. Bu grubun en profillisi olduğu için Halil Gür'ün ilk öykülerini göçün ilk aşamasına ait edebiyatın temsilcisi olarak ele aldım. Sadık Yemni ile ikinci kuşak göçmenlerin ön plana çıkmasıyla birlikte Türkiye-Hollanda deneyiminin daha da ileriye taşınacağı görülüyor. Göçmen bir topluluğun gelişimindeki üçüncü aşama, *getto* zihniyetinin ortadan kalkmasıyla başlar. Göçmen sadece menşe ülkesiyle en kalıcı bağlarını koparmakla kalmamış, aynı zamanda ikamet ettiği ülkedeki etnik grubun sosyal altyapısına da bağımlı olmaktan çıkmıştır. Tipik olarak bu, karşılıklı evlilik veya profesyonel yaşamdaki başarı ile birlikte gelir (Dunphy 2001, s. 21). Hollanda'da bugüne kadar ortaya çıkan Türk yazarlar arasında tek başına Sevtap Baycılı, bir yandan göçmen yaşamını tarafsız ve mesafeli bir bakış açısıyla yazma, diğer yandan açıkça göçmen temalarıyla herhangi bir meşguliyetten uzak edebiyat yazma becerisine sahiptir.

14 Gunel Movlud | ICORN international cities of refuge network

Kanada'ya göç ettikten sonra yazarların üretimini *yolsuzluk* hissi ifade ediyorsa (Fawkner 1997, s. 7), Batı Avrupa Azerbaycan yazarlarının edebiyatında hâkim olan *bir yol* var – ülkesinin bağımsızlığı, toprağının işgalinin ifşası, kurtuluş ve milletin istikbali. Burge (2020 s. 9-16) göçmen edebiyatının göç araştırmalarında faydalı olduğu dört ana yoldan bahseder: 1) Baskın anlatılarla mücadele, 2) Kimlik ve milliyet, 3) Tarihsel bakış açıları, 4) Edebiyat ve uygulama/Edebiyat uygulama olarak. İncelemelerde de görebileceğimiz gibi baskın anlatıları birçok Türk göçmen edebiyatında yer almaktadır, örneğin Saadet Karimi, Alirza Ardabili ve Vahid Qazi eserlerinde. Baskın anlatılarına meydan okumaya gelince, Vulley (Wooley, 2014, s. 23) gibi pek çok eleştirmen, göç literatürünün göçmenlerin, mültecilerin ve sığınmacıların baskın (ve genellikle olumsuz) temsillerini doğrudan ele aldığını ve eleştirdiğini ileri sürmüştür. Kimlik ve milliyet konusunda da yazarlarımız yüksek seviyyeli eserler yazmışlar. Örneğin, Eluca Atalı ve Memmedrza Tebrizli İran rejiminin ırkçı olduğunu ve fars şovenizm mekanizmaları ile idare olunduğunu ifşa ediyorlar. Bu strateji vasıtasıyla onların kitaplarında ırkçılık, ırksallaştırıcı unsurlar ve ırksallaştırma mekanizmaları gibi zor konular söz konusu olduğunda edebiyatın benzersiz kapasitesini görüyoruz. White (1995, s. 2) "edebiyat, kimlik sorunlarının en etkili keşiflerinden bazılarını içerir" düşüncesindedir. Aynı zamanda kolektif/kültürel hafızanın veya kimliğin -bir grubun "kimliğini ifade etme" biçiminin- göstergesi olabilir (Bel 2011). Çoğu göç literatürünün otobiyografik doğası, ayrıca, bu yazarlar için "yazma eyleminin ... kimliğin yeniden tanımlanmasına [katkıda bulunabileceğini]" düşündürür (White 1995, s. 9). White, göçün kimliğin yönlerini sorguladığını ve dönüşüm ve yeni etkilerle sonuçlandığını öne sürüyor; bireylerin ekonomik durumlarında, dini durumlarında, dil kapasitelerinde ve kendilerini 'Öteki' olarak kabul edilen bir yerde bulanlar için etnik kökenlerinin farkındalığında fark edilebilir değişiklikler olabilir. Bilim adamlarının bu kimlik sorununu ele alma yollarından biri milliyetle ilgilidir: özellikle, ulusal edebiyatla ilgili olarak göç edebiyatının konumu. Bu nedenle, göçmen edebiyatı, ulusal edebiyattan ayrı, kapalı bir kategori olarak mı görülmelidir düşüncesini sorgulayabiliriz. Bana göre, Eluca Atalı, Alirza Ardabili ve Memmedrza Tebrizli Güney Azerbaycan mültecisinin duygularını, Güney Azerbaycan halkının kendi vatanında asimilasyona uğramasını, Ana dilinde yazıp okumadan mahrum olmasını, Vahid Qazi kendi doğup büyüdüğü Karabağ'ın gözü Ağdam şehrinin Ermeniler tarafından "Kafkasya'nın Hiroşiması"na çevrilmesinin tasvirinde, Azima Ağalarova Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan halkının KGB zulmünden, baskısından çektiklerini anlatmakla *dokunaklı hikâyeler* (Adelson 2005) yaratmışlar. Saadet Karimi dikkati kültürlerin ve dillerin çevrilemezliğine ve emperyal merkez ile sömürge çevresi arasındaki ilişkiye çeker. O, çoğu zaman göçmenler yakınlık ikamet ettikleri yer ile menşe ülkelerinden daha derin bir deneyim geliştirmesiyle sonuçlanan bir duruma odaklanır.

Akademisyenlerin tarihsel örnekleri ve uzun vadeli göç kalıplarını ve onun edebi temsillerini belirsizleştiren daha yeni edebiyat örneklerine odaklanma eğiliminde olduğunu

belirtiyor. Yine de "göç, Avrupa tarihinde ve Avrupa edebiyatında her zaman çok önemli bir rol oynamıştır" (Burge 2020, s. 14). Almanya ve Hollanda Türk yazarlarının göç üzerine artzamanlı bir bakış açısı aydınlatıcıdır ve edebi metinler böyle bir görüş sağlıyor**.** White, edebiyat çalışmasının "göçün uzun vadeli etkilerini anlama kapsamını ve dolayısıyla modern toplumda iş başında olan güçlere ilişkin anlayışımızı genişlettiğini" öne sürüyor (1995, s. 15). Ayrıca, otobiyografi parçalarını göç deneyimleriyle harmanlayan bir akım görüyoruz. Edebiyat, içinde yaşadığımız dünyanın anlamını ya da anlamsızlığını sorgulama olanağı sunduğu için göçmen yazarlara yeni bir ufuk sunuyor.

**Göçmen edebiyatının sorunları**. Türk göçmen edebiyatının çeşitli sorunları vardır. İncelemelerden görebileceğimiz gibi, Türk kökenli yazarların edebiyatı çok enteresan ve büyük öneme sahiptir. Lakin onların Batı Avrupa ülkeleri kitap satışında uğurlu olduğu denilemez, yani kitap satışı ve kütüphanelerde yerleşmekle örneğin İsveç kitap pazarına entegre edilmiştir, ancak kitap fuarlarına çıkarılmıyor. Özellikle, İsveç kitap pazarında İsveç kamuoyu tarafından tamamen görmezden gelinen edebiyattır. Jonsson (2005), Edward W. Said'in *Oryantalizm* (1978) eserine ilişkin yorumuna dayanarak dünyadaki güç dağılımı hakkında yazıyor. Bu iktidar değişikliğini Avrupa merkezcilik (İng. *eurocenrtism*) olarak adlandırıyor ve bunun Batılı ülkelerin dünya görüşünün "kültürel ve entelektüel üstünlüklerine" inanmasına yol açtığına inanıyor. Bu üstünlük, "hor gördükleri veya kendilerine bağlı, tabi kıldıkları halklar arasında hakikati, Hıristiyanlığı, demokrasiyi, özgürlüğü ve medeniyeti yaymak" (2005:167) yönünde çok şiddetli şekillerde ortaya çıktı. Jonsson, bu kararın infazının Amerika'nın keşfinden 2003'te ABD'nin Irak'ı işgaline kadar yaklaşık 500 yıldır devam ettiğini yazıyor. Ayrıca, Batılı edebiyat ve sosyoloji bilginleri Batılı beyaz insanın aksine egzotik bir biçimde sunulan "Öteki"den de "İdealleştirme ve hayranlık, saygı ve taklit için bir başlangıç noktası" olabilir diye bahsediyorlar (Eriksson 1999, s.39). Bu aynı zamanda sömürge döneminden kaynaklanan aynı türden egzotizm üzerine inşa edilen ırkçılıktan farklı olarak, etnik dayanışma ve kimlik belirlemesi (İng. *identification*) için de bir başlangıç noktası olabilir.

Bahsettiğimiz gibi, Türk yazarların çalışmaları İsveç toplumunda ve medyasında iyi karşılanmış ve eleştirmenlerin ve kültür gazetecilerinin büyük ve çoğunlukla olumlu ilgisini çekmiştir. Okumak ve yazmak, hayatta sabit kimliklerin hapishanesinden kurtulduğumuz iki ve nadir alandır. Kimliklerle oynanan oyunların insan deneyiminin genişlemesine ve çeşitliliğine erişime izin verdiği bu yerlerde, engelsiz "Öteki" olabiliriz. Eseri okuduğumuz anda metinde karşılaştığımız kişi oluyoruz; beyaz ya da beyaz olmayan kişi. Ancak günümüzde Svensson değilseniz, beyaz olmayan Avrupalı yazarlar kategorisine aitseniz, yazma ve alımlama koşullarının nasıl farklılaştığını vurgulamak daha ilginç olacaktır. Ortaya çıkan asıl soru, etnik köken kavramının bu çok satan kitapların yayımlanmasıyla nasıl bağlantılı olduğudur. Eserler yayıncılar ve yazarlar tarafından nasıl sunuluyor? Eserler kültürel olarak diğerleri gibi sınıflandırılıyor mu? Türk kültür varlığına verilen değeri nasıl yükseltebiliriz?

Bir eserin üretilmesi, kitap yayıncılığının aktörleri (yazarlar, kitapçılar, yayıncılar, eleştirmenler, araştırmacılar ve okuyucular) ile toplumsal yapıların buluştuğu önemli bir *prosesde*, eseri çevreleyen koşullara dair bir bakış açısı sağlayabilir, çünkü işin nasıl algılandığı ve yorumlandığı, işin geleceğini belirlemede büyük rol oynuyor. Bu konu, pazarlamada gender ve ırksallaştırmanın nasıl kullanıldığına ilişkin soruları gündeme getiriyor. Neyin işe yaradığı, kitabın nasıl satıldığına ve okuyucuların hangi eserleri tüketmeye ilgi duyduğuna dair sorular var ve Türk yazarlar olarak biz bu proseste az yer alıyoruz. Bourdieu kitap yayıncılığı alanını "inanç dünyası" ("*world of belief*") olarak tanımlar (1993, s. 42). Yani edebiyat - kitap yayıncılığı alanının öncü aktörlerinin edebiyat hakkında ne düşündüğü, eseri nasıl algıladıkları/anladıklarıdır. Bir esere verilen değer ve statü, örneğin bir eserin "göçmen edebiyatı" olarak sınıflandırılması, edebiyat alanındaki içyapılarla ilgilidir. Bu da eserlerin üretim, dağıtım ve tüketim koşullarını etkilemektedir.

Göçmen edebiyatı kavramının doğasında var olan önyargılar, egemen güç dağılımını haklı çıkarmak ve örneğin, İsveçlilerin İsveç'i daha gelişmiş bir ülke, modern ve eşitlikçi bir toplum olarak görmesiyle ilişkili edebiyat camiasındaki yorumları (Brune 2005, s. 91, 100) desteklemek için sembolik bir sınır olarak görülebilir. Ulusdevletler, göç, seyahat, turizm ve medyaya erişim yoluyla ortaya çıkan kültürel, ekonomik ve sosyal alışveriş uğruna hegemonyalarını ve sınırlarını bir dereceye kadar kaybetmişlerdir. Nilsson (2007) günümüz edebiyatında söylemin "kültürel farklılıklar üzerinden ideolojik farklılıklar tarafından inşa edildiğini" ve bunun sonucunda tüm politikaların başlangıç noktasının kimlikler olduğunu yazmaktadır. Konuya yaklaşımı ideolojik farklılıkları ön plana çıkaracak şekilde değiştirirsek, söylem daha çok yönlü ve ilgi çekici hale gelir, o zaman kültür başlangıç noktası olur, daha ziyade başka yönlere tabi olur (İbid, s. 444).

Türk edebiyatı uzun süre kısıtlamalarla ve siyasallaştırmayla karşı karşıya kalmış, kendi ülkesinde de devlet sansürüne maruz kalmıştır. Türk edebiyatının Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan ve diğer Türkçe konuşulan ülkeler dışında İngilizce ve diğer Avrupa dillerine tercümeleri çok azdır ve bazı türlerde yoktur. Bu çok büyük sorundur! Dünyaya açılmak ve etki yaratmak için çeviri işini hızlandırmak ve kaliteli yapmak gerekiyor.

Peki neden beyaz okuyucular aynı doğallıkla bizim eserlerimize, acılarımıza, dünyalarımıza kendilerini kaptıramıyorlar? Her ne kadar demokratik Batı'da beyazlık artık bir ayrıcalık olarak görülmese de, yayıncılar hâlâ beyaz olmayan birinin acılarını yazmasını ve bunu kamuoyuna duyurmasını bekliyor ve ardından bu çalışmadan yararlanıyor. Görünen o ki, beyaz olmayan bir yazar beklenen bir şeyi temsil etmelidir, örneğin Orhan Pamuk gibi, ve ya gerçek bir alt sınıf yabancı olmak gibi yoksa eseri anlaşılmaz, satılamaz ve ilgi çekici olmaz. Edebi roman dili ve ya felsefi anlamı hiç de özelliği ile seçilmeyen Günel Mövlud kendi memleketindeki kültürü ve siyasi rejimi kötülediği için Norveç'te ilgi çekmiştir! Bir düşünün, nasıl olurda Ak Valsapar ekoloji sorunları kaldırdığı için büyük rağbet kazanıyor, amma Güney Azerbaycan'ın sembolü olan Urmu gölünün

İran rejimi tarafından bilerekten kurutulmasından yazan Mammadrza Tebrizli ve Alirza Ardabili eserleri aynı ilgiyi görmüyor ve ya Ağdamı Hiroşima gibi Ermeniler tarafından yok edilmesini anlatan Vahid Qazi eseri aynı ilgiyi görmüyor! Neden Ana dili için mücadile eden Türk kadınlarının İran hapishanelerine alınmasını ve bakire oldukları için idamdan önce tecavüz edildiklerini anlatan Eluca Atalı'nın kitabı aynı tanıtımı kazanmıyor?! Çünkü, aslında İsveç, Norveç ve diğer Batı Avrupa devletleri İran ve Rusya devletleri ile çatışmadan kaçınıyor. Azerbaycan'da 20 Ocak 1990 yılında Rus Ordusunun Bakü'da katliam yaptığı yıl Norveç Nobel Akademisi Mihail Gorbaçov'a Nobel Barış Ödülünü verdi. Moretti, 2005 yılında New Left Review'da yayımlanan "Dünya Edebiyatı Üzerine Varsayımlar" (*Conjectures on World Literature*) başlıklı önemli makalesinde "Dünya edebiyatı bir nesne değil, bir sorundur ve yeni bir eleştirel yöntem gerektiren bir sorundur" diye yazmıştı (2005, s. 54- 68). Evet, yayıncılık holdingleri, dünya edebiyatı antolojilerinin çevirileri için bir dünya pazarı olduğunu fark etti. Lakin İsveç'te ikamet eden Azerbaycan asılı yazarların yayın zorluğuna gelince İsveççe yayınla dünyaya açılmanın zorluğunu görüyoruz. Bu eserler İngilizce çeviriler aracılığıyla dünya edebiyatına daha kolay dönüşebilirdi.

**KAYNAKLAR**

Adelson, Leslie A. (2005). *The Turkish Turn in Contemporary German Literature. Toward a New Critical Grammar of Migration*. New York: Palgrave Macmillan, 2005

Anselmo, Marcello. Defining the Socialist Consumer. Market Research in the GDR, 1960s/'70s. In Apor, Balazs; Apor, Peter; Rees, E.A (eds). *The Sovietization of Eastern Europe: New Perspectives on the Postwar Period.* Washington: New Academia Publishing, 2008.

Bel, Jacqueline. (2011). 'Migration, Literature and Cultural Memory', *Journal of Romance Studies,* 11.1 (2011), 87–97

Bourdieu, Pierre. (1993). *The field of cultural production: essays on art and literature*, Cambridge: Polity, 1993.

Brune, Ylva. (2005). News about the dreamland, its inhabitants and immigrants (İsveççe: Nyheter om drömlandet, dess invånare och invandrare). *Orientalism In Swedish* kitapında (İsveççe: *Orientalism på svenska)*. Ed. Moa Matthis. Ordfront förlag.

Burge, A. (2020) 'What can literature tell us about migration?', *IRiS Working Paper Series,* No. 37/2019. Birmingham: Institute for Research into Superdiversity

Dahlstedt, Anja. (2006) *Annorlundahet som kapital. Kategorin invandrarförfattare och annorlundahet på det litterära fältet*. Högskolan i Borås

Deleuze, Gilles, Felix Guattari. (1986). *Kafka: Toward a Minor Literature.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986

Dunphy, Graeme. (2002). Migrant, Emigrant, Immigrant: Recent Developments in Turkish-Dutch Literature, *Neophilologus* 85:1 (2001), 1.

Eriksson, Catharina, Eriksson Baaz, Maria & Thörn, Håkan (ed). (1999). The postcolonial paradox, racism and the multicultural society. İsveççe: *Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället.* Nya Doxa.

Fairclough, Norman. (2003). *Analysing discourse: Textual analysis for social research*. London: Routledge.

Fawkner, H. W. (1997). Immanence. Stockholm: Stockholm University.

Furuland, Lars & Svedjedal, Johan. (1997). Sociology of Literature. Texts about literature and society. (İsveççe: *Litteratursociologi. Texter om litteratur och samhälle*). Studentlitteratur.

Glesener, Jeanne E. (2016). *Migration literature as a new world literature? An overview of the main arguments.* Université du Luxembourg

Gröndahl, Satu. (2002). The borderland of literature. Immigrant and minority literature in a Nordic perspective. (İsveççe: *Litteraturens gränsland. Invandrar- och minoritetslitteratur i nordiskt perspektiv*.) Uppsala Universitet: Centrum för multietnisk forskning.

Jonsson, Stefan. (2005). The Half the World/ (Isveççe: Halva världen). *Orientalism In Swedish* kitapında. İsveççe: *Orientalism på svenska*. Ed. Moa Matthis. Ordfront förlag.

Karimi, Saadat. (2021).The relationship between the occident and the orient – The Swedish Perspective. *Proceedings Book. Elger-etm.com*, Turkey. The XV International Scientific Symposium "Intercultural Relations in the Modern World", June 26, 2021,s. 32-41

Moretti, Franco (2005). "Conjectures on World Literature". *New Left Review*, Jan-Feb, pp. 54-68.

Nilsson, Magnus. (2007). *Litterature and diversity*. Malmö universitet.

Olaru, Ovio. (2017). Transnational Aspects of German-Turkish Literature. *Metacritic Journal For Comparative Studies And Theory* 3 (1), s. 44-62.

Said, Edward. (1978). *Orientalism*. New York: Random House.

Von der Grün, Max. (1994). *Leben im gelobten Land. Ausländer in Deutschland*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1994

Wendelius, Lars. (2002). *The double identity. Immigrant and minority literature in Swedish 1970-2000.* (İsveççe: *Den dubbla identiteten. Immigrant- och minoritetslitteratur på svenska 1970-2000*.) Uppsala universitet.

White, Paul. (1995). 'Geography, Literature and Migration', in *Writing Across Worlds: Literature and Migration,* ed. by Russell King, John Connell, and Paul White (London: Routledge, 1995, pp. 1–19

Woolley, Agne. (2014). *Contemporary Asylum Narratives: Representing Refugees in the Twenty-First Century.* London: Palgrave Macmillan Limited, 2014

Elektron kaynaklar:

Internationella författare, invandrarförfattare och exilförfattare (immigrant.org)

Swedish-Turkmen writer and journalist. (welsapar.com)

# DİJİTAL ÇAĞ'IN AKINCI BEYLERİ: KÜLTÜR ENDÜSTRİLERİ BAĞLAMINDA TÜRK DİZİLERİNİN AVRUPA SERÜVENİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

**Recep KOÇAK***

**Giriş**

21. yüzyılın başlarından itibaren dünya, takip edilemez hızda büyük bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiş, bu süreçte, teknolojiden sanata, ekonomiden sosyal yapıya kadar birçok alan yeniden ele alınmış ve yeniden değerlendirilmiştir. Bazı kavram ve olguların farklı disiplinler olduğu düşüncesi yerini, aslında bu kavramların birbirleriyle ilişkili ve etkileşimli olduğu keşfedilmiştir. Bu değişim ve dönüşüm bağlamında, «endüstri» kavramı da yeniden değerlendirilmiş, tanımlanmış ve sınırları genişletilmiştir. Geleneksel olarak endüstri, ham maddenin sanayi kuruluşlarında işlenmesinde kullanılan araç ve yöntemler olarak tanımlanmıştır. Ancak günümüzde, endüstri kavramı birçok disiplinin yanı sıra kültürü de içine alan çok katmanlı bir anlam kazanmıştır. Bu karmaşık yapının merkezinde ise «Kültür Endüstrileri» kavramı bulunmaktadır (Koçak, 2020: 25-26).

1938'de Adorno ve Horkheimer'in Frankfurt Okulu düşünce diyalektiği bağlamında kültürün metalaştırılmasının ve kitlesel aldatmacanın bir sonucu olarak ele alınan kültür endüstrileri kavramının; 20. yüzyılın sonlarına doğru olumlu özellikleriyle yeniden düşünülmesi sonucu bugünkü anlamda endüstrinin çok disiplinli yapısı ortaya konulmuştur (Bottomore, 2013).

Bu kavramın kökeni, Avustralya'da ortaya atılan «Yaratıcı Millet» önerisinin İngiltere'de 1997'de yeniden değerlendirilmesine dayanmaktadır. Yaratıcı endüstriler kavramı, kültürel politikanın aynı zamanda ekonomik politika olduğunu vurgular. Bu perspektife göre, beceri, yetenek ve yaratıcılık gerektiren endüstriler ile çevresel endüstriler «Yaratıcı Endüstriler» çatısı altında birleştirilir. İngiliz Kültür, Medya ve Spor Departmanı Modeli'ne göre, reklamcılık, mimari, sanat ve antika piyasası, el sanatları, tasarım, moda, film ve video, müzik, gösteri sanatları, yayıncılık, yazılım, televizyon ve radyo, video ve bilgisayar oyunları yaratıcı endüstriler olarak kabul edilir (Özdemir, 2012: 60-62).

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halkbilimi Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi

Kültürel endüstrilere bağlı içerik üretme ve pazarlama faaliyetlerinin ana damarlarından birisini de dizi/film sektörü oluşturmaktadır. Özellikle 1997 yılında İngiltere'de ortaya atılan yaratıcı millet kavramıyla birlikte kültürel politikaların, üretilen her bir kültür biriminin pazarlanması, ekonomiye dönük geliştirilmesi hususunda dünya ülkeleri kıyasıya bir yarışın içerisine girişmişlerdir. Kültür endüstrileri kavramı, bir bakıma 21.yy'ın coğrafi keşifleri mahiyetindedir (Koçak, 2020: 25). Bu yeni yaşam iksirinin bölgesel ve küresel ekonomi üzerindeki etkisini hisseden gelişmiş ülkeler, geleceklerinin alt yapısını yaratıcı endüstriler üzerine inşa etmektedirler (Özdemir, 2012: 62).

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak politika yapıcılar içerik üreticileri kültür aktörleri yeni dünya düzleminde kültür ekseninde içerik üretimlerinin pazarlanmasına ilişkin politikalar üretirken Türkiye'de dünyadaki gelişmelere paralel olarak yeni ekonomi modelinde yerine almıştır. Bu gelişmelerinin temelinde küresel ekonomik politikalar ışığında özelleştirmenin serbest piyasa ekonomisi dış politikalarda güdülen stratejik derinlik anlayışıyla birlikte iyi ilişkilerin geliştirilmesi, ekonomik büyüme oranlarının yükselişiyle birlikte kültürel çıktılarının dünyaya pazarlanması hususunda önemli bir aktör haline gelmiştir. 2002 yılında krizden çıkma yönünde önemli adımlar atan Türkiye ekonomisi, 2003 yılı itibariyle yukarı yönlü bir ivme kazanmıştır (Öztürk; Atik, 2016: 69-70) Ekonomideki ve dış politikadaki bu gelişmeler her alanda olduğu gibi medya kültürel içerik pazarlama ağında da olumlu yansımıştır. Ekonomideki yukarı yönlü bu ivme; kanal sayısının artması internet ağının genişlemesi ve dijital platformların ortaya çıkmasıyla birlikte (Hancığaz; Hülür, 2024: 154) eklektik tutum sergilemiş, Türk dizilerinin, her alanda olduğu gibi kültür endüstrileri alanında da küreselleşme odaklı bu gelişmeler ışığında Türk dizi tarihinin küresel ölçekli arenaya çıkması önemli bir aktör haline gelmesini hızlandırmıştır.

Dizi yapımında başlangıçta düşük bütçeli bir yol izlenirken dünya çapında dizilerin saplanamayan yükselişi karşısında Türk dizi sektörü başlı başına bir ekonomik alan haline bürünmüştür. 2005 yılında yayın hayatına başlayan ve Avrupa, Latin Amerika ve Orta Doğu arenasında tanınma başarısı elde eden Gümüş dizisiyle birlikte Türk dizi tarihinin küresel bir oyuncu olmasının başlıca mümessili olduğunu söylemek mümkündür. Geçen 19 yıllık süreçte Türk dizileri; 200 bin dolar seviyesinden 1 milyar dolar ihracat kapasitesine ulaşarak ABD'den sonra dünya geneli dizi piyasasında ikinci sıraya ulaşmıştır (Url-1).

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın verilerine göre 170'den fazla ülkede yayınlanan Türk dizilerini dünya genelinde 750 milyon kişi izlemektedir (Url-2). İhracatçılar birliğinin güncel verilerine göre yurtdışı endeksli Türk dizi sektörü 1 milyar dolar seviyesinde bir hacme ulaşmıştır (Url-3).

**Yıllara Göre Türk Dizi İhracatının Gelişimi ve Hedefi (2008-2023)**

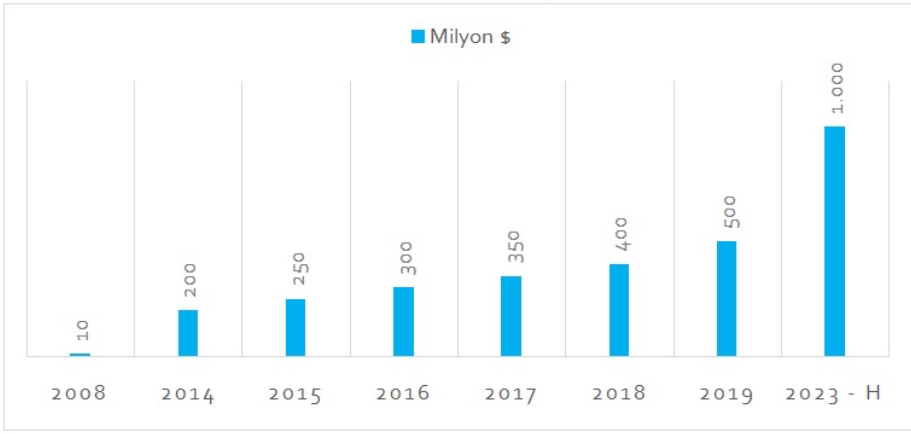


**Kaynak: HİB**

Bu çalışmada, Avrupa temelinde Türk dizilerinin kültürel endüstriler bağlamında faaliyet alanları üzerine güncel durum değerlendirilmesi yapılacaktır. Çalışmada; Orta, Güney, Güneydoğu/Balkanlar ve Doğu Avrupa'da Türk dizilerinin başarısı ve başarısızlığı altında yatan etmenler irdelenecektir.

**Türk Dizilerinin Avrupa Serüveni Üzerine Güncel Durum Değerlendirmesi**

2010 sonrası başlayan dijital devrimle birlikte dünya halkları; Amerika ve Avrupa merkezli kültürel hegemonya karşısında alternatif kültür akışı, içerik ve eğlence paketi arayışlarına girişmiş (Güngör Kılıç, 2022: 110-112) netice itibariyle iki kıtanın dünyaya dikte ettikleri popüler kültür medeniyetine karşı bir başkaldırı hareketi başlamıştır. Savaş meydanlarında günlerce göğüs göğüse yapılan cenkten 1 saatlik dizi/film gösteriminin bile daha etkili olduğu böylesine bir dönemde; Türk dizi sektörü küresel yumuşak güç konumuna yükselmiştir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın verilerine göre 170'den fazla ülkede yayınlanan Türk dizileri tabi olarak Avrupa ekseninde de yayılma alanı bulmuş, Orta, Güney, Güneydoğu/Balkanlar ve Doğu Avrupa'da salt eğlence odaklı değil, modern insanın davranış tipolojisinden düşünce diyalektiğine kadar Türkiye algısı üzerinde yapıcı dönüşümlere de kapı aralamıştır. Teknoloji ve ekonomiyi kültür çatısı altında buluşturan Türk dizi sektörü; Türk kültürünün pekiştirilmesi Türk kültürünün tanıtılması, Türk dili öğretiminin yaygınlaştırılması ve Türkiye imajının güçlendirilmesi adına 'dijital çağın akıncı beyleri' mahiyetinde bir role bürünmüştür.

2005 yılında Gümüş dizisiyle başlayan süreçte; Binbir Gece (2006), Sıla (2006), Ezel (2009), Aşk ve Ceza(2010), Öyle Bir Geçer Zaman ki(2010), Muhteşem Yüzyıl(2011), Fatmagül'ün Suçu Ne(2011), Kuzey Güney(2011), İffet(2011), Paramparça(2014), Diriliş

Ertuğrul(2014), Kara Para Aşk(2014) , Bir Zamanlar Çukurova(2018) gibi yapımlar, başta Balkan coğrafyası olmak üzere Güney Avrupa ve Doğu Avrupa'da haftalık trendlere girerek reyting rekorları kırdığı analiz edilmiştir (Url-4).

2023 yılı verilerine göre Avrupa eksenli Türk dizi sektörünün başta İspanya olmak üzere Güney Avrupa ülkelerinde oldukça revaçta olduğu ve İspanya'da izlenen her dört diziden üçünün Türk dizileri olduğu tespit edilmiştir. İtalya'da gösterime giren Bir Zamanlar Çukurova dizisinin ise bölüm başına 2.7 milyon izleyici kitlesi yakalayarak İspanya'nın ardından Güney Avrupa'daki ikinci pazar ağımız olduğu görülmüştür (Url-5).

Tarih ve ortak yaşantı birlikteliği ettiğimiz Balkan coğrafyasında ise dizi ihracatının en çok gerçekleştiği ülkenin %15 ile Yunanistan olduğunu, Yunanistan'ı takiben %14,8 Bulgaristan, %13,3 Arnavutluk, %10.5 Bosna Hersek ve %10 ile Karadağ'ın ilk beş içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. %5-%9 bandında ise Türk dizi sektörünün Kuzey Makedonya, Kosova, Hırvatistan, Macaristan, Slovenya, Sırbistan içerik piyasasında yükselişini sürdürdüğü vurgulanmıştır (Çapık; Dulupçu, 2023: 166).

Türk dizilerinin bu yükselişi Avrupa merkezli politika yapıcıların dikkatini çekmiş, başarının altında yatan nedenleri tespit etmenin yollarını aramışlardır. Londra merkezli ölçüm şirketi Glance'un verilerine göre; güçlü tarihsel yapı, aile entrikaları, engellenen aşk hikayeleri, Türk dizilerinin prime time yayınlanmasına uygun olması dizilerin tutulmasındaki etmenler olarak sıralanmıştır (Url-6).

Bunun yanı sıra tıpkı tarihsel süreçte olduğu gibi egemenliğimizin dışında kalan Batı ve Kuzey Avrupa'da ise Türk dizi sektörü yeterli düzeyde endüstriyel faaliyet alanı göstermediği yorumlanabilmektedir. Türk dizilerinin Balkanlardaki ve Güney Avrupa'daki bu başarısına rağmen "Batı Avrupa ülkelerinde Türk dizilerinin televizyonlarında yayınlanmasına izin verilmediği görülmüştür" (Url-7). Bir bakıma Batı Avrupa ülkeleri 'kültürel bant daraltma' ilkesiyle hareket ederek Türk dizilerinin kendi nüfusları üzerinde egemenlik kurmalarının önüne set çekmişlerdir.

Türk dizilerinin yayılma alanına ket vuran Batı Avrupa ülkelerinin Avrupa kıtasında yer alan diğer ülkelere nazaran çok fazla göç alması dolayısıyla kültürel güvenlik kaygılarından dolayı böyle bir politika izledikleri değerlendirilebilmektedir. "17 milyon göçmenin yaşadığı bir başka ifadeyle nüfusunun dörtte birinin göçmen olduğu Almanya özelinde düşünülürse Türk dizilerinin mevcut vatandaşları üzerindeki ılıman etkisinden çekindikleri yorumlanabilir" (Url-7).

Türk dizi ihracatı üzerinde Batı Avrupa'da kısıtlayıcı gelişmeler yaşanırken, Doğu Avrupa ülkelerinde ise korsan yayınlarla Türk dizi endüstrisini yıpratıcı faaliyetlerin olduğu ifade edilir (Url-8). Dünya genelinde ABD'den sonra en çok dizi ihraç eden ülke olmasına rağmen Türkiye'nin ekonomiye dönük yeterli geliri elde edememesinin başında korsan yayınların geldiğini söylemek mümkündür. Söz gelimi ABD yıllık dizi ihracatından 15 milyara yakın bir gelir elde ederken (Url-9) ikinci sıradaki Türkiye ise yıllık 1 milyar

dolar bandında bir gelir elde etmektedir. Dolayısıyla birçok farklı komplikasyonun varlığından bahsetmek mümkünse de bunların başında korsan yayınlar gelmektedir. Avrupa nezdinde ise başta Rusya olmak üzere Doğu Avrupa bloğunda Türk dizilerinin korsan yayınlar üzerinden takip edilmesi başta telif hakkı sahipleri olmak üzere Türk ekonomisi için başlı başına bir kayıp olduğu ifade edilebilmektedir.

**Öneriler**

2024 yılı itibariyle Avrupa'da Türk dizi endüstrisinin yaşadığı yayılma problemleri ve ekonomik kaybın giderilmesi hususunda somut adımların atılması elzem görülmektedir. Batı Avrupa ülkelerinin kültürel bant daraltma uyguladığı, Doğu Avrupa ülkelerinin ise korsan yayınları tercih ettiği dönemde, bu iki kıskacın arasında kalan Türk dizi endüstrisinde kaybın asgari düzeye indirilmesi bağlamında gerçek mekânların işe koşularak deneyim avcılarının dikkatlerinin çekilmesi sağlanmalıdır. Yüzüklerin Efendisi filminin çekildiği mekanlardan biri olan Hobbit evlerini Yeni Zelanda'nın nüfusu kadar yılda ziyaret eden turist olduğu düşünülürse Türk dizi sektörü için doğal cazibe mekanları kurgulanarak uluslararası dolayıma mekân-dizi etkileşimin pazarlanması gerekmektedir. Mekân-dizi etkileşiminin uluslararası dolayıma açılması hususunda İstanbul boğaz manzaralı klişe mekân algısından uzaklaşılarak Anadolu'nun farklı bölgelerinde doğal cazibe mekanlarına işlerlik kazandırılmalı, yerel halkın da ekonomik etkileşimden yararlanması sağlanmalıdır.

Türk dizi endüstrisinin uluslararası müze-marketi kurulmalıdır. 2020 yılında TRT market kurulmuş ancak yapı içerisinde daha çok iç pazarı hedefleyen yatay düzlemde yerli turistlerin dikkatini çeken içerikler üretilmiştir. Avrupa ülkelerinin başta başkentleri olmak üzere en çok turist çeken bölgelerinde müze-marketler kurularak dizi endüstrisinin küresel ölçekli pazar payının yükseltilmesine destek verilmelidir.

Avrupa'da revaçta olan Türk dizilerinin belli bölümleri kurgunun kendi mantığı içerisinde Balkan coğrafyasında çekilerek kültürel ve gönül bağlarımızın bulunduğu coğrafyaların da turistlik destinasyon etkisinden yararlanması sağlanmalı, böylelikle hem kültürel bağlarımızın pekiştirilmesi hem de onlara dolaylı ekonomik gelir kazandırılması hususunda Türk dizi endüstrisi işe koşulmalıdır.

Batı Avrupa ülkelerinin kültürel bant daraltma uygulamalarına karşı Berlin, Paris, Londra gibi başkentlerde gösteriler organize edilmeli, küçük gruplar finanse edilerek "dizime dokunma", "kitle iletişim araçları benim özgürlüğüm" benzeri sloganlar üretilmeli, böylelikle Türk dizilerinin kendi toplumları üzerinde yayılma alanlarına ket vuran Batı Avrupa ülkeleri üzerinde baskı oluşturulmalıdır.

İçi boşaltılmış sürdürülebilirlik vurgusundan kaçınılmalı, dijital çağın statik değil, dinamik bir yapısının olduğu, dolayısıyla bu akışkanlık içerisinde popüler kitlelerin nabzını sıcak tutmaya yönelik Türk dizilerini mevcut şartlar içerisinde daha fazla geliştirebilmenin yolları aranmalıdır.

## Sonuç Yerine

Kültürel endüstriyel yayılma alanı olarak Türk dizi sektörü; 2005 yılından günümüze Avrupa'dan Pasifiklere kadar 170'i aşkın ülkede faaliyet alanı bulmuş, dünya çapında Türkiye'nin, Türk kültürünün tanıtılması hususunda katalizör vazifesi görmüştür. Avrupa özelinde ise Türk dizileri; Orta, Güney, Güneydoğu/Balkanlar ve Doğu Avrupa'da yayılma alanı gösterirken, başta Almanya olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinde devlet politikalarına bağlı olarak Türk dizi sektörüne kültürel güvenlik filtresi uygulanmıştır. 2005 yılından günümüze geçen 19 yıl içerisinde Türk dizileri dünya çapında bir üne kavuşurken ihracata dönük ekonomik çıktılarda ise yeterli sıçramayı gösterememiştir. Önceliğin ülke tanıtımına verilmesi dolayısıyla maddi gelirin ikinci planda kalması sebebine bağlı olarak ekonomik parametreler düşük seviyede kalmıştır.

**Kaynaklar**

BOTTOMORE, T. (2013). *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*. (Çev. Ümit Hüsrev Yolsay). İstanbul: Say.

ÇAPIK, E; DULUPÇU, M.A. (2023). Türkiye'nin tanıtımında Türk dizilerinin bölgesel başarısı. *Geographies, Planning & Tourism*, 3(2): 158-175.

GÜNGÖR KILIÇ, E. (2022). Türkiye'de Dizi Üretim İhracat Dinamikleri İlişkisi ve Kültürel Etkileşim. (Editörler: İbrahim Sarıtaş; Aydın Özsoy). *Kültürel Değişim ve Endüstrileşme Sürecinde Türk Dizileri 2010-2020*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.

HANCIĞAZ, E; HÜLÜR. H. (2024). Türk Dizileri Üzerinden Türkiye'de Toplumsal ve Kültürel Yaşama Yönelik Algılar (Bosna Hersek, Ürdün ve Kırgızistan Örnekleri), *Turcology Research*, 79, 152-166.

KOÇAK, R. (2020). Kitlelerin Doğu Ekspresini Keşfi Bağlamında Yaratıcı Sınıf ve Yaratıcı Endüstrilerin Rolü: Kars İli Örneği. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 24-38.

ÖZDEMİR, N. (2012). *Kültür Ekonomisi ve Yönetimi (Seçki).* Ankara: Hacettepe Yay.

ÖZTÜRK, M; ATİK, A. (2016). Ulusal Pazardan Küresel Pazarlara Uzanan Süreçte Türk Dizilerinin Gelişimi. *Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 66-82.

**İnternet Kaynakları**

(URL-1):https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/dizilerimiz-girdigi-pazara-damga-vuruyor (E.T: 21.04.2024)

(URL-2): https://basin.ktb.gov.tr/ (E.T: 21.04.2024).

(URL-3): https://www.agsglobal.com.tr/TR/Medya/ (E.T: 25.04.2024).

(URL-4): https://onedio.com/haber/dunyanin-yeni-gozdesi (E.T: 25.04.2024).

(URL-5): https://gazeteoksijen.com/o2/turk-dizileri (E.T: 03.05.2024).

(URL-6): https://tr.euronews.com/2024/03/10 (E.T: 05.05.2024).

(URL-7): https://www.hurriyet.com.tr/galeri-turk-dizileri (E.T: 07.05.2024).

(URL-8): https://www.techinside.com/rusyada-turk-dizileri (E.T: 07.05.2024).

(URL-9): https://www.ensonhaber.com/medya/turkiyeden-180-milyon-dolarlik-dizi (E.T: 07.05.2024).

# ARNAVUTLUK'TA İSLAMİYETİN YAYILMASI VE BEKTAŞİLİK İZLERİ

**Fahri MADEN***

**Giriş**

Arnavutların ataları Batı Balkanlarda yaşayan ve Hint-Avrupa kökenli tüm kavimlerin de ataları kabul edilen Pelazg kavmidir. M.Ö. 13. yüzyılda kuzeydoğudan Balkanlara İllirya kavmi gelip Pelazg yerlileriyle kaynaşmışlar ve bugünkü Arnavut halkını meydana getirmişlerdir. İllir Arnavutça'da "özgür" anlamına gelmektedir. İlliryalılar özgürlüklerine düşkün ve toprağa bağlı bir toplumdu. Bu ayırıcı özelikleri onları yabancıların tesirinden korumuş ve asırlarca milli benliklerini sürdürmelerini sağlamıştır.[1] Arnavutlar zamanla kuzeyde Gegalar, güneyde Toskalar şeklinde iki etnik grupta yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu iki etnik yapı görünüş ve sosyal yaşam bakımından birbirinden görünür bir şekilde ayrılmaktaydı. Kuzeydeki Gegalar milli karakterlerini koruma açısından daha muhafazakâr idiler. Şehirlerin dışındaki bölgeler ise özellikle Kuzey Arnavutluk dağlarında yaşayanlar için Malesorlar yani dağlılar olarak isimlendirilmiştir.

Arnavutların ataları olan Pelazg halkı güneşe ve yıldızlara tapıyordu. Zaman içerisinde bu inançlarını çok ilahlı bir hale getirdiler. En yüksek dağlarda en büyük ilahların yaşadığına inanmaya başladılar. Yaz aylarında bu dağlara çıkarak ilahlar için kurban kestiler. Bu inancın günümüzde Bektaşiler arasında yaşadığı dile getirilmektedir. Nitekim Güney Arnavutluk'ta en yüksek dağ olan Tomor dağına her yıl Ağustos ayında çıkan Bektaşiler oradaki tekke ve makamları ziyaret ederek tanzim ettikleri gibi Tomor dağına da "ilahların kaldığı dağ" kabul edip hürmet etmektedirler. Bektaşiliği yüceltmek için bestelenen bir şiirde de "Tomor dağı ilahların oturduğu yer" mısrası bulunmaktadır. Benzer bir durum Kuzey Arnavutluk-Kosova sınırında yer alan ve zirvesinde Sarı Saltık makamı bulunan Şkelzen dağı için de geçerlidir. Sarı Saltık'ın burada oturduğuna inanılmaktadır. Her yıl 2 Ağustos'ta burada kurban kesilmekte ve hastalar için şifa dilenmektedir.[2]

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Alevi Bektaşi Kültürü Anabilim Dalı Öğretim Üyesi Ankara/TÜRKİYE fahri.maden@hbv.edu.tr ORCID:0000-0002-8529-9165

1 Agim Tereziu, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılışı*, Uludağ Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010, s.4-5.

2 Tereziu, *a.g.t*, s.6-7.

Kuzey Arnavutluk'ta söylenen masal ve efsanelerde meleklerin Tanrı'nın kızları olduğu gibi inançlar vardı. Ayrıca Kuzey Arnavutluk'ta Arnavutların güçlü bir şekilde bağlı oldukları eski töre, adet, gelenek ve görenekleri içine alan Leke Dukagini Kanunları mevcuttu. Bu kanun aile, evlilik, boşanma, miras, cenaze, ahit (besa), yemin, kan davası, borç, ticaret vs. gibi hem günlük hayattaki kural ve kaideleri hem de din ve din adamları gibi inançları ifade etmekteydi.[3] Öte yandan 5. yüzyılda İlliryalılar Roma ve Bizans'ın idaresi altında Hıristiyanlaşmak durumunda kalırlarken sonraki üç-dört asırlık zaman diliminde Bulgar ve Slav etkisi altında kaldılar. Arnavut topraklarına gelen Slav-Avarlar putperest olduklarından Hıristiyan kültürünü inkıtaa uğrattılar. Böylece Roma döneminde açılan kiliseler ortadan kalktı. Ardından köken olarak Türk olan ancak zamanla milli kimliklerini kaybederek pagan bir kavim haline gelen Bulgarlar bölgeyi etkisi altına aldı. Bu sırada Arnavutlar arasında Bogomil ve Aryanizm gibi çeşitli mezhepler de yayıldı. Ancak Boris döneminde bu mezhepler acımasız bir şekilde ezildi. Onlar da Bulgar idaresinden kaçmak durumunda kaldılar. Böylece Bogomiller kendilerine merkez olarak Bosna'yı seçtiler.[4]

Arnavutlar arasında Hıristiyanlığın yayılması Roma döneminde meydana gelmiştir. Arnavutlar iddia edildiği gibi Hz. İsa'nın vefatından kısa bir süre sonra Hıristiyanlaşmamışlardır. Roma'nın Hıristiyanlığı resmi din ilan etmesinden sonra bile bir süre putperest olarak yaşamışlar, bu putperest alışkanlıkları içinde barındıran bir Hıristiyanlık benimsemişlerdir. Bu putperestlikten kalma inançlar Müslüman Arnavutlar arasında yaşamaya devam ettiği gibi Hıristiyan Arnavutlar arasında da hâlâ görülmektedir.[5]

**Arnavutların Türklerle İlk Temasları**

Arnavutların İslam ile ilk temaslarının ne zaman gerçekleştiği konusu tam aydınlatılmamıştır. İslam'ı yaymak veya ticaret yapmak amacıyla bazı Arap Müslüman aileler 8-11. yüzyıllar arasında Arnavutların yaşadıkları topraklara gelmişlerdir. Eldeki bilgilere göre 8. asırda Endülüs'ten Adriyatik kıyılarına ticaret ve başka nedenlerle gelen Arap Müslümanların İlirya ve Mostar'a ulaştıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu etkileşimin ne derece sonuç verdiğine ve İslamlaşmaya dair net bir şey söylenememektedir. İslam'a geçişin olup olmadığı belirlenemese de Arnavutların bu vesile ile İslam dininden haberdar olmaları söz konusudur. Zira 8. asırdaki bu ilk Arap Müslüman temasının sonucu olarak Mostar köyünde bulunan gümüş paralar üzerinde İhlas suresinin yazılı olması ve Draç'ta Arapay (Arabay) gibi köy isimlerine sirayetin dışında elimizde veri bulunmamaktadır.[6] Bu dönemde Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları İlirya toprakları Bulgar Krallığının hâkimiyeti

3 Leke Dukagini Kanununun İslam hukukuyla karşılaştırılması ve tahlili hakkında bkz. Halil Mulaj, *Leke Dukagjini Kanununun İslam Hukukuna Göre Tahlili*, Uludağ Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2012, s.2-61.

4 Tereziu, *a.g.t*, s.10.

5 Tereziu, *a.g.t*, s.7.

6 Ilir RRuga, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s.49.

altında bulunuyordu. Bazı araştırmalara göre 9. asrın başlarında Bulgar Krallığı topraklarında çok sayıda Müslüman mevcuttu. Zamanla bu Müslümanların bir etkisi sonucu olsa gerek, 922 yılında Bulgar kralının elçisi Abbasi Halifesi Muktedir Billah'a kralın İslam'ı kabul ettiğini haber vermişti. Hatta Halife'den kendilerine İslam'ı öğretecek kimseler göndermesi talebi üzerine oraya bir grup Müslüman gönderilmişti.[7] Arnavutların yaşadıkları Avlonya ve Draç limanlarının 11. asırda Arap Müslüman tüccarlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Bu bilgiler Arnavutların meskûn oldukları topraklara İslamiyet'in Türk idaresinden önce geldiğini ortaya koymaktadır. Bölgeye gelenlerden biri 1153 yılında İlirya topraklarındaki Draç, Avlonya ve Ohri şehirlerine seyahatte bulunan Müslüman Seyyah el-İdris'tir. Tarihçi Ferid Duka, Ortaçağ boyunca İlirya topraklarının Arap Müslümanları tarafından yoğun bir şekilde ziyaret edildiğini dile getirmiştir. Bununla beraber Arnavut tarihçiler İslam'ın ilk olarak Elbasan, Berat, İşkodra ve Prizren şehirlerine ulaştığını ifade etmişlerdir.[8]

Arnavutluk bölgesinde İslamiyet'in ilk Türk temsilcisi Sarı Saltık Sultan'dır. 1263 yılında emrindeki Türkmenler ile Dobruca'ya geçen Sarı Saltık Sultan 13. yüzyılın ikinci yarısında, yine Osmanlı'dan önce Balkanlarda İslam'ın bayraktarlığını yapmıştır. Hakkında Rıfailikten[9] Kalenderliğe[10] ve Bektaşiliğe uzanan rivayetler olmakla birlikte bir Horasan Ereni olan Sarı Saltık böylece Balkanlardaki en önemli kolonizatör Türk dervişi olmuştur. Tasavvuf ve batıni yönden İslam'ın doğrudan halk ile yapılan temasını ifade etmektedir. Bu itibarla kılıçtan önce bölgede Sarı Saltık dervişleri gönüller fethederek Arnavutlar arasında İslam'ın yayılmasını sağlamışlardır. Sarı Saltık'ın şahsında Arnavutların İslam'la karşılaşmaları 13. yüzyılda olmuştur. Sarı Saltık'ın faaliyeti göz önünde bulundurulduğunda Arnavutluk'un İslam ile karşılaşması dinin Horasan ekolü, Türkmen yorumu ve Alevi-Bektaşi meşrebi kanalıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Ehlibeyt anlayışı kanalıyla bölgede gönüller fethedilip alt yapı hazırlanmıştır. Arnavutluk'ta o dönemden günümüze ulaşan Sarı Saltık türbe ve makamları bunu ortaya koymaktadır.

Anadolu Türklerinin Arnavutlarla ilk askeri karşılaşmaları ise 1336-1337 yılında meydana gelmiştir. Bu tarihte Bizans İmparatoru III. Andronikos, Aydınoğulları Beyi Gazi Umur Bey'den Arnavutluk'taki dağlıların isyanını bastırmak için yardım istemiştir.[11] Aydın'dan yola çıkan 2.000 kadar kuvvet Arnavutluk'tan büyük ganimetlerle geri dönmüştür.[12] Bir defa da 1382 yılında yine Türk kuvvetlerinin desteğiyle harekete geçen Bizanslılar

7 Luan Afmataj, *Arnavutluk Bektaşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi ve Günümüzdeki Durumu*, Marmara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s.20-21.

8 Afmataj, *a.g.t*, s.21-22.

9 Muhammed b. Ali İbn es-Serrâc, *Tuffâhul'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, haz. Nejdet Gürkan-M. Necmettin Bardakçı-M. Saffet Sarıkaya, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s.65, 67, 319-327.

10 Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık: Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü (XIII. Yüzyıl)*, TTK Yayınları, Ankara 2002, s.76-78.

11 Erdoğan Merçil, "Aydınoğulları", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s.240; Mustafa L. Bilge, "Arnavutluk", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s.384.

12 Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1012)*, çev. Ali Taner, Bedir

Draç'a kadar olan bölgede yeniden hâkimiyet sağlamışlardır.[13] Gazi Umur Bey'e Hacı Bektaş Veli Dergâhı'nda yetişip gazalara iştirak eden ve Batı Anadolu'da tekkeler açan Abdal Musa Sultan tarafından börk giydirilip gazalarda başarılı olması için dua edilmişti. Ayrıca Abdal Musa Sultan, Gazi Umur Bey'in isteği üzerine halife ve dervişlerinden bir kısmını onunla birlikte seferlere göndermişti. Bu itibarla Arnavutluk üzerine yapılan seferde bu dervişler de bulunmaktaydı.[14] Aşağıda Arnavutluk'ta Bektaşiliğin ortaya çıkışı ve yayılışı geniş olarak ele alınacaktır.

**Resim 1.** Kruje/Kruya (Akçahisar)'daki dağda Sarı Saltık Sultan makamı ve günümüzde yapılan heykeli.

Öte yandan Aleksandre Popovic gibi Balkanlı tarihçiler Arnavutların İslam diniyle karşılaşmaları konusunda farklı fikre sahiptirler. Popovic bu karşılaşmanın en erken 14. yüzyılın sonunda gerçekleştiği, bölgede bu dönemden öncesine ait hiçbir İslami ize rastlanmadığı düşüncesindedir.[15] Bunun sebebi muhtemelen ilk temaslarda kimin veya hangi bölgenin Müslüman olduğuna dair malumatın olmayışı etkilidir. Keza kaynaklarda tespit edilen en eski ihtida olayı Manastır'ın fethi sırasında gerçekleşmiştir. 1382'de Manastır'ın fethi sırasında 100 kadar şehirli 13 kadar da köylü ahali Timurtaş Paşa ve askerlerin halk

Yayınları, İstanbul 1998, s.19.

13 Necip Alpan, *Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk*, Kardeş Yayınları, Ankara 1975, s.97; metin İzeti, Balkanlarda Tasavvuf, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s.66.

14 *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, Haz. Abdurrahman Güzel, TTK, Ankara 1999, s.88, 99-100, 148-149.

15 Aleksandre Popovic, *Balkanlarda İslam*, ter. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s, 17.

ile yakın teması vesilesiyle gerçekleşmiştir.[16] Bugünkü Arnavutluk Devleti sınırları içerisinde gerçekleşen ilk ihtidanın ise Görice'de meydana geldiği kaydedilmektedir. 1481 yılına ait belgeye göre Görice bölgesinde bir köyde 6 Müslüman 2 Hıristiyan hane vardı. Burası 1395'lerde Osmanlı idaresine geçmişti.[17]

**Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyeti ve İdaresi**

Sarı Saltık ve Gazi Umur Bey emrindeki gazi dervişlerin Arnavutluklar arasında sınırlı etkisinin ardından, 14. yüzyıl boyunca Bizans'ın bıraktığı boşluk sırasında bölge Sırp ve Venedik baskısı ve hâkimiyeti altında kaldı. Arnavutluk'u işgal eden Sırp Kralı Stefan Duşan onları Yunanistan'a göçe zorladı. Venedik'te bu baskıya ortak oldu. Sırp ve Venedik baskısı döneminde Arnavutluk şehirlerinde bey aileleri kontrolü ellerinde tutuyorlardı. Avlonya, Berat ve Kanina'da hâkimiyet kuran Balşalara karşı Arnavutluk'un merkezinde Topyalar bulunuyordu. Nitekim Balşaların Draç derebeyi Karlo Topya'yı tehdidi üzerine o da Osmanlı'dan yardım istedi.[18] Topya ailesinin 1385 yılındaki mücadelede başarılı olması üzerine, onların Osmanlı hâkimiyetine girmelerinden endişe eden Venedik, I. Murat'a elçi gönderdi. Böylece Arnavutluk bölgesi üzerinde yıllarca sürecek olan Osmanlı-Venedik rekabeti başladı.[19] Bununla birlikte 1383'te Manastır ve 1394'te Ohri'nin Osmanlı idaresine katıldığı, böylece I. Bayezıd döneminde Osmanlı'nın kalıcı bir şekilde bu topraklarda egemenlik kurmaya başladığı belirlenmektedir. Nitekim 1431 tarihli maliyeden müdevver defterde Görice, Premedi ve Koniçe'nin Sultan I. Bayezıd zamanından beri Osmanlı idaresinde olduğu ifade edilmiştir.[20]

Osmanlı ancak I. Kosova zaferinden sonra 1391 yılında Üsküp civarında Saruhanlı Türkmenlerini iskân ederek bölgeye yerleşmeyi sağlamaya çalışmıştır. Böylece bölgede hâkimiyeti gün geçtikte genişleyecek olan Osmanlı idaresi fethettiği arazileri yerli beylere timar olarak vererek onları kendi yanına çekmiştir. Konstantin Balşa, Dimitri Yonima ve Gjergi Dukagin gibi yerel beyler Venedik yerine Osmanlı tarafını tutmaya başlamışlardır.[21] Bu politika bölgede İslamlaşmayı da hızlandırmıştır. Bu süreç Yıldırım Bayezıd'ın iktidarının ilk yıllarında daha da hızlanmış, hatta Arnavut beyler Ankara Savaşı'nda Osmanlı ordusunda yer almıştır. Fakat Ankara savaşının ardından çok sayıda Arnavut beyi tekrar Venedik hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır. Bu beyler içerisinde İşkodra beyi Georgj Stratsimiroviç 1403 yılında öldükten sonra İşkodra Venedik'e geçmiştir. Daha sonra Stratsimiroviç'in oğlu Balşa Venedik'e karşı uzun yıllar devam eden adeta bir bağımsızlık

16 Tereziu, *a.g.t*, s.61.

17 Machel Kiel, "Görice", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s.157.

18 Recai Karagöz-Hasan Karagöz, *Türkiye-Arnavutluk İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1995, s.19.

19 Bilge, a.g.m, s.385.

20 Aleksandër Meksi, *Arnavutluk Camileri (XV-XIX. Yüzyıl Mimarlık Tarihi)*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2021, s.17.

21 İzeti, *a.g.e*, s.67.

mücadelesi vermiştir. Nihayet 1415-1417 arası Osmanlı-Venedik savaşının ardından Avlonya ve Berat Osmanlı idaresine alınarak Arnavid-ili (Arnavut-ili) adıyla sancak haline getirilmiştir.[22]

"Osmanlı fetihlerinin ülkeye getirdiği yeni durum, bölgeye ait tahrir defterinin ihtiva ettiği ayrıntılı kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1416'lara ait kayıtlarda muhtelif bölgeler adı altında Osmanlılara bağlı olan feodal ailelerin reisleri zikredilmektedir. Bunlar arasında Yuvan-ili, Balşa-ili, Gionomaymo-ili, Pavlo Kurtik-ili, Kondo Miho- ili, Zenebiş- ili gibi bazı bölge adları geçmektedir. Timar verilen aileler genellikle Hıristiyan olup timara sahip olmaları için İslamiyet'i kabul etmeleri şart değildi. Bölgedeki Türk nüfus sadece askeri ve dini personelden meydana geliyordu. Türklerden timar sahibi olanlar adamları ile birlikte 800 kadardı. Arvanid sancak beyi, sancak merkezi olan Ergiri Kasrı'nda yaşardı; ayrıca her vilayet merkezinde bir de kadı ve subaşı bulunurdu. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede yaptığı en önemli değişikliklerden biri, ziraat arazisini devlete mal ederek şahıslara timar şeklinde dağıtmasıdır. Böylece önceleri derebeylere bağımlı olan halk yeni idarede kendini devlete bağlı görmüştür."[23]

Bunlarla birlikte II. Murat döneminde Arnavutların meskûn oldukları Yanya 1430'da Osmanlı idaresine alınmıştır. Böylece Arnavutlar üzerinde Osmanlı idaresi genişlemiştir. Bu durum karşısında Orta Arnavutluk'ta nüfuz sahibi Andrea Topya, 1432 yılında Osmanlı kuvvetlerini etkisiz hale getirmiş ve bölgede isyan hareketi başlatmıştır. Osmanlı bu isyanları bastırmak için ilk anda Arnavut Evrenosoğlu Ali Bey'i vazifelendirdiyse de 1435'teki çatışmada asiler başarılı oldu. İsyancıların üzerine bir defa da Sinan Bey idaresinde kuvvet gönderilmiş, asi başı Araniti dağlara kaçmayı başarmıştır.

Daha sonra Arnavutluk'ta Osmanlı'ya karşı yürütülen mukavemetin liderliği Araniti'nin damadı İskender Bey (Gjergj Kastrioti) tarafından yürütülmüştür. Arnavutluk'un en önemli ailelerinden Kastriyotlardan gelen İskender Bey emrindeki 3000'i geçmeyen kuvvetlerle Kuzey Arnavutluk'ta direniş göstermiş, Güney Arnavutluk kesintisiz Osmanlı idaresinde kalmıştır.[24] İskender Bey 1451'de Napoli kralı V. Alfonso'ya tabi olarak kendini Osmanlı'ya karşı garanti elde etmeye çalıştı. II. Murat dönemi boyunca Osmanlı'yı meşgul eden İskender Bey, Fatih Sultan Mehmet'i de uğraştırmış, Arnavutluk'un tamamının Osmanlı idaresine geçişi ancak İskender Bey'in 17 Ocak 1468'de ölümü üzerine bölgede veraset iddiasında olan Venediklilerle yapılan savaşlar sonunda gerçekleşmiştir. Gerçi İskender Bey'den sonra da bazı aileler Osmanlı'ya karşı direnişe devam etmişlerdir. Ancak bölgede Osmanlı Devleti'ne katılan Müslüman Arnavutlar bu direniş ve isyanların bastırılmasına ciddi yardımlarda bulunmuşlardır.[25]

22 Bilge, a.g.m, s.385; Bartl, *a.g.e*, s.21.
23 Bilge, a.g.m, s.385.
24 İzeti, *a.g.e*, s.68.
25 RRuga, *a.g.t*, s.52.

İskender Bey'in ölümünden sonra başlayan çözülüş beraberinde 1478'de Akçahisar, Drivasto, Leş ve Jabyak'ın, 1479'da İşkodra ve Lezha'nın, 1501'de Draç ve piskoposluk merkezi Durres'in Osmanlı idaresine alınması sürecini getirmiştir. Bununla birlikte Mirdita, Dukagjin ve Malesia bölgelerine Osmanlı hâkimiyeti giremedi. Buralarda 1550'lere kadar pek çok isyan görüldü.[26] Zira özellikle Hıristiyan Arnavutların Osmanlı yönetimini hemen benimsemeleri söz konusu olmamıştı. 1537'de Kurveleş ve Himara bölgesinde şiddetli isyanlar patlak verdi. Bunu 1560'da Kuzey Arnavutluk'un iç kesimlerindeki isyanlar izledi. Venedik de bu isyanları teşvik etti.[27] Bölgede tam hâkimiyet 1571'de Bar (Antivari) ve Ülgün'ün alınmasıyla meydana gelmiştir.[28] Osmanlı yerel aileleri ortadan kaldırmak yerine onları kendi yönetimi altında istihdam etmeye devam etmiştir. Bu aileler de kendilerini Osmanlı'ya uydurmuştur. En tanınan ailelerden Araniti ailesinden Ali Bey'e Kanina, Ergiri Kasrı ve Berat'ta büyük timar arazileri verilmiştir.[29] Timar sisteminin bölgede uygulanması Osmanlı idaresinin kabulünü ve isyanların ortadan kalkmasını sağlamıştır. Bölgede uygulanan Osmanlı politikası Arnavut halkın Türkleri sevip İslamlaşmasına olanak sağlamış, hatta Frasheri'ye göre Müslüman olan Arnavutlara da Türk denilmeye başlanmıştır.[30]

Osmanlı Arnavutluk'u klasik taşra teşkilatı yapısı içerisinde sancaklar oluşturarak idari etmiştir. 1466'ya kadar bölgede Arnavid-ili adıyla tek bir sancak bulunurken (bu sancak Ergiri Kasrı, Berat, Akçahisar, İskarapar, Kanina, Klisura, Pavlo Kurtik, Kartalos vilayetlerini içinde almaktaydı), ilerleyen zamanda İlbasan sancağı, güneyde Avlonya sancağı, doğuda Ohri sancağı, kuzeyde İşkodra (İskenderiye) sancağı kurulmuştur. Ayrıca Osmanlı döneminde bölgede iskân ve yerleştirme politikası uygulanıp Konya yöresinden Kocacık Yörükleri getirip yerleştirilmiştir.[31] Osmanlı fetihleriyle birlikte Arnavutlar arasında Müslümanlık daha hızlı yayılmıştır.

### Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılması

Arnavutların İslam'la ilk temasları Arap Müslüman tüccarlar, bölgeye gelip yerleşen aileler ve bölgeyi gezen seyyahlar vasıtasıyla olmuştu. Ayrıca Sarı Saltık gibi Osmanlı öncesi bölgede faaliyet gösteren derviş zümrelerinin varlığı bilinmektedir. Askeri seferler sırasında ordu içerisinde de gazi-dervişleri bulunuyordu. Bu derviş zümreler kolonizatör olarak önceden gidip halk arasında yerleşip gönüller yaparak fethin ve iskânın ön hazırlığını yapmışlardır. İlk zamanlar münferid olarak gerçekleşen İslamlaşma Osmanlı

26 Bartl, *a.g.e*, s.21.
27 Tereziu, *a.g.t*, s.39.
28 İzeti, *a.g.e*, s.68.
29 Bilge, a.g.m, s.385-386.
30 Mehdi Frasheri, *Historia e Lashte e Shqiperise dhe e Shqiptarwve,* Phoenix Yayınları, Tiran 2000, s.23.
31 İzeti, *a.g.e*, s.67.

fetihlerinin ardından izlenen siyasi, sosyal ve ekonomik politikanın bir sonucu olarak toplu ve geniş bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Balkan yarımadası tarihi boyunca çeşitli kavimlerin geçiş güzergâhı ve hâkimiyet kurma mücadelesi verdikleri bir alan üzerinde bulunuyordu. Bu kavimlerden Roma zulüm yaparak Arnavutlara kendi inançlarını dayatıp onların Katolik ve Ortodoks olmalarını temin etmişti. Bu sebeple Arnavutlar eski putperest inançlarından kendi istekleriyle ve özgür bir şekilde Hıristiyanlığa geçmemişlerdi. Bu acı tecrübe Arnavutların İslam karşısında temkinli davranmalarını ve İslam'ı kabul için uzun bir zaman geçmesi gerekmişti.[32] Ancak bölgede tesis edilen Türk idaresinin izlediği politika Balkanlarda İslam'ı nüfus olarak en yoğun şekilde kabul eden farklı bir milleti beraberinde getirmişti. Arnavutların İslam'ı kabulünde aşağıda ele alacağımız bir takım özel durum ve sebepler de gözlenmektedir. Böylece Türk idaresine ısınan Arnavutlar arasından Osmanlı Devleti idaresi içerisinde Türklerin yanı sıra çok sayıda sadrazam ve devlet bürokratı çıkmıştır.

**Kolonizatör Türk Dervişleri**

Osmanlı idaresi Arnavutların yaşadıkları bölgeleri fethederken halkın İslamlaşması için özel bir gayret sarf etmemiştir. Böyle bir siyasi hedef gözetilmemiştir. Balkanlarda diğer coğrafyalarda olduğu üzere Osmanlı idaresini kabul etmeleri, millet sistemi içerisinde yer almaları ve asayişin temini öncelenmiştir. İslam'ın tebliğ ve yayılması daha ziyade tekke ve zaviyelerin faaliyetleri ile gerçekleşmiştir. "Derviş zümreler onların inançlarında yüzeysellikten derinliğe doğru bir dönüşüm gerçekleştirmelerine uzun soluklu çaba sarf etmişlerdir."[33] Bu faaliyetler padişahlar başta olmak üzere diğer devlet adamlarından ve ulemadan da tarikatları destekleyenler olmuştur. Bu destek sadece manevi olarak da kalmamış vakıflara mülk bağışlama ve tekke binalarını inşa ettirme gibi maddi yardımlarda da kendini göstermiştir. Bölgeden yetişen Ekrem Vlora "Arnavutluğun İslamlaşması tarikatların ve gezici dervişlerin eseridir. Yönetimin bu işte ya çok az etkisi vardır ya da hiç yoktur. Bu dervişler Osmanlı ordusu gelmeden önce Balkanlara gelmişler ve pek çok mürid edinmişlerdi." Tarikatların İslam'ın yayılmasında etkili olmalarında bu devlet desteğinin dışında halk ile temaslarındaki kendilerine mahsus tutumlarının etkisi büyüktür. Ulema sınıfı ve medrese mensuplarının katı ve kuralcı yaklaşımlarının tam tersine dervişlerin müsamahakâr tutumları, yaşantılarındaki sadelik ve samimiyet, dini kurallardaki esnek tavırları ve dini algılayış biçimleri bölge halkını etkilemiştir. Bu itibarla daha Osmanlı'dan önce bölgede faaliyet gösteren Sarı Saltık Hıristiyanlar tarafından bir aziz olarak görülmüştür. Sarı Saltık'ın türbesi Balkanlarda dört bir yana dağılmıştır. Sarı Saltık'ın bölgede Rıfailik ve Bektaşiliğin temelini teşkil ettiği açıktır. Halvetilik, Karabaşi, Hayati, Gülşeni, Akbaşi ve Sinani kollarıyla beraber Arnavutlar arasında taraftar bulan bir diğer

32 Tereziu, *a.g.t*, s.36.

33 Özköse, a.g.m, s.333.

tasavvuf hareketidir. Yine bölgede Sadi (Acizi kolu), Kadiri, Mevlevi, Celveti, Ticani ve Melami mensuplarının faaliyet gösterdikleri tespit edilmektedir.[34] Nakşibendiliğin ise şimdiye kadar bölgede faaliyetine rastlanmamıştır.

**Arnavutluk'ta Türk İdaresinde İslamlaşma**

Arnavutluk'ta İslamlaşmanın Osmanlı fethinin ardından kitlesel hale dönüştüğü görülmektedir. Bu İslamlaşma şehirlerde ve köylerde şeklinde iki grupta kategorize edilip araştırılmıştır. Ayrıca bölgede İslamlaşmaya büyük katkı sağlayan İslam tarikatlarının faaliyetleri ve türleri de dikkat çekmektedir. İslamlaşma ile beraber Arnavutluk'ta en eski inşa edilen camiler, medreseler ve tekkeler bölgede İslam ilk dönemleri ve yayılması hakkında bilgiler vermektedir.

A. Meksi "Arnavut topraklarına yağma akınlarıyla başlayıp feodallerin biati ve bağlılıkları sağlandıktan sonra onların İslâm'ı kabul etmeleriyle fethin tamamen gerçekleşmesi, ardından Türk garnizonlarının yerleştirilmesi ve fethedilmiş toprakların tımar sistemine dâhil edilmesi şeklinde seyreden Osmanlı fethinin dinamiğinin anlaşılması, Arnavut topraklarında Müslüman ibadet yerlerinin inşaatının ne zaman başladığını ve bu ibadet yerleri zaman ile mekânda yaygınlıklarını belirlememize yardımcı olur." demektedir.[35]

**Resim 2.** Solda: 15. yüzyıl başlarına tarihlendirilen Görice Poloska Camii. Ortada: Berat kalesinde 1417 yılında fethin ardından tesis edilen Kızıl/Kırmızı (Fetih-Fethiye) Camii. Sağda: İşkodra Kalesinde 1479'daki fethin ardından kiliseden camiye çevrilen Fatih Camii kalıntıları.[36]

Meksi bu yorumu yaptıktan sonra Arnavutluk'ta açılan ve faaliyet gösteren camilerle ilgili detaylı bilgiler vermektedir. Arnavutluk coğrafyasında ilk faaliyete geçen cami neresidir? M. Kiel bu konuda İşkodra'nın 1393'te ilk fethi sırasında bir mescidin yapılmış olabileceği tahmininde bulunmaktadır. Bununla birlikte 1431-1432 tarihli Arnavutluk Sancağı Defteri'nde I. Bayezıd döneminden beri Osmanlı egemenliğinde olduğu söylenen

34 Tereziu, *a.g.t*, s.72-75.
35 Meksi, *a.g.e*, s.19.
36 Meksi, *a.g.e*, s.174, 193, 196-197.

Görice ve Premedi'de bir imam efendiye ait timardan söz edilmesi buralarda bir İslami mabedin faaliyete geçirilmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki bölgede müstakilen cami inşa edilmeden önce kalelerdeki veya yerleşim yerlerindeki bazı kiliseler Fetih Cami'lerine dönüştürülmüştür. Bunlardan en eski tarihlisi Berat kalesindeki 1417 tarihli Kızıl/Kırmızı (Fetih-Fethiye) Camii'dir. 15. yüzyılın başlarında inşa edildiği tespit edilen bir başka cami Görice'deki Poloska Camii'dir. Akçahisar kalesinde de bu dönemlere ait bir camiden söz edilmektedir. Türk fethi kesintiye uğradığında Hıristiyan Arnavutlar burayı kiliseye çevirmişlerdir. Elbasan kalesindeki Fatih Camii ise 1466 tarihlidir. İşkodra'da ise 1479 yılında Türk fethinin ardından şehirdeki Aziz Stefan Kilisesi fetih hakkı ve alameti olarak camiye (Fatih Camii) çevrilmiştir.[37]

Buraya kadar ki bilgiler Arnavutluk coğrafyasının fethi sürecinde sınırlı İslamlaşmanın olduğu dönemde ortaya çıkan ibadet yerlerine işaret etmektedir. Fatih Sultan Mehmet döneminde devam eden bu fetihler sırasında yeni mescid ve camilerle karşılaşılmaktadır. Örneğin Elbasan'a bağlı Ştepan Camii de Fatih döneminin sonlarında (1479-1480) inşa edilmiştir. Yine Fatih devrinde Delvine ve Kanine camileri yaptırılmıştır. Akçahisar'daki Fethiye Camii'nin de 1478 yılında bölgenin fethinin ardından yapıldığı bildirilmektedir. Ancak asıl fetih sonrası İslamlaşma artmış, paralel olarak ibadet mekânları ve diğer medrese, tekke, zaviyeler gibi dini, sosyal kurumlar yaygınlaşmıştır. 15. yüzyılın sonlarında İslam'a geçişler artarken, bu dönemde II. Bayezıd'in bölgede 1492 yılında kış ortasına kadar kaldığı Arnavutluk'ta bağışlar yaparak, İslamiyet'in irşad merkezleri olmak üzere camiler inşa ettirdiği bilinmektedir. Elbasan, Berat, İşkodra, Ergiri, Tepedelen, Premedi, Delvine ve İskrapar camileri bu dönemde yapılmıştır.[38] Bölgedeki cami yapılarının 16 ve 17. yüzyıllarda bir hayli çoğaldığı anlaşılmaktadır.

**Resim 3.** Solda Premedi'de, sağda Berat'ta II. Bayezıd dönemine ait Hünkâr Camii.[39]

37 Meksi, *a.g.e*, s.20, 32-33, 175, 193, 197, 200.

38 Meksi, *a.g.e*, s.33-34, 39, 182, 215.

39 Meksi, *a.g.e*, s.185, 190, 202.

II. Bayezıd dönemi camilerine baktığımızda Elbasan, Berat ve Premedi'de Hünkâr Camii (1490'lar),[40] Berat'ta Beyaz Camii, Görice İmrahor İlyas Bey Camii (1495-1496), Draç Fethiye Camii (1502-1503) faaliyete geçirilmiştir. 16. yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın iyice yaygınlaştığı ve yerleştiği gözlenmekte, beraberinde çok sayıda caminin inşa edildiği tespit edilmektedir. 1537'de Kanuni Sultan Süleyman Avlonya (Vlora)'da konaklayıp kalenin ve yapılmakta olan Muradiye Camii'nin inşa işlerini bizzat denetlemiştir. Bu caminin yapımı 1542 tarihinde tamamlanmıştır. 16. yüzyıl yapısı bir cami de Berat şehrindeki Kurşunlu Camii idi. O yüzyılın sonlarında Balkanların en büyük şehirlerinden biri haline gelen Berat'ta 1583'te 650 Müslüman haneye karşılık 400 Hıristiyan hane bulunmaktaydı. Budan yaklaşık bir asır sonra Evliya Çelebi şehirdeki 30 mahallenin yalnızca on kadarının Hıristiyan, birinin de Musevilerden oluştuğunu haber vermektedir. Bu bilgiler Berat şehri özelinde İslam nüfusunun artışına işaret etmektedir. Debre'deki oğlunun ruhu için alaybeyi tarafından yaptırılan Alaybeyi Camii ise 1588 yılına tarihlendirilmiştir. Bir taraftan da 16. yüzyılda Arnavutluk bölgesinde fetihler sürmekteydi. Nitekim 1570'de Saranda Borş kalesi alınmış ve bu kaledeki onarımlar sırasında buraya bir de cami ilave edilmişti.[41]

**Resim 4.** Solda: Yapımı 1542'de tamamlanan Avlonya Muradiye Camii, Sağda: Elbasan'da 1599'dan önce inşa edilen Nazire Camii.[42]

Yine İşkodra'dan sonra ikinci büyük Arnavut şehri olan Elbasan hem Müslüman nüfusun çoğaldığı bir şehirdi hem de beraberinde İslam yapıları yaygınlık kazanmıştı. Elbasan'da 1528'de 282 hanenin 108'i Müslüman iken 174 hanesi Hıristiyan bulunuyordu. Bu rakamlar 16. yüzyılın sonlarında 407 hanede Müslüman hane sayısının 230'a yükselmişti. 19. yüzyılın sonlarındaki rakamlar dikkat çekicidir. 1874-1875 tarihli *Prizren Vilayet*

40 Bölgede "Hünkâr" adı ile anılan camilerin Sultan II. Bayezıd tarafından yaptırıldığı ifade edilmektedir. Meksi, *a.g.e*, s.181.

41 Meksi, *a.g.e*, s.47-48, 58, 66-67, 78, 82, 207, 214.

42 Meksi, *a.g.e*, s.62, 85, 88.

*Salnamesi*'ne göre şehirdeki otuz iki mahallede yirmi beş cami, iki kilise, altı tekke, iki hamam ve dört yüz seksen dükkân mevcuttu. Şehrin nüfusu 20 bin olup bunun 3.500'ü Hıristiyan'dı. Netice itibarıyla Elbasan şehri Osmanlı idaresi çağları boyunca tam bir İslam beldesi halini almıştı. Elbasan'daki en eski cami 1599 öncesi inşa edildiği anlaşılan Nazire Camii'dir. Günümüze harap bir şekilde ulaşmıştır. Bölgedeki bir başka 16. yüzyıl yapısı cami Delvine Rusan'daki Kinaleksi Gjin Aleksi) Camii'dir. Köylerde de camiler yaptırılıp İslam yayılmıştı. Pavlo Kurtik vilayetine bağlı Kavaya köyü 1431 kayıtlarında İsa Bey'in oğluna timar olarak verilmiş gözükmekteydi. Bu köye Ali Haydar Bey 1561-1562 yıllarında Eski Camii adıyla bir cami yaptırıp Müslüman nüfusun iskânı söz konusu olmuştu. Bu köy zamanla Müslüman nüfusun artmasıyla kasabaya dönüşmüş, alçak minareli 4 cami, 2 medrese, 3 mektep, 2 tekke ve 2 han inşa edilmişti.[43]

Güney Arnavutluk'un en önemli yerleşim birimlerinden ve 1417 yılında Osmanlı idaresine geçen Ergiri (Gjirokaster)'deki İslamlaşma çok yavaş seyretmiştir. Neredeyse iki asır sonra, 1583 tarihinde 2.500 civarındaki şehir nüfusunun 325 kadarı Müslümandı. Aradan bir asır geçtiğinde, Evliya Çelebi'nin nakline göre şehirde 8 mahallede 2 bin hane, 7 cami ve bir o kadar da mescit vardı. Kuzey Arnavutluk'ta ise Müslümanlığın en çok yayıldığı şehirlerden biri İşkodra idi. 1479'da Osmanlı hâkimiyetine giren şehirde ilk etapta 96 haneden sadece 27'si Müslüman iken bu sayı bir asır sonra 224 haneden 217'si Müslüman haneye çıkmıştı. Evliya Çelebi asrında şehirde 10 cami ve çok sayıda mescit bulunuyordu. Arnavutluk'un başkenti Tiran'da günümüze ulaşan en eski tarihli cami yerel hanedan mensuplarından Bargini Süleyman Paşa tarafından 1614 yılında yaptırılmıştır. Paşa camiyle birlikte imaret ve hamam da yaptırarak Tiran'ın gelişip kasaba haline gelmiştir. Ünlü seyyahımız ve şahidimiz Evliya Çelebi aynı yüzyılın ikinci yarısında buraya uğradığında çok sayıda cami ile karşılaşmıştır. Tiran bir İslam beldesi halini alarak ilerleyen yüzyıllarda da gelişmeyi sürdürmüştür.[44]

**Arnavutluk'ta Bektaşilik İzleri**

Arnavut topraklarında sadece Sünni İslam yorumu değil, aynı zamanda Alevilik-Bektaşilik yolunun temsilcisi tarikatlar da yayılmışlardı. Arnavutlar arasında ilk ortaya çıkan ve en fazla yayılma alanı bulan tarikat Bektaşilikti. Alevi-Bektaşi geleneğine göre Bektaşi öğretileri bölgede ilk olarak Sarı Saltık Baba tarafından temsil edilmişti. Osmanlı fethinden bir süre sonra ise bölge Bektaşi baba ve dervişlerinin adeta akınına uğramıştı. Bektaşilik inanç ve öğretisi özgür karakterli Arnavutlara çok uyum sağladığı gibi Arnavutlar da Bektaşiliği canı gönülden benimsemişlerdi.

Özköse bu durumu şu satırlarla izah etmektedir: "Balkanlar'da yaşayan Müslümanlar arasında en çok nüfusa sahip olan Arnavutlar üzerinde Bektaşilerin tesirleri oldukça

43 Meksi, *a.g.e*, s.83-85, 109, 118.

44 Meksi, *a.g.e*, s.122-123, 130-131, 145-156.

yüksektir. Bektaşiliğin Balkanlar'a yerleşmesinin iki yönden söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Birincisi 13. yüzyılın başlarında Osmanlı'nın bu bölgelere henüz gelmeden önceki gezici dervişlerin boş ve tenha arazilerde yerleşip tekke ve zaviyelerini inşa etmesiyle olmuştur. Bu şekilde İslâm'ın tebliğini gerçekleştiren şahsiyetlerin başında hiç şüphesiz Sarı Saltık yer almaktadır. 13. asırda Avrupa'nın güneydoğusundaki birçok ülkede faaliyet gösteren, kahramanlığı ve veliliği hakkında çok fazla menkabevî rivayetler nakledilen Sarı Saltuk'un varlığını ve faaliyetlerini ancak mahalli ananeler, şifahi rivayetler, mezar ve türbelerden öğrenmekteyiz. Her ne kadar bölgede faaliyet göstermiş değişik tarikatlar ve tekkeler onu kendi aralarında göstermeye çalışmışlarsa da Sarı Saltuk'un Bektaşiler arasında en fazla şöhret kazandığı ve Balkanlar'da yaşayan halk arasında Bektaşiye Tarikatı ile özdeşleştirildiği bir gerçektir."[45]

Bektaşiliğin Arnavutlar arasında yayılmasında etkili olan bazı faktörler olmuştur. Yeniçeriler ve devşirme sistemi bu etkilerden biridir. Çok erken tarihlerde bölgede ikame ettirilen Yeniçeriler Bektaşi terbiyesi üzere yetişiyorlar ve Bektaşiliği temsil ediyorlardı. Dolayısıyla Yeniçeriliğin gittiği her yere Bektaşilikte gitmiş oluyordu.[46] Daha II. Murat döneminde Arnavutluk'a yapılan askeri seferler sırasında orduyla beraber Bektaşi Kasım Baba de bölgeye gelmiş, Kuç köyünde bir tekke kurmuştu.[47] Daha sonra Fatih döneminde Piri Baba, Hüseyin Baba ve Yemin Baba Arnavutluk'a yerleşip Bektaşiliği temsil etmişlerdir.[48] Aynı dönemde Ali Baba Horasani (v. 1543) Elbasan'da faaliyet göstermiştir. 1664 tarihli Osmanlı arşiv kaydı İşkodra (İskenderiye) kalesi muhafazasında bulunan Yeniçerilerin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca Delvine, Avlonya ve Berat'ta da askeri birlikler vardı.[49] Belirttiğimiz üzere Yeniçeriler bulundukları bölgelerde aynı zamanda Bektaşiliğin de destekçisi olmuşlardır. Arnavutların Yeniçeri ordusu içerisinde görev almaları ve devşirmelerin yoğun olarak bu bölgeden seçilmesi onların Bektaşiliği tercihlerinde en etkili hususdu.[50] Ancak bölgede Bektaşiliğin yayılması tek başına Yeniçeri-Bektaşi birlikteliğinin ürünü değildir.

Bektaşiliğin Balkanlar ve Arnavutluk'ta yayılmasını etkileyen ikinci ana faktör Osmanlı'nın bu yerleri tamamen fethetmesinden sonra peyderpey ve değişik vesilelerle gelen Bektaşi babalarının tekkeler açmaları ve faaliyetleridir. Özellikle 15. yüzyıl başlarında Dimetoka'da kurulan Seyid Ali Sultan (Kızıldeli) Dergâhı'nda yetişen Bektaşi baba ve dervişleri tarikatı Balkan yarımadasına yaymışlardır.[51]

45 Özköse, a.g.m, s.335.

46 Ethem Ruhi Fığlalı, *Türkiye'de Alevîlik-Bektaşilik*, Ankara 1991, s.154.

47 Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Volume II, Oxford 1929, s.547.

48 Ali Özkan, *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk (1945-1985)*, Fırat Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012, s.23.

49 *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, İstanbul 2008, s.150-157.

50 Özköse, a.g.m, s.327.

51 İzet, *a.g.e*, s.237.

"Bektaşilerin Arnavutluk'a gelmelerinden bahseden ilk ciddi bilgiler, Türk seyyahı Evliya Çelebi (1611-1683)'ye aittir. Seyahatnamesinde, Sinan Paşa'nın Hacı Bektaş Veli adına bir tekke açtırdığından, ayrıca Valona'da Baba Sultan ziyaretgâhında bazı Bektaşi dervişlerinin bulunduğundan bahsetmektedir. Tomar bölgesinden bahsederken de, Tomar tepesindeki meşhur Bektaşi ziyaretgâhı olan Abbas Ali'nin kabrinden söz etmektedir."[52]

1780 yılında Hacı Bektaş Veli Dergâhı'ndan Arnavutluk'a gelen ve Ergiri (Gjirokastra)'de tekke kuran Üsküdarlı Mehmet Âsım Baba (v. 1796), Dimetokalı Kara Ali Dede'nin halifesiydi.[53] Ayrıca Arnavutlar arasında çok önem verilen Teselya bölgesinde kurulan Durbalı Sultan Tekkesi, 1480 yılında kurulduktan sonra Arnavut baba ve dervişlerin yoğun ilgi gösterdikleri, postnişinlerinin de çoğunlukla Arnavut kökenli babalardan olduğu bilinmektedir.[54] Bu vesilelerle Arnavutluk'ta bulunan tarikatlardan Bektaşilik dikkate değer bir yayılma ve yaygınlık kazanmıştı. Bektaşilik İslamiyet'in Rumeli'nde yerli Hıristiyan nüfus arasında yayılışında da önemli bir etmen olmuştu. Bu halk tarikatının eklektik ve hoşgörülü yapısı İslamiyet'i Balkan köylülerince kolayca kabul edilebilir kılmıştı. Örneğin Bektaşilik dışa değil içe önem veriyor, zahiri ibadetlerin yerine getirilmesinden daha ziyade o ibadetlerin insanda meydana getireceği erdemi ve kemâlâtı önemsiyordu.

Bununla birlikte Bektaşi babalarının etkili propagandası Hristiyanları bu gizemli tarikata çekebilmişti. O kadar ki Alpan'a göre 17. yüzyılın ortasında Arnavutların yarısı Bektaşi olmuştu. Keza Arnavutluk'ta 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın ilk yarısında yaşanan İslamlaşma hareketinde de Bektaşilerin rolü büyüktü. Bu gelişmeyi en çok destekleyen kişi ise Yanya Valisi Tepedenli Ali Paşa idi.[55] Buna göre 1787-1822 yılları arasında bölgede kendine has bir yönetim kuran Tepedelenli Ali Paşa'nın girişimleri neticesinde Epir bölgesi Bektaşiliğin "ikinci anayurdu" haline gelmiştir.[56] Böylece bölgede Müslüman Arnavutların büyük çoğunluğu Bektaşi tarikatına mensup hale gelmiştir.[57] Bir başka ifadeyle İslamiyet Arnavutluk'ta Bektaşilik sayesinde gelişme kaydetmiş ve yerleşmiştir.

Arnavutluk'ta Bektaşiliğin ilk olarak ne zaman yayıldığı belirlenememekle birlikte bölgede Osmanlı'dan önce Sarı Saltık Baba'nın faaliyet göstermesi sebebiyle tarikatın alt yapısını, Sarı Saltık ve Bektaşilik kültürünü onun oluşturulduğu dile getirilmiştir.[58] Ayrıca Bektaşilerin, Sultan II. Murat döneminde Yeniçeri ordusu ile birlikte buralara gelip yerleştikleri ve tarikatı yaydıkları bilinmektedir. Kasım Baba,[59] Yemini Baba ve Piri Baba gibi şah-

52 Evliya Çelebi'den nakleden Peter Bartl, *age*, s.179.

53 İzet, *a.g.e*, s.250.

54 İzeti, *a.g.e*, s.252.

55 Necip P. Alpan, *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Ankara, 1978, s. 24-25.

56 Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, s.537.

57 Sir Charles Eliot, *Avrupa'daki Türkiye, C.* II, çev. Adnan Sınar-Şevket Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 128.

58 Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, Haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009, s. 855; Machiel Kiel, "Sarı Saltık ve Erken Bektaşilik Üzerine Notlar", çev. Fikret Elpe, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. II, S. 9, İstanbul, 1980, s. 34.

59 Kasım Baba'nın Arnavutluk'a geliş tarihi 1378 olarak kaydedilmektedir. Kiel, "Sarı Saltık ve Erken Bektaşilik Üzerine Notlar", s.38.

siyetler, Fatih Sultan Mehmet döneminde bölgedeki tarikat faaliyetlerini yoğunlaştırmışlar ve daha II. Bayezıd döneminde Arnavutluk coğrafyasında pek çok tekke kurmuşlardır.[60] Böylece Rumeli'de Bektaşilik Arnavutlar arasında yayılmış, Arnavutların meskûn oldukları Yanya, Kosova ve Manastır çevresinde pek çok tekke açılmıştı.

Batılı tarihçilere göre Bektaşiliğin Arnavutluk'ta yayılmasını etkileyen faktörlerden biri II. Bayezıd döneminde bazı Kızılbaşların Safeviye taraftarlığı sebebiyle Anadolu'dan Rumeli'ye sürgün edilmeleridir. Bu durum Bektaşiliğin Arnavutluk'ta 16. yüzyılın başlarından itibaren var olmaya başladığını göstermektedir. Keza Richard Busch-Zantner de Bektaşiliğin Arnavutluk'taki varlığını 1530 tarihine kadar geri götürmüştür.[61]

Bektaşiliğin Arnavut topraklarına yayılması bir başka şekilde, Osmanlı'nın buraları fethetmesinden sonra değişik vesilelerle bölgeye gelen Bektaşi dervişleri aracılığıyla olmuştur. Bu konudaki en başarılı isimlerden biri yukarıda da ifade edildiği üzere Seyid Ali Sultan (Kızıldeli)'dır. Onun Dimetoka'da kurmuş olduğu tekkeden yetişen birçok derviş ve baba Arnavutluk'un değişik bölgelerine giderek Bektaşiliği temsil etmiş ve yaymıştır.[62]

Evliya Çelebi, 17. yüzyılda Arnavutların yaşadığı bölgede beşten fazla büyük Bektaşi tekkesi olduğunu haber vermekteydi. Özellikle 1670 yazında bölgeyi ziyaretinde, II. Bayezıd'ın damadı Konyalı Gazi Sinan Paşa tarafından yaptırılan ve zengin bir vakıf tesis edilen Avlonya Bektaşi Tekkesini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktaydı. Buna göre 17. yüzyılın ikinci yarısında Avlonya Tekkesi'nde irfan ehli pek çok Bektaşi dervişi mevcut olup, bunlar tekke mutfağında pişirdikleri yemekleri yolculara ve ziyaretçilere ikram ediyorlardı. Gazi Sinan Paşa ve yakın akrabaları bu tekkede medfundu. Ayrıca aynı dönemde Avlonya'da birkaç Bektaşi dervişinin ikamet ettiği Baba Sultan,[63] Mitroviçe'de Mustafa Baba isminde gelen ve gidenin konakladığı bir tekke ile Koçanik ve Dobnice'de de Bektaşi tekkeleri mevcuttu.[64] Bu bilgilerden hareketle Bektaşiliğin Arnavutluk'ta 17. yüzyılda yayıldığı ve güçlendiği sonucu çıkartılabilmektedir.

1933 yılında Arnavutluk'a bir gezi yapan Birge, Akçahisar (Kruje/Kruya) şehrinde Murteza Baba ve Hacı Yahya Baba Tekkeleri içerisindeki mezar taşlarını işaret ederek bu şehirde Bektaşiliğin 1700'lü yıllara kadar gittiğini belirtmektedir.[65] Bektaşi tarikatının

60 John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London-Hartford, 1937, s.70.

61 Ali Duran Gülçiçek, *Her Yönüyle Alevilik (Bektaşilik, Kızılbaşlık) ve Onlarla Yakın İnançlar*, C. I, Köln, 2004, s. 313-314.

62 Metin İzeti, "Arnavutlar ve Bektâşilik", *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu-I (28-30 Eylül 2005) Bildiriler ve Müzakereler*, Isparta, 2005, s.521.

63 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Kahraman-Dağlı-Dankoff, C. VIII, İstanbul, 2003, s. 312-313.

64 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâme*si, haz. Y. Dağlı- S.A. Kahraman-İ. Sezgin, C. V, İstanbul, 2001, s. 292, 295, 305. Dobnice'deki Hızır Baba Tekkesi 18. yüzyılda faaliyetlerini sürdürmüş, bu dönemde tekkenin vakıf mallarından olan değirmen, bağ ve sair arazisine yapılan müdahaleler men edilmişti. BOA, C.EV, 250/12595, Tarih 11 Mayıs 1723; BOA, C.EV, 555/28003, Tarih 22 Ocak 1765; VGMA, Defter no. 663, s. 100, Tarih 17 Temmuz 1703.

65 Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, s.70-71.

hoşgörülü yaklaşımı, Hıristiyanlığa yakın bazı uygulamaları ve halk dinini temsil eden nitelikleri Arnavut halkı üzerinde etkili olmuştu. Bektaşilik özellikle Güney Arnavutluk'ta yaygınlaşmış, Hasluck'a göre bu bölgede Bektaşiler Müslüman nüfusun onda dokuzunu teşkil etmişlerdi. Bektaşiliğin bölgede bu kadar yaygın olmasında tarikatın hoşgörüsüne ve dinler arasında geçişlere açık olması etkiliydi.[66]

Arnavutlar arasında Bektaşiliğin yaygınlaşmasında tarihi bir önemi olan Asım Baba Tekkesi, 1780 yılında Ergiri'de kurulmuştu.[67] Ancak bölgede Bektaşi tekkelerinin çoğalmasında yukarıda da belirttiğimiz gibi Yanya mutasarrıfı Tepedelenli Ali Paşa'nın (1787-1822) himaye ve desteğinin büyük katkısı bulunmaktaydı.[68] Zira Ali Paşa, merkezi otoriteye karşı güç kazanmak amacıyla bölgede pek çok tekkenin açılmasını temin etmişti.[69] Örneğin Elbasan'da Hacılar Çeşmesi civarındaki Fakrî Mustafa Baba ve Cefaî İbrahim Baba Tekkesi Ali Paşa'nın açık desteğini görmüştü.[70] Yine İşkodra'daki Bektaşi dervişleri Ali Paşa'nın destek ve himayesi altındaydı. Ali Paşa tesis ettiği bazı Bektaşi tekkelerini tamamen siyasi ve ekonomik maksatlar için kullanmıştı. Örneğin Teselya'da Tempe boğazındaki Hasan Baba Tekkesi oradan geçen ticaret yolunun kontrolü için kurulmuştu.[71]

19. yüzyılın başlarında Arnavutluk'ta Bektaşiliğin yayılmasına ve güçlenmesine destek veren Tepedelenli Ali Paşa'nın, İbrahim Şemimi Baba'dan nasipli olduğu rivayet edilmektedir.[72] İşte Bektaşilikten nasipli olarak Tepedelenli Ali Paşa, "Osmanlı Devleti'ndeki haricî ve dâhili karışıklıkları fırsat bilerek Güney Arnavutluk'ta kurduğu bağımsız Paşalığını bir Bektaşi ülkesi hâline getirmiştir. Onun zamanında Arnavutların yaşadığı Manastır, Üsküp, Goriçe (Korça), Yanya, Yakova, Akçahisar (Kruya), Trikala, Melçan, Turan, Leskovik, Fraşır, Berat gibi bölgelerde Bektaşi tekkeleri açılmıştır. Ali Paşa zamanında Arnavutluk'u ziyaret eden birçok seyyah onun Bektaşilerle olan ilişkilerinden bahsetmektedirler."[73] Arnavutluk'ta kurulan tekkelerinin pek çoğunun Paşa tarafından veya onun himayesinde kurulduğu anlaşılmaktadır.[74] Noyan'a göre Paşa, Bektaşi tekkelerini "o toprakların Türk kalması konusunda bir kilit noktası gibi çalıştırmakta idi."[75]

66 Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, s.536-551.

67 Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, Lanham-Maryland-Oxford, 2004, s. 50.

68 Bilge, a.g.m, s. 387.

69 Nathalie Clayer, "The Myth of Ali Pasha and The Bektashis The Construction of an 'Albanian Bektashi National History'", *Albanian Identities Myth and History*, Londra, 2002, s. 127-133. Tepedelenli Ali Paşa'nın Bektaşiliği himaye etmesi ve propagandasını yapması siyasi idi. Zira kendisinin dört kuşak önce Rumeli'ye göç eden Mevleviliğe mensup bir aileden gelmiş olması, Bektaşiliği hakkında şüphe uyandırmaktadır. Süleyman Külçe, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944, s.156.

70 BOA, C.EV, 216/10764, Tarih 28 Ocak 1827; BOA, C.EV, 383/19414; Tarih 26 Şubat 1827.

71 *Frederick* William Hasluck, *Bektâşilik Tedkîkleri*, trc. Râgıb Hulûsi, İstanbul, 1928, s.35, 48.

72 İzeti, *a.g.e*, s.283; Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevîlik*, C. V, Ardıç Yayınları, Ankara 2002, s.34, 48; Bedri Noyan, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevîlik*, C. VI, Ardıç Yayınları, Ankara 2003, s.26.

73 Özköse, *agm*, s.361.

74 Noyan, *a.g.e*, C. V, s.20.

75 Noyan, *a.g.e*, C. VI, s.25.

"Bektaşilik, Yanya Valisi Tepedelenli Ali Paşa (v. 1822) zamanında Güney Arnavutluk'ta da çok geniş bir şekilde yaygınlaşmış, onun talimatıyla Müslüman olup itaat eden Himara köylerinde Bektaşi tekkeleri açılırken, İşkodra bölgesinde ise Ali Paşa'nın düşmanı olan Buşatlı Mustafa Paşa, kendi bölgesindeki Bektaşileri Ali Paşa için çalıştıkları gerekçesiyle sürdürmüştür. Bu durumda diğer tarikatların çoğu ve medrese mensupları Buşatlı paşalığına destek vermişlerdir. Bu dönemde sürgün edilen Bektaşi Babaları arasında İlbasanlı Hacı Ali Hakkı Baba, Selim Ruhi Baba, Baba Abedin Leskoviku yer almaktadır."[76]

Görüldüğü üzere Tepedelenli Ali Paşa zamanında, "Bektaşilik Güney Arnavutluk'ta çok geniş bir çevreye yayılmış, onun talimatıyla Müslüman olup itaat eden Himara köylerinde ve birçok başka yerde Bektaşi tekkeleri açılmıştır. Ali Paşa zamanında Arnavutluk'u ziyaret eden birçok seyyah onun Bektaşilerle olan ilişkilerinden bahsetmektedir. William Martin Leake kitabında şöyle yazmaktadır: "Sonunda Trikkala (Tırhala), Paşa tarafından yaptırılan yeni bir tekke ile süslenmiştir. Tekke yıkılmış olan eski tekkenin bulunduğu yerde inşa edilmiştir. Ali Paşa kendini İbrahim Şemimi Baba'nın müridi olan bir Bektaşi olarak takdim ederdi. Fakat o dönemde Arnavutluk'u ziyaret eden tüm yazarlar Ali Paşa'nın tarikata yaklaşımı ancak iyi siyasi neticeler alabilmek için olduğunu" söylemektedir.[77]

**Resim 5.** Elbasan Büyük Tekke'nin günümüzdeki görünüşü

76 Özköse, a.g.m, s.362, 364.

77 İzeti, "Arnavutlar ve Bektaşilik", s. 522.

Ayrıca arşiv kayıtları Bektaşi tekkelerinin bu bölgede Kırçova, Kesriye, Priştine ve Üsküp'te yoğunlaştıklarını göstermekteydi. Kalkandelen'de ise Bektaşi tarikatının dört büyük tekkesinden biri olan Harabati Baba (Sersem Ali Baba) Tekkesi kurulmuştu. Bu tekke 18. yüzyılın sonlarında bölgenin yöneticileri Recep Paşa ve oğlu Abdurrahman Paşa tarafından büyütülmüş,[78] böylece Makedonya bölgesi ve Paşa sancağındaki tüm tekkelerin merkezi haline gelmişti.

Arnavutluk'ta Bektaşiliğin en yoğun olarak temsil edildiği ve mensuplara sahip olduğu yörelerden biri Elbasan'dır. Gerek Türk gerekse Arnavut dervişler ve babalar bu beldede Hacı Bektaş Veli'nin çerağını uyandırıp insanlığa hizmet etmişlerdir. Anadolu'da karşımıza çıktığı gibi bu coğrafyada da türbelerde medfun olan zatların Horasan'dan geldiklerine inanılmaktadır. Nitekim Elbasan'da Bektaşi ilk olarak temsil eden Ali Baba (v. 1543) Horasanî lakabıyla anılmaktadır.

1929 yılında Arnavutluk'ta Bektaşilik tarikatının beş merkezinden biri Elbasan Dedeliği idi.[79] Elbasan, Gramsh ve Martaneş bölgelerini içinde[80] alan Elbasan Dedeliğinin merkezi ise Xhafer (Cafer) Baba Tekkesi'ydi.[81] Ayrıca Elbasan şehri içerisinde Büyük Tekke (tarihte Fakrî Mustafa Baba-Cefai İbrahim Baba, Hacılar Çeşmesi Tekkesi), Shemberdhen (Şemberdhenyi)'de 1863 yılında kurulan Baba Mustafa ve Dushku (Duşku)'da 1898 yılında kurulan Baba Ahmeti Tekkeleri bölgenin en önemli Bektaşi merkezleridir. Ayrıca Elbasan şehrinde Baba Muharrem, Baba Cemal ve Cefaî Baba tekkelerinin olduğu zikredilmektedir.[82] Evliya Çelebi, Elbasan'da doğrudan Bektaşi dervişlerinden söz etmiyorsa da "erbâb-ı tarik-i Âli Âbâ-i dervişân" ve "tekke-i dervişân-ı abdalân"[83] tekkelere rastladığını söylemesinden yola çıkılarak sözü edilen dervişânın Bektaşi oldukları şeklinde[84] yorumlanmıştır.

Elbasan'a yarım saat mesafede, Hacılar Çeşmesi ismiyle anılan mevkide Büyük Tekke (Fakrî Mustafa Dede-Cefaî İbrahim Dede-Hacılar Çeşmesi Tekkesi) kurulmuştur. Osmanlı arşiv kayıtlarını incelediğimizde bu tekkenin ilk postnişinliğini Fakrî Mustafa Baba (Dede) ile Cefaî İbrahim Baba (Dede)'nin müşterek olarak yürüttükleri tespit edilmektedir. Bu arşiv kaydına göre 1811 yılında zaviyedarlık beratının yenilenmesi söz konusudur. İlgili yazıda Elbasan yakınlarında Hacılar Çeşmesi adlı yerde Hacı Bektaş Veli Hazretlerinin Tarikat-ı Aliyyelerine bağlı, hayır sahibi Bektaşilerden Fakrî Mustafa Dede ve Cefaî İbrahim Dede'nin inşa ettirdiği, zaviyenin zaviyedarlığının berat kaydı olmadığı

78 BOA, C.EV, 244/12160, Tarih 30 Nisan 1799.

79 Tuba Hatipler Çibik-Filiz Umaroğulları, "Balkanlarda Bektaşilik ve Bektaşi Tekkeleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 1, 2017, s.466.

80 Ali Özkan, "Enver Hoca Döneminde Arnaavutluk'ta Din-Devlet İlişkisi", *History Studies*, Sayı 4/4, Kasım 2012, s.296.

81 Turan, agb, s.642.

82 Afmataj, *agt*, s.97.

83 Evliya Çelebi, *age*, C. VIII, s.680, 745; Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, s.82.

84 Aftamaj, *agt*, s.52.

belirtilmektedir. O sırada zaviyenin zaviyedarlığını adı geçen Fakrî Mustafa Dede ve Cefaî İbrahim Dede yürütmektedir. Bu dedeler Hacı Bektaş Veli Âsitanesi'nde terbiye görmüş ve hizmet etmiş dervişlerden olup "her yönüyle zaviyedarlığa layık" idiler. Zaviyede âyin-i evliyaullahı icra ve gereken hizmetleri eda etmek şartıyla, müşterek olarak Fakrî Mustafa Dede ve Cefaî İbrahim Dede'ye zaviyedarlık beratı verilmiştir. Zaviyedarlık beratı dönemin Hacı Bektaş Veli Âsitanesi seccadenişini ve Hacı Bektaş Veli'nin soyundan Seyyid Şeyh Feyzullah'ın onayıyla düzenlenmiştir.[85] Dönemin Osmanlı yönetimi tarafından Ağustos 1811'de verilen bu berat belgesinde Elbasan Hacılar Çeşmesi'nde faaliyet gösteren zaviyenin kurucuları olan Fakrî Mustafa Dede ve Cefaî İbrahim Dede "zîde salahumâ" gibi "Allah iyiliklerini ve güzelliklerini artırsın" dua ifadeleriyle anılmakta, ayrıca "*erbâb-ı istihkaktan, her yönüyle zaviyedarlığa layık ve müstehak*" oldukları vurgulanmaktadır.[86]

**Belge 1.** Elbasan (İlbasan) yakınlarından Hacı Bektaş Veli'nin Yüce Tarikatlarına şart olan Hacılar Çeşmesi'ndeki tekkenin her yönüyle göreve ehil olan postnişinleri Fakrî Mustafa Baba ve Cefaî İbrahim Baba'ya berat belgesi verilmesi emri.[87]

Bedri Noyan Dedebaba "ahalisinin çoğu Sünni olan, ister Sünni olsun ister Bektaşi, bütün halkı, hatta hocaları dahi içki içip, ancak kimsenin sarhoş dolaşmadığını"[88] söylediği Elbasan kasabası içinde Fakrî Mustafa Baba tarafından kurulan tekkenin sonradan

85 BOA, C.EV, 176/8760, Tarih 1 Ağustos 1811.

86 BOA, C.EV, 176/8760, Tarih 1 Ağustos 1811; BOA, C.EV, 216/10764, Tarih 4 Eylül 1826.

87 BOA, C.EV, 176/8760, Tarih 1 Şaban 1226 (21 Ağustos 1811).

88 Noyan, *a.g.e*, C. V, s.34.

tahribe uğradığından söz etmektedir.[89] Noyan'ın burada kast ettiği tahribat 1826 yılındaki Bektaşi yasağı sırasında gerçekleşmiştir. Hasluck gibi bazı araştırmacılar 1826 yasağının Arnavutluk'ta pek etkili olmadığını, hatta Arnavutluk'un Bektaşiler için bu dönemde bir sığınak bölgesi olma özelliği kazandığını ve yasağa rağmen Bektaşilerin Arnavutluk'ta rahatlıkla faaliyetlerini yürüttüklerini iddia etse de[90] Elbasan bölgesi için durum hiç de böyle değildir. 1826 yasağı tüm şiddetiyle ve yıkıcılığıyla Elbasan'da hissedilmiştir.

8 Temmuz 1826'da Topkapı Sarayı'ndaki camide dönemin padişahı II. Mahmut'un emriyle toplanan üst düzey devlet ricalinin ve diğer tarikat şeyhlerinin hazır bulunduğu toplantıda Bektaşiliğin yasaklanması ve Bektaşi tekkelerinin yıktırılması kararı alınmıştır. Bu karar 10 Temmuz 1826'da yayınlanan padişah fermanı ile yürürlüğe girmiş ve tüm şiddetiyle uygulanmaya başlamıştır. Yasak başkent İstanbul başlanılarak kısa zamanda Anadolu ve Rumeli'de uygulanmıştır. Bektaşi tekkelerini yıkmak ve içlerindeki Bektaşileri sürgün etmek için görevlendirilen Hacı Ali Bey, Eylül 1826 itibarıyla Bektaşiliği yasaklayan ferman eline verilerek içinde Elbasan'ın da bulunduğu Rumeli bölgesine gönderilmiştir. [91] Hacı Ali Bey'e Elbasan bölgesindeki Bektaşi tekkeleriyle alakalı yazılan yazıda kasabada sakin ulema, müderrisler, imamlar gibi ileri gelen zühd sahibi kişilerin talepleri de iletilmişti. Bu kişiler önceleri Elbasan kasabasında rafızi ve mülhid yok iken cami ve mescitlerde ezan-ı Muhammedi okunup kasaba ahalisi tarafından beş vakit farz namaz cemaat ile eda edilirken Tepedelenli Ali Paşa'nın desteğiyle Bektaşilerin tekke bina ederek dine uymayan işler yaptıklarından şikâyetçi olmuşlardı. Aslında Elbasan kasabasında Bektaşi tekkesinin inşası ve Bektaşilerin faaliyetleri görülmemiş yeni bir şey değildi. Ancak Yeniçeri Ocağı ile alınan Bektaşi yasağı kararı Elbasan'da sözü edilen kesimin eline bir fırsat vermiş oldu. Böylece 1811 yılında Elbasan Hacılar Çeşmesi mevkiinde faaliyette olan Bektaşi zaviyesine "her yönüyle göreve layıktır" denilerek berat verilen Mustafa Dede ve İbrahim Dede ile dervişleri aradan on beş sene geçtikten sonra 1826 yılında "rafızi ve mülhid" olmuşlardı. Hatta Bektaşiler ve cehaletleri sebebiyle Bektaşilere uyanlar katledilmelerini farz hale getirecek amel ve sözlerde (*feraiz, kitap ve ashab-ı Resulullah hazretlerine itale-i lisan ile sebt*) bulunmuşlardı. Elbasan'ın zühd sahibi ileri gelenleri kasabaya yarım saat mesafedeki Hacılar Çeşmesi isimli mahaldeki Bektaşi tekkesinin yıktırılmasını, hatta temellerinin dahi söktürülmesini istemişlerdi. Bunu farz bir ibadet olarak görüyorlardı. Yine bu Elbasan kasabasının zahidlerine göre tekkedeki İbrahim Dede'nin Rafızi liği ve mülhidliği apaçık ortadaydı. Dahası İbrahim Dede tekkede iki üç nefer rafızi bırakıp kendisi kaçmıştı. Bölgeye görevlendirilen Hacı Ali Bey'e bu hususları içeren yazılar,

89 Noyan, *a.g.e*, C. V, s.96.

90 Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, s.439; Hasluck'un iddiaları arasındaki 1826'da sonra "Arnavut Bektaşilerinin Türk karşıtı oldukları" (Hasluck, *Bektâşilik Tedkîkleri*, s.51) tezinin de genel olarak kabul edilebilecek bir yanı yoktur.

91 BOA, C.EV, 216/10764, Tarih 4 Eylül 1826.

Bektaşiliği yasaklayan ferman ve dönemin Şeyhülislamı Mehmet Tahir Efendi'nin Bektaşilerin ellerinden vakıflar mallarının dahi alınmasını onaylayan fetvaları verilmişti.[92]

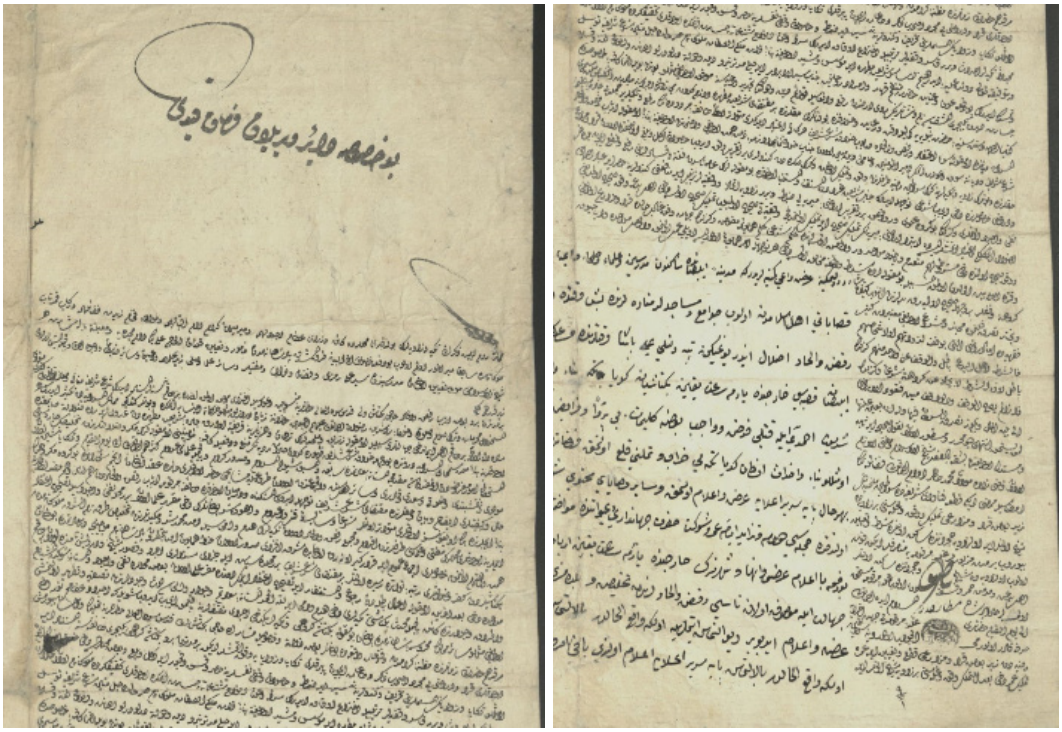

**Belge 2.** Bektaşi tekke ve zaviyelerinin kapatılması, vakıf, emlak ve eşyalarına el konulması fermanı ile Elbasan (İlbasan) Bektaşi Tekkelerinin kapatılması ve temelleriyle birlikte sökülmesi emri.[93]

Bir süre sonra, 12 Şubat 1827'de Elbasan naip, ayan, zabıtan ve ileri gelen yöneticilerine de bir yazı yazılarak durumdan onlar da haberdar edilmişlerdi. Yukarıda Bektaşilerle ilgili alınan kararlar ve bahsedilen hususlar aynı şekilde Elbasan idari yöneticilerine ve askeri yetkililerine de bildirilmişti. Bu yazıda bahsi geçen Mustafa Dede ve İbrahim Dede Zaviyesi'nin durumuna göre cami, mescit, medrese veya mektepten hangisine uygun ise ona çevrilmesi, içerisinde ise diğer tarikat şeyhlerinden, herkesin güvenini kazanmış ehl-i sünnet bir zatın ikamet ettirilmesi, bu arada "mülhidlik ve zındıklık ile sade dil Müslümanları yoldan çıkaran" Bektaşi dervişlerinin bu kötülük ve dalaletlerinden mü'minlerin kurtulmaları için onların ulemanın bol olduğu yerlere (makarr-ı ulema) sürgün edilmeleri istenmiştir. Yerel yöneticilerden üstüne basa basa bu konuda teyakkuzda olmaları talep ediliyordu.[94] Yunan isyanının alevlendiği, Rusya'nın boğazları ele geçirmek için Osmanlı'ya savaş ilan ettiği bir dönemde devletin tekkelerinde ibadetleriyle meşgul olan Bektaşi baba ve dervişlerini hedef tahtasına oturtması, yerel idarecileri de bu konu üzerinde yoğunlaşmaya sevk etmesi tarihin ibret sahnelerindendir.

92 BOA, C.EV, 216/10764, Tarih 4 Eylül 1826.
93 BOA, C.EV, 216/10764, Tarih 4 Eylül 1826.
94 BOA, C.EV, 383/19414, Tarih 12 Şubat 1827.

İlerleyen sürece ait Osmanlı arşivleri kayıtları Elbasan yerel yöneticilerinin Hacılar Çeşmesi mevkiindeki Bektaşi tekkesini medrese veya mektepten birine çevrilmesi emrini yerine getirmediklerini, bunun mümkün olmadığını bahane göstererek tekkeyi tamamen yıktırdıklarını göstermektedir. Ayrıca Elbasan mütesellimi tekkenin sahip olduğu 23 dönüm arazi, 1 kıta bağ, 33 adet zeytin ağacı ve 1 dönüm zaviye mahallini açık artırmayla satışa çıkarttırmıştır. Zaviye mülklerini ulemadan Şeyhülislamzâde Mehmet Emin Efendi 7.500 kuruşa satın almıştır.[95] Bu durumda Elbasan'da Bektaşi yasağından ve tekkelerin yıktırılıp emlakının satışından en kârlı ulema kesiminin çıktığı anlaşılmaktadır.

Öte yandan 1826 yasağı sırasında yıktırılan Büyük Tekke, Bektaşi yasağının yumuşaması üzerine yeniden faaliyete geçirilmiştir. Ancak Horasan erenleri geleneğinin bir devamı olarak uyandırılmış olan çerağ, İstanbul'dan gönderilen padişah fermanı ve memurlar vasıtasıyla söndürülmeye çalışıldığı gibi Bektaşi erenleri çekemeyen kişiler tarafından da girişimler sürmüştür. Nitekim 4 Mart 1840 tarihli İlbasan şehri ahalisinden "ehl-i sünnet ve'l-cemaat kulları" imzasıyla verilen bir dilekçede Osmanlı padişahlık makamından Bektaşilerin Cefaî İbrahim Baba Dergâhı'ndan sürgün edilmeleri istenmiştir. Bu dilekçe içeriğine baktığımızda Bektaşilere karşı son derece tahkir edici bir dil ve üslup kullanılmış, Cefaî İbrahim Baba Dergâhı'ndaki dervişler sürgün edilerek dergâh binasının temellerinin dahi sökülerek ortadan kaldırılması istenmiştir. Bektaşilere karşı haksız ithamların yer aldığı bu dilekçede "İlbasan şehrinde rafızi ve mülhid güruhundan yok iken birkaç seneden beri kasabamıza yarım saat uzakta Bektaşi güruhunun bina ve ihdas eyledikleri zahiren tekke diye hâlâ içinde ikamet eden rafızi ve mülhid güruhundan İbrahim Dede ve dervişlerinin türlü türlü kötülükler yapma, kitaba ve Resulullah ashabına kötü sözler söyleme, Muhammedî şeriata aykırı ve muhalif işlerinin aşikâr olması, İbrahim Dede'nin kendisi bir mahalde gizlenip tekkesinde iki üç râfizî gürûhundan bıraktığı" dile getirilerek İlbasan şehrinde bulunan bu rafızi ve mülhidlerin sürgün edilmeleri istenmiştir.[96] Bu dilekçe 1826 yılında Osmanlı yönetimi tarafından alınan Bektaşiliğin yasaklanması kararının hâlâ ahali nezdinde de etkisini devam ettirdiğini göstermektedir. Tüm bu baskı ve takiplere rağmen Bektaşilik zor şartlarda da olmaya yaşamaya devam etmiştir.

"Güney Arnavutluk Müslümanlarının %90'ı, Kuzey Arnavutluk Müslümanlarının %10'u Bektaşi idi. Bektaşilerin Kuzey Arnavutluk'ta en fazla kalabalık oldukları bölge Akçahisar (Kruja) idi. Şehir merkezinin hemen hemen tamamı Bektaşi idi. Kırsal yerlerden Çermenika ve Marteneş bölgesinde de Bektaşiler ekseriyetteydi. Tiran'daki Müslümanların büyük bir kısmı, Elbasan'ın ise üçte biri Bektaşi idi. Güney Arnavutluk'ta da Malakastra ve Tomor Bölgesi'nde halkın tamamı Bektaşi idi. Ergiri, Leskovik, Delvine, Premedi ve Tepedelen'deki Müslümanların büyük bir kısmı; Premedi nüfusunun dörtte üçü Bektaşi idi. Kosova ve Makedonya'da, bilhassa Prizren, Üsküp, Tetova ve Kırçova'da ise bir hayli taraftarı mevcuttu. Güney Arnavutluk'taki Bektaşi tekkelerinden en önemlisi Frasheri'deki

95 BOA, HAT, 432/21953, Tarih 16 Şubat 1832.

96 BOA, C.ZB, 35/1717, Tarih 29 Z 1255 (4 Mart 1840).

Şeyh Nasibî Türbesi'ydi. Pristha'da 1860 yılında kurulan tekke ise bütün Arnavutluk'un en zengin tekkesi olarak bilinmektedir."[97]

"Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla özellikle Arnavutluk, Makedonya ve Kosova sınırları içerisinde bulunan Bektaşi tekkelerinin en az üçte biri zarar görmüş, diğerleri kapanmış, zengin vakıfları devletleştirilmiş, mürit ve müntesiplerin kafası karışmıştı. II. Mahmut tarafından Türkler için düşünülen bu durumun, diğer kavimler için getirisi ve götürüsü pek hesaplanmamış görünmektedir. Bu tarihten sonra Arnavut Bektaşileri, daha önce hiç görülmemiş biçimde 'Türk karşıtı' olmuştur. Sultan Abdülmecit kendi zamanında tenkilden kaçındığı gibi Bektaşilere dokunulmaması için emirler de vermiştir.

1878'de Ulusal Bağımsızlık Hareketi adı altında Prizren'de gerçekleşen toplantının başkanlığını, ülkenin köklü Bektaşi ailelerinden birine mensup Abdul Frasheri üstlenmiştir. Böylece Bektaşiler Arnavut ulusal hareketinin çekirdek kadrosu haline gelmiştir. Hatta 'Babalar' milliyetçilik akımının köylere taşınması ve yaygınlaştırılmasında öncü rol oynamışlardır. Osmanlıya karşı ilk çeteyi Melsan Tekkesi'nde Hüseyin Baba oluşturmuştur. Frasheri, kolluk kuvvetlerinden kaçan ve tekkesine sığınan çetecilere yardımcı oluyor, takipten kurtulabilmeleri için postnişin Abidin Baba derviş kıyafetleri temin ediyordu. Bu tekke 1835'te kurulmuş ve daha sonra Arnavutluk topraklarında en saygın tekkelerden birisi olmuştur.

Asrın sonlarına kadar Arnavutluk'un kurulması için savaşan milliyetçi Bektaşiler 20. asırda, Arnavutluk çerçevesinde çalışan ulusal Bektaşiliğe" dönüşecektir. İsyanları tasvip etmeyen Boşnak ve Pomak gibi diğer milletler Arnavutlardan, dolayısıyla da Bektaşilikten soğumuştur. Bu olaylar sonuçta, Bektaşilerin taraftar kaybetmesine ve zayıflamasına yol açacaktır. Yine de bu yıllarda bölgede kırk üç Bektaşi tekkesi olduğu bilinmektedir."[98]

1850'de Baba Horasanî tarafından kurulan Kesandre Köyü Hacı Baba Horasani Tekkesi'nin son şeyhi Baba İbrahim, Osmanlı'ya karşı faaliyet gösteren Arnavut çeteleriyle beraber hareket edip savaşlara katılmıştı. Yine o dönem Elbasan (İlbasan) bölgesinde yer alan ve 1898 yılında Hüseyin Baba tarafından kurulmuş olan Martaneş Bektaşi Tekkesi'nin "son babası Baba Faya Martaneşi, İkinci Dünya Savaşı sırasında Enver Hoca yönetimindeki Komünist Parti'ye katılmış ve Baba Feyzo ile beraber Dedebaba olan Dede Abbas'a gidip Bektaşilikte reform yapılması, 'evliyâ kanununun' yâni giyinme şeklinin değiştirilmesini istemişlerdir. Bu teklif karşısında Dede Abbas önce ikisini de öldürmüş, sonra kendisi de intihar etmiştir."[99]

97 Özköse, *a.g.m*, s.362-363.
98 Özköse, a.g.m, s.363.
99 İzeti, *a.g.e*, s.251.

**Sonuç**

Araştırmacı Ruga'nın da belirttiği gibi Arnavutluk 1385-1912 arasında beş yüz seneden fazla Osmanlı idaresinde kalmış, Katolik-Ortodoks çekilmesinin hat safhaya ulaştığı bir dönemde bölgeye giren Türk idaresi sırasında İslamiyet hızlı bir şekilde yayılmakla birlikte farklı inançlar bir arada yaşamıştır. İslam mezhep ve tarikatları açısından da renkli bir bölge olan Arnavutluk'ta farklı kültür ve medeniyetler bir arada harmanlanmıştır. Yirminci yüzyılın başlarında "Arnavutluk'un 4 milyona yakın nüfusu vardır. Dini dağılım şöyledir: %70 Müslüman, %20 Hıristiyan Ortodoks mezhebi ve %10 Hıristiyan Katolik mezhebi. Kosova'da iki milyon Makedonya'da sekiz yüz bin ve Karadağ'da yüz bin Arnavut yaşamaktadır ve bunların kahir çoğunluğu Müslümandır. Etnik Arnavutluğun nüfusu yedi milyonu aşar ve dini dağlım şöyledir: %84,4 Müslüman %8,7 Ortodoks ve %6,2 Katolik."

Arnavut halkı Türk idaresinden önce de özgürlüğüne çok düşkün ve bağımsız yaşamaya alışıktı. Bu sebeple ilk putperest inançları sonrası Hıristiyanlığın kabulüne zorlanmalarına tepkileri sert olmuştu. Bölgede İslam ile ilk temasları Arap tüccarlar ve seyyah dervişler aracılığıyla olmuştu. Arnavutların Türklerle tanışmaları da çok eskilere dayanmaktaydı. Osmanlı idaresinden önce bölgede İslam'ın ilk Türk temsilcisi Sarı Saltık Sultan'dır. Bir Horasan ereni ve Türkmen beyi olarak Dobruca bölgesine gelen Sarı Saltık Baba'nın faaliyetleri Arnavutluk'a kadar uzanmıştır. Arnavutluk'taki Sarı Saltık Sultan'a ait türbe makamlar günümüze kadar ulaşmıştır. Bu makamlardan en bilineni Kruje/Kruya'daki yüksek dağın tepesinde Sarı Saltık Tepesi olarak anılan yerde, bir mağaranın içindedir. Buraya Sarı Saltık'ın bir heykeli yapılmış olup burada hâlâ halk Sarı Saltık için kurban kesmektedir. Keza buralarda Sarı Saltık'ın ayağını bastığı ayak izleri, hatta terinin döküldüğü yerler ve makamın bulunduğu yerde akan su dahi kutsal kabul edilmiştir. Dolayısıyla Arnavutluk'ta Sarı Saltık Baba halk inancında çok önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte Sarı Saltık Baba'nın şöhretinin günümüze kadar ulaşmasında daha sonra bu bölgeye gelen Horasan erenlerinin onun izinden yürümeleri de etkili olmuştur.

Özgürlüklerine düşkün olduklarını vurguladığımız Arnavut halkının Müslüman oluşunda gönüller fetheden Türk derviş zümrelerinin etkisi siyasi, askeri ve ekonomik faktörlerden fazladır. Bu derviş zümreler içerisinde Bektaşilerin özel bir yeri vardır. Keza yine Arnavutların karakterine en uygun inanç özelliklerini Bektaşilik kadar bünyesinde barındıran bir tasavvuf ekolü yoktur. Sarı Saltık Baba'dan sonra Bektaşi baba ve dervişleri bölgeye Osmanlı Yeniçeri ordusuyla beraber intikal etmişlerdir. Özellikle II. Murat zamanında gerçekleştirilen seferlerde Osmanlı ordusuyla beraber Arnavutların meskûn oldukları bölgelere çok sayıda Bektaşi dervişi de akın etmiştir. Elbasan bölgesinde 15. yüzyılın sonları 16. yüzyılın başlarında Ali Baba Horasani'nin faaliyet gösterdiği, bugün kentteki Selman Cemali Baba Tekkesi'ndeki türbede adına yapılan mezarda vefat tarihi 1543 olarak ifade edilerek hatıraları anımsanmaktadır.

Bektaşilik bölgede Arnavut dervişlerin çoğalmasıyla yayılmıştır. Türklerle Arnavutlar arasında köprüler kurmuş, Türk kültürünü, dilini, edebiyatını ve sanatını Arnavutlar arasına taşımıştır. Arnavutluk bağımsız olduktan sonra dahi Bektaşi baba ve dervişleri Türkçeyi kullanmaya devam etmişlerdir. Örneğin Elbasan'da faaliyet gösteren, Türkiye'den oraya giden Selman Cemali Baba 1930'larda nefeslerini Türkçe söylemekte, Tarikatname adlı eserini Türkçe kaleme almakta ve dervişlerine okutmaktaydı. Günümüze kadar Türk-Arnavut Bektaşileri arasında temin edilen birliğin ve kardeşliğin süregelmesi, iki ülke arasında ve iki halk arasında genel kaynaşmaya da hizmet edecek durumdadır. Bu itibarla Arnavutluk'taki Bektaşilik izlerini "Türklük" izleri olarak algılamak ve yorumlamak mümkündür.

**KAYNAKÇA**


BOA, C.EV, 176/8760, Tarih 1 Ağustos 1811; C.EV, 216/10764, Tarih 4 Eylül 1826; C.EV, 244/12160, Tarih 30 Nisan 1799; C.EV, 250/12595, Tarih 11 Mayıs 1723; C.EV, 383/19414, Tarih 12 Şubat 1827; C.EV, 555/28003, Tarih 22 Ocak 1765; C.ZB, 35/1717, Tarih 29 Z 1255 (4 Mart 1840); HAT, 432/21953, Tarih 16 Şubat 1832.

VGMA, Defter no. 663, s. 100, Tarih 17 Temmuz 1703.

*Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, Haz. Abdurrahman Güzel, TTK, Ankara 1999.

AFTAMAJ, Luan, *Arnavutluk Bektaşiliği, Başlangıcı, Gelişmesi ve Günümüzdeki Durumu*, Marmara Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

ALPAN, Necip P., *Prizren Birliği ve Arnavutlar*, Ankara, 1978.

ALPAN, Necip, *Tarihin Işığında Bugünkü Arnavutluk*, Kardeş Yayınları, Ankara 1975.

BARTL, Peter, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1978-1012)*, çev. Ali Taner, Bedir Yayınları, İstanbul 1998.

BİLGE, Mustafa L., "Arnavutluk", *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s.384.

BİRGE, John Kingsley, *The Bektashi Order of Dervishes*, London-Hartford, 1937.

CLAYER, Nathalie, "The Myth of Ali Pasha and The Bektashis The Construction of an 'Albanian Bektashi National History'", *Albanian Identities Myth and History*, Londra, 2002, s. 127-133.

ÇİBİK, Tuba Hatipler-UMAROĞULLARI, Filiz, "Balkanlarda Bektaşilik ve Bektaşi Tekkeleri", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 1, 2017, s.466.

ELİOT, Sir Charles, *Avrupa'daki Türkiye, C.* II, çev. Adnan Sınar-Şevket Serdar Türet, Tercüman 1001 Temel Eser.

ELSİE, Robert, *Historical Dictionary of Albania*, Lanham-Maryland-Oxford, 2004.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Haz. Kahraman-Dağlı-Dankoff, C. VIII, İstanbul, 2003.

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâme*si, haz. Y. Dağlı- S.A. Kahraman-İ. Sezgin, C. V, İstanbul, 2001.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevîlik-Bektaşilik*, Ankara 1991, s.154.

FRASHERİ, Mehdi, *Historia e Lashte e Shqiperise dhe e Shqiptarwve,* Phoenix Yayınları, Tiran 2000.

GÜLÇİÇEK, Ali Duran, *Her Yönüyle Alevilik (Bektaşilik, Kızılbaşlık) ve Onlarla Yakın İnançlar*, C. I, Köln, 2004.

*HASLUCK, Frederick* William, *Bektâşilik Tedkîkleri*, trc. Râgıb Hulûsi, İstanbul, 1928.

HASLUCK, Frederick William, *Christianity and Islam under the Sultans*, Volume II, Oxford 1929.

İZETİ, Metin, "Arnavutlar ve Bektâşilik", *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu-I (28-30 Eylül 2005) Bildiriler ve Müzakereler*, Isparta, 2005, s.521.

İZETİ, Metin, Balkanlarda Tasavvuf, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s.66.

KARAGÖZ, Recai-KARAGÖZ, Hasan, *Türkiye-Arnavutluk İlişkilerinin Dünü-Bugünü-Yarını*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 1995.

KİEL, Machel, "Görice", *DİA*, C. XIV, İstanbul 1996, s.157.

KİEL, Machiel, "Sarı Saltık ve Erken Bektaşilik Üzerine Notlar", çev. Fikret Elpe, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. II, S. 9, İstanbul, 1980, s. 34.

KÜLÇE, Süleyman, *Osmanlı Tarihinde Arnavutluk*, İzmir, 1944.

MEKSİ, Aleksandër, *Arnavutluk Camileri (XV-XIX. Yüzyıl Mimarlık Tarihi)*, İstanbul Ticaret Odası Yayını, İstanbul 2021.

MERÇİL, Erdoğan, "Aydınoğulları", *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s.240.

Muhammed b. Ali İbn es-Serrâc, *Tuffâhul'l-Ervâh ve Miftâhu'l-İrbâh*, haz. Nejdet Gürkan-M. Necmettin Bardakçı-M. Saffet Sarıkaya, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s.65, 67, 319-327.

MULAJ, Halil, *Leke Dukagjini Kanununun İslam Hukukuna Göre Tahlili*, Uludağ Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2012.

NOYAN, Bedri, *Bütün Yönleriyle Bektaşilik ve Alevîlik*, C. V-VI, Ardıç Yayınları, Ankara 2002-2003.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Sarı Saltık: Popüler İslam'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü (XIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

*Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, İstanbul 2008.

ÖZKAN, Ali, "Enver Hoca Döneminde Arnaavutluk'ta Din-Devlet İlişkisi", *History Studies*, Sayı 4/4, Kasım 2012, s.296.

ÖZKAN, Ali, *Enver Hoca Dönemi Arnavutluk (1945-1985)*, Fırat Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.

POPOVİC, Aleksandre, *Balkanlarda İslam*, ter. Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

RRUGA, Ilir, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslâmiyet'in Tarihçesi*, Selçuk Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011.

TEREZİU, Agim, *16. Yüzyılda Arnavutluk'ta İslam'ın Yayılışı*, Uludağ Üniversitesi SBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi)*, Haz. Abdullah Bakır, İstanbul 2009.

# GÜMÜLCİNE'DE AYAKTA KALAN OSMANLI DÖNEMİ YAPILARINA DAİR

**Volkan MARTTİN***

**Giriş**

Batı Trakya'da geçmişten günümüze önemli bir tarım merkezi olan Gümülcine, Türkler tarafından fethedilmesinin ardından Rumeli'deki ilerleme için harekât merkezi tayin edildiği 1371 yılından Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan çekildiği 1912 yılına değin Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Gazi Evrenos Bey'in o zamanlar gerçekleşmesi muhtemel Sırp saldırılarını önlemek için Dimetoka ve Gümülcine'yi fethi, Gazi Murad Hüdavendigar'ın kendisini Rumeli'deki fetihlerine devam etmekle görevlendirmesi Gümülcine'nin tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır (Evliyâ Çelebi, 2006, s. 26). Gazi Evrenos'un Osmanlı Devleti'nin ilk hâkimiyet günlerinden itibaren Gümülcine'ye adeta bir Türk-İslam mührü olan yapılarla donatması şehrin kimliğinin zenginleşmesini sağlamıştır (Kiel, 1971, s. 417). Gümülcine'nin hızla bir Türk-İslam şehrine dönüştüğünün en açık ifadesi erken tarihlerde köylerin Türkçe isimleri ile birlikte 15'inci yüzyılında sonunda (1490/1491 yıllarında) yapılan vergi sayım ve yazımında sadece 203 haneden cizye alındığının kaydedilmiş olmasıdır (Gümülcine, 1970, s. 159).

Gazi Evrenos Bey'in Gümülcine'de inşa ettirdiği binaların Balkanlarda Osmanlıların ilk eserleri olduğu literatüre geçmiştir. Zaman içinde Rumeli fütuhatının ileri aşamalarında harekât merkezi daha ötelere taşınırken Gümülcine tam anlamıyla bir Türk-İslam şehrine dönüşmüştür (Kiel, 1996, s. 269). Bahsedilen bu dönüşümde Osmanlı Devleti'nin istimalet ve iskân politikalarının etkili olduğu söylenebilir (İlgürel, 2001). Bu sayede nüfusunun yanı sıra Gümülcine sahip olduğu doğal kaynakları ile tarım, hayvancılık ve ticarette de önemli konumunu yıllar içinde kaybetmemiştir. Örneğin 15'inci yüzyılın son çeyreğinde Gümülcine Kadılığının sorumluluk sahasında 5.237 hane yağcılıkla, 1.019 hane de çeltik tarımı ile meşgul olduğuna dair kayıt bu bağlamda önemlidir. Bunlarla birlikte arşiv kayıtlarında sıkça geçen şap madeni ve tuz işleme hususundan özellikle söz edilmelidir (Gümülcine, 1970, s. 159; Uzunçarşılı, 1995, s. 579).

* Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü; vmarttin@ogu.edu.tr

Yıllar içinde gözlemlenebilen bu gelişmenin yerleşimin yapılaşmasını etkilememesi mümkün değildir. İlk zamanlara ait arşiv kayıtları Türk-İslam eserlerinin fazlalığından bahsetmektedir. Gümülcine ve çevresindeki arazinin tasarrufu hususunda 1471 yılında Alaiye Beyi Kılıç Arslan Bey'e burasının dirlik olarak verildiği, 17'nci yüzyılın sonlarından itibaren arpalık ve ilmiye mensuplarına ikta tayin edildiği görülmektedir. Zaman içinde Osmanlı Devleti'nin sınırının buralara kadar daralması, Gümülcine'deki Türk-Müslüman ahaliyi tehlikeli bir sürece sokmuştur. Gümülcine önceleri bir kasaba iken 1879 yılındaki idari yapılanmaya bağlı olarak sancak statüsüne çıkarılmış, Ahi Çelebi, Darıdere, İskeçe ve Sultanyeri kazaları kendisine bağlanmıştır. Bu düzenlemeyi müteakiben Gümülcine'de 1884 yılında bir idadinin açılması gündeme gelmiştir (Karal, 1995, s. 392). Bugün ayakta kalan Gümülcine İdadisi'nin bu süreçte inşa edildiği söylenebilir.

İmar ve inşa faaliyetlerine devam eden Osmanlı Devleti, yaşadığı "Balkan Felaketi" ile bölgede 550 yıldan fazla sürdürdüğü hâkimiyetini kaybetmiştir. Balkan Harbi sırasında 22-23 Ekim 1912 günlerindeki muharebeler sonucunda Osmanlı idaresi, %85'i Türk olan Gümülcine'den çekilmiştir.[1] Süleyman Askeri, Fuat Bulca, Kuşçubaşı Eşref gibi kimselerin gayretleriyle Batı Trakya'da tesis edilen hükümetin Gümülcine'yi merkez seçmesi, sonucu değiştirmemiş, Gümülcine o zamanlar Bulgaristan'a terk edilmiştir (Keleşyılmaz, 2002, s. 316-319; Karal, Osmanlı Tarihi, 1999, s. 343).

Gümülcine'nin bundan sonra işgallerle ve yıkımlarla tarumar edilmesi, nüfusunun göç etmesi -hatta göçe zorlanması- kimliğini kaybetme tehlikesiyle yüz yüze gelmesine neden olmuştur.

Birinci Dünya Harbi'nde Bulgaristan'ın kontrolünde olan bu bölgede önce 50'nci Türk Tümeni daha sonra 46'ncı Tümen ile müteşekkil 20'nci Türk Kolordusu görev almıştır (Marttin, 2023). Harbin sonunda Yunanistan'a destek olmak için bölgede bulunan Fransızların işgaline uğrayan Gümülcine bu defa 1919 yılında Yunanlılara terk edilmiştir (Kiel, 1996, s. 270).

Lozan Barış Antlaşması ile Gümülcine'deki Türk varlığı uluslararası zeminde güvence altına alınmışsa da günümüze değin uzanan süreçte Yunan yönetiminin antlaşma maddesi, yasa, kural tanımaz tutumu nedeniyle zor günler geçirmiş, halen rahata kavuşamamıştır (Gökçen, 2003, s. 50-51). Aynı şekilde Yunan hükümetlerinin kural tanımaz keyfi yaklaşımları, 550 yıldan fazla Osmanlı idaresinde bulunan Gümülcine gibi yerleşimlerde kalan iki düzine eser dışında tarihi, kültürel ve dini yapıların da yıkılıp yok olmasına neden olmuştur. Şehrin merkezindeki namazgâh bugün park alanıdır (Balkaç, 2002, s. 484). Hâlbuki Osmanlı döneminde Gümülcine ve çevresinde 171'i cami/mescid olmak üzere 179 eserin varlığından söz edilmektedir (Alp, 1995, s. 639-640).

1 Tarihi kayıtlardan 1519 tarihli icmal tahrir defterine bakıldığında Gümülcine nüfusunun %86'ünün Müslüman, %4'ü Yahudi olmak üzere toplamda %14'ünün ise Gayrimüslim olduğu görülmektedir (Gökçe, 2005, s. 88).

**Amaç**

Osmanlı döneminde Türkler tarafından fethedilmesinden 17'nci yüzyılın ikinci çeyreğine kadar büyük nüfus hareketliliği görülmeyen Gümülcine'de yaklaşık olarak 250 Müslüman hanesine karşılık 50 Hıristiyan ailenin olduğu seyyahların anlatılarından anlaşılmaktadır. 15'inci yüzyılın ortasında 1454 tarihli tahrir icmal defterine göre Gümülcine'de 14 adet mahallede toplam 613 hane bulunmaktadır (Gökçe, 2005, s. 81). 15'inci yüzyılın sonunda tespit edilebilen mahallelerin dini ve kültürel yapıların etrafında şekillendiği görülmektedir. Sözü edilen bu mahallelerin toplumda saygın kimseler oldukları, yerleştikleri yerlere isimlerini verdikleri söylenebilir. Bu bağlamda Aydın Bey, Hacı Hayrettin, Togan/Doğan, Hacı Hızır, Hacı Karagöz mahalleleri sayılabilir. Bunlarla birlikte mensubu oldukları meslek veya sürgün olarak geldikleri yerden hareketle mahalle isimlerinin ortaya çıktığı görülmektedir (Gökçe, 2005, s. 83). Zaman içinde Yenice ve Şehreküstü mahallelerinin ilave olduğu bilinmektedir. Zira 1530 tarihli muhasebe defterinde, Türk-Müslüman nüfusun oturduğu mahallelerin sayısını 17 olarak belirtmekte ve adlarını İpekçi Hacı, Hacı Yavaş, Koca Nasuh, Velioğlu, Bahçeli ve Sabuncu Ali olarak zikretmektedir (Gökçe, 2005, s. 89). Lakin arşive dayalı çalışmalarda 1642 yılında 14 mahalle sayılmakta, Kadı Mescidi ile Hacı Hızır mahallelerinden söz edilmemektedir (Gökçe, 2005, s. 96). Buna karşılık bu arşiv kaydından yaklaşık 25 yıl sonraki manzarayı aktaran Evliyâ Çelebi, Gümülcine'de 16 mahallede 16 adet camiden/mihraptan ve 11 tane de mescitten bahsetmektedir (Evliyâ Çelebi, 2003, s. 38). 18'inci yüzyılda da geçen asrın demografik yapısını koruduğu anlaşılan Gümülcine'de 14 Türk mahallesi bazı mahallelerin kalabalıklaşmasına rağmen varlığını sürdürmüştür. 19'uncu yüzyılda ise mahalle sayısının Arifane, Aşcı Hasan, Bahçeli, Bergama, Cami-i Atik, Debbağhane/Tabakhane, Hacı İpekçi, Hacı Karagöz, Hacı Yavaş, Kır, Koca Nasuh, Narlıbahçe, Sabuni/Sabuncu Ali, Şehreküstü ve Yenice olmak üzere 15'e yükseldiği görülmektedir (Gökçe, 2005, s. 103-105). Kentin yerleşimi ile yapılaşmanın oransal bir bağlantısı olmasından hareketle yapı ile yerleşim arasındaki ilişkiyi ortaya koymak çalışmada amaçlanmaktadır.

Bu noktadan hareketle bugün ayakta kalan 15 cami, 6 mescit, 3 türbe, 1 saat kulesi ve medrese kitabesine odaklanan çalışmanın gündemini Gümülcine kent merkezindeki somut kültürel, tarihi ve dini yapılar oluşturmaktadır. Bu gündemden hareketle sözü edilen eserlerin geçmişteki kayıtlarına yer verilerek bugünkü halleri hakkında bilgi sunmak çalışmanın temel amacıdır. Metinde tarihi kayıtların yanı sıra hukuki ifadelere yer verilmesi, anlatımda güncel bilgi ve fotoğraflardan yararlanılması planlanmıştır.

**Yöntem**

Gözlem ve doküman analizi veri toplama yöntemleriyle çalışmaya konu yapıların tarihsel bütünsellik içinde güncel durumlarının ortaya konulması için nitel araştırmaya başvurulmuştur.

Buradan hareketle Gümülcine'deki Türk-İslam eserlerinin durumuna dair tarihsel süreçte şekillenen gerekçe ve değişim hakkındaki sorulara cevap aranmış, eldeki kayıtların saha araştırmasıyla karşılaştırılması yapılmıştır.

Bilinenden yola çıkarak söz konusu yapıların bugünkü durumlarına odaklanılmıştır. Bu bağlamda var olan güncel durumun saptanmasına dayanan tamamlayıcı ve betimleyici bir metnin ortaya konulmasına çalışılmıştır.

Bu bağlamda son zamanlarda yayımlanan eserler gözden geçirilmiş, kaynaklar arasında değerlendirmeler yapılmıştır.

**Bulgular**

Gümülcine'de Osmanlı döneminden bugüne kadar çok sayıda hayırsever çeşitli gerekçelerle farklı türde mülkünü vakfetmiştir. Gümülcine Vakıflar İdaresi, bu vakıfların yönetim ve denetimi sorumluluğuyla 1903 yılında kurulmuştur. Vakfiye kayıtları hayırseverlerin hangi koşullarda emlakını tasarruf edilebileceğini göstermektedir. Yunan resmi makamları tarafından vakıf statüsünde listelenen Gümülcine'den cami, mescit ve okullar arasında alfabetik olarak Eski, Kayalı, Kesikbaş, Kır Mahalle, Mastanlı, Serdar, Servili, Şehreküstü, Tabakhane, Tekke, Yeni, Yeni Mahalle, Yenice Mahalle camilerinin vakfı bulunmaktadır. Bunlarla birlikte çalışmada geçen Alankuyu, Arifhane, Süpüren Dede, Şerif Hoca mescitlerinin vakfının olduğu kayıtlara geçmiştir (Eren, 2012, s. 38).

Bu yapıların hukuki statüleri uluslararası antlaşmalarla belirlendiği ve korunduğu halde Yunan hükümetlerinin konuyu iç hukuk mekanizması içine alıp kendi istekleri doğrultusunda yürütme tutumları Yunanistan'daki Türk-İslam eserlerinin yıkılıp yok olmasına neden olmaktadır. Yunan yönetiminin benzer konularda Türkler aleyhinde hareket ettiğine ilişkin çok sayıda örnek vardır (Kılıç Yaşın, 2023). Toplumsal olaylarda insanlar kadar bu tür tarihi ve kültürel eserlerin zarar gördüğü kaydedilmiştir. 1970'lerin başında Servili ve Serdar Mahalle camiilerinin yıkılması, 1980'lerin sonunda Tabakhane Camii ile Yüksek Mescit gibi eserlerin bombalanması, Yusuf Efendi ile Şehreküstü camilerinin camlarının kırılması olayları hatırdan çıkarılmamalıdır (Alp, 1995, s. 640).

Şehir imar planı doğrultusunda yapılacak yıkımlar karşısında burada sayılan eserlerden bir kısmının yıkılabileceği tehlikesi devam etmektedir (Eren, 2012, s. 40). Özellikle Yeni Cami, Yenice Mahalle Camii, Arifhane Mescidi'nin imar planına dayanılarak ortadan kaldırılmak istenmesinin en az 30 yıldan fazla geçmişi vardır (Alp, 1995, s. 640). Bu bağlamda çalışmanın gündemini teşkil eden aşağıda sıralanan eserlerin vaziyetlerinin belirli periyotlarla takibi gerekmektedir. Çünkü Yunanistan'ın bir süreklilik arz eden Türk-İslam eserlerinin bütünüyle ortadan kaldırmaya yönelik tutumu karşısında uluslararası hukukun tanıdığı haklar ile tarihsel ve kültürel mirasın korunması sorumluluğu böyle bir takibin gerekçesidir.

*Eski Camii*

Aynı alfabetik sıra ile ele alındığında ilk sırada Eski Cami gelmektedir. Eski Cami (1608), Yeni Cami'den (1585) sonra inşa edilmiş olmasına karşılık bu adla anılmaktadır. Cami-i Atik olarak Hacı Hayrettin Camii şeklinde de adlandırıldığı bir dönem olmuştur. Bina kiremit kaplı ve kubbeli, kasnak sağırdır (Ayverdi, 2000, s. 236). Yıllar içinde çok defa onarım geçirmiştir. Belki de bu yüzden bu adla ifade edilmektedir. Ayrıca eski isimlerinden hareketle bulunduğu mahallenin Hacı Hayrettin Mahallesi olması muhtemeldir. Çünkü yukarıda sayılan 15 ve 19'uncu yüzyıllardaki mahallelerin adlarına bakıldığında bu ismin birbiri yerine geçmiş olabileceği söylenebilir. Bu yönde paralel bir görüş de mevcuttur (Aydın, 2022, s. 36). Caminin inşa kitabesi yoktur, lakin 1677/1678 yıllarına tarihlendirilebilecek bir tamir kitabesi vardır. Bu kitabede rüzgârdan dolayı hasar alan ve zaman içinde "köhnelenen" camiinin yenilenmesine karar verilmiştir. Bu kitabeden Evliyâ Çelebi de bahsetmektedir (Evliyâ Çelebi, 2003, s. 38). Caminin doğu tarafında yaklaşık 350 m²'lik bir alanda hazire bulunmaktadır. Hazirede 19'uncu yüzyıla ait kabir taşlarının olduğu ifade edilse de bugün bu taşlar yerinde yoktur (Ayverdi, 2000, s. 236). Bu hazirede Sultan Dördüncü Murad'ın torunun medfun olduğu söylenmektedir (Memet, 2022, s. 32; Eren & Türe, 2017, s. 16). Şehrin imarı için hazırlanan plana dayanılarak camiinin vakfına ait bir dükkân tıraşlanmıştır (Eren, 2012, s. 40).

*Kayalı Camii*[2]

18'inci yüzyılın ikinci çeyreğinde yapıldığı anlaşılan Kayalı Camii (1730), Gümülcine'nin Hamam Mahallesi'ndedir (Aydın, 2022, s. 88; Eren & Türe, 2017, s. 16). Medresesinin kitabesinde Allah rızası için Dersaadet müderrislerinden Hacı Zekeriya tarafından yaptırılan caminin bir de medresesi olduğu, banisinin o medresede ders verdiği belirtilmektedir. Kayalı Camiinin haziresinde banisinin yanı sıra diğer mezar taşları bulunmaktadır (Memet, 2022, s. 39).[3] Arşiv kayıtları Hacı Karagöz Mahallesi'ndeki mescidin Hacı Zekeriya tarafından camiye dönüştürüldüğünden söz etmektedir (BOA, C.EV., 192/9560; BOA, C.MF., 10/453). Buradan hareketle bugün Kayalı Camii olarak anılan yapının geçmişte Hacı Karagöz Camii olarak geçtiği düşünülebilir. Buradaki hizmetleri sayesinde eğitim seviyesinin yükseldiğinden söz edilmektedir (BOA, C.EV., 53/2630). Son zamanlara kadar bu medreseden mezun olanların idadilerde Arapça dersi vermek için imtihana girdikleri görülmektedir (BOA, MF.MKT, 1157/111).

*Kesikbaş Camii*

Kesikbaş Mahallesi'nde bulunmaktadır. Bu mahallenin eskiden Hacı Yavaş Mahallesi olduğu ifade edilmektedir. Edirne Vilayet Salnamesi'nde "Geyikbaş" olarak geçtiği

2 Bk. Ekler Foto 12.

3 Bk. Ekler Foto 13.

görülmektedir (Eren & Türe, 2017, s. 17). Yaklaşık 190 m²'lik cami haziresinde bulunan mezar taşlarındaki tarihlerden hareketle yapının 18'inci yüzyıl eseri olduğu iddia edilebilir (Memet, 2022, s. 44). Camiinin bitişiğindeki arsanın şehrin imar planı doğrultusunda 1987'de istimlak edildiği kayıtlara geçmiştir (Eren, 2012, s. 40). Aynı adla anılan bir Halvetiye zaviyesinin olduğuna dair 30 Haziran 1849 tarihli bir arşiv kaydı mevcuttur (BOA, MVL, 77/9).

*Kır Mahalle Camii ve Medresesi*[4]

Adından anlaşılacağı üzere Kır Mahallesinde bulunmaktadır. Camiye Kara Mehmet Camii de denilmektedir. Çok defa tamir görmüştür. Bu onarımlardan birine ait 1986 tarihli kitabede, caminin halkın desteğiyle yapıldığı ve Kara Mehmet olarak anıldığından söz edilmektedir (Memet, 2022, s. 45-46; Eren & Türe, 2017, s. 17). Camiinin içinde hat sanatı bakımından kıymeti olmayan örnekler bulunmaktadır (Yapar, 2007, s. 180). 29 Mart 1899 tarihli bir arşiv belgesinde Kır Mahallesi'nde bulunan Karaca Mehmed Medresesi'nden söz edilmekte bu medresenin müderris maaşlarına zam yapılacağı işlenmektedir (BOA, HH.İ., 122/24 ).

*Mastanlı Camii*

Bulgaristan'ın Mestanlı köyünden gelip yerleşenlerin kurduğu Mastanlı Mahallesi'nde Minoss Sokağında bulunmaktadır. Camide bir de azınlık okulu bulunmaktadır. Caminin 20'nci yüzyılın başlarında inşa edildiği düşünülmektedir (Memet, 2022, s. 61).

*Serdar Mahalle Camii*

Arşiv kayıtlarında "Sabuncu Ali Mescidi" olarak geçen yapı, Küçük Ali Ağa adlı biri tarafından yaptırılmıştır (Eren & Türe, 2017, s. 17). Serdar Mahalle Camii, 1824 yılında tamir edilmiştir. Bu onarım üzerine bir kitabeyi taşımaktadır (Yapar, 2007, s. 150). 1941 yılında tek kubbeli taş bir yapı olan caminin bahçesinde banisinin mezarı varken bugün yoktur (Memet, 2022, s. 50-51). Avlusunda abdest için şadırvan bulunmaktadır. İsimdeki değişikliğin mahallenin adının değişmesiyle ilişkisi olduğu söylenebilir (Aydın, 2022, s. 37).

*Servili Camii*

Hacı İpekçi Mahallesi'ndedir. Camiden geri sadece şerefesi olmayan harap bir minare kalmıştır.[5] Bu yüzden kırık minare olarak bilinmektedir. Caminin inşa tarihi bilinmese de 1936 yılında yıktırıldığı kayıtlara geçmiştir (Memet, 2022, s. 62). Cami alanı olarak kabul edilen, şimdi apartmanlar ortasında kalmış bir park gibi olan yerde tarikat-ı aliyye-i

4 Bk. Ekler Foto 1 ve 2.

5 Bk. Ekler Foto 9.

Kadiriye mensubu Kayserili Süleyman Efendi'ye ait bir mezar bulunmaktadır (Eren & Türe, 2017, s. 18). Mezar taşında H.1176/M.1763-1764 yılı gözükmektedir.[6] Mezara zarar verilme tehlikesine karşı bir kafes içine alındığı görülmektedir.

*Şehreküstü Camii*

Adını bulunduğu mahalleden almaktadır.[7] Banisi ve inşa tarihi bilinmemekle birlikte kıble duvarının hazireye bakan kısmında 1901 tarihine ait bir tamir kitabesi vardır (Memet, 2022, s. 49). Önceden Alaca Mescit olduğu ve sonradan Şehreküstü olarak adının değiştiğine dair bilgi varsa da doğru olmadığı iddia edilmektedir (Aydın, 2022, s. 89). Haziresi geçen yol nedeniyle iki kısımdır. Haziresindeki mezar taşları kırıktır.

*Tabakhane Camii*

Adını taşıdığı mahallededir. Balkan Harbi öncesi bir mescitken esnafın yardımı ile camiye dönüştürülmüştür. Solak Camii olarak da bilinmektedir (Memet, 2022, s. 52; Eren & Türe, 2017, s. 16).

*Tekke Camii*

Eski zamanlarda Derviş Bey Camii olarak söylendiği kaydedilmiştir. Son yıllarda aslına uygun olarak restore edilmiştir.[8] Yapı hakkında fazla bilgi yoktur (Memet, 2022, s. 53). Caminin avlusunda bulunan şadırvanda bir kitabe bulunmaktadır. Kitabeye göre şadırvan beldenin muhtar ve imamı Hacı Ali Bey tarafından 1807/1808 yıllarında yaptırılmıştır.[9] Bir arşiv kaydında geçen Hacı Ali Ağa Camii ile bu kişinin herhangi bir bağının olup olmadığı ise muğlaktır (BOA, C.EV., 628/31678). Zira bu tür yapıların inşasında Serdar Mahalle Camii başlığında sözü edilen Küçük Ali Ağa'nın da adı geçmektedir.

*Yeni Cami*

Meyvepazarı'nda inşa olunmuştur (Eren & Türe, 2017, s. 16). Arşiv kayıtlarında banisinin adıyla Defterdar Ahmed Camii olarak geçen bu yapı 1585/1586 yıllarında inşa edilmiştir. Vezirlik makamına kadar yükselmiş olan Defterdar Ahmed Paşa, tanınmış Ekmekçizade ailesindendir. Yapının inşa tarihinde henüz defterdar olmadığı anlaşılmaktadır (Parlak, 2015, s. 208). Ancak ilerleyen yıllarda, 1597-1598 seferinde ordu defterdarı, 1602'de Rumeli Defterdarı yani Başdefterdar olmuş, 1605 yılından itibaren de paşa unvanına erişmiştir. 1607 yılında vezirlik payesi verilmişse de padişahın güvenini kazanamadığı

6 Bk. Ekler Foto 10.

7 Bk. Ekler Foto 3, 4 ve 5.

8 Bk. Ekler Foto 16.

9 Yapılış tarihi için 1803 yılı için bk. (Memet, 2022), 1804 için bk. (Yapar, 2007).

için sadrazam olamamıştır (Parlak, 2015, s. 202-205). Caminin inşa kitabesinde Zümer Süresi'nin 73'üncü ayeti yazılmış, inşa tarihi işlenmiştir (Yapar, 2007, s. 378; Evliyâ Çelebi, 2003, s. 38). Camideki diğer kitabelerden biri 1902 tarihli tamiri diğeri ise çeşmelerin yapımı işaret etmektedir (Memet, 2022, s. 28-29). Caminin etrafında iki adet hazire bulunmaktadır. Birinde 39 diğerinde 16 mezar taşı vardır (Yapar, 2007, s. 385). Kubbesinin çapı yaklaşık 9 (±8.80) metredir (Kontolaimos, 2020, s. 120). 1892 yılına ait salnamede 104 mevcutlu bir medreseden söz edilmektedir (Eren & Türe, 2017, s. 17). Cami ile aynı adı taşıyan bu medreseden mezun olanların 1910 gibi geç bir tarihte idadilerde Arapça dersi vermek için sınava girme taleplerinin olduğuna rastlanılmaktadır (BOA, MF.MKT, 1157/115 ).

*Yeni Mahalle Camii*

Gümülcine'nin Yeni Mahallesi'nde bulunmakta, adını buradan almaktadır. Asıl adı Osmaniye Camii'dir. Zira mahallenin eski ismi Osmaniye'dir Kayıtlara göre 1880'li yıllarda temeli için Semetli Deresi'nden taş getirilmiştir (Memet, 2022, s. 56).

*Yenice Mahalle Camii*

Mahmud Ağa Camii olarak da bilinen yapı bulunduğu mahalleden adını almıştır (Memet, 2022, s. 57; Eren & Türe, 2017, s. 16-17).[10] İmamet ve hitabetinin tevcihine ilişkin arşiv kayıtlarından ilki 17 Ocak 1706 tarihli olup Mustafa Halife'nin uygun görüldüğü, 3 Haziran 1802 tarihli diğerinde ise cami hitabetinin Es-Seyyid Yusuf Halife'ye verildiği görülmektedir (BOA, HAT, 1484/14; BOA, İE.EV., 63/6913). Haziresi arasında sokak yer almaktadır. Hazire sokak seviyesinden yukarıdadır. Mezar taşlarına bakıldığından caminin banisinin yanı sıra askeri sınıftan olan birinin baş taşı dikkat çekmektedir.[11]

Camilerin yanı sıra 6 adet mescitten söz etmek mümkündür. Öncelikle Alankuyu, Arifhane, Süpüren Dede, Şerif Hoca yukarıda zikredilen resmi listede yer almaktadır. Bunlara Yusuf Efendi ve Yüksek Mescidi de ilave etmek mümkündür. Bu mescitlerin ortak özellikleri arasında 19'uncu yüzyılın son çeyreğinde veya 20'nci yüzyılın başlarında inşa edildikleri gösteren emareler barındırmaları ve zaman içinde harap hale geldikten sonra yakın zamanlarda onarılmalarıdır. Mescitlerde bulunan kitabeler -Arifhane Mahallesi'ndeki Arifhane Mescidi'nde olduğu gibi- artık mevcut olmayan çeşmelere aittir (Memet, 2022, s. 67). Hâlbuki Evliyâ Çelebi, 11 adet mescitten söz etmekte bunlardan üçünün ismini zikretmektedir. Bunlar, Cebehane, Gazi Evrenos ve Tekye mescitleridir (Evliyâ Çelebi, 2003, s. 38). Son zamanlarda yayımlanan bir kaynakta Süpüren Dede Mescidi'nin içinde bulunduğu mahalleden mülhem Yenice Mahalle Mescidi olduğu iddia edilmektedir (Aydın, 2022, s. 90). Bu duruma ilişkin üç arşiv belgesinde adı geçen mescidin tamiri

10 Bk. Ekler Foto 15.

11 Bk. Ekler Foto 14.

için yapılan çalışmalardan söz edilmektedir (BOA, BEO, 289/21670; BOA, EV.d., 36684, Lef: 4; BOA, İ.EV., 1311 Ra./19).

*Yunus Bey Camii*

Bugün sadece dört duvarı kalmış bir yapı olan cami, Hacı İpekçi Mahallesi'nde apartmanların ortasındaki alandadır (Memet, 2022, s. 59). Geçmişte iki kez H.1174 ve H.1259 yıllarında onarım gördüğü kaydedilmiştir (Ayverdi, 2000, s. 237). 1715 tarihli bir belgede caminin vefat nedeniyle boşalan hitabetine Pir Mehmed Halife'nin tayininden; 1760 yılının Ağustos ayına tarihlenen diğer bir belgede camimin bitişiğinde bulunan medrese odalarının tamiratı için gereken tutarın temininden ve 27 Kasım 1836 tarihinde ise cami hitabetine Ahmed Halife'nin görevlendirilmesinden söz edilmektedir (BOA.,C.EV, 380/19255; BOA, HAT, 1664/74, H.1126; BOA, HAT, 1602/44). Bu tür kayıtlardan başka camiye ilişkin başka bilgi yoktur (Eren & Türe, 2017, s. 16).

*Gazi Evrenos Bey İmareti*

Gazi Evrenos Bey İmareti, Gümülcine'de bulunan en eski Türk-İslam eseridir. Buna rağmen ilgili vakfiyenin elde olmadığı kayıtlarda geçmektedir. Rumeli'nin ilk fetih yıllarında inşa ettirildiğine dayanılarak 14'üncü yüzyıl eseri olduğu ifade edilmektedir (Kontolaimos, 2020, s. 95). Hatta Osmanlıların Balkanlardaki ilk eseridir iddiası dahi vardır (Kontolaimos, 2020, s. 97; Kiel, 1983, s. 120-121). Gazi Evrenos'a ait olduğu arşiv kayıtlarıyla ortaya konulan yapılar arasında hamam, kervansaray, tekke, mektep ve dükkânlar bulunmaktadır (Evliyâ Çelebi, 2003, s. 38). Burada erken dönem yapılarında olduğu çok sayıda hizmetin görüldüğü bileşik yapı yerleşimlerinden (külliye) söz etmek mümkündür. Lakin bu yapıların çoğu çeşitli nedenlerle ortadan kaldırılmış, bugüne erişememiştir. Örneğin Evrenos Bey Hamamı, İkinci Dünya Savaşı sırasında havaya uçurulmuştur (Kiel, 1996, s. 270). Ayakta kalan binaların olduğu yer Eski Camii'ye çok yakındır. Gazi Evrenos Bey İmareti'nin bugün Kilise Müzesi olarak kullanıldığı, binadaki kitabenin kazındığı ve yerine bir haç ile Sveti Çar Boris'in Tapınağı (Aziz Hükümdar Boris'in Kilisesi) anlamına gelen Bulgarca bir ifadenin hak edilmiş olduğu görülmektedir. Geçmişte yapılan bir bilimsel toplantıda tartışılan heykelden insan başının yapının inşası sırasında konulduğu belirtilmiştir (İmaret, 2012; Lowry, 2008, s. 42).[12]

Bir de türbeler, saat kulesi, idadi ve yönetim/adliye binası vardır.

*Fatma Hanım Türbesi*

Yeni Camii haziresinde Vezir Rusçuklu Şerif Hasan Paşa'nın eşi Fatma Hanım için yaptırdığı türbedir (Memet, 2022, s. 77; Yapar, 2007, s. 61). Bilindiği gibi Şerif Hasan Paşa,

12 Bk. Ekler Foto 19 ve Şekil 1.

Rusçuk ayanından Çelebi Süleyman Ağa'nın oğludur. Kırım Hanı Kırım Geray ile birlikte Rusya içlerine akınlarda bulunmuş, yiğitliği ile tanınmıştır. Yergöğü kalesini almak vaadiyle vezirlik payesi verilmiştir. Bu vaadini yerine getiremediği için seraskerlikten azlolunduktan sonra bir süre Gümülcine'de ikamet etmiştir (Uzunçarşılı, 1995, s. 450-451).

*Poşpoş Türbesi*

Kayıtlara göre Gümülcine'nin fethinden sonra şehrin dışına yerleşen Poştboş Baba, burada bir zaviye kurmuş ve öldüğünde de buraya gömülmüştür (Aydın, 2022, s. 96). Bugün Poşpoş Mahallesi olarak anılan yerdedir. 23 Eylül 1893 tarihli bir arşiv belgesinde Gümülcine'nin fethiyle birlikte buraya gelerek yerleşen ve hayatını kaybeden Postuboş Baba'nın Halvetiye tarikatından olduğu, türbe ve dergâhının gelirinin olmamasından dolayı bu binaların tamirinin devletçe yapılacağı konu edilmektedir (BOA, Y.MTV., 83/115). Başka bir kaynağa göre tekkede Postuboş Baba (Poşpoş) lakaplı, Gazi Murad Hüdavendigâr zamanının sayılı âlimlerinden Ahmed Rıfaî yatmaktadır. Harap olduğu gerekçe gösterilerek 1989 yılında Gümülcine belediyesi tarafından yenileceği vaadiyle yıktırılmıştır (Baltalı, 2018, s. 133). Bugün söz konusu yerde betondan direkler dikilmişse de yapılan işe anlam verilememektedir. Türbe çevresindeki alanda mezar taşları bulunmaktadır. Mezar taşlarının çoğu yerinden sökülmüş ve kırılmış durumdadır (Memet, 2022, s. 84-86).

*Şeyh Halil Türbesi*

Vefat ettiği 1670 yılında Yenice Mahalle'deki Mahmud Ağa Camii, şimdiki adıyla Yenice Mahalle Camii'nde ayrı bir odada medfundur. Caminin bir zamanlar Uşşaki dergâhı olduğu ifade edilmektedir (Memet, 2022, s. 88).

*Saat Kulesi*

1884 yılının 21 Ekiminde başlayıp 10 Ekim 1885'te tamamlanan 4x4 metre, kare tabanlı 25 metrelik kule, İkinci Abdülhamid dönemindeki diğer yerlere dikilen saat kuleleri manzumesindendir (Tachir, 2024, s. 462; Acun, 2011, s. 240). 1997-1998 yılında onarılmıştır (Memet, 2022, s. 76).

*Gümülcine İdadisi*

Gümülcine'de ibtidaiyenin yanı sıra rüştiyenin[13] açılması 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında gündeme gelse de ancak yüzyılın son çeyreğinde bu gerçekleşebilmiştir (Aydın, 2022, s. 169). Yukarıda bahsedildiği gibi şehrin kalabalıklaşması ve kritik konumu sebebiyle idari olarak liva merkezi sancak haline gelmesi üzerine bir idadinin inşasına girişilmiş, halkın desteği ile tamamlanmıştır (Memet, 2022, s. 81; BOA, A.MKT.MVL., 88/10).

13 Bk. Ekler Foto 17-18.

2 Ağustos 1904 tarihini taşıyan bir arşiv belgesinden idadinin tamiri için gayret edildiği anlaşılmaktadır (BOA, BEO, 2382/178629; BOA, İ.MF., 1322 Ca./5).

*Yönetim/Adliye Binası*

Adliye olarak da bilinen yapı, Abdülaziz ve İkinci Abdülhamid dönemlerinde inşa edilmiştir. Tarihi olarak 1913 yılında kurulan Batı Trakya Türk Cumhuriyeti'nin yönetim binası olması bakımından kıymetlidir (Memet, 2022, s. 78; Tachir, 2024, s. 466).

**Sonuç**

Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde önemli bir merkez olarak öne çıkan Gümülcine, fethedildiği günden itibaren kısa zamanda bir Türk-İslam yerleşimine dönüşmüştür. Bu dönüşümün en önemli göstergesi Gümülcine'de inşa edilen Türk-İslam eserleridir. Bu eserler sayesinde şehir gelişmiş, yeni mahalleler bu yapıların çevresinde kurulmuştur. Çalışmada mahallelerin sayılarına ve isimlerine verilen önemin kaynağı bu kıstastır. Yıllar içinde yaşanan olaylara bağlı olarak nüfusta artış veya azalış görünse de Türk mahallelerinin sayısında büyük değişiklik olmamıştır. Buna bağlı olarak mahallelerde hayır ve ibadet maksatlı hizmet veren yapıların vakıflar aracılığı ile varlıklarını sürdürdüklerine şahit olunmaktadır. Askeri ve siyasi gelişmelere bağlı olarak şekillenen Osmanlı Devleti'nin sınırların Gümülcine'ye kadar gerilemesi, devletin buraya yatırım yapmasına engel olmamış, Balkan Harbi'ne değin şehrin çeşitli yerlerinde Türk-İslam yapıları olarak kabul edilebilecek binalar inşa edilmiştir.

Çalışmanın eksenini geçmişten günümüze uzanan süreçte somut kültürel, tarihsel ve dinsel statüde kabul edilebilecek Türk-İslam eserleri oluşturmuştur. Bu bağlamda halen ayakta kalan yapılar sıralanmış, bunlar hakkındaki arşiv kayıtları başta olmak üzere literatürdeki bilgiler değerlendirilmiş, nihayet bunların son durumları paylaşılan fotoğraflarla ortaya konulmuştur.

Her ne kadar zaman içinde konuya ilişkin bazı tespitlerde bulunulmuşsa da bu eserlerin payitahtta olmadığı akılda tutulmalı, sanatsal değerlerinden ziyade kültürel, tarihsel ve dinsel kıymetlerine odaklanılmalıdır. Şimdiye değin yapılan çalışmalarda bu tebliğin gündemini teşkil eden eserlerin Batı Trakya Türklüğü için varoluşsal değeri zaman zaman göz ardı edildiği gözlemlenmiştir.

Yunanistan'da bulunan Türklerin hakları uluslararası antlaşmalar ile kayıt altına alınmış olsa da Yunan hükümetlerinin ortaya çıkan sorunları çözmede adil yaklaşmadığı, uluslararası hukuku bypass eden iç hukuk mekanizmalarına başvurduğuna dair ciddi çalışmalar yapılmıştır ve yapılmaktadır. Buna rağmen Yunan İdaresinin keyfi denilebilecek tutumları, Yunanistan'daki Türklerin hayatını zorlaştırmakta, Yunanistan'da bulunan tarihi, kültürel, dinsel somut yapıların harap olup yok olmasına yol açmaktadır.

Bu mütevazı çalışma ile her geçen gün yeni girişimlerle ele alınan Batı Trakya'daki Türk varlığı tarihsel kayıtlar esas alınarak masaya yatırılmıştır. Bilginin işlenmesinde geçmiş asırda tutulan kayıtlar ile Şükriye Memet'in çalışması odağında güncel anlatımlara başvurulmuş, güncel görsellere yer verilmiştir.

Sonuç olarak her geçen gün hakları gasp edilen Batı Trakya Türklerinin doğrudan doğruya hayatlarının bir parçası olan somut kültürel mirasın tarihsel verilerle değerlendirilmesi hem tarihe bir not düşülmesi hem de hukuki anlamda eldeki hakların bilincinde olma bağlamında önemlidir. Bu tür bir miras konusunda farkındalığı olmayan bir topluluğun ilk önce elinden geleceğinin alınabileceği, daha sonraki aşamalarda ise hak ve özgürlerinden mahrum edilebileceği, sonunda ise yok oluşa doğru sürüklenebileceği muhtemeldir. Buna karşılık farkındalığı yüksek bilinçli toplumların taktiksel düzeyin yanı sıra uzun erimli stratejik zemindeki konumunun güçlü ve sarsılmaz olacağı da beklenen bir gerçektir.

**Kaynaklar**

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mekbubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL.), 88/10. (H.1273).

BOA, Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO), 2382/178629. (H.1322).

BOA, BEO, 289/21670. (H.1311).

BOA, Cevdet Evkaf (C.EV.), 192/9560. (H.1182).

BOA, C.EV., 53/2630. (H.1150).

BOA.,C.EV, 380/19255. (H.1174).

BOA, C.EV., 628/31678. (H.1188).

BOA, Cevdet Maarif (C.MF.), 10/453. (H.1180).

BOA, Evkaf Defterleri (EV.d.), 36684, Lef: 4. (H.1312).

BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1484/14. (H.1217).

BOA, HAT, 1602/44. (H.1252).

BOA, HAT, 1664/74. (H.1126).

BOA, Hazine-i Hassa İradeler (HH.İ.), 122/24 . (H.1316).

BOA, İrade Evkaf (İ.EV.), 1311 Ra./19. (H.1311).

BOA, İrade Maarif (İ.MF.), 1322 Ca./5. (H. 1322).

BOA, İbnülemin Vakıf (İE.EV.), 63/6913. (H.1120).

BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (MF.MKT), 1157/111. (H.1328).

BOA, MF.MKT, 1157/115 . (H.1328).

BOA, Meclis-i Vala Evrakı (MVL), 77/9. (H.1265).

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 83/115. (H.1311).

Acun, H. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu Saat Kuleleri.* Ankara: Ankara Kültür Merkezi Yayınları.

Alp, İ. (1995, Kasım). Batı Trakya Türkleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XI*(33), 613-652.

Aydın, M. (2022). *Gümülcine Sancağı 1879-1912.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ayverdi, E. (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri* (2. b., Cilt IV). İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını.

Balkaç, Z. (2002). Batı Trakya Türkleri. *Türkler* (Cilt 20, s. 470-488). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Baltalı, İ. (2018). Batı Trakya'da Dergâhlar ve Tekkeler. *Balkanlarda Türk Kültürü: Batı Trakya Uluslararası Sempozyumu* (s. 128-134). İstanbul: İstanbul Türk Ocağı.

E. ,. (2003). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Cilt VIII). (S. Kahraman, Y. Dağlı, & R. Dankoff, Dü) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

E. E. (2006). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi* (Cilt II). (Z. Kurşun, S. Kahraman, & Y. Dağlı, Dü) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eren, H. (2012). Batı Trakya Vakıfları: Tarihi Süreç ve Bugünkü Durum. *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri* (s. 33-42). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Eren, H., & Türe, İ. (Dü). (2017). *Mühimme Defterlerinde Gümülcine.* İstanbul: Balkanlar Medeniyet Merkezi (BALMED).

Fatouh, A. (2010). *Byzantine Influences on Early Ottoman Architecture of Greece.* Doktora Tezi, Atina Üniversitesi, Atina.

Gökçe, T. (2005, Aralık). Gümülcine Kasabası Nüfusu Üzerine Bazı Tespitler (XV-XIX. Yüzyıllar). *Tarih İncelemeleri Dergisi, XX*(2), 79-112.

Gökçen, S. (2003). Yunanistan'ın Batı Trakya Politikası: Batı Trakya Türklerinin Sorunları. *Atatürk Dergisi, 3*(3), 49-65.

Gümülcine. (1970). *Türk Ansiklopedisi, XVIII*, 158-160.

İlgürel, M. (2001). İstimâlet. *TDV İslâm Ansiklopedisi, 23*, 362-363.

İmaret. (2012). *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu.* Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Karal, E. (1995). *Osmanlı Tarihi* (4. b., Cilt VIII). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karal, E. (1999). *Osmanlı Tarihi* (2. b., Cilt IX). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Keleşyılmaz, V. (2002). Teşkilât-ı Mahsûsa'nın Kuruluşu, Başkanları ve Mustafa Kemal. *Türkler* (Cilt 13, s. 316-320). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kiel, M. (1971). Observations on the History of Northern Greece During the Turkish Rule. *Balkan Studies, 12*(2), 415-462.

Kiel, M. (1983). The Oldest Monuments of Ottoman-Turkish Architevture in the Balkans. *Sanat Tarihi Yıllığı*(12), 117-144.

Kiel, M. (1996). Gümülcine. *TDV İslâm Ansiklopedisi, 14*, 268-270.

Kılıç Yaşın, G. (2023). *Yunanistan'daki Türk Vakıflarının Hukuki Statüsü.* Avrasya İncelemeleri Merkezi, Ankara.

Kontolaimos, P. (2020). From Zaviye to Mosque: Aspect of the Social Evolation in the Early Ottoman Balkans in Late Fourteenth-Century Gümülcine/Komotini. *Journal of the Ottoman and Turkısh Studies Association, 7*(1), 87-109.

Lowry, H. (2008). *Osmanlı Döneminde Balkanların Şekillenmesi 1350-1550.* (A. Cemal, Çev.) İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları.

Marttin, V. (2023). An Evaluation on the Role of Turkish Troops in Eastern Europe and the Balkans in the First World War. *Revista de Istorie Militară (Review of Military History)*(3-4/197-198), 89-118.

Memet, Ş. (2022). *Gümülcine ve Civarındaki Osmanlı-Türk Eserleri.* Gümülcine: BAKEŞ Yayınları.

Parlak, C. (2015, Temmuz). Gümülcine'de Kurulmuş Olan Defterdar Ahmed Efendi Vakfı (XVII-XVIII. Yüzyıllar). *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 5*(10), 199-235.

Tachir, G. (2024). Sustainability of Urban Pattern: Komotini/Gümülcine. *Urban Academy, 17*(2), 456-471.

Uzunçarşılı, İ. (1995). *Osmanlı Tarihi* (4. b., Cilt IV., 2. Kısım). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yapar, B. (2007). *Yunanistan'daki Türk Eserlerinde Kitabeler (Dedeağaç, Dimetoka, İskeçe, Gümülcine, Selânik, Kavala, Yenice-Karasu).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.

## Ekler[14]

Foto 1: Çeşme Aynası Olarak kullanılan Kır Mahalle Medresesi Kitabesi (H. 1311)

14 Fotoğraflar, Ağustos 2023'te tarafımdan çekilmiştir. İktibas edilenlerin künyesi verilmiştir.

Foto 2: Kır Mahalle Camii

Foto 3: Şehreküstü Camii

Foto 4: Şehreküstü Camii Büyük Haziresi

Foto 5: Şehreküstü Camii Küçük Haziresi

Foto 6: Gümülcine Yönetim/Adliye Binası Ön Cepheye Bakış

Foto 7: Arka Cepheye Bakış

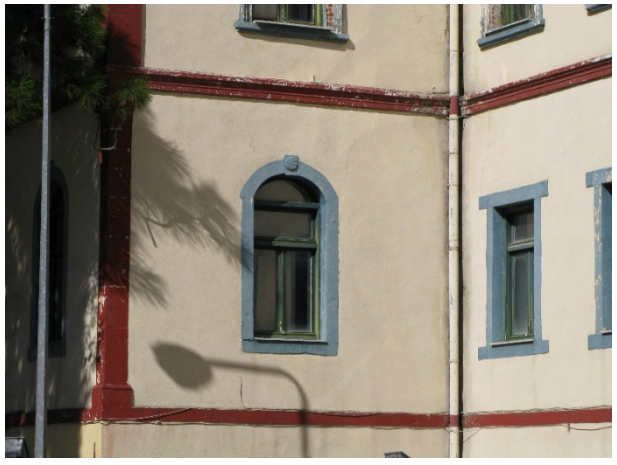

Foto 8: Pencere Ayrıntısı

Foto 9: Servili Camii Minaresi

Foto 10: Kayserili Süleyman Efendi Mezarı

Foto 11: Poşpoş Mahallesi'ndeki Tekke ve Türbe

Foto 12: Kayalı Camii

Foto 13: Kayalı Camii Haziresi

Foto 16: Tekke Camii ve Avlusu

Foto 15: Yenice Mahalle Camii

# İMPARATORLUĞUN ESTETİĞİ: AVRUPA MİMARİSİNİN CANLANMA STİLLERİNDE OSMANLI VE BABÜR ETKİSİ

**Noushad MK***

## GİRİŞ

Bu bilimsel araştırma, kültürel alışveriş dönemlerinde Avrupalı mimarlar tarafından Osmanlı (Türk) ve Babür (Hint) imparatorluklarından ödünç alınan mimari ve dekoratif motiflerin incelenmesini gerektirecektir. Osmanlı ve Babür mimarisinde bulunan karmaşık çini işçiliği, karmaşık geometrik desenler ve simetri ve bahçe tasarımına yapılan vurgu gibi unsurların entegrasyonunun, özellikle Rönesans, Barok ve Neoklasik mimari estetiğin Avrupa mimari estetiğinin gelişimine nasıl katkıda bulunduğu tartışılacaktır. Bu çalışma, mimari gelişimin küresel doğasının ve kültürlerin sanat ve mimari aracılığıyla birbirine bağlılığının altını çizerek, bu etkileri sergileyen Avrupa binalarının ve mimari tarzlarının belirli örneklerini vurgulayacaktır. Ek olarak, bu kültürler arası alışverişin imparatorluk ve güç algısı ve mimarinin nasıl bir kültürel diplomasi ve egemenliğin ifadesi aracı olarak hizmet ettiği üzerindeki daha geniş etkilerine değinecektir. Bu bilimsel araştırma, bu bölgeleri birbirine bağlayan tarihi ve kültürel bağları aydınlatacak ve mimari evrimin küresel anlatısının anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

## ÖZETİ

Kültür alışverişi sırasında Babür ve Osmanlı motiflerinin Avrupa mimarisinde benimsenmesi, mimarlık tarihinin büyüleyici bir yönünü temsil ediyor. Bu akademik not, Babür ve Osmanlı imparatorluklarının küresel erişiminden etkilenen Avrupalı mimarların karmaşık kafes işleri, çiçek desenleri ve kubbe tasarımları gibi belirli mimari ve dekoratif motifleri Avrupa yapılarına nasıl entegre ettiklerini araştıracaktır. Bu tür bir entegrasyon, zengin kültürel ve sanatsal alışverişin yaşandığı bir dönemi yansıtarak, kültürler arası estetik takdiri ve Avrupa'daki mimari tarzların evrimine katkıda bulunan fikir ve tekniklerin aktarımını göstermektedir. Türkiye'nin Osmanlı ve Hindistan'ın Babür mimari unsurlarının Avrupa tasarımlarına entegrasyonu, özellikle Rönesans, Barok ve Neoklasik akımlar sırasında Avrupa mimari estetiğinde önemli bir evrime işaret ediyordu. Bu çalışma, bu

* Dr., Hindistan Yeni Delhi Jamia Millia İslamia Central University

imparatorlukların karmaşık çini işçiliğinin, karmaşık geometrik desenlerin ve simetri ve bahçe tasarımına yapılan vurgunun Avrupa mimarisini nasıl zenginleştirdiğini, zenginleştirilmiş estetik çeşitlilik ve kültürler arası sanatsal sentez çağına yol açarak daha derin bir küresel anlayışı yansıttığını inceleyecektir. Mimarlık alanında birbirine bağlılık.

Bu çalışma, Osmanlı ve Babür etkilerini gösteren Avrupa binalarının ve mimari tarzlarının mimari gelişimin küresel doğasını nasıl yansıttığını inceliyor. Venedik mimarisinde minarelerin benimsenmesi veya İngiltere'deki Babür esintili bahçeler gibi örnekleri detaylandıracak, sanat ve mimarinin kültürler arası bağlantı için nasıl bir araç görevi gördüğünü vurgulayacak, böylece Doğu ile Batı arasında zengin bir diyaloğu teşvik edecek ve güzelliğin evrensel dilini gösterecek ve yapılı çevrede yenilik.

Bu aynı zamanda Osmanlı, Babür ve Avrupa mimari gelenekleri arasındaki kültürlerarası alışverişin daha geniş sonuçlarını da araştırıyor ve bunun imparatorluk, güç ve egemenlik algıları üzerindeki etkisini vurguluyor. Yabancı mimari unsurların benimsenmesi ve uyarlanmasının saygı, hayranlık ve Osmanlı ve Babür imparatorluklarının sofistike kültürleriyle ilişki kurma arzusu anlamına geldiği mimarinin nasıl bir kültürel diplomasi biçimi olarak işlediğini tartışıyor. Bu değişim, Avrupa'nın mimari kelime dağarcığını zenginleştirdi ve güç dinamiklerini yeniden tanımladı; mimarlık, egemenliğin ve kültürel hegemonyanın sembolik bir ifadesi olarak hizmet etti.

Mimari evrimi etkileyen kültürler arası alışverişe ilişkin bu bilimsel araştırma, Osmanlı, Babür ve Avrupa tasarım ilkelerinin birbirine bağlılığını vurguluyor. Bu araştırma, bu tarihi ve kültürel bağları inceleyerek bu bölgeler arasındaki incelikli ilişkilere ışık tutuyor ve yapılı çevreler aracılığıyla kültürel kimlik, güç ve sanatsal ifade arasındaki dinamik etkileşimi ortaya çıkararak küresel bir anlatı olarak mimarlık anlayışımızı geliştiriyor.

## BÖLÜM I
## AVRUPA MİMARİ UYANIŞ ÜSLUPLARINA OSMANLI VE BABÜR ETKİSİNİN GİRİŞİ

İmparatorlukların, kültürlerin ve medeniyetlerin karmaşık bağlarını bir araya getiren mimarlık tarihinin geniş dokusunda dikkat çekici bir bölüm var. Gökyüzünü delen görkemli kubbeler, geniş mesafeleri kapsayan zarif kemerler ve anıtsal yapıları süsleyen süslü motiflerle tanımlanan bir bölümdür. Bu, mimari mirasları insan yaratıcılığının ve sanatsal ifadesinin kalıcı kanıtları olan Osmanlı ve Babür imparatorluklarının dehasıyla aydınlatılan bir bölümdür.

Altı yüzyıla yayılan Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Avrupa'dan Kuzey Afrika'ya ve Orta Doğu'ya kadar geniş toprakları kapsayan İslam medeniyetinin kalesi olarak öne çıktı. Osmanlılar, ikonik kubbeler, yüksek minareler ve camileri, sarayları ve kamu binalarını süsleyen karmaşık çini işçiliğiyle karakterize edilen geniş arazisinde kendine özgü bir mimari kimlik oluşturdu. Köklerini İslam sanatı ve kültürünün zengin dokusundan alan bu

mimari gelenek, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihtişam, güç ve manevi aydınlanma arzusunu yansıtıyordu.[1]

Benzer şekilde, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Hindistan yarımadasında gelişen Babür İmparatorluğu da Güney Asya'nın mimari manzarasında silinmez bir iz bıraktı. Ekber, Şah Cihan ve Aurangzeb gibi vizyoner imparatorların himayesi altında Babürler, Pers, Hint ve Orta Asya etkilerini uyumlu bir biçim ve işlev sentezinde harmanlayan mimari şaheserler yarattılar. Tac Mahal'in ruhani güzelliğinden Kızıl Kale'nin görkemli ihtişamına kadar Babür mimarisi, imparatorluğun kültürel zenginliğini, siyasi prestijini ve sanatsal gelişmişliğini bünyesinde barındırıyordu.[2] Ancak Osmanlı ve Babür imparatorluklarının mirası, kendi imparatorluk alanlarının sınırlarının çok ötesine uzanıyor. Sınırları aşıyor ve kıtalara yayılıyor, Avrupa'nın mimari mirası üzerinde silinmez bir iz bırakıyor. Ticaret yolları, diplomatik misyonlar ve kültürel karşılaşmalarla kolaylaştırılan Doğu ile Batı arasındaki alışveriş, Rönesans, Barok ve Romantik dönemler gibi önemli dönemlerde Avrupa'nın mimari manzarasını yeniden şekillendiren dönüştürücü bir diyaloğu ateşledi.[3] Bu bölüm, Osmanlı ve Babür mimarilerinin Avrupa mimari canlanma tarzları üzerindeki derin etkisini ortaya çıkarmaya yönelik bir yolculuğa çıkıyor. Estetik ve fikirlerin kültürler arası kaynaşmasına yol açan karmaşık etkiler, yenilikler ve değişim ağını aydınlatmayı amaçlıyor. Topkapı Sarayı'nın zenginliğinden ilham alan Venedik'in gösterişli saraylarından Babür bahçelerinin cennet manzaralarını yansıtan yemyeşil Versailles bahçelerine kadar, Doğu ile Batı arasında şekillenen mimari senkretizm, insan yaratıcılığının dayanıklılığına ve kültürel alışverişin gücüne tanıklık ediyor.

## BÖLÜM II
## TARİHSEL BAĞLAM: AVRUPA MİMARİ UYANIŞ ÜSLUPLARINA OSMANLI VE BABÜR ETKİSİNİN

Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki mimari alışveriş, tarih, ticaret, diplomasi ve kültürel etkileşimden örülmüş bir destandır. Osmanlı ve Babür mimarilerinin Avrupa'nın yeniden canlanma tarzları üzerindeki derin etkisini takdir etmek için, imparatorlukların hatlarının kesiştiği ve medeniyet akımlarının birleştiği zengin tarihsel bağlam dokusunu incelemek gerekir.

Rönesans'ın şafağında Avrupa hızla değişen bir dünyanın kavşağında duruyordu. Keşif Çağı, uzak diyarları ve kültürleri birbirine bağlayan deniz yolları oluşturarak yeni ufuklar açmıştı. Bu ticaret yolları boyunca tüccarlar ve kaşifler mallar, fikirler, sanat ve mimari motifler taşıdılar. Egzotik baharatları, ipekleri ve zenginlikleriyle Doğu'nun cazibesi,

1 Jardine, L., & Brotton, J. (2000). *Global interests: Renaissance art between East and West*. Cornell University Press.

2 Dadlani, C. B. (2018). *From Stone to Paper: Architecture as History in the Late Mughal Empire*. Yale University Press.

3 Erarslan, A. (2006). *Ottoman Baroque Architecture: Turkish Baroque. Istanbul Aydın University, Department of Architecture and Design*, 282, 319.

Avrupalı elitlerin hayal gücünü büyüledi ve Doğu estetiği ve kültürüne duyulan hayranlığı ateşledi.[4]

Gelişen ticaret ve kültürel alışverişin arka planında Avrupa, Osmanlı ve Babür imparatorluklarının mimari ihtişamıyla karşılaştı. Avrupa, Asya ve Afrika'nın kesişme noktasındaki stratejik konumuyla Osmanlı İmparatorluğu, küresel arenada önemli bir oyuncu olarak ortaya çıktı. Osmanlılar fetih, diplomasi ve ticaret yoluyla Balkanlar'dan Akdeniz kıyılarına ve ötesine uzanan geniş bir nüfuz ağı oluşturdu. Avrupalı seyyahlar ve diplomatlar, Osmanlı saraylarının zenginliğine, camilerinin ihtişamına ve şehir planlamasının karmaşıklığına hayran kaldılar.

Benzer şekilde, Hindistan yarımadasının kalbinde yer alan Babür İmparatorluğu, zenginlik, ihtişam ve kültürel gelişmişlik hikayeleriyle Avrupalı maceracıları ve elçileri cezbetti. Orta Asyalı fatihlerin torunları olan Babürler, Güney Asya'nın enine ve boyuna yayılan gelişen bir imparatorluk kurdular. Büyük Ekber ve Şah Cihan gibi imparatorların aydın yönetimi altında, Babür sarayı sanatsal himaye ve entelektüel alışverişin feneri haline geldi. Avrupalı gezginler, akademisyenler ve sanatçılar, mimari harikalarını incelemek, geleneklerini gözlemlemek ve kültürler arası diyaloga katılmak için Babür sarayına akın etti.[5] Avrupa ile Osmanlı ve Babür imparatorlukları arasındaki alışveriş diplomasi ve ticaret alanlarıyla sınırlı değildi. Akademisyenlerin, mimarların ve zanaatkarların uzak ülkelerin kültürel geleneklerinde ilham ve yenilik aradığı fikirler alanına kadar uzanıyordu. Evliya Çelebi ve Jean-Baptiste Tavernier gibi seyyahların yazılarından etkilenen Avrupalı aydınlar, Doğu estetiğine, felsefesine ve mimari tekniklerine yoğun bir ilgi duydular. "Binbir Gece Masalları" ve "Baburnama" gibi metinlerin Avrupa dillerine çevrilmesi, Doğu'ya olan bu hayranlığı daha da artırdı ve kıtadaki şairlerin, yazarların ve mimarların hayal güçlerini şekillendirdi.[6]

Bu kültürel alışveriş, Avrupalı mimarların mimaride Osmanlı ve Babür mimari motiflerini ve tekniklerini benimsemesinde görüldü. Osmanlı camilerinin kubbeleri, minareleri ve at nalı kemerleri Avrupa'nın kiliselerinde, saraylarında ve kamu binalarında yankı buldu. Babür mimarisinin karmaşık geometrik desenleri ve bitkisel motifleri, Avrupa iç mekânlarının dekoratif sanatlarına ve iç tasarımına ilham kaynağı oldu. Bir zamanlar Avrupa mülklerinin faydacı sınırlarıyla sınırlı olan bahçeler, Babür bağlarını ve çarbağlarını anımsatan yemyeşil, yemyeşil cennetlere dönüştü.[7] Dolayısıyla Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışverişin tarihsel bağlamı yakınlaşma, işbirliği ve kültürel diyalogdan oluşmaktadır. Bu, Doğu'nun Batı ile yaratıcılık ve yenilikçiliğin

4 Singh, J. G. (Ed.). (2021*). A Companion to the Global Renaissance: Literature and Culture in the Era of Expansion, 1500-1700*. John Wiley & Sons.

5 Haider, R. (2006). *Fragrance of the Past: A Middle Eastern Itinerary*. India Research Press.

6 Rüstem, Ü. (2021). *Mapping Cosmopolitanism: An Eighteenth-Century Printed Ottoman Atlas and the Turn to Baroque.* Ars Orientalis, 51.

7 Trevathan, I. (Ed.). (2024). *Mosque: Approaches to Art and Architecture*. Taylor & Francis.

dansında buluştuğu, karşılıklı hayranlık ve hayranlığın anlatıldığı bir anlatıdır. İmparatorluğun Estetiğini keşfederken, mimarlık tarihinin bu dikkate değer bölümünü şekillendiren tarihsel güçleri ve yapılı çevremizi zenginleştirmeye devam eden kültürel alışverişin kalıcı mirasını hatırlayalım.

Zengin tarihi dokudan devam edersek, Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışveriş tek yönlü bir etki akışı değil, karşılıklı zenginleşme ve uyumla karakterize edilen dinamik bir alışverişti. Doğu'nun egzotik cazibesine hayran kalan Avrupalı mimarlar, Konstantinopolis, İsfahan ve Agra'nın mimari harikalarından ilham alarak keşif ve keşif yolculuklarına çıktılar. Osmanlı ve Babür mimarisi ilkelerini incelediler, karmaşık geometrilerini parçalara ayırdılar ve uyumlu oranlarını ve estetik duyarlılıklarını taklit etmeye çalıştılar.[8] Aynı zamanda, Avrupa'nın kültürel prestijinin bilincinde olan Osmanlı ve Babür mimarları, Avrupa sanat gelenekleriyle hevesle ilgilendiler; Rönesans perspektifi, Barok süsleme ve Neoklasik simetri unsurlarını kendi mimari tasarımlarına dahil ettiler. Sonuç, Doğu ve Batı'nın coğrafi sınırları ve kültürel ayrımları aşan melez bir mimari dil yaratmak için birleştiği fikir ve tekniklerin çapraz karışımı oldu.

Bu mimari alışverişin tarihsel bağlamı, jeopolitik dinamikler, değişen ittifaklar ve imparatorluklar arasındaki rekabetle daha da şekillendi. Doğu Akdeniz ve Balkanlar'ın hâkim gücü olan Osmanlı İmparatorluğu, özellikle Osmanlı-Habsburg rekabetinin zirveye çıktığı dönemde, Avrupa meseleleri üzerinde önemli bir nüfuza sahipti. Babıali'nin gözüne girmeye hevesli olan Avrupa devletleri, diplomatik bağlılıklarını ve kültürel gelişmişliklerini göstermek için sıklıkla Osmanlı mimari tarzlarını taklit etmeye çalıştılar.

Benzer şekilde Babür İmparatorluğu, Avrupa, Asya ve Afrika'yı birbirine bağlayan ticaret yollarının kavşağında bulunan stratejik konumuyla, erken modern dünyanın ekonomik ve kültürel manzarasının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı. Kârlı ticaret fırsatlarının cazibesine kapılan Avrupalı tüccarlar, Hindistan kıyılarında ticaret karakolları ve fabrikalar kurarak canlı bir mal, fikir ve kültürel uygulama alışverişini teşvik ettiler. Kozmopolit ahlakı ve eklektik zevkleriyle Babür sarayı, kültürel zenginliklerinden pay almak isteyen Avrupalı gezginleri ve maceracıları cezbeden, sanatsal etkilerin eridiği bir pota haline geldi.

Ancak imparatorlukların görkeminin ve diplomasinin entrikalarının ortasında, bu tarihsel alışverişin insani boyutunun farkına varmak çok önemlidir. Mimarlık tarihinin gidişatını şekillendirenler yalnızca seçkinler ve yöneticiler değil, aynı zamanda bu anıtsal vizyonları elleriyle hayata geçiren zanaatkarlar, zanaatkarlar ve işçilerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun usta duvar ustalarından Babür atölyelerindeki yetenekli ustalara kadar, mimari hayalleri somut gerçeklere dönüştüren şey onların yaratıcılığı, işçiliği ve özverisiydi.

Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışverişin tarihsel bağlamı, kültürel karşılaşma, alışveriş ve adaptasyona ilişkin çok yönlü bir anlatıdır. Bu,

8 Gillen, P., & Ghosh, D. (2007). *Colonialism & modernity*. UNSW Press.

imparatorlukların ve bireylerin, gücün ve prestijin, yaratıcılığın ve işbirliğinin hikayesidir. İmparatorluğun Estetiği yolculuğumuza çıkarken, mimarlık tarihinin bu olağanüstü bölümünün arka planını oluşturan tarihin zengin dokusunu ve bugün dünyamızı şekillendirmeye devam eden kültürel alışverişin kalıcı mirasını hatırlayalım.

## BÖLÜM III
## MİMARİ UNSURLAR VE YENİLİKLER

Mimarlık tarihinin büyük dokusunda, Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışveriş, zengin bir sanatsal yenilik ve kültürel kaynaşma mozaiğinin ortaya çıkmasına neden oldu. Bu alışverişin merkezinde, Avrupa'nın yapılı çevresini yeniden şekillendiren, ona Doğu'nun ruhunu aşılayan ve aynı zamanda ihtişam, simetri ve süsleme kavramlarını yeniden tanımlayan çok sayıda mimari unsur ve yenilik vardı.

### Doğunun Görkemli Kubbeleri:

Görkemli kubbe, Osmanlı ve Babür geleneklerinden ortaya çıkan en ikonik mimari unsurlardan biridir. Kubbeler göksel ihtişamı simgeliyordu ve ilahi aşkınlık, her iki imparatorluğun manevi ve imparatorluk özlemleriyle eşanlamlı hale geldi. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayasofya ve İstanbul'daki Süleymaniye Camii gibi camilerin kubbeleri, zarif kemerler ve payandalardan oluşan bir ağ tarafından desteklenen baş döndürücü yüksekliklere yükseldi. Bu anıtsal yapılar, İslam medeniyetinin ve mimari yeniliklerin yol göstericisi olarak hizmet ederek hayranlık ve saygı uyandırdı.

Benzer şekilde, Babür İmparatorluğu'nda kubbe, ihtişam ve gelişmişliğin yeni doruklarına ulaştı. Tac Mahal'in anıtsal kubbesi, ruhani güzelliği ve mükemmel oranlarıyla, Babür'ün mimari form ve simetri konusundaki ustalığının bir kanıtı olarak duruyor. Pers ve Orta Asya emsallerinden ilham alan Babür mimarları, imparatorun ilahi otoritesini ve mermerde ölümsüzleştirilen sonsuz aşkı simgeleyen, benzersiz zarafet ve zarafete sahip kubbeler tasarladılar.[9]

### Yüksek Minareler ve Dönen Merdivenler:

Osmanlı ve Babür mimarisinin kubbelerine eşlik eden, ufuk çizgisini vurgulayan, inananları duaya çağıran ve imparatorluk gücünün varlığını duyuran yüksek minarelerdir. Osmanlı geleneğinde minareler, ince nöbetçiler gibi yükselir, karmaşık çiniler ve Allah'ın ve Hz. Muhammed'in isimlerinin yazılı olduğu kaligrafilerle süslenirdi. İstanbul'daki Sultanahmet Camii veya Edirne'deki Selimiye Camii gibi bu yüksek kuleler, İslami tevazu

9 Bayati, B. (1985). *The History and Development of the Dome in front of the Mihrab*. University of London, School of Oriental and African Studies (United Kingdom).

ve üstünlük ilkelerini somutlaştıran görsel simge yapılar ve mimari harikalar olarak hizmet ediyordu.

Babür İmparatorluğu'nda minareler, Pers ve Hint mimari motiflerini uyumlu bir biçim ve işlev sentezinde harmanlayarak farklı bir biçim aldı. Delhi'deki Jama Mescidi'nin veya Lahor'daki Badshahi Camii'nin minareleri zarif spiraller halinde yükseliyor, doğanın ritmini yansıtan narin çiçek motifleri ve geometrik desenlerle bezeniyordu. Dönen merdivenleri ve panoramik manzaralarıyla bu yüksek yapılar, Babür kozmolojisinde cennet ve yeryüzünün birliğini simgeleyen göksel alemlere ve aşağıdaki dünyevi alemlere bir bakış sunuyordu.[10]

**Karmaşık Geometrik Desenler ve Hassas Süsleme:**

Osmanlı ve Babür mimarisinin estetik çekiciliğinin merkezinde, yüzeylerini süsleyen karmaşık geometrik desenler ve zarif süslemeler yer alıyor. Doğal dünyadan ilham alan İslami zanaatkarlar ve zanaatkarlar, geometrik tasarım sanatında ustalaştılar ve evrenin düzenini ve uyumunu yansıtan büyüleyici desenler yarattılar. İspanya'daki Elhamra'nın arabesklerinden İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nın çini işçiliğine kadar bu geometrik motifler, yaratılışın birliğini ve tasarımın sonsuz olanaklarını ifade ederek İslam sanatı ve mimarisinin ayırt edici özellikleri haline geldi.

Benzer şekilde, Babür geleneğinde süsleme, incelik ve inceliğin yeni doruklarına ulaştı. Tac Mahal'in zarif bitkisel motifleri ve kaligrafi yazıtlarıyla karmaşık mermer kaplaması, Babür işçiliğinin ve sanatsal ifadenin zirvesini temsil ediyor. İran, Orta Asya ve Hint etkilerinden ilham alan Babürlü zanaatkârlar, sarayları, camileri ve mezarları zarif ayrıntılarla süslediler, taşı ve mermeri olağanüstü güzelliğe ve manevi rezonansa sahip eserlere dönüştürdüler.[11]

**Avrupa Uyanış Tarzlarındaki Evrimin İzini Sürmek:**

Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının ve yeniliklerinin Avrupa'nın yeniden canlanma tarzları üzerindeki etkisi, yüzyıllara ve kıtalara yayılan derin ve geniş kapsamlıydı. Rönesans'ta Sinan ve Palladio gibi Avrupalı mimarlar Doğu'nun kubbelerinden ve kemerlerinden ilham alarak İslami tasarım unsurlarını kendi mimari kompozisyonlarına dahil ettiler. Barok dönem, Bernini ve Borromini gibi mimarların Osmanlı ve Babür motiflerini süslü cephelerine ve iç mekânlarına entegre ederek duyuları kamaştıran ve ruhu harekete geçiren sürükleyici alanlar yaratmasıyla bu etkilerin daha da detaylandırıldığına tanık oldu.

10 Rizvi, K. (2015). *The transnational Mosque: Architecture and historical memory in the contemporary middle east*. UNC Press Books.

11 Welsh, S. C. (1987). *The Islamic World (Vol. 12)*. Metropolitan Museum of Art.

Romantik dönemde Doğu'nun cazibesi Avrupalı sanatçı ve mimarların hayal gücünü etkileyerek Oryantalist tema ve motiflere olan ilginin yeniden canlanmasına yol açtı. İspanya'nın Mağribi Uyanış mimarisinden İngiliz Hindistan'ının Hint-Saracenik tarzına kadar Avrupalı mimarlar, Doğu'nun egzotizmini benimsediler ve onun mimari kelime dağarcığını, uzak diyarlara ve egzotik kültürlere duyulan romantik özlemi ifade edecek şekilde yeniden yorumladılar.[12] Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının Avrupa'nın yeniden canlanma tarzları üzerindeki etkisi yalnızca estetik alanla sınırlı değildi; aynı zamanda mimari ilkelerin ve mekânsal dinamiklerin daha geniş bir şekilde yeniden tasarlanmasına da yol açtı. Doğu'nun yapısal yaratıcılığına ve dekoratif zenginliğine hayran olan Avrupalı mimarlar, bu unsurları kendi mimari kompozisyonlarına entegre etmeye çalıştılar ve sonuçta coğrafi sınırları ve kültürel ayrımları aşan tarzların bir birleşimi ortaya çıktı.

Genellikle klasik ideallerin ve hümanist değerlerin yeniden doğuşu olarak selamlanan Rönesans, antik çağın mimari mirasıyla derin bir etkileşime tanık oldu. Ancak bu klasik canlanmanın yanı sıra Avrupalı mimarlar ilham almak için Doğu'ya da baktılar ve Osmanlı ve Babür mimarisinin yenilikçi tekniklerini ve süsleme zenginliğini fark ettiler. İslami tasarımın simetrisi ve uyumundan ilham alan Andrea Palladio gibi figürler, villalarına ve saraylarına Doğu süsleme unsurlarını dahil ederek Doğu ile Batı arasında zamansal ve mekânsal kısıtlamaları aşan bir diyalog yarattılar.

Barok dönemde Avrupalı mimarlar Doğu'nun süsleme aşırılıklarını ve mekânsal dinamizmini benimsedikçe bu diyalog teatrallik ve coşkunun yeni doruklarına ulaştı. Osmanlı ve Babür mimarisinin ihtişamı, her yüzeyin karmaşık oymalar, yaldızlı pervazlar ve renkli fresklerle süslendiği Avrupa kilise ve saraylarının gösterişli iç mekânlarında ve ayrıntılı cephelerinde yankı buldu. Babür mezarları ve saraylarının mekânsal karmaşıklığından ilham alan Francesco Borromini gibi mimarlar, yeni formlar ve perspektifler deneyerek duyuları harekete geçiren ve düşünmeye davet eden sürükleyici ortamlar yarattı.[13]

Avrupa Romantik döneme girerken, Doğu'nun cazibesi sanatçıların ve mimarların hayal gücünü cezbetmeye devam etti ve Oryantalist tema ve motiflerin yeniden canlanmasını körükledi. Eugène Delacroix gibi ressamlar ve Victor Hugo gibi yazarlar Doğu'ya yaptıkları seyahatlerden ilham alarak eserlerinde egzotik ihtişam ve romantik özlem sahnelerini tasvir ettiler. Mimaride, Doğu'ya olan bu hayranlık, at nalı kemerleri, karmaşık fayans işleri ve yemyeşil bahçelerin kullanımı yoluyla İslami İspanya'nın egzotikliğini ve gizemini uyandırmayı amaçlayan Mağribi Uyanış tarzında ifade edildi.

Ancak Oryantalist fantezilerin ve egzotik stereotiplerin hızla çoğaldığı bir ortamda, kültürel alışverişin karmaşık ve çok yönlü doğasını tanımak önemlidir. Osmanlı ve Babür imparatorluklarının mimari unsurları ve yenilikleri statik varlıklar değil, kültürel

12 Rustem, U. (2013). *Architecture for a New Age: Imperial Ottoman Mosques in Eighteenth-Century Istanbul*. Harvard University.

13 Rustem, U. (2013). *Architecture for a New Age: Imperial Ottoman Mosques in Eighteenth-Century Istanbul*. Harvard University.

etkileşimin ve yaratıcı sentezin dinamik ifadeleriydi. Zamanın, mekânın ve geleneğin sınırlarını aşarak, çevremizdeki dünyada güzellik ve anlam aramaya yönelik evrensel insan dürtüsüne değindiler.[14]

Bu anlamda Osmanlı ve Babür imparatorluklarının mimari unsurları ve yenilikleri, kültürler arası karşılaşmaların ve yaratıcı işbirliğinin kalıcı gücünün bir hatırlatıcısı olarak hizmet ediyor. Bize mimarinin en iyi ihtimalle ortak insanlığımızın ve sonsuz olasılıklı dünyalar hayal etme ve yaratma kapasitemizin bir yansıması olduğunu hatırlatıyorlar. İmparatorluğun Estetiğini keşfetmeye devam ederken, mimari mirasımızın zenginliğini ve çeşitliliğini kucaklayalım, kültürel alışverişin zamansız güzelliğini ve kalıcı mirasını kutlayalım.

Osmanlı ve Babür imparatorluklarının mimari unsurları ve yenilikleri, Avrupa'nın yapılı çevresinde silinmez bir iz bırakarak, şehrin siluetini ve estetik duyarlılıklarını derinden dönüştürdü. Yüksek kubbelerden yüksek minarelere, karmaşık desenlerden zarif süslemelere kadar bu unsurlar, İmparatorluk Çağı'nı karakterize eden kültürel alışveriş ve sanatsal sentez ruhunu temsil ediyor. Farklı Avrupa canlanma tarzları boyunca evrimlerinin izini sürerken, Doğu ile Batı'nın daha canlı ve birbirine bağlı bir dünya yaratmak için birleştiği kültürler arası karşılaşmaların ve yaratıcı işbirliğinin kalıcı mirasına tanık oluyoruz.[15]

## BÖLÜM IV
## AVRUPA'NIN UYANIŞ TARZLARI ÜZERİNDEKİ ETKİ

Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının Avrupa'nın yeniden canlanma tarzları üzerindeki etkisi, Batı mimarisinin evriminde çok önemli bir döneme işaret ediyor. Rönesans'tan Romantik döneme kadar Doğu'nun mimari ihtişamıyla karşılaşma, yaratıcılık ve yenilikçilikte bir rönesansı ateşledi, Avrupa'nın yapılı çevresini yeniden şekillendirdi ve coğrafi sınırları ve kültürel ayrımları aşan yeni bir estetik duyarlılığa ilham verdi. Bu bölüm, Doğu'nun zengin gelenekleriyle kesişirken mimari dilin ve mekânsal dinamiklerin evriminin izini sürerek, Osmanlı ve Babür mimari etkilerinin çeşitli Avrupa canlanma stilleri üzerindeki derin etkisini araştırıyor.

### Rönesans Uyanışı:

Genellikle sanatsal ve entelektüel başarının altın çağı olarak selamlanan Rönesans, antik çağın mimari mirasıyla derin bir etkileşime tanık oldu. Ancak bu klasik canlanmanın yanı sıra Avrupalı mimarlar ilham almak için Doğu'ya da baktılar ve Osmanlı ve Babür mimarisinin yenilikçi tekniklerini ve süsleme zenginliğini fark ettiler. İslami tasarımın simetrisi ve uyumundan ilham alan Andrea Palladio gibi figürler, villalarına ve saraylarına

14 Dobrilovic, J. *Through the Eyes of the Artists: A New Trip through Orientalism in Art.*

15 Roberts, M. (2015). *Istanbul Exchanges: Ottomans, Orientalists, and nineteenth-century visual culture*. Univ of California Press.

Doğu süsleme unsurlarını dahil ederek Doğu ile Batı arasında zamansal ve mekânsal kısıtlamaları aşan bir diyalog yarattı. Sonuç, klasik mimarinin rasyonalizmini Doğu'nun dekoratif zenginliğiyle harmanlayan, kültürel alışveriş ve yaratıcı kaynaşma ruhunu bünyesinde barındıran yeni bir mimari dilin ortaya çıkmasına yol açan tarzların bir senteziydi.[16]

Rönesans'ın Uyanış dönemi, Avrupa'nın Orta Çağ'ın gölgelerinden yeni bir kültürel ve entelektüel gelişme çağına çıkmasıyla birlikte, mimari ilkelerin ve estetik duyarlılıkların derin bir şekilde yeniden tasavvuruna tanık oldu. Rönesans öncelikle klasik ideallerin ve hümanist değerlerin yeniden canlanmasıyla karakterize edilirken, aynı zamanda Doğu'nun mimari mirasına, özellikle de Osmanlı ve Babür imparatorluklarına olan ilginin arttığına da tanık oldu.[17] Bu dönemde Avrupalı mimarlar, akademisyenler ve gezginler Konstantinopolis, İsfahan ve Agra'nın mimari harikalarından ilham alarak keşif ve keşif yolculuklarına çıktılar. Osmanlı ve Babür mimarisi ilkelerini incelediler, karmaşık geometrilerini parçalara ayırdılar ve uyumlu oranlarını ve estetik duyarlılıklarını taklit etmeye çalıştılar. Mimarlık ve şehir planlaması üzerine çalışmalarıyla tanınan Andrea Palladio gibi şahsiyetler, özellikle İslami tasarımın simetrisi ve zarafetinden etkilenmişler ve Doğu süsleme unsurlarını kendi mimari kompozisyonlarına dahil etmişlerdir.[18]

Rönesans Uyanış döneminin en kalıcı miraslarından biri, klasik ve Doğu motiflerinin Avrupa mimarisinde kaynaşmasıdır. Doğu'nun geometrik desenlerinden ve dekoratif zenginliğinden ilham alan Palladio, İslami tasarımın unsurlarını villalarına ve saraylarına entegre ederek Doğu ile Batı arasında zamansal ve mekânsal kısıtlamaları aşan bir diyalog yarattı. "Villa Rotunda" olarak da bilinen Villa Capra, klasik oranları ve at nalı kemerleri, karmaşık çini işçiliği ve geometrik desenler dahil olmak üzere İslam'dan ilham alan detaylarıyla Palladio'nun stil sentezinin bir örneğini oluşturuyor.

Benzer şekilde, Rönesans Uyanış dönemindeki Avrupa bahçelerinin ve peyzajlarının tasarımında da Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının etkisi görülmektedir. Doğu'nun cennet bahçelerinden ilham alan Avrupalı aristokratlar ve toprak sahipleri, mülklerini Babür bağlarını ve çarbağlarını anımsatan yemyeşil vahalara dönüştürdüler. Tivoli'deki Villa d'Este'nin bahçeleri, ayrıntılı su özellikleri, teraslı manzaraları ve egzotik bitki örtüsüyle, Doğu ve Batı Bahçesi tasarımının bu birleşimini yansıtıyor ve çağı tanımlayan kültürel alışveriş ve yaratıcı sentez ruhunu somutlaştırıyor.[19] Özünde Rönesans Uyanış dönemi, Doğu'nun mimari ihtişamıyla karşılaşmanın yaratıcılık ve yenilikçilikte bir rönesansı ateşlediği Avrupa mimarisinin evriminde çok önemli bir anı temsil ediyor. Avrupa ilham almak için Doğu'ya bakarken, günümüzün yapılı çevresinde yankı bulmaya

16 Mahroum, W. (2023). *The Migration of Art Between History & Geography*. Walid Mahroum.

17 Kutluata, C. N. (2015). *Personifying history: Vernon Lee and re-imagining the Florentine Renaissance* (Master's thesis, Middle East Technical University).

18 Gharipour, M. (Ed.). (2017). *Gardens of Renaissance Europe and the Islamic Empires: encounters and confluences*. Penn State Press.

19 Gharipour, M. (Ed.). (2017). *Gardens of Renaissance Europe and the Islamic Empires: encounters and confluences.* Penn State Press.s.2.

devam eden yeni estetik paradigmalar ve mekânsal dinamikler oluşturdu. Dolayısıyla, Rönesans Uyanış dönemi, Doğu ile Batı'nın daha canlı ve birbirine bağlı bir dünya yaratmak için birleştiği, kültürler arası alışverişin ve yaratıcı kaynaşmanın kalıcı mirasının bir kanıtı olarak duruyor.

**Barok Parlaklık:**

Coşkulu süslemeleri ve teatralliği ile karakterize edilen Barok dönemi, Avrupa'nın yeniden canlanma tarzları üzerinde Osmanlı ve Babür etkilerinin daha da detaylandırılmasına tanık oldu. Doğu'nun mekânsal karmaşıklığından ve süsleme aşırılıklarından ilham alan Francesco Borromini gibi mimarlar, yeni formlar ve perspektifler deneyerek duyuları harekete geçiren ve düşünmeye davet eden sürükleyici ortamlar yarattılar. Osmanlı ve Babür mimarisinin ihtişamı, her yüzeyin karmaşık oymalar, yaldızlı pervazlar ve renkli fresklerle süslendiği Avrupa kilise ve saraylarının gösterişli iç mekânlarında ve ayrıntılı cephelerinde yankı buldu. Hareket, duygu ve gösteriye vurgu yapan Barok estetik, Avrupa sınırlarının ötesindeki dünyanın çeşitliliğini ve karmaşıklığını kucaklayarak çağın kozmopolit ahlakını yansıtıyordu.[20]

Kabaca 16. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın başlarına kadar uzanan Barok dönemi, coşkulu süslemeleri, dramatik teatralliği ve dinamik mekânsal kompozisyonlarıyla karakterize edildi. Rönesans'ın rasyonalizmine ve kısıtlamasına bir yanıt olarak ortaya çıktı ve mimarlık ve sanata daha duygusal ve etkileyici bir yaklaşımı benimsedi.[21] Bu dönemde, mimarlar ve tasarımcılar Doğu'nun süsleme zenginliğini ve mekânsal karmaşıklığını kendi mimari kompozisyonlarına dahil etmeye çalışırken, Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının Avrupa'nın canlanma tarzları üzerindeki etkisi yeni boyutlara ulaştı.[22] Barok mimarinin tanımlayıcı özelliklerinden biri, Avrupa kiliselerinin ve saraylarının gösterişli iç mekânlarında ve ayrıntılı cephelerinde yankı bulan hareket ve dinamizme vurgu yapmasıdır. Osmanlı ve Babür mimarisinin ihtişamından ilham alan Francesco Borromini ve Gian Lorenzo Bernini gibi Avrupalı mimarlar, yeni formlar ve perspektifler deneyerek duyuları harekete geçiren ve düşünmeye davet eden sürükleyici ortamlar yarattılar. Karmaşık oymalar ve hassas telkâri işlemeler gibi Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının heykelsi kalitesi, Barok iç mekânların ayrıntılı stucco süslemelerinde ve yaldızlı pervazlarında ifadesini buldu ve izleyiciyi büyüleyen bir görsel zenginlik ve dokusal derinlik duygusu yarattı.

Barok estetiği aynı zamanda ışık ve gölgeyi mimari tasarımda dramatik unsurlar olarak benimseyerek zamanla değişen ve değişen dinamik kompozisyonlar yarattı. Osmanlı ve Babür mimarisindeki ışık ve mekân etkileşiminden ilham alan Barok mimarlar,

20 Zirpolo, L. H. (2018). *Historical dictionary of Baroque art and architecture*. Rowman & Littlefield.s.2.

21 Cermatori, J. (2021). *Baroque Modernity: An Aesthetics of Theater*. JHU Press.

22 Fletcher, M., & Polley, R. (2021). *Architectural styles: a visual guide*. Princeton University Press.

tasarımlarının dramatik etkisini artırmak için chiaroscuro gibi teknikler kullanarak izleyiciyi duyusal bir haz dünyasına saran bir teatrallik ve yanılsama duygusu yarattılar. Barok iç mekânların yaldızlı yüzeyleri ve cilalı mermerindeki ışık oyunu, aynaların ve yansıtıcı yüzeylerin kullanımıyla birleşerek, yapılı çevrenin fiziksel sınırlarını aşan bir mekânsal sonsuzluk hissi yarattı. Barok mimari, süsleme zenginliği ve mekânsal dinamizminin yanı sıra, manevi ve felsefi düşünceleri ifade etmek için sembolizm ve alegoriyi de benimsemiştir. Osmanlı ve Babür mimarisinin kozmolojik sembolizminden ilham alan Avrupalı mimarlar, tasarımlarına güneş, ay ve yıldızlar gibi motifleri dahil ederek kozmik bir düzen ve uyum duygusu uyandırdılar. Roma'daki San Carlo alle Quattro Fontane Kilisesi veya Viyana'daki Karlskirche gibi eserlerde görülen, Barok mimarideki geometrik formlar ve göksel motiflerin karmaşık etkileşimi, manevi ve estetik ideallerin bu sentezini yansıtarak aşkınlık ve hayranlık duygusu yaratıyor. Bu, insanın anlam ve amaç arayışına değiniyor.

Mimarlar ve tasarımcılar duyuları harekete geçiren ve hayal gücünü harekete geçiren sürükleyici ortamlar yaratmaya çalışırken, Barok dönem özünde Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının Avrupa'nın canlanma tarzları üzerindeki etkisinin doruk noktasını temsil ediyor. Avrupa ilham almak için Doğu'ya bakarken, günümüzün yapılı çevresinde yankı bulmaya devam eden yeni estetik paradigmalar ve mekânsal dinamikler oluşturdu. Dolayısıyla Barok dönem, Doğu ile Batı'nın daha canlı ve birbirine bağlı bir dünya yaratmak için birleştiği kültürler arası alışverişin ve yaratıcı kaynaşmanın kalıcı mirasının bir kanıtı olarak duruyor.

**Neoklasik Nüanslar:**

Avrupa Neoklasik döneme girerken, antik çağın mimari mirasına olan ilgi yeniden canlandı, ancak bu canlanma yalnızca klasik gelenekle sınırlı değildi. Aydınlanma'nın eklektik zevklerinden ve küresel keşiflerin genişleyen ufuklarından ilham alan Avrupalı mimarlar, tasarımlarına Osmanlı ve Babür mimarisinin unsurlarını dahil etmeye başladı. 18. ve 19. yüzyılların Neoklasik sarayları ve kamu binaları, büyük kubbeleri, yüksek minareleri ve karmaşık süslemeleriyle, çağı karakterize eden kültürel alışveriş ve kozmopolitlik ruhunu somutlaştıran bu tarzların kaynaşmasına tanıklık ediyordu. Romantik dönemin Oryantalist fantezilerinden ilham alan Sir Christopher Wren gibi mimarlar, İslami tasarımın unsurlarını mimari kompozisyonlarına dahil ederek, geleneksel sınıflandırmaya meydan okuyan ve hâkim mimari kimlik kavramlarına meydan okuyan melez yapılar yarattılar.[23]

18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın başlarını kapsayan Neoklasik dönem, Barok ve Rokoko üsluplarının süsleme aşırılıklarına ve teatralliğine bir tepki olarak ortaya çıktı. Köklerini Aydınlanma'nın ideallerinden ve klasik antik çağın yeniden keşfinden alan Neoklasizm, simetriyi, orantıyı ve rasyonelliği vurgulayarak antik Yunan ve Roma mimarisinin biçimlerini ve ilkelerini yeniden canlandırmaya çalıştı. Bununla birlikte, bu klasik

23 Jayewardene-Pillai, S. (2007). *Imperial conversations: Indo-Britons and the architecture of South India*. Yoda Press.

canlanmanın yanı sıra Neoklasik dönem, Avrupalı mimarlar ve tasarımcıların Doğu süsleme unsurlarını kendi mimari kompozisyonlarına dahil etmeye çalıştıkları için, Doğu'nun mimari mirasına, özellikle de Osmanlı ve Babür imparatorluklarına yönelik yenilenen bir ilgiye de tanık oldu.[24]

Neoklasik mimarinin tanımlayıcı özelliklerinden biri, Osmanlı ve Babür mimarisinin geometrik desenleri ve dekoratif motiflerinde yankı bulan formun netliğine ve sadeliğine vurgu yapmasıdır. Sir Christopher Wren ve Thomas Jefferson gibi Avrupalı mimarlar, Doğu'nun yapısal yaratıcılığından ve süsleme zenginliğinden ilham alarak İslami tasarımın unsurlarını mimari kompozisyonlarına dahil ederek, geleneksel sınıflandırmaya meydan okuyan ve hâkim mimari kimlik kavramlarına meydan okuyan melez yapılar yarattılar. Washington D.C.'deki Amerika Birleşik Devletleri Kongre Binası veya Brighton'daki Kraliyet Pavyonu gibi Neoklasik binalarda at nalı kemerlerin, karmaşık döşeme işlerinin ve geometrik desenlerin kullanımı, bu stil sentezini yansıtıyor ve kültürel alışveriş ruhunu ve yaratıcı kaynaşmayı karakterize ediyor.

Neoklasik mimari, süsleme zenginliğinin yanı sıra manevi ve felsefi fikirleri ifade etmek için sembolizm ve alegori kullanımını da benimsemiştir. Osmanlı ve Babür mimarisinin kozmolojik sembolizminden ilham alan Avrupalı mimarlar, nilüfer çiçeği, tavus kuşu ve Hayat Ağacı gibi motifleri tasarımlarına dahil ederek manevi üstünlük ve evrensel uyum duygusu uyandırdılar. Wilmette, Illinois'deki Bahai İbadethanesi veya Brighton Pavyonu gibi eserlerde görülen bu sembolik unsurların Neoklasik yapılara dahil edilmesi, bir birlik duygusu yaratarak çağı karakterize eden ruhani ve estetik ideallerin sentezini yansıtır. ve kültürel ve coğrafi sınırları aşan süreklilik. Ayrıca Neoklasik dönem, Doğu'nun cennet bahçelerinden esinlenerek peyzaj mimarisi ve bahçe tasarımına olan ilginin yeniden canlanmasına da tanık oldu. Osmanlı ve Babür imparatorluklarının yemyeşil manzaralarından ve yemyeşil vahalarından etkilenen Avrupalı aristokratlar ve toprak sahipleri, tasarımlarına çeşmeler, köşkler ve su özellikleri gibi unsurları dahil ederek mülklerini özenle hazırlanmış bahçelere ve parklara dönüştürdüler. Sonuç, çağın kozmopolit ahlakını yansıtan, duyuları harekete geçiren ve düşünmeye davet eden sürükleyici ortamlar yaratan Doğu ve Batı Bahçesi tasarımının bir birleşimiydi.[25]

Özünde Neoklasik dönem, Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının Avrupa'nın canlanma tarzları üzerindeki etkisinin bir devamını temsil ediyor; mimarlar ve tasarımcılar, Doğu'nun biçim ve motiflerini klasik antik çağın idealleriyle sentezleyen melez yapılar yaratmaya çalışıyor. Avrupa ilham almak için Doğu'ya bakarken, günümüzün yapılı çevresinde yankı bulmaya devam eden yeni estetik paradigmalar ve mekânsal dinamikler oluşturdu. Dolayısıyla Neoklasik dönem, Doğu ile Batı'nın daha canlı ve birbirine bağlı

24 Gray, G. T. (2021). *An Introduction to the History of Architecture, Art & Design*. Sunway University Press.

25 Sully, A. (2022). *The Armageddon of Architecture and Design*. Cambridge Scholars Publishing.

bir dünya yaratmak için birleştiği kültürler arası alışverişin ve yaratıcı kaynaşmanın kalıcı mirasının bir kanıtı olarak duruyor.

**Romantik Hayal:**

Duygu, hayal gücü ve egzotizme vurgu yapan Romantik dönem, Avrupa mimarisinde Oryantalist tema ve motiflerin gelişmesine tanık oldu. Doğu'ya yaptıkları seyahatlerden ve Doğu'nun ihtişamının cazibesinden ilham alan Avrupalı mimarlar, at nalı kemerleri, karmaşık çini işçiliği ve yemyeşil bahçeleri kullanarak İslami İspanya'nın egzotizmini ve gizemini uyandırmayı amaçlayan Mağribi Uyanış tarzını benimsediler. Granada'daki Elhamra, süslü avluları ve görkemli salonlarıyla, İslami tasarımın ruhunu kendi mimari kompozisyonlarında yakalamaya çalışan Owen Jones ve Antoni Gaudí gibi mimarlar için bir hayranlık ve ilham kaynağı haline geldi. Sonuç olarak, Avrupalı mimarlar ve tasarımcılar Osmanlı ve Babür mimarisinin ihtişamını kendi kültürel ortamları bağlamında yeniden hayal etmeye çalışırken, Doğu'nun mimari mirasına olan ilgi yeniden canlandı.

19. yüzyıl boyunca gelişen Romantik dönem, duyguya, hayal gücüne ve yüceliğe yapılan vurguyla karakterize edildi. Avrupalı entelektüellerin ve sanatçıların rasyonalizmin sınırlamalarından kurtulmaya ve doğanın ve insan ruhunun evcilleştirilmemiş güçlerini kucaklamaya çalıştıkları bir kültürel mayalanma ve sanatsal keşif dönemiydi. Bu romantik vizyonun merkezinde, Avrupa mimarisine ve sanatına nüfuz eden Oryantalist tema ve motiflerde ifadesini bulan egzotik ve gizemli olana duyulan hayranlık vardı.[26] Romantik dönemde Doğu'nun cazibesi Avrupalı mimarların ve tasarımcıların hayal gücünü yakaladı ve Oryantalist tema ve motiflere olan ilginin yeniden canlanmasına ilham verdi. Uzak diyarlara ve egzotik kültürlere duyulan romantik özlem, at nalı kemerleri, karmaşık fayans işleri ve yemyeşil bahçelerin kullanımı yoluyla İslami İspanya'nın ihtişamını ve gizemini uyandırmayı amaçlayan Mağribi Uyanış tarzında ifadesini buldu. Owen Jones ve Antoni Gaudí gibi Avrupalı mimarlar, Doğu'ya yaptıkları seyahatlerden ve Granada'daki Elhamra'nın mimari ihtişamından ilham alarak, İslami tasarım unsurlarını kendi mimari kompozisyonlarına dahil ederek Doğu ile Batı arasındaki sınırları bulanıklaştıran melez yapılar yarattılar.

Romantik mimarinin tanımlayıcı özelliklerinden biri, Doğu'nun egzotik manzaralarında ve mimari formlarında yankı bulan pitoresk ve yüce olana vurgu yapmasıdır. Osmanlı ve Babür imparatorluklarının yemyeşil manzaralarından ve yemyeşil vahalarından etkilenen Avrupalı mimarlar ve tasarımcılar, Doğu'nun cennet bahçelerini ve saraylarını kendi kültürel ortamlarında yeniden yaratmanın yollarını aradılar.[27] Sonuç, kayıp bir

26 Alofsin, A. (2006). *When buildings speak: architecture as language in the Habsburg Empire and its aftermath*, 1867-1933. University of Chicago Press.

27 Habibullah, A. M. (2020). *Contemporary Islamic gardens and cultural identity: Three case studies from North America and Europe (Doctora*l dissertation, University of Illinois at Urbana-Champaign).

cennete duyulan romantik özlemi yansıtan, duyuları harekete geçiren ve düşünmeye davet eden sürükleyici ortamlar yaratan Doğu ve Batı Bahçesi tasarımının bir birleşimiydi.

Romantik mimari, süsleme zenginliği ve egzotizminin yanı sıra manevi ve felsefi fikirleri ifade etmek için sembolizm ve alegori kullanımını da benimsedi. Osmanlı ve Babür mimarisinin kozmolojik sembolizminden ilham alan Avrupalı mimarlar, hilal, nilüfer çiçeği ve tavus kuşu gibi motifleri tasarımlarına dahil ederek manevi üstünlük ve evrensel uyum duygusu uyandırdılar. İspanya'daki Elhamra Sarayı veya İngiltere'deki Brighton Pavyonu gibi eserlerde görülen bu sembolik unsurların Romantik binalara dahil edilmesi, çağı karakterize eden manevi ve estetik ideallerin sentezini yansıtarak kültürel aşan bir merak ve büyü duygusu yaratıyor. ve coğrafi sınırlar. Dahası, Romantik dönem, Doğu'nun karmaşık detaylarından ve zarif işçiliğinden ilham alan mimari süsleme ve işçiliğe olan ilginin yeniden canlanmasına da tanık oldu. Osmanlı ve Babür imparatorluklarının süsleme sanatlarından etkilenen Avrupalı zanaatkârlar ve zanaatkârlar, telkâri işleri, mozaik çini ve karmaşık oymacılık gibi unsurları tasarımlarına dahil ederek, benzersiz güzellikte ve karmaşıklıkta eserler yarattılar. Sonuç, kayıp bir altın çağa duyulan romantik özlemi yansıtan, dönemin kültürel manzarasına nüfuz eden bir nostalji ve hülya duygusu yaratan bir zanaatkarlık ve sanatsal ifade rönesansıydı.

Özünde, Romantik dönem, Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının Avrupa'nın canlanma tarzları üzerindeki etkisinin doruk noktasını temsil ediyor; mimarlar ve tasarımcılar, Doğu'nun egzotizmini ve gizemini kendi kültürel ortamlarında yeniden yaratmaya çalışıyorlar. Avrupa ilham almak için Doğu'ya bakarken, günümüzün yapılı çevresinde yankı bulmaya devam eden yeni estetik paradigmalar ve mekânsal dinamikler oluşturdu. Dolayısıyla Romantik dönem, Doğu ile Batı'nın daha canlı ve birbirine bağlı bir dünya yaratmak için birleştiği, kültürler arası alışverişin ve yaratıcı kaynaşmanın kalıcı mirasının bir kanıtı olarak duruyor.

Osmanlı ve Babür mimari etkilerinin Avrupa'nın yeniden canlanma tarzları üzerindeki etkisi derin ve geniş kapsamlıydı; gelecek yüzyıllar boyunca Batı mimarisinin estetik duyarlılıklarını ve mekânsal dinamiklerini şekillendirdi. Rönesans'tan Romantik döneme kadar Avrupalı mimarlar, Doğu'nun mimari ihtişamından ilham alarak, Osmanlı ve Babür tasarım unsurlarını kendi mimari kompozisyonlarına dahil ederek, coğrafi sınırları ve kültürel ayrımları aşan tarzların bir sentezini yarattılar. İmparatorluğun Estetiğini keşfetmeye devam ederken, ortak mimari geleneğimizin kalbinde yer alan kültürel değişim ve yaratıcı kaynaşma ruhunu benimseyerek, mimari mirasımızın zenginliğini ve çeşitliliğini kutlayalım. İmparatorluğun Estetiği yolculuğumuzu sona erdirirken, Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışverişten ortaya çıkan mimari senkretizmin derin kültürel önemi ve kalıcı mirası üzerinde düşünmek çok önemlidir. Salt üslup ödünç almalarının ötesinde, bu mimari değişim hem Doğu'nun hem de Batı'nın mimari mirasında yankı bulmaya devam eden daha geniş güç, kimlik ve kültürel

diyalog temalarını somutlaştıran, medeniyetlerin yakınlaşmasını temsil ediyordu. Bu son bölümde, bu alışverişin kültürel önemini daha derinlemesine inceleyeceğiz ve dünyanın mimari manzarası üzerindeki kalıcı etkisini keşfedeceğiz.

## BÖLÜM V
## KÜLTÜREL ÖNEM VE MİRAS

İmparatorluğun Estetiği yolculuğumuzu sona erdirirken, Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışverişten ortaya çıkan mimari senkretizmin derin kültürel önemi ve kalıcı mirası üzerinde düşünmek çok önemlidir. Salt üslup ödünç almalarının ötesinde, bu mimari değişim hem Doğu'nun hem de Batı'nın mimari mirasında yankı bulmaya devam eden daha geniş güç, kimlik ve kültürel diyalog temalarını somutlaştıran, medeniyetlerin yakınlaşmasını temsil ediyordu. Bu son bölümde, bu alışverişin kültürel önemini daha derinlemesine inceleyeceğiz ve dünyanın mimari manzarası üzerindeki kalıcı etkisini keşfedeceğiz.

### Medeniyetlerin Yakınlaşması:

Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışveriş, özünde, mimari üslup alışverişinden daha fazlasıydı; medeniyetlerin yakınlaşmasıydı. Bu, coğrafi sınırları ve zamansal kısıtlamaları aşan zihinlerin, kültürlerin ve dünya görüşlerinin buluşmasıydı. Doğu ve Batı, mimari fikir, malzeme ve teknik alışverişi yoluyla insan deneyiminin karmaşıklığını ve çeşitliliğini yansıtan ortak bir estetik kelime dağarcığı oluşturdu. Büyük kubbelerden yüksek minarelere, karmaşık geometrik desenlerden zarif süslemelere kadar bu değişimden ortaya çıkan mimari, çağı tanımlayan kültürel alışveriş ve yaratıcı kaynaşma ruhunu somutlaştırıyordu.[28]

### Güç, Kimlik ve Kültürel Diyalog Temaları:

Güç, kimlik ve kültürel diyalog gibi geniş temalar, Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa'nın mimari senkretizmi içinde yer alıyordu. Mimarlık, onu üreten toplumların özlemlerini ve değerlerini yansıtan, politik ve ideolojik ifade için güçlü bir araç olarak hizmet etti. Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul'un anıtsal camileri ve sarayları, padişahların otoritesini ve İslam inancının birliğini yansıtan imparatorluk ihtişamının ve dini dindarlığın simgeleri olarak hizmet ediyordu. Benzer şekilde, Babür İmparatorluğu'nda, Agra ve Delhi'nin görkemli kaleleri ve türbeleri, Babür gücünün ve kültürel gelişmişliğin ifadeleriydi ve Ekber ve Şah Cihan gibi imparatorların mirasını gelecek nesiller için ölümsüzleştiriyordu.[29]

28 Mohammed-Khaja, A. (2024). *A Nation of Imaginaries: Negotiating India's Collective Identity through Mughal Miniatures* (Master's thesis, University of Waterloo).

29 Rustem, U. (2019). *Ottoman Baroque: The architectural refashioning of eighteenth-century Istanbul*. Princeton University Press.

Ancak imparatorluk ihtişamının bu ifadelerinin yanı sıra mimarlık aynı zamanda kültürel diyalog ve alışveriş için de bir araç olarak hizmet etti. Avrupalı mimarlar ve zanaatkarlar ticaret, diplomasi ve kültürel etkileşim yoluyla Osmanlı ve Babür tasarım unsurlarını kendi mimari kompozisyonlarına dahil ederek coğrafi sınırları ve kültürel ayrımları aşan melez bir mimari dil yarattılar. Doğu ile Batı, gelenek ile yenilik arasındaki bu diyalog, Avrupa'nın mimari manzarasını zenginleştirdi ve bugün mimarlık dünyasını şekillendirmeye devam eden daha küresel bir estetik duyarlılığın gelişmesine katkıda bulundu.

**Mimari Senkretizm Mirası:**

Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasında şekillenen mimari senkretizm mirası, dünya çapındaki şehirlerin mimari peyzajlarında görülebilir. İstanbul ve İsfahan'ın büyük camileri ve saraylarından, Avrupa'nın Barok kiliselerine ve Neoklasik saraylarına kadar, bu kültürler arası alışverişin izleri, bu mimari şaheserleri tanımlayan süsleme motiflerinde, mekânsal kompozisyonlarda ve yapısal yeniliklerde bulunabilir. Ancak bu alışverişin fiziksel tezahürlerinin ötesinde, gerçek mirası temsil ettiği kalıcı yaratıcılık, işbirliği ve kültürel alışveriş ruhunda yatmaktadır.

Bu kültürler arası karşılaşmanın zenginliğini kutlayarak, daha birbirine bağlı ve kültürel açıdan daha çeşitli bir dünya yaratmak için sınırları aşan mimarlara ve zanaatkarlara saygılarımızı sunuyoruz. Vizyonları ve yaratıcılıkları, mimari yeniliğin sınırlarını zorlamak ve ortak mimari mirasımızın çeşitliliğini kucaklamak için bize ilham vermeye devam ediyor. Geleceğe bakarken, bizi çevreleyen mimarlık tarihinin zengin dokusundan ilham almaya devam edelim; diyalog ve paylaşım yoluyla gerçekten güzellik, uyum ve anlayışla dolu bir dünya yaratabileceğimizin bilincinde olalım.

**Mimari Diplomasi ve Yumuşak Güç:**

Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki mimari fikir alışverişi yalnızca sanatsal bir ifade meselesi değildi; aynı zamanda bir tür mimari diplomasi ve yumuşak güçtü. Anıtsal yapılar inşa ederek ve mimari motifleri yayarak, imparatorluklar kültürel ve politik etkilerini sınırlarının ötesine yansıtarak komşu medeniyetlerin algılarını ve kimliklerini şekillendirdiler. Avrupalı yöneticiler de kendi kültürel üstünlüklerini ileri sürmek ve Doğu ile diplomatik bağlar kurmak için Osmanlı ve Babür mimarisinin ihtişamını ve gelişmişliğini taklit etmeye çalıştılar.[30]

Mimari fikir alışverişi aynı zamanda Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki diplomatik ilişkileri ve kültürel alışverişi de kolaylaştırdı. Avrupalı mimarlar ve zanaatkârlar ticari misyonlar, diplomatik elçiler ve kültürel alışverişler aracılığıyla

30 Rustem, U. (2019). *Ottoman Baroque: The architectural refashioning of eighteenth-century Istanbul*. Princeton University Press. S.4.

Konstantinopolis, İsfahan ve Agra'nın mimari harikalarını incelemek için Doğu'ya seyahat ettiler ve yanlarında Avrupa'nın mimari manzarasını zenginleştiren zengin bir bilgi ve ilham zenginliği getirdiler. Aynı şekilde Osmanlı ve Babür mimar ve zanaatkarları da Avrupa'ya seyahat ederek uzmanlıklarını ve işçiliklerini Avrupalı meslektaşlarıyla paylaşarak İslam sanatının ve kültürünün Batı'da yayılmasına katkıda bulundular.

**Oryantalizmin Etkisi:**

Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışveriş, Batı'nın kültürel tasavvurunun şekillenmesinde de önemli bir rol oynamış ve Oryantalizm olgusunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Doğu'nun egzotizmi ve gizeminden etkilenen Avrupalı sanatçılar, yazarlar ve aydınlar, Doğu'nun ihtişamı ve entrikasının romantikleştirilmiş vizyonlarını yaratarak eserlerinde Doğu'nun özünü yakalamaya çalıştılar. Doğu'ya duyulan bu hayranlık, edebiyat ve sanattan moda ve tasarıma kadar Avrupa kültürünün tüm yönlerine nüfuz etmiş ve Batı'nın kültürel manzarasında silinmez bir iz bırakmıştır.

Mimaride Oryantalizm, at nalı kemerleri, karmaşık fayans işçiliği ve yemyeşil bahçelerin kullanımı yoluyla İslami İspanya'nın egzotikliğini ve gizemini uyandırmayı amaçlayan Mağribi Uyanış tarzında ifadesini buldu. Owen Jones ve Antoni Gaudí gibi Avrupalı mimarlar, Granada'daki Elhamra'nın mimari ihtişamından ilham alarak, İslami tasarım unsurlarını kendi mimari kompozisyonlarına dahil ederek Doğu ile Batı arasındaki sınırları bulanıklaştıran melez yapılar yarattılar. Egzotizmi ve gizemi çağrıştıran bu romantik Doğu vizyonu, mimari tasarımı ve kültürel söylemi bugüne kadar etkilemeye devam ediyor. Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki alışveriş, mimarlık ve kültürel alışveriş tarihinde çok önemli bir anı temsil ediyor. Doğu ve Batı, mimari fikir, malzeme ve teknik alışverişi yoluyla coğrafi sınırları ve zamansal kısıtlamaları aşan ortak bir estetik kelime dağarcığı oluşturdu. Bu alışveriş yalnızca Avrupa'nın mimari manzarasını zenginleştirmekle kalmadı, aynı zamanda bugün mimarlık dünyasını şekillendirmeye devam eden daha küresel bir estetik duyarlılığın gelişmesine de katkıda bulundu.

Bu alışverişin kültürel önemi ve kalıcı mirası üzerinde düşünürken, ortak mimari mirasımızın zenginliğini ve çeşitliliğini kutlayalım. İmparatorluk Çağı'nı tanımlayan kültürel değişim ve yaratıcı kaynaşma ruhunu benimseyerek, daha birbirine bağlı ve kültürel açıdan daha çeşitli bir dünya yaratmak için sınırları aşan mimarları ve zanaatkarları onurlandırıyoruz. Bunu yaparken, insan uygarlığının güzelliğini ve çeşitliliğini destekleyen diyalog, anlayış ve işbirliği ilkelerine olan bağlılığımızı yeniden teyit ediyoruz.

## BÖLÜM VI
## SONUÇ

Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa mimarisi arasındaki alışveriş, kültürlerin dinamik bir birleşimine örnek teşkil ediyor ve kıtalar arası mimari tarzlar üzerinde derin ve kalıcı bir etki yaratıyor. Rönesans'tan Romantik döneme kadar Avrupalı mimarlar, Doğu'nun estetiğine ve yeniliklerine duyulan derin takdiri yansıtan görkemli kubbeler, karmaşık geometrik desenler ve büyük bahçeler gibi unsurları benimseyip uyarladılar. Bu kültürler arası diyalog, Avrupa'nın mimari kelime dağarcığını zenginleştirdi, ona coğrafi ve kültürel sınırları aşan yeni formlar ve fikirler aşıladı. Bu mimari senkretizm mirası, kültürel alışverişin ve işbirliğinin kalıcı gücünün bir kanıtıdır. Osmanlı ve Babür tasarımlarının Avrupa yapıları üzerindeki etkisi yalnızca estetik ve yapısal normları yeniden tanımlamakla kalmadı, aynı zamanda güç, kimlik ve sanatsal ifade gibi daha geniş temaları da sembolize etti. Bu tarihsel etkileşimleri inceleyerek, küresel mimari mirasın birbirine bağlılığı ve sanat ile mimarlığın farklı kültürler ve çağlar arasında köprü kurarak evrensel diller olarak hizmet etme yolları hakkında daha derin bir anlayış kazanıyoruz.

Özünde, Osmanlı ve Babür imparatorluklarının Avrupa mimarisine estetik katkıları, önemli bir sanatsal ve kültürel sentez döneminin altını çiziyor. Bu miras, farklı kültürel geleneklerin birleşiminden doğan zamansız güzelliği ve yeniliği vurgulayarak çağdaş mimarlara ve tarihçilere ilham vermeye devam ediyor. Bu mimari alışverişin hikayesi, kültürel karşılaşmaların yapılı çevreyi kalıcı ve anlamlı şekillerde nasıl şekillendirip yükseltebileceğini gösteren, insan yaratıcılığının ve ortak güzellik arayışının kutlanmasıdır. Osmanlı ve Babür mimari unsurlarının Avrupa'nın yeniden canlanma tarzları üzerindeki derin etkisi, yapılı çevreyi şekillendirmede kültürler arası alışverişin zenginliğini vurguluyor. Rönesans'tan Romantik döneme kadar Avrupalı mimarlar ve tasarımcılar, İslami tasarımın unsurlarını kendi yaratımlarına entegre ederek Doğu'nun mimari harikalarından ilham aldılar. Bu kültürel sentez, coğrafi sınırları ve zamansal kısıtlamaları aşan, bu dönemleri tanımlayan yenilik ve yaratıcılık ruhunu somutlaştıran benzersiz bir mimari kelime dağarcığıyla sonuçlandı.

Rönesans Uyanışı sırasında Andrea Palladio gibi figürler klasik rasyonalizmi İslami tasarımın süsleme zenginliğiyle birleştirerek simetriyi, uyumu ve dekoratif detayları kutlayan yapılar yarattılar. Barok dönemde Francesco Borromini gibi mimarlar Osmanlı ve Babür mimarisinin mekânsal karmaşıklığını ve teatralliğini benimseyerek duyuları harekete geçiren sürükleyici ortamlar yarattılar. Aydınlanma'nın eklektik zevklerinin yönlendirdiği Neoklasik çağ, Avrupalı mimarların kozmopolitlik ve kültürel alışveriş ruhunu yansıtan büyük kubbeleri, yüksek minareleri ve Doğu'dan gelen karmaşık süslemeleri bir araya getirdiğini gördü. Romantik çağda, egzotizme duyulan hayranlık ve Doğu ihtişamının cazibesi, Owen Jones ve Antoni Gaudí gibi mimarlara, geleneksel sınıflandırmaya

meydan okuyan melez yapılar yaratmak için Doğu ve Batı motiflerini harmanlayarak eserlerinde İslami İspanya'nın gizemini uyandırma konusunda ilham verdi.

Bu mimari senkretizm, uygarlıkların yakınlaşmasını temsil eden stilistik ödünç almaların ötesine uzanıyordu. Osmanlı ve Babür imparatorluklarının büyük camileri, sarayları ve bahçeleri, emperyal gücün ve kültürel gelişmişliğin simgeleri olarak hizmet ederken, aynı zamanda bu unsurları kendi tasarımlarına entegre eden Avrupalı mimarlarla diyaloğu da teşvik ediyordu. Bu alışveriş, daha geniş bir kültürel diyaloğu kolaylaştırdı, Doğu ve Batı'nın mimari manzarasını zenginleştirdi ve küresel bir estetik duyarlılığın gelişmesine katkıda bulundu.

Bu kültürler arası alışverişin mirası, dünya çapındaki şehirlerin manzaralarını süsleyen mimari şaheserlerde görülebilir. Avrupa saraylarının karmaşık çini işçiliği ve geometrik desenlerinden, Babür cenneti tasarımlarından ilham alan yemyeşil bahçelere kadar, Osmanlı ve Babür mimarisinin Avrupa'nın canlanma tarzları üzerindeki etkisi, kültürel diyalog ve yaratıcı kaynaşmanın kalıcı gücünün bir kanıtıdır.

Bu mimari alışverişin etkisi üzerinde düşünürken, bunun temsil ettiği yenilik ve işbirliği ruhunu kutlamak önemlidir. Birbirine daha bağlı ve kültürel açıdan daha çeşitli bir dünya yaratmak için sınırları aşan mimarları ve zanaatkârları onurlandırarak diyalog, anlayış ve işbirliği ilkelerine olan bağlılığımızı yeniden teyit ediyoruz. Bunu yaparak, ortak mimari mirasımızın güzelliğini ve çeşitliliğini koruyor ve gelecek nesillere kültürler arası yaratıcılığın sınırsız olanaklarını keşfetmeye devam etmeleri için ilham veriyoruz. Bu nedenle İmparatorluğun Estetiği, mimari senkretizmin kalıcı mirasına ve insan uygarlığının zengin dokusuna bir övgü olarak duruyor. Farklı kültürel etkileri harmanlayarak ortak mirasımızın derinliğini ve genişliğini gerçekten takdir edebiliriz. Bu çeşitliliği benimseyerek güzellik, uyum ve karşılıklı saygı dolu bir dünya inşa etmeye devam edebiliriz.

Özünde, Osmanlı ve Babür imparatorlukları ile Avrupa arasındaki mimari alışverişin hikayesi, kültürel etkileşimin dönüştürücü gücünün bir kanıtıdır. Farklı kültürlerin karşılıklı saygı ve anlayış ruhuyla bir araya gelmesiyle ortaya çıkan sınırsız yaratıcılık ve yenilikçilik potansiyelinin bir hatırlatıcısıdır. Giderek birbirine bağlanan bir dünyada yol almaya devam ederken, iş birliği, iş birliği ve ortak kültürel takdir üzerine kurulu bir gelecek oluşturmak için geçmişten aldığımız derslerden ilham alalım.

# ÇEKLER EMİR TEMUR'U NASIL HAYAL EDİYORDU?

**Durdona RASULOVA** [1]

ÖZET

Emir Temur isminin yüzyıllar boyunca Doğu'da ve Batı'da büyüklüğün, tahtın ve krallığın sembolü olduğu bilinmektedir. Hakkında pek çok tarihî, ilmî ve sanat eseri yapılmıştır. Avrupa'da Emir Temur hakkında yayınlanan tarihi eserlerden biri de Çekçe "Hystorya o Tamerlánowi Králi Tatarském" (Tatar Kralı Amir Temur'un Tarihi) kitabıdır. Eser, orijinal olarak İtalyan yazar Petro Perondino tarafından Latince yazılmış ve "Büyük İmparator Amir Temur'un Hayatı" (Magni Tamerlanis Scytherum Imperatoris Vita) olarak adlandırılmıştır.

İlk kez bu eser 1553'te Floransa'da yayımlandı ve Bartholomew Matser tarafından Çekçe'ye çevrildi. Bugün bu yayının tam bir kopyası Çek Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. Çekçe tercümesi orijinalinden oldukça farklıdır. Ancak eserde yer alan pek çok bilgi Emir Timur'un kişiliği ve hayatıyla ilgili gerçeklerle örtüşmemektedir. Bu eserde Emir Timur'un Osmanlı sultanı Bayazid'le olan mücadelesi ve Avrupalı hükümdarlarla dostane ilişkileri anlatılmaktadır. Yazar başarılı askeri başarılarını vurguluyor. Başarılarından dolayı Timur kısa sürede "Şanslı Kılıç" (İskit dilinde Temirus Guthlus) adını almıştır. Daha sonra topallığından dolayı muhalifleri tarafından kendisine Temurlang denildi. Bu isim daha sonra Avrupa'da Tamerlan teriminin ortaya çıkmasına neden oldu. Emir Temur'un kişiliği hakkında bilgi vermek için yazar tarihi kaynaklardan ziyade folklora başvurduğu anlaşılıyor. Bu kitap her ne kadar tarihi hatalardan arınmış olmasa da Orta Çağ Avrupa'sında Emir Temur hakkındaki yaygın görüşlerin incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Sonuçta Emir Timur bu dönemde Batı'da adaletin, eşitliğin ve yönetimin istikrarlı bir simgesi haline gelmişti.

* Tacikistan Devlet Sanat ve Kültür Enstitüsü Araştırmacısı

# 19. YY. AVRUPA MİMARİSİNİN AZERBAYCAN MİMARİSİNE ETKİSİ

**Nemat (Nihat) SARIYEV***

**Giriş**

Azerbaycan Avrupa mimarisiyle 19. yy.ın başlarında petrol zenginleri vasıtası ile tanışır. Yeni petrol zenginleri paralarının ve güçlerinin farkında oldukları için dönemin de maarifçilik harekâtı ile milli yönümlü işler görmeye çalışırlar. Dünyayı gezen, oradaki binaları görüp sevip beğenmiş milyonerler Bakü'de de aynı tarz binaların yapılmasını istemişler. Bunun sonucudur ki, bugün Flarmoniya Binası Los-Angeles, Saadet Sarayı İtalya, İsmailiye Binası İspanya vs. mimarisini bir şekilde ülkemize getirmiştir.

**Saadet Sarayı**

Binayı Murtuza Muhtarov çok sevdiği eşi Liza hanıma sürpriz olarak yaptırmış. Bakü'nün işgali zamanı evine atı ile giren Rus subayını öldüren Murtuza Muhtarov tabancasındaki son kurşunu da kafasına sıkmış. Günümüzde saray nikâh evi olarak faaliyet göstermektedir. Saray Bakü'nün merkezinde, Murtuza Muhtarov ve Ahmet Cevat'ın adını taşıyan sokakların kesişmesinde, M. Muhtarov Sok. 6 adresinde yerleşmektedir.

**Binanın mimari özelliklerini** dikkatlice incelediğimiz zaman Avrupa Gotik tarzını açıkça görmekteyiz. Yapının taş ve plastik detaylarının sıva kullanılmadan tamamlanmış olması ilgi çekicidir. Giriş takı heykel başlıklı pilyastrlara dayanmakta. Güzel çizgilere malik dalgalı saçlar, iri göz ve düz burunlu, geniş alnını örtmekte. Kalın dudakları, yakışıklı sakal ile birleştiren bıyıklar gözlerini uzaklara dikmiş cesur savaşçı imgesi oluşturmakta (Fetullayev, 2013: 18). Onun heykel şeklinde yapılmış başı yakınlardaki rölyef elementleri ile ahenk teşkil etmekte. Güçlü çizilmiş ipe benzer yuvarlak tak ile intibah dönemi motiflerini hatırlatmakta. Binanın fasadı Venedik gotikası üzerine tertip edilse de, iç mekânın üslup programı Avrupa klasiğine daha yakındır ve bu ikinci katın nefis mimarlık tarihinde salonun üç boyutlu lobisini kapsayan biçimli korint tipi sütunlarında kabarık şekilde betimlenmektedir. Zarif, açık çizgilere malik görkemli sütunları arasındaki dikdörtgen mekânda mimarlık şekil ve üsluplarının zarifliği açıkça hissedilmekte (Fetullayev,

* Bakı Şehir Baş Mimarlar İttifakının üyesi

2013: 19). Büyük salonun iç mekânını süsleyen Antik Yunan mitolojisi motifli duvar kabartmaları bir kez daha Avrupa mimarisinin ülkemizdeki etkisini göstermektedir.

Saadet Sarayı genel görünüm

**İsmailiye binası**

Hakkında bahsetmek istediğimiz bir diğer bina İsmailiye binasıdır. İsmailiye binası Musa Nağıyev'in zamansız ölmüş oğlu İsmail'in adına yaptırdığı binadır. Musa Nağıyev İsviçre'deki tedavisi sırasında oğlu İsmail'i ziyaret ederken her zaman Gotik tarzda inşa edilmiş Palazzo Contarini degli Scrigni e Ca'd'oro'yu hayranlıkla izlemiş ve Bakü'deki oğlu için benzer bir yapı inşa etme arzusu duymuş.

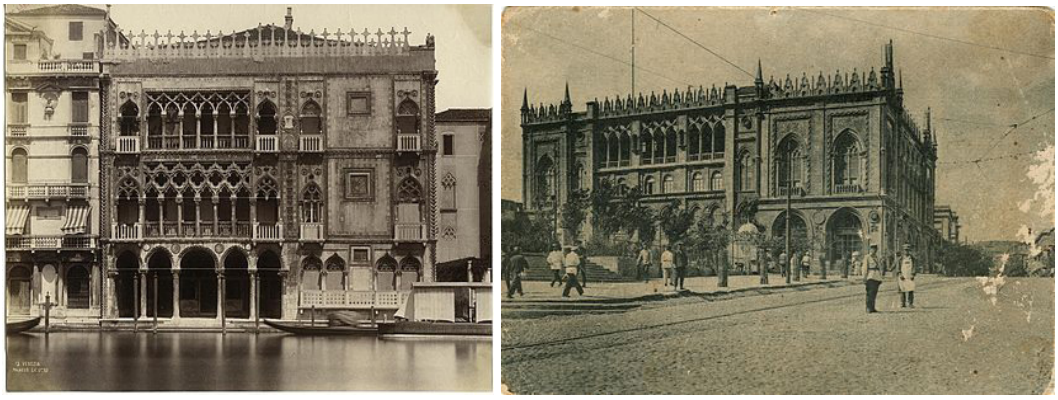

Palazzo Contarini degli Scrigni e Ca'd'oro İsmailiye binası

Binanın bir diğer önemi 1926 senesinde ilk Türkoloji Kongrenin o binada yapılmasıdır. Günümüzde Milli Bilimler Akademisi'nin binası olarak kullanılmaktadır. İsmailiye binasının da mimari özelliklerini dikkatlice izlediğimiz zaman Avrupa mimarisinin izlerini görebiliriz

Bina Venedik gotikası tarzında yapılmıştır (Fetullayev, 1963: 117). İsmailiyye sarayının fasadı çok plastiktir ve iyi işlenmiştir. Fasadın mimarlık kompozisyonunun gelişimi dikey hat üzre yan rizalitler şeklinde ardıcıl dizim karakteristik özelliğine maliktir. Bu binanın mimarı İ. Ploşko tarzı için geçerlidir. Fasadın çokça plastik işlenmesi ona özel bir güzellik ve hareketlilik katmaktadır. Burada tesadüfi mimarlık usül ve şekilleri göremeyiz. Hacimli kitleler fasadın genel mimarlık kompozisyonu ile ahenk teşkil eden yatay ve dikey kısımların şişkinliği – tüm bunlar klasik mimarinin kanununa dayanmaktadır (Fetullayev, 2013: 73-78).

Sarayın ana giriş kapısı mimarlık unsur ve detaylarının kompozisyonunu teşkil eder (Fetullayev, 2013: 28). Giriş takı heykel başlıklı pilyastrlara dayanmaktadır (Fetullayev, 2013: 73-78).

Bakü'de Gotik tarzda yapılmış binaların sayı onlarladır. Biz sadece iki en meşhurundan bahsettik. Gotik tarzında yapılmış bu binalar günümüzde tarihi binalar ünvanı almış ve turistlere tanıtılmaktadır.

**Sonuç**

19-20. yy.da ülkenin bir anda petrol zengini olmuş milyonerlerin Avrupa'da gördükleri binaları ülkede yaptırmaya adeta yarıştıkça şehrimizde bir birinden güzel tarihi binalar yapılmış oldu. Sovyetler kendi ideolojilerini zorla beyinlere sokmak adına milli servetleri adeta yok etmeğe, ya da değiştirmeğe çalışmıştır. Bu anlamda her iki bina da geçici süreliğine bundan nasibini almış olsa da bağımsızlığımızı kazandıktan sonra binalar gerçek mahiyetinde kullanıma açılmıştır. Liza hanım ve Murtuza beyin sevgisinin hatırına

Saadet Sarayı günümüzde yüzlerle gencimize saadet veriyor. İsmailiye binası da âlimlerin bilime hizmet verdiği bina olarak kullanılmakta. Bu da bir kez daha hiç bir zulmün devamlı olmadığını göstermektedir. Bakü'nün güzelliğine güzellik katan bu binalar da artık gerçek misyonlarını edinmiş durumdalar.

**Kaynakça**

Fetullayev, Şamil. (2013). Azerbaycan Respublikası Memarlar İttifaqı, Bakının Memarlıq Ensiklopediyası, Bakı: Şerq-Qerb, 2013, ISBN 978-9952-32-064-0

Fetullayev-Fiqarov, Şamil (2013). *Memar İ.K.Ploşko - "İsmailiyye"nin memarı*, Bakı: Şerq-Qerb, ISBN 978-9952-32-020-6

Фатуллаев, Шамиль. (1963). *Жилые дома в застройке городов Азербайджана на рубеже XIX–XX веков.* — Баку: Академии наук Азербайджанской ССР.

# AZERBAYCAN'I AVRUPA'DA TANITAN RESSAMLAR

**Nüşabe YAGUBOVA**[1]

Resim sanatı bir güzel sanat türüdür. Resim sanatını karakterize eden temel özellikler, imgeselliği ve duygusallığıdır. Bu güzel sanatlar alanı, tasvir edilen nesnenin şeklinin veya alanının en eksiksiz resmini oluşturmamıza olanak sağlar. Dolayısıyla resim güzel sanatların akademik üçlüsünde ilk sırada yer alıyor: "resim, heykel, mimari".

Tarihçiler Azerbaycan'da resim sanatının tarihinin M.Ö.'ye kadar dayandığını söylüyorlar. Azerbaycan'da resim sanatının en eski örnekleri arasında M.Ö. 8.-5. yüzyıllara ait Gobustan kaya resimleri, Kelbecer ilçesine bağlı Ayiçingil ve Pariçingil dağlarındaki Tunç Çağı başlarına (M.Ö. 3. binyıl) ait resimler ve Ordubad'ın kuzeyindeki Gemigaya dağlarındaki kaya resimleri olağanüstü önem taşıyor. Tarihçiler, Gobustan kayalarına oyulmuş resimlerde, burada yaşayan eski insanların yaşam tarzı, hane halkı ve işleriyle ilgili görsellerin özellikle ilgi çekici olduğunu söylüyor. Burada avcılık, sığır yetiştiriciliği, çiftçilik ve günlük yaşamın diğer alanlarıyla ilgili çeşitli olay örgüleri, sahneler, insan ve hayvan görüntüleri kazınmıştır. Orta Çağ'da Azerbaycan'da minyatür sanatı yaygın olarak gelişmiştir. 16. yüzyıl Tebriz minyatür ekolünün önde gelen ressamları Sultan Muhammed, Muzaffer Ali, Mir Seyid Ali, dünya müzelerinde saklanan nadide minyatür resimler yaratmışlardır.

20. yüzyılda Azerbaycan resmi daha geniş bir yön alarak büyük gelişme yoluna adım atmaya başladı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde milli resmin ortaya çıkışı, resmin başarılı gelişimi gerçekleşti. Bu dönemde Azerbaycan resminin ilk gelişimi Azim Azimzade ismiyle ilişkilendirilir. Daha sonra Azim Azimzade'nin zengin yaratıcı faaliyeti şövale resim alanında çalışan genç ressamların yetişmesinde büyük rol oynadı (Aliyeva, s. 25-28).

20. yüzyılın 90'lı yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet bağımsızlığının restorasyonundan sonra, güzel sanatlar da dahil olmak üzere milli kültürün gelişiminde yeni bir aşama başladı. Azerbaycan'da ülkemizi dünyanın farklı ülkelerinde sanatıyla temsil etmeyi başarmış, dünyaca ünlü birçok ressam bulunmaktadır. Büyük geleneklere, asırlık bir tarihe ve seçkin yaratıcılara sahip olan Azerbaycan güzel sanatlar tarihinde, dünyaca ünlü seçkin ressam Tahir Salahov'un zengin yaratıcılığı özel bir aşama oluşturmaktadır.

1 Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Kafkas Tarihi Bölümü Araştırma Görevlisi; nushabe_yaqubova1998@mail.ru

Halk ressamı Tahir Salahov, sadece Azerbaycan'da değil, dünya çapında da ün kazandı ve kendi büyük resim sanat okulunu kurdu. Dünyanın farklı ülkelerini gezmiş, görmüş ve geniş bir dünya görüşüne sahip olan Tahir Salahov'un uluslararası konularda birçok eser çizdiği, bunların öncelikle Azerbaycan halkını dünyanın farklı köşelerinde yaşayan halkların hayatıyla tanıştırmak için hesaplandığı söylenebilir. Ancak aynı zamanda bilinçli olarak dış ortama aktarılan konular aracılığıyla eski Sovyet toplumunun olumsuz durumlarını ve eksikliklerini eleştirmek veya ulusal özgürlük, bağımsızlıkla ilgili düşüncelerine anlam kazandırmak amacını da izlemiştir. Örneğin Çekoslovakya'nın yaşamından kesit alan tabloda, Prag şehrinin tasvirinden çok, Sovyet birliklerinin 1961'de Orta Avrupa'yı işgal etme niyetlerine karşı protesto notları yansıtılmıştı. Bu eserde, uzaktan kara bir kabus gibi görünen sokağın dönemecinde tasvir edilen "Dur" (Dur!) yol tabelası, işgal ve saldırganlık niyetlerinin sona erdirilmesi fikrini ifade etmektedir. Ya da 1961-1967 yıllarında yaptığı eserlerinde İtalyan, Alman ve Prag motifli imgelerin karanlık görünümünün Bakü şehri ile yankılanması, sosyalist gerçekçilik yönteminde uluslararası temalar aracılığıyla Anavatan ve memleketle ilgili konuların yeniden canlandırıldığını bir kez daha doğrulamaktadır (Habibbayli, s. 1-5).

Ünlü ressam Tahir Salahov, farklı ülkelerde düzenlediği sergilerle Azerbaycan'ı uluslararası dünyaya tanıttı. Azerbaycan, Fransa, Almanya, İspanya, Bulgaristan ve dünyanın birçok ülkesinde uluslararası akademilere, bilimsel, yaratıcı kuruluşlara üye seçildi ve yüksek ödüllerle ödüllendirildi. Tahir Salahov'un ait olduğu halkın çalkantılı kaderine, zengin derin maneviyatına ve sürekli görsel sanat geleneklerine derinden bağlı olan resminde gösterdiği özgünlük ve modernleşme, onu eşsiz bir ressam olarak büyük sanatın geniş alanına getirmiştir.

1979 yılında Tokyo ve Prag'da eserlerinin yer aldığı kişisel bir sergi düzenlendi ve aynı yıl kendisine 1. derece Bulgaristan Kiril ve Metodiy Nişanı verildi. 1983 yılında Avusturya Ressamlar Birliği'nin onur üyesi, UNESCO'ya bağlı Uluslararası teşkilatların başkan yardımcısı ve onursal başkanı seçildi. 2009 yılında UNESCO Picasso Madalyası'na, aynı yılda Fransa "Sanat ve Edebiyat" Nişanı "Subay" rütbesine layık görüldü. 2011 yılında Avrupa Bilim ve Resim Akademisi'nin asil üyesi, Alman Ressamlar Birliğinin Onursal Üyesi seçildi (Azerbaycan'ın tanınmış şahsiyetleri, s. 45-48).

Tanınmış ressam Settar Behlülzade, 21. yüzyıl dünya resim sanatının en seçkin ve etkili temsilcilerinden biriydi. Azerbaycan'ın farklı bölgelerini gezerek birçok doğal manzara resimleri yaratmıştır. Abşeron'un doğasına adanmış "Petrol Taşlar" manzara serisi onun yaratıcılığında özel bir yere sahiptir. "Hazar'da Akşam" manzarası ressamın ünlü eserlerinden biridir (Azerbaycan Ressamları hakkında kısa bilgi kitapçığı, s. 91-10).

Settar Behlülzade'nin Prag, Yalta, New York, İstanbul, Londra, Bonn, Paris ve diğer şehirlerde kişisel sergileri açıldı. Ayrıca eserleri dünyanın birçok şehrinde -Viyana, Berlin, Paris, Napoli vb.- şehirlerde düzenlenen Azerbaycan güzel sanatına yönelik sergilerde

sergilendi. Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev resim sanatı alanında onun özel bir yeri olduğunu söyledi: "Avrupa, Picasso gibi büyük bir ressamla gurur duyuyor ve hiç kuşkusuz biz de Picasso'yu büyük bir ressam olarak kabul ediyoruz, ancak onun eserlerine derin saygı duymakla birlikte gururla diyebiliriz ki, Azerbaycan'ın da Picasso'ya eş değerde Settar Behlulzade gibi bir ressamı vardır ve Azerbaycan da kendisiyle iftihar edebilir" (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in ünlü Azerbaycan ressamı Settar Behlulzade'nin 85. doğum yıldönümü vesilesiyle düzenlenen törende konuşması - Cumhuriyet Sarayı, Bakü, 17 Aralık 1994).

2009 yılında Settar Behlülzade'nin 100. yıl dönümü UNESCO düzeyinde kutlanmış, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ilgili talimatıyla halk ressamı Settar Behlülzade'nin anısına anma amacıyla, kişisel sergiler açılmıştır. 2009 yılında Bakü, Taşkent ve Paris'teki UNESCO rezidansında sanatçıya ithaf edilen bir dizi etkinlik düzenlenmişti (Settar Behlulzaden'in dünyası).

Azerbaycan'ın grafik ve tiyatro ressamı Mikayil Abdullayev'in 1956-1971 yıllarında Hindistan, Afganistan, Macaristan, Polonya, İtalya ve diğer ülkelere ziyaretleri sırasında yaptığı resim serisinde ("Bengalli kızlar", "Rajasthanlı kadınlar", "Eski Afgan", "J. Mansu", vb.) ulusal ve bireysel özellikler, esneklik, renk zenginliği özel bir yere sahiptir (Azerbaycan Ressamları hakkında kısa bilgi kitapçığı, s. 24-25).

Ressamın "Neşe" adlı tablosu 1958'de Brüksel'deki Dünya Sergisinde gümüş madalyaya layık görüldü; eserleri Paris, Londra, Berlin, Prag, Budapeşte, Belgrad, Varşova, Delhi, Kahire, Brüksel vb. farklı şehirlerde sergilendi. 1966-1967 yıllarında Berlin ve Leipzig'de, daha sonraki yıllarda ise başka şehirlerde kişisel sergileri açıldı. Eserleri dünya çapında çeşitli müze, galeri ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır. Kendine has bir yazı üslubuna sahip olan ressamın, yaratıcılığını ve dünya sanatını konu alan yazıları çeşitli gazete ve dergilerde yayımlandı (Mikayil Abdullayev Azerbaycan resminin zirvesi, s. 23).

Tanınmış ressam Tuğrul Nerimanbeyov, Azerbaycan resim sanatının yetiştirdiği en büyük şahsiyetlerden biridir. Azerbaycan'da ve yurt dışında birçok kez kişisel sergiler düzenlenmiştir. T. Nerimanbeyov'un eserleri dünyanın farklı ülkelerindeki müze, galeri ve özel koleksiyonlarda muhafaza edilmektedir. Her ne kadar T. Nerimanbeyov uzun süre yabancı ülkelerde (Amerika, Lüksemburg, Fransa) yaşamış olsa da, kariyeri boyunca eserlerinde Azerbaycan gerçekliğinin unutulmaz bir "sanatsal aynası"nı yaratmıştır (*Quliyev, Bir sanatçının bitmeyen hayatı: Toğrul Nerimanbeyov, s. 16*).

T. Nerimanbeyov Azerbaycan ve dünyanın en iyi sanat geleneklerine dayanan "Bakü", "Göyçay Bahçeleri", "Nar ve Armut", "Çiçekler", "Eski Çınar", "Kız kalesi", "İçerişeher'in Anıları" isimli natürmort ve manzaralar üzerinde çalışmıştı (Azerbaycan Ressamları hakkında kısa bilgi kitapçığı, s. 54).

Azerbaycan SSC Halk Ressamı Büyükağa Mirzezade seçkin fırça ustası, klasik gelenekleri modern standartlarla birleştirdi ve Avrupa resmini Azerbaycan güzel sanatıyla ustaca

uzlaştırdı. Farklı dönemlerin Avrupa resmi, Rus gerçekçi ekolü ve Azerbaycan milli sanatının gelenekleri onun yaratıcılığını etkilemiştir. Ressam, 1940 yılından itibaren yurt içi ve yurt dışı sergilere aktif olarak katılmıştır. B. Mirzezade eski Çekoslovakya'nın yanı sıra Fransa, İtalya ve diğer yabancı ülkelerde yaratıcı görevlerde bulundu. Sanatçının Azerbaycan'da ve yurtdışında birçok kişisel sergisi düzenlendi. Eserleri ülkemizde olduğu gibi pek çok yabancı ülkenin müze, galeri ve özel koleksiyonlarında da bulunmaktadır (Büyükağa Mirzezade, zamanın sınavını geçmiş bir ressam").

Azerbaycan resim sanatını dünyaya duyuran ressamlar arasında Sakit Memmedov'un özel bir yeri vardır. "Hatıra fotoğrafı", "Oyun", "Tatbikat", "Doğum günü", "Leningrad anıları", "Yaşasın İstanbul", "Tatil", "Düğün", "Metro", "13 Numaralı Otobüs", "Amatör" ve vesaire. eserleri S.Memmedov'un ilgi çekici eserleri arasındadır. Çok ilginç bir resim tarzına ve benzersiz bir yaratıcı tekniğe sahip olan Sakit Memmedov'un 1987'den günümüze birçok ülkede Azerbaycan'da, Türkiye, Rusya, Belarus, İsveç, Ukrayna, Almanya, Fransa, Avusturya, İtalya, Belçika, Mısır, Çin, Avustralya, İngiltere, İskoçya, Gürcistan, Tataristan Cumhuriyeti, Singapur, Londra, Portekiz'de sergileri düzenlendi ve büyük ilgi gördü (5 Ağustos'ta doğanlar - Sakit Memmedov).

Sakit Memmedov, UNESCO Ressamlar Birliği üyesi, Rus İmparatorluk Ressamlar Akademisi akademisyeni, Avrupa Doğa Akademisi'nin tam üyesidir. Portekiz Bilimler Festivali'nde "Vera First" ödülü, "Vera" Uluslararası ödülü, Cengiz Aytmatov'un adını taşıyan Uluslararası ödül, Avrupa "Onur" Nişanı, İtalyan "Leonardo da Vinci" Nişanı, "Vatan Oğlu" ve "Dede Korkut" Uluslararası ödülleri vb. onursal unvanlar ve ödüllere layık görüldü. Bugün bile yeni eserler yaratıyor ve bu eserleriyle halkımızın manevi dünyasını zenginleştiriyor (Bugün Azerbaycan Halk Ressamı Sakit Memmedov'un doğum günü).

Azerbaycan'da realist resmin kurucularından biri olan Tağı Tağiyev, daha çok portre ustası olarak tanınır. Onun "Çocukluk anıları", "El güzeli", "Siyahi kız" vb. tabloları Prag, Pekin, Dakar, Bağdat gibi birçok şehirlerde sergilenmişti. 1954 yılında Avrupa ve Afrika ülkelerini gezerek din ve dil ayrımı yapmadan insanları, onların fikirlerini, hayallerini sanatsal boyalarla resmetmişti. Bu gezi sonrasında yarattığı "Afrikalı Kız" ve "Merhaba Yeni Dünya" adlı eserleri bugün hâlâ ilgiyle izleniyor. Bu eserlerde zulme, boyun eğmeye, köleliğe tahammülü olmayanların duyguları ustalıkla anlatılmaktadır. Tağı Tağiyev, 1982 yılında "SSCB Halk Ressamı" unvanına layık görüldü (Azerbaycan Ressamları hakkında kısa bilgi kitapçığı, s. 18).

Azerbaycanlı karikatürist Bayram Hacızade, 1968 yılının Mayıs ayında Bakü'de doğdu. 2006 yılından bu yana Uluslararası Karikatürcüler Örgütleri Federasyonu'nun (FECO) Azerbaycan grubunun başkanlığını yürütmektedir. Dünyanın farklı ülkelerinde düzenlenen uluslararası karikatür yarışmalarında jüri üyeliği ve başkanlığı yaptı. Eserleri, yurt içi ve yurt dışında düzenlenen uluslararası karikatür yarışmalarında altın ve bronz madalya, özel ödüller ve onursal diplomalarla ödüllendirildi. Farklı ülkelerde yayınlanan

hiciv dergilerinin yayın kurulu üyesidir. Karikatür alanında 6 kitabın ve 50'ye yakın bilimsel ve gazetecilik makalesinin yazarıdır. 2016-2017 yıllarında Kiev, Minsk, İstanbul, Hayfa, Tebriz, Barselona'da kişisel sergileri düzenlendi. Ressam, 2017 yılında Türk Karikatürcüler Derneği'nin, 2018 yılında ise Rusya Resim Akademisi'nin onur üyesi seçildi (Bayram Hacızade).

Halk ressamları Hanlar Ahmadov, Mir Nadir Zeynalov, onurlu ressam Arif Aziz, Eldar Gurbanov, tanınmış ressamlar Samadağa Jafarov ve Nağdali Halilov Dünya Resim Akademisi'nin üyeleridir. Dünya çapında ün kazanmış ressamlar 2009 yılından bu yana 100'den fazla ülkeden tanınmış fırça ustalarını bir araya getiren bu prestijli kuruma katılmıştır. Böyle bir organizasyonda temsil edilmek, Azerbaycan resim ekolünün kadim ve eşsiz geleneklerinin dünyada daha geniş bir biçimde tanıtılmasına olanak sağladı.

Bir sanat dalı olan resmin gelişmesi, maddi ve manevi değerlerin yanı sıra dünya kültürüne de en büyük katkıdır. Genel olarak Azerbaycan resim sanatı 21. yüzyılda başarılı bir gelişme yoluna girmiş ve yüksek zirvelere ulaşmıştır. Yükseliş yolunda başarıyla devam ediyor. Artık Azerbaycanlı ressamların eserleri dünya sergilerinde sergileniyor, tanınıyor, büyük bir sevgi ve ilgiyle karşılanıyor. Bugün sanatın her dalında çalışan dünyaca ünlü Azerbaycanlı ressamlar Azerbaycan'ı onurla temsil etmektedir.

**Kaynakça:**

Aliyeva Meryem. Ressamlık sanatı ve onun gelişiminin incelenmesinin tarihinden. Medeni-maarif, 5/6, 2009, s.25-28.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in ünlü Azerbaycan ressamı Settar Behlulzade'nin 85.doğum yıldönümü vesilesiyle düzenlenen törende konuşması - Cumhuriyet Sarayı, Bakü, 17 Aralık 1994.

Azerbaycan Ressamları hakkında kısa bilgi kitapçığı. Bakü, 2017, 110 s.

Azerbaycan'ın tanınmış şahsiyetleri. Tahir Salahov (Kaynakça). Bakü, 2013, 320 s.

Habibbayli İsa. Halk ressamı Tahir Salahov-güzel sanatların seçkin temsilcisi. Azerbaycan.-2021.- 23 Mayıs.- S.1;5.

*Quliyev Esad Bir sanatçının bitmeyen hayatı: Toğrul Nerimanbeyov. 525.Gazete- 2015.- 5 Aralık, s.16.*

Mikayil Abdullayev Azerbaycan resminin zirvesi. 525. gazete.- 2016.- 24 Aralık, s.23.

*"Böyükağa Mirzazade, zamanın sınavını geçmiş bir ressam"* Youtube.com. *21.02.2021*

5 Ağustos'ta doğanlar-Sakit Memmedov. 05.08.2018.

https://www.devranmedia.com/news/

Bugün Azerbaycan Halk Ressamı Sakit Memmedov'un doğum günü 05.08.2022. https://az.baku-art.com/az/bugun-azerbaycanin-xalq-ressam-sakit-m-mm-dovun-dogum-g-n-d-r

Bayram Hacızade http://www.azercartoon.com/tercumeyi_hal.htm

Settar Behlulzaden'in dünyası. 20.11.2009 https://www.medeniyyet.az/page/news/1696/Settar-Behlulzade-dunyasi

# BALKANLARDA BİR KÜLTÜR TAŞIYICISI OLARAK KARAGÖZ SANATI

**Çağla YILMAZ***

Geleneksel tiyatro Türk kültürünün halk müziği, divan edebiyatı, el sanatları gibi yılların birikimi ile oluşturulmuş bir dalıdır. Meddah, ortaoyunu gibi alt türleri olan bu alanın en biricik örneklerinden biri Karagöz sanatıdır. Basit şekliyle bir ışık kaynağı ile arkadan aydınlatılmış perde üzerine deriden yapılmış tasvirleri yansıtma sanatı olan Karagöz geçmişten bugüne izleyici bulan ve hâlâ aktarımı süren bir sanattır. Bir tür perde kuklası olan Karagöz sanatı sosyal hayatımızda hâlen varlığını sürdürse de altın çağını Osmanlı döneminde yaşamıştır.

En bilinen anlatıya göre Sultan I. Selim 1517'de Türk topraklarına kattığı Mısır'da, son Memluk Sultan'ının idamının gösterildiği bir gölge oyunu izlemiştir. Oyunu o kadar sevmiştir ki oynatıcıyı alıp İstanbul'a götürmüştür. Bu öykü çoğu zaman, yaygın olarak bilinen Türk gölge oyununun başlangıcı olarak aktarılır. Fakat gölge tiyatrosunun daha önceki yıllarda edebiyatta kullanılması büyük olasılıkla Mısır'dan ithal edilmeden önce de Türkiye'de var olduğunu ancak Osmanlı sarayı bu çok gelişmiş Mısır gölge oyununu yaygınlaştırana dek popüler bir eğlence biçimi olmadığına işaret eder. 16. yüzyılın başından itibaren gölge oyunu Osmanlı saray şenliklerinin vazgeçilmez bir parçası olmuş ve zamanla Türkiye'de ve etkisi altındaki bölgelerde popüler bir sahne sanatı hâline gelmiştir (Chen, 2013: 24; And, 1977: 250).

Halkın en büyük eğlence türü olan Karagöz, yalnız İstanbul'da oynatılmakla kalmamış Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde olan eyaletlerde ve bazı şehirlerde de oynatılmaya başlanmıştır. Yunanistan, Romanya, Makedonya, Tunus ve Suriye'deki birçok şehirde 18. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan Karagöz gösterileri, bu ülkelerin ayrı devlet olmalarından sonra da oynatılmaya devam etmiş ve küçük değişikliklerle günümüze kadar sürdürülmüştür. Osmanlı İmparatorluğundan koptuktan sonra söz konusu ülkelerde kalan Türk nüfus sanatın icrasının devam ettirmiştir. Kültürel etkileşim içinde Karagöz, Türk sanatçıların yanı sıra Rum, Ermeni, Yahudi ve Arap sanatçılar tarafından da oynatılmıştır.

* Dr., https://orcid.org/0000-0002-1525-1000; cyilmaz061@gmail.com

Metin And, *Dünya'da ve Bizde Gölge Oyunu* başlıklı çalışmasını Asya'da, Akdeniz ve Avrupa'da gölge oyunu olarak ayırır ve Akdeniz ve Avrupa'da Gölge Oyunu başlığının altında Türk Gölge Oyununu müstakil olarak ele alır. Osmanlı İmparatorluğunda Gölge Oyunu başlığında İmparatorluğun geniş coğrafyasından örnekler verir. Bu örnekler hem ortak bir ruh taşımakta hem de kendine özgü tarzları bulunmaktadır. Yazarın belirttiğine göre Türk Karagöz'ü gelişimini tamamladıktan sonra yalnız Türkiye'de değil fakat Balkanlarda ve Arap ülkelerini de etkileyerek bütün İmparatorluk içinde yayılmıştır. Özellikle İmparatorluk içinde Karagöz daha çok siyasal, toplumsal taşlama ve açık saçıklık gibi belirgin nitelikleriyle yayıldı. (And, 1977: 356). Mısır, Cezayir, Beyrut, Suriye, Tunus gibi ülkelerde oyunların belli yıllara kadar Türkçe oynatıldığı bilinmektedir. İslam ülkeleri dışında Türk Karagöz'ü, Balkan ülkelerini de etkilemiştir. Yugoslavya'nın özellikle Türk kesimlerinde Karagöz oynatıldığını bilinmektedir. Romanya'nın özellikle büyük şehirlerinde Türklerin yaşadığı belli mahallelerde örneğin Bükreş'te Ramazan'da Türklerin meskûn olduğu yerlerde iftar eğlenceleri olurdu. Müzikli ve danslı büyük sokak eğlenceleri yapılır, iç mekânlarda da geleneksel gölge oyunu oynanırdı (Popescu - Judetz, 2013: 96). Bu ve benzeri örnekler artırılabilir çünkü Balkan ülkelerinde özellikle Bulgaristan başta olmak üzere Makedonya, Yunanistan, Kosova, Sırbistan, Macaristan, Romanya, Bosna Hersek ve daha birçok bölgede Türk nüfus bulunmaktadır.

Balkanlardaki Türk nüfusu ağırlıklı olarak iki farklı şekilde oluşmuştur. Kuzeyden gelen Hunlar ve sonrası Kıpçak Kuman boyları ile Anadolu'dan göç ettirilenler. Bugün Balkanlardaki Türk nüfusu sonradan göç edenler, öğrenci olarak gidenler, iş, turizm vb. sebeplerle orada bulunanlar gibi farklı sebeplerle de artmaktadır.

Bu noktada Karagöz sanatının Türk kültürü adına nasıl bir rol oynayabileceğini değerlendirmek gerekmektedir. Farklı ülke sınırları içinde yaşayan ancak özünde Türk olan ve Türkçe konuşan topluluklar için Karagöz sanatı bir kültür taşıyıcısı işlevi görme özelliğine sahiptir. Çünkü Karagöz sanatı doğası gereği birçok farklı kültür unsurunu içinde barındırmaktadır. Karagöz sosyal yönden birleştirici, eğlendirici ve eğiticidir.

Mevlüt Özhan'a göre büyük bir kültür mozaiği oluşturan Osmanlı İmparatorluğunda değişik kültür kesimlerinden olan tiplerin perdeye getirilmesi, bu kişilerin davranışlarıyla, konuşma biçimleriyle, müzikleriyle ve bütün kültürel özellikleriyle perdede canlandırılması değişik özellikler gösteren kültürlerin kaynaşmasını, sevgi ve hoşgörü içinde bir arada yaşamalarını sağlamıştır (Özhan, 2020: 19). Bu sanat bugün de Türkiye dışında yaşayan Türk toplumunun bulundukları ülkede kendi renkleri ile yaşamalarının taşıyıcısı olacaktır.

Karagöz perdesi kültürel olarak halk edebiyatı, divan şiiri, halk müziği, halk oyunları, giysiler, el sanatları gibi kültür unsurlarını bünyesinde barındırmakta ve bunların aktarılmasına aracı olmaktadır.

Karagöz oyunlarında yer alan bilmece, mani gibi halk edebiyatı ürünleri; perde gazeli gibi divan edebiyatı türleri; her tip kendi halk müziği ve türküsü ile perdeye girip

çıkması; oyunun sonunda halk dansları temsili gibi özellikler Karagöz perdesini yalnızca bir halk tiyatrosu türü olmanın ötesine taşır. İzleyici ger tipin kendine has giysisini görerek etnografik malzemeye, müzikler sayesinde Türk müziğine aşina olur. Ayrıca sanat tasvirler sebebiyle deri işleme, bıçak gibi el sanatlarının gelişmesine de katkı sağlar. Ayrıca nareke, def kendi müzik aletleri de Karagöz icrası için gereklidir. Bu da yine halk çalgılarının görünürlüğüne katkı sağlar. Kök boya da yine Karagöz sanatı için gerekli malzemelerden biridir. Dolayısıyla bir Karagöz sanatı yalnızca tasvirlerde ve bir oyun metninden değil kendi alt dallarını da kapsayan yoğun bir halk kültürü unsurlarından sorumludur.

İbrahim Gökbakar "Halk Hikâyeleri ve Karagöz Oyunu" başlıklı yazısında halkın yüzyıllar boyunca temaşa ihtiyacını gideren Karagöz'ün her çeşit konuyu alıp işlerken, halk hikâyelerinden de faydalandığını aktarır (2014: 41). Ferhat ile Şirin, Tahir ile Zühre gibi halk hikâyeleri Karagöz perdesinde kendine yer bulur. Bazı ufak değişiklikler olsa da Karagöz perdesi bu hikâyelerin halka ulaştırıldığı alanlardan biri olmuştur.

Karagöz müziği konusuna gelindiğinde ise bambaşka bir alana bakmamız gerekmektedir. Ethem Ruhi Üngör'ün "Karagöz Musikisi" başlıklı çalışmasında belirttiğine göre Karagöz oyununda Türk musikisi bütün özellikleri ile ve bütün çeşitliliği ile kullanılmaktadır. Karagöz musikisi; kâr ve bestesi ile, ağırsemai ve yürük semaisi ile, peşrev ve saz semaisi ile, oyun havaları ve köçekleri ile türkü ve şarkıları ile yani bütün form çeşitleri ile adeta bir musiki meşheri hâlinde oyunun vazgeçilmez bir unsuru olmaktadır (2013: 91-92). Bunun dışında yukarıda da belirtildiği gibi Karagöz oyununda her tip kendi kültürünü temsil eden bir müzikle perdeye girmekte ve çıkmaktadır. Bu sayede Anadolu toplumları başta olmak üzere birçok farklı topluluğun müziği Karagöz perdesinde kendine yer bulmaktadır.

Karagöz oyunları Türklerin ve yüzyıllarca birlikte yaşadıkları toplulukların kültürel değerlerini bugüne aktarmıştır. Birlikte yaşama, birlikte paylaşma, karşılıklı saygı ve sevgi kültürünün oluşumunu sağlamıştır. Uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu içerisinde böyle bir kültürün oluşumuna katkı sağlayan Karagöz günümüzde de aynı fonksiyonu sürdürmektedir.

Kültürün birleştirici yanı önemlidir. Aynı zamanda kültürün farkındalık yaratma gücü de önemlidir. Bugün ülkeler savaş meydanlarında değil kültür arenasında var olmaktadır. İngiltere'nin futbol, İtalya'nın kahve, Fransa'nın moda örneklerinde olduğu gibi bu ülkeler kendi değerlerini güçlü oldukları mecralarda tüm dünyaya yaymaktadırlar. Kültür ülkelerin uluslararası arenada var olmasının yeni mecrası olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri sinema endüstrisi ile kültürünü tüm dünyaya yaymaktadır. Unutulmamalıdır ki bugün kültür bir emperyalizm alanı olduğu gibi yumuşak güç alanı da olmuştur.

Balkan ülkeleri gibi Almanya ve civarındaki ülkelerde Türk vatandaşlarının yoğun olması Karagöz'ün buralarda daha çok gösterilmesini sağlamaktadır. Almanların ve Türklerin kurdukları sivil toplum kuruluşları Türk Karagöz sanatçılarını davet ederek gösteriler

yapmalarını, Karagöz tasvir yapım ve oynatımı konularında bilgi vermelerini sağlamaktadır. STK'ların yanı sıra son dönemde Yunus Emre Enstitüleri de Karagöz sanatçılarını davet ederek gösteriler yapmalarına imkân vermektedir.

Yunus Emre Enstitüleri, tüm dünyada aktif olarak çalışmakta ve yalnızca Türkçenin değil Türk kültürünün de öğrenilmesinde önemli bir görev üstlenmektedir. Üsküp, Saraybosna, Mostar, Fojniça (Bosna), Prizen (Kosova), Priştine, Podgoritza (Karadağ), Komrat (Moldova), Köstence, Bükreş (Romanya), İşkodra (Arnavutluk), İpek (Kosova), Budapeşte (Macaristan), Belgrad Balkanlarda yer alan bazı Enstitülerdir. Bu Enstitüler sosyal etkinliklerde sıkça Karagöz gösterimini öğrencilerle ve ilgililerle buluşturmaktadır. Basında yer alan haberlere bakıldığında Ramazan başta olmak üzere çeşitli bağlamlarda Türkçe öğrenenlerin ve ilgililerin Enstitü aracılığıyla Karagöz'le buluştukları ve tanıştıkları görülmektedir.

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü UNESCO toplumların kültür ile barış içinde yaşayabileceğini savunmakta ve bu konuda çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmalar kendini en çok hazırladığı uluslararası sözleşmelerde gösterir. 2003 yılında kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi somut olmayan kültürel mirasların korunması, aktarılması ve sürdürülebilirliği için ülkeleri yönlendirmektedir. Türkiye 2005'te Sözleşmeye taraf olmuştur. 2009 yılında ise Karagöz sanatı Temsilî Listeye kaydedilmiştir.

UNESCO listelerinde "shadow" anahtar sözcüğü ile arama yaptığımızda karşımıza beş miras çıkmaktadır: Suriye (2018) (Acil Koruma), Çin (2011), Endonezya (2008), Kamboçya (2008), Türkiye (2009).

İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi unsurlara görünürlük ve popülerlik sağlamaktadır. Ülkeler bu listelerde mirasları ile var olma yarışına girmişlerdir. Karagöz sanatının birçok benzeri olmasına ve sanat pek çok farklı ülkede icra edilmesine rağmen Temsilî Listeye Türkiye adına kaydedilmesi oldukça önemlidir.

Balkanlardaki Türkler için kimlik bilincinin devamı ve yeni nesillere bu bilincin aktarılması için akademik çalışmaların yanında popüler çalışmalar da yapılmalıdır. Karagöz bunun için en uygun kültür unsurlarından biridir. Karagözcülerin Avrupa'daki festivallerde, Türk büyükelçiliklerinin etkinliklerinde sahne almaları devam etmeli, hatta düğünler ya da sünnetler gibi daha geleneksel ortamlarda da performans sergilemeleri sağlanmalıdır. Ramazan eğlenceleri, okullardaki Türk günleri Karagöz atölyelerinin de düzenlendiği etkinlikler hâline getirilmelidir. Karagöz sanatı temelli ticari ürünler tasarlanabilir. Kültürel animasyon ürünleri turizm sektöründe ön plana çıkarılması önemlidir. Böylece Karagöz tasvirleri ya da Karagöz sanatından hareketle üretilen ürünler Türk hediyeleşme kültürünün bir parçası hâline getirilebilir. Yabancılara Türkçe öğretimi materyallerinde daha çok yer verilmesi gerekmektedir. Nasıl ki Türk yemekleri artık herkes tarafından biliniyorsa geleneksel Türk tiyatrosu da bu vasıta ile zihinlerde yer edebilir.

Türk dizilerinin Balkanlarda oldukça talep gördüğü bilinmektedir. Bu dizilere Karagöz sanatının geçtiği sahneler eklenebilir.

Yapılan alan araştırmalarına ya da literatür taramalarına bakıldığında görülmektedir ki Karagöz kesinlikle bir Türk imgesidir. Gölge tiyatroları çeşitli olmakla birlikte Karagöz Anadolu'da kendi rengini bulmuş ve siyah gölgelerin içinden rengârenk bir hayal oyunu doğmuştur. Bu hayal oyunu bugün hem Osmanlı coğrafyasının yayıldığı birçok bölgede varlığını aktif ya da müzelik olarak sürdürmekte hem de Türkler arasında bir iletişim aracı olma imkânını içinde barındırmaktadır.

Yetkililere düşen farklı coğrafyalarda, farklı ülkelerde, farklı statülerde yaşayan binlerce Türk'ü ata mirası Karagöz ile tanıştırmak ve Karagöz'ü Türk kültürünün taşıyıcısı kılmaktır. Karagöz zaten amaç bu değilken bile her yere sızabilmiş, çocukların zihin dünyasında kendine yer edinebilmiştir. Bugün dijital imkânlar ve güncel şartların da katkısı ile Türk halk tiyatrosunun biricik tipi Karagöz'ün Balkanlar'da Türk'ün sesi olarak yol almasının önünde hiçbir engel duramayacaktır.

**Kaynaklar**

And, Metin. (1977). *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Chen, Fan Pen. (2013). "Dünyada Gölge Oyunu" *Hayal Perdesinde Ulus, Değişim ve Geleneğin İcadı.* (Ed. Peri Efe). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Gökbakar, İbrahim. (2014). "Halk Hikâyeleri ve Karagöz Oyunu" *Hayalden Gerçeğe Karagöz. (Ed. Ünver Oral).* İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Özhan, Mevlüt. (2020). *Sürç-i Lisan Ettikse Affola Karagöz Üzerine Yazılar.* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Popescu - Judetz, Eugenia. (2013). "Rumen Kültüründe Karagöz Oyununun Araçları" *Hayal Perdesinde Ulus, Değişim ve Geleneğin İcadı.* (Ed. Peri Efe). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Üngör, Ethem Ruhi. (2013). "Karagöz Musikisi" *Karagöz Kitabı* (Ed. Sevengül Sönmez). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

# 5

# AVRUPA'DA TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI AVRUPA'DA TÜRK DİLİ VE EĞİTİMİ

# MACARİSTAN'IN TÜRK DEVLETLERİ VE TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI İLE İLİŞKİSİ ÜZERİNE*

**Cüneyt AKIN****

## 1. Giriş

M.Ö. birinci bin yılına kadar uzanan ve sürekli olarak zenginleşen, hiç kesilmeyen kültürel mirasıyla Türkler, dünya tarihindeki en eski ve en büyük milletlerden biri olarak önemli bir konumda yer almışlardır. Ancak bu gerçeğin anlaşılması ve kabul edilmesi için uzun süre çaba harcanmıştır. On sekizinci yüzyılda Çin kaynaklarına dayalı olarak eski Türklerin tarihini, kültürünü ve sanatını aydınlatan ilk çalışmalar yapılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda bu çalışmalar hız kazanmış, Avrupalı Türkologlar araştırmalarıyla Türkçülük akımının temellerini atmışlardır. 1893 yılında Danimarkalı Thomsen, Orhun Yazıtları'ndaki Göktürk yazılarını çözerek bu yazıların gelişmiş bir dil sunduğunu ve yüksek edebi değeri olduğunu ortaya koymuş ve dünya çapında ilgi uyandırmıştır. Ayrıca daha önce Macar Türkolog Ármin Vámbéry, İstanbul'dan Çin'e kadar yalnızca Türkçe konuşarak seyahat etmiş ve dönüşünde "Türkleri ve Türklüğün Asya'nın doğusuna kadar olan önemini daha iyi anladım" demiştir. (Aslanapa, 1990; 517).

Macarların Hunlar ve diğer Türk topluluklarıyla olan bağlarını ve Türk halklarının bir parçası olduklarını, Marczali'nin eserinin yayımlanmasının ardından József Thury adlı Macar araştırmacı detaylı bir şekilde açıklamıştır. Vámbéry'nin teşvikiyle sadece Türkçe değil, aynı zamanda Arapça ve Farsça da öğrenen Thury, Batı ve Bizans literatürünün yanı sıra dönemin Arap, Pers ve Çin kaynaklarını da incelemiştir. Thury, tarih boyunca Macarların "her zaman Türk halklarının bir parçası olarak görüldüğünü" belirtmiştir. Géza Kuun ile benzer ifadeler kullanarak, Macarların atalarının, Uygur, Ugor ve Igur adıyla da bilinen diğer Türk kavimleriyle birlikte muhtemelen Sayan Dağları'ndan Orhun, Tula ve Selenga ırmaklarına, Baykal Gölü'nün güney kıyılarına kadar uzanan bölgelerde yaşadıklarını dile getirmiştir. I. yüzyılın sonlarında bu topluluklardan bazıları, İrtiş Nehri'nin üst

* Bu bildiri, "Türk Devletleri Teşkilatının Türk Birliğine Dönüşme İmkânı" başlıklı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyonkarahisar, cuneytakin@aku.edu.tr

kısımlarından Balkaş Gölü'ne kadar olan bozkırlara ve oradan 4. yüzyılda Ural Dağları ile Hazar Denizi arasındaki stepe kuşağına, Volga ve Ural nehirlerinin çevresine göç etmiştir. Bu kavimler, Avrupalı yazarlar tarafından 5. yüzyılda Hun, Hunn, Khun, Unn olarak adlandırılırken, Çinliler tarafından Hungnu/Hunnu/Hiun, Persler tarafından Hunu ve Hindular tarafından Huna olarak tanımlanmışlardır. Thury, bu toplulukların kendilerini Ugur/Uygur veya Onogur/Unugur olarak adlandırdıklarını ve Bizanslı yazarların, Priskos gibi isimlerin de dâhil olduğu, bu toplulukları bu isimlerle tanımladığını aktarmıştır. Thury, bu ve diğer benzeri isimlerden yola çıkarak, eski Macarların (Hunugurlar/Unugurlar) Hunlar, Avarlar ve Uygurlar arasından çıkan Onogurların bir kolu oldukları sonucuna varmıştır. Thury, aynı şekilde Vámbéry, Kuun ve Marczali gibi araştırmacılar Onogur-Macarların bu topraklarda, tarihçilerin genellikle anmadığı Vogullar ve Ostyakların atalarıyla karıştığını öne sürmüştür. Bu karma topluluk, 5. yüzyılın ortasında Azak Denizi'nden doğuya ve Kafkasya'dan kuzeye Kuban Nehri bölgesine yerleşmiştir. Thury'nin bulgularına göre, 6. yüzyılın ikinci yarısı ve 7. yüzyılın başlarında bu bölgede etnik olarak akraba olan Bulgar-Türk toplulukları ve Macarların da içinde bulunduğu İkinci Hun İmparatorluğu kurulmuştur. Bizanslı tarihçi Theophanes, Hun Kralı Gordas'a isyan eden kardeşi Muag(y)er'i Magor/Mogor adıyla, ayrıca Dulo adıyla bilinen Alan Kralı Dula'yı da tarihi bir şahsiyet olarak kaydetmiştir (Dilbaş, 2019: 86).

Macaristan'ın Avrupa'daki tarihine baktığımızda ise, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sona ermesinden bugüne kadar çok sayıda siyasi değişme ve dönemler bulunduğunu görmekteyiz. 1989 yılına kadar iki farklı cumhuriyet tecrübesi yaşayan Macaristan, 1989 sonrasında Sovyetler Birliği'nin uydu devleti olarak varlığını sürdürmüştür. 1989'da başlayan Üçüncü Cumhuriyet ile birlikte ABD ve Batı Avrupa'nın liderliğindeki Atlantik-İttifakı'na dâhil olacak şekilde dış politika değişiklikleri yapmış, Avrupa Birliği (AB) ve Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'na (NATO) üye olmuştur. Söz konusu gelişmeler, Macaristan'ın Soğuk Savaş sonrası Batılı bir devlet olarak kendini konumlandırmasına olanak tanımıştır. Bu dış politika yaklaşımı, 2010 Nisan ayında Viktor Orbán ve onun liderliğindeki Fidesz–Macar Yurttaş Birliği partisinin seçimleri kazanmasıyla değişiklik göstermeye başlamıştır. Başbakan Orbán'ın başlattığı Doğu Açılımı politikası kapsamında, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Orta Doğu ülkeleri ile Türkiye, Azerbaycan ve Türkistan Türk cumhuriyetleri olan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi devletler, Macaristan'ın dış politikasında önemli bir konuma yükselmiştir.

Dış politika çeşitliliğini artırmaya ve ülkenin dış ticarete dayalı uluslararası perspektifini vurgulamaya yönelik bu strateji kapsamında Türkiye, Azerbaycan ve merkezî Türkistan Türk cumhuriyetleri Macaristan için, Doğu Açılımı politikasının ana maddelerinden biri haline gelmiştir. Macaristan ile bu ülkeler arasında geliştirilen ilişkiler, ortak kimliklere

dayanarak daha kurumsal bir yapıya kavuşmuş, Macaristan'ın Türk dünyası kuruluşlarına (TDT) olan katılımı ile desteklenmiştir. Bu ilişkiler sayesinde Macaristan'ın dış politika faaliyetleri, Orta Doğu, Kafkasya, Merkezî Türkistan ve Doğu Asya'ya kadar genişlemiştir. Ayrıca, Macaristan'ın 2013'te Çin Halk Cumhuriyeti ile başlattığı ve Pekin'in küresel bir prestij projesi olarak kabul edilen Kuşak ve Yol Girişimi'ne dâhil olması ve Rusya Federasyonu ile enerji ve hammadde üzerine kurulan ilişkileri, Türk dünyasıyla olan bağlantılarına tamamlayıcı bir özellik kazandırmıştır.

## 2. Türk Aydınlanması ve Turancılık

Türk ve İslam dünyasının yüzyıllar boyunca devam eden kültürel donukluğundan kurtulma çabası, 1800'lerin son çeyreğinde beliren ancak 1900'lerin başlarında daha belirgin bir hâl alan "aydınlanma atılımı" ile gerçekleşmeye çalışılmıştır. Bu çaba, tarihten silinme tehdidini bertaraf etme amacı taşımaktadır. İkinci olarak, Türk Dünyası'nın değişik köşelerinde benzer zamanlarda başlayan bu aydınlanma hareketinin Macaristan'dan İstanbul, Tiflis, Bakü, Taşkent'e ve Doğu Türkistan'a; Kahire'den Bahçesaray ve Kazan'a kadar yayıldığı, her bir hareketin birbirini yakından takip ettiği ve beslediği gözlemlenmektedir. Üçüncü olarak ise, hem Osmanlı'nın çöküşü hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna uzanan istiklâl mücadelesine Türk Dünyası'nın her yanından yakın ilgi duyulduğu ve maddi-manevi destek sağlandığıdır. Dolayısıyla, 20. yüzyıl başları, uzun bir uykudan uyanan Türk-İslam Dünyası'nda güçlü bir şekilde ilmî, fennî ve fikrî aydınlanma çabalarının gözlendiği bir dönem olmuştur. Bu zaman diliminin, günümüzde karşı karşıya kalınan tehditlerin ve fırsatların belirlenmesinde kritik bir rol oynadığı düşünülmektedir. Bu dönemde, İstanbul ve diğer başlıca Türk kültür merkezleri arasında canlı ve organik bir bilgi ve kaynak alışverişi bulunmaktadır. Bu durum, günümüzde hâlâ varlığını sürdüren bir Türk Dünyası'nın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Azerbaycan, Özbekistan ve Kırım gibi Türk devletlerinin millî marşlarının söz yazarlarının, bu aydınlanma ve istiklal hareketlerinin merkezinde oldukları gözlemlenmektedir. Bu dönemdeki aydınlanma ve bağımsızlıkçı fikir hareketlerinin içinde, İslamcılıktan liberalizme ve sosyalizme uzanan farklı meşreplerden insanların olmasına rağmen, ortak özelliklerinin Türkçü ve Turancı olmasıdır. Bu dönemde, Batı Türklüğü aydınlarının bunalımdan çıkış yolu olarak Doğu ve Kuzey Türklüğüne yönelmeleri ve "atayurt" kavramını canlandırmaları, belki de yakın tarihte ilk defa olmuştur. Bütün bunlara bakıldığında ise, 20. yüzyılın Türkçü-Turancı karakterini ve Turan coğrafyasında ortak bir gelecek tasavvurunu günümüz gerçekleri, bağlamında yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Bu dönemde İstanbul'da dile getirilen her sözün, Kırım, Kazan, Bakü, Taşkent gibi merkezlerde karşılığının olduğu ve Gaspıralı'nın Cedit okullarında yetişen Türkçü-Turancı aydınların Osmanlı'daki gelişmelere olan yakın ve canlı ilgilerinin bu sürece etki ettiği belirtilmektedir (Coşkun, 2016: 14-15).

### 2.1. Macar Türkolojisi ve Macar Türkologlar

Macaristan'da Türkoloji'nin kök salmaya başlaması ve genişlemesi, Gábor Fodor'a göre iki ana etkene dayanmaktadır: Bunlardan birincisi, 19. yüzyılın ikinci yarısında Macar milliyetçiliğin güçlenmesi ve buna bağlı olarak, Germen ve Slav kimlikleri arasında, adeta iki dişli pense arasında sıkışıp kalan Macarların kendi köklerine yönelik araştırmaları, geniş bir Macar kitlesi tarafından takip edilmesidir. İkinci ise, I. Süleyman tarafından Topkapı Sarayı'na nakledilen Cornivalar ve diğer kadim kodekslerin keşfedilerek, Abdülaziz ve II. Abdülhamid tarafından kısmen iadesi neticesinde başlayan, Orta Çağ Macar Krallığı tarihine dönük araştırmaların başlamasıdır (Fodor vd., 2022: 5, 6).

Macaristan'da Türkoloji alanında yapılan çalışmalara bakıldığında ise, söz konusu çalışmaların resmi Türkoloji kürsüleri kurulmasından önce başladığı görülmektedir. Bu çerçevede, Macar kökenlerini inceleme isteği doğrultusunda Budapeşte Üniversitesi'nde 1846 yılında Doğu dilleri eğitimi ilk defa başlatılmıştır. Budapeşte'de 1846'da başlayan bu eğitim, 1870'ten sonra daha düzenli bir biçimde yürütülmeye başlanmıştır. 19. yüzyılın başlarında Türk kültürüne olan ilginin artmasıyla birlikte, 1851'de János Repiczky, Doğu dilleri öğretim görevlisi olarak Türk dili ve edebiyatı dersleri vermeye başlamış ve aynı zamanda Arapça ile Farsça dersleri de sunmuştur. Repiczky, Türk Dilbilgisi üzerine bir kitap da yayımlamıştır. Bu olaylar, Macar akademisyenlerinin Türk tarihi ve dili konusundaki ilgisini artırmış ve dünya genelindeki Türkoloji araştırmalarında Macaristan'ı önemli bir merkez haline getirmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı çalışmalarının yanı sıra dil araştırmaları da büyük bir ivme kazanmıştır. Macar bilim insanları arasında Ármin Vâmbéry, József Budenz, Bernát Munkáczi, Géza Kuun, Gábor Bálint, Ignáz Kunós, Pál Hunfalvy, Gyula Mészáros, József Thúry gibi isimler, dil bağlantılarını keşfetmeye odaklanarak dikkat çekici çalışmalar yapmışlardır. Türk tarihi ve diline yönelik araştırmaların yoğunlaşması, Macarların kendi milli kültürlerini keşfetmelerinde Türk etkisinin önemini vurgulamıştır. Repiczky'nin genç yaşta vefatının ardından, 1865'te Budapeşte Üniversitesi'nde Ármin Vâmbéry, Türk dilinin araştırılması ve öğretilmesi görevine getirilmiş ve üniversitede Türk Dili ve Tarihi üzerine özel bir bölüm açılmıştır (Duran, 2020: 2764, 2765).

Macar Türkolojisi, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren farklı ekoller ve araştırmalarla zenginleşmiş, 1870'ler ve 1880'lerde ise "Ugor-Türk Savaşı" olarak bilinen ve Türk ile Macar halklarının köken bağlantısını savunan Türkoloji'nin öncüsü Ármin Vámbéry ile bu görüşe karşı çıkan Alman kökenli Macar dilbilimci József Budenz arasındaki dil odaklı tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemde yaşanan siyasi gelişmelerle birlikte, Macar halkının da bu tartışmalara dâhil olduğu ve günümüze kadar süregelen etkileri, Macar Türkolojisi'nin derin köklerini göstermektedir (Çolak, 2012: 529-535).

Başta Ármin Vámbéry olmak üzere[1], Gyula Németh[2], Lajos Ligeti[3], Laszlo Rásonyi[4] İgnacz Kúnos[5], Józef Thúry[6] gibi Türklük bilimi sahasında araştırma yapan Macar Türkologlar Türk diline, Türk tarihine ve Türk kültürüne dair çok sayıda çalışmaya imza atmışlardır. Macar Bilimler Akademisi'nin (MTA) yaptığı sayısız sözlük, derleme ve çeviri faaliyetleri önemli katkılar sağlamıştır. Bu çalışmaların yaratmış olduğu etki sayesinde diğer ülkelerdeki Türkoloji çalışmaları da ivme kazanmıştır. Macarların kendi köklerini arama yolunda vermiş oldukları çabaları her şeyden önce Türk diline ve tarihine önemli katkılar yapmıştır. Dikkatleri Türklere ve Türklüğe çeken Macar Türkologlar, bu yöndeki çalışmalarını arttırmıştır. Araştırılan konular, hazırlanan çalışma ve sözlüklerle Türklük bilimini zenginleştirmişlerdir. Türkoloji çalışmalarının sistemli bir şekilde devam etmesi, Türklerle ilgili birçok araştırmanın yapılmasını sağlamıştır (Duran, 2020: 2770).

### 2.2. Macaristan'da Turancılık Hareketi ve Abdüllatif Efendi

Macar Turancılığı ile ilgili az bilinen ama dikkat çekici bir isim, Abdüllatif Efendi'dir. Erzurum doğumlu olan bu şahsiyet, Macar Turan Derneği'nin yayınladığı bir dergide 1913 yılında makaleleriyle yer almıştır. Budapeşte'deki Müslüman Topluluğunun lideri olarak tanınan ve imamlık yapan Abdüllatif Efendi, aynı zamanda Türk-Macar ilişkilerinin gelişimine aktif katkıda bulunan etkili bir figürdür. Osmanlı ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde bu çalışmalarını sürdüren Abdüllatif Efendi, bir Katolik Üniversitesi'nde Türkçe öğretim görevlisi olarak hizmet vermiştir. Macaristan'daki Türk

1 Ármin Vâmbéry, Macarların dilini ve kökenlerini inceleyerek Türk-Macar akrabalığını ileri sürmüştür; Bizans, Arap ve İran kaynaklarının Macarları "Türk" olarak tanımlaması, etnik karakteristiklerde Türklere özgü bazı niteliklerin tespit edilmesi ve dilbilimsel karşılaştırmaların da bu tezi desteklemesi üzerine, Macar halkının ve dilinin Türk kökenli olduğunu savunmuştur.

2 Türk- Macar ilişkisini, "akrabalık benzeri bir kadim ilişki", olarak değerlendirmektedir. (Doğan, 2007: 4).

3 Macaristan'da Türkoloji'nin daha geniş kapsamlı şekilde Altayist ekolünü kuran Türkologdur.

4 Laszlo Rásonyi'ye göre ise "Tuna Bulgarlarını, tarihlerinin başlangıcında ve İslavlaşmadan önce ne hakla Türk kavimleri arasında sayıyorsak, Macar'ları da aynı hakla Türklerle akraba olarak mütalâa ediyoruz. Hatta daha büyük hakla, zira Macar'ların esas nüvesini Türk'lerle birlikte yabancı İslav değil, belki Türk'lerle en eski çağlardan beri bağı olan Fin-Ugor'lar teşkil eder. Daha basit bir ifade ile Türkler Macar'ların babası Fin-Ugorlar ise anasıdır." (Doğan, 2007: 4).

5 1889 yılında Sultan Abdülhamit'ten Mecidiye nişanının üçüncü rütbesini ve gümüş imtiyaz madalyasını alan, 1925'te de Türkiye'ye yaptığı hizmet için Encümen-i Tetkik tarafından fahri üyelik unvanı verilen Kúnos, Anadolu'ya gelerek halk hikâyelerini, masal, fıkra, türkü, Karagöz oyunlarını, kısacası halk edebiyatının pek çok ürününü derlemiştir. Gezileri sırasında Macarlar ile Türkler arasındaki kültürel köprüleri keşfeden Kúnos, 1910'da Türkiye ve Balkan ülkelerinde yaşayan halkın edebiyatından başka maddi kültürüne de geniş ölçüde yer vermiştir. Kúnos'un çabaları sayesinde Doğu Ticaret Akademisi'nin binasında Şarkiyat Müzesi açılmıştır. Bu müze, Macar Türkperestliğine güzel bir örnek teşkil etmektedir. (Eren, 1998: 82, 83).

6 Vâmbéry gibi tanınmış bir Türkolog olan Józef Thúry, Vâmbéry'in açtığı yoldan ilerlemiş ve değerli eserler ortaya çıkarmıştır. Thúry, çeşitli Türkçe kaynakları, bir Çağatay Sözlüğü (1903), Orta-Asya Eski Türk Edebiyatına ait incelemeler ve dil lehçeleri derlemesi ile Macarların en eski tarihi hakkında çalışmaları yayımlanmıştır. (Nyiri, 2002: 204).

ve Müslüman öğrencilere özel ilgi gösteren Abdüllatif Efendi'nin çabaları, 1916 yılında Macar Turancılarının Türkiye ziyareti ile somut bir sonuç bulmuştur (Önen, 2003: 63).

Bu bağlamda, Pan-Türkçülük ve Turancılık kavramları, farklı araştırma nesnelerine işaret eder. Turancılık, Pan-Türkçülük'ten daha geniş bir anlam taşır ve Türkleri, Macarları, Finleri, Bulgarları, Moğolları içeren halkları kapsar. Diğer yandan Pan-Türkçülük, sadece Türk kültürel çevresine mensup veya Türkçe konuşan halkları içerir. Osmanlı'da "İkinci Meşrutiyet" döneminden sonra, Turancılık ve Pan-Türkçülük terimleri eşanlamlı olarak kullanılmıştır. 1930 ve 1940'larda, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi sınırları dışında yaşayan Türkî halklarla ilgili konuşulduğunda genellikle "Turanî" terimi tercih edilmiştir.

Ziya Gökalp, Türk düşüncesinde Turan kavramını yerleştiren ve güncelleyen bir isim olarak öne çıkar. Gökalp, Turan'ın Türklerden başka Moğolları, Tunguzları, Macarları içeren bir "kavimler halitası" olmadığını belirtir ve "Turan kelimesini bütün Türk boylarını içeren Büyük Türkistan'a hasretmemiz lazım gelir" ifadesini kullanır. Bu durumda, Turan(cılık) kavramı, aynı olmasına rağmen içerik bakımından farklılık gösterir (Vurucu, 2009: 36-38).

Turan'ın içerisinde Macarların konumu, Hüseyinzade Ali Turani ile Ziya Gökalp arasında farklı yorumlara yol açmıştır. Hüseyinzade, Macarları Turan kökenli olarak görürken, Gökalp din farklılıkları nedeniyle Macarlar konusunda daha mesafeli durur. Balkan ve Dünya Savaşları sırasında zor durumda kalan Osmanlı'ya, özellikle Müslüman Turan halklarından destek geldiğini, ancak Macarların böyle bir tutum sergilemediğini vurgular. Gökalp, Turan coğrafyasını üç bölüme ayırır: Birinci bölüm Türkiye, ikinci bölüm Oğuz Boyları ve Türkmenler dâhil Azerbaycan Türkleri, üçüncü bölüm ise tüm Türk boylarını kapsar (bk. Gökalp, 1976: 22-27).

Macar Türkolojisi'nin güçlü yönleri, Türk akademik çevrelerinde geniş bir biçimde tanınır. Ayrıca, Türkiye'de Turancılık akımının filizlendiği zamanlarla paralel olarak Macaristan'da da Turancılığın hem bilimsel hem de politik olarak geliştiği gözlemlenir. 1910'lar, Macar Turancılığının bilimsel temellerinin atıldığı bir dönem olarak öne çıkar. Bu dönemde, Macarlar öncülüğünde, Japonya'ya kadar uzanan geniş bir Turan coğrafyası hakkında tartışmalar yapılır, enstitüler kurulur ve dergiler yayınlanır. Türk öğrencilerin Macaristan'da eğitim görmeleri için girişimlerde bulunulur. İstanbul ziyaretleri gerçekleştirilir ve devlet yetkilileri ile görüşmeler yapılır. Ancak, bu çalışmalar genellikle Macar dilinin hangi dil ailesine ait olduğu ve Türkçe ile Fince gibi diğer Ural-Altay dilleriyle olan ilişkisi üzerine yoğunlaşır. Bu etkinlikler inişli çıkışlı bir grafik izleyerek 1940'lara kadar devam eder (Coşkun, 2016: 26).

Macar Turancılığı ile ilgili az bilinen ama dikkat çekici bir isim, Abdüllatif Efendi'dir. Erzurum doğumlu olan bu şahsiyet, Macar Turan Derneği'nin yayınladığı bir dergide 1913 yılında makaleleriyle yer almıştır. Budapeşte'deki Müslüman Topluluğunun lideri olarak tanınan ve imamlık yapan Abdüllatif Efendi, aynı zamanda Türk-Macar ilişkilerinin

gelişimine aktif katkıda bulunan etkili bir figürdür. Osmanlı ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde bu çalışmalarını sürdüren Abdüllatif Efendi, bir Katolik Üniversitesi'nde Türkçe öğretim görevlisi olarak hizmet vermiştir. Macaristan'daki Türk ve Müslüman öğrencilere özel ilgi gösteren Abdüllatif Efendi'nin çabaları, 1916 yılında Macar Turancılarının Türkiye ziyareti ile somut bir sonuç bulmuştur (Önen, 2003: 63).

Macar Turancılar, ideolojik olarak henüz tam anlamıyla şekillenmemiş Turancılığa, yüz yıl öncesinden itibaren sağlam bir entelektüel ve fikri zemin kazandırma çabalarının belirgin bir örneğidir. Turan ideali, bu dönemde Macaristan'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafi alanda karşılık bulan bir realiteye dönüşmüştür. Son zamanlarda Macar Turancılığının popülaritesi artmış görünmektedir, bu yükseliş, Turancı Jobbik partisinin %20'yi aşan oy oranlarıyla kendini göstermektedir (Coşkun, 2016: 26).

### 3. Macaristan'ın Jeopolitik Konumu

Macaristan, AB genişleme sürecinin beşinci evresinde, başvuruda bulunan diğer dokuz ülke (Estonya, Letonya, Litvanya, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Slovakya, Malta ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi) ile birlikte, 16 Nisan 2003 tarihinde Atina'da imzalanan ve 1 Mayıs 2004'te onaylanan katılım antlaşmalarıyla AB'ye üye olmuştur.

Macaristan, coğrafi konumu nedeniyle stratejik öneme sahip bir Orta Avrupa ülkesidir. Ülke, doğusunda Ukrayna ve Romanya, batısında ise Avusturya ile komşudur, bu da Macaristan'ı iki bölge arasında bir köprü rolüne yerleştirir. Ayrıca, Türkiye-Bulgaristan-Sırbistan-Macaristan rotasında ilerleyen Orta Koridor'un Batı'ya ulaşmasında kilit bir rol oynamaktadır. Bu durum, Macaristan'ın jeopolitik önemini daha da artırmaktadır. Macaristan'ın Orta Koridor'da merkezi bir konuma yükselmesi ise, birçok aktör için önemli faydalar sağlayacaktır. Bu durum, Zengezur Koridoru'nun hayata geçirilmesiyle Orta Koridor'un Avrupa'ya ulaşmasını hızlandırarak TDT'nin etkinliğini artıracaktır. Bu, Macaristan'ın ekonomik, siyasi ve stratejik olarak önemli kazanımlar elde etmesine olanak tanıyacaktır. Ayrıca, Avrupa'nın enerji ihtiyaçları ve güvenli ulaşım rotaları göz önüne alındığında, Macaristan'ın bu süreçte kilit bir oyuncu haline gelmesi, Avrupa için vazgeçilmez bir partner olmasını sağlayacaktır. Diğer yandan, Orta Koridor'un kazanımlarından faydalanan diğer aktörler arasında yer alan Orta Asya ve Kafkasya devletleri, Çin ile Avrupa arasındaki istikrarlı güzergâhlarını tamamlamanın avantajını yaşayacaktır. Macaristan, bölge devletleri için güvenilir bir işbirliği partneri olma potansiyeli taşımaktadır, bu da Orta Koridor'un Avrupa ayağının güvenliğini sağlamak anlamına gelir. Sonuç olarak, Avrupa ve Çin, Macaristan'ın Orta Koridor'da merkezi bir konuma yükselmesinden en çok kazanç elde edecek olan taraflardır. Bu durum, ticaretin hızlı, düşük maliyetli ve güvenli bir şekilde gerçekleşmesi için önemli bir fırsat sunacaktır. Ayrıca, Bulgaristan ve Sırbistan gibi diğer Orta Koridor ülkeleri de jeopolitik ve ekonomik açıdan daha fazla

önem kazanacaktır. Macaristan, Avrupa'da güvenli bir liman olma misyonunu üstlenerek sadece kendi çıkarlarına değil, birçok aktörün çıkarlarına da hizmet edecektir.[7]

Macaristan, bir bakıma Doğu'nun Batı'ya açılan kapısı olmanın yanı sıra, Batı'nın Doğu'ya açılan penceresi olarak da kullanılabilmekte ve Avrasya ile birlikte tüm Türk dünyasını hedeflemektedir. Sovyetlerin çöküşünden sonra Avrupa Birliği içinde kendisini bulan Macaristan, eski konumunun aksine, Batı Bloğu'nun Doğu'ya açılan bir kapısı haline gelmiş ve Macar asıllı Yahudilerin etkisiyle Macaristan, Avrasya politikalarının üssü konumuna gelmiştir. Batılı emperyal güçler, Macarların Asyalı kökeninden yararlanmak amacıyla Macaristan üzerinden Orta Asya'ya yönelik yeni politikalar üretmişlerdir. Sovyet sonrası dönemde, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde ortaya çıkan otorite boşluğunun doldurulması için yapılan planlarda Macaristan, bir atlama tahtası olarak kullanılmış ve Avrupalı şirketler, Macaristan üzerinden Avrasya'ya açılmışlardır (Çolak, 2017, 152, 153).

Bu bağlamda, Türkiye, Macaristan, Bulgaristan ve Sırbistan Ulaştırma Bakanları, 5 Temmuz 2022 tarihinde Bulgaristan-Macaristan-Sırbistan-Türkiye Dörtlü Bakanlar Koordinasyon Konseyi'ni kurarak ilk toplantılarını gerçekleştirmiştir. Toplantıda, 2053 yılına kadar demir yoluyla taşınan yük miktarının yılda 38 milyon tondan 440 milyon tona çıkarılması planlanmıştır.[8] Ayrıca, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Macaristan Enerji Bakanları, 28 Eylül 2022 tarihinde Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesinde düzenlenen 2. Enerji Bakanları Toplantısı'nda bir araya gelmiştir. Bu toplantı, enerji alanındaki işbirliği ve fırsatları ele almıştır. Macaristan'ın enerji konusundaki rolü, sadece ticaret ve taşımacılıkla sınırlı değil; aynı zamanda Orta Asya, Kafkasya ve TDT'nin Avrupa'ya ulaşmasında ana bir merkez olma potansiyelini taşımaktadır. Budapeşte, enerji ve ticaret güzergâhları açısından Asya'nın Avrupa'ya açılan kapısı olma rolünü üstlenebilir.[9]

### 4. Macaristan'ın Siyasi Görünümü ve Türk Devletleri ile İlişkileri

Macaristan, 1989 yılında parlamenter demokrasiye geçiş yapmıştır. Tek kamaralı Parlamento, her dört yılda bir seçilen 199 milletvekilinden oluşmaktadır. Seçimlerde, tek parti için %5, iki partili ittifaklar için %10, üç ve daha fazla parti içeren ittifaklar için %15 seçim barajı uygulanmaktadır. Ülkede son genel seçimler 3 Nisan 2022 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Fidesz-KNDP ittifakı, %54,10 oy oranı ile dördüncü kez üst üste seçimleri kazanarak milletvekili sayısını bir önceki seçime kıyasla artırarak Meclis'te anayasayı değiştirebilecek 2/3 çoğunluğunu korumuştur. Muhalefet ittifakı altı partiden oluşmakta olup, %34,46 oy oranı ile beklenenden daha düşük bir başarı elde ederek 57 milletvekili

7 https://www.ankasam.org/orta-koridorun-avrupadaki-merkezi-macaristan/ (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

8 https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bakan-karaismailoglu-orta-koridorda-ticaretin-gelistirilmesi-icin-uzerimize-ciddi-sorumluluklar-dusmekte/2630480 (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

9 Ayya Lmahamad, "Azerbaijan Discuss Energy Cooperation with Kazakhstan, Turkiye, Hungary", *Azernews*, https://www.azernews.az/business/200086.html (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

çıkarmıştır. Seçimlere katılım oranı %69,59 olarak gerçekleşmiştir. Yeni Hükümet, Başbakan Viktor Orban liderliğinde 24 Mayıs 2022 tarihinde göreve başlamıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimleri 10 Mart 2022'de Ulusal

Meclis'te yapılan oylamayla gerçekleşmiş, iktidar koalisyonunun adayı Aile İşleri eski Bakanı Katalin Novak, Macaristan'ın ilk kadın Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. Novak, 10 Mayıs 2022 tarihinde görevi devralmıştır. Macaristan'da 13 Ekim 2019 tarihinde düzenlenen yerel seçimlerde, Budapeşte dışındaki 23 büyük kentte (nüfusu 50.000'den fazla olan) Fidesz-KDNP koalisyonu Belediye Başkanlığını kazanmıştır. Diğer 10 Büyükşehir Belediye Başkanlığı ise muhalefetin oluşturduğu koalisyon tarafından elde edilmiştir.[10]

Macaristan Parlamentosu'nun yasama ve denetim faaliyetleri ile birlikte idari işlevlerini yürüten temel organları şunlardır: Meclis Başkanlık Divanı, The House Committee, Siyasi Parti Grupları, Komisyonlar, Komisyon Başkanları Toplantısı ve Genel Sekreterlik. Macaristan Parlamentosu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) temel organları, Komisyon Başkanları Toplantısı hariç, görev ve yetkileri açısından benzerlik göstermektedir (Bayar, 2012: 95).

Türkiye ile Macaristan'da milletvekillerinin bir araya gelerek oluşturdukları birim "siyasi parti grubu" olarak tanımlanmaktadır. Çünkü her iki ülke de sadece aynı siyasi partiye üye milletvekilleri tarafından grup oluşturulmasına izin vermektedir. Öte yandan, İspanya ve Avusturya'da ise "parlamenter grup" terimi kullanılmaktadır. Bu ülkelerde farklı siyasi partilere üye milletvekilleri, kendi partileri dışındaki diğer milletvekilleriyle bir araya gelerek parlamenter grup oluşturabilmektedir (Bakırcı, 2013: 1197).

Macaristan'ın kökenlerinin Batı Hun İmparatorluğu'na dayanması, tarihi süreç içinde Osmanlı devletinin egemenliğine girmesi ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise yaklaşık kırk beş yıl SSCB'nin fiili işgalinde kalması ülkenin Türkiye, Türkistan bölgesi Türk cumhuriyetleri ve eski Sovyet ülkeleri ile daha iyi ilişki kurmasının altyapısını teşkil etmektedir. Bu tarihi temel Macaristan'ın Doğu ile Batı arasında bir köprü rolü oynamasına zemin oluşturmuştur. Ferenc Gyurcsany hükümetinin "küresel açılım" konseptine dayanan ve Viktor Orban'ın 2010'da hükümeti devralmasıyla mevcut politikayı geliştirerek "Doğu'ya açılım" halini verdiği ekonomi temelli dış politika açılımı Macaristan'ı başta Türkiye olmak üzere Türk devletleriyle yakın ilişki kurmaya sevk etmiştir. Türkiye-Macaristan ilişkilerinin bir boyutu da iki ülkenin TDT bünyesindeki iş birliğidir. Türkiye, Macaristan'ın Türk Konseyine gözlemci üyeliğini Eylül 2018'de Kırgızistan'ın Çolpon-Ata şehrinde düzenlenen altıncı zirvede desteklemiştir. Macaristan Ulusal Meclis Başkanı Laszlo Köver, Kasım 2018'de İzmir'de gerçekleştirilen Türk Konseyi Parlamenterler Asamblesine katılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda 2019'da Türk Konseyinin Avrupa Temsilcilik Ofisi açılmış ve bu ofis aktif bir şekilde diplomatik, kültürel etkinlikler düzenlenmektedir. Ayrıca iki ülke arasında 1923'te imzalanan "Dostluk ve İş Birliği Anlaşması"nın 1924'te yürürlüğe

10 https://www.mfa.gov.tr/macaristan-siyasi-gorunumu.tr.mfa (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

girmesi ve karşılıklı büyükelçiliklerin açılmasının yüzüncü yıl dönümü olan 2024'ün karşılıklı "Kültür Yılı" ilan edilmesine karar verilmiştir. Bu vesileyle 2024 boyunca hem Macaristan'da hem de Türkiye'de çok sayıda kültürel, akademik ve ekonomik etkinliklerin düzenlenmesi planlanmaktadır. İki ülke arasında 12 Mart 2015'te Dostluk ve İş Birliği Anlaşması yeniden imzalanmıştır. Bu anlaşmanın beşinci maddesi iki ülkenin dış politikada birlikte hareket etmesinin zeminini oluşturmaktadır (bk. Deregözü-Seta Raporu, 2020):

*Taraflar, uluslararası ve bölgesel örgütlerde, komitelerde ve görevlerde birbirlerinin adaylıklarını karşılıklı desteklemek de dâhil olmak üzere, özellikle Birleşmiş Milletler (BM) ve NATO çerçevesinde uluslararası örgütlerde faaliyetlerini yürütürken aktif iş birliğinde bulunacaklar ve uygun görülecek şekilde politikalarının eş güdümünü sağlayacaklardır.*

Macaristan'ın Türk dünyasının Merkezî Türkistan ülkeleri olan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan ile ilişkileri de Üçüncü Cumhuriyet boyunca siyasi ve ekonomik olmasa da Hun-Türk Kurultayları gibi organizasyonlar ile kültürel yönden yakın bir seyir izlemiştir. Ülke Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında 2008 yılında kurulan Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi'ne (TÜRKPA) 2014 yılında gözlemci üye olmuştur. Aynı zamanda 2018 yılında Türk dünyasının bilimsel araştırma merkezi statüsünde olan ve 2012 yılında Astana merkezli kurulan Uluslararası Türk Akademisi'ne (UTA) gözlemci üye olarak katılmıştır. Macaristan'ın Merkezî Türkistan Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerinin tam anlamıyla kurumsallaşma göstermeye başlaması ise 2018 Eylül ayında TDT'ye gözlemci üye olarak katılması ile gerçekleşmiştir. Macaristan 2009 yılında Türk dünyası ülkelerinin çatı kuruluşu olarak Nahçıvan Anlaşması ile kurulan TDT'ye Kırgızistan'ın Çolpan-Ata şehrinde düzenlenen 6. Zirve sırasında gözlemci üye olarak katılmış ve ilişkilerini bir adım daha ileriye taşımıştır. Bu kapsamda TDT'nin Budapeşte'deki Avrupa Temsilcilik Ofisi, 19 Eylül 2019 tarihinde açılmıştır. TDT'nin Avrupa'daki temsili için ilk ve tek ofise ek olarak Macaristan, Türk dünyası ile kültürel ilişkileri bağlamında aynı yılın Ekim ayında, 1993 yılında Türk dünyasının kültür alanındaki ilk ortak kuruluşu olarak kurulan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilâtı (TÜRKSOY) ile iş birliği mutabakatı imzalamıştır (Ercan, 175: 2023).

### 5. Macaristan Türk Devletleri Teşkilatı İlişkileri

Macaristan'ın TDT'ye gözlemci üye olarak kabul edildiği Çolpan-Ata'da 2018 yılında toplanan zirvenin ardından 2019 yılı Ekim ayında Bakü'de yapılan zirvede Orbán, 2010 yılından itibaren Macaristan ve üye devletler arasındaki ticaret hacminin iki katına çıkarak 4 milyar dolar seviyesine ulaştığını ifade etmiştir. Budapeşte merkezli Eximbank tarafından TDT üyelerinin her birine ayrılan fonları ayrıca açıklayan Orbán, ek olarak üye devletlerden öğrencilere Macaristan'da eğitim görmeleri için verilen devlet burslarından bahsederek sayının yükseleceğini aktarmıştır (Orbán, 2019). Aynı zamanda Türk Üniversiteler Birliği'ne ve değişim programı Orhun Süreci'ne Szeged Üniversitesi ile müdahil olan

Macaristan'ın eğitim konusundaki dahli, Türk dünyası ülkelerine bir bütün olarak kültür temelli yaklaşımının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Türk dünyası ülkelerine verilen öneme atfen Macaristan 2021 yılında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bir büyükelçilik açmıştır. Ayrıca, Budapeşte'de meskûn bulunan TDT Avrupa Temsilcilik Ofisi aracılığıyla Macaristan da Türk dünyası için önemli bir gelecek projeksiyonu çizen "Türk Dünyası 2040 Vizyonu" belgesine katkı sunarak oluşturulmasında paydaş ülkelerden biri olmuştur. Ek olarak, TDT'nin yatırım finansmanı konusunda platformu olacak olan 'Türk Yatırım Fonu'na katılım konusunda da iradesini açıkça belirtmiştir. Merkezi İstanbul'da olması düşünülen ve Türk dünyası ülkeleri arasındaki ekonomik ve ticari iş birliğine hizmet etmesi planlanan Türk Yatırım Fonu ile Macaristan'ın dış ilişkilerinde merkeze aldığı ticaret konusunda ilerleme kaydedilmesinin daha sistematik hâle getirilmesi öngörülmüştür (TRT Haber, 2023). Genel olarak Macar dış politikasının ticarete yaptığı vurgu nedeniyle aynı zamanda TDT çatısı altında faaliyet gösteren Türk Ticaret ve Sanayi Odası (The Turkic Chamber of Industry and Commerce) bünyesinde Türk İş Forumu, Macaristan'ın organizasyonu ile 2021 Eylül ayında Türk devletlerinin iş dünyası paydaşlarını bir araya getirmek amacıyla düzenlenmiştir (Orbán, 2021) (Ercan, 176: 2023).

TDT Avrupa Temsilcilik Ofisi İcra Direktörlüğü görevini yürüten Büyükelçi Hovari, 24.10.2022 tarihinde Anadolu Ajansı'na verdiği röportajda; son yıllarda Macaristan ile Türk dünyası ilişkilerinin birçok konuda gelişme gösterdiğini belirtmiş, özellikle Kovid-19 sürecinde inanılmaz derecede yakınlaşmalar ve iş birlikleri meydana geldiğini ifade etmiştir. Bu süreçte tekstil stoku olmayan Macaristan'ın, Özbekistan ve Türkiye'den tekstil desteği aldıklarını, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan yardım aldıktan sonra, Macaristan'a yeteri kadar Kovid-19 aşısı temin edildikten sonra söz konusu Türk devletlerine aşı yolladıklarını belirtmiştir. Hovari, Kovid-19'la mücadele kapsamında ülkesinin ihtiyaç duyduğu bazı malzemeleri Çin'den getirmeye çalıştığı dönemde kapanmalara rağmen Kazakistan yönetiminin Macaristan'a malzeme taşıyan kargo uçaklarına sağladığı kolaylıktan dolayı müteşekkir olduklarını söylemiştir. Ayrıca, Türk dünyası ülkelerinin 30'uncu bağımsızlık yıl dönümü etkinlikleri başta olmak üzere çok önemli programlar düzenlediklerini dile getirmiştir. Uluslararası platformlarda düzenlenen etkinliklerde de yer aldıklarını kaydeden Hovari, bu kapsamda Bursa'nın "2022 yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti" ilan edilmesi dolayısıyla 5 Eylül'de Avrupa Parlamentosunda (AP) düzenlenen programa Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Genel Sekreteri Sultan Raev ile birlikte katıldığını beyan etmiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının daveti üzerine yakın zamanda ilk defa Karabağ'ı da ziyaret etme imkânı bulduğunu belirten Hovari, Ağdam ve Şuşa'yı gezdiğini, oradaki çalışmaların gece gündüz demeden sürdüğünü ve bundan çok etkilendiğini dile getirmiştir. Hovari son olarak, Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'ın önemli doğal gaz ve petrol kaynaklarına ve dünya ekonomisindeki önemine işaret ederek, Türkiye'nin de coğrafi olarak önemli bir konumda bulunduğunu belirterek, Türkiye'nin, Karadeniz ve Rusya ile olan ilişkilerinden dolayı önemli bir ülke

olduğuna vurgu yapmıştır. Hovari; "Enerji olayı, tüm bölge ülkelerini ve Orta Avrupa'yı ilgilendiriyor çünkü biz, Türkiye üzerinden Azerbaycan ve Rus gazına ulaşabiliyoruz. Bunların yapımı ve geliştirilmesi çok önemli bir görev." sözleri ile söyleşiyi tamamlamıştır.[11]

Macaristan ve TDT arasında kurulan iş birliğinin son örneği ise 2023 Mayıs ayında Türk Devletleri Coğrafya Konseyi'nin kurulması olarak kayıtlara geçmiştir. Paydaş devletlerin sivil toplum kuruluşları başta olmak üzere turizm ve eğitim alanlarında iş birliğini amaçlayan Türk Devletleri Coğrafya Konseyi ile Türk dünyasında konuyla ilgili bulunan potansiyelin harekete geçirilmesi sürecine Macaristan da müdahil olmuştur (TDT, 2023). Macaristan'ın TDT bünyesindeki iş birliği platformlarına dâhil olmasını, Doğu Açılımı politikasının bir yansıması olmasının yanında çok boyutlu bir dış politika arayışının sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Ulusal çıkarlara, siyasi ve ekonomik olarak karşılıklı bağımlılığa dayalı, çok boyutlu bir ekonomik ve ticari ilişki ağı oluşturmaya çalışan Macaristan'ın 2023 Mart ayında toplanan TDT Olağanüstü Zirvesi'nde Başbakan Orbán (2023) tarafından sarf edilen sözler söz konusu dış politika yönelimini özetler niteliktedir:

*"[…] Dünya ekonomisinde, karşıt blokların yaratılmasıyla sonuçlanabilecek olan devam eden süreçler var. Küresel ekonomide blokların ortaya çıkması çıkarlarımıza zarar verir. Bloklarda değil, bağlantıda, karşılıklı bağımlılıkta bir gelecek görüyoruz. Ve bunda Türk devletleri kilit bir rol oynayabilir; çünkü burada Avrupa, Kafkasya ve Merkezî Asya ülkeleri bir arada, karşılıklı saygı temelinde birbirine bağlı ve tüm dünyaya iyi bir örnek teşkil ediyor. […] Macaristan, bağlantılarımızın – ekonomik, ticari ve enerji bağlantılarımızın – yeni bir boyut kazanmasını desteklemektedir. Biz de bir an önce Türk Yatırım Fonu'na katılmak istiyoruz ve gerekli finansal imkânlara sahibiz."*

Macaristan'ın Doğu Açılımı politikasında merkezî bir konuma sahip olan Türk dünyası ülkeleri de ülkenin dış politikasındaki çeşitliliği ortaya koymaktadır. Kültürel ve tarihsel bağlardan kaynaklanan mevzubahis birliktelik ülkenin hâlihazırda iktidar olan partisi tarafından ve bazı muhalefet partileri ile sivil toplum kuruluşları tarafından güçlü bir şekilde desteklenmektedir. Macaristan'ın Türk dünyası ortak kuruluşları ile kurduğu ortaklıklar ülkenin Doğu ve Batı arasında bir köprü olabilecek nitelikte Doğu ülkelerine açılmasına fırsat vermekte, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından eski İpek Yolu'nun canlandırılmasına dayanan Kuşak ve Yol Girişimi'ne entegre olmasını kolaylaştırmaktadır. Doğu ve Batı arasında ulaşım ve ticaret hatlarına dâhil olma potansiyeli yanında Macaristan'ın ve daha genelde Avrupa'nın enerji güvenliğine de katkı sağlayacak olan projelere de açılabilmesine imkân sağlamaktadır. Türkiye'nin de eski İpek Yolu'nu yeniden canlandırmak için ortaya koyduğu Orta Koridor girişimi de Macaristan'a Kafkasya ve Merkezî Asya'da alternatif politika alanı kazandırmakta, Çin Halk Cumhuriyeti ile gerçekleştirilen iş birliğinin tamamlayıcısı olma potansiyeli taşımaktadır (Ercan, 178: 2023).

11 https://www.aa.com.tr/tr/dunya/macaristan-ile-turk-devletleri-teskilati-arasindaki-iliskiler-gelisiyor/2719275 (Erişim Tarihi: 03.05.2024).

Macaristan'ın, "Doğu Açılımı" olarak adlandırılan ve 2010'dan bu yana Türk cumhuriyetleri, Rusya, Çin, Orta Doğu ve Asya'ya dönük yeni dış politika yönelimi doğrultusunda, Macaristan ile Türk Konseyi arasında yakın iş birliği kurulmuş ve Kırgızistan'ın Çolpon-Ata kentinde 2018'de düzenlenen Türk Konseyi 6. Zirvesi sırasında Macaristan, Türk Konseyi'ne gözlemci ülke olarak katılmıştır. Macaristan'ın Türk Konseyi'ne üyelik sürecinde Türk cumhuriyetleriyle özellikle ekonomik ilişkileri güçlendirme hedefinin yanı sıra Macar halkının Türk tarihi, kültürü ve dili ile kurduğu bağ da etkili olmuştur. Ülkenin gözlemci üyelik statüsü almasının ardından, Türk Konseyi Budapeşte Temsilciliği 2019 eylülünde açılmıştır.[12]

Soğuk Savaş dönemi boyunca Doğu Bloku üyesi bir devlet olarak kalan Macaristan, Üçüncü Cumhuriyet döneminde Avrupa-Atlantik ülkeleri ve kurumları ile bir bütünleşme sürecine girmiştir. AB ve NATO üyelikleri ile ilerletilen söz konusu birliktelik daha sonrasında ülkeyi Batı merkezli bir dış politika anlayışına taşımıştır. Macaristan'ın 2010 sonrasında ortaya koyduğu Doğu Açılımı politikası ise ülkenin hâlihazırda sürmekte olan Batı merkezli dış politika anlayışını çeşitlendirme amacını taşımış; Türk dünyası ülkeleri mevzubahis politikasının ana aktörlerinden olmuştur. Dış politikasının merkezî unsurlarından olan Doğu Açılımı ile Macaristan; Türk dünyası ülkeleri ile iş birliğini, Türk dünyası ortak kuruluşları ve ikili ilişkiler aracılığıyla tesis etmeyi başarmıştır. Macaristan ve Türk dünyası arasındaki kültürel ve tarihsel bağların destekleyici rolüyle TDT, TÜRKPA, TÜRKSOY ve UTA gibi Türk dünyası ortak kuruluşlarıyla bağlantılar kuran Macaristan, Türk dünyası ülkeleri ile bütünleşme çabalarını ikili ilişkilerde kurduğu bağlar ile de güçlendirmektedir. Doğu Açılımı politikasının temel eksenlerinden biri hâline gelen Türkiye ile diğer Türk devletleri aracılığıyla Macaristan'ın Kafkasya, Merkezî Asya ve Orta Doğu'daki varlığı daha kurumsal bir nitelik kazanmıştır (Ercan, 178: 2023).

2021 yılının Mart ve Nisan aylarında Macaristan'da yaşayan Türk göçmenler üzerinde yapılan bir araştırmada, Macarların genelde Türk göçmenlere yönelik kucaklayıcı ve kapsayıcı tutumları tespit edilmiştir. Görüşülen Türklerin neredeyse tamamı göçmenlik deneyimlerini olumlu olarak ifade etmiştir. Bu olumlu deneyimi açıklamak için ise, Türk göçmenler üç temel gerekçe ortaya koymaktadır. İlk olarak, Macaristan'da nispeten az sayıda (yaklaşık 3000) Türk göçmen nüfusun olması ve Türk göçmenlerin profili bunda etkili olmuş, ikinci olarak, Türkiye ile Macaristan arasındaki tarihi bağlar ve kültürel ortaklıkların bulunması, üçüncü olarak ise, iki ülke arasında siyasi bağların güçlü olması sebepler arasında gösterilmiştir. Çalışmada görüşülen kişiler, Macaristan'daki Türklerin diğer Avrupa ülkelerindeki Türklerden farklı olarak, genelde üst düzey veya ara düzey yönetici olduklarını belirtmişlerdir. Ayrıca, Macaristan'daki Türklerin, tarihî ve kültürel bağlar nedeniyle, Macarlar tarafından sempati duyulan bir topluluk olduklarını dile getirmişlerdir. Macaristan Devlet Başkanı Orbán'ın: "Biz Türk kökenliyiz" açıklamalarına atıf

12 https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyinin-gozlemci-uyesi-macaristan-turk-dunyasi-ile-guclu-baglar-kuruyor/1921964 (Erişim Tarihi: 04.05.2024).

yapılarak Macaristan, Türkiye'nin Avrupa'daki sözcüsü olarak değerlendirilmiştir. Görüşmelerde ayrıca, Macaristan'ın "Doğu Açılımı" ile dış politikasındaki Asya perspektifinin, Türkistan'daki Türk devletleriyle bütünleşme çabası, siyasî, ticarî ve ekonomik anlamda iş birliklerinin yapılması, bağları güçlendirmiştir kanaatleri de ortaya konulmuştur (Kars ve Çakmaklı, 2023: 84, 94-97).

**6. Sonuç ve Değerlendirme**

Ármin Vâmbéry gibi önemli Macar Türkologlar, Macarların Türklerle akrabalıklarını ve tarih boyunca Macarların Türk halklarının bir parçası olduklarını çok sayıda çalışmada ortaya koymuşlardır.

Macar Türkologların XIX. asrın ortalarından itibaren ortaya koydukları eserler ve açılan bölümlerde verdikleri Türk dili ve edebiyatı dersleri, Macar akademisyenlerinin Türk tarihi ve dili konusundaki ilgisini artırmış ve dünya genelindeki Türkoloji araştırmalarında Macaristan'ı önemli bir merkez haline getirmiştir.

Türk Dünyası'nın değişik köşelerinde, XIX. asrın son çeyreği ve XX. asrın başında ortaya çıkan aydınlanma hareketinin Macaristan'dan İstanbul, Tiflis, Bakü, Taşkent'e ve Doğu Türkistan'a; Kahire'den Bahçesaray ve Kazan'a kadar yayıldığı, her bir hareketin birbirini yakından takip ettiği ve beslediği söylenebilir.

Macarlar Avrupa'da, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun sona ermesinden bugüne kadar çok sayıda siyasi değişme ve dönem yaşamıştır. Soğuk savaş sonrasında ise, AB ve NATO üyelikleriyle birlikte kendini Batılı bir devlet olarak konumlandırmıştır.

Macaristan'ın kökenlerinin Batı Hun İmparatorluğu'na dayanması, tarihi süreç içinde Osmanlı devletinin egemenliğine girmesi ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise yaklaşık kırk beş yıl SSCB'nin fiili işgalinde kalması ülkenin Türkiye, Türkistan bölgesi Türk cumhuriyetleri ve eski Sovyet ülkeleri ile daha iyi ilişki kurmasının altyapısını teşkil etmektedir.

2010 yılında Viktor Orbán'ın başlattığı "Doğu Açılımı" politikasıyla birlikte, Rusya Federasyonu, Çin Halk Cumhuriyeti, Orta Doğu ülkeleri ile Türkiye, Azerbaycan ve Türkistan Türk cumhuriyetleri olan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi devletlerle ilişkiler yoğunlaşmıştır.

Macaristan ile bu ülkeler arasında geliştirilen ilişkiler, ortak kimliklere dayanarak daha kurumsal bir yapıya kavuşmuş, Macaristan'ın Türk dünyası kuruluşlarına (TDT) olan katılımı ile desteklenmiştir. Bu ilişkiler sayesinde Macaristan'ın dış politika faaliyetleri, Orta Doğu, Kafkasya, Merkezî Türkistan ve Doğu Asya'ya kadar genişlemiştir.

Coğrafi konumu nedeniyle stratejik öneme sahip bir Orta Avrupa ülkesi olan Macaristan, Türkiye-Bulgaristan-Sırbistan-Macaristan rotasında ilerleyen Orta Koridor'un Batı'ya ulaşmasında kilit bir rol oynamaktadır. Bu durum, Macaristan'ın jeopolitik önemini daha da artırmaktadır. Macaristan'ın Orta Koridor'da merkezi bir konuma yükselmesi ise,

birçok aktör için önemli faydalar sağlayacaktır. Bu durum, Zengezur Koridoru'nun hayata geçirilmesiyle Orta Koridor'un Avrupa'ya ulaşmasını hızlandırarak TDT'nin etkinliğini artıracaktır.

Macaristan, TDT'nin Avrupa'ya ulaşmasında ana merkez olma potansiyelini taşımaktadır. Budapeşte, enerji ve ticaret güzergâhları açısından Asya'nın Avrupa'ya açılan kapısı olma rolünü üstlenebilir.

Türkiye ile Macaristan arasında 1923'te imzalanan "Dostluk ve İş Birliği Anlaşması"nın 1924'te yürürlüğe girmesi ve karşılıklı büyükelçiliklerin açılmasının yüzüncü yıl dönümü olan 2024'ün karşılıklı "Kültür Yılı" ilan edilmesine karar verilmiştir. Bu vesileyle, 2024 boyunca hem Macaristan'da hem de Türkiye'de çok sayıda kültürel, akademik ve ekonomik etkinliklerin düzenlenmesi planlanmaktadır.

Macaristan'ın Türk dünyasının Merkezî Türkistan ülkeleri olan Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan ile ilişkileri de Üçüncü Cumhuriyet boyunca siyasi ve ekonomik olmasa da Hun-Türk Kurultayları gibi organizasyonlar ile kültürel yönden yakın bir seyir izlemiştir. Ülke Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan arasında 2008 yılında kurulan Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi'ne (TÜRKPA) 2014 yılında gözlemci üye olmuştur. Aynı zamanda 2018 yılında Türk dünyasının bilimsel araştırma merkezi statüsünde olan ve 2012 yılında Astana merkezli kurulan Uluslararası Türk Akademisi'ne (UTA) gözlemci üye olarak katılmıştır.

Macaristan'ın Merkezî Türkistan Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerinin tam anlamıyla kurumsallaşma göstermeye başlaması ise 2018 Eylül ayında TDT'ye gözlemci üye olarak katılması ile gerçekleşmiştir.

Macaristan'ın Türk devletleri ile ilişkileri Kovid-19 sürecinde çok önemli yakınlaşmalara vesile olmuş ve bu süreçte tekstil stoku olmayan Macaristan'ın, Özbekistan ve Türkiye'den tekstil desteği aldığı görülmüştür. Macaristan ise, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'a aşı desteği sağlamıştır.

Macaristan, Türk dünyası ülkelerinin 30'uncu bağımsızlık yıl dönümü etkinlikleri başta olmak üzere çok önemli programlar düzenlemiş ve Uluslararası platformlarda düzenlenen etkinliklerde yer almıştır. Bu kapsamda Bursa'nın "2022 yılı Türk Dünyası Kültür Başkenti" ilan edilmesi dolayısıyla 5 Eylül'de Avrupa Parlamentosunda (AP) düzenlenen programa Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Genel Sekreteri Sultan Raev ile birlikte katılım göstermişlerdir.

Macaristan'ın TDT bünyesindeki iş birliği platformlarına dâhil olmaya devam etmektedir. Paydaş devletlerin sivil toplum kuruluşları başta olmak üzere, turizm ve eğitim alanlarında iş birliğini amaçlayan Türk Devletleri Coğrafya Konseyi'ne 2023 yılında üye olmuştur.

Macaristan, TDT, TÜRKPA, TÜRKSOY ve UTA gibi Türk dünyası ortak kuruluşlarıyla bağlantılar kurmak suretiyle, Türk dünyası ülkeleri ile bütünleşme çabalarını, ikili ilişkilerde kurduğu bağlarla güçlendirmeyi sürdürmektedir.

**Kaynakça**


Aslanapa, O. (1990). Türk Kültürünün Kaynaklan ve Gelişmesi. *Erdem*, 6(17), 517-522.

Ayya L. (2024). "Azerbaijan Discuss Energy Cooperation with Kazakhstan, Turkiye, Hungary", *Azernews*, https://www.azernews.az/business/200086.html (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

Bakırcı, F. (2013). "Avusturya Parlamentosu Üzerine", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* XVII, 1181-1242. http://webftp.gazi.edu.tr/hukuk/dergi/17_1-2_40.pdf

Bayar, H. İ. (2012). "Macaristan Parlamentosu'nda Yasama ve Denetim". *Yasama Dergisi*, (21), 85-118.

Çolak, M. (2012). Türk-Macar ilişkileri çerçevesinde Macar Türkolojisi ve "Ugor-Türk savaşı". *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, CI, 527-542.

Çolak, M. (2017). "Macaristan'da Türk Dünyasına İlgi, Tarihi Arka Plan ve Avrasya Gerçeği". *Türksoy 2017 Türk Dünyası Kültür Başkenti, Türkistan Anısına Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi: Türkistan Forumu III. Küreselleşme Sürecinde Türk Dünyasının Geleceği Bildiri Kitabı Түркистан-Türkistan 26-28 Nisan*.

Çoşkun, R. (2016). "Türk Aydınlanma Girişimi Olarak Turancılık Hareketi: Özgünlüğü ve Günümüze Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 221, 8-29.

Dilbaş, G. (2019). "Macar Tarihinde Bir Kırılma Noktası: Trianon Barış Antlaşması (4 Haziran 1920)". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 9(17), 80-104. https://dergipark.org.tr/tr/pub/trkede/issue/42806/517354

Doğan, İ. (2007), «Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47(2), 3-18.

Duran, A. (2020). "Macar Türkolojisi". *Belgi Dergisi*. (2)20, 2759-73.

Ercan, O. (2023). Macar dış politikasında çeşitlendirme arayışı: Macaristan'ın 'Doğu Açılımı' ve Türk Devletleri. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 12(2), 168-182.

Eren, H. (1998), *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, TDK Yayınları, Ankara.

Gábor F. vd. (2022). *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*, (Yay. Gábor Fodor), Macaristan Büyükelçiliği – Türksoy Uluslararası Türk Kültür Teşkilatı, Ankara.

Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün Esasları*, Türk Kültür Yayını, İstanbul.

Romsics I. (2019). "Macarların Kökeni – Kesin Bilgiler, Varsayımlar, Düşünceler", Gökhan Dilbaş (çev.), *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 3(6), 73-116.

Kars, H. ve Çakmaklı, D. (2023). Macaristan'da Popülist Söylem: Türk Göçmenlerin Deneyimleri. *Alternatif Politika*, 15(1), 80-109.

Deregözü M. (2020). *Türkiye-Macaristan İlişkileri, SETA Rapor*, İstanbul.

Nyiri, M. (2002), "Macaristan'da Türkoloji Tarihi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 139, 201-210.

Önen, N. (2003). *Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944)*, Ankara Üniversitesi, SBE, Doktora Tezi, Ankara.

Vurucu, İ. (2009). *Osmanlıdan Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlığına Kadar Türk Milliyetçilerinde Turancılık Algılayışı*. Selçuk Üniversitesi, Yayımlanmış yüksek lisans tezi, Konya.

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/macaristan-ile-turk-devletleri-teskilati-arasindaki-iliskiler-gelisiyor/2719275 (Erişim Tarihi: 03.05.2024).

https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turk-konseyinin-gozlemci-uyesi-macaristan-turk-dunyasi-ile-guclu-baglar-kuruyor/1921964 (Erişim Tarihi: 04.05.2024).

https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bakan-karaismailoglu-orta-koridorda-ticaretin-gelistirilmesi-icin-uzerimize-ciddi-sorumluluklar-dusmekte/2630480 (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

https://www.ankasam.org/orta-koridorun-avrupadaki-merkezi-macaristan/ (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

https://www.mfa.gov.tr/macaristan-siyasi-gorunumu.tr.mfa (Erişim Tarihi: 15.01.2024).

# AVRUPA'DA TÜRKÇE NEDEN ÖĞRENİLİR, ÖĞRETİLİR?

**Sertan ALİBEKİROĞLU***

**Giriş**

Dil insanı diğer canlılardan ayırdığı gibi insanların farklı kültürlere ayrılmasında da önemli bir faktördür. Bu nedenle dil aileleri aynı zamanda farklı kültürlerin sınıflandırılmasını da içermektedir. Her toplum kültürel belleğinin önemli bir kısmını dil aracılığı ile yeni üyelerine aktarır ve yine dil aracılığı ile onları bir arada tutar. Dil, kısa ve çok genel şekilde, 'insanlar arasında iletişimi sağlayan, düşüncelerin seslere bağlandığı araç' (Saussure, 2014: 35) olarak değil de "…insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabiî bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimaî bir müessese." (Ergin, 1998: 3; Türkoğlu, 2004: 27) şeklinde tanımlanırsa, dilin, özellikle toplumsal oluşuna da değinilmiş ve böylelikle dil, kültür ve millet arasındaki ilişki daha açık görülmüş olur. Dil, kültürün temel taşlarından ve kültürü aktaran birincil araçlardan olduğu için milletin kendi varlığını devam ettirmesi açısından ana dili öğretimi oldukça önemlidir. Dil kültürler arsındaki ayrımları da belirleyen önemli bir araç olduğu için farklı kültürlerin kavranmasında da yabancı dil öğretimi, öğrenimi ön plana çıkmaktadır. Bu bakımlardan dil aynı zamanda kültürlenme aracıdır.

Kültür, antropolojide, en kısa ve geniş anlamıyla insan türü için "İnsanoğlunun yarattığı her şey." ve bir toplum (ulus) için ise "Bir toplumun yaşayış biçiminin tümü." (Tezcan, 1997: 4) şeklinde tanımlanmaktadır. İster insan türü ister belirli bir toplum / ulus için olsun- Türkçesi insanbilim olan- antropoloji çatısı altında fiziksel (paleoantropoloji, primatoloji, kan grupları ve tipleri) ve kültürel antropoloji (prehistorya, linguistik, etnoloji ve sosyal antropoloji) alanları doğmuştur. Dil ve düşünce arasındaki sıkı ilişkiden dolayı kültürel antropolojinin temel disiplinleri arasında linguistik (dilbilim), prehistorya, etnoloji ve sosyal antropoloji ile birlikte başat disiplinlerden biridir (Tezcan, 1997: 1-3). Dil kültürün, dolayısıyla halkın yaratıcısı olduğu için bir halkı dilini ele almadan tanıma imkânı yoktur. Bu nedenle Türk aydınları millet / ulus kavramını ele aldıklarında genelde onu "dil ve kültür değerleri yanında din ve ortak duygularla uyumlu" insan topluluğu

* Doç. Dr. / Gaziantep Üniversitesi, Fen-Ed. Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; alibekiroglu@gantep.edu.tr; ORCID: 0000-0002-5820-8723

şeklinde tanımlamayı tercih etmektedirler (Kaplan, 1996: 15; Türkdoğan, 1999: 2; Ünalan, 2002: 9-11; Karaağaç, 2005: 27). Avrupa'da ise uluslar genel olarak din olgusu biraz dışarıda bırakılarak dil ve kültür çevresinde incelenmekte, dil ile kültür ayrılmaz bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Avrupalının bu bakış açısı yeni dünyaların (Amerika ve Avustralya) keşfi ve eski dünyaların (Asya, Afrika) fethi ile sonuçlanan coğrafi keşifler ile modern bilimlerin temellerinin atıldığı Aydınlanma'nın yol açtığı farklı kültürleri tanıma, anlamaya ve kavramaya çalışmayı beraberinde getirmiştir.

Ortaçağ Avrupasının önde gelen devletleri olan İngiltere, Fransa, İspanya ve İtalya'da kâşif ve bilim adamları ele geçirmek istedikleri yeni ve eski dünya topraklarındaki halkların dillerini ve kültürlerini öğrenmeye başlamış, bu uğraşı zamanla önemli bir bilim dalı haline gelmiştir. Günümüzde Şarkiyatçılık / Doğu Bilimi veya Oryantalizm olarak bilinen bu bilim dalının ortaya çıkışı 1312'de Viyana'da toplanan ve 'Viyana Konsülü' olarak bilinen Papalık konsülüne kadar geriye gitmektedir. Bu Konsül sırasında Paris, Oxford, Bologne, Avignon ve Salamanque'deki üniversitelerde Arap, Grek, İbrani ve Süryani dillerinde eğitim yapacak kürsüler kurulması kararlaştırıldığı bilinmektedir (Said, 1998: 79).

Avrupalıların öteden beri ilişkide olduğu, eski dünyalar üzerine tarihî ve coğrafî uzamda damgasını vurmuş olan Türkler ve dolayısıyla Türkçe de Oryantalizm çalışmalarının kapsamına girmiştir. Türkçe de Avrupa üniversitelerinde ortaya çıkan yeni bilim dalının inceleme konularında ilk sıralarda yerini almış, Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki üniversitelerin Şarkiyat kürsüleri ve bölümlerinde araştırılmaya, öğretilmeye başlanmıştır. Özellikle Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, (Kore, Japon) dillerinin akrabalığı üzerine kurulmuş olan Altayistik çalışmalarında Türkçe, bu alanın başat dili durumunda değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte 20. yüzyıldan sonra küreselleşme ve kapitalizmin yaygınlaşması ile birlikte dillerin öğretimi, öğrenimi ülkelerin kendilerini tanıtma, diğer ülke ve halklar ile iletişim kurma, ülke ve kültürün reklamını yapma araçlarından biri olmuştur. Dil, bir ülkenin küresel dünyada yer alabilmesi için gerekli yumuşak güçlerden biri haline gelmiştir. Türkiye, dolayısıyla Türkçe de bu gelişmelere ayak uydurmuş ve başta Avrupa olmak üzere çeşitli ülkelerde Türkçe öğretme, Türkçe üzerinden Türk kültürünü yayma, kısaca Türkiye'yi Türkçe ile tanıtma çalışmaları başlatılmıştır. Bu gelişme Türkçeyi diplomaside yumuşak güç olarak kullanmayı da içinde barındırmaktadır. Bu amaç için yurtdışında Türkçenin öğretilmesi ve Türkçe aracılığı ile Türk kültürünün tanıtılması için 2007'de kurulmuş ve çalışmalarına 2009'da başlamış olan Yunus Emre Enstitüsü adında özerk bir kurum kurulmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye'deki pek çok üniversitede Yabancılara Türkçe Öğretimi yüksek lisans ve doktora seviyelerinde ele alınan bir bilim dalı haline gelmiştir. Bu çalışmada Avrupa'da Türkçenin öğrenimi ve öğretimi hem Avrupalıların kendi çalışmaları hem de Türklerin Avrupa'ya Türkçeyi öğretme çabaları üzerinden ele alınmıştır.

**Avrupa'nın Türkçeye ilgisi**

Batı'nın Doğu'ya ilgisi oldukça eski tarihlere uzanmaktadır. 1312 yılında Viyana'da toplanan ve Viyana Konsülü olarak bilinen kiliseler birliği toplantısında Paris, Oxford, Bologne, Avignon ve Salamanque'de Arap, Grek, İbrani ve Süryani dillerinde eğitim yapacak kürsüler kurulması kararlaştırılmış (Said, 1998: 79) böylelikle Şarkiyatçılık / Doğu Bilimi / Oryantalizm'in temelleri atılmıştır. Bu ilk dönemde tüccarlar, savaş esirleri, seyyahlar (Morco Polo, vb.), misyonerler (ör. Montecorvino, Rubruk, vb.) ve Hıristiyan hacılar gibi kimselerin topladıkları bilgilerden hareketle Doğu hakkında fikir edinilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmalar aynı zamanda Doğu'nun Batı'ya takdimini de gerekli kılmış ve ilk başlarda bu takdim Doğu'nun zenginlikleri ve güzellikleri ile sınırlı kalmıştır. 18. yüzyılın sonlarında Napolyon'un Mısır seferinden sonra ise takdim şekli oldukça değişmiş ve bu takdim Avrupa'nın Doğu üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlayacak bilimsel faaliyetlere yönelmiştir. 18. yüzyılın sonlarında gelişen bilimsel faaliyetler sonucu Oryantalistlerin fark ettikleri en önemli olgulardan biri Doğu'nun konuştuğu dillerin tarihte en eski çağlara kadar uzandığı olmuştur (Said, 1998: 39). Bunun sonucunda Avrupa'da 'Endo-Europeen filoloji' adı ile ortaya yeni ve güçlü bir bilim ortaya çıkmış ve Doğu bu kez dil açısından incelemeye alınmış ve bu yeni bilim bir dizi bilimsel çalışmanın ilk halkasını oluşturmuştur (Said, 1998: 40). Böylelikle Oryantalizm, Doğu'nun başta coğrafi, kültürel, dilbilim ve etnik alanlar olmak üzere a'dan z'ye incelendiği bir bilim disiplinleri havuzu haline gelmiştir.

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında Avrupalılar, Akdeniz kıyılarından Çin'e kadar olan geniş coğrafyada yaşayan başta Sanskrit, Zend, Arap dillerinden ve Türkçeden olmak üzere pek çok halkın sayısız metnini tercüme etmeye başlamışlardır (Said, 1998: 67). Oryantalizmin dil incelemelerinde Renan 1848'de Samî dilleri üzerinde yürüttüğü araştırmalarla kendi bilimsel otoritesini kurmuş, o ve takipçileri tarafından *mukayeseli gramer, mukayeseli anatomi ve ırk teorileri* (Said, 1998: 68) geliştirilmiştir. 19. yüzyıl başlarında Oryantalizm çalışmalarının akademik olarak çalışılabilmesi için *Sociėté Asiatique* (Asya Derneği), *Royal Asiatic Society* (Kraliyet Asya Derneği), *Deutsche Morgenlandische Geselleschaft* (Alman Doğu Ülkeleri Derneği), *American Oriental Society* (Amerikan Doğu Derneği) gibi dernekler yanında üniversitelerde kürsüler kurulmuş, *Fundgraben des Orients* (1809) ile Oryantalist yayınlar başlamıştır (Said, 1998: 68).

1815 ila 1914 yılları arasında Avrupa'nın sömürge imparatorluğu Dünya yüzeyinin %35'inden %85'ine çıktığında Oryantalizmin kapsamı ve kuruluşlarının çalışmaları en ileri seviyeye ulaşmıştır. Sömürgecilikte olduğu gibi Asya ve Afrika ülkeleri Oryantalizm çalışmalarında da başı çekmiştir (Said, 1998: 65). Sömürgeciliğin başlaması ve güçlenmesi sırasında özellikle öne çıkan devletlerin dillerini öğrenme çabalarının ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu konuda ilk adım 1669'da Fransa'da "Jeunes de Langues" adı ile faaliyete başlayan kuruluş tarafından atılmıştır. Kraliyet destekli bu kuruluş Avrupa ve Asya'da kimi

halkların dillerini öğrenmek üzere öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Asya dilleri arasında tabi ki Türkçe de bulunmaktadır. Türkçe öğrenmek için İstanbul'a öğrenci gönderen kuruluş daha sonra kurulacak olan Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes'in de çekirdeğini oluşturmuştur (Yılmaz, 2020: 201). Aslında "Jeunes de Langues" günümüzde dahi pek çok Avrupa ülkesinde çalışmalar yapan Türkoloji kürsülerinin de çekirdeğini oluşturmaktadır. Bugün Avrupa'da yoğun bir şekilde çalışmalarını yürüten Türkoloji kürsülerinin bulunduğu ülke ve üniversitelerden bazıları şunlardır:

Almanya'da: Berlin'de (Humboldt ve Freie Ün.), Hamburg Ün., Münih-Ludwig Maximilian Ün., Köln Ün., Frankfurt/Main-Johann Wolfgang Hoethe Ün., Bonn-Ren Friedrich Wilhelm Ün., Kiel-Christian Albrecht Ün., Freiburg / Breisgau-Albert Ludwig Ün., Mainz-Johannes Gutenberg Ün., Heidelberg-Ruprecht Karl Ün., Göttingen-Georg August Ün., GeiBen-Justus Liebig Ün., Bamberg-Otto Friedrich Ün., Marburg-Philipp Ün.(-Gül, 2020: 55-59).

Avusturya'da: Viyana Ün. ve Diplomasi Akademisi (Kepenek, 2020: 129).

Fransa'da: ELCO (Enseignement des Langues et Cultures d'Origines), INALCO (Institut National des Langues et Civilisations Orientales- Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Ulusal Enstitüsü). Strasbourg Türkoloji, Universite Lyon. (Yılmaz, 2020: 202-203).

Macaristan'da: Macar Bilimler Akademisi, Turan Cemiyeti, Budapeşte ve Szeged Üniversiteleri (Çeliktaş, 2020: 359-360).

Buların yanı sıra İngiltere'de 11 (Saraç, 2020: 271), İtalya'da 5 (Mutlu, 2020: 292-303), Polonya'da 6 (Emiroğlu, 2020: 397-406) ve diğer tüm Avrupa ülkelerinde çok sayıda kurum ve kuruluş bulunmaktadır[1].

Görüldüğü üzere Türkçe, Avrupa'da öncelikle Avrupalılarca Avrupalılara öğretilmiştir. Bunun iki önemli nedeni vardır. Birincisi Doğu'nun Avrupalı / Oryantalist gözünden hem Avrupa'ya hem de Doğu'ya takdimi, ikincisi Doğu'yu sinir uçlarına kadar bilmek, incelemek, analiz etmek ve nihayetinde yönetmek ve kontrol etmektir.

**Türklerin / Türkçenin Avrupa'ya ilgisi**

1945'te biten II. Dünya Savaşı sonrasında bir tarafta ABD ve Avrupa'nın diğer tarafta Sovyetler Birliği ve peyklerinin oluşturduğu iki kutuplu dünya düzeni içerisinde ortaya çıkan Soğuk Savaş yılları da 90'lı yıllarda sona ermiştir. Soğuk Savaş'ın bitimiyle birlikte Küreselleşmeyi önceleyen *Tek Kutuplu Dünya Düzeni* ortaya çıkmıştır. Bu yeni düzen, ADB ve Avrupa'nın yüzlerce yıllık birikimlerini Dünyayı yeniden kurgulamak üzere harekete geçirmesinden başka bir şey değildir. Bu yeni düzen de yine Doğu-Batı denklemi yani Oryantalizm üzerinden kurgulanmaktadır. Bununla birlikte bu yeni kurgu ile klasik Oryantalizm arasında bazı farklar bulunmaktadır. Bu farkların en çarpıcı olanı Doğu

1 Ayrıntılı bilgi için bkz: Emiroğlu, Öztürk (2020). Avrupa'da Türkoloji. Ankara: Akçağ.

halklarının da günümüzde Avrupa'nın bilgi, beceri ve uygulamalarından yararlanmaları veya yararlanmaya çalışmalarıdır. Yararlanılan bu uygulamalardan en belirgin olanları ülke tanıtımlarına önem verilmesidir. Ülkelerin tanıtımında özellikle dil öğretimi ve gastronomi başta olmak üzere uluslararası ilişkilerde *yumuşak güç* kullanımı öne çıkmaktadır. Yumuşak güç: "Ülkelerin diplomasi, stratejik iletişim, kültürel ilişkiler ve politikalar, ekonomik ilişkiler ve insani yardım gibi yollarla diğer uluslararası aktörlerin politikalarını etkileyebilme kapasitesi" (URL-1) olarak tanımlanmaktadır. Batı her ne kadar Batı dillerinin öğretimi ile sömürge halklarını kendisine bağlamış ise de Doğu halkları ve bunlar arasında Türkler dil öğretimini Tek Kutuplu Dünyada(!) yön değiştiren uygulamaların getirdiği değişiklikler ve imkânlardan yararlanmak için bir yumuşak güç olarak kullanmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle turizm çatısı altında inanç turizmi, gastronomi turizmi ve kültürel geziler yumuşak gücün önemli araçlarıdır.

Ülkelerin kendilerini tanıtma ihtiyacı 21. yüzyılın başlarında her zamankinden daha fazla kendisini hissettirmiştir. Özellikle Doğu bloğunda(!) yer alan pek çok ülkeden farklı olarak Türkiye hem Avrupa'ya sınırdaş olması, hem Avrupa Birliği süreci yaşaması hem de Doğu-Batı köprüsü konumunda bulunması vb. açılardan yumuşak gücün kullanımına en çok ihtiyacı olan ülkelerden biri durumundadır. Türkiye'nin Doğu-Batı denkleminde üzerine aldığı önemli sorumluluklardan biri de *İslamofobinin* kırılmasıdır. Bu nedenlerden dolayı Türkiye yumuşak gücün her aracını kullanmakta kararlı ve büyük çalışmalar içerisindedir. Bu çalışmalardan biri de Türk dili üzerinden Türk kültürünü ve Türkiye'yi tanıtmaktır. Bu amaçla kurulmuş Yunus Emre Vakfı ve vakıf çatısı altındaki Yunus Emre Enstitüsü yumuşak gücün merkez üslerinden biridir.

Yunus Emre Vakfı kendisini; "Türkiye'yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak; bununla ilgili bilgi ve belgeleri dünyanın istifadesine sunmak; Türk dili, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermek; Türkiye'nin diğer ülkeler ile kültürel alışverişini arttırıp dostluğunu geliştirmek amacıyla 05.05.2007 tarihli ve 5653 sayılı kanunla kurulmuş bir kamu vakfıdır." (URL-2) şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere en kısa ifadeyle bu kuruluş Türk Dili ve kültürü ile donatılmış Türkiye'nin yumuşak gücüdür. Enstitü'nün bu yıl itibariyle 50 ülkede 86 merkezi bulunmaktadır. Enstitü'nün Avrupa'daki merkezleri şunlardır: **Almanya** (Berlin, Frankfurt, Köln), **Arnavutluk** (İşkodra, Tiran), **Avusturya** (Viyana), **Belçika** (Brüksel), **Bosna-Hersek** (Foynitsa, Mostar, Saraybosna), **Fransa** (Paris), **Hırvatistan** (Zagrep), **Hollanda** (Amsterdam), **İngiltere** (Londra), **İrlanda** (Dublin), **İspanya** (Madrid), **İtalya** (Roma), **Karadağ** (Podgoritsa), **Kosova** (İpek, Priştine, Prizren), **Kuzey Makedonya** (Üsküp), **Litvanya** (Vilnius), **Moldova** (Komrat), **Polonya** (Varşova), **Romanya** (Bükreş, Köstence), **Sırbistan** (Belgrad) ve **Ukrayna** (Kyiv) (URL-2).

Yunus Emre Enstitüsü'nden daha önce kurulmuş olan ve çalışmalarını 1982 yılına kadar Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğü çatısı altında Kültürel Dış Münasebetler Bürosu

ve Dış Münasebetler Genel Müdürlüğü adlarıyla yürüten kurum Türk dili ve kültürünün yumuşak güç olarak kullanımında önemli görevler yerine getirmiştir. İlgili kurum 1982'de Dış İlişkiler ve Yurtdışı Eğitimi Genel Müdürlüğü adıyla Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır. Günümüzde MEB çatısı altında Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü adını almış olan kurum MEB, Dışişleri ve Kültür Bakanlıklarınca oluşturulan **Bakanlıklar Arası Ortak Kültür Komisyonu**'nun yabancı ülkelerle ikili anlaşmalar çerçevesinde gerçekleştirdiği projeler kapsamında yine Avrupa ülkelerinin tamamı olmak üzere dünyada 70'ten fazla ülkede, 100'e yakın Türk Kültür Merkezi'nde Türk Dili ve Türk kültürü öğretimine devam etmektedir (URL-3).

## Sonuç

Avrupa'da Türkçe öğrenimi ve öğretimi hem akademik hem de yumuşak güç boyutuyla devam etmektedir. Türk dili ve kültürü için her iki çalışma sahası da Avrupa ile ilişkiler açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmaların Türkiye ve Avrupa arasında başta ekonomi-politik ve sosyo-kültürel katkıları olmak üzere Türk kültürünün tanıtılmasının yanında islamofobinin azalmasında da önemli katkıları olacağı açıktır. Bu bakımdan ister akademik ister yumuşak güç alanlarında olsun Avrupa'daki Türkiye, Türkçe ve Türk kültürü üzerine yapılan çalışmalar dikkatli bir şekilde bilimsel ve diplomatik açıdan takip edilmeli, akademik çalışmalara katkı sunulmalı, yumuşak güç faaliyetleri artırılarak devam ettirilmelidir. Bunun için ilgili konuda hali hazırda çalışanlar ile ileride çalışmalar yapması düşünülenler Avrupa'da Türkçe öğretiminin tarihi, önemi, farklı bilim dalları ile ilişkisi, Oryantalizm, diplomasi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet politikası haline gelmiş olan diplomaside yumuşak güç hakkında bilgilendirilmeli ve bu güçle donatılmalıdır. Bu kapsamda özelikle MEB Bakanlıklar Arası Ortak Kültür Komisyonu tarafından yurtdışındaki Türk Kültür Merkezleri ve Türkoloji kürsülerinde ve Yunus Eme Enstitüsü'nde görevli ve görevlendirilecek personele diplomatik ilişkiler hakkında kurslar ve seminerler alanın uzmanları ve diplomatlarca ivedilikle verilmelidir.

## Kısaltmalar

çev.: çeviren

vb.: ve benzeri

vd. ve diğer / leri

**Kaynakça**

Çeliktaş, Z. (2020). Macaristan'da Türkoloji. editör: Ö. Emiroğlu. *Avrupa'da Türkoloji*. s. 357-373. Ankara: Akçağ.

Emiroğlu, Ö. (2020). Polonya'da Türkoloji. editör: Ö. Emiroğlu. *Avrupa'da Türkoloji*. s. 393-428. Ankara: Akçağ.

Ergin, M. (1998). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.

Gül, B. (2020). Almanya'da Türkoloji. editör: Ö. Emiroğlu. *Avrupa'da Türkoloji*. s. 1-68. Ankara: Akçağ.

Kaplan, M. (1996). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karaağaç, G. (2005). *Dil, Tarih ve İnsan*. Ankara: Akçağ.

Kepenek, P. (2020). Avusturya'da Türkoloji. editör: Ö. Emiroğlu. *Avrupa'da Türkoloji*. s. 117-133. Ankara: Akçağ.

Mutlu, K. (2020). İtalya'da Türkoloji. editör: Ö. Emiroğlu. *Avrupa'da Türkoloji*. s. 285-320. Ankara: Akçağ.

Said, E. (1998). *Oryantalizm*. (çev. N. Uzel). İstanbul: İrfan Yayıncılık.

Saraç, Ş. (2020). İngiltere'de Türkoloji. editör: Ö. Emiroğlu. *Avrupa'da Türkoloji*. s. 265-284. Ankara: Akçağ.

Saussure, F. (2014). *Genel Dilbilim Yazıları*. (çev. S. Kılıç). İstanbul: İthaki.

Tezcan, M. (1997). *Kültürel Antropoloji*. Ankara: Kültür Bakanlığı

Türkdoğan, O. (1999). *Milli Kimliğin Yükselişi / Niçin Milletleşme?*. Şanlıurfa: Alfa/Aktüel Kitabevleri.

Türkoğlu, N. (2004). *İletişim Bilimlerinden Kültürel Çatışmalara Toplumsal İletişim-Tanımlar, Kavramlar, Tartışmalar-*. İstanbul: Babil.

Ünalan, Ş. (2002). *Dil ve Kültür*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basımevi.

Yılmaz, T. (2020). Fransa'da Türkoloji. editör: Ö. Emiroğlu. *Avrupa'da Türkoloji*. s. 199-225. Ankara: Akçağ.

**e-kaynaklar**

URL-1: https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/yumusak_guc (erişim: 12.03.2024)

URL-2: https://www.yee.org.tr/tr (erişim: 21.03.2024)

URL-3: https://abdigm.meb.gov.tr/www/tarihce/icerik/2042 (erişim: 21.03.2024)

# BULGARİSTAN'DA TÜRKÇE YAYINLARIN GÜNÜMÜZDEKİ DURUMU

**Salih Mehmet ARÇIN***

**Giriş**

Bulgaristan'daki Türk varlığı tarihî açıdan Osmanlı devleti öncesi, Osmanlı devleti dönemi ve Osmanlı devleti sonrası olmak üzere 3 ana dönem olarak incelenebilir. Tarihî ve kültürel bir zemin yaratmış "Türk varlığı" gerçeği, söz konusu topraklardaki üç farklı Türk döneminin etkileriyle bir olgu niteliğindedir. Türkler bahse konu topraklarda savaşlar, kitlesel göçler, etnik arındırmalar ve siyasal olaylara tanık olarak günümüze kadar varlıklarını sürdürerek gelmişlerdir.

Günümüzde Bulgaristan'daki Türk nüfusu Bulgaristan Ulusal İstatistik Enstitüsünün (NSİ) 7 Eylül 2021 tarihli nüfus sayımına göre 508 378 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu sayı ülke nüfusunun % 8.4'üne denk gelmektedir. Sayısal büyüklük açısından Türklerin Bulgaristan'daki nüfusu Bulgar asıllılardan sonra ikinci sırada gelmektedir.

Bulgaristan'da büyük bir potansiyele sahip olan Türklerin Türkçe ile olan bağları ve bu bağların Türkçe yayınlardaki durumu geçmişten günümüze önem arz etmektedir. Özellikle bu topraklarda, Osmanlı devleti zamanında 1865'te Tuna gazetesi ile başlayan Türkçenin süreli yayın dünyasındaki macerası, günümüze kadar tam olarak düzenli ve etkin bir seyir takip etmese de var olabilmiştir. Bulgaristan'daki Türkçe basın faaliyetlerinin yakın tarihe kadar genel durumu birçok araştırmacı tarafından ortaya konulmaya çalışılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Şivarov, 2008; Yalımov, 1998; İvanov ve Yalımov, 1998; Karagöz, 1945; Okday, 1980; Şimşir, 1986; Acaroğlu, 1990; Süleymanoğlu Yenisoy, 1997; Deliorman, 2010). Bu çalışmanın sınırı 1991'den günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır. Ancak asıl öne çıkarılmak istenen ise 1991 sonrasında yayın hayatına başlamış olan Türkçe yayınların (görsel, işitsel, basılı ve dijital) hâlihazırdaki etkinliğini gözler önüne sermektir. Bununla ilişkili olarak da aslında araştırmada, bir alt sınır olarak yayınların günümüzdeki etkinliği ayırt edici bir nitelik taşımaktadır. Özellikle 1991 yılının bir milat olarak alınmasındaki neden ise 1991 yılında Bulgaristan'da demokratik bir anayasanın

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli-saliharcin@gmail.com (Orcid: 0000-0002-9337-0611).

kabul edilmesinden itibaren insan hak ve özgürlüklerini garanti altına alan parlamenter bir cumhuriyetin tesis edilmesidir. Bu bağlamda gerek Türk varlığının sayısal büyüklüğünün bir çıktısı olarak gerekse de insan hak ve özgürlükleri temelinde ana dil hakkının kullanımını görmek adına Türkçenin Bulgaristan'daki yayınlara nasıl aksettiğini ortaya koymak, bununla ilişkili bir durum tespiti yapmak ve gelecekte yapılacak çalışmalara bir bakış açısı kazandırmak bu araştırmada amaçlanmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmada aşağıda yer verilen şu sorulara cevap aranmıştır:

1. 1991 sonrasında Bulgaristan'daki Türk varlığının Türkçe yayınlarının niteliği nasıldır?

2. Türkçe yayınların (görsel, işitsel, basılı ve dijital) yıllara göre sayısal dağılımı nasıldır?

3. Türkçe yayınları koordine etme işi kim(ler) tarafından karşılanmaktadır?

4. Türlerine göre Türkçe yayınların muhatap kitlesi kimdir?

5. Türkçenin basılı, görsel, işitsel ve dijital yayınlarına hangi şehirler ev sahipliği yapmaktadır?

6. Basılı Türkçe yayınlar muhataplarına nasıl (basılı, çevrimiçi) sunulmaktadır?

7. Görsel veya işitsel Türkçe yayınlar muhataplarına nasıl (düzenli / düzensiz; her gün / her hafta vb.) sunulmaktadır?

1991 sonrasında Türkçenin Bulgaristan'daki durumunu ortaya koyan birkaç çalışma ("Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2010)", 2012; Bal Açıkgöz, 2018; Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı [SETA] Rapor, 2020 vd.) yapılmıştır. Ancak söz konusu çalışmaların bazen sınırlı bazen de eksik bırakılan kısımları olmasından dolayı alınyazına güncel durumun kazandırılması araştırmanın önemini artırmaktadır.

**Yöntem**

Söz konusu çalışmada nitel bir yöntem uygulanmıştır. Bulgular kısmında verilen kaynaklardan veya kaynak kişilerden (kurumsal temsilci bilgisi/ kişisel bilgi) veri toplanmıştır.

**Bulgular**

Araştırmada bulgular tespit edilirken elektronik kaynaklar, kütüphane katalogları, kişisel arşivler, dernek arşivleri, dernek yöneticilerinin geri bildirimleri, bilirkişi mülakatlarından istifade edilmiştir. Söz konusu kaynaklardan toplanan veriler Tablo 1'de gösterilmiştir.

**Tablo 1**

1991-2024 Zaman Evresine İlişkin Temel Bilgiler

| açıklama | sonuçlar |
|---|---|
| **Veri Hakkında Ana Bilgiler** | |
| ***Zaman Aralığı*** | 1991-2024 |
| Kaynaklar (Televizyon / Radyo Yayınları, Gazete (Dijital / Basılı), Dergi (Dijital / Basılı), İnternet Haber Siteleri vb.) | 15 |
| ***Yayın Türü*** | |
| Televizyon yayınları | 1 |
| Radyo yayınları | 3 |
| Gazeteler (basılı) | 2 |
| Gazeteler (dijital) | 1 |
| Dergiler (basılı) | 4 |
| Dergiler (dijital) | - |
| İnternet Haber Siteleri | 4 |

Tablo 1'deki verilere bakıldığında 1991-2024 zaman evresinde etkin tüm kaynakların sayısının 15 olduğu görülmektedir. Bu kaynaklar; televizyon yayınları, radyo yayınları, gazeteler (basılı), gazeteler (dijital), dergiler (basılı), dergiler (dijital), internet haber siteleri olarak niteliklerine göre tasnif edilmektedir. İlk olarak Bulgaristan'daki Türkçe televizyon yayınlarının durumu söz konusu edilecektir.

## Görsel Yayınlar

### *Türkçе Televizyon Yayınları*

Bulgaristan Parlamentosu, 1999'da Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşmesi'ni onayladıktan sonra *Българска национална телевизия (БНТ)* [Bulgaristan Ulusal Televizyonu] bünyesinde kurulan Türkçe Haberler Bölümü Bulgaristan'da yaşayan Türklerin ana dillerinde yayın yapmaya başlamıştır. Bulgaristan'da BNT'nin Türkçe Haberler Bölümünde 2 Ekim 2000 tarihinden (saat 17.10) itibaren Türkçe haber yayını yapılmaktadır. Yaklaşık 24 yıldan beri ilgili bölüm bünyesinde hafta içi her gün 10 dakika Türkçe Haberler program adıyla haber sunulmaktadır. Türkçe yayınlar hafta için her gün saat 12.30 ile 12.40 arasında yapılmaktadır. 10 dakikalık söz konusu bülten hazırlanırken genellikle gün içerisinde Bulgar haber bültenlerinde yayınlanan haberlerden seçimler yapılmakta ve daha sonra bu haberler Türkçeye tercüme edilip yayınlanmaktadır. İlgili bölümün sorumlu editörü İzzet İsmailov'dan öğrenildiği kadarıyla nadiren özel olarak hazırlanan haberler de yayınlanmaktadır (İsmailov, İ. (2024, 14 Mayıs) Messenger hesabından bilgi talebi hk.). Ayrıca ilgili yayınların kayıtlarına internet sitesi üzerinden ulaşılmaktadır. Birkaç yıldan beri BNT'nin internet sitesinde Türkçe bir sayfa da kullanıma

açılmıştır. İzzet İsmailov, "20 yıldan beri tüm itirazlara ve bazen de parlamentoda milliyetçi kesimlere rağmen yayın hayatını sürdürdüklerini" belirtmektedir ("BNR, Türkçe Haberler Bölümü", 2020). BNT'de Türkçe ve Bulgarcanın dışında İngilizce ve Ukraynaca yayın faaliyeti de yapılmaktadır. Türkçe Haberler Bölümü başlangıçta 5 kişilik bir ekiple yola çıkmıştır. Günümüzde ise 3 kişilik bir ekiple (iki sunucu ve bir editör) ilgili programı sunmaktadır. BNT, bir kamu yayın kuruluşu olması sebebiyle Türkçe bölümünün destekçisi de doğal olarak Bulgaristan devleti olmaktadır.

### İşitsel Yayınlar

#### *Türkçe Radyo Yayınları*

*Българското национално радио (БНР)* [Bulgaristan Ulusal Radyosu]nun Türkçe Yayınlar Bölümünde haftanın her günü sabah 08.00-09.00, öğlen 13.00-14.00 ve akşam 20.00-21.00 saatleri arasında Türkçe haber yayını yapılmaktadır ("BNR, Türkçe Yayınlar Bölümü", 2020). BNR Türkçe yayın yönetmeni Tatyana Blagova'dan alınan bilgilere göre hafta içi sabah programlarının çoğunlukla müzik içerikli olduğu, cuma sabahı yayınlanan "Posta Kutusu" programında ise dinleyicilerden gelen mektup ve mesajlara yer verildiği; hafta içi öğlen yayınlarının canlı yayın olup 10 dakikalık haber bülteni, 20 dakikalık tematik program ve 30 dakikalık "Dinleyici Saati" bölümlerini içerdiği[1]; hafta içi akşam yayınlarının 10 dakikalık haber bülteni ile başlayıp farklı konularda güncel gelişmelere ilişkin bilgiler sunulan "Günün Getirdikleri" bölümü ile devam ettiği ve hafta sonunda ise "Sizden Bize", "Gençlik Programı, Kültür Sanat Edebiyat Programı", "Bu Pazar da Sizinle", "Çocuk Programı" ve "Haftayı Uğurlarken" programlarının yayınladığı öğrenilmiştir (Blagova, T. (2024, 25 Mayıs) bilgi talebi hk.).

Radyo yayınlarının dışında söz konusu radyonun internet sitesinde de farklı alanlardaki Türkçe haberlere yer verilmektedir. Örneklendirmek gerekirse özel röportajlar, toplum, siyaset, ekonomi, turizm, spor, müzik, kültür, tarih ve din, folklor ve isim yapanlar başlıklarında haberler bulunmaktadır. BNR'nin yayınları Bulgarcanın dışında 10 dilde yapılmaktadır ("BNR, Türkçe Yayınlar Bölümü", 2020).

Türkçe yayınların tarihçesine bakıldığında 1947 yılından beri BNR bünyesinde Türkçe yayınların aktif olduğu görülmektedir ("Bulgaristan Radyosu'nun tarihini hatırlayalım", 2023). Sadece 1984-1989 yılları arasında zorla Bulgarlaştırma döneminde Türkçe yayınlar

1 Pazartesi günü "Haftaya Başlarken" programında siyaset, ekonomi ve toplum alanlarından güncel yorum ve analizlere; Salı günü "Yollar Köyden de Geçer" programında çiftçi ve hayvancılık konularına, köy turizmi haberlerine; Çarşamba günü "Aile Saati" programında aile hayatı ile ilgili haberlere; Perşembe günü "Perşembe Ekspres" programında turizm konularına ve bölgesel haberlere; Cuma günü "Cuma Öğleden Sonra" programında Bulgaristan Müslümanları Yüksek Dini Şura Başkanı Vedat Ahmet'in sunduğu dini sohbetlere yer verilmektedir (Blagova, T. (2024, 25 Mayıs) bilgi talebi hk.).

kapatılmıştır. Ayrıca kısmen 1 Ocak 2015 tarihinden itibaren de Bulgaristan'ın güney ve doğu kesimlerine yayınları aktaran vericilerin kapatılması ile bu yayınları takip eden Türkler mağdur edilmiştir. Bu durumla ilgili o tarihlerde internet haber sitelerinde haber yapılmıştır ("Bulgaristan'da Türkçe yasağı", 2015).

BNR Türkçe yayın yönetmeni Tatyana Blagova dışında ilgili birimde Müjgan Baharova, Ayser Ali, Sevda Dükkancı ve Şevkiye Çakır kadrolu olarak çalışmaktadır ("72 yıldır Bulgaristan'daki Türklerin sesi oldu", 2019). Yine Tatyana Blagova'dan öğrenildiği kadarıyla ilgili birimde yarı zamanlı olarak çalışan bir kişi daha vardır (Blagova, T. (2024, 25 Mayıs) bilgi talebi hk.). Müjgan Baharova "Kültür, Sanat ve Edebiyat"; Ayser Ali "Bu Pazar"; Sevda Dükkancı "Dünden Bugüne Radyo"; Şevkiye Çakır "Yollar Köyden de Geçer" ve "Acısıyla Tatlısıyla Mektuplarınız" adlı program(lar)ın yapımcısı ve sunucusu olarak görev yapmaktadır. Ayrıca Bulgaristan Müslümanları Başmüftülüğü Yüksek İslam Şurası Başkanı Vedat Ahmet de her cuma günü "Cuma Öğleden Sonra" adlı bir program sunmaktadır ("72 yıldır Bulgaristan'daki Türklerin sesi oldu", 2019).

BNR, BNT gibi bir kamu yayın kuruluşu olması sebebiyle Türkçe bölümünün destekçisi de doğal olarak Bulgaristan devleti olmaktadır.

BNR Türkçe Yayın Yönetmeni Tanya Blagova, "hafta içi canlı yayınlarda "interaktif" yayın yapıldığını ve radyonun telefon bağlantısıyla Türk dinleyicilerin yayına katılmasını sağladığını, ayrıca son 10 yıldır programların internet ortamında da yayınlandığını ve artık dünyanın her yerinden dinlenebildiğini" belirtmektedir ("72 yıldır Bulgaristan'daki Türklerin sesi oldu", 2019).

## Basılı Yayınlar

### *Basılı Gazeteler*

**Tablo 2**

| Yayın adı | İlk Sayının Çıkış Tarihi | Son Sayının Çıkış Tarihi | Toplam Sayısı | Basım Yeri | Yayın Dili | Yayın aralığı |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Müslümanlar gazetesi | 26 Nisan 1990 | 2004 | 125 | Sofya | Tür. / Bul. | Aylık |
| Hak ve Özgürlük | Aralık 1990 (deneme sayısı) Şubat 1991 (ilk sayı) | 1998 | ? | ? | Tür. | ? |
| Işık-Svetlina | 1991 | 1992 | ? | ? | Tür. / Bul. | ? |
| Güven-Doverie | Nisan 1992 | 1996 | ? | ? | Tür. / Bul. | ? |
| Cırcır-Şturets, Şturçe eki (Güven gazetesi çocuk eki) | 1992 | 1994 | ? | ? | Tür. / Bul. | ? |
| Zaman – Bulgaristan | Aralık 1992 | 2016 | ? | Sofya | Tür. | Haftada 1 |
| Filiz gazetesi | 3 Nisan 1992 | devam | ? | ? | ? | On beş günde 1 |
| Müslümanların Sesi ve İslam Kültür | ? | ? | ? | ? | ? | ? |
| Müslümanlara Çağrı | 1996 | ? | ? | ? | ? | ? |
| Nasrettin Hoca (Gazetesi) | 1996 | 1996 | 1 | Sofya | Tür. / Bul. | |
| Kırcaali Haber gazetesi | Aralık 2007 | devam | 666 | Kırcaali | Tür. / Bul. | Aylık (Ocak 2010 sayı 1(26)'ya kadar) Haftalık (Ocak 2010 1(26)'dan sonra) |

**Kaynak:** Süleymanoğlu Yenisoy, 2012; Bulgaristan Türk gazeteleri. (2020, 4 Kasım).

Tablo 2'de görüldüğü gibi toplamda 11 gazete basılı olarak 1990'dan itibaren yayın faaliyetlerini sürdürmüş veya sürdürmektedir. Bu gazeteler incelendiğinde günümüzde hâlâ etkin olan yayınların Kırcaali Haber ve Filiz gazetesi olduğu anlaşılmaktadır.

Kırcaali Haber gazetesi Aralık 2007'den beri Bulgaristan'ın Kırcaali bölgesinde yayın hayatında yer alan bir gazetedir. Bu gazete Ocak 2010'daki IV. yıl, sayı 1 (26) dâhil olmak üzere aylık bir haber gazetesi olarak faaliyetlerini sürdürürken bu sayıdan sonra haftalık

yayın yapmaya başlamıştır. 04 Mayıs 2024 tarihi itibariyle bu gazete 18. yılında 666. sayıya ulaşmıştır. Haftalık ve aktüel bir gazete olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Gazete ile aynı adda bir internet sitesiyle basılı faaliyetlerin yanı sıra dijital ortamda da yer almaktadır. Özellikle internet sitesinde yer alan arşiv ve e-gazeteden eski haberlere ve yayınlara ulaşılabilmektedir ("Kircaalihaber", 2024; "kircaalihaber.com/kunye", 2024).

*Filiz* gazetesi Bulgaristan'da çocuklara yönelik yayın yapan bir gazetedir. 19 yıldan beri yayınlarını tam olarak düzenli olmasa da sürdürmektedir. Gazetenin yayın editörü Muharrem Tahsin'dir. Aslında günümüzdeki Filiz gazetesinin tarihi bir geçmişi vardır. Filiz gazetesi 1966 yılında ilk defa yayın hayatına başlamıştır. Gerekçesi ise ülkede Türk çocukları için bir yayın eksikliğinin olmasındadır. Bu gazete ilk olarak 1966 yılında yayın hayatına başlamış ve 1969 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür.

Atıf Akgün'e göre 1966-1969 yılları arasında sosyalist bir yayın politikasıyla yayın yapmış; 1991'den sonra da Bulgaristan'daki demokratik gelişmelerle bağlantılı olarak Hak ve Özgürlük gazetesinin 5. sayısından itibaren II. Filiz gazetesi söz konusu gazetenin çocuk sayfası olarak yayın hayatına başlamıştır. İlk olarak Hak ve Özgürlük gazetesinin ilk sayılarında özel bir çocuk sayfası olarak yayın hayatına başlayan gazete daha sonra ayrı bir ek olarak çıkmıştır. 3 Nisan 1992'den itibaren de müstakil bir çocuk gazetesi olmuştur. İlgili yayın 1998'den itibaren de Filiz Vakfı'nın yayını hâlinde çıkmaktadır (Akgün, 2016, 78-83). Süleymanoğlu Yenisoy'un aktardığı bilgiye göre bu gazete 29 Şubat 1996'dan Aralık 1996 yılına kadar çıkmamıştır, ancak Aralık ayının sonundan itibaren 15 günde bir çıkmaya devam etmiştir. ("Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2010)", 2012).

### *Basılı Dergiler*

**Tablo 3**

| Yayın adı | İlk Sayının Çıkış Tarihi | Son Sayının Çıkış Tarihi | Toplam Sayısı | Basım Yeri | Yayın Dili | Yayın aralığı |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Müslümanlar Dergisi | 2005 | devam | 353 (Mayıs 2024) | Sofya | Tür. / Bul. | Aylık |
| Hilâl (Müslümanlar dergisi çocuk eki) | 2009 | devam | 215 (Mayıs 2024) | Sofya | Tür. / Bul. | Aylık |
| Balon dergisi | Nisan 1994 | 2004 | ? | ? | ? | Aylık |
| Gönül | 2002 | 2004 | ? | ? | ? | ? |
| Ümit | 1995 | 2015 | ? | Sofya | ? | Aylık |
| Kaynak | 2000 | 2009 | ? | ? | Tür. | İki ayda bir |
| Kalem | 2000 | 2003 | ? | ? | ? | ? |
| Yeni Sabah | 2003 | 2005 | ? | ? | ? | ? |
| Deliorman | 2002 | 2003 | ? | ? | ? | ? |
| Hoşgörü | 2003 | 2012 | | Razgrat | Tür. | Üç aylık |
| Alev dergisi | Kasım 2008 | Eylül-Ekim 2017 | 44 | Kırcaali | Tür. / Bul. | Aylık |
| Mozaik[2] | Kasım 2007 | Aralık 2022 | 66 | Şumnu | Tür. | Aylık |
| Peker | Nisan 2022 | devam | 8 | Yambol | Tür. / Bul. | Üç aylık |
| Nöbettepe | Sonbahar 2018 | devam | 22 | İstanbul | Tür. / Bul. | Üç aylık |

**Kaynak:** Süleymanoğlu Yenisoy, 2012; Bulgaristan Türk gazeteleri. (2020, 4 Kasım).

Tablo 3'te toplamda 14 basılı derginin bilgileri sunulmaktadır. Ancak bu dergiler incelendiğinde 10 derginin günümüzde yayın faaliyetlerini sürdürmediği anlaşılmaktadır. Diğer 4 dergi ise etkin bir şekilde yayın faaliyetlerini sürdürmektedir. Bunlar *Müslümanlar Dergisi*, *Hilâl (Müslümanlar dergisi çocuk eki), Peker ve Nöbettepe*'dir.

2 *Mozaik dergisi* Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde Şumnu Kültür Evinin bir yayını olarak çıkarılmıştır. Söz konusu dergi 2007-2012 yılları arasında aylık olarak basılmış kültür, sanat, eğitim ağırlıklı çocuk ve gençlere yönelik bir dergidir. Derginin yayın dili Türkçedir. Derginin yayın müdürlüğünü Nurten Remzi yapmıştır. Nurten Hanım'la yapılan yazılı mülakatlarda derginin 2007-2012 yılları arasında her ay düzenli olarak basıldığını, ancak Aralık 2012 ile Eylül 2014 tarihleri arasındaki yıldırmalar neticesinde basım işlerinin aksadığını belirtmiştir. Bu nedenden dolayı 2012 yılında söz konusu dergi, ancak 5 sayı çıkarılabilmiştir. Dergi toplamda 66. sayıya ulaşmıştır. Derginin sayfalarından anlaşıldığı üzere Bulgaristan dışında Türkiye, Yunanistan, Kosova, Makedonya, Moldova, Almanya, Azerbaycan, Avustralya, Japonya ve İran temsilcilikleri bulunmaktadır. Dergide genel hatlarıyla tarih, sanat, edebiyat, kültür, sanat, eğitim vb. konulara ağırlık verilmiştir (Remzi, N. (2024, 4 Mayıs) Messenger hesabından bilgi talebi hk.; Akgün, 2016, 93). Dergi günümüzde etkin bir şekilde basılı faaliyetlerine devam etmese de sosyal medya üzerinden (Facebook) dergi sayfası Türkçe kültür, sanat ve edebiyat haberleri ve paylaşımları yapmaya devam etmektedir ("facebook.com/mozaikdergisi", 2024; Bal Açıkgöz, 2018).

Bulgaristan Başmüftülüğü tarafından yayınlanan *Müslümanlar Dergisi* bu yıl 34. yılını kutlamaktadır. Dergi 353. sayıya ulaşmıştır. Türkçe ve Bulgarca basılan söz konusu dergi, Başmüftülüğün kültür ve din yayını olarak seçkin bir yer edinmiştir (grandmufti.bg/tr/home-4/spisanie-myusyulmani.html, 2024; "Müslümanlar dergisi 350. sayısını özel bir programla kutladı", 2024). Bu derginin başredaktörü Vedat S. Ahmet Bey'in vermiş olduğu bir mülakattan öğrenildiği kadarıyla Müslümanlar dergisi, dini bilgiler veren, Bulgaristan Müslümanlarının tarihi ve kültürüne dair bilgiler paylaşan, az da olsa hayatın dinî boyutlarıyla ilgili haberler sunan bir yayın politikası izlemekte olup aynı zamanda İslâmî bilgiler, İslâm tarihi, camiler, din eğitimi ve kurumları hakkında ve tanınan edebiyatçıların ve edebiyat alanına yeni adım atan şair ve yazarların eserlerine de yer vermektedir. Yine söz konusu mülakattan öğrenildiği kadarıyla bu dergide Bulgaristanlı yazarların yazılarına büyük ölçüde yer verilmektedir (Müslümanlar dergisi, 350. sayı).

Başmüftülük Yayın Bölümü direktörü Cemal Hatip, söz konusu derginin 2024 yılında 4000 adet olarak basıldığını ve dergilerin büyük bir kısmının Bölge Müftülükleri ve yerel cami encümenlikleri tarafından dağıtıldığını, geriye kalan kısmın ise posta yoluyla abonelere gönderildiği bilgisini paylaşmıştır (Hatip, Dzh. (2024, 14 Mayıs) bilgi talebi hk.)

*Hilâl* çocuk dergisi, Bulgaristan Başmüftülüğü tarafından yayınlanan Müslümanlar dergisinin bir eki olarak çocuklara yönelik çıkarılmaktadır. 2009'dan beri yayınlanmaktadır. Günümüzde dinî içerikli tek çocuk dergisidir ("grandmufti.bg/tr/home-4/spisanie-myusyulmani.html", 2024; "Sofya'da Bulgaristan'da Müslüman-Türk Süreli Yayınları Paneli düzenlendi", 2019).[3]

*Nöbettepe* adlı üç aylık edebiyat, kültür ve sanat dergisi 2018 Sonbaharından beri yayın faaliyetlerine devam etmektedir. Günümüzde 23. sayıya ulaşmış olan bu dergi son sayısını 2024 İlkbaharında çıkarmıştır. Derginin künye bilgileri incelendiğinde imtiyaz sahibi olarak Türk-Bulgar Edebiyat Kulübü (Plovdiv - Bulgaristan) bilgisiyle karşılaşılmaktadır. Derginin genel yayın yönetmeni Kadriye Cesur, yazı işleri müdürü ise Dr. Aziz Nazmi Şakir-Taş'tır. Nöbettepe dergisi, Türkiye'deki Bulgaristanlı çağdaş yazarların ve Bulgaristan'daki Türk yazarların eserlerini tanıtmayı ve Türkçe ve Bulgarca olmak üzere çift dilde yayın yapmayı hedefleyen bir yayın politikasına sahiptir. Özellikle derginin genel yayın kuruluna bakıldığında Dr. Anton Baev, Doç. Dr. Elena Getova, Prof. Dr. Evdokiya Borisova, Dr. Harun Bekir, Prof. Dr. Hasine Şen-Karadeniz, Prof. Dr. Hüseyin Mevsim, Dr. Menent Şükrieva, Doç. Dr. Yordanka Bibina ve Vedat S. Ahmed gibi alanla ilgili tanınmış akademisyen ve edebiyatçılardan oluştuğu görülmektedir. Bu açıdan söz konusu derginin Bulgaristan'daki (Bulgarca yayın politikasında olmasına rağmen) Türkçe merkezli edebiyat, kültür ve sanat dergisi açığını kapatacak niteliktedir. Dergi Plovdiv, eski ismiyle

3 Hilâl dergisi de Bulgaristan Başmüftülüğü tarafından çıkarıldığı için üstte dile getirilen bilgiler bu dergi için de geçerlidir.

Filibe'de çıkarılmaktadır. İsmi de zaten bu şehirdeki bir tepeden gelmektedir ("nobettepe.com/kunye, 2024).

*Peker* dergisi, Yambol'da (Yanbolu) faaliyet gösteren Mehmet Akif Ersoy Türk ve Bulgar Edebiyat Kulübü tarafından yayınlanmaktadır. Derginin yayın dili Türkçe ve Bulgarcadır. Dergi edebiyat, kültür ve sanat ağırlıklı bir yayın politikasına sahiptir. Derginin genel yayın yönetmeni çevirmen, şair, yazar ve gazeteci olan Rüstem Aziz Karakurt yapmaktadır. Peker dergisi üç ayda bir çıkmaktadır. Derginin ilk sayısı Nisan 2022 tarihinde; son sayısı ise Şubat 2024 tarihinde çıkmıştır. Hâlihazırda toplamda 8. sayıya ulaşmıştır. Derginin yayın arşivi incelendiğinde 3 aylık dönemlerde çıkarılamadığı anlaşılmaktadır ("kulturk.bg/peker-dergisi", 2024).

**Dijital Yayınlar**

**Dijital Gazeteler veya İnternet Haber Siteleri**

*Bizim Gazete* internet üzerinden yayın faaliyetlerine sürdüren bir gazetedir. Bu gazetenin hem kendi internet sitesi hem de sosyal medya mecralarındaki (X ve Facebook) yayın tarihi bilgilerine bakıldığında Şubat 2013'ten beri faaliyetlerini internet üzerinden sürdürdüğü bilgisine ulaşılmaktadır. Gazetenin yayın dili Türkçe ve Bulgarcadır. Günümüzde X, Facebook ve http://bizimgazete.bg/ internet sitesi üzerinden yayın hayatına devam etmektedir. Dijital bir gazete olarak kendi sayfasındaki yayınlar haberler başlığı altında bölge, yurt içi ve dünya haberleri sunulmaktadır. Yine hayatın içinden, kültür ve sanat, eğitim ve güzel Türkçem ve dinimiz başlıkları adı altında da hem Bulgaristan Türklerini ilgilendiren Bulgaristan'daki haberleri hem de Türkiye'deki muhatapları tarafından dikkat çekici olabilecek seçilmiş haberlerin yayınları söz konusu sayfa üzerinden yapılmaktadır. Gazetenin internet sitesinde künye bilgileri bulunmamaktadır ("bizimgazete.bg", 2024; "facebook.com/BizimGazeteBG", 2024; "twitter.com/bizimgazetebg", 2024).

*Ajans Bulgaristan* internet üzerinden güncel haberler ve yorumlar sunan haber sitesidir. Yayıncılık faaliyetlerini internet sitesi ve Facebook üzerinden sürdürmektedir. Kurucusu gazeteci Nahit Doğu'dur. Söz konusu haber sitesinin Facebook sayfasında yayınlanan en eski haber 1 Şubat 2012 tarihine aittir. Ajansın yayın dili Türkçedir. Ajans BG adını da kullanan haber sitesi düzenli aralıklarla yayıncılık faaliyetlerine devam etmektedir. Haber sitesinin yayınları incelendiğinde haber veya yorumların günlük olmadığı görülmektedir. Öyle ki haber sitesinin internet sayfasından ziyade Facebook adresinin daha etkin kullanıldığı görülmektedir ("ajansbg.blogspot.com, 2024); "facebook.com/AjansBulgaristan", 2024).

*olaybg.com* - Türk-Bulgar medyası olarak kendilerini tanımlayan internet üzerinden yayın yapan bir haber sitesidir. Sitenin yayın dili Türkçedir. İnternet üzerinden yayın yapmasına rağmen haberlerin güncelliği noktasında yetersizlikleri söz konusudur. Bu çalışma yapılırken en güncel haberin 19.04.2024 tarihine ait olduğu tespit edilmiştir

("olaybg.com/contact-2", 2024; "olaybg.com/bulgaristana-giden-yolcu-otobusu-devrildi-11-kisi-yaralandi", 2024).

*BG Haber* – Bulgaristan Haber adlı internet haber sitesi Bulgaristan hakkında Türkçe haberler ve yorumlar yayınlamak için kurulduğunu internet sayfasından ilan etmektedir. Site koordinatörü olarak Murat Ulutürk bilgisine ulaşılmaktadır. Sayfa incelendiğinde bu haber sitesinin Türkçe ve Bulgarca yayın politikası olduğu tespit edilmektedir, ancak Bulgarca verilen haberlerin hem güncelliği hem de sıklığı Türkçeye oranla yetersiz ve düzensizdir. Türkçe haberler ise düzenli ve sık bir şekilde yapılmaktadır ("bghaber.org/bghaber", 2024). *BG Haber* – Bulgaristan Haber sitesi, Bultürk Derneği'nin başkanı Rafet Ulutürk'ün desteği ile yürütülmektedir ("bulturk", 2024).

*kulturk.bg* – Türk Kültürü Portalı internet sitesi "Barış-2004" Halk Kültürevi'nin projesidir. Bu sayfada Türkçe ve Bulgarca haberler yapılmaktadır. Etkinlikler, kültürel miras, halk kültürü, sanat, edebiyat konularında haberlere yer verilmektedir. Ayrıca internet sitesinde yeni çıkan kitaplar, makaleler, araştırmalar, söyleşiler hakkında da haber yapılmaktadır. Söz konusu sitede elektronik kaynak olarak kitaplar, dergiler, ses dosyaları, fotoğraflar ve videolar bulunmaktadır ("kulturk.bg", 2024).

**Tartışma ve Değerlendirme**

Bulgaristan'da önemli bir çarpan durumunda bulunan Türk nüfusunun etkin Türkçe basılı, görsel, işitsel ve dijital yayınlarının görünümü şu şekildedir:

| **Görsel Yayınlar** | |
|---|---|
| Televizyon Yayınları | 1 |
| **İşitsel Yayınlar** | |
| Radyo Yayınları | **3 (sabah-öğle-akşam)** |
| **Basılı Yayınlar** | |
| Basılı Gazeteler | 2 |
| Basılı Dergiler | 4 |
| **Dijital Yayınlar** | |
| İnternet Gazetesi | 1 |
| İnternet Haber Sitesi | 4 |

Bulgaristan'daki Türk varlığına ait bir televizyon kanalı veya bir radyo kanalı bulunmamaktadır. Hâlihazırdaki televizyon ve radyo yayınları ise devlet kanalındaki Türkçe yayınlar bölümünün hazırladığı programlardır. Bu açıdan 508 378 Türk'ün yaşadığı bir ülkede söz konusu bu nüfusun televizyon veya radyo kanalı ile kimliğini ifade edememesi yetersizlik olarak görülmelidir. Söz konusu ülkedeki Türklerin, günümüzde Türkiye'deki televizyon ve radyo kanallarını takip ettiği düşünülse bile bir kimlik göstergesi olarak bir

Türk televizyonunun veya radyosunun bu topraklarda faaliyet göstermesi önemli bir güç olacaktır.

Görüldüğü gibi basılı yayınlar içerisinde iki gazete vardır. Bu gazetelerden ilki *Kırcaali Haber* gazetesidir. İlk sayısı Aralık 2007, son sayısı da 04 Mayıs 2024 tarihlidir. Bu gazete 18. yılında 666. sayıya ulaşmıştır. Yerel bir gazete olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Söz konusu gazetenin aynı adda bir internet sitesi bulunmaktadır. İkinci gazete ise Bulgaristan'da çocuklara yönelik yayın yapan bir *Filiz* gazetesidir. 19 yıldan beri yayınlarını tam olarak düzenli olmasa da sürdürmektedir. Filiz Vakfı'nın yayını hâlinde çıkmaktadır.

Basılı dergiler *Müslümanlar, Hilâl, Nöbettepe, Peker*'dir. Bu dergiler Türkçe ve Bulgarca yayın yapmaktadır. Dergilerin içerisinde en eskisi 34 yıldan beri yayın hayatında olan *Müslümanlar* dergisidir. En yenisi ise *Peker* (2022'den beri) dergisidir. *Müslümanlar* dergisi dinî içerikli, *Hilâl* çocuklara yönelik dinî içerikli, *Nöbettepe* ve *Peker* edebiyat, kültür ve sanat dergisidir.

Dijital yayıncılık noktasında iki tür yayınla karşılaşılmaktadır. İlki internet gazetesi, ikincisi ise internet haber siteleridir. İnternet gazetesi olarak *Bizim* gazete Şubat 2013 tarihinden beri yayın faaliyetlerini sürdürmektedir. Gazete Türkçe ve Bulgarca yayın politikasına sahiptir. İnternet haber siteleri ise 4 tanedir. Bunlar *Ajans Bulgaristan*, *olaybg.com, BG Haber ve kulturk.bg*'dir. *BG Haber* ve *kulturk.bg* Türkçe ve Bulgarca; *Ajans Bulgaristan* ve *olaybg.com* sadece Türkçe yayın diline sahiptir.

Yukarıda sunulan Türkçe yayınların görünümü Bulgaristan'da Türkçenin yaşatıldığı yerler olarak dikkat çekmektedir. Ancak basılı, görsel, işitsel ve dijital yayınlardaki Türkçenin durumu nüfusa oranla oldukça düşük ve yetersizdir. Bu minvalde Türkçe yayınların azlığı ve yetersizliği Bulgaristan'daki Türklerin sosyo-ekonomik durumlarıyla ilişkili olabileceği gibi Türkiye'ye yakın olma ve Türkiye'deki medyayı takip etmenin bir sonucu ve hatta Türkçeye ilgisizlikten de kaynaklanabilir. Bu bağlamda, Bulgaristan'daki Türkçe yayınların azlığının sebeplerini dikkatli bir şekilde analiz etmek ve Türkçenin gelecek kuşaklara aktarımındaki karşılaşılabilecek sorunları tespit etmek ve Bulgaristan'daki Türk kimliğinin en önemli göstergelerinden biri olan Türkçenin kaynaklarını artırmak bu çalışmada ortaya konulan bulguları doğru bir şekilde değerlendirmekle isabete ulaşacaktır.

**Kaynakça**

Akgün, A. (2016). *Bulgaristan Türkleri Çocuk Edebiyatı (Dönemler-Temsilciler-Türler)*. Ankara: Bengü Yayınları.

Alptekin, H, Lika, I., Dağdelen, M. D., Erdoğu, V. (2020). Bulgaristan Türklerinin Kültürel, Ekonomik ve Siyasi Sorunları, Talepleri, Çözüm Önerileri. *SETA / Rapor*, İstanbul.

Bal Açıkgöz, K. (2018). Bulgaristan'da Yayımlanan Mozaik Dergisinin Türkçe Eğitimi ve Kültür Aktarımı Açısından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi*, 3/2, 25-34.

Müslümanlar Dergisi Bulgaristan Müslüman-Türk Topluluğunun Hâfızası ve Kültür Hazinesidir (Vedat S. Ahmed ile mülakat). *Müslümanlar Dergisi*, 350. Sayı, Mart 2024, 2-5.

**Görülmeyen Kaynaklar**

Acaroğlu, M. T. (1990). Bulgaristan'da Türk Gazeteciliği (1865-1985). İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti.

Deliorman, A. (2010). Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2009). İstanbul.

İvanov, M., Yalımov, İ. (1998). Turskata obshtnost v Bulgaria i neyniyatperiodichen pechat (1878-1997). – V: Balgarsko mediaznanie. Entsiklopedichnoizdanie za medianauka i mediapublitsistika. T. 2. Sofia, 556-600.

Karagöz, A. R. (1945). Bulgaristan Türk Basını. İstanbul: Üniversite Matbaası.

Okday, İ. H. T. (1980). Bulgaristan Türk Basını. İstanbul.

Süleymanoğlu Yenisoy, H. (1997). Bulgaristan Türk Edebiyatı. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. 8. Cilt, Ankara.

Şimşir, B. (1986). Bulgaristan Türkleri (1878-1985). Ankara: Bilgi.

Şivarov, S. (2008). Periodichnia pechat na osmanoturski ezik, izdavan v Balgria 1879-1944 g., Balkan Ülkeleri Kütüphaneler Arası Bilgi-Belge Yönetim ve İşbirliği – Sempozyum Bildirileri, Edirne, 133-139.

Yalımov, İ. (1998). Turskiyat periodichen pechat v Bulgaria (1878-1996), – V: Periodichniyat pechat na maltsinstvata v Bulgaria (1878-1997). Sofia.

**İnternet Kaynakları**

72 yıldır Bulgaristan'daki Türklerin sesi oldu. (2019, 14 Şubat). Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/dunya/72-yildir-bulgaristandaki-turklerin-sesi-oldu/1391262

Ajans Bulgaristan, facebook. (2024, 20 Nisan). Erişim adresi: https://www.facebook.com/AjansBulgaristan

Ajansbg. (2024, 20 Nisan). Erişim adresi: https:// ajansbg.blogspot.com/

bghaber. (2024, 3 Mayıs). Erişim adresi: https://www.bghaber.org/bghaber/

Bizim Gazete (2024, 20 Nisan). Erişim adresi: http://bizimgazete.bg/

Bizim Gazete, facebook (2024, 20 Nisan). Erişim adresi: https://www.facebook.com/BizimGazeteBG/?ref=embed_page

Bizim Gazete, twitter (2024, 20 Nisan). Erişim adresi: https://twitter.com/bizimgazetebg

BNR, Türkçe Haberler Bölümü. (2020, 10 Ekim). Erişim adresi: https://bnr.bg/tr/post/101354136

BNR, Türkçe Yayınlar Bölümü. (2024, 11 Mayıs). Erişim adresi: https://bnr.bg/tr

Bulgaristan Radyosu'nun tarihini hatırlayalım. (2023, 06 Temmuz). Erişim adresi: https://bnr.bg/tr/post/101847968

Bulgaristan Türk gazeteleri. (2020, 4 Kasım). Erişim adresi: https://bulgaristanalperenleri.blogspot.com/2020/11/bulgaristanda-1990dan-sonra-yyainlanmis.html

Bulgaristan'da Türkçe yasağı. (2015, 8 Ocak). Erişim adresi: https://www.sozcu.com.tr/bulgaristanda-turkce-yasagi-wp703526

bulgaristana-giden-yolcu-otobusu-devrildi-11-kisi-yaralandi. (2024, 2 Mayıs). Erişim adresi: http://olaybg.com/contact-2/; http://olaybg.com/bulgaristana-giden-yolcu-otobusu-devrildi-11-kisi-yaralandi/#login-form

Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2010). (2012, 25 Mart). Erişim adresi: https://kircaalihaber.com/yorum/bulgaristanda-turkce-basin-1865-2010

bulturk. (2024, 14 Mayıs). Erişim adresi: https://bulturk.org.tr/v2/kurucular/

kircaalihaber. (2024, 19 Nisan). Erişim adresi: https://kircaalihaber.com/

kircaalihaber.com/kunye. (2024, 19 Nisan). Erişim adresi: https://kircaalihaber.com/kunye

kulturk.bg. (2024, 3 Mayıs). Erişim adresi: https://kulturk.bg/

Mozaik dergisi. (2024). Erişim adresi: https://www.facebook.com/mozaikdergisi

Müslümanlar dergisi (2024, 25 Nisan). Erişim adresi: https://grandmufti.bg/tr/home-4/spisanie-myusyulmani.html

Müslümanlar dergisi 350. sayısını özel bir programla kutladı. (2024, 29 Şubat). Erişim adresi: https://bnr.bg/tr/post/101956309

Nöbettepe dergisi. (2024). Erişim adresi: https://nobettepe.com/kunye/

Peker dergisi. (2024, 09 Mayıs). Erişim adresi: https://kulturk.bg/

Sofya'da Bulgaristan'da Müslüman-Türk Süreli Yayınları Paneli düzenlendi. (2019, 21 Aralık). Erişim adresi: https://bnr.bg/tr/post/101207051?page_1_4=8

**Elektronik posta ve mesajlaşma programları üzerinden bilgilerine danışılan kişilerin bilgileri:**

Blagova, T. (2024, 25 Mayıs) elektronik posta aracılığıyla bilgi talebi hk.

Hatip, Dzh. (2024, 14 Mayıs) elektronik posta aracılığıyla bilgi talebi hk.

İsmailov, İ. (2024, 14 Mayıs) Messenger hesabından bilgi talebi hk.

Remzi, N. (2024, 4 Mayıs) Messenger hesabından bilgi talebi hk.

# BULGAR TÜRKÇESİ VE GÜNÜMÜZDEKİ DEVAMI ÇUVAŞÇA ÜZERİNE BAZI NOTLAR

**Feyzi ERSOY***

Baştan söylemek gerekir ki, burada bahsedeceğimiz Bulgarlar ile günümüzdeki Bulgarlar arasında bir ilişki söz konusu değildir. Tarihteki Bulgarlar Türk'türler ve dilleri de Türkçedir. Bulgarcanın bugünkü devamı olarak Türk lehçeleri arasında Çuvaşça gösterilir. Bu çalışmada Bulgar Türkleri ve dilleri ile onların devamı olarak nitelendirilen Çuvaşlar ve dilleri hakkında bazı bilgiler verilecektir.

Bulgar adına ilk olarak Bizans kaynaklarında 482 yılında rastlanır. Araştırmacılar, Hun İmparatorluğu zamanında Bulgarların Karadeniz'in kuzeyinde yaşadıklarını tahmin etmektedir. Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra Bulgarlar, Kutrigurlar ve Utrigurlar olmak üzere iki ayrı grup hâlinde yaşamışlardır. Bu iki grup daha sonra Köktürk Kağanlığı hâkimiyetine girmişlerdir (Kurat 1992: 108-109).

Bulgarlar, 630'da Köktürk Kağanlığı'nın fetret devrine girmesi üzerine "Büyük Bulgarya" Devleti'ni kurmuşlardır. Bu devlet, 665'ten sonra komşu Hazar Hakanlığı tarafından parçalanmıştır. Bu parçalanmadan sonra Asparuh idaresindeki kalabalık Bulgar kütleleri Tuna'ya doğru yönelmişler ve Balkanlara girerek 681 yılında Tuna Bulgarları Devleti'ni kurmuşlardır (Merçil 1997: 13). Tuna Bulgarları daha sonra Slavlaşarak Türklüklerini kaybetmişlerdir. Bugünkü Bulgarların kanlarında belki Türk kanı varsa da bugün Türklüklerinden bir şey kalmamıştır.

Don boyundaki esas Utrigur kitlesi ise Büyük Bulgar Devleti'nin parçalanmasından sonra Hazarların tazyiki ile kuzeydoğu istikametine çıkarak Orta İdil boyunda durmuşlardır. İdil Bulgarları, bölgedeki Fin-Ugor ve daha önce gelen Türk kökenli kavimleri idareleri altına alarak burada bir devlet kurmuşlardır (Kurat 1992: 110, 111).

Bugünkü Çuvaşların ataları diye bilinen İdil Bulgarları, tarihteki ilk Müslüman Türk devletlerinden biridir. Hatta hükümdar Almış Han'ın İslamiyet'i kabulü, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'dan 20 yıl kadar daha önceye dayanır. Şelkey oğlu Yıltavar Almış Han 920 yılında halifeye İslamiyet'i tanımak istediğini ileten bir elçilik heyeti gönderir.

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, fevziersoy07@gmail.com

Halife Muktedir Billâh Cafer tarafından gönderilen heyet ise 922 yılında bölgeye ulaşır ve Almış Han Müslüman olur. Bu heyet içinde kâtip sıfatıyla yer alan ve bölgeye giden İbn Fadlan yazdığı meşhur seyahatnamede bu yıllardaki Bulgar ahalisinden genişçe bahsedilmektedir.

Bulgarlar, 965'te Hazar Hanlığı yıkılana kadar bu devlete tabi olmuşlar ve Hazar Hakanı'na vergi ödemişlerdir. 1236'da Moğollar, Bulgarlara saldırmışlar, köyleri ve şehirleri yıkmışlardır. 1391 yılında, Timur'un Altın Ordu Hanı Toktamış'a karşı yaptığı sefer sırasında Bulgar ülkesi bir kez daha tahrip edilmiştir. 9-13. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi olan Bulgar şehri, 1399'da ise Ruslar tarafından tahrip edilmiştir (Merçil 1997: 14, 15). 1552 Kazan'ın işgali sonrasında bölge tamamen Rus egemenliğine geçmiştir.

Çuvaşlar, Rus hâkimiyeti altında 16. yüzyıldan itibaren yoğun bir Hristiyanlaştırılma ve Ruslaştırılma politikasıyla karşılaşmışlardır. 16. ve 17 yüzyıllarda Rusların beklediği etkiyi yaratmayan İdil-Ural bölgesindeki misyonerlik faaliyetleri, özellikle 18. yüzyılda daha baskıcı bir tutum altında devam etmiştir. Bu doğrultuda Çuvaşların yaşadıkları yerlerde kiliseler inşa edilmiş; din değiştirmeyenlerin topraklarının alınması ve göç ettirilmesi gibi halka yönelik çeşitli yaptırımlar uygulanmıştır (Güzel 2014: 200-201).

**Çuvaşistan ve Çuvaş Türkçesi**

Eski Batı Türkçesinin bir kolu ve İdil Bulgarcasının bir devamı olarak görülen Çuvaşça, Türkologların ilgisini her zaman çekmiş bir Türk lehçesidir. Sahip olduğu birtakım fonetik ve morfolojik özellikler, onu Türk lehçeleri arasında daima özel kılmış, hatta Altayistik çalışmalarının olmazsa olmazlarından biri yapmıştır.

Pek çok araştırmacı tarafından Bulgar dili, bugünkü Çuvaşçanın eski şekli olarak kabul edilmektedir. Bu itibarla da Bulgar Türkleri, bugünkü Çuvaş Türklerinin ataları olarak gösterilmektedir. Aslında bugün İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatarlar ve Başkurtların da Çuvaşlar ile birlikte Bulgar İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde yaşadıklarını söylemek mümkündür.

Çuvaşça, bugün Tataristan'ın batısında kalan ve başkenti Rusça söyleyişle Çeboksarı, Çuvaşça söyleyişle Şupaşkar olan Çuvaşistan'da konuşulmaktadır. Bununla birlikte Rusya'nın farklı bölgelerinde de Çuvaş nüfusa rastlamak mümkündür. Çuvaşça, milyonun üzerindeki konuşur sayıları dikkate alındığında Türk cumhuriyetleri arasında Azerbaycan, Özbek, Uygur, Kazak, Türkmen, Kırgız, Tatar ve Başkurt nüfuslarından sonra gelmektedir. Çuvaşistan'ın 2010 yılı nüfusu 1.251.619 olarak açıklanmıştır.[1] Geçmişte, sırasıyla Altın-Ordu ve Kazan Hanlığı içinde yer alan Çuvaşistan, 1552'de Kazan'ın işgali sonrasında Rus egemenliğine geçmiştir. Antalya ilimizden biraz daha küçük bir alana

1 http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol1/pub-01-04.pdf

sahip olan Çuvaşistan, bugün de Rusya'ya bağlı federe bir devlet olarak varlığını sürdürmektedir. Çuvaşların ataları olan Bulgar Türkleri, ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olsa da bugünkü Çuvaş halkının büyük bir bölümü Ortodoks Hristiyan'dır.[2] Çuvaşlar arasında yazıçnik (paganist) diye adlandırılan grupların sayısı az değildir. Bununla birlikte Çuvaşistan'da az sayıda Müslüman nüfus da mevcuttur.

**Çuvaşçanın Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri**[3]

Çuvaşçanın diğer Türk lehçeleri gibi bir *z / ş* dili değil de *r / l* dili olması ve bu bakımdan Türkçe dışındaki Altay dillerinin diğer üyeleriyle de ortaklıklar göstermesi, onu Türkoloji çalışmalarında ayrı bir konuma getirmiştir. Çuvaşçanın bir Türk dili olup olmadığı uzun zaman tartışma konusu olmuş, neticede Çuvaşçanın bir Türk dili olduğu düşüncesi kabul görmüştür.

Çuvaşça, Türkologlarca Eski Batı Türkçesinin bir kolu ve İdil Bulgarcasının bir devamı olarak düşünülmektedir. Bilindiği gibi İdil Bulgarlarından günümüze dil yadigârı olarak bazı kitabeler ulaşmıştır. "Volga Bulgar Kitabeleri" ya da "İdil Bulgar Kitabeleri" diye anılan bu kitabeler, İdil Bulgarcası, Tatarca ve Arapça olmak üzere başlıca üç dilde yazılan ve 13-14. yüzyıldan günümüze ulaşan kitabelerdir.

İdil Bulgar kitabeleri, genel olarak şu bölümlerden meydana gelmiştir: 1 Açılış, 2. Giriş, 3. Künye, 4. Rahmet dileme, 5. Vefat bildirme, 6. Kapanış (Tekin 1988: 7).

Marcel Erdal da 1993 yılında yayımlanan *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften* adlı eserinde İdil Bulgar kitabelerinin altı ana başlıkta yazıldığını ifade etmiştir. Bu başlıklar şu şekildedir:

1. Açılış kalıpları: Arapça
2. Ölünün kimliği ve bu taşın ölenin mezar taşı olduğu: Türkçe
3. Ölen için Allah'tan rahmet dilenen bölüm: genellikle Arapça, ara sıra Türkçe
4. Ölüm tarihi: Türkçe, bazen de rahmet dilemeden önce
5. Nadir olarak ölü için dua talebi: Türkçe
6. Bitiş kalıpları (1993: 57).

İdil Bulgarcasının günümüz Türk lehçeleri ile özellikle de Tatarca ve Çuvaşça ile olan ilişkisi, Türkologların zaman zaman üzerinde durdukları konulardan biridir. Róna-Tas, Çuvaşların atalarının muhtemelen İdil Bulgar kitabelerindeki dile benzer bir dil konuştuklarını belirtmiştir (1986: 172). Tatar âlimi Hüseyin Feyizhanov yazıtlardaki dilin Çuvaşça ile ilgisini ortaya koymuş, Çuvaşçanın Bulgarcadan çıktığı yolundaki teori ise İlminskiy tarafından ortaya atılmıştır. İlminskiy'nin teorisini savunanlardan N. F. Katanov,

2 Dr. Durmuş Arık tarafından hazırlanan ve 2005 yılında Ankara'da yayımlanan *Hıristiyanlaştırılan Türkler (Çuvaşlar)* adlı eser, Çuvaşların dini hakkında ülkemizde yazılan önemli eserlerin başında gelmektedir.

3 Bu bölüm hazırlanırken genel olarak Çuvaş Türkçesi Grameri adlı çalışmamızdan faydalanılmıştır.

İdil Bulgar kitabelerinin dilini Çuvaşça ile bir saymıştır. Tekin, teoriyi destekleyen Aşmarin'in *Bolgarı i Çuvaşi* adlı eserini bu teorinin ispatı için yazılmış gibi görmektedir (1988: 1-2). *"Bulgar Türkleri"* terimi, İdil Bulgarlarını ifade etmek için Aşmarin'in etkisi altında kalan Gombocz tarafından teklif edilmiştir (Róna-Tas, 1986: 172). Zimonyi de İdil Bulgar kitabelerinin bir kısmının Çuvaşça türündeki bir dille, diğer bir bölümünün ise Genel Türkçe ile yazıldığını ifade etmiştir. Bulgar Türkçesi ile yazılmış yadigârlar 14. yüzyılın ortalarından itibaren artık görülmezken, diğer gruba ait olanlar devamlılık göstermişlerdir. Zimonyi, buradan hareketle İdil'deki Bulgar nüfusunun Bulgar Türkçesi konuşan kısmının ya tamamen yok olduğu ya da oraya gelip yerleşen Kıpçak halklarıyla karıştığı sonucunu çıkarmıştır (2002: 614).

Bulgarların Türk dili tarihinde özel bir yeri olduğunu belirten Ercilasun, Bulgar Türklerinden kalan dil malzemesinin çok olmamasına rağmen, bu malzemenin bazı özellikleri belirlemek ve Bulgar Türkçesinin Çuvaş Türkçesiyle ilişkisini ortaya koymak için yeterli olduğunu söylemiştir (2004: 205). İdil Bulgar Devleti'nin nüfusunun önemli bir bölümünün Çuvaşça türünde bir Türk dili konuştuğunu ifade eden Zimonyi ise, yine de dilsel ve tarihsel gerçeklere dayanarak, bugünkü Çuvaşların İdil Bulgarlarının doğrudan ardılları sayılamayacağını belirtmiştir (2002: 606).

İdil Bulgarları ile Çuvaşlar arasında dilsel bir ilişkiye dair şüphe görmeyen Golden, bununla birlikte İdil Bulgarları arasında önemli bir yere sahip İslam geleneğinin Çuvaşlar arasında bulunmamasının şaşırtıcı bulunabileceğini ifade etmiştir (2002: 331). Tekin ve Ölmez, Çuvaşların bugün Ortodoks Hristiyan olma durumlarını, onların kentli Bulgarların değil de kırsal kesimde yaşayan Müslüman olmamış pagan İdil Bulgarlarının torunları oldukları şeklinde değerlendirmişlerdir (1999: 61).

Çuvaşların tarihin hiçbir döneminde kendilerini "Bulgar" diye adlandırdıklarına dair bir kanıt bulunmadığını belirten Golden'e göre Çuvaşların Moğol istilasından sonraki dönemde oluşma ihtimalleri oldukça yüksektir. Golden düşüncelerine şöyle devam etmiştir:

*"Muhtemelen, Bulgar devleti bünyesindeki Oğurca konuşan unsurlar Müslümanlaşamadı ve Altın Orda devletinin dağılmaya başlamasıyla bir kısmı başlangıçta, diğer kısmı ise daha sonra göç ederek, geçmişte söz konusu devletin bir parçası olan Fin bölgelerine gittiler. Burada, yerel halkla karıştılar ve Çuvaşları oluşturdular."* Golden'e göre Çuvaşların oluşumu her hâlükârda Moğollar döneminde yaşanan kesintiler ve yerinden edilmelerin bir ürünüdür (2002: 331).

İdil Bulgar kitabelerinden 18. yüzyıla kadar geçen süre içinde Çuvaşlara dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Çuvaşlar, kendilerine ait bu malzeme eksikliğini "Çuvaş kitabını inek yemiş." şeklindeki atasözü ile dile getirmişlerdir. Bununla birlikte, özellikle 18. yüzyıldan itibaren az da olsa Çuvaşça malzemeye rastlanmaya başlanır. Hovdhaugen, 18. yüzyıla ait Çuvaş malzemesini şöyle sıralamıştır (1975: 274):

1. Strahlenberg 1730'da geçen 28 kelime.[4]

2. *The Lord's Prayer'ın* transkripsiyonunda geçen 300 kelime ve Müller 1759'da geçen bazı isimler (yer isimleri vb.).

3. 1769'da Leningrad'da yayımlanan *Soçineniya Prinadlezaşçiya k Grammatike Çuvaşskogo Yazıka* adlı ilk Çuvaş grameri.

4. Pallas 1786-89'da verilen yaklaşık 290 kelimelik Çuvaşça kelime listesi.[5]

18. yüzyıl Çuvaşçasının söz varlığı, Türkiye'de de işlenmiştir. Oğuzhan Durmuş, hazırlamış olduğu eserinde 18. yüzyıla ait Çuvaş dil malzemesini temel olarak şu başlıklar altında incelemiştir (2022: 33):

1. Sözcük listeleri ve sözlükler

2. Övgü sözleri ve çeviri metinler

3. Dinî metinler ve çeviriler

4. Gramer-ders kitabı

19. yüzyıla kadarki dil malzemesi yukarıda bahsedilenler ile sınırlı olan Çuvaşçanın tarihî gelişimini Macar Türkolog Róna-Tas, şu şekilde göstermiştir:

I. Ancient Bulgarian (Çok Eski Bulgarca)

II. Old Bulgarian (Eski Bulgarca)

III. Middle Bulgarian (Orta Bulgarca)

IV. New Bulgarian (Yeni Bulgarca) (1986: 172, 173).

Türkologlar, Çuvaşçanın Türk lehçeleri arasındaki yerini belirlemeye çalışırlarken farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. R/z ve l/ş denkliklerini bulan Schott, Çuvaşçayı Altay dilleri çalışmalarıyla ilk bütünleştiren kişi olmuştur (Poppe 1965: 128). Radloff, Levesque ve Castren gibi isimler Çuvaşçayı Türkçeleşmiş bir Fin-Ugor dili sayarlarken (Ceylan 1997: 5), Ramstedt ise Çuvaşçanın Türkçe ile Moğolca arasında bulunan Altay dil ailesinin bağımsız bir üyesi olduğunu savunmuştur (Benzing, 1988b: 274). Benzing, Çuvaşçayı Altay dil topluluğunun müstakil bir dalı olarak görmenin yanlış olduğunu vurgulamıştır (1988a: 150). 1922 yılında yayımlanan *Zur frage nach der stellung des tschuwassischen* adlı makalede ise Ramstedt, Çuvaşçayı ilk kez bir Türk dili ve Moğolca ile akraba saymıştır (1922: 3-34).

Bazı araştırmacılar lehçe tasniflerinde Çuvaşçaya şu şekilde yer vermişlerdir: Ramstedt, Çuvaşçayı ayrı bir grup olarak ele almıştır. Németh, Çuvaşça ve Yakutçayı bir grupta, diğer Türk şivelerini ise başka bir grupta toplamıştır. Samoyloviç, Çuvaşçayı "R Grubu (Bulgar)" başlığı altında incelemiş ve Bulgar Türkçesinin bir devamı olarak görmüştür.

4 Strahlenberg'de geçen yirmi sekiz Çuvaşça kelimenin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları şunlardır: *bir, iki, üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, güneş, baş, burun, saç, gün, gece, ayak, sakal, göğüs, kol, yürek, göz, ağız, bina, pencere, oturak, ekmek, tanrı* (Durmuş, 2022: 38, 39).

5 Durmuş, sözlükteki Çuvaşça kelime sayısını 278 olarak vermiştir (2022: 54).

Ligeti, Çuvaşçaya "Türki Diller" başlığı altında yer vermiştir. Räsänen de yedi grupta incelediği Türk şiveleri içinde Çuvaşçayı ilk ve ayrı bir kol olarak ele almıştır. Baskakov ise "Türk Dillerinin Garbi Hun Dalı" başlığı altında Bulgar Grubu'nu ele almış ve Çuvaşçayı bu grup içinde göstermiştir (Arat 1987: 76-122). Arat, Türk lehçe grupları arasında yer verdiği Çuvaşçayı "r-Grubu (Çuvaş)" başlığı altında göstermiştir (1987: 138). Tekin, çağdaş Türk lehçelerini 12 gruba ayırırken Çuvaşçaya *r/l* grubu olarak ilk sırada yer vermiştir (2005: 397). Schönig, Çuvaşçayı "Non-Norm Turkic" başlığı altında ele almıştır (1997: 120, 121; 1999: 69).

**Söz Varlığı**

Çuvaşçanın söz varlığı, günümüzde diğer Türk lehçelerinin pek çoğunda olduğu gibi yoğun bir şekilde Rusçanın etkisi altında kalmıştır. Günlük hayatta Rusçanın prestijli dil sayılması, eğitimde, basın yayında, resmî dairelerde ağırlıklı olarak Rusçanın kullanılması, Çuvaşçanın söz varlığı içine bol miktarda Rusça kelimenin girmesine sebep olmuştur. Çuvaşçada başka dillerden geçmiş kelimeler de mevcuttur. Başta Rusça olmak üzere Arapça, Farsça, Moğolca, Tatarca, Marice vb. dillerden çok sayıda kelime Çuvaş söz varlığında yer almıştır. Bununla birlikte Çuvaşça, özellikle fiil bahsinde olmak üzere kendi söz varlığını korumaya ve kullanmaya bugün de devam etmektedir. Çuvaşça ile Köktürkçe söz varlığındaki ortaklıklar da göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Bugün Köktürk harfli yazıtlarla Çuvaşça arasında ortak 183 kelimenin varlığından bahsedilebilir (Ersoy 2015: 73). Bu sayının Orhun anıtlarının söz varlığı göz önüne alındığında hiç de azımsanamayacak bir miktarda olduğu söylenebilir.

**Alfabe**

Bütün Rus coğrafyasındaki Türk topluluklarının dillerinde olduğu gibi Çuvaşça da günümüzde Kiril alfabesi ile yazılmaktadır. Bugünkü Çuvaş alfabesi, 35 harf ve 2 yardımcı işaretten oluşmaktadır. Çuvaşçadaki seslerin 9'u ünlü, diğerleri ise ünsüzdür.

Çuvaş alfabenin oluşmasında İ. Ya. Yakovlev'in önemli katkıları olmuştur. Yakovlev'in, 1871-1872 yıllarında Çuvaşça için alfabe çalışmaları olmuştur. Onun 1871'de hazırladığı ilk alfabede 47 harf vardır. 1872'de yaptığı alfabede 27, 1873'te hazırladığında ise 25 harf mevcuttur. Yakovlev'in oluşturmuş olduğu alfabeye 1923-1949 yıllarında çeşitli ilaveler ve çıkarmalar yapılmıştır. Bu ekleme ve çıkarmalar neticesinde bugün kullanılan Çuvaş alfabesi meydana gelmiştir (Sergeyev 1994: 41, 42).

**Ağızlar**

Antalya ilinden biraz daha küçük bir coğrafyaya sahip olan Çuvaşistan'da[6] temel olarak iki ağız bölgesinin varlığından bahsedilebilir. Çuvaşça, bugün Viryal (Yukarı) ve Anatri

6 Çuvaşistan'ın alanı 18.300 km²'dir.

(Aşağı) olmak üzere iki diyalekte sahiptir. Yazı dili, Anatri (Aşağı) ağzına dayanmaktadır. Çuvaşistan'da Çuvaş ağızları üzerine başta sözlük olmak üzere çeşitli çalışmalar yapılsa da Türkiye'de Çuvaş ağızları henüz işlenmiş değildir.

**Çuvaşça Üzerine Yapılan Çalışmalar**

Geçmişte, özellikle Rus, Alman ve Macar araştırmacılarının ilgilendiği Çuvaşça üzerindeki çalışmalar dünyada çok önceleri başlamıştır. İlk Çuvaş grameri, V. P. Grigoroviç tarafından *Soçineniya prinadlejaşçiye k grammatike çuvaşskogo yazıka* adıyla kaleme alınmış ve 1769 tarihinde yayımlanmıştır. Bu ilk gramer Kiril alfabesi ile Rusça olarak yazılmıştır. Bu konudaki ikinci gramer ise 1836 yılında Kazan'da yayımlanan ve Viktor Petroviç Vişnevskiy tarafından yazılan *Naçertaniye pravil çuvaşskogo yazıka i slovar'*dır.

Bu ilk eserlerden sonra W. Schott tarafından hazırlanan *De Lingua Tschuwaschorum* adlı çalışma Berlin'de yayımlanır.[7] Toplam 32 sayfadan oluşan bu eserin en önemli özelliği Çuvaşçanın ilk kez bir Türk dili olduğunun ortaya konulmasıdır.

Özellikle Schott'un eserinin yayımlanmasından sonra Çuvaşça çalışmalarda bir artış görülmüştür. 19. yüzyılda J. Budenz, İ. A. Dobrolyubov ve N. İ. Aşmarin'in çalışmaları dikkat çekicidir. 20. yüzyılın ilk yarısında T. M. Matveyev, Hiveteri, V. G. Yegorov ve J. Benzing'in çalışmaları önem arz eder. 20. yüzyılın ikinci yarında Çuvaşça çalışmaların daha da arttığı görülür. Bu süreçte ise İ. P. Pavlov, N. A. Andreyev, V. G. Yegorov, J. R. Krueger, İ. A. Andreyev, M. R. Fedotov, S. P. Gorskiy, Levitskaya, V. İ. Sergeyev, A. Ye. Gorşkov, A. Róna-Tas gibi isimlerin çalışmaları ön plana çıkmıştır.

Türkiye'deki Çuvaşça çalışmaları ise dünya ile kıyaslandığında çok geç başlamıştır. Paasonen'in Türk Dil Kurumu yayını olan 1950 tarihli *Çuvaş Sözlüğü* ile Saadet Çağatay'ın *Türk Lehçeleri Örnekleri* adlı eserinde verilen küçük bir Çuvaşça hikâye dışında Türkiye'de doksanlara kadar Çuvaşça bir yayın yoktur denilebilir. Her ne kadar Hasan Eren ve Talat Tekin gibi isimler başta olmak üzere bazı bilim adamları yazdıkları makalelerde Çuvaşçaya sık sık yer verseler de Çuvaşçanın müstakil bir kitapta kendisine ilk kez yer bulması doksanlı yılların sonunda olmuştur. Emine Ceylan tarafından hazırlanan *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi* adlı çalışma Türk Dil Kurumu tarafından 1997 yılında yayımlanmıştır.

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Çuvaşça çalışmalardaki artış da ülkemizde 2000'li yılların başından itibaren olmuştur. Emine Yılmaz, *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji* adlı bir eser daha hazırlamış, bu çalışma da 2002 yılında yayımlanmıştır. Sonraki yıllarda Bülent Bayram *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*'nü (2007), Feyzi Ersoy da *Çuvaş Türkçesi Grameri*'ni (2010) hazırlamışlardır. Her iki çalışmanın da son baskıları Türk Dil Kurumu tarafından yapılmıştır. Gramer 2017, Sözlük ise 2019 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasında neşredilmiştir. Çuvaşça konusunda kitap bazında Oğuzhan Durmuş ve Sinan Güzel'in

7 Eserin yayım yılı Ceylan'da 1841 (1997: 5), Krueger (1961: 57), Levitskaya'da (1976: 198), Sergeyev-Kotleyev'de 1842 (1988: 15), Benzing'de ise 1843 (1959: 695) olarak verilmiştir.

de çalışmaları olmuştur. Durmuş'un *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı* başlıklı çalışması 2022 yılında Türk Dil Kurumu Yayınları arasından çıkarken, Güzel'in *Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri* adlı eseri de 2021 yılında yine Türk Dil Kurumu yayınları arasında neşredilmiştir.

Henüz istenilen bir seviyeye gelinmiş olmasa da Türkiye'de Çuvaşça çalışanların sayısında eskiye oranla bir artışın olduğu söylenebilir. Bugün YÖK'te kayıtlı Çuvaşça konulu tezlerin sayısı 30'u bulmuştur. Bu rakam, başlangıca göre sevindirici olsa da yukarıda da belirtildiği gibi henüz istenilen seviyede değildir.

**Türkiye'de Çuvaşça Öğretimi**

Çuvaşça, Sovyetler Birliği dağılmadan önce, özellikle Hacettepe Üniversitesinde Talat Tekin tarafından yüksek lisans ve doktora derslerinde zaman zaman işlenmiştir. Çuvaşçanın Türkiye'de lisans seviyesinde öğretimi ise ilk kez 2010 yılında başlamıştır. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi bu alanda bir ilki gerçekleştirmiş ve Çuvaş Türkçesi, 2010-2011 Güz döneminden itibaren lisans seviyesinde öğretilmeye başlanmıştır. Günümüzde bu ders, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi çatısı altında, 4. sınıflarda "seçmeli ders" olarak işlenmeye devam edilmektedir. Çuvaş Türkçesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi dışında bugün bazı üniversitelerin lisans programlarında gösterilse de bunların sadece birkaçında ders olarak okutulmaktadır. Yüksek lisansta ve doktorada ise Çuvaşçaya yönelik Ankara Hacı Bayram Veli ve Hacettepe Üniversiteleri başta olmak üzere çeşitli üniversitelerde bazı dersler bulunmaktadır.

**Çuvaşça Öğrenilmesi Zor Bir Türk Lehçesi midir?**

Çuvaşça, başta da belirtildiği gibi Türkiye'de hep "uzak lehçe" olarak adlandırılmıştır. Türk dilinin ana kolundan çok eski çağlarda ayrılan Çuvaşça, bu durumdan kaynaklı birtakım karakteristik özelliklere sahiptir. Aslında Türk lehçelerinin her birinin kendine has bazı özellikleri vardır. Gerek fonetik gerekse morfolojik alanındaki bu özellikler, genellikle Eski Türkçe esas alınarak değerlendirilmekte ve incelenmektedir. Çuvaşçanın ana koldan ayrılış tarihi Eski Türkçeden daha da eskiye gittiği için Çuvaşçaya has özellikler zaman zaman bu lehçeyle ilgilenenler tarafından "garip" veya "zor" olarak düşünülmüştür. Ancak bazı temel özellikler dikkatli bir şekilde kavrandığı zaman Çuvaşça öğrenmenin herhangi bir zorluğu olmadığı anlaşılmaktadır. Burada unutulmaması gereken en önemli nokta, öğrenilen dilin yabancı bir dil değil de Türk lehçelerinden biri olduğu hususudur.

Her lehçede görülebilen alışılmış birtakım fonetik ve morfolojik özelliklerin yanı sıra Çuvaşçanın başka hiçbir lehçede görülmeyen özelliklerinin öncelikli olarak bilinmesi, aslında bu lehçeyi öğrenmek isteyen araştırmacıların işlerini kolaylaştıracaktır. Daha önce

başka bir çalışmamızda[8] ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz bu özellikleri şu şekilde özetlemek mümkündür:

1. Çuvaşça denilince ilk akla gelen ve Çuvaşçayı fonetik olarak diğer Türk lehçelerinden ayıran en belirgin özellik, Çuvaşçanın Genel Türkçe kelime sonu *z*'ye karşılık *r*'yi, *ş*'ye karşılık ise *l*'yi taşıyor olmasıdır. Bu özellik bilindiği gibi Moğolca ile Türkçe arasında da mevcuttur. Aşağıda Eski Türkçe ve Genel Türkçede *z*'li ve *ş*'li olan bazı kelimelerin Çuvaşça karşılıkları verilmiştir.

| ET. -z | ÇUV. -r | |
|---|---|---|
| biz | epir | "biz" |
| buz | pĭr | "buz" |
| ikiz | yĭkĭr | "ikiz" |
| kaz- | hır- | "kazmak" |
| kaz | hur | "kaz" |
| kız | hĭr | "kız" |
| kız- | hĭr- | "kızmak" |
| küntüz | kĭntĭr | "gündüz" |
| omuz | ĭmĭr | "omuz" |
| öküz | vĭkĭr | "öküz" |
| sekiz | sakkĭr | "sekiz" |
| siz | esir | "siz" |
| tokuz | tĭhhĭr | "dokuz" |
| tuz | tĭvar | "tuz" |
| yaz | ś̆ur | "yaz, ilkbahar" |
| yıltız | ś̆ĭltĭr | "yıldız" |
| yüz | ś̆ĭr | "yüz" |

| ET. -ş | Çuv. -l | |
|---|---|---|
| altmış | utmĭl | "altmış" |
| eş- | al- | "eşmek, kazımak" |
| kış | hĭl | "kış" |
| kuyaş | hĭvel | "güneş" |
| kümüş | kĭmĭl | "gümüş" |
| taş | çul | "taş" |

8 "Çuvaşçaya Özgü Bazı Özellikler Üzerine", Prof. Dr. Mustafa Argunşah Armağanı, Turkish Studies, Volume 8/9 Summer 2013, p. 241-251.

| | | |
|---|---|---|
| taş | tul | “dış, taşra” |
| tiş | śĭl | “diş” |
| yaş | śul | “yaş” |
| yetmiş | śitmĬl | “yetmiş” |

2. Günümüz Türk lehçelerinde *c-*, *ç-*, *j-*, *y-*, *s-* ve *ø* gibi şekillerde görülen[9] Eski Türkçe *y-*‘nin kelime başında ś- ile karşılandığı tek Türk lehçesi ise Çuvaşçadır.

| ET. | ÇUV. | |
|---|---|---|
| yan- | śun- | “yanmak” |
| yaş | śul | “yaş” |
| yaz | śur | “yaz” |
| yaz- | śır- | “yazmak” |
| ye- | śĬ- | “yemek” |
| yeni | śĬnĬ | “yeni” |
| yer | śĬr | “yer” |
| yeti | śĬççĬ | “yedi” |
| yıl | śul | “yıl” |
| yıltız | śiltĭr | “yıldız” |
| yok | śuk | “yok” |
| yol | śul | “yol” |

3. Diğer Türk lehçelerinde *t, z, y, d* gibi seslerle karşılanan[10] Eski Türkçenin kelime içi peltek *d*’si için Çuvaşçada *r* bulunmaktadır.

| ET. | ÇUV. | |
|---|---|---|
| aḍak | ura | “ayak” |
| kaḍın | hurĭn | “kayın” |
| koḍ- | hur- | “koymak” |
| kuḍruk | hüre | “kuyruk” |

9 Eski Türkçe *y-*, Kırgızcada *c-*, Tuvaca ve Hakasçada *ç-*, Kazakçada *j-*, Yakutçada *s-* şeklinde görülür. Bugün Türkiye Türkçesinde de *y-* olarak devam eden bu fonem, Azerbaycan Türkçesinde, genellikle *ı* ve *i* önünde *ø* ile karşılanmaktadır.

10 Eski Türkçenin -ḍ-‘si Tuvacada aynen devam ederken Yakutçada *-t-*, Hakasçada *-z-*, Türkiye Türkçesi ve bazı lehçelerde de *-y-* olmuştur.

| | | |
|---|---|---|
| küḍegü | kĭrü | “güvey” |
| tıḍ- | çar- | “engellemek” |
| toḍ- | tĭran- | “doymak” |

4. Eski Türkçede */o/* ve */ö/* ünlüleri ile başlayan kelimeler, Çuvaşçada çoğunlukla ön seste *v* türemesiyle görülmektedir. Çuvaşça bu özelliği ile de diğer Türk lehçelerinden ayrılmaktadır.

| ET. | ÇUV. | |
|---|---|---|
| oçak | vuçah | “ocak” |
| ol | vĭl | “o” |
| on | vunĭ | “on” |
| orun | vĭrĭn | “yer” |
| ot | vut | “ot” |
| otun | vutĭ | “odun” |
| öküz | vĭkĭr | “öküz” |
| öl- | vil- | “ölmek” |

5. Çuvaşçada çokluk eki olarak *+sem*[11] kullanılır. Bu ek, başka hiçbir Türk lehçesinde görülmez.

*śĭltĭr**sem*** “yıldızlar”, *tu**sem*** “dağlar”, *çul**sem*** “taşlar”, *vutĭ**sem*** “odunlar”, *hĭr**sem*** “kızlar”, *tĭşman**sem*** “düşmanlar”, *vĭkĭr**sem*** “öküzler”, *kül**lĭsem*** “göller”, *açа**sem*** “çocuklar”, *Çĭvaş**sem*** “Çuvaşlar”, *Tĭrĭk**sem*** “Türkler”

6. Genel Türkçede daima çokluk eklerinden sonra gelen iyelik ekleri,[12] Çuvaşçada sistemli olarak çokluk eklerinden önce yer alır.

11 Çokluk eki *+sem*; ilgi, yönelme-yükleme, bulunma ve çıkma hâli eklerinden önce kullanıldığında *+sen* biçimini almaktadır (Ersoy 2017: 97).

12 Türkiye Türkçesinde ve bazı çağdaş lehçelerde özellikle *annemler, amcanlar* vb. akrabalık isimlerinden oluşan örneklerde, çokluk eki zaman zaman iyelik ekinden sonra kullanılabilmektedir. Bu konuya *“Türkiye Türkçesinde ve Türk Lehçelerinde İyelik Ekinden Sonra Kullanılan +lAr Çokluk Eki Üzerine”* başlıklı yazısında değinen Ercan Alkaya, *+lAr*'ın bu tarz kullanımına dair çalışmasında çeşitli örnekler vermiştir (2010: 31-37). Ona göre, Başkurtça, Kırım Tatar Türkçesi ve Sibirya Tatar Türkçesindeki veriler, bu *+lAr*'ın *onlar/alar* zamirinden geldiğini göstermektedir (2010: 36).

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| GT. | **çokluk eki** | + | **iyelik eki** | + | **hâl eki** |
| Çuv. | **iyelik eki** | + | **çokluk eki** | + | **hâl eki** |

*hĭr+ĭmĭr+sem* “kızlarımız”

*ıvĭl+ĭm+sem* “oğullarım”

*Aramaşi tĭv+Ĭ+sem* “Aramaşi Dağları”

7. Çuvaşça, emir kipinin olumsuz çekiminde ön ek kullanılması bakımından diğer Türk lehçelerinden ayırır. Çuvaşçada, olumsuz çekimde ikinci ve üçüncü şahıslarda fiilden önce *an* kullanılır. Bu durum, Türkçenin hiçbir döneminde karşılaşılmayan bir özelliktir.

| *Emir Kipinin Olumsuz Çekimi* | |
|---|---|
| 1. şahıslarda | fiil + şahıs ekleri + mar |
| 2. ve 3. şahıslarda | an + fiil + şahıs ekleri |

| *olumlu çekim* | | *olumsuz çekim* | |
|---|---|---|---|
| ***kay*-:** gitmek | | | |
| *kayam* | “gideyim” | *kayam mar* | “gitmeyeyim” |
| *kay* | “git” | *an kay* | “gitme” |
| *kaytĭr* | “gitsin” | *an kaytĭr* | “gitmesin” |
| *kayar* | “gidelim” | *kayar mar* | “gitmeyelim” |
| *kayĭr* | “gidin” | *an kayĭr* | “gitmeyin” |
| *kayççĭr* | “gitsinler” | *an kayççĭr* | “gitmesinler” |
| ***kil*-:** | gelmek | | |
| *kilem* | “geleyim” | *kilem mar* | “gelmeyeyim” |
| *kil* | “gel” | *an kil* | “gelme” |
| *kiltĭr* | “gelsin” | *an kiltĭr* | “gelmesin” |
| *kiler* | “gelelim” | *kiler mar* | “gelmeyelim” |
| *kilĭr* | “gelin” | *an kilĭr* | “gelmeyin” |
| *kilççĭr* | “gelsinler” | *an kilççĭr* | “gelmesinler” |

8. Çuvaşçanın şahıs zamirleri de kendine hastır. İlk bakışta Eski Türkçeye ve Çağdaş lehçelerdeki şekillere uzak gibi duran Çuvaşça biçimler, Türkologlarca Ana Altaycada tasarlanan zamirlere[13] aslında daha yakın durmaktadır.

| | | | |
|---|---|---|---|
| *epĭ, ep* | "ben" | *epĭr, epir* | "biz" |
| *esĭ, es* | "sen" | *esĭr, esir* | "siz" |
| *vĭl* | "o" | *vĭsem* | "onlar" |

Çuvaşça öğrenmeye yeni başlayanlar için Çuvaşça zamirlerin hâl ekleri ile çekimleri, bu zamirlerin yalın biçimlerinden daha tanıdık gelmektedir.

Şahıs Zamirlerinin Hâl Ekleriyle Çekimi:[14]

| | **epĭ, ep** | **esĭ, es** | **vĭl** | **epĭr, epir** | **esir, esĭr** | **vĭsem** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **Yön-yük. h.** | mana | sana | ĭna | pire | sire | vĭsene |
| **İlgi h.** | man(ĭn) | san(ĭn) | un(ĭn) | pirĭn | sirĭn | vĭsen(ĭn) |
| **Bulunma h.** | manra | sanra | unra/unta | pirĭnte/pirte | sirĭnte/ sirte | vĭsençe |
| **Çıkma h.** | manran | sanran | unran/untan | pirĭnten/pirten | sirĭnten/ sirten | vĭsençen |
| **Vasıta h.** | manpa | sanpa | unpa | pirĭnpe | sirĭnpe | vĭsempe |
| **Sebep h.** | manşĭn | sanşĭn | unşĭn | pirĭnşĭn | sirĭnşĭn | vĭsemşĭn |

9. Çuvaşçanın şahıs zamirlerinin dışında dönüşlülük zamirleri de kendine hastır. Bu zamirler, tarihî ve çağdaş lehçelerde kullanılan *kentü* "kendi", *öz* ve *bod* gibi zamirlerden farklıdırlar. Çuvaşçanın dönüşlülük zamirleri ise bütün şahıslara göre sırasıyla şu şekildedir:

*ham, hu, hĭy, hamĭr, hĭvĭr, hĭysem.*

13 Tekin, Ana Altaycadaki şahıs zamirlerini **bi(n), *si(n)* ve **i(n)* şeklinde göstermiştir (2003: 134).

14 Matveyev, teklik birinci ve ikinci şahıslarda *manra, manran, sanra, sanran*'ın yanında *manta, mantan, santa, santan* şekillerini de göstermiştir (1919: 56). Şahıs zamirlerinin bu tarz kullanımı yaygın değildir ve pek çok kaynakta yer almaz.

10. Çuvaşçada asıl sayı sıfatlarının (özellikle birden ona kadar olanların) hem kısa hem de uzun biçimleri vardır. Sayılar, sıfat olarak kullanıldıklarında kısa; isim olarak kullanıldıklarında ise uzun biçimleri yazılır veya söylenir.

| kısa biçim | uzun biçim | |
|---|---|---|
| *pĭr* | *pĭrre* | "bir" |
| *ikĭ, ik* | *ikkĭ* | "iki" |
| *viśĭ, viś* | *viśśĭ* | "üç" |
| *tĭvatĭ, tĭvat* | *tĭvattĭ* | "dört" |
| *pilĭk* | *pillĭk* | "beş" |
| *ultĭ, ult* | *ulttĭ* | "altı" |
| *śiçĭ, śiç* | *śiççĭ* | "yedi" |
| *sakĭr* | *sakkĭr* | "sekiz" |
| *tĭhĭr* | *tĭhhĭr* | "dokuz" |
| *vunĭ, vun* | *vunnĭ* | "on" |

11. Çuvaşçada üleştirme sayı sıfatlarında kullanılan ek, ünsüzlerden sonra da *-şAr*'dır. Ekin ünsüzlerden sonra da *ş*'li oluşu, Çuvaşçayı diğer Türk lehçelerinden ayırır.[15] Bununla birlikte sadece *pĭr* "bir" sayısında *+er* şeklinde olan ek, "on bir", "yirmi bir" gibi sayılarda yine *+şer* biçimindedir.

***pĭrer*** *saltak* "birer asker", ***ikşer kĭneke*** "ikişer kitap", ***viśśer-tĭvatşar*** *kayĭk* "üçer dörder kuş", ***ultşar*** *kĭrenke* "altışar kirenke", ***vun pĭrşer*** *ulma* "on birer elma", ***vĭtĭrşar*** *śuhrĭm* "otuzar kilometre", ***śurşar*** *ulma* "yarımşar elma" (Ersoy, 2017: 179).

12. Çuvaş Türkçesinde yönelme ve yükleme hâli tek bir ekle (*+A* ) karşılanır. Özellikle Anadolu ağızlarında iki hâl ekinin zaman zaman birbirinin yerine kullanılması bilinen bir hadise olsa da aynı ekin iki hâl için kullanılması Çuvaşçaya has bir durum olarak dikkati çekmektedir.[16]

*kayĭk+a* "kuşu, kuşa", *tĭśman+a* "düşmanı, düşmana", *halĭh+a* "halka, halkı", *yal+a* "köye, köyü", *tinĭs+e* "denize, denizi", *śĭr+e* "yere, yeri", *hĭvel+e* "güneşe, güneşi", *aça+n+a* "çocuğu, çocuğa", *tĭpra+n+a* "toprağı, toprağa", *tĭnçe+n+e* "dünyayı, dünyaya", *tĭmeske+n+e* "tepeye, tepeyi"

15 Çuvaşçada sistemli olan bu duruma Türkiye Türkçesinde *yarımşar* örneğinde rastlanır.

16 Yönelme-yükleme hâli eki, ünsüzle biten isimlere doğrudan getirilirken; ünlü ile biten isimlerden sonra ise *n* yardımcı sesi ile birlikte kullanılır.

13. Bilindiği gibi, Türkiye Türkçesinde *"ne…ne"* bağlacıyla kurulmuş cümlelerin yüklemleri genellikle olumlu olmaktadır.[17] Bazı istisnaları olsa da Genel Türkçe için de bu kural geçerlidir. Çuvaş Türkçesinde ise bu tarz cümlelerin yüklemleri sistemli olarak olumsuzdur (Ersoy 2004: 1081; 2017: 448).

*Hĭnasem temşĭn* ***ni*** *yurlamaşşĭ,* ***ni*** *taşlamaşşĭ.*
"Niçin bilmiyorum, konuklar ne şarkı söylüyor ne de dans ediyorlar."

*Pirĭn şıvĭhra* ***ni*** *külĭ,* ***ni*** *pısĭk yuhanşıv şuk.*
"Bizim yakınımızda ne bir göl ne de bir ırmak var."

*Sana asa ilse kuş umne kĭlarmalĭh pirĭn kitle* ***ni*** *sĭnükerçĭkü,* ***ni*** *şırĭvu şuk.*
"Bizim evde seni hatırlayarak göz önüne getirecek ne bir resmin ne de bir mektubun var."

Yukarıda maddeler hâlinde verdiğimiz özellikler, Çuvaşçanın başka hiçbir Türk lehçesinde rastlanmayan özellikleridir. Bu önemli maddelerin bilinmesinin yanı sıra Çuvaşçanın diğer ses ve şekil bilgisi özellikleri ile isim ve fiil çekimlerinin kavranması, bu lehçeye merak salanların Çuvaşçayı öğrenmesini kolaylaştıracaktır. Çuvaşçanın öğrenilmesi çok kolay bir Türk lehçesi olmadığı ortadadır. Ancak tersinden bakmak gerekirse zor bir lehçe olmadığı da bir gerçektir. Bugün lisans seviyesindeki öğrenciler, temel bilgiler ışığında yarım dönemlik bir ders sonunda aşağıdaki tarzda verilen cümleleri aktaracak seviyeye gelmektedir.

*Açasem uramra vılyaşşĭ.* "Çocuklar sokakta oynuyorlar."
*Ahmet kayĭksempe kalaşat'.* "Ahmet, kuşlarla konuşuyor."
*Ali şkula kilmerĭ.* "Ali okula gelmedi."
*Epĭ şkula kaymastĭp.* "Ben okula gitmiyorum."
*ĭner şumĭr şumarĭ.* "Dün yağmur yağmadı."
*Kĭvak tinĭsre pulĭsem pur-i?* "Mavi denizde balıklar var mı?"
*Payan Kızılayran şiçĭ kĭneke iltĭm.* "Bugün, Kızılay'dan yedi kitap aldım."
*Sana yuratakan şın şuk.* "Seni seven insan yok."

17 Ciden Sena Menabit, *"Ne…Ne'li veya Ne…Ne De'li Bağlama Edatlarında Olumsuzluk Sorunu"* başlıklı yazısında Tanzimat'tan itibaren Türkiye Türkçesinde bu tarz cümlelerin yüklemlerinin hangi şartlarda olumsuz olabileceği hususuna açıklık getirmeye çalışmıştır (2006: 71-91).

*Şak kĭnekene an vula.* "Şu kitabı okuma!"
*Vĭl Ankarana yuratat'.* "O, Ankara'yı seviyor."
*Yıvĭşra ulmasem pur.* "Ağaçta elmalar var."

**Sonuç:**

Özellikle 2000'li yılların başından beri Türkiye'de Çuvaşça çalışmalarının belirgin bir ivme yakaladığını söylemek mümkündür. En azından bu lehçenin sözlüğünün ve grameri-nin hazırlanması, hazırlanan bu eserlerin Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanması önemli bir gelişme olarak görülmelidir. Henüz bir grameri veya sözlüğü bulunmayan lehçelere nazaran bu durum Çuvaşçayı daha şanslı kılmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'deki Çuvaşça çalışanların ve Çuvaşça çalışmalarının sayısının istenilen seviyeye geldiğini söylemek mümkün değildir. Çuvaşça, çalışılması gereken pek çok konusu ile araştırmacıları beklemektedir. Çuvaş diyalektleri bu konulardan biridir. Hem Çuvaşistan'daki hem de Çuvaşistan coğrafyası dışındaki Çuvaş ağızlarının incelenmesi Türkolojide yeni ve güzel kapıların açılmasına şüphesiz katkılar sunacaktır. Bunun yanı sıra çeşitli metin neşirlerinin yapılması, Çuvaş roman ve hikâyecilerin Türkiye'de tanınmasına imkân sağlayacaktır. İnternetin yoğun olarak kullanıldığı, bilgiye kolay ulaşıldığı ve pek çok malzemenin el altında olduğu günümüzde çalışılmamış bütün bu alanlara yönelmenin araştırmacıları eskisi kadar yormayacağı bir gerçektir.

**KAYNAKÇA**

ALKAYA, E. (2010), "Türkiye Türkçesinde ve Türk Lehçelerinde İyelik Ekinden Sonra Kullanılan +lAr Çokluk Eki Üzerine", *Müjgan Cunbur Armağanı* (Hazırlayan: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 31-37.

ARAT, R. R. (1987), "Türk Şivelerinin Tasnifi", *Makaleler*, Cilt 1, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 69-149.

BENZİNG, J. (1959), "Das Tschuwaschische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Franz Steiner, Wiesbaden, 695-751.

BENZİNG, J. (1988a), "Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Kılavuz", (Çev. Sabit Paylı), *TDAY Belleten* 1957, Ankara, 131-177.

BENZİNG, J. (1988b), "Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Klavuz II", (Çev. Sabit Paylı), *TDAY Belleten* 1958, Ankara, 215-278.

CEYLAN, E. (1997), *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

DURMUŞ, O. (2022), *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2004), *Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Kadar Türk Dili Tarihi,* Ankara: Akçağ Yayınları.

ERSOY, F. (2004), "Çuvaş Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I, 20-26 Eylül 2004,* 1075-1086.

ERSOY, F. (2013), "Çuvaşçaya Özgü Bazı Özellikler Üzerine", *Prof. Dr. Mustafa Argunşah Armağanı, Turkish Studies*, Volume 8/9 Summer 2013, 241-251.

ERSOY, F. (2015), "Köktürk Harfli Yazıtlarla Çuvaşça Arasındaki Ortak Kelimeler", *Dil Araştırmaları*, Sayı: 16, 51-82.

ERSOY, F. (2017), *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GOLDEN, P. B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Ankara: Karam Yayınları.

GÜZEL, S. (2014), "Çuvaş Türklerinin Kimlik İnşasında İvan Yakovleviç Yakovlev Etkisi", *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı, 12-13 Nisan 2014 Kırklareli, Bildiri Kitabı*, Kırklareli, 197-218.

HOVDHAUGEN, E. (1975), "The Phonemic System of Early 18th Century Chuvash", *CAJ* 19, 1975, 274-286.

KRUEGER, J. G. (1961), *Chuvash Manuel*, Bloomington.

KURAT, A. N. (1992), *4-18. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Murat Kitabevi.

LEVİTSKAYA, L. S. (1976), *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka,* Moskova.

MENABİT, C. S. (2006), "Ne…Ne'li veya Ne…Ne De'li Bağlama Edatlarında Olumsuzluk Sorunu", *TDAY Belleten 2004/I*, Ankara.

MERÇİL, E. (1997), *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

POPPE, N. (1965), *Introduction to Altaic Linguistics,* Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

RAMSTEDT, G. J. (1922), "Zur frage nach der stellung des tschuwassischen", *JSFO,* 38, 3-34.

RÓNA-TAS, A. (1986), "The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History", *Language and History,* Szeged, 160-216.

SCHÖNİG, C. (1997), "A New Attempt to Classify Turkic Languages (1)", *Turkic Languages* I, 117-133.

SCHÖNİG, C. (1999), "The Internal Division of Modern Turkic and its Historical Implications", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Volume 52 (1), 63-95.

SERGEYEV, L. P. - Kotleyev, V. İ. (1988), *Çĭvaş Çĭlhi*, Şupaşkar.

SERGEYEV, L. P. (1994), *Çĭvaş Çĭlhi*, Çeboksarı.

TEKİN, T. (2003), "Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine", *Talat Tekin, Makaleler 1, Altayistik,* Ankara, 131-138.

TEKİN, T. (2005), "A New Classification of the Chuvash-Turkic Languages", *Talat Tekin, Makaleler III, Çağdaş Türk Dilleri,* Ankara, 395-404.

TEKİN, T.-ÖLMEZ, M. (1999), *Türk Dilleri,* İstanbul: Simurg Yayınları.

ZİMONYİ, İ. (2002), "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 2, s. 60.

# AVRUPA VE BALKANLARDA TÜRKLER VE ETKİLERİ

**Ayla HAFIZ KÜÇÜKUSTA***

## Giriş

Avrupa ve Balkanlarda Türkler ve etkileri denildiğinde ilk akla gelen Osmanlı etkileridir. Osmanlının 500 yılı aşkın varlığı Avrupa'nın, özellikle de Balkanların kültürünü, dinini, dilini, mimarisini, gelenek ve göreneklerini, giyim kuşamını kökten etkilemiştir. Bu konuda kitaplar yazılmış, çok sayıda tezler, antitezler ortaya atılmış, araştırmalar yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Sonuç olarak çok zengin bir yazılı kaynak mevcuttur. Ancak söz konusu Türk varlığı ve etkileri Osmanlı ile sınırlı değildir ve çok daha gerilere, 1000 yıl öncesine dayanmaktadır.

## 1. Balkanlarda Osmanlı Öncesi Türkler

### 1.1.Hunlar

Bu bölgelere gelen ilk Türkler Hunlar olmuştur. Avrupa'ya ilk olarak 4. yüzyılda gelen ve 5. yüzyılda batıda Alpler'e hatta o dönem İtalyası'nın başkenti Ravenna'ya, kuzeyde Baltık Denizi'ne ve güneyde Makedonya ve Trakya'ya kadar uzanan bölgenin tam hâkimi olan Hunlar, 80 yıl boyunca Germen ve diğer kavimlerle iç içe yaşamış ve etkileşim hâlinde olmuşlardır (Kafesoğlu 2014: 78, 80, Baştav 2002: 604, 627). Öte yandan, kendilerine katılmak istemeyen kavimleri Roma İmparatorluğu topraklarına sürerek Avrupa'da bir sonraki bin yıl sürecek büyük kavimler göçünü harekete geçirmiş ve İmparatorluğun ikiye bölünmesine bunun sonucunda da Batı Roma İmparatorluğunun yıkılmasına neden olmuştur (Kafesoğlu 2014: 71-73, Grousset 2014: 103-104, Baştav 202: 599-602). Böylece Avrupa'nın demografik yapısının değişmesini ve günümüz Avrupa haritasının temellerinin oluşmasını sağlayan Hunlar yaşam, savaş, haberleşme ve organizasyon becerilerine dayalı yönetim ve seri davranma stratejisini, yani asırlar boyu elde ettikleri tecrübelerini bölgedeki halklara da aktarmış, bölgeye dinamizm katmışlardır (Kafesoğlu 2014: 215).

* Dr., Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (BAL-TAM) Başkanı

**Harita 1**. Avrupa Hun devleti[1]

### 1.2. Bulgarlar

Ardından 5. yüzyılda Proto Bulgarlar, yani Bulgar Türkleri gelmiştir. Bulgarlar, Seyhun (Sir-Derya) nehrinden Ural Dağları'nın doğusuna kadar uzanan bölgede üç zümre halinde yaşadıkları anavatanlarını Sabir kabilesinin baskısı üzerine terk ederek Hazar Denizinin kuzeyi ve İdil nehri üzerinden Karadeniz'in kuzeyine, daha doğrusu tam olarak Tuna ve Karadeniz'in kesişme noktası ile Volga Nehri arasındaki bozkırlara yerleşerek bu bölgede 463 yılından sonra Ogur, Onogur (On Ogur), Şaragur (Sari / Ak / Ogur), Utrigur ~ Utur Ogur (Otuz-Ogur), Kuturgur~ Kotur Ogur (Tukurgur = Dokuz Oğur) gibi kavimlerden oluşan büyük bir konfederasyon halinde yaşayan ve orada çevredeki diğer Türk kavimlerle karışarak Tuna üzerinden bugünkü Bulgaristan bölgesine kadar inen Ogurlardır (Golden 2013: 109, Ercilasun 2011: 197, Rasonyi 1988: 88-89). Bulgar isminin Karadeniz'in kuzeyindeki diğer kavimlerle karışması nedeniyle, karışık anlamına gelen *bulga* kelimesinden geldiği düşünülmektedir (Ercilasun 2011: 197, Mutavdžić 2013: 227). Bir diğer varsayım da Beş Ogur anlamına gelen Bel Ogur'dan geldiği şeklindedir (Ercilasun 2011: 197).

Bulgarlar en eski yazılı kaynaklarda rastladığımız Türkçeden farklı bir Türkçe konuşan boylardı. Çuvaşça, Tuna ve Volga Bulgarcaları ve Bulgar İmparatorluğu'nun dil kalıntıları sayesinde keşfedilen dillerinin temel özelliği Oğuz>Ogur örneğinde olduğu gibi *z*'lerin yerine *r*'lerin ve *yılan>dilom* örneğinde olduğu gibi başta *y*'lerin yerine *d*'lerin ve

1 https://www.facebook.com/DetayTarihKpss/photos/avrupa-hun-devletiavrupada-kurulan-ilk-t%C3%BCrk-devletidirkurucusu-balamirdirkuruldu/1744243395835291/, Erişim tarihi 10.05.2024.

*n*'lerin yerine *m*'lerin kullanılmasıdır. *Oğuz* gibi *Ogur* adı da *Ok* (kabile, boy) isminden ve *ur*<uz (lar) çoğul ekinden oluşmakta, kabileler, boylar anlamına gelmektedir (Ercilasun 2011: 195-197).

**Harita 2**. Orta Asya'daki Türk kavimlerin dağılımı[2]

Bulgar Türkleri, 5. yy'dan 9. yüzyıla kadar Avrupa'nın birçok yerine yayılmıştır. Bir yandan Bizans komutasında İtalya'daki savaşlara katılmış, diğer yandan Longobard'larla savaşmak için Gepidlere yardım etmiş, Avarlarla birlikte Dalmaçya'da savaşmış, hatta İstanbul kuşatmasında da bulunmuşlardır (Roux 2007: 108, Kafesoğlu 2014: 190, 193, Golden 2013: 111-112). Bu arada, Volga Bulgaristan'ı, Bulgaria Magna, yani Büyük ve Tuna Bulgaristan'ı olmak üzere 3 devlet kurmuşlardır (Mutavdžić 2013: 226, 228-229, Kafesoğlu 2014: 196). Transilvanya ve Macaristan'dan İtalya'ya, Dalmaçya'dan Bulgaristan ve Trakya'ya kadar uzanan bölgede yaklaşık 5 asır boyunca etkilerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde, Orta Avrupa ile Orta Doğu arasındaki en büyük ticaret ve askerî ulaşım yolunun kontrolünü ele geçirerek bölgeyi ekonomik yönden kalkındırmışlardır (Ercilasun 2011: 199). Estetik ve mimari açıdan oldukça gelişmiş olan Bulgar Türkleri taş oymacılığı, heykel, su yolları ve çok değerli seramik eserleriyle düşmanları arasında bile hayranlık uyandırmışlardır (Rasonyi 2006: 92). Tüm bu becerilerini ve deneyimlerini kontrolleri altındaki Slavlar ve diğer Balkan halklarına da aktarmışlardır.

Ancak zaman içinde Hristiyan nüfusun artmasıyla, hükümdarlar arasında bile tek yaratıcı "Tängri"ye inananların sayısı azalmıştır. Bulgar hakanı Boris 864 yılında, Hristiyanlığı kabul ederek Mikail adını almasının ardından Hıristiyan rahipler halkı toplu olarak vaftiz etmeye başlamıştır (Kafesoğlu 2014: 199, Ercilasun 2011: 199).

2 https://ogretmenimecesi.com/ott-4-1-orta-asyada-islamiyetin-yayilmasi/, Erişim tarihi 10.05.2024.

6. yüzyıldan itibaren sürekli artan Slav nüfusu zamanla, baskın hâle gelmiş, asimile olan Bulgarlar yeni bir halk oluşturmuşlardır. Slavlaşma, son Bulgar hakanı Simeon döneminde tamamlanmış ve Tuna Bulgaristan'ı Bizans-Slav kültürünün etkisine girmiştir. Katolik Kilisesinin Bulgar Kilisesi'ni resmen tanımasıyla da Bulgar devleti Türk karakterini tamamen yitirmiş, Bizans kültürünün bir parçası hâline gelmiştir (Ercilasun 2011: 199).

Bulgarların bir kısmı 9. yüzyılda Macarlarla birleşerek Hazarlara tabi olmuş ve Yahudiliğe geçerek Avrupalı Aşkenazi Yahudileri arasında erimişlerdir (Mutavdžić 2013: 229, Rasonyi 1988: 91).

### 1.3. Avarlar

Bulgarlar daha çok Avrupa'nın güneyinde etkili bir güç hâlindeyken, bir dönem hâkimiyeti altına girdikleri Türk, Moğol ve Alan'ların karışımı olan Avarlar da (Kafesoğlu 2014: 155, Grousset 2014: 200, Rasonyi 1988: 78), 6. ve 9. yy arasında özellikle Orta Avrupa'nın günümüz hâlini almasında çok etkili olmuştur. Avarlar, Vistül ile Dinyeper nehirleri arasındaki bölgede yarı göçebe hayat sürdüren, balıkçılık, çiftçilik ve hayvancılıkla geçinen Slavları kendilerine katmış sonra da bugünkü Prag bölgesi, Drava Nehri ve Adriyatik Denizi kıyılarına ve Balkanların iç kesimlerine yerleşmelerini sağlamıştır (Rasonyi 1988: 79-87). Onları nesiller boyunca zorlu bir savaş eğitimden geçirmiş, binicilik ve silah yapma becerilerini geliştirerek Avar ordusunun önemli savaşçıları hâline gelmelerini sağlamıştır. Zamanla güçlenen Slavlar, Avarlara karşı bağımsızlık mücadelelerini kazanarak kendi devletlerini kurmuşlardır (Grousset 2014: 203). Öte yandan, ittifaklar ve ortak savaşlar sürecinde aralarında aile bağları da kurulmuştur. Bu sayede, 8. yüzyılda oluşan yeni bir etnik yapı, günümüz Orta ve Doğu Avrupa etnik haritasına dâhil edilmiştir.

Ayrıca Yunanistan'daki Navarino, Arnavutluk'taki Antivari ve Dalmaçya'daki diğer bazı şehirlerde Avarlardan kalma altın ve bronz işlemede kullanılan zengin aletler tespit edilmiştir (Rasonyi 2006: 83-86). Macaristan ve Arnavutluk'taki kazılarda çıkartılan o dönemden kalma hazineler Türk Orta Asya sanatının Avrupa örnekleri olarak kabul edilmektedir. Kısacası Avarlar Slavlarla birlikte Orta Asya sanatını bu bölgelerde kalıcı kılmış, etkileri Fransa'daki Merovenj Hanedanlığına (5-8. yy) kadar uzanmıştır (Rasonyi 2006: 49).

### 1.4. Peçenekler

Sonra 10. yy.da bu bölgeye Peçenekler gelmiştir. Peçenekler Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru son büyük Türk dalgasını başlatan kavimlerdir. Peçenekler Batı Göktürk devletinin parçalanmasının ardından asıl vatanları Balkaş Gölü çevresindeki bölgeden 7. yüzyılda batıya doğru hareket etmiş, Asya bozkırları, Emba, Ural, Don ve Kuban nehirleri ve Karpatlar üzerinden uzun bir yol kat ederek 10. yüzyılda Avrupa'ya ulaşmışlardır (Grousset

2014: 210, Kurat 1937: 26-32). Önce Macaristan bölgesine sonra da Sırbistan üzerinden Bulgaristan, Makedonya ve Trakya'ya yerleşerek bu bölgelerde çok etkili olmuşlardır.

Don ile Tuna arasındaki ticaret yolunun Peçenek ülkesinden geçmesi nedeniyle çok iyi tüccar oldukları varsayılmaktadır. Sığır yetiştiriciliği konusunda çok gelişmiş olmaları nedeniyle kuzeye at ve sığır, güneye deri ihraç etmişlerdir. Nandorfehervar'dan (Belgrad) Vardar ovasına kadar uzanan bölgede yaşayan yerel halkla karışarak bu topraklarda hayvancılığın gelişmesine büyük katkıda bulunmuş ve doğudan getirdikleri tecrübelerini buradaki halklara aktarmışlardır. Daha sonra taht çekişmeleri sonucunda güçten düşen Peçenekler sık sık yenilgiye uğrasalar da bulundukları bölgeleri terk etmemiş, Hıristiyanlığı kabul edip paralı asker olarak Bizans'ın askerî birliklerine girmişlerdir (Kurat 1937: 229-230).

Kaynaklar, Sofya civarındaki Moglena Ulahları ve Şopların Peçenek kökenli olduğunu savunmaktadır (Rasonyi 1988: 133, Vasary 2008). Sırbistan'daki Pečenjevci gibi yer isimlerinin onlardan kalma olduğu düşünülmektedir (Rasonyi 1988: 133).

### 1.5. Oğuzlar

Peçeneklerin ardından aynı güzergâhları kullanarak gelen Oğuzlar, Bulgar-Bizans kuvvetlerini ezerek 11. yüzyılda Tuna Nehri'ni geçtikten sonra Makedonya, Trakya ve Selânik çevresine yerleşmişlerdir (Golden 2013: 217, Kafesoğlu 2014: 177). Geçtikleri bölgeleri tamamen yakıp yıkmış ancak işgal edilen bölgeleri ellerinde tutamamışlardır. Balkanlarda Peçenekler ve Bulgarlar tarafından mağlup edilmiş, birçoğu veba salgınında ve soğuktan ölmüşlerdir. Hayatta kalanlar Macaristan'a yürümek istemiş, ancak başarılı olamamışlardır. Oğuz'lardan geriye kalanlar ise Bizans ordusuna kabul edilmiş, Volga'nın batısına geçenler ise Kıpçaklar tarafından yok edilmişlerdir (Grousset 2014: 213, Kafesoğlu 2014: 177).

Doğu'nun en gelişmiş Türk toplumlarından biri olarak bilinen Oğuzlar, göçebe bir toplum olarak tıpkı Peçenekler gibi sığır yetiştiriciliği ile uğraşmışlardır (Sümer 1971: 37) . Ancak kumaş ve hazır dokuma ürünlerinin yanı sıra keçeden şapkalar gibi yünden yapılan ürünler sattıklarına dair varsayımlar da bulunmaktadır (Sümer 1971: 42-43). Kendi toplumlarında oldukça düzenli bir sosyal ve hukuk sistemine sahip olan Oğuzlar, kültürlerini kaldıkları bölgelerde asimile oldukları halklara da aktarmışlardır.

### 1.6. Kıpçaklar ya da Kumanlar

Balkanlar'a kuzeyden gelen son Türk boyu Kıpçaklar ya da Kumanlar[3] olmuştur. 12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın ortalarına kadar, Sibirya'daki İrtiş Nehri'nden Doğu Avrupa'daki

3 Kumanlar, Rus kaynaklarında Polovci olarak adlandırılmakta olup, bu isim Slavca *plav*, Doğu Slavca *polov* (açık sarı, solgun) kelimesinden gelmektedir. Bu kelime daha sonra Türkçe solgun, soluk sarı, soluk gri, boz anlamına gelen *quba*'dan türeyen Latince Cumani, Comani veya Cuni olarak alınmıştır. Polovci ise Leh- Latince'de plauci, Çek-Latincede ise Plawci haline gelmiştir. Kuman Latinceye doğrudan Pallidi ve Alman-Latinceye Falones>Phala-

Tuna Nehri'nin alt bölgesine kadar uzanan Latinlerin Ciumania, İslam kaynaklarının ise Deşti Kıpçak olarak adlandırdıkları geniş alanları yöneten Kıpçaklar, Tuna bölgesine 11. yüzyılın sonuna doğru Macaristan üzerinden gelmiştir. Buradan güneye inerek Tuna'yı geçmiş, ardından Makedonya, Bulgaristan ve Trakya'ya yayılmışlardır.

**Harita 3.** Büyük Kıpçak Devleti[4]

Kıpçaklar Balkan tarihinde derin izler bırakmıştır. 12. ve 13. yüzyıllarda Peçeneklerle birlikte Bulgar ve Ulahların tarihinde önemli roller oynamışlardır. Bölgede bulundukları 150 yılı aşkın bir süre boyunca, Ulah ve Bulgarlarla Bizans'a karşı büyük savaşlar vermişlerdir. Böylece birbirini izleyen üç Bulgar hanedanlığının, II. Bulgar Krallığının, Romen ve Moldavya prensliklerinin[5] kurulmasında çok etkili olmuşlardır (Vasary 2008: 31-40). Öyle ki bu prensliklerin kurucu ve II. Bulgar İmparatorluğu'nun tüm hanedanlarının Kıpçak kökenli olduğu düşünülmektedir. Kıpçaklar, Macaristan ve Sırbistan'ın siyasi tarihlerinde de önemli roller oynamıştır (Vasary 2008: 51-54, 175, Kafesoglu 2014: 188).

Kıpçaklar aynı zamanda, Tuna çevresindeki etnik yapıyı ve siyasi durumu da etkilemişlerdir. 13. ve 14. yüzyıllarda Kıpçak halkı Balkanların çeşitli bölgelerinde Ulahlarla ve Slav'laşmış Hristiyan Bulgarlarla karışarak bu bölge halklarının seçkin aileleri konumuna gelmiş, bölge kültürüne katkıda bulunmuşlardır. Bugün hâlâ Romanya'da yaşayan Gagavuzların Selçuklu kalıntıları olarak kabul edilmesinin yanı sıra, bir kısmının Hıristiyanlığa geçen Kıpçaklar olduğu yönünde görüşler de bulunmaktadır. Nemanjić sülalesinden Sırp hükümdarların ordularında çok sayıda Kıpçak süvari yer almıştır. Žiča'daki

gi>Valvi>Valwen olarak çevrilmiştir. Ermenice'de bu isim mavi, parlak anlamına gelen Xartešk olarak kullanılmıştır (Golden 2013: 282, Vasary 2008: 19).

4 https://tr.wikipedia.org/wiki/De%C5%9Ft-i_K%C4%B1p%C3%A7ak#/media/Dosya:Cumania_(1200)_eng.png, Erişim tarihi 10.05.2024.

5 Ulah çobanlarının Kuman savaşçılarıyla karışması modern Romanya etnik yapısının oluşumu için önemlidir (Vasary 2008: 40-41)

manastırın inşası dönemine ait bir belgede ve Balkanlardaki diğer belgelerde, Kuman adına çok sık rastlanmaktadır (Rasonyi 1988: 155, Rasonyi 2006: 138-139). Ulahlar çocuklarına sık sık Kuman adını vermişlerdir. 15. yüzyılda Bulgaristan'daki Türk nüfus sayımlarında bazı bilim insanlarına göre Balika, Doğan, Dushman, Nogai, Turto, gibi "Türk isimleri" olan Hıristiyan Tımar sahiplerinden bahsedilmektedir. Ayrıca o dönemden kalma Kumanita, Kumane, Koman, Kotyan, Karaş, Eltimir, Balçık gibi çeşitli yer isimleri bulunmaktadır (Andrejić 2010: 18). Kaynaklar, Bulgar asilleri Boyar, Vidin Şişmanları ve Braničevo Dormanlarının bu Kıpçaklardan geldiğini savunmaktadır (Vasary 2008: 77, 116-118).

Ayrıca Fransa'da 13. Yüzyıldan kalma olduğu söylenen Türk isimli köyler bulunmaktadır.[6]

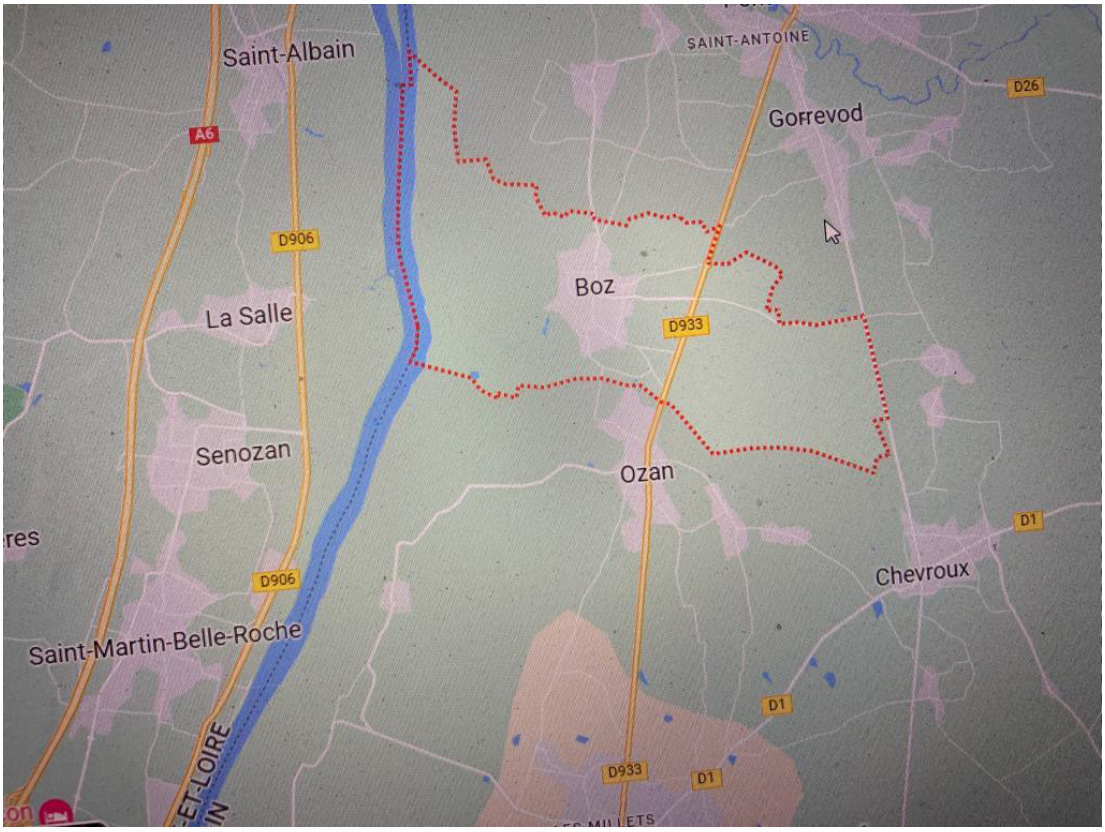


**Harita 4.** Fransa'daki Ozan, Şenozan ve Boz köylerinin bulunduğu harita.

### 1.7. Selçuklular

Bir de 13. yüzyılın ikinci yarısında güneyden Tatarlardan kaçan Selçuklu sultanı Keykavus ile birlikte 30-40 Türkmen obası Dobruca'nın kuzeyine yerleşerek bu o bölgede şehirler kurmuş, kültürlerini yaymış ve günümüze kadar varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir. Gagavuz ismi de kimi araştırmacılara göre Keykavus'tan gelmektedir (İnalcık 2005: 21).

6 Bu tip köy isimlerinin daha ayrıntılı araştırılması gerektiği düşünülmektedir.

**Sonuç**

Türkler, yukarıda bahsedilen 1000 yıllık tarih, kültür ve dilsel altyapı üzerine Avrupa ve Balkanlara gelmiş ve 500 yılı aşkın bir dönem boyunca bu bölgelerde etkilerini sürdürmüştür. Bu süreçte, Balkanlardan başlayarak Orta Avrupa'ya, hatta Batı ve Kuzey Avrupa'ya kadar uzanan bölgelerde Avarlardan bu yana yaşayan Türk izlerine rastlanmıştır. Özellikle Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya, Romanya ve Macaristan gibi ülkelerde, Türklerin bıraktığı kültürel ve tarihi izler hala görülebilmektedir. Ayrıca, Fransa gibi Batı Avrupa ülkelerinde bile geçmişleri 13. yüzyıla kadar uzanan Ozan, Şenozan ve Boz gibi bazı köy isimleri, Türk etkisinin bir kanıtı, Türklerin Avrupa'daki varlığının somut örnekleri olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, Tüm bu geniş zaman yelpazesini göz önünde bulundurarak Avrupa'daki Türk varlığı ile ilgili araştırma yapacak bilim insanlarının, araştırmalarını yalnızca Osmanlı ile sınırlandırmak yerine Osmanlı öncesinden başlayarak günümüze taşımalarının daha sağlıklı olacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca bu yaklaşımla yapılacak çalışmaların, Avrupa'daki Türk varlığını Osmanlı ve günümüz Türk diyasporası üzerinden önyargıyla değerlendirip yok sayan Avrupa'ya "da" bilimsel bir cevap olacağı düşünülmektedir.

**KAYNAKÇA**

ANDREJIĆ Ž. (2010). "Kumani na Balkanu i njihova asimilacija u srednjem veku", *Izvestija XXIV-XXV*, Veliko Trnovo, 7-34.

BAŞTAV Ş. (2002). "Avrupa Hunları", *Genel Türk Tarihi 1*, Ankara, 597-652.

ERCİLASUN A.B. (2011). *Türk Dili Tarihi*, *Başlangıçtan 20. Yüzyıla*, 10. Baskı, Akçağ, Ankara

GOLDEN, P. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ötüken, İstanbul.

GROUSSET R. (2014). *Bozkır İmparatorluğu*, *Atilla Cengiz Han Timur*, Ötüken, İstanbul.

İNALCIK H. (2005). "Türkler ve Balkanlar", *BAL-TAM Türklük Bilgisi, 3*, Prizren.

KAFESOĞLU İ. (1914). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, İstanbul.

KURAT N. (1937). *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul.

MUTAVDŽIĆ P. (2013). *Balkan i balkanologija*, Uvod u studije jugoistočne Evrope, Čigoja, Beograd.

RASONYI, L. (1988). *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları 83, Seri III, Sayı A 22, İkinci Baskı, Ankara.

RASONYI L. (2006). *Doğu Avrupa'da Türklük*, Selenge Yayınları, İstanbul.

ROUX, J.P. (2007). *Türklerin Tarihi, Pacifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Kabalcı, Üçüncü Basım.

SÜMER, F. (1972). *Oğuzlar* (*Türkmenler), Tarihleri Boy Teşkilatı Destanları*, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınlari: 170, İkinci Baskı, Ankara.

VASARY, I. (2008). *Kumanlar ve Tatarlar*, Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365), 1. Baskı, YKY, İstanbul.

# SUOMİ/FİNLANDİYA TÜRKLERİNİN TÜRK DİLİNDE EĞİTİM FAALİYETLERİ

**Sevil İREVANLI***

## İDİL-URAL TÜRKLERİNİN SUOMİ/FİNLANDİYA'YA GELİŞİ

### GİRİŞ

Çarlık Rusyası döneminde Finlandiya'daki Türk-Tatar toplumunun kökeni 1860'larda Rusya'nın İdil -Ural bölgesinden gelen gezicilerden olup Mişer Tatar köylerinden gelmişlerdi. Tatarlar tarımın yanı sıra ticaret de yapmaya başlamışlardı. Tedricen bu ticari seferler demiryolları boyunca Petersburg'a kadar oradan da Terijoki (Teri) ırmağı ve Viipuri (Viburg) yoluyla Finlandiya Dukalığına kadar uzanmıştı. Bu yeni ülke, Mişer Tatarları için uygun bir ortam yaratmıştı. Bu ortamdan yararlanan Mişerler o zaman Çarlık Rusyasının kuzeybatı köşesini oluşturan Finlandiya'ya göç etmelerine sebep olmuştu. Özellikle Helsinki ve Tampere'de yoğunlaşan Mişerlerin sayısı 20. yüzyıla kadar hayli artmış ve onlar Finlandiya Türkleri olarak adlandırılmışlardı.

19. yüzyılın başında Suomi/Finlandiya topraklarının tümü Çarlık Rusya'sının hâkimiyetine geçmiştir. Rus devrimine kadarki çağda Suomi özerklikten, çağdaş bir ulus devlete dönüşmüştür. Bu dönemde Macarlar hariç Fin-Ugor halklarının tümü Rusya İmparatorluğu dâhilinde yaşıyordu. Yine bu dönemde İdil-Ural ve Kafkas Türkleri Rusya İmparatorluğunun hâkimiyeti altında bağımsız devletleri olmayıp sömürülen halklar olarak yaşamışlardır. Bu halkların önemli bir boyu Baltık denizinin doğu kıyılarına yerleştiklerinden dolayı Baltık-Fin adıyla bilinir. Birinci Dünya Savaşı devam ettiği sırada 1917 yılında Rusya'da Bolşevik ihtilali patlak vermiş ve Suomi'de Fin halkı bundan yararlanıp bağımsızlığını ilan etmişti.

Osmanlı Devleti de diğer müttefikleriyle beraber Rusya ile *Brest-Litovsk Antlaşması*'nı imzalamak üzere bir heyet göndermişti. Heyet içinde yer alan Moskova Büyükelçisi Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey'in Petersburg ziyareti Suomi'deki Türkler için bir umut olmuştu. Çünkü yeni bağımsızlığını kazanmış olan Suomi, ülkesinde Finler Rus tebaasının bulunmasını istemiyordu. Galip Kemali Bey'in Petersburg'a geleceğini öğrenen Suomi'deki

* Uluslararası Vizyon Üniversitesi Araştırma Görevlisi Gostivar - Kuzey Makedonya, irevanlisevil@gmail.com Orcid: 0000-0002-2613-9073

Türkler, Petersburg'a bir heyet göndererek Türk Hükümeti'nin Almanya vasıtasıyla Fin Hükümeti'ne müracaat ederek buradaki Türklerin Suomi'de kalmasını rica etmişti. Bunu üzerine Galip Kemal Bey, Moskova'ya döndükten sonra 28 Mayıs 1918 tarihinde İstanbul'a bu hususta bir telgraf çekmiş Hariciye nezareti de bu meseleyi Alman Dışişleri Bakanlığına bildirmişti. Alman Hükümeti'nin Suomi Fin hükümetinden ricası üzerine Suomi'deki Türklerin kalmasına izin verilmişti. Alman-Fin ilişkilerinin iyi olması, Suomi'nin bağımsız olmasında Almanya'nın önemli bir rol oynaması, Suomi üzerinde Alman nüfuzunun olmasıydı. Fin Devleti 1919 yılında kabul ettiği Anayasası'nda azınlıklara yer vererek Finlandiya Türklerini milli azınlık olarak kabul etmişti. Finlandiya bağımsızlığını ilan ettikten sonra Kazan Türklerinden Finlandiya'ya Kazan'dan sayısız Türk-Tatar aydını gelmiştir. İlk gelen aydınlardan biri de Abdullah Taymas Battal (1883-1969) olmuştur.

O dönemde Abdullah Taymas Moskova, Kazan, Samara, Orenburg üzerinden Taşkent'e gelerek Türkistan'daki aydınlarla görüşme imkânı buluyorlar. Taşkent'te Münevver Kari ve diğer Türkistanlı aydınlarla, o sırada Taşkent'te bulunan Duma Milletvekili Sadri Maksudi (Arsal) ile görüşür, ancak fazla bir şey yapamadan Taşkent'ten ayrılır. 1918'de Rusya Kurucu Meclisi'nin Bolşeviklerce dağıtılmasının ardından Kazan'da da hâkimiyet Bolşeviklerin eline geçince *Kurultay* gazetesi kapatılır. A. Taymas tutuklanarak bir daha gazete çıkaramayacağına dair yazılı belge imzalatıldıktan sonra serbest bırakılır. Siyasi faaliyeti kısıtlandığı için bazı öğretmen arkadaşlarıyla birlikte Uslan köyüne çekildi; Tatar mektepleri için ders kitapları hazırlamaya başlarlar. Finler ve Estonlar bugün Baltık-Fin halklarının büyük bir kısmını oluşturmakta olup iki bağımsız ulus devleti olan Suomi ile Estonya'da yaşamaktadırlar. Batısında Cermen, doğusunda Rus imparatorluğu bulunan Suomi ülkesi yüzyıllarca bu yayılmacı imparatorlukların arasında her ikisi tarafından ağır bir biçimde sömürülmüştür

Çarlık Rusya'sının Baltık bölgesine hâkim olmasıyla Finlandiya'daki Türk varlığı da oluşmaya başlamış ve bu durum 19. yüzyılın başlarına kadar uzanmıştır. O çağda Suomi, Çarlık Rusya'sına bağlı olup Dukalık olarak idare edilmekteydi. Bu sebeple de İslam Cemaati, Şimal Türklerinin dini işlerini idare eden Ufa şehrindeki "*Müslümanların Merkez-i Diniye Nezaretine*" bağlı olup, o zamanki Otonom Suomi Hükümeti tarafından tasdik edilmemiş, gayri resmi olarak 1925 yılına kadar varlığını sürdürmüş ve 1925 yılında resmi bir hüviyet kazanmıştı.[1] Finler ve Estonlar, Baltık-Fin halklarının büyük bir kısmını oluşturmakta olup iki bağımsız ulus devleti olan Finlandiya ve Estonya'da yaşamaktadırlar. Baltık-Fin halkları, Fin-Ugor veya Ural halklarının en batısında yerleşir. Ural dilleri konuşanların Türkçeyi bir yabancı dil olarak öğrendiklerinde karşılaştıkları sorunları aydınlatan birkaç örnek görelim.

1 Nadirov, İ. "*Finlandiya Tatarları*", (Akt: Yasin Kaya,) Türk Dünyası Kültür dergisi, Sayı: 226, İstanbul: 2005. 22-23.

Örnekler Ural dillerinin en tanınmışlarından; Macarca, Fince ve Estoncadan. Ses ve yazı bilimsel sorunlar: Estoncada dokuz, Fincede sekiz, Macarcada yedi ünlü fonem vardır. Estoncanın ünlü düzeni Eski Türkçe, Eski Oğuzca veya bugünkü Azerbaycan Türkçesinin dokuz ünlülü düzeninin tıpkısıdır. Fincede ise bu dokuz ünlüden ı ünlüsü yok. Macarcada da ı yok, ayrıca Fince ve Estoncadaki gibi açık-kapalı e karşıtlığı da bulunmamaktadır. Fince ile Estoncadaki ä:e karşıtlığı <ä> ve <e> yazıbirimleriyle gösterilir. <ä> yazıbirimi örneğin Alman ve İsveç dillerinin yazımında da kullanılır, ancak fonetik bir değeri belirtmez. Türkçenin yazımında da bu yazıbirimi yabancı değildir. [2]

1917 Rus devriminden sonra Finlandiya'da yaşayan Tatarların Rusya ile bütün dini vb. ilişkileri kesilmiş oldu. Petersburg'daki müftülükten ayrılmak zorunda kalınmış, ana dili eğitimi konusunda dil kursları açılmış, "Türk Halk Mektebi" de kurulabilmiş, gazete ve çeşitli yayınlar çıkarılmıştır. Özellikle otuzlu yıllarda eğitim öğretim ve yayıncılıkta kullanılan dilin İstanbul Türkçesi olması gerektiği ısrarla öne sürülmüştü. Suomi'de yaşayan Türkler, Fin yasalarının azınlıklara tanıdığı haklardan faydalanarak 1925'te bir dini cemiyet "*Suomen İslam Seurakunta*" (Finlandiya İslam Cemiyeti) adında bir dernek kurmuşlardı. O devirde Sadri Maksudi Arsal, Reşit Rahmeti Arat, Abdullah Battal Taymas ve Musa Carullah gibi ilim adamlarını Suomi'ye davet ederek cemaate büyük maddi ve manevi katkılar sağlanmıştı. Derneğe katkılar sadece Türkiye'den ve Türk Cumhuriyetleri'nden değil Musa Carullah'ın daveti üzerine Hindistan'dan dahi ilim adamları çağrılmış Habibur-Rahman Shakir Bombay'dan Tampere'ye gelmiş, 1949'da Suomi İslam Mecellesi adındaki aylık mecmuanın yayınına başlamıştı. 1950'de bu mecmua İslam mecellesi adını almış ve Türkçe yayımlanmıştı.[3]

### *Suomi'de İslamiyet'in Yayılması*

Suomi'de Kur'an-ı Kerim'in Finceye çevrilmesini sağlayan kişi Suomi'nin önde gelen Tatar tüccarlarından Zinetullah İdrisi Ahsen Böre olmuştur. Zinetullah İdrisi 1920'de Suomi'nin ikinci büyük şehri Tampere'ye gelmiş ticari hayata başlamıştı. Zinetullah İdrisi'nin amacı Suomi'de Fin-Türk Mektebi'ni açmak ve Kuran'ı Kerim'i Finceye tercüme ettirmekti. Fin-Türk Mektebini açmak için büyük maddi destek yapmasına rağmen okul açılamamıştı. Fin-Türk Halk Mektebi adını alan okul 1948'de ancak açılabilmişti. Fakat Kuran'ın Finceye tercüme ettirilmesi engelini aşabilmişti. Kuran'ın Finceye tercüme edilmesi Türkiye ve Finlandiya'da büyük yankı uyandırmış ve teşekkür yazıları almıştı. Türkiye ve Finlandiya'da tedrisle ilgili çeşitli yardımlarda bulunmuştu. Bunların dışında İslamiyet'i iyi tanıtan bazı Batı neşriyatını da Finceye çevirterek, Finler arasında İslam kültürünü tanıtmak

2 Atilla Jorma. *Turkin Kieli Opas.* Helsinki: WSOY Yayınları.; 1975. 2-6.

3 Birnak, Naile. "*Finlandiya'da Yaşayan Kazan Türkleri", Milli Kültür Dergisi, (1-7 Temmuz) 1977. 13.*

için gayret göstermiştir.[4] 1945 yılında vefat eden Zinetullah Ahsen Böre'nin mezarı Helsinki'deki İslam Mezarlığındadır.

1937 yılında Zeki Velidi Togan Tampere'de Kur'an Finceye çevrildikten sonra şöyle bir yorumda bulunmuştu: "Pimennoff'un Kur'an tercümesi Zinetullah İdrisi Ahsen Böre tarafından güzel bir şekilde neşredildi. Fince bilen bilginlerin anlattıklarına göre Kur'an-ı Kerim'in bu tercümesi Avrupa dillerine yapılan tercümelerinin en iyilerindendir.[5] 1942 yılında Kur'an-ı Kerim'in tercümesi bitince bu tercümelerden birer adet Varsinais-Suomi Cumhurbaşkanı Risto Ryti ve Mareşal Mannerheim'e de takdim edilmişti. Mareşal Mannerheim de bu tercümeden dolayı teşekkürünü bir mektupla bildirmişti. Kur'an-ı Kerim'in tercümesi İngilizceden Finceye yapılmış ve bu tercümenin ikinci sayfasında Kustantaja: Z. İ. Ahsen Böre yazmaktadır. Ayrıca Böre bu tercümenin ilk sayfalarında bir takdim yazısı da kaleme almış, 799 sayfadan oluşan çeviriye içindekiler kısmı da hazırlanmıştı. Kur'an-ı Kerim'in Suomi/Fin diline tercümesi Suomi basınında da geniş yankı bulmuştu. Helsinki'de Finlandiya Türklerine ait mezarlık 1951 yılında Suomi hükümeti tarafından İslam azınlığına 2.171 m/2 toprak ucuz bir fiyata satılmıştı. Bu suretle Helsinki'de İslam Mezarlığı'nın büyüklüğü 3.895 metrekareye ulaşmıştı.[6]

1951 yılında Helsinki'de Finlandiya Türklerine ait mezarlık inşa edilmiştir. 2. Dünya Savaşı'nda Suomi'de bulunan Türk- Tatarlar da Fin ordusuna katılmış, on kişi şehit olmuştu. Savaştan sonra şehit olanlar için Helsinki şehir merkezinde bulunan İslam mezarlığında bir anıt yaptırılmış ve bu anıtın üzerine de ay yıldız işareti ve "*Pro-Finlandia 1939-1944*" [7]yazısı bulunmaktadır.

Finlandiya'da İkinci Dünya savaşı öncesi Türkçe yayınların olmasını da kaydetmek gerekir. 1930'lu yıllarda Finlandiya'ya muhaceret eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milletvekili Mehmet Sadık Aran'ın Finlandiya'da 1931-1933 yıllarında Fin ve Türk dillerinde yayımladığı *Yeni Turan adlı* gazete bilinmektedir. Finlandiya'da iki savaş arasındaki dönemde *Yeni Turan*'dan başka, Türkçe çeşitli risale ve kitapçıklar da çıkmıştır. Otuzlu yılların başlarında *Finlandiya Türkler Birliği* adında bir dernek kurulur. Yine 1930'da "*Fin-Türk Halkmektebin Himaye Cemiyeti*" adında bir dernek dahi kurulur. Daha sonra bu derneğin bir Nizmnamesi de hazırlandı. Nizamnamenin aslı Helsinki Üniversitesinin kütüphanesinde bulunur. Oradan çekilen bir fotokopi nizamnamenin içeriğini anlatıyor. Nizamnamede Latin alfabesiyle ve Türkiye Türkçesi kullanılmıştır.

4 Kilisi, Mehmet Kıseyş. *Suomi'de İslamiyet*. Helsinki: 1949. 176-178.

5 Togan, Zeki Velidi, İstanbul: 589-592

6 Küçük, Evren, *Finlandiya Türkiye İlişkileri. İstanbul: 2015. 428.*

7 Zühur, Tahir. *Finlandiya Türkleri*. Helsinki: 1953.

# FIN-TÜRK HALKMEKTEBIN HIMAYE CEMIYETI

# DAHILI NIZAMNAMESI

§ 1.

Cemiyetin ismi „Suomalais-Turkkilaisen kansakoulun kannatusyhdistys" (Fin-Türk ilk mektep himaye cemiyeti) dir.

§ 2.

Cemiyetin merkezi Tampere şehridir.

§ 3.

Cemiyetin ğayesi Finladiya Cümhuriyetinin hudutlari dahilinde hususi bir ilk Mektep idare etmektir. Mektebin proğramı ve teşkilati Fin köy ilk mekteplerinin (iki senelik aşağı ilk mektep ve dört senelik yukarı ilk mektep) program ve teşkilatinin aynidir. Yalnız mektepte hiristiyan dini tedrisati yapılmaz ve ilaveten Türkçe, Türk tarih ve coğrafoyesi ve islam dini tedris olunur. Cemiyet hini faaliyetinde Finlandiya'nın kavanin ve nizamati mer'iyesi mucibinçe hareket eder.

§ 4.

Cemiyet idare hey'eti beş sene zarfında her sene 100 Finlandiya markı veya bu meblegın bir kaç mislini teahhüt edenleri cemiyet azası olarak kayt ve kabul etmeğe salahiyettardır. Beş sene için teahhüt edilen meblegın ilk senede bir dafada tediyesi caizdir. Idare hey'eti, vaki ihtarata ragmen azalık aidatini vermeği ihmal edenlerin kaytlerini terkine salahiyyettardır.

Yukarıdaki yazıda küçük bir belleten halinde gördüğünüz bu nizamname 1943 senesinde *Fin-Türk Mektep Himaye Cemiyeti'nin 1943 Senesinin Hisabıdır.* Bu cemiyetin Nizamnamesini hazırlayanlardan Ziynetullah İdrisi Ahsen Böre, Abdullah Battal, daha sonra *Yeni Turan* gazetesinin sponsorluğunu yapan Abdullah Ahsendi.[8] Daha sonra 1948 yılında Helsinki'de bir Fin-Türk Halk Mektebi (*Suomen Turkkilainen Kansakoulus*) açılır. Okul hakkında Türk-Tatar Türkçesiyle yazılmış şu bilgilere de ulaşabildik.

Otız biş yıl äwäl munda Finlandiya'da Murtazin isìmlì bìr muallim bar ıdı, o bìzgä mäktäp tuttu. 21. Anıñ ismìydí Suomen turkkilainen kansakoulu, bíz ol mäktäptä Albertinkatuda yürüdük. 22. Anda dört sınıf bar ıdı, birinçi sınıf, ikínçí, üçünçü vä dördünçü. 23. Annan soñra yínä mäcbur ídí fin mäktäbínä kitärgä. 24. Ol wakıtta fin hükümätí akça

8 Küçük, Evren, *Finlandiya Türkiye İlişkileri. İstanbul: 2015. 428.*

da bírdí, çünki akçasız mümkün tügül ídí tutarga mäktäp. 25. Anda da Kandelin isímlí fin muallimí bar ıdı, Iris Kandelin, ol fin därísín berdí. 26. Anıñ içün bízgä här yıl sadätnamä buldı, ol sadätnamä bílän bíz fin mäktäpkä kirdí soñradan, dört yıl sonra, yä orta mäktäbínä kirdík, yoksa fin mäktäbínä, normal mäktäbínä kirdík. 27. Soñradan Murtazindän soñra Naim Ahmet Atasevär kildí, ol imam ıdı, ol da därìs berdí balalarga, ama balalarnıñ sanaşu şundıy äzäydí, anıñ ìçün Finlandiya hükümätì akça bermädì, ol mäktäp bitíríldí, Suomen Turkkilainen Kansakoulu. 28. Soñradan balalarıbız başladı yürürgä atnada bìr märtäbä mundıy din därìsìnä dä ana tìlì därìsìnä. 29. Ana tìlì därìsìnì älìgì zaman Hamide Çaydam berdì, Hamidedän sonra Fazile Nasretdin Hanım berädi.[9]

1930'lu yıllarda Finlandiya'da Türkçe yayıncılık yapan Batı Azerbaycan Türklerinden olan Mehmet Sadık Aran olmuştur. 1930'lu yılların başında Türkiye'yi terk ederek, Finlandiya'ya gider siyasi faaliyetini bir süre (1931-1933) Finlandiya'da sürdürür. İlk önce Finlandiya'da Türkçe dersler vermiştir. Ancak Mehmet Sadık'ın Finlandiya'daki faaliyeti İstanbul'da olduğu gibi önemli olan yayıncılık faaliyeti olmuştur. Suomi ülkesindeki siyasi faaliyeti *Yeni Turan* adlı siyasi gazetesini yayınlamakla başlamıştır. *Yeni Turan* gazetesi önce Tampere şehrinde, sonra Helsinki'de çıkmıştır. Yeni Turan gazetesi (1931-1933) iki dilde hem Türkçe hem de Fince yayımlanıyordu. *Yeni Turan* gazetesinde siyasi yazılar Finceye çevriliyordu. Mehmet Sadık için Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi her şeyden önemli olmuştur, gazetedeki yazılar da siyasi ağırlıklıydı. *Yeni Turan* gazetesinde İstanbul Türkçesi kullanılıyordu. Nitekim 30'lu yılların başlarında ortak Türkçe gerçek oluyordu. 1937 yılına kadar bu dil hem Azerbaycan'da hem Türkiye'de Latin harfleriyle yazıldığı gibi dilin adı Türk dili, onu konuşanların milliyeti de resmen Türk olarak kaydedilirdi.[10]

Finlandiya Türkleri hakkında *Yeni Turan* gazetesinde Mehmet Sadık Aran şöyle yazar: Rusya'dan Bolşevik zulmünden Finlandiya'ya hicret ve iltica etmiş olan Şimal Türklerinden (Edil Ural'dan) 90 kadar aile yaşamaktadır. Umumi nüfusları 600 kadardır. Bunlardan bir kısmı Fin tabiiyetine girmiştir… tabiiyeti kabul etmeyenler dahi serbestçe yaşamakta, hiçbir müşkülat çekmemektedirler Fin Hükümeti ve milleti bunlara karşı pek nazik ve misafirperverane bir muamele yapıyorlar… her hususta sühulet gösteriyorlar. Ekserisi ticaretle meşgul olmakta ve çocuklarını resmi Fin mekteplerinde okutmaktadırlar. Fakir olanlarına belediyeler tarafından yardım olunuyor. Her hususta – asıl bir Finlandiyalı gibi – hukuka maliktirler. Fin milletinin ve hükümetinin bu alaka ve muamelesi takdir ve şükrana sezadır.[11]1930'lu yıllarda hem Türkçe düzenlenen konferanslar ve her yıl düzenlenen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümlerini İdil-Ural Türkistan Türkleriyle birlikte coşkuyla kaydediliyordu. Yeni Turan gazetesinin Kasım sayısındaki sayfalarından yine bu bilgileri aktaralım.

9 Jorma, Atilla. *Finlandiya Türkleri ve Dilleri.* Tehlikedeki Türk Dilleri II. B; örnek çalışmalar, Suer Eker, Ülkü Çelik Salk. Ankara/Astana: 2016. 277-292.

10 İrevanlı, S. - Atilla Jorma. *Turan Yolunda Mehmet Sadık Aran. (*Doğu Kütüphanesi Yayınları., İstanbul: 2020. 23-25.

11 Aran. M. Sadık. *Yeni Turan* Helsinki: 1931 No.1. sayı.3. Marrasku-Kasım.

1930'lu yıllarda Rusya'nın hâkimiyeti altında bulunan ve Rus olmayan milletlerin Finlandiya'daki mülteci muhacirlerini bir dost gözüyle gören bazı münevver Finlerin de iştirakiyle Helsinki Üniversitesinde birkaç ay önce ilmi içtimai bir kulüp tesis edilmişti. Rusya'daki mahkûm milletlerin milli- medeni hareketleriyle muhiti tanıştırmak maksadıyla mezkûr teşkilat (Turan Teşkilatı) tarafından konferanslar ve musahabeler tertip edilmekteydi**.** Bu konferanslardan biri de Ramstedt'in **"***Rus Tarihinde Kalmukların Rolü* adlı tarihi bir konferans olmuştur. Bu bağlamda teşkilatın ikinci teşrin toplantısında maruf Profesör Gustaf Ramstedt tarafından Kuzey Rusya'da yerleşmiş olan Oyrat-Kalmukların tarihine dair pek mühim bilimsel ve kıymetli bir konferans vermişti.[12] Konferansı dinleyenler için pek çok yeni tarihi bilgiler veren bu konferanstan anlaşıldığı vecihle Kalmukların bu yerde vücuda getirdikleri kuvvetli bir hanedanlık Rusya'nın büyümesinde mühim roller oynadığı ve büyük hizmetler ettiğini ortaya çıkmaktaydı. Profesör Ramstedt'in kendi ilmi araştırması ve mevcut membalardan topladığı bilgilere göre Kalmuk hanedanlığı Rusya'nın daimî ve sadakatli müttefiki olmuş ve Rusya ile hem hudut sınır komşuları olan diğer Türk kabilelerine ağır ve hain darbeler vurmuş; Başkurdistan'a kadar akınlar yapmışlardır.

***SONUÇ***

Suomi/Finlandiya'da yetmişli yıllardan bu yana okullu dönem öncesinde olduğu gibi dil ve din kursları devam eder, ders gereçleri olarak Kazan'dan getirilen kitapların Latin harfli uyarlamalarından yararlanılmaktadır. Finlandiya'daki gelişmeler ister istemez Romanya'da eğitim alanında yaşananları akla getirmektedir. Finlandiya'da halen Türkçe süreli bir yayın bulunmazsa da zaman zaman Latin harfleriyle Tatarca yayınlar çıkmaktadır. 1931-1933 yıllarında Helsinki'de, iki dilde Fince–Türkçe yayımlanan *Yeni Turan* gazetesinde Azerbaycan Türklerinin istiklal mücadelesinde verdiği kurbanlarla ilgili, Bolşeviklerin Türklere yaptığı dehşet saçan cinayetleri sürgünleri ve toplu katliamları bu gazetede ışıklandırmıştır. Ne garip bir tesadüftür ki, her iki ülke de Suomi/Finlandiya Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti aynı tarihlerde bugün bağımsızlıklarının 106.Yıldönümünü kutluyorlar. Finlandiya ve Azerbaycan Ekim ihtilalinden sonra Rusya'dan kopup bağımsız devletler olmuşlardı. Her ikisi büyük imparatorlukların arasında bulunmuş on dokuzuncu yüzyılın başlarında Rus İmparatorluğuna katılmışlardır.

Görüldüğü gibi Finlandiya'da 1930'lu yıllarda hem Türkçe eğitim öğretim hem de Türkçe yayınlar vardı. Maalesef günümüzde bunların sayısının artması beklenirken Türkçe yayınlar durdu. Finlandiya'da Türkiye'nin konsolosluğu ve Kültür merkezinin olmasına rağmen bir tek bile Türkçe okul ve Türkçe yayın yok...

12 *Aran, M. Sadık. (San'an) Yeni Turan. Helsinki: 1933. No/8. 3. (Tammikuu 211–212).*

***KAYNAKLAR**:*

Aran, M. Sadık. *(San'an) Yeni Turan.* Helsinki: *1933. No/8. sayı 3.*

Aran, M. Sadık. *Yeni Turan* Helsinki: 1931 No.1. sayı.3.

Jorma, Atilla. *Turkin Kieli Opas.* (Türk Dili Helsinki: WSOY Yayınları; 1975.

Jorma, Atilla. Jorma, Atilla. *Finlandiya Türkleri ve Dilleri.* Tehlikedeki Türk Dilleri II. B; örnek çalışmalar, Suer Eker, Ülkü Çelik Salk. Ankara/Astana: 2016.

İrevanlı S. - Atilla Jorma. *Turan Yolunda Mehmet Sadık Aran.* Doğu Kütüphanesi Yayınları., İstanbul: 2020.

Nadirov, İ. "*Finlandiya Tatarları*", (Akt: Yasin Kaya,) Türk Dünyası Kültür dergisi, Sayı: 226, İstanbul: 2005.

Kilisi, Mehmet Kıseyş. *Suomi'de İslamiyet*. Helsinki: 1949.

Küçük, Evren, *Finlandiya Türkiye İlişkileri. İstanbul: 2015.*

Zühur, Tahir. Finlandiya Türkleri. Helsinki: 1960.

## *EKLER:*

Belge:1) Suomi/Finlandiya Bayrakları. Her iki cumhuriyet de bugün 106.Yıldönümünü kutluyor.

Resim: 1) Zinetullah İdrisi Ahsen Böre

Resim: 2) Mehmet Sadık Aran (1931-1933) yıllarında Finlandiya'da siyasi faaliyette bulunmuş. Yeni Turan adlı iki dilde bir gazete çıkarmıştır.

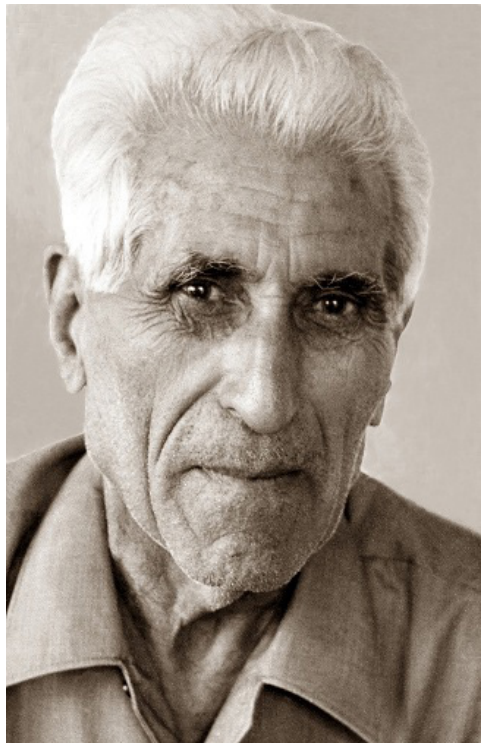

BELGE:1) Türk Halk Mektebinin Nizamnamesinin Gösteren Broşürler. (1945).

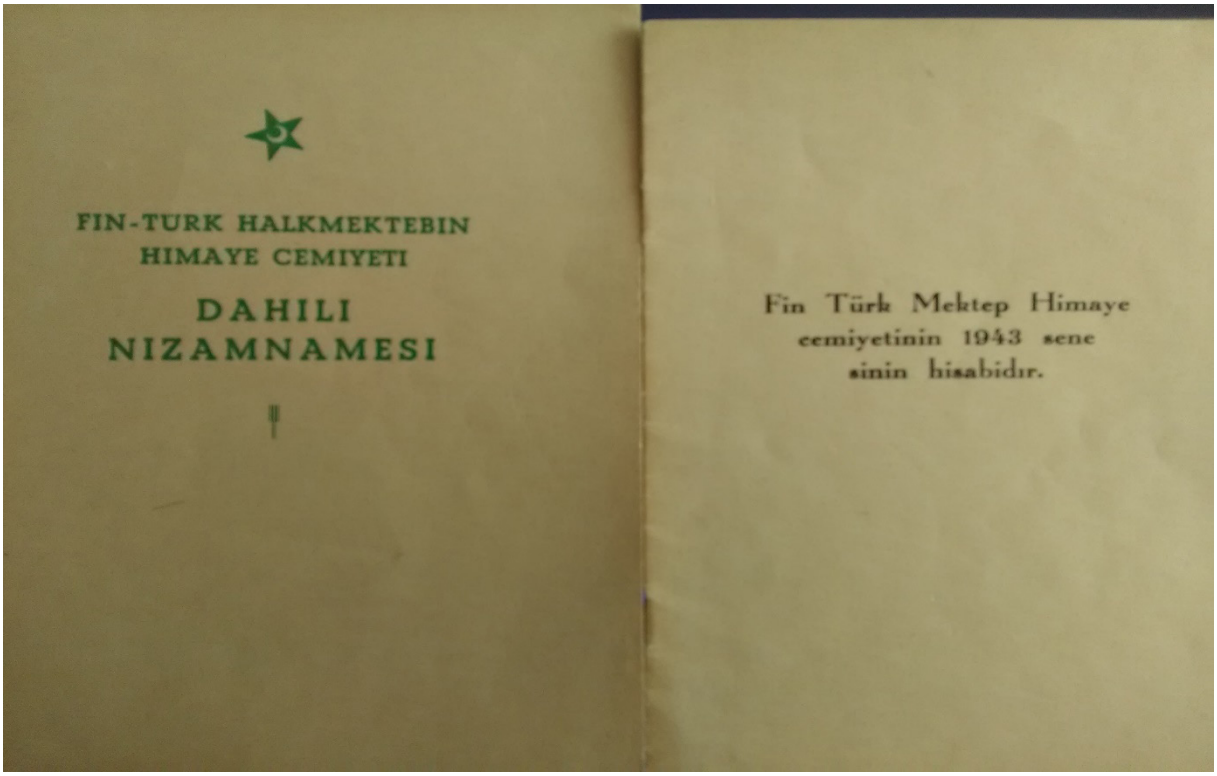
FIN-TURK HALKMEKTEBIN
HIMAYE CEMIYETI

DAHILI
NIZAMNAMESI

Fin Türk Mektep Himaye
cemiyetinin 1943 sene
sinin hisabidır.

# KUZEY MAKEDONYA TÜRK AĞIZLARINDA ŞİMDİKİ ZAMAN EKİNİN DURUMU

**Banu İSMAİLİ*, Berna BEYOĞLU****

ÖZET

Kuzey Makedonya, coğrafi konumu ve tarihi geçmişinde çeşitli medeniyetler ve imparatorlukların egemenliğini içermesiyle dikkat çeker. Bu bölge, Antik Makedonya Krallığı, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu ve Osmanlı İmparatorluğu gibi çeşitli siyasi güçlerin hâkimiyeti altında kalmıştır. Ülkenin bu tarihî geçmişi, Kuzey Makedonya'nın kültürel ve etnik çeşitliliğini şekillendirmiştir. Bugün, Kuzey Makedonya'da Makedonlar, Arnavutlar, Türkler, Sırplar, Boşnaklar gibi farklı dinlerden, kültürlerden ve ırklardan insanlar bir arada yaşamaktadır. Kuzey Makedonya'nın kültürel çeşitliliği içinde Türk topluluğunun önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Türklerin bu bölgedeki en kalıcı izleri, yaklaşık altı yüzyıl boyunca hüküm süren Osmanlı Dönemi'nde ortaya çıkmış olsa da, Türklerin bu coğrafyayla etkileşimi çok daha eski dönemlere dayanmaktadır. Kuzey Makedonya'nın Türklerle tanışması IV. yüzyılda Hun Türklerinin bu bölgeye gelmesine dayanmaktadır IV. yüzyılda Hun Türklerinin buraya gelişini Avarlar, Peçenekler, Oğuzlar ve diğer Türk kavimleri takip etmiştir. Bu topraklarda yaşayan farklı Türk kavimlerinin uzun tarihleri ve dil farklılıkları, bölgenin Türklerle olan köklü ilişkisini yansıtmaktadır. Farklı Türk kavimlerinin yerleştiği bölgelerde, konuşulan Türkçe de çeşitlenmiştir. Batı bölgesinde, Gostivar ve çevresi, Debre, Ohri, Ustruga, Resne, Pirlepe'ye bağlı Kanatlar Köyü ve Manastır'a bağlı Budaklar Köyü gibi yerlerde konuşulan Türkçede fiillere getirilen zaman ekleri incelendiğinde şimdiki zaman ekinin çeşitlilik içerdiği görülür. Şimdiki zaman Türk dilleri, lehçeleri ve ağızlarıyla ilgili birçok sınıflandırmada ölçüt olarak ele alınır. Bu çalışmada Kuzey Makedonya Türk ağızlarından yapılan derlemelerden seçilmiş örnek cümlelerle şimdiki zamanın kullanımındaki durumun ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmanın temel hedefi, bu bölgelerdeki şimdiki zaman ekinin durumunu derinlemesine incelemek, şimdiki zaman ve geniş zaman eklerini aynı işlevde kullanan ağızları tespit etmektir.

* Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü - Kuzey Makedonya

** Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü - Kuzey Makedonya

Türkçenin tarihî seyri ele alındığında, Eski Türkçeden günümüze şimdiki zamanın durumu çeşitlilik arz eder. Bu bağlamda, çalışmamızda Kuzey Makedonya'daki bazı Türk ağız bölgelerinde şimdiki ekinin zamanın durumu, hem zaman içinde şekil bakımından değişimleri hem de farklı bölgelerdeki kullanımları göz önünde bulundurularak art zamanlı ve eş zamanlı olarak incelenecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Kuzey Makedonya, şimdiki zaman, ağız.

# ENVER ÇOLAKOVİÇ'İN ALİ PAŞA EFSANESİ ROMANINDAKİ TÜRKÇE KÖKENLİ SÖZLER

**Dzejlana JOHİC***

**Türkçenin Boşnakça üzerindeki etkisi**

Boşnakça dili, Bosna Hersek halkının resmi dili olup, Slav dilleri grubuna ait Hint-Avrupa dilidir. Bu bildiride Boşnakçada Türkçe kökenli kelimeler konu alınmış, *Ali Paşa Efsanesi* romanı üzerinden inceleme yapılmıştır. Türkçe ve Boşnakça dilleri arasındaki temas belirli bir tarihsel anda gerçekleşmiş ve bu bağlantı bir zamanlar azalmış ama hiçbir zaman kopmamıştır. Kelimeler, deyimler, atasözleri, ifadeler Türkçeden Boşnakçaya geçmiştir. Bu olayla ilgili pek çok bilimsel makale yazıldı, üniversitelerde tezler hazırlandı. Ancak Türk diliyle ilgili bu dil alışverişi söz konusu olduğunda, sadece Boşnakça dilinde değil, diğer tüm Güney Slav dillerinde – Hırvatça, Sırpça, Karadağ dili- durum aynıdır. İnsanlık tarihinde çeşitli faktörlerden dolayı birçok dilin alışverişi ve diğer dillerin belirli bir dil üzerinde etkisi yaşanmıştır. Diller, diğer dillerle sürekli temas halinde olan, değişme ve gelişme eğiliminde olan canlı maddelerdir. Bu anlamda hiçbir dilin "saf" olmadığı,[1] yani her dilin başka bir dilden etkilendiğini veya onunla temas halinde olduğunu ortaya koyan bir noktası olduğu söylenebilir. Ancak bir dil ne kadar eskiyse başka dillerle temasa geçme ihtimali de o kadar artar ve bu durumda söz varlığı zenginleşerek yeni bir boyut kazanır.

Türkçe-Boşnakça etkisi söz konusu olduğunda bu süreci belirleyen birkaç tarihi gerçeği kısaca belirtmek gerekir. 1463 yılında Osmanlı İmparatorluğu Bosna-Hersek topraklarını fethederek Bosna krallığının varlığına son verdi. Bu dönemde kültür, toplum, ekonomi, siyaset ve eğitim alanında birtakım değişiklikler yaşandı. Bosna'da çok sayıda halkın İslam'ı yeni bir din olarak kabul etmesinden sonra bu hareket yeni değişim ve olayların önünü açtı. İslam dininin kabul edilmesiyle yeni bir medeniyetin ve bununla birlikte gelenek, görenek ve Osmanlı Devleti'nin üzerine kurulduğu her şeyi tanımanın yolu açıldı. Mektep ve medreselerin Türkçe ve Arapça bilginin edinildiği eğitim kurumları olarak açılması, yeni kültürün tanıtılmasına aracılık etmiştir. Bu bakımdan itibar ve mevki kazanmak isteyen herkesin Türkçe bilmesi gerekmektedir. Ancak kamusal hayatta kullanılan

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Doktora Öğrencisi, dzejlanajohic@gmail.com

1 Abdulah Škaljić, ***Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku***, Sarajevo, Svjetlost, 1979, 13.

dil Türkçeydi. [2] Türkçe, ordunun ve devlet yönetiminin dili olduğundan, Türkçe bilmek bir birey için ilerlemek ve sisteme uyum sağlamak anlamına geliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna Hersek'te yüzyıllarca süren hâkimiyeti sırasında Türk dili çeşitli şekillerde yayılmış ve varlığını sürdürmüştür; bu yollardan biri halkla doğrudan temas halinde olan kadı ve sancakbeyin yardımcıları olmuştur. Aynı şekilde Türklerin Anadolu'dan Balkanlara göçü de 14. yüzyılda başlamıştır.[3] Osmanlı döneminde Bosna Hersek'te Türkçenin yanı sıra Arapça ve Farsça dilleri de kullanılıyordu. Ancak bu dillerin üçünün de kendine özgü kullanım rolleri vardı. Böylece Türk dili yönetim ve idare dili, Arapça bilim dili, Farsça ise edebiyat, özellikle şiir diliydi [4]

**Türkizm (Turcizmi)**

Güney Slav dillerindeki Türkçe kökenli kelimelere *Türkizm* denir. Ancak bu bağlamda bu ismin doğru olup olmadığı konusunda bazı değerlendirmeler mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu'nda dilin Türkçe, Arapça ve Farsça olduğu dikkate alındığında bunun sadece Türkçe kökenli kelimelerle ilgili olmadığı görülür. Bu nedenle Skaljic, bu kelimeler için *oryantalizm* teriminin kullanılması gerektiğini çünkü daha kapsayıcı ve doğru olduğunu ifade etti.[5] Aynı şekilde Ademović de bu iddiayı doğruladı çünkü başka dillerden kelimelerin Türkçeye aktarıldığını belirtti.[6]

Boşnakça dilinde Türkçe kökenli kelimelerin varlığının en iyi göstergesi Abdulah Skaljic'ın 1957 yılında oluşturulan sözlüğüdür. Sözlükte 8742 adet Türkçe kökenli kelime bulunmaktadır.[7] Skajljic, Boşnakça dilindeki Türkçe kökenli kelimeleri üç gruba ayırıyor: Birinci grupta değiştirilmemiş ve günümüz Boşnakça dilinde kalmış kelimeler yer almaktadır: *boja-boya, čarapa-çorap, kašika-kaşık, bašča-bahçe.* İkinci grup ise Boşnakça dilinde karşılığı olan ancak konuşma ve edebiyatta kullanılan sözcüklerdir: *avlija-avlu, ćuprija-köprü, mahala-mahalle.* Üçüncü grup ise kaybolan ve artık kullanılmayan sözcükleri içermektedir, anlamları belirli bir döneme ilişkindir: kajmekam- kaymakam, sejmen-seymen, valija-vali, muteselim-mütesellim gibi kelimelerdir.[8]

Boşnakça dilinde Türkçe kökenli pek çok kelime değişmeden kalmış ve kullanımı günümüzde de devam etmektedir, ancak bazıları zamanla yeni bir şekil ve anlam kazanmıştır. Zamanla bazıları kaybolmuş ve kullanımları eskimiş, bu tür kelimeleri yalnızca yazılı

2 Kerima Filan, ***"Turski Jezik u Bosni u Osmansko Doba"***, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, 35, 2014, 151.

3 İbid, 152-153.

4 Amela Šehović, Đenita Haverić, **Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika**, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo. 2017,13.

5 Abdulah Škaljić, **Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku**, Sarajevo, Svjetlost, 1979, 13.

6 Milan Adamović, **Turske pozajmice neosmanskog porekla**, Beograd, 1969, 284.

7 Edim Šator. ***"Turcizmi u Dervišu i smrti Meše Selimovića".*** Istraživanja 02, 2007, 125.

8 Edim Šator, ***"Turcizmi u Dervišu i smrti Mese Selimovića".*** Istraživanja 02, 2007, 125-126.

olarak, eski tarihi yazılarda veya edebi eserlerde bulunur. Edebî eserler Türk dilinin nasıl, kimler tarafından ve ne ölçüde kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

### *Ali Paşa Efsanesi* Romanında Türkçe Kökenli Sözler

Ali Paşa Efsanesi romanı 1944'te yayımlandı. Bu edebi eser Türkçe kökenli kelimelerle doludur, ancak konusu Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bosna'da geçmektedir ve karakterler Saraybosna Çarşının sakinleridir. Roman 430 sayfadan oluşuyor ve romanın sonunda az bilinen kelimelerin sözlüğü yer alıyor. Yazar Enver Çolakoviç, 1913 yılında Budapeşte'de Bosnalı bir baba ve Macar bir annenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Čolaković başlangıçta Macarca, daha sonra Almanca yazdı ve daha sonra 1934'ten itibaren yalnızca Boşnakça yazdı.[9] Başlangıçta Çolakoviç eserlerini önce Macarca, sonra Almanca, daha sonra ise yalnızca Boşnakça dilinde yazdı. 1976'da Zagreb'de öldü.[10]

Kelimelerin sunumu ve analizlerinden önce Boşnak alfabesi ve karşılık gelen Türk alfabesi sunuldu.

| **Boş.** | Č | Ć | DŽ | Đ | J | LJ | NJ | Š | Ž |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Tür.** | Ç | Ç | C | C | Y | LY | NY | Ş | J |

Bu romanda Türkçe kökenli sözcükler söz konusu olduğunda en çok rastlanan sözcükler bir meslek, konum ya da statüyü belirten sözcüklerdir.

| **Boş**. | *Efendija* | *Kadija* | *Muftija* | *Zanatlija* | *Hećim* | *Hakim-efendi* | *Beg-efendija* | *Juzbaša* | - |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Tür.** | *Efendi* | *Kadı* | *Müftü* | *Zanaatçı* | *Hekim* | *Hâkim efendi* | *Beyefendi* | *Yüzbaşı* | - |
| **Boş.** | *Padišah* | *Derviš* | *Valija* | *Hadžija* | *Ilmija* | *Vezir* | - | - | - |
| **Tür.** | *Padişah* | *Derviş* | *Vali* | *Hacı* | *İlmiye* | *Vezir* | - | - | - |

Aynı şekilde kişinin statüsünü, unvanını vurgulamak için kişinin adına Türkçe kökenli bir kelime eklenir.

| **Boş** | *Mula Hasan-dedo* | *Ali-hodža* | *Omeraga* | *Adil-čauš* | *Alija Hamal* | *Hilmi-efendija* | *Fatima-hanuma* | *Emina-hanuma* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Tür**. | *Molla Hasan-dede,* | *Ali Hoca* | *Omer ağa* | *Adil çauş* | *Aliya Hamal* | *Hilmi efendi* | *Fatma Hanımefendi* | *Emine Hanımefendi* |
| | - | - | - | - | - | - | - | - |

9 Zilhad Ključanin, ***"Pobožna Poezija Bošnjačkih Pjesnika "Izvan Matice"(2)",*** Novi Muallim Svezak 3 Br. 11, 2002, 29.

10 İbid, 30.

İnsanlara hitap etmek ve isim vermek için en sık kullanılan sıfat ve isimler.

| **Boş**. | *Insan* | *Dušman* | *Ihtijar* | *Komšija* | *Babo* | *Birader* | *Akran* | *Evlad* | *Bećar* |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Tür.** | *İnsan* | *Düşman* | *İhtiyar* | *Komşu* | *Baba* | *Birader* | *Akran* | *Evlat* | *Bekar* |
| **Boş** | *Budala* | *Ahbab* | *Mumin* | *Šeherljani* | *Ekmeščija* | *Amidžić* | *Jehudija* | - | - |
| **Tür** | *Budala* | *Ahbap* | *Mümin* | *Şehirliler* | *Ekmekçi* | *Amcanın Oğlusu* | *Yahudi* | - | - |

Makalenin başında Bosna'da nüfusun büyük bir kısmının İslam'ı kabul ettiğinden bahsedilmiş ve bu nedenle dini konularda Türkçe kullanılan terim ve ifadeler, halkın konuşmasında en yüksek yeri almıştır. Ancak bu kelime grubu incelendiğinde aslen Arap dilinden geldikleri görülmektedir, ancak Boşnakça diline Türkçe aracılığıyla gelmiştir.

| Boş. | *Iman* | *Din* | *Mašallah* | *Abdest* | *Ezan* | *Mujezin* |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Tür. | *Iman* | *Din* | *Maşallah* | *Abdest* | *Ezan* | *Müezzin* |
| Boş. | *Džamija* | *Allah Razi Olsun* | *Munara* | *Mekteb* | *Allah Rahmet Ejled* | *Dženaza* |
| Tür. | *Camii* | *Allah Razı Olsun* | *Minare* | *Mektep* | *Allah Rahmet Eylesin* | *Cenaze* |

Günlük iletişimde kullanılan çok sayıda ve çeşitli kelimeler vardır ve bunların çoğu kamusal yaşam, ticaret ve diğer insanlarla ilişkilerle ilgilidir. Kelimenin anlamı çoğunlukla değişmeden kaldı. Bu kelimelerin bir kısmı modern Boşnakça dilinde mevcutken, bir kısmı da zaman içerisinde kullanımdan kaybolmuştur. Halen kullanılan kelimeler şunlardır: Zulum, Para, Vakat, Bajrak, Vakuf, Bajram, Hedija, Dunjaluk, Zijaret, Hasta, Fukara, Hizmet. Ancak tüm bu kelimelerin Boşnakça dilinde karşılıkları vardır.

| **Boş**. | *Mal* | *Adet* | *Para* | *Miraz* | *Hatir* | *Rušvet* | *Zulu*m |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **Tür.** | *Mal* | *Adet* | *Para* | *Miras* | *Hatır* | *Rüşvet* | *Zulüm* |
| **Boş.** | *Zinaluk* | *Vaka*t | *Bajra*k | *Muhabet* | *Jemin* | *Denjiz* | *Jalan* |
| **Tür.** | *Zina* | *Vakit* | *Bayrak* | *Muhabbet* | *Yemin* | *Deniz* | *Yalan* |
| **Boş.** | *Ujdurma* | *Haber* | *Muhur* | *Vasietnama* | *Vaku*f | *Ferman* | *Ortak* |
| **Tür.** | *Uydurma* | *Haber* | *Mühür* | *Vasiyetname* | *Vakıf* | *Ferman* | *Ortak* |
| **Boş.** | *Kismet* | *Bajra*m | *Hedij*a | *Taleb* | *Dunjalu*k | *Nićah* | *Araba* |
| **Tür.** | *Kısmet* | *Bayram* | *Hediye* | *Talep* | *Dünya* | *Nikah* | *Araba* |
| **Boş.** | *Zijare*t | *Jazija* | *Musafir* | *Hizmet* | *Jangija* | *Toprak* | *İladž* |
| **Tür.** | *Ziyaret* | *Yazı* | *Misafir* | *Hizmet* | *Yangı* | *Toprak* | *İlaç* |
| **Boş.** | *Fajda* | *Aščija* | *Sarhoša* | *Serbez* | *Butum* | *Sahibija* | *Džematile* |
| **Tür.** | *Fayda* | *Aşçı* | *Sarhoş* | *Serbest* | *Bütün* | *Sahibi* | *Cemaat ile* |
| **Boş.** | *Alčak* | *Fukara* | *Hasta* | *Tuhaf* | *Ćafir* | *Gajri Muslim* | *Misirlija* |
| **Tür.** | *Alçak* | *Fukara* | *Hasta* | *Tuhaf* | *Kafir* | *Gayrı Müslüman* | *Mısırlı* |

Romanda aslen Türkçe kökenli olan ve günümüzde de kullanılan fiillerin pek çok örneği bulunmaktadır ve bunlar örneklerden bazılarıdır.

| | | | |
|---|---|---|---|
| **Boş**. | *Begenisati* | *Halaliti* | *Kutarisati* |
| **Tür.** | *Beğenmek* | *Halal etmek* | *Kurtarmak* |

Hayvan ve bitki isimleri:

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| **Boş**. | *Tutun* | *Jorgovan* | *Behar* | *Đul* | *Ćitap* |
| **Tür.** | *Tütün* | *Erguvan* | *Bahar* | *Gül* | *Kitap* |
| **Boş.** | *Ešek* | *Majmun* | *Hajvan* | *Ćopek* | *Atovi* |
| **Tür.** | *Eşek* | *Maymun* | *Hayvan* | *Köpek* | *Atlar* |

Kıyafet isimleri:

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ***Boş.*** | *Džube* | *Džep* | *Turban* | *Vuđud* | *Čehra* |
| ***Tür.*** | *Cübbe* | *Cep* | *Türban* | *Vücut* | *Çehre* |

Yemek isimleri:

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ***Boş***. | *Ekmek* | *Kahva* | *Prtokala* | *Čaj* | *Pogača* | *Gida* |
| ***Tür.*** | *Ekmek* | *Kahve* | *Portakal* | *Çay* | *Poğaça* | *Gıda* |
| ***Boş.*** | *Šečer* | *Pilav* | *Šerbet* | *Sofra* | *Hurma* | *Karmakarišik çorba* |
| ***Tür.*** | *Şeker* | *Pılav* | *Şerbet* | *Sofra* | *Hurma* | *Karmakarışık çorbası* |
| ***Boş.*** | *Halva* | *Rakija* | *Kadaif* | *Burek* | *Hošaf* | *dolma od morpatlidžana* |
| ***Tür.*** | *Helva* | *Rakı* | *Kadayıf* | *Börek* | *Hoşaf* | *Mor patlıcan dolması* |

Vakit/zamanı belirleyen kelimeler

| | | | | |
|---|---|---|---|---|
| ***Boş***. | *Akšam* | *Dekika* | *Beš Bučuk* | *Juz* |
| ***Tür.*** | *Akşam* | *Dakika* | *Beş Buçuk* | *Yüz* |
| ***Boş.*** | *Sahat* | *Vakat* | *Hefta* | *Sabahile* |
| ***Tür.*** | *Saat* | *Vakit,* | *-Hafta* | *Sabahleyin* |

Romanda bulunan ve insanlar arasındaki günlük konuşmanın/iletişimin parçası olan kelimeler. Jok – Yok, Evet, Afedersum – Afedersin, Sanki Peke – Peki, Butumile – Bütünüyle, Efendum Benum – Benim Efendim, Mesela, Beli Vala, Vallaha Bilesi – Bile, Bezbeli – Besbelli, Meazallah, Hem, Estagrifullah, Hakikom, Tobe Estagfirullah, Velahavle, Allah Selamet, ama, jok ja,

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| ***Boş.*** | *Turkija* | *Kasaba* | *Magaza* | *Dućan* | *Mušterija* | *Para* |
| ***Tür.*** | *Türkiye* | *Kasaba* | *Mağaza* | *Dükkân* | *Müşteri* | *Para* |
| ***Boş.*** | *Hesab* | *Badava* | *Kaldirma* | *Mešćema* | *Tekija* | *Šeher* |
| ***Tür.*** | *Hesap* | *Bedava* | *Kaldırım* | *Mahkeme* | *Tekke* | *Şehir* |
| ***Boş.*** | *Sermija* | *Mahala* | *Bakali* | *Čaršija* | *Sokak* | *Baščaršija* |
| ***Tür.*** | *Sermaye* | *Mahalle* | *Bakkal* | *Çarşı* | *Sokak* | *Baş çarşı* |

Evin bölümlerini, eşyalarını ve diğer nesneleri tanımlayan kelimeler romanda çok sayıda hâkimdir.

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **Boş.** | *Bašća* | *Kanat* | *Odaja* | *Česma* | *Đulbašća* | *Pendžer* |
| **Tür.** | *Bahçe* | Kanat | *Oda* | *Çeşme* | *Gül Bahçesi* | *Pencere* |
| **Boş.** | *Kapija* | *Konak* | *Podrum* | *Šadirvan* | *Musafirhana* | *Čifluk* |
| **Tür.** | *Kapı* | Konak | *Bodrum* | *Şadırvan* | *Misafirhane* | *Çiftlik* |
| **Boş.** | *Tavanica* | *Čardak* | *Mutvak* | *Rafa* | *Avlija* | *Ćilim* |
| **Tür.** | *Tavan* | *Çardak* | *Mutfak* | *Raf* | *Avlu* | *Kilim* |
| **Boş.** | *Jorgan* | *Minder* | *Dušek* | *Sanduk* | *Džezva* | *Sepet* |
| **Tür.** | *Yorgan* | *Minder* | *Döşek* | *Sandık* | *Cezve* | *Sepet* |
| **Boş.** | *Tava* | *Kitabluk* | *Jatak* | *Fildžan* | *Čekić* | *Ibrik* |
| **Tür.** | *Tava* | *Kitaplık* | *Yatak* | *Fincan* | *Çekiç* | *İbrik* |

İnsanlar arasındaki selamlaşmalarla ilgili kelimeler.

| | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **Boş.** | *Allahemanet* | *Bujrum* | *Merhaba* | *Hajrola Sabah* | *Hošegeldum* | *Selam* |
| **Tür.** | *Allah'a Emanet Ol* | *Buyrun,* | *Merhaba* | *Hayırlı Sabahlar* | *Hoşgeldin* | Selam |

Romanda iki veya daha fazla Türkçe kelimenin bir arada kullanıldığı ilginç örnekler vardır, bu tür ifadeler günümüzde çoğunlukla kalmamıştır.

*Butum Turkija – Bütün Türkiye, Sokačne Česme – Sokak Çeşmeleri, Ašik Pendžeri – Aşık Pencereleri, Čok Jaša – Çok Yaşa, Čuruk Pamet (Aptal) – Çürük Akıl, Kalemli Čovjek(okumuş birisi) – Kalemli Adam, Beš Kesa – Beş Kese, Jok Džanum – Yok Canım, Čok Đuzel – Çok Güzel, Efendisi Benum – Efendisi Benim, Šućur Bogu – Allaha Şükür, Bir Tahta Eksik – Bir Tahta Eksik, Jalan Šerijat – Yalan Şeriyat, Jalan Kadija – Yalan Kadı, Sahat Dord – Saat Dört, Careva Džamija – Çar Camı, Nasul Kjeif – Keyfin Nasıl, Kabul olsun – Kabul olsun, Bakrene džezve – Bakır Cezveler, ilumli si kalemli si – Okur Yazarsın, Od mašrika do magriba – Maşrıktan Mağrebe;*

Romandaki ana karakterlerin diyaloglarından alınan bu cümleler, Bosna toplumunda Türkçenin nasıl ve ne ölçüde kullanıldığının güzel bir göstergesidir. Bazı kelimeler değiştirilerek Boşnakça diline ve gramerine uyarlandı. *Aşık Pencereleri* sembolik olarak geçmiş

bir zamanın resmini çizen bir tabirdir. Şöyle ki eskiden genç erkekler âşık oldukları kızın penceresinin altına girerlerdi, bu ismi de buradan alıyor. Türkiye için kullanılan Turkija ismi aslında Türkçedeki orijinal isme benzemektedir (Türkiye) ancak bugün Boşnakçadaki o isim Turska'dır. Ancak gerçek şu ki, bu kelimeler günümüzde tamamen kullanım dışı kalmıştır. Bu nedenle edebî eserler, eskisinden ne kadar farklı olduğunu ve Türkçe kökenli kelimelerin gündelik konuşmada ne kadar çok yer aldığını görmek açısından son derece önemli göstergelerdir.

Romanda geçen ve günümüz Boşnakça dilinde hala kullanılan kelimelerden örnekler : *Efendija (Efendi), Muftija (Müftü), Zanatlija (Zanaatçı), Hadžija (Hacı), Derviš (Derviş), Insan, Dušman (Düşman), Komšija (Komşu), Babo (Baba) Sokak, Çeşme, Budala, Amidžić (Amcanın Oğlusu), Mašallah, Iman, Din, Abdest, Ezan, Mujezin (Müezzin), Džamija (Camii), Munara (Minare), Dženaza (Cenaze), Para, Vakat (Vakit), Bajrak (Bayrak), Ortak, Bajram (Bayram), Hedija (Hediye), Dunjaluk (Dünya), Fajda (Fayda), Aščija (Aşçı), Fukara, Hasta, Halaliti (Halal etmek), Jorgovan (Erguvan), Behar (Bahar), Majmun (Maymun), Hajvan (Hayvan), Kahva (Kahve), Čaj (Çay), Pogača (Poğaça), Šečer (Şeker), Čorba (Çorba), Sofra, Pilav (Pılav), Hurma, Halva (Helva), Rakija (Rakı), Kadaif (Kadayıf), Burek (Börek), Dolma, Mušterija (Müşteri), Tekija (Tekke), Čaršija (Çarşı), Baščaršija (Baş çarşı), Akšam (Akşam), Bašća (Bahçe), Bujrum (Buyrun), Allahemanet, Sabah, Kapija (Kapı), Podrum (Bodrum), Šadirvan (Şadırvan), Ćilim (Kilim), Avlija (Avlu), Jorgan (Yorgan),- Dušek (Döşek), Sanduk (Sandık), Džezva (Cezve), Tava, Fildžan (Fincan), Čekić (Çekiç).*

Romanda yer alan ve günümüzde nadiren bir şeyi vurgulamak için kullanılan kelimelerin örnekleri, anlamları sembolik hale gelmiştir.: *Evlad (Evlat), Bećar (Bekar), Mekteb (Mektep), Miraz (Miras), Zulum (Zulüm), Haber, Zijaret (Ziyaret), Musafir (Misafir), Hizmet, Džematile (Cemaat ile, hep beraber anlamına gelir), Ćafir (Kafir), Begenisati (Beğenmek), Kutarisati (Kurtarmak), Čehra (Çehre), Hošaf (Hoşaf), Dućan (Dükkân), Kasaba, Badava, Šeher (Şehir), Mahala (Mahalle), Hefta (Hafta), Sabahile (Sabahleyin,) Odaja.*

Romandan birkaç kez geçen ve bugün Boşnakça dilinde hiçbir şekilde kullanılmayan sözcük örnekleri: *Birader (42), Jangija -Yangı (12), Ešek-Eşek (10), Tuhaf (9), Iladž-İlac (8), Šeherljani -Şehirliler (8), Denjiz-Deniz (7), Jalan-Yalan (5), Muhur-Mühür (5), Akran (4), İhtijar-İhtiyar (2), Rušvet-Ruşvet (2).* Kelimenin yanında yer alan sayı, bir kelimenin romanda kaç kez geçtiğini gösterir.

**Sonuç**

Bu makale Enver Çolakovic'in *Ali Pasi Efsanesi* adlı romanını incelemektedir. Söz konusu eserde yer alan Türkçe kökenli kelimelerin incelenmesi üzerine analiz yapılmıştır. Kelimelerin büyük çoğunluğu insanların günlük yaşamıyla ilgili olduğundan, bunlar çoğunlukla ticaretle, insanlara hitapla, sokak adlarıyla, İslami terminolojiyle ilgili kelimelerdir. Kelimeler çoğunlukla Boşnakça diline ve gramerine uyarlanmıştır, çoğu zaman

bazıları orijinal anlamlarını kaybetmiştir, ancak bu kelimelerin çoğunun artık Boşnakça dilinde kullanılmaması, zamanla ortadan kalkması ve yerlerine orijinal Boşnakça kelimelerin gelmesidir önemli bir husustur. Edebi eserler, romanlar, bu kelimelerin bir zamanlar mevcut olduğunu ve kullanıldığını göstermektedir. Ancak bir dildeki kelime sayısının fazla olması o dilin zenginliğini ifade eder, dolayısıyla bu kelimelerin kaybı Boşnakça dili için bir kayıptır.

**Kaynak:**

Čolaković, Enver, ***Legenda o Ali Paši,*** **I**slamska Zajednica Zagreb, 1989.

**Literatür:**

Eker, Süer, (2006). ***"Bosna'da Etno-Linguistik Yapı ve Türk Dili ve Kültürü Üzerine"***, Milli Folklor, sayı 72, s. 71-84.

Filan, K. (2014). ***"Turski Jezik u Bosni u Osmansko Doba",*** Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, 21, 35, 151-178.

Gürsel, Ali Mehmet. (2018). **Türkçeden Boşnakçaya Geçmiş Kelimelerde Anlam Değişmeleri,** Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

Hadžizukić Dijana. (2007). ***"Enver Čolaković – zaboravljeni pripovjedač".*** Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod, 1:262-266.

Ključanin. Zilhad, (2002). ***"Pobožna Poezija Bošnjačkih Pjesnika "Izvan Matice"(2)".*** Novi Muallim 11, 29-36.

**Osmansko Osvajanje Bosanske Kraljevine (Zbornik Radova**), (2014). Institut za Istoriju, Sarajevo.

Peco, Asim (2007). **Radovi o turcizmima**. Bosansko filološko društvo i Akademija nauka i umjetnosti BiH. Sarajevo.

**Rječnik Bosanskog Jezika**, (2007). Institut za Jezik, Sarajevo.

Šehović, Amela, Đenita Haverić, (2017). **Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika,** Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Škaljić, Abdulah, **Turcizmi u Srpskohrvatskom Jeziku,** Svjetlost, Sarajevo, 1966.

**Türkçe Sözlük,** (2011). TDK Yayınları, Ankara 2011.

Vajzović, H., (1999**). Orijentalizmi u književnom djelu- lingvistička analiza** , Institut za jezik i Orijentalni institut, Sarajevo.

# OSMANLI DÖNEMİNDE YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ AMACIYLA HAZIRLANAN *THE LITERATURE OF THE TURKS – A TURKISH CHRESTOMATHY* ADLI ESERDEKİ ATASÖZLERİ VE DEYİMLER

**Özlem KURT**[1]

## GİRİŞ

İstanbul'un Fethi ile Osmanlı Devleti'nin Avrupalılarla daha yakından temaslar kurmaya başlaması onların Türklere ve Türkçeye yönelik meraklarının de artmasına sebebiyet vermiştir. 15. yüzyıldan itibaren başta misyonerler, kraliyet temsilcileri ve tüccarlar olmak üzere Avrupa'da Türkçe öğrenimine yönelik ilgi de artmış ve Türkçenin öğretilmesine yönelik farklı eserler kaleme alınmıştır. Dönemin şartlarına uygun olarak yazılan bu eserlerin büyük bir kısmı dil bilgisi-çeviri yöntemiyle hazırlanmış ve Türkçe, dil bilgisi ekseninde öğretilmeye çalışılmıştır. İngiliz asıllı Charles Wells İngilizlere Türkçe öğretmek amacıyla eserler kaleme alan bir Doğu dilleri uzmanıdır. Wells, İngilizlere Türkçenin öğretilmesine amacıyla 1880 yılında Londra'da *A Practical Grammar of the Turkish Language* adlı eserini yayımlamıştır (Saraç, 2018: 54). *A Practical Grammar of the Turkish Language* adlı eser bir Türkçe dil bilgisi kaynak kitabı özelliğine de sahiptir. Türkçenin öğretimi açısından baktığımızda Wells'i özel kıllan husus ise eserlerinde Türkçenin sadece konuşma dilinin öğretilmesinin yeterli olmayacağını ve Türkçeyi özellikle edebî seviyede öğretmeyi hedeflemesidir. Bu yüzden 1891 yılında *The Literature of the Turks, A Turkish Chrestomathy* (Türklerin Edebiyatı, Türkçe Krestomati) başlıklı eseri hazırlamıştır. Bir derleme eser niteliğine de sahip olan *The Literature of the Turks, Turkish Chrestomathy* Türk Edebiyatından örneklerle birlikte Türkçe okuma becerisinin gelişmesine yönelik hazırlanmış bir eserdir. Etimolojik olarak Yunanca kökenli olan *Chrestomathy* kelimesi Oxford sözlüğünde "dil öğrenmeye yardımcı olmak için kullanılan pasajlardan bir seçki" olarak tanımlanmakta ve bu tanıma ilişkin ilk defa 1830 yılında kullanıldığı bilinmektedir (https://www.merriam-webster.com/dictionary/chrestomathy ).

1 Dr. Öğr. Üyesi, Uluslararası Balkan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, ozlem.kurt@ibu.edu.mk

Welles, eserin hazırlanmasındaki temel sebep olarak Türkçe öğrenme sürecine başlayan İngiliz asıllı öğrencilerin okuyacak herhangi bir eser bulamadıklarından dolayı Türkçeyi öğrenemedikleri olarak belirtmektedir:

*"…Şimdiye kadar Türkçenin edinilmesi önündeki en büyük engellerden biri, özellikle İngiltere'de, öğrencilerin dil bilgisini öğrendikten sonra okuyacak bir şey bulmakta yaşadıkları zorluktur. Bu duruma belki de Avrupa'da yaygın olan Türklerin edebiyatının olmadığı düşüncesi de katkı sağlamıştır. Türklerin bir edebiyatı var; çok çeşitli ve ilginç bir edebiyatı var, ama bu edebiyat esas olarak biraz nadir ve pahalıdır, bazen sadece el yazması halinde bulunan standart eserlerden oluşur ve bunların toplanması yüklü miktarda para harcamayı gerektirebilir. Bu nedenle, özellikle Türkçenin öğrenilmesi için bir Chrestomathy gerekliydi, ancak tüm Avrupa'da böyle bir eser bulunmuyordu…"* (Welles, 1891: X).

Avrupalıların ve özellikle de İngiliz asılı öğrencilerin Türkçe öğrenmede yetersiz olmalarının sebebi okuma becerilerini geliştirmek için Türkçe edebî eserleri okuyamadıklarından kaynaklandığını belirtmektedir. Avrupa'da Türkçe edebî eserlerin olmamasını ise Avrupa'da yaygın olan Türklerin edebiyatı yok düşüncesi olarak gösterilmektedir. Bu düşüncenin kaynağını Welles "Türklerin Edebiyatı" başlıklı bölümde detaylı bir şekilde açıklamaktadır:

*"…Çoğu Avrupalı, Türkçe kitap okuyamadığından ve edebiyatlarından hemen hemen hiçbir şey Avrupa dillerine çevrilmediğinden, onların hiçbir edebiyata sahip olmadıkları varsayılmış ve bazı vicdansız yazarlar Türkleri okuma yazma bilmeyen barbarlar olarak göstermekten çekinmemişlerdir. Bu durum gerçekten çok uzak. Türkler, İstanbul'un fethinden önce bile bir edebiyata sahiptiler ve her zaman öğrenmeye ve edebiyata büyük saygı ve hayranlık duymuşlardı…"* (Welles, C., 1891, s. XI).

Bu eseri hazırlamasının altında yatan temel sebep yabancı dil olarak Türkçenin öğrenimi sürecinde dil bilgisinin yanı sıra okuma becerisinin de geliştirilmesi olduğu müellif tarafından eserin önsözünde detaylıca açıklanmaktadır. Ayrıca dönemin şartlarında yaygın olan dil bilgisi ağırlıklı yabancı dil öğretiminin eksik olduğunu ve okuma becerisinin de gelişmesine önem gösterilmesi gerektiğini savunmaktadır. Günümüzde yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde söz varlığı öğretimi, üzerinde hassasiyetle durulan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Osmanlı Dönemi'nde Avrupa'da Türkçenin öğretilmesi amacı ile basılan eserlerde atasözleri ve deyimlere sürekli olarak yer verilmiştir. Barcoft, yabancı dilde söz varlığı öğretiminin önemini öğrenicinin hedef dilde iletişim kurabilmede çok önemli bir rolü olduğunu ve aynı zamanda da dil bilgisi yetkinliğinin gelişimine de katkı sağladığını belirtmektedir (2004: 201). "Söz varlığına, bir dile ait tüm kelimeler, kelime grupları, atasözleri, deyimler, terimler dâhil edilebilir" (Aksan, 2004: 7). Söz varlığı arasında yer alan atasözleri figüratif özellik gösterilmektedir. Figüratif ifadelerin anlamları, ifadenin uzlaşım derecesi ile bağlamdan elde edilir" (Levorato, 1993: 102). Figüratif yapı imgeler aracılığıyla yapılan mecazî bir anlatım çeşididir. Gerçek

anlamlarının dışında mecaz bir anlam taşıyan atasözleri de figüratif bir yapıya sahiptir ve özellikle yabancı dil öğrenmede zorluk çekilen konulardan birini oluşturmaktadır. Her bir dilin kendine özgü bir düşünce sistemi mevcudiyeti aynı zamanda o dilin söz varlığına da yansımaktadır. Dil öğretimi sürecinde bu düşünce sisteminin varlığı en çok o dile ait olan atasözleri ve deyimlerin öğretiminde ortaya çıkmaktadır, çünkü bu kelime gruplarını doğrudan çeviri yolu ile öğrenicinin birinci diline aktarılması zordur. Bu yüzden tarihî süreç içerisinde yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan eserlerin neredeyse tamamında atasözlerine yer verilmiştir.

Bu çalışmanın amacı 1891 yılında Charles Wells tarafından hazırlanan *The Literature of the Turks, A Turkish Chrestomatyh* adlı eserdeki atasözleri ve deyimleri tespit edilmesidir.

## 1. CHARLES WELLS'İN ESERDE KULLANDIĞI TRANSKRİPSİYON HARFLERİ

Charles Wells *The Literature of the Turks, A Turkish Chrestomatyh* adlı eserdeki Türkçe metinleri önce Arap harfleri, hemen devamında Latin harfleri ile transkripsiyonunu göstermiş ve İngilizce tercümesini vermiştir. Wells'in eserde kullandığı transkripsiyon harfleri Arap harfleri karşılığı ve eserden örneklerle birlikte *Tablo 1*'de sunulmaktadır.

| No. | Osmanlı Türkçesi Harfleri | Charles Wells'in Transkripsiyonda Kullandığı Harfler | Günümüz Türkçe Karşılığı | Eserden Örnek Kelime | Osmanlı Türkçesiyle Yazılışı |
|---|---|---|---|---|---|
| 1 | ع ,ا | a | Aa | ama, alim, | عالم ;اما |
| 2 | ب | b | Bb | bichak | بكچاق |
| 3 | ج | j | Cc | jevahirin | ڭجواهر |
| 4 | چ | ch | Çç | gechmaz | كچمز |
| 5 | د | d | Dd | déil | دكل |
| 6 | ا | e | Ee | jenneté | جنته |
| 7 | ه | é | Ee | semerési | ثمرهس ى |
| 8 | ف | f | Ff | fakirlik | فقيرلك |
| 9 | ک | g | Gg | gechmaz | كچمز |
| 10 | ک ,غ | gh | Gg | gharib | غريب |
| 11 | ک | y | Ğğ | deyneksiz | دكنكسز |
| 12 | ه ,ح | h | Hh | hajamet, | حجامت |
| 13 | خ | kh | Hh | khasis | خسىس |
| 14 | ک ,ق | k | Kk | kimeti | قىمتى |
| 15 | ل | l | Ll | almali | المای |
| 16 | لا | la | Ll | lazim | لازم |
| 17 | م | m | Mm | mal | مال |

| No. | Osmanlı Türkçesi Harfleri | Charles Wells'in Transkripsiyonda Kullandığı Harfler | Günümüz Türkçe Karşılığı | Eserden Örnek Kelime | Osmanlı Türkçesiyle Yazılışı |
|---|---|---|---|---|---|
| 18 | ك,ن | n | Nn | yilanin | ييلانك |
| 19 | او | o | Oo | olmaz | اولمز |
| 20 | او | eu | Öö | seuzinden | سوزندن |
| 21 | او | ieu | Öö | ghieuzine | كوزيكه |
| 22 | پ | p | Pp | pek | پك |
| 23 | ر | r | Rr | torbasi | طوربەسى |
| 24 | ص,ث ,س | s | Ss | sémer | سمر |
| 25 | ش | sh | Şş | ki sormoushlar | صورمشلر كه |
| 26 | ط ,ت | t | Tt | tatlidir | طاتليدر |
| 27 | او | ou | Uu | kapousounou | قاثوسنى |
| 28 | و | u | Uu | yuk | يوك |
| 29 | او | iu | Üü | ghiulden | كلدن |
| 30 | و | w | Vv | sawdirmish | صاودرمش |
| 31 | و | v | Vv | méïvési | ميوەسى |
| 32 | ى | ï | Yy | a ïb | عيب |
| 33 | ى | y | Yy | yoksa | يوقسه |
| 34 | ز, ض | z | Zz | ziadé, iztirab | زيادە, اضطراب |
| 35 | ظ | za | Zz | muzafferiyetin | مظفريتك |

*Tablo 1:* Charles Wells'in Eserde Kullandığı Transkripsiyon Harfleri ve Örnekler

## 2. YÖNTEM

Çalışmada nitel araştırma modelinin doküman analizi yöntemi kullanılmaktadır. "Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanmaktadır" (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 40). Çalışmanın temelini oluşturan verilere ulaşmak için kullanılan doküman analizi yöntemi, araştırılması hedeflenen olgu ve olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 189).

## 3. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde elde edilen bulgular sunulmaktadır. Charles Wells'in hazırlamış olduğu *The Literature of the Turks, A Turkish Chrestomatyh* adlı eserde tespit edilmiştir. Eserde tespit edilen atasözleri ve deyimlerin, eserde olduğu gibi önce Arap

alfabesiyle yazılışı, sonra yazar tarafından yazılan transkripsiyonu ve günümüze uygun olarak Latin harfleriyle yazılışları *Tablo 2*'de sunulmaktadır.

| No. | Osmanlı Türkçesiyle Yazılışı | Transkripsiyonu | Latin Harfleriyle Yazılışı |
|---|---|---|---|
| 1. | اولمز انسان اله مال | Mal ilé insan insan olmaz. | Mal ile insan insan olmaz. |
| 2. | عيبدر تنبللك دكل عيب فقيرلك | Fakirlik ayïp déil tenbellik aïbdir. | Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıptır. |
| 3. | اولور علم ياكيله ياكيله ادم | Adam yanilé yanilé alim olur. | Adam yanıla yanıla alim olur. |
| 4. | اولهمز قيمتي نصيحتك اما در وار قيمتي جواهرك | Jevairin kimeti vardir ama nasihatin kimeti olamaz | Cevahirin kıymeti vardır ama nasihatın kıymeti olamaz. |
| 5. | كچمز يارەسي ناموس اما كچر يارهسي بيچاق | Bichak yarési gecher ama namous yarési gechmaz. | Bıçak yarası geçer ama namus yarası geçmez. |
| 6. | اخيدر نصيحت اجيدر شمرهسي اما طتليدر حدت طتليدر ميوهسي اما | Hiddet tatlidir ama semerési ajidir nasihat ajidir ama méïvési tatlidir. | Hiddet tatlıdır ama semeresi acıdır nasihat acıdır ama meyvesi tatlıdır. |
| 7. | لزم قلب سلمت كيرلمز جنته عبادتله يالكز | Yaliniz ibadetlé jenneté girilmaz selamet kalb lazim | Yalnız ibadetle cennete girilmez selamet-i kalp lazım. |
| 8. | يوقسه سورسين انيشيمي كه صورمشلر دويه ده ايكيسني صكر اولدقدن يوك اوده يوقوشيمي ديمش !السون شيطن | Dévéye sormoushlarki enishi mi seversin yoksa yokoushoumou odé yuk oldakdan sora ikisinidé shéitan alsin! demish. | Deveye sormuşlar ki inişi mi seversin yoksa yokuşu mu o da yük olduktan sonra ikisini de şeytan alsın! demiş. |
| 9. | اچملو بيوك قاپوسني كوريشك ايله دوهجي | Devéji ilé ghieurushun kapousounou buyuk achmali. | Deveci ile görüşen kapısını büyük açmalı. |
| 10. | اولنور تجربه محنتده انسان اتشده التون | Altoun ateshdé insan mihnetdé tejribé olounour. | Altın ateşte insan mihnette terbiye olunur. |
| 11. | نازكدر كلدن پك طاشدن انسان | İnsan tashden pek ghiulden nazikdir | İnsan taştan pek gülden naziktir. |
| 12. | اينان كوزكه كندي زياده سوزدن بشقهسنك | Bashkasinin seuzinden ziadé kendi ghieuziné inan. | Başkasının sözünden ziyade kendi gözüne inan. |
| 13. | طولمز طوربهسي ديلنجينك | Dilenjinin torbasi dolmaz | Dilencinin torbası dolmaz. |
| 14. | كزيور دكنكسز بولمش كوي كوپكسز | Kieupeksiz kieui boulmoush deyneksiz ghézéyor | Köpeksiz köyü bulmuş değneksiz geziyor. |
| 15. | دكل ايچون بنم ديمشلر چيقدي بهايه موم كوره ديمش | Kieuiré moum bahayé chikdi démishler benim ichun déil démish. | Köre mumun değeri çıktı demişler benim için değil demiş. |
| 16. | مركب ينه مركب ينه اورسهك سمر التون مركبه | Merkebé altoun sémer woursén yiné merkeb yiné merkeb. | Merkebe altın semer vurmuşsun yine merkeb yine merkeb. |
| 17. | ايستر چاپا دكل دعا باغ | Bagh dua déil chapa istér. | Bağ dua değil çapa ister. |
| 18. | نردبان قادينلر ديسهلر وار دوكون يوزنده كوك قالقارلر قورهغه | Ghieuk yuzindé dughun var déséler kadinler nerdiban kourmagha kalkarlar. | Gök yüzünde düğün var deseler kadınlar merdiven kurmaya kalkar. |
| 19. | بق ارصه خويه باقمه بوصه بويه | Boïyé bosé bakma khouïyé ousé bak. | Boya posa bakma huya usa bak. |
| 20. | كسرلر باشني خروسك اوتن وقتسز | Vakitsiz euten khorosin bashini keserler. | Vakitsiz öten horozun başını keserler. |

| No. | Osmanlı Türkçesiyle Yazılışı | Transkripsiyonu | Latin Harfleriyle Yazılışı |
|---|---|---|---|
| 21. | الملي برابر كوپكي كيدن دعوتنه قوردك | Kourdoun davetiné ghiden kiupéyi beraber almali. | Kurdun davetine giden köpeği beraber almalı. |
| 22. | اچار قپويي تيمور سوز كوزل | Ghiuzel seuz démir kapouyou achar. | Güzel söz demir kapıyı açar. |
| 23. | باصمه قويروغنه يبلنك اويويان | Ouyouyan yilanin kouïroughina basma. | Uyuyan yılanın kuyruğuna basma. |
| 24. | يرده يا ارده يا قيز ياشنده بش اون | On besh yashindé kiz ya erdé ya yérdé. | On beş yaşında kız ya erde ya yerde. |
| 25. | بسلر فارهلري بسلمين كدي | Kédi besléméyen faréleri besler. | Kedi beslemeyen fareleri besler. |
| 26. | چيقاريرر دليكندن يبلني ديل طاتلي | Tatli dil yilani délikinden chikarir. | Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır. |
| 27. | پاتلر باشنه قباق اكنك قباق ايله شيطن | Shéitan ilé kabak ekenin kabak bashina patlar. | Şeytan ile kabak ekenin kabak başında patlar. |
| 28. | قازار ديشيله مزاريني يين يمك ايكك طوق | Tok iken yémek yéyen mezarini dishilé kazar. | Tok iken yemek yiyen mezarını dişle kazar. |
| 29. | اولور يقين بغداد ايسه ابي رفيقك | Refikin éï isé Bagdad yakin olour. | Refikin iyi ise Bağdat yakın olur. |
| 30. | ايدرسين ارسلن طوشني اوركتمه | Eurketma tawshani arslan edérsin. | Ürkütme tavşanı aslan edersin. |
| 31. | نصغيدر عبادتك چالشمق | Chalishmak ibadetin nisfidir. | Çalışmak ibadetin nisfidir. Çalışmak ibadetin yarısıdır. |
| 32. | ايدرلر هجوم بيله طاوشانلر ارسلنه اولمش | Eulmush arslana tawshanlar bilé hujoum edérler. | Ölçmüş aslana tavşanlar bile hücum ederler. |
| 33. | للهزاريدر كوننك قيش كناري اتش | Atesh kenari kish ghiununun lalézaridir. | Ateş kenarı kış gününün lalezarıdır. |
| 34. | اچار قپولريني قلعه انختار التون | Altoun anakhtar kala kapilerini achar. | Altın anahtar kale kapılarını açar. |
| 35. | كوپكدر ايكيسيده كوپك قاره كوپك اق | Ak keiupek kara keiupek ikisidé kieupekdir. | Ak köpek kara köpek ikisi de köpektir. |
| 36. | چيقارر طاشدن اتمكني اولن ار | Er olan etmeghini tashdan chikarir. | Er olan ekmeğini taştan çıkarır. |
| 37. | مركب ينه مركب بينه طاقسه يولر آلتون اشك | Éshek altoun yoular taksa yiné merkeb yiné merkeb. | Eşek altın yular taksa yine merkeb yine merkeb. |
| 38. | كودترمز ديشني ايت اصران | İsiran it dishini ghiustermaz. | Isıran it dişini göstermez. |
| 39. | طوتيلور يولرتدن حيون اقرارندن انسان | İnsan ikrarindan haïwan yoularindan tontoulour. | İnsan ikrarından hayvan yularından tutulur. |
| 40. | بيلمز قدريني انسان اولميان انسن | İnsan olmayan insan kadrini bilmaz | İnsan olmayan insan kadrini bilmez. |
| 41. | دكلدر سرو اغاچ اوزون هر | Her ouzoun aghaj serv (selvi) déildir. | Her uzun ağaç servi değildir. |
| 42. | دوشر يره ميوه ايرن كماله | Kemalé eren méïwe yeré dusher. | Kemale eren meyve yere düşer. |
| 43. | اولمز دولت كبي قناعت | Kanaat ghibi devlet olmaz. | Kanaat gibi devlet olmaz. |

*Tablo 2:* Eserde Yer Alan Atasözleri ve Deyimler

## SONUÇ

Bir milletin sözlü kültür ürünleri olarak karşımıza çıkan atasözleri ve deyimler o milletin düşünce yapısını, dünya görüşü ve tecrübelerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla bir milletin dilini öğrenmek ve o millet hakkında bilgi sahibi olmak isteyenler diğer tüm dil unsurlarının dışında dilin söz varlığı olarak karşımıza çıkan atasözleri ve deyimleri de öğrenmeye çalışmışlardır. Çünkü hedef dilin ana dili konuşurlarının düşünce dünyası, hayata bakışı ve sosyolojik yapısı hakkında muazzam bilgiler sunmaktadır. Bir dil unsuru olan atasözleri de diğer unsurları gibi oluşmasıyla birlikte gelişir ve zamanla yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmektedir. Zaman içinde kaybolan atasözleri ve deyimlerin izi ise tarihî kaynaklarda sürülebilmektedir. Charles Wells'in Türkçe okuma becerisinin geliştirilmesine yönelik 1891 yılında hazırladığı *The Literature of the Turks, A Turkish Chrestomatyh* adlı eserde de Türk edebiyatından önemli örneklerin yanı sıra atasözleri ve deyimlere yer vermiştir. Eserde toplam kırk üç atasözü ve deyim tespit edilmiştir. Tespit edilen atasözleri ve deyimlerin bir kısmı günümüzde hâlâ canlılığını sürdürürken büyük bir kısmı da dönüşmüş veya aktif olarak kullanılmadığını söylemek mümkündür. *The Literature of the Turks, A Turkish Chrestomatyh* gibi günümüzde birer tarihi kaynak niteliğine sahip olan eserler Yabancı dil olarak Türkçenin öğretimi sürecinde atasözleri ve deyimlerin kullanımına yönelik ışık tutmasının yanı sıra kaybolmaya yüz tutmuş olan atasözleri ve deyimlerin de kayıt altına alınmasını sağlamaktadır.

**KAYNAKÇA**

Aksan, D., (2004). *Türkçenin Söz Varlığı*. (3. baskı). Ankara: Engin Yayınları.

Barcroft, J., (2004). Second language vocabulary acquisition: A lexical input processing approach. *Foreign Language Annals*, 37(2), 200-208.

Levorato, M. C. (1993). The acquisition of idioms and the development of figurative competence. Idioms: Processing, structure, and interpretation". ed. Cristina Cacciari, Patrizia Tabossi. *Lawrence Erlbaum Associates*, Inc. 101-123

Saraç, Ş. (2018). *Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimine İngiliz Katkısı*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Welles, C., (1891). *The Literature of the Turks, A Turkish Chrestomatyh.* London: Bernard Quaritch

https://www.merriam-webster.com/dictionary/chrestomathy

# ARNAVUTLUK'TA TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI

**Lindita XHANARI LATIFI***

Sayın Prof. Dr. Feridun Yılmaz, Uludağ Üniversitesi Rektörü,

Sayın İrfan Tatlıoğlu, Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği Başkanı,

Sayın Cemal Akkuş, Kongre Düzenleme Kurulu Başkanı,

Değerli meslektaşlarım, kıymetli hocalarım ve öğrenciler.

Genellikle soğuk havaların Balkanlar'dan geldiği söylense de güzel Tiran'dan sizleri sıcak ve samimi bir şekilde selamlıyorum. Öncelikle davetiniz ve bu oturuma konuşmacı olarak katılmanın bana verdiği zevk için teşekkürlerimi ifade etmeme izin verin. Ayrıca Uludağ Üniversitesi'ndeki cömert misafirperverliği için teşekkür ediyor, bu üniversitenin Türkoloji alanında çalışmalar yapan meslektaşlarını özel bir şekilde selamlıyorum. Tüm katılımcılar için verimli olacağına inandığım bu güzel etkinlikte hepinize başarılar dilerim. Türkoloji hakkında konuşmak benim için bir zevktir ve bu konunun beni her zaman heyecanlandırdığını da söyleyebilirim.

Arnavutluk'ta Türkoloji konuşmak, aynı zamanda Balkanlar'da Türkoloji hakkında da konuşmayı gerektirir. Bunun nedeni, çoğu durumda bu ülkelerin tarihindeki olayların bazı durumlarda benzer olması ve günümüzdeki bazı olayların köklerinin ortak geçmişe dayanmasıdır. Bu, zorlu bir konu olduğu kadar aynı zamanda kolaydır. Balkan ülkelerinde Türk dili üzerine yapılan çalışmaların çeşitliliği ve Türkoloji araştırmalarının uzun bir geçmişi bulunması, bu konunun kolay olduğunu gösterir. Dolayısıyla, bugün bu çalışmalara ışık tutacak çok sayıda materyal bulunmaktadır. Ancak, bu materyallerin çokluğu, içeriklerinin konsolidasyonu ve Türkoloji bilimsel çalışmaları alanındaki büyük üretimleri nedeniyle bunları tek bir sunumda kapsamlı bir şekilde ele almak mümkün değildir.

Sözlükte araştırdığımızda, Türkoloji ne anlama gelir diye bakarsak, geniş anlamıyla Türkoloji, Türklerin dil, tarih, edebiyat, sanat ve folklorunu inceleyen bir bilim dalıdır. Arnavutluk'ta ve Balkanlar'daki diğer ülkelerde, Türkoloji şu konularla ilgilidir:

1. Türkçe öğretimi.

* Prof. Dr., Tiran Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi UNYT Balkan Araştırmaları Merkezi

2. Türkoloji konularında bilimsel çalışmalar. Bu bağlamda, dilbilim, edebiyat, kültür, folklor, tarih ve benzeri alanlarda yapılan çalışmalara odaklanılır.
3. Türkoloji ile ilgili filoloji ve arşiv çalışmaları. Bu kapsamda, eski edebi metinler, Arap alfabesiyle yazılmış eski sözlükler, Arap alfabesiyle yazılan dilin eski el yazmaları, divan, kaside, gazel, mevlit gibi edebiyat çalışmaları, Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk ile ilgili resmî belgeleri (fermanlar, beraatler vb.) gibi konular incelenir.
4. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Arnavutlara aktarılan kültürel, dilsel, edebi, mimari, felsefi ve dini etkiler.

Ne yazık ki, Türkoloji ismi özellikle Arnavutluk'ta sadece Türkçe öğretimi ile özdeşleştirilmiştir. Her ne kadar Balkan ülkelerinde Türkoloji'nin gelişim tarihi, Arnavutluk'ta Türkoloji'nin gelişim tarihi ile bazı tarihsel dönemlerde farklılık gösterse de bu durum Balkanlar'da farklı ülkelerde bazı durumlarda yaşanmıştır. Balkanlar'da Türkçe öğretiminin tarihi çok eskilere dayanmaktadır ve Türk dilinin en eski dalları arasında Belgrad Üniversitesi'ndeki Türkçe dalı bulunmaktadır. Bugün Üsküp, Kalkandelen, Saraybosna, Zagreb, Priştine ve Prizren'de Türkçe branşlarında ders veren Türkçe hocalarının neredeyse tamamı Belgrad Üniversitesi'nden mezun olmuştur.

Elbette Arnavutluk ayrı olarak incelenmesi gereken bir vakadır, çünkü Arnavutluk'ta diğer Balkan ülkelerinden farklı olarak 40 yıllık komünist rejim boyunca Türk dili ve edebiyatı bölümü yoktu. Bunun için Arnavutluk'ta Türkoloji'yi incelediğimizde, iki tarihsel aşamayı açıklığa kavuşturmamız gerekiyor:

- 90'lı yıllardan önce, yani komünist diktatörlük döneminde.
- 90'lı yıllardan sonra, yani demokrasi döneminde.

Dikkatsiz bir göz, 90'lı yıllar öncesinde Arnavutluk üniversitelerinde Türk dilinin hiçbir bölümün bulunmadığını, dolayısıyla Türkoloji'nin çeşitli alanlarına ilişkin çalışmaların bulunmadığını söyleyebilir. Komünizm döneminde Türkoloji'nin olmadığı bir gerçektir. Ancak Tiran Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi'nde belirli dönemlerde, bir süreliğine, siyasi olarak seçilmiş, diplomat olarak görev yapacak bir grup insanla birlikte Türkçe dil dersleri verilmektedir.

Arnavutluk'un en prestijli ve en eski üniversitesi olan Tiran Üniversitesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü ilk kez 1997-1998 öğretim yılında açılmıştır. Her ne kadar Türkolog olmasam da o yıllarda Türkçe konusundaki bilgi eksikliğinden dolayı bu alanda ilk Arnavut öğretim görevlisi olma şansına bizzat ben sahip oldum. Maalesef son yıllarda çeşitli sebeplerden dolayı bu branştaki öğrenci sayısında ciddi bir azalma gözlenmektedir.

Türkçenin seçmeli ders olduğu dallarda ise tam tersi bir durum yaşanıyor. Dolayısıyla hem Tarih ve Filoloji Fakültesi'nin tarih bölümünde, hem de İşkodra Üniversitesi'nde, Elbasan'da, New York Üniversitesi'nde ya da Yunus Emre Enstitüsü'nün derslerinde Türkçeyi

seçen öğrenci sayısı oldukça fazla. Filoloji anabilim dallarında Türkçe öğrenmek isteyen öğrencilerin sayısındaki artış, Türkoloji'nin kapsadığı çalışma alanlarında bilimsel çalışmaların devam etmesi için iyi ve umut verici bir işarettir. Bu artan ilgi aslında iki temel nedenden kaynaklanmaktadır:

Bu ilgiyi artırmanın yolu bir şekilde birkaç yıl önce Türk arşivlerinin tamamen Balkan araştırmacılarına açılmasından geçmektedir. Ayrıca günümüzde disiplinler arası çalışmaların en etkili çalışmalar olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Türkoloji'nin kendisinin de bu çalışmalara ihtiyacı var. Türkoloji'nin bu ihtiyacını aşağıda açıklamaya çalışacağım.

Tarihsel açıdan ele alındığında, Balkanlar'ın Türklerle çok erken temas halinde olduğu bir gerçektir, bu nedenle aralarındaki ilişkiler yüzyıllar öncesine, Orta Çağ'a kadar uzanır. Siyasi, ideolojik ve hatta belki de dini duyguların ötesine baktığımızda, Türkiye'nin yüzyıllardır Balkanlar tarihinin ve coğrafyasının bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Tanınmış bir Arnavut diplomatın bu konudaki ifadesinden bahsetmek gerekirse: "Türkiye, bölgesel bir faktör olarak, başka hiçbir Balkan devletinin yerini alamayacağı bir role sahiptir". Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak Balkanlar'ın 500 yılı aşan yolculuğu, üzerinde pek çok iz bırakmıştır, bugün hala canlı olan izler. Bugünün ilişkileri kesinlikle önceki ilişkiler tarafından şartlandırılmıştır ve bir kısmı onlardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Balkanların dil olarak Türkçeye ve Türkoloji araştırmalarına olan ilgisi birdenbire ortaya çıkmamıştır.

Balkanlar'da TİKA Temsilcilikleri, Balkanlar'ın her ülkesinde YTB ve Yunus Emre Enstitüsü'nün, birçok ülkede Maarif Vakfı projeleri ile kültür alanında yakın iş birliği konularında sayısız anlaşmalar yapıldı ve yapılıyor. Kültürel mirasın ortak tarihi, kültürel ve dini değerlerle kimliğinin korunması, canlandırılması ve geri dönüşü ilgi odağı olmuştur ve olmaktadır.

Özel tarihi ve kültürel öneme sahip birçok eserin rekonstrüksiyonunun yanı sıra birçok Balkan ülkesinin Arşivlerinin arşiv malzemelerinin sayısallaştırılmasından, TDK, YTB tarafından Türkoloji alanında yapılan çalışmaların ve iki dilli sözlüklerin yayınlanmasından da bahsedebiliriz.

Gerçek şu ki, Türkiye geçmişin tarihsel etkileriyle de var oldu ve olmaya devam ediyor, başka düzeylerde de var. Bugün bile en hassas ve somut izlerden bazıları, her dilde nispeten fazla sayıda sayılan Balkan dillerindeki Türkçe kelimelerin edebi, folklorik, etnografik, mimari ve dinsel etkileridir. Uzun zamandır fark edilen birçok ciddi çalışma bulunmaktadır. Bu eserleri analiz etme ihtiyacından yola çıkarak, Arnavut araştırmacılarının yıllar içinde tarihi, kültürel, edebi ilişkiler ve bağlantılarla ilgili olarak derlediği tüm çalışmaların bibliyografik sıralamasını amaçlayan bir proje düzenledik.

Projemizin sonuçlara göre, Arnavutluk'ta şimdiye kadar yapılmış incelemelerden:

- 377 bilimsel çalışma: Dilbilim alanında yapılan araştırmalar.

- 405 bilimsel çalışma: Edebiyat, folklor, etnografya, kültür ve eğitim alanında yapılan araştırmalar.
- 959 bilimsel çalışma: Tarih alanında yapılan araştırmalar.
- 156 bilimsel çalışma: Mimarlık ve arkeoloji alanında yapılan araştırmalar.
- 142 bilimsel çalışma: Gazetecilik alanında yapılan araştırmalar.
- 127 bilimsel çalışma: Din felsefesi alanında yapılan araştırmalar.

Yazarlar arasında hepsi ünlü Arnavut ve yabancı Albanologlar ve filologlar yer almaktadır; örneğin: Eqerem Çabej, Shaban Demiraj, Androkli Kostallari, Miço Samara, Enver Hysa gibi.

Aslında Türkoloji alanındaki bilimsel çalışmaların gerçek Türkologlar tarafından değil, Türkçe, Osmanlıca ve diğer doğu dillerini bilen filologlar tarafından yürütüldüğü durumlar da olmuştur. Her ne kadar bunlara çalışmalar denilse de konferans bildirilerinin yayınlanmasından bahsetmiyorum. Monografiler, kitaplar, akademik sözlükler, ansiklopediler, bibliyografyalar, büyük iki dilli sözlükler vb. gibi gerçek bilimsel yayınları kastediyorum.

Belki de bu, filolojinin silahlandığı kapsamlı ve disiplinler arası formasyonla ilgilidir. Üstelik bugün dünyada disiplinler arası çalışmalar en çok aranan, en verimli çalışmalar, hatta en çok zaman alan çalışmalardır. Fakat yalnız o dönemde değil, bugün bile Arnavutçadaki Türkçeden gelen kelimeleri Sözlüklerinin hiçbir zaman Türkolog tarafından hazırlanmadığını belirtmemiz gerekir. Genellikle bunlar filoloji uzmanları ve albanologlar tarafından oluşturulmuştur.

Bu kapsamda üzerinde daha fazla duracağımız isimlerden biri de **Tahir Dizdari**'dir.

Kapsamlı bir çalışmadan sonra, yaklaşık 30 yıllık büyük fedakârlıklar arasında, İtalya'da faşistler tarafından hapsedildiği dönemde başladığı "Arnavutçadaki Türkizmalar" eserini 1972 yılında (vefatından birkaç hafta önce) tamamlayabilmişti. Bu eser daktiloda yazılmış 2000 sayfadan oluşuyordu ve Arnavutçaya girmiş 4448 türkizmayı tahlil ederdi. Dizdari dilbilimci değildi, fakat Medrese ve Katolik Saverian kolejinde eğitim görmesinden dolayı neredeyse tüm doğu ve batı dillerinin ustasıydı. Arnavutluk'taki komünizm rejimi döneminde Türk dili ya da diğer doğu kültür dillerinin bölümleri bulunmazdı. Bundan dolayı oryantalizm alanındaki araştırma ve çalışmalar çok eksik ve yetersizdi.

Tahir Dizdari başkalarının görmediğini görecek gözleri vardı, başkalarının anlamadığını anlayacak aklı vardı, başkalarının ulaşamadıklarını ve kabul etmeye cesaret edemediklerini keşfetme iradesine, sabrına ve cesaretine sahipti.

Dizdari'nin sözlüğü hakkında çok şey söylenebilir. Ancak burada vurgulamak istediğimiz, bu eserin yalnızca Arnavutçanın dil bilim alanında değil aynı zamanda Türkçe ve Balkan dillerine de eşsiz bir katkı sağladığı ve bu dillere sunduğu yardımlar açısından hiçbir şeyi esirgemediğidir.

Dizdari'nin sözlüğü, ilk olarak çalışmanın kalitesinden, toplanmış olduğu sözcüklerin sayısından ve sadece bir kaynak olarak değil aynı zamanda Balkanlar üzerinde yayılması açısından da büyük bir titizlikle anlatılmış olmasından Balkan dillerindeki ortak Türkçe ödünçlemeler alanında çok iyi bir yol göstericidir.

Dizdari'nin eserinin adı "*Fjalori i orientalizmave në gjuhën shqipe* (Arnavut Dilindeki Oryantalizmler Sözlüğü)" olmasına rağmen özünde bu başlıktan çok daha fazlasını kapsamaktadır. Sözlükte 4448 ödünçleme mevcuttur ve yazar bunları Türkçeden doğrudan ödünçlemeler olarak adlandırmaktadır.

Dizdari, birçok sebepten dolayı Balkanlı tüm araştırmacılardan önemi ve değeri açısından farklı bir yerde bulunmaktadır. Çünkü o, Türkçeden ödünçlenen sözcükleri kesin bir şekilde tespit etmesinin dışında aynı zamanda bunların sözcük bilim açısından barındırdıkları anlamlarıyla, Arnavut diline uyarlandıklarında ses bilgisi çerçevesinde geçirdikleri değişimlerle ve bu sözcüklerin Arnavutçanın diyalektleri ile diğer Balkan dillerine yayılmaları ile ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Bir dil bilimcinin önsezileri ve bir araştırmacının tecrübeleri ile belki de amacının dışında bir şekilde bu sözlük, bir dilden diğer dile olan ödünçlemeler alanındaki basit bir sözlük olmaktan çıkıp, aynı sözcükleri ödünçleyen diğer Balkan dillerini de vurgulayan, karşılaştırmalı dillerin yer aldığı daha geniş bir alana geçmektedir. Bunun yanı sıra, her bir sözcüğün kökenini ve kaynağını belirterek, Türkçe, Farsça veya Arapça olmak üzere gerekli gördüğü dilin alfabesinde yazarak bu ödünçlemelerin etimolojisi ile de ilgilenmektedir.

Dikkatlice baktığımızda sanki Dizdari, sonsuz bir madene girmiş ve oradan herkes için çok değerli taşlar çıkartıyormuş gibi görünmektedir. Bu taşların anlamlarına ve kullanıldıkları yerlere, diyalektlere yayılmasına veya yıllar boyu geçirdikleri değişimlere göre, bazıları dolu, bazıları parçalanmıştır, kimisi daha canlı renkte, kimisi ise daha soluktur. Dizdari de bu taşların yıllar boyu üzerinde biriken tozları silip, onları gün ışığına çıkartmıştır.

Sözcük bilimi, Lehçe bilimi, Balkanoloji ve bazen de dil bilgisi olarak böylesine zengin olan bu çalışma ile Dizdari, Arnavut dili için olduğu kadar aynı zamanda tüm Balkan dilleri açısından da daha önce görülmemiş bir dil bilimsel gerçekliği ortaya çıkartmıştır.

Bu bağlamda bakıldığında bu sözlüğe belki de "Arnavut Dilindeki Ansiklopedik Türkizmalar Sözlüğü" denilmesi gerekiyordu. Yukarıda bahsettiğimiz tüm bilgilere dayanarak Dizdari'nin sözlüğünün Arnavut sözlükçülüğü açısından bir "laboratuvar" olduğunu söyleyebiliriz.

Dizdar, çalışma alanıyla ilgili danıştığı Balkanlardan ve Türkiye'den gelen Türkologlarla gizlice iletişim kurmak zorunda kaldı. Rejimin dikte etmesi halinde hayatına mal olabilecek bu iletişim onun için bir umut ışığı gibiydi. Bugün onun Macar Türkologları Nemeth ve Hazai'nin yanı sıra TDK Türkologları Hikmet Dizdaroğlu ile yazışmaları elimizde bulunmaktadır. Eşsiz bir zarafetle, seçilmiş kelimeler ve ifadelerle yazılmış olmasına rağmen, içlerinde çok fazla hüzün vardı.

Komünist rejimin mahkûm ettiği aydının hüznü, muhatap olamayan filoloğun hüznü, eserinin yayınlanmasından ümidi olmayan yazarın hüznü, zorluklardan duyduğu üzüntü. Hatta bazı durumlarda, çalışmalarının bazı kısımlarını nasıl kendilerine mal ettiklerini ve onu nasıl kullandıklarını görmek zorunda kaldı. O rejimde Dizdari'nin sözlüğü yayınlanmadı hiçbir zaman.

Bu mektuplarda, Dizdari bir yandan bulduğu kelimeler ve toplayabildiği sözlük serveti için benzersiz bir mutluluk ifade eder, öte yandan bu eserin Arnavut bilim kurumları tarafından yayınlanması için engel oluşacağı konusunda hüznü ve üzüntüsünü hiç saklayamıyordu.

Dizdari eserini 1966 bitirdikten sonra 1972 yılına kadar düzenlemesini gerçekleştirdi ve onu Arnavutluk'un en yüksek dil kurumuna Albanoloji Enstitüsü'ne resmi olarak teslim etti. Arnavut dilbilim ve bilim akademisi eseri teslim aldıktan sonra kasaya kilitleyerek hiçbir zaman yayına sunmadı. İslam Düşüncesi ve Medeniyeti Arnavutluk Enstitüsü (AIITC) tarafından sponsor edilmesi ile bu koca eser yayın ışığını 2005 yılında görecekti.

Dizdari'nin sözlüğünün çalışıldığı dönemde Arnavut Bilimsel Enstitüsü tarafından yayımlanmaması, onun Balkanların Bilimsel alanlarında tanınmamasına, yaptığı muhteşem işin ve Balkan dillerindeki özel değerlere sahip olan, ortak elementlere sahip olan Türkçeden gelen kelimeler konusundaki çalışmalarının bilinmemesine neden olmuştur.

2021' de Dizdar'ın hayatını ve eserlerini anlatan bir kitap hazırladık[1]. Kitapta ayrıca Dizdar'ın Türkçeden Arnavutçaya geçen kelimeler sözlüğü de yer alıyor. Bu kitabın bir kısmını Uludağ Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne hediye olarak getirdik ve bu oturumunun sonunda teslim etmek istiyoruz.

Ancak bir gerçeği daha vurgulamamız gerekiyor. Bu çalışmanın devam etmesi gerektiğini düşündü, özellikle 1991 yılından sonra Arnavutluk'ta gerçekleşen siyasi ve sosyal gelişmeler ile Türkizmaların durumu değişti. Yeni çalışmalara ihtiyaç vardı, çünkü Arnavutçada yeni sözlükler kullanılmaya başlamış ve yaklaşık 50 yıldır komünistlerin ateist rejimi tarafından şiddet yoluyla yok edilen İslam terminolojisi canlanmaya başlamıştı. Günümüzde Türk dizilerinin Arnavut televizyonlarında yaygınlaşmasıyla ortak dilsel, tarihi ve kültürel unsurların yeniden canlanması bu diziler aracılığıyla fark edilmektedir.

Dizdari ve onun gibiler bu çalışmalarda sonsuz bir ufuk açmışlardır. Ama her şey burada bitiyor mu? Hayır! Nihai sonuçlara ulaşıldı mı? Tabii ki değil! Bu dilsel, kültürel, tarihsel vb. etkiler daha fazla incelenebilir mi? Tabii ki evet!

Bunun için size basit bir örnek vermek yeterli, zira biz de son dönemdeki çalışmalarımızı bu çalışma alanına yoğunlaştırdık. Maalesef diğer Balkan dillerinde olduğu gibi Arnavut dilinde de Türkçe etkilerine ilişkin çalışmalar yaklaşık 40-50 yıl önce yapılan

1 Morina, İ., Latifi, (Xhanari) L. (2021), Tahir Dizdari/Jeta dhe Vepra, Shtëpia Botuese "Fan Noli", Tiranë.

çalışmaların gerisinde kalmıştır. O dönemde çok parlak olan çalışmaların dahi, düzeltilmesi veya yeni çalışmalarla zenginleştirilmesi gereken bazı eksiklikleri olduğu bile anlaşılamamıştır.

Kısaca şöyle özetliyorum:

- Türkçeden gelen kelime grubu içerisinde özel isimler hiçbir zaman yer almamıştır. (Arnavutçada 653 Türkçeden gelen özel isimler var)
- Türkçeden gelen kelime grubu içerisinde kişilerin soyadları hiçbir zaman yer almamıştır. Bunlar nesilden nesile aktarıldığı için Arnavut dilindeki Türkçe kelimelerin en sabit kısmıdır. (Arnavutçada 737 Türkçeden gelen soyadları var)
- Türkçeden gelen kelime grubuna yer adları (toponimler) hiçbir zaman dâhil edilmemiştir.
- Arnavut dilinin kelime yapım türleri ile Türkçe kelimeler ve Arnavutçanın eklerinden oluşan çok sayıda türetilmiş yeni kelime de gözden kaçırılmıştır. Bu kelimeler sayıca çok olmaları ve Türkçe kökenli oldukları sürece Arnavutça dilinden çıkarılamamaları nedeniyle ayrı bir önem taşımaktadır. Anlambilimleriyle bu dili zenginleştirdiler. Mesela Arnavutçada Türkçe "şeker" kelimesiyle birlikte 10 kelime daha oluşmuştur.

sheqere/ sheqerim/ sheqerkë/ sheqerohet/ sheqeroj/ sheqeros/ sheqeroset/ sheqerosje/ i sheqerosur/ i sheqertë vb.

Tam da bu nedenle Arnavut dilindeki Türkçe kelimelerin yeniden incelenmesine ve yeniden numaralandırılmasına ihtiyaç vardır. Yaptığımız son çalışmalarda da bunu başarmaya çalıştık ve Arnavutça dilindeki Türkçe kelime sayısının 50 yıl önceki çalışmalara göre artık daha fazla çıkmasının nedeni de budur.

Bu gerçeğe dayanarak, bilimsel araştırma alanında birlikte yatırım yapma zamanının geldiğini düşünüyoruz.

Bu durum, daha sonra Arnavut ve Türk araştırmacıların ve öğrencilerin araştırma konusu haline getirdiği, sessiz bırakılan veya yanlış ele alınan tüm tartışmalı konuların, aynı zamanda ortak bilimsel masalarda bilimsel tartışma konusu haline gelmesine neden olacak ve bu sayede bilimsellik artırılacaktır. İki ülke arasındaki bilimsel ve üniversite iş birliğinin düzeyi, tartışmalı ve yanlış ele alınan konulara dikkat çekilmesiyle artacaktır.

Bunlardaki çalışmalar ve arşiv araştırmaları karşılıklı ilgi çekicidir. Zaten Balkan arşivlerinin bir kısmında bulunan, Osmanlı dönemine ait arşiv belgeleri dijital ortama aktarıldı. Bu, bu ülkelerin filolojileri için altın bir fırsattır. Arnavut filologlar, bu arşivlerde bu dönemin gerçek tarihi için ihtiyaç duydukları her şeyi bulma olanağına sahiptirler. Yaklaşık 200 yıldır Arap alfabesiyle yazılan yerel dile dair her şeyi ve henüz yazıya geçirilmemiş edebi zenginliğe dair her şeyi bulabiliyorlar.

Bu, Türkçe ve Osmanlıca öğrenmeleri gereken, aynı zamanda filolog olarak yetiştirilmeleri gereken genç araştırmacı gruplarının hazırlanmasını gerektiren, bu dilleri hepimiz için özel değerler taşıyan belgelerin incelenmesinde kullanılacak bir çalışma aracıdır.

New York Üniversitesi Balkan Araştırmaları Enstitüsü olarak, bu çalışmaların gerçekleştirilmesinde her iki ülke arşivleriyle, bilimsel kurumlarla ve Türk üniversiteleriyle yakın bilimsel iş birlikleri yapma net hedeflerimiz bulunmaktadır. Bu tür iş birlikleri, Türk ve Arnavut araştırmacıları ile öğrencilerini bir araya getirecek, gerçek çalışmalara olan ilgiyi artıracak ve gerçek sonuçlara ulaşmamıza yardımcı olacaktır. Yeni vizyonumuz şudur: Öğrencilerimizin ve gelecek nesillerin hizmetine sunarak, gerçek bilimsel iş birliğiyle bilimsel ürün seviyesini yükseltmek ve onlara reddedilemez ve değerli gerçeklere sahip bilimsel bir miras bırakmaktır.

**Sonuç:**

Her zaman kafamı kurcalayan bir soru olmuştur: Bu durumu değiştirmek için ne yapmalıyız? Nasıl daha verimli olabiliriz? İki yol var:

İlk olarak, Balkanlı Türkologların çalışmalarının Türkçe 'ye çevrilmesi gerekmektedir. Çünkü Türk Türkologların Balkan dillerini bilmemeleri, iyi bir bilgi kaynağı olan ve Türk Türkolojisi için önemli olan bu eserleri tanıma imkânı vermemektedir.

İkinci olarak ise hem araştırmacılar hem de öğrencilerimizin katılacağı ortak projeler gerçekleştirmeliyiz. Bu projeler iki ana amacı hedeflemelidir: Hem bilgilerin ve çalışmaların doğrulanması hem de önceki çalışmalara devam eden bir araştırmacı neslinin yetiştirilmesi.

Eğitim ve bilim alanındaki iş birliği, arşiv belgeleri aracılığıyla yeni boyutlar, tarihi gerçekleri gün ışığına çıkarması gereken boyutlar kazanmalıdır. Geçmişin yargılanması ve analizi, geleceğin yolunu daha da açar. Balkanlar'da, Türkiye'nin Balkan devletleri ile olan tarihi ilişkilerine ilişkin tarihsel değerlendirmelerin arşiv kaynaklarına dayanmadığı, bazen varsayım, fantezi ve tahmin düzeyine indiği durumlar vardır. Geçmişin bu değerlendirmelerinde hala karanlık noktalar ve tartışmalı konular var, dolayısıyla arşiv belgelerine dayalı değerlendirmeler tamamen bilimsel, güvenli ve reddedilemez olduğu için bilimin bu tür konuları konuşma zamanının geldiğini düşünüyoruz.

Uzun zamandan beri tartışmasız gerçekleri taşıyan arşiv malzemelerinin detaylı bir şekilde incelenmesine ve değerlendirilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Öte yandan, arşivlerde uykuda olan her şeyi, tarihi belgeleri, Balkan ve Türk araştırmacıların, tarihçilerin, folklorcuların, etnografların, yazarların, filologların, mimarların yıllar içinde derlediği bilimsel materyalleri de tanıyıp gün ışığına çıkarmamız gerekiyor. Ancak bu şekilde Balkanlı ve Türk araştırmacılarımız ve öğrencilerimiz bugüne kadar ele alınan her şeyi daha iyi değerlendirmeyi bilecekler, kendilerine hiç ele alınmamış, kısmen ele alınmış ilginç ve

önemli konuları bulma fırsatı verecekler, kötü ya da yanlış muamele gören, politik olarak ve gerçekçi olmayan bir şekilde ele alınan kişiler daha sonra bunların çalışmalarının nesnesi haline getirilir.

Aynı zamanda, Türk filolojisi, Osmanlıca ve Türkçenin Balkan dillerindeki büyük dilbilimsel, edebi ve yazılı etkilerinin izini aynı arşiv, dil, edebiyat ve gazetecilik belgelerinde bulabilir ve bunlar arasında lehçe sözcükleri ve gramer biçimlerini tespit edebilir.

Arap harfleriyle yazılmış Arnavut edebiyatı ve özellikle bu edebiyatla birlikte hazırlanmış sözlükler, sadece Arnavut dilinin sözlükbilimi için değil, özellikle Türk dilinin sözlükbilimi için özel bir değere sahiptir. Bu edebiyatta ve bu sözlüklerde Türkçeden gelen çok eski kelimeler bulunabilir; hatta bugün kullanılmayan ya da çeşitli lehçelerinde bulunan kelimeler. Bu şekilde sağlam karşılaştırmalı incelemeler yaparak Türk diyalektolojisini genişletebilir ve zenginleştirebiliriz.

**Kaynak**


Çabej, E. (1975) Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke të shqipes, *Studime filologjike*, No.4.

Dizdari, T. (2005) *Fjalor i Oriantalizmave Në Gjuhën Shqipe*, AIITC, Tiranë.

Morina, İ., Latifi, (Xhanari) L. (2021), *Tahir Dizdari/Jeta dhe Vepra, Shtëpia Botuese* "Fan Noli", Tiranë.

Karaağaç, G. (2008) *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.

Korkmaz, Z. (2007). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Latifi, (Xhanari) L. (2006) *Mbi huazimet turke në gjuhën shqipe krahasuar me gjuhët e tjera të Ballkanit, Shtëpia Botuese* "Dudaj", Tiranë.

Latifi, (Xhanari) L. (2012), *Turqizmat dhe semantika e tyre në fjalorët e shqipes, Shtëpia Botuese* "Dudaj", Tiranë.

Latifi, (Xhanari) L. (2022), *Arnavutçadaki Türkçe Alıntılar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Meyer, G. (1891). *Etymologisches Wörterbuch der albanische Sprache*, Strasburg.

Ndreca, M. (2000), *Fjalor Fjalësh e Shprehjesh të Huaja, Redaksia e Botimeve Rilindja*, Prishtinë.

Sakaoğlu, S. (2001). *Türk Ad Bilimi I (Giriş)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Schütz, İ. (1986), "Gjurmë gjuhësh turke mesjetare në shqipen e sotme", *Seminari ndërkombëtar për gjuhën, letërsinë dhe kulturën shqiptare*, Universiteti i Prishtinës, Kosovë.

# İREN MELİKOFF'UN TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARININ ANA HATLARI

**Vagif SULTANLI***

**Giriş**

İrene Melikoff, 7 Kasım 1917 yılında, Ekim Devrimi'nin başladığı gece, o dönemde Rusya'nın başkenti olan St. Petersburg'da doğmuştur. Azerbaycan Türkü olan babası İskender Bey Melikov petrol zenginlerindi ve devrimle birlikte bütün mülkleri elinden alındığı için Rusya'yı terk ederek önce Finlandiya'ya sığınmış, bir buçuk yıl sonra Rusya'ya dönme konusundaki bütün ümitlerini kaybedince önce İngiltere'ye, 1919 yılında ise Fransa'ya yerleşmiştir.

Fransa'da, lise eğitimini Fransızca tamamlayan, özel öğretmenlerden İngilizce dersleri alarak bu dili de öğrenen İrene Hanım önce Sorbonne Üniversitesinin Edebiyat Bölümünden mezun olmuştur. Daha sonra Doğu Dilleri Okulu'nda Türkçe ve Farsça Bölümünü, Sorbonne Üniversitesi Uygulamalı Yüksek Öğretim Okulunu bitirmiştir. Birlikte eğitim aldığı arkadaşları arasında sonradan Türkoloji alanında ismini duyurmuş olan Andreas Tietze (Avusturya), Louis Bazin (Fransa), Bernard Lewis (İngiltere) gibi şahsiyetler de bulunmaktadır (Alptekin, 2009: 9). Sorbonne Üniversitesinde Henri Masse, Louis Massingnon, Jean Deny, Abdulhak Adnan gibi tanınmış âlimlerden dersler almış ve bu birikimleriyle Türkolojinin önemli temsilcilerinden olmuştur.

İrene Melikoff Strasburg Üniversitesinin Türkoloji Enstitüsü ve İranşinaslık Enstitüsü müdürü, Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi alanında Uluslararası Komite (CIEPO) başkanı, Türkoloji Gelişim Cemiyeti başkanı, Paris Asya Toplumu Cemiyetinin üyesi, Paris Dil Cemiyetinin üyesi, Ernest Renan Cemiyetinin üyesi gibi resmi ve gayrı resmi kurumlarda görev yapmıştır.

Profesör İrene Melikoff 1970 yılında dünya Türkolojisi sahasında en muteber yayınlardan biri olarak bilinen *Turcica* dergisini yayımlamaya başlamış ve ömrünün sonuna kadar bu derginin editörlüğünü yapmıştır.

"*Alevîlik-Bektaşîlik konusundaki araştırmalarında bu inançları 'heterodoks' (din kurallarına aykırılık) olarak nitelemesinden dolayı bir ara (1970'li yıllar) Türkiye'de sakıncalı kişi*

* Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesi Azerbaycan Dili ve Edebiyatı bölümü

*olarak değerlendirildi. Resmî bilimsel toplantılara çağrılması engellendi*" (Tan, 2009: 170). Lakin 1980 yıllardan başlayarak Türkiye ile bilimsel ilişkilerini yeniden tesis etmiş, devamlı sempozyumlara, özellikle Hacı Bektaş'taki törenlere katılmıştır.

İrene Melikoff, Türkoloji alanındaki çalışmaları dolayısıyla pek çok ödül almıştır. İran Milli Eğitim Bakanlığının Şeref Ödülü (1973), Türkiye Devlet Bakanlığı Onur Diploması (1973), Chevalier de l'Ordre des Palmes Academiques (1978), Officier de l'Ordre des Palmes Academiques (1983), Türk Tarih Kurumu Onur madalyası (1982), Mevlana Anma Töreni Onur madalyası (1982), Strasburg Üniversitesi Şeref madalyası (1992), Fahri Legion Madalyası (1994) vb. bunlardandır. O, aynı zamanda Konya Selçuk Üniversitesi ve Bakü Devlet Üniversitesi tarafından de Fahri Doktora unvanıyla taltif edilmiştir.

Dünyanın çeşitli ülkelerinde gerçekleştirilen birçok uluslararası konferansa katılan İrene Melikoff'un "Umur Paşa Destanı", "Melik Danişmend", "Ebu Müslim Horasani", "Türk Sufizminin İzinde", "Uyur İdik Uyardılar", "Efsaneden Gerçeğe Hacı Bektaş" ve "Kırkların Ceminde", "Destandan Masala: Türkoloji Yolculuklarım" ve diğer kitapları yayımlanmıştır.

Dünyadaki sayılı Türkologlardan biri olarak bilinen İrene Melikoff'un bilimsel çalışmalarının büyük bir kısmı XIII-XIV. yüzyıl Anadolu sahası Türk edebiyatının araştırılmasına hasrolunmuştur. Doktora çalışması "Danişmendname" konusunda olan İrene Hanım, Türk destanları üzerinde çalışırken mistisizme ağırlık vermiş ve Türk İslam tasavvufunun önemli konularından olan Bektaşilik ve Aleviliğe yönelmiş ve araştırmalarını bu yönde derinleştirmiştir. Bu dönemden itibaren yaptığı araştırmalarda tasavvuf ve tarikatlarla ilgili çalışmalara ağırlık vermiş ve Türkolojinin bu alanında çalışmalarını sürdürmüş, bir müsteşrik olarak daha çok Alevilik ve Bektaşilikle ilgili çalışmalarda söz sahibi olmuştur. Meşhur müsteşrik Profesör Louis Massignon'un (d.1883-ö.1962) tavsiyesi üzerine bu alanda çalışmalarını sürdüren Melikoff, Türk kültür ve bilim dünyasının önemli şahsiyetlerinden olan Prof. Dr. Fuat Köprülü ve Prof. Ömer Lütfi Barkan'la tanıştıktan sonra bu konuda titizlikle çalışmıştır.

Tanınmış matematikçi Salih Zeki Bey'in oğlu Faruk Sayar ile evlenen İrene Hanım İkinci Dünya Savaşı sırasında bir müddet Türkiye'de yaşamış ve bilimsel çalışmalarını burada gerçekleştirmiştir. Bu dönemde o "Marko Paşa" ismiyle bir dergi yayımlayan ünlü yazar Sabahattin Ali (d.1907- ö.1948) ile de tanışmıştır (Ocak Yaşar, 2019: 247). Onun Faruk Sayar ile olan evliliğinden Belkıs Sonya, Ladin ve Şirin Laura adlı üç kızı dünyaya gelmiştir. İrene Hanım, kızlarına Rusçanın yanı sıra babasının dili olan Türkçeyi de kâmil bir biçimde öğretmiştir. Fakat bu evlilik uzun sürmemiş ve İrene Hanım eşinden ayrılarak Fransa'ya dönmüştür.

İrene Melikoff'un ansiklopedik zekâya sahip bir araştırmacı olması onun Türkoloji araştırmalarına yeni bir özellik katmış, çalışmalarının çeşitli bilimlerin sentezi çerçevesinde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Azerbaycan ve genel olarak bütün Türk dünyası kültür

ve medeniyetine olan derin sevgi ve hayranlığı onun eserlerinin vatansever yönünü ortaya koymuştur.

Bu, önemli araştırmacının çalışmalarında devamlı olarak folklora başvurulması, halk edebiyatı kaynaklarının yazılı örneklerle birlikte tahlili, ortaya konan problemin kapsamlı olarak değerlendirilmesini temin etmiştir. Özellikle, bu bağlamda "Kitabi-Dede Korkut" abidesi başlıca kaynaklardan biri olarak dikkat çekmektedir. *"Gürcüler, Türkmenler ve Trabzon: "Kitabi-Dede Korkut" Üzerine*" (Melikoff, 2008: 27-40) adlı makalesinde müellif destanda gerçekleşen olaylarla tarihi hadiseleri karşılaştırmış ve bunlar arasındaki benzerlikten hareketle eserde zamanın izini sürmüştür.

Müellifin "Kazan Sözcüğü Üzerine" (Alptekin, 2009: 87-92) adlı makalesinde destanda şahıs ismi (antroponim) olarak kullanılan bu kelimenin şamanlardan beri kullanılmakta olan, Bektaşi tekkesinin simgesine dönüşen, şehir adı (toponim) gibi yaygınlaşan farklı anlamları üzerinde de durulmuştur.

*"Esterabadlı Fazlullah ve Hurufiliğin Azerbaycan'da, Anadolu'da, Rumeli'de Gelişmesi*" adlı makalesinde müellif, adı geçen tarikatın teşekkülü, inkişafı yayılma alanı ve divan edebiyatına yansıması ile bağlı ciddi bilimsel verilere dayalı mülahazalarda bulunmuştur (Melikoff, 2009: 169-182).

Hurufiliğin başka tarikatlarla mukayesede daha geniş yayılmasında İmadüddin Nesimi'nin önemli rolünün altını çizen araştırmacı, şairin "T*ürkler için millî bir Hallac Mansur olduğuna*" (Melikoff, 2010: 178) dikkati çekmiştir. Bu tarikatın "*Anadolu ve Rumeli'de yaygınlaşmasını ona borçlu*" olduğunu bildiren, şairin biyografisini ve eserlerini dikkatle inceleyen araştırıcının kanaatince, *"Nesimi, öğretisine, Fazlullah gibi harfleri değil, Aşk'ı temel almaktadır. Evrenin merkezinde, insana Bilgi'yi veren Tanrı bulunmaktadır. İnsan, Tanrı'ya, kurbanla ve kendini olgunlaştırarak yaklaşacak ve Tanrı'yla birleşecektir. En yüksek amaç, Tanrı'da fani olmaktır"* (Melikoff, 2010: 177). Araştırmada, Nesimi'nin şiirlerinde insanın Tanrı katına çıkarılmadığı, bilakis Tanrı'nın yeryüzüne indirildiği düşüncesinin hâkim olduğu vurgulanmıştır: "*Nesimi'de Hurufilik, insanın Tanrısallığı anlamını taşımaktadır*" (Melikoff, 2010: 177).

XV. yüzyılda Hurufiliğin Osmanlı'da "sultanın sarayına kadar sızmasının", Fatih Sultan Mehmet'in gençliğinde bir hurufi müridinden etkilendiğinin de tarikatın düşünce sistemi olarak büyük telkin gücüne malik olmasından kaynaklandığını vurgulamıştır. Çalışmanın dikkat çeken yönlerinden biri de Anadolu'da Hurufiliğin varlığını devam ettirmesi için onun Bektaşilik tarikatı içinde eriyerek yeni bir tarzda varlığını devam ettirmesi konusundaki tespitlerdir.

Müellif Alevi edebiyatındaki yedi büyük ozan olarak kabul edilen Nesimi, Fuzuli, Hatai, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Yemini ve Virani'den bahsederek (Melikoff, 2009: 180) çalışmadan onların her birinin sanatıyla ilgili derli toplu bilgi vermiştir.

Bahsi geçen makalede araştırmacı, Hurufiliğin yayılmasında ve Fazlullah Naimi'nin eserlerinin yaygınlaşmasında Feriştezade'nin Türkçe yazdığı eserlerinin rolünden de bahsetmiştir.

1995 yılında Fransızca yayınlanmış olan "Destandan Masala: Türkoloji Yolculuklarım" adlı kitabında Türk kültür ve tarihi ile ilgili araştırmalardan oluşan yirmi yazısını "Destan", "Edebi İncelemeler", "Belgeler ve Tarih", "Masala Doğru" ana başlıkları altında toplamıştır. Bunların içerisinde "Babek Hurremi ve Seyyid Battal", "Gürcüler, Türkmenler ve Trabzon: "Kitabi-Dede Korkud" Üzerine", "Gazi Melik Danişmend ve Sivas'ın Fethi", "Ebu Müslim, Ahilerin Piri", "Türk Destan Edebiyatında Kerbela Olayı", "Sarı Saltuk Kimdir?", "Anadolu Türklerinin Dinsel Kahramanlık Metinlerinde Simgeleşmiş Sayılar", "Yunus Emre ve Çağı", "Kanuni Sultan Süleyman Dönemi Şairleri", "Çağdaş Bektaşi Şairleri: Gelenek ve Evrim", "Türk Halk Şiirinde Birlikte Yaşama Ruhu ve Dinler Üstü Duruş", "Mevlana ve Çağdaşı Türkmen Babalar", "Kızılbaşlarda İmajlar ve Semboller" adlı makaleleri daha çok dikkat çekmektedir.

İrene Melikoff'un yetmişi aşkın makalesi vardır. Bunlardan on beşi "İslâm Ansiklopedisi'nde yayımlanmıştır. Onun "Yunus Emre ile Hacı Bektaş", "Türkiye'de Aydınlanma ve Bektaşiliğin Rolü", "Bektaşilik Dinler Üstüdür", "Alevilik Asla Şiilik Olmadı", "Bektaşi-Kızılbaş Bölünüşü ve Sonuçları", "Göy Tanrıdan İnsan-Tanrıya (Şahi-Merdana), Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Aşiretlerinde Halk İslamı", "Namık Kemal'ın Bektaşiliği ve Masonluğu" başlıklı makaleleri bilimsel derinliği ile dikkat çekmektedir.

"Aydınlanma Süreci İçinde Bektaşilik" adlı makalesinde bahsedilen tarikatı "bir halk sufiliği" olarak değerlendiren ve bu inancın Türk edebiyatı üzerindeki tesirinin sonraki dönemlerde de devam ettiğine dikkati çeken İrene Melikoff'un kanaatince, "*Namık Kemal, Yeni Osmanlılar oluşumunun hazırlayıcılarından biridir. En azından anne tarafından, bir Bektaşi aileden gelmekteydi. Gençlik eserlerinde, Fuzuli'nin ünlü mersiyesi, Kerbela şehitlerinin anıldığı, Hadikatüs-Süeda'nın (Saadete Ermişleıin Bahçesi) etkileri bulunuyordu. İlk şiirlerinin yer aldığı defterlerinde, Ali'yi öven manzumeler vardı. Bektaşilerin yalnızca liberal ve ilerleme yanlısı, gelişmiş düşüncelerinden değil, zengin edebiyatlarından, şiirlerinden ve müziklerinden de etkilenmişti*" (Melikoff, 2007: 64-65).

İrene Melikoff "Alevilik Asla Şiilik Olmadı" adlı makalesinde Aleviliğin çok karışık inanç sistemi, yani değişik inanç unsurlarını bir araya getiren bir sentez olarak nasıl geliştiğine bakarak hem Orta Asya'dan kaynaklanan Şamanizm unsurlarının hem de Anadolu halk sufiliğinin Aleviliğin teşekkülündeki rolünü vurgulamaktadır. Markus Dressler'in kanaatince, İrene Mélikoff'un "*Eski Türk Şamanizmi ile Alevi ve Bektaşi geleneği arasında çizdiği tüm paralellikler, neredeyse belirgin bir şekilde tanımlanabilen, kurumsallaşmış, gayet homojen bir Türk Şaman dini varsayımına dayanır*" (Dressler, 2009: 17).

İrene Melikoff'un "Bektaşi-Kızılbaş Tarihsel Bölünüşü ve Sonuçları" adlı makalesinde bahsi geçen tarikatlar hakkında ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir. Onun kanaatince,

başlangıçta halk dini olan Bektaşilik ve Kızılbaşlık (Alevilik) aynı kökten gelen bir tarikattır. Lakin XVI. yüzyıldan başlayarak bölünmeler olmuş ve iki farklı toplum ortaya çıkmıştır. Yerleşik hayatı benimseyen, tekkeye bağlı ve az-çok düzene girmiş olanlar Bektaşiler, köylerde yaşayanlar yahut göçebe hayat sürenler Kızılbaş olarak ayrılmıştır. Araştırmacıya göre, Kızılbaş olarak adlandırılan topluluklar defalarca isyan ettikleri için, Kızılbaş kelimesi Osmanlı İmparatorluğunda aşağılayıcı bir anlam kazanmış, özellikle bu sebepten o kadar da uzak olmayan tarihi geçmişte onun yerine Alevi sözü kullanılmaya başlanmıştır. Alevi olarak adlandırmalarının nedeni ise Ali'ye olan aşırı bir sevgi, hatta onu putlaştırmaya kadar varan bir sevgi beslemeleri ile ilgilidir (Melikoff, 2007: 54).

İrene Melikoff'un "Istırabın Çiçeği: Türk-İran Tasavvuf Şiirinde Lalenin Sembolik Anlamı Üzerine Bir Araştırma" adlı makalesi onun araştırmaları arasında önemli yer tutmaktadır. Makalede, divan şiirinde Lale mazmununu araştıran müellif, onun yaygınlığının sebeplerini şöyle tarif etmiştir: "*Laleye verilen ayrıcalıklı değerin yaygın bir halk açıklaması, lale sözcüğünün yazılışında Allah lafzının yazılışını oluşturan harflerin bulunmasına bağlanmaktadır: Gerçekte Arap harfleri ile lale, Allah sözcüğünün anagramıdır. Bu çiçeğe camilerde, çeşmelerde, kabirlerde bir süsleme elementi olarak bu kadar sık rastlanması bundan dolayıdır*" (Melikoff, 2008: 94).

Lalenin esasında İran halk geleneklerinde de rast gelinen simgelerden biri olduğunu vurgulayan müellifin kanaatince, "C*ennetten çıkarılan Âdem'in gözyaşlarından laleler açmış, Efrasiyab'ın öldürdüğü Siyavuş'un kanından laleler fışkırmıştır*" (Melikoff, 2008: 96). Türkologun fikrince, lalenin tasavvuf şiirine girmesi ve burada yaygınlık kazanması "Leyli ve Mecnun"da bu mazmuna alegorik biçimde yer verilmesi ile bağlıdır.

Araştırmacı, Doğu edebî-estetik düşüncesinde geniş romantik mazmuna sahip olan lalenin Batı kültürünü de etkilemesini, tekrar Doğu'ya dönerken ihtiva ettiği anlamın daralarak süsleme değeri ile sınırlanmasını, bununla da hem mecazi anlamından hem de önceki genel anlamından da uzaklaştığını vurgulamaktadır. Onun kanaatince, XVIII. yüzyılın ilk yarısının Lale devri adı ile anılması, mimaride lale modasının yaygınlaşması "B*u tarzın latif bir örneği gibi kalmıştır*" (Melikoff, 2008: 93).

İrene Melikoff'un "Yunus Emre ve Çağı" adlı makalesinde XIII. yüzyılın büyük Türk şairinin sanatı, şairin kendi çağının ve mensup olduğu muhitin fonunda araştırılmıştır. Türkçenin edebi dil olarak şekillenmesinde Yunus Emre sanatının mühim rolünü vurgulayan Türkolog, şairin edebî mirasını "halk tasavvuf edebiyatının zengin örneği" olarak değerlendirmiştir. Araştırmacının fikrince, Yunus Emre dönemin Fars medeniyetini, şehir kültürünü, çeşitli tasavvuf akımlarını, vahdeti-vücut felsefesini derinden bilmesine rağmen halk şiirine yönelmiş, öz Türkçenin gelişip güçlenmesini sağlamıştır. "*Şiirleri, aruz vezinli divan şiirinin okunduğu Osmanlı İmparatorluğu döneminde küçümsendi, ancak XX. yüzyılda bir onur ışığına ulaştı. Türk halklarının eski veznine göre söylenmiş, Arapça, Farsça söylemlerden uzak Yunus şiirleri Türk ruhunun, Türk dehasının bir yansıması olarak*

*görüldü*" (Melikoff, 2008: 136). Şairin sanatını bütün yönleriyle araştıran müellif "*Yunus'a göre, insanın ulaşacağı en yüksek mertebe aşk mertebesidir. İnsanı mutlak varlık ile karşılaştırabilecek olan yalnızca aşktır*" demektedir (Melikoff, 2008:136).

İrene Melikoff'un "Geçmişte ve Günümüzde Türkiye'de Şah İsmail'e Tapınma" adlı makalesinde, Safevi hükümdarının şahsiyetine ve sanatına olan münasebet yansıtılmıştır. Makale müellifinin kanaatince, "*Türk boylarının katkısıyla başlangıçta barışçı bir sufi tarikatı olan Safevilik, Pers birliğinin yeni kurucusu ve resmi din olarak Şiiliğin yayıcısı görünümü*" (Melikoff, 2007: 70) almış, Kızılbaşlar tarafından Şah İsmail'in tanrılaştırılması onun hızlı bir şekilde başarılı olmasına zemin hazırlamıştır. Müellif, Türkiye'de Kızılbaş sözünün Alevi kelimesi ile değiştirildiğini; Şah İsmail'in isminin ve eserlerinin Aleviler tarafından saygıyla yaşatıldığını vurgulamıştır.

İrene Melikoff'un "Kanuni Sultan Süleyman Çağı Şairleri: Baki, Fuzuli, Pir Sultan Abdal" adlı makalesi, 16. yüzyılın üç önemli şairinin karşılaştırmalı olarak incelendiği çalışmalardandır. Makalede üç şairin de edebî yönü üzerinde duran müellif, onların benzer ve farklı yönlerini inceleyerek edebiyat tarihindeki önemlerine değinmiştir. Araştırmacıya göre "*Bakinin şen şakrak, üzüntüden uzak olan şiirlerine karşın Fuzuli, acıyı anlatarak yükselir*" (Melikoff, 2008: 143); bu iki şairden farklı olarak Pir Sultan Abdal, halk şiiri tarzında şiirleriyle halkın ruhunu yakalayıp kalbine yol bulmuştur. Araştırıcı, Pir Sultan Abdal'ın sanatından bahsederken Türk folklorunda yaygın olan "*Ebedî dönüşün ve göçmen yaşamın, başka bir ifadeyle yeniden vücut bulmanın simgesi*" (Melikoff, 2008: 148) olarak anlaşılan turna motifine de temas eder.

"Pir Sultan Abdal Dolayısıyla" adlı makalesinde ise araştırmacı, şairin şiirlerinde folklor unsurlarının baskın olmasının bu eserlerin anonim halk edebiyatı örnekleri gibi değerlendirilmesine ve sonuç itibariyle yazıların değişikliklere uğramayıp varyant çeşitliliğine sebep olduğunu vurgulamıştır (Melikoff, 2007: 79). Müellif, Pir Sultan Abdal'ın tabiata olan bağlılığının onun yazılarına mistik ruh getirdiğini de vurgulamıştır (Melikoff, 2007: 80).

Yukarıda da değinildiği üzere, İrene Melikoff'un çalışmalarında Bektaşilik araştırmaları da geniş yer tutmakta olup onun yayınlarının önemli bir kısmında ruhen bağlandığı bu tarikat çeşitli yönleriyle araştırılmıştır. Kitaplarının birinin adını Bektaşi şairi Pir Sultan Abdal'ın meşhur şiirinin ilk mısraından (Uyur İdik Uyardılar) alması da bu ilginin göstergesidir.

Müellifin Bektaşilikle ilgili araştırmalarında bir taraftan tarikatın dini-sosyoloji temelleri araştırılırken diğer taraftan onun edebiyat üzerindeki tesiri üzerinde durulmuştur. Araştırmacı, Bektaşi şiirinin özgünlüğünü "*...sufiliğin önde gelen görüşlerini, her şeyden önce vahdeti-vücudçuluğu (pantheisme) benimsemiş ve özümsemiş*" (Melikoff, 2008: 150) olması sayesinde felsefi ruh kazanması ile izah etmiş ve incelediği şiir örneklerini bu zeminde değerlendirmiştir. İrene Melikoff "*Bektaşiliğin ve Aleviliğin inanç ve ritüellerinin tarihsel perspektif ışığında kökenlerini ilk defa ortaya çıkarmaya ve işlevlerini açıklamağa*

*çalışmış ve ilginç bir takım hipotezler ortaya atarak dikkate değer tespitler ve yorumlar yapmıştır. O bu çalışmalarında son derece titiz bir metotla hareket etmekte, sosyolojik, antropolojik ve teolojik verileri dikkatli bir analiz yeteneğiyle kullanmaktadır*" (Ocak Yaşar, 2009: 6).

Araştırıcı, bu tarikata mensup klasik şairlerin sanatı ile birlikte fazla bilinmeyen çağdaş şairlerin hayat ve sanatını da incelemiştir. Müellifin "Çağdaş Bektaşi Şairleri: Gelenek ve Tekâmül" adlı makalesinde, bahsi geçen tarikat mensuplarından Hilmi Dede, Ahmed Edib Harabi, Âşık Veysel, Âşık Nesimi Çimen gibi çağdaş şairlerin de sanatı gelenek ve modernite bağlamında araştırılmıştır. Müellife göre, şiirde Bektaşiliğin mevcudiyeti ve günümüze kadar varlığını devam ettirmesi dinî törenlerde önemli bir görev üstlenmesinden kaynaklanmaktadır (Melikoff, 2008: 149). Bunu da vurgulamak gerekir ki "Alim, geleneksel araştırmacılıktan uzaklaşarak halk şairlerinin yaratıcılığını tam farklı istikamette – dini tasavvufi bakış prizmasından değerlendirmiştir" (Həsənqızı, 2016: 217).

Müellifin "Türk Destan Edebiyatında Kerbela Olayı" (Melikoff, 2008: 59-76) başlıklı makalesinde, XIV. yüzyıl ürünü olan Şahi Meddah'ın manzum biçimde kaleme aldığı "Maktel-i Hüseyin" adlı eseri tahlil edilmiştir. İmam Hüseyin'in şehadetinin intikamını alan Ebu Müslüm'ün kahramanlığından bahseden; bir dibace ve on meclisten oluşan bu eser Osmanlı Türkçesinde, aruzun remel bahriyle, mesnevi biçiminde yazılmıştır. Tarihi olayların edebî biçimde canlandırıldığı bu eserin Bologna Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi kütüphanelerinde muhafaza olunan iki nüshasının tenkitli neşrini yapan araştırmacı, meclislerin ayrı ayrı kısa mazmununda bahsederek eseri tahlil de etmiştir. Araştırmacının "*Ebu Müslim'in destansı öyküsü, gerçekte Kerbela faciasının ikinci bölümü ve onun tamamlanması*" (Melikoff, 2008: 59) şeklinde özenle değerlendirmesi, bir taraftan Hüseyin'in intikamını alan destan kahramanının Arap olmaması, diğer taraftan eserin Türkçe yazılışı ile bağlıdır. İrene Melikoff'un Profesör Henri Masse'nin tavsiyesi üzerine yazdığı "Türk-İran Epik Geleneği İçinde Horasan Teberdarı Ebu Müslim" (Melikoff, 2012) adlı kapsamlı kitabı ise Ebu Müslim Destanıyla ilgili yazılmış müstakil bir çalışmadır.

İrene Melikoff'un araştırmalarının önemli bir kısmını teşkil eden "Hacı Bektaş – Efsaneden Gerçeğe" (İstanbul, 1998), "Kırkların Ceminde" (İstanbul, 2007), "Destandan Masala" (İstanbul, 2008), "Uyur İdik, Uyardılar" (İstanbul, 2009) adlı kitapları, Turan Alptekin tarafından Fransızcadan Türkçeye tercüme edilerek Türkiye'de yayımlanmıştır. Bundan ilave, Turan Alptekin'in hazırladığı "Prof. İrene Melikoff'un ardından" (İstanbul, 2009) adlı kitabında âlimin bazı araştırmaları, özellikle son yazıları ve mektupları yer almıştır. Nurdan Arca'nın "İrene Melikoff – Sırrı Aşikar Eyledi" (İstanbul, 2024) adlı kitabı ise ünlü Türkologun sanatıyla ilgili araştırmaların farklı bir düzeyde devam ettiğini göstermektedir.

İrene Melikoff, sanatının en verimli çağında, 9 Ocak 2009 tarihinde vefat etmiş ve Paris'te defnolunmuştur.

## Sonuç

Azerbaycan muhaceret edebiyatının ve Türkoloji dünyasının önemli isimlerinden olan İrene Melikoff'un sanatı ve eserleri bugüne kadar detaylı olarak araştırılmadığından onun ilmî faaliyetleri hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bu da doğal olarak onun Türkoloji araştırmalarının gölgede kalmasına, sistematik bir değerlendirmeye tabi tutulmadığından bütün yönleriyle araştırılıp ortaya konmaması sonucunu doğurmuştur. Bu zamana kadar yapılan sınırlı sayıdaki inceleme ve değerlendirmeler, İrene Melikoff'un Türkoloji biliminin çeşitli sorunlarına yönelik eserlerinin pek çok yönden ilk çalışmalardan olduğunu göstermektedir. Türkolog'un çoğunlukla karşılaştırmalı araştırmayı tercih etmesi, bilimsel çalışmalarının değerini önemli ölçüde artırmaktadır. İrene Melikoff bilim insanı olarak mitoloji, folklor, tasavvuf, klasik ve modern Türk edebiyatı, Orta Asya Türklerinin kültürü, özellikle Güney Azerbaycan'ın edebî şahsiyetleri üzerine yaptığı araştırmalarla ön plana çıkmış bir akademisyendir. İrene Melikoff'un Alevilik ve Bektaşilikle ilgili araştırmaları da alana katkı sağlayan önemli çalışmalardan olup ayrıca üzerinde durulması gerekmektedir.

**Kaynaklar**


Alptekin, Turan (2009). *Prof. İrene Melikoff'un Ardından* (İnceleme-Son Yazılar-Mektuplar), İstanbul, Demos yayınları, 134 s.

Arca, Nurdan (2024). *İrene Melikoff – Sırrı Aşikar Eyledi*, İstanbul: Sia Kitap, 208 s.

Dressler, Markus (2009). "İrène Mélikoff'un Mirasi: Metodolojiye Dair Bazi Düşünceler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 52, s.13-20

Həsənqızı, Almaz (2016). *Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığı*, Bakı: Elm və təhsil, 448 s.

Melikoff, İrene (2007). *Kırkların Ceminde*, Çeviren: Turan Alptekin, İstanbul: Demos yayınları, 200 s.

Melikoff, İrene (2008). *Destandan Masala: Türkoloji Yolculuklarım*, Çeviren: Turan Alptekin, İstanbul: Demos yayınları, 271 s.

Melikoff, İrene (2009). *Uyur İdik Uyardılar* (Çev:Turan Alptekin), İstanbul: Demos yayınları, 184 s.

Melikoff, İrene (2010). *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe* (Çev: Turan Alptekin), İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 443 s.

Melikoff, İrene (2012). *Türk-İran Epic Geleneği İçinde Horasan Teberdarı Ebu Mislim (*Çev: Armağan Sarı), Ankara: Elips Kitapları, 189 s.

Ocak Yaşar, Ahmet (2009). Türkoloji ve Alevilik, Bektaşilik Araştırmalarının Büyük Ustası: İrene Melikoff, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Sayı 52, s.3-7.

Ocak Yaşar, Ahmet (2019). "*Melikoff İrene*", TDV İslam Ansiklopedisi, EK- 2, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, s.247-248.

Sultanlı, Vaqif (2023). *Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Başlanğıcdan günümüzədək,* Bakı: Azərnəşr, 384 s.

Tan, Nail (2009). Türklük Bilimi Öğretim Üyesi İrene Melikoff, *Milli Folklor*, Yıl 21, Sayı 82, s. 169-170.

# 6

# AVRUPA'DA TÜRK DİASPORASI VE LOBİSİ AVRUPA'DA DİPLOMASİ ÇALIŞMALARI

# RUSYA'YA KARŞI KIRIM TATAR BELLEĞİNİ SAVUNMAK: DİASPORA FİLMİ "HAYTARMA"NIN ANALİZİ

**Didem BUHARİ***

**Giriş**

Rus yetkilileri tarafından sistematik olarak zulme uğradıktan sonra (Fisher, 1978), Kırım Tatarları, Kırım Yarımadası'ndaki entelektüel, siyasi ve kültürel üstünlüklerini yitirdi. Özellikle, 1853-1856 savaşı ve 1918'de Bolşevik istilasıyla sonlanan kısa ömürlü bağımsız Kırım Halk Cumhuriyeti'nin işgali Kırım Tatarlarının zorunlu göç etmesine neden oldu (Uehling, 2004). Zorunlu göç, Kırım Tatar diasporasının ortaya çıkmasına yol açtı. Kırım Tatar diasporası, başta Türkiye olmak üzere birçok ülkede siyasi olarak aktif hale geldi.

İkinci Dünya Savaşı, Kırım Tatar ulusu için tarihi bir dönüm noktasıydı. Nazi işgali ve ulusal özgürlük vaadi, belirli sayıda Kırım Tatarının Nazi ordusu için savaşmasına yol açtı. Ancak Kırım Tatarlarının çoğu Nazi'lere karşı Sovyet ordusunda görev yaptı. Hatta bir düzine Kırım Tatarı, Sovyet madalyası ile onurlandırıldı, Buna rağmen, Stalin Kırım Tatarlarının tümünü vatana ihanetle suçlayarak Ural Dağları'na sürgüne göndermeye karar verdi (Kireçci ve Tezcan, 2016). Kırım Tatarlarının Nazilerle işbirliği hakkında çeşitli tarihsel anlatılar vardır.

1941 yılında Ekim ayında başlayan Nazi işgali sırasında Kırım Tatar köyleri iki ateş arasında kalmıştıı. Bazı Kırım Tatarları yeraltındaki Nazi karşıtı örgütlenmelere katılırken ve Sovyet ordusu için savaşırken, diğerleri Sovyet yağmalarına karşı "öz savunma taburları" oluşturdular. Bu sırada Nazi Almanyası, daha fazla Kırım Tatarını Sovyetlere karşı savaştırabilmek için "Müslüman/Tatar Komiteleri" kurdu. Katılımcı sayısı hâlâ tartışmalıdır. Rus resmi kaynaklarına göre, Kırım Tatar nüfusunun yaklaşık %10'u olan 20.000 kişinin Nazilere katıldığı iddia edilmiştir (Korostelina, 2015). Alman arşivlerine göre, Kırım Tatarlarının Nazilerle işbirliği, diğer Sovyet uluslarına kıyasla sınırlı kaldı (Fisher, 1978, 151). Yaklaşık 65.000 Kırım Tatarı, Sovyet ordusuna sadık kaldı veya Nazilere karşı yeraltı direnişine katıldı (Williams, 2002).

Sovyet anlatıları, Kırım Tatarlarını, gönüllü olarak Nazilere katılmakla suçlar. Aslında, Kırım Tatarlarının Nazilerle işbirliği yapmasının birkaç nedeni vardı. Örneğin, bir grup

* Prof. Dr. / İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Kırım Tatarı, Sovyetlerden intikam almak ve kendi ulusunun kaderini tayin etme haklarını talep etmek için Nazilerle birlikte savaştı. Diğerleri, öldürülmekten veya Almanya'ya zorunlu işçi olarak gönderilmekten kaçınmak için Nazilerle işbirliği yapmak zorunda kaldı. Nazi işgali altı ay sürdü ve bölgede çoğunlukla Kırım Yahudileri ve Romanlar olmak üzere neredeyse 100.000 kişi Naziler tarafından öldürüldü (Nekrich, 1979). Günümüzde Rusya, genişleme politikasını meşrulaştırmak için Ukraynalıları, Kırım Tatarlarını ve birçok ulusu Nazilerin devamı olmakla suçlamaktadır. Soğuk Savaş'ın sonuna kadar Kırım Tatarlarının Kırım'a dönüşüne izin verilmedi. Bu durum, Türkiye ve Orta Asya ülkeleri de dâhil olmak üzere bazı ülkelerde siyaseten aktif bir Kırım Tatar diasporasının ortaya çıkmasına neden oldu. Türkiye'de 3 milyondan fazla Kırım Tatarı yaşamaktadır (Aydın, 2021).

**Sürgün travması**

Sürgünden sonra hayatta kalanlarla yapılan röportajlar Kırım Tatarlarının Sovyetler Birliği tarafından ihanete uğramış hissettiklerini göstermiştir. Naziler tarafından daha önce esir alınan ve işkence gören Kırım Tatarları bile Sovyetlere karşı daha büyük bir öfke hissetmekteydi (Uehling, 2004). Onlara göre, Stalin tarafından gerçekleştirilen toplu sürgünleri büyük bir tarihi haksızlık ve nankörlüktü çünkü o zamanki Kırım Tatarları arasındaki az sayıdaki Nazi işbirlikçisi zaten geri çekilen Nazi ordusuyla gitmişti (Uehling, 2004). Stalin tarafından sürgüne gönderilenler arasında Sovyet nişanı alanlar bile vardı. Sürgün sırasında ölen Kırım Tatarlarının sayısı hâlâ tartışmalıdır. Sovyet arşivlerine göre, 183,155 Kırım Tatarı sürgün edilmiş, hayatta kalan Kırım Tatarlarına göre ise 450,000 Kırım Tatarı sürülmüş ve neredeyse yarısı sürgün sırasında yaşamını yitirmişti.

Sürgünden sonra, Kırım Tatar ulusunun yeni nesilleri, Kırım Tatar dilini ve İslam dinini öğrenmekten mahrum kaldı (İzmirli, 2013). Kendi gerçek kimliklerini kaybetme endişesi, Kırım Tatarları arasında yaygındı (Buhari Gulmez, 2016). Ayrıca, Stalin, Kırım Tatar ulusunu Kırım'ın tarihinden silmeyi amaçlayarak Kırım Tatarlarının kültürel mirasını yok etmeye çalışmıştı (Fisher, 1978, 171). Sürgündeki Kırım Tatarlarının evlerine Ruslar yerleştirilmiş, Kırım Tatarca sokak isimlerine Rusça isimler verilmişti (Kırımlı, 2002).

Kruşçev'in yönetimi sırasında, 1954 yılında Kırım Ukrayna'ya bırakıldı. Ancak, Kırım'daki nüfusun çoğunluğu etnik Ruslardan oluşmaktaydı. 1944'ten 1990'lara kadar süren sürgünden sonra, yaklaşık 250.000 Kırım Tatarı Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Kırım'a döndü. Kırım Tatarları, Kırım'daki siyasi temsillerini artırmak amacıyla bir Meclis kurdu. Ancak Meclis, resmi olarak Ukrayna tarafından bir STK olarak kaydedildi. Ayrıca, birkaç gazete ve Kırım Tatar kanalı (ART) ile Kırım Tatar okulları ve camileri kuruldu.

Rusya'nın 2014'te Kırım'ı ilhak etmesiyle, Kırım'daki Rus kuvvetleri tarafından insan haklarının ciddi şekilde ihlal edildiği bağımsız gözlemciler tarafından bildirilmiştir. Rus

yetkililer, Kırım Tatarı anma etkinliklerini yasaklamış, ART kanalını kapatmış ve Kırım Tatar Meclisini terörle mücadele kanunu kapsamında kapatmışlardır. Birçok Kırım Tatarı siyasi aktivist Rus yetkilileri tarafından terörizm ve İslamcılıkla suçlanmış, işkence görmüş, sürgüne gönderilmiş ve hapsedilmiştir (ABD Dışişleri Bakanlığı, 2022). Kırım Tatarları da 1944'teki sürgünün soykırım olarak tanınmasını talep ederek Rus genişlemesini kültürel diplomasi yoluyla protesto etmeye çalışmışlardır. Tekrar sürgün edilme korkusu ve travması tetiklenmiştir (Özçelik, 2020).

2014'teki yasadışı Rus ilhakının ardından 15,000'den fazla Kırım Tatarı göçe zorlandı (Özçelik, 2020). Rus yönetimi altındaki Kırım'da Kırım Tatarlarının susturulması, Kırım Tatar diasporasının dünya kamuoyunu Rusya'nın Kırım Tatar ulusuna karşı işlediği tarihsel ve güncel haksızlıklara daha aktif bir şekilde hatırlatma rolünü üstlenmesine neden oldu. Türkiye, Batı ve Güneydoğu Avrupa'da, Orta Asya'da ve ABD ile Kanada'da bulunan diğer ülkelerdeki Kırım Tatar dernekleri üyeleriyle yıllık toplantılar düzenleyen yaklaşık 40 Kırım Tatarı derneğine ev sahipliği yapmaktadır. Kırım Tatar diasporası, müzik ve sinema aracılığıyla acılarını temsil ederken Ukrayna ve Batı devletlerinden destek aldı. Kırım Tatar diasporasının, Rus iddialarına yanıt olarak yaptıkları ilk uzun metrajlı tarihi filmi Haytarma ile belleklerini savunmak için kullandığı çeşitli stratejileri tartışan kısım aşağıda yer almaktadır.

Haytarma filmi, Rus yetkililer tarafından yasaklandı ve protestolara yol açtı (Uehling, 2013). Filmin Kırım'daki galasına karşı çıkan Rus Konsolos protestolar ardından istifa etmek zorunda kaldı. Ukrayna ve Birleşik Krallık Büyükelçilikleri aracılığıyla film ABD, Belçika, Kanada, Türkiye, Almanya, Karadağ, Birleşik Krallık, Suudi Arabistan gibi birçok ülkede gösterildi. Hindistan'ın Riyad Büyükelçiliğinin her yıl düzenlediği film festivalinde, İtalya'da Kimera ve Trieste festivallerinde ve Türkiye'de 50. Altın Portakal Film Festivalinde de yer aldı.

İzleyen bölümde, filmin kısa analizi Tillich (1952)'in kaygı türleri modelini uygulamaktadır. Bu modele göre, üç tür varoluşsal kaygı toplumları etkilemektedir: (1) kader ve ölüm kaygısı (fate and death), (2) boşluğa düşme ve anlamını yitirme kaygısı (emptiness and meaninglessness), (3) suçluluk duyma ve suçlanma kaygısı (guilt and condemnation). Tillich (1952(, bir ulusun fiziki varlığını yitirme kaygısı dışında, kimlik ve kültürünü kaybetme kaygısının ve haklı olduğuna dair inancı yitirme kaygısının da çok önemli olduğunu vurgulamıştır. Kırım Tatar diasporası da bu üç kaygıyla baş edebilmek için kültürel diplomasi aracı olarak Haytarma filmini ortaya koymuştur. Rusya ve Ukrayna arasındaki savaşın analizlerinde ihmal edilen Kırım Tatarlarının bellek savunması savaşın "bellek savaşları" boyutuna etkide bulunmaktadır. Rusya'nın suçlamalarına karşı belleklerini savunmayı amaçlayan Sovyet sonrası diasporalarından II. Dünya Savaşı konulu birçok tarihi film göze çarpsa da, Kırım Tatar diasporasının filmi Haytarma genellikle göz ardı edilir (Buhari Gulmez ve Budrytė, 2022).

**Kırım Tatar belleğini Haytarma filmiyle savunmak**

Akhtem Seitablayev'in yönettiği "Haytarma" filmi 1944 sürgününü konu alır ve gerçek hayatta sürgünden kurtulan insanların da rol aldığı bir kadroya sahiptir. Film, kendisine iki kez "Sovyetler Birliği kahramanı" unvanı verilen bir Sovyet savaş pilotu Amethan Sultan'ın hayatından izler taşımaktadır. Kırım Tatar-Dağıstan kökenli olan Amethan Sultan, 1944 sürgününe tanıklık etmiştir. Film boyunca, Sovyet üniformasını ve madalyalarını giymekte ve Sovyetlere olan Kırım Tatar bağlılığını hatırlatmaktadır. Film, Kırım Tatar toplumunun yaşadığı tarihi haksızlıkları vurgulamayı amaçlamaktadır. Film analizi sırasında, Kırım Tatar toplumunda Tillich'in sözünü ettiği ölüm, anlamını yitirme ve suçlanma gibi kaygıların izleri aranmıştır.

Ölüm kaygısı konusunda, film Kırım Tatarı yaşlıların, kadınların ve çocukların hayvan vagonlarına itildiğini ve direndiklerinde acımasızca öldürüldüğünü gösterir. Sovyet gizli polisi, anavatanlarını terk etmeyi reddeden altı yaşlı Kırım Tatarı gaziyi tabancasını ateşleyerek oracıkta öldürmüştür. Bu şiddet dolu sahneler, Kırım Tatarlarının hizmet ettikleri ve güvendikleri Sovyet otoriteleri tarafından ihanete uğradığını vurgular. Film, sürgünde 109.956 Kırım Tatarının açlık ve hastalıklardan hayatını kaybettiğini belirterek sonlanır.

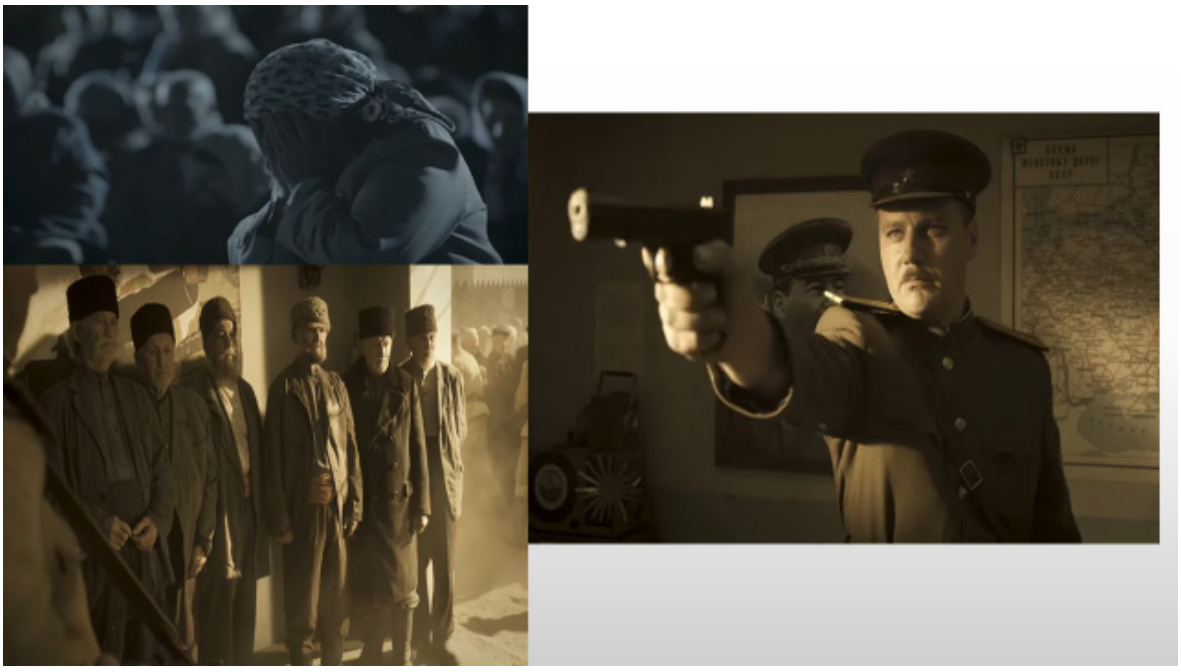

Buna ek olarak, film anlamsızlık kaygısına karşılık Kırım Tatar kimliği ve kültürünün otantik olduğunu göstermeye çalışmıştır. Kırım Tatarlarını Ruslardan ve Ukraynalılardan ayıran özellikleri sunmaktır. Film, "Haytarma" adıyla, "hayatın sonsuz döngüsünün bir simgesi" olan bir yerel halk dansını konu almaktadır. Kırım Tatarları, geleneksel Türk-İslam kültürüne ait kıyafetleri giymekte, Kırım Tatar dili konuşmakta, büyüklerin elini öpmek gibi gelenekleri sergilemekte veya Müslüman inancına uygun olarak ölüleri defnetme gibi gelenekleri yaşatmaktadır.

Özellikle, bir kadının Sovyet askerlerine bebeğini yanına alabilmek için Kırım Tatarcası konuşarak yalvarmasını gösteren sahne, Kırım Tatarlarının anadillerinin Rusça olmadığını vurgular. Başka bir sahnede yaşlı bir Kırım Tatar kadını, yanına sadece üç şey alır: bir Kuran, aile fotoğrafı ve bir dilim ekmek. "Allah, bellek ve ekmek insanın hayatta kalması için yeterli" der. Bu, genç Kırım Tatar topluluğuna din ve belleği savunmanın gerekliliğini hatırlatan güçlü bir mesajdır.

Son olarak, kınanma kaygısına karşı bir yanıt olarak film, Amethan Sultan'ın babasını Stalin'e ve SSCB'ye sadakati yüksek biri olarak tasvir eder. Baba, Sovyetlerin Nazi üstünlüğüne karşı zaferini kutlayarak geniş aile yemeğinde kadeh kaldırırken "ana vatanımıza, zaferimize ve elbette sevgili Josef Vissarionoviç Stalin'e; Sovyetler Birliği'nin bütün milletlerinin babasına" içerikli bir konuşma yapar. Gece aniden evlerini basan Sovyet askerleri Kırım Tatarlarından "bütün (askeri) nişanları sökmek" ve Kırım Tatarlarını toplu sürgün için tren istasyonuna götürmekle görevli olduklarını açıkladıklarında, hem Amethan hem de babası Sovyet devletinin sadakatlerini görmezden gelip onlara hainler gibi muamele edeceğine inanamazlar.

Haytarma filmi, Sovyetler'in Kırım Tatarlarına yönelik haksızlıklarını dünyaya hatırlatmayı amaçlamaktadır, Dahası, Stalin'in saldırgan liderliği ile Putin'in Kırım üzerindeki egemenlik iddiaları arasında bağ kurmaya yardımcı olmak amacıyla Ukrayna Elçilikleri ve Avrupa ülkelerince çeşitli ülkelerde ve festivallerde gösterildi. Ayrıca, Haytarma filminin Kırım Tatarlarını suçlayan iftiralara ve Rus propagandasına karşı Kırım Tatar gençlerinde ulusal bilinci güçlendirme yönünde de etkisi olabilir.

## Sonuç

Çalışma, "Haytarma" filmine odaklanarak, Kırım Tatar diasporasının, Rus suçlamalarına ve ihanete karşı mücadele etmek için kullandığı stratejilere ve Kırım Tatar ulusal ve kültürel kimliğinin gerçekliğini ve anlamlılığını savunma yöntemlerine işaret etmektedir. Kırım'ı yasadışı ilhak ettikten sonra Rusya, Kırım'daki Kırım Tatar Meclisi'ni ve 1944 sürgününü anma etkinliklerini yasakladı. Kırım'daki tarihsel ihanet suçlamalarını reddeden ve Kırım Tatar sürgününü tarihsel bir haksızlık olarak vurgulayan siyasi aktivistler, genellikle susturulmuş ve zulme uğramıştır. Bu durum, Kırım Tatar diasporasının, Rus suçlamalarına karşı belleklerini savunma faaliyetlerini artırmıştır. Ukrayna, resmi görevlere Kırım Tatar milliyetçiler atamanın yanı sıra, 2013 yapımı "Haytarma" belgesel filminin yapılmasını ve uluslararası gösterimini destekleyerek, Sovyet eylemini insanlığa karşı işlenmiş bir suç olarak dünya çapında kınamıştır. Ukrayna, Estonya, Gürcistan, Letonya, Litvanya ve Polonya Dışişleri Bakanları ortak bir açıklamayla "Rusya'nın hâlâ Stalin'in totaliter ve kriminal politikasını 21. yüzyılda da sürdürmesini" kınadı. Baltık ülkelerinin Cumhurbaşkanları da hem Rusya'nın bellek savaşlarını hem de Ukrayna ile Gürcistan'ın sınırlarını ihlal etmesini protesto etti.

**KAYNAKÇA**

Aydın, Filiz Tutku (2021) *Émigré, Exile, Diaspora, and Transnational Movements of the Crimean Tatars: Preserving the Eternal Flame of Crimea*. New York: Palgrave.

Buhari Gulmez, Didem, and Dovilė Budrytė (2022) Taming Anxieties, Coping with Mnemonic Conflicts: Cultural Diplomacy of Crimean Tatar and Lithuanian American Diasporas through historical films, *Uluslararasi İliskiler*, 19(73), 13-28, DOI: 10.33458/uidergisi.1086514

Buhari Gulmez, Didem (2016) Religion and Nation-building in Crimea. In *Nation-Building and Identity in the post-Soviet Space: New Tools and Approaches*, edited by Rico Isaacs and Abel Polese, 65-82. London: Routledge.

Fisher, Alan (1978) *The Crimean Tatars*. Stanford, CA: Hoover Press.

Izmirli, Idil (2013) On Revitalization of the Language and Culture of the Crimean Tatars and Other Formerly Deported People in Crimea, Ukraine: Assessment of Needs and Recommendations. The Hague, Netherlands: OSCE, Martinus Nijhoff Publishers.

Kırımlı, Hakan. 2002. Rus İdaresi Dönemi. *Islamic Encyclopedia*, 25, İstanbul: TDV, 457-464.

Kireçci, M. Akif, and Selim Tezcan (2016) The Predicament of the Crimean Tatars, Past and Present. *Bilig*, 77(1), 1-26.

Korostelina, Karina (2015) Crimean Tatars From Mass Deportation to Hardships in Occupied Crimea. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 9(1), 33-47.

Nekrich, Aleksandr (1979) *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*. New York: Norton.

Özçelik, Sezai (2020) The Russian Occupation of Crimea in 2014: The Second Sürgün (The Soviet Genocide) of the Crimean Tatars. *Troyacademy*, 5(1), 29-44.

Uehling, Greta (2004) *Beyond Memory: The Crimean Tatars' Deportation and Return*. London & New York: Palgrave.

Uehling, Greta (2013) The Release of Haytarma and its Aftermath, June 12, International Committee for Crimea, https://iccrimea.org/reports/kaytarma-review1.html

U.S. Department of State (2022) 2021 Report on International Religious Freedom: Ukraine—Crimea, Office of International Religious Freedom, June 2, 2022. https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/ukraine/crimea/

Williams, Brian Glyn (2002) The Hidden Ethnic Cleansing of Muslims in the Soviet Union: The Exile and Repatriation of the Crimean Tatars. *Journal of Contemporary History*, 37(3), 323–347.

# OSMANLI RUMELİSİ BALKANLARA DÖNÜŞÜRKEN: JEOPOLİTİK BİR KAVRAM OLARAK BALKANLAŞMA'NIN (BALKANIZATION) TARİHİ KÖKLERİ

**Galip ÇAĞ***

**Giriş:** *Batı'nın Sınırında Ötekini Yaratmak*

Balkanlar söz konusu olduğunda zaman, mekân ya da kavram bağlamında sınırlar oluşturmak her zaman zor oldu. Zira tamamen muktedirler elinde kurgulanan böyle coğrafyalarda her değişen muktedirin bölgeye bakışı da değişti. Bir bütün olarak Batı için 20. yüzyıl başlarında –kimilerine göre ilk kez Balkan Savaşları ile- tamamıyla öteki haline getirilen Balkan bölgesi içinde "balkanlaşmak" böyle bir müphem karanlığı inşa etti. Şimdi artık tamamı ile modern ve yaşanabilir bir bütünlüğün parçalanması olarak daha siyasi konjonktüre büründürülen kavramın Todorova'ya göre altında yatan gerçeklik, çok daha menfi anlamlar taşıyordu (Todorova, 2003: s. 17). Gerilik, köhneleşme, ilkellik ve barbarlığa giden bir anlam derinliği ile hemen her politik olumsuzluk bu kavram ile özdeşleşti. Ancak konunun Balkanlar boyutunda iddia bölgenin modern Avrupa normlarına uymak konusunda gösterdiği dirençti.

Balkanlaşma kavramının modern dünya için kullanımı oldukça yeni olsa da kökleri itibari ile sundukları kadim bir mazi bağını kaçınılmaz kılar. Çünkü bu bölgeye dair tüm süreçler tarihten beslenir. Tarih, insan ve kimlik odaklı bir gelişimin köklerini verir ancak bir noktadan sonra bölge modern düşüncenin kurguladığı bir suni ürünler yumağına dönüşür. Geçmişi ve buna dairleri doğru analiz edilmediği takdirde Balkanları bu isimle anmaya devam etmek bile belirli ölçüde bir eksikliği ortaya koyar. Tam bir karşılığa kavuşamaz. Siyasileşmeden evvel tarihi bir kavram olarak kabul edilmesi gereken kavramın bu manada incelenmesi de bölgenin doğru analizi açısından zaruridir.

Bugün Türkiye'de halen kavrama dair doyurucu çalışmaların yapılmadığı aşikârdır. Neredeyse konuyla alakalı tüm izahlar Todorova'nın *Balkanları Tahayyül Etmek* (İmagining The Balkans, 1997) isimli eseri ile başlar. Bazı araştırmacılara göre de onun konuya dair görüşleri sorunlu bir tarafgirlik içerir. Ki görece ciddi bir müphemlik içeren ve sınırları

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, galipcag@gmail.com

net bir şekilde halen çizilemeyen kavramın onun izahlarında istenilen karşılığı bulması da mümkün görünmemektedir.

Dolaylı olarak bakıldığında konunun yüzyılın başına tarihlenen kısmı ile ilgili en somut eser *Uluslararası Barış Carnegie Vakfı Raporu*'dur.[1] Todorova'nın tespiti ile Balkanlar'ın Batı'yı ilk rahatsız edişi olarak kabul edilen Balkan Savaşları sonrasında bu hadiseyi izah için hazırlanan rapor hazırlayanlarına göre daha çok bir barış önerisi metnidir. Buna göre, Balkan Savaşları sonunda, savaşlardan hemen önce kurulan *Uluslararası Barış İçin Carnegie Vakfı*, savaşın kendisini ve sebeplerini incelemek için bir komisyon kurar. Komisyon yaptığı değerlendirmeler sonucunda bir rapor hazırlar. Bu raporun en önemli özelliği, 1913'teki *de facto* durumu ifade etmek için kaleme alınırken çok sonraları 1993'te bu kez 1992-1995 arasında süren Bosna Savaşı için tekrar yayınlanmış olmasıdır. Ancak bu kez başlık önceki başlıktan farklıdır: *Öteki Balkan Savaşları*.

Maria Todorova 1997'de eserini kaleme alırken çok kişinin gözünden kaçan raporu ciddi bir eleştiri ve değerlendirmeye tabi tutar. Ve bu bildirinin de iddiasını destekler şu alıntıyı çalışmasının hemen girişine yerleştirir (Todorova, 2003, s. 22):

"*Balkanlarda karşı karşıya geldiğimiz acı gerçek şu: Eski çağlardaki gelişmelerin, yalnızca Türk egemenliği dönemindeki değil, ondan daha önceki gelişmelerin sonucu, Avrupa kıtasının güneydoğusuna, Avrupalı olmayan ve bugüne dek Avrupalı olmama niteliğini büyük ölçüde koruyan bir medeniyetin hâkim olmasıdır*"

Daha evvel de ifade edildiği gibi Türkiye'de *balkanizasyon* konusuna dair çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Hatta lisansüstü düzeyde konuyu inceleyen iki çalışmadan biri Eren Erdem tarafından hazırlanan *Balkanizasyon Sürecinde Devletleşme* başlıklı kamu hukuku anabilim dalı tezidir.[2] Diğeri de Ümit Öztürk tarafından hazırlanan ve bir sosyoloji ana bilim dalı tezi olan *Balkanlaşma ve Balkanlar'da Türk Kimliği (Makedonya ve Kosova Örneği)* başlıklı çalışmadır. Ayrıca bu iki çalışmaya her ne kadar çok daha farklı bir noktada olsa da Hakan Özdemir'in *Türkçe'den Hareketle Balkanizasyon'a Bir Bakış* (Kömen, 2017) da eklenebilir.

Son olarak bu çalışmada da sıklıkla faydalanılacak olan Galip Çağ'ın *Öteki Avrupa'nın Kökleri ve İnşası* (Otorite Yayınları, 2021) isimli çalışmasının önemli bir bölümü de Balkanlaşma bahsine dair kaleme alınmış nadir çalışmalardandır.

Tüm bu giriş sonunda anlaşılan odur ki; Osmanlı sonrası Balkanlar'ının doğrudan ya da dolaylı olarak ve yine Batı köklü milliyetçi akisler yolu ile parçalı bir düzene tabi

1 Bkz. Report of International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Washington D.C. : Carnegie Endowment for International Peace, 1914. Raporla alakalı ülkemizdeki ilk değerlendirme I. Uluslar arası Balkan Kongresi (24-26 Eylül 2012)'nde "Balkan Savaşlarına Uluslararası Bir Bakış: 1914 Carnegie Vakfi Raporu" (ss. 1409-1422) ile yapılmış akabinde Rapor Prof. Dr. Mehmet Okur tarafından Carnegie Vakfı Raporu, 1914: Büyük Devletlerin Balkanlara ve Balkan Savaşlarına Dair Bir Rapor başlığı ile 2019 yılında yayınlanmıştır.

2 Çalışma daha sonra *Balkanizasyon, Çözülme ve Matruşka Devletler* (2016, Alibi Yay.) başlığı ile kitap olarak yayınlanmıştır.

tutulurken sanki bir siyasal marifetmiş gibi anlaşılarak benzer durumlar için Balkanlaşma/Balkanlaştırma tabiri kullanılmaya başlanır. Bu durumda çalışmanın temeline oturtulması gereken soru evvela *Güneydoğu Avrupa ya da Osmanlı Rumelisi için Balkanlaşma nerede başlamıştır*? olmalıdır.

**Coğrafya'dan Jeopolitiğe:** *Osmanlı Rumelisi Ne Zaman Balkanlar Oldu?*

Bu soru temelde tarihi bir milat belirleme çabası olmakla birlikte bugün mevzu bahis olan balkanlaşma kavramının da kökenine dair bir sualdir. Zira Osmanlı Rumelisinin parçalı bir düzende ve ulusçu düşünce ile bölgede var edilmeye başlanması, sonrasında benzer coğrafyalar için de bir modele dönüşür. Yani bütün olarak varlığını devam ettiren bir coğrafyanın dış bir müdahale ile parçalanarak yönetilmesi oranın mazideki Balkanlar'a benzetilmesi manasına gelir. Böyle olunca kavramın kökünün tespiti için Osmanlı hâkimiyetinde bütün olarak var olan Rumeli'nin ne vakit bir parçalanmaya tabi tutulduğunun anlaşılması mühimdir.

Bölgeye dair okumaların ilgisine ve uzmanlarına sunduklarına bakılırsa Balkan Savaşları'na kadar ki süreçte yeni Balkan devletlerinin *Türklerin Avrupa'dan atılmasına*! yaptıkları katkı, Batılı güçleri yeterince tatmin etmişken, kendi sınırlarında onlara göre Türklerin Ortaçağ'dan itibaren yarattıkları kaotik ortamdan çok daha kaotik ve acımasız bir dünya yarattıkları geç fark edilir. Ve bunu fark ettiklerinde artık yapacakları tek şey bunu reddetmek ya da modern ifade ile *ötekileştirmek*tir. İşte tam bu noktada Avrupa'da yeni düzenin mimarları bu durumu kolaylaştıran, Balkanlardaki sorumluluklarını hafifleten yeni kavramlar ortaya koymaya başlarlar: *Balkanlılık, Balkanlaşmak, Balkan Devleti* vb. Bu kavramlar ilk zamanlarda sürecin doğal bir sonucu gibi ortaya konur ise de zamanla bir fikir akımına dönüşür ve bazen bilinçli bazen de farkında olmadan farklı boyutları ile bölgeye dair değerlendirmelerin argümanları haline getirilir.

Yukarıda belirtildiği üzere Todorova'ya göre Batı dünyasının kendi kurdukları/Balkanlaştırdıkları yeni düzenden ilk rahatsızlıkları özellikle İkinci Balkan Savaşı'ndan başlar. Zira kendi yarattıkları düzende o güne dek hep bir hegemon güç altında var olan yeni halkların ilk kez sahip oldukları irredentist/yayılmacı düşünce ile içine düştükleri zafer sarhoşluğu şimdi kontrol edilemez bir vahşeti de beraberinde getirir. Todorova bunu bir emperyal öykünme olarak da nitelendirir ki ürkütücü kısım bu öykünme ile birlikte Balkan halklarının köklerinde bulunan ilkel kabile kültürünün yarattığı kontrol edilemezliktir (Todorova, 2003, s. 22-23). Kaldı ki Ayn Rand gibi bir düşünür bile 1977'de verdiği "*Global Balkanizasyon*" başlıklı konferansında Balkan halklarından Batı'nın da gözündeki hali ile kabile olarak bahseder. Ve süreci Osmanlı mazisini de yok sayarak bu kabile düzeni üzerinden okur (Rand, 1977: s. 3).

Aslına bakıldığında 19. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nden başlayan kopuşlar hem Batı'da hem de Doğu'da (Rusya) büyük bir memnuniyetle izlenir. Zira yüzyıllardır Avrupa

topraklarından çıkarmak ve uzaklaştırmak istedikleri Osmanlı Türkleri/Müslümanları, kendi geçmişlerinin de nüvesi sayılan antik Yunan/Helen temsilcisi Yunanistan'ın başkaldırısı ile ilk kez bu coğrafyanın dışında kalmaya başlar. Ancak hesaplayamadıkları bir şey vardır ki o da Osmanlı idaresinin, Balkanlara hükmetmeye başladığı 14. yüzyıl sonlarında o güne değin katı feodal ve monarşik iktidarın taassubu altında ezilen halk için zamanı dondurduğu ve Ortaçağ Avrupası'nın muhtemelen karanlık kader çizginden yeni bir yol açarak onlara doğu aydınlanmasının yolunu sunduğuydu. Bu donmuş zaman iddiası en erken döneminde (Fetret dönemi) adem-i merkeziyet ile boğuşan İmparatorluk için de, sonrasında uzun süren Anadolu bunalımı (Celali) için de mevzu bahistir. İşte bu noktada yaşanan kopmalar sonucunda Balkan devletçikleri daha evvel Osmanlı idaresinin kendilerine sundukları bu yol yerine eski karanlık yola sapmayı deneyince ortaya Batı'da dahi kabul görmeyen bir anlayış çıkar. Ve Batı medeniyeti bu dönüşüme bir isim bulmakta gecikmez: ***Balkanlaşmak/Balkanizm.*** Yani kendi katkıları ile bölgede yaşanan kaosun aldığı hal sonraları benzer hadiseler için bir paradigma haline getirilmeye çalışılır.

Şüphesizdir ki; balkanlaşma kavramının başladığı yer evvela Avrupa'nın bir parçası olan güneydoğu kısmının ya da sonrasında Osmanlı Rumelisinin aslen bir dağ silsilesine verilen ad olan Balkan tabiri ile tanımlanması ve sonrasında buna bağlı olarak gelişen kavramın Avrupalı olmama durumunu karşılayan her argümanla doldurulmasıdır. Kaldı ki Bozidar Jezernik Balkan Yarımadası'nın 19. yüzyıla kadar bir ismi olmadığını bu ismin *August Zeune* isimli Alman bir coğrafyacı tarafından verildiğini ifade eder. Hatta Türkçe'de bir nevi sıfat olarak dağlık manasına gelen Balkan kelimesinin sehven bir özel ada dönüştürüldüğünü de belirtir (Jezernik, 2012: 1). Hatta Mark Mazower bunu bir adım öteye taşır ve popüler eserinin girişinde söz şöyle başlar ve devamında da konuyu ayrıntısı ile anlatır (Mazower, 2017: 25)[3]:

*"Bugün Balkanlar olarak bildiğimiz coğrafyanın ezelden beri bu isimle anıldığı zannedilir. Hâlbuki daha iki yüz yıl önce kimse bu adı duymamıştı bile. Buraya Balkanlar değil Rumeli denirdi, yani Osmanlı'nın Bizans'tan fethettiği "Roma" toprakları."*

Güneydoğu Avrupa'ya dair bir çarpıtma, bir manipülasyondan bahsedildiğine göre Balkan kavramının coğrafik aslının, kökünün yani epistemolojik bir tanımının yapılması zorunludur. Ki geçmişte bu manada ilk ve en net tanımlardan biri Halil İnalcık tarafından yapılır ve "*sıradağ ya da dağlık manasına gelen Türkçe bir kelimedir"* ifadesi kullanılır (İnalcık, 2005: 20). Kemal Karpat sonra bu tanımı netleştirir ve Balkan kavramının *batıdan doğuya uzanan ve Bulgaristan'ı ikiye bölen dağ silsilesine verilen ad* olduğunu ifade eder (Karpat, 1992: 25). Bu tanımlar, sonrasında çoğalır ancak çalışmanın mahiyeti açısından bu iki tanım kâfi görünmektedir. Ve anlaşılacağı üzere önceleri bu sıradağların adı olarak kullanılan Balkan, daha sonraları tüm bu bölge için kullanılmaya başlanır. Hatta

3 Konuyla alakalı ayrıntılı izahı için bkz. Mazower, M. (2017), *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, Çev. Ayşe Özil, (İstanbul: Alfa Yay.), ss. 25-30.

belki Osmanlı dönemine dair daha eski bir tanım istenirse Balkan kelimesi Şemseddin Sami tarafından hazırlanan *Kamus-ı Türki*'de *"Sarp ve müsellem veya ormanla mestur dağ, silsile-i cibal"* şeklinde ifade edilerek *"Rumeli kıtasını garbdan şarka şakk eden silsile-i cibal ki buna izafetle kıta-i mezkûreye Balkan şibe cezîresi deniyor"* şeklinde de izah edilir (Şemsettin Sami, 1317: 275).

Konuya daha etraflı izahlar getiren araştırmacılar da olur daha sonra. Buna göre Besim Darkot, MEB İslam Ansiklopedisi'nde kelimenin Türkçe kökenliliği ve aslen coğrafik bir tanımlama olduğuna dair en tafsilatlı değerlendirmelerden birini verir. Ona göre; Haemus (Haymos) Dağları'nın Karadeniz'e yakın ve alçak kısımlarına Türkler *Emine Balkan* adını verirler (Darkot, 1997: s. 180). Bu adın Haemus'tan bozularak "Emine" şekline dönüştürüldüğünü ileri süren Darkot tezine destek olarak *Peutinger Cetveli*[4]/*Haritası*'nda geçen ve bu dağları karşılayan *Monte Emno* ifadesini gösterir. Öte yandan Darkot, *balkan* kelimesinin bazı Türk lehçelerinde "dağ" manasına geldiğini belirttikten sonra, Balkan Türklerinin bu kelimeyi yanına başka bir ifade yerleştirerek kullandıklarını da ifade eder: *Emine Balkanı*, *Koca Balkan* gibi. İhtimal ki Hazar Denizi'nin doğu kısmında bulunan başka bir dağ silsilesine Türkler tarafından verilen *Balhan* adı da Balkan kelimesi ile aynıdır.

Bu ve buna eklenebilecek daha birçok bilgi sonunda anlaşılır ki; bugün ki Bulgaristan'ı Batı'dan Doğu'ya kesen Balkan dağ silsilesinin adı köken olarak kuvvetle muhtemel Türkçe olup bölgeye 5. yüzyıldan itibaren gelen Türkler tarafından verilir, 19. yüzyıla kadar da bu ad, bahsi geçen dağ silsilesini karşılayan bir coğrafik karşılama olarak kalır. Lakin bu tarihten itibaren bölgenin sonraları Balkanlaşma olarak tabir edilen şekilde parçalandığı ve Osmanlı hegemonyasından çıkarılarak Avrupa ile Avrupalı olmayan arasındaki sınır haline getirildiği açıktır. 20. yüzyılın hemen başında Allen Upward'ın şu değerlendirmesi konuya dair getirilen en açık tespittir (Upward, 1908: s. 50):

"*Balkan dünyasının gözünde Tanrı rolünü oynayan Avrupa, Adriyatik Denizi'nde sona erer. Avrupa, uygarlığının beşiği olan, Avrupa'nın kutsal bir boğa tarafından dünyaya getirildiği topraklar o Avrupa'nın parçası sayılmaz. Siyasal gerekçelerle Rusya'yı da içine alır, ama başka yönlerden, Balkanlılar için Avrupalı, Bizanslılar için Frank'ın taşıdığı anlamı taşır. Kısacası, Avrupa Latin Hıristiyan dünyasıdır, Paris başkentidir, Fransızca da dilidir.*"

Dolayısı ile 20. yüzyıl başlarında artık Balkan adı bir bölgenin adından öte sıfatı olurken bu bölge Avrupalı olmama vasfına sahip bir öteki olarak modern ile modern olmayan arasındaki sınır haline gelir. Hatta Brzezinsky'nin ünlü *Büyük Santranç Tahtası*'ndaki tanımı ile geçtiğimiz yüzyılın kaderini de onun *Avrasya Balkanları* denen coğrafyada yaşananlar belirleyecektir (Brzezinsky, 2005: s.162)[5]. O bir yüzyıl gecikir belki ama sürecin

4 12. yüzyılda hazırlanmış genel manada Roma hâkimiyet sahasını gösteren bir 4. yüzyıl haritası kopyası. Kopya, sahibinin adı ile bilinir, M. Ekrem Alımlı, *Harita Kullanımı ve Harita Farkındalığı*, Basılmamış Y.L. Tezi, İTÜ Fen B. Ens., İstanbul 2007, s.21-22.

5 Zbignew Brezezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, Çev: Yelda Türedi, İnkilap Yay. İstanbul–2005, say:162

devamında bölge halklarının kendileri dahi çok daha geç dönemlerde içine düştükleri durumu bu ifade ile zikreder hale gelmeleri dikkat çekicidir. 1990 yılında Saraybosna'da yayın yapan Oslobodonje gazetesinin yayınladığı makalede geçen şu ifadeler tam da bu durumu ortaya koyar (Todorova, 2003: 117):

"*Böylece, Avrupa'nın ayrılmaz bir parçası haline gelecek yerde, yeniden Balkanlaşıyoruz, Lübnan'da, Zagreb'te, Belgrad'da, Stara Pazova'da, Foça'da, Velika Kladuşa'da, Priştine'de ve Üsküp'te Balkanlaşma süreci kendini gösteriyor.*"

Elbette balkanlaşma bir parçalanma durumunu izah ediyorsa kavramın tam bu anlamı ile ne zamandan itibaren kullanıldığına da bir cevap aramak şart. Bir öneri olarak Balkanlar'da vukua gelen dağılma sürecinin özellikle Padişah Abdülaziz devrinde kazandığı ivme ile onun 21 Haziran 1867'de başlayıp 7 Ağustos 1867'de sona eren Avrupa seyahati ilişkisi önemli bir seçenektir. Bu dönemde bölgenin özellikle ulusçu bakış ile getirildiği hal, seyahatin yankıları ve ortaya çıkan de facto durum balkanlaşmanın bu tarihlerde net olarak bir tanımlama olmasa da pratikte batı için silah haline getirildiğini ortaya koyar. Bunda Türk/İslam imajının bölgedeki kadim etkisi ve özellikle Katolik Batı için tarihî hesaplaşma odağı olmasının etkisini de ihmal etmemekte fayda vardır. Şüphesiz bu iddiaya objektif bir bakış olmayacağına dair itirazlar da kaçınılmaz olacaktır ama tarih ile ideolojik mazinin çakıştığı nokta da tam olarak burasıdır. Busbecq'in çok daha erken dönemlerdeki "*… İstanbul dahi, hatta daha da çok, hayır hayır bütün Yunanistan. Sanatı ve bilimleri keşfeden bu topraklar bizlere devrettiği medeniyeti geri almak için müşterek inancımız adına vahşi barbarlığa karşı bizden yardım bekliyor. Ama hepsi boşuna. Hıristiyanlığı sahiplenenlerin akıllarında başka istekler hakim. Türklerin Rumlara hükmetmek için uyguladığı elim şartlar bizlerin kölesi olduğumuz lükse düşkünlük, oburluk, gurur, ihtiras, para hırsı, nefret, haset ve kıskançlık gibi ahlak bozukluğundan daha kötü değil*". ifadeleri dahi tek başına bu iddiayı destekler (Busbecq, 2005: s.39). Kolay değişemeyecek bu imgesel çarpıtmanın bugün halen devam ettiği ve Balkanlaşmanın bölgedeki Türk İslam hâkimiyeti dönemi ile çok alakalı olduğu da ayrıca açıktır. Örneğin yakın zamanlarda AB Müşavirliği de yapan Alain Servante'nin bir çalışmasındaki şu ifadeleri bunun önemli delillerindendir (Servante, 2005: s. 71):

*"Türk (Balkan) imajı 19. yüzyıl başında Byron'un izinde romantik Helenizm hayranlığının patlayışıyla Cezayir fethinin sonrasına kadar olumsuzdu; Fransız ve İngilizlerin Ruslara karşı Türkiye'nin tarafını tuttuğu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformların devamını savundukları Kırım Savaşı süresince ise olumlu. Türkiye'nin gerilemesinin, o dönemde Avusturya ve özellikle de emperyalist heveslerin olduğu bilinen Rusya'nın gücüne karşı bir denge unsuru arayışında olan Fransa'nın (ve İngiltere'nin) çıkarlarına ters düştüğü söylenebilir. Türkiye kendini dönüştürdü ve modernleşti. …..Yüzyılın sonunda Loti ve Claude Farrare'i ve Almanları saymazsak, Türk imajı yine olumsuzdur. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformlar, özellikle Balkanlar'daki siyasal evrimi dikkate alırsak, fazla gecikmişti.*

*Batı, dinsel ve ulusal azınlıklara sırtını yaslayarak kendi ilkelerini çiğneyerek çıkarlarına göre davrandı. Yönetmek için böldü. …. Kendi imgesini gerçek kılan Medusa gibi, Türklerin aynadan yansıyan çarpıtılmış imgesi, değişimlerine ket vurabilir"*

**Balkanlaşma Jeopolitiği**

Edward Said'in *onunla ilgili önerme ortaya atarak, görüş belirterek, tanımını yaparak, öğreterek, çözümleyerek, yöneterek Doğuyla uğraşan kurum, özetle Doğu'ya tahakküm kurmanın, onu yeniden yapılandırmanın ve üzerinde otorite sahibi olmanın batılı yoludur (Orientalism*, 1978: s.3*)* diyerek oldukça sert bir tanımlamaya gittiği oryantalizmin kendine oluşturduğu retoriği, Batılı tarzda olmayan her demokratik olan ya da olmayan düzeni medeni olmamakla ya da daha iyimser bir tanımla kendi gibi olmamakla yaftalar. Hatta Batı ile Doğu'nun sınırını I. Dünya Savaşı sonrasında orta Doğu dediği bölgeden Adriyatik kıyılarına kadar çeker. 20. yüzyıl sonunda Yugoslavya özelinde yaşananları bu bölgenin makûs talihi ve olması gerekeni olarak gördü ki benzer hadiselerin yaşandığı başka coğrafyaları da buraya izafe ile Balkanlaşma tehdidi ile anar. Dolayısı ile çok daha eski dönemlere tarihlenecek olan kavramın tarihi kökleri modern zamanların emperyal söyleminin bir parçası haline getirilerek mesul olanlar sadece tespit yapan ya da tanımlayan durumuna getirilir. Hatta tahminen bu kavram ilk kez 19. yüzyıl sonlarında çarlık Rusya sınırlarında bulunan Balkan ülkeleri için Alman sosyalistlerce kullanılır (Öztürk, 2018: s. 23). Sonrasında da I. Dünya Savaşı sırasında Rusya ile imzalanan Brest Litowsk sürecinde kavramın kullandığı görülür. Daha felsefik bir bakışla örneklendirmek gerekirse Zizek'in 2015'te *başarız devletler*[failed states] olarak tanımladığı I. Dünya Savaşı sonrasının sentetik yapıları ile Balkanlar arasında kurulan bağ da buna örnektir (Zizek, 2015). Hatta Gurabacic, Avrupa ve Amerika'nın Balkan politikalarının "*balkanlaşma, barbarlık ve bombalar*" olmak üzere 3B ile yönlendirildiğini açıkça belirtir (Gurabacic, 2012: s. 442). Avrupa merkezli emperyalist bakış açısına göre; Balkanlardaki insanlar barbardırlar, onlara engel olmanın yolu onları bombalamaktır veya kendileri yapsınlar diye onlara bomba satmaktır. Bu, döngüsel bir şiddet hareketi ile beslenen bir geri kalmışlık durumunun politik halidir. Kaldı ki çalışmasında da Balkanlaşmanın içeriğini çeşitlendirerek çok daha modern bir tanıma tabi tutar.[6] Tüm bu süreç sonunda balkanizasyon, balkanlaşmak ya da balkanize kavramının evvela Balkanlar'da Osmanlı sonrası düzen için ön görülen ve kurgulanan büyük parçaları küçültmek ve sonrasında bir askeri tehdit oluşturmalarını engellemek için aralarında etnik, kültürel, tarihi düşmanlıklar inşa etmek anlamına geldiğini daha sonra ise bu kavramın benzer coğrafyalar için kullandığı anlaşılmaktadır.

Konunun bu tarihsel kökten çıkarılarak Yugoslavya üzerinden jeopolitik kavrama dönüştürülmesi ise genel itibari ile Tito'nun ölümü sonrasında yaşanan parçalanmaya izafe

6 Yukarıdan ve aşağıdan Balkanlaşma kavramları için bkz., Grubacic, A. (2012), "Balkanization of Politicis, Politics of Balkanization", *Globalizations*, IX/3, ss. 439-449.

edilir. Meier bu süreci Yugoslavya'nın yıkımını hazırlayan iç dinamiklerle izah ederken her bir Yugoslav ülkesinin kendi megalo idealarının yıkıma zemin hazırladığını da belirtir (Meier, 1999: s.1). Daha evvel Andrew Baruch Wachtel'in Arnavutlar haricinde kalan tüm Balkan ülkelerinin Ortaçağ'da kurdukları "Büyük" krallıklarının bu megalo ideaları beslediğini söylemesi de Meire'ın teorisini destekler (Wachtel, 2009: s. 53). Bir anlamda bölge halklarının hatıraları bilinçli bir plan ile parçalı yapıya malzeme edilebilir.

Balkanlaşmanın kökle alakalı kısmında kimlik meselesi de tarihle doğrudan ilgi bir argüman olarak göz ardı edilmemeli. Zira salt bir jeo-politik söylem olarak bu kavram kullanılırken Balkanlaşma ile birlikte bir alete/silaha dönüşen kimlik meselesi imhal ediliyor gibi duruyor. Amin Maalouf'un *Ölümcül Kimlikler*'deki kurgusal Yugoslav kimliği balkanlaşma ve kimlik arasındaki saydam/güvenilir olmayan durumu çok doğru ifade eder. Bosna sokaklarında karşılaşılan bir kişinin kendini 1980'de Yugoslav, çok kısa bir süre sonra Bosna Hersek Cumhuriyeti vatandaşı, savaş sırasında Müslüman ve bugün Boşnak olarak tanımlaması bu kurgunun en can alıcı noktasını oluşturur. Kimlik tarihsel olarak edinilen bir şey değil balkanlaşma yolu ile size verilen bir argüman olunca aidiyetleri sarsılan bölge halkı için parçalanma da kaçınılmaz olabilir. Ayrıca görece modern ötesi dünyanın geleneğe ve normatif yapıya olan karşıt duruşunu özgürlük iddiası ile ikame çabası da bu tip bölgelerdeki halkların ayaklanmasına ve birbirine en azından kuşak olarak mesafe koymasına müsait bir ortam hazırlar.

Bir başka bakış olarak balkanlaşmanın Osmanlı idaresinin bölgede zayıflaması sonrasında başladığını ve sürecin en azından bölge açısından Yugoslavya'nın dağılması ile sona erdiğini ama ikinci nesil balkanlaşmanın Bosna ve Kosova savaşları ile kendini hissettirdiğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Bu noktada Balkanlaşmanın bir emperyal "çaba" olduğu düşünüldüğünde bu iki süreç sonunda başarılı ve başarısız olmaz üzere iki balkanize durumun olduğu da açıktır. Yani tartışmalı olmakla birlikte bölgenin kuzey kısmında (Slovenya, Hırvatistan) Yugoslavya sonrasında sağlanan istikrara rağmen güney ve batı bölgelerdeki çatışmaya varan istikrarsızlık, başarısız balkanlaşma süreçlerinin de tartışmaya açılmasını gerekli kılar. Bu durumda bölgeyi tahkir de içeren kavramın diğer "modern olmayan" bölgelerdeki emperyal çabalar açısından çok da kullanışlı olmadığı düşünülmelidir. Buna rağmen Nikolina Bobic gibi kavrama mimari ve şehir yapıları üzerinden bakan araştırmacılar da bütünün bir parçası olmaktansa en azından kendi özerk yapılarını elde etmek isteyen halkların sayısının da giderek arttığını söyler (Bobic, 2019: s. 1).

**Sonuç**

Osmanlı sonrası dönemde yeniden kurgulanan Balkanlar'ın bir daha Osmanlı dönemindeki birliğine kavuşmaması için etnik, kültürel, siyasi ve ideolojik manada parçalanmasını öngören faaliyetler daha süreç devam ederken balkanlaşma ya da balkanizasyon (balkanization) olarak adlandırıldı. Ancak sürecin başlangıcı evvela bölgeyi Avrupalı

olmama durumuna indirgeyen yeni bir tanımlama ile oldu ve yüzyıllarca Osmanlı Rumelisi olarak bilinen topraklar bölgedeki bir dağ silsilesinin adı ile anılarak kendisine birçok menfi anlam yüklendi. Bu yeni sınır ve içerik ile bölge modern dünya için bir öteki haline gelirken kendi ile aynı makûs talihi paylaşacak coğrafyalar için de bir model oluşturdu. Artık kendisi gibi mikro milliyetçilik başta olmak üzere bir çok paradigma ile parçalanan topraklar emperyal dünya için Balkanlaşmakla izafe olundu.

Bu çalışma boyunca öncelikle bu kavramının, bugünlerde bilhassa da Batı'da hoyratça kullanılmasında düşülen yanılgı ortaya konmaya çalışıldı. Buna göre ilk bölümde verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere balkanizasyon jeopolitik bir adlandırma değil tarihi bir çarpıtma, tahfif, tahkir hatta neo/post oryantal bir durumu ifade eder. Zira Batı dünyasında çok erken başlayan ve 19. yüzyıl itibari ile Osmanlı topraklarına sızan anti-avrupalı kimlik olarak Türk/İslam kimliği zamanla bahse konu kavramın içeriğine oturtuldu.

Balkan harpleri bittiğinde Avrupalı güçler ilk kez Balkanlaşma konusundaki hatalarının ve başarısızlıklarının kendilerine olacak maliyetini fark ettiler ve evvela hazırladıkları Carneigne Vakfı raporu ile kabaca günah çıkardılar. Bölgedeki kaosun buranın genetik özelliği olduğu sonuca varacak ithamlarını tespitleri olarak sundular ve konunun Osmanlı idaresinin çok öncesine dayandığını iddia ettiler. İkinci balkanlaşma evresi Tito sonrası Yugoslavya topraklarının yaşadığı parçalanma da yaşandı. Bu evrede kısmen sağlanan başarı çok geçmeden önce Bosna akabinde de Kosova'da büyük bir yıkıma sebep oldu. Dolayısı ile Osmanlı idaresine karşı elde edildiği iddia edilen balkanlaşma şimdi bölgede yeni bir yıkık dünya inşa ediyordu.

Son yıllarda bölgede çalışmanın başında belirtilen tarihi realiteye aykırı olarak başlayan Batı, Kuzey, Güney hatta Kuzeydoğu Balkanlar gibi ifadelerin de bu anlamda neo-balkanizasyon çabalarına hizmet ettiği açıkça görülür. Bu anlamda geçmişte konuya dair yapılan birçok çalışmada da ifade edildiği şekli ile evvela bölgenin bu adlandırmalardan arındırılması ve en azından akademik çalışmalarda tarihi gerçekliğe uygun şekilde Rumeli ifadesinin kullanılması gerekmektedir. Sonrasında Batı'da artık bir tarihi, jeopolitik ve politik konu olarak azımsanmayacak sayıdaki Balkanlaşma üzerine çalışmalarının Türk diline kazandırılması elzemdir. Bu sayede halen yeteri kadar çalışmaya konu olmayan ve dolayısı ile de reel politik stratejilerin belirlenmesinde eksikliklere sebep olan kavramın gündemimize girmesi sağlanmalıdır.

Bugün Rumeli coğrafyasında varlık mücadelesi veren Türkler'in dil ve tarih noktasında sınırları doğru çizilmiş bir coğrafyada yaşama hakları mahfuzdur. Ancak bu mücadelenin doğru yürümesi ve haklarının tam manası ile ortaya konması da Balkanlaşma dün, bugün ve gelecekteki durumunun gerçekçi bir şekilde anlaşılmasında yatmaktadır. Bunun yolu da artık dünyada küresel sistemin sebep olduğu her kaotik ortamın bu adla anılmasına karşı tezler geliştirmek olup, tepkinin odağının da Türkçe ve aslen coğrafik bir tanımlama olan balkanın bu gerçek anlamla anılmasıdır.

**Kaynakça**

Alımlı, M. E. (2007), *Harita Kullanımı ve Harita Farkındalığı*, Basılmamış Y.L. Tezi, İTÜ Fen B. Ens., (İstanbul).

Bobic, N. (2019), *Balkanization and Global Politics, Remaking the Cities and Architectıre,* (London: Routlage)

Brzezinsky, Z. (2005), *Büyük Satranç Tahtası*, Çev. Yelda Türedi, (İstanbul: İnkılap Yay).

Çağ, G. (2021), *Öteki Avrupa'nın Kökleri ve İnşası* (Antalya: Otorite Yayınları).

Darkot, B. (1997), "Balkan" mad., *İA*, II, (Eskişehir: MEB).

De Busbecq, O. G. (2005), *Türk Mektupları*, Çev. Derin Türkömer, (İstanbul).

Erdem, E. (2012), *Balkanlaşma Sürecinde Devletleşme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı, (Ankara).

Grubacic, A. (2012), "Balkanization of Politicis, Politics of Balkanization", *Globalizations*, IX/3, ss. 439-449.

İnalcık, H. (2005), *Türkler ve Balkanlar*, (Prizren:BAL-TAM Türklük Bilgisi III).

Jezernik, B. (2012), *Hayallerdeki Türk*, Çev. Ali Özdamar, İstanbul:Kitap Yayınevi, İstanbul.

Karpat, Kemal H. (1992), "Balkanlar" mad., *DİA*, V, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı), ss. 25-32.

Mazower, M. (2017), *Bizans'ın Çöküşünden Günümüze Balkanlar*, Çev. Ayşe Özil, (İstanbul: Alfa Yay.)

Meier, V. (1999), *Yugoslavia: A History Of İts Demise.* (London: Routledge).

Okur, M. (2019), *Carnegie Vakfı Raporu, 1914: Büyük Devletlerin Balkanlara ve Balkan Savaşlarına Dair Bir Rapor*, (Ankara: TTK).

Öztürk, Ü., (2018), *Balkanlaşma ve Balkanlar'da Türk Kimliği(Makedonya ve Kosova Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, (Malatya).

Rand, A. (1977), Global Balkanization, *The Ford Hall Forum*, Boston, on April 10, ss. 3-15.

Said, Edward W. (1978), *Orientalism*, (New York: Pantheon).

Servante, A. (2005), "Batılıların Gözünde Türk İmajının Geçirdiği Değişimler, Cehennem Teolojisinden Demokrasi Derslerine", *Dünyada Türk İmgesi*, Çev. Serpil Çağlayan, Yay. Haz. Özlem Kumrular, (İstanbul: Kitap yayınevi), ss. 27-85.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Dersaadet, 1317, s. 275. *(Yeniden basımı: Eylül 1998, İstanbul)*

Todorova, M. (2003), *Balkanları Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, (İstanbul: İletişim Yay.).

Upward, A. (1908), *The East and Europe: Y-The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the Eve of the Revolution*, (Londra: John Murray).

Wachtel, A. B. (2009), *Dünya Tarihinde Balkanlar*, Çev. A. C. Akkoyunlu, (İstanbul: Doğan Kitap)

Žižek, S. (2015), "We Can't Address the EU Refugee Crisis Without Confronting Global Capitalism", *Inthesetimes*, September 9, https://inthesetimes.com/article/slavoj-zizek-european-refugee-crisis-and-global-capitalism (et. 13.05.2024)

# AVRUPA TÜRKLERİNİN DOĞU TÜRKİSTAN DAVASINA KATKILARI

**Erkin EMET***

"Doğu Türkistan" yer ismi "Türkistan" yer isminden türetilmiş ve geniş anlamda Türkistan bölgesinin doğu kesimini tanımlamak için kullanılır. "Türkistan" ismi "Türk" kelimesine Farsça "–istan" ekinin eklenmesi ile yapılmıştır. "Türkistan", "Türklerin oturduğu yer" anlamına gelir ve Türkistan'da Türk Lehçeleri konuşan çeşitli Türk boylarının yaşadığı bölgeyi tanımlamak için kullanılır. "Türkistan" kavramının kapsadığı alan ardışık asırlarda ve Türklerin yaşadığı bölgelerin sürekli değişmesiyle kendisi de değişmiştir, ayrıca farklı zamanlarda ve terimin kullanıldığı farklı eserlerde hep değişiklik göstermiştir. M.S. 563 yılı civarında Türkler, Seyhun nehir kıyısında Ak Hunları yendi, sonra Mâverâünnehir bölgesine girdiler ve o dönemde İran'ı yöneten Sasani İmparatorluğu ile Ceyhun Nehri tarafından sınırlandılar. "Türkistan" isminin henüz keşfedilmiş en erken kullanımı, 7. yüzyıla dayanan ve Soğd dilinde yazılmış bir yazılı eserde bulunmuştur. (*Y. yoshida; T.moriyasu:1989).* Bu eserde "Türkistan" kelimesi, Seyhun ile Ceyhun nehirlerinin arasındaki küçük alana atfen kullanıldı. 8. yüzyıl ve bunun sonrasında Arap coğrafyacılar, kendi eserlerinde "Türkistan" ismini kullanmaya devam ettiler, ancak Araplar Sasani İmparatorluğu'nu yenip Orta Asya'yı fethettikten sonra Türkler, Mâverâünnehir bölgesinden kuzeye ve doğuya geri çekilmeye mecbur kaldılar. Bu nedenle 9. ile 11. yüzyıl arasında Arap dilinde yazılmış coğrafya eserlerinde "Türkistan" kavramının kapsadığı alan kendisi de kuzeye ve doğuya doğru kaydı, iki nehrin arasındaki bölge ise söz konusu "Türkistan" alanından ihraç edildi. İranlı coğrafyacı İbn Hurdazbih'nin Arap dilinde yazdığı "*Yollar ve Ülkeler Kitabı*" (Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik)'nda yazdığına göre, "Türklerin toprakları arasındaki en büyüğü Dokuz Oğuzlarınkidir. Bu bağlamda atıfta bulunan "Türk toprakları," Seyhun Nehri'nin kuzeyindeki çayırlar ve hemen etrafındaki alanları kapsar. 982 yılında tamamlanmış "*Hudûd el-âlem*" eseri, *Mâverâünnehir* bölgesini "Türkistan'ın giriş kapısı" olarak, Karluklar ile Oğuzlara ait alanları da "Türkistan" olarak nitelendirmiştir. 13. yüzyıla dayanan Fars eseri "Cihangir'in Tarihi" (*Tarikh-i Jahangushay*)'nde "Türkistan" tekrar Mâverâünnehir bölgesiyle eşanlamlı olarak kullanıldı. Antik

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi

Çin kitaplarında "Türk" (突厥 Tūjué) tanımı sırf Türk soyundan gelen kabileleri tanımlamak için kullanılsa da, bahsi geçen Arap yazarlar, Türkleri vahalarda yerleşik Farsça konuşan halklardan ayırt etmek için "Türk" kelimesini Türkçe konuşan göçebe halkları tanımlamak için kullanırlardı. Göktürklerin yenilgisi ve 13. yüzyılda Orta Asya'nın Moğollar tarafından istilasıyla "Türkistan", coğrafi bir kavram olarak etkisini kaybetti ve gitgide kullanımdan kalktı. 18. yüzyılın ortasında Çing Hanedanı Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra Pekin'de İmparator *Qianlong'un* hizmetinde çalışan iki Portekizli Hristiyan rahip, harita tasarlamak için toprak araştırma göreviyle Doğu Türkistan'a gönderildi. Bu araştırma kapsamında bulunan mekânlar, Fransız rahip Jean Joseph Marie Amiot'un yayımladığı "Mémoires concernant l'histoire, les sciences et les arts des Chinois" (Çinlilerin tarihi, bilimleri ve sanatları hakkında anılar") eserinde "Doğu" ile "Batı Türkistan" şeklinde bahsedildi; Doğu Türkistan'ın güneyindeki Tarım Havzası, Batılılar tarafından "Doğu Türkistan" olarak nitelendirilmeye başladı, fakat 19. yüzyılın başından önce bu terim Batılıların arasında henüz yaygın kullanıma girmemişti. 1722 yılında Paris'te yayımlanan "Histoire De Timur-Bec" (Timur'un Tarihi) adlı eserinde Doğu Türkistan bölgesi "Güney Türkistan" olarak tanımlandı.

Mançu İmparatorluğu 16 Mayıs 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamını işgal ve istilâ etmişlerdir. Bir süre Zo Zungtang komutasındaki ordu tarafından idare edilen Doğu Türkistan, 18 Kasım 1884'te Çin imparatorunun emriyle 19. eyalet olarak *Şin-cang* (*Xin jiang* 'Yeni Toprak') adıyla doğrudan imparatorluğa bağlanmıştır. (Buğra, Mehmet Emin: s. 31-32)

Doğu Türkistan üzerindeki Mançu sülâlesinin hâkimiyeti 1911 yılına kadar devam etti. Bu tarihte Çin'deki Mançu sülâlesi yıkılarak cumhuriyet rejimi kuruldu ve bu rejim de bölgeyi kâğıt üzerinde elinde tuttu. Bu zaman zarfında mahallî idareciler merkezin zayıflığı sebebiyle tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. Hatta dış ülkelerle doğrudan doğruya antlaşmalar yapabiliyorlardı. Ancak bu sürede de Doğu Türkistan idarecilerinin Çinli olduğu unutulmamalıdır.

1930'lara gelindiğinde, yerli idarecilerin halk üzerindeki baskıları artmış ve halkı bezdirmişti. Bunun bir sonucu olarak yer-yer ayaklanmalar patlak vermeye başladı. Bunlardan önemlileri şunlardır:

Hoca Niyaz Hacı liderliğinde, Nisan 1931'de Kumul ayaklanması,

Mahmut Muhiti liderliğinde, Ocak 1933'te Turfan ayaklanması

Mehmet Emin Buğra liderliğinde, Şubat 1933 Hoten ayaklanması

Bunların yanında, yine 1933 yılı içinde Tarım havzasında Timur ve Osman isimli kişilerin liderliğinde, Altay'da Şerif Han Töre liderliğinde ayaklanmalar patlak verdi. Bütün bu ayaklanmalar sonuç verdi ve aynı sene Ürümçi şehri haricinde bütün Doğu Türkistan Çinlilerden temizlendi.

İhtilâllerin ilk başladığı yer olan Kumul'daki ayaklanmaya Döngenlerden Ma Jung Ying, Mayıs 1931'de emrindeki yüz gönüllü ile katıldı; ancak yaralanınca Temmuz'da Kansu'ya döndü.

Kumul'a Eylül 1931'de Ruslar yardım teklif etti ise de Kumul ihtilâlcileri reddetti. Bunun üzerine Rusya Doğu Türkistan'ın valisi Jing Şuren ile Ekim ayında gizli bir antlaşma yaparak vali kuvvetlerine silâh yardımına başladı. Buna rağmen bölgeye hâkim olamayan Jing Şuren, Nisan 1933'te Rusya üzerinden Çin'e kaçınca başkumandan Şeng Şişey kendini askerî vali ilân ederek idareyi ele aldı.

1933'te Ma Jungying binden fazla gönüllüyle tekrar gelerek 16 Haziranda Hoca Niyaz Hacıyla görüştü. Ma Jungying'in bütün askerî işleri tek başına ele almak istemesine Hoca Niyaz karşı çıktı. Bunun üzerine Ma ihtilâlcilere saldırarak ellerindeki silâh ve mühimmatı aldı. Hoca Niyaz'ın zor duruma düştüğünü gören Rusya, Hoca Niyaz'a Şin ile anlaşmasını teklif etti. Teklifi değerlendiren Hoca Niyaz, 9 Temmuz 1933'te Şin ile anlaştı. Antlaşmaya göre Tanrı dağlarının güneyi Hoca Niyaz'ın, kuzeyi de Şin'in idaresinde olacaktı. Antlaşma Ürümçi'de imzalandı.

Bu şekilde 12 Kasım 1933'te, Kâşgar'da "Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti" ilân edildi ve aşağıdaki hükûmet kuruldu:

| | |
|---|---|
| Cumhurbaşkanı | Hoca Niyaz Hacı |
| Başbakan | Sabit Damollah Abdülbaki |
| Erkan-ı Harbiye Reisi | General Mahmut Muhiti |
| İçişleri Bakanı | Seyitzade Yunus Bek |
| Dışişleri Bakanı | Kasım Can |
| Eğitim Bakanı | Abdulkerimhan Mahdum |
| Evkaf Bakanı | Şemsettin Turdi |
| Adalet Bakanı | Zarif Kari |
| Ziraat ve Ticaret Bakanı | Abdul Hüseyin |
| Maliye Bakanı | Ali Ahun |
| Harbiye Bakanı | Oraz Bek |
| Sağlık Bakanı | Abdullah Hani |

Ocak 1934'te Çöçek ve Altay sınırından giren Kızıl Ordu, Ürümçi civarında Ma Jung Ying'i bozguna uğratarak Kâşgar'a doğru ilerlemeye başladı. Bu arada Ürümçi'den Kâşgar'a gelen başkonsolos Afserof, Hoca Niyaz ile görüşerek hükûmetin lâğvedilmesi ve kendisinin Ürümçi'de Şing Şi Sey ile birlikte ortak idare kurmasını teklif etti. Bunu kabul etmek zorunda kalan Hoca Niyaz, Afserof ile birlikte Kâşgar'dan ayrıldı. Ürümçi'de genel vali yardımcısı oldu ve böylece hükûmet sona erdi.

Eylül 1938'de Şing Şi Sey, Stalin'in mümtaz misafiri olarak Moskova'ya gitti ve Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üye oldu.

Nisan 1937'de çıkan ihtilâlin bastırılmasının ardından Hoca Niyaz tutuklandı; sonra da Şerif Han Töre ve diğer mücahitler gibi işkence ile öldürüldü. Aynı yıl Barköl'de dört ayaklanma ile Şubat 1940'ta ve Haziran 1941'de Altay'da çıkan ayaklanmalar kanlı bir şekilde bastırıldı.

Şing Şi Sey bir yandan Sovyetler Birliği ile yakın ilişkiler kurarken diğer yandan Çin ile gizlice anlaşmıştı. İkinci Dünya Savaşı sırasında fırsatını bulan Şing Şi Sey Çin'e bağlılığını ilân etti. Bunun üzerine önceden sınıra yığınak yapmış bulunan Çin ordusu ülkeye girdi, Kızıl Ordu Doğu Türkistan'ı terk etti. Bu, Milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan'a soktuğu ilk kuvvetti. Halk Çin işgaline karşı yer yer direnişe geçti. Bunlardan bir kısmını Rusya desteklemekteydi.

Eylül 1944'te İli'de çıkan ayaklanma sonuç verdi ve İli, Altay, Tarbagatay vilâyetleri kurtarılarak 12 Kasım 1944'te "Şarkî Türkistan Cumhuriyeti" ilân edildi:

| | |
|---|---|
| Cumhurbaşkanı | Ali Han Töre |
| Başbakan | Ahmetcan Kasım |
| Cumhurbaşkanı Muavini | Hekim Hoca Beg |
| Genel Sekreter | Abdürrauf Beg |
| Maliye Bakanı | Enver Musabay |
| Eğitim Bakanı | Seyfettin Azizi |
| Sağlık Bakanı | Muhittin Kanat |
| Adalet Bakanı | Mehmet Can Mahdum |

İli'de hükûmet kurulduktan sonra Ruslar isyancılara yardım olarak silâh, askerî ve sivil müşavirler yolladı. Bu müşavirler vasıtasıyla Rusya, Çin'le antlaşma yapılmasını telkin etti. Bunun üzerine Çin'le görüşmeler başladı. Çin görüşmelerde aracı olmaları için literatürde "Üç Efendi" olarak bilinen İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabri'yi Doğu Türkistan'a davet etti. Ülkeye gelen Üç Efendi çoğunlukla gençlerin dinleyici olarak katıldığı bir konferans düzenleyerek tam bağımsızlığa ulaşmak için önce Çin'e bağlı bir millî muhtariyet kurulmasının ve bu şekilde kültürün, mefkûrenin ve iktisadî hayatın yükseltilmesinin en uygun yol olduğunu, bir süre sonra Doğu Türkistan'ın Rus boyunduruğuna girme tehlikesinden de uzak olarak bağımsız olabileceğini anlattılar. Görüşmelerin sonunda anlaşma sağlandı. (Buğra, Mehmet 1960: s. 61) Ancak antlaşmaya taraftar olmayan Ali Han Töre ile birkaç reis Rusya'ya kaçırıldı.

Antlaşma neticesi Ürümçi'de 15'i yerli, 10'u da Çinli olmak üzere 25 kişilik ortak bir hükûmet kuruldu. Buna göre Çinli general Zhang Zhi Zhong Genel Vali, Kremlin yanlısı olan Ahmetcan Kasım ile Burhan Şehidî de vali muavinleri olmuşlardı. Aynı hükûmete Mehmet Emin Buğra Bayındırlık Bakanı, Canım Han Maliye Bakanı, İsa Yusuf

sandalyesiz üye olarak girmiş, Mesut Sabri de Eyalet Genel Müfettişi olmuştu. (Buğra, Mehmet Emin 1960: s. 61)

İhtilâl kuvvetlerinin altında olan ve Ruslarca desteklenen İli, Altay, Tarbagatay vilâyetlerine Çin eli uzanmıyor, güneydeki Çinlileştirme politikası ise halkın kuzeydeki gibi Rusya'ya meyline sebep oluyordu. Bunun üzerine Çin, Mesut Sabri'yi genel valiliğe, İsa Yusuf'u da hükûmet genel sekreterliğine atamak yoluyla idareyi milliyetçilere bıraktı. Hükûmetin Rus yanlısı üyeleri bu yeni durum karşısında İli bölgesine çağrıldılar ve hükûmetten çekildiler.

"Milliyetçi hükûmet" ilk iş olarak Türkleşme prensibiyle eğitime el attı. Bu hareket Çin'i ve Rusya'yı telâşlandırdı. 1948'de Doğu Türkistan'da bulunan Çin silahlı kuvvetleri başkumandanı bir beyanname yayınlayarak yerli milliyetçilerin Rus taraftarlarından daha tehlikeli olduğunu ifade etti.

Aynı sıralarda Çin'de Mao'nun meşhur yürüyüşü gerçekleşmekteydi. Bunun bir neticesi olarak Çin hükûmeti, SSCB'ne hoş görünmek amacıyla, 1 Ocak 1949'da Mesut Sabri ve İsa Yusuf'u işten el çektirdi. Yerlerine Kremlin yanlısı komünist Burhan Şehidî getirildi. Bu arada Çinli komünistler yavaş yavaş Çin'e hâkim olmuş ve Doğu Türkistan sınırına dayanmıştı. Eylül 1949'da Doğu Türkistan'daki milliyetçi Çin birliklerinin başkumandanı, Çin komünist hükûmetine bağlılık ilân etti. Böylece komünist ordu hiçbir askerî kuvvetle karşılaşmadan ülkeye girdi.

12 Kasım 1949'da Doğu Türkistan komünist Çin hükümeti tarafından işgal edilince Mehmet Emin Buğra, İsa Yusuf başta olmak üzere bir grup dava arkadaşıyla birlikte ikinci defa Hindistan'a hicret etmek zorunda kaldı. Kendisiyle birlikte gelenler için güvenli bir yaşam alanı oluşturmak amacıyla 1949-1951 yıllarında yoğun bir diplomasi gerçekleştirdi. Hindistan Başbakanı Nehru ile görüştü. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, Amerika Birleşik Devletleri Yeni Delhi Büyükelçiliği, Hint Dışişleri Bakanlığı ve Türkiye Cumhuriyeti hükümeti gibi mercilerin yanı sıra Kızılhaç ve Kızılay gibi kuruluşlara da başvurdu. Aralık 1951'de arkadaşları ve bir grup hemşerisiyle Türkiye'ye geldi. Başbakan Adnan Menderes, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan, Dışişleri Bakanı Mehmed Fuad Köprülü ve bazı siyasîlerle yaptığı görüşmelerin ardından 13 Mart 1952 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnâmesi ile Hindistan ve Pakistan'da bekleyen 1850 Doğu Türkistanlı mülteci Türkiye'ye getirildi.

1953'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçen Buğra Ankara'ya yerleşti. Türkiye'deki sivil toplum örgütleriyle, bilhassa Batı Türkistanlı, Kafkasyalı, İdil-Ural ve Azerbaycanlı akraba topluluk liderleriyle iş birliğinin yollarını aradı. Bu kapsamda Türk Birliği ve Türk Ortak Cephesi gibi isimler altında Sovyet Rusya ve Komünist Çin'e karşı bir dizi siyasî çalışma yürüttü. 1954'te Taif şehrinde düzenlenen Doğu Türkistan Kurultayı'na katılmak üzere Suudi Arabistan'a gitti. Kurultayda Doğu Türkistan meselesi için Milliyetçi Çin (Tayvan) hükümetiyle müzakerelerin başlatılmasına karar verildi. Mehmet

Emin Buğra ile İsa Yusuf Alptekin Milliyetçi Çin liderleriyle görüşmeler yaptılar. Milliyetçi Çin'in bağımsız bir Doğu Türkistan fikrine olumlu yaklaşmaması üzerine görüşmeler sonuçsuz kaldı. Aynı yıl Ürdün'de düzenlenen Kudüs İslâm Konferansı'na katılan Buğra Doğu Türkistan davasını Arap-İslâm dünyasına anlatmaya çalıştı. Ardından Kahire'ye ikinci bir diplomatik ziyarette bulundu, burada önemli siyasî ve ilmî görüşmeler yaptı. 1958'de Karaçi'de düzenlenen Milletlerarası İkbal Konferansı'na "İkbal ve Türkistan" adlı Urduca bir bildiri sundu. Pakistan'ın Lahor ve Ravalpindi şehirlerinde Doğu Türkistan meselesi hakkında çalışmalar yaptı. 1960'ta Yeni Delhi'de düzenlenen Milletlerarası Sömürgeciliğe Karşı Asya-Afrika Halkları Konferansı'na İsa Yusuf'la birlikte katıldı, konferans sırasında çeşitli milletlerin delegeleriyle müzakerelerde bulundu. Aynı yıllarda Hindistan'da Dalay Lama ile Tibet sorunu ve Doğu Türkistan mücadelesinin durumunu görüştü. 14 Haziran 1965'te Ankara'da vefat etti. (*TDV İslâm Ansiklopedisi: 2020)*. İsa Yusuf Alptekin 17 Aralık 1995 tarihinde vefat oluncaya kadar Doğu Türkistan davasını Türkiye merkezli devam ettirmiştir.

**Doğu Türkistan Davasının Avrupa'ya Taşınması ve Avrupa'daki İlk Uygur Topluluğu**

Avrupa'daki ilk Uygur topluluğu 1950 yılının sonunda Batı Dünyasından yükselen ilk Uygur sesini takip ederek yavaş yavaş şekillenmeye ve güçlenmeye başlar. Avrupa'da "Soğuk Savaş"ın perdesi açılınca çok geçmeden Münih'te 14 farklı dilde Komünizme karşı propagandaya başlayan "Özgürlük" radyosuna yeni bir ses olarak Uygurca yayınlar da eklenir. 1950 yıllarının ortalarından başlayarak "Özgürlük" radyosu safına katılan Gulamiddin Pahta bu radyoda Uygurca yayınlar yapabilmek için gayret gösterir ve alakalı yerlere durmadan dilekçeler sunar. Böylece 1960 yılının başlarında tanınmış Uygur aydınlarından Polat Kadiri Turpani ile Sattar Mehbul Çopan Türkiye'den Almanya'ya gelerek "Özgürlük" radyosunda çalışmaya başlar. Gulamiddin Pahta Efendi'nin bildirdiğine göre Merhum İsa Yusuf Alptekin, Uygur davasını Avrupa'da yaymak ve Avrupa'da daha sonraki Uygur siyasetçilerini yetiştirmek için oğlu Erkin Alptekin'i "Özgürlük" radyosunda çalışması için teşvik eder. Erkin Alptekin, aynı yıllardaki hayatını anlattığı makalesinde, babası İsa Yusuf Alptekin'in tavsiyesi ile kendisinin Türk Hava Yollarındaki görevini bırakarak "Özgürlük" radyosunun Uygurca masasında çalışmaya başladığını bildirir. O, "Özgürlük" radyosuna katıldığı yıllarda Almanya'da tahminen 9-10 aile Uygur varlığını, onların çoğunun Münih'te yaşadığını, iki ailelik Uygur muhacirin Stuttgart şehrinde yaşadığını yazar.

Böylelikle Münih'te yaşayan Uygur toplumu yavaş yavaş çoğalmaya başlar. "Özgürlük" radyosunun Uygurca yayınlanması ve burada çalışan Uygur aileleri Almanya'daki Uygur toplumunun çekirdeğini oluşturur. Münih'te yaşayan Uygurlar 1980 yılının sonlarına kadar oldukça yavaş çoğalır. Fakat 1990'lı yıllara gelindiğinde çok sayıda Uygur siyasi sığınmacı olarak gelmeye başlar.

Almanya'nın Münih şehrindeki Uygur topluluğu Batı Dünyasında şekillenen ilk Uygur topluluğu olmakla kalmamış ve Batı Dünyasındaki ilk Doğu Türkistan teşkilatını meydana getiren toplum olmuştur. Münih'teki Uygurlar 1990 yılında Batı Dünyasındaki ilk Uygur siyasi teşkilatı olan Avrupa Doğu Türkistan Birliğini kurmuşlardır.

1991 yılı Sovyetler Birliği parçalandıktan sonra, Dünyanın çeşitli ülkelerinden gelen ileri gelen Uygurların katılımı ile 1992 yılında İstanbul'a çağrılan "Doğu Türkistan Millî Kurultayı" Diasporadaki Uygur gençleri arasında yeni bir canlılık meydana getirir. Çeşitli ülkelerde yaşayan Uygur gençleri arasındaki ilişkiler ve iş birlikleri güçlenir. Sonuç olarak 1996 yılında 10 farklı ülkeden gelen Uygur vekilleri Almanya'nın Münih şehrinde toplanarak Uygur gençlerinin diasporadaki tek nüfuzlu organı sayılan Dünya Uygur Gençleri Kurultayını kurar. Gençler kurultayının meydana gelişi Uygurların millî hareketinin yeni döneminin resmî bir başlangıcı idi. (Emet, Erkin, 2024:37-38)

**Avrupa Türklerinin Doğu Türkistan Davasına Katkıları**

Doğu Türkistan mücadelesinin önderlerinden İsa Yusuf Alptekin'in oğlu Erkin Alptekin 1966 yılında THY Havalimanı İşlerinden sorumlu Şef olarak Almanya'nın Frankfurt şehrine tayın olur. O, yıllarda Türkler "işçi" olarak Almanya ve Avrupa ülkelerine gelmeye başlamışlar. Almanya ve Avrupa'daki Türkler bir taraftan Türkiye'deki ailelerini yanlarına aldırmak, bu nedenle ev tutmak ve geldikleri il ve ilçelerine göre örgütlenmeye başlarlar. Buna paralel olarak Kafkasya ve Balkanlardan gelip Türkiye'ye yerleşen bilahare işçi olarak Almanya ve Avrupa'ya gelen Türk Kökenliler de geldikleri yerlerin isimleri ile dernekler kurmuşlar. Mesela, Batı Trakya Derneği, Kafkas Türkleri Derneği vs gibi.

1978 yılında Almanya Frankfurt'ta Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekler Federasyonu kurulur. Başbuğ Alparslan Türkeş beyin tavsiyesi üzerine Erkin Alptekin Federasyon yöneticileri ile temasa geçer. Bu ilişkiler Serdar Çelebi başkanlık yaptığı dönemde gelişir. Bu ilişkiler daha sonra karşılıklı davet, toplantılarda Doğu Türkistan'daki zulmü anlatma şeklinde gerçekleşmiş.

1998 yılı Türkiye hükümeti, Türkiye'deki Doğu Türkistan sivil toplum kuruluşlarının Çin'e karşı düzenlemekte olduğu etkinlikleri yasakladığı 36 numaralı genelgeyi yayınladıktan sonra, 1952 yılından buyana Türkiye merkezli yürütülen Doğu Türkistan davası Almanya'ya taşınmıştır. Zamanın Başbakanı Mesul Yılmaz imzalı 36 Numaralı genelgede şunlara yer verilmiştir:

Türkiye Cumhuriyeti, Çin Halk Cumhuriyeti'ni (ÇHC), Çin'in tek hukukî temsilcisi olarak 5 Ağustos 1971'de tanımıştır. Şincang Uygur Özerk Bölgesi'nden göç ederek Türkiye'ye yerleşen soydaşlarımızın faaliyetleri Türkiye ile ÇHC siyasi ilişkilerinde hassas bir noktayı oluşturmaktadır.

-Doğu Türkistan vakıf ve derneklerinin faaliyetlerinin yasal sınırlar içinde kalması önem arz etmektedir.

- Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 5 daimi üyesinden biri olan ve 1 milyar nüfusu ve rekor düzeydeki kalkınma hızıyla Türkiye için büyük bir potansiyel pazar teşkil eden ÇHC ile siyasî ve ekonomik ilişkilerimiz son yıllarda hızlı bir gelişme göstermektedir.

-Anılan vakıf ve derneklerce düzenlenecek toplantılara bakanlarımız dâhil kamu görevlilerimizin katılmamaları ve kutlama mesajları göndermemeleri...

-Toplantılarda Doğu Türkistan bayrağı ve Çin Halk Cumhuriyetini rencide eden pankartlar kullanılmaması.

- Çin misyonları önünde Çin bayrağının yakılmasının ve Çin'i rencide edici pankartların kullanılmasının engellenmesi. Yukarıda belirtilen hususlara uyulması hususunda bilgilerinizi ve gereğini rica ederim. - Mesut YILMAZ, Başbakan

Bu genelge yayınlandıktan sonra, uzun yıllardan buyan Türkiye merkezli yürütülen Doğu Türkistan davası Almanya'ya taşındı. 2004 yılı dünyanın çeşitli ülkelerinde faaliyet göstermekte olan Doğu Türkistan sivil toplum kuruluşu başkanları, kanaat önderleri ve Uygur aydınlar Almanya'nın Münih şehrinde kurultay düzenleyip, Dünya Uygur kurultayını kurdu. Dünya Uygur kurultayı dünyadaki özellikle demokratik ülkelerdeki STK'lar ilen olan ilişkilerini geliştirmeye önem verdi. Böylelikle Avrupa Türk Konfederasyonu, Türkiye Diyanet İşleri'nin Türk İslam Birliği Teşkilatı, Avrupa Türk İslam Teşkilatı, Milli Görüş Teşkilatı ve Alperen Muhsin Yazıcıoğlu'nun Avrupa Nizam-ı Âlem Federasyonu ile işbirliği yapmaya başladı. Bu Sivil Toplum kuruluşları Avrupa ülkelerindeki etkinliklerde Uygur Kongresine maddi ve manevi bakımdan yardım vermeye başladılar.

19 Ekim 2017 tarihinde Avrupa Parlamentosunda Uygur Dostluk grubu kuruldu. Bunun kurulmasında da Türk kökenli parlamento üyelerinin katkısı büyüktür.

2021 yılında en son, Avrupa Birliği dışişleri bakanları yaptıkları toplantı ile Çin'e yaptırım kararı almıştı. Yaptırımlar ile insan hakları ihlallerinden sorumlu olanların AB'ye seyahat etmesi engellenirken, AB'deki varlıkları da dondurulduu.

AB'nin ardından ABD, Kanada ve İngiltere de Uygur Türklerine yönelik insan hakları ihlalleri nedeniyle Çin'e yaptırım uygulayacağını açıkladı.

AB'nin bu kararından sonra Çin Dışişleri Bakanlığı, Avrupa Parlamentosu üyeleri Reinhard Butikofer, Michael Gahler, Raphael Glucksmann, Bulgaristan Türklerinden İlhan Küçük ve Miriam Lexmann'ın yaptırım listesine alındığını duyurdu ve "bu kişilerin Çin'in egemenliğine ve çıkarlarına ağır zarar verdiğini" öne sürdü.

Evet, Çin'in kara listesine girenlerin arasında AB Bulgaristan milletvekili ve aynı zamanda Bulgaristan Hak ve Özgürlükler Hareketinin milletvekili olan Türk kökenli İlhan Küçük te vardı.

Peki, İlhan Küçük Çin'in kara listesine neden girmişti?

İlhan Küçük, AB milletvekili olarak parlamentoda yaptığı konuşmalarda Uygur Türklerinin uğradığı haksızlığı ve zulmü dile getirmişti. Bu konuda konuşan az sayıdaki milletvekillerindendi. Ayrıca Uygur Türk'ü olan fikir adamı, akademisyen İlham Tohti'nin Nobel Barış Ödülüne aday gösterilmesi için büyük çabalar sarf etmiş ve İlham Tohti'nin ömür boyu hapse atılmasını yine Avrupa Birliği içerisinde gündeme getirip eleştirmişti. İlhan Küçük Dünya Uygur kurultayının Avrupa Birliği parlamentosunda düzenlediği bütün etkinliklerine yardımını esirgememiştir.

AB içerisinde Uygur Türklerinin uğradığı haksızlığı ve zulmü en fazla dile getiren vekillerden biriydi.

Yakın tarihe baktığımızda, Uygur Türklerini en iyi anlayacak olan ve onlara en büyük desteği vermesi gereken Bulgaristan Türkleri değil mi? çünkü onlar da bugün Uygur Türklerinin uğradığı soykırım ve işkenceye 1980'lı yıllarda uğramışlardı.

Hollanda Denk Partisi, Hollanda Parlamento üyelerinden Tunahan Kuzu ve Selçuk Öztürk tarafından 2015'-yılı kurulmuş. Bu parti kurulduğu günden buyana Doğu Türkistan sorunuyla ilgilenmektedir. Denk Partisinin Türk kökenli parlamento üyeleri Hollanda meclisinde Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlalleri ve Uygur soykırımını sürekli gündeme getirmekte.

Hollanda Parlamentosu Çin'in Uygurlara yönelik uygulamalarını 'soykırım' olarak tanıdı.

Hollanda parlamentosunda 1 Şubat 2021 perşembe günü yapılan oturumda Çin'deki Uygur Müslüman azınlığa yönelik uygulamaları soykırım olarak tanımlayan ve bağlayıcı olmayan önerge kabul edildi.

Temsilciler Meclisi Üyesi Sjoerd Wiemer Sjoerdsma'nın meclise taşıdığı önergede 'Çin'de Uygur azınlığa yönelik bir soykırım yaşanıyor" ifadesi bulunuyor ancak doğrudan Pekin hükümeti sorumlu ilan edilmiyor.

Önergede, 'doğumları önlemeye yönelik tedbirler' ve 'ceza kampları' gibi uygulamaların, Birleşmiş Milletlerin soykırım sözleşmesi olarak da bilinen 260. Kararı kapsamına girdiğini belirtildi.

Başbakan Mark Rutte'nin lideri olduğu muhafazakâr VVD (Özgürlük ve Demokrasi için Halk Partisı) önergeye karşı ret oyu kullandı. Hollanda, Uygur azınlığına yapılan uygulamaları soykırım olarak tanımlayan ilk Avrupa ülkesi oldu. (https://tr.euronews.com/2021/02/25/hollanda-parlamentosu-cin-in-uygurlara-yonelik-uygulamalar-n-soyk-r-m-olarak-tan-d)

Bu kararın kabul edilmesinde de Hollanda'da parlamentosundaki Türk kökenli parlamento üyeleri ile Türk STK'ların katkısı büyüktür.

**Londra'daki Mahkeme Uygur Türklerine Soykırım Yapıldığını Hükmetti**

Dünya Uygur Kurultayının talebi üzerine eski Yugoslavya Cumhurbaşkanı Slobodan Milosevic'in Bosna savaşı nedeniyle yargılanmasına da öncülük eden ve Uluslararası Ceza

Mahkemesinde avukatlık yapan Geoffrey Nice Başkanlığındaki heyet Doğu Türkistanlılara yönelik devam eden vahşeti inceledi.

09.12.2021'de, Mahkemenin Çin Komünist Partisinin Uygur Türklerinin doğum oranlarını düşürmeye yönelik kasıtlı ve sistematik politika yürüttüğünü kaydeden Nice, Çin'in soykırımın yanı sıra tecavüz, işkence ve zorla kısırlaştırma uygulamalarıyla insanlığa karşı suçlardan da suçlu olduğuna karar verildiğini açıkladı. Bu Doğu Türkistan davasında elde edilen en büyük başarı sayılır. Bu mahkemenin bütçesinin hepsi Doğu Türkistanlıların yaptığı bağış ve Milli Görüş teşkilatı başta Avrupa'daki Türk teşkilatlarının yaptığı bağışlar ile karşılanmıştır.

9-10 Kasım 2022 tarihinde Avrupa Parlamentosunun ev sahipliğinde Uluslararası Uygur Forumu yapıldı. Uluslararası düzeyde çok sayıda akademisyen, hukukçu, siyasi, sivil toplum ve Uygur toplumu temsilcisinin iştirak ettiği Forum, değerlendirdikleri hususları ve acil talep maddelerini içeren Brüksel Deklarasyonu'nu açıkladı ve uluslararası toplumun dikkatine sundu.

Birleşmiş Milletler bünyesinde arabuluculuk ve danışmanlık görevleri üstlenmiş olan avukat Prof. Michael van Walt van Praag tarafından okunan Brüksel Deklarasyonu, Doğu Türkistan'da Çin devletinin soykırım ve insanlığa karşı suç niteliğindeki vahşi insan hakları ihlallerine dikkat çekiyor ve siyasi, hukuki ve toplumsal alanlarda acil adımların atılmasını talep ediyor.

Brüksel Deklarasyonu, ilk olarak, Çin yönetimi altındaki Doğu Türkistan'daki Uygur ve diğer etnik azınlıkların maruz kaldığı sistematik hak ihlallerinin soykırım olarak değerlendirilmesini ve buna ilişkin bir Birleşmiş Milletler soruşturması yapılmasını ve özel birim kurulmasını talep ediyor. (Emet, Erkin, 2024:425-426)

"BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliğinin yayınladığı Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerine ilişkin raporda önerilen adımlar acilen atılmalıdır. BM İnsan Hakları Konseyi, Genel kurul ve diğer BM kurumları; Doğu Türkistan'da devam eden soykırımı tanıma ve Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Antlaşması ve BM Anlaşması (Ana Tüzüğü) uyarınca soykırım yapan Çin'e yönelik gerekli girişimlerde bulunmalıdır. BM'de, Doğu Türkistan'daki soykırımın araştırılması için özel bir raportör belirlenmeli veya bir soruşturma komisyonu oluşturulmalıdır.

Doğu Türkistan halkını temsilen Doğu Türkistan dışında faaliyet yürütmekte olan kurum ve kuruşlara destek sağlanmalı ve resmî temsilci statüsünde tanınmalıdır. Tüm ülkeler, Çin ile olan ikili ilişkilerinde evrensel insan hakları beyannamesindeki ilkeler uyarınca siyasi ve diplomatik araçlar ile Uygur soykırımının durdurulması için etkili adımları atmalıdır.

BM'e üye ülkeler; taraf olduğu İnsan Hakları Beyannamesi ve ilgili diğer antlaşmalar gereği Doğu Türkistan'daki soykırımın durdurulması için Çin'e ve soykırımla ilişkili

tüm taraflara yönelik, ilgili BM kurumları ve kendi ülkelerinde gerekli hukuki ve politik adımları atmalıdır."

Uluslararası Uygur Forumu (Form), Dünya Uygur Kurultayı (DUK), Türk Sivil Toplum kuruluşu olan *Hasene International* ve Uluslararası Doğu Türkistan STK'lar Birliği ev sahipliğinde 9-10 Kasım tarihlerinde Belçika'nın Brüksel şehrinde başarıyla tamamlandı. Forumun ikinci gününde ise Çin'deki soykırımın durdurulması adına 3 farklı çalıştay gerçekleştirildi. Çalıştaylarda, Soykırıma Karşı Uluslararası Siyasi ve Ekonomik Mücadele, Soykırıma Karşı Uluslararası Hukuki Mücadelede ve Soykırımla Mücadelede STK'ların ve Medyanın Rolü ele alındı. Forum'a "yeniden eğitim kampları"nda zulüm görmüş ve gözaltında tutulanlara yapılan işkence ve tecavüzlere şahit olan olmuş insanlar da katıldı ve tanıklıklarını Avrupa Parlamentosunda anlattı. Bu toplantı Uygur soykırımının dünya kamuoyuna anlatma açısından oldukça önemlidir. (https://perspektif.eu/2022/11/10/bruksel-deklarasyonu-yayinlandi-uygur-soykirimini-durdurun/)

30-31 Ekim 2023 tarihleri arasında Japonya'nın başkenti Tokyo'da Japonya Parlamentosu'nda düzenlenen Uluslararası Uygur Forumunda 25 ülkeden 70 parlamenter ve 200'ün üzerinde politikacı, akademisyen, araştırmacı ve Doğu Türkistan dernek yöneticilerinin katılımlarıyla; "Sistemik Bir Rakip Olarak Çin: Avrupa, Çin ve Pandeminin Ötesinde Dünya.", Japonya'dan Bir Ders: Uygurlar için İttifakları Savunmak ve İnşa Etmek Uzak Doğu'da İnsan Hakları", "Politik Amaçlar İçin Çin Propaganda Mekanizmasını Açığa Çıkarmak", "Yasama Yoluyla Uygur Zorunlu Çalıştırmayla Mücadele" başlıklı paneller düzenlendi. Avrupa'daki Türk sivil toplum kuruluşlarının da maddi yardımıyla düzenlenen toplantının sonuç bildirisinde, Tokyo'da düzenlenen Uluslararası Uygur Forumu'nda Çin'in Doğu Türkistan'daki soykırım ve insan hakları ihlallerine karşı dayanışma ve somut adımlar atılması çağrısında bulunuldu. (Emet, Erkin, 2024:433-434)

**Sonuç:**

**Doğu Türkistanlıların** Diasporada yürüttüğü 70 yıllık mücadele sonucunda, **Doğu Türkistan Meselesi Çin'in iç meselesi olmaktan çıkmış, uluslararası bir meseleye dönüşmüştür.** 54 Birleşmiş Milletler (BM) üye devletinin Çin'in Doğu Türkistan Bölgesindeki politikalarını desteklemesi, (bu sayı Ekim 2023'de 50'e düşmüştür) ve Çin'in Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerini kınayan 43 ülke ile uluslararası tepkiler karışık olmuştur. Temmuz ve Ağustos 2020'de insan hakları grupları, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni (ICC) ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi'ni Çinli yetkilileri insanlığa karşı suç ve soykırım iddiaları nedeniyle soruşturmaya çağırdı. Amerika Birleşik Devletleri, insan hakları ihlallerini soykırım ilan eden ilk ülke oldu ve 19 Ocak 2021'de kararlılığını açıkladı. Kanada Avam Kamarası, 22 Şubat 2021'de Çin'in eylemlerini iki çekimserle 266-0 oyla soykırım olarak tanımak için bağlayıcı olmayan bir önergeyi onayladı. 1 Şubat'ta Hollanda Parlamentosu, Çin'in insan hakları ihlallerini BM soykırım sözleşmesi

kapsamında kabul etmek ve bunu yapan üçüncü ülke olmak için bağlayıcı olmayan bir önergeyi kabul etti. Daha sonra sırasıyla, Birleşik Krallık, Fransa, Çek Cumhuriyeti ve Litvanya Uygur soykırımını kabul etti. (https://www.rfa.org/uyghur/qisqa_xewer/irqiy-qirghinchiliq-01202022160517.html) Doğu Türkistan sorununun bu seviyeye ulaşmasında Avrupa Türklerinin maddi ve manevi katkısı büyüktür. Bundan sonrada bu desteğin devam edeceğine kesin gözüyle bakılmaktadır.

KAYNAKLAR

1. *Y. yoshida; T.moriyasu (1989). A Soghdian sale contract of a female slave. SIAL 4. s. 1-50.*
2. TDV İslâm Ansiklopedisi'nin 2020 yılında Ankara'da basılan (gözden geçirilmiş 2. basım) EK-1. cildinde, 213-215 numaralı sayfalarda yer almıştır.
3. Mehmet Emin Buğra, Amaç Karahoca, *Doğu Türkistan – Çin Müstemlekesi,* İstanbul 1960, s. 55-61
4. Mehmet Emin Buğra, a.g.e, s. 85.
5. Prof. Dr. Emet, Erkin, Dünya Uygur Kurultayının 20 Yılı, DUK Yayınları s. 37-38.
6. https://tr.euronews.com/2021/02/25/hollanda-parlamentosu-cin-in-uygurlara-yonelik-uygulamalar-n-soyk-r-m-olarak-tan-d
7. (https://perspektif.eu/2022/11/10/bruksel-deklarasyonu-yayinlandi-uygur-soykirimini-durdurun/)
8. Gömeç. S., *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü,* Ankara 1997.
9. Liu Zhixiao, *Uygur Tarihi*, C.I, Pekin 1982, C.II, Pekin 1983 Ub.
10. Liu Zhi xiao, *Uygur Tarihi*, Pekin 1988.
11. Sayrami, Musa, *Tarih-i Hamidi,* Pekin, 1986.
12. Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 1, İstanbul 1946.
13. (https://www.rfa.org/uyghur/qisqa_xewer/irqiy-qirghinchiliq-01202022160517.html)

# TÜRKİYE'NİN KAMU DİPLOMASİSİ ARACI OLARAK SPOR: BİR OYUNDAN DAHA FAZLASI

**Yiğit Anıl GÜZELİPEK***

## Giriş

Türk dış politikasının Uluslararası sistem içerisinde gösterdiği davranış kalıpları ve tercihleri elbette ki Uluslararası sistem içerisindeki hâkim eğilim ve paradigmalardan bağımsız değildir. Örneğin Soğuk Savaş yıllarında Türk dış politikası da yüksek politika (*high politics*) merkezli bir dış politika anlayışı göstermiş olup, tercihler açısından mensubu olduğu Batı Bloğunun, ABD merkezli dış politika aksiyonlarıyla uyum göstermiştir. Kuşkusuz ki bu dönemde hâkim dış politika anlayışı teritoryal güvenlik merkezli olup; esasen SSCB'den gelmesi muhtemel olan askeri ve ideolojik müdahalelerden korunmak üzerine inşa edilmiştir. Neredeyse yarım asır kadar devam eden bu anlayış, 1980'li yıllarının ikinci yarısından itibaren aşınmaya uğramıştır. Bu bağlamda, SSCB'nin çöküş sürecine girmesi sadece sistemdeki güç dengesi değiştirmekle kalmamış olup; aynı zamanda Uluslararası ilişkilerdeki teorik anlayışın da büyük bir dönüşüm sürecine girmesine neden olmuştur.

Daha önce de belirtildiği üzere 1. Dünya Savaşı'nın bitimiyle beraber idealist bir anlayış içerisinde kurulan disiplin, 1930'lu yıllardan itibaren realizmin mutlak hâkimiyeti altına girmiştir. Öte yandan, Soğuk Savaşın sona ermesiyle beraber disiplin, teorik ve kavramsal açıdan büyük bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu değişim ve dönüşüm süreci temelinde daha önceleri disiplin açısından 'gereksiz' görülen bazı kavram ve enstrümanların artık birer dış politika aracı ve disiplinin teorik bileşeni olarak görülmesiyle ilintili bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli hususlardan birisi de benzer bir dönüşümün yaşandığı alanlardan birisinin de dış politikanın uygulama yöntemi olarak tanımlayabileceğimiz diplomasinin yaşamış olduğu kayda değer çeşitlenmedir. Zira, son derece yakın bir tarihe kadar sadece devlet kaynaklı ve devlet hedefli olarak son derece mahrem ve profesyonel/elitist bir anlayışla icra edilen diploması de günümüzde artık hem araçları hem de uygulayıcısı bağlamında muazzam bir çeşitlenme içerisine girmiştir. Peşinen belirtilmelidir ki bu çalışma açısından diplomasinin yaşamış olduğu bu çeşitlenme, diplomasinin ontolojik doğasının bozulması olarak

* Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, guzelipek@gmail.com

değil tam aksine diplomasinin kullandığı araçlara yenilerinin eklemlenmesi olarak yorumlanmaktadır. Tam bu noktada Joseph Nye, modern dış politika çalışmalarına damga vuran yumuşak güç kavramıyla bir yandan bu dönüşüm sürecini tanımlamış bir yandan da akademik düzlemde muazzam bir şekilde popülerleştirmiştir. Aslına bakılacak olursa Nye, sert güç anlayışına bağlı olarak inşa edilen geleneksel güç anlayışını eleştirmiş olup, modern güç anlayışını devletlerin kültürel iletişim yeteneklerine bağlamıştır. Zira, bu yeni anlayış dış politikada zorlayıcı olarak 'kendine çekme' tercihinden 'kendiliğinden gelmeyi' ifade etmektedir. Bu kavrama bağlı olarak oluşan kamu diplomasisi de kaynak devletin diğer devletleri değil de diğer devlet halklarını hedefleyerek oluşturmaya çalıştığı pozitif bir imaj inşası sürecini ifade etmektedir. Şüphesiz ki bu süreçte devletlerin kimliklerini oluşturan kendilerine has enstrümanların birincil rolü oynaması beklenmektedir. Bu noktada belirtilmesi elzem bir diğer husus ise devletlerin yeni enstrümanlar icat etmek yerine var olan enstrümanları kullanabilme ve yorumlayabilme yeteneklerinin ön plana çıktığı gerçeğidir. Örneğin bu çalışmaya konu olan Türkiye'nin kamu diplomasisi aracı olarak değerlendirilen sporun, Türkiye açısından yorumlanması ve bazı branşlar özelinde ulusal marka değeri olarak 'ihraç edilmesi' Türkiye'nin kamu diplomasisi aracı olarak sporu tatbik stratejisini belirlemektedir.

Neden sporun bir kamu diplomasisi aracı olarak seçildiği sorusunun cevaplanması ise bu noktada son derece kritik bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Her şeyden evvel belirtilmelidir ki kamu diplomasisi araçlarının tayininde küresel 'kamu alanının' ilgi odaklarının doğru bir şekilde tespit edilebilmesi son derece önemli bir konuyu ifade etmektedir. Daha açık bir ifadeyle, dünya halklarının ilgisini uyandırmayan son derece ulusal ve ideolojik enstrümanların seçilmesi o ülkenin kamu diplomasisinin başarılı bir şekilde uygulanmasının önündeki en büyük engeldir. İşte bu noktada spor gibi, olağanüstü popüler bir alanının bir kamu diplomasisi aracı olarak tayin edilmesi son derece isabetli bir seçim olarak değerlendirilmelidir. Çalışmanın sıradaki bölümü, Türkiye'nin sporu nasıl bir kamu diplomasisi aracı olarak kullandığını tartışmaktadır.

**Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Spor**

Sporun bir kamu diplomasisi aracı olarak kullanılmasındaki en önemli konulardan birisi ulusal bir spor branşının 'orijin ülke' adı altında küresel spor kamuoyuna başarılı bir şekilde ihraç edilebilmesidir. Bu bağlamda, İngilizlerin futbolla, Amerikalıların basketbolla olan 'ana vatan' ilişkisi Türkiye'nin de güreşle ve okçulukla olan tarihsel sportif bağı açısından son derece benzerlik arz etmektedir. Bilhassa, küresel sporun 'gövde gösterisi' olarak adlandırabileceğimiz Olimpiyatlarda o branş üzerinde monopolleşen sportif başarıların bir ulusun küresel imajına büyük katkıda bulunması beklenmektedir.

Örneğin, 1936 Berlin Olimpiyatlarında Türkiye'nin beklenildiği üzere ilk Olimpiyat madalyalarını Ahmet Kireççi ve Yaşar Erkan ile güreş branşında kazanması (Bozkurt, 2014:

27), Türkiye'nin güreş branşında 'ata sporu' imajını güçlendirmiş olup; küresel spor kamuoyunda Türkiye'nin güreşle özdeşleşmesini sağlamıştır. Benzer şekilde, romantik milliyetçilik açısından hem Türkiye'nin ulusal sportif hafızasını canlandıran; hem de uluslararası arenada Türkiye'nin tarihsel kimliğini hatırlatan bir diğer gelişme ise Mete Gazoz'un 2020 Tokyo Olimpiyatlarında okçuluk branşında altın madalya kazanmasıdır. Bu alanda ilk altın madalyasını kazanan Türkiye, uluslararası arenadaki 'yeniçeri' imgesi üzerinden yeniden bir güç konsolidasyonu elde etmiştir.

Uluslararası arenada Türkiye'nin pozitif imajına katkıda bulunan bir diğer dinamik ise Kadın Milli Voleybol takımımızın son yıllarda uluslararası sportif organizasyonlarda kazanmış olduğu büyük başarılardır. Örneğin Deneçli'ye göre voleybol, Türkiye açısından son derece önemli bir yerel kültür pazarlama aracıdır (Deneçli, 2013: 7). Bilhassa, *Filenin Sultanlarının* başarılarını periyodik olarak tekrar etmesi, kamu diplomasisi açısından çok önemli bir gösterge olan 'tekrar ederek hatırlatma' (Özbey, vd., 2021: 111) açısından benzersiz bir öneme haizdir. Bunun yanında, Türkiye'nin kadınlar milli takımları özelinde kazandığı başarılar, cumhuriyetin çok önemli sportif hedeflerinden birisi olan Türkiye'nin 'modern ülke' imajının pekişmesinde de son derece önemli bir rol oynamıştır.

Son olarak ise, Türk Hava Yollarının (THY) küresel sporla olan güçlü bağları Türkiye'nin spor aracılığıyla yürütmüş olduğu kamu diplomasisi çalışmalarında son derece büyük katkılar ve fırsatlar sunmaktadır. Aslında son yıllarda, başta Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri olmak üzere küresel havayolu şirketlerinin küresel sporla entegrasyonu benzer çalışmaları yapan akademisyenler açısından son derece ilgi çekicidir. Büyük spor takımlarıyla yapılan forma ve saha içi reklam panosu sponsorluğu iş birlikleri bu ülkelerin hem küresel bilinirliliklerini arttırırken hem de küresel pazarlarda büyük ekonomik fırsatlar sunmaktadır. Bu bağlamda THY'nin başta *EuroLeague* ve *UEFA Champions League* gibi dev spor organizasyonlarının sponsoru olması, Türkiye'nin küresel imajına çok büyük katkı sunmaktadır. Bu katkının çoğunlukla Türkiye'nin uluslararası imaj inşası yönünde gerçekleştiği ise muhakkaktır.

**Sonuç**

Son yıllarda spor ve dış politika ilişkisi üzerine yapılan çalışmaların sayısı hızla artmaktadır. Bu durum sosyal bilimler açısından son derece memnuniyet vericidir. Zira, sporu sadece fizyolojik ve biyolojik açıdan inceleyen çalışmaların yanına sporun kültürel, toplumsal ve diplomatik etkilerini inceleyen akademik çalışmaların varlığı, siyaset bilimi ve(ya) uluslararası ilişkiler özelinde artık sporun bir dış politika aracı olduğunu tartışmasız bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu çalışma, Türkiye'nin bir kamu diplomasisi aracı olarak sporu icra edişini güreş/okçuluk gibi ata sporları, Türk Kadın Milli Voleybol Takımı ve THY özelinde ele almıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, her üç enstrüman da Türkiye'nin sportif alandaki kamu diplomasisi faaliyetlerine büyük katkı

sunmaktadır. Bu alandaki çalışmaların artması ise modern diplomasinin gereklerini yerine getirmek açısından hayati bir öneme sahiptir.

**Kaynakça**

Bozkurt, C. (2014). Nazilerin gölgesinde 1936 Berlin Olimpiyatları ve Türk sporcuların müsabakaları. *History Studies*, *6*(6), 17-41.

Deneçli, C. (2013). Küresel markalar, yerellik ve kültürel göstergeler. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, *3*(1), 1-11.

Özbey, Ö., Doğan, D., ve Çolakoğlu, T. (2021). Kamu diplomasisi aracı olarak spor diplomasisi. *Spor ve Performans Araştırmaları Dergisi*, *12*(1), 105-115.

# NARRATIVES OF UNITY: ANALYZING IMAGINATIVE PRACTICES IN SHAPING A COMMON FUTURE FOR THE TURKIC WORLD

**Vehap KOLA*, Mentor BEQA****

## Introduction

Political fragmentation has been a recurring challenge for Turkic people, extending from China to the Mediterranean. Historically, attempts to unify Turkic nations under a single state, from the Seljuks and Mamluks to the Ottomans, have encountered numerous obstacles. These challenges have been tribal, systemic, and territorial in nature, often preventing the formation of cohesive Turkic identity and statehood.

In contemporary settings, this fragmentation manifests as a significant barrier to regional cooperation among Turkic countries, a topic that has garnered considerable attention in political science and regional studies. Recent efforts to address this issue have seen a strategic shift, particularly from the early 2000s onwards, with Turkey emerging as a proactive leader aiming to rekindle a sense of unity across the Turkic world. This movement marks a departure from Turkey's earlier, more limited, and Western-aligned foreign policy towards a stance that is increasingly independent and influential on a global scale (Aydınlı 2009).

This renewed approach is not merely a political maneuver, but also a cultural re-engagement with Turkic nations. Leaders from Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan have progressively crafted narratives that foster a sense of a shared future. These narratives are pivotal, serving both to redefine inter-state relations and promote a vision of cooperation and unity that resonates with their collective historical and cultural heritage (Murinson, 2006).

The transformation of international relations from a unipolar to a multipolar world further complicates the Turkic region's dynamics. The narratives of unity and cooperation are increasingly relevant as they help position Turkic nations not only towards mutual cooperation but also as a collective entity within the global community. These narrative

* Department of Business Administration, University of New York Tirana; Corresponding author: vehapkola@unyt.edu.al
** University "Aleksander Moisiu" Durres, Department of Political and Administrative Sciences

strategies are crucial, as they articulate a collective regional identity that acknowledges diverse national sovereignties while promoting a unified regional strategy (Taspinar, 2008).

Given this background, this study investigates the specific narratives used by political and business leaders across the Turkic world to advocate for a unified future. The research question explores how these narratives operate at both political and economic levels to shape a collective vision for the future, aiming to understand the strategic and narrative mechanisms that facilitate this regional cohesion.

By focusing on the interplay between narrative construction and regional policymaking, this study contributes to a deeper understanding of how strategic narratives can influence political and economic integration processes. This inquiry is positioned within broader academic discussions on regionalism and narrative identity construction, offering insights into the practical and theoretical implications of narrative use in regional policy-making (Browning & Joenniemi, 2008; Neumann, 2002).

**Literature Review**

Inter-nation unions face inherent challenges owing to the political diversity of their member states. Each country has distinct governance systems, political ideologies, and policy priorities, which makes it difficult to forge a cohesive union. Diversity can lead to conflicts or disagreements that pose a significant barrier to effective collaboration and policymaking. For instance, the European Union (EU) has often struggled with aligning the interests of its various member states, a challenge that is also pronounced in other regional unions such as ASEAN and the African Union (Smith, 2014; Börzel & Risse, 2016). These examples illustrate the complexity of managing diversity within political unions and highlight the need for mechanisms that accommodate diverse viewpoints while pursuing common objectives.

Establishing unity within internation unions requires multifaceted efforts that span political, economic, and cultural dimensions. Political unity necessitates agreement on governance structures and policy objectives, which must be supported by economic integration that equitably benefits all the member states. Furthermore, cultural efforts are crucial for fostering shared identity and mutual understanding among diverse populations. These efforts are critical for building a foundation for long-term cooperation and stability within the union. Scholars such as Habermas (2012) argue that successful integration relies on developing a "constitutional patriotism, where diverse people unite under common political values and rights, a concept that has been pivotal in discussions about Europe's integration model.

The Union's model of political unity offers valuable lessons for other regional groupings such as the Turkic world. The EU has developed a unique system of supranational governance that coordinates policies, laws, and institutions across member states. This

system is underpinned by a framework of shared rights and obligations aimed at balancing national sovereignty with collective decision making (Lord, 2015). For the Turkic world, adopting a similar approach would mean establishing a cohesive set of policies that respect the sovereignty of each state while promoting regional stability and integration. This could involve creating institutions that mirror the EU's management of everything from trade to human rights, thereby fostering a sense of political community among Turkic nations (Dursun-Özkanca, 2016).

Turkic nations, characterized by diverse political landscapes and developmental trajectories, do not move in unison towards integration. Each nation has distinct priorities and strategic goals influenced by its socio-economic conditions, cultural heritage, and geopolitical imperatives. This diversity reflects the broader challenges faced by regional unions worldwide, in which member states often operate at different speeds and with varying agendas. As such, the integration process among Turkic states must be flexible and adaptable to accommodate these differences while striving for collective advancement (Kubicek, 2009). This approach acknowledges the unique position of each nation, and seeks to leverage their individual strengths in a complementary manner.

Narratives crafted and disseminated by political and business leaders play a pivotal role in shaping the vision of a unified future for the Turkic world. These narratives not only outline the possibilities and benefits of integration, but also help in aligning disparate national goals towards a common regional objective. Leadership in Turkic states, similar to that observed in the European Union, uses strategic narratives to create a cohesive identity that transcends national boundaries, fostering a sense of shared destiny and mutual benefit among the populace (Browning & Joenniemi, 2008). The effectiveness of these narratives is crucial in persuading stakeholders and the public of the value of integration despite the inherent challenges posed by diversity.

The Union's multi-speed integration model provides a valuable framework for understanding and addressing the varied integration paces among Turkic nations. This model allows member countries to integrate at different levels and speeds, based on their readiness and capacity, thus maintaining the overall momentum of integration without forcing uniformity (Schimmelpfennig & Winzen, 2017). By studying how the EU accommodates diversity among its members, Turkic leaders can develop strategies that respect the sovereignty and particular needs of each country while progressing towards common regional goals. This approach not only enhances feasibility and reduces resistance but also sets a pragmatic path for gradual and inclusive integration.

This study examines a specific body of literature that addresses the use of narratives of unity in the political discourse of Turkish leaders. These narratives are essential tools used by political figures to craft a vision of a future that is both unified and harmonious in Turkic societies. Political narratives serve not just as a means of communication but

also as a powerful instrument for shaping perceptions and influencing public policy and opinion. By articulating a shared vision, leaders aim to foster a sense of common identity and purpose among diverse Turkic populations, thereby enhancing regional cohesion and cooperation (Weldes, 1999; Miskimmon et al., 2013).

Narratives crafted by strategic storytellers are particularly potent in their future-making function, where they not only describe but also actively construct the future of society. In the context of the Turkic world, these narratives articulate the future of integration and unity, appealing to both historical ties and future aspirations. This approach is akin to scenario planning in strategic management, where storytelling is used to outline potential futures and motivate collective action towards them. By constructing appealing and coherent stories about the future, leaders help align the strategic objectives of individual Turkic states with broader regional goals, facilitating a smoother integration process (Boje, 1991; Fenton & Langley, 2011).

The conceptual underpinnings of these narratives are well established in the strategic management and strategy-as-practice literature. Authors such as Jarva (2014) and Kola and Ergun (2022, 2023) have explored how narratives function as strategic tools within organizations and, by extension, in political entities. These studies demonstrate that narratives are not merely descriptive, but are used by leaders to actively shape the strategic direction and cultural context of their organizations, or in this case, nations and regions. This body of work highlights the performative aspect of strategic narratives, showing how they can create new realities and guide societies towards envisioned futures (Jarzabkowski et al., 2007; Spee & Jarzabkowski, 2009).

**Methods and Data**

In the initial stage of our research, we focused on gathering primary source documents from the Cooperation Council of Turkic Speaking States (OTS). This involved collecting declarations of establishments and statements from annual summits, which are pivotal in understanding the evolving political discourse and integration efforts within the Turkic world. We systematically analyzed 14 official documents issued by the council, as well as leaders' statements from the OTS YouTube channel, ensuring a comprehensive dataset that represents the official stance and strategic initiatives undertaken by the OTS over the years. This collection process was critical in providing a solid empirical basis for our analysis, allowing us to scrutinize the continuity and changes in the council's approach to regional issues (Patton, 2015).

Once the documents were collected, we employed MAXQDA2020, a qualitative data analysis software, to code and analyze the content. This software enabled a structured approach to textual analysis, allowing us to categorize data based on recurring themes, narratives, and key terms that aligned with our research objectives. By coding the documents

and video recordings, we systematically identified patterns and trends in the narratives adopted by OTS. This methodological approach is essential in qualitative research as it helps elucidate complex interactions within the data, making it possible to distill meaningful insights from extensive textual information (Saldaña, 2021).

The scope of our document analysis spans a critical period in the history of the OTS from its establishment in 2009 to the latest Ankara declaration in 2023. This timeframe covered a significant phase of development and cooperation among Turkic-speaking states, reflecting a broad spectrum of policy orientations and strategic shifts. The choice of this period allowed us to trace the evolution of the council's priorities and the shifting dynamics of regional cooperation, providing a longitudinal perspective on the political landscape of the Turkic world. Analyzing these documents not only offers insights into the past and present but also helps in projecting future trends and potential areas of policy development within the OTS (Bryman, 2016).

**The Grand Narrative "Unity in Sovereignty" and its sub-narratives**

The primary challenge for crafting a narrative of unity within the political discourse of the Turkic world stems from the lack of a unified historical experience among OTS countries during the last century. During this period, these nations experienced significant fragmentation due to varying colonial dominance, geopolitical interests, and independent paths of nation-state development. Each country pursued its own unique path of national identity formation and state-building, often under the influence of different empires, and later through distinct Soviet or post-Soviet transformations. This diverse historical background has led to a complex set of identities and political legacies, making the construction of a common narrative that resonates with all members challenging (Suny, 2022; Smith, 2013).

In the context of unification projects, the sovereignty of each OTS member country is of paramount concern that must not be overlooked. Here, sovereignty refers to complete and exclusive control over one's territory and the absolute right to govern without external interference. Any narrative of unity must therefore be crafted carefully to respect these sovereign rights and avoid any implications of political subordination or loss of autonomy. Unification efforts should aim to foster cooperation and shared goals, while ensuring that the sovereignty of each state is preserved. This delicate balance is crucial for gaining the support of all member states and their populations, as any perceived threat to national independence can threaten the project as a whole (Barkin & Cronin, 1994; Philpott, 2001).

Given these challenges, the narratives of unity that political and business leaders in the Turkic world choose to advance must reconcile the need for regional integration with the uncompromising criteria of state sovereignty. These narratives should promote the

vision of a collaborative future that enhances mutual benefits without compromising independence. Leaders must employ rhetoric that emphasizes shared cultural and historical ties while proposing practical cooperative mechanisms that are perceived as adding value to each member's national interests. Crafting such narratives requires a deep understanding of political sensitivities and a strategic communication approach that aligns with the core values and aspirations of each nation (Waever, 1995; Miskimmon et al., 2013).

*The sub-narrative of unity without substitues*

Our analysis identifies a powerful sub-narrative within the political discourse of the Turkic world, termed "unity has no substitutes." This narrative emphasizes the essential nature of unity among Turkic nations, advocating consolidation based on shared ethnic and cultural origins rather than a political merge. This approach is reflected in the speeches of political leaders, which are encapsulated in the official statements of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (CCTS). These declarations present the unification of the Turkic world as indispensable for confronting the challenges posed by the increasingly multipolar international system. The narrative frames unity not merely as a strategic advantage but as a fundamental prerequisite for the survival and prosperity of Turkic nations in a changing global context.

The narrative of irreplaceable unity is not solely propagated by political leaders but is a concerted effort involving experts and business leaders. These influencers collaboratively craft and disseminate stories that highlight the benefits of a unified Turkic region. Their narratives focus on the potential for peace and security enhancements through cooperation, projecting an image of a harmonious future in which economic and social barriers are minimized and collective opportunities are maximized. This cooperative narrative strategy underscores the role of diverse leadership in steering the discourse toward positive integration outcomes, reinforcing the idea that a united Turkic world is better equipped to handle international pressures and secure a prosperous future for its people (Subotic, 2015; Keohane & Nye, 2011).

Interestingly, our findings indicate an apparent lack of resistance to the narrative of unity among traditional political structures, at least at the narrative level. This suggests widespread acceptance or strategic acquiescence of the idea of Turkic unity within the political discourse propagated by the region's leaders. The lack of visible opposition could be indicative of strong consensus among the elite about the strategic necessity of unity, or it might reflect a controlled narrative environment in which dissenting voices are less prominent or publicly aired. This aspect of the narrative landscape warrants further investigation to understand whether it stems from genuine agreement or from other dynamics such as narrative suppression or the marginalization of counter-narratives (Acharya, 2011).

*The sub-narrative of unified Turkic world as a factor of major influence and a consolidated voice*

The sub-narrative of the "Unified Turkic world as a factor of major influence and a consolidated voice" emphasizes the strategic advantage that unity among Turkic nations can bring on the global stage. This narrative projects the Turkic world not just as a group of aligned nations but also as a powerful bloc capable of influencing international affairs. The consolidation of their voices aimed to transform the collective capabilities of these nations, enhancing their leverage in diplomatic negotiations and international forums. By positioning themselves as a united front, Turkic nations aspire to command greater respect and assertiveness in global matters, moving from individual national efforts to a more potent, coordinated regional strategy.

An illustrative example of this narrative in action is provided by President Erdogan of Türkiye, who articulates that such "unity" (Haber Lütfen, 2023) among Turkic nations could facilitate significant international outcomes, such as paving the way for a ceasefire in Gaza. By linking the unity of Turkic nations to pivotal global issues such as the Palestinian conflict, Erdogan highlights the potential of this unified stance to constructively contribute to resolving long-standing international disputes. This statement not only underscores the practical implications of Turkic unity, but also serves to rally support both domestically and among other Turkic nations by demonstrating the tangible benefits of a united Turkic voice in global diplomacy.

The overarching goal of this sub-narrative is to elevate the Organization of Turkic States (OTS) to a position of enhanced influence in both global and regional decision-making arenas. By acting as the embodiment of the Turkic unity project, the OTS seeks to ensure that Turkic nations have a significant say in the international power game, thereby reducing external intervention in their domestic affairs. This strategic positioning is intended to safeguard Turkic nations' interests by providing them with a platform to influence policies that affect their regional stability and development prospects. Furthermore, a united Turkic world advocating for common positions can reshape regional dynamics, potentially leading to more coherent and effective responses to international challenges.

*The sub-narrative of expanded territory and diversity of resources as a strength*

The sub-narrative of leveraging "expanded territory and diversity of resources as a strength" reflects a strategic vision within the Turkic world to utilize geographical and natural advantages for collective benefit. This narrative underscores the unique positioning of Turkic states, which collectively boast vast expanses of land rich in resources, from minerals to fossil fuels, and fertile agricultural lands. The idea is to frame these territorial and resource endowments not only as national assets but also as regional assets that can enhance the global stature and negotiating power of the Organization of Turkic States

(OTS). By doing so, the narrative aims to shift perceptions from viewing the geographic and resource diversity of the region as disparate elements to seeing them as a cohesive strength that can propel Turkic nations onto a more influential global stage.

The primary goal of this sub-narrative is to pave the way for enhanced cooperation between the current and potential members of the OTS, focusing on the measurable benefits of trade and shared economic interests. This approach seeks to create a compelling economic rationale for deeper integration among Turkic states, emphasizing how combined resources and strategic geographic positioning can lead to greater economic prosperity. By promoting the idea of shared benefits, the narrative encourages member states to collaborate more closely in trade agreements, infrastructure projects, and energy partnerships. This collaborative framework is intended to maximize the economic potential of a region's diverse resources, making a strong case for the practical advantages of unity and cooperation.

While the narrative highlights the potential of expanded territories and diverse resources as a global power game changer, it optimistically claims that there are no disadvantages or setbacks—a viewpoint that might overlook potential challenges. Although uniting under a common banner of resources and territorial advantage can indeed strengthen the region's position globally, such an alignment may also bring challenges, such as managing environmental impacts, addressing regional inequalities, and negotiating the distribution of benefits. Additionally, political complexities can arise from differing national policies and governance models that affect how resources are exploited and shared. Recognizing and addressing these potential drawbacks is crucial for ensuring that the narrative does not oversimplify the complexities involved in actualizing envisioned benefits.

*The sub-narrative of unity as a resort against mutual threats/obstacles*

The fourth major sub-narrative identified in our data analysis promotes unity among Turkic nations as a strategic response to mutual threats and obstacles. This narrative emphasizes that the shared interests of these nations—whether economic, security, or environmental—are significantly more critical than the differences that might divide them, such as cultural, political, or religious distinctions. By focusing on commonalities rather than disparities, this narrative aims to nurture a sense of collective identity and purpose, strengthening regional cohesion in the face of external pressure. The underlying message is that unity can enhance the resilience of Turkic nations, enabling them to address and overcome challenges more effectively than individually.

**Table 1**. Narrative analysis of the Cooperative Council of Turkic States declarations

| **Grand-narrative: Unity in sovereignty** | | |
|---|---|---|
| **Sub-narrative** | **Goal** | **Plot** |
| Unity has no substitutes. | Consolidation of the Turkic nations on the basis of common ethnic and cultural origin. | Unification of the Turkic world is the only option ahead for these countries to cope with the emergence of multi-polarity in the international system. |
| Unified Turkic world as a factor of major influence and a consolidated voice. | An enhanced stake in global and regional decision-making. | Cooperation Council as the embodiment of the unity project enables Turkic Nations enhanced influence in the global power-game and less intervention in the domestic issues. |
| Expanded territory and diversity of resources as a strength. | Current and projected cooperation among the members of the Council. | The vast territories and natural resources that the member countries control are viewed as a global-power game-changer, with no disadvantages and setbacks. |
| Unity as a resort against mutual threats/obstacles. | Common interests outweighting the cultural, political and religious differences. | While the regional wars are erupting around the Turkic countries, the Council is viewed as an overarching peace-securing political structure. |
| Unity as a tool to expand neighborhood between the Turkic Nations. | Friendly/brotherly relations between the Turkic States. | Many of the cooperation and neighborhood potentials, locked because of poor cooperation between the Turkic nations, will burst in a united Turkic world. |

The plot of this narrative is carefully constructed to echo audiences of the Turkic world, highlighting the urgency and necessity of unity. It describes a dynamic image of the geopolitical landscape surrounding these nations where regional conflicts and instability are large. The narrative positions Turkic unity not just as a theoretical ideal but also as a practical necessity in times of crisis. It tells the story of how amidst the chaos of regional wars and conflicts that threaten peace and security, a united front of Turkic countries can serve as a bulwark against these disturbances. This dramatization of external threats illustrates the protective power of collective action and strategic alliances under the umbrella of the OTS.

Within this narrative, the Organisation of Turkic States (OTS) is projected as an overarching peace-securing political structure. This characterization enhances the perceived value and importance of OTS, suggesting that it plays a crucial role in maintaining stability in the region. By framing the OTS as a key actor in securing peace, the narrative aims to legitimize and reinforce the organization's authority and effectiveness. The OTS is portrayed not merely as a diplomatic forum, but also as an active and effective mechanism that can mobilize resources, coordinate policies, and implement strategies that directly contribute to regional peace and security. This enhanced perception of OTS is intended to rally support from member states and their citizens, aligning them more closely with the organization's goals and initiatives.

*The sub-narrative of unity as a tool to expand good neighborly relations among the OTS members*

Cooperation within the OTS serves a dual purpose: it enhances collective security and acts as a catalyst for deeper collaborative efforts among the member states. This approach positions cooperation not just as a defensive mechanism against external threats, but also as a foundational strategy to foster internal growth and unity. By emphasizing cooperation as multifaceted, the narrative underscores its significance beyond mere security concerns and highlights its role in facilitating a more integrated and synergistic regional bloc. This broader perspective on cooperation suggests that it is instrumental in building a resilient and dynamic Turkic community where collective security and mutual progress are interdependent objectives.

The narrative within the OTS champions the promotion of "friendly and brotherly" relations among Turkic states. This aspect of the narrative is crucial because it aims to transform traditional diplomatic interactions into more familial and supportive engagements. By fostering a sense of kinship and camaraderie among member countries, the narrative seeks to create a more cohesive and supportive environment that can overcome historical rivalries or misunderstandings. The emphasis on brotherly relations is strategic, designed to strengthen trust and cooperation at a fundamental level, ensuring that states can work together more effectively to address common challenges and achieve shared ambitions.

According to the narrative, many potentials for cooperation and neighborhood benefits have remained untapped due to previously inadequate collaboration among Turkic nations. However, with a united approach under the OTS framework, these dormant opportunities are expected to "burst, leading to significant socioeconomic benefits for all involved. The narrative suggests that unity can unlock these potentials, allowing for enhanced trade, cultural exchanges, and economic projects that are not feasible under conditions of fragmented relations. The vision of a "united Turkic world" is portrayed as not only desirable but also necessary for realizing the full spectrum of benefits that come from

deep, integrated cooperation. This optimistic outlook is intended to motivate member states to fully commit to OTS's objectives, anticipating the substantial rewards that collective action and unity can bring.

**Concluding remarks**

Turkic political and business leaders have cultivated various sub-narratives that collectively project an optimistic vision for the future, where the Turkic world is depicted as united and harmonious. This envisioned future emphasizes a region where cooperation flourishes without compromising the individual identities or sovereignties of member states. This narrative framework aims to inspire a collective identity that transcends traditional nationalistic sentiments, while fostering a sense of regional camaraderie and shared destiny (Smith, 1998). The narrative strategy is carefully crafted to appeal to both domestic audiences and international observers, showcasing a commitment to unity that is proactive and positive, rather than reactive or defensive.

Within these narratives, there is a strong emphasis on maintaining political and cultural identities, as well as the sovereignty of each Turkic state. Unlike the European Union model, which often grapples with tensions between national sovereignty and supranational governance (Rosamond, 2000), the Turkic narrative framework carefully addresses these concerns. Political discourse strategically positions the idea of unity such that it complements rather than competes with the sovereignty of member nations. This approach ensures that the sovereignty of each state is respected and preserved, thus addressing potential anxieties about the loss of control over national affairs (Börzel, 2002).

The narratives promoted by Turkic leaders advocate for increased cooperation rather than merging into a single supranational structure. The focus is on creating mechanisms that enhance collaboration across various domains—economic, cultural, and security—without necessitating loss of national autonomy. This model of cooperation is designed to enhance collective capabilities and resources without the complexities and challenges associated with deeper political integration, such as those experienced by EU member states (Hooghe & Marks, 2008). This approach is particularly attractive to states that value their independence, but recognize the benefits of regional coordination and shared initiatives.

The sub-narratives interwoven within the overarching theme of "Unity in Sovereignty" underscore a strategic and cautious positioning by Turkic political leaders. This unified narrative framework does more than merely outline a vision for cooperation; it explicitly reinforces the commitment to respect each member's sovereignty, particularly in handling internal affairs. The policy of non-intervention, a cornerstone of these narratives, reflects a collective agreement among Turkic states to honor and uphold the principle of state sovereignty as a means of maintaining peace and stability within the region.

The ongoing conflict between Ukraine and Palestine has inadvertently provided a context that reinforces the importance and relevance of these sub-narratives within the OTS. As geopolitical dynamics shift and the implications of such conflicts weigh heavily on international relations, Turkic states find a renewed impetus to consolidate their unity and non-intervention stance. This scenario presents an opportunity for the organization to strengthen its collective identity and strategic posture, projecting a united front that can navigate the complexities of regional and global politics more effectively.

Scholarly analyses, including those by Whyte, Comi, and Mosca (2022), have recognized that profound impact narratives hold in shaping future efforts. Narratives are not merely stories but are active agents in creating realities and future possibilities. They serve as a framework through which individuals and nations conceptualize and navigate their potential futures by crafting paths forward through shared understanding and collective vision.

As described by Gümüsay and Reinecke (2021), future-making is a collective sense-making process in which diverse stakeholders—political, technical, and business leaders—come together to evaluate, negotiate, and shape their desired futures. This process is inherently dialogical, not only among the different leadership sectors but also with the broader situational context in which these dialogues occur. Such interactions facilitate a deeper understanding and alignment of various perspectives and interests, thereby enhancing the capacity for effective decision-making and strategic planning.

The integration of these narratives into decision-making processes reflects the insights of Schoen (1984), who emphasized the role of dialogue in understanding and responding to complex situations. This dialogue extends beyond human interactions, engaging with broader environmental and situational factors that influence strategic choices. This holistic approach ensures that the decision-making process is adaptive and responsive, and capable of addressing both current challenges and future opportunities within the Turkic world.

**Word count**: 5,072 words, excluding references.

**Funding Statement**: The study received no grants.

**Ethical Compliance**: All procedures performed in studies involving human participants were in accordance with the ethical standards of the institutional and/or national research committee and with the 1964 Helsinki Declaration and its later amendments or comparable ethical standards.

**Data Access Statement**: Research data supporting this publication are available upon request from the first author.

**Conflict of Interest declaration**: The authors declare that they have NO affiliations with or involvement in any organization or entity with any financial interest in the subject matter or materials discussed in this manuscript.

**Author Contributions**: VK and MB equally contributed to the design and implementation of the research, VK conducted the analysis of the results and to the writing of the manuscript. MB conceived the original and supervised the project.

**References**

Amitav Acharya. (2011). *Whose ideas matter? Agency and power in Asian regionalism*. Cornell University Press.

Aydinli, E. (2009). A Paradigmatic Shift for the Turkish Generals and an End to the Coup Era in Turkey. *The Middle East Journal*, *63*(4), 581–596. https://doi.org/10.3751/63.4.13

Barkin, J. S., & Cronin, B. (1994). The state and the nation: changing norms and the rules of sovereignty in international relations. *International Organization*, *48*(1), 107–130. https://doi.org/10.1017/s0020818300000837

Boje, D. M. (1991). The Storytelling Organization: A Study of Story Performance in an Office- Supply Firm. *Administrative Science Quarterly*, *36*(1), 106. https://doi.org/10.2307/2393432

Börzel, T. A., & Risse, T. (2016). *The Oxford handbook of comparative regionalism*. Oxford Univ Press. https://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199682300.001.0001

Browning, C. S., & Joenniemi, P. (2008). Geostrategies of the European Neighbourhood Policy. *European Journal of International Relations*, *14*(3), 519–551. https://doi.org/10.1177/1354066108092311

Bryman, A. (2016). *Social Research Methods* (5th ed.). Oxford University Press. (Original work published 2004)

Dursun-Özkanca, O. (2016). Turkey and the European Union: Strategic Partners or Competitors in the Western Balkans? *Journal of Regional Security*, *11*(1), 33–54.

Fenton, C., & Langley, A. (2011). Strategy as Practice and the Narrative Turn. *Organization Studies*, *32*(9), 1171–1196. https://doi.org/10.1177/0170840611410838

Gümüsay, A. A., & Reinecke, J. (2021). Researching for Desirable Futures: From Real Utopias to Imagining Alternatives. *Journal of Management Studies*, 59(1), 236–242. https://doi.org/10.1111/joms.12709

Haber Lütfen. (2023, November 3). *President Erdogan speaks at Organization of Turkic States summit in Kazakhstan's capital Astana*. Www.youtube.com. https://www.youtube.com/watch?v=mtX2NRruPIc

Habermas, J. (2014). *The Crisis of the European Union*. John Wiley & Sons.

Jarva, V. (2014). Introduction to Narrative For Futures Studies. *Journal of Futures Studies*, *18*(3), 5–26.

Jarzabkowski, P., & Spee, A. P. (2009). Strategy-as-practice: A review and future directions for the field. *International Journal of Management Reviews*, *11*(1), 69–95. https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2008.00250.x

Jarzabkowski, P., Balogun, J., & Seidl, D. (2007). Strategizing: The challenges of a practice perspective. *Human Relations*, 60(1), 5–27. https://doi.org/10.1177/0018726707075703

Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2011). *Power and Interdependence*. Longman.

Kola, V., & Ergun, H. S. (2022). Strategy as a narrative practice: the story of Tirana master plan TR030. *Conference Proceedings of the 2nd Conference in Business Research and Management*, 371–376.

Kubicek, P. (2009). The Commonwealth of Independent States: an example of failed regionalism? *Review of International Studies*, *35*(S1), 237–256. https://doi.org/10.1017/s026021050900850x

Leibold, J. (2006). Competing Narratives of Racial Unity in Republican China. *Modern China*, *32*(2), 181–220. https://doi.org/10.1177/0097700405285275

Lord, C. (2015). Utopia or dystopia? Towards a normative analysis of differentiated integration. *Journal of European Public Policy*, *22*(6), 783–798. https://doi.org/10.1080/13501763.2015.1020839

Miskimmon, A., O'Loughlin, B., & Roselle, L. (2014). *Strategic narratives: communication power and the new world order*. Routledge.

Murinson, A. (2006). The strategic depth doctrine of Turkish foreign policy. *Middle Eastern Studies*, *42*(6), 945–964. https://doi.org/10.1080/00263200600923526

Taspinar, Ö. (2022). *Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism*. Carnegie Endowment for International Peace.

Patton, M. Q. (2015). *Qualitative Research & Evaluation methods: Integrating Theory and Practice* (4th ed.). Sage.

Philpott, D. (2001). *Revolutions in sovereignty: how ideas shaped modern international relations*. Princeton University Press.

Saldaña, J. (2021). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Sage.

Schimmelfennig, F., & Winzen, T. (2017). Eastern enlargement and differentiated integration: towards normalization. *Journal of European Public Policy*, *24*(2), 239–258. https://doi.org/10.1080/13501763.2016.1264083

Smith, A. D. (2013). *Nationalism and Modernism*. Routledge.

Smith, K. E. (2014). *European Union foreign policy in a changing world*. Polity.

Subotić, J. (2015). Narrative, Ontological Security, and Foreign Policy Change. *Foreign Policy Analysis*. https://doi.org/10.1111/fpa.12089

Suny, R. G. (2022). *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford University Press.

Tekin, F., & Meissner, V. (2022). Political Differentiation as the End of Political Unity? A Narrative Analysis. *The International Spectator*, *57*(1), 72–89. https://doi.org/10.1080/03932729.2022.2018823

Waever, O. (1993). Securitization and desecuritization. In *On Security* (pp. 46–86). Columbia University Press.

Weldes, J. (1999). *Constructing national interests: the United States and the Cuban missile crisis*. University Of Minnesota Press.

Whyte, J., Comi, A., & Mosca, L. (2022). Making futures that matter: Future making, online working and organizing remotely. Organization Theory, 3(1), 263178772110691. https://doi.org/10.1177/26317877211069138

# KÜLTÜREL DİPLOMASİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE-MACARİSTAN İLİŞKİLERİ

**Ayşe ORHON***

## GİRİŞ

Kültürel diplomasiyi doğru bir şekilde değerlendirebilmek ve mukayese edebilmek için öncelikle kültür kavramının içeriği ve ne ifade ettiğine bakmak gerekmektedir. Kültür, Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde tarihsel ve toplumsal gelişme süreci içerisinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresinde egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü olarak tanımlanmaktadır. (Türkçe Sözlük 2005:1282). Bir birey ya da topluluğun yaşam tarzını biçimlendiren örf, adet, gelenek ve görenek ile ilgili alışkanlıklar, davranışlar ve inançlar toplamı olarak da ifade edilmektedir (Demir, Acar 1997: 143). Bir toplumun kendini ifade ediş biçimi şeklinde tanımlayabileceğimiz kültür aynı zamanda kimliğin hem kaynağı hem de yansımasıdır (Purtaş 2013: 4).

Kültürel Diplomasi Kamu Diplomasisinin bir türü ve aynı zamanda uygulama alanı olarak tanımlanır. Literatürde farklı tanımları yer alan Kültürel Diplomasiyi *Milton Cumming*; fikirlerin, bilginin, değerlerin, geleneğin ve kültürün karşılıklı paylaşımı olarak nitelendirmektedir. (Cummings 2003:1) Devlet rehberliğinde sivil toplum örgütlerince gerçekleştirilen kültürel tanıtım faaliyetleri toplamı olaraktan da tanımlanmaktadır (Chakraboty 2013: 30; Yağmurlu 2019: 1189). *Louis Belanger* ise kültürel diplomasiyi "kültür, eğitim, bilim ve teknik ortaklıklar içeren dış politika faaliyetlerinin tümü" şeklinde tanımlamaktadır (Belanger 1999: 678). *Cull*'a göre kültürel diplomasi ise "ülkelerin kültürel kaynaklarını ve üretimlerini yöneterek dış dünya'ya bu değerlerini aktarmasıdır" (Cull 2009: 19). Ülkelerin tarih, sanat ve kültürünü tanıtmanın ötesinde kültürel ilişkiler temelinde dış politikada nüfuzlarını genişletmek ve derinleştirmek üzere kültürel etkinliği arttırmaya yönelik bir diplomasi türüde olmuştur. (Ekşi 2015: 348).

* Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Genel Türk Tarihi Doktora Öğrencisi, ayseorhon48@gmail. com, ORCİD:0000-0001-5622-0617

**1. Kültürel Diplomasi Aktörleri:**

Kültürel Diplomasi eğitim, kültür, kültür varlıkları, sanat, tarihsel miras, edebiyat, turizm ve spor gibi çok geniş ve çeşitli boyutları içine almaktadır. Temelde yabancı kamuoylarına yönelik olan kamu diplomasisinin kültürel boyutunu içeren Kültür Diplomasisi ile yabancı toplumlara yönelik eğitim, değişim programları, dil öğretimi faaliyetleri, dans, spor, sinema, sergi, fuar, arkeoloji, dizi gibi kültür-sanat faaliyetleri sürdürülmektedir. Kültürel diplomasi genel olarak ülkelerin başta Kültür ve Dışişleri Bakanlıkları olmak üzere temelde kültür enstitüleri tarafından yürütülmektedir. Eğitim Bakanlıkları ve diğer eğitim kurumları, özellikle üniversiteler Kültürel Diplomasinin diğer yürütücüleridir. (Yıldırım, Koç Kaplan 2023: 204; Ekşi 2015: 349).

Dış politikanın önemli bir aracı haline gelen Kültürel Diplomasi ülkelerin yumuşak güç[1] kapasitelerinin arttırılmasına yönelik bir diplomasi tarzıdır. Ülkelerin etki alanlarını genişletmek kendilerini ifade edebilmek amacıyla özellikle 21. Yüzyılda uygulanmasına daha da ağırlık verildi ve devletlerin klasik diplomasisinin tamamlayıcı unsuru oldu (Ekşi 2015: 348). Çağımızda sahip olunan birçok önyargıyı ortadan kaldıran, duvarları yıkan bir yaklaşım haline gelen Kültürel Diplomasi ile ülkeler ve toplumlar arasında barış köprülerinin kurulması, diyalog ortamlarının geliştirilmesi ana hedef edinildi. Ülkeler kendi etki alanlarını genişletmek amacıyla kurdukları Kültür Enstitüleri ile dil eğitimi, kültür, sanat ve bilimsel etkinlikler ile de faaliyetlerini devam ettirdi. (Yıldırım, Koç Kaplan 2023:205). Türkoloji projesi kapsamında Türkiye'deki üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerinde görevli öğretim elemanları, Enstitü ile işbirliği protokolü imzalayan yurt dışındaki üniversitelerin Türkoloji/Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerine ve üniversitelerin bünyesinde Türkçe kurslarının düzenlenmesi, okutmanların görevlendirilmesi ve malzeme, döküman yardımı şeklinde faaliyetleri yürütücü unsurlardan olmuştur (Ekşi 2015:357).

Yumuşak güç olaraktan tanımlanan Kültürel Diplomasinin etkin bir şekilde kullanılmasında bazı kuruluşlar ön planda olmuştur. Türkiye'nin Kültürel Diplomasi aktörleri; *Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluk Başkanlığı, TİKA, YÖK, TRT, TÜRKSOY* ve *Dışişleri Bakanlığının Yurtdışı Tanıtım ve Kültürel İlişkiler Genel Müdürlüğü, Kültürel Diplomasi Genel Müdürlüğü Yardımcılığı, Enformasyon Müdürlüğü ve Kültür Bakanlığı, Enformasyon Müdürlüğü ve Kültür Bakanlığı* olmuştur. (Ekşi 2015: 351). 1993'te temelleri atılan *Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı*, 2007 yılında faaliyetlerine başlayan *Yunus Emre Enstitüsü*,

1 1990'lı yıllarda Amerikalı ünlü siyaset bilimci Joseph Nye tarafından tanımlanan ve literatüre giren bu kavram: bir ülkenin dünya siyasetin de istediği sonuçlara, onun değerlerine hayran olan, onu örnek alan, refah seviyesine ve fırsatlarına özenen ülkelerin kendisini izlemesiyle ulaşması" olarak tanımlanmaktadır. Yumuşak Güç aynı zamanda fiili müdahaleyle ve zorla değil rızaya dayanarak işbirliğine gidiş olup, gündemin belirlenmesinde aktörlerin önceliklerinin dikkate alınması ve iknadan daha öteye aktörlerin etkilenmek kaydıyla sunulan seçeneklere çekilmesi anlamına da gelir. Ayhan Nuri Yılmaz, Gökmen Kılıçoğlu, "Balkanlar'da YTB ve TİKA'nın Türk Kamu Diplomasisi Kurumları Olarak Faaliyetleri ve Türkiye'nin Bölgedeki Yumuşak Gücüne Etkileri", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2017, C. 2, S. 2, s. 117.

2010 yılında temelleri atılan *Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı* (Özkan 2023: 39).

2009 yılında faaliyete geçen *Yunus Emre Enstitüsü* Türkiye'nin diğer ülkelerle dostluğunu geliştirmek, kültürel alışverişi arttırmak; Türk dili, edebiyatı, kültürü ve sanatı alanlarında eğitim almak isteyenlere yurt dışında hizmet vermeyi, bu sırada gerekli olan bilgi ve belgeleri paydaşlarının faydalarına sunmayı, Türk kültürünü ve Türkiye'yi yurt dışında daha iyi tanıtmayı amaç edinmiştir. (https://www. yee. org. tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu (Erişim: 12. 05. 2024). Türkiye'nin tüm farklı kültür unsurlarını ülke adına dünyaya tanıtmayı amaç edinen Yunus Emre Enstitüsü faaliyetlerini *"Gelin Tanış Olalım"* düsturu ile sunmakta ve bu şekilde ülkeler arasında köprüler kurmaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerinde açılan kültür merkezleri ile özellikle Türkçe eğitimi ve öğretiminde önemli yol kat edilmesini sağlamıştır (Ekşi 2015: 355).

Dil Eğitimi külürel diplomasi çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Eğitim ve dil ortak birliktelik ve sempati yaratmaya yönelik ortak bir zemin oluşturması bakımından önemlidir. Türkçe öğretiminden kültür sanata, Türkoloji çalışmalarından geleneksel sporlarımıza uzanan geniş bir yelpazede Türkoloji projesi kapsamında Türkiye'deki üniversitelerde faaliyetlerini sürdüren Enstitü; Türkiye'nin uluslararası alanda bilinirliğini, güvenirliliğini ve itibarını arttırmak temel misyonu ile hareket etmektedir (Yunus Emre Enstitüsü Faaliyet Raporu 2019: 9). Ayrıyeten Yunus Emre Enstitüsü tarafından Türkçe Yeterlilik Sınavı (TYS) geliştirilmiştir. Dünya dillerinin ölçme değerlendirme sınavları (TOEFL, IELTS) benzeri bir sistem ile Türkçenin uluslararası geçerliliğe sahip standart bir sınav ile Türkçeyi yabancı bir dil olarak öğrenen kişilerin yeterliliklerini ölçmek üzere sınav merkezleri kurarak Türkiye'nin Uluslararası öğrenci politikasına katkıda bulunmayı amaçlamıştır (Ekşi 2015:355).

Kültürel Diplomasinin diğer yürütücüleri ise sivil toplum kuruluşları, dernekler ve üniversite bünyesinde kurulan Araştırma Merkezleri olmuştur. 1992 yılında faaliyetlerine başlayan *Türk-Macar Dostluk Derneği* Türk ve Macar ulusları arasındaki geleneksel dostluk ve kültürel ilişkileri geliştirmeyi, Türk-Macar toplumları arasındaki bilimsel, sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin ilerlemesine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda da Türk ve Macar uluslarının tarih, kültür ve sanat özelliklerini araştıran ve dile getiren bilim ve sanat etkinliklerini düzenlemekte ve desteklemektedir. İki ülkenin sanatçıları ile bilim ve kültür adamları için değişim programları ile basın-yayın alanında işbirliği yapmaktadır. İki ülkenin ekonomik alanda yakınlaşabilmesi için işadamları ve yatırımcılarının ortak girişimiler için destek sağlamakta, bu doğrultuda program oluşması için katkıda bulunmaktadır. İki ülke arasında karşılıklı dostluk duygularını geliştirecek çalışmalar yapmakta, iki ulusun yakınlaşmasını sağlayıcı girişimlerde bulunmaktadır. (https://www. turkmacar. org. tr; (Erişim: 12. 05. 2024).

Amacı Macaristan'da ve yurtdışındaki Macarların kültürel değerlerini, ilişkilerini beslemek ve tüm dünyaya tanıtmak düzenlediği sergilerde klasik ve çağdaş Macar güzel sanatını, Macar edebiyatı, müziği, sineması ve tiyatrosunu tanıtma imkânı sunan Macar Kültür Merkezi Türkiye'de 2013 yılında faaliyetlerine başlamıştır https://culture. hu/tr/istanbul/hakkimizda (Erişim: 12. 05. 2024).

Üniversiteler bünyesinde kurulan araştırma merkezleri kültürel diplomasinin diğer bir yürütücüsü olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Macaristan'daki Türkoloji merkezlerinin gerçekleştirdiği disiplinlerarası bir çalışma ile tarih ve tarihe yardımcı disiplinlerle işbirliği yaparak Türk-Macar İlişkilerini ve diğer kültürlerle bağlantılarını araştırarak yetişecek olanlara rehber olmasını düstur edinen Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi bünyesinde 2014 yılında kurulan *Türk-Macar Akademik ve Bilimsel İşbirliği Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜMACAM)* akademik işbirliği çerçevesinde bilimsel etkinliklerle Macaristan'daki Türk varlığına hizmet vermektedir. Bünyesinde çeşitli Macar ve Osmanlı arşivlerinde bulunan ve iki ülkeyi yakından ilgilendiren fotoğrafların dijital dünyaya aktarımı ve sergilenmesi ve çeşitli bilimsel konferanslar ile iki ülke ilişkilerine katkı sağlamaktadır. (https://tumacam. mu. edu. tr/tr; (Erişim:12. 05. 2024).

**2. Kültürel Diplomasi ve Türkiye-Macaristan İlişkileri**

Türkler ile Macarlar tarih boyunca birbirlerine dirsek bağı ile bağlı olan iki ulustur. Osmanlı Devleti'ni Macaristan'da on altıncı ve on yedinci yüzyılın ortalarına kadar devam ettirdiği hakimiyeti boyunca iki ulusun ilişkileri siyasi, kültürel ve diğer birçok alanda katlanarak devam etmiştir (Çalik Orhun, 2020 : 431). Türkler ile Macarlar arasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir yakınlaşma başlamıştır. Bu yakınlaşmada 1848-1849 Özgürlük Savaşı'nı kaybeden ihtilalin lideri Lajos Kossuth ve beraberindekilerin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları olmuştur. Macarların köken arayışı ve sonrasında 1. Dünya Savaşı'nda aynı ittifak içerisinde yer almaları ile ortak tarihi birliktelik devam etmiştir (Saral, 2024:1 ). Savaş sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanının ardından "Türkiye Cmhuriyeti" ismiyle ilk resmi anlaşmayı 18 Aralık 1923 yılında Macaristan ile imzalamıştır. Atatürk Macarlar için "Manevi ve fikri meziyetlerini ziyadesiyle takdir ettiğim Macar milletinin samimi bir hayranıyım" sözleriyle bu ulusa olan hayranlığını dile getirmiştir ( Saral, 2016: 726). Atatürk Döneminde yeniden inşa edilen Türkiye Cumhuruyeti için kan ve can olan Macaristan ile bu dönemde ilşkilerimiz oldukça verimli ve istifadakar geçmiştir. Türkiye'nin kalkınma ve modernleşmesine önemli katkıları olmuştur. Çeşitli alanlarda gelen Macar uzmanlar eliyle ülkenin yeniden modernizasyonu sağlanmıştır (Yıldırım 2012: 142).

Soğuk Savaş döneminde Macaristan'ın sosyalist blokta yer almasına rağmen Türk tarafı Macaristan'a her zaman ılımlı yaklaşmış Varşova Paktı üyesi Türk tarafı Macaristan'a herzaman anlayışlı yaklaşmış ve birbirlerini düşman olarak görmemişlerdir. Soğuk Savaş'ın

ardından iki ülke arasında ilişkilerin mimarı diye niteleyebileceğimiz 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in iki ulus ilişkilerine istikamet veren "Günümüz insanı geçmişin sorunlarını yaşatmak yerine ortak tarihimizden iki millet arasında bir köprü kursun" sözü esas alınarak ikili ilişkiler daha çok yönlü olarak devam etmiştir (Saral, 2016: 727-728).

İki ülke arasındaki kültürel birlikteliğin devamı için 2014 yılında Macaristan'da faaliyetlere başlayan TİKA Macaristan'daki Osmanlı dönemine ait tarihi yerlerin restarasyonunu, eğitim, sağlık alanındaki faaliyetleri üstlenmiştir https://setav. org/assets/uploads/2020/05/R159. pdf (Erişim:12. 05. 2024). Zigetvar Kuşatması sırasında vefat eden Kanuni Sultan Süleyman'ın iç organlarının defnedildiği türbenin bulunmasına yönelik çalışmalar kapsamında Macaristan ve Türkiye hükümetleri arasında 2012 yılında imzalanan anlaşmalar çerçevesinde başlanan çalışmalar TİKA'nın finansman desteği ile Türk ve Macar uzmanların ortak çalışmalarıyla Zigetvar Kalesine 4 km uzaklıkta olan Üzüm Tepe'de yapılan kazılarda Kanuni'nin iç organlarının gömülü olduğu Osmanlı yerleşkesi ortaya çıkarılmıştır. https://tika. gov. tr/detail-macaristan%27da_kanuni_sultan_suleyman%27in_turbesi_nin_bulunmasina_yonelik_calismalarda_onemli_bulgulara_ulasildi/ (Erişim:12. 05. 2024). Bu tepenin bulunması birçok tarihi bilgininde gün yüzüne çıkması açısından önem arz etmektedir.

Macaristan'da ayakta kalabilen iki türbeden biri olan ve ünlü tarihçi Peçevi'nin memleketi olan Pecs'de yer alan ve 16. yy sonlarından günümüze kalan dört yüzyıllık Türk çeşmesi "İdris Baba Çeşmesi" nin TİKA tarafından restorasyonu yapılarak yeniden ayağa kaldırılmıştır https://tika. gov. tr/detailmacaristanin_pecs_sehrindeki_idris_baba_turk_cesmesinin_restitusyonu_tamamlandi/ (Erişim :12. 05. 2024). TİKA, Macaristan'da sadece Osmanlı mirasına sahip çıkmakla kalmayıp diğer sosyal projelere de önem vermiş ve bu kapsamda 81 farklı projeyi yürütmüştür (Deregözü, 2020:34). Budapeşte, Szentendre, Kenderes, Pecs, Martonvasar ve Kecskemet kentlerinde birçok sağlık kurmuna teknik ekipman ve çeşitli cihazların teminini sağlamıştır. (ÇalikOrhun, 2020: 446; https://tika. gov. tr/detailmacaristan%27in_szentendre_belediyesi_saglik_kurumlarina_tibbi_ekipman_destegi/ Erişim:12. 05. 2024). TİKA'nın bir diğer önemli faaliyeti ise Avrupa'nın en kuzeyinde yer alan Osmanlı dönemi eseri olma özelliği taşıyan "Budin'in manevi bekçisi" Gül Baba Türbesi'nin 2014 yılında imzalanan protokol ile Türk-Macar ortaklığıyla restore edirek 2018 yılında Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın katılımıyla açılışının yapılması olmuştur https://tika. gov. tr/detailsayin_cumhurbaskanimiz_macaristan_da_gul_baba_turbesi_ni_acti/ (Erişim:12. 05. 2024).

Zigetvar'da bulunan ve Osmanlı döneminden kalma tek sivil mimari yapı olan ve bir zamanlar okul olarak kullanıldığı düşünülen Türk Evinin 2013 yılında tadilatı tamamlanarak 2014 yılında müze olarak hizmete açılmıştır. (Orhun 2020: 443). Müze olarak kullanılan iki katlı binanın alt katında geleneksel Türk sanatlarının tanıtımı yapılırken ikinci katında ise 16. Yüzyılda Zigetvar'da yaşayan bir Türk ailesinin yaşamı tasvirleri

sergilenmektedir. Ayrıca Macaristan Bilimler Akademisi Türkoloji Bölümünde 811 tanesi Türkçe olmak üzere birçok el yazması eser bulunmaktadır. Akademi yöntemi, el yazması eserlerin dijital ortama aktarılması konusunda TİKA'dan talepte bulunulması ile Macar Bilimler Akademisini dijital tarayıcı ve objektif verilmiştir ("Macaristan", 2014 TİKA Faaliyet Raporu 2014, https://tika. gov. tr/wp-content/uploads/2023/01/Faaliyet-Raporu-2014. pdf (Erişim: Tarihi: 12. 05. 2024).

TİKA tarafından desteklenen başka bir program ise her yıl düzenlenen Atalar Günü ve Hun Kurultayı olmuştur. Macaristan'ın Bugaç şehrinde 2006 yılından bu yana iki senede bir Dünya Turan Kurultayı düzenlenmektedir. Kurultay'da 27 Türk boyu bir araya gelerek çeşitli aktivitelerde bulunmaktadır. 2014 yılında Macar Tutran Vakfı tarafından 4. Düzenlenen Dünya Turan Kurultayı TİKA tarafından desteklenmektedir ("Macaristan", 2014 TİKA Faaliyet Raporu 2014, https://tika. gov. tr/wp-content/uploads/2023/01/Faaliyet-Raporu-2014. pdf, Çalik Orhun 2020 : 445) (Erişim: Tarihi: 12. 05. 2024 ).

Eğitim alanında TİKA tarafından eğitime destek vermek amacıyla Budapeşte yer alan Obuda Lise'sinde öğrencilerin rahat bir ortamda dil öğrenmeleri amacıyla tam teşekküllü dil labratuvarı kurulmuştur. Obuda Lisesinde yapılan bu proje ile ilk kez Macar devlet okullarından birinde öğrencilere seçmeli Türkçe dersi verilmeye başlanmıştır. https://tika. gov. tr/detail-turkce_tika_projesiyle_macaristan%27da_secmeli_ders_oldu/ (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

2010 lu yıllarda ikili ilişkiler stratejik işbirliği düzeyinde devam ettirilmiştir. Aralık 2013 iki ülke arasında *"Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi" (YDSK)* kurulması kararı alınmış ve ilk Ortak Siyasi Bildiri imzalanmıştır. Ayrıca işadamlarına vize kolaylığı sağlanması, çevre, enerji, ormancılık, su işleri, kültür, eğitim ve medya alanlarında toplam 14 anlaşma imzalanmıştır https://www. mfa. gov. tr/turkiye_macaristan-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi (Erişim:12. 05. 2024). 2013 yılında Türk kültürünün ve Türkçenin yurtdışında tanıtılması amacı ile faaliyetlerde bulunan Yunus Emre Enstitüsü Budapeşte'de çalışmalarına başlamıştır. https://www. turkmacar. org. tr/yunus-emre-turk-kultur-enstitusu-budapestede-acildi/ (Erişim:12. 05. 2024).

İlki 2003 yılından itibaren Tekirdağ Macar Dostluk Derneği tarafından gerçekleştirilen Macar Günleri kapsamında çeşitli etkinlikler ile iki ülke dostluğunu pekiştirici faaliyetlerde bulunulmuştur. Yine aynı dernek tarafından "Rákóczi Ferenc'in Türkiye ve Tekirdağ Günleri" konulu panel düzenlenmiştir. Diğer Tekirdağ Macar günlerinde ise Ferenc Rákóczi çeşitli etkinliklerle anılmıştır. Rákóczi Müzesi önünden geçen caddeye Rákóczi Caddesi adı verilerek açılışı yapılmış, "Türkiye'de Macar İzleri" fotoğraf Sergisi açılmıştır. 2011 yılı, Osmanlı İmparatorluğu'na Macar Ulusal Kahramanı Prens II. Ferenc Rákóczi ile birlikte sığınan ve misafir edildikleri Tekirdağ'da 1761 yılında vefat eden Mikes Kelemen'in ölümünün 250 nci yılı olması hasebiyle Kelemen Mikes'in Tekirdağ'da ikameti sırasında yazdığı "Türkiye Mektupları" isimli eseri yayınlanmıştır. Macar edebiyatındaki

önemi kadar döneminin yaşantısını aktarması bakımından da büyük önem arz eden eser Türkçe ve Macarca olarak yayınlanmıştır. Mikes Kelemen Özel Pulu'nun tanıtımı yapılmıştır. Budapeşte Macar – Türk Dostluk Derneği ile birlikte Mikes Kelemen adı Tekirdağ'da bir sokağa verilmiştir Bir diğeri ise Tekirdağ Kiraz Festivali kapsamında 17-19 Haziran 2011 tarihlerinde düzenlenen etkinlik Budapeşte Macar Türk - Dostluk Derneği ile ortak olan "Türkiye'de Kendilerine Sığınma Hakkı Tanınan Macar Mültecilerinin Özyaşamından Özetler" kitabının tanıtımı olmuştur. Rákóczi Müzesi önüne Sekel Kapısı konulmuştur. https://www. turkmacar. org. tr/tekirdag-macar-dostluk-dernegi/ (Erişim Tarihi: 12. 05. 2024).

İki ülke arasında kültürel diplomasi yürütücülerinden olan Liszt Enstitüsü – İstanbul Macar Kültür Merkezi, Macaristan Devleti'nin kültür alanında bir misyon birimi olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Merkez kültür ve inovasyon Bakanlığı'na bağlı bir kurum olan ve Macar kültürünü her yönüyle Türkiye'de tanıtmak için modern teknolojilere sahip sergi salonları, oditoryum, kütüphane ve sınıf odalarıyla ziyaretçilerini ağırlamaktadır. Merkez aynı zamanda, Macaristan'ın kültürel ve bilimsel araştırmalarını hayata geçirmek için 21 Kasım 1916'da İstanbul'da açtığı ve bu alanda yurt dışındaki ilk devlet kurumu olan Macar Bilim Enstitüsü'nün mirasını sürdürmektedir. Merkez ayrıca, Macaristan ve Türkiye arasında, 18 Aralık 1923 tarihinde imzalanan "Dostluk Antlaşması"nın 100. yıl dönümü olması sebebiyle, her iki ülkede kutlanacak "2024 Macar-Türk Kültür Yılı"nın yürütücülüğünü de üstleniyor. List Enstitülerin dünyanın dört bir tarafına yayılmış olup amaçlarını Macar kültürünü dünyaya tanıtmak olarak tanımlanmaktadırlar. https://www. mimarizm. com/haberler/gundem/macar-kultur-merkezi-10-yilini-kutluyor_136412 (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

Macar besteci, piyanist, eğitimci ve müzikbilimcisi, 20. yüzyılın en önemli bestecilerinden Béla Bartók ölümünün 70. yılında Ankara'da uluslararası bir festival ve sempozyum ile Hacettepe Üniversitesi ve Macar Büyükelçiliği'nin işbirliğiyle 24-30 Nisan 2015 tarihleri arasında düzenlenen Uluslararası Bartók Festival ve Sempozyumu Béla Bartók çeşitli etkinliklerle anılmıştır. Macaristan ve Türkiye'den önemli müzikolog ve Türkologların da katılımıyla bir gün boyunca süren Uluslararası Sempozyum'da Bartók ile ilgili sunumlar, konuşmalar yapılmıştır. Aynı programın içerisinde diğer etkinlik ise Çağdaş Sanatlar Merkezi'nde açılacak Bartók Sergisi olup bu önemli etkinliğin bir başka zenginliği olmuştur. https://www. andante. com. tr/tr/5729/Uluslararasi-Bart%C3%B3k-Festivali-Ankara-da (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

Macaristan'ın tarihi kahramanlarından biri olan ve Macaristan'ı ele geçiren Avusturyalı Habsburg hanedanına karşı direnen, İkinci Viyana Kuşatması'nın ardından Osmanlı'ya sığınan Thököly İmre'nin yaşamını yitirdiği İzmit'teki evi 2008 yılında restore edilerek müze haline getirilmiştir. http://kartepe. gov. tr/macar-krali-tokeli-imre (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

Eötvös Lorand Üniversitesi (ELTE) ve Ankara Üniversitesi (AÜ arasında 22 Şubat 2019 tarihinde, Ankara'da Akaemik İşbirliği Protokolü imzalanmıştır. Protokol iki üniversite arasındaki Türkoloji ve Hungaroloji alanında onyıllara uzanan işbirliği çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevde ikili eğitim programları oluşturma fırsatlarını inceleme konusunda mutabık kalınmıştır. Karşılıklı öğrenci değişimleri ile Türk dili ve kültürü eğitimi için ELTE'den on Macar öğrenciyi davet etmek istemesi ile ELTE'nin de bu mütekabiliyet çerçevesinde Ankara Üniversitesi öğrencilerini aynı şekilde misafir etme teklifi şeklinde karşılıklı fikir teatisine varılmıştır. https://ankara. mfa. gov. hu/tur/news/eoetvoes-lorand-ueniversitesi-ve-ankara-ueniversitesi-arasinda-akademik-isbirligi-protokolue-imzalanmasi (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

Kültürel Diplomasinin sürdürücülerinden biri olan ve Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi bünyesinde çalışmalarını devam ettiren TÜMACAM, 93 Harbi ve Hırvatistan Arşivinde Bulunan Orijinal Fotoğraflar Sempozyumu (16-18 Nisan 2013), Macarların Objektifinden Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye Manzaraları Fotograf Sergisi (19-23 Ekim 2015), Bir Macar Ressamın Kaleminde Osmanlı Manzaraları (1878-1893) (13-17 Nisan 2015), Osmanlıdan Cumhuriyete Macarların Gözüyle Türkler (15 Nisan 2016) adlı konferans, Yurttutuştan Tianon'a Bir Nefeste Macaristan (22 Kasım 2017) , Tatar Aydınları ve Türkiye'deki Türkçülük Hareketleri (12 Ekim 2018), The Image of Turks and Turkey in Hungary in The 20 th Century (12 Ekim 2022) başlıklı çalışmaları ile tarihin derinliklerinden gelen ikili ilişkilerin perçinlenmesi ve gelecek nesillere aktarımı için akademik çalışmalar ile bilimsel dayanakları sağlamaktadır https://tumacam. mu. edu. tr/tr/gecmis-etkinlikler-3270 Erişim:12. 05. 2024).

Bu faaliyetlerin yanında, Türkiye-Macaristan Dostluk Anlaşması'nın 100'üncü yıl dönümü olması vesilesiyle 2024 yılını "Türkiye-Macaristan Yılı" Türkiye-Macaristan Kültür yılı olarak kutlanmaktadır. "Bir Asırlık Dostluk ve İş Birliği" temasıyla ve "100'üncü Yılda 100 Etkinlik" hedefiyle başlayan "Kültür Yılı" nda Budapeşte Büyükelçiliğinin koordinasyonunda ilk dört ayda 50 etkinlik tamamlanmıştır. Türkiye Cumhuriyet, Budapeşte Büyükelçiliği'nin iş birliğinde tüm bir yıla yayılan Kültürel dİplomasi faaliyetleri, başta Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yunus Emre Enstitüsü, TİKA, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ve Maarif Vakfı olmak üzere ülkemizin kurum ve kuruluşlarının önemli katkılarıyla gerçekleştirilmektedir (https://www. yee. org. tr/tr/haber/2024-turk-macar-kultur-yili-hedef-100uncu-yilda-100-etkinlik Erişim:12. 05. 2024). TÜMACAM 23-25 Kasım 2023 de Türkiye-Macaristan Dostluk Anlaşmasının 100. Yılı Anısına Cumhuriyet'in 100. Yılında Türk-Macar İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Geleceği Uluslararası Sempozyumu ile Türk-Macar bilim insanlarını buluşturarak gelecek için atılacak adımlar konusuda bir kültür hizmeti sunmuştur. https://turkmacarsempozyumu. mu. edu. tr/tr/amac-ve-kapsam-7813 (Erişim:12. 05. 2024).

Yine 2024 Türk-Macar Kütlür Senesi olması hasebiyle çeşitli üniversiteler bilimsel toplantılara ev sahipliği yapmaktadır. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeler ve Edebiyatları Bölümü tarafından Macaristan Ankara Büyükelçiliği, Liszt Enstitüsü Macar Kültür Merkezi İstanbul ve Türk-Macar Dostluk Derneğinin katkılarıyla Türk-Macar İlişkileri Sempozyumu düzenleyecek olup dilbilimi, edebiyat, antropoloji ve tarih konularında Türk-Macar akademisyenler değerli fikirlerini paylaşacaklardır. https://etkinlikler. hacettepe. edu. tr/tr/turkiyemacaristan_dostluk_antl-2235 (Erişim Tarihi: 12. 05. 2024).

Ayrıca, 8-14 Mayıs 2024 tarihleri arasında Liszt Enstitüsü Macar Kültür Merkezi ve Macar Millî Müzesinin iş birliği ile hazırlanan "Türkiye'nin İnşasında Macarlar" başlıklı sergi, Beytepe Sanat Galerisi'nde ziyaret edilebilir. 2024 Türk-Macar Ortak Kültür Yılı münasebetiyle TİKA Budapeşte Koordinatörlüğü tarafından ELTE Üniversitesinde bir dizi bilimsel etkinlik düzenlenecektir. Bu etkinliklerin ilki Macaristan'daki Türkoloji ve Türkiye'deki Hungaroloji geleneği üzerine 6 Mart 2024 Çarşamba günü T. C. Budapeşte Büyükelçisi Gülşen Karanis Ekşioğlu'nun himayelerinde gerçekleştirilecektir. https://etkinlikler. hacettepe. edu. tr/tr/turkiyemacaristan_dostluk_antl-2235yapılan (Erişim Tarihi:12. 05. 2024). Yapılan bu etinlikler ile köklü tarihi geçmişe sahip olan Türk-Macar İlişkilerinin daha uzun yıllar devamı mümkün kılınacaktır.

## SONUÇ

Kamu Diplomasisinin bir dalı olarak Kültürel Diplomasi çerçevesinde çok eski ve köklü geçmişe sahip olan iki devlet Türkiye ile Macaristan ilişkilerini ele aldığımız bu çalışmada ortak tarih ve kültür birlikteliğine sahip olan iki devletin kültürel değerlerimize ve tarihimize sahip çıkmak için yürüttüğü faaliyetlere değinilen bu çalışma ile binlerce yıllık geçmişi ile Türk kültürü ve değerlerinin korunması amacıyla faaliyetlerde bulunan kültürel diplomasi yürütücüleri Türk kültürünün tanıtımı, korunması ve sürdürülmesinde önemli rol oynamaktadır.

Uluslararası ilişkilerde prestij alanlarını genişletmek, işbirliği diyaloglarını geliştirmek amacıyla faaliyetlerde bulunan kurumlar aracılığıyla kültürel mirasın tanıtımı ve kültürel değerlerimizin yaşatılması için büyük çaba harcayan TİKA ve Yunus Emre Enstitüsü, üniversite bünyesinde kurulan araştırma merkezleri ve sivil toplum kuruluşları ile iki devlet arasında yapılan ortaklıklar ve yatırımlar ile çeşitli projelere ve kültür envartenlerinin korunup saklanması, restorasyonu ve ortak birliktelikten oluşan tarihimize sahip çıkılmaktadır. Bu kültürel faaliyetler ilerleyen yılların bir yol haritası olarak geleceğe ışık tutan etkinliklerdir. Faaliyete geçirilen bu projeler iki ülkenin dış politika esaslarının belirlemesinde aydınlatıcı rol üstlenmiştir.

100. yılını kutluyor olduğumuz Dostluk anlaşması çerçevesinde yapılan ve yapılacak olan etkinlikler ile de Türkiye ve Macaristan arasında çok yönlü olarak devam ettirilen müttefiklik ve ortaklık perçinlenerek karşılıklı iletişim ve işbirliği ile uzun yıllar sürecektir.

**KAYNAKÇA**

BELANGER L. Redefining Cultural Diplomacy: Cultural Security and Foreign Policy in Canada, Political Psychology, 20 (4), 1999, ss. 677-699.

CHAKRABORTY K. , Cultural Diplomacy Dictionary, Center for Cultural Diplomacy Publications, California, 2013.

CULL N. J. , Public Diplomacy Before Gullion, Nancy Snow&Philip M. (eds. ), Handsbook of Public Diplomacy, New York:Routledge 2009, ss. 15-30.

DEMİR Ö, ACAR M. Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yayınları, İstanbul 1997.

DEREGÖZÜ Murat, Türkiye-Macaristan İlişkiler, SETA Yayınları, 2020.

EKŞİ Muharrem, "Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsü", Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi, Mehmet Şahin-B. Senem Çevik (ed. ), Nobel Yayınları, Ankara 2015, ss. 345-363.

MİLTON C. Cummings, Cultural Diplomacy and the United States Goverment: A Survey Center for Arts and Culture, Washington, 2003.

ORHUN ÇALİK Fatma, "Kamu Diplomasisi Aracı Olarak Kültürel Diplomasi Örneği:Türk İşbirliği Koordinasyon Ajansı'nın Macaristan'daki Faaliyetleri ve Türkiye-Macaristan İlişkilerine Katkısı"Türk Macar İilişkilerinin İzinde 20 Yıl Prof. Dr. Melek Çolak Armağanı (Edt. Yücel Namal), Kitabevi, İstanbul 2020, ss. 429-451.

ÖZKAN Ahmet, "Cumhuriyetin 100. yılında Türk Dış Politikasında Kültürel Diplomasi", Külliye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı Özel Sayısı, 2023, ss. 36-54.

PURTAŞ Fırat, "Türk Dış Politikasının Yükselen Değeri: Kültürel Diplomasi", Akademik Bakış, Cilt 7, Sayı 13, Kış 2013, s. 1-14.

SARAL Emre, "Yakın Dönem Türkiye-Macaristan İlişkileri", Mavi Elma:Türkiye Avrupa İlişkileri, Ozan Örmeci ve Hüseyin Işıksal (der. ), Ankara, Gazi Kitabevi, 2016, ss. 725-776.

SARAL Emre, "Atatürk Döneminde Türkiye-Macaristan İlişkileri", Atatürk Ansiklopedisi, ss. 1-5.

ŞAHİN Mehmet, Çevik B. Senem, "Kültürel Diplomasi ve Yunus Emre Enstitüsüsü" Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisisi, Nobel Yayınları, Ankara 2015, ss. 345-363.

YAĞMURLU Aslı, "Kültürel Diplomasi: Kuram ve Pratikteki Çerçevesi", Selçuk İletişim 2019, 12 (2), ss. 1182-1210.

YILDIRIM Seyfi, "Cumhuriyet Döneminde Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde İstihdam Edilen Macar Uzmanlar", Cumhuriye Tarihi Araştırmaları Dergisi, CTAD, Yıl :8, Sayı:15, Bahar 2012, ss. 121-150.

YILDIRIM Gonca, KOÇ KAPLAN Saliha Meltem, "Ülke Tanıtımında Kültürel Diplomasini Önemli Bir Aracı Olarak Ulusal Kültür Enstitülerinin Rolü", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 59, Denizli 2023, ss. 203-221.

YILMAZ Ayhan Nuri, KILIÇOĞLU Gökmen, "Balkanlar'da YTB ve TİKA'nın Türk Kamu Diplomasisi Kurumları Olarak Faaliyetleri ve Türkiye'nin Bölgedeki Yumuşak Gücüne Etkileri", *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Yıl 2017, ss. 115-131.

Yunus Emre Enstitüsü Faaliyet Raporu- 2019

Türkçe Sözlük, Türk Dil Kurumu, 10. Baskı, Ankara 2005.

**İnternet Kaynakları**

https://www. yee. org. tr/tr/kurumsal/yunus-emre-enstitusu (Erişim Tarihi: 12. 05. 2024).

https://culture. hu/tr/istanbul/hakkimizda (Erişim: 12. 05. 2024).

https://www. yee. org. tr/tr/haber/2024-turk-macar-kultur-yili-hedef-100uncu-yilda-100-etkinlik ( Erişim Tarihi :12. 05. 2024).

https://tumacam. mu. edu. tr/tr (Erişim Tarihi: 12. 05. 2024).

"Macaristan", 2014 TİKA Faaliyet Raporu 2014, https://tika. gov. tr/wp-content/uploads/2023/01/Faaliyet-Raporu-2014. pdf (Erişim: Tarihi: 12. 05. 2024).

https://www. turkmacar. org. tr (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

https://www. yee. org. tr/tr/haber/2024-turk-macar-kultur-yili-hedef-100uncu-yilda-100-etkinlik (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

https://etkinlikler. hacettepe. edu. tr/tr/turkiyemacaristan_dostluk_antl-2235 (ErişimTarihi:12. 05. 2024).

https://tika. gov. tr/detailmacaristan%27da_kanuni_sultan_suleyman%27in_turbesi_nin_bulunmasina_yonelik_calismalarda_onemli_bulgulara_ulasildi/ (Erişim Tarihi :12. 05. 2024).

https://tika. gov. tr/detailmacaristanin_pecs_sehrindeki_idris_baba_turk_cesmesinin_restitusyonu_tamamlandi/ (Erişim :12. 05. 2024).

https://www. turkmacar. org. tr/turkce-macaristanda-secmeli-ders-oldu-2/ (Erişim:12. 05. 2024).

https://tika. gov. tr/detail-sayin_cumhurbaskanimiz_macaristan_da_gul_baba_turbesi_ni_acti/ (Erişim:12. 05. 2024).

https://www. mfa. gov. tr/turkiye_macaristan-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi (Erişim:12. 05. 2024).

http://kartepe. gov. tr/macar-krali-tokeli-imre (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

https://www. turkmacar. org. tr/yunus-emre-turk-kultur-enstitusu-budapestede-acildi/ (Erişim:12. 05. 2024).

https://www. andante. com. tr/tr/5729/Uluslararasi-Bart%C3%B3k-Festivali-Ankara-da (Erişim Tarihi:12. 05. 2024)

https://turkmacarsempozyumu. mu. edu. tr/tr/amac-ve-kapsam-7813 (Erişim:12. 05. 2024).

https://tumacam. mu. edu. tr/tr/gecmis-etkinlikler-3270 (Erişim:12. 05. 2024).

https://tika. gov. tr/detail-turkce_tika_projesiyle_macaristan%27da_secmeli_ders_oldu/ Erişim:12. 05. 2024).

https://tika. gov. tr/detailmacaristan%27in_szentendre_belediyesi_saglik_kurumlarina_tibbi_ekipman_destegi/ Erişim:12. 05. 2024).

https://setav. org/assets/uploads/2020/05/R159. pdf

https://www. turkmacar. org. tr/tekirdag-macar-dostluk-dernegi/ (Erişim Tarihi: 12. 05. 2024).

https://ankara. mfa. gov. hu/tur/news/eoetvoes-lorand-ueniversitesi-ve-ankara-ueniversitesi-arasinda-akademik-isbirligi-protokolue-imzalanmasi (Erişim Tarihi:12. 05. 2024).

# TÜRKİYE'NİN BALKANLAR'DAKİ KAMU DİPLOMASİSİ FAALİYETLERİNİ MEDYA AÇISINDAN DEĞERLENDİRMEK*

**Yunus Emre ÖKMEN****

**Kavramsal Olarak Kamu Diplomasisi ve Medya**

Kamu diplomasisi, bir ülkenin kendi kültürel, ideolojik, sosyolojik varlıklarını başka ülke vatandaşlarını etkilemek için çeşitli araçlar yardımıyla kullanmaları olarak ifade edilebilir. Diğer ülkelerin ve küresel gelişmelerin karşısında güçsüz kalmamak için görsel işitsel medya içerikleri ve yaratıcı diğer medya içerikleri kullanılabilmektedir. Kamu diplomasisinde ülkeler mesajlarını ve ideallerini medya aracılığıyla aktarabilmektedir. Bunun en somut örneği olarak birinci sinemanın beşiği olan Hollywood gösterilebilir.

Dizi sektörüne bakıldığında Türkiye'den çıkmış ve dünyanın pek çok yerinde gösterime girmiş dizilerin olduğu görülebilmektedir. Türk dizi sektörünün son yıllarda atmış olduğu adımlar, dizi sektörüne yönelik yapılan yatırımlar amacına ulaşmaya başlamış ve birçok Türk dizisi dünyanın pek çok yerine ihraç edilmeye başlanmıştır. Türkiye'ye ait tarihi ve inanç değerlerinin yayılması ve turizm amaçlı olarak yabancıların Türkiye'ye gelmesi için Türk dizileri önemli bir role sahiptir.

Kamu diplomasisi, geniş bir skalada birçok faaliyeti kapsayan stratejik bir perspektife sahiptir. Hükümetlerin çalışmalarından sivil toplum kuruluşlarının aktivitelerine, spor organizasyonlarından kültür-sanat etkinliklerine kadar yabancı halklarla etkileşim kurulan çok sayıda faaliyeti içine alan kamu diplomasisinde karşılıklı anlayış geliştirilerek ülkelerin imajının ve itibarının yükseltilmesi hedeflenmektedir (Simonin, 2008).

Kültürel diplomasi, yaşam tarzlarının, düşüncelerin, estetik bakış açılarının ve eğitici, eğlendirici faaliyetlerle hedef alınan kitlelerin etkilenmesi olarak özetlenebilmektedir. Kültürel diplomaside bir yanda gelişmiş bir kültürel birikim, diğer yanda siyasi, ekonomik ve askerî açıdan sert güç tecrübesi olmak üzere iki temel dinamik bulunmaktadır. Bu iki dinamiğin uyumlu şekilde çalışması işlevsel açıdan birbirini desteklemesi gerekmektedir (Purtaş, 2013, s. 4; "Kültür ve sanat diplomasisi", t. y.).

* Kamu Diplomasisi ve Stratejik İletişim kitabı için yazılmış kitap bölümü çalışmasının bildiri olarak sunulmuş hâlidir.

** Dr, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo, TV ve Sinema Bölümü, yunusemreokmen@gmail.com

Kültürel diplomasi kamu diplomasisinin bir enstrümanı, bir alt dalı olarak görülmektedir. Milton Cummings'e göre kültürel diplomasi, uluslararası algıyı ve farkındalığı yükseltmek için yaratıcı sanat faaliyetlerini kullanarak inançların, geleneklerin, sistemlerin, temel değerlerin, görüşlerin ve kültürün farklı formlarının yabancı kamuoylarına aktarılması sürecidir (Akçay, 2014).

Balkanlardan Asya'ya Kafkaslardan Orta Doğu'ya kadar olan bölgede Türkiye Osmanlı'nın kültürel mirasçısıdır. Azerilerle, Kürtlerle, Araplarla, Kırgızlarla, Kazaklarla, Türkmenlerle aynı tarihin parçası olan Türkiye, kültürel miras coğrafyasının tam kalbinde yer almaktadır (Uzuncan, 2013). Türkiye'nin uluslararası alandaki görünürlüğü artmaktadır. Kültürün geçişgenliğine katkı sağlamaktadır. Bir yumuşak güç unsuru olarak Türk dizileri; Türkiye'yi cazip kılmakta ve merak edilen ülke konumuna yükseltmektedir. Bu etki doğrudan Türkiye'nin turizm potansiyeline yansımaktadır. Türk dizileri, dizi-film yapımcılarının başarısı ve girişimciliği ile dünyaya açılmış ve farklı kamuoylarında Türkiye'nin cazibesini artırmıştır.

Diziler Türk kamu diplomasisi için çok önemli bir konuma yükselmiş ancak oldukça geç kullanılmaya başlanmış bir yumuşak güç unsurudur. Türkiye'nin kendisini aracısız olarak uluslararası topluma ve yabancı kamuoylarına aktardığı diziler, içeriğin tamamen Türkiye tarafından kontrol edildiği enstrümanlar olarak kültürel diplomasi ekseninde stratejik bir değere sahiptir.

Kültürel, tarihsel, dinsel ve dilsel anlamda Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu coğrafyasındaki ülkelerle ortak değerlere ve kodlara sahip Türkiye, kamu diplomasisi politikalarında bu bölgelerde yaşayan halklara yönelik faaliyetler gerçekleştirmektedir. Böylece Türkiye kendi kültür politikalarını yabancı halklara anlatma fırsatı yakalamaktadır.

Yurt dışında yayınlanan ilk Türk dizisi Çalıkuşu'dur. Çalıkuşu dizisi Rusya'da yayınlanmış ve yayınlandığı dönemde Rusya'da azımsanmayacak bir başarı elde etmiştir. Türkiye'nin önemli dizi ve film yapımcılarından TIMS Production adlı şirketin kurucusu ve sahibi Timur Savcı Türk dizilerinin çok büyük bir potansiyele sahip olduğunu vurgulamaktadır. 2022 yılının sonu baz alındığında Türk dizileri 200'e yakın ülkeye ihraç edilme başarısı göstermiştir. Orta Doğu, Balkanlar, Doğu Avrupa ve Güney Amerika'da diziler yoğun şekilde izlenmektedir. Toplamda dizilerin dünya genelinde 650 milyon insana ulaştığı tahmin edilmektedir ("Türk dizileri dünyada", 2018; "Kamu Diplomasisi aracı olarak Türk dizileri çalıştayı", 2019).

Diziler ülkenin ve o ülkenin kültürünün bilinirliğine ve tanınırlığına da ciddi şekilde katkı sağlamaktadır. 2008-2019 döneminde ihraç edilen Binbir Gece, Gümüş, Muhteşem Yüzyıl, Anne, Aşk ve Ceza, Paramparça, Kurtlar Vadisi, Kurtlar Vadisi Pusu, Kösem Sultan, Fatmagül'ün Suçu Ne, Ezel, İstanbullu Gelin, Yaprak Dökümü, 30 Kültürel Diplomasi Sakarya Fırat, Bir zamanlar Osmanlı Kıyam, Ihlamurlar Altında, Diriliş Ertuğrul, Payitaht Abdülhamit, Sıla, Öyle Bir Geçer Zaman ki, Medcezir, Erkenci Kuş, Paramparça,

Adını Feriha Koydum, İffet, Asi, Vatanım Sensin, Yabancı Damat gibi Türk dizileri yayınlandıkları ülkelerde geniş kitlelere ulaşarak kendi izleyicilerini oluşturmuşlardır (Göksu ve Ökmen, 2020: 29-30).

**Balkanlarda Yürütülen Kültürel Diplomasinin Medyada Temsili, Yansımaları**

Balkanlar ve medya ilişkisinde en önemli yeri televizyon dizileri tutmaktadır. 2007 yılında yayınlanan "Elveda Rumeli" dizisi, bu konudaki önemli içeriklerin başında gelmektedir. Başrolünde Erdal Özyağcılar, Tolgahan Sayışman, Filiz Ahmet, Suzan Akbelge gibi yıldız isimlerin oynadığı dizi, kültür diplomasisi adına önemli bir görevi yerine getirmiştir. Kuzey Makedonya'da çekilen dizi, Balkanlar ile Türkiye arasında köprü görevi görerek kültürel değerlerin televizyon dizisinde yaşatılmasını, kayıt altına alınmasını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamıştır.

Dizinin tanıtım metni şu şekilde ifade edilmektedir:

"Yıl 1896. Osmanlı Balkanlardaki hâkimiyetini yavaş yavaş kaybetmektedir. Kahramanımız Sütçü Ramiz Makedonya bölgesinde Manastır şehrine yakın bir köyde evlilik çağındaki üç kızı ve karısıyla birlikte yaşan fakir bir Türk köylüsüdür. Ramiz ve ailesinin ekseninde gelişen olaylar fonda Balkanlardan çekilmekte olan cihan imparatorluğunun o yıllarına da bir ayna da tutmayı hedeflemektedir" (themoviedb.org, 2024).

Bilindiği üzere Balkanlar'dan Türkiye'ye yapılan yüksek oranda göçler oldu. Bu göçlerin 4.-5. Kuşaklara geçtiğini söylemek mümkündür. Sakarya, Bursa, Kocaeli, Konya gibi Türkiye'nin çeşitli illerine yerleşen Balkan göçmenleri, çocukluklarının geçtiği ata topraklarına karşı bir özlem duymaktadır. Ya o bölgelere giderek ata topraklarını görmek ya da görsel işitsel içerikler aracılığıyla bu hasreti gidermeye çalışmaktadırlar.

Bu noktada televizyon dizisi gibi görsel işitsel yapımlar önemli bir görevi yerine getirerek göçmenlerin bu isteklerine cevap verebilmektedir. Mekân kullanımı, kostümler, dekoratif malzemeler, konuşma aksanı gibi pek çok kültürel motif dizi de kendisine yer bulabilmektedir. Diziyi izleyenler 1800'lü yılların Balkan coğrafyasını hatırlamakta ve turizm amaçlı bölgeye seyahatler hız kazanmaktadır.

Balkan coğrafyasıyla ilgili çekilmiş bir diğer dizi "Balkan Düğünü" olmuştur. Dizinin tanıtımı şu şekilde ifade edilmiştir:

"Torunu Zehra ile Makedonya topraklarında gömülü olan hazineyi bulmaya giden Ali Dede'nin son arzusu doğduğu topraklarda son nefesini vermektir. Ancak, sülaledeki herkesin hayalini bu hazine süslemektedir. Bu nedenle, onlar da gizlice Ali Dede ve Zehra'nın peşinden Üsküp'e gelirler. Ömer ise Üsküp'te yaşayan Türk asıllı bir gençtir. Tatlı bir serseri olan Ömer'in Arnavut mafya babası Luran ve eski sevgilisi Galina ile başı fena halde derttedir. Zehra ve Ömer'in yolu Üsküp'te kesişir. Bundan sonra tüm Balkan coğrafyasını

kapsayan bir kaçıp kovalamaca hikâyesi başlar. Balkan Düğünü'nün müzikleri Makedon ve Sırp müzisyenler tarafından özel olarak hazırlanmakta" (showturk.com, 2024).

"Son Yaz Balkanlar 1912" Balkanlarda çekilmiş ve kültürel diplomasi adına faaliyet göstermiş bir diğer dizidir. 2012 yılında yayınlanmaya başlaya dizinin konusu şu şekilde ifade edilmiştir:

"Hikâyesini tarihin gerçeklerinden alan Son Yaz Balkanlar 1912, Balkan Savaşı'nın arifesinden Çanakkale Savaşı'na kadar olan zaman diliminde yaşananları ekrana getirecek. Yaşamak için savaşan, topraklarına sahip çıkmaya çalışan bir halkın memleketlerinden göç etmek zorunda kalışlarının hikâyesi. Savaşın gölgesindeki, aşklar, acılar, direnişler" (beyazperde.com, 2024).

Yine 2022 yılında yayınlanmaya başlayan "Balkan Ninnisi" isimli dizi, uzun süre ara verilen kültürel diplomasinin medya boyutuna ivme kazandırmıştır. Kamu kanalı olan TRT1'de yayınlanmaya başlayan dizi, Türkiye'nin bakışını bu bölgeye tekrar çevirdiğinin önemli bir kanıtı olmuştur. Kamu yayıncısı TRT eliyle bu yapımın üretilip yayınlanması, bir bakıma devlet politikası olarak da görülebilir.

Türkiye, kamu yayıncılık anlayışıyla bu diziye yayın akışında yer vererek Balkan coğrafyasını unutmadığını, o bölgelerden göç ederek Türkiye'ye yerleşen vatandaşların da unutmamasını istemiştir. Bu dizinin kültür diplomasisine katkısı yalnızca oradan göç eden vatandaşlar değildir. Balkan göçmeni olmayıp Türkiye'nin çeşitli vilayetlerinde yaşayan vatandaşların da Balkan coğrafyasını, tarihini, kültürel yakınlığı öğrenmesi ve Balkanlar ile bağını koparmaması beklenmektedir.

Dizinin oyuncu kadrosuna bakıldığında yine Erdal Özyağcılar, Suzan Akbelge, Erman Saban gibi yıldız oyuncuların oynadığı görülmektedir. Bu oyuncuların bir diğer özelliği Elveda Rumeli dizisinde de oynamış olmalarıdır. Bu oyuncuların yeniden seçimi izleyici de önceki bilgilerini hatırlayarak Elveda Dizisi'ni unutturmama isteğindendir.

Dizinin tanıtımı şu şekilde yapılmıştır:

"Vardar Nehri'nin ikiye böldüğü, Taş Köprü'nün birleştirdiği Üsküp şehrinin hikâyesi: Balkan Ninnisi

Taş Köprü'nün ayırdığı, bir tarafta Türklerin, diğer tarafta ise Makedonların yaşadığı Üsküp'te, yapılan iki düğün de iki ayrı milletin renkli kültürel geleneklerini yansıtıyor. Balkan müzikleri eşliğinde geleneksel dansların yapıldığı bu güzel düğünlerde herkes çok mutludur. Kuş sütü eksik olan görkemli sofralarda yenilir, içilir, danslar edilir, türküler söylenir. Ancak her iki düğünde de yüzü gülmeyen iki kişi vardır. Makedon gelin ve Türk damat, düğünden yavaş yavaş uzaklaşır ve Taş Köprü'ye yönelir. Onları meraklı gözlerle izleyen annelerin yürek acısı ise yüzlerine yansımıştır.

"Balkan Ninnisi", tam 600 yıl Osmanlı şehri olarak kalmış, bir tarafında Türk ve Arnavutların, diğer yanında Makedonların yaşamlarını sürdürdüğü Üsküp'te, farklı milletlere

mensup iki gencin sevdaları uğruna imkânsızı başarmak için verdikleri mücadelenin öyküsünü anlatıyor" (trt1.com.tr, 2024).

Diziyle alakalı Özyağcılar şu açıklamalarda bulunmuştur:

"Balkan Ninnisi, çok samimi, sıcak, güzel bir hikâye. Köfteci Süleyman'ı canlandırıyorum. Süleyman'ın kız kardeşi, yeğenleri ve damadı var. Dizimiz, bir Osmanlı Konağı'nda çekiliyor. Konak muhteşem. Köfteci dükkânım da öyle. Mekânlar, Üsküp, hikâye harika. Bu dizimizin de TRT 1 ekranlarında izleyicilerin ilgi olacağını düşünüyorum" (AA, 2022).

Görselden de anlaşılacağı gibi halkın dizinin yıldız oyuncusu Erdal Özyağcılar'a büyük ilgisi olmuştur. Eski Türk Çarşısı olarak bilinen bölgeden geçtiği esnada vatandaş ve esnaflar tarafından etrafı sarılmış büyük ilgi görmüştür. Bu ilgi Balkan coğrafyasındaki Türk ya da diğer halkların vatandaşları ile Türkiye'nin yakın ilişkisinin bir tür yansımasıdır. Televizyon dizisi üstünden yumuşak güç unsurunun başarıya ulaştığına dair bir göstergedir.

Hollywood'dan sonra en fazla dizi ihraç eden ülkelerden birisi olarak televizyon dizilerinin önemini bu ve benzeri etkinliklerle iyi okumak gerekmektedir. Türk dizileri, Türk kültürünün tanıtılmasında, ülkeye çeşitli amaçlarla turizm hareketliliği sağlanmasında, Türkçenin yaygınlaştırılmasında önemli bir görevi yerine getirmektedir. Ancak kültürel içerikler noktasında yapılan icraatlar çok zayıftır. TİKA ve YTB gibi kurumlar dışında kültürel diplomasinin diğer enstrümanları Balkan coğrafyasında etkili kullanılamamaktadır.

Yukarıdaki görselde Üsküp'teki meşhur Taşköprü görünmektedir. Bir televizyon dizisi üstünden bir kente dair destinasyonlar çeşitli yansımalarla medyaya taşınmakta ve Üsküp şehrinin tanıtımına önemli katkılar sunulmaktadır. Daha önce bu bölgeye gidenler eski günlerini hatırlarken daha önce hiç o bölgeye gitmemişler için bir cazibe merkezi hâline gelebilmektedir. Bu görselde dikkat çeken bir diğer unsur sol arkada dağın zirvesinde bulunan haç işaretidir. Uzun yıllar Türk – Müslüman coğrafyası olarak bilinen bölgede farklı dinlerden insanlar Osmanlı'nın himayelerinde huzur içinde yaşarken bugün dini temsil eden simge tüm kente hâkim tepeden bölgenin kültürüne dair mesaj vermektedir.

Değinilmesi gereken bir diğer dizi "Son Destan" olmuştur. 2017 yılında yayınlanmaya başlayan dizi Yugoslavya'dan göç eden bir ailenin dramını ele almaktadır. Dizi kısa süre yayında kalmış ve beklentileri karşılamayınca yayından kaldırılmıştır. Dizinin konusundaki değişim, mekân olarak Balkanlar'dan uzaklaşması gibi nedenler dizinin ömrünü kısa yapmıştır.

Konuyla alakalı bir diğer dizi "Beyaz Zambak" olmuştur. TRT'nin dijital platformu Tabii projesi olan dizi, Bosna Savaşı'nın kaderini değiştiren bir hikâyeden ilham alarak yola çıkılmış ve çekimler Kuzey Makedonya'da gerçekleştirilmektedir. Dizinin oyuncu listesinde İsmail Ege Şaşmaz, Gürkan Uygun, Hakan Boyav, Kubilay Tuncer, Buse Arslan, Hazım Körmükçü, Taha Baran Özbek, İdris Nebi Taşkan, Gökhan Gencebay ve Caner Kurtaran bulunmaktadır. Dizi, Makedonya'nın Üsküp, Ohri, Veles, Tetova, Bitola ve Gostivar gibi önemli Balkan şehirlerinde çekilmiştir. Dizi için Makedonya'da bulunan ekip,

bölgenin sosyokültürel yapısını, dokusunu yansıtarak bölgeye tekrar hareket getirmiş ve Osmanlı rüzgârı esmiştir.

Kültürel diplomasi adına medyayla ilişkili Balkanlarda çekilen film ve dizilerin listesi maalesef oldukça kısıtlıdır. Bu çalışma bu duruma dikkat çekerek Balkan coğrafyasında daha fazla kültürel içerik üretme konusuna dikkat çekmek istemesi bakımından önemlidir. Bu iki dizinin yanı sıra çeşitli projeler denenmiş ancak prodüksiyon süreç istenilen düzeye gelmediği için süreç sonlandırılmıştır.

2022 yılında "Balkanlarda Türk Dizileri" isimli bir panel gerçekleşmiştir. Panel, Türkiye ile Balkanlar arasında bu kültürel boşluğu doldurması bakımından önem arz etmektedir. Üsküp Yunus Emre Enstitüsü tarafından düzenlenen "Balkanlarda Türk Dizileri" isimli panele Yunus Emre Enstitüsü Başkan Yardımcısı Doç. Dr. Ahmet Naim Çiçekler, Üsküp YEE Koordinatörü Serhat Kula, Balkan Ninnisi dizisi başrol oyuncusu Erdal Özyağcılar ve dizi oyuncuları, Türk kurumlarının temsilcileri ile sinemaseverler katılım sağlamıştır.

Panelde Yunus Emre Enstitüsü Başkan Yardımcısı Doç. Dr. Ahmet Naim Çiçekler, kültürel diplomasi adına Yunus Emre Enstitüsünün önemli bir görevi yerine getiren kurumlardan birisi olduğuna ve bu etkinlikle televizyon dizilerinin önemine dikkat çektiği görülmektedir. Son dönemde yükselişe geçen Türk televizyon dizileri, dünya genelinde Türk kültürünün tanıtılmasında önemli bir potansiyele ulaşmıştır. Bu bakış açısıyla derin ilişkilere ve tarihi bir bağa sahip olan Balkan coğrafyasında dizi gibi kültürel içerikler ile bellek fırtınası yapılmakta ve yeni başlangıçlar sağlanmaktadır.

**Sonuç**

Bu bilgiler ışığında Türkiye'nin Balkanlar'daki diplomasi faaliyetleri ve medyaya yansımaları ya da medyayla ilişkisine bakıldığında pek çok kurumun faaliyet gerçekleştirdiği görülmektedir. Dışişleri ve Kültür Bakanlığı ile bu bakanlıklara bağlı YTB, TİKA gibi kuruluşlar başta olmak üzere çeşitli kurum kuruluşlarla bölgesel faaliyetlerin yapıldı anlaşılmaktadır.

Türkçe eğitimi başta olmak üzere somut kültür mirasların koruma altına alınması, ibadethanelerin bakım ve onarımları, kültür turizmi noktasında kültürel çalıştayların düzenlenmesi gibi bir dizi etkinliklerin gerçekleştiği ve pek çok insanın etkileşime geçtiği görülmüştür. Ancak bu kurumların kendi arasındaki koordinasyonun sağlanarak daha efektif çalışmalar yapılması gerektiği, yumuşak güç araçlarının yeterli düzeyde kullanılamadığı söylenebilir.

Türk televizyon dizileri kültürel diplomasi noktasında dünyanın hemen her yerinde izlenebilmektedir. Türk kültürünün tanıtılması noktasında önemli bir görevi yerine getiren Türk dizileri, yumuşak güç unsuru hâline gelmiş ve dünyanın hemen her yerinden izleyicisine ulaşarak amacını yerine getirmiştir. Balkanlar'da bu coğrafyadan birisidir. Türk

dizileri bölgede çok izlenmek birlikte, bölgede çekilen dizilerin etkileşim boyu her bakımdan daha tesirli olmaktadır.

Çalışma kapsamında profesyonel anlamda Balkan coğrafyasında çekilen 6-7 televizyon dizisinin olduğu görülmüştür. Elveda Rumeli başta olmak üzere Balkan Ninnisi gibi diziler çekildikleri bölgede Türk ve Müslüman halk tarafından ilgiyle takip edilmiş, çekimlerin yapıldığı bölge hem ziyaretçi akınına uğramış hem tarihsel bellek zihinlerde yeniden hatırlanarak Türkiye ile kurulan duygusal bağ halk tarafından gün yüzüne çıkmıştır.

Ancak çekilen bu diziler reyting anlamında beklentilere cevap verememiştir. Dizinin izleyici ölçüm çalışmalarının, halkla ilişkiler ve tanıtım planlamasının, ekonomik bütçe organizasyonun beklentileri karşılayacak düzeyde çalışılmaması, projelerin başarısızlıkla sonuçlanmalarına yol açmış, bir iki sezon sonra hatta bazı diziler birkaç bölüm sonra yayından kaldırılmıştır.

Osmanlı'nın uzun yıllar hüküm sürdüğü ve bugün hala Türk halkının yaşadığı Balkan coğrafyasında kültürel işlerin önemi hatırlandığında, televizyon dizilerinin ve sinema filmlerinin büyük öneme sahip olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan kültürel diplomasinin yumuşak güç araçlarının yeterince kullanılamadığı anlaşılmıştır.

**Kaynakça**

AA – Balkan Ninnisi. (2022, 16 Mayıs). Erişim adresi: https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/turk-dizisi-balkan-ninnisinin-cekimleri-uskupte-basladi/2589286#

Akçay, N. C. (2014). Kamu diplomasisi aracı olarak kültürel diplomasi ve Fransa'nın Afrika ülkelerine yönelik uluslararası öğrenci programları örneği. Ankara: Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Uzmanlık Tezi.

Beyazperde – Son Destan. (2017, 30 Ocak). Erişim adresi: https://www.beyazperde.com/diziler/dizi-21494/fotolar-detay/?cmediafile=21380304

Beyazperde – Son Yaz Balkanlar 1912. (2024, 12 Mayıs). Erişim adresi: https://www.beyazperde.com/diziler/dizi-11242/

Diziseti.tv – Beyaz Zambak. (2024, 12 Mayıs). Erişim adresi: https://diziseti.tv/beyaz-zambak-oyunculari-tabii/

Göksu, O. & Ökmen, Y. E. (2020). Kültürel Diplomasi Türk Dizilerinin İhracatı Ekseninde Kültür Aktarımına Katkısı ve 'Diriliş Ertuğrul' Televizyon Dizisi Araştırması. İstanbul: Türk Dünyası Kültür Sanat ve Sinema Vakfı Yay.

Purtaş, F. (2013). Türk dış politikasının yükselen değeri: Kültürel diplomasi. Gazi Akademik Bakış, 7 (13), 1-14.

Showturk – Balkan Düğünü Dizisi. (2024, 10 Mayıs). Erişim adresi: https://www.showturk.com.tr/dizi/tanitim/balkan-dugunu-sezon-1-bolum-1-izle/15521

Simonin, B. (2008). Nation branding and public diplomacy and opportunities. The Fletcher Forum of World Affairs Special Edition, 32 (3), 19-34.

Themovie – Elveda Rumeli Dizisi. (2024, 10 Mayıs). Erişim adresi: https://www.themoviedb.org/tv/42875-elveda-rumeli?language=tr-TR

TRT1. (2024, 9 Mayıs). Erişim adresi: https://www.trt1.com.tr/arsiv/balkan-ninnisi

Uzuncan, B. (2013). Kamu diplomasisi ve Türkiye'nin ruhi coğrafyası. DİB Analiz, 30, 1-25.

YouTube - Türk dizileri dünyada neden bu kadar ilgi gördü? (2018, 15 Mart). Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=MKs7HnIfhM8

Yunus Emre Enstitüsü. (2024, 21 Aralık). Erişim adresi: https://www.yee.org.tr/tr/haber/uskupte-balkanlarda-turk-dizileri-paneli-duzenlendi

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. İstanbul: Seçkin Yayıncılık.

Wikipedia - Balkanlar. (2024, 6 Ocak). Erişim adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/Balkanlar

# ENTEGRASYON VEYA ASİMİLASYON: 1923'TEN GÜNÜMÜZE BULGARİSTAN TÜRK AZINLIĞI TECRÜBESİ

**Taner ZORBAY***

## GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun "en uzun yüzyılı"[1] (Ortaylı, 1983) sonrası dağılmasının ardından, kendisine dayatılan anlaşmaları kabul etmeyen ve Atatürk liderliğinde bir kurtuluş mücadelesi pahasına "Yurtta barış, dünyada barış" ilkesi üzerine kurulmuş bir devlettir. Türkiye, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak kurulan ve Müslüman bir Türk azınlığa da sahip olan bir devlet olan Bulgaristan ile 1923'ten günümüze çoğu zaman durağan, bazen de gergin bir komşuluk ilişkisi içinde olmuştur. Esas çerçevesi Balkan Savaşları (1912-1913) ile çizilen bu ilişkilerde, Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Türk azınlığı hep öncelikli gündemi oluşturmuştur. Atatürk döneminde Balkan Paktı'nın (1934) yarattığı ortamda yakınlaşan iki devlet arasına II. Dünya Savaşı ile yine mesafe girmiş, Soğuk Savaş döneminde bu mesafe daha da artmıştır. İki kutuplu dünyanın zıt taraflarında yer alan iki ülke arasındaki ilişkiler, Todor Jivkov hükümeti döneminde (1971-1989), Türk azınlığa karşı uygulanan politikalar ile krize dönüşmüştür. Bu sebeple ortaya çıkan zorunlu göç durumu daha da güçleştirmiş, ancak Jivkov sonrası yaşanan gelişmeler ile ilişkiler Türkiye'de Turgut Özal dönemi ile bir normalleşme ve iyileşme dönemine evrilmiştir. Nihayet 2004 yılında Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'ne (AB) tam üyeliği ve Türkiye'de Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) iktidarı ile, ikili ilişkiler ulusal azınlıkların varlığı ve hakları bakımından görece daha güvenilir bir boyuta evrilmiştir.

## AMAÇ

Bu çalışma, konuyla ilgili mevcut literatür ışığında[2], Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Türk azınlığın, 1923'ten günümüze Türk ve Bulgar hükümetlerince izlenen siyasetin ne derece başarılı olduğunun ve en büyük ulusal olan Türklerin mevcut beklentileri ile barış içinde birlikte yaşama idealinin ne kadar gerçekleştiğini görme gayreti de bu çalışmanın

* Dr., ODTÜ Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye. taner@metu.edu.tr

1 İlber Ortaylı tarafından literatüre kazandırılan ve 19. Yüzyılı ifade eden terim.

2 Konuyla ilgili yapılan pek çok çalışmanın sadece küçük bir bölümünü oluşturan ve atıf yapılmayan çalışmalar kaynakçada verilmiştir.

kapsamı dahilindedir. Yakın coğrafyanın özellikle 2001 sonrası dönemde bir ateş topuna döndüğü ve birbiri ardına yeni çatışma ve bölgesel savaş alanlarının (Afganistan, Irak, Suriye, Ukrayna, Filistin, vb.) oluştuğu bir ortamda Türk-Bulgar ilişkileri çerçevesinde Türk azınlığının geleceğinin ne olacağı sorusu da yine bu çalışma ile öne çıkarılmış olacaktır. Son tahlilde, din ve milliyet temelinde farklı unsurları barındıran bölgesel ve küresel dengeler, bu çalışmanın da nirengi noktasını oluşturacaktır.

## YÖNTEM

Çalışmamız, tarihsel ve nitel araştırma yöntemleri üzerine şekillenmiş olup, araştırmamızda ailesi Bulgaristan'da yaşamış veya yaşamakta olan ailelere mensup kişiler ile de mülakatlar yapılmıştır. (*Ek A ve B*) Çalışmamız, mevcut kaynaklar imkânlar ve çalışmanın kısıtlılığı ölçüsünde elde edilen bulguların analizi ile bir sonuca ulaşma ve sonraki çalışmalara yol açma ümidini de haizdir.

## BULGULAR

Çalışmamızda, *realist teori* çerçevesinde kullanılan kavramlardan ilki olan *göç* kavramı "anlamlı bir uzaklık ve etki yaratacak kadar bir süre içinde gerçekleşen bütün yer değiştirmeler" olarak açıklanırken (Yılmaz, 2014 ve De Haas ve diğerleri, 2022), *mübadele*, "yeni bağımsız olan devletler arasında varılan anlaşmalar yoluyla, bu devletlerin ülkelerinde azınlık olarak kalan nüfusun üyelerinin değiş-tokuşu" olarak açıklanabilir. (Sav, 2016) *Asimilasyon* içinse, "farklı kökenden gelen azınlıkları veya etnik grupları, bunların kültür birikimlerini, kimliklerini baskın doku ve yapı içinde eriterek yok etme" veya "bir azınlık grubunun, egemen kültürün normları ve değerlerine uyması, bütünleşmesi" biçiminde tanımlar yapılmaktadır. Asimilasyon, "en az iki farklı kültürel yapının temasa geçmesi ile başlayan bir etkileşim sürecini ifade eder. Bu etkileşimin sonucunda bir kültürel yapının başka bir veya daha fazla kültürel yapıyı kendine benzeterek egemenliği altına aldığı bir süreç meydana gelir. Bu süreç tabi olan kültürün kendine özgü -dil, gelenek görenek, tarih vb.- niteliklerinin başat kültür tarafından zorla değiştirilmesi yolu ile 'özümleme' süreci olarak tanımlanabilir. Ancak bu süreci aynı zamanda tabi olan kültür için 'özümlenme' süreci olarak tanımlamak da mümkündür." (Çakmaklı, 2022) Öte yandan *entegrasyon* ise, "hak ve vatandaşlık süreçleri ile de yakından ilişkili" olup, "ev sahibi toplumda göçmenin eşit haklara ve fırsatlara ulaşabilmesi, demokratik yaşama katılabilmesi, hukuki güvenceye sahip olması belirsiz entegrasyon süreçlerini önleyerek göçmenin kendini güvende hissetmesi" ile ortaya çıkan bir uyum sürecidir. (Aykaç ve Karakaş, 2022) *Diaspora* ise çok genel bir tanımla etnik ve/ya dinsel bir azınlığın kendi ülkesi dışında, belli koşulların sonucu olarak oluşturduğu gruba verilen isimdir. (Ages, 1973, Dufoix, 2022, Knott ve McLoughlin, 2022, Brubaker, 2005, Ben-Rafael, 2013, Vertovec, 2001, Hall, 2015:392-403)

Balkan Savaşları (1912-1913) (Turan, 1999: 241-253) sonunda Osmanlı-Bulgar hükümetleri arasında imzalanan anlaşma gereği (Treaty of Peace Between Bulgaria and Turkey, 1914), Bulgar topraklarında kalan ve çeşitli hatıratlara konu olan (Kılıç, 2017) Müslüman Türk azınlığın varlığı ve haklarının korunması, iki hükümete de yükümlülükler getirmiştir. Peşi sıra patlak veren I. Dünya Savaşı'nda, bir sınır ayarlaması sonrası imzalan anlaşma ile (A. R. H., 1920) Bulgaristan, Osmanlılar ile aynı ittifak içinde yer almış; savaş sonunda da aynı kaderi paylaşmış ve yenilen taraf olarak ağır ve aşağılayıcı bir anlaşmaya maruz bırakılmıştır. (Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Bulgaria and Protocol, 1919) Türkiye Cumhuriyeti'nin Atatürk dönemi politikaları (Barlas, 1999) çerçevesinde Türk-Bulgar ilişkileri mesafeli bir yakınlaşma içine girmiş, ancak II. Dünya Savaşı, ikili ilişkilere tekrar bir mesafe getirmiştir. Savaş sonrası dönemde, Türkiye ile dönemin Sovyet rejiminin baskısıyla yine birbirine uzak duran iki ülke, 1970 sonrası dönemde, Türkiye'nin yeni süreçte başlayan "Doğu-Batı yumuşamasını zedeleyecek davranışlardan uzak durma" politikasının etkisiyle, Türkiye'deki 1980 askeri darbesi sonrası daha da ilerlemiş, ancak dönemin Bulgar başbakanı Todor Jivkov'un, *Yeniden Doğuş Süreci* adı verilen "etnik Türklere yönelik asimilasyon kampanyası (Mehmed, 2015, Atasoy ve Alkar, 2018, Demirhan, 2019) nedeniyle, Aralık 1984'ten sonra hızla ve ciddi biçimde" bozulmuştur. Zorla isim değiştirme, dini özgürlüklerin kısıtlanması, işkence ve kötü muamele, toplama kampları (Belene örneği) ve sonuçta 300 bini aşkın azınlık mensubunun Türkiye'ye doğru bir "nüfusun yer değiştirmesi" tecrübesi (Bouchet-Saulnier, 2002: 263-267), bu dönemin kötü hatıraları arasında yer almış ve çok sayıda esere konu olmuştur. (TRT, 1989, Türker, 2000, Muslu, 2019) İki ülke arasında ortaya çıkan "güven" problemi, Şubat 1988'de dönemin Yugoslav hükümetinin önerisiyle toplanan Balkan Konferansı'nda özellikle ekonomi temelli iş birliği olanaklarının konuşulması ve varılan "anlaşma ve diyalog ortamı" sonrası, Aralık 1991 anlaşması ile daha barışçıl bir sürece evrilmiştir. (Yurdusev, 1999: 373-386) SSCB'nin dağılması ve Bulgaristan gibi eski Doğu Bloku ülkelerinin hem siyasi hem ekonomik olarak dış dünyaya açık hale gelmesi, Türk-Bulgar ilişkilerinin özellikle ekonomik temelde gelişmesine yol açmıştır. (Kut, 1999) "İstikrarsızlık yaratmadığı sürece", tarihsel ve kültürel bağların olduğu Balkanlar ile yeni ilişkiler kurulması hem "duygusal" ve hem de "bölgede ağırlığını hissettirmek ve yeni ekonomik olanaklar elde edebilmek için" Türkiye'ye bir fırsat sunuyordu. Turgut Özal döneminin (1983-1993) aktif dış politika tercihi de bunun bir yansıması idi. Bunun en çarpıcı örneği, Bulgaristan milli takım haltercisi Naim Süleymanoğlu'nun (1967-2017)[3] 1986'da Türkiye'ye iltica et-

3 Naim Süleymanoğlu, Kırcaali doğumlu olup, Halter alanında 1983-1986 döneminde Bulgaristan adına ulusal ve uluslararası başarılar elde etmiştir. Bulgaristan'ın asimilasyon politikaları sürecinde üzerinde artan baskı (ki adı Naum Şalamanov olarak değiştirilmiştir) sonrası, 1986 Melbourne Olimpiyatları sırasında Türkiye'ye iltica talebinde bulunmuş, bizzat Turgut Özal'ın girişimleriyle Türkiye'ye getirilmiş, Bulgar hükümetinin "ikna edilmesi" sonrası, 1988-2000 yılları arasında bu kez Türkiye adına yine çok sayıda başarıya imza atmıştır. 2017'de İstanbul'da vefat eden Süleymanoğlu anısına "Cep Herkülü: Naim Süleymanoğlu" adıyla 2019 yılında bir film de önce sinemalarda, ardından da dijital mecralarda gösterime girmiştir.

mesi ve Jivkov dönemi olaylarının dünya gündeminde öne çıkması olmuştur. (Altunsöz ve Koçak, 2017, Keles, 2021, Büyükbaş, 2023, Çemç ve Susuz, 2024) Jivkov sonrası Bulgaristan'da ortaya çıkan ve Türk azınlığın temsilcisi olan Haklar ve Özgürlükler Hareketi'nin (HÖH) ve diğer siyasi partilerin kurulması, dinsel ve etnik haklara dair yasakların kaldırılması, Türkçe eğitimin tekrar başlaması, ibadethaneler ve dini kuruluşlara izin verilmesi, vize serbestisi gibi gelişmeler ve "Türk azınlığın koşullarındaki olumlu gelişmeler hem Türkiye'nin Bulgaristan'la ilişkileri hem de etnik sorunun çözümü açısından Balkanlardaki diğer olumsuz gelişmeler için model oluşturdu." Mümin Gençoğlu (1932-1993)[4] (Özlem, 2023, Bal-Göç, t.y.) gibi sembol isimlerin yoğun gayretiyle hem Türk-Bulgar ilişkileri daha da gelişti ve hem de Türk azınlığın durumunun iyileştirilmesi mümkün oldu. Özal'ın cumhurbaşkanlığı döneminde (1989-1993), "Yeni Osmanlıcılık" ve "Adriyatik'ten Çin'e Türk Dünyası" söylemleri ile "İslam – Slav/Ortodoks eksenleri" bloklaşması iddiaları tarihsel ve dönemsel koşulların bir sonucu olarak gündeme gelse de (Uzgel, 2001: 481-523), hem Özal'ın ölümü sonrası haleflerinin bölgeye ilişkin daha düşük yoğunluklu bir siyaseti tercih etmeleri ve hem de 1993-2002 döneminin Türkiye'de koalisyon hükümetleri tecrübesi ile geçmesi Türk-Bulgar ilişkilerini de durağan hale getirmiştir. Türkiye'de 2002 seçimleri ile başlayan Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Ak Parti hükümetleri döneminde Türkiye'nin Balkanlar ile olan ilişkileri yeni bir ivme kazanmış, devletler arası görüşmeler ve varılan ikili ve çok taraflı anlaşmalar dışında, bir yumuşak güç veya kamu diplomasisi bağlamında Yunus Emre Enstitüsü, TİKA, YTB, Maarif Vakfı, Türkiye Diyanet Vakfı gibi kuruluşlar aracılığıyla Türkiye'nin Bulgaristan ve diğer komşu coğrafyalardaki görünürlüğü artmıştır. Bu durum Bulgaristan Türk azınlığının hakları ve geleceği açısından da önemli bir detaya işaret etmektedir. Bulgaristan'ın 2004 yılında AB tam üyeliği sonrası gerek Türkiye'ye göç edenlerin bir kısmının geri dönmesi, gerekse de Bulgaristan'da yaşayan Bulgaristan vatandaşlarının AB ülkelerine serbest dolaşım hakkı alması her iki ülke açısından da sosyoekonomik boyutları olan diğer önemli bir detay olarak karşımıza çıkmaktadır. Bulgaristan parlamentosu 2012 yılında Jivkov dönemi asimilasyon politikalarını kınamış ve suçluların cezalandırılması çağrısında bulunmuş ve bu bildiri Türkiye tarafından da olumlu karşılanmıştır. (Özkan, 2012, BBC, 2012, T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2012)

Bulgaristan Türklerinin yaşadıklarını daha iyi anlayabilmek adına, çalışmamız kapsamında, ilk ikisi halen Bulgaristan'da yaşayan, üçüncüsü ise Türkiye'ye göç eden üç ailenin birer mensubu ile yapılan mülakatlara verilen cevaplar[5] incelendiğinde Bulgaristan'da uzun

4 Mümin Gençoğlu, Kırcaali doğumlu olup, 1951 yılında ailesiyle Türkiye'ye göç etmiştir. Uzun yıllar ticaret ile uğraşan Gençoğlu, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası'nda yöneticilik, Bursaspor'da kulüp başkanlığı yapmış, 1985'te Bursa'da Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği'ni (Bal-Göç) kurmuş, benzer amaçlı derneklerin federasyon başkanlığını da yürütmüş, 1991 yılında ise Anavatan Partisi Bursa milletvekili olarak seçilmiştir. Dönemin önemli siyasetçilerinden Adnan Kahveci'nin cenazesine giderken, tıpkı onun gibi, geçirdiği trafik kazasında hayatını kaybeden Gençoğlu, Bursa Emir Sultan Mezarlığı'nda defnedilmiştir.

5 Aile mahremiyeti ve etik kurallar çerçevesinde aile isimlerine çalışmamızda yer verilmemiştir. Aile mensuplarına gönderilen mülakat metni çalışmamız ekindedir.

zamandır varlığını sürdüren, genellikle tarım ve hayvancılık ile uğraşan, hükümetler arası ilişkiler bozulduğunda bunun sıkıntısını doğrudan yaşayan Türk azınlığın, ancak Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Bulgaristan'ın AB üyeliği sonrası görece iyi bir duruma ulaştığı anlaşılmaktadır. Bulgaristan Milli İstatistik Enstitüsü'nün 2021 yılında yapılan nüfus sayımı verilerine göre, ülkenin "6,5 milyonluk nüfusunun Bulgarlar %78,7'sini, Türk kökenliler %8,4'ünü [578.378 kişi], %4,4'ünü de Romanlar oluşturuyor. […] Türk kökenlilerin %38,4'ü büyük şehirlerde yaşarken… Kırcaali'de halkın yüzde 64,5'ini, Razgrad'da 50,4'ünü, Tırgoviște'de yüzde 37,7'sini, Silistre'de yüzde 37,1'ini, Şumnu'da 31,3'ünü oluşturuyor." (Radoykov, 2022). Nüfusun kalanı ise Pomaklar, Ruslar ve diğerlerinden oluşuyor. Bir diğer habere göre de "Bulgaristan Ulusal Sosyal Güvenlik Kurumu (NOI) ve Milli İstatistik Enstitüsü (NSI) verileri nüfusun yaşlandığını ve azaldığını ortaya koydu. NSI'den yapılan açıklamada da demografik sorunların devam ettiğine dikkati çekilerek 2075'te nüfusun 4,9 milyona düşmesinin beklendiği, 65 yaşından gün almış vatandaşların da nüfusun yüzde 25,5'ini oluşturmasının öngörüldüğü vurgulandı. Bulgaristan'ın komünizm döneminin sona erdiği 1989 yılında nüfusu 8 milyon dolaylarındayken, 2007 yılında Avrupa Birliği'ne kabulünün ardından yaklaşık 2 milyon kişi diğer ülkelere göç etti." (Radoykov, 2023). Türk kültürünü ve dilini korumaya yönelik pek çok STK'nın, basın ve yayın organının halen uğraş verdiği Bulgaristan, gerek yaşlanan nüfusu ve gerekse gelecek politikalarında Türk azınlığın varlığını dikkate almaya devam edecek gibi görünmektedir. (Kültürk, 2024) 2021-2023 döneminde beş defa genel seçime giden Bulgaristan'da, siyasi istikrar bir türlü sağlanamazken, Türk azınlık mensupları da elbette bu durumdan etkilenmektedir. (Bultürk, 2022)

## SONUÇ

Bulgaristan'ın siyasi tarihinin yadsınamaz bir parçası olan Türk azınlığı, Balkan coğrafyasının geçmiş dönemdeki tüm kötü tecrübelerine rağmen, iyi bir birlikte yaşama örneği olarak görünmektedir. Azınlığın halen var olan sorunları, Bulgaristan'ın yaşadığı siyasi ve ekonomik sorunlar ile Ankara ve Sofya arasındaki kimi küçük ölçekli sorunlar (örneğin müftü seçimi) ikili ve bölgesel ilişkileri çok fazla olumsuz etkilemiyor görünmektedir.[6] Özellikle Bulgaristan'ın da bir zenginliği olan Türk tarihsel ve kültürel miras eser ve binaları, mabetleri ile tarım, ticaret ve turizme dayalı ekonomik beklentiler, iki taraf arasındaki ilişkilerin karşılıklı kazanç temelinde sürmesine katkı sunmaktadır. Nihai olarak, dünyanın diğer çatışma/savaş alanları kadar öne çıkan bir bölge olmasa da, Balkan yarımadasının da, dengeleri ve etnik/dinsel nirengi noktaları ile siyasi ve ekonomik kaygıları göz ardı edilirse dünya barış ve güvenliği için ciddi ve yayılmaya müsait bir jeopolitik konumu olduğu, Çin'in *Kuşak Yol Projesi* ile enerji/ticaret yolları ile düzensiz göç ve

6 Çalışmamız ekinde yer alan ve Bulgaristan Türk azınlığına mensup aile mensupları ile yapılan görüşmelerin, dünün hatırlanması ve bugün yaşanan sorunlara dair farklı bakış açılarını yansıtması açısından önemli oldukları değerlendirilmektedir.

mülteci/sığınmacı akışının kilit noktalarının da Türkiye ve Balkanlar üzerinden geçtiği de unutulmamalıdır. Tüm bunların yanında, Türk dünyasının 21. Yüzyılda dünya ekonomisi ve siyasetinde belirleyici rol alabilmesinde Türkiye ile Balkan ülkeleri arasındaki dengenin de önemli bir menteşe olacağı da öngörülmektedir. 20. Yüzyılda bölgesel ittifak girişimleri ile oyun kurucu rolüne soyunan Türkiye Cumhuriyeti'nin de bu yüzden Balkanlar'a, "eski efendi/yeni sömürgeci" rolüne girmeden, daha dikkatle yaklaşması ve ulusal/uluslararası politik adımlarını buna göre belirlemesi gerekmektedir.

### *EK A - MÜLAKAT METNİ*

Çalışmamız kapsamında yapılan mülakatlarda katılımcılara soruların yer aldığı mülakat metni şu şekildedir:

Bu sorular, ailenizin an itibariyle veya geçmişte, kısmen veya tamamen (çekirdek/geniş aile), Bulgaristan'da Türk azınlık mensubu olarak, yaşadığınız döneme ilişkin olarak cevaplamanız için hazırlanmıştır. Bu sorulara vereceğiniz cevaplar, 17-19 Mayıs 2024 tarihleri arasında Bursa'da gerçekleşecek olan Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi'nde "1923'ten Günümüze Bulgaristan Türk Azınlığı, Entegrasyon ve Asimilasyon" başlıklı bildiride kullanılacaktır. Ailenize dair özel bilgilere (isim/soy isim vb.) çalışmamızda yer verilmeyecek, aile isimleri yerine müstear/saklı isim verilecektir.

1) Ailenizin Bulgaristan'daki geçmişi hangi tarihe/yüzyıla dek uzanıyor? Diğer bir deyişle ailenizin Bulgaristan'a geliş/yerleşme tarihçesini kısaca anlatır mısınız?
2) Ailenizin Bulgaristan'daki meşguliyeti/geçimi ne üzerine idi?
3) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu dönemi düşündüğünüzde "Bulgaristan'da Türk azınlığı mensubu olmak" sizin için ne ifade ediyor?
4) Azınlık mensubu olarak, genel anlamda Türklerin, özel anlamda ailenizin Bulgaristan'da yaşadığı genel koşullar nasıldı?
5) Azınlık mensubu bir aile olarak sizlerin Bulgaristan'da yaşadığınız zorluklar nelerdir?
6) Azınlık karşıtı/aleyhtarı politikaların başlangıcı sizce ne kadar geriye uzanıyor? Özellikle Todor Jivkov dönemi ve sonrası genelde Bulgaristan Türkleri, özelde sizin aileniz için nasıl sorunlar yaratmıştır?
7) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu döneme dair hatırladığınız önemli bir hatırayı anlatır mısınız?
8) Ailenizde Türkiye'ye göç süreci hangi boyutlarda (çekirdek/geniş aile) ve ne sebeple gerçekleşti?
9) Ulusal/dini azınlık meselesi düşünüldüğünde sizce insanların barış içinde birlikte yaşaması için neler gerekiyor?

10) Bulgaristan Türk azınlığının günümüzdeki hakları, durumu, sosyopolitik ve ekonomik koşulları ile geleceğe dair durumuna dair öngörünüz veya düşünceleriniz nelerdir?

## *EK B - MÜLAKATLARA KATILAN AİLE MENSUPLARININ VERDİKLERİ CEVAPLAR*

Çalışmamız kapsamında yapılan mülakatlarda katılımcıların verdikleri cevaplar şu şekildedir:

***Aile 1 mensubu:***

**1) Ailenizin Bulgaristan'daki geçmişi hangi tarihe/yüzyıla dek uzanıyor? Diğer bir deyişle ailenizin Bulgaristan'a geliş/yerleşme tarihçesini kısaca anlatır mısınız?**

Ailemin Bulgaristan'a geliş tarihi ile net bir bilgimiz yok. Muhtemelen Osmanlı'nın ilk akınlarıyla birlikte gelen akıncılara dayanıyor. 14. yy., 1361-63 arası Filibe ve Kırcaali'nin fetihlerine…

**2) Ailenizin Bulgaristan'daki meşguliyeti/geçimi ne üzerine idi?**

Ailemin (çekirdek ve geniş) neredeyse her ferdi yüksek eğitim düzeyinde. Annem öğretmen emeklisi, babam da muhasebeci, o da emekli. Ebeveynlerim memuriyetinin yanı sıra çeşitli ek işlerle de uğraştı. Genellikle tütün üretimi ve kısmen de hayvancılık… Tütün bizim Kırcaali bölgesinde temel geçim kaynaklarından biriydi. On yıllarca… Tütün sayesinde familyamızda birçok kişi üniversite eğitimi alabildi. Ayrıca ev bark ve mal mülk sahibi yaptı. Hayvancılığı ve geri kalan tarım işlerini daha çok kendi ihtiyaçlarımızı karşılamak için yaptık. Eskiden bizim oralarda inek, koyun, tavuk ve kedi-köpeksiz hane düşünülemezdi. Şimdilerde ise köyde süt ve yumurta almak için bir hafta önceden sipariş veriyoruz. Nereden nereye…

**3) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu dönemi düşündüğünüzde "Bulgaristan'da Türk azınlığı mensubu olmak" sizin için ne ifade ediyor?**

Ailem köyümüz ve civarında hatırı sayılır ve önde gelen ailelerden biridir. Ailemde Türklük şuuru çok yüksek olduğundan neredeyse tüm fertleri bu şuur ve bilinçle yetişmiştir. İki tane büyük dedem döneminde ağaymış ve iki tanesi de hoca. Ağa dedemlerin dedeleri tımar sahibiymişler ve Osmanlı hâkimiyeti kaybettikten sonra geriden gelen nesiler ciddi toprak ve imkân sahibiymişler. Ancak bu durum Stalin'in politikalarının etkisiyle de gerçekleşen reformlarla devletleştirilmiş ve elde olan tüm hayvanlar bedeli verilmeden alınmıştır. Büyük büyük dedem Abdurrahim Ağa köyümüzün ilk resmi muhtarıdır. Kendisi bölgede tarihi bir simgedir. Köyümüzü Rus askerlerinin gazabından kurtarmıştır. Rus komutan Gen. Skobelev' in sağ kolu Gen. Gurko dedem sayesinde köye bile girmemiştir ve civar köylerdeki zulmü ahali yaşamamıştır. Ordu yaklaştığını ve civarda yaptıkları

katliamları duyan Abdurrahim Dedem köyümüze 3,5 km kala Sırt Tarla diye adlandırdığımız yere beyaz bayrakla kâhyası ve birkaç marabasını müzakere için göndermiştir. Bunlar sonucunda Rus askerlerinden bir kafile silahsız dedemin çiftliğine gelmiştir. Dedem asmanın gölgesinde hasırın üzerinde uzanmış bacak bacak üstünde yerinden kımıldamadan bile kâhyasına: "Bu gavur ne istiyor" demiş. Gen. Gurko'ya bakarak... Kâhya da: "Yemek istiyor. Akabinde de şartlarımızı kabul edip ahaliye zarar vermeyecek. Hiçbir asker köye girmeyecek" demiş. Dedem de: "Davar orada, ambar orada" demiş. O dönemde bile çok sayılacak 300'den fazla keçi kesilmiş ve yüzlerce heybe tahıl verilmiş ve köy zarar görmemiş. Hatta bir takım Rus subayı köyün önde gelen yaşlılarını camiye toplamışlar ve "Abdurrahim Ağa'ya dua edin" demişler. Bugün bile bunu yapabilecek babayiğit ve cesarete az rastlanır. Bir diğer büyük dedem ise Necip Hoca'dır. Kendisi bölgemizin aydınlarındanmış. Sadece imamlık yapmakla kalmayıp birçok talebe ve imam yetiştirmiştir. Özetle bütün sülalemiz ve özellikle de ailem Bulgaristan'da Türk olmaktan gurur duymakla kalmayıp bu bilinçle yaşamış ve laik olmaya çalışmıştır. Hal böyle olunca da Jivkov döneminde bölgemizde aile fertlerimiz hedef haline gelmiştir.

**4) Azınlık mensubu olarak, genel anlamda Türklerin, özel anlamda ailenizin Bulgaristan'da yaşadığı genel koşullar nasıldı?**

**5) Azınlık mensubu bir aile olarak sizlerin Bulgaristan'da yaşadığınız zorluklar nelerdir? Azınlık karşıtı/aleyhtarı politikaların başlangıcı sizce ne kadar geriye uzanıyor? Özellikle Todor Jivkov dönemi ve sonrası genelde Bulgaristan Türkleri, özelde sizin aileniz için nasıl sorunlar yaratmıştır?**

**6) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu döneme dair hatırladığınız önemli bir hatırayı anlatır mısınız?**

**(Üç soruya birlikte cevap verilmiştir.)**

Soruları birleştirdim çünkü anlatacaklarım birbiriyle bağlantılı. Yukarıda kısaca bahsettiğim durumlardan dolayı Türk olmanın bedelini her birimiz acılarla ödedik. Zülüm gördük, gözlem altında tutulduk, takip edildik, tehdit edildik. Örnek vermem gerekirse annemin babası Ramadan dedem 1974 veya 1976'a kadar "mektepte" fakülte bitirmemesine rağmen Necip Hoca dedemin medresesinden geçerek öğretmenlik yapmıştır. Türk okulları ve "mektepleri" kapatılınca da bir daha öğretmenlik yapamamıştır fakülte mezuniyet şartı geldi diye… Ki o dönemde neredeyse Türk yokmuş fakülte mezunu. Dedemin kaderi Abdurrahim Ağanın torunu anneannemle de birleşince ailemiz tam bir hedef tahtası olmuştur asimilasyon sürecinde. Olacak ya babam da rejime pek iyi gelmeyen dedeleri var nispeten daha az bilinen olsalar da dağlık bölgelerde yaşadıkları için. Yani ailemiz rejim tarafından tam kırılması gereken türden. Yok etmek kolay onlar açısından ama kırmak ve boyun eğdirmek lazım ya….

İlk olay Ramadan dedemin postanede çalışırken radyodan sorumlu olmasıyla başlıyor. Jivkov rejiminde köyün merkez sokaklarında her elektrik direğinde direkte açık hava

kampındaymışız gibi hoparlör vardı. Bunlarda duyurular ve yayınlar yapılıyordu, örneğin yoldaş Jivkov konuşunca, Bulgar Halk Türküleri ve Bulgar milliyetçiliğinin ana akım yazar çizerlerinin şiir ve hikâyeleri gibi. Türkçe yasak, her anlamda. Kullanan varsa da dayak artı para cezası var hatta hapis... Türkçe yasak ama yayın yapan radyonun frekansları yasak dinler mi dalgalar karışıvermiş ve o dönemde bile "beni susturamayacaksınız çünkü ben binlerce yıllık evrensel dünya diliyim, ben Türkçeyim" dercesine dönemin TRT Devlet Radyolarından ezgiler çalıvermiş. O zamana kadar sebep ve açık vermeyen dedem ve ailemizden intikam alma, kırma ve boyun eğdirme fırsatı doğmuş. Bir mühendis gönderilmiş radyoyu kontrol etmesi için ve kendisine dedemi suçlu bulması için talimat verilmiş. Fakat bu mühendis dedemi tanıyınca doğrudan şaşmamış ve radyonun bazen dalgaları karıştırdığını raporlamış. Hay aksi rejim yine yakalayamamış bizleri ama durur mu durmaz tabi…

En küçük dayım babayiğit olduğu kadar da zeki. Birileri okumakta olduğu lisede Bulgar bayrağını yakıp yerine Türk bayrağı asmış ve bunu yapsa yapsa ancak dayım yaparmış. Dayımı 12 yaşında "pedagojik oda" diye adlandırdıkları odaya tutuklamışlar. Dedemlerdeyim, evi bastılar ve anneannemin hazırladığı yüklükteki çeyizlerden beyaz ve al kumaş buldular, ceza yazdılar, güya dayım şanlı Türk bayrağını bu kumaşlarla dikmiş. Dayım yapmış mıdır onu bilemem ama bahaneleri bu. Kanıt da yok. 12 yaşındaki dayımı 14 gün boyunca işkence ederek dövmüşler ve öldü diye dedemin önüne atıp gitmişler. Gözümün önünden dayımın aylarca ne halde yattığı görüntüler, kara turşu gibi mosmor vücudu, kelepçelerin bileklerindeki kemiklere kadar iz bıraktığı o görüntüler hiç gitmez. Hele "ölecek" demesi yok mu evdekilerin, hem de üç dayımdan en sevdiğime. Neyse ki Allah onu bize bağışladı. Ailemiz yine kırılmadı, lakin rejim durur mu? Durmaz tabi. Bu sefer de babamdan yakaladılar. Adamlar bir grup Ülkücü bıyığı bırakmışlar ve kafaları çekip köyün ortasında "Osman Paşa" Marşını söylemişler. Aralarından biri teslim olunca babam ve diğerleri kurtulduğunu zannetmişler. Babam bütün ilçedeki kooperatif marketlere (o zamanda bunlardan başka market yok) mal alan ve dağıtımından sorumlu depo şefi, muhasebeci yani... Bir gece mal gelecek diye babam anahtarı şoföre bırakır (bunu daha önce defalarca yapmış) ve sabah ne görsün koskoca depo bomboş. Hatta daha iş saati başlamadan kontrole gelmiş yetkililer açık var mı diye. Cezayı ödememize rağmen, ki o dönemde bu meblağ iki katlı bir ev parası, babamı siyasi mahkûm olarak tutukladılar. Yani ev için biriktirdikleri tüm para da gitti, babam da tutuklandı. Hapiste yıllarca yattı ve apandisiti patlayınca da birkaç ay sonra hapis cezası sürgüne çevrildi. Burada biter mi, bitmez…

Bu sefer teyzem çocukluk aşkıyla evlenir ve karşı tarafı tehdit edip başlık parası verdik diye yalan beyannameye zorladılar. Hâlbuki öyle bir şey yok. Dinen adet yerine gelsin diye sembolik mihr var. İki birbirini seven insanı rejim boşamakla kalmayıp her iki tarafın anne ve babalarını birer yıl siyasi mahkûm edip hapse attılar.

Bununa da kalmayıp dedemlerin mahkûmiyetinin sona ermesinden aradan bir sene geçmeden evi basıp dedemi Türkçe radyo dinlerken yakaladılar. Gözümün önünde tokat atıp, tehdit ettiler. Ailemizde üniversitede okuyanı okuldan, çalışanı da işten attılar. Dedemi hafta boyunca muhtarlıkta her gün dövdüler. Dedem intihar etti ve herkes okuluna ve işine döndü. Lakin dedem 1987 yılının son baharında canına kıydı, kendini çocukları için feda etti… Onu en son gören elinde urganla "sözde eşeği toplamaya giderken" ben gördüm. Keşke paçasına yapışıp hiç bırakmasaymışım ama canına kıyıp bizi bırakacağını bilemedim…

**7) Ailenizde Türkiye'ye göç süreci hangi boyutlarda (çekirdek/geniş aile) ve ne sebeple gerçekleşti?**

Ailem göç etmedi annem, babam ve kız kardeşim hala Bulgaristan ikamet etmekteler.

**8) Ulusal/dini azınlık meselesi düşünüldüğünde sizce insanların barış içinde birlikte yaşaması için neler gerekiyor?**

Zor bir soru ve cevabı çokça kapsamlı. Kısaca azınlık statümüzün birçok anlaşmada yer almasına rağmen resmen ve yasal düzeyde tanınmasını yanı sıra toplumun da bizlere intikam duygusuyla değil de hoşgörüyle bunu kabul görmesi ilk aşamada yeterli olacaktır diye düşünüyorum.

**9) Bulgaristan Türk azınlığının günümüzdeki hakları, durumu, sosyopolitik ve ekonomik koşulları ile geleceğe dair durumuna dair öngörünüz veya düşünceleriniz nelerdir?**

Azınlık haklarından günümüzde bahsetmek pek mümkün değil. Sözde hakkımız var ve özgürüz lakin kimliğimizden uzaklaşıyoruz, uzaklaştırılıyoruz. Bunun başlıca sebepleri de genelde ekonomiktir. Birçok ferdimiz ekonomik durumlardan dolayı ya eğitimsiz kalmış ya da karnın doyduğu ekmeğinin peşine düşmüş ve gurbetçi olmuştur. Şanslı olan bir kısmı da canım Anavatanımıza göç ettirilmiştir. Maalesef bu sebeplerden dolayı da Türklerin çoğunlukta olan bölgelerimizde demografik yapı çok değişmiştir. Neredeyse gen yok. Herkes başka bir ülkede. Hal böyle olunca da hatırı sayılır çok az liyakat sahibi insan toplumumuzu ilgilendiren olaylarda yer alır. Genellikle insanlarımızın duyguları siyasi malzeme ediliyor. Gözü doymaz ve geneli bir işe yaramaz politikacılar tarafından temsil ediliyorlar. Statükoyu değiştirmeye kalkışan herkes de bu çöreklenmiş yapılardan kendisi veya yakınları olumsuz yönde nasibini alıyor. Bizim toplum kendi içerisinden Dr. Sadık Ahmet, Rauf Denktaş, Elçibey gibi lider çıkartamadıkça durumlar düzelmez. Eskilerle, eski tasla eski hamamda derin devletin ve perde arkasından işaret edilenlerin çaldıkları türkülerle bu halay devam eder. Bu siyasi güruh diye nitelendirdiğim nesil bu fani dünyadan göç etmedikçe zor.

Konular çok uzun ve detaylı haftalar aylar yetmez yazmaya. Biraz da duygularım yoğunlaştı gene. Şimdilik bu kadar özet geçebildim.

*Aile 2 Mensubu:*

**1) Ailenizin Bulgaristan'daki geçmişi hangi tarihe/yüzyıla dek uzanıyor? Diğer bir deyişle ailenizin Bulgaristan'a geliş/yerleşme tarihçesini kısaca anlatır mısınız?**

Aile büyüklerim, bu coğrafyaya ne tarihte gelip yerleştiklerine dair ne yazık ki bir bilgiye sahip değiller.

**2) Ailenizin Bulgaristan'daki meşguliyeti/geçimi ne üzerine idi?**

Genel olarak ailemiz hayvancılık ve çiftçilik üzerinden geçimini sağlamıştır.

**3) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu dönemi düşündüğünüzde "Bulgaristan'da Türk azınlığı mensubu olmak" sizin için ne ifade ediyor?**

Bulgaristan'da Türk azınlığı olarak yaşamak, ikinci sınıf insan yerinde olmaktır.

**4) Azınlık mensubu olarak, genel anlamda Türklerin, özel anlamda ailenizin Bulgaristan'da yaşadığı genel koşullar nasıldı?**

Aile büyüklerimiz, hep köy ortamında yaşamış, ve mal varlığı olarak tarım arazilerine sahiplermiş, çiftçilik ve hayvancılık ile uğraşırmış. Bulgar devletin, Türk köylerine Bulgarları da yerleştirdiği için, köylerde gerekli ihtiyaçlar karşılanırmış; sağlık, eğitim, kültür ve gıda sağlanırmış.

**5) Azınlık mensubu bir aile olarak sizlerin Bulgaristan'da yaşadığınız zorluklar nelerdir?**

Genel anlamda Bulgaristan'da Türk azınlığı olarak Aile büyüklerimizden duymuş olduğum zorluklar komünizm rejiminde olmuştur.

**6) Azınlık karşıtı/aleyhtarı politikaların başlangıcı sizce ne kadar geriye uzanıyor? Özellikle Todor Jivkov dönemi ve sonrası genelde Bulgaristan Türkleri, özelde sizin aileniz için nasıl sorunlar yaratmıştır?**

Azınlık karşıtı politikalar Osmanlı dönemi sonrasında Türk halkına karşı başlamıştır. Özelikle Türk ve Bulgar halkın aynı yerde yaşamalarına yönelik Türk köylerine Bulgarları yerleştirmek. Todor Jivkov'un Türk azınlığına karşı yürütmüş olduğu siyaset çerçevesinde ailemiz ve diğer tüm Türk aileler için aynı şekilde sorunlu olmuştur. Ana zorluklar, Türkçe konuşma yasağı ve takılan Bulgar ismi kullanımı. Bu nedendir ki, hala büyüklerimiz resmi kuruluşlarda Türkçemizi kısık sesle konuşur.

**7) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu döneme dair hatırladığınız önemli bir hatırayı anlatır mısınız?**

Bulgaristan'da Türk azınlığı olarak komünizm rejiminden sonraki dönemlerde en önemli ve güzel anı olarak kalan hatıra, bayramların kalabalık olarak kutlanılması. Aile bağlarının güçlendiği ve insanın tüm zorluklara rağmen sevdikleriyle mutlu olmak.

**8) Ailenizde Türkiye'ye göç süreci hangi boyutlarda (çekirdek/geniş aile) ve ne sebeple gerçekleşti?**

Ailem Türkiye'ye göç edememiştir. 1990 yılında Aile büyüklerimize pasaport verilememiş, bu durumunda dolayı biz göç edemedik.

**9) Ulusal/dini azınlık meselesi düşünüldüğünde sizce insanların barış içinde birlikte yaşaması için neler gerekiyor?**

Ulusal/dini azınlık meselesi düşünüldüğünde insanların barış içerisinde yaşayabilmesi için barışın ve birliğin; yani insanlığın yetişecek yeni nesillere küçük yaşta aşılanması gerekiyor.

**10) Bulgaristan Türk azınlığının günümüzdeki hakları, durumu, sosyopolitik ve ekonomik koşulları ile geleceğe dair durumuna dair öngörünüz veya düşünceleriniz nelerdir?**

Günümüzdeki Bulgaristan Türk azınlığın elde etmiş hakları ile gelecekte önemli rol sağlayabilir. Türk kimliğini ve dilini kaybetmeden, kaliteli bir eğitim sisteminden geçecek çocuklar, Türk azınlığını ortadan kaldırabilir seviyede olacaktır.

***Aile 3 Mensubu:***

**1) Ailenizin Bulgaristan'daki geçmişi hangi tarihe/yüzyıla dek uzanıyor? Diğer bir deyişle ailenizin Bulgaristan'a geliş/yerleşme tarihçesini kısaca anlatır mısınız?**

Yanıt verilmemiştir.

**2) Ailenizin Bulgaristan'daki meşguliyeti/geçimi ne üzerine idi?**

Ailemizin geçimi tarım ve hayvancılık üzere idi. Tütün en önemli geçim kaynağı ve tarım ürünüydü.

**3) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu dönemi düşündüğünüzde "Bulgaristan'da Türk azınlığı mensubu olmak" sizin için ne ifade ediyor?**

Yanıt verilmemiştir.

**4) Azınlık mensubu olarak, genel anlamda Türklerin, özel anlamda ailenizin Bulgaristan'da yaşadığı genel koşullar nasıldı?**

Yanıt verilmemiştir.

**5) Azınlık mensubu bir aile olarak sizlerin Bulgaristan'da yaşadığınız zorluklar nelerdir?**

Kendi dilimiz olan Türkçeyi öğrenemiyorduk, Türkçe dersi yoktu. Son zamanlarda Türkçe konuşanlara para cezası uygulanıyordu. Yükselme imkânınız yoktu, askerde silah ve ağır iş haricinde (maden, tren yolu bakım onarımı) görev verilmiyordu. Dini bayramlar, ibadetler, sünnet ve mevlit yapmak yasaktı. Ceza veya polis tarafından zor uygulanıyordu. İsimlerimiz değiştirildi, Bulgar isimler verildi.

**6) Azınlık karşıtı/aleyhtarı politikaların başlangıcı sizce ne kadar geriye uzanıyor? Özellikle Todor Jivkov dönemi ve sonrası genelde Bulgaristan Türkleri, özelde sizin aileniz için nasıl sorunlar yaratmıştır?**

Ben 1970 doğumluyum, kendimi bildim bileli beri azınlık ve asimilasyon politikalar vardı. İsimlerimiz değiştirildiğinde camiler kapatıldı ve Türkçe konuşma yasağı getirildi. Eğer Türkçe konuşulduğunu duyan olursa polise şikâyet ediyordu, 5 leva para cezası uygulanırdı.

**7) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu döneme dair hatırladığınız önemli bir hatırayı anlatır mısınız?**

Anneannem teyzesinin kızıyla Türkçe konuşurken bu uygulamaya maruz kalmıştı. Kendisine 5 leva ceza yazıldı ve bu para hemen nakit olarak isteniyordu. Şehir dışıma çıkma yasağı vardı, şehrin dışında polisler bekliyordu. Gelen otobüsü durduruyor, nereye, neden gidiyorsun gibi sorular soruyor ve nihayetinde sizi araçtan indiriyorlardı. Teyzemi tam 5 defa araçtan indirdiler.

**8) Ailenizde Türkiye'ye göç süreci hangi boyutlarda (çekirdek/geniş aile) ve ne sebeple gerçekleşti?**

Biz normal yollarla, göçmen vizesi alarak göç etmedik, turist olarak geldik ve kaldık. Vizesiz geldiğimiz için çok sıkıntılar yaşadık.

**9) Ulusal/dini azınlık meselesi düşünüldüğünde sizce insanların barış içinde birlikte yaşaması için neler gerekiyor?**

Barış içinde yaşamak için herkesin düşüncelerine ve inançlarına saygı duymak gerekiyor.

**10) Bulgaristan Türk azınlığının günümüzdeki hakları, durumu, sosyopolitik ve ekonomik koşulları ile geleceğe dair durumuna dair öngörünüz veya düşünceleriniz nelerdir?**

Günümüzde Bulgaristan Türk azınlığı hakları Avrupa birliği olduğu için daha iyi görünmekte. Bulgaristan parlamentosunda ve yönetimde seslerini duyurabilmektedirler.

***Aile 4 Mensubu:***

**1) Ailenizin Bulgaristan'daki geçmişi hangi tarihe/yüzyıla dek uzanıyor? Diğer bir deyişle ailenizin Bulgaristan'a geliş/yerleşme tarihçesini kısaca anlatır mısınız?**

Bizimkiler, Deliormanlı bir taraf Osmanlı-Rus harbine dayanıyor diye biliyorum, diğer taraf Tuna nehrinden.

**2) Ailenizin Bulgaristan'daki meşguliyeti/geçimi ne üzerine idi?**

Ben ve ailem biraz farklıyız. Rahmetli babam özel hizmeti olan birisiydi! Bayrağın altında yatıyor.

**3) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu dönemi düşündüğünüzde "Bulgaristan'da Türk azınlığı mensubu olmak" sizin için ne ifade ediyor?**

Yanıt verilmemiştir.

**4) Azınlık mensubu olarak, genel anlamda Türklerin, özel anlamda ailenizin Bulgaristan'da yaşadığı genel koşullar nasıldı?**

Yanıt verilmemiştir.

**5) Azınlık mensubu bir aile olarak sizlerin Bulgaristan'da yaşadığınız zorluklar nelerdir?**

Yine de herkes zannediyor ki azınlık meselesi Jivkov döneminden ibaret. Oysa öyle değil, 60'lardan beri yaşanmış çok öykü dinledim. Hatta çocukluğum direnişçi ve mahkûm hikâyelerini dinlemekle geçti diyebilirim. Ben 1 yaşındayken geldiğimiz için o döneme ait bir şey hatırlamıyorum ancak sonrasında çok gittim vs. belli bir döneme kadar. 85 itibariyle yaşanan çok şey var: çok tatsız hatıra var. Bir kere telefon haberleşme vs. bunlar yoktu, Komünizm etkileri elbette, keza seyahat. 3-6 ayda bir gelen mektuplar hatırlıyorum açılmış okunmuş vs. Tek tük o da içinde hiçbir şey yazmayan...

**6) Azınlık karşıtı/aleyhtarı politikaların başlangıcı sizce ne kadar geriye uzanıyor? Özellikle Todor Jivkov dönemi ve sonrası genelde Bulgaristan Türkleri, özelde sizin aileniz için nasıl sorunlar yaratmıştır?**

89 göçü için çok çalıştı babam… Bizzat yanındaydım pek çoğunda ve sonrasında da gelenlerin sağlıklı bir biçimde mesken vs. sahibi olabilmeleri için… Kazandığı 3 kuruştan artırarak gönüllü STK faaliyetleri yürüttü hep. Çocukken ben de paçalarında gezdiğim için hepsine tanığım. Sebebi her ne olursa olsun göç çok zalim bir şey, çok zor! Annem majör depresyon hastası oldu benim çocukluğum boyunca… Uyum ve kültürel farklılıklar bir yanda bir yanda özlemler! Bir yanda hayatta kalma mücadelesi ve kimsesizlik!... Issız ve yalnız geçen bayramlar vs. hatırlıyorum hep. Benim bildiğim kadarıyla, 60larda başlıyor. 89 da top yapıyor baskı ve öze dönüş vs. adı altında en başta isim değiştirme!... Sonra malum mevzular, Türk ve Müslüman kimliğine dair Türkçe konuşma yasakları, dini ibadet vs.nin engellenmesi, sünnetin yasaklanması veya mesela Müslümanların Hristiyan mezarlıklarına gömülmelerine varacak kadar çeşitli baskı ve zorlamalar… dayatmalar! Karşı çıkanlara başta dayak olmak üzere çeşitli cezalar... dedemin dövülerek morga atıldığını anlatmışlardı. Morgda anlaşılıyor sonrasında ölmediği vs. son derece travmatik şeyler var. Eski Zara ve Belene mahkûmiyetlerini ve işkencelerini zaten herkes bilir.

**7) Ailenizin Bulgaristan'da olduğu döneme dair hatırladığınız önemli bir hatırayı anlatır mısınız?**

Benim oraya dair tatsız bir çocukluk anım yok. Bölgelere göre ve direniş ve çoğunluk olma (Türk köyü vs.) veya ne derecede dış etkenlere uyduğun veya karşı çıktığına göre değişen durumlar mevcut… Ben şahsen azınlık mensubu olarak Bulgaristan'da bir

zorluk yaşamadım; eskilerin yaşayanları öykülerini dinledim. Ha çocukluğum da o dönemlere tanıklık etti elbette daha ziyade post travmatik!... Ancak, şahsen Orta Anadolu'da göçmen olmanın çok zorluğunu yaşadım yıllarca yaşadım! Düşünsene Kayseri! – ki çoğu Ermeni'dir!... Ya Bulgar olduk, ya gavurdan gelme! Bir Türlü Türk olamadık Yahu!... Onca bedele rağmen... Hala! ve hala Türk Diplomatik Pasaportu sahibi birisi olarak buralarda bile çok duydum Bulgar Türkü lafını veya Bulgar lafını! Bu da günün anekdotu olsun! Çok Üzücü tabi...! Bulgar Türkü olmakla gurur duyuyorum, cahil cühela Anadolu yobazı olacağıma, öte yandan derdim buraya gelmek olsaydı... ki daha kolay olurmuş keşke vaktiyle Bulgar pasaportumu alıp ta ki onlar bana 30lu yaşlarımda bana teklif etmişlerdi bunu AB işlerindeyken burada bilhassa geldiğim ilk sene son zamanlara kadar hatta… Keşke daha evvel Bulgar Türkü olarak gelip AB Komisyonu'nda vs. çalışsaydım paraya para demeseydim! diye diye çok ağladığım günler oldu burada...bu da bu mesajı okuyanlara mesaj olsun!...

**8) Ailenizde Türkiye'ye göç süreci hangi boyutlarda (çekirdek/geniş aile) ve ne sebeple gerçekleşti?**

[Babamın] 10 yıla yakın siyasi mahkûmiyeti var. Zaten sonrasında geliyoruz. Ancak, belki memur diyerek aile birleştirme sebebiyle geldiğimizi söyleyebilirim. 1977'de, zira bizden evvel babaannemler gelmiş. Bu [çalışma] için belki 89'dan sonra gelenlerden birilerine ilişkin bilgileri derlenirse daha uygun olabilir.

**9) Ulusal/dini azınlık meselesi düşünüldüğünde sizce insanların barış içinde birlikte yaşaması için neler gerekiyor?**

Yanıt verilmemiştir.

**10) Bulgaristan Türk azınlığının günümüzdeki hakları, durumu, sosyopolitik ve ekonomik koşulları ile geleceğe dair durumuna dair öngörünüz veya düşünceleriniz nelerdir?**

2007'den sonra AB'ye üyelikle birlikte şartlar epeyce değişti diye biliyorum. İsteyen kendi Türk adını aldı filan. Lakin bence o iş öyle değil. Kendi öz kimliğinle kendi değerlerinde varlığını korumaya çalışmak halen meşakkatli! Entegrasyon demek bana göre uluslararası olmak!... Eğer öyle yaşarsan elbette hiçbir sorun yok. Halen orada yaşayan bir sürü akrabam vs. var. Hiç gelmeyenler de var yani. Herkesin maruz kaldığı muamele vs. aynı değil veya sineye çekmeyi tercih ettiler diyelim. Zira göç çok zor travmatik bir şey!... Eğitime ulaşım da keza senin ne kadar entegre olduğunla ilgili! Dile vs. Kendi toplumun içinde kapalı yaşarsan, fazla şansın yok! Esasen bizim Güneydoğu vs. gibi düşünebilirsin. Yani sen dersen ki ben Türküm Türkçe konuşacağım Bulgarca konuşmam öğrenmem sadece Türk toplumuyla yaşarım vs. o zaman belki en fazla öğretmen hemşire vs. olmana izin olabilir. [Bir kuzenim mesela] haberciydi bir TV kanalında bir dönem. Bulgarca meselesi azınlık meselelerinin en afilisi ve en acıklılarından bana göre! Ama en acısı ne biliyor musun? Bizler kendimizi kaybedilmiş toprakların aziz hatıraları olarak görürken...

Yıllarca orada öz kimliğiyle dışlanan belki hor görülen o insanların bir kısmı… Anadolu'da bu defa da Bulgar veya Gavur diye muamele gördü! Malum bizler biraz faklıyız: çalışkan, hesapsız, açık görüşlü, modern, doğal vs.yiz. İçkimizi de içeriz kurbanımızı da keseriz camiye de gideriz!... Tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi!... Nihayetinde şimdi bakıyorum -bu da benim gözlemim olsun- bir kısmı ekonomik vs. gibi şeylerin de etkisiyle şimdilerde bilhassa gençler AB ülkelerinde yaşıyor çalışıyor veya gitmenin yoluna bakıyor. Tabi çift pasaportlulardan bahsediyorum. Travmasız olanlar bunlar elbette!... Benim çoğu tanıdığım arkadaşım vs. kimi hatta emekli oldu sonra yine gitti.

***Aile Mensubu 5:***

***(Bu katılımcı çalışmamıza kısa bir değerlendirme ile katkıda bulunmuştur.)***

1978 yılında Bulgaristan'dan göç etmiş biri olarak çalışmanıza (…) şunları ekleyebilirim. Bulgaristan'da Türkiyecilik diye bir kavram vardı geçmişte. Bu ifade Türklerin bir gün Türkiye'ye göç etme umutları olduğunu anlatıyor ve tüm yaşam düzenlerini bunun üzerine kurma çabası var. Örneğin, bir kızı istemeye geldiklerinde bile "Yakında Türkiyecilik olacakmış. Kızı vermeyin (…)" denirmiş. Bulgaristan göçmenleri Türkiye'ye geldikten sonra arkadaşımın da vurguladığı gibi Bulgar denmesinden hep rahatsız olmuşlardır. Kitlesel göçlerin üzerinden çok geçmiş olmasına rağmen hala bu ifade kullanılmaktadır. Ben Eski Cuma (Tırgovişte) doğumluyum. Son yıllarda çifte vatandaşlık işleri için Bulgaristan'a çok sık gidiyorum. Günümüzde orada kalmayı tercih eden Türklerin bir ayrımcılığa uğradığına dair bir duyumum olmadı. Ancak çifte vatandaşlık işlemleri esnasında bazı nüfus müdürlerinin Bulgar milliyetçisi olduğundan işlemleri zorlaştırdığı söylemleri çok yaygın. Günlük hayatta bunun yansımalarını görmedim. Hatta şehirde Bulgarca'dan çok Türkçe konuşan kişilerle karşılaşıyorsunuz ve Bulgarların bir kısmı da Türkçe öğrenmiş. İlk etapta aklıma gelenler bunlar. Herhangi bir şey sormak isterseniz bana her zaman ulaşabilirsiniz.

**Kaynakça**

Ages, A. (1973). The Diaspora: Origin and Meaning. In *The Diaspora Dimension*. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-010-2456-3_1 .

Akıllıoğlu, T. (1989). Bulgaristan'ın Türk Azınlığa Karşı Giriştiği Uygulamaların Uluslararası İnsan Hakları Bakımından İncelenmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 44(03).

Altunsöz, İ. H., ve Koçak, S. (2017). Olimpiyat Oyunları'nda Sporcu Devşirilmesi. *Spor Bilimleri Dergisi*, *28*(3), 115-127.

Atasoy, E., ve Alkar, E. (2018). Bulgaristan Müslümanlarını derinden etkileyen yeniden doğuş sürecinin geçiş döneminde sorgulanması ve yargılanması. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 1(2), 54-65.

Aykaç, S. A. ve Karakaş, M. (2022). Entegrasyon, asimilasyon ve uyum kavramları arasından Türkiye'nin seçimi. *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi, Göç ve Mültecilik Özel Sayısı*, 419-429.

Bal-Göç (Balkan Göçmenleri Kültür ve Dayanışma Derneği). (t.y.). Önceki Genel Başkanlarımız, Bal-Göç Kurucu Başkanı: Mümin Gençoğlu. https://balgoc.org.tr/hakkimizda/onceki-genel-baskanlarimiz. Erişim tarihi: 10.05.24.

Barlas, Dilek. (1999). Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası. Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler. Türk Tarih Kurumu. 361-371.

Bayraktarova, E. (2015). Bulgaristan'dan 1989 Zorunlu Göçünün Uluslararası İlişkiler Boyutu. *25. Yılında Bulgaristan'dan 1989 Göçü*. 24.

BBC. (2012). *Bulgaristan Türk Azınlığa Asimilasyonu Kınadı*. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/01/120112_bulgaria_turks. Erişim tarihi: 12.05.24.

Bekir, H. (2015). *Bulgaristan'da Dil Planlaması Çerçevesinde Anadil Olarak Türkçeye Yönelik Dil Politikaları*.

Ben-Rafael, E. (2013). Diaspora. *Current Sociology*, 61(5-6), 842-861.

Bouchet-Saulnier, F. (2002). *İnsancıl Hukuk Sözlüğü*. Çev. Selahattin Bağdatlı. Ankara: İletişim Yayınları.

Brubaker, R. (2005). The 'diaspora'diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 28(1), 1-19.

Bultürk (Bulgaristan Türkleri Kültür ve Hizmet Derneği). (2022). *Bulgaristan Seçimleri*. 24 Nisan 2022. https://bulturk.org.tr/v2/bulgaristan-secimleri-04-nisan-2022/. Erişim tarihi: 14.05.24, Ankara.

Büyükbaş, S. (2023). *Biyografik bir film örneği olarak Cep Herkülü: Naim Süleymanoğlu üzerinden sinema-tarih ilişkisini yeniden okumak*.

Çakmaklı, E. (2022). Asimilasyon ve Çokkültürlülük Sarmalında Amerikan Kimliği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 49, Denizli, 123-144. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1855551 Erişim tarihi: 10.04.24.

Çemç, M. S., & Susuz, Y. E. (2024). A Turk at the Summit: The Timeless Legacy of Naim Süleymanoğlu. *Spor ve Bilim Dergisi*, *2*(1), 27-52.

Çetin, T. (2008). Bulgaristan'daki Soydaşlarımızın Türkiye'ye Göç Etme Süreçlerini Etkileyen Bazı Değişkenlerin İncelenmesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8(1), 55-75.

Çetin, T. (2011). Bulgaristan'dan göç eden Türk nüfusun dağılışını etkileyen coğrafi ve kültürel faktörler. *Ankara Üniversitesi Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi (TÜCAUM) VI. Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, 3-5.

Çolak, F. (2013). Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye göç hareketi (1950-1951). *Tarih Okulu Dergisi*, 2013(XIV).

De Haas, H., Castles, S., ve Miller, M. J. (2022). *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Nüfus Hareketleri*. Ankara: Gav Perspektif Yayınları.

Demirhan, H. (2019). Sözlü anlatımlarla 1984-1989 yılları arasında Bulgaristan'da Türklere uygulanan asimilasyon politikaları. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (16), 480-498.

Dinç, V. (2020). Komünist Bulgaristan'da Ad kırımına Karşı Direniş. *The Journal of Social Sciences*, 34(34), 201-211.

Doğan, S. (2020). *Kültürel kimlik bağlamında Bulgaristan'da Bektaşilik geleneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Dufoix, Stéphane. (2022). *Diaspora – Bir Kavramın Tarihçesi*. Çev. Ayşe Meral. Ankara: Gav Perspektif Yayınları.

Erdinç, D. (2002). Bulgaristan'daki Değişim Sürecinde Türk Azınlığın Ekonomik Durumu. *Türkler Ansiklopedisi*, 20, 394-400.

Ersoy-Hacısalihoğlu, N., Hacısalihoğlu, M., Dayıoğlu, A., Elçinova, M., Hacıoğlu, S., Kaya, A., ... ve Zafer, Z. (2012). *89 göçü: Bulgaristan'da 1984-1989 azınlık politikaları ve Türkiye'ye zorunlu göç*. Yıldız Teknik Üniversitesi.

Funnemark, B. C. (1987). Bulgaristan'daki Türk ve İslam Azınlığına Baskı. *Belleten*, 51(201), 1445-1472.

Hall, S. (2015). Cultural Identity and Diaspora. In *Colonial discourse and post-colonial theory*. London: Routledge.

İsov, M. (2014). Bulgaristan Tarih Ders Kitaplarında Türk Azınlığın Yerine İlişkin Bazı Gözlemler. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi-Trakya Üniversitesi*, 3(1), 37-51.

Keles, O. (2021). Examining the 'Pocket Hercules'–Naim Suleymanoglu: His Life and Career in *Olympic Weightlifting and International Sport* (Doctoral dissertation). The University of Western Ontario, Canada.

Kemaloğlu, A. İ. (2012). Bulgaristan'dan Türk göçü (1985-1989). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 621-624.

Kılıç, O. (2017). *Kader Kurbanı*. Ankara: Cümle Yayıncılık.

Knott, K. ve McLoughlin S. (2022). *Diasporalar: Kavramlar, Kesişimler, Kimlikler*. Ankara: Gav Perspektif Yayınları.

Korkmaz, N., & Öztürk, A. (2017). Bulgaristan Türklerinin Göç Süreci ve Göçmenlerin Türkiye'deki İskan ve İş Gücüne Dayalı Entegrasyonu. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 1(3), 268-289.

Kurnaz, S., ve Kurt, R. (2019). Turgut Özal Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 300-312.

Kut, Şule. (1999). Soğuk Savaş Sonrasında Türkiye'nin Balkan Ülkeleriyle İlişkileri. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler* içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 387-408.

Kültürk. (2024). *Bulgaristan'da Türk dili, kültürü ve sanatı ile çalışmalar yürüten bazı sivil toplum kuruluşları*. https://kulturk.bg/stk/. Erişim Tarihi: 14.05.24.

Mehmed, F. F. (2015). *1989 Bulgaristan-Türkiye göçü: Yeniden Doğuş Süreci, Bellek ve Milliyetçilik İlişkisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Memişoğlu, H. (1990). Bulgaristan Türklerinin Birinci Milli Kongresi (31 Ekim-3 Kasım 1929). *Belleten*, 54(209), 309-330.

Muslu, Ceyda. (2009). *Zulmün Ateş Çemberi: Belene*. TRT Haber. 29.07.2019. https://www.trthaber.com/haber/ozel-haber/zulmun-ates-cemberi-belene-424829.html. Erişim tarihi: 16.05.24.

Ortaylı, İ. (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.

Özkan, Vildane. (2012). Bulgaristan'da İnsanlığa Karşı İşlenen Büyük Suçun Sadece 'Asimilasyon' Adı Altında Kınanması ve Devam Eden Mağduriyet. *Kırcaali Haber*. 28 Ocak 2012. https://kircaalihaber.com/yorum/bulgaristanda-insanliga-karsi-islenen-buyuk-sucun-sadece-asimilasyon-adi-altinda-kinanmasi-ve-devam-eden-magduriyet. Erişim tarihi: 14.04.25.

Özlem, K. (2008). Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkileri. *Journal of International Social Research*, 1(2).

Özlem, K. (2010). Soğuk savaş sonrası dönem Türk-Bulgar ilişkilerinde Türk azınlığın durumu (Doctoral dissertation). Bursa: Uludag University, Turkey.

Özlem, K. (2015). Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi Türkiye-Bulgaristan İlişkileri (2002-2015). *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi-Trakya Üniversitesi*, 4(2), 85-112.

Özlem, K. (Haz.). (2023). *Göçmen babası Mümin Gençoğlu*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

R. H. (1920). The New Boundaries of Bulgaria. *The Geographical Journal*, 55(2), 127–138. https://doi.org/10.2307/1781586. Erişim tarihi: 14.04.24.

Radoykov, İhvan. (2022). Bulgaristan'ın 6,5 Milyonluk Nüfusunun Yüzde 8,4'ü Türk. *Anadolu Ajansı*. 26.11.2022. https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bulgaristanin-6-5-milyonluk-nufusunun-yuzde-8-4-u-turk/2748608. Erişim tarihi: 10.05.2024.

Radoykov, İhvan. (2023). Bulgaristan Nüfusu Gittikçe Azalıyor. *Anadolu Ajansı*. 28.11.2023.https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bulgaristan-nufusu-gittikce-azaliyor/3066790. Erişim tarihi: 10.05.2024.

Sav, Özden. (2016). Uluslararası Hukuk Açısından Sığınma, Göç, Nüfus Mübadelesi, Vatansızlık Gibi Silahlı Çatışma Bağlantılı Nüfus Sorunları. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*. Mayıs-Haziran 2016. 29 (124). 497-558. https://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/App_Themes/TumDergiler/124.pdf. Erişim tarihi: 10.04.24.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2012). ***No:9, 12 Ocak 2012, Bulgaristan Ulusal Meclisi'nde Zorla Asimilasyon Politikasını Kınayan Bildirinin Kabulü Hk.,*** https://www.mfa.gov.tr/no_9_-12-ocak-2012_-bulgaristan-ulusal-meclisi_nde-zorla-asimilasyon-politikasini-kinayan-bildirinin-kabulu-hk_.tr.mfa**. Erişim tarihi: 10.05.24.**

Tahir, N. A. (2015). Bulgar Komünist Partisi ve Bulgaristan'daki Türklere Yönelik Asimilasyon Politikası. *Journal of International Social Research*, 8(41).

Tekin, C., & Altunsoy, Y. (2019). Cumhuriyet Döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye Kitlesel Göçler. *Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 119-147.

Treaty between the Principal Allied and Associated Powers and Bulgaria and Protocol, signed at Neuilly-sur-Seine at November 27, 1919. In *Peace Treaties, Various Treaties and Agreements between the Allied and Associated Powers and Serb-Croat-Slovene State, Roumania, Bulgaria, Hungary and Turkey, together with some other agreements signed by the Peace Conference at Paris and Saint-Germain-En-Laye, presented by Mr. Lodge, April 25, 1921*, Washington, Government Printing Office: 67th Congress, 1st Session, Senate, Document No. 7, 1921, pp. 47–162, retrieved 2013-01-02. https://archive.org/details/peacetreaties00alli/page/46/mode/2up?view=theater, Erişim tarihi: 14.04.24.

Treaty of Peace Between Bulgaria and Turkey. (1914). *The American Journal of International Law*, 8(1), 27–45. https://doi.org/10.2307/2212404. Erişim tarihi: 10.04.24.

TRT Nostalji. (1989). Belene. TV Dizisi. Hüseyin Karakaş (Yön.), İbrahim Başar (Yap.). https://www.youtube.com/watch?v=IkCczFpLGd4&ab_channel=TRTNostalji. Erişim tarihi: 10.05.24.

Tunalı, G. (2019). Bulgaristan'da Türk Azınlığın Etnik, Ulusal ve Avrupa Kimliği. *The Journal of Academic Social Science*, 46(46), 388-408.

Turan, Ömer. (1999). II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler* içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 241-253.

Türker, Mehmet. (2000). *Belene Adası: Zulmün Ateş Çemberinden Anılar*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Uzgel, İ. (2001). Balkanlarla İlişkiler. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar Cilt II: 1980-2001* içinde. Baskın Oran (Ed.), 481-523.

Uzunca, S. (2023). *1946-1951 Arası Bulgaristan'dan Türkiye'ye Müslüman Göçleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.

Vertovec, S. (2001). Religion and diaspora. University of Oxford. *Transnational Communities Programme*.

Yalınkılıç, K. (2014). Kırcaali Örneğinden Hareketle Bulgaristan'da Türkçenin Etnik Dilsel Canlılığı. *Bilig*, (70), 259-282.

Yavuz, R. (2019). Bulgar Milliyetçiliği ve Bulgaristan Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 221-232.

Yılmaz, A. (2014). Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri. *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 9/2 (Winter 2014), 1685-1704. http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6274. Erişim tarihi: 10.04.24.

Yilmaz, R. (2008). *Jivkov döneminde Bulgaristan Türkleri ve Türkiye'ye göç olayı (Türk basınına göre)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Yurdusev, Esin. (1999). 1945-1989 Döneminde Türkiye ve Balkanlar. *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler* içinde. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 373-386.

# KONGREDEN GÖRÜNTÜLER

ULUSLARARASI KATILIMLI
TÜRK DÜNYASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler
TURKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGRESS
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
YTB
BTSO
TKDK

ULUSLARARASI KATILIMLI
TÜRK DÜNYASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler
TURKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGRESS
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
YTB
BTSO
TKDK

TANIKLIKLAR
BİR BAHAR GÜNÜ SOFYADA

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
1975

Müzikte Karşılaştırma, Bezeşme, Ayrışma
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türk
TURKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGR
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
YTB
BTSO

ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler
TURKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGRESS
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
YTB
TKDK

Hacı Bektaş Veli
Türbesi

Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkle
TURKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGRES
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
YTB
HAYAT
HASTANESİ

TÜRK DÜNYASI STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR KONGRESİ

HAYAT
HASTANESİ

ULUSLARARASI KATILIMLI
TÜRK DÜNYASI STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR KONGRESİ

TÜRKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGRESS
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
YTB
TKDK
HAYAT

ULUSLARARASI KATILIMLI
TÜRK DÜNYASI STRATEJİK
ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
1975

ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler
TÜRKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGRESS
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
BTSO
HAYAT HASTANESİ

ULUSLARARASI KATILIMLI
TÜRK DÜNYASI STRATEJİK ARAŞTIRMALAR KONGRESİ
Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler
TURKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGRESS
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
YTB
BTSO
TKDK
HAYAT HASTANESİ

BURSA
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ

Mübadeleye
Giden Süreç

TANIKLIKLAR

Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türk
TURKIC WORLD STRATEGIC RESEARCH CONGR
17 - 19 Mayıs 2024 BURSA
BTSO

KELES YEREL
EYLEM GRUBU
DERNEĞİ

# AVRUPALI TÜRKLER
# AVRUPA TÜRK TARİHİ

Uluslararası Katılımlı
Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi
2024 Bildiriler Kitabı

HAZIRLAYANLAR

CEMAL AKKUŞ • HAYRİ ATAŞ

Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği tarafından, 17-19 Mayıs 2024 tarihlerinde Bursa Uludağ Üniversitesi'nin ev sahipliğinde "Avrupa Türk Tarihi / Avrupalı Türkler" teması ile düzenlenen kongreye, 10 farklı ülkeden, 50 civarında üniversiteden, 100 e yakın akademisyen katılmış, 3 gün de 19 oturumda 69 bildiri sunulmuştur.

Her yıl farklı bir üniversitenin ev sahipliğinde düzenlenerek geleneksel hale gelmesi planlanan kongre, Türk devletleri ve toplulukları arasında işbirliği ve diyaloğun sürekli hale gelmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır. Küresel ve bölgesel siyasette meydana gelen gelişmelerin Türk dünyasının önemini artırdığı bu dönem, bilim insanlarını da heyecanlandırmakta ve bir araya gelmeye teşvik etmektedir.

Türk Dünyası Yörük Türkmen Birliği, 3335 Sayılı Uluslararası Teşekküllerin Kuruluşuna Dair Kanun çerçevesinde, 2016 yılında Bakanlar Kurulu onayı ile kurulmuş bir uluslararası kültürel işbirliği teşkilatıdır. Birlik, bünyesindeki yüzlerce konfederasyon, federasyon, vakıf ve dernek üye yapısıyla Türkiye'nin en önemli sivil toplum kuruluşlarından birisidir.

ISBN: 978-625-6297-17-3

PAYDAŞ

DÜZENLEYEN

PAYDAŞ

YTB
BURSA BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
OSMANGAZİ MUNICIPALITY
BTSO BURSA TİCARET VE SANAYİ ODASI
BURSA TİCARET BORSASI 1924
TKDK
HAYAT HASTANESİ
BURSA ÇİMENTO FABRİKASI A.Ş.
ZPM ORGANİZASYON